

ШЭПТ ПАЖОЎКАЎ СТАРОНАК

Леанід Лаўрэш

Лідчына ў люстэрку прэсы

1900-1939 гг.

*Светлай памяці
маёй маці Ніны Аляксандраўны
(народжанай Грыб) і бацькі Лявонція
Васільевіча Лаўрэша прысвячаю...*

Бібліятэка «Ziemi Lidzkiej» № 4

Леанід Лаўрэш

ШЭПТ ПАЖОЎКЛЫХ СТАРОНАК

*Лідчына ў люстэрку прэсы.
1900–1939 гг.*

Гродна
«ЮрСаПрынт»
2017

УДК 94(476)
ББК 63.3(4 Бєи)
Л

Лаўрэш, Л.Л.

Л 52 **Шэпт** пажоўклых старонак. Лідчына ў люстэрку прэсы. 1900–1939 гг. / Л. Л. Лаўрэш. – Гродна: ТАА «ЮрСаПрынт», 2017. – 432 с.

ISBN 978-985-7134-39-7.

У кнізе на аснове газетнай інфармацыі, архіўных матэрыялаў, прац гісторыкаў і мемуараў лідзян расказваецца пра падзеі на Лідчыне з 1900 па 1939 год.

Кніга будзе цікавай жыхарам Лідчыны, а таксама ўсім чытачам, якія цікавяцца беларускай мінуўшчынай: настаўнікам і вучням агульнаадукацыйных школ, выкладчыкам гісторыі і студэнтам, краязнаўцам, навукоўцам, даследчыкам гісторыі краю.

УДК 94(476)
ББК 63.3(4 Бєи)

ISBN 978-985-7134-39-7

© Лаўрэш Л.Л., 2017
© Афармленне.
ТАА «ЮрСаПрынт», 2017

Генеральнае консульства
Рэспублікі Польшча
ў Гродне

«Лідская хроніка» Леаніда Лаўрэша

Кніга Леаніда Лаўрэша ў пэўным сэнсе ўнікальная. Гэта свайго роду хроніка мінулага Ліды, складзеная карэспандэнтамі шматлікіх газет і часопісаў, у якой адлюстравалася жыццё горада і наваколляў у першае саракагоддзе ХХ ст.

Перыядычны друк – даволі спецыфічная гістарычная крыніца, з якой не вельмі любяць працаваць гісторыкі. Як правіла, яны імкнуцца да аб'ектыўнага асвятлення мінулага, але часта не ўсведамляюць таго, што кожны гістарычны дакумент непазбежна ўтрымлівае «пячатку» ягонага стваральніка. Апошні звычайна не імкнецца да аб'ектыўнасці, а спрабаваў давесці ўласную правату ці правату той супольнасці, да якой належаў. На самой справе аб'ектыўнасць для гісторыка – недасягальная мэта. Фактычна, ён займаецца рэканструкцыяй мінулага на падставе тых слядоў, якія яно пакінула ў пісьмовых дакументах, у памяці, у рэштках матэрыяльнай культуры ды інш. Аднак гістарычны дакумент, знойдзены ў архіве, як правіла, лічыцца «аб'ектыўным» ўжо толькі дзякуючы месцу ягонага знаходжання. Іншая справа – перыядычны друк. Тут адсутнасць аб'ектыўнасці навідавоку. Рэдакцыя кожнага выдання імкнулася данесці да чытачоў уласнае бачанне сітуацыі, асабліва калі гэта датычыла сацыяльна-палітычных ці нацыянальных і канфесійных падзей. Але менавіта гэтая відавочная суб'ектыўнасць і стварае тую шматколёрную карціну мінулага, якая ў найбольшай ступені перадае дух і атмасферу мінулае эпохі і максімальна набліжае нас да яе разумення.

Горад Ліда – слаўны сваёй гісторыяй, якая мае таленавітых даследчыкаў. І Леанід Лаўрэш – адзін з іх. Ягонымі намаганнямі ўжо адноўлены многія важныя старонкі мінулага Ліды і Лідскага краю. Постаць даследчыка прысутная і ў гэтай кнізе. Праўда, яна знаходзіцца на другім плане, і чытач мае магчымасць самастойна ацэньваць тыя падзеі і здарэнні гісторыі Лідчыны, якія адлюстраваліся на старонках шматлікіх газет і часопісаў. Але іх адборам і ўкладаннем займаўся якраз даследчык, і іх прысутнасць у кнізе, безумоўна, з'яўляецца пэўным адлюстраваннем аўтарскіх прыярытэтаў як у разуменні ролі гісторыка, так і ў выбары найбольш актуальных гістарычных сюжэтаў. Дык вось сярод гэтых прыярытэтаў відавочнае імкненне да самастойнасці ў даследаванні. Яно спалучаецца з жаданнем распавесці пра тое, што можа вызваліць чытача з палону ідэалагічных шаблонаў, сфармаваных яшчэ ў савецкія часы, пераадолець бяспамяцтва, якое на нашай зямлі навязвалася амаль усімі ўладамі ХХ стагоддзя. Даследчык з дапамогай перыядычнага друку раскрывае перад чытачом новыя далягляды мінулага і дапамагае яму ўбачыць прыгажосць і веліч айчынай беларускай гісторыі, адчуць яе боль, часта схаваны пад накінутымі ідэалогіямі, якія ігнаруюць агульначалавечыя каштоўнасці і самую вялікую з іх – каштоўнасць чалавечага жыцця.

Прапанаваная хроніка Ліды дазваляе зазірнуць у малавядомыя старонкі гісторыі горада і наваколляў у апошнія гады існавання Расійскай Імперыі, у часы ваенных выпрабаванняў, якія працягваліся для Лідчыны доўгія 7 гадоў – з 1914 па 1921. Шмат месца ў кнізе займае хроніка горада міжваеннага перыяду, калі Ліда знаходзілася ў складзе Польскай Рэспублікі. Гэтыя старонкі прыцягваюць асаблівую ўвагу ў сувязі з тым, што ў ранейшыя часы гэты перыяд гісторыі звычайна адпраўлялі ў забыццё. Кніга заканчваецца падзеямі, у якіх адчувальны подых Другой сусветнай вайны... Маю надзею, што аўтар працягне сваё даследаванне, і мы атрымаем працяг «Лідскай хронікі».

*Доктар гістарычных навук Аляксей Смалянчук
25 сакавіка 2017 г.*

Ад аўтара

Мяне заўжды цікаваў лёс майго горада да 1939 года. З дзяцінства я чуў расказы бацькоў і сваякоў пра жыццё ў Заходняй Беларусі і менавіта гэтыя жывыя ўспаміны назаўжды пакінулі для мяне «смак» і адчуванне той эпохі і таго жыцця.

Спатрэбілася шмат часу і высылкаў, каб стварыць, у першую чаргу для сябе, цэльны гістарычны наратыў, цэльнае ўяўленне пра той час, якое і сталася фундаментам гэтай кнігі. Потым падлічыў, што прыйшлося праглядзець, прачытаць, вывучыць каля 30 000 нумароў самых розных газет на беларускай, польскай і рускай мовах. Пры гэтым улічвалася, што кожная рэдакцыя газеты ці часопіса мела сваю пэўную рэдакцыйную палітыку і мэту – не інфармаванне, а перадачу рэдакцыйнага погляду і пэўнага стаўлення да падзеі. Менавіта гэта стаўленне і вызначала інфармацыйны накірунак выдання. Таму ў гэтай кнізе газетныя матэрыялы будуць тлумачыцца і дапаўняцца мемуарамі, а таксама вынікамі сучасных гістарычных даследаванняў. Працуючы над кнігай, аўтар зыходзіў з максімы віленскага пісьменніка Юзафа Мацкевіча, тэксты якога будуць шматкроць цытавацца ў гэтай кнізе: *«Толькі праўда з'яўляецца цікавай. Адначасна праўда, як правіла, больш універсальная, багатая і цікавая, чым прыдуманая замест яе апрацоўкі»*¹.

Акрамя інфармацыі мне хацелася данесці да чытача жывы водар гісторыі, які часта цікавейшы за ўсялякія аўтарскія каментарыі. Таму тэкст кнігі месцамі ўяўляе сабой мазаіку з газетных артыкулаў. Матэрыял наўмысна падабраны так, каб зберагчы аўтэнтычныя тэксты і каб аўтарскага тэксту пры гэтым было не зашмат – вывады з прапанаванага матэрыялу кожны можа зрабіць сам. Збіраючы інфармацыю, я «тануў» у вялікай колькасці матэрыялаў і таму адбіраў, з майго пункту гледжання, самае цікавае. Шмат у чым прыйшлося сябе абмяжоўваць: напрыклад, тэма лідскага спорту ў тыя гады магла б стаць тэмай асобнага вялікага артыкула ці нават кнігі. Тэма жыцця яўрэяў нашага горада таксама абмяжоўваецца толькі матэрыяламі даступных мне газет і ўспамінаў таго часу, жыццё гэтай «затануўшай Атлантыды» яшчэ будзе вывучацца будучымі даследчыкамі.

Усе назвы вуліц горада аўтар прыводзіць па рэаліях таго часу. Карты горада ў кнізе дапамогуць цікаўнаму чытачу зразумець, якую назву гэтыя вуліцы маюць зараз. Тэксты з беларускамоўных газет падаюцца ў тым выглядзе, у якім яны друкаваліся – граматыка нашай мовы тады яшчэ толькі выкрышталізоўвалася.

Зараз Лідчына 1900–1930-х гг. адсутнічае ў памяці лідзян, і таму я вельмі спадзяюся, што кніга зможа даць чытачу першасныя веды пра той час, дапаможа зразумець, чым жылі нашы бацькі, дзяды і прадзеда, якія праблемы іх турбавалі. І як незваротна, фатальна, некалькі разоў за кароткі час, змянялася іх жыццё.

¹ Mackiewicz Józef. Literatura contra faktologia. Kultura. 1973, №7–8. (Jestem za ścisłością, gdyż jedynie prawda jest ciekawa. Ale jednocześnie prawda jest z reguły bardziej wielostronna i bogata, i barwna, niż wykoncypowane jej przeróbki).

ЛІДЧЫНА ДА 1914 ГОДА

В. Шукевіч (сядзіць у раскопе) і Ю. Ядкоўскі (стаіць у версе злева) пад час раскопак у Лідскім павеце, 1913 г.

Грамадска-палітычнае жыццё

Выбары ў Дзяржаўную думу

Прэса традыцыйна шмат увагі надавала выбарам у Дзяржаўную думу Расіі.

Падобна, што менавіта для ўзгаднення пазіцый на выбарах з 19 і 20 студзеня 1906 г. на Лідчыне пад выглядам палявання сабраліся буйныя землеўладальнікі: «У Шчучыне Лідскага павета адбылося паляванне на дзікоў у 6 стрэльб, гэта былі: уласнік Шчучына князь Уладзіслаў Любецкі, паны Ян Бішпінг, Адам граф Броель-Плятэр, Канстанцін князь Чацвярцінскі, Аскар Мыйштовіч і Станіслаў Незабытоўскі. У першы дзень палявання вялізнага дзіка забіў граф Плятэр, на другі дзень трохі меншая жывёла легла ад рукі князя Любецкага»¹.

«Кур'ер Літоўскі» падрабязна расказваў пра выбары ў Дзяржаўную думу Расіі ў 1906 г. Выбары не былі прамымі, усе жыхары Лідчыны былі падзелены на куры, ад якіх абіраліся дэлегаты на губернскі сход, на якім, у свой чарод, ад усёй губерні, – і выбіраліся дэпутаты ў Дзяржаўную думу.

Быў утвораны «Звяз землеўладальнікаў» Лідскага павета. А 15 студзеня адбыўся агульны сход, на які акрамя гаспадароў-землеўладальнікаў з маенткаў былі запрошаны і прадстаўнікі ад парабкаў «для рашэння пытання пра паляпшэнне побыту сельскіх працаўнікоў з улікам інтарэсаў гаспадароў. Прэзідэнтам камітэту “Звязу землеўладальнікаў” выбраны Вітольд Даўкша, віцэ-прэзідэнтам Уладзімір Ятаўт, сакратаром А. Кастравіцкі»².

22 лютага ў Лідзе адбыўся з'езд землеўладальнікаў з мэтай выбараў членаў так званага часовага выбарчага павятовага камітэту. З'езд адбыўся пад старшынствам маршалка шляхты сп. Віта. «Па прапанове графа В. Путкамера... вырашылі абраць 7 чалавек – па адным ад кожнай воласці і па адным намесніку для іх. Былі выбраны сп. В. Путкамер, Ул. кн. Друцкі-Любецкі, Э. Буткевіч, Л. Кабылінскі, Э. Пры-

бытка, А. Бяліна-Бразоўскі, С. Калясінскі, намеснікі: сп. Э. Нарбут, Матушынскі, К. Шалевіч, М. Сякляцкі, С. Жураўскі, М. Краснік, Карпінскі»³.

Хутка маршалак шляхты аб'явіў пра выбары, дзе павінны быць абраныя ўпаўнаважаныя ад духавенства і дробных уласнікаў⁴.

У красавіку 1906 г. газета пісала пра павятовы сход, на якім выбіраліся прадстаўнікі Лідчыны ў губернскі сход. Выбары праходзілі па курях. На сходзе землеўласнікаў у зале Вінаградавых⁵ сабралася 68 чалавек – землеўладальнікаў і ксяндзоў. 48-ю галасамі быў абраны старшыня сходу пан Рэйстут Сумарок. «Ён выступіў першым і падкрэсліў неабходнасць адзінства... Затым выступіў Юльян Марачэўскі... Ксёндз Сакалоўскі выступіў і сказаў, што духавенства злучае ўсе класы грамадства...». У выніку былі абраны Брахоцкі (84 галасы), Марачэўскі (81 голас), Сумарок (80 галасоў), граф Путкамер (77 галасоў), ксёндз Баляслаў Сперскі (76 галасоў), князь Любецкі (75 галасоў), Лясковіч (68 галасоў)⁶.

Потым прайшлі выбары дэлегатаў ад сялянскай куры. На гэтым мерапрыемстве лідскія «левыя» Змітровіч і Гатавецкі выступалі, прамаўляючы па-беларуску: «Нам не трэба вучоных... яны будуць трымацца разам з панамі»⁷. Былі абраны Выдрыцкі, Штурма, Качан, Іваноўскі (праваслаўны) і Гатавецкі⁸.

27 красавіка 1906 г. (па новым стылі) у Вільні сход выбаршчыкаў выбраў дэпутатаў у І Дзяржаўную думу Расіі. Сход праходзіў у агульнай зале Дваранскага клуба ў Вільні пад старшынствам губернскага маршалка шляхты графа Адама Плятэра. Ад сялянскай куры быў абраны Міхал Гатавецкі

³ Kurier Litewski. № 45. 24 lutego (9 marca) 1906.

⁴ Kurier Litewski. № 46. 25 lutego (10 marca) 1906.

⁵ У доме братоў Саламона і Майсея Вінаградавых, Віленская, 21.

⁶ Kurier Litewski. № 80. 15 (28) kwietnia 1906.

⁷ “Nam nia treba uczonych ... jony budut trymac s panami”.

⁸ Kurier Litewski. № 80. 15 (28) kwietnia 1906.

¹ Kurier Litewski. № 19. 24 stycznia (6 lutego) 1906.

² Kurier Litewski. № 21. 26 stycznia (8 lutego) 1906.

(атрымаў 33 галасы «за», «супраць» – 7), «уладальнік невялікага фальварка ў Лідскім павеце, католік, узрост 47 гадоў». У момант выбараў Гатавецкі працаваў адвакатам у Эйшышках⁹.

Гэты чалавек быў першым у гісторыі жыхаром Лідчыны, якога легальна і адносна дэмакратычна выбралі ў парламент.

Міхал Станіслававіч Гатавецкі (1858–1933), селянін Лідскага павета. Закончыў Лідскую народную вучэльню. Да 20 гадоў займаўся земляробствам, потым 8 гадоў служыў пісьмавадзіцелем у міравога суддзі і судовага следчага, з 1887 г. працаваў прыватным павераным (адвакатам) пры міравым і павятовым з'ездзе. Быў сябрам сялянскай працоўнай партыі¹⁰. Валодаў фальваркам, зямельны надзел якога складаўся з 10 дзесяцін спадчынай і 60 купленай зямлі. У Думе ўваходзіў у «Групу Заходніх ускраін», быў сябрам аграрнай камісіі, выступіў у Думе па аграрным пытанні¹¹. Першая выбраная народам Дума 21 ліпеня 1906 г. была разагнана ўрадам. «Кур'ер Літоўскі» ў ліпені інфармуе пра вяртанне былых дэпутатаў Думы, у тым ліку і Гатавецкага, дахаты¹².

У 30-я гг. XX ст. ён фігуруе як селянін Эйшышкаўскай гміны¹³, які меў 87 га зямлі¹⁴.

Як палітык Гатавецкі для «левых» быў занадта «правым», але для «правых» ён так ніколі і не стаў сваім.

І Дзяржаўная дума праіснавала 72 дні і была разагнана з-за сваёй рэвалюцыйнасці.

Другая дума абіралася так, як і першая – праз шматступеньчатыя выбары па курыях.

Пры канцы снежня 1906 г. яўрэйская сацыял-дэмакратычная арганізацыя «Бунд» распаўсюдзіла ў Лідзе і Ашмянах пракламацыі, якія заклікалі не ўдзельнічаць у выбарах, бо «паліцыя без

тлумачэння прычын выкінула з спісаў вялікую колькасць выбаршчыкаў. Напрыклад, у Лідзе з 400 чалавек, якія маюць права голасу, выкінутыя 150...»¹⁵.

Пры канцы 1906 г. віленскі губернатар асобным загадам прызначыў правесці па паветах з'езды землеўладальнікаў, гарадскіх выбаршчыкаў, упаўнаважаных ад валасных сходаў. Пасля гэтага павінен быў адбыцца губернскі з'езд упаўнаважаных.

«Наша Ніва» ў студзені 1907 г. друкавала карэспандэнцыю з Васілішак, у якой аўтар пад псеўданімам Ясь разважае пра выбары. З публікацыі мы даведваемся, што «...быў у Думе з нашага Лідскага павету – Гатавецкі, ды толькі з яго пацехі было, што на пекных крэслах у Думе сядзеў дый пэнсіі па дзесяць рублёў у дзень браў, – а як трэба было гаварыць – то маўчаў, як немко. Не, нам не такі патрэбны: няхай будзе чалавек смелы, няхай будзе язычлівы, каб патрапіў за бедны народ заступіцца! Нам не патрэбны панскі служба, не патрэбны земскага ці станавога лёкай, нам патрэбны... чалавек, што не прадасць нас...»¹⁶.

У студзені 1907 г. лідскі маршалак шляхты абвясціў аб правядзенні з'езду дробных землеўладальнікаў, якія не маюць маёмаснага цэнзу для непасрэднага ўдзелу ў выбарах¹⁷.

Пры канцы таго ж месяца прайшлі выбары выбаршчыкаў ад курыі землеўладальнікаў. На Віленскі губернскі з'езд ад Лідскага павета выбраны: Рэйстытут Сумарок, Юлі Марачэўскі, ксёндз Юзаф Шкоп, Аляксандр Мікульскі, Раман Рымша, граф Ваўжынец (Лаўрэнці) Путкамер, Мацей Марачэўскі¹⁸.

З'езд упаўнаважаных ад валасных сходаў у Лідзе апісаны ў вялікай карэспандэнцыі Мацея Сокала ў газеце «Наша Ніва»: «Прыехаў і адвакат Гатавецкі, быўшы ў Думе ў прошлым годзе, бо яго выбралі упоўнаважаным ад воласці і цяпер. Як з'ехаліся, просіць ён усіх да сябе на гарбату. “Нас, відзіш, грамада: няхай ужо да нас прыдзе, калі хочэць”, – кажуць

¹⁵ Kurier Litewski. № 291. 23 grudnia (5 stycznia 1907) 1906.

¹⁶ Nasza Niwa. № 1. 6 (19) stycznia 1907.

¹⁷ Kurier Litewski. № 3. 5 (18 stycznia) 1907.

¹⁸ Kurier Litewski. № 19. 25 stycznia (7 lutego) 1907.

⁹ Kurier Litewski. № 84. 11 (24) kwietnia 1906.

¹⁰ Государственная дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. Москва, 1906. С. 9.

¹¹ Иванов Б. Ю., Комзолова А. А., Ряховская И. С. Государственная дума Российской империи: 1906–1917. Москва, 2008. С. 143.

¹² Kurier Litewski. № 154. 12 (25) lipca 1906.

¹³ Nowogródzki Dziennik Wojewódzki. 1931. № 5. S. 41.

¹⁴ Nowogródzki Dziennik Wojewódzki. 1932. № 26. S. 225.

упоўнамоцаныя. Прыйшоў да нас дагэтуль невядомы нам наш дэпутат. Сеў, ды зачаў паказваць, вымаючы з кішэні, сваю адну мову ў Думе, гдзе відаць будзе, які быў зашчытнік народу. А нейкі чалавек, ня чуўшы ніколі пра дэпутата, ні пра яго тую мову, кажэць “Абач, які дэпутат наш ... Відаць шчыры хлапатун за нас быў”. А тут яму людзі кажуць, што не трэба такіх дэпутатаў, што сядзяць дарма ў Думе, ды прадаюцца панам за гарбату. “Гэта лгарства!» кажэць дэпутат: “З панамі і з баронам Ропам я злучыўся, бо я праўдзівы католік. А ў Думе, нябось, не маўчаў, першага йюня во што сказаў, зараз пакажу”. Ну, а другі яму атказваець: “Праўда! Лгуць языкі вострыя, ня маўчаў Гатавецкі як рыба, ён ня дарма сядзеў у Думе 72 дні. Высядзеў 720 рублёў, ды аднаго дня, бач, падперазаўся, панатужыўся ды дзесяць мінут казаў...”. Ну і так далей. А назаўтра, калі ўпаўнаважаныя сабраліся ў карчме, каб абмеркаваць выбары, Гатавецкі зноў падвяргаўся абструкцыі як з боку ўпаўнаважаных, так і выпадковых наведвальнікаў¹⁹.

У наступных нумарах «Наша Ніва» з пазіцыі левых партый апісвала выбары дэпутатаў ад Віленскай губерні на сходзе выбаршчыкаў. Па выбарчым законе буйныя землеўладальнікі мелі 44 выбаршчыкі, дробныя землеўладальнікі (часцей за ўсе сяляне) – 40 выбаршчыкаў, жыхары гарадоў – 7 выбаршчыкаў, рабочыя – 1 выбаршчыка. Два выбаршчыкі ад сялян не прыехалі, ад гараджан было 6 яўрэяў і 1 хрысціянін, выбаршчык-рабочы сядзеў у турме, і яго адмыслова, для ўдзелу ў сходзе, вызвалілі. Выбаршчык ад абшарнікаў Корвін-Мілеўскі спрабаваў дамовіцца пра адзінства з лідарам яўрэйскіх выбаршчыкаў Бакам. Але гэта камбінацыя не ўдалася. Тады на бок абшарнікаў перайшлі чатыры выбаршчыкі сялянскай курыі ад Лідскага павета: Вацлаў Канановіч, Антон Штурма, Пётр Ціхно і Казімір Ціліндзь. Прэса пісала, што гэтых выбаршчыкаў «апрацоўваў» і адправіў у Вільню «першым класам» вядомы ксёндз з Васілішак Сакалоўскі. Таму ад сялян у Думу прайшоў толькі адзін

Пілейка з Ашмяншчыны (дарэчы, сяляне па законе якраз і мелі адно гарантванае месца ў Думе ад Віленшчыны)²⁰. Потым выбаршчыкі-сяляне падпісалі скаргу аб парушэннях і сярод іншага скардзіліся на лідскага маршалка шляхты Віта, які «падмаўляў мужыкоў-выбаршчыкаў», скардзіліся, што частку сялян у дзень выбараў з раніцы частавалі гарэлкай у буйце і г.д.²¹.

Іван-Міхаіл Робертавіч фон Віт, *маршалка лідскай шляхты з 30.07.1899 г. па 07.06.1906 г. З 07.06.1906 па 1915 г. быў маршалкам шляхты Віленскага павета. Скончыў Паўлаўскае ваеннае вучылішча. Паходзіў з дваран Эстляндскай губерні; лютэранскага веравызнання. Уласнага маёнтка не меў, але ў жонкі быў маёнтак у Магілёўскай губерні. Было звычайным, што каб атрымаць месца маршалка, прэтэндэнты звярталіся да рэкамендацыі або пратэкцыі. Менавіта такім чынам фон Віт стаў маршалкам спачатку Лідскага, а потым Віленскага паветаў. Ён быў зяцем былога віленскага віцэ-губернатара, а потым пермскага губернатара Пятра Рыгоравіча Пагодзіна. Іван-Міхаіл Робертавіч фон Віт праслужыў маршалкам розных паветаў каля 17 гадоў. Цесць выпрасіў яму не толькі месца, але і дамагаўся для яго прыдворнага звання камер-юнкера ў абыход віленскага губернскага маршалка шляхты Красоўскага.*

У II Дзяржаўную думу ад Віленшчыны быў абраны жыхар Лідскага павета граф Ваўжынец Путкамер (1859–1923), унук легендарнай Марылі з Верашчакаў (атрымаў 49 галасоў выбаршчыкаў).

II Дзяржаўная дума праіснавала з 20 лютага па 2 ліпеня 1907 г. (102 дні) і была распушчана царскім урадам. Адначасова з указам аб роспуску Думы II склікання 3 чэрвеня 1907 г. было апублікавана новае Палажэнне аб выбарах у Думу. Гэта выбарчая сістэма выкарыстоўвалася пры выбарах у Дзяржаўныя думы III і IV склікання. Выбары зноў былі непрамыя, не прадугледжвалі роўнага прадстаўніцтва і зноў павінны былі праходзіць па сістэме курый. Асноўнымі курыямі (афіцыйна курыі называліся спісамі выбаршчыкаў) з'яўляліся: валасныя (гэта значыць сялянская), землеўладальніцкая, 1-я га-

¹⁹ Nasza Niwa. № 5. 2 lutaho 1907.

²⁰ Nasza Niwa. № 6. 11 lutaho 1907.

²¹ Nasza Niwa. № 7. 18 lutaho 1907.

радская (вышэйшы выбарчы цэнз, асобы, якія валодалі маёмасцю), 2-я гарадская (ніжэйшы выбарчы цэнз), працоўная. Хоць закон прадугледжваў выбары па курыях і гарантаваў фіксаванае мінімальнае прадстаўніцтва курыям сялян і рабочых, канчатковы выбар дэпутатаў з выбаршчыкаў гэтых курый належаў агульнаму губернскаму выбарчаму сходу, большасць на якім заўсёды мелі землеўладальнікі і гараджане вышэйшага маёмаснага стану. Такім чынам, сяляне і рабочыя пасылалі ў Думу тых прадстаўнікоў, якія выбіраліся з іх ліку памешчыкамі і багатымі гараджанамі. Мясцовыя ўлады атрымалі дазвол падзяляць выбарчыя з'езды на два – для рускіх і нярускіх выбаршчыкаў; гэты адвольны прыём дазваляў у нярускіх губернях рускай меншасці атрымліваць столькі ж выбаршчыкаў, колькі і мясцоваму насельніцтву.

Выбары ў Дзяржаўную думу III склікання праходзілі ўвосень 1907 г. Народны карэспандэнт В. у «Нашай Ніве» паведамляў пра выбары ўпаўнаважаных на Лідчыне ад «рускай» сялянскай курый: «Выбралі двух рускіх, каторыя цягнуць болей к правым. Хацелі выбраць народнага вучыцеля Ч., але поп умяшаўся, кажучы, што вучыцель ненадзёжны, такі не выбралі. ...У Пакроўскай [Сабакінскай – Л. Л.] воласці поп угаварываў мужыкоў запісацца ў «саюз» [Саюз Рускага Народу, «чорная сотня» – Л. Л.], але мужыкі ведаюць, што гэты саюз ідзе супраць свабоды, ня хочучь запісвацца». У тым жа нумары невядомы аўтар з Ліды пісаў пра павятовыя выбары, па яго словах, на выбары прыехалі «4 чыноўнікі і адзін мужык. Астальныя мужыкі не прыехалі, бо ніхто не заведаміў воласці, калі будуць выбары. У пяцёх пачалі выбіраць. Выбралі пракурора, 2 земскіх начальнікаў, мужык кінуў ім добрыя галкі [галасавалі кідаючы «галкі» – шары ў скрыню для галасавання – Л. Л.]. Паставілі кандыдатам быўшага губернатара, нехта кінуў яму чорную галку. Папы парадзіліся меж сабой і кажучь, гэта не іначэ, як мужык падваліў «варанога», і калі прыйшоў чарод выбіраць мужыка, то яму кінулі ўсе

4 чорныя галкі. Валасныя ўпаўнаважаныя павінны падаць жалобу ў губернскую па выбарах камісію...»²². У выніку ад «рускай» сялянскай курый Лідскага павета на губернскі сход выбаршчыкаў былі абраны сенатар Дамбавецкі, «товарищ прокурора» Пятухоў²³, земскія начальнікі Скосыраў і Дэконскі²⁴, ад «рускіх» горада Ліда – ляснічы Змаровіч, левы, беспартыйны²⁵.

Па губерні валасныя сходы ўсіх паветаў выбралі 236 выбаршчыкаў ад сялян, сярод іх былі і два былыя дэпутаты I Дзяржаўнай думы – Гатавецкі і Александровіч²⁶.

24 верасня прайшоў сход курый землеўладальнікаў, які абраў выбаршчыкаў на губернскі сход. Ад Лідчыны абраны ксёндз-дэкан Шкоп, спадары Аляксандр Мікульскі, Юліян Марачэўскі, граф Ваўжынец Путкамер, Раман Рымша і Станіслаў Жураўскі²⁷.

Але на гэты раз губернскі сход не абраў у Думу нікога з лідзян.

Дзяржаўная дума Расійскай Імперыі IV склікання пачала працаваць 15 лістапада 1912 г. З лідзян у гэту Думу быў абраны былы дэпутат II Думы граф Ваўжынец Путкамер.

Трэба адзначыць, што цікаўнасць прэсы да выбараў і дзейнасці III і IV Дзяржаўных дум была значна меншая, чым да папярэдніх. Напрыклад, «Наша Ніва» пісала: «Ешчэ зусім нядаўна выбралі мы дэпутатаў у Першую Думу. Тады было сьвята народнае... На выбары глядзелі як на адну з важнейшых грамадзкіх павіннасцей. «Выбіраймо найлепшых людзей!» – вось які окліч раздаваўся пад час выбараў. ...Прайшло шэсць год. Цяпер ізноў былі мы сьведкамі выбараў у Чацвёр-

²² Nasza Niwa. № 30. 28 січня 1907.

²³ Верагодна, калезскі асэсар Аляксандр Віктаравіч Пятухоў, таварыш пракурора пракурорскага надзору Віленскага акружнага суда. Гл: Памятная книжка Виленской губернии на 1908 г. Вильна, 1908. С. 55.

²⁴ Kurier Litewski. № 214. 26 września (9 października) 1907.

²⁵ Kurier Litewski. № 215. 27 września (10 października) 1907.

²⁶ Kurier Litewski. № 210. 21 września (4 października) 1907.

²⁷ Kurier Litewski. № 213. 25 września (8 października) 1907.

тую Думу. Якая вялікая перамена! ...Вера ў Думу згасла»²⁸.

Ваўжынец Путкамер нарадзіўся ў *Больцэніках, скончыў гімназію ў Вільні і Інстытут інжынераў шляхоў зносін у Пецяярбургу, 10 гадоў адпрацаваў інжынерам, будаваў Уральскую, Бакінскую і Палескую чыгункі. Пабудаваўшы магістраль каля свайго маёнтка, у 1890 г. граф выйшаў у адстаўку і пасяліўся ў Больцэніках. Ваўжынец Путкамер актыўна ўдзельнічаў у грамадскім жыцці краю, быў сябрам сельскагаспадарчага таварыства і куратарам евангеліцка-рэформатарскага сіноду ў Вільні²⁹. Два разы абіраўся ў Дзяржаўную думу Расеі: II і IV склікання. У складзе II Думы ён уваходзіў у «польскае кола», а ў IV Думы – у беларуска-польска-літоўскую групу і быў сябрам Савета старэйшын Думы. У рускай гістарычнай літаратуры фігуруе як «Путткамер Лаврэнцій Станіслававіч»³⁰.*

Рэвалюцыя 1905–1906 г. на Лідчыне

На пачатку 1906 г. у Лідскім павеце было арыштавана 10 настаўнікаў народных вучэльняў, яны падазраваліся ў агітацыі сярод сялян³¹. Пры канцы жніўня таго ж года «распараджэннем куратара Віленскай навучальнай акругі звольнены настаўнік школы ў Ражанцы сп. Аўрамчык. Падчас праверкі ў яго знайшлі пракламацыі і рэвальвер, на які ён меў дазвол»³². У верасні быў арыштаваны настаўнік Навадворскай народнай вучэльні Шушко³³. Беларуска газета «Наша Ніва» пісала, што ў тым жа месяцы быў арыштаваны нейкі малады хлопец, сын пасэсара Каспяровіч: «Сам прыстаў са стражнікамі прыехалі трасьці яго хату. Шукалі, шукалі, ператрэслі ўсе куты, а такі нічога не знайшлі і паехалі. Праз два ці тры дні пасля таго зноў наехала ўся каманда, зноў шукалі, трэслі ўсе куты, зноў не знайшлі нічога, а Каспяровіч такі забралі, завязлі ў Васілішскі, а адтуль на заўтра адправілі ў Ліду, дзе і сядзіць ён у вастрозі на дзіль дзень»³⁴.

У верасні 1906 г. у мястэчку Жалудок

²⁸ Наша Ніва. № 43-44. 2 (15) лістапада 1912.

²⁹ Kurier Litewski. № 29 (14894). 1907.

³⁰ Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912. Москва, 1907. С. 19.

³¹ Kurier Litewski. № 36. 14 (27) lutego 1906.

³² Kurier Litewski. № 188. 22 sierpnia (4 września) 1906.

³³ Kurier Litewski. № 199. 3 (16) września 1906.

³⁴ Наша Доля. № 2. 15 сепцябра 1906 г.

адбыўся мітынг, «удзел у якім прыняло 100 чалавек. Удзельнікі мітынгу пасля яго заканчэння расходзіліся з рэвалюцыйнымі спевамі, выкрыкваючы лозунгі, у якіх патрабавалі свабоду»³⁵.

Узброеныя людзі неаднаразова рабавалі панскія маёнткі. Як казалі ў рэвалюцыйным асяроддзі, экспрапрыяцыі (ці, скароцана, «эксы») рабіліся і ў горадзе. Улетку 1906 г. віленская газета пісала пра спробу маладых рэвалюцыянераў адабраць грошы для патрэбаў сваёй партыі: «21 ліпеня каля 3 гадзін дня ў маёнтку Падзітва генерал-маёра ў адстаўцы Ілавайскага з'явіліся пяць незнаёмых мужчын і адна жанчына і патрабавалі ад гаспадара грошы для рэвалюцыйнай арганізацыі. Але атрымалі адмову. Тады рабаўнікі патрабавалі 1000 рублёў ад аканома маёнтка сп. Календы, але не атрымалі грошай і тут. Потым, спалохаўшыся парабкаў, якія пачалі збірацца каля панскага дома, рабаўнікі рушылі ў бок станцыі Бастуны. У пагоню памчаліся паліцэйскія, якія дагналі іх на дарозе. Банда кінулася ў лес, паліцэйскія некалькі разоў выстралілі і паранілі аднаго з рабаўнікоў, пасля чаго ён не мог уцякаць далей. Таксама была затрымана жанчына. Астатнія бандыты схаваліся ў лесе. Паранены мужчына – Ян Гадлеўскі, 17 гадоў, жанчына – Францішка Коркуць, 18 гадоў. Праводзіцца судовае следства»³⁶.

У лістападзе 1906 г. некалькі маладых людзей, прыкрываючы твары, увайшлі ў дом да купца Віленчыка ў Лідзе і, пагражаючы рэвальверамі, забралі ў яго 100 рублёў³⁷.

Пад «эксы» рэвалюцыянераў маскіраваліся звычайныя злачынствы, так 25 жніўня 1906 г. была абрабавана лідская крама «гарэлачнай манаполіі»: «Па словах прадаўшчыцы Марыі Высоцкай, нападнікі забралі 450 руб. гатоўкай. Аднак следства паказала, што Высоцкая хлусіць. Яна разам з мужам сама забрала касу крамы і сімулявала рабаванне рэвалюцыянерамі. Высоцкая арыштаваная»³⁸.

³⁵ Kurier Litewski. № 195. 30 sierpnia (12 września) 1906.

³⁶ Kurier Litewski. № 174. 4 (17) sierpnia 1906.

³⁷ Kurier Litewski. № 264. 21 listopada (4) grudnia 1906.

³⁸ Kurier Litewski. № 199. 3 (16) września 1906.

Магчыма, «рэвалюцыйнай узрушанасцю» было выклікана і злачынства 13 жніўня 1907 г.: «... паліцыянт Руткоўкі па службовых справах зайшоў у піўную Манскага. Селянін Семяновіч, які там знаходзіўся, кінуўся на Руткоўскага, ударыў яго кіём і сарваў нашыўкі. Руткоўскі, баронячыся шабляй, параніў Семяновіча»³⁹.

У кастрычніку 1907 г. Віленская судовая палата «асудзіла на 1 год крэпасці мешчаніна Пінхуса Тхорніцкага за тое, што ён раздаваў у Лідскім павеце проклямаціі, друкаваныя па беларуску і па польску. Да суда Тхорніцкі прасядзеў у турме 4 з паловай месяцы, і таму Палата пастанавіла, што ён мае сядзець у крэпасці ешчэ 7 с паловай месяцаў»⁴⁰.

Самаарганізацыя грамадства, аграрны рух

Адным з месцаў, дзе лідзяне адпачывалі і абмяркоўвалі свае праблемы, быў Лідскі грамадскі збор (ён жа – Дваранскі клуб). Першы вядомы будынак Грамадскага збору згарэў у 1891 г. Пры клубе меліся гурток аматараў драматычнага мастацтва і бібліятэка. Бібліятэкарам і кіраўніком гуртка працаваў калезжскі рэгістратар Іван Восіпавіч Пятроўскі⁴¹. Пасля пажару другое памяшканне збору месцілася каля рынку па Віленскай вуліцы, яно таксама згарэла ў кастрычніку 1913 г. падчас пажару ў цэнтры горада⁴².

Але ў канцы 1912 г. тут віравала грамадскае жыццё: «20 лістапада ў грамадскім зборы адбыўся першы ў гэтым сезоне вельмі ўдалы танцавальны вечар. Шмат і ад душы весяліліся. За агульнай вячэрай лілася вясёлая, шчырая свабодная гутарка...»⁴³.

У грамадскім зборы выступалі заезджыя «зоркі» мастацтва і палітыкі. Напрыклад, на пачатку траўня 1913 г. было абвешчана, што «ў зале Грамадскага збору (Дваранскі клуб) адбудзецца лекцыя былога таварыша старшыні 1-й Дзяржаўнай

думы, прафесара Мікалая Андрэевіча Грэдзескула на тэму: «Роля інтэлігенцыі ў грамадскім жыцці»⁴⁴. Пасля выступу прафесара «Лідскае слова» дало вялікую справаздачу з яго лекцыі, шмат у чым не згадзіўшыся з высновамі прафесара: «Для нас, лідзян, гэта была падзея. Упершыню нас наведваў вучоны і выбітны грамадскі дзеяч... і падзяліўся з намі сваімі думкамі аб інтэлігенцыі. У першай частцы лекцыі было шмат супярэчнасцяў, асабліва ў той частцы рэферату, дзе ён спрабаваў вызначыцца з тэрмінам «інтэлігенцыя»... Значна цікавей была другая частка лекцыі»⁴⁵.

На пачатку 1885 г. сярод лідскіх яўрэяў былі сабраны грошы, якія пайшлі на заснаванне паселішча Мазкарэт Бація (Mazkeret Batiya) у Палесціне. Першыя крокі ў арганізацыі дзейнасці сіянісцкай арганізацыі ў Лідзе зрабіла моладзь на хвалі энтузіязму, які выклікаў у яўрэйскім свеце Першы сіянісцкі кангрэс⁴⁶. Першымі сіяністамі ў Лідзе былі Мардэхай Крупскі, Вольф Сакалоўскі, Навум Разенштайн, Ізраіль Арон Шалоўскі, Гілінскі (не з Ліды), браты Якаў і Броін Ілютовічы. Акрамя таго далучылася група дзяўчат: Штэрна Лейтхаўс (пазней Крупская), Гітл Левін, Рыўка Пупко, Фрума Юдзялевіч і іншыя.

Пры садзейнічанні сіяніста з Вільні Шэйнюка, які тады кіраваў броварам Папірмайстра (чый зяць таксама быў сіяністам), у Лідзе была заснавана арганізацыя «Сіянісцкая моладзь» («Tzeirai Tzion»). Калі ў арганізацыі стала многа маладых жанчын, яны стварылі сваю арганізацыю пад назвай «Дочкі Сіёна», якая з'яўлялася часткай «Сіянісцкай моладзі».

Шэйнюк здаў у арэнду арганізацыі вялікую драўляную пабудову (тры вялікія пакоі і кухня) у двары бровара – «Чайную». Сіяністы тады не мелі права працаваць легальна, але маглі легальна піць чай. Хутка «Чайная» стала называцца «Кітай» (ад напісання на лацінцы слова «China»).

Кожны вечар шмат чалавек прыходзіла ў «Кітай», і колькасць сіянісцкай моладзі

³⁹ Kurier Litewski. № 185. 22 sierpnia (4 wrzesnia) 1907.

⁴⁰ Nasza Niwa. № 21. 1 (14) junia 1907.

⁴¹ Памятная книжка Виленской губернии на 1892 г. Вильна, 1891. С. 316–317.

⁴² Biuletyn. № 31. 23 кастрычніка 1913.

⁴³ Лидское Слово. № 2. 24 ноябры 1912.

⁴⁴ Лидское Слово. № 25. 3 мая 1913.

⁴⁵ Лидское Слово. № 26. 10 мая 1913.

⁴⁶ Першы сусветны сіянісцкі кангрэс адбыўся ў 1897 г. пад кіраўніцтвам Тэадора Герцля ў Базелі.

расла. Вечарамі ў пятніцу і суботу «Кітай» перапаўнялі наведвальнікі. Прыходзілі аратары, і можна было пачуць жывыя выступы і размовы. Калі ў 1900 г. быў створаны міжнародны «Каланіяльны Банк»⁴⁷, у Лідзе налічвалася ўжо каля 1000 актывістаў арганізацыі «Сіянісцкая моладзь».

У 1902 г. у Лідзе з'явіўся Мойша Коган, ён быў запрошаны рабінам Рэйнесам у якасці сакратара маладзёжнай часткі арганізацыі «Мізрахі». Мойша стаў рэгулярна выступаць у «Кітаі». У 1904 г. у «Кітаі» ў якасці госця быў сусветна вядомы яўрэйскі дзеяч Уладзімір (Зееў) Жабацинскі. Гэта было яго першае з'яўленне ў нашым краі.

Маладзёжнаму сіянісцкаму руху ў Лідзе прыйшлося вытрымаць вялікую барацьбу з аднаго боку з «Бундам» (сацыял-дэмакраты), а з другога боку з фанатычнымі рэлігійнымі яўрэямі, якія казалі, што не трэба нічога ламаць, а трэба чакаць Месію. Асноўная барацьба ішла з людзьмі з «Бунда», якія, каб перашкодзіць сіянісцкай дзейнасці, перапрабавалі ўсе магчымыя сродкі.

Са стварэннем сіянісцкага Дабрачыннага фонду («Keren Kaemet») пачаўся збор грошай. Мелася адмысловая скрынка ахвяраванняў для Эрэц Ісраэль (Зямлі Ізраіля), якую прыносілі ў кожную яўрэйскую ўстанову і хату, як да багатых, так і да бедных яўрэяў (бундаўцы, каб перашкодзіць сіяністам, нават неяк скралі гэтую скрыню). Другім спосабам збору грошай была «сіянісцкая пошта». Яна кіравалася і мела свой цэнтр у Фрумы Юдзялевіч. Пажаданні, запрашэнні і віншаванні са святам Рош Ха-Шана (яўрэйскі Новы год), паштоўкі з запрашэннямі на вяселлі і іншыя радасныя падзеі адпраўляліся не праз дзяржаўную, а праз сіянісцкую пошту, а даход ад гэтага ішоў у Дабрачынны фонд.

Такім чынам усю першую палову ХХ ст. сіяністы былі самай уплывовай палітычнай сілай сярод лідскіх яўрэяў⁴⁸.

⁴⁷ Заснаваны ў 1902 г. як міжнародны фінансавы орган сіянісцкага руху.

⁴⁸ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 140.

У жніўні 1906 г. лідскія півавараы ўдзельнічалі ў менскім з'ездзе півавараў: «20 ліпеня ў Мінску праходзіў з'езд уладальнікаў бровараў. Сабраліся 29 прамыслоўцаў, з Вільні сп. Парчэўскі, Ліпскі, з Віленскай губерні – прадстаўнікі Папірмайстра і Пупко. Галоўная тэма абмеркавання – урэгуляванне продажу і ўсталяванне мінімальнай цаны на піва»⁴⁹.

Працэс самаарганізацыі насельніцтва, які аднавіўся пасля «даравання свабоды» царом, шырыўся. 4 кастрычніка 1907 г. у Лідзе была арганізавана філія Віленскага таварыства «Асвета». У кіраўніцтва філіі ўвайшлі ксёндз Юзаф Шкоп (прэзідэнт), Эдвард Янушкевіч (віцэ-прэзідэнт), Эдвард Запаснік (сакратар), Зоф'я Шкоп (скарбнік), Антон Вісмант, Антон Клышэйка. «Ад пачатку членамі таварыства запісаўся 31 чалавек, яны сабралі складкі ў памеры 78 рублёў»⁵⁰. Задачай «Асветы» было адукоўваць жыхароў у духу польскасці, распаўсюджваць польскую культуру, мову, узмацняць нацыянальную свядомасць. Але ўжо ў наступным годзе Віленскае таварыства «Асвета» было забаронена ўладамі⁵¹.

У лістападзе 1907 г. у Лідзе заснавана Рыма-каталіцкае таварыства дабрачыннасці, «статут быў прадстаўлены для зацвярджэння губернатару. Заснавальнікі таварыства: ксёндз-дэкан Юзаф Шкоп, «палкоўнікава» Міхаліна Запаснік, лідскі бурмістр Леан Вісмант, Антон Вісмант, Пётр Вянецкевіч і Каспар Філіпчук»⁵².

У канцы 1912 г. лідзян усхвалявалі кошты на дровы. «Дровы прадаюць па 3 рублі за воз! І адразу прадаецца не меней, чым воз. Гэты кошт вышэй не толькі за віленскі, але нават і за пецяўбургскі!»⁵³ – пісала газета «Лідскае слова». Праз два месяцы прэса паведаміла, што, на жаль, газетнае абмеркаванне яшчэ больш распаліла апетыты прадаўцоў і «змах на кішэні га-

⁴⁹ Kurier Litewski. № 166 (267). 26 lipca (8 sierpnia) 1906.

⁵⁰ Kurier Litewski. № 251. 9 (22) listopada 1907.

⁵¹ Kurier Litewski. № 39. 16 (26) lutego 1908.

⁵² Kurier Litewski. № 269. 30 listopada (13 grudnia) 1907.

⁵³ Лідское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

раджан стаў яшчэ больш арганізаваны. Справа ў тым, што ў Лідзе ўсяго два-тры прадаўцы паліўнага лесу, і таму ім лёгка было дамовіцца супраць нас. Сістэматычна яны прывозяць на рынак толькі адзін-два вазы дроў і адмаўляюцца гандляваць на куб, а гандлююць толькі на воз. Кошты пры гэтым казачныя... 3 руб. 50 кап. за воз... Здаецца, у Лідзе ёсць гарадская ўправа, куды гараджане на гэта ўжо жаліліся. Хай бацькі горада стаяць на варце. Ужо зараз вырасла колькасць прастудных хвароб сярод немаўлят... Калі ж будзе наложена аброць на гэтую... жахлівую эксплуатацыю?»⁵⁴.

Справу з дровамі ўзяла на сябе аб'яднаная вакол газеты лідская грамадскасць. 31 студзеня ў памяшканні Лідскага грамадскага кіравання адбыўся сход, які абмеркаваў арганізацыю ў Лідзе кааператыўнага склада дроў па танных коштах: «Было створана кааператыўнае таварыства, тайным галасаваннем абраны кіраўнічы камітэт, у які ўвайшлі: Навіцкі, Быхвіт, Андрушкевіч, Каплан, І. Ерухманаў, Гейштаўт і А. Ілютовіч»⁵⁵.

Пасля дроў у горадзе чамусьці вырас кошт газы. І газета пачала ўздываць гараджан на вырашэнне гэтага пытання: «Не паспелі вырашыць пытанне з дровамі, як гандляры газай зацягваюць пятлю на шыі. Як можа быць такое, каб у павятовым горадзе, які знаходзіцца за 3 гадзіны язды ад губернскага цэнтра, кошт на газу быў вышэй, чым у метраполіі. У Вільні газа прадаецца па 1 руб. 90 кап., а ў нас – па 2 руб. 25 кап. за пуд. Фунтамі ж прадаюць па 6 кап. ці па 2 руб. 40 кап. за пуд. Фунтамі газу купляе звычайна бедная частка насельніцтва»⁵⁶.

У 1913 г. газета «Лідскае слова» шмат увагі надала прыцягненню ўвагі грамадскасці да ідэі стварэння добраахвотнага таварыства па барацьбе з сухотамі «Белая кветка». У лютым адбыліся дзве вечарыны: 17 лютага – у Лідскім грамадскім зборы і 23 лютага – у Лідскім пажарным клубе (баль-маскарад), – прысвечаныя арганізацыі грамадскасці для барацьбы з сухотамі⁵⁷.

Газета паведамляла: «Паўсюдна арганізуюцца дні «Белай кветкі» для дапамогі хворым на сухоты. Праўленнем Лідскага аддзела Усерасійскай лігі па барацьбе з сухотамі шмат каму было разаслана запрашэнне прыйсці 7 траўня на збор грамадскасці для папярэдняга абмеркавання пытання пра абвясчэння дня «Белай кветкі». Прыйшло 9 чалавек. Вырашана правесці мерапрыемства 2 чэрвеня. На 21 траўня прызначаны яшчэ адзін папярэдні збор тых, хто спачувае справе»⁵⁸.

У 1913 г. шырока святкавалася 300-годдзе царавання дынастыі Раманавых. У апошні перадваенны год эканоміка была на ўздыме, жыццё паляпшалася, і здавалася, што рэвалюцыйны крызіс 1905–07 гг. Пераадолены: Расію пачалі лічыць канстытуцыйнай манархіяй, і ў цэлым грамадства мела нагоды для аптымізму.

У студзені 1913 г. віленскім губернатарам была прызначана дэпутацыя ад гарадскіх упраў Віленскай губерні для віншавання «Гасудара Імператара з 300-годдзем царавання Дома Раманавых: віленскі гарадскі галава М. А. Вянслаўскі і гарадскія старасты: новавілейскі К. А. Мазэр і лідскі Л. П. Вісмант»⁵⁹.

У сярэдзіне лютага лідская паліцыя распаўсюдзіла аб'яву: «У сувязі з тым, што 21 лютага адбудзецца вялікае свята 300-годдзя царавання дома Раманавых, усім домаўладальнікам трэба набыць прыстойныя дзяржаўныя сцягі і прыбраць з вуліц і двароў смецце. Увечары запаліць святочную ілюмінацыю»⁶⁰.

У нумары ад 22 лютага «Лідскае слова» пісала: «19-га лютага святкаваўся дзень вызвалення сялян ад прыгону, а 21-га – дзень 300-годдзя дома Раманавых... 21 лютага па амністыі з-за 300-годдзя дома Раманавых з лідскай турмы былі вызвалены 80 чалавек... У дзень святкавання 300-годдзя дома Раманавых з раніцы горад прыняў урачысты і святочны выгляд. Дамы ўпрыгожаны сцягамі... маставыя ўсыпаны жоўтым пяском. Па вуліцах гуляе шмат народу. У

⁵⁴ Лідское Слово. № 10. 18 января 1913.

⁵⁵ Лідское Слово. № 12. 1 февраля 1913.

⁵⁶ Лідское Слово. № 13. 8 февраля 1913.

⁵⁷ Лідское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

⁵⁸ Лідское Слово. № 26. 10 мая 1913.

⁵⁹ Лідское Слово. № 11. 25 января 1913.

⁶⁰ Лідское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

саборы Міхаіла Арханёла настаяцелем протаіерэем Каяловічам разам з іншымі святарамі адслужана літургія. У 12 гадзін дня хрэсны ход з сабора ў суправаджэнні ваеннага аркестра накіраваўся да Выгана, дзе ўжо сталі мясцовыя войскі. У адмыслова ўсталяванай і расфарбаванай альтанцы адслужаны малебен. Айцом Цэбрыкавым быў зачытаны Высачайшы маніфест. Камандзір палка Раманаў павіншаваў войска са святам, пасля чаго войска прайшло цырыманіяльным маршам, і хрэсны ход вярнуўся ў сабор.

Увечары горад быў ілюмінаваны. У замку адбылося народнае гуляне, былі запушчаны ракеты, феерверкі, граў аркестр ваеннай музыкі.

У 10 гадзін раніцы ў Вялікай сінагозе ў прысутнасці вялікай масы вернікаў і ўсіх вучняў іўдзейскага веравызнання горада адбыўся малебен. Грамадскі равін Д. Б. Дубоўскі расказаў пра смутныя часы пры ўступленні на прастол Міхаіла Раманава, «першай зоркі з дому Раманавых», і ў яркіх фарбах раскрыў галоўныя моманты 300-гадовага царавання. У поўнай патрыятызму прамове заклікаў «зліцца ў адным пачуцці з дзясяткамі мільёнаў рускага народа, які зараз дасылае гарачыя малітвы да ўсвышшняга аб дабрадзеістве дома Раманавых». Пасля выступу Дубоўскага стараста вялікай сінагогі Л. Пупко прачытаў Высачайшы маніфест, і кантар сінагогі адслужыў паніхіду па ўсіх памерлых царях.

Увечары ў гімназіі сп. Навіцкіх адбыўся вечар прысвечаны святу трохсотгоддзя дома Раманавых. На вечарыне акрамя вучняў і настаўнікаў прысутнічала частка мясцовай інтэлігенцыі. У бліскучым па форме выступе сп. Навіцкі расказаў пра важнейшыя моманты царавання дома Раманавых, пра творчасць нацыянальнага духу і ахарактарызаваў галоўных гістарычных герояў, як, напрыклад, Мініна і Пажарскага, а таксама творцаў культуры і літаратуры і прыйшоў да высновы, што «рускія вялікія, шматлікія, багатыя і таленавітыя» і гэтым усім яны абавязаны дынастыі Раманавых і асабліва працы цяперашняга манарха Мікалая Аляксандравіча.

Пасля рэферату былі спевы і дэкламацыі. Асабліва ўдалым і дарэчным было апавяданне В. С. Навіцкай «Саша», якое прачытаў актёр. Вечар скончыўся спевам гімну»⁶¹.

24 лютага ў клубе пажарных у прысутнасці ўсёй пажарнай каманды і чальцоў праўлення адбыўся малебен, які правёў настаяцель мясцовага сабора. Потым была гутарка, прысвечаная гісторыі дынастыі Раманавых. У 17 гадзін адбыўся сяброўскі абед, увесь час іграла музыка⁶². У сувязі са святкаваннем 300-годдзя дома Раманавых бровар Я. Папірмайстра⁶³ бясплатна выдаў па бутэльцы піва кожнаму жаўнеру Лідскага гарнізона⁶⁴.

Праз год цар Мікалай I кіне свой народ у бессэнсоўную бойню Першай сусветнай вайны, праз чатыры гады «ўдзячны» народ прагоніць яго ад улады, а яшчэ праз год уся царская сям'я будзе расстраляная...

Найбольш вострым пытаннем у Расійскай Імперыі было аграрнае, без яго вырашэння далейшае развіццё грамадства было немагчыма.

У жніўні 1906 г. «Кур'ер...» паведаміў, што прайшлі выбары ў сялянскія камісіі па землеўпарадкаванні, прычым «у некаторых валасцях сяляне адмовіліся ад удзелу ў іх»⁶⁵. Аднак газета «Русское Слово» пісала: «З аднаго боку з-за адносна высокага развіцця тутэйшых сялян, з другога з-за тактоўных паводзін землеўладальнікаў», якія «не хаваюцца за плечы паліцыі ці драгунаў, не выклікаюць казакаў, але рашуча і станоўча кантактуюць з сялянамі», менавіта на Лідчыне «аграрны рух паступова прымае характар хатняга паразумення паміж абшарнікамі і сялянамі»⁶⁶.

Тым не менш «Наша Ніва» пісала пра сялянскія хваляванні ў вёсцы Фалькавічы

⁶¹ Лидское Слово. № 15. 22 февраля 1913.

⁶² Лидское Слово. № 16. 1 марта 1913.

⁶³ Рэклама бровара: «Піва бровара спадчыннікаў Папірмайстра ў Лідзе вырабляецца з лепшых гатункаў соладу і хмелю без пабочнай прымесі і на здаровай артэзіянскай вадзе. Асабліва рэкамендуем «Двайное» і «Царскае піва» як напоі спажывуныя, выдатнага смаку і светлазалацістага колеру». Гл.: Лидское Слово. № 3. 30 ноября 1912.

⁶⁴ Лидское Слово. № 16. 1 марта 1913.

⁶⁵ Kurier Litewski. № 180. 11 (24) sierpnia 1906.

⁶⁶ Там жа.

Ганчарскай воласці з-за раней адабранай у казну сялянскай зямлі⁶⁷.

У снежні 1906 г. у Лідзе быў створаны сельскагаспадарчы гурток (kolko rolnicze), заснавальнікамі яго сталі: Міхал Шымялевіч, Адольф Сегень, Ян Грышэль, Міхал Каміц, Антон Клышэйка, Баніфацы Жак, Ігнат Кудаш, Ян Кучынскі і Юзаф Змітровіч⁶⁸. Цікавым тут з'яўляецца згадванне Шымялевіча Міхала Іванавіча – лепшага знаўцы гісторыі Лідчыны ХХ стагоддзя.

У кастрычніку 1906 г. Расійскае тэлеграфнае агенцтва паведамляла, што «пад уплывам ксяндзоў у Эйшышскай і іншых суседніх парафіях Лідскага павета арганізаваныя таварыства цвярозасці, сябры таварыстваў устрымліваюцца ад ужывання алкаголю. Абароты манапольных крамаў зменшыліся да мінімуму. У Калесніках такая крама наогул зачынена»⁶⁹. Тут трэба нагадаць, што ў нашым краі масавы народны рух за цвярозасць пад кіраўніцтвам касцёла ўзнік перад паўстаннем 1863 г., і таму зразумелая трывога, з якой улады глядзелі на адраджэнне гэтага народнага руху.

Пра спробу сялян на Лідчыне працаваць супольна ў 1907 г. пісала «Наша Ніва»: «З пад Васілішак Лідскага павета... [...] ...ў вёсцы Банюках колькі гаспадароў зрабілі суполку і завялі сабе бычка – на завод. Нейкі час было ўсё добра, але ж бяда, што ў нас кожны гаспадар глядзіць адно за тым, што належыць да яго самаго, а што супольнае – на гэта ўвагі ня мае. Дык і бычка таго так дрэнна даглядаюць, што ён чыста марнее. Калі б справа была толькі пра бычка, то яшчэ не надта вялікае горэ. Дык жэ дрэнна, што нашы беларусы ня дбаюць і аб важнейшых супольных справах сваіх. «Што не маё, да таго мне дзела німа!» – так кажуць у нас. Ці то справа ідзе пра выбары, ці аб карысці ўсёй грамадзе, – кожны беларус думае толькі аб сябе, і здаецца, не разумее, што як усім дрэнна будзе, то і яму не палегчае. А пара бы ўжо працерці вочы.... Тады ўбачылі бы нашы беларусы, што там людзям добра жывецца, гдзе ёсць згода

грамадская, гдзе кожны чалавек стаіць за ўсіх, а ўсе за аднаго»⁷⁰.

Але здаецца, што сяляне пачалі ўжо разумець свае інтарэсы і прымаць правільныя рашэнні грамадой: «З Лідскага павету. У нашых валасцёх ёсць вялікі запас хлеба на час голаду. Змеркавалі сяляне, што гэтак нявыгадна, бо гніе збожжа, а магазын вартуй, ды і старасты, часта заглянуўшы ў магазін, суюць боты, а пасля ў воласці на сходзе ілгуюць, што мышы могуць у год з'есці з кожнага пуда па 5 фунтаў. Вось, дзеля гэтага і прыгаварылі разабраць збожжа, а заместа яго палажыць у казначэйства грошы, бо на грошы і працэнты ісці будуць. Але гаспадыні кажуць, што як пападуць гаспадаром у рукі грошы, то іх прапуюць, і будзе без пары голад у хаці. Хто ведае, мусі жонкі ведаюць нораў сваіх мужоў?»⁷¹.

Пра добрыя вынікі супольнай працы паведамляла «Наша Ніва» ў 1908 г.: «В. Цацкі Беліцкай воласці. Ужо трэці год як мужыкі тутэйшыя выбрукавалі вуліцу каменямі. Хваляць, надта добра зараз, не трэба мясіць балота. Брукаром заплацілі 100 р. А камення і пясок вазілі самі. За Цацкамі следам пайшлі і іншыя вёскі, якія ўжо напісалі прыгавор і нанялі брукара. Пачалі работы ў Няцечы, выходзіць па 12 р. на кожнага гаспадара, брукуюць свае вуліцы так сама вёскі Асава, Табала, Лазяны. Табала ўжо скончыла брукаваць»⁷². У тым жа нумары газеты паведамляецца, што ў вёсцы Фалькавічы «...азіміна і ярына слабыя. Ворыва трохі ад халадоў, што былі ў чэрвені, аслабла. Азіміна, што пасеяная па лубіне, надта добра ўрадзіла... за тое і цана на лубін паднялася, каля нас плацяць па 60 кап. за пуд»⁷³.

«Кур'ер Літоўскі» ў верасні 1908 г. пісаў пра цяжкасці, якія ўзніклі на пачатку працы сельскагаспадарчага таварыства ў вёсцы Нача⁷⁴. Праз некалькі нумароў тая жа газета паведамляла: «Калеснікі. Падобна пачынаецца нейкі рух па падвышэнню асветы і дабрабыту народу. Рух гэты пачаўся з заснавання ашчадна-пазыкавых кас, сельскагаспадарчых таварыстваў,

⁷⁰ Nasza Niwa. № 32. 26 (8) akciabro 1907.

⁷¹ Наша Ніва. № 11. 17 сакавіка 1911.

⁷² Nasza Niwa. № 15. 18(31) lipnia 1908.

⁷³ Там жа.

⁷⁴ Kurier Litewski. № 206. 7 (20) września 1908.

⁶⁷ Nasza Niwa. № 6. 11 lutego 1907.

⁶⁸ Kurier Litewski. № 276. 5 (18) grudnia 1906.

⁶⁹ Kurier Litewski. № 236. 18 (31) października 1906.

кааператыўных крам і г.д. ...Па вясне сп. Браніслаў Ёч, Пётр Сядлікоўскі і ксёндз Рудзіц арганізавалі сельскагаспадарчае таварыства... Сябры таварыства чытаюць сялянам лекцыі па аграноміі... Колькасць таварыства дасягае 40 чалавек. Гэта шмат, калі ўлічваць тое... што ў блізкай Начы сп. Вандалін Шукевіч, знаны грамадскі дзеяч і археолаг, не можа арганізаваць адпаведнае таварыства... справа не ідзе далей спробаў сабраць людзей на першы сход»⁷⁵. У 1911 г. у мястэчку Калеснікі ўжо стала працавала сельскагаспадарчае таварыства і кааператыўная крама⁷⁶.

Арганізатар сельскагаспадарчага таварыства ў Начы, знаны навуковец, член-карэспандэнт Кракаўскай акадэміі Вандалін Шукевіч у адказе на гэтую публікацыю пісаў: «...пазыкава-ашчадная каса, якая стараннямі сп. Яна Карловіча з'явілася ў Эйшышках, не выжыла, а з'явіўшаяся потым на яе месцы каса... не можа знайсці нават трох чалавек, якія маглі б стаць яе заснавальнікамі. Таму ў нядаўна заснаваным сельскагаспадарчым таварыстве ў Калесніках не могуць угаварыць яго членаў да нейкай пазітыўнай дзейнасці. А ў Начы, дзякуючы яўнаму нежаданню тых, хто мог бы зрабіць добры ўплыў на людзей, на так званыя «пасяджэнні» ніхто не прыходзіць, і нават няма для каго нешта чытаць»⁷⁷.

У кастрычніку 1908 г. Шукевіч яшчэ раз падрабязна пісаў пра агульны стан руху сельскагаспадарчых таварыстваў на Лідчыне. Ён канстатаваў, што гэты рух развіваецца ў нас надта павольна, бо «можа, нашая грамадская глеба не гатовая да перанясення сюды гэтай заходнееўрапейскай з'явы, а можа не ўмеем рабіць справу, але на гэтай дзялянцы грамадскай справы пануе застой... Усе наракаюць, што справа ідзе супраць агульнай паняверкі і апатыі людзей, і калі нешта атрымліваецца, дык дзякуючы толькі надзвычайным высілкам людзей добрай волі»⁷⁸. Шукевіч пісаў, што

сяляне заўжды маюць вялікае падазрэнне, што хтосьці хоча залезці ім у кішэню, і калі яны не могуць зразумець канчатковую мэту, дык і не хочуць рызыкаваць. І гэта прытым, што першай звычайна арганізуецца кааператыўная крама, дзе агульныя грошы абарочваюцца хутчэй і прыносяць большы прыбытак. Аўтар адзначаў, што справа рухаецца толькі ў тым выпадку, калі за супольную справу бярэцца чалавек заможны, адукаваны і які мае жаданне займацца агульнай справай. Але нават калі праз вялікія намаганні кааператыўная крама адчыняецца, гэта не з'яўляецца гарантыяй таго, што далей усё будзе добра, бо звычайна пачынае не хапаць капіталаў і навыкаў кіравання. Таксама цяжка «прышчапляюцца ў нашым неўрадлівым і цёмным краі і іншыя здабыткі заходняй цывілізацыі, такія як штучныя ўгнаенні, розныя машыны і прылады»⁷⁹. Шукевіч заклікаў не паскараць працэс самаарганізацыі сялян, а рыхтавацца да шматгадовай працы дзеля свайго народа, бо людзі павінны да ўсяго прызвычаіцца і грунтоўна зразумець сваю выгаду⁸⁰.

Вандалін Шукевіч усё ж арганізаваў у Начы дзейсную кааператыўную краму і для павышэння ўзроўню прадукцыйнасці сельскай гаспадаркі стварыў земляробчы гурток. У «Кур'еры Літоўскім» у 1910 г. член-карэспандэнт Кракаўскай акадэміі ведаў пісаў, што 28 лютага яго абралі старшынёй земляробчага таварыства і губернатар зацвердзіў статут. Ад пачатку таварыства адчыніла краму, і крама пачала даваць добры прыбытак⁸¹. Навуковец часта за ўласныя грошы выпісваў насенне, якое потым раздаваў сялянам на выпрабаванне. Калі ўраджай быў добры, сяляне прыходзілі да Шукевіча з просьбай, каб на наступны год ён замовіў такога насення больш, і толькі тады расплачваліся. Па прапанове Віленскага земляробчага таварыства Шукевіч арганізаваў 5 эксперыментальных палёў для выпрабавання штучных угнаенняў, новых гатункаў бульбы і аўсу. Сябры сельскагаспадарчага гуртка ў

⁷⁵ Kurier Litewski. № 215. 19 września (2 października) 1908.

⁷⁶ Kurier Wileński. № 36 (156). 14 (27) lipca 1911.

⁷⁷ Kurier Litewski. № 219. 24 września (7 października) 1908.

⁷⁸ Kurier Litewski. № 246. 25 października (7 listopada) 1908.

⁷⁹ Там жа.

⁸⁰ Там жа.

⁸¹ Kurier Litewski. № 80. 9 (22) kwietnia 1910.

Начы таксама купілі жаткі і падчас збору ўраджаю мелі ад іх вялікую карысць⁸².

Шукевіч Вандалін Аляксандравіч нарадзіўся ў 1852 г. у маёнтку каля вёсцы Нача Лідскага павета, памёр у 1919 г. там жа. У гэты час зусім недалёка ад Начы, у маёнтку Шаўры, яшчэ працаваў вялікі гісторык гістарычнай Літвы Тэадор Нарбут. Верагодна, само паветра гэтых мясцін — сэрца старадаўняй Літвы — нарадзіла ў абодвух даследчыках вялікае замілаванне да гісторыі роднага краю, якое вылілася ў шматгадовую апантаную даследчыцкую працу. Менавіта мясцовасць вакол роднай Начы ўсё жыццё вывучаў археолаг Вандалін Шукевіч.

Вандалін нарадзіўся ў сям'і адваката Аляксандра Шукевіча і Аліны Воўк-Карачэўскай. Маёнтка Нача ў Лідскім павеце з'яўляўся маёмасцю маці будучага гісторыка. Пасля нараджэння Вандаліна бацькі развяліся, і ўвесь цяжар выхавання лёг на маці і бабулю. Яны былі добра адукаванымі і разам з тым глыбока веруючымі жанчынамі. Менавіта маці і бабуля фарміравалі характар будучага вучонага і займаліся яго адукацыяй. У маёнтку была добрая бібліятэка з цікавымі кнігамі, стаяла фартэпіяна, на якой іграла маці і дзеля чаго з Вільні выпісваліся ноты.

Першай жонкай Вандаліна была Браніслава, дачка чыноўніка кур'і біскупаў у Вільні. З ёй меў сына Рамана Зыгмунта і дачку Ванду Аліну. Пасля смерці Браніславы, у 1888 г., Шукевіч ажаніўся другі раз з Юліяй Камінскай. Ад гэтага шлюбу нарадзіліся сыны Зыгмунт і Генрых. Другі шлюб аказаўся вельмі няўдалым, паміж мужам і жонкай не было нічога агульнага. Юлія была асобай проста і не разумела навуковых інтарэсаў мужа, часта сварылася на яго за пакупку кніг і часопісаў, бо лічыла гэта марнатраўствам часу і грошай. Вельмі крыўдзілася на мужа з-за таго, што ён выдаткоўваў вялікія грошы на раскопкі. Сяброў-вучоных, якія адведвалі Шукевіча ў Начы, называла старымі дармаедамі. Спрэчкі і лаянкі ўсё больш узмацняліся, і ў выніку ў 1902 г. Юлія пакінула дом мужа і перасялілася да сваіх бацькоў.

Паступова Вандалін усё больш паглыбляўся ў занятакі археалогіяй, траціў на гэта ўвесь вольны час. Выбітны рускі археолаг А. Спіцын лічыў, што менавіта Шукевіч знайшоў і даследаваў каменныя магілы. Ён пісаў: «Гонар адкрыцця і даследавання каменных магіл Лідскага павета належыць тутэйшаму землеўладальніку Вандаліну Аляксандравічу Шукевічу (маёнтка Нача)». Каменныя магілы — пахавальныя помнікі X—XVII стагоддзяў, вылучаны сучаснай навукай

у асобны археалагічны тып старажытнасцяў беларускага Панямоння. Паміж 1884 і 1894 гг. Шукевіч знайшоў 27 пахаванняў у Вензаўшчыне, 14 у Апанаўцах, 39 каля Дварчан, 6 каля Сабакінцаў, 8 каля Забалаці, 7 у Некрушанцах, 19 у Пузелях — усяго 120 пахаванняў у 8 магільнях. Напрыклад, каля Начы, на палях ваколіцы Пузелі, былі раскапаны старадаўнія каменныя магілы, дзе пры мужчынскіх шкілетах знаходзіліся сякеры, нажы, наканечнікі дзіды, а пры жаночых — разнастайныя бронзавыя ўпрыгажэнні: пярсцёнкі, завушніцы, бронзавыя дыядэмы з бронзавымі ці пазалочанымі сярэбранымі падвескамі, шклянныя пацеркі рознай велічыні і шмат іншага. Археалогія стала галоўным захапленнем Вандаліна Шукевіча. Завязаліся знаёмствы з шырокавядомымі вучонымі: Зыгмунтам Глогерам і Эразмам Маеўскім з Варшавы, а таксама перапіска з дацэнтам Уладзімірам Дзяметрыкевічам з Кракава, з прафесарамі-археолагамі з Пецярбурга Э. Вальтэрам і А. Спіцыным. «Поспех спадара Шукевіча, — пісаў апошні, — тлумачыцца не столькі багаццем помнікаў даўніны ў раёне яго дзейнасці, колькі сістэматычнасцю яго дзейнасці». Пасля IX Археалагічнага з'езда, які адбыўся ў 1893 г. у Вільні, Шукевіч наладзіў перапіску і абменьваўся публікацыямі з Маскоўскім археалагічным таварыствам, быў выбраны членам-карэспандэнтам гэтага таварыства. У 1901 г. абраны ў Кракаўскую акадэмію ведаў (Akademii Umiejętności).

Восенню 1903 г. Шукевічам было зроблена вельмі цікавае, адразу заўважанае ў навуковым свеце адкрыццё так званых грунтовых магіл. Вандалін Шукевіч даследаваў Трокскі, Лідскі і Радунскі замкі. Вучоны справядліва заўважаў, што «для нас мінулае павінна быць падвойна дарагім, бо ў ім адным мы можам чэрпаць натхненне для барацьбы за нацыянальнае існаванне».

Шукевіч займаўся не толькі навукай і захаваннем гістарычных помнікаў, але і журналістыкай, якая, дарэчы, давала навукоўцу сталы прыбытак. Усё жыццё Шукевіча вельмі цікавіў фалькор, шмат гадоў даследчык збіраў і апрацоўваў этнаграфічны матэрыял. Свае археалагічныя і этнаграфічныя калекцыі Вандалін Шукевіч захоўваў у маёнтку ў Начы, потым перадаў у музей Таварыства сяброў навук у Вільні, а таксама ў зборы Эразма Маеўскага ў Варшаве і ў Этнаграфічны музей у Кракаве. Віленскія зборы падчас войнаў, рэвалюцый і змен улад былі амаль поўнасцю знішчаны і разрабаваны. Затое ў Кракаве, на ішчасце, калекцыі Шукевіча захаваліся. Ёсць яны таксама ў музеях Вільні, Кракава і Масквы⁸³.

⁸² Blomborgowa Maria Magdalena. Wandalin Szukiewicz (1852–1919). Warszawa-Lida, 2010. S. 70–71.

⁸³ Лаўрэш Леанід. Вандалін Шукевіч: беларускі археолаг і краязнаўца. Мінск: Харвест, 2014.

Вялікую цікаўнасць у аматараў гісторыі заўжды выклікае любая інфармацыя пра маёнтак Лябёдка на Лідчыне, які належаў Леанарду Іваноўскаму – бацьку знакамітых братоў Іваноўскіх з якіх старэйшы, Ежы, лічыў сябе палякам, у адноўленай Польшчы неаднаразова займаў пасады міністра і стаў сенатарам, а прафесары Вацлаў і Тадэвуш лічылі сябе, адпаведна, беларусам і літоўцам і былі знакамітымі дзеячамі сваіх народаў.

Паводзячы аграрную рэформу, якая атрымала назву Сталыпінскай, улады стымулявалі выхад сялян на хутары. Пры гэтым замест так званых зямельных «шнуроў» ці «шахаўніцы» сялянам наразалася зямля адным кавалкам. Вацлаў Іваноўскі пад псеўданімам Тройца пісаў у «Нашай Ніве» пра мястэчка Васілішкі Лідскага павета: «Вялікім днём у колькі вёсках была гутарка аб тым, каб выйсці з шахаўніцы і пабіць усю зямлю на хвальваркавыя гаспадаркі. – У вёсцы Галасевічах падлічылі, што, каб пабіць усю зямлю на такія гаспадаркі, трэба будзе на новыя студні ды будоўлю блізка па 700 рублёў на гаспадарку. Праўда, старая будоўля ёсць і неруханая будзе стаяць на мейсцу яшчэ доўга, але зрушы яе з мейсцы, то астанеца здатнага на будоўлю дрэва не больш як чацьвёртая часць. Студню жэ трэба новую даставаць. – Так што, відаць, без помачы са стараны навет тыя мужыкі, што ў іх зямлі досі, выйсці з шахаўніцы сваімі сіламі не здолеюць.

А якая ў нас шахаўніца, пазнаць можна з такога ніжэй мененага прыклада: у Мытлянскай воласці памёр у аколiцы шляхціц, асталося пасля яго зямлі 6 дзесяцін, і пабіта гэта зямля на 95 кавалкаў. С кавалка да кавалка дарогі – гадзіна, а загараць увесь кавалак – мiнут пяць. Вось надрукуеце гэты лісток, пане Рэдактар, можэ і дэпутат Віленскі ў Думе, Пілейка, прачытае яго і парупіцца крышку сам аб справах мужыцкіх, бо дасюль, дзе яму трэба было гаварыці, паны... гавораць»⁸⁴.

У вялікім артыкуле «Уражанні ад выставы ў Лябёдцы» газета «Кур'ер Літоўскі» ўвосень 1910 г. пісала пра сельскагаспадар-

чую выставу ў Лябёдцы сп. Іваноўскага. «На ўсе бакі ад прыгожага, вельмі рацыянальна і па-сучаснаму пабудаванага двара ў Лябёдцы цягнуцца ўзорныя сады, гароды, купкі пладовых і дэкаратыўных дрэваў. Далей пачынаюцца добра апрацаваныя палі бульбы і збожжа... Гаспадарчыя пабудовы лёгкія і танныя... У адной з такіх, высокай і добра пабудаванай шопе, усталяваны простыя, але спрытныя машыны для вырабу дахоўкі, цэгля і пустых знутры вялікіх блокаў... У стайнях, аборах, хлявах, курніках шмат жывёлы розных сартоў, падабраных для нашых умоў. Агароды і купкі пладовых дрэў дэманструюць шматгадовую працу былога прэзідэнта Таварыства Садаводаў. Сады з-за вялікай колькасці сартоў дагледжаных тут дрэваў маюць музейную вартасць... Колькі смачнай і карыснай гародніны стала вядома дзякуючы толькі таму, што сп. Леанард Іваноўскі купляў яе паўсюдна, а потым папулярываваў сярод мясцовых гаспадароў. Сп. Іваноўскі ёсць найвялікшы знаўца сваёй справы ў Літве... На выставе дэманстраваліся цікавыя вырабы з садавіны і гародніны, вырабленыя пад кіраўніцтвам гаспадыні, сп. Ядвігі Іваноўскай. Адборныя віна, кансерваваныя ягады і грыбы ў шклянках і бляшаных банках розных відаў... гародніна па-кіеўску, гародніна сушаная ў адмысловых сушарнях, старасвецкія канфіцюры і сокі – усё надта смачнае і дасканала вырабленае. Бляшаныя банкі, распрацаваныя Вацлавам Іваноўскім – простыя, танныя і адначасова дасканалыя і герметычныя, абавязкова будуць выкарыстоўвацца ў прамысловасці... Выстава ў Лябёдцы была арганізаваная для суседніх гмін і ў ёй прымалі ўдзел вырабы суседніх маёнткаў... Але вырабы з Лябёдкі былі па-за канкурэнцыяй... Лябёдка 400 гадоў знаходзіцца ў руках Іваноўскіх...»⁸⁵.

У верасні 1913 г. Леанард Іваноўскі ў сваім маёнтку Лябёдка рабіў выставу жывёлы⁸⁶.

Іваноўскі Вацлаў Леанардавіч (1880–1943). Яго бацька, Леанард Станіслававіч Іваноўскі (1845–1919) атрымаў адукацыю ў Віленскай гімназіі і

⁸⁵ Kurier Litewski. № 221. 30 września (13 października) 1910.

⁸⁶ Наша Ніва. № 37. 12 верасня 1913.

⁸⁴ Nasza Niwa. № 19. 18 (31) maja 1907.

Санкт-Пецярбургскім тэхналагічным інстытуце. Узяў шлюб з Ядвігай Райхель, з якой меў пяцёра дзяцей: Юрыя (1876–1965), Вацлава, Тадэвуша (1882–1970), Алену і Станіслава (1887 г. н.). Вацлаў нарадзіўся 7 чэрвеня 1880 г. у Лябёдцы, лічыў сябе беларусам і размаўляў на мове свайго народа. Браты Вацлава Тадэвуш і Юры (Ежы) з узростам далучыліся да палітычнага і нацыянальнага руху: адзін – Літвы, другі – Польшчы.

У 1899 г. Вацлаў скончыў 5-ю Класічную гімназію ў Варшаве, а ў 1904 г. – Пецярбургскі тэхналагічны інстытут. У 1905 г. асістэнт кафедры тэхналогіі харчовых прадуктаў роднага інстытуту, потым стажыраваўся ў Мюнхенскім політэхнічным інстытуце, у 1909 г. атрымаў навуковую ступень доктара. У 1909–1913 гг. дацэнт Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, выкладчык курсу ферменталогіі на Вышэйшых жаночых політэхнічных курсах і адначасова старшы кансультант пры Міністэрстве сельскай гаспадаркі. У 1912 г. выдадзена яго першая навуковая праца «Вынікі выпрабаванняў садавінных і гароднінных сушылак». У сярэдзіне 1913 г. пераязджае ў Вільню, кіруе прамыслова-гандлёвым аддзелам Віленскага сялянскага таварыства.

У 1903 г. Вацлаў Іваноўскі разам з Алаісай Пашкевіч (Цёткай) і братамі Луцкевічамі выдае ў Лябёдцы першы нумар нелегальнага часопіса «Свабода». Узначальваў «Круг беларускай народнай прасветы і культуры». У 1904–1905 гг. сябар ЦК Беларускай сацыялістычнай грамады, заснаваў партыйную друкарню ў Менску і выдавецтва «Грамада» ў Пецярбургу. Адначасова пад псеўданімам Вацюк Тройца супрацоўнічаў з газетамі «Наша доля» і «Наша ніва». Адзін з арганізатараў створанай у 1906 г. у Пецярбургу выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца». Укладальнік першага беларускага буквара.

У сярэдзіне 1913 г. становіцца старшынёй Беларускага выдавецкага таварыства ў Вільні, садзейнічае заснаванню беларускай кнігарні Вацлава Ластоўскага. З 1906 па 1915 г. створаныя ім выдавецтвы надрукавалі кірыліцай і лацінкай каля 80 беларускіх выданняў агульным накладам

220 000 асобнікаў. Гэта прыкладна палова ўсіх выдадзеных у гэтыя гады беларускіх кніг. У канцы 1913 г. яго выдавецтва выпусціла ў свет зборнік М. Багдановіча «Вянок».

У 1917 г. удзельнік Усебеларускага з'езда ў Менску. У лютым-сакавіку 1920 г. у якасці ўпаўнаважанага Найвышэйшай рады БНР удзельнічае ў беларуска-польскіх перамовах, імкнецца прадухліць падзел Беларусі і таму выступае за стварэнне федэрацыі Польшчы і Беларусі. Адначасова займаецца пашырэннем сеткі беларускіх школ на Меншчыне, кіруе Менскім беларускім педагагічным інстытутам, арганізоўвае выпуск літаратурнага штотыднёвіка «Рунь».

У пачатку 1922 г. Вацлаў Іваноўскі запрошаны ў Варшаўскую Політэхніку на пасаду надзвычайнага прафесара, узначальвае кафедру і аддзел тэхналогіі ферментацыі і харчавання. У 1923 г. сумесна з Н. Мерынгам выдае падручнік па перапрацоўцы гародніны і садавіны. У 1925 г. становіцца ардынарным прафесарам. У 1930–1933 гг. дэкан хімічнага аддзялення.

У 1920-я гг. у вёсцы Баяркі на Лідчыне, якую атрымаў у спадчыну ад маёнтка Лябёдка, арганізаваў агародныя і садовыя гаспадаркі. Адыход ад палітычнай дзейнасці не азначаў змены поглядаў Іваноўскага. Калі восенню 1939 г. былы студэнт Іваноўскага, сустрэўшы прафесара ў Вільні, спытаў, чаму ён не ўцякае на Захад, той адказаў: «Чакаю ад'езду ў Менск, каб будаваць Беларусь: вы ж ведаеце, я – беларус. Я хачу быць у цэнтры падзей».

У першыя месяцы нямецкай акупацыі кіруе Беларускай нацыянальным камітэтам. У 1942 г. прызначаны на пасаду бургамістра Менска. Вацлаў Іваноўскі памёр 7 снежня 1943 г. ад ран, атрыманых у выніку замаху, здзейсненага ягонымі палітычнымі праціўнікамі. Пахаваны на Кальварыйскіх могілках у Менску.

Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё

Адукацыя ў Лідзе

Даведнік «Города России в 1904 году» паведамляе, што ў Лідзе было 6 навучальных устаноў, у якіх вучыліся 700 вучняў (500 мужчынскага і 200 жаночага полу) і працавалі 23 настаўнікі (18 мужчынскага і 5 жаночага полу)⁸⁷. Асноўнымі навучальнымі ўстановамі горада былі: мужчынская прыходская двухкласная вучэльня, гарадская чатырохкласная вучэльня, жаночая вучэльня Навіцкай, пачатковая яўрэйская вучэльня⁸⁸ (з 1905 г. – іешыва з 6-гадовым тэрмінам навучання).

У 1901 г. «Литовские Епархиальные Ведомости» друкуюць некролаг па памёршым у Лідзе чыноўніку Іване Феліксавічу Крэчынскім, які раней служыў у «...ведомстве народной асветы і карыстаўся невялікай ад гэтага ведомства пенсіяй... мы плануем потым сказаць пра яго службовую дзейнасць, якая хоць была сціплая, але важная, тым больш, што нябожчык І. Ф. належаў да ліку людзей, якія свядома перажылі найважнейшыя падзеі мінулага стагоддзя ў Заходне-Рускім краі»⁸⁹. На жаль, болей пра жыццё сціплага чыноўніка газета не пісала. Вядома, што ён працаваў у Віленскай рэальнай вучэльні памочнікам класнага кіраўніка і, верагодна, пасля выхаду на пенсію пераехаў у Ліду.

Тыя ж «Литовские Епархиальные Ведомости» на пачатку 1901 г. пісалі пра «заныпад царкоўнай школы на гуце Столе і Краеўскага каля Нёмана»⁹⁰.

У 1901 г. тая ж газета надрукавала справаздачу аб ушанаванні 40-гадовай педагогічнай дзейнасці лідскага протаіерэя Іосіфа Каяловіча⁹¹: «27... лютага ў цесным педагогічным коле было

наладжана сціплае, але вельмі сардэчнае ўшаноўванне найстарэйшага педагога... вучэльні, законанастаўніка, протаіерэя І. Каяловіча ў сувязі з 40-годдзем ягонай педагогічнай дзейнасці. Пасля ўрокаў, у актавай зале вучэльні на чале са штатным наглядчыкам Ф. Л. Навіцкім, сабраліся ўсе навучэнцы хрысціянскіх вучэльняў г. Ліды. Сход ушанавалі сваёй прысутнасцю спадарства ўчастковы інспектар А. І. Ланачэўскі і прадвадзіцель дваранства І. Р. фон-Віт. На набажэнстве спяваў хор вучэльні на чале з дасведчаным кіраўніком, настаўнікам І. М. Палу. Пасля набажэнства ад імя прысутных юбіляру быў паднесены абраз Збаўцы. Падносячы гэты падарунак, штатны наглядчык Ф. Л. Навіцкі вітаў юбіляра прамовай. ...Расчулены выступам, а. Каяловіч у адказ падзякаваў за аказаны яму гонар і сказаў, што... ён ад душы цешыцца значнаму павелічэнню колькасці навучэнцаў праваслаўнага веравызнання... (бо) быў час, калі ў гэтай школе даводзілася выкладаць слова Божае аднаму вучню»⁹².

Усё XIX ст. у Лідзе існавала павятовая вучэльня. Аднак на пачатку XX ст. «існая павятовая вучэльня ў 1900/1901 навучальным годзе, згодна з пастановай гарадскіх упаўнаважаных ад 30 верасня 1899 г., пераўтворацца ў гарадскую вучэльню, ...на наём памяшкання выдаткоўваецца 1000 руб. у год»⁹³. Новы будынак для вучэльні быў арандаваны на 6 гадоў у Мардуха Пупко⁹⁴. Але, падобна, гарадская вучэльня пачала працаваць толькі з 1 ліпеня 1902 г.⁹⁵

Вучыцца ў Лідскай гарадской вучэльні было складана, пра што ў 1907 г. пісала «Наша Ніва»: «Ліда. Нам пішуць, што тут вельмі ціснуць вучняў гарадско-

⁸⁷ Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906. С. 114–115.

⁸⁸ Памятная книжка Виленской губернии на 1908 г. Вильно, 1908. С. 145–146.

⁸⁹ Литовские Епархиальные Ведомости. 1901. №17. С. 137.

⁹⁰ Литовские Епархиальные Ведомости. 1901. № 1-2. С. 13.

⁹¹ Протаіерэй Іосіф Каяловіч // Лідскі летапісец, № 1-2 (45-46). 2009. С. 23.

⁹² Литовские Епархиальные Ведомости. 1901. №12. С. 95–96.

⁹³ Виленские губернские ведомости. № 61. 2 августа 1900.

⁹⁴ Виленские губернские ведомости. № 45. 9 июня 1904.

⁹⁵ Виленские губернские ведомости. № 85. 26 октября 1902.

га вучылішча. Інспектар несправядліва выгнаў вучня Б. За нейкае глупства настаўнікі калечаць усё жыццё маладому хлопцу»⁹⁶. Інспектарам вучэльні ў гэты час працаваў Яўстафі Антонавіч Ганецкі⁹⁷.

Згодна з пастановай гарадскіх упаўнаважаных ад 31 студзеня 1906 г., на арэнду памяшкання для гарадской вучэльні выдаткоўвалася 800 рублёў. З 29 студзеня 1903 г. улады гатовы плаціць за меркаванае вывучэнне нямецкай мовы ў гэтай вучэльні 50 рублёў у год⁹⁸.

З «Памятнай кніжкі Віленскай губерні» за 1914 г. бачна, што Лідская гарадская 4-класная вучэльня была рэарганізавана ў Лідскую вышэйшую пачатковую вучэльню, якая таксама складалася з чатырох класаў з гадавым навучаннем у кожным класе. У Лідскай вышэйшай пачатковай вучэльні працавалі: «Інспектар – калежскі асэсар А. Ф. Дубкоў. Законавучыцелі: праваслаўнага веравызнання а. І. І. Каяловіч, рыма-каталіцкага – вакансія. Настаўнікі: В. В. Шыла, Д. Д. Матусевіч, г. А. Грынцэвіч, Н. В. Сямёнаў, спеваў І. І. Нядбайлік. Штатны лекар Э. Ф. Рэнерт, дантыст М. В. Стукатар, настаўнік гімнастыкі падпалкоўнік Аляксеў»⁹⁹.

Прыватная жаночая гімназія

У дадатак да існых дзяржаўных 7 кастрычніка 1901 г. у Лідзе была адкрыта прыватная жаночая трохкласная вучэльня з падрыхтоўчым класам. Арганізавала і ўтрымлівала вучэльню Марыя Канстанцінаўна Навіцкая (у дзявоцтве Снітко) – выпускніца Віленскай вышэйшай Марыінскай вучэльні¹⁰⁰.

У красавіку 1906 г. «прыватная жаночая школа ў Лідзе спадарыні Навіцкай хадайнічае аб пераўтварэнні ў прагімназію»¹⁰¹. У верасні таго ж года

М. Навіцкая і М. Палу «падалі прашэнні куратару навучальнай акругі аб дазvole адкрыць у Лідзе 4-класную прагімназію»¹⁰². Вучэльня пераўтвараецца ў прагімназію¹⁰³, але 6 лістапада 1908 г. ад разрыву сэрца памірае Марыя Канстанцінаўна Навіцкая – стваральніца Лідскай прыватнай жаночай прагімназіі, тым не менш назва «Прагімназія М. К. Навіцкай» нейкі час працягвае выкарыстоўвацца¹⁰⁴.

17 верасня 1910 г. «Кур'ер Літоўскі» напісаў, што «25 жніўня ў Лідзе адкрыта прыватная гімназія Навіцкай з правамі дзяржаўнай школы»¹⁰⁵.

Прэса паведаміла, што «на падставе пастановы сходу ўпаўнаважаных ад 27 чэрвеня 1911 г. вырашана асігнаваць з гарадскіх сум Лідскай прыватнай жаночай гімназіі Ф. Л. і В. С. Навіцкіх¹⁰⁶ дапамогу на адкрыццё 8-га класа – 600 руб. Дапамога адмяняецца з-за таго, што 8 клас не з'явіўся»¹⁰⁷.

У зале гімназіі ладзіліся вечарыны, выручка ад якіх ішла на карысць бедных вучняў. Такая вечарына адбылася 2 лютага 1913 г.: «у суботу, у зале сп. Навіцкіх... літаратурна-вакальная вечарына на карысць бедных вучняў і вучаніц»¹⁰⁸. Потым прэса паведаміла, што з вечарыны 2 лютага «даход 191 руб. 60 кап., расход 53 руб. 45 кап. Камітэт арганізацыі вечарыны выказвае ўдзячнасць Грыншыяну, Гінзбургу і Стукатару, якія прынялі ўдзел у арганізацыі вечарыны. Асабліва ўдзячнасць спадарству Навіцкім за шчодрае ахвяраванне ў выглядзе бясплатнага памяшкання для вечарыны»¹⁰⁹.

Зала гімназіі з'яўлялася месцам, дзе рэгулярна праходзілі гастролі артыстаў. На-

¹⁰² Kurier Litewski. № 207. 14 (27) wrzesnia 1906.

¹⁰³ Прагімназія – агульнаадукацыйная ўстанова ў Расійскай Імперыі з праграмай малодшых класаў гімназіі. У прагімназіі мелася чатыры класы, якія адпавядалі чатыром малодшым класам гімназіі.

¹⁰⁴ Жалезны Рыгор. Марыя Навіцкая і першая Лідская жаночая гімназія // Лідскі Летпісец. 1999. № 7. С. 14.

¹⁰⁵ Kurier Litewski. № 210. 17 (30) wrzesnia 1910.

¹⁰⁶ Другая жонка Ф. Л. Навіцкага – Вера Сяргееўна Навіцкая (па першым мужы Махцэвіч) – вядомая дзіцячая пісьменніца, гл. далей.

¹⁰⁷ Виленские губернские ведомости. № 63. 11 августа 1912.

¹⁰⁸ Лидское Слово. № 12. 1 февраля 1913.

¹⁰⁹ Лидское Слово. № 13. 8 февраля 1913.

⁹⁶ Nasza Niwa. №13. 30 marca 1907.

⁹⁷ Памятная книжка Виленской губернии на 1907 г. Вильна, 1907. С. 157.

⁹⁸ Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1907.

⁹⁹ Памятная книжка Виленской губернии на 1914 год. Вильна, 1914. С. 197.

¹⁰⁰ Жалезны Рыгор. Марыя Навіцкая і першая Лідская жаночая гімназія // Лідскі Летпісец. 1998. № 6. С. 13.

¹⁰¹ Kurier Litewski. № 88. 21 kwietnia (4) maja 1906.

прыклад, паведамлялася, што ў нядзелю 31 сакавіка «ў зале сп. Навіцкіх адбудзецца канцэрт вядомага гумарыста і аўтара, артыста СПБ тэатраў Д. Багемскага. Разам з ім у канцэрце прымуць удзел тэнор Д. А. Растан, лірычныя песні і цыганскія рамансы выканае О. В. Мірава, акампанемент на піяніна г. З. Зіноўеў. Квітка можна набыць у краме «Труд»»¹¹⁰.

«Памятная книжка Виленской губернии на 1914 год» друкавала інфармацыю пра Лідскую прыватную жаночую гімназію Ф. Л. і В. С. Навіцкіх: «Існуе з 21 чэрвеня 1910 г. Папячыцельная рада гімназіі. Сталыя чальцы: заснавальнік гімназіі Фёдар Людвігавіч Навіцкі і Вера Сяргееўна Навіцкая. Старшыня рады Лідскі павятовы прадвадзіцель дваранства, граф Людвіг Уладзіслававіч Грабоўскі. Чальцы: удава сапраўднага стацкага дарадцы Ніна Георгіеўна Смальян, Елізавета Дзмітрыеўна Скосырава, Екацярына Пятроўна Пятухова, Эміль Сцяпанавіч Буткевіч, калежскі дарадца Яўген Аляксандравіч фон Гротэ дэ Буко, надворны дарадца Леў Вісмант.

Настаўнікі гімназіі: старшыня педагагічнай рады, выкладчык гісторыі і геаграфіі, ганаровы грамадзянін горада Ліды, калежскі дарадца Фёдар Людвігавіч Навіцкі, начальніца гімназіі Вера Сяргееўна Навіцкая, законанастаўнікі: праваслаўнага веравызнання, святар а. Іаан Якаўлевіч Цэбрыкаў, рыма-каталіцкага – ксёндз Франц Ратынскі, іўдзейскага – Абрам Маркавіч Шэйнгольд. Выкладчыца рускай мовы і гісторыі Аляксандра Васільеўна Абаімава, выкладчык матэматыкі і фізікі Віталій Дамінікавіч Булат, выкладчыца рускай мовы ў малодшых класах Антаніна Вітальеўна Павецкая, выкладчыца французскай мовы Людміла Ёладзіміраўна Кузьмінская, выкладчык нямецкай мовы Элізабет Карлавіч Віганд, выкладчыца ручной працы Ганна Гаўрылаўна Ярмаловіч, выкладчык чыстапісання Мікалай Васільевіч Сямёнаў, класныя назіральніцы: Аляксандра Кіпрыянаўна Лебедзева, Ганна Пятроўна Цэбрыкава, Антаніна Іванаўна Павецкая, Ганна Гаўрылаўна

Ярмаловіч, вакансія настаўніка музыкі не занятая»¹¹¹.

Марыя Навіцкая, народжаная Снітко, нарадзілася 3 чэрвеня 1865 г. Атрымала адукацыю ў Віленскай Марыінскай вышэйшай жаночай вучэльні. Мела годнасць хатняй настаўніцы. У Лідзе жыла з 22 лістапада 1899 г. Памерла 26 лістапада 1908 г. ад разрыву сэрца, не дажыўшы менш за два гады да канчатковага здзяйснення сваёй мары – адкрыцця ў г. Лідзе жаночай прыватнай гімназіі. Пахавана на старых праваслаўных могілках каля Свята-Георгіеўскай царквы.

Вера і Фёдар Навіцкія

Пра Веру Сяргееўну Навіцкую (1873? – 19??) вядома вельмі мала і яшчэ зусім нядаўна не было вядома нічога. Вера Навіцкая, народжаная Шыльдэр-Шульднер (з рускіх, віцебскіх, немцаў), каля 1890 г. скончыла Ліцейную жаночую гімназію ў Пецяярбургу. Выйшла замуж за Аляксандра Уладзіміравіча Махцэвіча, які служыў у 107-м Траецкім пяхотным палку ў Вільні, у 1899 г. выйшаў у адстаўку і з 24 кастрычніка таго ж года пачаў служыць лідскім паліцэйскім спраўнікам – менавіта ў гэты год адбылося першае знаёмства Веры Сяргееўны з горадам Лідай. Амаль што адначасова, з 3 лістапада 1899 г., яе будучага другога мужа – Фёдара Людвігавіча Навіцкага, выпускніка Віленскай настаўніцкай вучэльні – з пасады настаўніка Свяцянскай 3-класнай гарадской вучэльні пераводзяць, з павышэннем, на пасаду штатнага наглядчыка і выкладчыка рускай мовы і гісторыі ў Лідскую 2-класную павятовую вучэльню.

Пазнаёміліся яны гэтай восенню? Ці прабегла паміж імі першая іскра менавіта тады? Магчыма, бо ўжо праз год прэса паведаміла, што лідскі павятовы спраўнік, надворны дарадца Махцэвіч пераведзены на службу ў Віцебскую губерню, што падобна на ўцёкі зняважанага мужа.

Як бы там ні было, да 1905 г. Махцэвічы перастаюць жыць разам, і Вера Сяргееўна пасяляецца ў Пецяярбургу, вуліца Басейная, 17. У адраснай кнізе Пецяярбурга яна запісана адна, без мужа, але як жонка калежскага дарадцы. Свае дзве першыя кнігі яна напісала і выдала менавіта тут, у Пецяярбургу, імя аўтара на вокладцы – Вера Махцэвіч («Хорошо жить на свете! Из воспоминаний счастливой девочки». – СПб, 1906 г. і «Веселые будни: из воспоминаний гимназистки». – СПб, 1906 г.).

У Лідзе, яшчэ ў 1901 г., жонка штатнага наглядчыка Лідскай павятовай вучэльні Марыя Навіцкая адкрывае прыватную 3-класную жаночую вучэль-

¹¹⁰ Лидское Слово. № 20. 29 марта 1913.

¹¹¹ Памятная книжка Виленской губернии на 1914 год. Вильна, 1914. С. 197–198.

ню з падрыхтоўчым класам. Па сумяшчальніцтве ў ёй выкладае і Фёдар Людвігавіч. Хутка прыватная жаночая школа становіцца прагімназіяй, а потым і прыватнай жаночай гімназіяй.

Каб мець права трымаць гімназію, трэба мець вышэйшую адукацыю, і Ф. Л. Навіцкі паступае ў Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт. Ці сустракаўся ён у Пецярбургу з Верай Сяргееўнай? Так, бо якраз там яны складаюць хрэстаматыю для падрыхтоўчых і першых класаў сярэдніх навучальных устаноў «Куткі жыцця», якая была надрукавана ў 1908 г. у Пецярбургу. Вера Сяргееўна вяртаецца ў Ліды і са жніўня 1908 г. становіцца памочніцай начальніцы ў жаночай прагімназіі М. К. Навіцкай. Таму на хрэстаматы пазначана: «Склалі выкладчыкі Лідскай мужчынскай і жаночай прагімназіі Ф. Л. Навіцкі і В. С. Махцэвіч».

У кнізе Н. Дзмітрыева «Нацыянальная школа», якая ўбачыла свет у 1913 г., маецца такая рэцэнзія на гэтую хрэстаматыю: «Кніга мае 5 частак: любоў, вера, праца, абавязак і «стракатыя старонкі». Найбольш шырокае месца адведзена першаму раздзелу – любві; тут апавяданні і вершы пра любоў да Бога, да радзімы і чалавека, з іх шмат добрых... Няма неабходных патрыятычных вершаў, айчыне не надаецца належнай увагі; але затое ёсць прыстойныя апавяданні ў раздзелах: праца і доўг, хоць і не ўсе, і асабліва ў раздзеле «вера»; супраць апошняга раздзела нічога не маем запярэчыць. Агульнае ўражанне аб кнізе было б добрае, калі б не было названых галоўных недахопаў кнігі».

6 лістапада 1908 г. ад разрыву сэрца памірае стваральніца Лідскай прыватнай жаночай прагімназіі Марыя Навіцкая. Фёдар Людвігавіч Навіцкі, у сувязі са смерцю жонкі, і выкладчыца гісторыі Вера Сяргееўна Махцэвіч 1 снежня 1908 г. звярнуліся да папярэдняга Віленскай навучальнай акругі з прашэннем пакінуць навучальную ўстанове назву «Прагімназія М. К. Навіцкай» з размеркаваннем абавязкаў: Ф. Л. Навіцкаму дадаць агульную адміністрацыйную ролю, г. зн. старшынства ў педагагічнай радзе, запрашэнне на работу выкладчыкаў, вядзенне канцылярыі і гаспадаркі, а В. С. Махцэвіч – вядзенне і кіраўніцтва навучальна-выхаваўчай часткай у прагімназіі.

У 1909 г. Вера Сяргееўна ўзяла шлюб з Фёдарам Людвігавічам Навіцкім, а ў канцы лістапада таго ж года Навіцкі здаў іспыты ў Санкт-Пецярбургскім ўніверсітэце і атрымаў годнасць настаўніка гімназіі з правам выкладаць гісторыю і геаграфію, аб чым яму выдана пасведчанне за № 702 ад 8 сакавіка 1910 г.

Менавіта ў Лідзе, паміж 1909 і 1914 гг., Вера Сяргееўна піша большасць сваіх кніг. Усе яны друкуюцца ў Пецярбургу: «Заветные уголки: рассказы для детей» (1911), «Безмятежные годы»

(1912), «Первые грезы» (1913), «Басурманка» (1914), «Наташа Славина» (1914), «Галя» (1914). Вера Сяргееўна пісала ў пару, калі адзіталі апошнія кветкі сімвалізму, яго ўплыў не абышоў і яе. Вера Сяргееўна Навіцкая пісала ясныя, чыстыя і на першы погляд немудрагелістыя кніжкі – дзеянні іх адбываюцца ў своеасаблівым дзіцячым раі. У наступных кнігах фон трохі змяняецца – герайна паступае ў гімназію, вучыцца, наведвае оперу, спасцігае жыццё.

Вера Сяргееўна Навіцкая супрацоўнічала з дзіцячым часопісам «Крыніца», дзе друкаваліся яе апавяданні. Апошнім часам усе кнігі лідскай аўтаркі перавыдадзены. Кніга «Хорошо жить на свете! Из воспоминаний счастливой девочки» ў 2016 г. перакладзена на беларускую мову Станіславам Суднікам, адзіны асобнік знаходзіцца ў Лідскай раённай бібліятэцы імя Янкі Купалы.

«Памятная книжка Виленской губернии» за 1915 год друкуе апошняю інфармацыю пра Лідскую прыватную жаночую гімназію Ф. Л. і В. С. Навіцкіх: «Існуе з 21 чэрвеня 1910 г. ...заснавальнікі гімназіі Фёдар Людвігавіч Навіцкі і Вера Сяргееўна Навіцкая. Настаўнікі гімназіі: старшыня педагагічнай рады, выкладчык гісторыі і геаграфіі, ганаровы грамадзянін горада Ліды, калезжскі дарадца Фёдар Людвігавіч Навіцкі, начальніца гімназіі Вера Сяргееўна Навіцкая...».

Летам 1915 г. гімназія эвакуіруецца з Ліды на ўсход, і Навіцкія губляюцца ў вірах сусветнай вайны і рэвалюцыі. Але ў віленскай прэсе 1930 г. аўтару ўдалося знайсці інфармацыю пра Ф. Л. Навіцкага – ён жыве ў Маскве і праз пасрэдніка прадаў будынак лідскай гімназіі (вул. 3-га Траўня, 45) адвакату Слаўцілу за 3 000 долараў. Ці жыла яшчэ ў гэты час Вера Сяргееўна – невядома.

Прагімназія Палу

31 жніўня 1906 г. гарадскія ўлады прынялі на сябе абавязак на працягу двух гадоў, пачынаючы з 1907 г., выдаткоўваць дапамогу прыватнай мужчынскай прагімназіі, калі тая адчыніцца, у памеры 300 рублёў у год¹¹². Памятная кніжка на 1914 г. дае наступную інфармацыю пра гэтую навучальную ўстанову: «Лідская 4-класная мужчынская прагімназія І. М. Палу з правамі для вучняў. Утрымальнік прагімназіі: тытулярны дарадца Іван Мартавіч Палу. Законанастаўнікі: праваслаўнага веравызнання – святар а. Іаан Якаўлевіч Цэбрыкаў, рыма-каталіцкага – кс. Ян Мароз, іўдзейства – Д. Б. Дубоўскі.

¹¹² Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1907.

Выкладчыкі: Аляксандр Рыгоровіч Траўскі, Яўген Аляксандравіч Палу»¹¹³.

Прэса пісала, што ўначы з 22 па 23 лістапада 1912 г. у мужчынскай прагімназіі сп. Палу скралі класныя журналы 3-га і 4-га класаў, «падазраюць вучняў»¹¹⁴.

Мужчынская дзяржаўная гімназія

Газета «Лідскае слова» ў лістападзе 1912 г. паведаміла: «Пацвердзіліся чуткі аб адкрыцці ў Лідзе мужчынскай гімназіі. Лідскі стараста атрымаў афіцыйны зварот ад папярочніка Віленскай вучэбнай акругі А. Астравумава: «Сп. міністр Народнай асветы 5 лістапада зваротам № 44155 паведаміў, што ў 1913 г. вырашана адкрыць мужчынскую гімназію ў г. Лідзе і даручыў зрабіць неабходныя захады для гэтага. Прымаючы да ўвагі, што Лідскае грамадскае кіраванне пастановамі ад 27 студзеня 1911 г. і 13 чэрвеня гэтага года абавязалася: а) у выпадку, калі будзе дазволена адкрыць мужчынскую гімназію, выдзеліць участак зямлі для пабудовы гімназічнага гмаха; б) асігнаваць 10 000 руб. на пабудову гэтага гмаха і гэтыя грошы перадаць ва ўправу акругі; в) на тры гады задарма перадаць у карыстанне цалкам абсталяванае школьнае памяшканне для пяці класаў...»¹¹⁵.

У рэдакцыйным артыкуле «Лідскае слова» пракаментавала адкрыццё мужчынскай гімназіі: «Мара, якую гэтак доўга песцілі жыхары горада – мець у Лідзе дзяржаўную мужчынскую гімназію, хутка ажыццявіцца. Першыя крокі ўжо зроблены. Зараз трэба выканаць абавязацельствы, узятыя на сябе гарадской управай... Управа сама выканаць абавязацельствы не ў стане і мае патрэбу ў падтрымцы з боку насельніцтва. Не трэба шмат казаць пра значнасць гімназіі для Ліды. Бацькі атрымаюць магчымасць даць сваім дзецям сярэдняю адукацыю і гэтым задаволяць свае заповітныя мары і цалкам зразумелыя пажаданні. Гімназія можа ўскосным чынам значна паўплываць на жыццё горада ў культурным і матэрыяльным сэнсе.

¹¹³ Памятная книжка Виленской губернии на 1914 год. Вильна, 1914. С. 198.

¹¹⁴ Лидское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

¹¹⁵ Лидское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

...Зразумела, не ўсе з аднолькавай радасцю сустрэнуць весткі пра адкрыццё гімназіі. Вялікая частка насельніцтва, пастаўленая ў адмысловыя ўмовы працэнтнай нормай¹¹⁶ і яе строгім прымяненнем, не будзе мець магчымасці вучыць сваіх дзяцей. Але гэта – вынік дзяржаўнай палітыкі, і таму не час і не месца пра гэта тут пісаць»¹¹⁷.

На працягу ўсяго свайго нядоўгага часу існавання «Лідскае слова» стала інфармавала пра падзеі вакол адкрыцця мужчынскай гімназіі ў Лідзе. У канцы 1912 г. лідскі гарадскі стараста атрымаў ліст ад папярочніка вучэбнай акругі, у якім паведамлялася, што ў верасні 1913 г. у Лідзе будуць адкрыты два першыя класы Лідскай мужчынскай гімназіі (з падрыхтоўчым класам)¹¹⁸.

«Лідскае слова» ў рэдакцыйным артыкуле пракаментавала падрыхтоўку да адкрыцця гімназіі: «Прыбліжаецца час адкрыцця гімназіі. А між тым, мы не бачым ніякай зацікаўленасці з боку тых, каму гэта гімназія неабходна. Толькі зрэдку да нас даходзяць чуткі, што адзінкавыя навакольныя абшарнікі-мецэнаты прысылаюць ахвяраванні. Больш за тое: вядома, што калі б было хадайніцтва... аб адкрыцці 3, 4, 5 класаў, дык без сумневу быў бы атрыман дазвол. Бо гэта важна для многіх. Між тым не бачым ніякай ініцыятывы... Гэта вынік нашай пасіўнасці»¹¹⁹.

4 сакавіка 1913 г. у Ліду прыехаў акруговы інспектар Віленскай вучэбнай акругі Счасліўцаў. Цэлы тыдзень ён рэвізаваў мясцовыя навучальныя ўстановы і аглядаў памяшканні, якія былі прапанаваны для арэнды будучай гімназіі¹²⁰. У выніку інспектар памяшканне выбраў, і «Лідскае слова» паведаміла, што для мужчынскай гімназіі будзе арандаваны дом доктара Янушкевіча па вуліцы Камерцыйнай¹²¹.

У канцы сакавіка Віленскае губернскае па гарадскіх справах «присутствие»

¹¹⁶ У царскай Расіі існавала працэнтная норма прыёму яўрэяў у сярэднія і вышэйшыя навучальныя ўстановы.

¹¹⁷ Лидское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

¹¹⁸ Лидское Слово. № 6. 21 декабря 1912.

¹¹⁹ Лидское Слово. № 10. 18 января 1913.

¹²⁰ Лидское Слово. № 17. 8 марта 1913.

¹²¹ Лидское Слово. № 18. 15 марта 1913.

дазволіла Лідскаму гарадскому грамадскаму кіраванню пазычыць з гарадскога запаснога капіталу 10 000 руб. на пабудову дзяржаўнай мужчынскай гімназіі¹²².

Газета абвясціла перапіс будучых вучняў: «У рэдакцыю «Лідскага слова» паступаюць заявы ад бацькоў пра неабходнасць хадайнічаць аб адкрыцці акрамя двух класаў гімназіі яшчэ і трэцяга. Для гэтага неабходна дастатковая колькасць хлопчыкаў, і таму прапануем бацькам даслаць у рэдакцыю інфармацыю аб узросце, веравызнанні і ўзроўні падрыхтоўкі хлопчыкаў»¹²³.

У тым жа нумары газета паведаміла некалькі навін: падрыхтоўчы клас, верагодна, не з'явіцца з-за недахопу ў гарадской управы 1 500 руб., службоўцы 15-га ўчастка Палескай чыгункі сабралі 4 руб. 50 кап. для камітэта па зборах ахвяраванняў на карысць гімназіі і «гмах для новай дзяржаўнай гімназіі будзе пабудаваны на горцы (Ферма). Гэта месца адведзена гарадской управай і ўхвалена кіраўніцтвам адукацыі»¹²⁴ – прыкладна там, дзе зараз знаходзіцца падатковая інспекцыя.

Газета пракаментавала збор грошай на гімназію: «Наколькі парадаваў факт збору грошаў чыгуначнікамі, настолькі несуцяшальным з'яўляецца агульны вынік ахвяраванняў на гімназію. А здавалася б, мы жывём у Еўропе і павінны стаяць вышэй за папуасаў, якія мала вераць у адукацыю»¹²⁵. У тым жа нумары: «Дырэктарам мужчынскай гімназіі будзе прызначаны інспектар віленскай рэальнай вучэльні сп. Бялькоўскі»¹²⁶.

У сярэдзіне траўня Лідскі прадвадзіцель дваранства сабраў 1 000 руб. на карысць гімназіі, «якая хутка адкрыецца ў горадзе»¹²⁷. Тады ж «пастановай сходу ўпаўнаважаных ад 13 чэрвеня 1912 г. вырашана асігнаваць з гарадскіх сродкаў 10 000 р. аднаразовай дапамогі на пабудову будынка Лідскай мужчынскай дзяржаўнай гімназіі, адкрытай у 1913 г.», і выраша-

на аплачваць за кошт горада навучанне 2 выхаванцаў гэтай гімназіі на суму 300 рублёў¹²⁸.

Фінансавыя пытанні неяк вырашыліся, і летам 1913 г. мужчынская гімназія ў Лідзе пачала працаваць: «У Лідзе гэтай восенню адкрываецца гімназія для хлопцаў. Уступныя экзамены пачнуцца ад 20 жніўня. Просьбы аб прыняцці ад 1 жніўня прымаюцца ў канцылярыі гімназіі»¹²⁹. Горад плаціў за наём памяшкання і абсталяванне гімназіі, «якая адкрываецца з 1 ліпеня 1913 г. – 2 500 рублёў»¹³⁰.

Адразу адкрыліся два класы гімназіі, у якія прыняты 74 вучні. У 1914 г. адкрыты 3-ці і падрыхтоўчы класы, колькасць гімназістаў вырасла да 167 чалавек. Як і паведамлялася, гімназія займала памяшканне ў цэнтры горада па вуліцы Камерцыйнай.

У 1914 г. гарадскія ўлады выдаткоўваюць на мужчынскую гімназію 2 500 рублёў, з разліку: наём памяшкання – 1 400 рублёў і абсталяванне памяшканняў мэбляй для адкрыцця наступных 3-га і 4-га класаў¹³¹.

Іешыва рабіна Рэйнеса

У ХХ ст. змяніліся ўмовы жыцця, і яўрэйскія супольнасці пачалі імкнуцца да таго, каб адукацыя магла даваць сродкі для жыцця. Таму равінам Рэйнесам у Лідзе была адкрыта іешыва новага тыпу. Праграма новай іешывы стала шасцігадовай і апроч Талмуда і яўрэйскай граматыкі складалася з усіх прадметаў па курсе павятовай вучэльні. Але традыцыі былі захаваны: вывучэнне Торы засталася галоўнай мэтай навучання. Рэйнес упершыню ўвёў у іешыве вызначаную праграму заняткаў, падзяліў яе на класы, уладкаваў перыядычныя іспыты вучням. Першыя 4 гады прысвячаліся вывучэнню Талмуда і яго каментатараў, апошнія два – выключна азнаямленню з дзейснымі рэлігійнымі кодэксамі. Лідская іешыва неўзабаве ста-

¹²² Лидское Слово. № 20. 29 марта 1913.

¹²³ Лидское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

¹²⁴ Там жа.

¹²⁵ Лидское Слово. № 24. 26 апреля 1913.

¹²⁶ Лидское Слово. № 24. 26 апреля 1913.

¹²⁷ Лидское Слово. № 27. 17 мая 1913.

¹²⁸ Виленские губернские ведомости. № 59. 26 июля 1914.

¹²⁹ Наша Ніва. № 32. 9 жніўня 1913.

¹³⁰ Виленские губернские ведомости. № 40. 22 мая 1913.

¹³¹ Виленские губернские ведомости. № 59. 26 июля 1914.

ла вельмі папулярнай. У 1908 г. яна атрымала зацверджаны статут. Грашовыя ўнёскі дасягнулі 20 000 руб., а колькасць вучняў перавысіла 300. Лідская іешыва павінна была выпускаць не толькі рабінаў і настаўнікаў, але і «купцоў, дасведчаных у яўрэйскіх навукках», таму з 1909 г. у апошнім падрыхтоўчым класе сталі выкладаць вучням некаторыя камерцыйныя навукі. Адным з галоўных фундатараў лідскай іешывы быў барон Д. Г. Гінцбург. Іешыва Рэйнеса напачатку Першай сусветнай вайны была зачынена. Навучанне адноўлена ў 1923 г. пры дапамозе камітэта дапамогі іешывам у Вільні.

Народныя вучэльні

Пастановай сходу лідскіх упаўнаважаных ад 25 кастрычніка 1912 г. прызначаны 150 рублёў у год на арэнду памяшкання для мужчынскай народнай вучэльні¹³². Пэўна, мелася на ўвазе двухкласная мужчынская прыходская вучэльня, якая вучыла дзяцей чытанню, пісьму, арыфметыцы і Закону Божаю.

На пачатку 1913 г. гарадская ўправа асігнавала 150 руб. на адкрыццё другой мужчынскай народнай вучэльні, а дырэцыя народных вучэльняў звярнулася да гарадской управы з просьбай надаць ёй участак зямлі памерам 2 дзесяціны для будаўніцтва новага будынка¹³³.

2 лютага таго ж года ў памяшканні лідскай прыходскай вучэльні адбыўся з'езд народных настаўнікаў, на якім абмяркоўваліся педагогічныя пытанні. На з'ездзе было каля 40 настаўнікаў і настаўніц¹³⁴.

Пра наяўнасць у горадзе чыгуначнай вучэльні мы можам даведацца з паведамлення ў газеце: «30 снежня (1912 г.) сябры гуртка чыгуначнай вучэльні ладзяць спектакль з канцэртным аддзяленнем на карысць сваёй вучэльні»¹³⁵.

У снежні 1912 г. газета «Лідскае слова» прапануе стварыць у Лідзе «дзіцячы сад», маючы на ўвазе пад гэтым тэрмінам

трошкі не тое, да чаго мы прывыклі: «...дзіцячы сад... мог бы мець вялікі выхавальны эфект. Арганізацыя розных гульняў, гімнастычных практыкаванняў пад кіраўніцтвам дасведчанай фрэбелічкі¹³⁶ дадасць новы струмень у выхаванне нашых дзяцей»¹³⁷.

«Кур'ер Літоўскі» надрукаваў развагі невядомага жыхара горада пра нежаданае вывучаць польскую мову: «У горадзе функцыянуюць дзве прыватныя школы, прагімназіі жаночая і мужчынская з правамі дзяржаўных школ. Абедзве школы атрымалі права выкладаць польскую мову за дадатковую плату па 7 рублёў з вучня. Аднак ахвотных вучыцца польскай мове знайшлося толькі 40 чалавек, і таму настаўніца польскай не загружае і выкладае яшчэ і французскую мову». Аўтар са смуткам паведамляе, што ў жаночай прагімназіі польскую мову вучыць толькі 18 вучаніц, у мужчынскай – 24 вучні. «Вялікая частка гараджан Ліды – яўрэі, дома яны размаўляюць часткова на ідыш, часткова па-руску, на вуліцы – у асноўным па-руску. Хрысціяне: палякі і беларусы, дома размаўляюць у асноўным па-польску¹³⁸, а на вуліцы паміж сабой па-руску». Далей невядомы аўтар піша: «На пытанне, чаму не жадаеце, каб вашы дзеці вучылі польскую мову, адказваюць: Нашы дзеці ўмеюць Пана Бога славіць па-польску ў касцёле па кніжцы, і больш ім не трэба»¹³⁹.

¹³⁶ Фрэбелічка – выхавальніца дзяцей дашкольнага ўзросту па метадах нямецкага педагога Фрэбеля. Фрыдрых Фрэбель (1782–1852) – нямецкі педагог, тэарэтык дашкольнага выхавання, стваральнік паняцця «дзіцячы сад». Фрэбель лічыў мэтай выхавання развіццё прыродных асаблівасцей дзіцяці, яго самараскрыццё. Дзіцячы сад павінен ажыццяўляць усебаковае развіццё дзяцей, якое пачынаецца з фізічнага развіцця. Ужо ў раннім узросце догляд за цэлам дзіцяці Фрэбель звязваў з развіццём яго псіхікі. Ядром педагогікі дзіцячага сада Фрэбель лічыў гульню. Ён даводзіў, што гульня для дзіцяці – цяга, інстынкт, яго галоўная дзейнасць, стыхія, у якой ён жыве, яна – яго ўласнае жыццё. У гульні дзіця выказвае свой унутраны свет.

¹³⁷ Лідское Слово. № 5. 14 декабря 1912.

¹³⁸ Словы аўтара пра польскую мову беларусаў горада як хатнюю трохі здзіўляюць, верагодна, аўтар зацемкі лічыў беларускую мову дыялектам польскай.

¹³⁹ Kurier Litewski. № 30. 6 (19) lutego 1908.

¹³² Виленские губернские ведомости. № 59. 26 июля 1914.

¹³³ Лидское Слово. № 9. 11 января 1913.

¹³⁴ Лидское Слово. № 13. 8 февраля 1913.

¹³⁵ Лидское Слово. № 7. 28 декабря 1912.

Такім чынам, у сувязі з агульным эканамічным уздымам, да 1914 г. у горадзе з'яўляліся новыя вучэбныя ўстановы ўзроўню гімназіі, гэта станоўча ўплывала на жыццёвыя перспектывы моладзі, бо павышала яе канкурэнтаздольнасць на рынку працы і давала магчымасць атрымліваць падрыхтоўку неабходную, каб стаць студэнтам універсітэта ў родным горадзе.

Грамадскасць горада хвалявалі праблемы аднаўлення ўніверсітэта ў Вільні, і мясцовая прэса дастаткова падрабязна пісала пра гэта.

Віленская гарадская ўправа вырашыла скарыстацца святкаваннем 300-годдзя дома Раманавых і агульнай атмасферай свята і таму ўжо не першы раз паставіла пытанне аб адкрыцці ў Вільні ўніверсітэта. Яна была гатова асігнаваць для гэтага мільён рублёў і даць для гмаха ўніверсітэта кавалак зямлі ў 20 дзесяцін¹⁴⁰.

У сакавіку 1913 г. «Лідскае слова» паведаміла сваім чытачам: «... пытанне пра адкрыццё ў Вільні ўніверсітэта вырашана адмоўна. Відочна, перамаглі нацыяналістычныя тэндэнцыі, якія мацней за здаровую логіку. Не дапамог нават грунтоўны даклад Віленскай гарадской управы, у якім статыстычныя дадзеныя пра колькасць вучэбных устаноў красамоўна кажучь пра неабходнасць універсітэта ў адным з нашых вялікіх цэнтраў. Гэты даклад, таксама, аспрэчвае галоўны довад праціўнікаў універсітэта, што ў ім будуць панаваць студэнты-палякі. ...пры афіцыйным «нацыянальным» курсе наш край ніколі не атрымае гэтай найкультурнейшай установы»¹⁴¹.

Аднак грамадскасць краю працягвала барацьбу за ўніверсітэт. Газета пісала: «У апошні час віленскі друк шмат увагі надае пытанню пра ўніверсітэт у Вільні... Для нас, лідзян, якія жывуць за тры гадзіны язды ад Вільні, тым больш павінна быць прыемна, што калі ўніверсітэт адкрыецца, дык выбітныя прадстаўнікі навукі – прафесары будучага ўніверсітэта змогуць часта

наведваць наш горад, каб дзяліцца сваімі ведамі і думкамі»¹⁴².

Як альтэрнатыва прапаноўваліся таксама Менск і Віцебск, абшарнікі абяцалі ўзяць на сябе ўсе выдаткі, але ўлады так і не дазволілі адкрыць універсітэт у нашым краі. Віленскі ўніверсітэт быў адноўлены адным з першых указаў Пілсудскага ў 1919 г. як польская навукальная ўстанова.

Адукацыя на Лідчыне

У першым нумары беларускай газеты «Наша Доля» ў карэспандэнцыі, датаванай вераснем 1906 г., падрабязна расказваецца пра арганізацыю сялянамі школы ў мястэчку Жырмуны: «У восені ў прошлым годзе крэсцяне Жырмунскай воласці пастанавілі ўстроіць сваю школу, у каторай вучылі бы дзяцей і па-польскі. Начальства не дазволіла гэтага. Дзеля таго ўсе крэсцяне згаварыліся не пушчаць сваіх дзяцей у казённую школу і не даваць грошы на гэту школу. У вучылішчы ёсць вучыцель народны – неякі Данько, чалавек нягодны. Заўсягды ён ваяваў з крэсцянамі, рабіў ім усё злое, што мог. Часта крэсцяне падавалі жалабу на яго вучылішчнаму начальству, але з гэтага ніякага толку не было. Данько застаецца на сваім мейсцу. За тое цяпер, як крэсцяне пастанавілі не пасылаць дзяцей у школу, вучыцель Данько напісаў данос начальству на самых бойчэзных крэсцянаў і назваў іх бунтоўшчыкамі. Пісалі крэсцяне аб новых школах глаўнаму міністру Вітэ, але і тут нічога не дабіліся. Скончылася ўся справа тым, што вучыцель падаў на крэсцянаў жалабу ў суд. Цяпер суд прысудзіў прадаць дабро крэсцянаў, каб такім спосабам узяць ад іх грошы на вучылішча з каторага ніхто не карыстае. Цешыцца Данько, што такі прыціснуў крэсцянаў, і чэкае, як гэта праз некалькі дзён споўніцца прыгавор суда, як будуць забіраць мужыцкае дабро... Дзякаваць Богу, што такіх нягодных вучыцеляў мала ёсць у нашым краі»¹⁴³.

Праз два месяцы «Кур'ер Літоўскі» напісаў пра далейшыя падзеі ў Жымунах: «21 лютага 1906 г. у Жырмунскім касцёле паліцыя знайшла 60 вучнёўскіх сшыткаў

¹⁴⁰ Лідское Слово. № 3. 30 ноября 1912.

¹⁴¹ Лідское Слово. № 17. 8 марта 1913.

¹⁴² Лідское Слово. № 27. 17 мая 1913.

¹⁴³ Наша Доля. № 1. 1 сепцябра 1906.

і 9 польскіх падручнікаў. У плябаніі настаўніца Аляшкевіч вучыла дзяцей мове, а пробашч выкладаў рэлігію. Школа зачынена»¹⁴⁴. Пробашчам касцёла ў гэты час быў магістр тэалогіі ксёндз Баляслаў Сперскі¹⁴⁵. Пасля пакарання ксёндз быў пераведзены ў мястэчка Жалудок. У 1908 г. «пробашч касцёла ў Жалудку кс. Баляслаў Сперскі падаў паданне ў Віленскую вучэбную акругу з просьбай адчыніць пры касцёле школу з выкладаннем полькай і рускай мовы»¹⁴⁶. Але і ў Жалудку Сперскі за арганізацыю нелегальнай школы быў арыштаваны, і выязная сесія Віленскага акруговага суда ў Гародні прыгаварыла яго да зняволення ў крэпасці тэрмінам на адзін год¹⁴⁷.

Кс. Баляслаў Сперскі нарадзіўся 05.04.1871 г. у засценку Коньчыны пад Вільняй у шляхецкай сям'і. Ягоным першым настаўнікам была маці. Потым ён вучыўся ў гарадской школе і Віленскай гімназіі. Пасля гімназіі паступіў у духоўную семінарыю. Пасля заканчэння семінарыі, як лепшы, быў накіраваны на вучобу ў Пецяўбургскую духоўную акадэмію, у 1897 г. закончыў яе з ступенню магістра тэалогіі. Наступныя чатыры гады выкладаў у Віленскай духоўнай семінарыі. Потым у якасці пробашча службыў у Жырмунах, Жалудку, а пасля 1920-х гг. у Ліпнішках, Кобрыне. Падчас працы на Лідчыне стаў сталым кліентам Віленскага акруговага суда. У выніку пасля вызвалення са зняволення ў крэпасці быў вымушаны эміграваць у Амерыку. З'езджаючы, сказаў сябрам, што, хіба, вернецца ў Жалудок толькі разам з польскім войскам, бо інакш ужо ніяк¹⁴⁸. Што гэта было? Выпадковасць ці ксёндз насамрэч прадбачыў, што хутка будзе сусветная вайна, крушэнне трох імперый і стварэнне на іх месцы незалежных дзяржаў? Невядома. Але амаль што так і адбылося. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны ксёндз спярша прыехаў працаваць у Сандамірскую дыяцэзію, а ў 1921 г. перабраўся Віленскую дыяцэзію. У 1927 г. стаў Гарадзенскім дэканам і пробашчам парафіі Св. Францішка Ксавэрыя. У 1931 г. прызначаны адміністратарам касцёла Св. Барталамея ў Вільні. З 1936 г. – пробашч Віленскай парафіі Усіх Святых.

¹⁴⁴ Kurier Litewski. № 54. 8 (21) marca 1906.

¹⁴⁵ Niewiero Florian. Historia kościoła parafialnego w Żyrmunach. Lida, 1939. S. 53–54.

¹⁴⁶ Kurier Litewski. № 22. 26 stycznia (8 lutego) 1908.

¹⁴⁷ Вестник Виленского Св. Духовского братства. № 12-13. 1909. С. 234.

¹⁴⁸ Szymielewicz Michał. Szkice do monografii Żołudka // Ziemia Lidzka. №12. 1937.

У 1941 г. арцыбіскуп Ялбжыкоўскі накіроўвае кс. Сперскага ў Мінск. Але праз тыдзень знаходжання ў Мінску яго арыштоўвае гестапа і праз нейкі час прымуова адпраўляе ў Вільню. У Вільні ксёндз далучаецца да акцыі дапамогі віленскаму гета. У сакавіку 1942 г. разам з некалькімі іншымі ксяндзамі зноў арыштаваны і змешчаны ў турму на Лукішках. Адтуль трапіў у канцлагеру Шалтупях, адкуль быў вызвалены толькі ўлетку 1944 г. і зноў пачаў працаваць пробашчам парафіі Усіх Святых. У верасні 1944 г. выехаў у Бабруйск, дзе пачаў працаваць у мясцовай парафіі, якая да таго часу ўжо шмат гадоў не мела святара. З Бабруйска даяджаў ажно да Магілёва, спрабаваў аднавіць парафію ў Оршы. 14.12.1946 г. кс. Сперскі арыштаваны МГБ Літоўскай ССР і ў жніўні 1947 г. атрымаў 5 гадоў лагераў. Трапіў у лагер каля Сталінагорска. Адтуль пераведзены ва Уладзімірскаю турму. Праз нейкі час, вельмі стары чалавек, з турмы пераведзены ў лагер пад Верхнеўральскам. Памёр 23.04.1951 г.

Пачаткі беларускай школы сягаюць у 1906 г., калі пад кіраўніцтвам Якуба Коласа (К. Міцкевіча), слаўнага беларускага паэта і пісьменніка, а таксама Язэпа Лёсіка, вядомага беларускага філолага, абодва па прафесіі настаўнікі, заснаваўся тайны настаўніцкі гурток дзеля тайнага навучання беларускіх дзяцей у іх роднай беларускай мове¹⁴⁹. У кастрычніку 1907 г. «Наша Ніва» паведаміла, што ў Вільні хутка адчыніцца пачатковае двухкласнае вучылішча для літоўцаў. Рэдакцыя паведамляе, што праз два месяцы павінна пачаць працаваць школа, дзе дзетак будуць вучыць таксама і беларускай мове¹⁵⁰. Але легальную беларускую школу адкрыць тады было яшчэ немагчыма.

У карэспандэнцыі, стылізаванай пад сялянскую гутарку, пад загалоўкам «З Лідскага павета» ў газеце «Наша Ніва» на пачатку 1908 г. аўтар пад псеўданімам Калодка паказаў, што сяляне ўжо добра зразумелі неабходнасць навукі для дзетак на сваёй мове: «У вадной вёсцы надумаліся мужыкі наняць настаўніка... цяпер нам усім дрэнна, а без навукі яшчэ горш будзе. Зямлі, брат, сваёй няшмат, дома сыны век не будуць сядзець, трэба будзе выхляца ў свет, а як чалавек невучоны, дык бяда: усюды

¹⁴⁹ Беларуская Крыніца. № 16. 24 красавіка 1932.

¹⁵⁰ Nasza Niwa. № 31. 12(25) akciaBRA 1907.

папіхваюць і за дурня маюць!.. Антось Кумпак (сказаў) – Трэба нам наняць вучыцеля, ды такога, каб вучыў па нашаму, у такой мове, як самі гаворым; гэта на сам перад, а пасля хай вучыць дзяцей па польску і па расейску. Калі не будзе так, як я кажу, дык дальбог, і капейкі не дам на якога іншага вучыцеля! Я шчыра раджу наняць вучыцеля Юзіка Кавальчука: ён, браты, усюды па гарадох, усё ведае, на ўсім-усякім чытанні знаецца, а сваёй мовы не цураецца, ад яе не адракаецца! Такі нам і патрэбны...»¹⁵¹.

Той жа аўтар праз некалькі месяцаў пісаў: «Устаюць па малу беларусы на свае ногі і самі працуюць, каб падняць культуру. Толькі бядуць, што няма гдзе вучыць дзяцей, школак у воласці толькі адна – народная, а дзяцей для навукі ў кожнай вёсцы будзе па 30, прыйдзе зіма, і вясковыя дзеці замест навукі будуць сабак ганяць... Але мужыкі стараюцца і самі наймаюць вучыцелёў на зіму. Школкі такія добра вучаць і па руску і па польску, і тлумачыць ім вучыцель усё ў роднай беларускай мове. Крыўда толькі дзецям у тым, што такія школкі называюць «тайнымі» і закрываюць. У 1908 гаду начальства закрыла 4 такія школы ў Ганчарскай воласці, у вёсках Фалькавічах, Мінойтах, Песках і Заборцах, дык яшчэ 2 школкі ў Беліцкай воласці ў в. Нецяч і Чаплічы»¹⁵².

Як бачым, сяляне Лідчыны гатовыя былі вучыць сваіх дзяцей за свае кроўныя грошы, але расійская ўлада праследавала непадкантрольную ёй адукацыю. Газеты таго часу рэгулярна змяшчалі інфармацыю з усёй Беларусі пра закрыццё «тайных» школ і судовы пераслед іх арганізатараў.

У 1909 г. паведамлялася, што ў мястэчку Астрына Лідскага павета «мужыкі збіраюцца адкрыць гарадзкое вучылішча»¹⁵³. У тым жа годзе ў мястэчку Новы Двор: «3 вучылішчам у нас ізноў бяда. Толькі паставілі новы будынак вучылішча, выходзіць, што дабрацца да яго нельга, хіба лётаючы па паветры. Зямля перад вучылішчам належыць быццам да купца Бершчадскага, і Бершчадскі не дае ні праходу, ні праезду ў вучылішча.

Судзіліся мы адзін раз аб той кавалак зямлі перад Земскім і атсудзілі зямлю ад Бершчадскага. А на з'ездзе зноў нашы пісар і старшына паехалі без сведкаў і папераў, Бершчадскі і выйграў, і цяпер хоча за кавалак зямлі даўжыні 14 сажняў і шырыні 10 саж. – 300 руб. Старшына маніцца падаць яшчэ ў губернскае прысутстве»¹⁵⁴.

У вёсцы Фалькавічы пастаноўка справы народнай адукацыі збольшага задавальняла сялян: «В. Фалькавічы, Лідскага павета, Ганчарскай воласці. Ёсць у нас вучылішча Любарскага обчэства. Усе нашы сяляне цешацца і з вучылішча, і з вучыцеля, каторы вельмі добра абходзіцца з дзеткамі. Не саўсім толькі здаволены каталікі тым, што ім прыходзіцца вучыцца па расейску. Хаця ўсе тут беларусы, але цёмныя людзі хочуць вучыцца пацяроў не па беларуску, а па польску, бо думаюць, што як каталік, то ўжо і палякам стаўся»¹⁵⁵.

Калі не перашкаджала ўлада, моўнае пытанне сялянская грамада вырашала па сваім разуменні і беларуская мова задавальняла ўсіх: «У Лідскім павеце гаспадары пачалі кратацца каля прасветы сваіх дзетак. У аднэй вёсцы зрабілі прыгавор аб вучылішчу, але агледзяліся, што у гэтым вучылішчу адразу вучаць па расейску, дык першы год дзеці толькі час трацяць, бо дрэнна разумеюць гэту мову, вось і сяляне надумалі з самых пачаткаў вучыць сваіх дзяцей дома. Нанялі такога вучыцеля, каторы ўмее добра іхнюю беларускую родную мову, і пераканаліся, што гэтак шмат болей карысці для дзяцей, бо ім усё, што вучыцель да іх кажа, зразумела, і пасля ў школе ляхчэй вучыцца»¹⁵⁶.

Пра прагу сялян даць адукацыю дзецям пісаў народны карэспандэнт пад псеўданімам Тутэйшы з толькі што адбудаванага пасля пажару мястэчка Беняконі: «У нашым народным вучылішчу было заўсёды ня больш 50-60 вучняў, а ў гэтым годзе ўсе сунуліся да навукі, і ўжо вучанікоў больш 100 і яшчэ просяцца, але не прымаюць. На гвалт патрэбна тут двухкласнае вучылішча, але ніхто аб гэтым не дбаець»¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Наша Ніва. № 31-32. 6 (19) аўгуста 1909.

¹⁵⁵ Наша Ніва. № 12. 18 (31) сакавіка 1910.

¹⁵⁶ Наша Ніва. № 13. 25 (7) сакавіка 1910.

¹⁵⁷ Наша Ніва. № 50. 15 (28) лістапада 1911.

¹⁵¹ Nasza Niwa. № 1. 4 (17) stycznia 1908.

¹⁵² Nasza Niwa. № 15. 18 (31) lipnia 1908.

¹⁵³ Наша Ніва. № 5. 29 (11) январа 1909.

Ахвочых вучыцца і насамрэч было болей, чым маглі прыняць школы, нейкі А.С. пісаў з Бутрыманцаў Лідскага павета: «...асвета сялян тут па вёсках ідзе не праз школы, бо ўрадавая школа ўсяго адна на цэлую воласць – і воласць не малую. Хадзіць у тую школку ня кожнаму спадручна, ды і школка малая: усе месцы заняты, а жадаючых навукі шмат, дзеля гэтага сяляне прымушаны самі вучыць сваіх дзяцей і вучаць: бо уцямілі патрэбу навукі. Усюды добра граматынаму – ці дзе паехаў, ці пайшоў. Чытаць умеюць ня толькі мужчыны, але і ўсё блізка кабеты, кабеты ж і вучаць чытаць дзяцей, сабраўшы па якіх 2-3, – больш ня можна, бо пацягнуць... Галоўная мэта гэтай навукі чытанне на малітоўніку. На малітоўніку дзеці і чытаць вучацца, ён і астаецца ў іх на заўсёды адзінай літаратурай, якую чытае тутэйшы грамадзян. Гэтыя кніжкі малітоўнікі, друкаваны ў польскай мове і дзеля гэтага прывык тутэйшы беларус вязаць сваю веру з польшчынай. А праз цемнату сваю ён веру лічыць за нацыянальнасць і дзеля гэтага называе сабе палякамі. І гэта адбіваецца на жыцці»¹⁵⁸.

Вядома, што ў 1911 г. намаганнямі Цёткі (Алаізы Пашкевіч) і У. Станкевіч-Луцэвіч (будучая жонка Янкі Купалы) было створана некалькі нелегальных школ у Лідскім павеце і Нова-Вільні¹⁵⁹.

На пачатку ХХ ст. неабходнасць адукацыі ўжо была ўспрынятая сялянамі Лідчыны як адзін з галоўных фактараў жыццёвага поспеху іх дзяцей. Таксама пачала ўсведамляцца неабходнасць і мэтазгоднасць вучобы менавіта на роднай мове.

Лідскі замак

«Кур'ер Літоўскі» надрукаваў развагі невядомага жыхара горада пра адносіны гараджан да галоўнага ўпрыгажэння Ліды – замка Гедыміна: «Маем у горадзе замак... але хутка помнік гэты ператворыцца ў руіны, бо з-пад падмурка гараджане для сябе выгортваюць жоўты пясок, і сцены замка з-за гэтага могуць абваліцца. І робіцца гэта днём, проста на ажыўленай вуліцы,

паліцыянты і дзяржаўныя чыноўнікі праходзяць каля «замініраваных» сцен замка, якія пры абвале пагражаюць смерцю тым, хто выграбае пясок, і тым, хто выпадкова будзе праходзіць побач»¹⁶⁰.

У жніўні 1908 г. другі невядомы жыхар горада пад псеўданімам Z заўважыў у «Кур'еры Літоўскім»: «Нарэшце і ў нас з'явілася нейкая шырэйшая думка і жаданне нешта зрабіць для агульнай карысці». Далей аўтар пісаў: «На працягу многіх гадоў мы бачылі пастаяннае знішчэнне муроў замка Гедзіміна, аднак ніхто і не думаў пра яго выратаванне. Калі ж мы зацікавіліся гэтай справай, то даведаліся, што руіны знаходзяцца пад апекай Імператарскай археалагічнай Камісіі. Звярнуліся да Камісіі з просьбай аб выдзяленні грошай і пра дазвол на правядзенне работ па кансервацыі гэтага гістарычнага помніка. Калі прыйдзе адказ і ці будзе ён станоўчым, яшчэ не вядома, але пэўна, калі дапамога і будзе аказана, дык сума будзе недастатковай. Таму гарадскія ўлады павінны пачаць збіраць прыватныя сродкі сярод жыхароў горада і землеўладальнікаў Лідскага павета»¹⁶¹. На жаль, немагчыма даведацца, хто аўтар гэтай заметкі, як звалі таго першага лідзяніна, які пачаў бараніць галоўны помнік гісторыі і архітэктуры ў горадзе.

Ужо ў кастрычніку «Кур'ер...» паведамае, што Міністэрства ўнутраных спраў асігнавала 1000 рублёў на рэстаўрацыю руін замка ў Лідзе¹⁶².

Пасля першай у гісторыі замка ў Лідзе рэканструкцыі 1910 г. яго абследаваў Вандалін Шукевіч разам з выбітным знаўцам помнікаў архітэктуры ксяндзом-канонікам Казіцкім і вядомым даследчыкам мінулага Вільні Вацлавам Студніцкім: «...мы аглядалі сцены як найпільней. Галоўным чынам пан Казіцкі, не зважаючы на сваю стомленасць, узлазіў некалькі разоў аж на самы верх мура па драбіне, звязанай з дзвюх, якая ўгіналася пад кожным крокам». Шукевіч са скрухай адзначае: «Незайздросны лёс помнікаў мінулых вякоў у нашым краі! Дзесьці там, у цывілізаванай Еўропе як урады, так і грамадства атачаюць

¹⁵⁸ Наша Ніва. № 2. 13 (26) студзеня 1912.

¹⁵⁹ Ляхоўскі Уладзімір. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг. Беласток-Вільня, 2010. С. 31.

¹⁶⁰ Kurier Litewski. № 30. 6 (19) lutego 1908.

¹⁶¹ Kurier Litewski. № 181. 8 (21) sierpnia 1908.

¹⁶² Kurier Litewski. № 242. 21 października (3 listopada) 1908.

такія помнікі клапатлівай апекай, шануюць іх, амаль пакланяюцца, сцерагуць ад усялякай шкоды. У нас наадварот, калі і існуюць яшчэ нейкія абломкі, то толькі дзякуючы нечуванай іх трываласці, бо ў нас усё робіцца, каб іх знішчыць...»¹⁶³. Прайшло больш за сто гадоў пасля напісання гэтых радкоў, а наш менталітэт не памяняўся!

Далей вучоны справядліва заўважаў, што «для нас мінулае павінна быць падвойна дарагім, бо ў ім адным мы можам чэрпаць натхненне для барацьбы за нацыянальнае існаванне». Далей Шукевіч паказваў, што Лідскаму замку не пашанцавала яшчэ болей, чым іншым. Бо «вельмі мала тут чаго засталася, а тое, што ёсць, падлягае сістэматычнаму руйнаванню не толькі хцівымі на такія адборны матэрыял, як каменне з муру, жыхарамі слаўнага града, але і нязванымі апекунамі, якія як бы задаліся мэтай знішчыць усялякія рысы ўласцівай такім помнікам прыгажосці і замяніць яе на нічога не вартыя сцены з камення». Шукевіч апісваў працэс паступовага разбурэння замка, які ішоў на яго вачах на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў: «Гавораць, што некаторы з паноў-спраўнікаў лідскіх, пранікшыся трывогай за цэласць ілбоў давераных яго апецы жыхароў слаўнага града Ліды, загадаў значную частку муру разабраць па кругу, што і было зроблена з вывазам камення на брукаванне вуліц, а цэгля, праўдападобна, на пабудову яўрэйскіх печаў»¹⁶⁴. Адмоўна ацэньваў археолаг і першую рэканструкцыю: будаўнікі раскідалі ненадзейныя месцы муроў, а паверхні сцен абмазалі цэментнай рошчынай. Якасць кансервацыйных работ была дрэннай: «У цэлым можна сказаць, што ў спусташэнні замка больш вінаватыя людзі, чым разбуральны час. Спрыялі руйнаванню не толькі нядобрасумленныя людзі, але нават і асобы з самымі лепшымі намерамі. ... пасля «ўпарадкавання» па загаду аднаго з «спраўнікаў», нібыта ў імя грамадскай бяспекі... адбылося частковае разбурэнне сцен, асабліва на поўнач і захад. ... праз дрэнную руплівасць замуравалі нават арачныя байніцы, размешчаныя ў паўночнай сцяне... мурны былі пакрыты зверху цэментам. Ці

можа быць гэтая ідэя лічыцца шчаслівай – трэба меркаваць спецыялістам. Я думаю, што так праводзіць працы па кансервацыі замка нельга. Можна нават дараваць той факт, што такім чынам былі знявечаныя сцены, але самае горшае, што гэтая цэментная нашлёпка на сценах не прадухіляе пранікненне вільгаці ў сцены, а наадварот, прадухіляе выпарэнне вільгаці, што паскарае працэс разбурэння. Гэта ўжо бачна... нідзе так не захоўваюць сцены»¹⁶⁵.

Ты мне менш цікаўнасць гараджан да захавання замка сведчыць пра рост агульнай адукаванасці і абуджэнне грамадзянскіх і патрыятычных пачуццяў гараджан.

Рэлігійнае жыццё

У 1897 г. урадам была скасавана забарона на будаўніцтва касцёлаў. Менавіта з гэтага года ў Беларусі пачалося масавае будаўніцтва каталіцкіх святынь. На Лідчыне былі пабудаваны касцёлы ў Лядску і Беняконях, а потым і шмат іншых¹⁶⁶.

У тым жа 1897 г. у Лідскім павеце большасць насельніцтва была каталіцкай – 62,5 %. Калі ў 1904 г., яшчэ да бурлівага адраджэння беларускай нацыі, так званая «нашаніўскага перыяду», Віленскае епархіяльнае ўпраўленне запыталася ў сваіх святароў: «...да якой народнасці вы належыце: польскай, літоўскай, беларускай ці інш.», – дык сярод іншых меліся адказы: «...гонар маю паведаміць Віленскаму рыма-каталіцкаму Епархіяльнаму Упраўленню, што я належу да народнасці беларускай». Беларусамі вызначылі сябе 2 з 13 ксяндзоў Лідскага павета (ксяндзы Міхал Зямчанок і Антон Свіл)¹⁶⁷.

Пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. і так званая «Кастрычніцкага маніфеста» – практычна канстытуцыі Расійскай Імперыі – сярод іншых свабод была дазволена і свабода сумлення. Цар падпісаў знакаміты ўказ аб рэлігійнай талеранцыі, да гэтага ўказу адыход ад праваслаўя лічыўся крымінальным злачынствам. Паводле ўказа праваслаўе

¹⁶⁵ Szukiewicz Wandalin. Zamek w Lidzie // Ziemia. Rok II. № 46. Warszawa, 18 Listopada, 1911. S. 748–749.

¹⁶⁶ Kurier Litewski. № 73. 31 marca (13 kwietnia) 1906.

¹⁶⁷ Трацяк І. І. Беларускае каталіцкае духавенства ля вытокаў сацыякультурнай ідэнтыфікацыі. Гродна, 2013. С. 175, 183.

¹⁶³ Kurier Litewski. № 142. 26 czerwca (9 lipca) 1910.

¹⁶⁴ Там жа.

заставалася пануючай рэлігіяй у імперыі, але цяпер можна было законна перайсці ў іншае веравызнанне. І нават праз 70 гадоў пасля скасавання уніі па ўсім краі людзі пачалі пераходзіць у каталіцтва. Верагодна, рэкорд паставілі жыхары мястэчка Сапоцкін і навакольных вёсак (тэрыторыя, якая ўваходзіла ў Царства Польскае і дзе унія была скасавана толькі на пачатку 1875 г.), якія ў поўным складзе перайшлі ў каталіцтва. Па ўсёй Беларусі ў 1905–1909 гг. у каталіцтва перайшло 232 705 вернікаў¹⁶⁸. Дакладная лічба вернікаў, якія перашлі ў каталіцтва на Лідчыне, адсутнічае, але напрыклад, настояцель Маламажэйкаўскай царквы а. Леў Савіцкі ў 1907 г. расказваў, што ў яго прыходзе было 15 пераходаў у каталіцтва (з 1400 вернікаў), што, па яго словах, «малая колькасць»¹⁶⁹.

На пачатку кастрычніка 1906 г. сяляне Каняўскай воласці намагаліся атрымаць дазвол на будаўніцтва новага касцёла ў вёсцы Рудня, дзеля чаго «яны напісалі губернатару краю»¹⁷⁰.

Жыхары вёскі Дубічы «напісалі паданне да губернатара, каб атрымаць дазвол на будаўніцтва новага касцёла на падмурках зруйнаванай у 1863 г. святыні і пра аднаўленне сваёй парафіі»¹⁷¹.

У гэты ж час у Ельні «католікі злажылі паданне да Віленскага губернатара, каб атрымаць дазвол на будаўніцтва мураванай святыні на месцы драўлянай, якая з-за сваёй старажытнасці моцна зруйнаваная»¹⁷².

У верасні 1906 г. газета «Кур'ер Літоўскі» пісала пра ўрачыстае асвячэнне новага касцёла ў Лядску: «Каля старога, драўлянага касцёла пабудавана дасканалая святыня з адной вежай у гатычным стылі. Будова пачалася ў 1898 г. у часах, калі прыйшлося перамагчы вельмі шмат

перашкодаў, каб атрымаць дазвол на будаўніцтва. Асвячэнне новага касцёла адбылося 3 верасня, яго правёў канонік Віктар Франкевіч-Радзімінскі з асістэнтамі ксяндзом-дыяканам Вацлавам Гінтаўтам і субдыяканам кс. Антоніем Пакшысам»¹⁷³. Перад Вялікаднем 1910 г. у новым Лядскім касцёле «стараннямі мясцовага пробашча кс. Ташкюна і парафіянаў быў уладкаваны вялікі алтар за 1 200 руб. у гатычным стылі работы сп. Кршчыкайтэса з Вільні, выкананы вельмі сумленна і старанна. Асабліва прыгожа зроблена рама абраза Маці Божай. Сам абраз вельмі старажытны, пэндзля невядомага мастака, у прошлым годзе абраз быў адноўлены мастаком з Вільні сп. Габіятам. Асабліва ўдзячнасць парафіянам, якія эмігравалі ў Амерыку на заробак: калі яны даведаліся пра патрэбы касцёла, адзін з іх даў 1 000 руб на алтар, потым эмігранты зрабілі складкі і даслалі яшчэ 600 руб.»¹⁷⁴.

У верасні 1908 г. нехта з мясцовых жыхароў пад псеўданімам Ф.Н. крытычна пісаў у «Кур'еры Літоўскім» пра будаўніцтва новага касцёла ў Начы: «Мястэчка, ці проста вёска Нача, не адрозніваецца ад тыповых населеных пунктаў Беларусі [у тэксце менавіта «Беларусі!» – Л. Л.], хіба нават цемната і забітасць тут яшчэ мацнейшыя. Новы касцёл, які будуецца тут замест старога драўлянага, з'яўляецца «безгустоўнай» мешанінай стыляў усіх эпох. Праект нейкага дамарослага архітэктара сведчыць пра агульны ўпадак пачуцця прыгажосці. Супольнае жыццё ў поўным застоі. Няма думак, дзеяў і адпаведных для гэтага людзей»¹⁷⁵. Здаецца, загадкавы Ф.Н. усё ж занадта крытычна ставіўся да стылю новага касцёла. Праз 100 гадоў відочна, што неагатычны касцёл у Начы – адзін з найпрыгажэйшых касцёлаў, пабудаваных у той час на гістарычнай Лідчыне.

Лідскі слабадскі касцёл пабудаваны ў 1933 г.¹⁷⁶ Аднак яшчэ да Першай сусветнай вайны віленскі губернатар зацвердзіў

¹⁶⁸ Вашкевіч Андрэй. Грэка-каталіцкае насельніцтва Аўгустоўшчыны ў канцы XVIII – пачатку XX стст. (канфесійныя змены і фарміраванне этнічнай свядомасці) // «Białoruskie Zeszyty Historyczne». № 24. 2005. С. 46, 53–54.

¹⁶⁹ Вестник Виленского Св.-Духовского Братства. № 8. 1907. С. 158–162.

¹⁷⁰ Kurier Litewski. № 215. 23 września (6 października) 1906.

¹⁷¹ Kurier Litewski. № 239. 21 października (3 listopada) 1906.

¹⁷² Kurier Litewski. № 248. 1 (14) listopada 1906.

¹⁷³ Kurier Litewski. № 207. 14 (27) września 1906.

¹⁷⁴ Kurier Litewski. № 92. 25 kwietnia (8 maja) 1910.

¹⁷⁵ Kurier Litewski. № 206. 7 (20) września 1908.

¹⁷⁶ Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego. Т. 2. Cz. III. Kraków, 2008. S. 129.

дазвол лідскага магістрата ад 15 снежня 1909 г. аб выдзяленні 3 дзесяцін гарадской тэрыторыі на будаўніцтва «другога каталіцкага касцёла»¹⁷⁷. У красавіку 1913 г. «Лідскае слова» таксама паведамляла пра новы касцёл на Слабадзе: «Праектуецца пабудова другога касцёла. Для гэтай мэты горад даў 3 дзесяціны»¹⁷⁸.

Пасля паўстання 1831 г. па загаду гарадзенскага губернатара касцёл у Дэмбраве быў перароблены ў царкву¹⁷⁹, і парафіяне павінны былі хадзіць у Лядскі касцёл. У снежні 1910 г. парафіяне былой Дэмбраўскай парафіі, якія «зараз прыпісаны да Лядскага касцёла, просяць улады дазволіць пабудову новага касцёла ў мястэчку Дэмбрава. Грошы на пабудову дае князь Яўстах Сапега»¹⁸⁰.

У ліпені 1911 г. паведамлялася, што будаўніцтва касцёла ў Калесніках з-за недахопу грошай ідзе цяжка¹⁸¹.

Рыма-каталіцкі касцёл рупіўся аб выхаванні дзяцей з бедных сямей: «Пробашч Васілішкага касцёла намагаецца атрымаць дазвол на арганізацыю прытулку для бедных дзяцей у асобным памяшканні пры касцёле. Дзеці там павінны навучацца сялянскай працы, чытанню і пісьму»¹⁸².

28 красавіка 1913 г. у Лідзе адбылася працэсія ў памяць 1600-годдзя Міланскага эдыкту¹⁸³. «Працэсія з Фарнага касцёла на могілкі, адтуль праз Ферму вярнулася ў касцёл»¹⁸⁴.

Нават пасля «канстытуцыі» 1905 г. расійскі ўрад працягваў пераслед ксяндзоў за шлюбаванне праваслаўных з католікамі і арганізацыю польскіх школ. 28 сакавіка 1908 г. у Лідзе прайшла кадэнцыя Віленскага акруговага суда, на якой была разгледжа-

на справа ксяндза Яна Казарновіча (пробашча з Забалаці). Ксёндз абвінавачваўся па 93 артыкуле Крымінальнага кодэкса за ўпісванне ў парафіяльныя кнігі 15-гадовай праваслаўнай¹⁸⁵.

У 1911 г. «Кур'ер Літоўскі» інфармаваў, што на «сесіі вызнаго акруговага суда разгледжаны справы ксяндза Аляксандра Гайдука, абвінавачанага ў тым, што ў Навадворскім касцёле даў шлюб праваслаўнай Галіне Козіч з каталіком Аляксандрам Храноўскім, вырак суда – 50 руб. штрафу, і ксяндза з Радуні Антона Давідовіча, які дазволіў пахаваць на парафіяльных могілках забітага маланкай без дазволу паліцыі і доктара. Ксёндз Давідовіч апраўданы»¹⁸⁶.

13 траўня 1907 г. святкавалася 500-годдзе Маламажэйкаўскай інкастэляванай царквы¹⁸⁷ (насамрэч святкаваць трэба было 400-годдзе). Царкоўная ўрачыстасць пачалася 12 траўня з прыбыцця ў Маламажэйкаўскую царкву архіепіскапа Літоўскага і Віленскага Нікандра. Стараннямі мясцовых жыхароў, мясцовага земскага начальніка і памешчыка М. М. Скосырава па дарозе ад станцыі Скрыбаўцы да царквы былі пастаўлены высокія аркі, прыбраныя зелянінай і сцягамі імперыі, гэтак жа былі ўпрыгожаны і масты па шляху руху ўладыкі. У 9 гадзін раніцы архіепіскап з суправаджаючымі яго асобамі прыбыў у дом Маламажэйкаўскага святара айца Льва Савіцкага, а ў 9.30 раніцы была пачата памінальная літургія. На літургіі і паніхидзе паміналі памерлых заснавальнікаў, дабрачынцаў і настаяцеляў Маламажэйкаўскай царквы.

З раніцы ў Малым Мажэйкаве пачалі збірацца госці. Цягніком з Вільні прыбыў віленскі губернатар Д. Н. Любімаў, віленскі павятовы прадвадзіцель дваранства І. Р. дэ Віт, прадстаўнікі лідскай павятовай адміністрацыі, прадстаўнікі віленскага Св.-Духаўскага брацтва А. В. Бялецкі, Д. І. Даўгяла і А. І. Мілавідаў, прадстаўнікі «русскаго окраинного союза» Ф. Н. Дабранскі, Е. М. Крылоў і І. С. Саўчанка,

¹⁷⁷ Kurier Wileński. № 101. 6 (19) maja 1911.

¹⁷⁸ Лидское Слово. № 24. 26 апреля 1913.

¹⁷⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 713.

¹⁸⁰ Kurier Wileński. № 54. 5 (18) grudnia 1910.

¹⁸¹ Kurier Wileński. № 36 (156). 14 (27) lipca 1911.

¹⁸² Kurier Litewski. № 217. 26 września (9 października) 1906.

¹⁸³ Міланскі эдыкт (лац.: Edictum Mediolanensium) – ліст імператараў Канстанціна і Ліцынія, датаваны 313 годам, які абвясціў рэлігійную цярпімасць на тэрыторыі Рымскай Імперыі. Міланскі эдыкт стаў важным крокам на шляху ператварэння хрысціянства ў афіцыйную рэлігію імперыі.

¹⁸⁴ Лидское Слово. № 25. 3 мая 1913.

¹⁸⁵ Kurier Litewski. № 96. 27 kwietnia (10 maja) 1908.

¹⁸⁶ Kurier Wileński. № 220. 29 września (12 października) 1911.

¹⁸⁷ Вестник Виленского Св.-Духовского Братства. № 8. 1907. С. 158–162.

ад «саюза рускага народа» В. Т. Лізін, ад «русского собрания» П. П. Шкот і ад таварыства «Крестьянин» С. А. Кавалюк. Дарэчы, большасць з іх – добра вядомыя «истинно-русские люди» ў нашым краі.

Таксама каля 9.00 пачалі збірацца сяляне з ваколіц, хроснымі хадамі прыйшлі вернікі з Дзікушак, Радзівонішкаў, Лебяды і нават Васілішак. У 12 гадзін дня архіепіскап адбыў у Баброўскую царкву, дзе свой зварот да прыхаджан пачаў з дакору, што «некаторыя з вас «совратились» у каталіцтва» (пра «совращение» ў каталіцтва гл. вышэй).

Пасля Баброў архіепіскап Нікандр вярнуўся ў Маламажэйкаўскую царкву, і тут з 18.00 пачалася ўсяночная. Да гэтага часу з хроснымі хадамі прыйшлі вернікі з Орлі. Пасля 24.00 архіепіскап з суправаджаючымі яго асобамі па чыгунцы паехаў у Ліду¹⁸⁸.

У 1908 г. «Вестник Виленского Св.-Духовского Братства» надрукаваў некралог па протаіерэю Яраславу Брэну (1844–1908), сыну Голдаўскага святара Клімента Брэна і ўнуку першага праваслаўнага дабрачыннага і ліквідатара уніі на Лідчыне Самсона Брэна¹⁸⁹.

Тады ж тая самая газета публікуе справадзачу з выбараў лідскага царкоўнага старасты, якія адбыліся 2 сакавіка ў лідскім гарадскім саборы: «Аднагалосна абраны на шостае трохгоддзе тутэйшы павятовы казначэй Аляксандр Уладзіміравіч Мачалкін, (ён) памятны ў Вільні як узорны чыноўнік і выдатны царкоўны стараста царквы Св. Троіцкага манастыра». Мачалкін у 1907 г. святкаваў 50-гадовы юбілей сваёй службовай дзейнасці, і таму за шматгадовае выкананне абавязкаў лідскага царкоўнага старасты быў узнагароджаны ордэнам Св. Ганны 2-й ступені. «Вестник Виленского Св.-Духовского Братства» падрабязна расказвае пра святкаванне чыноўнікам свайго юбілею¹⁹⁰.

У 1913 г. «Вестник Виленского Св.-Духовского Братства» друкуе спіс цэркваў,

пабудаваных праз генерал-губернатара Літвы Мураўёва-вешальніка. На Лідчыне гэта:

«1) Уладкавана і асвечана на 200 чалавек царква ў м. Шчучын па каштарысу на суму 4 651 р. 64 к.

2) Уладкавана і асвечана 11 ліпеня 1865 г. мураваная царква на 700 чалавек у м. Астрына на суму 5 905 р. 60 к.

3) Уладкавана і асвечана царква ў мястэчку Орля на 450 чалавек на суму 5 671 р. 45 к.

4) Уладкавана і асвечана царква ў мястэчку Мыто на 200 чалавек на суму 4 736 р. 71 к.

5) Уладкавана і асвечана царква ў Дакудаве на 459 чалавек на суму 5 863 р. 95 к.

6) Збольшага скончана царква ў мястэчку Радзівонішкі на 4 875 р. 35 к.

7) Пачата пабудова царквы на 500 чалавек у мястэчку Пакроўскае [Сабакінцы – Л. Л.] па каштарысу на суму 6 235 р. 40 к.»¹⁹¹.

Нацыянальныя адносіны

У 1908 г. «Кур'ер Літоўскі» надрукаваў артыкул «Зваротная хваля» пра балтаславянкія кантакты ў Лідскім павеце. Невядомы аўтар пад псеўданімам Н пісаў, што лінгвістычная карта Літвы і Беларусі, выдадзеная прафесарам Развадоўскім некалькі гадоў таму ў Кракаве, паказвала, як этнічная мяжа паміж беларусамі і літоўцамі перасоўвалася з усходу на захад, г.зн. беларусы каланізавалі былыя літоўскія землі, асімілюючы літоўцаў. У канцы артыкула аўтар сцвярджаў, што «ў апошнія часы, аднак, мы бачым адваротны працэс. Сяляне-літоўцы, пад уздзеяннем на іх нацыянальнай агітацыі ці з-за эканамічных стасункаў, стараюцца перасунуць этнаграфічную мяжу на ўсход... Літоўцы, як вядома, вызначаюцца вышэйшай агульнай культурай і больш высокай сельскагаспадарчай культурай»¹⁹². У гэтым жа артыкуле аўтар, узгадваючы мястэчка Радунь, пісаў: «Калісьці гэта быў вялікі горад, у якім было сем касцёлаў і за-

¹⁸⁸ Там жа.

¹⁸⁹ Вестник Виленского Св.-Духовского Братства. № 6. 1908. С. 128–131.

¹⁹⁰ Вестник Виленского Св.-Духовского Братства. № 9. 1908. С. 196–197.

¹⁹¹ Вестник Виленского Св.-Духовского Братства. № 5. 1913. С. 103.

¹⁹² Kurier Litewski. № 234. 11 (24) października 1908.

мак каралевы Боны, які згарэў з-за шведаў, але руіны існуюць і зараз»¹⁹³.

Праз некалькі нумароў артыкул невядомага аўтара пракаментаванымі звесткамі археолага, этнографа і грамадскі дзеяч, жыхар Лідчыны Вандалін Шукевіч: «... аўтар робіць высілкі высветліць прычыны перасоўвання этнаграфічнай мяжы паміж беларусамі і літоўцамі і расказвае легендарна-казачную гісторыю Радуні»¹⁹⁴. Шукевіч заўважыў, што абшары, якія займаюць літоўцы ў зоне кантактаў з беларусамі, вызначаюцца сваімі «пясчанымі і неўрадлівымі землямі... адсутнасць пераваг тутэйшых літоўцаў бачна хоць бы ў тым, што некаторыя гаспадаркі, маючы нават па 100–150 дзесяцін зямлі, стала купляюць хлеб»¹⁹⁵. Навуковец адзначыў, што калі б літоўцы пераўзыходзілі ў культурным сэнсе беларусаў, дык этнаграфічная мяжа рухалася б у адваротны бок, але даследчыкі не бачыць «зваротнай хвалі» літоўскай асіміляцыі. Шукевіч таксама заўважае, што Радунь ніколі не была вялікім горадам, і там ніколі не было сем касцёлаў. «Касцёл быў заўжды адзін... стаяў двор старасты, ад якога і зараз засталіся сляды...»¹⁹⁶. Як вядома, Шукевіч лічыў, што так званы Радунскі замак, валы якога захаваліся да нашага часу, – былы двор Радунскага старасты.

У траўні 1910 г. «Кур'ер Літоўскі» змяшчае вялікі артыкул Вандаліна Шукевіча з адказам на артыкул нейкага Нарцыза Агенчыка ў № 35-37 «Gonca Codziennego» пра этнаграфічныя стасункі ў Літве. Артыкул пачынаецца з аповеду пра гісторыю нашага краю. Шукевіч не згаджаецца з аўтарам, які не бачыць у беларусах асобнага народа, «а толькі з-за рэлігіі дзеліць іх на палякаў і рускіх»¹⁹⁷. Таму ў аўтара атрымліваецца вялікая перавага «рускіх» над усімі іншымі, напрыклад, у Гарадзенскай губерні, а «з Віленскай губерні шануюны аўтар цалкам «выгнаў»

беларусаў, але налічыў тут ажно 26,3% рускіх»¹⁹⁸. Агенчык усіх католікаў, за выключэннем літоўцаў і латышоў, запісаў у палякі. Шукевіч супраць вызначэння народа праз рэлігію: «Нарэшце, зараз належала б і мову лічыць за адзнаку асобнасці народа. Мова ў народаў... з'яўляецца выразам іх культуры, з'яўляецца найкаштоўнейшай часткай іх душы, і развіццё мовы не можа затрымаць ніводная сіла, ніводны ўплыў. Бачым мы гэта на прыкладзе чэхаў... лужыцкіх сербаў і іншых народаў. Толькі мова захоўвае традыцыю народа, і калі гіне мова – гіне і народ. Таму пры вызначэнні народа нельга абыходзіць мову, бо можам дайці да абсурду запісаўшы ўсіх католікаў у палякі... Гэта адносіцца і да беларусаў, скасаваных адзіным росчыркам пярэаўтара. Праўда, мова беларусаў... покуль не развітая... застылая... яна заліваецца хвалямі польскай ці рускай мовы з абодвух бакоў. Аднак прайшлі стагоддзі, а яна стаіць сярод гэтых хваль і нават расце і набірае моц, назапашвае жывыя сілы для далейшага існавання. Такі народ «газетную анексію» перажыве, але можа змяніць свае сімпатыі ў бок нашых непрыяцеляў. Таму не трэба казаць, што беларусы – яшчэ не народ. Маюць яны ўжо пачуццё салідарнасці, яшчэ трохкі і яны павінны ўсвядоміць сябе народам. Таму мы з гэтым павінны лічыцца і ... зарабляць сімпатыю да сабе з боку народа, які будзіцца»¹⁹⁹.

Яшчэ раней, у 1908 г. Шукевіч напісаў артыкул у падтрымку адраджэння беларускага народа, беларускай мовы і адукацыі: «Пытанні так зв. нацыянальных, а як у нас: літоўскае і беларускае, якія падымаюцца на старонках газет, выстаўляюцца ў такіх рознакаляровых і адвольных асвятленнях і разглядаюцца найчасцей не цераз прызму навуковай нейтральнасці, а праз павелічальнае шкло разнародных пачуццяў... Звычайна, гаворачы аб гэтых пытаннях, мы распальваемся, не можам утрымаць абавязковай у такіх выпадках раўнавагі. Некаторыя «нават выходзяць з сябе» з абурэння ад смеласці «нейкіх там» беларусаў або літоўцаў адчуць у сабе на-

¹⁹³ Там жа.

¹⁹⁴ Kurier Litewski. № 246. 25 października (7 listopada) 1908.

¹⁹⁵ Там жа.

¹⁹⁶ Там жа.

¹⁹⁷ Kurier Litewski. № 103. 8 (21) maja 1910.

¹⁹⁸ Там жа.

¹⁹⁹ Там жа.

цыянальную адметнасць. Альбо наогул ігнаруюць справу, прымаюць у такім выпадку тон іранічна-з'едлівы, стараючыся высмеяць кожны рух, скіраваны на ажыццяўленне мараў аб самастойнасці. Наколькі такая методыка паводзінаў правільная – не будзем на тым спыняцца. ...не спрычыніцца яна для раз'яснення сітуацыі і ўладкавання стасункаў паміж бакамі, наадварот, можа толькі падрыхтаваць грунт пад пасеў непаразуменняў і ўзаемнай непрыязні»²⁰⁰. Далей вучоны піша, што пытанні будучыні цэлых народаў не могуць вырашацца іроніяй, падтасоўкай фактаў ці фразеалогіяй узроўню сярэднявечнай схаластыкі. Такія пытанні павінны грунтавацца на грунтоўных навуковых дадзеных. Бо «народ, які абуджаецца да жыцця адасобленага, альбо мае столькі сілаў жыццёвых, што яго ніякія намаганні свету з дарогі не звернуць, альбо іх не мае... Народ, які абуджаецца да супольнага жыцця па ўласнай мадэлі, не патрабуе нянек, ...не прымае ніякага націску і насуперак усяму выквітнее ён з часам цудоўнай кветкай цывілізацыі, уносячы новы элемент у духоўны даробак гэтай цывілізацыі. Наш святы абавязак ёсць – не перашкаджаць у развіцці той кветкі, але дапамагаць ёй»²⁰¹. Шукевіч напамінае, што ўсім тутэйшым добра знаёмы прымуслі адмовы ад сваёй ідэнтычнасці, які заўжды прыводзіць да адваротных вынікаў, бо «...народы незнішчальныя, ...можна часова прыпыніць іхняе развіццё, але ніколі не ўдасца перамяніць істоту іх духу, забіць любоў да рэчаў айчынных, зацерці рысы адметнасці». Таму «не трэба баяцца таго, што ў нас беларусы горнуцца да кніжак, якія даюць ім крошкі ведаў у іх роднай мове... да тых, хто ім дапамагае падняцца духоўна ў іх уласнай мове, захавваюць яны пачуццё ўдзячнасці назаўсёды, і яны будуць ненавідзець кожнага, хто стане на шляху іх памкненняў або будзе выказваць непавагу да іх... нацыянальнасці і мовы»²⁰². Шукевіч разумее, што калі краё-

вая інтэлігенцыя не падтрымае беларускага руху, як ён піша «таго сімпатычнага... руху», дык яго падтрымаюць іншыя сілы і «прынамсі, усходняя група праваслаўных беларусаў будзе цалкам страчана... бо прыхіліцца да крэўнай сабе мовай і верай Вялікаросіі», і таму «нельга забываць пра братоў беларусаў з крыві і косці, якія насуперак усяму самаўсведамляюцца і хочуць захаваць сваю нацыянальную адметнасць»²⁰³.

На пачатку ліпеня 1911 г. «Кур'ер Літоўскі» перадрукоўвае артыкул з № 60 літоўскай газеты «Viltis» з моўнай статystыкай Радунскай парафіі ў 1906–1907 гг.: размаўляюць толькі на літоўскай мове 3 583 чалавекі, літоўскую і іншыя мовы ўжываюць 1 118 чалавек – разам 4 701 чалавек. Толькі польскую мову ўжываюць 124 чалавекі, польскую і іншыя мовы 2 262, разам 2 386 чалавек. Толькі беларускую мову ўжываюць 2 137 чалавек, беларускую і іншыя мовы 3 370, разам 5 507 чалавек²⁰⁴.

Склад сваёй Нацкай парафіі Вандалін Шукевіч апісваў так: «Пасля адыходу вёсак, заселеных літоўскім насельніцтвам, да новаўтвораных парафій Калясінскай і Рудніцка-Дубіцкай пры Нацкім касцёле засталіся прыхаджане, якія паходзяць з польскай шляхты і сялян-беларусаў з дамешкам польскага элементу»²⁰⁵.

Гэтыя публікацыі, пэўна, выкліканы вялікай сваркай, якая пачыналася сярод парафіян Радунскай і Нацкай парафій. У гэтых парафіях адбываўся раскол на прыхільнікаў польскай і літоўскай моў у касцёле. У жніўні 1911 г. «Кур'ер Літоўскі» пісаў, што яшчэ некалькі гадоў таму Радунскі дэканат быў ціхі і спакойны, але «ў выніку працы па «разпольшчванні» парафіянаў, якую вялі кс. Пётр Будра ў Бутрыманцах, кс. Ігнат Шопара ў Воранаве, кс. Юзаф Сташыц у Асаве, кс. Ян Гуданіс у Радуні, дэканат Радунскі аказаўся вельмі

²⁰⁰ Kurier Litewski. № 196. 27 sierpnia (9 wrzesnia) 1908.

²⁰¹ Там жа.

²⁰² Там жа.

²⁰³ Там жа.

²⁰⁴ Kurier Wileński. № 15 (135). 18 czerwsa (1 lipca) 1911.

²⁰⁵ Kurier Wileński. № 18 (138). 23 czerwsa (5 lipca) 1911.

ўдзячным для літоўскай агітацыі»²⁰⁶. Першым пачаў праводзіць літоўскую агітацыю кс. Гуданіс. Газета піша, што галоўным пытаннем на споведзі ў гэтых касцёлах з'яўляецца: «Даякой партыі належыш?»²⁰⁷. У 1911 г. у дэканаце 6 парафій мелі ксяндзоў – руплівых літоўцаў: 1) у Радуні кс. Напалеон Сабалеўскі (пробашч) і кс. Пэткель (вікары); 2) у Васілішках кс. Францішак Сакалоўскі (пробашч) і кс. Ян Кянiс (вікары); 3) у Начы кс. Ян Бурба (пробашч); 4) у Асаве кс. Ян Бурба, пробашч, пляменнік пробашча з Начы; 5) у Воранаве кс. Вінцэнт Мішкініс (пробашч); 6) у Калесніках кс. Міхал Рудзіс (пробашч)²⁰⁸.

Каб прытушыць канфлікт, у Радунскім дэканаце пачалі складаць спіс, «у якім будзе ўказана, на якой мове ў сям'і размаўляюць парафіяне»²⁰⁹.

Пры канцы 1911 г. у Нацкім касцёле адбыліся падзеі, якія Вандалін Шукевіч ахарактарызаваў як «бітва народаў паміж жыхарамі адной зямлі – Літвы... У нядзелю 20 лістапада (3 снежня) падчас, калі мясцовы вікары кс. Гіўнайціс пачаў прамаўляць казанне па-літоўску, касцельны люд пачаў спяваць пабожныя песні... і ксёндз быў прымушаны пакінуць казальніцу. У адказ на гэта тутэйшы пробашч кс. Бурба выклікаў паліцыю, якая склала пратакол на вернікаў...»²¹⁰.

Паводзіны ксяндза выклікалі велізарнае абурэнне вернікаў Начы і ўсёй грамадскаці гістарычнай Літвы. Прэса пісала, што наступным крокам ксяндза павінен быць выклік рускіх казакоў з нагайкамі супраць сваіх парафіян. Ксёндз Бурба хутка зразумеў сваю памылку, і ўжо праз тыдзень Шукевіч пісаў з Начы: «З прыемнасцю хачу зазначыць, што пасля здарэння 20 лістапада ў Нацкім касцёле... кс. Ян Бурба зразумеў, што з нашымі людзямі ні пратаколамі, ні загадамі, нават калі яны ад вышэйшых касцельных улад, нічога зрабіць не магчыма... На свята 8 (21) снеж-

ня кс. Бурба... лагодным словам стараўся супакоіць буру. І яму гэта ўдалося»²¹¹.

Пра тыя падзеі ў студзені 1912 г. народны карэспандэнт пад псеўданімам А.С. пісаў у беларускай газеце «Наша Ніва»: «Народ тут мешаны – беларусы і ліцвіны, больш менш па раўне. Сярод ліцвінаў, за апошнія часы, дужа ўзмацніўся нацыянальны рух, і з гэтай прычыны, было вымаганне літоўскай гутаркі ў касцёлу – нават адной толькі літоўскай. Рабілі тут у касцёле сходкі, каб разабрацца, якой тут мове панаваць: літоўскай, ці польскай? Канчаліся гэтыя сходкі цэлымі бітвамі – біліся ліцвіны з «палякамі», а гэтыя «палякі» – усе нашы беларусы. Асілілі-ткі «палякі» – дзеля таго, што на іх старане, апроч чысла – яшчэ і капітал ды і паны былі. Кажуць, што некаторыя з паноў тутэйшых, каторыя сабе палякамі лічаць – вельмі спалохаліся, каб іх да Варшавы не пагналі (бо гэтак, быццам, перад імі ліцвіны хваліліся), усе спосабы агітацыі ўзялі, каб нарабіць тут як найбольш «палякаў» і ня толькі беларусаў, але шмат і ліцвінаў падмовілі «палякамі» зрабіцца.

Сумная гэта гісторыя, калі народ дзякуючы сваёй цемнаце, паддаецца нагаворам... Але не ўспамянуць патомныя вякі добрым словам тых людзей, каторыя дзеля сваёй далёкай «палестыны», свой праўдзівы родны народ, карыстаючы з яго цемнаты, пхаюць на ненавісць да брата суседняга народа. Ненавісць пасеяная імі ўзышлася ўжо і добрую рунь дала – што ж кожнаму свая слава! Але ж не на доўга! Народ тут ведае ўжо, што ён беларус, і толькі цяжка яму ўцяміць, як гэта разам выйсці можа: і паляк, і беларус, і каталік, і ліцвін? Калі ён у гэтых словах разбярэцца, тады пасохне тое пагане насенне. І няхай жа дае Бог, каб усё ліхое звялося – нянавісць, крыўды і злосць, а мы, калі таго хочам, павінны пастарацца, каб на гэтай жа ніўцы, добра ўжо ўзросшай, пасеяць зярняты навукі і добра.

Мова беларуская тут [на поўначы Лідчыны – Л. Л.] крыху пакалечаная польскімі словамі... Затое мала хто гаворыць па польску, ці па расейску – хіба толькі па дварох. Аб тым, што ёсць белару-

²⁰⁶ Kurier Wileński. № 42 (162). 21 lipca (3 sierpnia) 1911.

²⁰⁷ Там жа.

²⁰⁸ Там жа.

²⁰⁹ Kurier Wileński. № 150 (270). 27 listopada (10 grudnia) 1911.

²¹⁰ Kurier Wileński. № 156 (276). 4 (17) grudnia 1911.

²¹¹ Kurier Wileński. № 162 (282). 13 (26) grudnia 1911.

ская літаратура, ведае кожны, хто гэтым толькі цікавіцца»²¹².

У прэсе таго часу дастаткова матэрыялаў для вялікага артыкула аб літоўска-польскім супрацьстаянні ў касцёлах гістарычнай Лідчыны, але нас, беларусаў, тая сварка на нашай зямлі, як быццам, і не закранула, таму аўтар не бачыць сэнсу далей падрабязна пераказваць і аналізаваць тыя падзеі.

Культурнае жыццё

На пачатку ХХ ст. пачыналася даследчая праца лепшага лідскага гісторыка Міхала Шымялевіча. У 1905 г. надрукавана ягоная кніга «Горад Ліда і Лідскі замак»²¹³, якая паклала пачатак навуковаму лідскаму краязнаўству. Праз год праца была перавыдадзена ў штогодніку «Віленскі каляндар». Гэтая кніга не страціла сваёй навуковай каштоўнасці да нашага часу (напрыклад, на яе спасылаецца Алег Трусаў у кнізе «Старадаўніх муроў адраджэнне. Мінулае і сучаснасць Лідскага замка»²¹⁴) і сталася падмуркам усяго сучаснага лідскага краязнаўства. Кніга выдадзена, калі аўтару было 26 гадоў, але колькасць выкарыстаных аўтарам матэрыялаў не можа не ўраджаць. Са спасылак бачна, што Шымялевіч паспеў грунтоўна папрацаваць у Віленскім архіве і ўжо меў свой прыватны архіў.

З вялікай бібліяграфіі крыніц па ісламскай тэматыцы мы даведваемся пра яшчэ адну кнігу Шымялевіча – «Литовские татары» (Вільна, 1906)²¹⁵. Гісторык Станіслаў Дзядулевіч у кнізе па генеалогіі літоўскіх татараў узгадвае наступныя кнігі лідскага гісторыка: Szymielewicz Michał. Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich. (1906)²¹⁶ і Szymielewicz Michał. O tatarach w powiecie lidzkim. (Lida. 1914)²¹⁷ (верагодна,

²¹² Наша Ніва. № 2. 13 (26) студзеня 1912.

²¹³ Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок: исторический очерк. Вильна: Типография «Русский Почин», 1905.

²¹⁴ Трусаў А. Старадаўніх муроў адраджэнне. Мінулае і сучаснасць лідскага замка. Мінск, 1990.

²¹⁵ Marcinkowski Christoph. The Islamic World and the West: Managing Religious and Cultural Identities in the Age of Globalisation. LIT Verlag Münster, 2009. S. 107.

²¹⁶ Dziadulewicz Stanisław. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. 329.

²¹⁷ Dziadulewicz Stanisław. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. XI.

першая кніга на рускай мове). Апошняя кніга – рукапіс, які не быў надрукаваны, сам Міхал Шымялевіч праз 25 гадоў пісаў у рэцэнзіі на кнігу Станіслава Кручынскага «Татары – літоўцы»²¹⁸: «З бібліяграфіі гэтай кнігі даведаўся, што мае рукапісныя нататкі “Аб татарах літоўскіх у Лідскім павеце” не загінулі, а знаходзяцца ў добрых руках – у зборах сп. Леона Кручынскага ажно ў Гдыні»²¹⁹.

Праз шмат гадоў даследчык узгадваў, як на пачатку стагоддзя ён збіраў матэрыял для гэтых кніг: «Болей за трыццаць гадоў таму [тэкст напісаны ў 1938 г. – Л. Л.], будучы маладым, рухомы адзінаўласнай цікавасцю, калі на вазу, а часцей пешшу абышоў дзясяткі татарскіх вакол і фальваркаў і некалькі мусульманскіх мячэцяў у паветах Лідскім, Віленскім, Ашмянскім і Навагрудскім, пабываў у дабрадушных і гасцінных татарскіх сем’ях і ў выніку сваіх краязнаўчых вандровак напісаў такую невялікую працу пра літоўскіх татараў – этнаграфічныя нарысы. Гэтая кніжка, пасля таго як рэдактары прыбралі некалькі вельмі небяспечных, на тыя часы, старонак (напрыклад, пра ахвяраванне чорнага барана, супольныя з праваслаўнымі пілігрымкі на мусульманскія могілкі), пры канцы 1905 г. надрукаваная ў Вільні на 12 старонках»²²⁰.

Гарадскія паркі

Трэба трошкі расказаць пра лідскія гарадскія паркі таго часу. Невядома, калі ў Лідзе на скрыжаванні вуліц Віленскай і Каменскай (сучасных Савецкай і Ленінскай) узнік гарадскі сквер, але добра вядома, што ён існаваў яшчэ да вялікага пажару 1891 г. Гарадская ўправа 2 ліпеня 1881 г. надала тут Янкелю Германішскаму ўчастак зямлі для будаўніцтва «будкі для продажу мінеральнай вады», і ў 1885 г. ён плаціць 6 руб. у год за гэтае месца ў гарадскі скарб²²¹. У 1890 г. Германішскі гандлюе ў гэтым павільёне ўжо не мінеральнай ва-

²¹⁸ Kryczyński Stanisław. Tatarzy Litewscy. Warszawa, 1938.

²¹⁹ Szymielewicz Michał. Na marginesie «Tatarów litewskich» // Ziemia Lidzka. № 3. 1938. S. 37.

²²⁰ Там жа.

²²¹ Виленские губернские ведомости. № 59. 31 июля 1885.

дой, а «штучнымі водамі»²²², магчыма, мінеральная вада была для лідзян занадта дарагой. Пасля пажару 1891 г. гарадскія ўлады выдзяляюць 80 руб. «на пабудову плота вакол гарадскога сквера з новага матэрыялу замест згарэўшага»²²³. З 1912 г. газета «Лідскае слова» прадавалася ў кіёску сквера, на рагу Віленскай і Каменскай вуліц.

У 1900 г. з'явілася ідэя, захаваўшы стары сквер, стварыць новы парк на месцы, якое мела назву Альховы гай – прыкладна там, дзе зараз знаходзіцца кінатэатр «Юбілейны». Менавіта ў гэтым годзе ў каштарысе расходаў Ліды з'яўляецца артыкул: «Асушыць Альховы гай і ператварыць яго ў парк, правесці новую вуліцу, якая з'яднала б Каменскую і Ферму. Зняць план – 300 руб.»²²⁴. Аднак горад не меў грошай, і таму гэты артыкул дубліраваўся ў каштарысе яшчэ некалькі гадоў, у тым ліку і ў 1901 г.²²⁵

Да 1904 г. парк быў пабудаваны, і ў 1905 г. на стары сквер і новы парк выдадзена 50 руб. на «прывядзенне ў належны стан гарадскіх паркаў па Віленскай і Каменскай вуліцах»²²⁶. Акрамя гэтага ўлады выдзелілі 350 руб. на «выпраўленне маставых на гарадскіх плошчах, а таксама ўтрыманне набярэжнай з ачысткай Каменскага ручая і пракопкай канаў»²²⁷. Рака ці ручай Каменка цякла праз новы гарадскі парк і, як бачна на старой паштоўцы, упрыгожвала яго.

У 1906 г. лідзяне працягвалі паляпшаць свае «гарадскі сквер і парк», выдаўшы на гэтыя мэты 100 руб., працягвалася і ачыстка Каменкі²²⁸. Тыя ж працы выконваліся і ў 1907 г.²²⁹ У 1909 г. «на прывядзенне ў належны стан і ўтрыманне гарадскога парку

і скверу, а таксама на наём вартаўніка для назірання за паркам і скверам» выдзяляецца 150 руб., горад працягвае траціць грошы на ўтрыманне набярэжнай і ачыстку «Каменскага ручая»²³⁰.

Але гарадскія ўлады самастойна не спраўляліся з утрыманнем паркаў у належным стане, і таму па рашэнні сходу лідскіх упаўнаважаных ад 28 сакавіка 1911 г. гарадскі парк аддадзены ў 3-гадовае арэнднае ўтрыманне Браніславу Міцкевічу з правам карыстання паркам на працягу двух гадоў бязвыплатна, пры ўмове правядзення неабходнага рамонтнага рамонту паркавых будынкаў за свае грошы²³¹.

4 лютага 1913 г. на коўзанцы ў гарадскім парку ўпала і зламала нагу вучаніца 6 класа мясцовай жаночай гімназіі, а 5 лютага на той жа коўзанцы зламаў левую руку нехта Кац²³².

Летні тэатр у гарадскім парку на Каменскай працаваў да 1939, а можа і да 1941 г. Парк быў любімым месцам адпачынку лідзян.

Адным з месцаў тэатральных гастроляў улетку быў Летні тэатр у гарадскім парку. На пачатку XX ст. у горадзе было некалькі аматарскіх тэатраў, якія дастаткова актыўна працавалі. Так 5 жніўня 1907 г. у Летнім тэатры ў гарадскім парку адбылося аматарскае прадстаўленне, частка прыбытку ад якога пайшла на рамонт мясцовага касцёла²³³.

У Летнім тэатры праводзілі свае імпрэзы і яўрэйскія калектывы, дарэчы, з успамінаў мы даведваемся, што парк меў яшчэ назву Пятроўскі.

Тэатральныя гастролі

Пачынаючы з першай паловы XIX ст. Ліда не аднойчы прыцягвала да сябе ўвагу вандроўных тэатральных труп. У 1906 г. у «Кур'еры Літоўскім» пад загалоўкам «Тэатр польскі ў Лідзе» была змешчана інфармацыя пра тое, што віленскі генерал-губернатар дазволіў артысту тэатра пану Тадэвушу Рэйф-Арлоўскаму даваць

²³⁰ Віленские губернские ведомости. № 51. 26 июня 1910.

²³¹ Віленские губернские ведомости. № 56. 18 июля 1912.

²³² Лидское Слово. № 13. 8 февраля 1913.

²³³ Kurier Litewski. № 153. 14 (27) lipca 1907.

²²² Виленские губернские ведомости. № 54. 11 июля 1890.

²²³ Виленские губернские ведомости. № 50. 25 июля 1892.

²²⁴ Виленские губернские ведомости. № 60. 29 июля 1900.

²²⁵ Виленские губернские ведомости. № 68. 29 августа 1901.

²²⁶ Виленские губернские ведомости. № 68. 31 августа 1905.

²²⁷ Там жа.

²²⁸ Виленские губернские ведомости. № 93. 25 ноября 1906.

²²⁹ Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1906.

прадстаўленні на польскай мове п'ес, не забароненых цэнзурай, яго рэпертуар уключаў п'есы польскіх аўтараў і п'есы ў перакладзе Славацкага, Крашэўскага, Слівінскага, Растана²³⁴. Дазвол на выступы ў «павятовых гарадах Літвы: Лідзе, Ашмянах і Свянцяхах» атрымала і артыстка тэатра Каміла Хнаке-Завадская-Далінская²³⁵.

«Кур'ер Літоўскі» змяшчаў інфармацыю пра гастролі тэатральных труп у горадзе, напрыклад, у суботу 2 (15) чэрвеня 1907 г. «труппа Віленскага літаратурна-драматычнага таварыства пад кіраўніцтвам Эдмунда Купецкага з удзелам артысткі познаньскай сцэны Марыі Свенцкай паказвала «Вырак Яна Казіміра» – гістарычную драму У. Сыракомлі і камедыю Элізы Ажэшкі «Pokosilo Sie» і «Dam Noge», а ў нядзелю, 3 (16) чэрвеня «Пляцоўку» Б. Пруса ды камедыю Дабжанскага «Таямніца». Пачатак 20.30. Квітка прадаюцца ў аптэцы Бергмана ў Лідзе»²³⁶.

У траўні 1908 г. невядомы жыхар горада пісаў у «Кур'еры...»: «У суботу 10 траўня ў гарадскім тэатры прайшло прадстаўленне тэатральнай труппы Арлоўскага. Гараджане задаволеныя тым, што ў горадзе гастраліруе тэатр... Сярод глядачоў, акрамя суддзі (рускага), двух землеўладальнікаў, лекара і аптэкара, у асноўным былі небагатыя людзі. Яўрэі дэманстравалі шпацыравалі па парку каля тэатра, не рызыкуючы, за выключэннем 2-3 старазаконных, купіць квіток. Зал быў запоўнены не больш чым на траціну. Нядзельная ж п'еса «Мэдор» была адменена з-за адсутнасці глядачоў. Такую абьякавасць з боку лідзяна да мастацтва і тэатра можна растлумачыць толькі адсутнасцю або прытупленнем усялякіх вышэйшых інспірацый дух...»²³⁷. Пэўна, як і заўжды ў гэты час, гараджане працавалі на палетках...

Праз некалькі месяцаў, вераснёўскім вечарам, у зале гімназіі Навіцкай адбыўся «толькі адзін вечар гумару, прадстаўленне

вядомага драматычнага артыста з Кракава Юзафа Харонжага»²³⁸.

У 1910 г. «Кур'ер...» інфармаваў, што «ў суботу 8 і нядзелю 9 траўня віленскія артысты пакажуць дзве п'есы». Аўтар нататкі спадзяваўся, што зала ў Лідзе, дзе будуць праходзіць прадстаўленні, будзе шчыльна запоўненая глядачамі²³⁹.

Сталыя гастролі тэатральных труп і прафесійных акцёраў у нашым горадзе ўсе ж сведчылі пра тое, што іх дзейнасць была дастаткова прыбыткавай, бо ў горадзе ўжо пачало складвацца кола адукаваных людзей, якія цікавіліся мастацтвам і чакалі тэатральных гастроляў.

Першыя кінатэатры горада

У Расійскай Імперыі першыя пастаянныя кінатэатры з'яўляюцца ў 1903–1904 гг. пад назвамі «сінематографы», «біаскопы» або «ілюзіёны». За перыяд з 1903 па 1907 г. у іх дэманстраваліся толькі фільмы вытворчасці французскіх фірм «Патэ», «Гоман» і інш. Часта ў адным сеансе паказваліся як гульнявыя, так і дакументальныя фільмы.

Паралельна з пастаяннымі кінатэатрамі існавалі і перасоўныя, якія пераязджалі з горада ў горад. Пра адзін з такіх кінатэатраў у Лідзе паведамляла прэса – у 1908 г. «Кур'ер Літоўскі» змясціў заметку гараджаніна, пра, магчыма, першую дэманстрацыю кінематографа ў нашым горадзе: «Ліда. (Глядач). Тэатр «Фантазія» ёсць сапраўдным адбіткам фантазій пана дарэктара кінематографа, якія зусім не стасуюцца з грамадскімі меркаваннямі. Вечарам 1 снежня ў 21.30 я з кампаніяй знаёмых прыйшоў у гэтую «Фантазію», мы купілі квітку, якія тут не танейшыя, чым у Варшаве, і не паспелі мы праглядзець усе 10 карцін, як раптоўна стала цёмна, і мы пачулі нечы голас, што сеанс закончаны. Не дапамаглі пратэсты нас і яшчэ некалькіх глядачоў, нехта сказаў: «Але ж гэта сапраўдная фантазія». Тыя карціны, якія мы паспелі разгледзець, былі зроблены так дрэнна і невыразна, што часам немагчыма было зразумець іх сэнс... часам выявы былі, як у тумане. Калі пан дырэк-

²³⁴ Kurier Litewski. № 212. 20 wrzesnia (3 pazdernika) 1906.

²³⁵ Kurier Litewski. № 213. 21 wrzesnia (4 pazdernika) 1906.

²³⁶ Kurier Litewski. № 119. 31 maja (13 czerwca) 1907.

²³⁷ Kurier Litewski. № 112. 16 (29) maja 1908.

²³⁸ Kurier Litewski. № 207. 10 (23) wrzesnia 1908.

²³⁹ Kurier Litewski. № 100. 5 (18) maja 1910.

тар кінематографа лічыць, што грамадскае меркаванне, як заўжды, не паспявае за прагрэсам, дык хай загадае не прадаваць білетаў тым «tarde venientibus» [лаціна, «тым, хто спазняецца» – Л. Л.]²⁴⁰.

На пачатку ХХ ст. у Лідзе жыў і вучыўся ў мясцовай яўрэйскай школе-хедары будучы выкладчык і адзін з заснавальнікаў кіназнаўчага факультэта сучаснага Усерасійскага дзяржаўнага інстытута кінематографіі імя С. А. Герасімава Іосіф Далінскі. Менавіта ў Лідзе Далінскі першы раз убачыў тое, што потым стала ягонай прафесіяй: «Ах, Ліда, Ліда, менавіта тут я стаў гарачым прыхільнікам новага мастацтва, якое, вядома, не магло не ўздзейнічаць на маё ўяўленне, на маю фантазію. Менавіта ў Лідзе пачалася мая кінематографічная жыццёвая адукацыя»,²⁴¹ – пісаў ён. Дзякуючы мемуарам былога жыхара Ліды, мы трошкі ведаем пра пачаткі кіно ў нашым горадзе.

Першы лідскі кінатэатр «Ілюзіён» з'явіўся ў 1909 г. Ён мясціўся ў двары дома па адрасе вул. Віленская, 58, які належаў Фларыяну Длускаму (сучасная вул. Савецкая, 16). «Ілюзіён» Яблонскага быў перароблены са стайні, зала не мела ніводнага акна, і пасля сеансаў у ёй было цяжкае і вільготнае паветра, адчуваўся пах неперагарэлага спірту ад спіртавых лямпаў, якімі кінатэатр асвятляўся, апаратны пакой з тонкіх дошчачак быў дабудаваны да гмаха былой стайні²⁴².

Далінскі пісаў: «Вельмі рана, не памятаю, з якіх гадоў, я пачаў наведваць кінатэатр «Ілюзіён». У ім не было нават крэслаў, і, па меншай меры, у самых першых радах, мы, хлапчкі, сядзелі на лаўках. Каштаваў нам білет вельмі танна, усяго 5 капеек. Але як іх дастаць? Я пачаў прасіць у таты, ён быў – я адчуваў – вельмі добры, на цукеркі 2-3 капейкі. Я нічога не купляў або на 1-2 капейкі купляў цягучку і спецыяльна смактаў яе на вачах у таты, каб ён бачыў, як я марную яго грошы на прысмакі. Больш за тое, я дзяліў цягучку паміж сабой і братамі, цягучкі былі доўгія і салодкія.

Астатнія грошы збіраў на «Ілюзіён». Калі збіралася 5 капеек, я днём ішоў у кінатэатр. «Ілюзіён» мне здаваўся даволі вялікім, з шырокім калідорам, вялікай доўгай глядзельнай залай. Уваходзілі мы туды нясмела, як у сінагогу: жарт сказаць, цуд, белы экран, і на ім раптам жывыя людзі, розныя звяры, вуліцы, лес, возера і нават дзіўнае бяскрайняе мора, тады мне абсалютна невядомае»²⁴³.

Помніць Далінскі і змест фільмаў пачатку мінулага стагоддзя: «У змесце фільмаў усё ж разбіраўся. Памятаю: бацька і сын з сабакам адпраўляюцца на паляванне. У іх стрэльбы. Але ў лесе сын адстае ад бацькі, хоча самастойна пастрэляць зайца, нават ваўка, і птушак. Паляўнічыя з сабакам паглыбляюцца ў лес. Сустрэкаюцца птушкі, заяц, воўк – паляўнічыя і сабака шукаюць іх, але сын хоча самастойна (я яму спачуваю) пастрэляць. Ён апынуўся ўжо насупраць бацькі, але бацька яго не бачыць, і сын не бачыць бацькі. Нечакана раздаецца стрэл: сын страляе ў бок бацькі, але ні ў каго не трапляе. Бацька... ужо забіў некалькі птушак... апошні стрэл (ён думае, у зайца) трапляе і забівае насмерць сына. Страшнае ўражанне рабілі падзенне сына і момант, калі бацька паварочваецца і бачыць, што забіў яго. Гэта вельмі страшна для маленькіх глядачоў, якія ўжо разумеюць смерць: гібель чалавека ўспрымаецца як трагедыя. У мяне тады памёр дзед – бацька майго бацькі. Якая трагедыя ў маленькага глядача! Колькі перажыванняў! І нават ёсць патрэбная мараль: слухайся бацькі, а то здарыцца нешта сумнае, нават жудаснае. Запомніў і назву гэтай карціны «Трагічнае паляванне»²⁴⁴. Фільма з такой назвай у каталогу фільмаў той эпохі няма, але вядома, што ў тыя часы адзін і той жа фільм нярэдка выпускаўся пад рознымі назвамі.

«Трагічная паляванне» моцна ўсхвалявала юных глядачоў: «Мы, яшчэ маленькія хлапчкі, хаваліся пад лаўкамі ці за цёмнымі фіранкамі вокнаў і дзвярэй; заставаліся, каб паглядзець другі і трэці раз: а можа ў гэты раз бацька прамахнецца?

²⁴⁰ Kurier Litewski. № 282. 7 (20) grudnia 1908.

²⁴¹ Долинский Иосиф. Память. Небольшие рассказы о прошлом. Москва, 2000. С. 33.

²⁴² Лідскі летапісец. № 1 (77). 2017. С. 55.

²⁴³ Долинский Иосиф. Память. Небольшие рассказы о прошлом. Москва, 2000. С. 33.

²⁴⁴ Там жа. С. 34.

Часам удавалася: мы вылазілі з таемных месцаў, калі зала пачынала запаўняцца новай публікай»²⁴⁵.

Паказваліся і камедыі: «Памятаю і камічнае: бясконцыя пагоні, кіданні нейкіх прадметаў і нават цеста адзін у аднаго, нават у твар... памятаю, што былі надпісы, якія мы ледзь паспявалі прачытаць, але гэта было не так важна. Змест мы ведалі часам загадзя ад іншых хлапчукоў або разумелі яго з першага кадра. Гэта была велізарная асалода, нейкае асаблівае, загадкавае бачанне... Гэты кінатэатр, як я потым даведаўся, працаваў на газе... Потым у двары мы гулялі ў нямыя карціны: мы бегалі адзін ад аднаго або штурхаліся, і заўсёды чамусьці ўсё канчалася пагоняй... Гэта было самае ранняе дзяцінства»²⁴⁶.

Кінатэатр «Эдысон» у Лідзе адкрыў у снежні 1910 г. Міхаіл Мікалаевіч Манастырскі. Да гэтага часу ён ужо тры гады валодаў кінатэатрам у Сувалках²⁴⁷. Да 1914 г. Міхаіл Манастырскі валодаў яшчэ кінатэатрам у Вільні²⁴⁸.

²⁴⁵ Там жа.

²⁴⁶ Там жа.

²⁴⁷ Лідскі летапісец. № 1 (77). 2017. С. 55.

²⁴⁸ Трэба сказаць некалькі слоў пра пачынальнікаў кінематографічнай справы Манастырскіх. Брат Міхаіла Манастырскага Сяргей з 1914 г. пачаў займацца кіношнай справай у Гародні і ў 1915 г. адкрыў там кінатэатр «Эдэн». Першы з вядомых Манастырскіх – бацька братаў, Мікалай Манастырскі, з'яўляўся намеснікам гарадзенскага губернскага пракурора і выконваў свае абавязкі ў Наваградку. Паславіўся тым, што здолеў высачыць і выкрыць банду нейкага Вайнштэйна, якая рабавала мясцовых абшарнікаў, купцоў і гандляроў. За гэтую справу ва ўзросце 36 гадоў атрымлівае чын стацкага дарадцы і праз год памірае ад апалексічнага ўдару. Два сыны – Мікалай і Сяргей – засталіся сіротамі. Сяргея ўзяў да сябе ў Пецябург сваяк, адстаўны генерал. Пасля заканчэння Пецябургскай Аляксееўскай ваеннай вучэльні Сяргей Мікалаевіч праходзіў службу ў розных гарнізонах, апошнім з якіх быў Ковенскі. Штабс-капітан Манастырскі звольніўся і атрымаў добрую выхадную дапамогу, якую выкарыстаў на кінематографічную справу. Да таго часу малодшы брат Сяргея Мікалаевіча Міхаіл, дасягнуўшы чыну надворнага дарадцы, таксама выйшаў у адстаўку, пасяліўся ў Сувалках і абзавёўся тут уласным кінатэатрам. Ягоны кінатэатр у Сувалках быў добра абсталяваны, а сам Манастырскі карыстаўся павагай улад і насельніцтва. Гл. Саяпін В., Касагая Т. Гродно: театр, кино, цирк. Гродна, 2011. С. 27-28.; Ивановский Витольд. Штабс-капитан Манастырскі и его кинематограф. // Перспектива, 30 октября 2003.

У кастрычніку 1910 г. Міхаіл Манастырскі падаў на імя віленскага губернатара прашэнне аб адкрыцці кінатэатра «Эдысон» у Лідзе па Віленскай вуліцы, у мураваным аднапавярховым доме братаў Саламона Ільча і Майсея Ільча Вінаградавых па вузкай вулачцы-шчыліне Чырвонай (пачыналася паміж дамамі Крывабокава № 19 і братаў Вінаградавых № 21 па вуліцы Віленскай і заканчвалася паміж дамамі Пупко і Зальцштэйна па вуліцы Крывой). Гэты дом мясціўся ў двары галоўнай двухпавярховай камяніцы Вінаградавых, якая мела адрас вул. Віленская, 21.

У снежні 1910 г. пасля вырашэння розных бюракратычных і тэхнічных праблем адкрыўся кінатэатр «Эдысон» на 118 месцаў. Кінатэатр уяўляў сабою аднапавярховы цагляны будынак, меў пярэдні пакой (4,3 x 2,1 м), глядзельную залу (11,8 x 6,3 м), два фэе (9,5 x 6,3 м), будку для праектара, у якой падлога і столь былі абабіты азбестам і жалезнымі лістамі. Глядзельная зала і фэе мелі вышыню 4 м, столь драўляная, бэлькі знутры абабіты дошкамі. Два выйсці, дзверы адчыняліся вонкі. Падлога драўляная. Месцы для публікі агароджаны адкіднымі драўлянымі балюстрадамі вышынёй каля 0,9 м. Праходы для публікі каля будкі з праектарам шырынёй па 1,5 м кожны. Сценкі ўсіх памяшканняў атынкаваныя. Памяшканні абаграваліся трыма круглымі бляшанымі печамі. Паветра вентылявалася праз адтуліну дыяметрам 35 см. Дах будынка крыты дахоўкай. Памяшканне для дынама-машыны ад глядзельнай залы аддзяляла цагляная сцяна ў 1,5 цагліны. Для асвятлення памяшканняў і сілкавання токам рэфлектара ў асобным памяшканні мелася дынама-машына сталага току на 50 ампер пры 110 вольты. Яна прыводзілася ў дзеянне праз пасавую перадачу газавым рухавіком на 7 к.с. «Отто-Дэйц». Электрычны дрот пракладзены на парцалянавых роліках. Памяшканні асвятлялі 21 танталавая 16-свечкавая лямпы напальвання, таксама меліся 2 лямпы ў 200 свечак і 98 2-свечкавых лямпаў на 10 вольт кожная²⁴⁹, якія складаліся ў слова «Эдысон» над уваходам.

²⁴⁹ Там жа.

Прафесар Далінскі пісаў пра гэты кінатэатр: «Але вось я ўжо больш сталы. З'явіўся новы кінатэатр на галоўнай вуліцы... Ля ўваходу буйна электрычнымі лямпачкамі назва – «Эдысон». Такая цікавая назва здзіўляе, дзівіць нават... Туды ўваход каштаваў 10 ці нават 15 капеек. Бацька ўжо рэгулярна дае мне па 5 капеек. Я іх збіраю і бягу, задыхаючыся, у кінатэатр. Сюды часам хаджу бясплатна разам са сваім таварышам, бацька якога – адзін з гаспадароў «Эдысона». Тут крэслы і нават ложы. У фае развешаныя афішы, стаяць крэслы, маецца нават буфет. Фае спецыяльна для чакання: сеанс вялікі, гадзіну і больш. Мы ўваходзім у глядзельную залу ўжо не па-хлапечы, а як падлеткі. Мы абодва высокія, нас нават можна прыняць за юнакоў»²⁵⁰.

Кінематограф паступова пераўтвараўся ў новы від мастацтва, змяняўся рэпертуар кінатэатраў: «Карціны тут (у «Эдысоне») «сур'эзныя»: па дзве драмы, па дзве камедыі, а напачатку абавязкова пейзажныя. У іх нейкія незнаёмыя рэкі, горы, вадаспады, моры бязмежныя, у іх вялікія хвалі, хвалі... Асабліва дзівяць вадаспады: з вельмі вялікай вышыні, з вялікім шумам (гэта перадаецца музыкай тапёра) падае велізарная, шырокая, імклівая бруя вады... Кінематограф захапляе, здзіўляе, кліча да сябе; у ім можна нечакана ўбачыць тое, што ніколі не зможаш убачыць: усё далёкае, дзіўнае. Мастацкія любоўныя драмы ўзбуджаюць, выклікаюць нейкія незразумелыя пачуцці. Пацалункі, абдымкі дарослых, якіх не бачыш у жыцці, вельмі халодныя, але разам з тым яны тояць у сабе нешта прыцягальнае. Потым мы, хлопцы, гуляем (бегаем, ходзім) па экранных узорах. Асаблівае ўражанне пакінула карціна «Зігамар». Гэта ўжо не адна карціна, а серыя фільмаў, колькі – не памятаю. Але вельмі добра памятаю, што нашы гульні ў «разбойнікаў» пасля «Зігамара»²⁵¹

²⁵⁰ Долинский Иосиф. Память. Небольшие рассказы о прошлом. Москва, 2000. С. 34–35.

²⁵¹ «Зігамар» (1911 г.) – гэта адзін з фільмаў знакамітай французскай крымінальнай серыі па рамане Лявона Сазі, рэжысёр – Віктор Жасэ. Фільм апавядаў пра супрацьстаянне дэтэктыва Палена Бракэ і банды крымінальнікаў «Дзета». «Зігамар» быў вельмі папулярны ў розных краінах Еўропы, у тым ліку і ў Расіі. Цікава, што на адной са старых паштовак з

напоўніліся больш канкрэтным зместам. Я нават у душы музыцыраваў, як у кіно»²⁵².

Трэба трошкі расказаць пра арганізацыю справы па расклейцы розных афіш у горадзе. У 1904 г. віленскі губернатар граф Пален выдаў пастанову, згодна з якой расклейка розных аб'яў і афіш у г. Ліда дапускалася толькі на адмысловых прыстасаваннях (відавочна, шчытах), устаноўленых гарадскімі ўладамі (домаўладальнікам на сваіх хатах дазвалялася вывешваць аб'явы толькі аб здачы жылля ўнаём). Пастанова ўступала ў сілу з моманту ўстаноўкі такіх прыстасаванняў²⁵³. 29 красавіка 1909 г. лідскі сход упаўнаважаных права расклейкі аб'яў і афіш перадаў Абраму Душману за плату ў 21 руб. 30 кап. у год²⁵⁴. Бізнес быў вельмі прыбытковы, і ў 1914 г. гэты права на тры гады было перададзена ўладальніку друкарні Падземскаму, але ўжо за 260 руб. і 50 кап. у год²⁵⁵. Гэта кажа аб папулярнасці кінематографа і гастрольных тэатраў у нашым горадзе.

Манастырскі перад Першай сусветнай вайной прадаў «Эдысон», і кінатэатр перасяліўся на месца каля перакрываўвання вуліц Віленскай і Каменскай (сучасныя Ленінская і Савецкая), у старую двухпавярховую камяніцу XIX ст., праз адзін дом ад фарнага касцёла. У гэтым жа доме знаходзілася кавярня Маліноўскага (у 1930-я гг. – крама дамскай галантарэі). Уваход у кінатэатр быў са двара.

У «Эдысоне» праводзіліся розныя гарадскія мерапрыемствы. У студзені 1913 г. прэса паведаміла, што «на днях у «Эдысоне» адбыўся сеанс на карысць мясцовага дамскага дабрачыннага таварыства. Сімпатычныя мэты гэтага таварыства прыцягнулі ў тэатр такую публіку, якая рэдка бывае на дабрачынных вечарах. Вечар адбыўся. Увесь даход, 150 руб. цалкам паступіў у касу таварыства»²⁵⁶.

выявамі горада Ліды на плоце насупраць кінатэатра «Эдысон» якраз бачна афіша «Зігамара».

²⁵² Там жа. С. 35.

²⁵³ Виленские губернские ведомости. № 45. 9 июня 1904.

²⁵⁴ Виленские губернские ведомости. № 56. 18 июля 1912.

²⁵⁵ Виленские губернские ведомости. № 55. 12 июля 1914.

²⁵⁶ Лидское Слово. № 9. 11 января 1913.

У тым жа нумары газеты Лідскае дамскае дабрачыннае таварыства выказала ўдзячнасць «уладальнікам тэатра «Эдысон» спсп. Яблонскаму і Сікорскаму, якія бясплатна прапанавалі залу «Эдысона», асвятленне, музыку і ахвяравалі 25 руб., асабліва сп. Яблонскаму за яго ўдзел у арганізацыі вечара. А таксама сп. Вінаградаву за бясплатныя карціны і публіцы за спагадлівасць і ўвагу»²⁵⁷. З тэксту бачна, што нават пасля пераезду «Эдысона» на новае месца браты Вінаградавы займаліся пракатам кінастужак.

А 6 чэрвеня 1913 г. у «Эдысоне» Лідскі аддзел добраахвотнага таварыства па барацьбе з сухотамі ладзіў «бясплатны сеанс з навуковымі мэтамі»²⁵⁸.

Дзесьці перад ці падчас Першай сусветнай вайны кінатэатр «Люзіён» быў пераназваны ў «Нірвану».

Далінскі Іосіф Львовіч (1900–1983) нарадзіўся ў мястэчку Радунь у сям'і мукамола. Скончыў філалагічны факультэт Растоўскага ўніверсітэта. У 1925 г. скончыў Паўночна-Каўказскі ўніверсітэт у Растове. Пасля заканчэння ўніверсітэта Далінскі быў адным з ініцыятараў стварэння Растоўскага кінатэхнікума, у якім працаваў намеснікам дырэктара і загадчыкам вучэбнай часткі. Вучыўся ў аспірантуры УДЗІКа (зараз – Усерасійскі дзяржаўны інстытут кінематаграфіі імя С. А. Герасімава) і ў 1940 г. паспяхова абараніў кандыдацкую дысертацыю. З 1937 г. выкладаў ва УДЗІКу.

У гады Другой сусветнай вайны ваяваў, быў паранены. Пасля шпіталю зноў вярнуўся на працу ва УДЗІК (дзе на працягу 10 гадоў быў дэканам рэжысёрскага факультэта). У канцы 1940-х ён разам з С. С. Гінзбургам і Н. А. Лебедзевым адкрыў кіназнаўчы факультэт УДЗІКа, на якім потым доўгія гады чытаў лекцыі па гісторыі кінамастацтва. З 1960 г. – прафесар. Аўтар шэрагу кіназнаўчых прац.

Бібліятэкі

Вядома, што гарадская бібліятэкачытальня пры чайной была адкрыта па рашэнні Лідскага павятовага камітэта Папячыцельства аб народнай цвярозасці 12 студзеня 1897 г.²⁵⁹

²⁵⁷ Там жа.

²⁵⁸ Лідское Слово. № 28. 31 мая 1913.

²⁵⁹ Шамрэй К. і інш. Бібліятэкі горада Ліды // Лідскі Летапісец. № 4 (20). 2002. С. 11.

9 сакавіка 1899 г. на пасяджэнні Лідскага павятовага камітэта Папячыцельства аб народнай цвярозасці было прынята рашэнне адкрыць бібліятэкі-чытальні ў 14 валасцяў павета. Вырашана, каб удзел у выбары кніг для ўсіх бібліятэк прымаў штатны наглядчык павятовай вучэльні²⁶⁰. На пасяджэнні, якое адбылося 25 лістапада 1903 г. пад старшынствам лідскага павятовага маршалка І. Р. фон Вітэ ў складзе протаіерэя Іосіфа Каяловіча, міравога пасрэдняка 2-га ўчастка Лідскага павета Ф. А. барона Шліпенбаха, наглядчыка 5-й акругі акцызных збораў Віленскай губерні А. С. Пятрова, падатковага інспектара па Лідскім павеце А. А. Іванова, лідскага павятовага спраўніка А. М. Вякшынскага, лідскага гарадскога старасты Л. Г. Стабінскага і інспектара Лідскага гарадскога вучылішча Ф. Л. Навіцкага, пры ўдзеле справавода С. Н. Львова, было вырашана:

- асігнаваць на выплату друкарні Эпштэйна 6 р., каб надрукаваць бланкі для запісу кніг у бібліятэкі.

- Камітэт зацвердзіў: а) асігнанне 19 р. 15 к. на даплату рэдакцыі часопіса «Земляроб» на выпіску 19 асобнікаў часопіса ў бібліятэкі-чытальні павета і ў лідскую бібліятэку папячыцельства; б) выдаткі справавода камітэта Львова, каб вярнуць яму скарыстаныя з уласных сродкаў 4 р. 70 к. на куплю амерыканскага пераплётчыка²⁶¹ для пераплёту кніг арыштантамі ў лідскай турме для бібліятэк папячыцельства і 7 р. на выплату сталяру Няпрахскаму за зробленыя ім 4 футаралы для чароўных ліхтароў²⁶²; в) выдаткі на выплату начальніку лідскай турмы Багданаву 28 р. 81 к. за пераплецення арыштантамі 731 кнігу бібліятэк папячыцельства; г). выдаткі на выплаты пераплётчыку Ратнэру за пераплёт 787 кніг для бібліятэк папячыцельства.

- Камітэт пастанавіў: па прыкладу мінулага года ў 1904 г. выпісаць для ўстаноў папячыцельства наступныя часопісы і газеты 1) «Свет», 2) «Віленский вестник», 3)

²⁶⁰ Бібліятэчная справа на Беларусі: дакументы і матэрыялы. XIX – пачатак XX ст. Мінск, 2008. С. 117–118.

²⁶¹ Маецца на ўвазе станок для пераплёту кніг.

²⁶² Маецца на ўвазе дыяпраектар.

«Паломник», 4) «Вокруг света», 5) «Нива», 6) «Школьное хозяйство», 7) «Деревня», 8) «Сельский вестник», 9) «Беседа»; для 10 існых бібліятэк: 1) «Школьное хозяйство», 2) «Вокруг света», 3) «Сельский вестник», 4) «Беседа», 5) «Деревня»; для 6 бібліятэк, якія адкрываюцца: 1) «Родина» і 2) «Беседа».

– Замест выбыўшага загадчыка бібліятэкі сп. Палу, з 1 ліпеня прыняць на гэтую пасаду спадарыню Львову з захаваннем ранейшага акладу ў 120 р.

– Камітэт выказаў падзяку за супрацоўніцтва народным настаўнікам у валасцях і вырашыў выплаціць ім па 10 р. за год і асігнаваў 3 р. для народнай настаўніцы з Беняконяў Марцюшавай на закуп газы, каб яна магла рабіць народныя чытанні з чароўным ліхтаром²⁶³.

Пры складанні каштарысу на 1907 г. павятовы камітэт вырашыў адкрыць у Лідзе чайную з бібліятэкай-чытальняй, чытаннімі, хорам і нядзельнай школай. 18 верасня 1906 г. камітэт пастанавіў хадайнічаць аб асігнаванні крэдыту ў памеры 2 150 руб. на арганізацыю і ўтрыманне чайной і іншага па наступным разліку: арэнда памяшкання з ацяпленнем – 600 р., асвятленне – 160 руб., жалаванне бібліятэкару – 300 руб., на прыслугу – 120 руб., на абсталяванне нядзельнай школы – 200 руб., на пісьмовыя прылады – 80 руб., на куплю кніг і часопісаў – 100 руб., загадчыку народнага хору – 300 руб., на ўзнагароджанне спевакоў – 50 руб. і на справаводства – 240 руб. Усяго 2 150 руб. Копія гэтай пастановы № 239 прадстаўлена ў губернскаму камітэту 27 верасня 1906. Аднак губернатар даў толькі 750 руб.²⁶⁴

Лідская бібліятэка-чытальня з нядзельнай школай і чайной да Першай сусветнай вайны знаходзілася ў двухпавярховым доме, які зараз мае адрас вул. Замкавая, 2, дом пабудаваны ў самым пачатку ХХ ст. Практычна адразу пасля пабудовы гэты гмах быў арандаваны Лідскім папачыцельствам аб народнай цвярозасці, і тут пачаў працаваць Народны дом. Народныя

дамы адкрываліся, каб адцягнуць народ ад п'янства, і звычайна складаліся з бібліятэкі-чытальні, чайной і розных гурткоў. Акрамя Ліды Народны дом захаваўся да нашага часу ў Гародні, ён быў пабудаваны ў 1904 г. паводле праекту Л. Лангада і М. Раманава. Такім чынам, у будынку, які існуе да нашых часоў, мясціўся першы ў горадзе народны клуб з бібліятэкай. У пачатку бурлівых 1920-х гг. тут былі штаб-кватэры розных палітычных партый, а з сярэдзіны 1920-х гг. магістрат горада.

Значную колькасць кніг перадаў бібліятэцы Народнага дома аптэкар Бэргман, «Лідскае слова» паведамляла ў канцы 1912 г.: «Пяць гадоў таму ў Лідзе з вялікімі стараннямі і клопатамі была адкрыта бібліятэка. На самым пачатку яна мела ўсяго 600 тамоў, а зараз, праз пяць гадоў мае ўжо 2 000 тамоў. І якія кнігі, каго тут толькі няма! Талстой і Ібсен, Гюго і Гайнэ, Бялінскі і Дабралюбаў – і шмат іншых, з вялікім розумам і гарачым сэрцам напісаных кніг... Што чытаюць і хто чытае? Гімназісткі і іешыўнікі. Першыя зачытваюцца Вярбіцкай, а другія і чытаюць, і пытаюцца, пытаюцца і чытаюць Талстога, Дастаеўскага і Тургенева. Галоўная ж маса лідзян ставіцца да бібліятэкі абьякава...»²⁶⁵.

З пратаколу пасяджэння Лідскага павятовага камітэта Папачыцельства аб народнай цвярозасці ад 24 ліпеня 1912 г. бачна, што з 1906 па 1912 г. лідскі камітэт працаваў дрэнна, і гэта выклікала незадавальненне віленскага губернатара. Прычына – недахоп грошай. З-за таго, што значная частка сродкаў папачыцельства ідзе на падтрыманне чайных і сталовых, «з якіх многія, нягледзячы на доўгачасовае іх існаванне, наведваюцца толькі вельмі нязначным лікам асоб», губернатар прапанаваў абмеркаваць мэтазгоднасць існавання кожнай канкрэтнай чайной.

Губернатар паведаміў, што ў 1912 г. будзе выдаткоўваць камітэту толькі 1 500 р. і таму прапанаваў прыняць меры па скарачэнні выдаткаў. З пратаколу: «... пры асігнаванні апошніх гады з казны 4 000 – 4 500 р. у год камітэт марнаваў гэтыя грошы цалкам на свае ўстановы, і

²⁶³ Бібліятэчная справа на Беларусі: дакументы і матэрыялы. XIX – пачатак ХХ ст. Мінск, 2008. С. 121–124.

²⁶⁴ Там жа. С. 128–129.

²⁶⁵ Лідское Слово. № 1. 17 ноября 1912.

што, недаатрымаўшы ў 1905 г., 500 р., мае даўгі. Атрымліваючы 4000 – 4 500 р. у год, камітэт ледзьве зводзіць канцы з канцамі і пры велічыні гадавой дапамогі ў 1 500 р. у год чайныя камітэтыснаваць не могуць, бо яны працуюць са стратамі. Таму камітэтам вырашана: усе чайныя ў павеце закрыць; бібліятэкі-чытальні за адсутнасцю для іх памяшканняў скасаваць, пакінуўшы толькі бібліятэкі. Бібліятэчныя шафы перадаць у народныя вучылішчы, просячы настаўнікаў працягваць выдачу кніг... у будучыні пры наяўнасці новых асігнаванняў бібліятэкі могуць быць папоўненыя»²⁶⁶.

Мелася ў горадзе і некалькі кніжных крам. Акрамя агульнавядомай кніжнай крамы сп-ні Шкоп каля касцёла, у гасцініцы Быхвітаў «Варшава» мясцілася кніжная і пісча-папяровая крама «Культура»: «... вялікі багаты выбар мастацкіх паштовак. На складзе маецца вялікая колькасць падручнікаў, класічная літаратура на рускай і яўрэйскай мовах»²⁶⁷ (дарэчы, тут жа ў гатэлі «Варшава» працавала аддзяленне Санкт-Пецярбургскага таварыства страхавання, агент па Лідзе і павеце Я. Л. Быхвіт²⁶⁸).

Мелася яшчэ кніжная крама «Труд», у якой у сераду 13 сакавіка 1913 г. вучань гарадской вучальні Лагун знайшоў скрадзеную ў яго раней кнігу, крама аказвала і букіністычныя паслугі²⁶⁹.

Для аматараў кнігі мелася пераплётная майстэрня Б. Я. Коткінда: «Прымаюцца заказы на пераплётныя і футлярныя работы ўсялякага віду па самым умераным кошце»²⁷⁰.

Тое, што немагчыма было купіць у кніжных крамах, дазвалялася заказваць па пошце, напрыклад, камплекты фрывольных паштовак: «Сенсацыйная навіна для мужчын. Вельмі цікавая серыя з 20 здымкаў з жыцця французскага афіцэра з генеральскай дачкой у пікантных позах... Кошт з перасылкай 3 руб. 40 кап.»²⁷¹.

²⁶⁶ Там жа. С. 126–127.

²⁶⁷ Лидское Слово. № 1. 17 ноября 1912.

²⁶⁸ Лидское Слово. № 10. 18 января 1913.

²⁶⁹ Лидское Слово. № 18. 15 марта 1913.

²⁷⁰ Там жа.

²⁷¹ Лидское Слово. № 4. 7 декабря 1912.

Першае лідскае перыядычнае выданне

Газета «Лідскае слова» з'явілася на свет 17 лістапада 1912 г. Памочнік прысяжнага паверанага Камёнскі І. Д. (Каміонский И. Д.) разам з доктарам медыцыны Капланам С. А.²⁷² пачалі выдаваць на рускай мове штотыднёвую грамадска-палітычную газету. Адрас рэдакцыі: вул. Віленская, 13, кошт газеты – 3 капейкі. Усе нумары друкаваліся ў друкарні Падземскага («Віленская вул., у доме, дзе З'езд»).

У першым нумары рэдактар пісаў: «У жыцці кожнага горада бываюць такія дні, якія застаюцца памятнымі, незабыўнымі. І 17-га кастрычніка 1912 г. ёсць адным з такіх дзён. У гэты дзень доўгая, але бедная гісторыя роднага горада ўзбагацілася важкім фактам, у Лідзе ёсць газета, гэта значыць, што з гэтага часу Ліда атрымлівае адзін з магутных рухавікоў прагрэсу – прэсу... Ліда бедная ўражаннямі, але не патрэбамі. ...акрамя пытанняў пра тратуары і асвятленне, ёсць таксама пытанні больш далікатныя, пытанні духоўныя... Аб'яўляючы нашу газету беспартыйнай і незалежнай, мы ўпэўненыя, што ў мірным суіснаванні ўсіх нацый і гарманічным злучэнні культур... палягаюць асновы існавання кожнага горада»²⁷³. Ад пачатку газета прадавалася ў аптэкарскай краме М. Б. Стукатара, а з № 3 – яшчэ і ў кіёску на рагу Віленскай і Каменскай вуліц. У Вільні газету магчыма было купіць у вінных крамах М. Айзенштата па вуліцы Завальнай і Садовай. Невядома, з якой перыядычнасцю, але з допісаў у газеце бачна, што «Лідскае слова» распаўсюджвалася таксама сярод лідскіх эмігрантаў у Амерыцы.

Газета выдавалася на чатырох старонках, у 1912 г. выйшла сем нумароў (№ 1. 17.11.1912. – № 7. 28.12.1912., у 1913 г. яшчэ 21 нумар: № 8. 4.01.1913. – № 28. 31.05.1913.). У газеце публікаваліся справаздачы аб пасяджэннях Дзяржаўнай думы, асвятлялася дзейнасць гарадскога самакіравання, культурныя падзеі ў горадзе (адкрыццё гімназіі, канцэрты,

²⁷² «Доктар С. А. Каплан, прыём хворых штодзённа, Віленская вуліца, дом г. Крывабокава» – Гл: Лидское Слово. № 1. 17 ноября 1912.

²⁷³ Лидское Слово. № 1. 17 ноября 1912.

лекцыі, аматарскія спектаклі). Друкаваліся вялікія, праблемныя артыкулы, напрыклад, артыкул Ф. Л. Навіцкага аб сучаснай літаратуры друкаваўся ў шэрагу нумароў і выклікаў некалькі вялікіх артыкулаў-водгукаў чытачоў. Надрукавала газета і артыкул нашага выдатнага гісторыка Міхала Шымялевіча пра піярскую школу ў Лідзе. Не абыходзілася без звычайных для газетчыкаў трагікамічных памылак, напрыклад, у «хроніцы ў № 8 наша газета паведаміла пра смерць пісара ваеннага «присутствія» Пусько. Памёр не пісар, а яго брат»²⁷⁴.

У красавіку 1913 г. газета паведаміла: «11 красавіка ў кватэры доктара Каплана ад неасцярожнага карыстання з агнём адбыўся пажар, які знішчыў рухомую маёмасць на 167 руб. Маёмасць застрахованая»²⁷⁵. З № 19 газеты Каплан перастаў падтрымліваць газету, і Камёнскі выдаваў яе аднаасобна.

Выдавалася «Лідскае слова» да 31 траўня 1913 г., апошні і перадапошні нумар, замест тыднёвага, выйшаў з двухтыднёвым перапынкам. Газета мела выразны памяркоўна-ліберальны кірунак, блізкі да кадэцкай партыі. Гэты кірунак у Лідзе не мог мець вялікую колькасць прыхільнікаў. Сярод яўрэйскага насельніцтва дамінавалі сіяністы, для якіх галоўным было стварэнне сваёй дзяржавы ў Палесціне, другімі па ўплыве былі бундаўцы – сацыял-дэмакраты. Для абодвух плыняў ліберальны і арыентаваны на Расію дух газеты быў калі не варожы, дык нецікавы. Другая, рыма-каталіцкая частка насельніцтва Ліды таксама не магла мець сантыментаў да гэткай газеты. Думаю, таму закрыццё «Лідскага слова» з-за камерцыйных страт было наканавана.

Яўрэйскае культурна-грамадскае жыццё

«Лідскае слова» 28 снежня 1912 г. паведаміла: «Учора пасля цяжкай хваробы на 65 годзе жыцця памёр Ісак Носелевіч Пупко. Нябожчык быў адным з выбітных грамадскіх дзеячаў г. Ліды і стаяў на чале яўрэйскай бальніцы, якая была пабудавана

вана па яго ініцыятыве... Ён любіў свой горад і ў апошні час, калі хвароба забрала яго сілы і не дазваляла актыўна працаваць на карысць грамадства, пісаў шмат тэкстаў з гістарычнага мінулага нашага горада»²⁷⁶. Вельмі цікава, чалавек займаўся краязнаўствам. Баюся, аднак, што мы ніколі не прачытаем яго тэкстаў.

Былы лідзянін Якаў Ілютовіч узгадваў Ісака Пупко – «Ізю Члена» ў сваіх успамінах: «Усе ў Лідзе ведалі «Ізю Члена», сына заснавальніка... бровара Носеля Шымона Пупко. Мянуска «Член» з'явілася таму, што ён быў членам самакіравання горада»²⁷⁷ і вельмі разумным яўрэем, адным з грамадскіх дзеячаў, якія аддалі сябе гораду. Адзін з яго сыноў ажаніўся з дачкой Моці Халерчыка (адкуль паходзіць прозвішча, ніхто не ведаў²⁷⁸). Таксама ён меў зяця, якога ўсе звалі Яша-гой. Мянуску атрымаў, бо жыў у маленькім мястэчку сярод «гояў». Ізя жартаваў пра нявестку і зяця: «Халера схопіць «гоя»»²⁷⁹.

У сакавіку 1913 г. газета паведаміла, што «Студэнт І. Сольц прыязджае ў Ліду і аднаўляе прыём урокаў»²⁸⁰. Справа ідзе пра сына Нафталі Сольца, лідскага домаўладальніка. Нафталі Сольц быў родам з Вільні, з вядомай сям'і Сольцаў, яго бізнесам былі паштовыя коні²⁸¹. У тыя часы, калі яшчэ не было цягнікоў (а таксама пазней, у тых месцах, куды цягнікі не даходзілі), пасажыры ехалі, арандуючы коней ад адной пошты да другой. Нафталі Сольц – мужчына сярэдняга росту з не вельмі доўгай барадой. Ён часта хадзіў вакол свайго вялікага двара, які прасціраўся ад Віленскай вуліцы амаль што да ракі і

²⁷⁶ Лидское Слово. № 7. 28 декабря 1912.

²⁷⁷ Ісак Носелевіч Пупко, «гласный» гарадской думы. Гл: Памятная книжка Виленской губернии за 1885 г. Вильно, 1884. С. 237.

²⁷⁸ Аўтар, відавочна, жартуе. Для нас, мясцовых людзей, этымалогія прозвішча зразумелая.

²⁷⁹ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 138.

²⁸⁰ Лидское Слово. № 17. 8 марта 1913.

²⁸¹ Нафталь Сольц стала атрымліваў ад дзяржавы за найм памяшканняў для ніжніх чыноў раскватараваных у Лідзе войск 625 руб. у год. Гл: Виленские губернские ведомости. № 54. 11 июля 1890; Нафталь Сольц «гласный» гарадской думы. Гл: Памятная книжка Виленской губернии за 1885 г. Вильно, 1884. С. 237.

²⁷⁴ Лидское Слово. № 9. 11 января 1913.

²⁷⁵ Лидское Слово. № 22. 12 апреля 1913.

трымаў рукі на поясе штаноў. Любіў час ад часу перакуліць кілішак. Меў уплыў на ўлады. Калі яго прасілі паразмаўляць з уладамі, каб палепшыць бізнес ці вырашыць прыватную справу (калі гэта нікому не пашкодзіць), ён не адмаўляўся. Аднак не ўмешваўся ў кагальныя спрэчкі. На ўласным двары Нафталі Сольц пабудаваў невялікую сінагогу (сінагога Сольца), але сам не быў яе частым наведвальнікам. Узгаданы вышэй сын Нафталі быў адвакатам і вельмі паважанай асобай у Лідзе. Памёр маладым падчас аперацыі апендыцыту²⁸².

У Лідзе мелася шмат яўрэйскіх культурніцкіх і грамадскіх таварыстваў, якія збіраліся ў розных залах горада. Адным з галоўных месцаў, дзе адбываліся яўрэйскія культурніцкія мерапрыемствы, была так званая зала Ландо. Якаў Ілютовіч пісаў: «У іншым месцы рынкавай плошчы знаходзілася карчма-рэстаран «Заезд». Яна была пабудавана пяцьдзесят гадоў да таго, у мінулым стагоддзі [у сярэдзіне XIX ст. – Л. Л.] Ісакам Ландо, род якога паходзіў ад вучоных яўрэяў Вільні, якія аднак не захацелі стаць рабінамі. У наш час уладальнікам яе быў Ісак Ландо, трэцяе пакаленне ад першага Ісака. Імем яго жонкі, Лейбы Ландо, быў названы гатэль. «Заезд» меў стойлы для коней уладальнікаў вазоў, а пазней і залу для ўрачыстасцяў, а яшчэ пазней нават сцэну для тэатральных пастановак»²⁸³.

У нядзелю 18 лістапада 1912 г. каля пад'езда тэатральнай залы сп. Ландо было знойдзена немаўля. Ніякай запіскі пры ім не было, дзіце адпраўлена ў Віленскі прытулак²⁸⁴.

У панядзелак 26 лістапада ў зале Ландо яўрэйскай трупаі Бярнштэйна паказаны спектакль на карысць таварыства «Мішмерэс-Хойлім». «Была пастаўлена п'еса Я. Гордзіна «Дзі Швуе», якая прайшла з поспехам»²⁸⁵. У нядзелю 30 снежня ў зале Ландо адбылася лекцыя А. Галь-

дштэйна на тэму «Найноўшая яўрэйская літаратура»²⁸⁶.

У аўторак 16 красавіка 1913 г. у зале Ландо Лідскім яўрэйскім музычна-драматычным таварыствам пастаўлена п'еса «Брат і сястра» і «Дзівацтвы жонкі» М. Арэнштэйна. Пасля заканчэння спектакля адбыліся танцы²⁸⁷. У справаздачы «Лідскае слова» пісала: «Хаця на сцэне фігуравалі асобы з яўрэйскімі імёнамі, але нічога спецыфічна яўрэйскага ў гэтых п'есах не было. Гралі акцёры-аматары. У п'есе «Брат і сястра» галоўную ролю Талі граў Падольскі. Сп. Зарцын граў тыповую фігуру яўрэя-экстэрна²⁸⁸. Неаднаразова выступаўшая на лідскіх падмостках мадэмуазель Юдзялевіч на гэты раз грала не сваю ролю. Ролю Ады добра, цёпла грала мадэмуазель Кенігсбергер. Але публіка мела святочны настрой і лепш успрыняла камедыю «Дзівацтвы жонкі». Камедыю глядзелі з жывой зацікаўленасцю, і таму акцёры гралі добра. Нашы аматары, сапраўды, паказалі сябе. Вельмі натуральна ролю Штэйн грала мадэмуазель Шалюбская – ад яе ігры веяла жыццём. А наш стары аматар сп. Палячак як заўжды граў цудоўна. Часам можна было падумаць, што на сцэне прафесіянал, а не аматар...»²⁸⁹.

У зале Ландо адбываліся не толькі культурніцкія мерапрыемствы. 19 сакавіка 1913 г. тут праходзіў збор Лідскага пазыкова-ашчаднага таварыства. Прысутнічала 100 сяброў таварыства. Старшынёй абраны Л. Стругач. З прачытанага З. І. Пупко даклада бачна, што да 1 студзеня 1913 г. у таварыстве было 623 сябры. Агульны абарот за год 428 619 руб. 86 кап., прыбытак 3 842 руб. 98 кап. Сябрамі таварыства з'яўляюцца дробныя гандляры (260), рамеснікі (248), прадстаўнікі вольных прафесій, павераныя, настаўнікі (50), заводчыкі і лесапрамыслоўцы (24), сяляне, гароднікі (23), домаўладальнікі (18)²⁹⁰.

Для сваіх мерапрыемстваў яўрэйскай грамадой актыўна выкарыстоўваліся

²⁸² Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 139.

²⁸³ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 137.

²⁸⁴ Лидское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

²⁸⁵ Лидское Слово. № 3. 30 ноября 1912.

²⁸⁶ Лидское Слово. № 7. 28 декабря 1912.

²⁸⁷ Лидское Слово. № 22. 12 апреля 1913.

²⁸⁸ Каб абысці працэнтную норму, шмат яўрэяў здавалі курс гімназіі экстэрнам.

²⁸⁹ Лидское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

²⁹⁰ Лидское Слово. № 19. 22 марта 1913.

і іншыя пляцоўкі. Гэтак, 24 лістапада 1912 г. у памяшканні Лідскага яўрэйскага музычнага таварыства адбыўся баль-маскарад²⁹¹. А праз два тыдні, 8 снежня, у Яўрэйскім музычна-драматычным таварыстве гастраліраваў вядомы віяланчэліст А. Квікулькін і таленавіты піяніст Ратасен (білеты прадаваліся ў краме братоў Вінаградавых). «Здавалася б, лідзяне наведваюць іх выступ, але прыйшлося чакаць да 10,5 гадзін вечара (канцэрт быў прызначаны на 9 гадзін), покуль сабралася хоць нейкая публіка. Тлумачыцца гэта... адсутнасцю эстэтычных патрэбаў»²⁹².

16 лютага 1913 г. у зале Лідскага яўрэйскага музычна-драматычнага таварыства адбылася лекцыя І. Маслінкоўскага на тэму «Сучасныя плыні ў яўрэйстве»²⁹³.

Час ад часу сваю залу прадастаўлялі ўладальнікі жаночай гімназіі Навіцкіх. Так, у суботу, 22 снежня 1912 г. у зале жаночай гімназіі Лідскае яўрэйскае музычна-драматычнае таварыства паказала спектакль, пастаўлена была новая драма ў 3-х частках «Ганна» маладога тады аўтара Барыса Аршанскага²⁹⁴ «пад наглядом і пры ўдзеце аўтара. У гэтай драме аўтар жывымі фарбамі малюе карціну жыцця сучаснай яўрэйскай інтэлігенцыі і кранае пытанне сямейнага побыту»²⁹⁵.

17 сакавіка адбыўся агульны сход таварыства дапамогі бедным яўрэям «Мішмерес-Хойлім». Присутнічала 50 чалавек, старшынёй сходу абраны Д. Л. Стругач: «На 1 студзеня 1913 г. у таварыстве маецца 634 сябры, прыход 1203 руб., расход 782 руб. 60 кап. Медыцынскай дапамогай карысталіся 250 чалавек, адбылося 168 візітаў дактароў, выпісана 842 рэцэпты»²⁹⁶.

11 красавіка адбыўся ўстаноўчы сход дазволенага таварыства «Тойрас Эмэс», было абрана кіраўніцтва новага таварыства²⁹⁷. Газета адзначыла, што «лідскім яўрэям удалося адкрыць таварыства Талмуд-Торы. Мэта – выхаванне дзяцей з бедных сямей»²⁹⁸.

Акрамя іешывы Рэйнеса і іншых яўрэйскіх навучальных устаноў у горадзе існавала яўрэйская жаночая прагімназія Э. Цыпкінай, на пачатку 1913 г. прагімназія надрукавала аб'яву наступнага зместу: «Прыёмныя іспыты ва ўсе класы пачынаюцца з 7 студзеня гэтага года»²⁹⁹.

²⁹¹ Лідское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

²⁹² Лідское Слово. № 5. 14 декабря 1912.

²⁹³ Лідское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

²⁹⁴ Аршанскі Б. М. (1883–1945) – крытык, драматург. Нарадзіўся ў мястэчку Гарадок Віцебскай губерні. З 1903 г. удзельнічаў у «Бундзе», з 1918 г. – член ВКП(б), з 1926 г. кіраваў яўрэйскай секцыяй Інбелкульту ў Менску, у 1932 г. сасланы на Камчатку. Драма з жыцця працоўных «Ганна» – адна з першых напісаным гэтым аўтарам. Гл.: Литературная энциклопедия. Т. 8. Москва, 1934. С. 327.

²⁹⁵ Лідское Слово. № 6. 21 декабря 1912.

²⁹⁶ Лідское Слово. № 19. 22 марта 1913.

²⁹⁷ Лідское Слово. № 22. 12 апреля 1913.

²⁹⁸ Лідское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

²⁹⁹ Лідское Слово. № 8. 4 января 1913.

Гаспадарка Ліды

Па «Высочайшэму» дазволу ад 15 лістапада 1872 г. горадам набыты ўчастак зямлі, які зваўся Ферма, з аброчнымі артыкуламі за 5 606 рублёў. З гэтай сумы 1/4 выплачана адразу, а астатнія грошы растэрмінаваны на 37 гадоў па 269 рублёў 9 капеек у год³⁰⁰. Падобна, неабходныя сумы былі выплачаны раней, і 29 ліпеня 1904 г. Савет Міністраў канчаткова дазволіў далучыць да горада прылеглы фальварак «Ферма» – 34 дзесяціны і 1558 сажняў квадратных³⁰¹.

Яшчэ ў 1898 г. было вырашана забрукаваць вуліцу «Каменскую ад вуліцы [Віленскай – Л. Л.] да гарадскога калодзежа»³⁰². У 1904 г. робіцца капітальны рамонт маста па Наваградскім тракце і папраўка астатніх мастоў у горадзе³⁰³. У 1906 г. канчаткова ўпарадкавана Лідская вуліца да ракі. Пачынае будавацца памяшканне для грамадскіх вагаў на Рынку³⁰⁴, будоўля закончана толькі ў 1913 г.³⁰⁵

Пастановай сходу гарадскіх упаўнаважаных ад 19 сакавіка 1909 г. гарадскому старасце даручана забрукаваць Школьную вуліцу да Выгана і частку Замкавай плошчы, акрамя гэтага «гарадскія масты на рацэ Лідзейцы па Замкавай вуліцы і на ручаі Каменка падчас манеўраў, якія адбыліся ў жніўні 1909 г., ад частага руху артылерыі і кавалерыі зусім расхіталіся і патрабуюць новага насцілу, на што спатрэбіцца 400 рублёў»³⁰⁶.

26 траўня 1911 г. выдадзены грошы на куплю прыватных палос зямлі для правядзення дарогі да станцыі Ліда ад Два-

ранскай вуліцы да пераезду³⁰⁷. Справа ў тым, што прыкладна на месцы сучаснай вуліцы Труханова былі сельскагаспадарчыя землі Дварцовай слабады (зараз проста Слабады), і жыхары Слабады не жадалі, каб вуліца даходзіла да чыгункі, бо трацілі агароды. У 1913 г. не выкупіўшы зямлі, гарадская ўправа пачала «перамовы з тэхнікамі аб нівеляванні Дваранскай вуліцы [зараз бул. Гедыміна – Л. Л.] да шашы. За нівеляванне просяць 3 000 руб. З правядзеннем гэтай вуліцы згодна з планам да Слабады не згодныя сяляне, участкі якіх месцяцца за домам сп. спраўніка і не павінны адчувацца»³⁰⁸. З гэтай заметкі бачна, што лідскі спраўнік Яўген фон Гротэ дэ Буко меў дом па бульвары Гедыміна, недзе насупраць сучаснага аўтавакзала.

У 1912 г. вырашана будаваць новы калодзеж на Ферме і адрамантаваць існыя калодзежы на Рынкавай плошчы і Каменскай вуліцы³⁰⁹. У 1913 г. вырашана наняць архітэктара для пабудовы дома для гарадскога кіравання, на рамонт трох калодзежаў выдаткавана 47 рублёў³¹⁰. Здаецца, менавіта тады калодзеж на Рынкавай плошчы атрымаў альтанку, якая праіснавала да 1941 г.

У 1910 г. гарадскія ўлады ўвялі падаток на сабак – 30 капеек за сабаку³¹¹. Усяго горад атрымліваў 30 рублёў у год – на ўліку мелася 100 сабак. Таксама дадатковым падаткам былі абкладзены лідскія піўныя³¹². Але ўжо ў 1914 г. «з сабак» узялі толькі 15 рублёў – горад страціў палову «чатырохногіх сяброў». Піва ж, здаецца, меней піць не сталі.

У красавіку 1911 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Да Ліды прылягаюць і складаюць з ёй адно цэлае наступныя прадмесці: Двар-

³⁰⁰ Виленские губернские ведомости. № 55.14 июля 1890.

³⁰¹ Kurier Litewski. № 193. 27 sierpnia (9 wrzesnia) 1910.

³⁰² Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1898.

³⁰³ Виленские губернские ведомости. № 45. 9 июня 1904.

³⁰⁴ Виленские губернские ведомости. № 93. 25 ноября 1906.

³⁰⁵ Виленские губернские ведомости. № 55. 12 июля 1914.

³⁰⁶ Виленские губернские ведомости. № 50. 23 июня 1910.

³⁰⁷ Виленские губернские ведомости. № 63. 11 августа 1912.

³⁰⁸ Лидское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

³⁰⁹ Виленские губернские ведомости. № 63. 11 августа 1912.

³¹⁰ Виленские губернские ведомости. № 40. 22 мая 1913.

³¹¹ Kurier Litewski. № 134. 16 (29) czerwca 1910.

³¹² Виленские губернские ведомости. № 56. 18 июля 1912.

цовая слабада, Зарэчча, Каменка і Вісманты. Яны карыстаюцца ўсімі прывілеямі горада акрамя аднаго – паліцэйскага нагляду. Для далучэння іх да горада неабходна ўзяць на службу аднаго афіцэра, трох унтэр-афіцэраў і 8 шараговых паліцыянтаў. Афіцэр будзе штогод зарабляць 726 руб., 200 руб. кватэрных, 500 на канцылярыю – разам 1 425 руб. Унтэр-афіцэр – 400 руб. зарплаты і 100 кватэрных, шараговыя – па 240 руб. зарплаты. У суме – 4 846 руб. у год. У сувязі з гэтым Віленскі губернатар звярнуўся да гарадскіх улад з пытаннем, якую частку гэтай сумы яны могуць узяць на сябе»³¹³.

У 1913 г. прэса паведамляла, што наймальнікі кватэр нашага горада жаліліся на рост арэнднай платы за кватэры: «Шмат хто спадзяваўся на тое, што з перасяленнем войскаў у казармы кошты знізяцца. Але гэтага не адбылося. Прычына ў тым, што колькасць насельніцтва павялічваецца, а тэрыторыя горада не расце – з аднаго боку горад абмяжоўвае рака Лідзейка, а з другога інертнасць гарадской управы. Ужо некалькі гадоў кажуць пра тое, што выган падзелены на ўчасткі, якія будуць прадаваць з гандляў. Але гэтага не робіцца»³¹⁴.

Аптэкі

Першая аптэка з'явілася ў Лідзе ў 1626 г. На працягу XVIII ст. аптэкі ў Лідзе і Шчучыне мелі піяры. Вядома, што ў 1845 г. аптэка працавала пры Лідскім гарадскім шпіталі, лекі яна атрымлівала з Віленскай казённай аптэкі, але лекарскі вучань І. Ройша «лекі, прызначаныя для карыстання ў гэтым шпіталі, адвольна раздае дахаты воінскім чынам». За гэтыя парушэнні вучань быў адхілены ад працы. У 1851 г. утрымальнік Лідскай шпітальнай аптэкі Зэдлер з 1 студзеня 1851 г. перадаў у летняе арэнднае ўтрыманне сваю аптэку правізару П. І. Юрцэвічу, які вывучаў фармацэўтыку ў Маскоўскім універсітэце. Медыкаменты ў аптэку па каталозе дастаўляліся з Віленскай казённай аптэкі ці вырабляліся з лекавых траў у самой аптэцы. Правізар П. І. Юрцэвіч стала службы ў Лідскім

ваенна-часовым шпіталі з 1851 г., «за бездакорную выслугу ўзаконеных гадоў» Віленская лекарская ўправа прадставіла яго да наступнага чыну.

У 1871 г. у Лідзе працуе адна аптэка нашчадкаў правізара Зэдлера ў арэндызе ў асэсара Голуба, кіруецца правізарам Шымкевічам³¹⁵. Правізарам дапамагалі аптэкарскія памагатыя, якія на працягу года вучыліся ў правізара на пасадзе аптэкарскага вучня. У паслужным спісе аптэкарскага вучня Я. М. Барана, які падпісаў правізар Лідскай вольнай аптэкі Э. І. Качынскі, указана, што Баран мае «ўзрост 21 год, вытрымаў экзамен у Суражскай прагімназіі на права паступлення ў аптэкарскія вучні, аб чым яму выдадзена пасведчанне ад 17.12.1885 г. за № 432. У 1886 г. паступіў аптэкарскім вучнем у Шчучынскую вольную аптэку да правізара Горба. У Лідскую вольную аптэку паступіў у 1886 г. і пакінуў яе ў 1887 г. Працуючы ў аптэцы, свае абавязкі выконваў акуратна, паводзіны добрыя»³¹⁶. Аптэчны склад Якава Барана на рынку існаваў яшчэ ў 1928 г.

У 1887 г. з гадавой справаздачы лідскага гарадскога лекара бачна, што ў Лідзе дзве аптэчныя лаўкі – Вальфовіча і Эпштэйна, якія, нягледзячы на забарону, прадаюць лекі па рэцэптах.

Пасля вялікага пажару 1891 г. новая вуліца Садовая была прарэзана ад сінагогі да вуліцы Каменскай. На ўсім участку, дзе яна ішла, раней быў вялікі пладовы сад, які належаў фармацэўту Юстыну Шымкевічу. За плотам з невялікіх драўляных пралётаў стаяла аптэка фармацэўта і яго дом. Пасля пажару фармацэўт страціў сад і прадаў свой участак для забудовы яўрэям. У 1899 г. Шымкевіч атрымаў 35 рублёў за зямлю, якая адчужалася ў яго для правядзення Садовай вуліцы³¹⁷.

Яшчэ ў 1890 г., за год да «вялікага пажару» ў Лідзе мелася аптэка Льва Стабінскага³¹⁸,

³¹⁵ Памятная книжка Виленской губернии за 1872 г. Вильно, 1871. С. XLIV.

³¹⁶ Вальчук Э. А. К истории аптечного дела в Беларуси (XVIII век – 1861 г.) // Вестник фармации. № 2 (52). 2011. С. 17–19.

³¹⁷ Виленские губернские ведомости. № 59. 31 июля 1899.

³¹⁸ Памятная книжка Виленской губернии за 1891 г. Ч. 2. Вильно, 1890. С. 109.

³¹³ Kurier Wileński. № 92. 26 kwietnia (9 maja) 1911.

³¹⁴ Лидское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

якую ён выкупіў у Шымкевіча. Праз нейкі час аптэка пераехала на вуліцу Віленскую [аптэка Стабінскага Льва Фларыянавіча – Л. Л.]. Пазней яна была прададзена Ф. Бергману, атрымала назву «Старая аптэка» і пад такой назвай існавала да 1939 г.

У 1894 г. Ліда мела тры аптэчныя крамы, і трымальніка аптэчнай крамы Вальфовіча судзілі за выраб лекаў па рэцэптах лекараў, але судом ён быў прызнаны невінаватым.

У 1897 г. у Эпштэйна знойдзены моцна таксічныя рэчывы класу «А», гандляваць якімі ён не меў права, да таго ж знойдзены прыгатаваныя ім лекі, вырабляць якія ён таксама не меў права. А ў аптэчнай краме Вальфовіча было выяўлена нядбайнае захоўванне медыкаментаў, прычым моцнадзейныя сродкі знаходзіліся разам з іншымі лекамі, некаторыя рэчывы былі сапсаваны з-за дрэннай упакоўкі, і гаспадар наогул не прадставіў дазвол на права адкрыцця сваёй аптэчнай крамы. Міравы суддзя прысудзіў яго да двух месяцаў турэмнага зняволення³¹⁹.

Вулічнае асвятленне

Ужо ў 1832 г. Ліду па начах асвятлялі 16 ліхтароў, што каштавала гораду 20 срэбных рублёў³²⁰.

Дадатковую пастанову пра паляпшэнне вулічнага асвятлення ў Лідзе гарадскія ўлады прынялі ў 1896 г.³²¹ На ўтрыманне вуліц, плошчаў, маставых, тратуараў грамадскіх паркаў і асвятленне горада ў 1897 г. прызначалася сума ў 300 руб. Дадаткова на ўтрыманне і рамонт слупоў і ліхтароў выдзялялася 200 руб.³²²

У 1903 г. было ўстаноўлена 10 новых ліхтароў, столькі ж у 1904 г.³²³ Таму ў

1904 г. горад асвятляла ўжо 60 ліхтароў на газе³²⁴.

Вынікам далейшага ўдасканалення ліхтароў на газе стаў газава-напальны ліхтар. Ён уяўляў сабой доўгі цыліндр, які ўнізе заканчваўся шкляным каўпаком з рэфлектарам. Рэзервуар для газы меўся ў верхняй частцы ліхтара. Адсюль паліва па трубы сцякала ўніз, у выпарнік. Пары газы выходзілі струменем з фарсункі і, змяшаўшыся з паветрам, згаралі ўнутры напальнай сеткі. Пры гэтым сетка распальвалася і давала моцнае святло.

З 1908 г. пастановай збору гарадскіх упаўнаважаных для асвятлення горада ўводзяцца менавіта гэтыя, газава-напальныя, ліхтары³²⁵. Ужо ў 1911 г. горад асвятлялі 18 напальных ліхтароў³²⁶. На адзін ліхтар горад аплачваў 25 пудоў газы ў год па 1 руб. 60 кап. за пуд на суму ў 40 руб., ці 720 руб. на ўсе 18 ліхтароў. Ліхтаршыку-манцёру, які абслугоўваў абсталяванне, выплачваўся добры гадавы заробак у 300 руб. Закупка напальных сетак і спірту для распальвання ліхтароў, а таксама само распальванне ліхтароў кожны вечар абыходзілася ў 1 000 руб. штогод³²⁷.

Абыходжанне з напальным ліхтаром патрабавала добрага спрыту. Перш чым запаліць яго, трэба было разагрэць выпарнік. Для гэтага ў спецыяльны кубак, які знаходзіўся каля выпарніка, наліваўся спірт, які потым падпальвалі праз асаблівую адтуліну ў сценцы ліхтара.

Як жа запальвалі ліхтары? Ліхтаршыкі не лазілі на слупы, бо ліхтар падвешваўся на металічным кранштэйне, які ўстанаўліваўся на верхавіне высокага драўлянага слупа. Кожны вечар ліхтар спускалі ўніз на трасе пры дапамозе лябёдка, ён запраўляўся газай, праціралася шкло, а потым ліхтар распальваўся і ўздываўся на верх слупа. У кожнага ліхтаршыка былі ключ ад лябёдка і каляска для перавозкі ёмістасці

³¹⁹ Вальчук Э. А. Особенности развития медико-санитарной помощи и аптечного дела в Беларуси после отмены крепостного права (1861 г. – начало XX века) // Вестник фармации. 2011. № 2 (52). С. 24.

³²⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 4. Спр. 40. «Смета прихода и расхода денежных средств в гр. Лида на 1832 г.». А. 3.

³²¹ Виленские губернские ведомости. № 68. 31 августа 1905.

³²² Виленские губернские ведомости. № 100. 20 декабря 1897.

³²³ Виленские губернские ведомости. № 45. 9 июня 1904.

³²⁴ Города России в 1904 году. С.-Петербург, 1906. С. 75.

³²⁵ Виленские губернские ведомости. № 40. 22 мая 1813.

³²⁶ Виленские губернские ведомости. № 21. 12 марта 1911.

³²⁷ Виленские губернские ведомости. № 40. 22 мая 1813.

з газай. Ліхтаршчыкі кожны вечар, у любое надвор'е, у прапахлай газай вопратцы кацілі свае каляскі ад слупа да слупа. Запаліць і пагасіць ліхтары трэба было ў строга вызначаны час³²⁸. Гэтыя ліхтары добра бачны на некаторых старых здымках нашага горада.

У 1912 г. дадаткова да існых планавалася ўстанавіць «8 новых звычайных газавых ліхтароў на слупах на кранштэйнах»³²⁹. У той жа год лідскі спраўнік Яўген фон Гротэ дэ Буко закупіў для горада яшчэ 17 самых сучасных на той час напальных ліхтароў рыжскай фірмы «Люкс»³³⁰. «Лідскае слова» каментавала стан гарадскога асвятлення: «Сабралі грошы з нашых бедных гараджан і абяцалі, што будзе святло, а потым, аказваецца, калі свеціць месяц – ліхтары не запальваюць, а ў цёмныя ночы... яны ўсяроўна не гараць, а калі гараць, дык толькі ў некаторых месцах, якія карыстаюцца асаблівымі перавагамі. Узімку, калі на вуліцах слізка, гэта добра адчуваецца нават не надта патрабавальнымі нашымі гараджанамі»³³¹.

У наступным, 1913 г. годзе ў Лідзе ўстанаўліваецца яшчэ 8 новых ліхтароў³³². Аднак не хапае грошай, і лідзяне не задаволены: «У апошні час шмат хто жаліцца на... адносіны гарадской управы да пытання асвятлення. У апошнія 3-4 дні, нягледзячы на тое, што было цёмна, зусім не запальвалі ліхтароў. ...кожны домаўладальнік горада Ліды плаціў за ўсталяваных ліхтары і спадзяваўся, што ўправа будзе добрасумленна выконваць свае абавязкі. ...тлумачэнні ўправы, што «не хапае спірту, яго не прадаюць у вялікай колькасці, яго няма дзе трымаць» з'яўляюцца... найўнымі. І калі наша гарадская ўправа застаецца глухой да нашых законных патрабаванняў... дык калі наступяць новыя выбары, трэба помніць, што старая ўправа нікуды не годная»³³³.

³²⁸ Техника – молодёжи. № 06. 1940. С. 11.

³²⁹ Виленские губернские ведомости. № 56. 18 июля 1912.

³³⁰ Там жа.

³³¹ Лидское Слово. № 11. 25 января 1913.

³³² Виленские губернские ведомости. № 40. 22 мая 1913.

³³³ Лидское Слово. № 22. 12 апреля 1913.

І толькі са з'яўленнем у 1916 г. Лідскай электрастанцыі паступова асвятленне горада стала электрычным.

*Пошта, тэлефанізацыя,
электрыфікацыя і іншае*

Праз газету Лідская паштова-тэлеграфная кантора звярнула ўвагу «публікі на тое, што ў апошні час з паштовых скрыняў часта вымаюцца лісты без адрасоў»³³⁴. Праз нейкі час адміністрацыя пошты надрукавала абвестку: «Лідская паштова-тэлеграфная кантора паведамляе, што тэлеграмы, якія паступілі для асоб з прозвішчамі, якіх у горадзе шмат: Пупко, Цыгяльніцкі, Шапіра, Гурвіч, Вінер, Палячак, Майшовіч, Каган і інш., дастаўляцца не будуць. У тэлеграме акрамя прозвішча неабходна паведамляць назву вуліцы і № дома. Асобы, якія жадаюць атрымліваць тэлеграмы па скарачаным і ўмоўным адрасе, павінны падаць заяву з паведамленнем пра гэта і аплаціць 10 рублёў... Спіс недастаўленых тэлеграм: 3 Варшавы ў Ліпнішкі на прозвішча Кейль, з Эйшышак на прозвішча Нарбут, з Варшавы на прозвішча Бабіс... з Пецяўбурга на прозвішча Свядлоў»³³⁵.

У самым канцы 1912 г. павялічылася колькасць паштовых скрыняў у горадзе. Да трох, якія былі раней, дадаліся яшчэ тры – на Рынкавай плошчы, Каменскай вуліцы каля гімназіі Навіцкіх і на Зарэччы. Каб рэгулярна вымаць лісты, набыта адмысловая паштовая карэта³³⁶.

З'яўленне новых паштовых скрыняў «Лідскае слова» пракаментавала ў рэдакцыйным артыкуле: «Наш горад узбагаціўся трыма паштовымі скрынямі. Было ўсяго тры, а зараз шэсць. Калі памятаць, як доўга існуюць Каменская вуліца, Рынкавая плошча і Зарэчча, дык прыйдзем да высновы, што тым, хто адказвае за добраўпарадкаванне нашага горада, сталася сорамна перад гараджанамі... І насамрэч, на працягу гадоў ніхто не падумаў пра неабходнасць усталявання новых скрыняў... Гэтыя пашто-

³³⁴ Лидское Слово. № 2. 24 ноября 1912.

³³⁵ Лидское Слово. № 9. 11 января 1913.

³³⁶ Лидское Слово. № 8. 4 января 1913.

выя скрыні – сімвал нашай коснасці, нашай абыякавасці да свайго жыцця»³³⁷.

На пачатку новага, 1913 г. лідзянам было заяўлена пра некалькі інавацый, якія павінны былі змяніць у лепшы бок патрыярхальнае жыццё горада, наблізіць яго да еўрапейскіх гарадоў.

Па-першае, Лідская паштова-тэлеграфная кантора давяла «да ведама асоб, якія маюць жаданне абаніравацца [стаць абанентам – Л. Л.] гарадской тэлефоннай сеткі ў Лідзе... ўладкаванне тэлефоннай сеткі ў горадзе прызначана на 1913 г., і на гэта ўжо запрошаны адпаведны крэдыт. Асоб, які жадаюць абаніравацца, але па нейкай прычыне не патрапілі ў спіс абанентаў, кантора просіць як хутчэй заявіць аб сваім жаданні»³³⁸.

Па-другое, Лідскае гарадское спроччанае грамадскае кіраванне аб'явіла «домаўладальнікам г. Ліды, што жадае ўладкаваць у горадзе Лідзе водаправод і электрычнае асвятленне і просіць тых, хто жадае карыстацца вадой і электрычным святлом... на працягу месяца запісацца ў гарадской управе. Запіс патрэбны для статыстыкі і тых, хто падпісаўся, ні да чаго не абавязвае»³³⁹.

Рэдакцыйны артыкул «Лідскага слова» пракаментавалі гэтыя навіны: «Гарадская ўправа сілкуе нас надзеяй на тое, што ў хуткай будучыні мы, лідскія абывацелі, пачнём жыць жыццём, падобным на жыццё культурных людзей культурных гарадоў. Будзе ў нас тэлефон, электрычнасць, водаправод, адным словам, будзе ў нас усё тое, чым ганарыцца ХХ ст. Аднак мы не ведам, калі гэта будзе, і было бы занадта наіўна думаць, што ўсё гэта з'явіцца ў нас у хуткай будучыні, асабліва ведаючы чарапашую хуткасць развіцця нашага горада. Да гэтага часу ў нас пачатак ХІХ ст. спрачаецца з ХХ ст. Абяцаюць нам водаправод, а вадзяны млын – гэты сейбіт заразы і розных хвароб да гэтага часу стаіць непакіснана, і гарадскія дзеячы не думаць пра тое, што яго трэба ліквідаваць і такім чынам асушыць наш горад»³⁴⁰.

³³⁷ Лідское Слово. № 10. 18 января 1913.

³³⁸ Лідское Слово. № 10. 18 января 1913.

³³⁹ Там жа.

³⁴⁰ Лідское Слово. № 11. 25 января 1913.

У тым жа нумары відочна знаёмы з інжынернай справай нехта Ф. Ляскоўскі ў артыкуле «Да пытання пра электрычнае асвятленне ў г. Лідзе», прапанаваў скарыстацца энергіяй нашай рэчкі Лідзейкі: «На першы погляд з'яўленне ў нашым горадзе электрычнага асвятлення малаверагоднае. Бо, звычайна ўсталяванне электроўні патрабуе велічэзных грошай – сотняў тысяч рублёў, якія наш горад, які налічвае каля 20 000 жыхароў, не зможа знайсці. Самі па сабе крыніцы электрычнага току – дынама-машыны не надта дарагія, але патрэбны яшчэ і салідныя рухавікі, якія павінны мець магутнасць нават да сотні конскіх сіл. Гэтыя апошнія ў дзясяткі разоў даражэй за дынама-машыны. І гэта не ўсё. Для працы рухавікоў патрэбна паліва – мазут ці газа. Як бачым, перспектывы не надта прыемныя»³⁴¹. Таму аўтар артыкула прапануе замест млына ўсталяваць на рацэ Лідзейцы гідрастанцыю і такім чынам зэканоміць на рухавіках і паліве: «Трэба толькі зрабіць ачыстку гарадскога става, які хутка ўсяроўна ператворыцца ў лужыну бруду і расаднік малярыі, і ўсталяваць новыя вадзяныя турбіны». Ляскоўскі заўважае, што «электрычнасць знойдзе самае разнастайнае выкарыстанне ў нашым жыцці: электрычнае асвятленне вуліц (карыстаемся газавакалільнымі ліхтарамі, якія гараць «калі месяц не свеціць» ці ў афіцыйных месцах), у казённых і прыватных установах, тэатрах, клубах, крамах, у гарадскім парку, а таксама ў кватэрах заможных гараджан... Трэба нам, жыхарам культурнага горада, сур'ёзна падумаць пра выкарыстанне дармовай сілы прыроды, і тады пытанне пра электрычнае асвятленне ў г. Лідзе можна будзе лічыць вырашаным»³⁴².

Дадам, што з інжынернага пункту погляду на такой малой рацэ, як Лідзейка, нельга мець станцыю дастатковай магутнасці, але гораду ў той час патрабавалася не больш за 100 кВт – першая электроўня, якая з'явілася ў 1916 г. падчас акупацыі, якраз мела прыкладна такую магутнасць. Аднак нявядома, ці можна было ў той час

³⁴¹ Лідское Слово. № 11. 25 января 1913.

³⁴² Там жа.

атрымаць ад нашай рэчкі нават і такую, адносна невялікую магутнасць.

У 1910-х гг. з-за адсутнасці гарадской тэлефоннай сеткі Лідскі полк, які тады яшчэ быў раскватараваны па прыватных квартэрах, уладкаваў сабе палявую тэлефонную сувязь. Ці атрымалі лідзяне да 1914 г. тэлефонную сувязь – невядома, магчыма і атрымалі, але магчыма, што першая тэлефонная станцыя з'явілася толькі падчас першай нямецкай акупацыі. На паштоўках часоў нямецкай акупацыі бачна, што каля лідскай пошты з'явілася размеркавальная стойка тэлефонных дратоў, а ў 1918 г. лідскі рэўкам сярод іншага загадаў узяць пад свой кантроль і тэлефонную станцыю³⁴³.

А першая гарадская электроўня з'явілася толькі ў 1916 годзе.

Вялікія праблемы горад меў з-за адсутнасці каналізацыі. Жыхар горада пісаў у «Лідскае слова»: «...аб нашым асенізацыйным абозе. Хто з нас, жыхароў горада, выходзячы пасля працоўнага дня падыхаць свежым паветрам, не затыкаў з агідай ноздры і не ратаваўся праз уцёкі ад «цяжкай артылерыі»... якая што-вечар праязджае па найбольш людных вуліцах. Няўжо гэта нявіннае задавальненне – шпацыр па нешматлікіх тратуарах, занадта вялікая раскоша для абывацеля, які не мае ні тэатра, ні канцэртаў, ні лекцый, ні якой іншай культурнай забавы, даступнай жыхарам вялікіх гарадоў? А, можа, хто думае, што ў 10 гадзін ужо пара класціся спаць? Даўно пара замяніць наш абоз... сучасным абозам ... з герметычна зачыненымі ёмкасцю і помпай...»³⁴⁴.

Справа магла вырашыцца праз самадзейнасць жыхароў, напрыклад, у красавіку 1913 г. «домаўладальнікі Лідскай вуліцы звярнуліся з хадайніцтвам у гарадскую ўправу аб пабудове па гэтай вуліцы каналізацыі. У прашэнні яны пішуць пра антысанітарную, бо на Лідскую вуліцу сцякаецца бруд з суседніх вуліц»³⁴⁵.

Але зрабіць каналізацыю да пачатку Першай сусветнай вайны не паспелі, і да гэтай праблемы зноў звярнуліся толькі ў канцы 1930-х гг.

Меліся праблемы і з чысцінёй на вуліцах. Газета пісала: «Кожны з жыхароў горада ведае, як цяжка падтрымліваць чысціню на вуліцах горада. Нашыя домаўладальнікі не ў стане на свае грошы стала ўтрымліваць дворнікаў і таму для гэтых мэт з цяжкасцю знаходзяць рабочых на адзін дзень, у крайнім жа выпадку сам «барын» бярэцца за мятлу»³⁴⁶. Другі лідзянін заўважаў: «Ліда цягнецца ў шэрагі вялікіх гарадоў: хоць і мізэрнае асвятленне, але вуліцы падмятаюцца кожны дзень. На жаль, у апошні час з-за дажджлівага надвор'я не хапае працоўных рук, каб прыбраць увесь бруд. Ён збіраецца па абодвух баках вуліц у выглядзе вялікіх куч, якія з'яўляюцца пасткамі для тых, хто шпацыруе вечарам ці ноччу»³⁴⁷.

³⁴³ Федоров И.О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // Лида і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 131.

³⁴⁴ Лидское Слово. № 3. 30 ноября 1912.

³⁴⁵ Лидское Слово. № 23. 19 апреля 1913.

³⁴⁶ Лидское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

³⁴⁷ Лидское Слово. № 6. 21 декабря 1912.

Штодзённае жыццё

Жыццё мястэчак і вёсак

Газета «Кур'ер Літоўскі» паведамляла пра тое, што 15 жніўня 1906 г. у Жырмунах адбылася «народная забава, даход з якой пайшоў на пабудову мура вакол тутэйшых могілак. Апроч спеваў хору, аркестра, дэкламацый беларускіх і польскіх была дадзена: 1) «Okreznе», камедыя ў 2-х актах Е. Каржанеўскага 2) «Фельчар у малым мястэчку», гумарыстычная сцэна»³⁴⁸.

Улетку 1908 г. пасварыліся паміж сабой жыхары двух вёсак «3. і Ол.» у Дубіцкай воласці, аб чым жыхар суседняга сяла Глыбокае пісаў у газету: «Адна вёска адкупіла лес, у гэтым лесе ёсць палянкi, часамi ў сухi год там расце толькi мох, а ў мокры плодзяцца качкi ды кнiгаўкi. Вось быдла другой вёскi ўзышло на гэтыя палянкi, ды зараз на iх наша вёска падала ў валасны суд, быццам iм зроблена шкода на 109 рублёў. 26 жнiўня быў суд. Вось адзiн пажылы мужык Тамаш i кажа: «Ня добра, хлопцы, на сваiх суседзяў так лгаць, якая там шкода, калi ж мы самi ездзiм на начлег туды, i там можна мак малацiць!». Судзьдзi i пiсар хацелi памiрыць, але не ўдалося. Тады прысудзiлi заплацiць за шкоду 20 р. Хацелi падаваць земскаму, вышэй, але нехта як гукнуў: «На гарэлку будзе досць!» – то ўсе i зцiхлi. I да позняй ночы мужыкi прапiвалi цяжка запрацаваныя грошы сваiх суседзяў. Каб за гэтыя грошы, калi ўжо iх дабылi, зрабiць што добрае, – да гэтага яшчэ не прывык наш мужык»³⁴⁹.

Пры канцы 1908 г. народны карэспандэнт малюе карціну жыцця Белiцкай воласці:

«У Задварчанах нядаўна выпаў град, як добры арэх.

Найстарэйшы дзядуля ў Фалькавічах мае 106 гадоў, яшчэ здатны хоць куды, памагае сыну ў гаспадарцы.

Нецяч. 26 верасня ў двор нанялi баб капаць бульбу па 20 кап. А заплацілi па 15 кап. Бабы акружылi дом, дзе быў аканом i крычалi цэлюю гадзiну... тады... выдалi 20 кап.

³⁴⁸ Kurier Litewski. № 183. 15(28) sierpnia 1906.

³⁴⁹ Nasza Niwa. № 19. 11 (24) sciencibra 1908.

У гэтым маентку парабкi наракаюць, што ў свята iх выпраўляюць з рознымi транспартамі, але парабкамі тутака пахвалiцца ня можна, яны гандлююць гарэлкай, за тое i ў свята iм няма адпачынку.

У Нячечы ў новым доме пры касцёле людзi збiраюцца адчынiць хаўрусную краму. Гандляры з мястэчка Белiца непрыхiльны да гэтага...

Ганцавічы. Наша Сялецкае грамадства зарабляе найболей грошай сплавам дрэва па Нёману. Маладыя працуюць на гуце Краеўскага, але зарабаткi гэтыя нашы мужыкi акуратна дзеляць з манаполькай [прапiваюць – Л. Л.], сыпяць грошы, як у Нёман. Мужыкi ў Ганцавічах не стыдаюцца самi па хатах гандляваць гарэлкай, каб слабы чалавек мох п'янстваваць заўсёды i ў дзень, i ў ноч»³⁵⁰. Як бачым, п'янства i тады было нашым, можа, галоўным нацыянальным бедствам.

На пачатку 1909 г. народны карэспандэнт пад псеўданiмам Дзяцел паведамляў пра навіны Жалудка: «М. Жалудок Лiдскага павета. У нас ёсць гаспадарская суполка, але надта моцна яна не працуе. Атрыклi тут хаўрусную краму, за 7 месяцаў яна дала 400 руб. чыстага даходу. Хаўруснікаў у краме 120–140, кожны даў па 10 рублёў. Яшчэ большая была бы карысць, каб у нас была не толькi хаўрусная крама, дзе мужык толькi купляе за свае грошы, але яшчэ хаўрусы для прадажу мужыцкага добра, здабытага мужыцкай працай – напрыклад, малака, масла, збожжа i др.

Тут ёсць вялiкая старасвецкая карчма, якая належыць памешчыку князю Ч. Ён перабудоваў нанова гэтую карчму пад краму i чайную, хочучь зрабiць тут i заезд дзеля начлега. З крамы кн. Ч. бярэ 50 руб. Арэнды, – значыць ня шмат. Вядома рэч, што як багатыя людзi памагаюць завясці карысныя для грамады рэчы, то гэта добра. Але хаўрусныя крамы i таварыства будуць моцныя толькi тады, калi самi мужыкi будуць на iх складацца. Мужыцкi грош будзе цвярдзейшы!

³⁵⁰ Nasza Niwa. № 22. 23 (5) akciabra 1908.

Княгіня аткрыла тут бальніцу на 10 ложкаў, лецаць дарма»³⁵¹.

Уладальнікі Жалудка князі Чацвярцінскія – сапраўдныя арыстакраты, якія паказвалі ўзор сацыяльнай адказнасці багатых за стан жыцця свайго народу. На жаль, не ўсе арыстакраты таго часу былі сапраўднай, адказнай за свой народ элітай.

А да мястэчка Новы Двор у 1909 г. дайшлі самыя сучасныя на той час «інфармацыйныя тэхналогіі» і болей чым праз 100 гадоў прыемна чытаць наступныя радкі: «Новы Двор. Лідскага павета. Як тэлеграфам можна перасылаць па дроце ліст, так сама тэлефонам можна перасылаць па дроце мову. Тэлефоны для краю дужа карысная рэч, і за граніцай яны ўсюды заведзены. Там кожная пошта, кожная воласць мае тэлефон, праз каторы можа гаварыць кожны, заплаціўшы невялікія грошы (5–25 кап.). Апроч гэтага ўсякі, хто хоча, можа мець у хаце свой тэлефон і гаварыць з другім канцом свету. Гэтакая прылада для людзей дужа карысная: трэба скажам пільна доктара, ксяндза – папа – пагаварыць праз тэлефон – за мінуту-дзве, дохтар ці ксёндз ужо збіраецца ехаць, трэба, скажам, прадаць на вёсцы жыта, а не ведаем цаны, зараз праз тэлефон запытайся ў Вільні, як цана на жыта, ці паднялася, ці не – і ўжо не ашукаюць. Вось у пятым земскім вучастку Лідскага павета земскі Шацілаў устроіў тэлефон межы трыма воласцямі: Дубіцкай, Астрынскай і Сабакінскай. Можа за некалькі гадоў гэтак усякая воласць будзе мець тэлефон, з воласці ў павятовы горад, с павятовых у губернскай і гэтакім парадкам можна будзе гаварыць, з кім захочаш, па ўсёй нашай бацькаўшчыне – Беларусі.

300 руб. на тэлефон далі воласці, аколільныя паны далі слупы, а земскі Ш. клапаціўся аб усім. З першых жа дзён не абышлося без смеху. Пан М., тутэйшы памешчык, ехаў уначы да хаты, і навадворскім абычаем, едучы не сярэдзінай дарогі, а бокам, зачапіў носам за дрот, каторым слуп быў прывязаны да зямлі. На заўтра распух

нос, як жбанок. «Ось і пагаварыў праз тэлефон», – смяюцца людзі»³⁵².

Вышэй ужо пісалася пра спробу праваслаўнага святара ў Сабакінцах (зараз – Першамайскае Шчучынскага раёна) стварыць чарнасоценную арганізацыю падчас выбараў у Думу. Верагодна, усё той жа святар і далей займаўся «рускай справай»: «М. Васілішкі Лідскага павета. Некалькі дзён таму ў нас аткрывалі адзел саюза «рускага народа». Найбольш старалася аб гэтым тутэйшая духоўная асоба, але неяк не дужа многа спагадалі людзі іхнаму дзелу: з дзесяці прашэных на гэта суседніх паноў, прыехалі толькі тры, з Васілішскіх жа былі на адкрыцці ўраднік, паштовы чыноўнік і мужыкоў з 20. Запісалася ў саюз усяго 9 мужыкоў, ды і тыя не ведаюць, што робяць»³⁵³.

А цэлым 1909 г. для сялян Лідчыны заканчваўся добра: «Ураджай гэтага года добры. Праўда, збожжа доўга валялася на полі... але хто ў шапку не спаў – патрапіў сабраць ды сvezці, таму добра павялося. Гаспадары з балотных лугоў (напрыклад з пад Дзітвы) да сяго часу не маюць доступу касіць за вадой. Відаць прападзе там сена да званьня. Будзе зноў корм дарагі»³⁵⁴.

Перад Першай сусветнай вайной эканоміка Расіі расла шпаркімі тэмпамі, жыццё наладжвалася, і людзі на Лідчыне думалі пра будучыню. Жыхар Шчучына ў 1910 г. пісаў пра план пабудовы шашы ад чыгуначнай станцыі да мястэчка: «Шчучын. Да нядаўняга часу адзінай дарогай, якая звязвала Шчучын з астатнім мірам, быў паштовы гасцінец з Гродна на Ліду і далей Вільню. І вось прайшла чыгунка з Ліды на Ваўкавыск... Дарога працяглася ў мілю ад чыгуначнай станцыі да Шчучына вельмі дрэнная... нарадзілася ідэя зрабіць шашу і злучыць станцыю чыгункі Балагое-Сядлец з шашой Гродна-Ліда»³⁵⁵. З артыкула бачна, што праект будаўніцтва знаходзіўся на стадыі пошуку грошай. Падчас Першай сусветнай вайны, пад нямецкай акупацыяй,

³⁵² Наша Ніва. № 31-32. 6 (19) аўгуста 1909.

³⁵³ Там жа.

³⁵⁴ Наша Ніва. № 37. 10 (23) сяснябра 1909.

³⁵⁵ Kurier Litewski. № 102. 7 (20) маја 1910.

³⁵¹ Наша Ніва. № 9. 27 (12) февраля 1909.

была пабудавана вузкакалейная чыгунка ад чыгуначнай станцыі праз Шчучын да Плянтаў, якія якраз знаходзіліся на шашы Гародня – Ліда.

Вышэй ужо неаднаразова пісалася пра, можа, самую вялікую праблему беларускай вёскі – алкагалізацыю насельніцтва. Не абышоў бокам гэтую праблему і народны карэспандэнт Вінцук Н., пішучы пра праблему свайго мястэчка Васілішкі: «Васілішкі – гэта найбольшае мястэчка ў Лідскім павеце. Тут, як і па ўсім нашым мястэчкам на Беларусі, ёсць царква, касцёл, валасное праўленне, доктар, аптэка, колькі дзесяткаў крамак жыдоўскіх, трынаццаць піўных і адно вучылішча для дзяцей. І як усюды, так і ў Васілішках дзеці адукуюцца не толькі ў адным вучылішчу, але і ў трынаццаці піўных, і сама сабой гэта апошняя піўная, або – лепей – карчомная адукацыя пераважае і накладвае сваё кляіно на новае пакаленне. Апрыч 13 піўных ёсць яшчэ ў нас адна манаполька і два рэстараны. Чаго ж болей? Усё ёсць!.. А хоць і ўсё ёсць, ды чагосьці не хапае... бо старыя ўздыхаюць, што даўней менш было карчэм, і маладзёж, а асабліва дзеці смаркатыя, там не бадзяліся, – што па вёсках цішэй было ад сварак, абманаў, зладзейства, – што лепшыя бывалі абычаі. А ёсць і такія, каторыя кажуць, што на 16 карчомных хат трэба было б, каб была хоць адна хата, дзе б вучылі рэмесла, і каб Васілішскіе і акалічныя людзі прапіваючы ў 16 карчмах што год больш 60 тысяч рублёў, выдавалі хаўрусам хоць 60 рублёў на кніжкі і газеты – было-б лепей. А дачакаемса гэтага хіба тады толькі, калі на 16 школ будзе адна карчма ў нас. Але пачакаць гэтага прыйдзеца, ох доўга»³⁵⁶.

Андрэй Асташонак, карэспандэнт «Нашай Нівы» з Васілішак, нарадзіўся ў в. Голацк (15.10. 1889) Ігуменскага павета. Скончыў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю (1910). У 1910–1915 гг. настаўнік Васілішскага народнага вучылішча Лідскага павета. Удзельнік 1-й сусветнай вайны. З восені 1917 г. старшыня Дукорскай валасной земскай управы. З 1918 г. студэнт Мінскага

настаўніцкага інстытута, сябар беларускай нацыянальнай арганізацыі «Маладая Беларусь» і партыі беларускіх эсэраў. У 1920 г. сябар Беларускай камуністычнай арганізацыі, інструктар Часовага беларускага нацыянальнага камітэта ў Лідскім павеце, з жніўня член КП(б)Б. З канца 1920 г. сакратар Саюза працаўнікоў асветы ССРБ, нядоўгі час працаваў загадчыкам аддзела ЦБ КП(б)Б па рабоце на вёсцы. Скончыў Мінскі інстытут народнай адукацыі (1921) і БДУ (1925). Далейшы лёс невядомы³⁵⁷.

У лістападзе 1911 г. нейкі В. Хвалкавецкі надрукаваў у «Нашай Ніве» цікавую этнаграфічнаю замалёўку з Лідчыны, у якой распавёў пра традыцыю вырабу паясоў вясковымі дзяўчатамі для сваіх суджаных³⁵⁸.

У тым жа 1911 г. на Лідчыне памёр надзвычай цікавы чалавек, пра якога мы ведаем толькі з публікацыі нейкага І. Вадэйкі ў «Нашай Ніве»: «В. Ключавічы, Беліцкай

³⁵⁷ Гл.: Ляхоўскі Уладзімір. Беларуская справа падчас польскай акупацыі 1919–1920 гг. // Спадчына. № 6. 1994. С. 50–87.

³⁵⁸ Тэкст артыкула: «Чытаючы «Н.Н.» даведаўся я, як п. Максім Тручко ў Слуцкім павеце збіраў паяскі і апісаў сваю няўдачу, трэба ж ведаць, што і ў нашым павеце па вёсках робяць надта пекныя паяскі, але іх прадаваць так сама не хочучь. А чаму гэта скажу зараз.

Прышоў я ў суседнюю вёску, пераступіў у хаце парог, глянуў, і дзяўчына ёсць: і, пытаю: маеш паясок?

– Ёсць атказвае яна. – То будзеце добры, прайце мне.

– Не, кажа, на продаж не маю. Гэта не такая рэч, што прадаецца. Здарыцца патрэба, то дармо дам нарочнаму свайму падперэзацца, ды свату.

Значэ з дачкой нічога не зраблю, пайду да старой маткі.

– Чаму ваша дачка не хочэ прадаць паяска? Пытаю.

– Охо, кажа старая, як ваша прыйшоў, бачыць суседнія дочки прыбеглі, яны самі між сабой, чула я, шэпталі: «Ён кавалер, прыйшоў выглядаць, быццам толькі паяскоў шукаіць, глядзі са сватам прыпрэцца, узяць грошы зазлуецца, не браць грошы – насмяецца».

– Годзі, кажа старой, усё ж-ткі можна купіць паясок у вас?

Не, мой галубок, ня ведаю я добра і сама ці можна, ці не... Калісь бывала ў нас старых паяс меў тое самае значэнне перад шлюбам, што цяпер пярсцёнак пасля шлюбу. Ага, кажу, дзякуй маці за вядомасць, ведаю цяпер, чаму не прадаюць дочки паяскоў: гэта таму, што добра ў памяці дзяржыцца старое значэнне паяска». – Цыт. па: Наша Ніва. № 46. 17 (30) лістапада 1911.

³⁵⁶ Наша Ніва. № 33. 18 аўгуста 1911.

воласці. Памерлі тут двое людзей, муж з жонкай, у адзін дзень. Суседзі і знаёмыя вельмі шкадуюць нябожчыка, Пранука Сівіцкага. Пражыў ён 84 гады. Пасля яго смерці асталася невялікая бібліятэка, яго ўласныя рукапісы, па цяжкай працы меў ён сабе забаву з кніжкай і пяром. Можна сказаць, што ён сваімі гутаркамі і казкамі, патрапіў разбудзіць ва ўсякім чалавеку пачуццё да свайго народу і зямлі, каторую шчыра любіў. Няхайжа будзе лёгка яму родная зямліца! Суседзям памяць яго будзе дорага»³⁵⁹. Канешне ж, усе рукапісы Сівіцкага загінулі, і мы ніколі не даведаемся, пра што пісаў гэты чалавек.

У 1911 г. на Лідчыне «ўраджай збожжа і сена... быў сярэдні, а цана на збожжа добрая»³⁶⁰.

У 1911 г. у Беняконях «аткрылася пробнае поле (станцыя) Віленскага таварыства сельскай гаспадаркі на 15 дзесяцінах. Пабудаваў гожае мураванае гумно, хату для чэлядзі, кожнаму па пакою і пякарню. Пакуль што жывець там і дырэктар пробнай станцыі аграном Ластоўскі, а на вясну будуць будаваць мураваны дом. Памешчыкі далі на станцыю 20 тысяч, і казна 20 тысяч рублёў дасць, калі затвердзіць Дума, і што год будзе казна 20 тысяч рублёў даваць па 3 тысячы руб.

У гэтым гаду пасадзілі на пробу 26 гатункаў бульбы, поле ўсё дрэнавалі. У восень жыта сеялі і садзілі розных гатункаў.

Адну дзесяціну бульбы, касілі бульбяннік, як толькі кончыў красаваць, а другую пакінулі. Някошаная бульба дала на 320 пудоў больш бульбы, як кошаная. На вясну станцыя будзе шырока рабіць розныя пробы, каб ведалі гаспадары, як гаспадарыць. Каля пробнага поля дырэктар Ластоўскі засеяў сам... жыта двом гаспадаром Войшніцы і Развадоўскаму. Паглядзім, што будзе!»³⁶¹.

Але ў тым жа 1911 г. ураджай у Беняконях быў «значна горшым, чым у папярэднім годзе»³⁶².

Аўтар «Нашай Нівы», які хаваўся пад псеўданімам Калод, у красавіку 1914 г. у карэспандэнцыі пад назвай «3 Ганчарскай воласці» пісаў:

«Найстарэйшы чалавек у вёсцы Бахматы А. Кіман (празваны «Таўкачом» за тое, што спрытна танцаваў беларускі танец «таўкачыкі») мае 115 гадоў, здужае яшчэ жабраваць.

У вёсцы Агароднікі памёр каваль. Спаўшая пры нём жонка не чула, калі муж Богу душу аддаў. Добры сон?

Сёлета каля нас гаспадары бядуюць па хлебу, што ён пляце, як кажуць, лапці, ды ўцякае ў мястэчка. У краме за рубель можна будзе знайсці хлеб, толькі ён стыдаецца гаспадара, што ўцёк ад яго, шчырваней, нябога, запечаны, так як ад сорама. Ня лепш выглядае і гаспадар шукаючы хлеба.

У вёсцы Фалькавічы, капа жыта (60 снапоў) дае ўмалоту 2 пуды 10 ф., замест 5 пудоў, затое ярына сярэдня, бульба таксама не ўдалася, ды і корму нехват. Вот і чакай вясны, не гаруй! Бацян прыляцеў, жаўрук заспяваў, усё ажывае і чалавека жыць прымушае.

Пачынаюцца выбары на старшыню, з'яўляецца многа кандыдатаў, і ўсе добра яны частуюць гарэлкай, а найбольш Кухске браты. Не выбірайця ж за пачастунак, але такога, якога параіць нам наша сумленне. Бо толькі тады будзе добра для нас, калі па праўдзі добрага выбярэма чалавека за старшыню»³⁶³.

Як і ў былыя часы, пакутавалі сяляне ад эпідэміі, газета «Кур'ер Літоўскі» паведамляла ў 1908 г. пра тое, што «каля чыгункі Ліда – Нёман, у ваколічных вёсках эпідэмія шкарлятыны, чорнай воспы і дыфтэрыту»³⁶⁴, у траўні 1910 г. сярод быдла ў Дзікушках з'явіўся фурункул³⁶⁵, а 10 траўня 1910 г. моцны град пабіў ураджай на Лідчыне³⁶⁶.

Эміграцыя ў Амерыку

На пачатку XX ст. прэса шмат увагі надавала абмеркаванню такой грамадскай з'явы, як эміграцыя ў Амерыку.

³⁶³ Наша Ніва. № 14. 3 красавіка 1914.

³⁶⁴ Kurier Litewski. № 12. 15 (28) stycznia 1908.

³⁶⁵ Kurier Litewski. № 102. 7 (20) maja 1910.

³⁶⁶ Kurier Litewski. № 132. 13 (26) czerwca 1910.

³⁵⁹ Наша Ніва. № 46. 17 (30) лістапада 1911.

³⁶⁰ Наша Ніва. № 50. 15 (28) лістапада 1911.

³⁶¹ Наша Ніва. № 50. 15 (28) лістапада 1911.

³⁶² Kurier Wileński. № 61 (181). 12 (25) sierpnia 1911.

«Пэўна німа такіх людзей, што ня чулі аб Амэрыцы, – пісала газета «Наша Ніва» ў 1907 г. – У Амэрыку штогод то з той, то з другой вёскі нехта выбіраецца шукаць там сабе лепшага, свабоднейшага жыцця, часта можна спаткаць і такіх людзей, што праз колькі гадоў жылі працавалі тамака і, сабраўшы грошы, вараціліся ў родную старонку». Далей газета расказвае, як жыве амерыканскі працоўны: «Заработная плата ў Амэрыцы ў 2 – 3 разы большая, як у Англіі, Францыі і Нямеччыны. Некаторыя амерыканскія рабочыя (напрыклад муляры) зарабляюць у месяц больш, як у нас... за цэлы год... А жыццё амерыканскага рабочага абходзіцца ня вельмі дорага. Напрыклад амерыканскі фунт (на нашу вагу два нашы фунты) мяса каштуе 25 кап.³⁶⁷ амерыканскі фунт сала – 20 кап., масла – 48 кап., мукі – 4 кап., цукру – 10 кап., гарбаты – 1 рубель. Кватэры добрыя і, пры там-тэйшых заробках, даступныя кожнаму работніку. Опратка і обув – фабрычныя, гатовыя і прадаюцца куды танней, як у нас. Вось чаму работнік у Амэрыцы можа купляць усяго ў 2 – 3 разы больш, як у Еўропі, вось чаму і жыве ён ў 2 – 3 разы лепш за нашых рабочых... Свет навукі ў Амэрыцэ даходзіць да ўсіх, часта просты работнік бывае так сама вучоны, як які багач. Дык ня дзіва, што працуе ён скоро, добра, што работа ў руках яго гарыць, што працоўны дзень кароткі. І абы каго на работу ня возьмуць, фабрыкант лічыць, што лепш наняць мала, але добрых і дарагіх рабочых... Праз гэта нашым пераселенцам спачатку часта вельмі дрэнна прыходзіцца, бо яны з тамтэйшымі раўнаваца не могуць, ведама, нашы – народ цёмны, забіты, прыціснуты»³⁶⁸.

Праз некалькі нумароў газета друкавала ліст беларускага эмігранта з Бэрклі: «Дайшла да мяне тут Ваша газета... Праўда што амэрыканскі рабочы шмат зарабляе. У Каліфорніі цэна рабочых рук нават яшчэ большая, як у «Нашай Ніве» паказана. Муляры бяруць па 12 – 14 рублёў у дзень, за тое ж і працуюць так, што Вашы і ня снілі: ставяць у дзень каля трох тысяч цэглаў...

³⁶⁷ Валютны курс у той час: 1 дол. = 2 руб.

³⁶⁸ Nasza Niwa. № 27. 17 (30) sierpnia 1907.

Працуюць па 10, 9, а гдзе і па 8 гадзін ў дзень, але работа ў іх у тры разы скарэй, як Вашых рабочых... Для такой працы трэба сільных, здаровых работнікаў. Людзі слабыя ў Амэрыцы... часта церпяць бяду і голад, бо зарабляюць усяго 4, 3, або і 2 рублі ў тыдзень. У Каліфорніі жыццё не надта таннае... Жыццё з кватэрай і харчамі абходзіцца 10 – 12 руб. у тыдзень... Для рабочага, каторы зарабляе 25 – 30 руб. у тыдзень, гэта ўсё не дорага. І жыць у Амэрыцы добра таму, хто мае работу. Але цяпер і ў Амэрыцы насталі дрэнныя часы. Вельмі многа багачоў збанкрутавала, і работу знайсці надта цяжка... Беларусаў тут шмат, ды ўсё прыезджаюць. Няхай жа кожны, хто хоча яшчэ ехаць у Амэрыку, раней напіша туды да сваякоў або знаёмых, ці напэўна знойдзе там працу?»³⁶⁹.

Здаецца, не ўсе беларусы прыслухоўваліся да добрай парады свайго земляка з Бэрклі, бо ў 1908 г. «Кур'ер Літоўскі» пісаў: «З ваколіц Беняконей не заканчваецца эміграцыя ў Амэрыку. Пакінутыя сем'і эмігрантаў паміраюць з голаду, бо тыя, што паехалі ў Амэрыку, не маюць там працы, не маюць грошай, каб вярнуцца, а ў нас, з-за таго, што няма работнікаў, палі стаяць не засеяныя»³⁷⁰. Эміграцыя настолькі пашырылася, што на радзіме ўжо месцамі пуставалі палі!

На эміграцыі ў Амэрыку праз падман нажываліся розныя дзялкі. «Наша Ніва» ў 1910 г. пісала пра маштабную афэру, ахвярамі якой сталі ажно 130 лідзян, якія выправіліся ў эміграцыю: «С-пад Ліды. На самыя Вялікодныя святы вярнулася да хаты цэлая грамада людзей, што выбіраліся ў прочкі ў Амэрыку. А вярнуліся вось з якой прычыны. Нашы агенты браліся даставіць у Амэрыку па цане 120–140 рублёў ад чалавека. Ахвотнікаў назбіралася душ 130.

Агенты перавялі іх праз граніцу на прускую старану, купілі білеты на чыгунку аж да Амстэрдама (место над морам у Галандзіі), ды стуль ужо меліся вадой даставіць эмігрантаў у Амэрыку.

У Амстэрдаме меўся эмігрантаў сустрэць

³⁶⁹ Nasza Niwa. № 32. 26 (8) akciabra 1907.

³⁷⁰ Kurier Litewski. № 195. 26 sierpnia (8 września) 1908.

агент і выдаць усім шыфкарту (білеты на праезд вадой). Але ані агента, ані шыфкарты эмігранты не знайшлі, і пэўна загінулі б з голаду ў чужой старонцы, каб не расейскі консул у Амстэрдаме, каторы ўсіх адаслаў за казённыя грошы ў Ліду.

Гэтым ашуканствам агенты злупілі з народу 17 тысяч рублей (130 душ па 130 руб.), і німа... ці атрымае хто свае грошы назад? Пры тым жа трэба ж і дзівіцца цемнаце нашых мужыкоў: калі ехаць у Амэрыку праз Лібаву, тады каштуе паспарт каля 15 руб., даехаць да Лібавы 5 р. і шыфкарта з Лібавы ў Амэрыку 65 рублёў, – значыць усяго 88 руб. А агенты лупілі па 120 – а то і 140 руб. з душы. Гэта ўжо яўнае ашуканства»³⁷¹.

Народны карэспандэнт «Нашай Нівы» з Бутрыманцаў з псеўданімам А. С., лічыў, што эміграцыя не такая ўжо і дрэнная з'ява: «Бутрыманцы, Лідскага павета. Сярод эканамічных праяў у жыцці тутэйшых вёсак ёсць адна вельмі цікавая і важная – гэта эміграцыя ў Амэрыку. Пачалася яна тут ужо гадоў дзесяць, або і больш і цяпер ужо ўзрасла да вялікай меры. Ёсць тут у ваколіцы такія вёскі, у каторых прыходзіцца на кожную хату па «амерыканцу», а часам і больш. Едуць найбольш людзі маладыя, дужыя, назбіраўшыя на роднай зямліцы запасы сілы, каб там, за морам, прамяняць яе на амерыканскія доллары. Едуць нават дзяўчаты і падрусткі. Я пільна ўслухаўся да гутарак аб гэтай Амэрыцы і аб «амерыканцах» і ня чуў ні разу скаргі на няўдачу, нараканні на тое, што ездзілі, ці выпраўлялі каго ў Амэрыку. Праўда, два чалавекі вярнуліся, страціўшы грошы і не даехаўшы – бо іх ашукалі агенты. А шмат хто, прыехаўшы прывозіў з сабой грошы, часам вялікія грошы. Гэтыя амерыканскія грошы не пашлі прахам, а далі змогу шмат каму з сялян паадкупляць ад паноў зямлі. І дзеля гэтага, тутака гаспадары па вёсках жывуць ня бедна, хоць зямля і не надта выгодная – бо камяністая, але ж маюць яе шмат: па паўвалокі і больш. Ці не дзеля гэтага тут і народ святлейшы, як па іншых кутох Беларусі»³⁷².

У Амэрыцы да таго часу ўсе вольныя землі

ўжо былі разабраныя: «З малымі грашыма ў Амэрыцы ўжо за зямлю не ўзяцца, добрую, вольную зямлю дачыста разабралі»³⁷³. Таму беларусы эмігравалі і ў Канаду, бо менавіта ў Канадзе, беларус – адвечны хлебароб, яшчэ мог «дастаць скарбовай зямлі на выбар 4 валокі за малыя грошы – праўда, далёка ад гораду, у глушы»³⁷⁴.

Аналізуючы працэсы эміграцыі таго часу, Вандалін Шукевіч пісаў, што «прага эміграцыі ў Амэрыку захапіла як літоўцаў, так і беларусаў і нават беларусаў у большай ступені», і з-за гэтага нават пачала памяншацца колькасць жыхароў Лідскага павета³⁷⁵.

Эміграцыя яўрэяў

Пра жыццё былых лідскіх яўрэяў у Амэрыцы ў «Лідскае слова» стала пісаў былы лідзянін М. Івенскі. У сваім лісце ад 14 (1) снежня 1912 г. ён раскажаў пра жыццё эмігрантаў: «Эміграцыйныя плыні вынеслі шмат маладых сіл з Расіі... Эмігранты прыбываюць штодзённа тысячамі і напаўняюць кварталы вялікіх гарадоў Новага свету. Кожны горад рысы аседласці мае свой зямляцкі звяз. Мэта гэтых звязаў – узаемадапамога. Калі зямляк захварэе ці патрапіць у крытычны стан, звяз аказвае шчодрую дапамогу. І наш горад тут не выключэнне. У шматлікіх гарадах ЗША ёсць лідскія звязы. А ў Нью-Ёрку... малады лідскі звяз, заснаваны чатыры гады там прагрэсіўнымі элементамі... Кожны год звяз ладзіць баль, на які з'езджаюцца землякі з усіх бакоў новага аграмаднага Вавілона – Нью-Ёрка. На гэтых бальях часта паказваюць туманныя карціны [слайды – Л. Л.] роднага горада, і цяжка перадаць тое захапленне, якое ахоплівае гледачоў пры відах роднага кута. Наогул, ва ўсіх нашых землякоў, як у старых так і маладых, захавалася сувязь з радзімай».

Надрукаваўшы некалькі нарысаў пра амерыканскія справы, праз тры месяцы Іменскі зноў напісаў пра жыццё лідскіх эмігрантаў-яўрэяў: «Самы стары лідскі

³⁷³ Наша Ніва. № 25. 21 чэрвеня 1912.

³⁷⁴ Там жа.

³⁷⁵ Kurier Litewski. № 249. 29 października (11 listopada) 1908.

³⁷¹ Наша Ніва. № 20. 13 (26) травеня 1910.

³⁷² Наша Ніва. № 2. 13 (26) студзеня 1912.

зямляцкі звяз у Амерыцы – Лідскі братэрскі саюз узаемадапамогі – быў заснаваны ў 1891 г. У гэты час яўрэйская эміграцыя набыла масавы характар. У звязе ёсць былыя лідзяне, якія жывуць у Амерыцы ўжо каля пяцідзiesiąці гадоў, яны былі першымі. Звяз існуе, квітнее і налічвае каля 300 сяброў. З справаздач бачна, што на дапамогу бедным лідзянам і іншую дабрачыннасць было выдаткавана каля 7 000 руб. Пазыковы фонд звязу мае 5 000 руб. Пазыкі памерам да 50 долараў выдаюцца ўсім сябрам звязу. Звяз мае грошы з сяброўскіх складак, канцэртаў, тэатральных паставак. Шмат хто з сяброў звязу быў сярод арганізатараў сінагогі «Аншэй Ліда». Сярод заснавальнікаў звязу вылучаюцца стары Гальданскі, Міркоўскі і Міндэс. Зараз старшынём звязу з'яўляецца сп. Лівай, г. І. Літовіч – сакратар звязу з дня заснавання. Доктар звязу, былы лідзянін Д. М. Блок. 22 сакавіка звяз праводзіць грандыёзны баль-маскарад»³⁷⁶.

Эміграцыя з нашага горада сталася прыбыткавай справай для параходных кампаній, і таму «Лідскае слова» стала друкавала аб'явы наступнага зместу: «Рускае акцыянернае таварыства «Рускае паўночна-заходняе параходства», віленскае агенцтва, лідскае аддзяленне. Штотыднёвыя тэрміновыя рэйсы з Лібавы ў Англію, а адтуль на параходах лепшых англійскіх фірм у Нью-Ёрк, Бостан, Філадэльфію ці парты Канады, без перасадкі ў Нью-Ёрк, акрамя таго ў Паўдзённую Амерыку, Афрыку і Аўстралію. Па падрабязную інфармацыю... запрашаем звяртацца ў Лідскі аддзел да С. І. Вінаградава, уласны дом»³⁷⁷.

Паліцыя, злачыннасць, здарэнні

Пасля паўстання 1831 г., на пачатку сакавіка 1832 г. у дадатак да павятовай у Лідзе была арганізавана гарадская паліцыя³⁷⁸. Ужо 12 сакавіка 1832 г. выканаец абавязкаў лідскага гараднічага падпалкоўнік Верашчак вырашыў за падтрымку паўстанцаў пакараць каталіцкае

³⁷⁶ Лідское Слово. № 16. 1 марта 1913.

³⁷⁷ Лідское Слово. № 11. 25 января 1913.

³⁷⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 9. Спр. 110. «Об учреждении городской полиции в гор. Волковыске, Лиде и Слониме».

святарства і пачаў цяжбу з лідскімі касцёламі. На ўтрыманне «паліцэйскай каманды» ў гэты, 1832 г., горад выдаткаў 900 срэбных рублёў³⁷⁹.

Пры канцы XIX ст. павятовай паліцыяй кіраваў спраўнік. Гарадской паліцыяй кіраваў гарадскі наглядчык, які падпарадкоўваўся павятоваму спраўніку. Напрыклад, у 1894 г. абавязкі гарадскога наглядчыка выконваў Сцяпан Цімафееў³⁸⁰.

14 красавіка 1887 г. быў прызначаны штат лідскай паліцыі: 2 старшыя з акладам 132 руб. і 10 малодшых з акладам 108 руб. у год. Паліцэйскаму наглядчыку выплачвалася 100 руб., а ніжнім чынам – па 90 руб. кватэрных у год³⁸¹.

У 1890 г. на ўтрыманне паліцыі горад выдаткоўваў 1 844 руб., з гэтай сумы заробак – 1 344 руб., абмундзіраванне – 300 руб., наём памяшкання з ацяпленнем і асвятленнем – 200 руб. На наём памяшкання для паліцэйскага наглядчыка г. Ліды за 1889 і 1890 г. – 200 руб.³⁸²

Нашым галоўным паліцыянтам з 1888 па 1899 г. быў лідскі спраўнік Сцяпан Мацвеевіч Ляўданскі. За сваю службу атрымаў розныя адзнакі і быў узнагароджаны ордэнам Уладзіміра 3-й ступені³⁸³.

27 кастрычніка 1899 г. губернатар прызначыў на пасаду лідскага спраўніка былога памочніка віленскага павятовага спраўніка надворнага дарадцу Махцэвіча³⁸⁴. Пра Аляксандра Уладзіміравіча Махцэвіча вядома, што ён скончыў Віленскую пяхотную вучэльню і служыў у 107-м Траецкім пяхотным палку (Вільня)³⁸⁵. Надворны дарадца Махцэвіч нядоўга быў нашым спраўнікам. Хутка прэса паведаміла: «Рэзалюцыяй губернскага праўлення ад

³⁷⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 4. Спр. 40. «Смета прихода и расхода денежных средств в гр. Лида на 1832 г.». А. 3.

³⁸⁰ Памятная книжка Виленской губернии на 1894 г. Вильна, 1893. С. 274.

³⁸¹ Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1898.

³⁸² Виленские губернские ведомости. № 55. 14 июля 1890.

³⁸³ Памятная книжка Виленской губернии на 1903 г. Ч. 3. Вильно, 1902. С. 58.

³⁸⁴ Виленские губернские ведомости. № 87. 6 ноября 1899.

³⁸⁵ Памятная книжка Виленской губернии на 1900 г. Вильно, 1899. С. 272.

18-га лістапада (1900 г.) Лідскі павятовы спраўнік, надворны дарадца Махцэвіч з-за пераводу на службу ў Віцебскую губерню выключаны з ліку асоб... якія служаць... у Віленскай губерні»³⁸⁶.

Надворны дарадца Мікалай Іванавіч Салаўеў скончыў Уладзімірскую духоўную семінарыю, на пасадзе лідскага спраўніка з 11 лістапада 1901 г.³⁸⁷ З прэсы даведваемся, што лідскі павятовы спраўнік Салаўеў у 1901 г. атрымаў падзяку губернатара за дбайнае стаўленне да службовых абавязкаў³⁸⁸.

31 студзеня 1905 г. загадам № 14 па Віленскім губернскім кіраванні «начальнік земскай варты Новамінскага павета [Мінск-Мазавецкі павет – Л. Л.] капітан фон Гротэ-Буко, згодна з яго прашэннем, прызначаецца часовым выканаўцам абавязкаў лідскага павятовага спраўніка»³⁸⁹. З «Памятных кніжак Віленскай губерні» бачна, што з 1906 г. па пачатак 1914 г. ён узначальвае павятовую паліцыю. Назаўжды застаўся ў гісторыі як першы лідар беларускага нацыянальнага руху ў нашым горадзе.

31 студзеня 1906 г. быў вызначаны новы штат лідскай паліцыі: 4 старшыя з акладам 330 руб. і 17 малодшых з акладам 240 руб. у год. Паліцэйскаму наглядчыку выплачвалася 150 руб., а ніжнім чынам па 90 руб. кватэрных у год³⁹⁰. У тым жа 1906 г. удаве лідскага паліцэйскага Соф'і Камар прызначана аднаразовая дапамога ў памеры 10 руб³⁹¹.

Як пісалася вышэй, пасля пашырэння Ліды ў 1911 г. колькасць гарадской паліцыі зноў павінна была павялічыцца.

Інфармацыі пра дзейнасць праваахоўнай сістэмы на Лідчыне на пачатку ХХ ст. у прэсе не шмат. Першая легальная штотыднё-

вая беларуская газета «Наша Доля» (газета была рэвалюцыйна-дэмакратычнага кірунку, усяго выйшла 6 нумароў, з іх 4 былі канфіскаваны, 7-ы быў знішчаны яшчэ ў наборы) у першым жа сваім нумары, які выйшаў у верасні 1906 г., напісала пра лідскага спраўніка: «На Зельну ў Васілішскай воласці злодзеі пакралі коні. Гаспадары чутка згледзеліся і пагналіся следам за канакрадамі. Зладзеі ў Ліду, і гаспадары ў Ліду ды да паліцыі з просьбай, каб ператрэсці мястэчка. Аж спраўнік сам выйшаў да збываваных гаспадароў і сказаў: «Не магу, братцы, я вам даць стражнікаў, мне іх даў губернатар, каб сматрэць за спакойствам». Выйшла тое, што гаспадары самі прыгналі канакрадаў пад скрыдэлка паліцыі. А трэба ведаць, што на тую пару была вучэнне стражнікаў, і іх з'ехалася якіх з семдзесят чалавек, так што не толькі мястэчка, а цэлы павет маглі б ператрэсці»³⁹². Цяжка сказаць, ці была гэта публікацыя тэндэнцыйнай.

Пасля адкрыцця Полацка-Сядлецкай чыгункі Ліда стала буйным чыгуначным вузлом, горад пачаў хутка расці, узняліся кошты на жылло. Лідскі спраўнік фон Гротэ дэ Буко 17 чэрвеня 1909 г. напісаў рапарт пра тое, што паліцэйскім не хапае прызначаных грошай на арэнду жылга. Таму Лідскі сход упаўнаважаных вырашаў павялічыць кватэрныя выплаты і акрамя гэтага прызначыць 100 руб. на закупку рэвальвераў і шабляў³⁹³. У выніку да раней выдаткаваных сум горад пачаў даплачваць павятовому спраўніку 100 руб. і ягонаму памочніку 50 руб. у год. Паліцэйскаму наглядчыку Ліды даплачвалася 60 руб. у год³⁹⁴.

У канцы 1912 г. лідскі павятовы спраўнік фон Гротэ дэ Буко арыштаваў на пяць сутак конна-паліцэйскага ўрадніка Івана Грыгаровіча за тое, што той дазволіў сабе на шматлюдным зборы прамаўляць брыдкія словы супраць святара Дакудаўскай царквы Смірнова і прыстава 5 стану Інчыка³⁹⁵.

Каб умацаваць дысцыпліну сярод падначаленых, лідскі спраўнік выдаў адмыс-

³⁸⁶ Виленские губернские ведомости. № 95. 29 ноября 1900.

³⁸⁷ Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. Вильно, 1901. С. 262.

³⁸⁸ Виленские губернские ведомости. № 77. 29 сентября 1901.

³⁸⁹ Виленские губернские ведомости. № 20. 9 января 1905.

³⁹⁰ Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1907.

³⁹¹ Виленские губернские ведомости. № 92. 22 ноября 1906.

³⁹² Наша Доля. № 1. 1 сентября 1906 г.

³⁹³ Виленские губернские ведомости. № 50. 23 июня 1910.

³⁹⁴ Виленские губернские ведомости. № 63.11 августа 1912.

³⁹⁵ Лидское Слово. № 5. 14 декабря 1912.

ловы загад, аб чым пісала газета «Беларус» у лютым 1913 г.: «Ліда. У загадзе павятовай паліцыі спраўнік звяртае ўвагу на тое, што стражнікі паліцыі прымушаюць сялян і крамнікаў даваць хабар і купляць ім гарэлку. Спраўнік папярэджвае, што калі паступіць ад каго такая скарга, дык абвінавачаны ў хабары ўраднік ці стражнік будзе выгнаны са службы без паяснення прычын, а калі будзе даказана, што прымушаў даваць хабар, дык тады будзе адданы пад суд»³⁹⁶.

Загадам віленскага губернатара № 163 ад 6 ліпеня 1914 г. звальняецца ў адстаўку па яго заяве «з-за хваробы, лідскі павятовы спраўнік калежскі дарадца фон-Гротэ-дэ-Буко. Да часовага выканання абавязкаў лідскага павятовага спраўніка камандзіраваны старэйшы чыноўнік для асаблівых даручэнняў пры Віленскім губернатара, калежскі дарадца Пешкаў»³⁹⁷.

Сумным быў лёс лідскіх паліцэйскіх. Да канца верасня 1915 г., перад уваходам нямецкіх войску горад, усе ўстановы Ліды былі эвакуіраваны на ўсход. Часовы выканавец абавязкаў спраўніка А. Н. Пешкаў 28 жніўня 1916 г. праз свайго бацьку, генерал-лейтэнанта Н. Н. Пешкава, які ў ліпені 1916 г. быў прызначаны ваенным генерал-губернатарам заваяваных абласцей у Турцыі, арганізаваў распараджэнне № 26086 Дзяжурнага генерала Штаба Вярхоўнага галоўнакамандуючага: «... камандзіраваць да генерал-губернатара абласцей Турцыі... Пешкава в.а. лідскага павятовага спраўніка стацкага дарадцу Пешкава, паліцэйскага наглядчыка г. Ліды губернскага сакратара Лявіцкага... а таксама 18 пешых стражнікаў Лідскага павята»³⁹⁸. Ці вярнуўся хто з шараговых лідскіх паліцэйскіх дахаты?

Прэса рэгулярна паведамляла пра пасяджэнне Віленскага акруговага суда ў Лідзе, але амаль што не пісала пра дзейнасць лідскіх судаў. Рэдкім выключэннем у гэтым сэнсе з'яўляецца записка пра хабарніцтва ў лідскіх судах, надрукаваная ў «Нашай

Ніве». Нехта пад псеўданімам «Валасны» ў 1910 г. пісаў з мястэчка Беліца пра тое, што за малую справу валасны суддзя бярэ з сялян 5 рублёў, а за трохі больш значную – 8–10 рублёў³⁹⁹.

У тыя гады было здзейснена некалькі ўцёкаў з лідскай турмы. «Кур'ер Літоўскі» пісаў пра спробу ўцёкаў 24 верасня 1906 г.: «Шасцёра зняволеных, якія знаходзяцца пад следствам, скарыстаўшыся невялікай колькасцю ахоўнікаў, здзейснілі спробу ўцячы з турмы. ...калі дзяжурны ахоўнік адкрыў дзверы камеры, усе яны кінуліся на яго, уцягнулі ў камеру, забралі рэвальвер і ключы і выпусцілі ўсіх зняволеных. Падняўся вялікі шум, які пачуў другі ахоўнік. Ён закалоў штыком арыштанта, узброенага рэвальверам, і прымусіў астатніх зняволеных разысціся па камерах. Аднак адзін са зняволеных, нехта Пятроў, паспеў збегчы з турмы»⁴⁰⁰. А 28 сакавіка 1911 г. з павятовай турмы ўцяклі Пётр Мілашэвіч (17 гадоў) і Кароль Альшэўскі (19 гадоў)⁴⁰¹.

Узімку 1906 г. усеагульную цікавасць у горадзе выклікаў наступны выпадак: «Некалькі тыдняў таму спадар К., кіраўнік маёнтка Дворышча, падвергнуўся напад дзвух рабаўнікоў белым днём на дарозе Ліда – Дворышча. Рабаўнікі былі ў форме земскіх стражнікаў, мелі карабіны і шаблі. Адзін з іх цэліўся ў с-ра К., другі, з аголенай шабляй, забраў у ахвяры партманэ з 700 рублямі. С-р К. і фурман пазналі потым у Лідзе рабаўнікоў, якія яшчэ не займалі пасады стражнікаў, а былі толькі кандыдатамі на гэтую пасаду. Варта было б у кандыдатаў на пасаду стражніка патрабаваць рэкамендацыі ад паважаных людзей, каб падобныя выпадкі не паўтараліся»⁴⁰².

Увосень 1906 г. газета пісала пра некалькі рабункаў на Лідчыне: «У ноч на 18 верасня ў фальварку Ольжава ў Тарноўскай гміне абрабаваны арандатары Гірш Гудоўскі і Дварынскі. Рабаўнікі Юзаф Мерч-Аляксеў і Мікалай Пухальскі (сын кантралёра акцызнай палаты) былі арыштаваны з забранымі

³⁹⁶ Biełarus. № 6. 14 lutaho 1913.

³⁹⁷ Виленские губернские ведомости. № 61. 2 августа 1914.

³⁹⁸ Виленские губернские ведомости. № 9. 10 сентября 1916.

³⁹⁹ Наша Ніва. № 12. 18 (31) сакавіка 1910.

⁴⁰⁰ Kurier Litewski. № 221. 30 wrzesnia (13 pazdernika) 1906.

⁴⁰¹ Kurier Litewski. № 72. 31 marca (13 kwietnia) 1910.

⁴⁰² Kurier Litewski. № 21 (122). 26 stycznia (8 lutego) 1906.

грашамі. 23 верасня ў 9 гадзіне вечара на Гродзенскай шашы, сярод глухога лесу на паштовую карэту з Лідскай канторы напала некалькі ўзброеных рабаўнікоў у масках. Стрэламі паштальён паранены ў шыю і руку. Хоць паштальён і сам стрэліў чатыры разы, але разам з фурманам быў прывязаны ў лесе да дрэва. Нападнікі забралі грошы, пошту і зніклі»⁴⁰³.

Тады ж на Лідчыне з'явіўся вядомы рабаўнік і беглы катаржнік Ліннікаў: «У ноч з 18 на 19 ліпеня два ўзброеныя злачынцы напалі на ўладальніцу маёнтка Гародна Пляменнікаву і яе аканому Ельскага, якія вярталіся з Вільні. Нападнікі забралі грошы, пярсцёнкі, брычку і каня і з усім гэтым з'ехалі. Аднак іх хутка дагналі на дарозе з Жырмун на Ліду. Напад, здаецца, ёсць справай уцекача з катаргі Ліннікава, якога здаўна шукае паліцыя»⁴⁰⁴.

8 жніўня 1907 г. сялянка Разалія Купрашэвіч з Мытлянскай воласці, «праходзячы лесам каля вёскі Ваверка, знайшла труп незнаёмага чалавека без галавы»⁴⁰⁵.

Заканчэнне рэвалюцыі 1905–07 гг. не прынесла спакою лідскім купцам, у красавіку 1911 г. «у гадзіну ночы з чацвярга на пятніцу двое невядомых напалі на яўрэя Дубіцкага... і, пагражаючы рэвальверам, забралі ў яго 3 000 рублёў»⁴⁰⁶.

У лістападзе 1911 г. у «кватэры паручніка 172-га палка пяхоты Якштаса»⁴⁰⁷, які знаходзіцца ў адпачынку, быў знойдзены задушаны шараговец таго ж палка Кулін». Як высветліла следства, яго забілі рабаўнікі, якіх шараговец выпадкова заспеў на месцы злачынства⁴⁰⁸.

На Лідчыне, як і па ўсёй імперыі, чыноўнікі не маглі стрымацца ад крадзяжу грошай, за якія яны адказвалі на службе. Увосень 1911 г. у Астрыне «ўцёк начальнік мясцовага паштова-тэлеграфнага бюро

Нюнька. Рэвізія выявіла недахоп грошай у суме 5 600 руб. Следства паказала, што грошы скраў Нюнька. Пачаўся яго росшук»⁴⁰⁹. У тую ж восень у мястэчку Жалудок нейкі Эдвард Градзіцкі, «член тутэйшага сельскагаспадарчага таварыства, скраў з касы таварыства 120 руб. 31 кап.»⁴¹⁰.

Вялікай бядой для сялян былі канакрады. Пад псеўданімам Далёкі нехта з жыхароў Лідчыны пісаў у «Нашу Ніву»: «М. Воранава Лідскага павета. Вельмі шкадуем, што закон аб зладзеях аб'яўлен надта позна, як ужо пачаліся доўгія ночы. Канакрады ды іншыя майстры працуюць пра тое, ды за пару апошніх тыдняў справілі па вёсках і дварох пагалоўныя крадзежы. Каровы і валы крадуць сярод белага дня, коні уводзяць начамі. Праўда і тое, што ў кожнай вёсцы, часцей на аднаселлі, зладзеі находзяць прытулак і нават маюць сваіх агентаў. Павядуць мужыцкую канюху – гаспадар запрашае людзей, разстаўляе па мастох і па трактах, сам прыслухаецца, ды на тым і канчаецца справа. Да паліцыі рэдка ўдаецца [звяртаецца – Л. Л.]. Усяго ў нашай вакрузі, як вядома нам, уведзена штук 20 коней. [...] Не так даўно абакралі зладзеі царкву ў в. Папоўская Жыжма Лідскага павета»⁴¹¹.

У студзені 1913 г. на дарозе «з двара Ваверка ў Багданаўшчыну забілі арандатара двара Ваверка, Ляса. Забойцы ўсё тулава парубалі на кавалкі, адсеклі ногі, пабілі галаву і рукі. Гэтак сама зрабілі з цялятамі і качкамі, каторых Ляс вёз на продаж»⁴¹².

Стаў ахвярай злачынцаў ці быў іх хаўруснікам экспедытар бровара Пупко М. Вайнштэйн: «3 студзеня ў 4 гадзіны раніцы на станцыі Сарны, калі цягнік адправіўся на Ліду, у піўным вагоне бровара М. Пупко знаходзіўся экспедытар М. Вайнштэйн. У дзверы вагона пастукаўся невядомы, які назваўся кандуктарам цягніка, і Вайнштэйн адчыніў дзверы. Невядомы кінуўся на экспедытара і пачаў душыць яго за горла. У выніку забраў 452 руб., у Вайнштэйна засталася 125 руб. Ад бровара»⁴⁰⁹ Курьер Wileński. № 92 (212). 20 września (8 października) 1911.

⁴¹⁰ Курьер Wileński. № 70 (190). 24 sierpnia (6 września) 1911.

⁴¹¹ Наша Ніва. № 37. 10 (23) сеньябра 1909.

⁴¹² Наша Ніва. № 4. 25 студзеня 1913.

⁴⁰³ Kurier Litewski. № 219. 29 września (11 października) 1906.

⁴⁰⁴ Kurier Litewski. № 166 (267). 26 lipca (8 sierpnia) 1906.

⁴⁰⁵ Kurier Litewski. № 180. 15 (28) sierpnia 1907.

⁴⁰⁶ Kurier Wileński. № 129.11 (24) czerwca 1911.

⁴⁰⁷ Леон Феліксавіч Якштас, малодшы афіцэр 1-й роты 172 палка – Гл: Памятная книжка виленской губернии на 1911 г. Вильно, 1911. С. 157.

⁴⁰⁸ Kurier Wileński. № 243. 28 października (8 listopada) 1911.

ў паліцыю даслана патрабаванне дапытаць Вайнштэйна, з яго ўзята падпіска аб нявыездзе»⁴¹³.

Улетку 1913 г. газета «Беларус»: «Ліда. Тутака ездзяць цыгане і не дорага прадаюць нібы медны посуд. Тым часам аказваецца, што гэты посуд з звычайнай бляхі і не варты нават паловы сумы, што бяруць за яго цыгане»⁴¹⁴.

Уся міравая прэса паведаміла пра інцыдэнт, які адбыўся ў Берліне з Лізаветай Скосыравай, уладальніцай маёнтка Лебада і маці будучага «караля Андоры» Барыса Скосырава⁴¹⁵. З-за цікавасці прыводзім тэкст з газеты «Нью-Ёрк Таймс» амаль што цалкам: «Перададзена ў Нью-Ёрк з Берліна па трансатлантычным бяздротавым тэлеграфам Марконі. Крадзеж каштоўнасцей. Дзіўны давер... жанчыны да новых сяброў у Берліне.

Берлін, 29 сакавіка. Двое мужчын і адна жанчына былі арыштаваны берлінскай паліцыяй у выніку хітрай аперацыі, якая літаральна выратавала фраў фон Скосыраву... У выніку аперацыі жанчыне вярнулі каштоўнасці на суму 123 тысячы марак (31 250 \$)⁴¹⁶, скрадзеныя з-за яе ўласнага неймавернага глупства і даверлівасці.

Вяртаючыся ў родныя мясціны, фраў фон Скосырава некалькі дзён правяла ў Берліне. У адзін з такіх дзён у кафэ на Фрыдрыхштрасэ да яе падышла прыемная маладая дзяўчына. Жанчыны разгаварыліся. Фраў фон Скосырава распавяла сваёй новай сяброўцы, што ў яе ў сумачцы знаходзяцца каштоўнасці на суму ў 125 тыс. марак. Неўзабаве новая знаёмая, папярэдне папрасіўшы прабачэння за сваю нядоўгую адсутнасць, патэлефанавала свайму каханку і прапанавала выкрасці каштоўнасці, калі той паабяцае вывезці яе потым з Берліна.

Палюбоўнік тут жа знайшоў сябра, неўзабаве двое мужчын з'явіліся ў кафэ і прадставіліся ахвяры вайсковымі афіцэрамі. Далей яны прапанавалі разам наведаць сінематограф. Падчас сеансу

адзін з так званых афіцэраў, які размясціўся з маладой жанчынай ззаду, нейкім чынам змог абшукаць сумачку фраў фон Скосыравай. У гэты час побач з ёй сядзеў другі мужчына.

Праз некаторы час фраў фон Скосырава выявіла, што парачка, якая сядзела ззаду, знікла. Але сусед супакоіў яе і выказаў здагадку, што маладыя людзі выйшлі патэлефанаваць. Потым ён сам адправіўся на іх пошукі. Пасля таго, як ён таксама не вярнуўся, фраў фон Скосырава выявіла крадзеж.

У хуткім часе паліцыя высветліла, што гэтая тройца потым прапаноўвала каштоўнасці ў якасці аплаты за наведванне рэстаранаў. Маладую жанчыну арыштавалі, і яна ва ўсім прызналася. Паліцыя таксама наведла яе мужа, вядомага гандляра, каб атрымаць па гэтай справе больш інфармацыі. Муж настолькі быў усхваляваны інфармацыяй пра тое, што яго жонка член банды аферыстаў, што адразу пасля сыходу паліцыі застрэліўся.

Дваіх мужчын арыштавалі ў Мюнхене. Абодва ва ўсім прызналіся і назвалі імя ювеліра, скупшчыка крадзенага. Скупшчык таксама ва ўсім прызнаўся, і ўсе каштоўнасці былі вярнуты ўладальніцы»⁴¹⁷. Загадка дзіўных паводзін Лізаветы Скосыравай, немаладой ужо жанчыны (1861 г.н.), можа мець простую адгадку, але ў здагадкі мы ўдавацца не будзем.

Які паўсюдна, на Лідчыне не абыходзілася без побытавых злачынстваў.

Так у кастрычніку 1907 г. у Васілішках, нейкі Б. «стрэліў з рэвальвера ў качку, якая была ўласнасцю сялянкі, за што тая напала на яго з жэрдкай у руках». Абодва былі арыштаваны на тыдзень»⁴¹⁸.

«Наша Ніва» паведамляла пра злачынствы розных службоўцаў. Пры канцы 1907 г. у вёсцы Заборцы Ганчарскай воласці ляснік Лагень «падвыпіўшы добра на вяселлі Шпілеўскага, пакалечыў шырокім нажом Анелі Шмара тры пальцы на левай руцэ і Стэфцы Баярчык нагу і калена»⁴¹⁹. А на пачатку 1908 г. у вёсцы Аса-

⁴¹³ Лидское Слово. № 9. 11 января 1913.

⁴¹⁴ Biełarus. № 23. 19 жніўня 1913.

⁴¹⁵ Лаўрэш Леанід. Кароль Андоры з-пад Ліды // Маладосць. №10. 2014. С. 114–125.

⁴¹⁶ 31 250 \$ у 1913 г. роўня 771 856 \$ у 2017 г.

⁴¹⁷ New York Times. 30 March 1913.

⁴¹⁸ Kurier Litewski. № 220. 3 (16) października 1907.

⁴¹⁹ Nasza Niwa. № 36. 21 hрудnia 1907.

ва Беліцкай воласці «старшына Лукашэвіч [кіраўнік воласці – Л. Л.] пабіў ды катаваў мужыка Южыка Санюка без усялякай прычыны»⁴²⁰.

Але даставалася і чыноўнікам. На Нёманскай гуце шкла (зараз у Бярозаўцы) адбыўся сапраўдны «пралетарскі» чын: «працаўнікі з-за помсты напалі на чыноўніка заводакіравання Юзафа Лідашынскага, пабілі яго кіямі і выбілі некалькі зубоў»⁴²¹.

У кастрычніку 1910 г. у Радзівонішках нежаданне вяртаць дзядзькам пазыку прывяло да забойства пляменніцы: «Ева Тарашкевіч пазычыла свайму дзядзьку Станіславу Тарашкевічу 110 рублёў, праз нейкі час патрабавала вярнуць грошы, але Тарашкевіч адмовіўся. Тады Ева звярнулася ў суд і выйграла справу. Дзядзька, незадаволены прысудам, выцяў пляменніцу палкай у галаву. Ахвяра зараз знаходзіцца ў шпіталі Св. Якуба ў Вільні, дзе ёй зрабілі аперацыю, але стан здароўя безнадзейны. Тарашкевіч арыштаваны»⁴²². А праз два месяцы падчас вяселля ў вёсцы Зблянны «40-гадовы селянін Антон Лакцевіч пасварыўшыся з суседзямі пайшоў да сябе. Праз нейкі час ён выйшаў з хаты, і на яго напала 10 чалавек, якія пачалі біць яго дошкамі з плоту. Білі, пакуль Лакцевіч не памёр. Забойцы хацелі кінуць труп у Нёман, але для гэтага трэба было прайсці каля хаты святара. Таму яны выкапалі дол каля школы і тут закапалі забітага. У Лакцевіча засталіся пяцёра дзяцей. Забойцы арыштаваныя»⁴²³.

У Цвербутах брат забіў брата: «Завяліся брат з братам за дошку. Старшы брат з жонкай і сынамі накінуліся на меншага і зрабілі тры раны ў галаве сякерай, той і памёр. Тады старшы брат схпіў атруту, а дзяцей і жонку суд выслаў на вечную катаргу. Дошка асталася... на труну»⁴²⁴.

Як і ў наш час, былі на Лідчыне ўсялякія знахары і «народныя дактары», якія добра зараблялі на народным невуцтве ды недаступнасці сапраўднай медыцыны, у

1911 г. у амаль што «курортнай» прынёманскай вёсцы Сялец Ганчарскай воласці нейкі Язэп З. наняў кватэру «і абвясціў сябе знахарам. Лечыць ён націраючы спіртам і ад кожнай хваробы робіць адно і тое. Хваліцца, што выганяе добра раўматызм, падвей, рожу і др., ды што на ўсю Расею такіх, як ён, знахараў ёсць усяго толькі 40 чалавек. Туманіць галаву людзям добра ўмее, а тыя і пручь да яго, нясучы свае цяжка запрацаваныя капейкі, каторых шкадуюць на праўдзівага доктара»⁴²⁵.

Беларуская газета «Наша Ніва» ў красавіку 1913 г. расказала пра спецыфічныя метады лячэння, якія ўжываў другі знахар: «Сялянка вёскі Краснае, Беліцкай воласці Лідскага павету Аўдоцця Вітка, захварэла на раматус у нагах. Ёй парадзілі, каб яна ўдалася на раду да знахара Кастуся Русакевіча, што жыве ў вёсцы Лоск Ашмянскага павету. 7 красавіка яна прыехала да гэтага знахара і, па загаду яго засталася ў яго на лекі... У ночы Русакевіч заткнуў Вітке горла, каб не крычала і... згвалціў яе, даводзячы, што ад гэтага раматус у нагах прападзе. Па справе робяць цяпер следства»⁴²⁶.

27 лютага 1913 г. ад бацькі з мачахай збегла 12-гадовая дзяўчынка Ганна Пруская. З сабой яна знесла вексель і іншых каштоўных папер на 4 000 руб!⁴²⁷

Здараліся цяжкія злачынствы, якія выклікалі вялікае абурэнне грамадства: «7 снежня да ўрадніка 21-га ўчастка Пятроўскага прыйшла сялянка мястэчка Беліца Анастасія Ярушэнка і заявіла, што настаўнік Беліцкай народнай вучэльні З. схіляў да ўступлення ў палавую сувязь яе дачку Алену 13-ці гадоў і вучаніц Мар'ю С. (14 гадоў) і К., пакідаў іх пасля ўрокаў у класе і даваў ім за гэта грошы. Паліцэйскае дазnanне пацвердзіла заяву сялянкі. Справа перададзена судоваму следчаму». З рэдакцыйнага артыкула «Лідскага слова»: «Становіцца страшна за гэтых маленькіх дзяўчатак, становіцца балюча за прыроду чалавека, які жыве ў век электрычнасці, аэрапланаў... Мы не ведаем, ці гэта псіхопаталагічны дэгенерат, ці распушча-

⁴²⁰ Nasza Niwa. № 6. 14 (27) marca 1908.

⁴²¹ Kurier Wileński. № 131 (251), 5 (18) listopada 1911.

⁴²² Kurier Wileński. № 4. 7 (20) października 1910.

⁴²³ Kurier Wileński. № 57. 10 (23) grudnia 1910.

⁴²⁴ Наша Ніва. № 12. 24 сакавіка 1911.

⁴²⁵ Наша Ніва. № 11. 17 сакавіка 1911.

⁴²⁶ Наша Ніва. № 14. 5 красавіка 1913.

⁴²⁷ Лідское Слово. № 16. 1 марта 1913.

ны чалавек – вынік найнавейшай фармацыі, найнавейшай гнілой літаратуры»⁴²⁸.

Пазбаўлены правоў Паўлюкевіч (суджаны за нешта раней і па суду пазбаўлены правоў) у жніўні 1912 г. у публічнай установе (публічным доме) Вайна на Выгане ў запальчывасці і раздражненні прычыніў цяжкую рану шараговаму Лідскага палка Жыліну, ад якой той памёр⁴²⁹. 19 студзеня 1913 г. той жа Паўлюкевіч у вазніцы земскай пошты Сольца А. Кандрацкага скраў покрыв з футры коштам 30 руб.⁴³⁰ 7 сакавіка ў судзе слухалася справа аб забойстве ў публічным доме. Паўлюкевіч быў прыгавораны да арыштанцкіх рот на 2 гады і 2 месяцы⁴³¹. Звычайна газета не пісала, дзе знаходзіліся хаты, у якіх адбылося злачынства, тое, што згадваецца публічны дом Вайна на Выгане, дазваляе выказаць здагадку, што Вайн у Лідзе недзе меў яшчэ адну гэткую ўстанову. Тым не менш, гэта адзінае згаданне ў прэсе месца, дзе знаходзілася такая спецыфічная ўстанова.

У канцы 1912 г. газета «Лідскае слова» ўзняла праблему хуліганства ў горадзе: «У апошні час хуліганства з вялікіх гарадоў уварвалася ў нашу Ліду. Штодзённа чутна жальба мірных жыхароў, якія сталі ахвярамі розных зладзеяў – ласуноў... якія крадуць варэнне, зладзеяў-зухаў, якія не толькі ўначы, але і ўдзень дакучаюць людзям. Здымаюць з пасажыраў каракулевыя шапкі, крадуць футравыя муфты, футры...»⁴³². У тым жа нумары газета паведаміла, што 10 снежня ў 9 гадзін раніцы ў Л. Далінскага (бацькі будучага прафесара-кіназнаўцы І. Л. Далінскага), «калі ён ехаў на рамізніку на вакзал, скрадзена з галавы каракулевая шапка. Злачынца ўцёк»⁴³³. У лютым 1913 г. зламыснік на рынку сарваў шапку з галавы Вадэйкі, а 11 лютага на Віленскай вуліцы хуліганы напалі на нейкага Бобліса і нават сарвалі з яго галёшы! У абодвух выпадках хуліганы затрыманы⁴³⁴. 14 траўня 1913 г. нейкі зух адвінціў 4 медныя замкі коштам

12 руб. з дзвярэй кватэры камандзіра мясцовага палка⁴³⁵.

Не абыходзілі тутэйшы люд няшчасныя выпадкі і розныя здарэнні.

19 лютага 1910 г. у маёнтку Падзітва генерала Ілавайскага «селянін Міхал Бэдзюнец рэзаў салому для быдла, усадзіў у сячкарню руку, і сячкарня адсекла руку»⁴³⁶. Яшчэ больш цяжкі выпадак адбыўся з селянінам вёскі Мошкішкі Лідскага павета, дзе Георгі Бабін «упаў з даха на кол агароджы. Яго знялі з палі і адправілі ў шпіталь Св. Якуба ў Вільні, дзе Бабін памёр»⁴³⁷.

Сяляне любілі добра «закласці за каўнер», што часам прыводзіла да смерці піякаў: «В. Сялец, Лідскага павета, Ганчарскай воласці. Нядаўна чацвёрта тутэйшых сялян так напіліся спірытусу, што ён аж загарэўся ў іх. Трох адратавалі, а чацвёртага пахавалі»⁴³⁸.

У вёсцы Кеймашы Радунскай воласці «пярун забіў працаваўшага ў полі селяніна Яна Жэгздрына, які меў 33 гады»⁴³⁹.

Пры канцы суровай зімы 1911 г. на мяжы Лідскага і Слонімскага паветаў здаралася нават такое: «На ўрадніка Рафаловіча напалі ваўкі. Двух ваўкоў ураднік забіў шабляй, але астатнія ваўкі разадралі яго на кавалкі»⁴⁴⁰.

У Паўднёвым гарадку ў ноч з 2 на 3-га снежня 1912 г. ветрам была знесена частка даха элінга, убытак склаў 2 000 руб.⁴⁴¹ Падчас рамонтнага элінга 8 снежня рабочы П. Кісялёў (з Рязанскай губ.) упаў «з сямісажанай вышыні і зламаў абедзве рукі, нагу і нос. Пасля некалькіх пакутных дзён ён памёр, пакінуўшы жонку і дзяцей»⁴⁴². У Паўночным гарадку «Пётр Пескавы будаваў студню на казарменным участку. Праходзячы каля гмаха афіцэрскага сходу, які яшчэ будуюцца, ён, каб падтрымаць памост, захацеў узяць абрэзак бярвяна,

⁴³⁵ Лідское Слово. № 28. 31 мая 1913.

⁴³⁶ Kurier Litewski. № 43. 23 lutego (8 marca) 1910.

⁴³⁷ Kurier Litewski. № 137. 20 czerwca (3 lipca) 1910.

⁴³⁸ Наша Ніва. № 12. 18 (31) сакавіка 1910.

⁴³⁹ Kurier Litewski. № 190. 24 sierpnia (6 września) 1910.

⁴⁴⁰ Kurier Wileński. № 41. 20 lutego (5 marca) 1911.

⁴⁴¹ Лідское Слово. № 4. 7 декабря 1912.

⁴⁴² Лідское Слово. № 6. 21 декабря 1912.

⁴²⁸ Лідское Слово. № 6. 21 декабря 1912.

⁴²⁹ Лідское Слово. № 17. 8 марта 1913.

⁴³⁰ Лідское Слово. № 11. 25 января 1913.

⁴³¹ Лідское Слово. № 17. 8 марта 1913.

⁴³² Лідское Слово. № 5. 14 декабря 1912.

⁴³³ Там жа.

⁴³⁴ Лідское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

якое было зафіксавана ў сцяне... узняўся па лесвіцы на сцяну і паспрабаваў выцягнуць бярвяно, але не ўтрымаў раўнавагі і ўпаў з вышыні. Прычым, тым жа бярвяном, якое ўпала, атрымаў удар па галаве, ад чаго памёр у лідскім шпіталі»⁴⁴³.

4 кастрычніка 1911 г. адбылося, верагодна, першае транспартнае здарэнне з удзелам аўтамабіля на Лідчыне. «...каля 17.00 пані Чачот ехала на брычцы па дарозе Ліда – Вільня. Не даязджаючы Беняконой, конь быў напалоханы аўтамабілем пана Вагнера з Вялікіх Салечнікаў, які абагнаў брычку без папераджальнага сігналу. Конь кінуўся ў бок, перавярнуў брычку, і пані Чачот была выкінута з яе на дарогу. Конь з брычкай без гаспадыні памчаўся ў бок мястэчка, дзе і быў злоўлены. Пані Чачот атрымала цялесныя пашкодванні і не магла сама падняцца з зямлі, аднак кіроўца і пасажыры аўтамабіля не звярнулі на яе ўвагі»⁴⁴⁴.

Пра галоўнага лідскага боўдзілу таго часу Яна Боландзя. Публікацыі ў газетах пачатку ХХ ст. даюць магчымасць пункцірна прасачыць за жыццёвым шляхам нейкага Боландзя – галоўнага і нават легендарнага лідскага падшыванца, пра якога гараджане памяталі праз шмат дзесяцігоддзяў.

Успаміны пра яго аўтар, як краязнавец, запісаў на дыктафон нават у 2012 г., размаўляючы са сваім цесцем, зараз нябожчыкам. Юзаф Юзафавіч сказаў: «Мой бацька пры канцы 1930-х гадоў цікава расказваў пра галоўнага лідскага боўдзілу пачатку ХХ ст. – Боландзя. Ён быў жахам для яўрэяў і ксяндзоў горада. Неяк убачыўшы ксяндза, які выпадкова праходзіў недалёка ад бардэля, ён пачаў гнаць яго бічом да плябаніі, крычучы пра тое, дзе ён яго нібыта злавіў. Другім разам ён, выпіўшы, учыніў вэрхал у плябаніі фарнага касцёла, і ксёндз-дэкан папрасіў суседзяў замкнуць яго ў «трупярні» – памяшканні злева ад галоўнага ўваходу ў фарны касцёл, дзе ў той момант знаходзіліся дзве труны, з нябожчыкам і нябожчыцай, якіх павінны

былі заўтра адпяваць. Ачомаўшыся, Боландзь палажыў у адну труну на нябожчыцу нябожчыка і ўцёк. Назаўтра, пры поўным касцёле адчынілі вечка труны... Вэрхал, які ўчыніла радня нябожчыцы, помнілі і праз шмат гадоў»⁴⁴⁵.

У Віленскім архіве ёсць справа, якая датычыць нашага героя: «Предварительное следствие судебного следователя Виленского окружного Суда 1-го участка Лидского уезда. По делу о разбойном нападении на шоссе Лида – Гродно в ночь с 24 на 25 траўня 1910 г., 1630, 1632, 1634 ст. Ул. О нак.». З гэтай справы пра Яна Боландзя даведваемся, што «10 красавіка 1873 года ў Лідскім рыма-каталіцкім парафіяльным касцёле ахрышчана немаўля па імені Ян ксендзам Юльянам Калантаем са здзяйсненнем усіх абрадаў сакраманту. Дваран Яна і Евы з Дашкевічаў Боландзяў, законных мужа і жонкі сын, які нарадзіўся гэтага года 3 красавіка ў г. Ліда. Хрышчонымі бацькамі былі дваране Войцех Хруль і... (неразборліва) жонка Аляксандра Вярцінкага»⁴⁴⁶.

Не абыходзіла «прыгоды» Боландзя і краёвая прэса. У студзені 1906 г. «Кур'ер Літоўскі» пісаў: «У мясцовай бальніцы здзейснена страшнае забойства. У 3-й гадзіне ночы забіты нямы шляхціц Кулеша, які знаходзіўся там на лячэнні. Абставіны забойства наступныя. З канца лістапада на горадзе пачала хадзіць невядома кім пушчаная гаворка пра тое, што нейкі пан Боландзь збіраецца арганізаваць яўрэйскі пагром. Гаворка гэтая не мела ніякіх падстаў, але моцна закранула яўрэйскае насельніцтва горада. Панічны страх дайшоў ды вышэйшага напружання 5 снежня. Падаваліся сігналы трывогі, былі зачыненыя ўсе яўрэйскія крамы». Увечары таго ж дня 20 яўрэяў напалі на Боландзя і збілі яго сталёвымі прутамі, потым паранілі стрэламі з рэвальвера (у нагу, руку і ў бок). Боландзь страціў прытомнасць, а нападнікі, вырашыўшы, што ён забіты, палажылі яго ў дрожкі і

⁴⁴⁵ Размова са старым шляхціцам // Лідскі Летанісец. № 2 (58). 2012. С. 52.

⁴⁴⁶ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 448. Воп. 5. Спр. 850. А. 243.

⁴⁴³ Лидское Слово. № 7. 28 декабря 1912.

⁴⁴⁴ Kurier Wileński. № 228. 8 (21) pazdernika 1911.

загадалі фурману завезці дадому. Аднак ён выжыў, і яго адвезлі ў гарадскую бальніцу, дзе пацярпелы пачаў хутка здаравець. Наведвальнікі паведамілі Боландзю, што сябры «Бунда» пастанавілі яго забіць. «Боландзь насцярожыўся... У сярэдзіне снежня ў бальніцу з маёнтка Мікянцы прывезлі нямога шляхціца Л. Кулешу, ён ляжаў у той жа палаце... Увечары 19 снежня з дазволу адміністрацыі Боландзь памяняў ложка, але застаўся ў той жа палаце. Каля 3-х гадзін ночы ён пачуў крокі трох мужчын. Незнаёмы падышлі да ложка, на якім ён раней ляжаў, і ўбачыўшы, што ложка пусты, падышлі да ложка, на якім, накрывшыся з галавой, спаў Кулеша. Нападнікі нанеслі Кулешы 9 ран стылетам, Боландзь усё бачыў і ляжаў ні жывы ні мёртвы. Здзейсніўшы забойства, мужчыны хутка пакінулі шпіталь... пачаўся перапалох. Праз гадзіну ў бальніцы з'явілася паліцыя. Вядзецца следства...»⁴⁴⁷.

2 красавіка 1907 г. на дарозе за 5 вёрст ад Ліды ў бок Гародні быў здзейснены напад на яўрэяў Гірша Купінскага і Абрама Малчадскага, 5 нападальнікаў забралі 425 рублёў і срэбны гадзіннік⁴⁴⁸. У арганізацыі нападу абвінавацілі Боландзя і як быццам асудзілі на два гады турмы.

«Кур'ер Літоўскі» ў траўні 1910 г. паведаміў пра наступны напад на мельніка з маёнтка Паперня Абрама Малчадскага, які «разам з жонкай, 6-гадовым сынам і сваяком Янкелем Дыменчынскім пасля кірмашу ў Лідзе вяртаўся дахаты. На дарозе, на 5-й вярсце ад Ліды з лесу выскачылі 3 чалавекі, адзін з іх затрымаў каня, два іншыя пачалі біць палкамі яўрэяў. Пасля зверскага збіцця (не пацярпела толькі дзіця, яго закрыла сабой маці), бандыты забралі 600 рублёў і схаваліся ў лесе. Ахвяр цягнуком адправілі ў бальніцу ў Вільню, дзе Янкель Дыменчынскі памёр. Жонка мельніка, прыйшоўшы да сябе, распавяла, што пазнала аднаго з нападанікаў – гэта быў сусед мельніка Боландзь. 2 гады таму, ён на... тым жа месцы напаў на Малчадскага і забраў грошы. Выйшаўшы з турмы, ён зноў напаў на мельніка. Боландзь арыштаваны, двух іншых шукаюць»⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Kurier Litewski. № 3. 4 (17) stycznia 1906.

⁴⁴⁸ Kurier Litewski. № 78. 10 (23) kwietnia 1907.

⁴⁴⁹ Kurier Litewski. № 119. 27 maja (9 czerwca) 1910.

Загадкай з'яўляецца тое, што з справы бачна – Боландзь не меў судзімасці. У даведцы, датычнай гэтага пытання, напісана: «аказалася, што ў кнізе 2-й за 1904... значыцца: Боландзь Іван Іванавіч, дваранін горада Ліды, 28 гадоў, Віленская 6, п. 1 ч. 286 арт. турма 2 месяцы, выканаў 15 лістападзе 1903 года»⁴⁵⁰. Гэта значыць, што ён меў толькі адміністрацыйны арышт у 1903 г., дарэчы, магчыма, за ўчынак у Лідскім касцёле.

Пацярпелая Сара Эліева Купінская, 37 гадоў, як быццам пазнала Боландзя, з пратаколу допыту пацярпелай: «...нас спынілі 3 чалавекі, адзін быў лідскі жыхар Боландзь, высокага росту, у што быў апрануты не заўважыла, яго я добра пазнала па голасе і па твары... Боландзь быў з калом... Боландзь крыкнуў мне: "Давай грошы"...»⁴⁵¹.

На падставе паказанняў пацярпелай наш герой арыштаваны, і ў яго праведзены ператрус. «Следчы 1-га ўчастка Лідскага павета ў прысутнасці ніжэйпадпісаных панятых... у суправаджэнні паліцэйскага стражніка Сабадахі, прыбыў у сядзібу двараніна Івана Іванавіча Боландзя, размешчаную ў Лідзе па Каменскай вуліцы, для ператрусу...»⁴⁵². Боландзь вінаватым сабе не прызнаў, з першаснага допыту, праведзенага 26 траўня 1910 г. бачна, што «дваранін Лідскага павета, 35 гадоў, Іван Іванавіч Боландзь, імя дзеда – Фама. Ахрышчаны ў Лідскім касцёле, пісьменны, халасты, ратнік апалчэння 2-га разраду, мае сядзібу ў г. Ліда, жыве ў хляве, бо дом згарэў»⁴⁵³. Арыштаваны даў паказанні: «Паліцмайстару г. Ліды... Вярнуўся дадому гадзін 8-9 вечара і неўзабаве зноў пайшоў гуляць па Каменскай вуліцы. Каля дома... Марачэўскага сустрэўся з ім і пайшоў у піўную ў доме Блотніка па Каменскай вуліцы, там з Марачэўскім прасядзеў ад гадзін 10 вечара да пачатку другога ночы... Пасля піўной пайшоў дадому, дзе лёг спаць да арышту мяне паліцыяй у 2.30»⁴⁵⁴. Наш

⁴⁵⁰ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 448. Воп. 5. Спр. 850. А. 34.

⁴⁵¹ Там жа. А. 4.

⁴⁵² Там жа. А. 6-10.

⁴⁵³ Там жа. А. 36.

⁴⁵⁴ Там жа. А. 37.

герой даў спіс з 28 чалавек, якія бачылі яго ў гэты вечар у Лідзе, тым не менш больш за год прасядзеў у лідскай турме, чакаючы на суд.

У сярэдзіне верасня 1911 г. у Лідзе прайшло чарговае пасяджэнне Віленскага акруговага суда. «Виленские губернские вести» ў раздзеле «Судебные известия» пісалі: «Список уголовных дел, назначенных к слушанию в Виленском окружном суде, во временном его помещении в гор. Лиде с 12 по 17 сентября 1911 г. ...13 сентября, вторник. 1) О дв. Иване Иванове Болондзе, обв. по 1630, 1632, 1634 ст. ул. о нак. ар.»⁴⁵⁵.

Пра гэтае паседжанне ў «Кур'еры Віленскім» пісаў Вандалін Шукевіч, жыхар Лідскага павета, чалавек дасведчаны і аб'ектыўны: «Вялікай сенсацияй для гараджан, асабліва для яўрэяў, быў суд над нейкім Боландзем, абвінавачаным у нападзе і забойстве з мэтай рабавання. Справа была вельмі невыразная, але ж магла б быць раскрытая, калі б было правільна праведзена першаснае следства. У гады рэвалюцыі Боландзь быў жахам для яўрэяў горада Ліда, за што яны яго ненавідзелі. Таму ўсе паказалі на яго як на арганізатара апошняга злачынства. Гэтага было дастаткова для мясцовай паліцыі: яго арыштавалі і трымалі пад арыштам. Прысяжныя, аднак, не пераканаліся ў яго вінаватасці, доказы былі вельмі недастатковыя, і Боландзь прызнаны невінаватым, што выклікала вялікае абурэнне гарадскіх яўрэяў, якія ладзілі маніфестацыі перад будынкам суда»⁴⁵⁶.

Наш боўдзіла, «ратнік апалчэння 2-га разраду», нейкім чынам пазбегнуў мабілізацыі ў войска і застаўся ў акупаванай Лідзе. І знакамітага ў Лідзе чалавека, раней судзімага расійскай уладай, не абышлі бокам і акупацыйныя ўлады, газеты пісалі: «Ліда. За ўкрывальніцтва стрэльбы і медзі. Аканом Ян Боландзь засуджаны акруговым судом за гвалт і ўзлом, таксама судзіўся за хаванне паляўнічай

стрэльбы і незаяўку меднага посуду, які знайшлі схаваным у хляве. Ён засуджаны на 5 гадоў папраўчых работ»⁴⁵⁷.

Ці перажыў Ян Боландзь нямецкую акупацыю – невядома.

Пра агульны ўзровень злачыннасці на Лідчыне ў «Кур'еры Віленскім» пісаў Вандалін Шукевіч. Адзін з яго артыкулаў пра чарговую сесію вызнога Віленскага акруговага суда пачынаўся так: «Разгледжаныя справы не былі складанымі. У Лідзе, у адрозненне ад вялікіх гарадоў, няма крадзяжоў, для расследавання якіх патрэбен Шэрлак Холмс, няма забытых забойстваў. Злачынствы здзяйснююцца ў асноўным простымі людзьмі, сякерай або калом. Народная цемра падлівае алей у лямпу злачыннасці, агонь якой усё ж час ад часу абпальвае. Бягучая кадэнцыя суда разгледзела 15 спраў, улічваючы, што акруговы суд збіраецца ў Лідзе 4 разы ў год, не цяжка падлічыць сярэднюю колькасць злачынстваў – 60 у год. А як у Лідскім павеце жыве амаль 200 000 чалавек, дык злачыннасць у нас не высокая. Тут, вядома, трэба ўлічыць, што частка спраў не даходзіць да суда прысяжных і г.д.»⁴⁵⁸.

Такім чынам злачыннасць на Лідчыне была ўсё ж справай рэдкай.

Пажары

Як і ўсе збольшага драўляныя гарады з пячым ацяпленнем і шчыльнай забудовай, Ліда ў XIX – пачатку XX ст. часта гарэла. Пажар 23 жніўня 1842 года ў Лідзе ўзнік менавіта з-за перагрэву печы ў яўрэйскай лазні. Гэта быў найбуйнейшы да таго часу пажар. У выніку пажару згарэў касцёл піяраў, школьны двор, частка дамоў каля рынкавай плошчы і ўздоўж Віленскай вуліцы 43 дамы, паводле іншых звестак згарэла 80 яўрэйскіх дамоў і 40 хрысціянскіх, згарэла павятовая драўляная паштовая кантора.

6 кастрычніка 1891 г. у Лідзе здарыўся яшчэ больш грандыёзны пажар, згарэла 3/5 горада, практычна ўся цэнтральная частка. У «Памятной кніжцы» пісалася:

⁴⁵⁵ Виленские губернские вести. № 71. 07 сентября 1911.

⁴⁵⁶ Kurier Wileński. № 221. 30 wrzesnia (13 pazdernika) 1911.

⁴⁵⁷ Homan. № 77. 7 listapada 1916.

⁴⁵⁸ Kurier Wileński. № 221. 30 wrzesnia (13 pazdernika) 1911.

«Пажарам, які адбыўся з невядомай прычыны, знішчана 444 жылыя дамы і 283 халодныя пабудовы з рухомай маёмасцю пацярпелых (страты 679.408 р.). Пры гэтым згарэлі: архіўныя справы, кнігі і некаторыя бягучыя паперы: Паліцэйскай управы, павятовага спраўніка, З'езду Міравых суддзяў, прадвадзіцеля дваранства, З'езду Міравых пасрэднікаў, павятовай Прысутнасці па воінскай павіннасці, Дваранскай Апекі, Гарадской Управы, Сірочага Суда, Мяшчанскай управы і метрычныя сшыткі яўрэяў, якія захоўваліся ў казённага рабіна. 10 кастрычніка, у тым жа г. Лідзе, згарэлі, з-за неасцярожнага абыходжання з агнём 10 жылых і 9 халодных пабудоў з рухомай маёмасцю пацярпелых (страты 53.635 р.)»⁴⁵⁹. Пажар 1891 г., між іншым, знішчыў пабудаваны ў XVIII ст. будынак лідскай ратушы, які стаяў на рынкавай плошчы. Ратуша служыла вайскавай гаўптвахтай, а прыбудова – адрынай для пажарнікаў⁴⁶⁰. Пасля гэтага пажару новая забудова Ліды ішла з улікам патрабаванняў пажарнай бяспекі Расійскай Імперыі⁴⁶¹.

Наступным вядомым нам пажарам быў пажар 10 жніўня 1906 г. Было цалкам знішчана 12 дамоў па вуліцы Замкавай. Страты склалі 1 400 руб., прычым толькі два дамы былі застрахованыя. Паліцыя вырашыла, што верагодная прычына пажару – падпал⁴⁶². У канцы верасня 1907 г. «Кур'ер Літоўскі» пісаў: «20 верасня ўвечары выбухнуў велізарны пажар. Агонь пачаўся ў доме праваслаўнага святара Каяловіча»⁴⁶³. З-за моцнага ветру агонь быў перанесены на суседнія дамы, і праз паўгадзіны гарэла ўжо шмат будынкаў. Агонь патушаны толькі на раніцы. Страты папярэдне ацэньваюцца ў 150 000 рублёў»⁴⁶⁴.

⁴⁵⁹ Памятная книжка Виленской губернии на 1893 г. Вильно, 1892. Ч. 2. С. 108.

⁴⁶⁰ Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок // Виленский календарь. Вильно, 1906. С. 37–57.

⁴⁶¹ Суднік С. Лідскія // Лідскі летапісец. № (14). 2001. С. 24–30.

⁴⁶² Kurier Litewski. № 183. 15 (28) sierpnia 1906.

⁴⁶³ «Кватэра протаіерэя Каяловіча знаходзіцца ў каменным будынку, які прымыкае да сабора [Святаміхайлаўскай царквы – Л.Л.] з усходняга боку». Гл: Литовские епархиальные ведомости. № 43. 1887. С. 370.

⁴⁶⁴ Kurier Litewski. № 213. 25 wrzesnia (8 pazdziernika) 1907.

150 000 рублёў – гэта па тым часе вялізныя грошы (для параўнання: гадавы бюджэт горада ў 1904 г. – 26 900⁴⁶⁵), таму гэты пажар, бясспрэчна, быў вельмі вялікі. А роўна праз чатыры гады ў пажары згарэлі хаты і гаспадарчыя пабудовы гараджан Болтруця, Руткоўскага і Сцяпуры⁴⁶⁶.

Пажары былі вялікім бедствам нашага горада. У кастрычніку 1913 г.: «Уначы 13, гэтага месяца, у Лідзе згарэла каля 20 дамоў у самай густа заселенай частцы горада. Згарэлі таксама тры заезды і шляхецкі клуб. Пажарнікаў тут няма, а якія ёсць, не маюць ні добрай каманды, ні добрага абсталявання. А жыве ў горадзе каля 20 тыс. чалавек. Ёсць прыгожыя крамы, розныя інстытуцыі, школы, нават электрычнаства, дык аж ні хочацца верыць, што няма там добрай пажарнай каманды»⁴⁶⁷.

Трэба сказаць некалькі слоў пра пажарную ахову ў нашым горадзе.

У 1832 г. за наём коней са зброяй для пажарных прыстасаванняў і аплату людзям горад плаціў 50 срэбных рублёў штогод⁴⁶⁸. Каштарыс расходаў горада ў 1885 г. паказвае, што для мэт барацьбы з пажарамі горад выдаткоўваў 800 руб. у год. Меўся абоз з пажарнымі прыстасаваннямі⁴⁶⁹, ён мясціўся каля мясных лавак на Рыначнай плошчы ў адмысловай адрыве, адрыву ахоўваў вартаўнік, якому плацілі 96 руб. у год. За рамонт пажарных інструментаў, вадзяной гарадской гаспадаркі і наём людзей і коней горад штогод плаціў 50 руб.⁴⁷⁰ Пасля вялікага пажару 1891 г. за адбудову згарэўшай пажарнай адрывы гарадскія ўлады заплацілі 500 руб.⁴⁷¹ Гэткую ж суму некалькі гадоў горад выдаткоўваў «розным гаспадарам за адчужэнне ў іх зямлі

⁴⁶⁵ Города России в 1904 году. С.-Петербург, 1906. С. 132.

⁴⁶⁶ Kurier Wileński. № 212. 20 wrzesnia (8 pazdziernika) 1911

⁴⁶⁷ Biełarus. № 31. 23 кастрычніка 1913.

⁴⁶⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 4. Спр. 40. «Смета прихода и расхода денежных средств в гр. Лида на 1832 г.». А. 3.

⁴⁶⁹ Виленские губернские ведомости. № 62. 10 августа 1885.

⁴⁷⁰ Виленские губернские ведомости. № 54. 11 июля 1890.

⁴⁷¹ Виленские губернские ведомости. № 50. 25 июля 1892.

падчас перапланіроўкі горада пасля пажару ў 1891 г. для пашырэння і правядзення зноў пракладзеных вуліц» – пры адбудове горада пасля вялікага пажару 1891 г. памянлася нават тапаграфія горада.

Для ўзмацнення пажарнай аховы ў 1892 г. набылі двух коней са збруяй, гэтыя коні стаялі ў новай пажарнай адрыве. Пакупка коней матывавалася «забудовай горада пасля пажару 2-павярховымі дамамі і адсутнасцю коней для падвозу пажарных прыстасаванняў пры першай дапамозе. Гэта заўважана спадаром начальнікам губерні падчас рэвізіі горада летам 1897 г.»⁴⁷².

Сход гарадскіх упаўнаважаных 24 сакавіка 1898 г. дамовіўся з утрымальнікам пошты Сольцам, каб у выпадку пажару ён даваў бы 4-х коней з фурманамі, за што атрымліваў 200 рублёў штогод. Выдаткоўваліся грошы і на рамонт пажарнага абсталявання⁴⁷³.

5 жніўня 1897 года міністр унутраных спраў Расіі зацвердзіў «Нармальны статут добраахвотнай пажарнай дружыны». І ўжо ў 1899 г. «Памятная кніжка Віленскай губерні» друкуе інфармацыю аб Лідскім добраахвотным пажарным таварыстве. Старшынёй таварыства і начальнікам пажарнай каманды стаў надворны дарадца Ігнат Сабаткоўскі (скончыў Кобрынскае духоўнае вучылішча), ягоным намеснікам – Аляксей Копцаў (скончыў Лідскае павятовае вучылішча), загадчыкам маёмасці – ветэрынарны лекар Роберт Рэнерт (скончыў Юр'еўскі ўніверсітэт)⁴⁷⁴. Потым на працягу шэрагу гадоў кіраўнікі таварыства і ягоная структура мяняліся, што лёгка прасачыць па «Памятных кніжках Віленскай губерні» розных гадоў. Пачалі працаваць пажарныя таварыствы і ў мястэчках павета.

На пачатку ХХ ст. лідская гарадская добраахвотная пажарная каманда мела 4 помпы і 6 пажарных бочак⁴⁷⁵. Згодна з

пастановай гарадскіх упаўнаважаных ад 12 лютага 1901 г., горад прыняў на сябе абавязкі штогод выдаткоўваць гарадскому пажарнаму таварыству з 1901 г. 300 руб. на рамонт прыстасаванняў, наём коней і страхоўку добраахвотнікаў ад няшчасных выпадкаў у адмыслова створаным для гэтага Усерасійскім таварыстве Блакітнага Крыжа⁴⁷⁶. У 1904 г. для пажарнага таварыства на той жа Рыначнай плошчы будуецца стайні і памяшканне для вознікаў⁴⁷⁷, дзе добраахвотнае таварыства таксама мела свой клуб.

У клубе пажарнікаў праводзіліся розныя культурніцкія мерапрыемствы, напрыклад, у суботу 1 снежня 1912 г. тут адбыўся баль-маскарад⁴⁷⁸, «было шмат масак, з якіх найбольшую ўвагу звярнулі на сябе «Маладосць-старасць» і «Уся Еўропа». Клуб меў сваю бібліятэку, але «...стварыўшы яе, паставілі кропку і больш ёй не займаюцца»⁴⁷⁹.

Гараджане, спасылаючыся на практыку іншых гарадоў, праз прэсу прапаноўвалі абавязаць пажарнікаў падтрымліваць чысціню ў горадзе: «У вялікіх гарадах і ў Еўропе дзейнасць пажарных каманд звязана з падтрыманнем чысціні на вуліцах. У летнія месяцы, калі ўздываюцца воблакі пылу, на чыны пажарнай каманды ўзложены абавязак паліваць вуліцы і змываць смецце. Пажарная каманда з'явілася ў нашым горадзе амаль што 20 гадоў таму. Гараджане, убачыўшы частыя практыкаванні выдатна абмундзіраваных добраахвотных пажарных з сучаснымі прыладамі для тушэння пажараў пад кіраўніцтвам бравага і нястомнага свайго кіраўніка – судовага прыстава Сабаткоўскага, супакоіліся. З тых часоў прайшло шмат часу. Кіраўнікі каманды сталі змяняцца, многія добраахвотнікі пачалі радзей прымаць удзел у практыкаваннях, і ў выніку з добрай пажарнай каманды засталася толькі жменька людзей, у тым ліку 2 – 3 па-найму, з 3 – 4 коньмі і малой колькасцю вогнетушыльных пры-

⁴⁷² Виленские губернские ведомости. № 100. 20 декабря 1897.

⁴⁷³ Виленские губернские ведомости. № 76. 26 сентября 1898.

⁴⁷⁴ Памятная книжка Виленской губернии на 1900 г. Вильна, 1899. С. 284.

⁴⁷⁵ Города России в 1904 году. С.-Петербург, 1906. С. 75.

⁴⁷⁶ Виленские губернские ведомости. № 68. 29 августа 1901.

⁴⁷⁷ Виленские губернские ведомости. № 45. 9 июня 1904.

⁴⁷⁸ Лидское Слово. № 3. 30 ноября 1912.

⁴⁷⁹ Лидское Слово. № 4. 7 декабря 1912.

лад, якія трэба даўно мяняць на новыя ці рамантаваць»⁴⁸⁰.

Кіраўніцтва пажарнай аховы ў траўні 1913 г. дало цікавую аб'яву ў газету: «Начальнік 3-й трубы Лідскай добраахвотнай пажарнай дружны запрашае ўсіх сваіх чальцоў прыйсці ў пажарнае дэпо ў нядзелю 2 чэрвеня ў 17.00, каб атрымаць пажарнае абмундзіраванне. Асобы, які не прыйдуць, будуць лічыцца выбыўшымі з 3-й трубы. У той жа дзень у дэпо будзе праводзіцца запіс новых добраахвотнікаў»⁴⁸¹.

У такім стане Лідскае добраахвотнае пажарнае таварыства праіснавала да 1915 г.

Не меней за горад пакутавалі ад пажараў мястэчкі і вёскі, прычым спадзявацца жыхары гэтых населеных пунктаў маглі толькі на сябе і на сваю добраахвотную пажарную ахову.

29 сакавіка 1907 г. у «вёсцы Салішкі (Новаалександраўская воласць) агонь знішчыў 42 хаты з усімі пажыткамі. Страты 42 450 руб»⁴⁸².

Праз паўгода з невядомай прычыны пажар пачаўся ў вёсцы Леснікі: «Згарэла 40 дамоў і гаспадарчых пабудоў. Страты 40 000 руб.»⁴⁸³. Пра тое, што цалкам выгарэла вёска Леснікі, газета «Наша Ніва» паведамляла ў двух нумарах⁴⁸⁴: «5 акцябра ў поўнач згарэла вёска Леснікі, згінула многа скаціны. Пажар не маглі затушыць, бо быў сільны вецер. Асталіся толькі 4 хаты. Прычына пажару – неасцярожнасць. У Лідскім павеце гэтай восенню ўсё болей пажараў. У пані Красіцкай⁴⁸⁵ у маентку Ольжава спалілася гумно і свіран, яшчэ ў трох маентках яе пагарэлі гумна. Дрэнна што прападае шмат хлеба – усё, што сёлета з поля сабралі, ад гэтага хлеб падаражае, а пад вясну і мужыком ня будзе гдзе купіць... Арыштаваны да суда 8 чалавек з вёскі

⁴⁸⁰ Лідское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

⁴⁸¹ Лідское Слово. № 28. 31 мая 1913.

⁴⁸² Kurier Litewski. № 78. 10 (23) kwietnia 1907.

⁴⁸³ Kurier Litewski. № 27. 11 (24) października 1907.

⁴⁸⁴ Наша Ніва. № 32. 26 (8) akciabra 1907; Наша Ніва. № 36. 21 hrudnia 1907.

⁴⁸⁵ Графіня Зоф'я Красіцкая з дома Кашыц (28.02.1852–25.01.1933). Нарадзілася ў Тарнова, дачка Канстанціна Кашыца (1828–1881) і Юліі з Нясілоўскіх (1830–?). Муж – Раман Станіслаў Красіцкі (1844–1878). Мела сына Алексу Яна Марыяна (1878–1935). Памерла ў Лідзе, пахавана на Росах у Вільні.

Ольжава, вінавацяць іх у тым, што пасвілі быдла па лесу пані Красіцкай. Вёска гаворыць, што яны не пасвілі, толькі раз дзеці мімаходам прапусьцілі»⁴⁸⁶. Пасля пажару камісія па землеўпарадкаванні абяцала сялянам вёскі Леснікі прадаць зямлю, калі яны згодзяцца рассяліцца на хутары. Сяляне згадзіліся і не будаваліся ўжо «на старых цесных пляцах, але новых, хутарных вучасткаў не выдзялялі вельмі доўга. Цяпер прыйшла зіма, марозы, і людзям дрэнна прыходзіцца, бо няма дзе падзецца»⁴⁸⁷. У 1910 г. народны карэспандэнт І. Калодка паведамляў: «В. Леснікі, Лідскага павета Лебёдскай воласці. Трэці ўжо год, як мы разсяліліся на хутары і, хоць спярша крыху баяліся, як гэта будзем жыць, але цяпер ня можам нацешыцца самі. Кожнаму з нас лепш стала жыць, бо над сваёй зямлёй можа панам быць»⁴⁸⁸. Як кажуць, «ліха без добра не бывае».

Увосень 1908 г. згарэлі чатыры дамы ў вёсцы Асава, што ў Беліцкай воласці⁴⁸⁹.

Улетку 1910 г. у вёсцы Барысаўцы Астрынскай воласці «згарэла 14 дамоў і 33 гаспадарчыя пабудовы. Страты 22 057 руб.»⁴⁹⁰. У 1911 г. пажар узнік ноччу ў вёсцы Пакроўскае [Сабакінцы – Л. Л.]. «Згарэлі: будынак школы, гаспадарчыя пабудовы воласці. Страты 2 870 руб.»⁴⁹¹

Прычынай пажару магла стаць не толькі асабістая неасцярожнасць ці гаспадарчая дзейнасць сялян, але і прыродныя з'явы. Напрыклад, увосень 1910 г. з-за маланкі выбухнуў пажар у вёсцы Смілгіні Забалацкай гміны. «Цалкам згарэлі ўсе пабудовы сялян Нядзелькі і Юхніка. Маланка, якая выклікала пажар, пры гэтым яшчэ і забіла Юзафа Юхніка»⁴⁹².

Гарэлі не толькі сялянскія хаты, але і нешматлікія прамысловыя прадпрыемствы, 15 траўня 1908 г. у Беняконях «з-за пашкодвання рухавіка згарэў паравы тартак. Страты 8 000 руб. Некалькі сямей

⁴⁸⁶ Наша Ніва. № 32. 26 (8) akciabra 1907.

⁴⁸⁷ Наша Ніва. № 36. 21 hrudnia 1907.

⁴⁸⁸ Наша Ніва. № 12. 18 (31) сакавіка 1910.

⁴⁸⁹ Наша Ніва. № 22. 23 (5) akciabra 1908.

⁴⁹⁰ Kurier Litewski. № 144. 29 czerwca (12 lipca) 1910.

⁴⁹¹ Kurier Wileński. № 97. 1 (14) maja 1911.

⁴⁹² Kurier Litewski. № 190. 24 sierpnia (6 wrzesnia) 1910.

засталіся без працы»⁴⁹³. У жніўні 1913 г. «у Шчучыне ў маёнтнасці кн. М. Друцкай-Любецкай згарэла фабрыка фанэры, страты 60 000 рублёў»⁴⁹⁴.

У лістападзе 1911 г. не пашанцавала гаспадыні фальварка Прамыслова сп. Кацярыне Звярхоўскай. З-за неасцярожнасці пастухі з вёскі Кульбакі падпалілі яе лес, у выніку чаго яна панесла вялікія страты. А праз некалькі дзён, калі Звярхоўская вярталася з Ліды, на яе напалі некалькі рабаўнікоў. Але на гэты раз лёс не пакінуў яе – сяляне, якія ехалі па дарозе за ёй, схапілі рабаўнікоў⁴⁹⁵.

Пры канцы таго ж года з-за наўмыснага падпалу згарэлі тры гумны ў вёсцы Багданаўшчына. Пры гэтым абшарнік Вільгельм Скіндар атрымаў страты на суму 5 500 руб., арандатар Лейба Ляс – 9 675 руб. Але будынкі былі застрахаваныя ў таварыстве «Расія» на суму 5 200 руб. і страты былі часткова кампенсаваны⁴⁹⁶.

У Радуні вялікі пажар быў да 1906 г. Прамой інфармацыі пра пажар няма, але ён узгадваецца ў артыкуле ў «Кур'еры Літоўскім», надрукаваным у кастрычніку 1908 г.: «Мястэчка [Радунь – Л. Л.] прыгожае, новаадбудаванае пасля пажару, які яго цалкам знішчыў»⁴⁹⁷.

Дастаткова шмат інфармацыі ў розных газетах таго часу пра пажар 1910 г., які амаль што цалкам знішчыў мястэчка Беняконі.

Газета «Кур'ер Літоўскі» пісала: «У панядзелак 7 чэрвеня ў 9 раніцы загарэліся Беняконі... як знарок быў моцны вецер... Вяртаючыся ў Вільню, я быў на станцыі ў 2-й гадзіне дня. Бачыў страшны від згарэўшага мястэчка: чорныя адзінокія коміны, абгарэлыя дрэвы, тлумы людзей з ваколіц і пагарэльцаў, якія занялі агароды і шырокі Лідскі гасцінец. Ад вельмі прыгожага мястэчка, акрамя касцёла, засталася ледзьве некалькі дамоў і сінагога... Загінула 18-гадовая дзяўчына Дравецкая...»⁴⁹⁸.

Пра пажар у Беняконях і яго наступствы «Наша Ніва» надрукавала шэраг карэспандэнцый. У першай з іх нехта Юзюк Гр. пісаў: «М. Беняконі Лідскага павета. У панядзелак (7 чэрвеня) ня больш, як за паўтары гадзіны, згарэло да звання нашае мястэчка. Агонь так шпарка перакідаўся на высушаныя стрэхі дамоў, што не было і думкі, каб што небудзь ратаваць. Людзі беглі з сваіх хат, каб толькі самім ратавацца. Згарэло шмат жывёлы і адна дзяўчына. Пажар пачаўся ад курнай хаты»⁴⁹⁹. Праз месяц нейкі Беняконіч-хрысціянін даслаў больш грунтоўную і выніковую карэспандэнцыю: «Беняконі, Лідскага павета. 7 іюня ў нас быў пажар. Згарэла дамоў 35, а гаспадарскіх будоўль яшчэ больш. Выгарэла Свіная вуліца і глаўная вуліца на тракце. 7 дамоў у новапаселенцаў жыдоў і хрысціян былі застрахаваны ў воласці, плацілі праз 9 гадоў, але страхоўкі не заплацілі ім, бо быццам новапаселенцам у воласці страхавець не можна. Гэтыя людзі звяртаюцца да губернскага прысутствія с жалабай. Пагарэлыя па стараму звычаю звярнуліся за падмогай да памешчыкаў Вагнера, Бароўскага, гр. Путкамера (б. Дэпутат Другой Думы) і др., каб яны прадалі дрэва хоць за грошы, але з гэтага нічога не выйшла. Толькі адзін панок Ян Селянка памагаў, чым мог. Даваў коні вазіць жвір, дровы, даваў мох, дрэва. Прыслалі толькі жыта два Рымшы, Бароўскі, Гувалдова, Вайткевіч, доктар Хазбевіч. Злажылі ксяндзу Ушумецкаму, каб ён дзяліў. А жыды нашы беняконскія па суседску памагалі, чым хто мох. Напрыклад, лясны купец Рабіновіч прадаваў бярвення па сваёй цане і на павер, а хто грошы сам прынясе, то добра! А хто не плаце і да сёння, то купец не спаганяе. Цяпер патроху, дзякуючы падмозе добрых людзей і суседзей адбудаваўся»⁵⁰⁰.

Праз год «Наша Ніва» зноў вярнулася да тэмы пажару ў мястэчку Беняконі: «Пасля пажару 7 чэрвеня 1910 г. па троху наша мястэчка пачало адбудоўвацца. Адзін нават мурок збудаваў. Жыды паставілі цяпер дамы шмат лепшыя, як да пажару былі, ім памагалі жыдоўскія дабрадзеі з другіх гарадоў і мястэчак. А тутэйшыя паны нічым

⁴⁹³ Kurier Litewski. № 115. 20 maja (2 czerwca) 1908.

⁴⁹⁴ Наша Ніва. № 32. 9 жніўня 1913.

⁴⁹⁵ Kurier Wileński. № 152 (272). 30 listopada (13 grudnia) 1911.

⁴⁹⁶ Kurier Wileński. № 162 (282). 13(26) grudnia 1911.

⁴⁹⁷ Kurier Litewski. № 234. 11 (24) października 1908.

⁴⁹⁸ Kurier Litewski. № 129. 10 (23) czerwca 1910.

⁴⁹⁹ Наша Ніва. № 25. 17 (30) чэрвеня 1910.

⁵⁰⁰ Наша Ніва. № 4. 27 студня 1911.

не памагалі беняконскім хрысціянам. Хто маець сваю зямлю, дык дасталі страхоўку і, як мацнейшыя, добра пабудаваліся, а сямі навасяленцам на чыншавай зямлі, каторым не прызналі валасной страхоўкі, прышлося саўсім туга... Німа цяпер у нас краўца, быў адзін, але як пагарэў, то выехаў, бо не было хаты»⁵⁰¹.

* * *

У 1908 г. у адным з сваіх артыкулаў у газеце «Кур'ер Літоўскі» жыхар Лідчыны, археолаг, член-карэспандэнт Кракаўскай акадэміі ведаў Вандалін Шукевіч даў вельмі негатыўную ацэнку агульнаму стану грамадскага жыцця на Лідчыне:

«Відочна, у нас пануе душная атмасфера, такая як на дне піўной бочкі, якую доўгі час не адчынялі – кожны прамень святла гасне, бо нікім не падтрымліваецца. І калі тут усё ж робіцца нешта разумнае, дык толькі дзякуючы высылкам адзінак, якія не аглядваюцца на нікога і спадзяюцца толькі на ўласныя сілы.

Такое ж і грамадскае жыццё: шэрае, не абапёртае на жывую і творчую справу, а на высылкі без вышэйшых мэтаў, скіраванае толькі на падтрыманне асабістага марнага існавання. Відочна, на такім грунце любая ініцыятыва не можа выжыць, бо вызначае поле мыслення і кіруе палётам духу праца, адзіна скіраваная толькі на здабыццё хлеба.

Гэтаму ёсць вельмі разнародныя прычыны: тут і эканамічны ўклад краю з вельмі нізкай культурай і нязменныя агульныя ўмовы грамадскага і палітычнага жыцця. Такі стан спраў будзе трымаць нас яшчэ надта доўга – гэта сумна, але праўдзіва.

Генезіс умацавання ў нас гэтай атмасферы дае магчымасць зразумець сэнс падзей, якія адбыліся на Літве за апошняе стагоддзе. Яны зрабілі нязводную пляму на душы цэлага народа, асабліва прынізілі яе, знявечыўшы ўсялякія зародкі вольнай думкі. Звычайнай справай з'яўлялася тое, што так званыя «абывацелі» не толькі не вучыліся ні ў якой вучэбнай установе, але і нават не разумелі патрэбы ў навуцы і самаўдасканаленні. Таму разумовы далягляд паступова, як вада ў возеры,

паніжаўся, пакідаючы на дне камяні і багну найгоршых інстынктаў. [...] Цемра пануе ў нас непадзельна, адсоўваючы наш край усё далей і далей ад Еўропы, робячы з яго такі «арыгінальны» здабытак мінулага»⁵⁰².

Упэўнена можна канстатаваць, што ў значнай ступені сітуацыя не надта змянілася і праз 100 гадоў. Але эканамічны ўздым, які пачаўся ў Расійскай Імперыі пры канцы XIX ст., не абмінуў і павятовы горад Ліду і павет. Асаблівае значэнне для развіцця горада, уздыму прамысловасці, адукацыі і росту насельніцтва адыграла тое, што горад стаў буйным чыгуначным вузлом.

Як бачна з усяго вышэй пададзенага матэрыялу, перад 1-й сусветнай вайной на Лідчыне хутка развівалася грамадская супольнасць, людзі пачалі атрымліваць навыкі палітычнай і культурнай дзейнасці ды самаарганізацыі.

У 1910-я гг. у горадзе закладваліся падмуркі яго будучага развіцця ў XX ст., атрымлівала адукацыю і ўступала ў самастойнае жыццё пакаленне людзей, якія адчувалі неабходнасць палітычных свабод і гарантый развіцця асобы, а ў павеце бурліва набіраў моц беларускі нацыянальны рух.

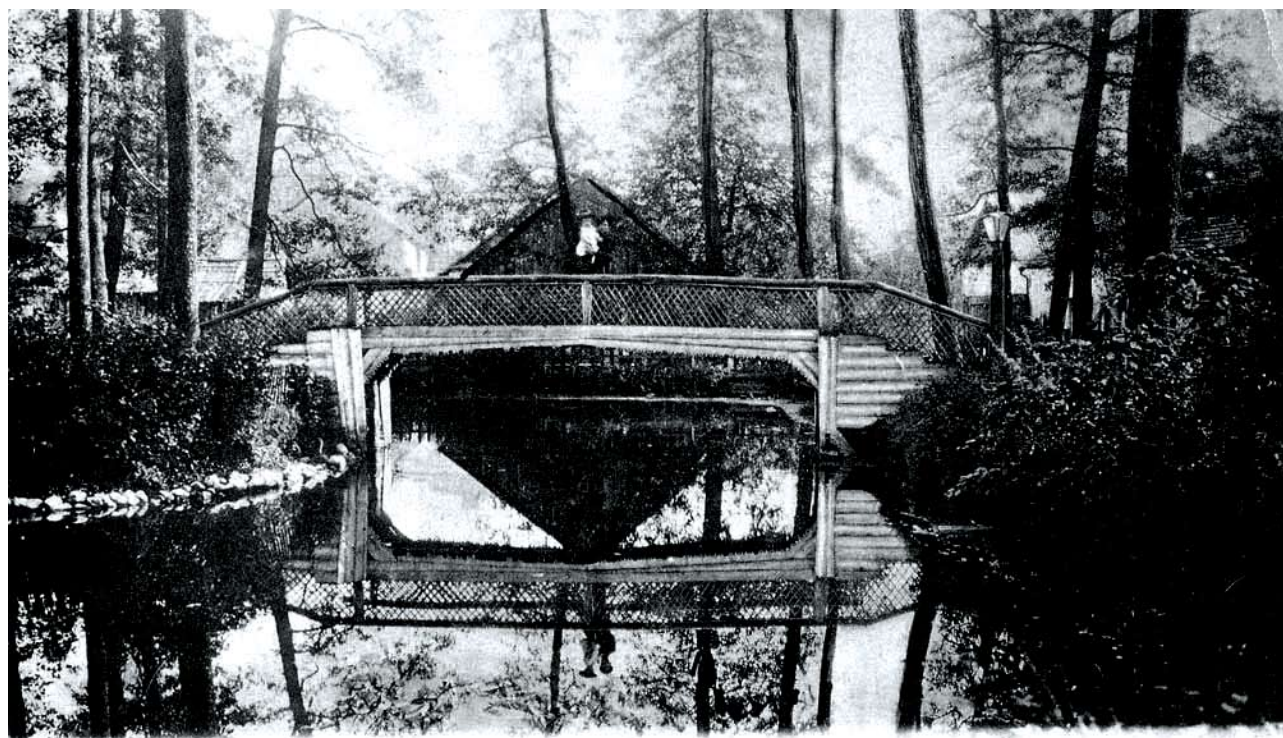
Край абуджаўся ад доўгага сну ў чужынскай імперыі.

⁵⁰¹ Наша Ніва. № 50. 15 (28) лістапада 1911.

⁵⁰² Kurier Litewski. № 219. 24 września (7 października) 1908.

Прыватная гімназія Навіцкай у Лідзе

Ліда. Видъ парка

Р. W. E. № 163.

Ліда. Гарадскі парк

Ксёндз Баляслаў Сперскі

ВИЛЕНСКАЯ губернія.

ГОТОВЕЦКИЙ,
МИХАИЛЪ СТАНИСЛАВОВИЧЪ.

Родился въ 1860 г. Автономистъ.
(Группа зап. окраинъ).

Литовець. Католикъ. Крестьянинъ. Окончилъ народное училище. Частный повѣренный. Названъ отъ крестьянъ.

Міхал Станіслававіч Гатавецкі

Андрэй Асташонак

ВИЛЕНСКАЯ губернія.

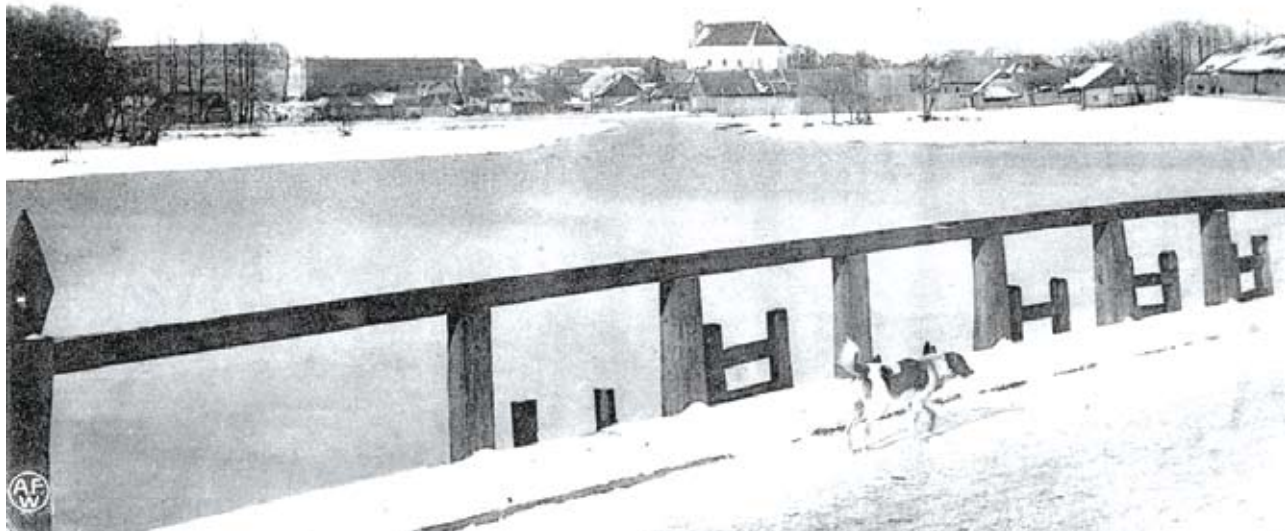
Графъ ПУТКАММЕРЪ.
ЛАВРЕНТІЙ СТАНИСЛАВОВИЧЪ.

Родился въ 1859 г. Нар.-демократъ.

Инженеръ путей сообщенія. Участвовалъ въ постройкѣ желѣзныхъ дорогъ: уральской, бакинской и польской. Чл. вилен. сел.-хозяйств. о-ва. Попечитель еванг.-реформ. прихода въ Вильнѣ.

Граф Ваўжынец Путкамер

Ліда. Общій видъ

Агульны від на горад з боку замка, пачатак XX ст.

Ліда. Почта
Lida. Poczta

Лідская пошта, каля 1910 г.

Ліда. Горадское Училище.

Лідская гарадская вучэльня, каля 1910 г.

LIDA. Ecke Schloß- und Krummestraße

Пачатак вуліц Крывой і Віленскай

ЛІДЧЫНА ў 1913-1923 гг.

Кайзер Вільгельм II на вакзалеў Лідзе, 1916 г.

Перад Першай сусветнай вайной

Перад Першай сусветнай вайной у Лідзе жыло 16 000 чалавек. Горад меў два бровары – Папірмайстра і Пупко, спіртзавод Стругача, тартак Палячака, ліцейны завод братоў Шапіраў, тытунёвую фабрыку Віленчыка, фабрыку па вырабе мыла Ківяловіча, фабрыку разліву манапольнага алкаголю, шмат крам і аптовых складаў. З фінансавых устаноў у горадзе меліся: Таварыства ўзаемнага крэдыту, Яўрэйскі супольны банк, банкаўская кантора Янушкевіча...

Сучаснікі заўважалі, што на дабрабыт такіх гарадоў як Вільня, Коўна, Гародня, Ліда, Баранавічы, акрамя наяўнасці чыгункі, вялікі ўплыў аказалі буйныя грошы, якія праз войска ўтваралі значную частку гандлёвага абароту гэтых гарадоў, стымулюючы развіццё рознічнага і аптовага гандлю, павялічваючы падаткі і забяспечваючы іх хуткі рост¹.

З пачатку XIX ст. у Лідзе стала дыслакаваліся расійскія войскі.

Напрыклад, у 1806 г. у горадзе стаяў 2-гі лейб-драгунскі Пскоўскі полк, пад царкву для рускага драгунскага палка забралі трапезную кляштара кармелітаў. Камандзірам палка быў немец, лютэранін генерал Корф. Гэты ж генерал забраў кляштарны дом, які да яго здаваўся і прыносіў кармелітам добры даход (каля 150 руб. у год), скаргі належным уладам не дапамаглі².

Адразу пасля паўстання 1830–1831 гг. у горадзе кватаруе Эстляндскі егерскі полк³.

Перад паўстаннем 1863 г. і пасля яго горад і павет былі нашпігаваны рознымі часткамі расійскага войска.

У 1872–1887 гг. у Лідзе знаходзіўся штаб 4-га палка данскіх казакоў. Лідзянін Януш Сегень пісаў: «Кляштар... кармеліцкі... займалі вайсковыя ўлады. Там быў клуб і жытло палкоўніка. [...] У Лідзе ў той час стаяў полк данскіх казакоў. Трэба разумець, што ў горадзе размяшчаўся толькі штаб, а казакі

з коньмі стаялі за горадам, займаючы гумны і стадолы для коней і сябе. З той нагоды шмат засталася казацкай натуры ў нашых вёсках»⁴.

У 1887–1891 гг. у Лідзе кватараваў 2-гі чыгуначны батальён, які будаваў Палескую чыгунку. Пасля пераводу гэтага батальёна ў Баранавічы ў горад перадыслакаваўся 89-ы рэзервовы батальён пяхоты з Дынабурга. Першапачаткова гэтая вайсковая адзінка ў складзе дзвюх рот была сфармавана 17 студзеня 1811 г. у Пензе пад назвай Пензенскага ўнутранага губернскага паўбатальёна, ужо 27 сакавіка таго ж года паўбатальён быў перафармаваны ў батальён. 14 ліпеня 1816 г. пры стварэнні асобнага корпуса ўнутранай варты батальён атрымаў назву Пензенскага ўнутранага гарнізоннага батальёна. У 1864 г. пры скасаванні гэтага корпуса і арганізацыі мясцовых войскаў батальён названы Пензенскім губерnskім батальёнам, а 26 жніўня 1874 г. – Пензенскім мясцовым батальёнам. У часы руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг. батальён вылучыў кадры на фармаванне 46-га рэзервовага пяхотнага батальёна (скасаванага 11 верасня 1878 г.) і атрымаў 31 жніўня 1878 года назву 89-га рэзервовага пяхотнага кадравага батальёна. 7 красавіка 1880 г. батальёну прызначаны просты, без надпісу, сцяг.

25 сакавіка 1891 г., у царстваванне Аляксандра III, батальёну прысвоена назва Лідскага рэзервовага батальёна. 1 снежня 1892 г. батальён перафармаваны ў двухбатальённы полк і названы 185-м пяхотным рэзервовым Лідскім палком. 1 студзеня 1893 г. былі сфармаваны яшчэ два батальёна, і полк стаў 172-м пяхотным Лідскім палком. 27 сакавіка 1911 г., у дзень 100-гадовага юбілею, палку падараваны новы сцяг узору 1900 г. Сцяг меў цёмна-зялёную аблямоўку, залатое шыццё, на верша ўзору 1857 г. і чорнае дрэўка. На адным баку сцяга малюнак Спаса Нерукатворнага. На абароце даты «1811–1911». На Аляксандраўскай юбілейнай стужцы

¹ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. 1999. № 37. S. 7–12.

² Giżycki J. M.F. (Wołyńskiak). Z przeszłości karmelitów na Litwie i na Rusi. Cz. 1-2. Kraków, 1918. S. 254.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 14, Воп. 2, Спр. 4.

⁴ Сегень Януш. Успаміны пра Ліду канца XIX стагоддзя // Лідскі летапісец. № 4 (20). 2002. С. 26.

надпісы: «1911 год» і «1811. ПЕНЗЕНСКІЙ ВНУТРЕННІЙ ГУБЕРНСКІЙ БАТАЛІОНЪ»⁵.

Камандзіры палка:

- 03.02.1902 – пасля 01.11.1907 – палкоўнік Тарасевіч Аляксей Іосіфавіч;
- 24.11.1908 – пасля 31.01.1913 – палкоўнік Раманаў Уладзімір Раманавіч;
- 06.08.1915 – пасля 09.1916 – палкоўнік Каломенскі Мікалай Пятровіч;
- 25.11.1916 – ? – палкоўнік Яралаў Лазар Іванавіч.

Нагрудны знак палка зацверджаны 25.02.1911 г., апісанне знака: «Лаўровы вянок, увенчаны чорным аксідаваным двухгаловым арлом і звязаны ўнізе стужкай з юбілейнымі датамі: «1811–1911»». На вянок пакладзены вензелі імператара Аляксандра I і Мікалая II, а пад імі нумар палка: «172». Унізе на вянку змешчаны два гербы: злева – Пензенскай губерні (у зялёным полі тры снапы), у памяць аб паходжанні палка ад Пензенскага гарнізоннага батальёна, і справа – горада Ліды [наверсе сярэбраны верхнік на чырвоным полі, а ўнізе сноп і серп на зялёным полі – герб Ліды ў імперыі – Л. Л.]».

Цікава, што ў 1915 г. менавіта ў 172-м палку шарагоўцам пачынаў службу будучы сталінскі кат Мікалай Яжоў.

Асавовы склад 172-га пяхотнага Лідскага палка часткова кватараваў у прыватных наёмных дамах, часткова размяшчаўся ў маёнтку Нясікаўшчына пад Лідай, у мястэчку Беліца і нават у Алькеніках. Кожны год 28 траўня полк выязджаў у летні лагер пад Араны, адкуль вяртаўся звычайна 28 верасня.

У 1908–1912 гг. на землях, падораных горадам, вайсковая будаўнічая камісія на чале з генерал-маёрам Канабіхам пабудавала для Лідскага палка прасторныя і на той час добра абсталяваныя казармы. На будаўніцтве выкарыстоўвалі цэглу з закрытага царскімі ўладамі шматпакутнага касцёла кармелітаў, разбураны будынак якога знаходзіўся недалёка ад фарнага касцёла. У 1912 годзе полк перасяліўся ў новыя казармы⁶.

Паходная палкавая царква Святой Тройцы заснавана ў 1892 г. Пасля пераходу пал-

ка з прыватных наёмных казармаў у новыя казармы за горадам палкавая царква ўладкоўвалася ў сталовай батальёна. Па штаце пры царкве быў адзін святар.

У 1906 г. з Далёкага Усходу ў Ліду была пераведзена 9-я паветраплавальная рота, якая першапачаткова дыслакавалася ў прыватных хатах каля праваслаўных могілак па вуліцы Віленскай. У Лідзе размяшчаліся 2 аэрастаты, 2 газгольдары, лябёдка і 3 павозкі з прыстасаваннем для пад'ёму. У 1910 годзе вайсковая будаўнічая камісія на выкупленых скарбам у Яна і Міхала Садоўскіх у маёнтку Перапечыца землях пад кіраўніцтвам генерал-маёра Канабіха пабудавала казармы і іншыя пабудовы, у тым ліку вялізны элінг для дырыжабляў – драўляны, на металічным каркасе⁷.

Пасля пабудовы аэрадрома тут размясцілася 3-я паветраплавальная рота, на ўзбраенні якой стаялі 4 дырыжаблі мяскага тыпу: «Альбатрос», «Астра», «Голуб» і «Грыф».

Першым, з базы Вучэбнага паветраплавальнага парку ў вёсцы Салізі пад Санкт-Пецяярбургам, у Ліду прыбыў «Альбатрос».

Дырыжабль «Голуб» быў пабудаваны ў Расіі ў 1910 г. на Іжорскім заводзе ў Колпіна пад Санкт-Пецяярбургам па праекце прафесараў К. П. Баклеўскага, А. П. Ван-дэр-Фліта і інжынера В. Ф. Найдзёнава пры ўдзеле капітана Б. В. Голубева. У Ліду дырыжабль прыбыў у 1913 г. У час Першай сусветнай вайны на ім было зроблена некалькі разведвальных палётаў, але за лінію фронту ён не залятаў. А неўзабаве пасля пачатку вайны ў кастрычніку 1914 г. гэты дырыжабль забралі з Ліды.

Першыя ўдалыя палёты «Голуба» паказалі адпаведнасць іх лётна-тэхнічных характарыстык разлікам, з'явіліся падставай для закладкі ў 1911 г. на Іжорскім заводзе буйнога дырыжабля аб'ёмам 9600 м³. названага «Альбатрос». Яго пабудова была скончана восенню 1913 г. Гэта быў найбольш дасканалы дырыжабль з усіх пабудаваных на рускіх заводах. Ён меў даўжыню 77 м, вышыню 22 м і максімальны дыяметр 14,8 м, развіваў хуткасць да 68 км/г. Максімальная

⁵ Военная энциклопедия. Под ред. В. Ф. Новицкого и др. Т. 14. СПб, 1914. С. 619.

⁶ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. № 37. 1999. S. 7–12.

⁷ Савук Антось. Лідскі вайсковы аэрадром (1907–1915) // Лідскі Летанісец. № 4 (16). 2001. С. 13–15.

вышыня пад'ёму дасягала 2400 м, а працягласць палёту – 20 гадзін. Сілавая ўстаноўка складалася з двух рухавікоў магутнасцю па 118 кВт. Аўтарамі праекту «Альбатроса» былі Б. В. Голубеў і Д. С. Сухаржэўскі, гэты дырыжабль таксама базаваўся ў Лідзе.

Дырыжабль «Грыф» (аб'ём абалонкі 7300 м³, даўжыня 70 м, максімальны дыяметр 14 м, два рухавікі па 81 кВт, максімальная хуткасць 59 км/г, максімальная працягласць палёту 20 гадзін), набыты з Германіі ў 1910 годзе як «Parseval VII», быў перададзены ў паветраплавальную роту ў Лідзе ў верасні 1914 г. Аднак у гады Першай сусветнай вайны ён не выконваў баявых задач, а выкарыстоўваўся толькі для навучальных палётаў. Увесну 1915 г. гэты дырыжабль быў разабраны. Але яго ангар – першы жалезны ў імперыі, вытворчасці фірмы Круп (Германія) – прастаяў нашмат даўжэй і быў разабраны толькі ў 1931 г.

Яшчэ адзін дырыжабль замежнай вытворчасці, які базаваўся ў Лідзе, меў назву «Астра». Яго пабудавалі ў Францыі ў 1913 годзе як «Astra XIII» і потым даставілі да месца свайго базавання – на авіябазу ў Ліду. Характарыстыкі «Астры»: аб'ём абалонкі 10 000 м³, даўжыня 78 м, максімальны дыяметр 15 м, два рухавікі па 147 кВт, максімальная хуткасць 59 км/г, максімальная працягласць палёту 15 гадзін. «Астра» быў практычна адзіным рускім ваенным дырыжаблем, які прыняў удзел у баявых дзеяннях Першай сусветнай вайны. У траўні 1915 г. ён выканаў тры начныя палёты на бомбакіданне па пазіцыях германскіх войскаў. Пры гэтым ён атрымаў шмат пашкоджанняў і ў далейшым амаль не эксплуатаваўся. У другой палове 1915 г. «Астру» дэманціравалі. Дарэчы, рэшткі дырыжабля «Астра» ў 1920 г. сталі асновай для першага савецкага дырыжабля «Чырвоная зорка»⁸.

У красавіку 1911 г. каталіцкая газета «Беларус» паведаміла пра падзеі на лідскай авіябазе: «Ліда. Па прыговору Віленскага Ваеннага Суда – у Лідзе расстралялі салдата Формана за тое, што ён забіў афіцэра Пахойкіна, які адмовіў просьбе салдата

пайсці ў горад»⁹. Другая беларуская газета, «Наша Ніва», трошкі падрабязней расказала пра гэтае экстраардынарнае здарэнне: «Віленскі ваенны суд разглядзеў пры зачыненых дзвярах справу салдата лятучага атрада ў Лідзе, Формана, абвінавачанага ў тым, што ён забіў афіцэра Пахойкіна. Прычынай забойства было тое, што Пахойкін не дазволіў Форману пайсці на шпацыр у горад. Ваенны суд прысудзіў Формана на кару смерці. Камандуючы Віленскай ваеннай акругай зацвердзіў пастанаўленне суда, і Формана перавёзшы ў Ліду – перад усім гарнізонам расстралялі»¹⁰. Мясцовая газета «Лідскае слова» прозвішча салдата падавала як «Фурман»: «17 кастрычніка шараговы 9-й паветраплавальнай роты Фурман забіў унтэр-афіцэра Пахойкіна. Падпарашчык дазволіў Фурману адлучыцца з казармаў, а дзяжурны па роце Пахойкін не дазволіў. Фурман пайшоў у горад без дазволу, і Пахойкін паслаў па яго патруль, які вярнуў Фурмана ў казарму. Праз нейкі час Фурман зайшоў на кухню, дзе ў той момант знаходзіўся Пахойкін, і нечакана ўдарыў яго кінжалам»¹¹.

У 1912 г. пачалося і ў асноўным было скончана будаўніцтва ваеннага аэрадрома, складоў авіяцыйнай маёмасці, казармаў. У тым жа годзе Генеральны штаб Расіі складае меркаванні аб усталяванні авіяцыйных цэнтраў у акругах. Адзін з такіх для Віленскай акругі плануецца ўсталяваць у Лідзе на будаваным аэрадроме. У Лідзе з'яўляюцца баявыя самалёты¹².

27 жніўня 1913 года віленская газета «Вячэрні веснік» пісала: «Адносна прыбыўшага ўчора ў Вільню ваеннага дырыжабля высвятляецца, што ён прыляцеў з Ліды з мэтай зрабіць выпрабаванні, ці можна з вышыні 900-1000 метраў праводзіць тапаграфічныя здымкі. Задача гэтая была ўскладзена на штабс-капітана Шапілёва, які пераканаўся, што з прымяненнем адпаведных інструментаў здымкі цалкам магчымыя. Пералёт з Ліды ў Вільню быў здзейснены на працягу трох гадзін з хуткасцю

⁹ Беларусь. № 13. 11 красавіка 1913.

¹⁰ Наша Ніва. № 14. 5 красавіка 1913.

¹¹ Лідское Слово. № 19. 22 марта 1913.

¹² Савук Антось. Лідскі вайсковы аэрадром (1907–1915) // Лідскі Летанісец. № 4 (16). 2001. С. 13–15.

⁸ Лебедев Виталий. Аэродром Лиды в годы становления российской военной авиации // <http://www.dfnc.ru/Aerodrom-Lida-v-godi-stanovleniya-rossiyskoy-voennoy-aviatsii>

40 вёрст у гадзіну. Дырыжабль змагаўся ў хуткасці з пасажырскім цягніком, які ішоў у Вільню. Апошні быў пераможаны».

У красавіку 1914-га над Лідай адбылася авіяцыйная катастрофа: «Ліда. 16-га красавіка над Лідай лёталі тры аэрапланы. На адным з іх загарэўся бензін, аэраплан упаў, і загінулі афіцэр і жаўнер»¹³. Газета пісала пра падпаручніка Ветчынкіна Я. П. і механіка Кавальчука, якія загінулі ў Лідзе пры палёце на самалёце «Ньюпар». Пры планіраванні з вышыні 200-300 метраў самалёт «Ньюпар-IV» раптоўна пайшоў уніз, Кавальчук выпаў з самалёта, схпіўся за верхні трос і, правісеўшы ў такім жахлівым стане 2-3 секунды, зваліўся на зямлю і разбіўся на смерць. Самалёт з пілотам урэзаўся ў дом і загарэўся.

Гэты самалёт разбіўся з-за недахопаў канструкцыі. «Ньюпар» быў пабудаваны па французскай ліцэнзіі на заводзе Шчацініна ў Расіі. Якасць вытворчасці была вельмі нізкай¹⁴. Аднак катастрофа не спыніла палёты. Вось што распавядала аб адным з палётаў газета «Віленскі веснік» ад 18 красавіка 1914-га: «Трэцяга дня каля 8 гадзін вечара ў раён размяшчэння 169 пяхотнага Нова-Траецкага палка апусціўся прыляцеўшы з Ліды аэраплан з ваенным лётчыкам паручнікам Альбрэхтам і механікам унтэр-афіцэрам Белагубенка. У прызначаны час прыбыў камандзір яго авіяцыйнай роты ў Лідзе капітан Рэшчыкаў. Паручнік Альбрэхт быў сустрэты камандзірам 169 пяхотнага Нова-Траецкага палка палкоўнікам Якімоўскім на чале афіцэраў палка, якія запрасілі афіцэраў-паветраплавальнікаў у афіцэрскі сход падзяліць хлеб-соль... Пачынаючы з наступнага дня, у Вільню з Ліды будуць лётаць аэрапланы, здзяйсняючы практычныя палёты».

Прысутнасць вайсковых частак у горадзе павялічвала ўзровень злачыннасці, напрыклад, 2 студзеня 1913 г. за ўкрывальніцтва беглага жаўнера 9-й паветраплавальнай роты Е. Яфрэмава арыштавана сялянка С. Кенць. Для арышту жаўнера быў пасланы аддзел стражнікаў¹⁵. А 6 лютага на па-

будове казённых будынкаў 9-й паветраплавальнай роты з закрытага склада скрадзена 120 пудоў дахавага жалеза¹⁶.

Перад пачаткам вайны павятовым вайсковым начальнікам, адказным за рэзервістаў, і адначасова камендантам горада Ліда быў падпалкоўнік Кароўнікаў¹⁷.

Усе лідскія вайсковыя часткі ўваходзілі ў акругу, штаб якой знаходзіўся ў Вільні. З 20 студзеня 1913-га па 19 ліпеня 1914-га Віленскай вайскавай акругай камандаваў генерал ад кавалерыі Павел Карлавіч фон Рэненкамф.

Да пачатку вайны, 3-4 траўня 1914 г. архіепіскап Літоўскі і Віленскі Ціхан (Бялавін), будучы патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі наведаў наш горад. Відавочца гэтага візіту пісаў: «На чыгуначным вакзале яму наладзілі ўрачыстую сустрэчу пад высокай аркай з зеляніны і сцягоў, збудаваную чыгуначнікамі. Зеленай і сцягамі была ўпрыгожаная ўся дарога ад вакзала да Міхайлаўскага сабора. Уздоўж яе радамі стаялі войскі, авіятарская рота і паліцыянты, грымеў аркестр Лідскага палка. У саборы архірэй адслужыў усяночную службу. Ліція і дабраслаўненне хлеба здзяйсняліся на плошчы перад саборам у адмыслова ўсталяваным шатры на ўзвышшы. Падчас памазання алегем уладыка раздаў дзве тысячы крыжыкаў. Служба скончылася ў дзесяць вечара. Начаваў уладыка Ціхан у доме настояцеля а. Іосіфа Каяловіча. Раніцай ад гэтага дома да сабора адбыўся хрэсны ход. Падчас Літургіі ўладыку саслужылі чатырнаццаць святароў. Пасля багаслужбы ён наведаў школу пры саборы і дабраславіў будаваць новае, больш прасторнае памяшканне. Архірэй пабываў у мужчынскай і жаночай гімназіях горада, сустракаўся з дзецьмі гарадскога вучылішча і наведаў Георгіеўскую царкву на могілках, у якой, на магіле памёршай жонкі айца Іосіфа, здзейсніў малітву. У тры гадзіны дня гарадская грамада дала ў гонар госця абед у прыватнай гімназіі Навіцкіх. Увечары ўладыка Ціхан адбыў у Вільню, завяршыўшы агляд епархіі»¹⁸.

¹³ Biełarus. № 16. 17 красавіка, 1914.

¹⁴ Савук Антось. Лідскі вайсковы аэрадром (1907–1915) // Лідскі Летанісец. № 4. (16). 2001. С. 13–15.

¹⁵ Лидское Слово. № 8. 4 января 1913.

¹⁶ Лидское Слово. № 14. 15 февраля 1913.

¹⁷ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. № 37. 1999. S. 7–12.

¹⁸ Арефьева И., Шлевиц Г. Примите меня в свою любовь... Вильнюс, 2008. С. 82–83.

Першая сусветная вайна

Пачатак вайны

Набліжэнне вайны абывацель заўважаў па росту актыўнасці войск. Напрыклад, увесну 1910 г. у расійскай прэсе прайшла інфармацыя пра вялікія вайсковыя манеўры, якія прайшлі ў жніўні таго ж года ў ваколіцах Начы, Астрыны, Іўя і Дзевянішак. У манеўрах бралі ўдзел 2-гі, 3-ці і 4-ы карпусы расійскай арміі¹⁹. Гэта былі карпусы будучай 1-й арміі Рэненкампа 1914 г.

Да пачатку вайны штаб Паўночна-заходняга фронту знаходзіўся ў Лідзе, у горадзе былі галоўнакамандуючы Паўночна-Заходнім фронтам генерал Жылінскі, начальнік штаба генерал М. М. Янушкевіч.

Сведка падзей і слычны лідскі гісторык Міхал Шымялевіч пісаў, што лета 1914-га выдалася на рэдкасць гарачым і сухім. Тэмпература паветра ў чэрвені і ліпені дасягала 40 градусаў у цяні, а на працягу некалькіх тыдняў не выпала ні кроплі дажджу. Вада ў рэках, азёрах і ставах спала. На Нёмане ад Морына да Орлі не маглі прайсці платы, і сплаў дрэва спыніўся. Паветра напоўнілася дымам: гарэлі тарфянікі. На поўдні, каля Нёмана, удзень уздымаліся аблогі дыму, а ўначы было бачна зарыва пажараў – гарэў лес. Звычайна цяжкапраходныя Дакудаўскія і Дзітвянскія балоты высахлі, і па іх ездзілі, як па полі. Каб пайшоў дождж, у вясковых цэрквах і касцёлах служыліся набажэнствы, палі абыходзілі працэсіі з харугвамі і пабожнымі спевамі.

Аднак ураджай сена і канюшыны ў тым годзе быў добры. Таксама быў добры ўраджай жыта і яравых, добра ўраджыла бульба. Грыбоў і ягад у лясах не было. Садавіна не ўраджыла, але было шмат мёду. Калі пачалася ўборка ўраджаю, не хапала рук, бо мужчыны былі мабілізаваны на вайну. Таму наёмным працаўнікам плацілі ўдвая – 1 рубель за дзень працы касцам, 60 капеек жнеям.

Ліда, як заўжды ўлетку, вылюднела: інтэлігенцыя выехала на лецішчы ці нават

у Друскенікі на сонца і воды, школьная моладзь раз'ехалася па вёсках – да бацькоў ці сяброў. Вучні, чорныя, як індзейцы, сядзелі ў цені дрэў з вудамі каля вады²⁰.

Летам 1914 года атрымалася так, што галоўная асоба павета маршалак шляхты граф Людвік Грабоўскі (прамы нашчадак апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Панятоўскага ад марганатычнага шлюбу з Эльжбетай Грабоўскай), які павінен быў узначаліць мабілізацыю ў павеце, ад вясны лячыўся ў Пецярбурзе – ён меў камяні ў жоўцевым пузыры і ў нырках. Яго абавязкі выконваў земскі начальнік 1-га ўчастка Міхаіл Трафімаў. Павятовы спраўнік фон Гротэ дэ Буко яшчэ да пачатку вайны падаў у адстаўку па ўзросце, чакаў загад аб выхадзе на пенсію і таму знаходзіўся ў адпачынку. У сувязі з набліжэннем вайны віленскі губернатар Вяроўкін перапыніў яго адпачынак і загадаў выконваць свае абавязкі. Асноўны цяжар арганізацыі мабілізацыі на Лідчыне лёг на спраўніка Гротэ дэ Буко і Міхаіла Трафімава.

Грабоўскі Людвіг Уладзіслававіч, маршалак (правадзіцель дваранства) Лідскага павета з 07.06.1906 па 25.07.1916 г., губернска маршалак Віленскай губерні з 25 ліпеня 1916 г.

Як вядома, дваранскіх выбараў у «Заходніх губернях» не існавала, і граф Людвіг Грабоўскі на сваю пасаду быў прызначаны. У 1903–1917 гг. ён пабыў павятовым правадзіцелем дваранства Дзісенскага, Лідскага і Віленскага павятаў.

Да ўзросту 39 гадоў Грабоўскі займаўся гаспадаркай у сваіх маёнтках, пакуль у 1903 г. не быў прызначаны земскім начальнікам у Свянцянскім павеце. Кар'ера Л. В. Грабоўскага складвалася дрэнна, але ён працягваў служыць, бо спадзяваўся, што губернскае кіраўніцтва выканае свае абяцанні – ён атрымае хуткае павышэнне па службе і такім чынам вырашыць свае матэрыяльныя праблемы. Аднак пасада маршалка каштавала яму двух маёнткаў, якія давялося прадаць для пакрыцця расходаў па службе, і страты даверу мясцовых абшарнікаў. Пра абяцанні службовай кар'еры давялося нагадаць гадамі, адзіным суцяшэннем

¹⁹ Kurier Litewski. № 87. 17 (30) kwietnia 1910.

²⁰ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. № 37. 1999. S. 7–12.

было залічэнне ў спіс кандыдатаў на пасаду віцэ-губернатара Віленскай альбо адной з цэнтральных губерняў. Грабоўскі спрабаваў атрымаць пасаду старшыні Віленскага павятовага зезда міравых суддзяў ці перавесціся ў Вільню ўчастковым міравым суддзёй, але ягоныя просьбы былі пачутыя толькі ўлетку 1916 г., калі ён атрымаў жаданую пасаду Віленскага павятовага маршалка дваранства. Аднак губерня была ўжо акупавана немцамі.

Людвіг Грабоўскі – мясцовы абшарнік, валодаў маёнткамі ў Лідскім павеце Віленскай губерні і Навагрудскім павеце Мінскай губерні. Ягоная жонка мела маёнткі ў Вілейскім і Свянцянскім паветах. Быў вядомым конназаводчыкам, пра ягоны ўдзел у Агульнарасійскай выставе 1883 г. пісаў вядомы пісьменнік Уладзімер Гіляроўскі ў кнізе «Сябры і сусцяжы»: «Палова чэрвеня, а ўжо пачыналі вызначацца кандыдаты на выйгрыш дэрбі, хоць уладальнікі на ранішніх галопах стараліся схаваць жывавасць сваіх крэкоў (крэк – фаварыт)... Як журавель на балоце, у далёкім куту іпадрома нерухома стаяў польскі конназаводчык Людвіг Грабоўскі. Свайго трохгодку, які, як ён верыў, павінен па-за канкурэнцыяй узяць дэрбі, Грабоўскі сёння не пускаў, бо шмат сабралася публікі. Гэты заўзяты паляўнічы любіў скакавую публіку толькі ў тыя моманты, калі ягоная каня, які ўзяў вялікі прыз, публіка заахвочвала апладысментамі. Тады Грабоўскі браў левай рукой яшчэ не астылага скакуна за лейцы і правадзіў яго перад трыбунамі пад апладысменты публікі ў адказ размахваючы цыліндрам, паднятым вышэй галавы каня».

25 ліпеня 1914 г. на лідскай чыгуначнай станцыі была вывешана аб'ява пра тое, што дарога здымае з сябе ўсялякую адказнасць за тэрміны перавозу грузаў. Гэта быў першы знак будучай вайны.

У той жа дзень на палігоне пад Аранамі, калі артылерыя Лідскага палка рыхтавалася да вучэбных стрэльбаў, раптам была прынята тэлеграма з загадам спыніць вучэнні і выступіць да месца пастаяннай дыслакацыі – у Ліду. Адначасова юнкерам Віленскай вайскавай вучэльні, якія знаходзіліся ў тым жа лагеры пад Аранамі, начальнік вучылішча генерал-маёр Адамовіч зачытаў загад аб прысваенні вайсковых званняў 170 юнкерам выпускнога курса. Такія імпрэзы, як правіла, праводзіліся ў дзень Праабражэння Гасподняга, 19 жніўня. Маладым афіцэрам уручылі толькі афіцэрскія шаблі, бо абмундзіраванне яшчэ не было гатовае.

Праз некалькі гадзін лагер ліквідавалі, Лідскі полк пачаў грузіцца ў вагоны. Сярод афіцэрскіх жонак пачаўся перапалох, кінуўшы ўсё, яны з лецішчаў накіраваліся ў Ліду, і таму ў нядзелю, 26 ліпеня, калі па чыгунцы з Аран пачалі прыбываць аддзелы палка, у горадзе ўжо ведалі – пачынаецца вайна. Першыя прыбыўшыя аддзелы Лідскага палка ўзялі пад ахову ўсе чыгуначныя аб'екты: масты, водаправоды і іншыя тэхнічныя сродкі абслугоўвання, а таксама сувязь. Усюды стаялі ўзброеныя салдаты, забараняўся нават выхад на перон вакзала. Паліцыя і жандары «па сакрэту» расказвалі гараджанам, што такія экстраардынарныя меры бяспекі выкліканы небяспекай страйку чыгуначнікаў.

Тым не менш, у касцёлах і цэрквах, як і заўжды, браліся шлюбы, людзі з музыкай і танцамі святкавалі вяселлі і хрэсьбіны²¹.

29 ліпеня Расія абвясціла мабілізацыю Кіеўскай, Маскоўскай і Казанскай вайсковых акруг.

Вось як апісвае адзін з апошніх мірных дзён, 30 ліпеня 1914 г., Міхал Шымялевіч: «На вуліцы Віленскай [цяпер Савецкая. – Л. Л.] горада сабраліся групамі гараджане, яны чыталі толькі што атрыманыя з цягніка газеты, і кожны на свой капыл каментавалі бягучую сітуацыю ў свеце. Мабілізацыя яшчэ не пачалася, і агульным перакананнем было тое, што Расія толькі робіць дэманстрацыю сваёй магутнасці, а насамрэч вайны не будзе, бо ніхто яе не хоча... Над Лідай, выконваючы вучэбны палёт, нізка кружыў аэраплан «Фарман». Ён зрабіў круг над рынкам [сучасная плошча Леніна. – Л. Л.] і паляцеў на ўсход. Раптам аэраплан пачаў хутка зніжацца і падаць. НАТОўп зывак, думаючы, што аэраплан упадзе каля рэчкі Лідзейкі, кінуўся ў бліжэйшыя завулкі – Шкляны, Камерцыйны, Паліцэйскі [яны вялі ў бок рэчкі. – Л. Л.]. Але пілот выраўняў машыну, і яна зноў узвілася пад аблокі. Зывакі пачалі вяртацца да цэнтру, і якраз у гэты час па Віленскай вуліцы на дрожках да паліцэйскай управы імчаўся, трымаючы ў руцэ дэпешу, павятовы паліцэйскі спраўнік Гротэ дэ Буко. Адразу ўсе зразумелі: мабілізацыя! У імгненне

²¹ Там жа.

вока вуліца апусцела. Да позняй ночы горад не спаў. Кожны зразумеў, што вайна непазбежная, і нікога яна не абміне»²².

Мабілізацыю ў горадзе павінны былі праводзіць: управа вайсковага начальніка, прызыўная камісія і паліцыя. Ва ўправах ужо некалькі дзён працавалі, рыхтуючы розныя паперы, неабходныя пры мабілізацыі сельскага насельніцтва ў павеце. На бяду, у той жа час у Беняконях згарэла ўправа воласці з шафкай, у якой былі прыгатаваны мабілізацыйныя дакументы. На гэтую тэму шмат балбаталі, але выпадак ніякіх наступстваў за сабой не пацягнуў, акрамя ўзмоцненай працы, каб аднавіць знішчаныя лісты. Праца ва ўстановах вялася днём і ўначы.

Тады ж, 30 ліпеня ў 11 гадзін ночы выканаец абавязкаў маршалак шляхты Трафімаў атрымаў дэпешу, змест якой дазваляў думаць, што мабілізацыйныя справы варта прыпыніць. Усе, хто працаваў у прызыўной камісіі, з-за гэтага слабога пробліску надзеі ўздыхнулі з палёгкай і ледзь не пайшлі дахаты. Праз некалькі гадзін новая дэпеша адмяніла папярэднюю і загадала далейшы працяг працы. Калі бракавала бланкаў, паліцыя будзіла друкара Айзіка Эпштэйна, які ўжо спаў, і выпраўляла ў друкарню яго працаўнікоў, бланкі тэрмінова друкаваліся. А тым часам конныя паліцыянткі ўсю ноч імчаліся ўсімі дарогамі ў цэнтры валасцей і да паліцэйскіх прыставаў, уручаючы ім мабілізацыйныя распараджэнні.

З 31 ліпеня былі адменены ўсе пасажырскія цягнікі, і чыгунка пачала ліхаманкава перавозіць адмабілізаваныя войскі. З іншых чыгунак у Ліду былі перагнаны дадатковыя лакаматывы, прыбылі новыя лакаматывыя брыгады і іншыя спецыялісты-чыгуначнікі. У павеце пачалася мабілізацыя. Ліда і ўсе вёскі «ўпрыгожыліся» каляровымі плакатамі. З іх:

1) чырвоныя прызывалі ў войскашарагоўцаў рэзерву;

2) блакітныя – народнае апалчэнне з прызыву 1908–1913 гг., прычым ваеннаабавязаныя старэйшых узростаў

былі залічаны ў народнае апалчэнне з рэзерву;

3) белыя загадвалі пастаўку коней у войска і паведамлялі кошты на прадметы экіпіроўкі, якія прызыўнікі павінны былі прынесці з сабой.

Па павеце таксама вісеў вялікі плакат з тэкстам за подпісам Рэненкампа аб супольнай адказнасці жыхароў горада і вёсак за пашкоджанне чыгуначных шляхоў, тэлеграфу, іншых сродкаў сувязі і камунікацыі. У кавярні Маліноўскага афіцэры Лідскага гарнізона пілі каву і вялі размову на тэму, што «германцаў трэба пабіць!». Як і належыць, гараджане кінуліся да акенцаў ашчадных кас, у банкі і банкаўскія канторы, каб забраць свае ўклады. У Лідзе каля Скарбовай касы пры казначэйстве стаяла чарга даўжынёй у паўкіламетра, якая некалькі разоў абвівала касу. Каб вярнуць свае грошы, у чарзе стаяла каля паўтары тысячы чалавек. У Вільні з вуснаў у вусны перадаваліся весткі пра тое, што запасы золата з віленскіх банкаў ужо вывезены ў Ніжні Ноўгарад, і таму ў Віленскім дзяржаўным банку быў такі вялікі натоўп адборнай публікі, што шыкоўна прыбраныя пані парвалі свае багатыя строі, страцілі брыльянты і капелюшы, падрапалі твары і пашкодзілі рукі і ногі. Але банкаўскія чыноўнікі ў Лідзе і Вільні спраўна выдалі людзям іхнія грошы.

1 жніўня ў 17.00 Германія абвясціла вайну Расіі. Гэта была субота. З рання з самых далніх кутаў Лідскага павета ўсімі дарогамі на вазах і пешшу ў горад збіраліся ваеннаабавязаныя мужчыны, зганялі мабілізаваных коней. Не абышлося без эксцэсаў: натоўп мабілізаваных мужчын, якія ішлі ў Ліду па Гарадзенскім тракце, атакаваў гарэлачную краму ў Арлянцы (каля ракі Дзітва), разрабаваў і спаліў яе. Разам з манаполькай згарэла вялікая старажытная карчма, якая стаяла на другім баку тракту, насупраць гарэлачнай крамы. Карчма ў Арлянцы, згодна з «Вопісам парафій Лідскага дэканату 1784 г.» пры канцы XVIII стагоддзя ўжо існавала, у 1897 г. была адноўлена і ў 1914 годзе належала ўладальніку Тарнова графу Маўрасу²³. Праз

²² Там жа.

²³ Szymielewicz Michał. Białoogród // Ziemia Lidzka. № 7. 1936. S. 4.

некалькі дзён газеты надрукавалі загад генерала Рэнэнкампа, згодна з якім былі павешаны чатыры чалавекі, вінаватыя ў пагроме гэтай манаполькі. Загад быў надрукаваны як улётка і развешаны па горадзе і вёсках.

На гарадскі магістрат лёг абавязак размяшчаць войскі і мабілізаваных. Бургамістр Ліды Вісмант праводзіў свой адпачынак на Чорным моры і таму быў выкліканы адтуль тэлеграмай. Нават маючы дазвол для праезду, ён моцна спазніўся на працу. Пакуль не было бургамістра, яго абавязкі выконваў намеснік Гейштаўт, а размяшчаў мабілізаваных пашпартыст Іосіф Якубоўскі. Без адпачынку лётаў ён па горадзе, вызначаў жылло, арганізоўваў кухні, месцы для мабілізаваных коней, знаходзіў харчы і фураж. Для жаўнераў былі рэквізаваны будынкі мужчынскай гімназіі па вуліцы Камерцыйнай, жаночай гімназіі Навіцкіх па вуліцы Каменскай, вучэльня каля замка, абедзве парафіяльныя школы, іешыва, клуб Таварыства дабрачыннай пажарнай аховы, піўныя і іншыя будынкі. У горадзе сабралася каля 5 000 мабілізаваных людзей і 2 000 коней. Рэгістрацыя і аглядзіны мабілізаваных жаўнераў адбываліся ў гарадскім парку па вуліцы Каменскай (прыкладна тут цяпер стаіць кінатэатр «Юбілейны»), дзе раслі стагадовыя вольхі. Тут, у парку, быў летні тэатр – зробленая з дошак пабудова з лаўкамі без даху. Менавіта тут размясцілася вайсковая камісія. У летнім тэатры лекары аглядалі мабілізаваных, пісары вялі рэгістрацыю. А з парку даносіліся енкі жанчын і дзіцячы плач – сем'і развіталіся з сваімі «кармільцамі». Людзі памяталі, што ад прызыву ў войска на руска-японскую вайну ў 1904 г. вызваліліся тыя, хто меў чацвёрта і больш малых дзяцей, таму некаторыя на вазах везлі з сабой усю сям'ю.

Пасля рэгістрацыі мабілізаваных мужчын пераводзілі ў замак, дзе іх прымалі унтэр-афіцэры, адтуль адных адпраўлялі ў казармы Лідскага палка, а іншых вялі на чыгунку і размяшчалі па вагонах для перавозкі ў іншыя палкі.

Афіцэры запасу самі прыходзілі да павятовага вайсковага начальніка.

Адначасова на гарадскім Выгане [за-

раз тут гарадскі парк – Л. Л.], па вуліцы Віленскай каля праваслаўных могілак і на выездзе ў бок Навагрудка, каля каталіцкіх могілак, ішоў адбор коней. Большасць людзей спакойна прадавала сваіх коней, бо кошты дзяржаўнага закупу былі добрыя. Аднак былі і тыя, хто, прадаючы, плакаў па сваіх конях.

2 жніўня 1914 г. Аб'яўлена пра ўвядзенне ваеннага становішча ў шэрагу заходніх губерній, у тым ліку і Віленскай. Уводзіцца ваенная цэнзура. Ваеннымі цэнзарамі ў Лідзе сталі начальнік пошты Каланкоўскі і чыноўнік дваранскай апекі Брухаў.

3 жніўня 1914 г., панядзелак. Аб'яўлена пра мабілізацыю ў войска настаўнікаў народных школ. Шымялевіч пісаў, што з ініцыятывы кіраўніка гарадской адукацыі, якую агучыў школьны інспектар Баўбліс, была арганізаваная патрыятычная маніфестацыя з царскімі партрэтамі, расійскімі сцягамі, спевамі «Боже царя храни», «Слався, слався руский царь» і г.д. Маніфестантаў было няшмат, пасля маніфестацыі невялікія групы рускіх патрыётаў разышліся па патаемных чарачных, дзе яшчэ была магчыма атрымаць забаронены алкаголь, і пасля выпіўкі, як належыць, справакавалі ў горадзе некалькі скандальных, але ж «патрыятычных» боек.

У Лідзе, як і паўсюдна, па загаду ўлад, у цэрквах, касцёлах і сінагогах ішлі службы «за победу русского оружия», ад імя грамадства былі пасланы «верноподданнические» тэлеграмы цару, збіраліся грошы для войска.

3 раніцы 6 жніўня, у чацвер, на пляцы каля казармаў пашыхтаваўся 172-гі Лідскі полк з поўным паходным рыштункам. Палкавы святар адслужыў малебен, а камандзір палка Раманаў вітаў асабовы склад, пажадаў хуткай перамогі і вяртання з фронту да родных агменяў. На цырымоніі граў палкавы аркестр, прысутнічалі тысячы гараджан: дзеці, жонкі, сваякі і знаёмыя тых, хто ішоў на вайну. Пры развітанні былі чутны крыкі і плач. Полк з музыкай і сцягамі пайшоў на станцыю для пагрузкі. Пры адпраўленні кожнага цягніка паўтараліся сцэны развітання.

Разгорнуты да колькасці ваеннага часу, 172-гі полк налічваў 4 000 штыкоў. Лідскі полк у жніўні 1914 г. знаходзіўся на левым флангу арміі Рэненкамфпа, у Аўгустоўскіх лясах, і ўваходзіў у склад 43-й пяхотнай дывізіі, якой камандаваў генерал-лейтэнант Слюсарэнка В. А., у сваю чаргу дывізія ўваходзіла 2-гі армейскі корпус генерала ад кавалерыі Шэйдэмана С. М. Пасля вайны і рэвалюцыі ў Расіі з былой імперыі і з нямецкага палону ў Ліду і Лідскі павет вярнулася не болей пятай часткі шарагоўцаў і некалькі афіцэраў. Адным з першых, ужо ў жніўні 1914 г., у нямецкі палон трапіў святар 172-га палка а. Аляксандр Нялюбаў. Пазней з ваеннаабавязаных старэйшых узростаў, якія пражывалі ў Віленскай губерні, была сфармавана 385-я пешая Віленская дружына дзяржаўнага апалчэння, якую ўзначалілі два лідзяніны – падпалкоўнікі запасу Адольф Малейскі і яго намеснік Баляслаў Гейштаўт. Таксама была сфармавана конная сотня, якую ўзначаліў падпалкоўнік запасу Пузынін²⁴.

7 жніўня англа-французскія і нямецкія войскі сутыкнуліся – на заходнім фронце пачалася Пагранічная бітва. Пасля кровапралітных баёў 16 жніўня пала бельгійская цвердзь Льеж. На Усходнім фронце вайна пачалася з Усходне-Прускай аперацыі – 17 жніўня руская армія перайшла мяжу, пачаўшы наступ на Усходнюю Прусію.

Чыгунка ў Лідзе на пачатку вайны

Яшчэ 14 ліпеня 1914 г., да пачатку Першай сусветнай вайны, пры дырэкцыі Палескай чыгункі быў створаны адмысловы камітэт для падтрымання належнага вайсковага парадку на дарозе²⁵.

На чыгунцы быў цалкам спынены рух пасажырскіх цягнікоў – ішлі цягнікі з мабілізаванымі, са спазненнем на 12 і болей гадзін рухаліся паштовыя цягнікі. Без дазволу ўлад людзям стала немагчыма з'ездзіць нават у Вільню. І якраз 16 жніўня 1914 г., калі на Заходнім фронце паў Льеж,

²⁴ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. № 37. 1999. S. 7–12.

²⁵ Документы и материалы по истории Белоруссии. (1900–1917 гг.). Т. 3. Минск, 1953. С. 784–785.

а расійскія войскі рыхтаваліся заўтра перайсці нямецкую мяжу, на станцыі Ліда адбылося крушэнне вайсковага цягніка, якое на нейкі час заблакіравала важную вузлавую чыгуначную станцыю. Прычына крушэння цягніка – памылка стрэлачніка, прытым не ў пераносным, а ў самым прамым сэнсе. З судовай справы аб крушэнні²⁶, якая зараз захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, бачна, што 16 жніўня (3 жніўня па старым стылі) 1914 г. каля 6 гадзін раніцы пры выхадзе са станцыі Ліда пацярпеў крушэнне вайсковы цягнік № 60, які ішоў на станцыю Вільня. Абставіны крушэння былі наступныя. Атрымаўшы сігнал да адпраўлення і сігнал аб тым, што стрэлкі падрыхтаваныя, машыніст цягніка Сакруценка пачаў рух, аднак праехаўшы стрэлку № 16, адчуў моцны штуршок пад паравозам і бакавое хістанне, з-за чаго, прыняўшы ўсе неабходныя меры, спыніў цягнік. Аказалася, што паравоз і тэндэр усімі коламі сышлі з рэек. За імі з рэек сышлі вагон 1-га класа і два вагоны 3-га класа, у якіх знаходзіліся ніжнія чыны. Пасля дагляду рэек аказалася, што пасля стрэлкі № 16 паравоз пайшоў па трэцяй каляі – на Маладзечна, а вагоны па другой каляі – на Вільню. Гэта ўказвала на тое, што стрэлка № 16 была пераведзена ў той час, калі цягнік праходзіў па ёй. Дзяжурны сігналіст на блок-пасту, Мардас, прызнаўся жандармскаму унтэр-афіцэру, які рабіў дазнанне, што, атрымаўшы паведамленне аб адпраўленні цягніка № 60, ён паставіў стрэлку № 16 на Вільню, але перад набліжэннем цягніка заўважыў, што напярэймы яму ідзе паравоз. Тады, баючыся сутыкнення, ён пераставіў стрэлку № 16 на Маладзечна і даў паравозу сігнал спыніцца²⁷. Паравоз спыніўся, і Восіп Мардас, бачачы, што вайсковы цягнік яшчэ не дайшоў да стрэлкі, зноў перавёў яе на Вільню. Але ў сапраўднасці паравоз вай-

²⁶ Аўтар удзячны к.г.н. дацэнту Вароніч Т. У. за электронную копію справы: Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 448. Воп. 7. Спр. 679. Дело Виленского окружного суда «О крестьянине Осипе Мордасе обв. по 2 ч. 1085 ст. Улож. о Нак. Начато 24 октября 1914 г., решено 3 декабря 1914 г.»

²⁷ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 448. Воп. 7. Спр. 679. А. 3.

сковага цягніка ўжо паспеў праехаць яе, і стрэлка была пераведзена пад тэндарам. Таму паравоз і вагоны пайшлі па розных рэйках і адбылося крушэнне.

На шчасце, крушэнне не прывяло да сур'ёзных пашкоджанняў сярод жаўнераў. Падчас крушэння шараговец 177-га пяхотнага Ізборскага палка Павел Зуеў, які сядзеў на верхніх нарах, ад штуршка страціў прытомнасць. На яго галаве знойдзены тры раны, якія доктар палічыў лёгкімі. Другі шараговец, 178-га пяхотнага Вандэнскага палка Георгі Разанаў, пачуўшы крыкі пра крушэнне, скокнуў з вагона і пашкодзіў сабе нагу. «У выніку нага апухла, на левай ступні доктар знайшоў сінякі».

Прыцягнуты ў якасці абвінавачанага Восіп Мардас прызнаў сабе вінаватым і пацвердзіў дадзеныя ім раней жандармам тлумачэнні. З судовай справы бачана, што «сялянін Шумскай воласці Віленскага павета і губерні Восіп Мардас, 30 гадоў, абвінавачваўся ў тым, што, працуючы стрэлачнікам-сігналістам станцыі Ліда і знаходзячыся ў якасці дзяжурнага на блок-пасту станцыі, ён 16 жніўня 1914 г. па неасцярожнасці пры выкананні сваіх абавязкаў перавёў стрэлку № 16 у той час, калі па ёй праходзіў вайсковы цягнік № 60, што прывяло да крушэння»²⁸.

Пры аглядзе чыгуначнай каляі выяўлена: 15 рэк пагнута, 15 шпал і 23 перавадныя брусы зламаны. Згодна з інжынерным заключэннем, Палескай чыгунцы нанесена шкода на суму 851 рубель 55 капеек²⁹.

З судовай справы мы дазнаёмся, што Восіп Мардас – літовец, католік, незаконнанароджаны, пісьменны, да звыклага п'янства не схільны, маёмасці не мае, раней не судзімы³⁰.

Падчас допыту начальнік станцыі Ліда Казімір Феліксавіч Якімовіч (48 гадоў, рэфарматарскага веравызнання, жыў пры станцыі Ліда) сказаў, што Восіп Мардас служыў на станцыі Ліда ўжо тры гады. Пачаў працу з вартаўніка, потым перайшоў у стрэлачнікі. Адрозніваўся дакладнасцю ў працы і «цвярозасцю»³¹. Якімовіч сказаў:

«Памылку Мардаса я тлумачу выпадковасцю, а можа быць і стомленасцю, таму што ён дзяжурый у гэты раз з 8 гадзін вечара, а крушэнне адбылося ў 6 гадзін раніцы»³².

Суд адбыўся 16 снежня 1914 г. у зале судовых пасяджэнняў Віленскага акруговага суда ў г. Лідзе без прысяжных засядацеляў, старшыня суда – А. В. Пятухоў. Разгледзеўшы справу, суд прыгаварыў: Восіпа Мардаса падвергнуць арышту ў памяшканні лідскай паліцыі на 10 дзён, усклаўшы на яго судовыя выдаткі, якія, аднак, з-за яго неплацежаздольнасці прыняць на кошт казны³³.

Горад на пачатку вайны

З пачаткам вайны насельніцтва Расіі ахапіў вялікі патрыятычны ўздых, пра што шмат пісалася ў прэсе і мемуарах. Зусім па-іншаму паводзіла сябе беларускае насельніцтва – ад пачатку вайны людзі не верылі ў перамогу, відавочца тых падзей успамінала: «У блізкіх да Вільні Ашмянскім і Лідскім паветах пайшлі размовы аб хуткай эвакуацыі насельніцтва. Паўстаў такі вэрхал, што сяляне кінуліся збіраць з палёў нават недаспелы хлеб. Наступствы гэтых дзеянняў былі сапраўды трагічнымі: увосень 1914 г. насельніцтва Літвы ўжо адчувала востры недахоп у асноўных прадуктах харчавання»³⁴.

3 верасня 1914 г., калі Усходне-Пруская аперацыя, якая пачыналася з перамог расійскага войска, скончылася поўным разгромам і ўцёкамі дзвюх расійскіх армій, у Лідзе яшчэ святкавалі перамогі расійскай зброі: «Ліда. Гэтымі днямі прывязлі ў Ліду і насілі па вуліцах горада сцягі «Нямецкага ваеннага Таварыства», якія адабрала нашае войска ад немцаў у адной з бітваў у Прусіі»³⁵.

Адметнай з'явай той вайны быў «сухі закон». У 1914 г., да пачатку Першай сусветнай, быў выдадзены царскі ўказ аб забароне вытворчасці і продажу ўсіх відаў алкагольнай прадукцыі на ўсёй тэрыторыі Расіі. Гандаль алкагольнымі вырабамі быў спы-

²⁸ Там жа. А. 3 адв.

²⁹ Там жа. А. 56.

³⁰ Там жа. А. 25.

³¹ Там жа. А. 75.

³² Там жа. А. 76 адв.

³³ Там жа. А. 24.

³⁴ Арефьева Ирина, Шлевис Герман. «Примите меня в свою любовь...». Вильнюс, 2008. С. 134.

³⁵ Biełarus. № 34. 21 жніўня 1914.

нены 1 жніўня (19 ліпеня па старым стылі) – на час мабілізацыі, а ў канцы жніўня – на ўвесь час вайны. Моцныя алкагольныя напоі прадавалі толькі ў рэстаранах. У адказ на гэты ўказ з'явіліся шматлікія спробы абыходу, але сярэдняе спажыванне алкаголю на чалавека знізілася больш, чым у дзесяць разоў і, дарэчы, толькі ў 1960-х гадах спажыванне алкаголю на чалавека дасягнула ўзроўню 1913 г.

У нашым рэгіёне камандуючы 1-й арміяй генерал Рэнэнкамф «ад 1 жніўня забараніў ва ўсёй Віленскай губерні тайны і яўны продаж гарэлкі, віна, піва і інш. ...хто парушыць, той, акрамя штрафу да 3 000 рублёў або адсідкі ў турме ці цвёрдзі на тры месяцы, будзе выселены з Віленскай губерні, а шынкі, каторыя парушылі... будуць закрывацца»³⁶.

Разам са станоўчымі вынікамі «сухога закону» адразу з'явіліся і адмоўныя: таемнае самагонаварэнне, спажыванне сурагатаў і атручванні імі, парушэнне закону і тайны продаж алкаголю. 10 верасня газета «Беларус» паведамляе: «Ліда. Камандуючы арміяй аштрафаваў на 1 000 рублёў тутэйшага жыдка Нохіма Левінзона за продаж алкагольных напояў салдатам»³⁷. Праз тыдзень затрымалі яшчэ аднаго гандляра моцнымі напоямі: «У Лідзе губернатар аштрафаваў гаспадара піўной П. Дварэцкага на 1 000 руб., або 3 месяцы арышту, а піўную закрываюць»³⁸.

У канцы лістапада прэса паведамляе пра забарону «продажу піва да канца вайны ў губернях, дзе аб'яўлена ваеннае становішча. Уладальнікі піўных падаюць прашэнні адчыніць чайныя або сталовыя»³⁹.

10 і 13 верасня 1914 г. нямецкі дырыжабль Z-12 скінуў на чыгуначныя станцыі Ліда і суседнюю Вілейку 4 000 кг бомбаў.

Першы пажар ваеннага часу ў горадзе адбыўся ў кастрычніку: «Ліда. Тут нядаўна быў пажар, у якім згарэлі два дамы Тубялёвіча і адзін г. Брэма, шкода на 20 000 рублёў»⁴⁰. А на пачатку красавіка 1915 г. га-

зета «Беларус» паведамляе, што «апошнімі днямі з невядомай прычына зрабіўся пажар, які цалкам знішчыў драўляны дом Захара Пупко»⁴¹.

Нягледзячы на вайну, жыццё працягвалася. Увосень 1914 года «пры тутэйшай гімназіі для хлопцаў з дазволу міністэрства асветы адкрыты падрыхтоўчы клас. За навуку ў гэтым класе трэба плаціць 50 р. Прымаюцца хлопцы ад 8-мі да 10-ці гадоў»⁴². А ўвесну 1915-га Лідская «мясцовая ўправа ўстанавіла 4 стыпендыі для бедных вучняў родам з Ліды без розніцы веры»⁴³.

Падчас вайны заўжды ўзрастае злачыннасць. У снежні 1914 г. «абакралі... краму купца Кагана, з якой выцягнулі розных мануфактурных тавараў (аксаміты, паркалі і інш.) на тысячы рублёў. Злодзеяў не злавілі»⁴⁴. А на пачатку 1915 г. газеты паведамляюць: «Ліда. Адсюль уцёк банкір Янушкевіч, зрабіўшы на мільён рублёў даўгі. Пра гэта піша «Утро Росіі»⁴⁵. Праз месяц арыштавалі начальніка лідскай турмы: «Ліда. Начальнік лідскай турмы С. Пяткевіч абвінавачаны за прысваенне сабе 824 рублёў 96 капеек, з якіх частка прызначана была на прыбаўку жалавання надзірацелям, частка належала арыштантам, а частка з прададзенай мукі, якая павінна была ісці арыштантам. Справу будзе разбіраць Віленская судовая палата, а тым часам начальніка турмы пасадзілі ў турму»⁴⁶.

Увесну 1915 г. газеты паведамляюць пра захворванне плямістым тыфам: «Як паведамляе «Віленскі веснік»... у Лідскім павеце пачаў шырыцца плямісты тыф, каторы хоць і не мае эпідэмічнага характару, але ўсё ж такі лічба захварэўшых на тыф... ад 30 да 50 душ»⁴⁷. Для барацьбы з тыфам на дапамогу лідскім лекарам «з Вільні... накіраваны два лекары з ліку сувальскіх на змаганне з хваробай»⁴⁸.

Пры канцы лістапада 1914 г. «Наша Ніва» піша пра беларусаў на вайне, у тым ліку і

³⁶ Наша Ніва. № 29. 25 ліпеня 1914.

³⁷ Віетарус. № 35. 28 жніўня 1914.

³⁸ Наша Ніва. № 35. 4 верасня 1914.

³⁹ Віетарус. № 46. 13 лістапада 1914.

⁴⁰ Віетарус. № 39. 24 верасня 1914.

⁴¹ Віетарус. № 11-12. 19 сакавіка 1915.

⁴² Віетарус. № 44-45. 30 кастрычніка 1914.

⁴³ Віетарус. № 13. 2 красавіка 1915.

⁴⁴ Віетарус. № 50. 11 снежня 1914.

⁴⁵ Віетарус. № 3. 21 студзеня 1915.

⁴⁶ Віетарус. № 7. 19 лютага 1915.

⁴⁷ Наша Ніва. № 10. 14 сакавіка 1915.

⁴⁸ Віетарус. № 11-12. 19 сакавіка 1915.

пра Язэпа Пашкевіча, афіцэра з Лідскага павета⁴⁹, роднага брата Алаізы Пашкевіч (Цёткі). А ў лютым 1915 г. газета на першай старонцы друкуе некралог «Памяці Юзюка Пашкевіча», напісаны Антонам Луцкевічам⁵⁰ (гл. дадаткі).

У першай палове 1915 г. нямецкая армія пачала паспяховае наступленне на Усходнім фронце. Пад пагрозай захопу апынуліся заходнія губерні краіны. Для таго, каб перашкодзіць немцам узяць мясцовыя стратэгічныя рэсурсы, расійскія ўлады вырашылі эвакуіраваць ваенныя і прамысловыя прадпрыемствы, знішчыць сельскагаспадарчыя сховішчы і пасевы. Быў выдадзены ўказ аб прымуковым высяленні ў глыб імперыі насельніцтва заходніх губерняў. Пры адступленні рускае камандаванне імкнулася прымяніць тактыку 1812 г. – тактыку выпаленай зямлі. Войскам быў аддадзены загад не толькі разбураць шляхі зносін, але і спальваць гарады і вёскі, перамяшчаючы людзей і жывёлу на ўсход⁵¹.

З самага пачатку ніякага плана дапамогі выгнанаму з родных мясцін насельніцтву не было, улады не прадумалі дапамогі бежанцам, і іх шлях быў шляхам гора і смерці. Няўдалы для расійскай арміі ход вайны летам 1915 выклікаў яшчэ большую хвалю перасяленцаў. Беларусь ператварылася ў лагер бежанцаў. У ліпені 1915 г. на ўчастку Кобрын – Пружаны – Баранавічы знаходзілася 400 тысяч бежанцаў. З 31 ліпеня па 15 жніўня 1915 г. з-пад Кобрына ў глыб краіны было адпраўлена каля 100 тысяч чалавек⁵². Лагеры бежанцаў бамбіла нямецкая авіяцыя, многія трапілі ў нямецкі палон. Яшчэ адна плынь бежанцаў рухалася праз Пружаны – Слонім – Баранавічы і Беласток – Ваўкавыск – Слонім – Баранавічы. Колькасць перасяленцаў, якія сабраліся ў Баранавічах, дасягнула ў жніўні 100 тысяч чалавек. Многія ўцекачы месяцамі

блукалі на прасторы ў некалькі дзясяткаў кіламетраў, напрыклад, гэтак назіралася ў раёне Ліда – Наваградак⁵³.

Паводле польскага перапісу 1919 г., у межах тагачаснай Віленска-Гарадзенскай акругі з 1911 г. па 1919 г. колькасць насельніцтва зменшылася з 2 407 000 да 1 633 000 чалавек (на 32,1 %). Найбольшыя сумарныя дэмаграфічныя страты адбыліся ў Гарадзенскім (на 47,4 %), Ашмянскім (32 %) і Лідскім (27 %) паветах⁵⁴.

Улетку 1915 г. Ліда стала прыфрантавым горадам. У апошнія дні перад акупацыяй Ліды падзеі развіваліся так.

На пачатку верасня моцныя баі ішлі на захад ад Ліды – каля Лядска, Дэмбрава. У ноч з 4 на 5 верасня расійскі 1-ы Сібірскі корпус быў выбіты з пазіцый каля Шчучына, і ў 11 гадзін раніцы 5 верасня нямецкія войскі ўвайшлі ў гэтак мястэчка⁵⁵.

19 верасня баі ішлі ўжо пад Лідай. Афіцыйныя зводкі паведамлялі, што зацятыя баі ішлі таксама пад Вільняй, прычым праціўнік ужо ўрываўся ў горад, немцы цяснілі рускія войскі ў раёне Радуні.

20 верасня шматлікія атакі праціўніка на фронце на захад ад участка чыгункі Беняконі – Ліда «адбіваюцца з вялікім стратамі для праціўніка», у некалькіх месцах «сярэдняй Віліі і ў раёне горада Вільні атрады германцаў перапраўляюцца на левы бераг ракі»⁵⁶.

21 верасня страчана Вільня, расійскія войскі «трошкі адсунуліся на ўсход»⁵⁷.

22 верасня на ўсход ад Вільні баі працягваюцца. На фронце Беняконі-Ліда і ў «раёне р. Моўчадзь (на ўсход ад р. Шчары) нязначныя сутыкненні»⁵⁸.

23 верасня зводка паведамляла, што ўжо

⁵³ Саматэя Вадим. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны // Белорусский журнал международного права и международных отношений. № 2. 2003. <http://evolutio.info/content/view/631/54/>

⁵⁴ Ляхоўскі Уладзімір. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг. Беласток-Вільня, 2010. С. 39.

⁵⁵ Niziński M. Szczuczyn w czasie wojny światowej (1915–1920 r.) // Orli Lot 1929. №8–9. S. 174.

⁵⁶ Дневник войны. 6-13 сентября // Природа и Люди 1915. № 47. С. 752.

⁵⁷ Там жа.

⁵⁸ Там жа.

⁴⁹ Наша Ніва. № 47. 27 лістапада 1914.

⁵⁰ Наша Ніва. № 7. 21 лютага 1915.

⁵¹ Ялугін Э. Без эпітафіі. Мінск, 1989. С. 78.

⁵² Бобков А. М. Беженцы в Белоруссии в годы Первой мировой войны (1915–1916) // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Ч. 1. Мн., 1993. С. 132.

на «ўсход ад Ліды непрыяцель пераправіўся цераз Гаўю, але зноў адкінуты на правы бераг»⁵⁹.

Такім чынам, можна меркаваць, што немцы ўвайшлі ў Ліду 22 верасня 1915 г.

24 верасня «ў раёне Смаргоні, на паўднёвы-ўсход ад Вільні і ў раёне на ўсход ад Ліды ідуць паўсюдныя баі, якія дасягаюць вялікага напружання»⁶⁰.

25 верасня ў раёне Ашмян і на поўдзень, а таксама ў раёне Ліда – Моўчадзь ішлі зацятыя баі⁶¹.

Пасля гэтых баёў Стаўка расійскага Вярхоўнага галоўнакамандуючага была пераведзена з Баранавіч у Магілёў. У кастрычніку 1915 г. фронт стабілізаваўся на лініі Дзвінск – Паставы – Баранавічы – Пінск. Каля паловы тэрыторыі Беларусі апынулася пад нямецкай акупацыяй.

Увосень 1915 г. у Лідзе знаходзіўся штаб нямецкай арміі, пра што будучы генерал-палкоўнік вермахта Шміт пісаў: «...у лістападзе 1915 г. я ў якасці ад'ютанта штаб-афіцэра тэлеграфных войскаў быў адкамандзіраваны ў штаб арміі, у горад Ліду, дзе 22 лістапада 1915 г. атрымаў чын капітана»⁶².

Міхал Шымялевіч пісаў, што першыя ахвяры гэтай вайны, загінуўшыя каля Ліды, былі пахаваны ў 1915 г. на старых каталіцкіх могілках, якія зараз знаходзяцца па праспекце Перамогі: «Шэраг салідных драўляных крыжоў з надпісамі, выкананымі гатычнымі літарамі, якія... яшчэ чытаюцца: Браніслаў Плюціцкі. Саніт. Bialystoker Kriegs Hospital, Юзаф Зяневіч. 400, Мінскі полк, Баляслаў Скажынскі»⁶³.

У 1916 г. немцы заснавалі адмысловыя ваенныя могілкі недалёка ад Паўночнага вайсковага гарадка. Могілкі былі агароджаны невысокім мурам. Па правым боку былі магілы нямецкіх і аўстрыйскіх жаўнераў, па левым – расійскіх, якіх сабралі па палях пасля заканчэння баёў вакол Ліды. У канцы

⁵⁹ Там жа.

⁶⁰ Там жа.

⁶¹ Там жа.

⁶² Собственнооручные показания «Моя военная служба до 22 июня 1941 года» генерал-полковника р. Шмидта // http://www.xliby.ru/istorija/generaly_i_oficery_vermahta_rasskazyvayut/p34.php

⁶³ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. № 11. 1937. S. 120.

могілак, з паўднёвага боку, недалёка ад выязной брамы знаходзіўся прыгожы помнік у форме піраміды, якая, як пісаў у 1936 г. Аляксандр Снежка, «пабудавана з пэўным мастацкім густам з вялікіх груба абчасаных камянёў. Ля падножжа піраміды ляжыць паміраючы жаўнер, адліты з жалеза, пад ім выразаны надпіс «Für das Vaterland»»⁶⁴.

Жыццё пад акупацыяй

Гэты раздзел у значнай ступені напісаны па матэрыялах беларускай газеты «Номан» («Гоман»). Гэтая беларуская грамадска-палітычная і літаратурная газета выдавалася з 15 (28) лютага 1916 года да канца 1918-га ў Вільні на беларускай мове з дазволу акупацыйных германскіх улад. Выходзіла 2 разы на тыдзень лацінкай і кірыліцай (з 1.09.1916). Першым рэдактарам быў В. Ластоўскі, з № 33 (125) 1917 г. – Я. Салавей⁶⁵. У рубрыцы «З усяго краю» газета друкавала разнастайную інфармацыю пра жыццё беларускіх гарадоў і мястэчак, у тым ліку і горада Ліда.

На акупаваных землях была арганізавана акруга Обер-Оста (Ober-Ost). Лідскі павет для больш надзейнага кантролю за тэрыторыяй быў падзелены на чатыры меншыя: Лідскі, Радунскі, Васілішскі і Шчучынскі.

Газета «Гоман» прыводзіць цікавыя лічбы, якія сведчаць пра агульны стан адукацыі на Лідчыне перад Першай сусветнай вайной: «Працэнт пісьменных рэкрутаў з Лідскага павета па гадах: 1904 г. – 54,3 %, 1905 г. – 69,0 %, 1906 г. – 49,3 %»⁶⁶.

Першая беларуская школа ў зоне Обер-Ост была адкрыта 13 лістапада 1915 г. у Вільні на Юр'еўскай вуліцы дзякуючы намаганням нашай зямлячкі А. Пашкевіч (Цёткі) і Б. Пачобкі.

Ужо ў лістападзе 1915 г. у мястэчку Васілішкі Лідскага павета беларускую пачатковую школу адкрыла Алена Іваноўская, сястра Вацлава Іваноўскага. Але гэтая школа доўгі час не магла распачаць

⁶⁴ Aleksander Śnieżko. Lidzki cmentarz wojenny // Ziemia Lidzka. № 8. 1936. S. 1.

⁶⁵ Конан У. «Гоман» // ЭГБ у 6 т. Т. 3. Мн., 1996. С. 60.

⁶⁶ Номан. № 45. 4 čerwienia 1918.

заняткі з-за супрацьдзеяння мясцовага «абыватэльскага» камітэта⁶⁷.

На пачатку сакавіка 1916 г. газета «Гоман» паведаміла, што нямецкі галоўнакамандуючы ўсходнім фронтам Гіндэнбург выдаў загад пра арганізацыю школ. Сярод іншага ў дакуменце гаворыцца: «Беларуская мова, як адменная ад расейскай, дапускаецца да ўжытку без ніякіх перашкод. Аб навуцы рэлігіі сказана, што яна павінна выкладацца ў матчынай мове вучняў, – значыць, у гэтай мове, у якой бацькі гавораць з дзяцьмі»⁶⁸.

Найважнейшай праблемай быў недахоп настаўнікаў, большай часткаю мабілізаваных ці эвакуіраваных у Расію. Аднак беларусы скарысталіся з загаду Гіндэнбурга і ў лістападзе 1916 г. газета паведаміла, што ў Лідзе «для тутэйшых настаўнікаў і настаўніц наладжаны педагогічныя курсы. На іх пакуль што вучыцца 26 душ»⁶⁹.

Першай беларускай і, верагодна, самай вядомай школай, арганізаванай у тыя часы, была школа ў вёсцы Збляны (больш падрабязна пра гэту школу гл. у трэцяй частцы кнігі). У 1914 г. у Зблянах згарэў будынак старой школы, і да пачатку Першай сусветнай вайны сяляне атрымалі страхоўку ды купілі будаўнічыя матэрыялы. Пры канцы 1915 г. новы будынак быў узведзены, а вяскоўцы, скарыстаўшыся сваім правам, адчынілі беларускую школу. Яна існавала тут да сярэдзіны 1920-х гг.⁷⁰

Улады Обер-Оста прынялі рашэнне адкрыць беларускую настаўніцкую семінарыю ў Свіслачы, дзе на месячных курсах павінны былі атрымаць падрыхтоўку новыя кадры. Цяжка аказалася знайсці выкладчыкаў, таму заняткі ў семінарыі пачаліся толькі 15.10.1916 і працягваліся да 15.11.1918 г. Дырэктарам семінарыі быў анямечаны сілезец Бэндзеха, а выкладчыкамі Б. Пачобка і Квяцінскі, часова – прафесар Рудольф Абіхт з Вроцлаўскага ўніверсітэта.

У выніку тут атрымалі падрыхтоўку 144 настаўнікі беларускіх школ.

У Свіслачы вучылася і моладзь з Лідчыны: «У тутэйшай беларускай вучыцельскай семінарыі навуку ідуць поўным ходам. Работа ідзе ахвоча, бо ўсе курсісты – гэта шчырыя беларусы, сыны беларускай вёскі, з'ехаўшыся з розных ваколіц: з-пад Васілішак, Плянт, Гродна, Беластока і г.д. Хаця курс навук толькі трохмесячны, аднак пры акуратна наладжанай рабоце яго праходзяць як мае быць, і ў снежныя месяцы вучні пачнуць практыку ў адкрытай пры семінарыі пачатковай беларускай школе. У семінарыі варункі навуцы надта выгодныя. Вучні жывуць у самой семінарыі і маюць тут поўнае ўтрыманне. Кормяць добра: на абед ёсць мяса, а на вячэру даюць гарачую страву. І за гэта – разам з платай за вучэнне – бяруць з іх у месяц 41 марку, за ўвесь курс – 123 маркі. Гэткія грошы лёгка можа сабраць кожная вёска ці грамада і за гэта можа выхаваць сабе свайго настаўніка – аднаго паміж сваіх сыноў, абы ён скончыў народную школу. 1 лютага курс навукі будзе закончаны і пачнецца новы курс, на каторы можна запісацца. Хай жа людзі загадзя падумаюць аб тым, каб сваіх дзяцей выправіць на навуку і гэтак зусім невялікім коштам даць ім магчымасць зарабіць сабе на хлеб і служыць свайму народу»⁷¹.

На пачатку 1917 г. паведамлялася пра новы набор у семінарыю: «Запісвацца на новы трохмесячны курс у Свіслацкай Беларускай Вучыцельскай Сэмінарыі, каторы пачнецца 1 лютага, трэба ў Вільні не пазней за 10 студзеня ў Stadschulrata, Дамініканская 3, пакой 55. Варункі навукі: за навучанне – 5 марак у месяц, за поўнае ўтрыманне – 36 м., разам 41 м. У месяц і за ўвесь курс 128 м. Плаціць можна памесечна – напярод. Хто хацеў бы ехаць вучыцца з вёскі, можа заявіць аб гэтым у сваім Крэйсамце (Kreisamt – павет), дзе яму дадуць усе патрэбныя ведамасці»⁷².

На пачатку 1917 г. «Галоўнакамандуючы на Усходзе адведаў лідскія школы»⁷³, што сведчыла пра цікаўнасць акупацыйных улад да сістэмы адукацыі.

⁶⁷ Ляхоўскі Уладзімір. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг. Беласток-Вільня, 2010. С. 127.

⁶⁸ Номан. № 8. 10 marca 1916.

⁶⁹ Номан. № 79. 14 listopada 1916.

⁷⁰ Беларуская Ніва. № 17 (30). 27 лютага 1926 г.

⁷¹ Номан. № 85. 5 śnieżnia 1916.

⁷² Гоман. № 2. 5 студзеня 1917 г.

⁷³ Гоман. № 15. 20 лютага 1917.

Алена Скіндар з Іваноўскіх (1885(6) –1973). Дачка Леанарда і Ядвігі (з фон Райхеляў) Іваноўскіх, сястра Вацлава Іваноўскага. Выхоўвалася ў Варшаве, але ў дзяцінстве часта бывала ў фальварку Іваноўскіх Лябёдка на Лідчыне.

Каля 1905 г. Алена Іваноўская прыехала на навучанне ў каледж Нью Нам Кембрыджскага ўніверсітэта. Там з яе ўдзелама склаўся гурток студэнтаў, пераважна з англійскай арыстакратыі, якую даследчык Гай Пікарда назваў «Кембрыджская хейра». У ёй бралі ўдзел паэт Руперт Брук, біяхімікі Мюрэйл Уэлдэйл і Гуя Онслаў і інш. Удзельнікі суполкі сур'ёзна цікавіліся беларускім фальклорам, сяброўка Руперта Брука Кэтрын Кокс у 1912 г. некалькі месяцаў правяла ў Лябёдцы⁷⁴.

Алена пісала гаспадарчыя парады для земляробаў па-беларуску, а ў 1914 г., карыстаючыся са сваіх знаёмстваў, завязаных падчас вучобы ў Кембрыджы, змясціла ў лонданскім часопісе «Folk-Lore» тэксты пятнаццаці беларускіх песень з нотамі, запісаных у ваколіцы Лябёдка. Публікацыя суправаджалася вялікім уступам, дзе брытанскіх чытачоў знаёмілі з Беларуссю і яе праблемамі. Упершыню ў ангельскай тэрміналогіі пры гэтым быў выкарыстаны тэрмін «White Ruthenia» замест «Wite Russia». Новы назой дапаўняўся знамянальным тлумачэннем: «No White Ruthenian would ever allow him self to be called by a name would imply tha the was Russian». («Ніводзін беларус ніколі не дазволіць называць сябе імем, якое значыць, што ён – расіец» – англ.)⁷⁵.

З пачаткам Першай сусветнай вайны кембрыджская суполка перастала існаваць. Алена Іваноўская з'ехала на радзіму і ў 1915 г. патрапіла пад нямецкую акупацыю. Да 1939 г. займалася конегадойляй. Супрацоўнічала з земляробчым беларускім часопісам «Саха», пісала гаспадарчыя парады для земляробаў-беларусаў. З прыходам савецкай улады выехала з Лябёдка ў Вільню, дзе і жыла. У 1944 г. з Вільні перабралася ў Варшаву, далей працавала перакладчыцай для місіі англійскіх квакераў⁷⁶.

У лістападзе 1916 г. «Гоман» перадрукаваў з нямецкай ковенскай газеты «Kownaer Ztg.» артыкул, у якім, хоць і з недакладнасцю, падавалася гісторыя на-

шага горада. На нашу думку, будзе цікава прывесці змест артыкула цалкам:

«Ліда – гэта адзін з найбольш старых гарадоў Краю. Ад пачатку горад і ваколіцы былі незалежным удзельным княствам князёў Дайноўскіх. У 1180 годзе заваяваны літвінамі, якія зруйнавалі горад і адбудаваў новую Ліду. Ліда была памежным горадам паміж Літвой і Русю. У 1242 годзе да Ліды дайшлі манголы, але былі разбіты. У 1326 г. вялікі князь Гедымін пабудаваў мураваны замак. Ягайла дараваў горад свайму ўлюбёнцу Вайдылу. У 1381 годзе горад заваяваў князь Вітаўт з дапамогай немца Конрада Валенрода, узяў і зруйнаваў горад. У 1394 г. горад ізноў быў зруйнаваны крыжакамі. У часе войнаў паміж маскалямі і Рэччу Паспалітай Ліда не раз цяжка пацярпела. Гэтак яе зусім зруйнаваў у 1659 г. князь Хаванскі. У 1702 г. шведы ўзарвалі лідскі замак. Гарадскі архіў перавезлі ў Смаленск, дзе ў 1812 г. ён згарэў. У 1795 г. горад далучаны да Расеі. Ад 1802 г. горад належаў да Гродзенскай губерні. У 1842 г. Ліду зрабілі павятовым горадам і далучылі да Віленшчыны. Герб Ліды, засведчаны ў 1845 г., складаецца з двух частак: у верхняй частцы – герб Віленскай губерні, у ніжняй – на зялёным полі сноп і серп, як знак, што ў ваколіцах Ліды жыхары займаюцца пераважна гаспадаркай»⁷⁷.

Вывучэнне гісторыі нашага краю падчас нямецкай акупацыі ў Першую сусветную вайну толькі пачынаецца, і нам цяжка ўявіць паўсядзённае жыццё жыхароў горада. Таму, напэўна, будзе цікава прывесці некалькі навін з культурнага жыцця горада ў тыя часы.

На пачатку жніўня 1917 г. газета паведаміла, што «ад 1 да 3 жніўня тут іграў нямецкі тэатр з Берліна»⁷⁸. Праз некалькі тыдняў хтосьці з лідзян пісаў у газету: «Тутэйшае жыццё пры цяперашніх цяжкіх варунках праходзіць даволі разнастайна і весела. Ад часу адбываюцца нямецкія і яўрэйскія спектаклі, канцэрты і іншыя забавы, у тым ліку нядаўна ў гарадскім саду адбыўся “дзень кветкі”. У кастрычніку

⁷⁴ Гардзіенка Н. Беларусы ў Вялікабрытаніі. Мінск, 2010. С. 33–34.

⁷⁵ Туронак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі. Мінск, 2006. С. 78.

⁷⁶ Iwanowski K., Iwanowska Kornecka A. Skinderowa Helena z Iwanowskich // Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny. Cz. 6. Warszawa, 2002. S. 170–171.

⁷⁷ Гоман. № 80. 17 лістапада 1916.

⁷⁸ Гоман. № 62. 3 жніўня 1917.

тут адбудзецца з'езд нямецкіх вайсковых пастараў»⁷⁹. 4 верасня 1917 г. газета пісала, што ў Лідзе «на кароткі час адкрыта нямецкая ваенная выстаўка»⁸⁰. А 14 верасня таго ж года невядомы аўтар падсумоўваў вынікі культурнага жыцця горада за некалькі тыдняў: «Аб тутэйшым жыцці можна судзіць паводле адбыўшыхся адна за адной урачыстасцях, як публічнае гуляне, выстаўка штукарства, сход спевакоў і свята спорту. На выстаўцы можна было пабачыць каля 800 экспанатаў»⁸¹.

Жыццё пад акупацыяй у прынцыпе не можа быць добрым. Яшчэ Напалеон сказаў: «Вайна павінна сама сябе карміць». Таму любая акупацыйная ўлада заўжды будзе карыстацца рэсурсамі занятай тэрыторыі для сваіх мэт, ужываючы для гэтага розныя механізмы: ад рабавання да выпрацоўкі складаных механізмаў эксплуатацыі праз гульню з курсам валюты, якая адмыслова ўводзіцца на акупаваных тэрыторыях.

На нашай зямлі адначасова з акупацыйнымі маркамі выкарыстоўваліся і старыя царскія рублі, курс на якія ўстанаўліваўся адміністрацыйна. Напрыклад, у жніўні 1916 года «Гоман» інфармаваў: «Курс рубля. Афіцыйны курс – 1 марка 75 пф., у банках на рубель пры продажы даюць 1 марку 89 пф., пры куплі 1 марку 93 пф.»⁸².

Акупацыйныя ўлады стрымлівалі інфляцыю на занятай тэрыторыі праз механізм замарожвання цэн. Практычна адразу яны пачалі рэгламентаваць кошт харчовых тавараў: «Цана на яйкі. Цэны на яйкі за апошні час шмат перавысілі ўстаноўленую найвышэйшую цану. Найвышэйшая цана ўстаноўлена ў 15 пфенігаў за адно яйцо, і толькі ў асаблівых выпадках дазволена браць 18 пфенігаў за штук. Тым часам гандляры ніколі не бяруць меней 20 пфенігаў»⁸³. «Найвышэйшая цана на новую бульбу... назначана 5 марак за цэнтнер»⁸⁴. «Назначаны цэны за

хлеб: за 1 расейскі фунт хлеба 15 пф. або 8 кап., за 1 расейскі фунт мукі 20 пф., або 10,5 кап.»⁸⁵.

Табачныя вырабы падчас вайны з'яўляюцца «стратэгічным таварам», таму «у межах Обэр-Ост усе папярсы паводле цэн будуць раздзелены на 10 груп: па 2, 2½, 3, 3 8/10, 4 3/10, 5, 6½, 8, 10½ і 12½ пф.»⁸⁶.

Тое самае тычылася і мёду: «Увесь мёд, сабраны сёлета, павінен быць здадзены нямецкім уладам за плату 2 маркі за нямецкі фунт. Інакш яго будуць канфіскоўваць»⁸⁷.

Кошт тавараў на лідскіх рынках газета не друкавала, але, зразумела, што яны павінны былі быць трохі ніжэйшымі за кошты ў Вільні, пра якія газета ў жніўні 1916 года пісала так: «На віленскіх рынках паявілася многа свежых фруктаў. Цэны трымаюцца пакуль што высокія. Бульба, гранец 16 пф.; Галава капусты 20 пф.; Пучок морквы 23 пф.; 1 бурак 3 пф.; Яблыкі, за расейскі фунт 10 пф.; Грушы, за расейскі фунт 30 пф.; Вішні, за расейскі фунт 30 пф.; Слівы, за расейскі фунт 30 пф.; Чарніцы, кварта 25 пф.; Брусніцы, кварта 10 пф.»⁸⁸.

Цвёрда рэгулявалася праца рынкаў і крам: «Усе крамы і публічныя месцы продажу... павінны аставацца аткрытымі ў гэтыя дні: у-ва ўсе будні, нядзелі і святочныя дні ад 8 гадзін раніцы да 5 гадзін вечара. Іх можна дзяржаць аткрытымі да 8 гадзін вечара»⁸⁹.

У сакавіку 1916 г. газета пісала: «Немцы забаранілі продаж спіртных напояў, нават піва: тутэйшыя бровары... маюць права прадаваць сваё піва толькі ваенным атрадам, ваенным крамам, прытулкам і паадзінокім ваенным. Некаторыя тутэйшыя рэстараны маюць права атрымоўваць з брагай піва, але толькі дзеля продажу ваенным. За парушэнне гэтага прыказу накладаецца вялікая кара – грошамі ці астрогам»⁹⁰. Верагодна, таму ў Лідзе «ў быўшым бровару... пачала працаваць фабрыка грыбных кансерваў. На ёй працуе

⁷⁹ Гоман. № 68. 24 жніўня 1917.

⁸⁰ Гоман. № 71. 4 верасня 1917.

⁸¹ Гоман. № 74. 14 верасня 1917.

⁸² Гоман. № 62. 15 верасня 1916.

⁸³ Номан. № 48. 28 ліпеня 1916.

⁸⁴ Номан. № 48. 8 жніўня 1916.

⁸⁵ Номан. № 65. 26 верасня 1916.

⁸⁶ Гоман. № 61. 31 ліпеня 1917.

⁸⁷ Гоман. № 81. 9 кастрычніка 1917.

⁸⁸ Номан. № 56. 25 жніўня 1916.

⁸⁹ Номан. № 91. 25 снежня 1916.

⁹⁰ Номан. № 8. 10 сакавіка 1916.

больш за 120 жанчын і дзяўчат»⁹¹, тым больш што «з-за дажджоў сёлета незвычайна ўрадзілі грыбы»⁹².

Летам 1917-га выданне паведамляла, што «цяпер у межах Обэр-Ост працуюць 600 млечарань рознай велічыні. Цэны на масла будуць павялічвацца з 250 да 300 марак за цэнтнер. Пастаўшчыкі малака будуць атрымліваць за сваё малако вышэйшую цэну, каб павялічыць дабыванне малака»⁹³.

Нямецкія акупацыйныя ўлады пабудавалі гарадскую электроўню (як і ў Наваградку ў 1916 г.) якая знаходзілася на тым жа месцы, што і зараз⁹⁴. Тады ж, недалёка ад электроўні, па вуліцы Віленскай, быў пабудаваны фахверкавы⁹⁵ будынак пажарнай аховы. Магчыма, і першая агульнагарадская тэлефонная станцыя з'явілася падчас нямецкай акупацыі.

Нямецкі жаўнерскі клуб мясціўся ў былым кармеліцкім кляштары па вуліцы Віленскай. Недалёка, у доме на вул. Віленскай, 19 з 1917 г. пачаў працаваць гатэль «Нямецкі дом». З боку вуліцы Віленскай да гатэля была прыбудавана летняя тэраса рэстарана, з якой для наведвальнікаў меўся добры відарыс цэнтральнай вуліцы горада. Дом на Віленскай, 19 гарэў падчас вулічных баёў 1919–1920 гг. і страціў летнюю тэрасу і мансардны, трэці паверх.

Пад акупацыяй у горадзе ўстойліва працавалі чыгунна-ліцейны завод, 6 тартакоў, машынны млын, тытунёвыя фабрыкі. З Германіі было прывезена сучаснае абсталяванне і ўсталявана ў Лідскім чыгуначным дэпо. Асаблівая ўвага была нададзена чыгуначнай станцыі ў Сяльцы, там былі ўсталяваны новыя механізмы, пабудаваны пад'язныя шляхі, будынкі пакгаўзаў і г.д. На тэрыторыі павета былі пракладзены новыя вузкакалейныя чы-

гуначныя шляхі. Цікава адзначыць той факт, што менавіта германскія акупанты пачалі распрацоўку торфу, якім багатая Лідчына.

Па архіўных крыніцах, за гады акупацыі ў горадзе працавала больш за 2 000 прамысловых працоўных, з іх значны лік складалі чыгуначнікі. Некалькі сотняў чалавек на тэрыторыі павета былі заняты аховай камунікацый – шляхоў, мастоў і г.д.

Былі дазволены прафсаюзы. Найболей шматлікім стаў прафсаюз яўрэйскіх працоўных «Арбейтэр Гейм», які пры канцы 1918 г. налічваў каля 300 чалавек. Дарэчы сказаць, за гады акупацыі фактычна не спынялася дзейнасць мясцовых аддзяленняў польскіх і яўрэйскіх палітычных партый і арганізацый⁹⁶.

Які заўжды, падчас вайны вырасла злочыннасць.

Раз за разам адбываліся рабункі з забойствам ахвяры, 4 ліпеня 1916 г. газета паведаміла, што «яўрэй – купец Гірш Сэрванскі ў панядзелак пасля Тройцы забіты і абрабаваны па дарозе з Ліды ў Жырмуны. Забойцаў, як здаецца, было трое. Улады абяцаюць узнагароду 500 марак таму, хто пакажа забойцаў»⁹⁷.

Некалькі разоў газета пісала пра забойства Люцыяна Габрылеўскага, якое адбылося ў Лідскім павеце. У выніку акружны суд у Гродне прыгаварыў забойцу «землякопа Захара Рамашку за рабунак і душгубства... на смерць. 24 чэрвеня ён забіў і абрававаў гаспадарскага сына Люцыяна Габрылеўскага на дарозе з Эйшышак у Бутрыманцы»⁹⁸. На пачатку кастрычніка газета паведаміла, што асуджаны на смерць за забойства землякоп Захар Рамашка, родам з-пад Радуні, «ужо пакараны смерцю»⁹⁹.

У кастрычніку 1916 г. забойства адбылося ў вёсцы Ольжава, што каля Ліды. Жы-

⁹¹ Homan. № 87. 12 śnieżnia 1916.

⁹² Homan. № 54. 18 zniúnia 1916.

⁹³ Гоман. № 61. 31 ліпеня 1917.

⁹⁴ Kurier Wileński. № 353(3957). 24 grudnia 1936.

⁹⁵ Фахверк (Fachwerk) – тып канструкцыі будынка, заснаваны на запаўненні муроўкаю драўлянага каркасу. Звычайна каркас застаецца бачны, раздзяляючы фасад на панэлі рознай формы і надаючы будынку характэрны маляўнічы выгляд.

⁹⁶ Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 129.

⁹⁷ Homan. № 41. 4 lipienia 1916.

⁹⁸ Homan. № 57. 29 zniúnia 1916.

⁹⁹ Homan. № 67. 3 kastyrcznika 1916.

хар гэтай вёскі «Канстанцін Мазалеўскі за душагубства і спробу забіць чалавека засуджаны на смерць»¹⁰⁰. Падчас вайны прыгаворы хутка прыводзіліся ў дзеянне, ужо 28 лістапада цікаўныя даведаліся, што «сын селяніна Канстанцін Мазалеўскі, засуджаны гродзенскім акружным судом за забойства, павешаны ў пятніцу пасля абеду»¹⁰¹.

Канешне ж, не заўжды рабаўніцтва заканчалася забойствам. У верасні «Гоман» расказаў такую крымінальную гісторыю: «У двух яўрэяў з Ліды з пасвішча ўцяклі дзве каровы. Іх знайшлі ў Радунскім павеце. Па дарозе да хаты каля Кербядзёў іх затрымалі два невядомыя і запатрабавалі грошы. Міравы суд абодвух ліхадзеяў за гвалт засудзіў на 6 месяцаў у астрог кожнага»¹⁰².

Нехта пытаўся падзарабіць зводніцтвам: «Ян Наталевіч і жонка яго, Марыя, за “зводніцтва” і распусту засуджаны: Ян – на 1 год, Марыя – на 2 месяцы ў астрог»¹⁰³.

Здараліся злачынствы на сексуальнай глебе. У Лідзе ў кастрычніку 1916 г. «за згвалтаванне дзяўчыны гаспадар Ян Боленс засуджаны ў папраўчы дом на 1 год 4 месяцы»¹⁰⁴.

Хтосьці спрабаваў падзарабіць вымагальніцтвам, у Іўі «гандляр Мендэль Левін за вымаганне ў аднаго хлопца з Ліды грошай, пад страхам выдаць яго кражу, аб каторай Левін ведаў, засуджаны на 1½ года ў астрог»¹⁰⁵.

А нехта, як селянін Даўгоўскі з вёскі Рэзы, што пад Шчучынам, помсціў сваім крыўдзіцелям. У вёсцы Рэзы «згарэлі драўляныя свіраны Вінцэнта Пачука і Фелікса Рачука. Западозрылі селяніна Даўгоўскага, каторы, як думаюць, падпаліў, каб помсціць старасце Вінцэнту Пачуку. Яго чакае кара смерці»¹⁰⁶.

Агульнавядомага ў Лідзе і раней судзімага расійскай уладай Яна Боландзя не абышлі бокам і акупацыйныя ўлады:

«Ліда. За ўкрывальніцтва стрэльбы і медзі. Упраўляючы Ян Боландзь засуджаны акруговым судом за гвалт і ўзлом, таксама судзіўся за ўкрыванне паляўнічай стрэльбы і незаяўку меднага посуду, які знайшлі схаваным у хляву. Ён засуджаны на 5 гадоў папраўчых работ»¹⁰⁷.

Пад акупацыяй, як і ў мірны час, сяляне пакутавалі ад канакрадаў. У лістападзе 1916 г. газета паведамляла вось што: «Ліда. Шавец Міхал Запаснік з Кербядзёў, работнік Юрка і 67-гадовы Хацкель Радунскі ўкралі 4-х канёў з пасвішча. Першых двух засудзілі на 4 гады ў астрог, трэцяга, з-за недахопу доказаў, апраўдалі»¹⁰⁸. Праз год «Гоман» піша, што ў лідскіх «ваколіцах зноў узняліся крадзяжы коней, якіх пасля за бясцэнак перапрадаюць далей. Трэба напамніць, што гэтакія куплі вызываюць не толькі канфіскацыю коней, але і высокія штрафы грашыма»¹⁰⁹. Улады на самай справе наказвалі не толькі злодзеяў, але і тых, хто паквапіўся на таннага каня: «Гандляр рыбай Шварц купіў двух коней, хоць ведаў, што яны крадзеныя, і паехаў прадаваць у Гародню. Яго засудзілі на 1000 марак штрафу або 100 дзён астрогу. Коні канфіскаваныя»¹¹⁰.

Газета неаднаразова пісала пра з'яўленне фальшывых грошай і размяшчала аб'явы акупацыйных улад пра ўзнагароды тым, хто дапаможа выявіць фальшываманетчыкаў, аб'ява жніўня 1917 года: «1000 марак нагады. Галоўнае ўпраўленне пазыковых кас (Darlehenskassen) у Берліне суліць нагаду да 1000 м. таму, хто выкрые ці пакажа паліцыі на майстроў фальшывых двухмарковак, якія зноў вельмі пашыраюцца ў межах Обэр-Ост»¹¹¹.

Да вайны ў Радуні не было турмы, таму пасля стварэння немцамі Радунскага павета ў 1916 г. тут «адчынена новая мураваная турма на 40 душ»¹¹².

У канцы жніўня 1918-га гродзенская паліцыя арыштавала гастралёраў,

¹⁰⁰ Гоман. № 72. 20 кастрычніка 1916.

¹⁰¹ Гоман. № 83. 28 лістапада 1916.

¹⁰² Номан. № 72. 7 wierasnia 1917.

¹⁰³ Номан. № 52. 11 zniunia 1916.

¹⁰⁴ Гоман. № 71. 17 кастрычніка 1916.

¹⁰⁵ Номан. № 53. 15 zniunia 1916.

¹⁰⁶ Гоман. № 73. 24 кастрычніка 1916.

¹⁰⁷ Номан. № 77. 7 listapada 1916.

¹⁰⁸ Номан. № 81. 21 listapada 1916.

¹⁰⁹ Гоман. № 75. 18 верасня 1917.

¹¹⁰ Номан. № 70. 6 wierasnia 1918.

¹¹¹ Гоман. № 60. 28 жніўня 1917.

¹¹² Номан. № 81. 21 listapada 1916.

«злодзеяў з Ліды, якія ўжо ехалі дахаты з пакрадзеным дабром з трох крадзяжоў з узломам. Адзін з лідскіх злодзеяў – хлопец 14 гадоў»¹¹³. А ў кастрычніку з гродзенскай турмы ўцёк канакрад, пра якога напісана вышэй, жыхар Ліды «шавец Міхал Запаснік, 18 гадоў, з Зарэчнай вуліцы, 14. Яго шукае беластоцкі акружны суд»¹¹⁴.

Здаралася і такое: «Радунь. 17 лістапада, нямецкія патрулі затрымалі банду з 15 чалавек. Пры спробе ўцячы ўся банда была знішчана»¹¹⁵.

Узімку 1918 г. газета паведаміла, што па дарозе Ліда – Гродна, каля Новага Двара, «конь, спужаны аўтамабілем, панёс і разбіў санкі аб тэлеграфны слуп. Міліцыянт Якабсан зваліўся з санак і папаў пад аўтамабіль, каторы яго задавіў на смерць»¹¹⁶.

4 студзеня 1918 г. паведамлялася: «Шчучын. 4 студня ў вечары замак кн. Сапегі ў Спушэновай, каторы называўся Тарак, згарэў да тла з усімі рэчамі. Удалося выратаваць толькі некалькі рэчаў. Агонь ад пажару адбіваўся на хмараху форме крыжа. Народ перакананы, што гэта знак скорага міра»¹¹⁷.

Верагодна, першай пабудовай у закапанскім стылі на гістарычнай Лідчыне быў сядзібны дом Сапегаў у Спушы (сучасны Шчучынскі раён). Дом пачаў будаваць у канцы XIX ст. Ян Павел Аляксандр Сапега, будаўніцтва закончыў яго сын, Яўстафі Кэтан Сапега. Сядзіба складалася з пяці жылых пабудоў, аранжарэі, стайняў, цяпліц, галоўны дом неаднаразова дабудоўваўся і паляпшаўся. Сядзібны дом Сапегаў у Спушы быў найбольш цікавым будынкам у закапанскім стылі на Лідчыне.

Восенню 1916 г. яўрэйская грамада горада арганізавала сталовую для сваёй беднаты, так званую «Народную кухню»: «Ліда. Тут з дапамогай нямецкай улады яўрэйская грамада адкрыла страўню, каторая выдае 700 абедоў у дзень. Палову абедоў выдаюць дарма, за другую бяруць па 10 пфенігаў»¹¹⁸.

¹¹³ Гоман. № 68. 30 жніўня 1918.

¹¹⁴ Гоман. № 78. 4 кастрычніка 1918.

¹¹⁵ Гоман. № 94. 29 лістапада 1918.

¹¹⁶ Номан. № 6. 18 студня 1918.

¹¹⁷ Номан. № 5. 15 студня 1918.

¹¹⁸ Гоман. № 61. 11 верасня 1916.

«Народная кухня» знаходзілася на рынкавай плошчы горада, захавалася некалькі паштовак з яе выявамі.

Адкрылася сталовая і ў Радуні: «Яўрэйскі камітэт адкрыў народную страўню, у якой бедныя людзі на 10 пфенінгаў дастаюць дзве талеркі пажыўнай супы»¹¹⁹. Таксама сталовая рыхтавалася да адкрыцця ў Эйшышках: «Для наладжання тут народнай страўні, каторая не мае патрэбных грошай, збіраюцца ахвяраванні»¹²⁰.

У лістападзе 1916 г. выданне паведамляе, што «пасля перапісу жыхароў у Лідскім, Мерачскім... паветах, для жыхароў гэтых паветаў мае сілу прыказ мець пры сабе пашпарт»¹²¹. Насельніцтву акупаваных абшараў немцы выдавалі пашпарты (пасведчанні асобы), прыгодныя нават для міжнародных падарожжаў. Цікава, што гэтыя пасведчанні змяшчалі адбіткі пальцаў. У калекцыі аўтара ёсць паштоўка часоў Другой сусветнай вайны, на якой жыхары горада Ліда здаюць адбіткі пальцаў для атрымання пашпартоў. Менш вядома, што ў бланку гэтых эрзац-пашпартоў была таксама беларуская мова лацінкай у класічным правапісе. Пра гэта беларусам напамінаў «Гоман»: «Так званыя пашпарты Обэр-Ост выдаюцца і ў беларускай мове. Беларусы павінны вымагаць, каб ім выдавалі беларускія пашпарты. Як нам наказваюць яшчэ дагэтуль, не ўсе беларусы ведаюць, што ёсць беларускія пашпарты»¹²².

У лістападзе 1916 г. на тэрыторыі гістарычнага Лідскага павета ў Эйшышках «каралеўска-прускі мецеаралагічны інстытут устроіў тут невялікую абсерваторыю дзеля нагляду за пагодай»¹²³.

Зіма 1917 г. была вельмі суровай і снежнай. Улады рабілі намаганні для расчысткі дарог: «Радунь. Тут былі сільныя снежныя заносы. Дарогі зрабіліся не праезджанымі. Загаданы адпаведныя крокі дзеля іх расчысткі»¹²⁴. Але ў Радуні «ачыстцы дарог ад снегу вельмі шкодзіць вецер, які

¹¹⁹ Номан. № 82. 24 лістапада 1916.

¹²⁰ Номан. № 89. 19 снежня 1916.

¹²¹ Гоман. № 76. 3 лістапада 1916.

¹²² Гоман. № 83. 22 кастрычніка 1918.

¹²³ Гоман. № 83. 28 лістапада 1916.

¹²⁴ Гоман. № 6. 19 лютага 1917.

ўраз жа заносіць ачышчаныя дарогі»¹²⁵. «Ліда. Даносяць аб снежных мяцеліцах у Лідскім павеце. Дарогі гэтак занесены снегам, што па іх немагчыма праехаць. Іх цяпер расчышчаюць»¹²⁶. У сувязі з моцнымі маразамі лідскія гарадскія ўлады спрабавалі дапамагчы бедным: «з прычыны вялікіх халадоў гарадская ўправа выдала бедным 475 кубічных метраў дроў»¹²⁷.

У гэту ж зіму дапамагаць беднаце пачалі і акупацыйныя ўлады: «Ліда. Вялікую падмогу для тутэйшай беднаты дае публічная страўня. Порцыя абеду каштуе толькі 10 пфенігаў. Галоўнакамандуючы арміяй аддаў на яе вялікую часць даходу з кінематографаў. Ад 25 чэрвеня да 31 снежня выдана ўсяго 67 тысяч порцый стравы, у тым ліку каля 15 тысяч без ніякай платы»¹²⁸. Ёсць паштоўка, на якой нямецкія жаўнеры раздаюць суп тым жыхарам горада, якія мелі ў гэтым патрэбу.

У ліпені 1917 г. выданне даводзіць да жыхароў акупаваных тэрыторый загад нямецкага галоўнакамандуючага пра тое, «як тутэйшыя жыхары павінны ставіцца да варожых летуноў. За не спаўненне яго карацімуць штрафам да 10 000 марак або астрогам на 5 гадоў. Загад забараняе падыходзіць да спусціўшага сваёй ахвотай ці проці волі варожага лятуна, апроч выпадкаў, калі трэба памагчы пагібаючаму лятуну ці выратаваць яго машыну ад знішчэння. За даванне варожым летунам якіх-кольвечы знакаў вінаватых будуць аддаваць пад суд за здраду гасударству»¹²⁹.

Летам 1917 г. нямецкі імператар Вільгельм II наведваў фронт: «Крэва. 30.VII. Нямецкі імператар быў сёння на фронце Смаргонь – Крэва і дзякаваў войску за адбіццё апошніх штурмаў расейцаў. Шмат каму з адзначыўшыхся салдат імператар сам даў жалезныя крыжы»¹³⁰.

Нумар «Гомана» ад 9 кастрычніка 1917 г. піша пра тое, што ў Лідзе «на сёмую пазыку падпісана дагэтуль на 6 900 марак», гэты ж нумар друкуе некралог па Максіму Багдановічу¹³¹ а ў нумары ад 9 лістапада паведамляецца пра рэвалюцыю ў Пецяярбургу¹³².

¹²⁵ Гоман. № 16. 23 лютага 1917.

¹²⁶ Гоман. № 15. 20 лютага 1917.

¹²⁷ Гоман. № 16. 23 лютага 1917.

¹²⁸ Гоман. № 16. 23 лютага 1917.

¹²⁹ Гоман. № 61. 31 ліпеня 1917.

¹³⁰ Гоман. № 62. 3 жніўня 1917.

¹³¹ Гоман. № 81. 9 кастрычніка 1917.

¹³² Номан. № 90. 9 лістапада 1917.

Заканчэнне нямецкай акупацыі

У снежні 1917 г. у ваколіцах Ліды «аб'явіліся ваўкі. На статак... напалі ваўкі і зарэзалі свінню»¹³³.

Аднак жыццё ў Лідзе працягвалася, «ад 1 кастрычніка 1917 г. да 1 сакавіка 1918 г. тут нарадзілася 47 дзяцей... памёрлі 124 асобы»¹³⁴.

Нумар «Гомана» ад 3 красавіка 1918 г. пад загалоўкам «Незалежная Беларусь» паведаміў: «Сталася тое, чаго ўсім сэрцам і ўсёй душой жадае здаўна... беларускі народ: у Менску Беларускім... Рада Беларускай Народнай Рэспублікі ў ноч з 24 на 25 марта апавясціла дзяржаўную незалежнасць нашае Бацькаўшчыны...»¹³⁵.

Пачынаўся адлік новай гісторыі нашай дзяржавы.

16 траўня 1918 г. ліквідаваны Васілішскі павет¹³⁶.

10 верасня 1918 г. у Гродне адбыўся рэгіянальны кангрэс сіяністаў, дзе сярод дэлегатаў з Вільні, Гродна, Беластока, Коўна і інш. былі і дэлегаты з Ліды¹³⁷.

11 лістапада 1918 г. закончылася Першая сусветная вайна, германскае камандаванне ў Камп'енскім лесе падпісала перамір'е з краінамі Антанты. Было вырашана ўтварыць польскую дзяржаву. Гэты дзень жыхары Польшчы святкуюць як Дзень Незалежнасці.

Пры канцы 1918 года палітычнае становішча ў горадзе і павеце рэзка абвастралася. Мясцовыя палітычныя фракцыі – беларуская, польская, яўрэйская і ў меншай ступені літоўская – імкнуліся да таго, каб германскія акупанты пры сваім адыходзе перадалі ўладу менавіта ў іх рукі. Аўтар кнігі «Самаабарона Лідскай зямлі» Юзаф Дзічканец пісаў: «Калі даведаліся, што немцы рыхтуюцца да таго, каб пакінуць Віленскую зямлю, у Лідзе зашумела, як у вуллі. Прадстаўнікі кожнай нацыянальнасці імкнуліся стварыць ней-

кую сваю арганізацыю, якая б пасля адыходу немцаў мела найбольшы ўплыў на ход палітычных і нацыянальных спраў у горадзе», а ў паводзінах акупантаў на «пачатку лістапада 1918 года можна было назіраць нейкія дзіўныя перамены... На тварах не толькі нямецкага камандавання, але і звычайных радавых можна было заўважыць прыкметы нейкага прыгнёту»¹³⁸.

У снежні 1918 г. міністр беларускіх спраў Літвы Язэп Варонка прызначыў «камісараў у беларускія паветы Літвы», у Лідскі павет быў прызначаны Е. Пашкевіч¹³⁹. Пры канцы снежня 1918 г. Рада Народных Міністраў Беларускай народнай рэспублікі прызначыла міравых суддзяў, якія былі ўпаўнаважаны прыняць ад нямецкіх судоў справы, дакументы, кнігі, грошы, інвентар. Яны ж былі павінны часова выконваць абавязкі судовых следчых. У Лідскі павет быў прызначаны Антон Каўшун¹⁴⁰. Беларускі рух у горадзе ўзначаліў былы лідскі спраўнік, ветэран Першай сусветнай вайны, генерал-маёр Яўген фон Гротэ дэ Буко¹⁴¹.

Польскае насельніцтва краю пачало фармаваць Самаабарону. Віленская Самаабарона сфармавалася яшчэ ў лістападзе 1918 г. Галоўны штаб Самаабароны знаходзіўся ў Вільні, штаб першай групойкі – у мястэчку Падброддзе, а штаб другой групойкі – у Лідзе. Лідская групойка мела тры аддзелы Самаабароны: у Лідзе, Шчучыне і Эйшышках – агульнай колькасцю больш за 320 чалавек. Ганаровым кіраўніком лідскай Самаабароны стаў генерал Адам Макрэцкі. Арганізатарам і ініцыятарам лідскай Самаабароны быў падпаручнік Вацлаў Шукевіч, шчучынскай – кавалерыйскі паручнік Баляслаў Лісоўскі, эйшышскай – падкапітан Казімір Ільцэвіч¹⁴². Акрамя атрада Самаабароны, у Лідзе былі створаны польскія

¹³⁸ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 40, 13.

¹³⁹ Номан. № 99. 18 śnieżnia 1918.

¹⁴⁰ Номан. № 101. 24 śnieżnia 1918.

¹⁴¹ Лаўрэш Леанід. Яўген фон Гротэ дэ Буко – першы кіраўнік беларускага руху ў Лідзе // Наша Слова. № 12 (1111). 20 сакавіка 2013.

¹⁴² Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 14., 21.

¹³³ Гоман. № 97. 4 снежня 1917.

¹³⁴ Номан. № 53. 9 lipnia 1918.

¹³⁵ Номан. № 27. 3 krasawika 1918.

¹³⁶ Номан. № 45. 4 czerwieńia 1918.

¹³⁷ Гоман. № 72. 13 верасня 1918.

арганізацыі: Народная Рада Лідскай зямлі, Таварыства полек, Таварыства польскай моладзі і рабочы прафсаюз. Народная Рада ўзнікла ў палове лістапада 1918 г. па ініцыятыве аптэкара Рудольфа Бергмана, падпаручніка Вацлава Шукевіча, адваката Станіслава Іваноўскага і доктара Рамуальда Сапоцькі. На першым сходзе, які адбыўся ў прыватнай кватэры Рудольфа Бергмана (будынак старой аптэкі), было вырашана даць ёй афіцыйную назву Народная Рада Лідскай зямлі. Рада ставіла перад сабой мэту пераняць пасля акупантаў уладу і нерухомую маёмасць у горадзе і павеце¹⁴³. У лістападзе 1918 г. беларускі актывіст з Ліды Сымон Сяўрук пісаў у газету пра стварэнне Народнай Рады: «Адным з месц панскай польскай агітацыі ёсць Лідскі павет. Тут паны раз'язджаюць па вёсках і ўсякімі хітрыкамі ўмаўляюць сялян падпісвацца пад просьбамі аб прылучэнні да Польшчы і аб прысланні польскіх легіонераў. Памагаюць у гэтым і лідскія ксяндзы – палякі, дзекан і пробашч. Даходзіць навет да гэтых здарэнняў, што, напрыклад, пушчаецца погаласка, што дзекан выдае квітку на дармавы хлеб. Народ кідаецца да дзекана, а дзекан пасылае іх да пробашча, каторы неграмадных людзей падпісвае пад просьбай аб прылучэнні да Польшчы і г. д.

Уся гэтая нагодная работа балямуцтва і маны дзееца тут заўсёды і ні кога не дзівіць. Але вось польскім панам, спалоханым рэвалюцыяй, захацелася чагось вялікшага, паны, каб змацаваць сваё панаванне над гаротным народам, паставілі арганізаваць “польскую раду лідскай зямлі”. Каб гэта было ў іншым часе, дык паны на мужыкоў і ўвагі не звярнулі б. Але цяпер рэвалюцыя і паном патрэбна была сялянская закраска. Аднак ня гледзячы на ўсе старанні паном удалося прыцягнуць толькі некалькіх чалавек. 10 лістапада назначана было сабранне, каб выбраць польскую раду. Сабранне адбывалася ў клябанні, у дзекана. На гэтае сабранне было прыцягнута толькі каля 12 чал. сялян, а рэшта былі паны. Адкрыў сабранне кс. дзекан, каторы гаварыў аб багацці Польшчы, аб патрэбе прылучэння да яе, аб легіонерах і г. д. Як прыйшло да “выбараў” у польскую раду, то

паны выставілі адразу сваіх кандыдатаў. Як прыйшла справа да сялян, дык не было з чаго выбіраць і захрыстыян адлічыў 8 чал. і ўпіхнуў як прадстаўнікоў ад сялян. Гэтак была ўтворана “польская рада Зямі Лідзкей”¹⁴⁴.

У перыяд завяршэння нямецкай акупацыі ў Лідзе пачала стварацца нелегальная камуністычная арганізацыя. З кастрычніка па снежань 1918 г. яе дзейнасць узначаліў дасланы з Вільні ўпаўнаважаны Губернскага камітэта РКП(б) Утроб (Чэхаў). Пры канцы снежня 1918 г. у Лідзе быў створаны рэвалюцыйны камітэт пад кіраўніцтвам упаўнаважанага ЦК РКП(б) Н. Лазарава. 29 снежня 1918 г. у Лідзе быў створаны павятовы рэўкамітэт. Яго членамі сталі 9 чалавек: 5 камуністаў – Утроб (Чэхаў), Лазараў, Вацлаў Калясінскі (селянін з Ёдкаў), Адольф Сцяпанавіч Сегень (селянін вёскі Вількаўцы), Камінскі, Камянецкі, і 4 сацыял-дэмакраты інтэрнацыяналісты. Рэвалюцыйны камітэт заняў дом бежанца ў гады вайны мясцовага купца Ілютовіча, які размяшчаўся па вуліцы Садовай. Бальшавікі захапілі склад са зброяй, якая належала мясцоваму аддзяленню літоўскай партыі (100 вінтовак), і стварылі гарадскі атрад народнай міліцыі колькасцю каля 100 чалавек, абсалютную большасць членаў міліцыі складалі лідзяне яўрэйскай нацыянальнасці¹⁴⁵. У 1925 г. з газетнай інфармацыі даведваемся пра лёс аднаго з гэтых лідскіх камуністаў: «22.Х. у апеляцыйным судзе разглядалася справа грам. Сегэня Адольфа, якога акружны суд засудзіў на вечную катаргу за нібы «дзяржаўную здраду» ў 1918 г. у Лідскім павеце, калі там ня было ніякае ўлады ані войска, ды ня былі ўстаноўлены падставы польскага падданства. Баранілі яго адвакаты Міцкевіч, Нэйман, Чэрніхаў і Сьмараўскі (з Варшавы). На судзе справа Сегэня была адложена, каб выклікаць 12 яго сведкаў»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Гоман. № 93. 26 лістапада 1918.

¹⁴⁵ Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // Лида і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 130.

¹⁴⁶ Жыццё Беларуса. № 17. 4 лістапада 1925.

¹⁴³ Там жа. С. 41.

Мясцовыя палітычныя фракцыі – польская, яўрэйская, беларуская і ў меншай ступені літоўская – імкнуліся да таго, каб германскія акупанты пры сваім адыходзе перадалі ўладу менавіта ў іх рукі¹⁴⁷. Прадстаўнікі няпольскіх нацыянальнасцей ваража адносіліся да дзеянняў Народнай Рады і Самаабароны¹⁴⁸. Мы мала ведаем пра дзейнасць Польскай Народнай Рады на Лідчыне, але, пэўна, Рада мела нейкі ўплыў на нямецкую адміністрацыю, бо рашэннем Рады быў выселены з Ліды прадстаўнік Тарыбы, які меў заданне пачаць арганізоўваць працу ў Лідзе¹⁴⁹.

Немцы не маглі вызначыцца, каго прызнаць пасля сябе ўладай у павеце, таму што апрача палякаў свае прэтэнзіі на ўладу адначасова выказвалі бальшавікі, беларусы і літоўцы. Юзаф Дзічканец, аўтар кнігі «Самаабарона Лідскай зямлі» і выдавочца тых падзей пісаў: «Самым небяспечным канкурэнтам для палякаў у справе атрымання зброі ад немцаў побач з яўрэямі быў арганізатар беларускага руху ў Лідзе, былы расійскі «ісправнік» фон Гротэ-дэ-Буко, які па прычыне свайго нямецкага прозвішча меў пэўныя перавагі ў штадтгаўптмана (начальніка павета). Толькі ён мог прыняць рашэнне аб выдачы зброі. Досыць доўгі час працягваліся спробы атрымання зброі». Далей Дзічканец адзначае: «Дзіўна, што рускіх, якія перад вайной мелі прэтэнзіі да Ліды як да «істинно русскаго города», у гэты час у Лідзе не было. За выключэннем толькі невялікай групкі, амаль усе «істинно русские люди» пакінулі чужы для іх край і горад, накіроўваючыся да сапраўднай сваёй Бацькаўшчыны – Расіі. Былы лідскі спраўнік фон Гротэ дэ Буко, і той пакінуў шэрагі расіян. ...фон Гротэ дэ Буко пачаў арганізоўваць беларусаў, каб стварыць Беларускаю Народную партыю»¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // *Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф.* (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 130.

¹⁴⁸ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 48.

¹⁴⁹ Там жа. С. 86.

¹⁵⁰ Дзічканец Юзэф. Самаабарона Лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 23, 49.

Яўген фон Гротэ дэ Буко (19.01.1862–1944) паходзіў з аславяніўшагася нямецкага роду праваслаўнага веравызнання, які належаў да дваран Маскоўскай губерні. Быў жанаты на дачцэ калезскага дарадцы Свідэрскага – Вользе Мікалаеўне (нарадзілася ў 1872 г.). Меў сыноў Уладзіміра (нарадзіўся 13 ліпеня 1891 г.) і Аляксея (нарадзіўся 24 студзеня 1906 г.) і дачку Кацярыну (нарадзілася 4 лістапада 1897 г.). Будучы лідскі спраўнік адукацыю атрымаў у 4-й Маскоўскай ваеннай гімназіі, а потым у Маскоўскай пяхотнай юнкерскай вучэльні.

31 студзеня 1905 г., загадам № 14 па Віленскім губернскім кіраванні «начальнік земскай варты Новамінскага павета [Мінск-Мазавецкі павет – Л. Л.] капітан фон Гротэ-дэ-Буко, згодна з яго прашэннем, прызначаецца часовым выканаўцам абавязкаў лідскага павятовага спраўніка»¹⁵¹. Гэта ж бачна з «Памятных кніжак Віленскай губерні»: з 1906 г. па пачатак 1915 г. ён узначальваў павятовую паліцыю і Лідскае пажарнае таварыства¹⁵², г.зн. адказваў за пажарную бяспеку часта гарэўшага горада, а бліжэй да пачатку вайны быў сябрам апякунскай рады Лідскай прыватнай жаночай гімназіі Ф. Л. і В. С. Навіцкіх¹⁵³. У «Памятнай кніжцы Віленскай губерні» за 1914 г. напісана: «Павятовы спраўнік – калезскі дарадца Яўген Аляксандравіч фон Гротэ дэ Буко»¹⁵⁴. Такім чынам, да 1914 г. лідскі спраўнік атрымаў ужо чын VI класа, які адпавядаў чыну армейскага палкоўніка. Загадам віленскага губернатара № 163 ад 6 ліпеня 1914 г. звальняецца ў адстаўку па яго заяве «з-за хваробы...»¹⁵⁵.

У 1914 г. добраахвотна ідзе на фронт. 9 верасня 1915 г. яго ўзнагародзілі ордэнам Св. Георгія 4-й ст. за асабістую храбрасць. Камандзір 6-га Фінляндскага палка, у якім служыў Гротэ дэ Буко, Свечын пісаў у сваёй кнізе «Мастацтва кіравання палком...»: «Афіцэрскі склад у маім палку быў надзвычай удалы. У мяне было некалькі выдатных памочнікаў у асобах камандзіраў батальёнаў. ...выдатным камандзірам зьяўляўся падпалкоўнік Гротэ дэ Буко. Гэта быў бясхатрасны стары, перад вайной лідскі спраўнік, які па сваёй добрай волі прамяняў сваю спакойную паліцэйскую пасаду на цяжкую прафесію – спачатку камандзіра роты, потым батальёна. Добрая воля, добразычлівасць, досыць моцныя нервы, а затым сівізна рабілі на салдатаў захапляльнае ўражанне. Салдаты яшчэ не вызваліліся ад кайданоў патрыярхальных уяўленняў, і для іх дзядуля Гротэ з'яўляўся

¹⁵¹ Віленскія губернскія ведомасці. № 20. 9 январа 1905. С. 1.

¹⁵² Памятная кніжка Віленскай губерні на 1907 г. Вільно, 1907. С. 160.

¹⁵³ Памятная кніжка Віленскай губерні на 1914 г. Вільно, 1914. С. 197.

¹⁵⁴ Памятная кніжка Віленскай губерні на 1914 г. Вільно, 1914. С. 193.

¹⁵⁵ Віленскія губернскія ведомасці. № 61. 2 августа. 1914. С. 2.

несумнеўным правадыром-старэйшынам; слухалі яны яго з глыбокай павагай і любоўю, і пасля штурму афіцэры 1-га батальёна распавядалі, пра тое, што яны назіралі салдат, якія хапалі дзядулю ў крытычную хвіліну за фалды і хавалі яго ў вырву, салдаты баранілі яго сваімі целамаі. Маладосць – сіла, але ў пэўнай абстаноўцы сівая барада, прыстаўленая да добрай галавы, таксама з'яўляецца буйной маральнай сілай пры ўмове неспрэчнага судакранання з салдацка-сялянскай масай».

26 сакавіка 1916 г. былы лідскі спраўнік атрымлівае званне палкоўніка, а загадам ад 20 кастрычніка 1916 г. – ордэн Святога Станіслава 2-й ст. з мячамі. 9 кастрычніка 1917 г. Яўген Гротэ дэ Буко «за заслугі ў справах...» атрымлівае званне генерал-маёра¹⁵⁶.

Лёс фон Гротэ дэ Буко на працягу 2 гадоў, да канца 1918 г. невядомы, але найбольш верагодным горадам, дзе ён мог зблізіцца з дзеячамі беларускага руху, быў Мінск. Верагодна, пасля развалу арміі, у 1917 г. былы лідскі спраўнік жыў у гэтым горадзе, але ніякай дакладнай інфармацыяй аўтар не валодае. З'явіцца ў Лідзе генерал фон Гротэ дэ Буко зноў мог толькі пасля заключэння так званага Берасцейскага міру, раней ён быў бы неадкладна арыштаваны. У Лідзе ўзначаліў беларускую палітычную партыю і такім чынам стаў першым лідарам беларускага руху ў Лідзе.

Генерал Яўген фон Гротэ дэ Буко ў 1920-х гг. жыў у Вільне. Загінуў у Варшаве ў 1944 г.

Цікава, што і ў арганізаваным немцамі Шчучынскім (Плянцкім) павеце нямецкі начальнік павета гаўптман (капітан) Ліндаман хацеў перадаць уладу прадстаўніку ўрада незалежнай Літвы Тадэвушу Іваноўскаму, які па маці быў немцам. Тадэвуш Іваноўскі вёў палітычную працу ў Шчучынскім павеце разам з беларускім рухам¹⁵⁷.

Сыходзячы з горада, згодна з Берасцейскай дамовай, нямецкія войскі перадалі зброю мясцоваму рэвалюцыйнаму камітэту. У ноч з 27 на 28 снежня 1918 г. часткі германскіх войскаў пакінулі Ліду, і 3 студзеня 1920 г. – Лідскі павет. Перад ад'ездам немцы сшыхтавалі на плошчы паміж фарным касцёлам і замкам увесь свой Лідскі гарнізон, узброены кулямётамі ў колькасці 16 штук¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Армия и Флот Свободной России (б. Русский Инвалид). № 243. 1917.

¹⁵⁷ Brochocki Andrzej. Dzieje samoobrony w Szczuczynie Nowogródzkim (rok 1918–19) // Słowo. № 52. 22 lutego 1936; Słowo. № 53. 23 lutego 1936.

¹⁵⁸ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 51.

За тры дні праз чыгуначную станцыю прайшло больш за тры дзясяткі цягнікоў са зброяй, амуніцыяй, фуражом і іншым вайсковым абсталяваннем. Трэба адзначыць, што нават камандаванне бальшавікоў прызнавала, што на тэрыторыі павета і горада адыход нямецкіх войскаў не суправаджаўся марадзёрствам і псаваннем чыгуначнай маёмасці, а наадварот, пакідаючы горад, нямецкія салдаты арганізавалі рэвалюцыйны мітынг салідарнасці з мясцовым насельніцтвам. Такія ж мітынгі адбыліся і ў шэрагу іншых населеных пунктаў Лідчыны.

12 снежня 1918 г. штаб Заходняй арміі бальшавікоў аддае загад аб працягу наступу ў Беларусь: «Заходняй дывізіі (начдыў Яршоў) у складзе чатырох палкоў, лютучага атрада т. Вянглінскага... і 38-га авіяцыйнага атрада... заняць і абараняць раён Гродна – Ваўкавыск – Ліда – Баранавічы – Маладзечна, стварыўшы Лідскі баявы ўчастак»¹⁵⁹.

Рэўком узяў пад кантроль гарадскую электроўню, тэлефонную і чыгуначную станцыі, будынак вакзала і склады. 31 снежня адбыўся гарадскі мітынг – першая масавая палітычная акцыя рэўкома. Мітынг быў праведзены ў будынку кінатэатра «Нірвана», і ў ім прынялі ўдзел пераважна рабочыя. Сябры рэўкома абвясцілі, што ўлада ў горадзе належыць працоўным, а «горад стане савецкім, як і ўсе беларускія гарады. З панамі і буржуазіяй будзе пакончана»¹⁶⁰.

Польская «Самаабарона» таксама разлічвала ўзяць пад кантроль горад і павет. Аднак 5 студзеня 1919 года ў Ліду ўвайшлі эскадрыны перадавой выведкі Чырвонай Арміі, таму польскія жаўнеры былі змушаны часова пакінуць горад.

Юзаф Дзічканец пісаў: «Бальшавікі ўвайшлі ў Ліду з боку мястэчка Іўе. У горадзе іх з энтузіязмам сустракалі тутэйшыя камуністы. Гэта былі атрады стралкоў 3-га Сядлецкага палка, які ўваходзіў у склад Заходняй савецкай дывізіі. Частку

¹⁵⁹ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг. Т. 1. Минск, 1968. С. 373.

¹⁶⁰ Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 131.

тых атрадаў размясцілі ў казармах пяхоты, астатніх – у прыватных дамах у горадзе. Камандаванне, якое ўзначальваў камісар Шпак, а таксама штаб дывізіі, які ўзначальваў нейкі палкоўнік Длускі, размясцілі ў доме доктара Рэнарта, які знаходзіўся пры галоўнай вуліцы, якая тады называлася Віленскай»¹⁶¹.

6 студзеня адбыўся павятовы з'езд прадстаўнікоў Народнай Рады, дзе было заяўлена пра намер узяць у свае рукі ўладу ў горадзе. Бальшавікі часовага рэўкома з узброеным атрадам занялі будынак, дзе адбывалася пасяджэнне з'езду, і абвясцілі яго распушчаным, а саму Раду зрынутай¹⁶².

Цікавай з'яўляецца справаздача пра дзейнасць Лідскай павятовай арганізацыі для ЦК КП(б)Б, у якой загадчык інфармацыйнага аддзела ЦК Вінаградаў пісаў: «Падчас знаходжання ў краі немцаў, у канцы 1918 г., стварылася падпольная арганізацыя. Яўрэйскія працоўныя г. Ліды ў той час знаходзіліся пад уплывам меншавіцкіх дзеячаў з П[оалеў]-Ц[іёна] і Бунда, мелі сваю працоўную арганізацыю – клуб. Польшкія працоўныя таксама мелі сваю арганізацыю з выдавочна чарнасоценнай афарбоўкай. Абедзве нацыянальныя арганізацыі ладзілі сходы працоўных, і вось на гэтых сходах стала прыкметна прысутнасць працоўных, якія ўразумелі сабе падзеі, якія адбыліся ў Расіі і праяўлялі імкненне адмовіцца ад мяшчанскай ідэалогіі, што выяўлялася сярод яўрэйскіх працоўных у стыхійнай форме, а сярод польскіх працоўных – пад уплывам таварыша К., які прыехаў з Расіі. Некаторыя з гэтых таварышаў сыходзіліся ў сваім стаўленні да палітыкі бальшавікоў і пачалі збірацца разам, у выніку чаго была створана падпольная арганізацыя. Была ўсталявана сувязь з Вільняй, адкуль прыезджалі агітатары, а для сталай працы быў дасланы тав. Чэхаў. У канцы снежня пад кіраўніцтвам тав. Лазарава, які прыехаў з Вільні, быў створаны рэвалюцыйны камітэт... Са стварэннем рэўкома

¹⁶¹ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 53.

¹⁶² Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // Лида і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 130–133.

арганізацыя адкрыла прыём новых сяброў, за кароткі час запісалася больш за 50 чалавек, з якіх, праўда, калі стала пытанне пра ўдзел арганізацыі ў барацьбе супраць наступу польскіх легіянераў, шматлікія чальцы аказаліся шкурнікамі і былі выключаны з партыі, што зноў моцна скараціла колькасны склад арганізацыі.

У перыяд да прыходу польскай акупацыі сябрам арганізацыі прыйшлося весці зацятую працу для падтрымання Савецкай улады. Праца была нялёгкай, бо працоўныя і сяляне павета, якія доўга жылі пад нямецкай акупацыяй, мелі мала ўяўлення пра Савецкую ўладу і прынцыпы камунізму. Праца ўскладнялася яшчэ тым, што белгвардзейскія польскія банды знаходзіліся недалёка ад Ліды і неаднаразова з'яўляліся то ў адным, то ў іншым месцы павета. Тым не менш было зроблена даволі шмат. У горадзе былі арганізаваны прафсаюзы, быў створаны пралетарскі клуб III Інтэрнацыянала, у якім ладзіліся мітынгі і лекцыі для працоўных і сялян. У некаторых воласцях былі створаны кам'ячэйкі, ...па горадзе і павеце распаўсюджвалася савецкая літаратура і газеты. Сябры партыі бралі ўдзел у савецкім будаўніцтве. Створаны [тав.] О. камуністычны атрад неаднаразова выступаў на фронт»¹⁶³.

Генерал Адам Вінцэнт Феліцыян Макрэцкі. *Нарадзіўся ў ліпені 1856 г. у маёнтку Дзітрыкі Лідскага павета. У 1863 г. сямігадовы хлопчык насяў са старэйшым на два гады братам Ігнатам бутэлькі з порахам і пакункі з прадуктамі для партыі паўстанцаў.*

Пасля заканчэння вайсковай школы ў 1877 г. Адам Макрэцкі ў рангу падпаручніка быў патрапіў на турэцкую вайну, дзе атрымаў адзнаку, так званы «Ганненскі цямяляк». Пасля вяртання з вайны быў накіраваны ў Пермскі полк Гародні. У 1883 г. ажаніўся з Геленай Ардылоўскай, дачкой абшарніка з ваколіц Друскенік. У 1896 г. атрымаў званне падпалкоўніка і быў накіраваны да Лібавы ў Курляндзі, дзе знаходзіўся аж да 1905 г. У японскай вайне не ўдзельнічаў. У пачатку 1907 г. падпалкоўнік пяхоты Макрэцкі прачытаў пры штабе корпуса лекцыю «Ініцыятыва салдата на вайне». Гэтая лекцыя прыцягнула ўвагу вышэйшага камандавання, якое, не гледзячы на тое, што падпалкоўніку споўнілася 50 гадоў, прапанавала яму службу ў Генеральным штабе з умовай змены веравызнання, але Макрэцкі прапаноўваў не прыняць. Праз некалькі месяцаў атрымаў званне палкоўніка, а ў

¹⁶³ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 – 1920 гг. Т. 2. Минск, 1971. С. 529.

1912 г. атрымаў камандаванне палком у Маршанску Тамбоўскай губерні. У 1914 г. разам з палком накіраваўся на фронт. На вайне атрымаў званне генерала і Крыж Св. Георгія. У 1915 г. быў кантужаны і высланы на лячэнне. У гэты час атрымаў брыгаду рэзерву ў Вільні, якая дыслацыравалася ў Віцебску, а потым у Мінску. Тут працаваў у Вайсковым Саюзе палякаў разам з будучым міністрам унутраных спраў у адроджанай Польшчы Уладзіславам Рачкевічам. Пасля рэвалюцыі ў Расіі ўступіў у корпус ген. Доўбар-Мусніцкага, а калі яго расфарміравалі, вярнуўся з сям'ёй у свой маёнтак Дзітрыкі.

Пасля некалькіх месяцаў прымусовага бяздзяння становіцца камандзірам 2-й групы віленскай Самаабароны, штаб якой знаходзіўся ў Лідзе, потым выязджае ў Вільню і становіцца камендантам гэтага горада. Пасля таго як Самаабарона пакінула Вільню і яе раззброілі немцы, генерал

Макрэцкі накіроўваецца ў Польшчу і прызначаецца камандзірам участку фронту на рацэ Шчара. У 1919 г. узяў Слонім, Баранавічы і Нясвіж, а калі быў прызначаны камандзірам 1-й Літоўска-Беларускай дывізіі, са сваёй дывізіяй адваяваў Слуцк і Клецк. У канцы гэтага ж года быў прызначаны камандзірам Генеральнай Акругі ў Гародні. У 1920 г., падчас адступлення польскіх войскаў пад націскам бальшавікоў, Макрэцкі застаўся са сваім штабам, малым атрадам, які складаўся з тэлеграфістаў і некалькіх танкаў, да астатняй хвіліны. Гэты нештатлікі атрад на працягу некалькіх гадзін вёў зацятую барацьбу з чырвонымі на вуліцах горада.

6 красавіка 1921 г. Макрэцкі – першы пасляваенны камендант Гародні – памёр у Гародні ад сардэчнага прыступу¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 76–77.

Бальшавіцка-польская вайна

Цяжкі 1919 г.

10 студзеня 1919 г. аддзеламі 3-га Сядлецкага палка «заняты г. Ліда і выстаўлены заставы на гарадзенскім і беластоцкім кірунку»¹⁶⁵. 3-ці Сядлецкі полк Чырвонай Арміі быў часткова раскватараваны ў казармах на тэрыторыі сучаснага Паўночнага гарадка, а некаторыя часткі – у хатах і кватэрах лідзян.

На пачатку лютага газета левай фракцыі Беларускай сацыялістычнай грамады «Грамадзянін» надрукавала інфармацыю з Ліды: «Арганізацыйная праца ідзе добра ва ўсім павеці. Многа ёсць сьвядомых беларусаў. Наладжваецца так сама і партыйная праца. Сяляне вельмі ахвотна чытаюць і пашыраюць нашу сялянска-работніцкую газету «Грамадзянін»»¹⁶⁶.

Прыход частак Чырвонай Арміі, як і паўсюдна, адмоўна адбіўся на харчовай сітуацыі ў горадзе. Вялікая колькасць крам зачынілася, іх уладальнікі ці пакінулі горад, ці прыпынілі гандаль на нявызначаны тэрмін. Рэўком пачаў рэгістрацыю ўсіх прадпрыемстваў у горадзе і павеце, а таксама ўсіх крам і таварных складоў. Неўзабаве Лідскі часовы рэвалюцыйны камітэт абвясціў сябе паўнамоцным органам савецкай улады і прыняў рашэнне называцца Лідскім павятовым ваенна-рэвалюцыйным камітэтам. Ваенна-рэвалюцыйны камітэт кантраляваў ключавыя прамысловыя прадпрыемствы, чыгунку, адчыніў біржу працы для беспрацоўных, лякарню, пачалі працаваць камунальныя службы і г.д. На гарадскую «буржуазію» была накладзена «кантрыбуцыя» на суму 80 000 акупацыйных марак для «патрэб працоўных». Пасля накладання на «буржуазію» кантрыбуцыі гандаль у горадзе цалкам заглух. Не толькі багатыя, але і дробныя гандляры пахавалі тавары, баючыся рэквізіцыі. Лідзянам было абвешчана пра пачатак рэалізацыі дэкрэтаў савецкага ўрада. У павеце пача-

лася рэгістрацыя абшарніцкіх маёнткаў з мэтай іх ператварэння ў сельскагаспадарчыя камуны¹⁶⁷.

Гараджанам аб'явілі, што ў кінатэатры «Нірвана» будуць праводзіцца мітынгі адзін раз у два тыдні. Аб'яўленыя мітынгі і сапраўды адбываліся, «але былі малазапатрабаванымі, на іх прысутнічалі толькі яўрэі і нешматлікія прыхільнікі камунізму»¹⁶⁸.

З дакладу аб дзейнасці ЦК КП (б) ЛітБелза сакавік – красавік 1919 г. даведваемся, што Лідскі павет падзелены на 22 воласці. «У некаторых воласцях ёсць камуністычныя ячэйкі. У самой Лідзе арганізацыя налічвае 30 камуністаў. Старых сяброў партыі няма. Работа слабая, няма вопытных і старых партыйцаў. Савет працуе дрэнна і з-за пагрозы легіянераў у сакавіку месяцы пакінуў горад, потым вярнуўся да заняцця горада палякамі»¹⁶⁹.

У лютым чырвоным войскам было загадана ўмацавацца на рубяжы Араны – Ліда – Слонім – р. Шчара – канал Агінскага – Пінск – Сарны¹⁷⁰. У гэты час Заходняя дывізія чырвоных са штабам у Лідзе складалася з 5 пяхотных палкоў, Заходняга бранявога атрада і двух кавалерыйскіх палкоў: Мазавецкага ўланскага і Варшаўскага гусарскага. Дывізія трымала фронт па лініі Марцінканцы – Шчучын – р. Шчара – возера Выганаўскае, рыхтавалася бараніць Ліду і Баранавічы¹⁷¹.

Паколькі нямецкія войскі яшчэ заставаліся ў паўночнай і заходняй частках Гарадзенскай губерні, яны перакрывалі польскім войскам шлях на ўсход, і таму ўвесь студзень 1919 г. польскія войскі не маглі рухацца на беларускую тэрыто-

¹⁶⁷ Федоров И. О. Город Лида в годы установления советской власти (1919–1920) // *Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспуб. навук.- практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.)*. Ліда, 2008. С. 130–133.

¹⁶⁸ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 55.

¹⁶⁹ *Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 – 1920 гг.* Т. 2. Минск, 1971. С. 95.

¹⁷⁰ Там жа. С. 34.

¹⁷¹ Там жа. С. 36.

¹⁶⁵ *Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 – 1920 гг.* Т. 1. Минск, 1968. С. 450.

¹⁶⁶ *Hramadzianin*. № 7. 7 lutaha 1919.

рыю. 5 лютага ў Беластоку была падпісана польска-германская дамова, па якім немцы перадавалі тэрыторыю палякам і пачалося павольнае пасоўванне польскага войска на ўсход. 13 лютага быў заняты Ваўкавыск, 14 лютага каля Мастоў адбылося першае баявое сутыкненне з чырвонымі, 3 сакавіка быў узяты Скідзель і Слонім, 5 сакавіка – Шчучын¹⁷².

25 сакавіка 1919 г. у 19.00 «на Лідскім накірунку» адбылася перастрэлка з польскай выведкай¹⁷³.

Аперацыя па захопу польскім войскам Вільні ў красавіку 1919 г. атрымала назву Літоўска-Беларускай. Прадугледжвалася нанясенне моцнага ўдару на Ліду і Баранавічы, ударам на Баранавічы для чырвоных стваралася пагроза Мінску, аднак галоўны ўдар наносіўся на Ліду і Вільню.

29 сакавіка ў Лідзе праездам быў камандуючы Чырвонай Арміяй на Захадзе А. Я. Снесараў. Ён запісаў у дзённік: «29 сакавіка 1919 (субота). Ліда.

Выйшлі з Вільні ў 8 гадзін, прыбылі ў 12 (90 вёрст)... Карпаў (ваенны камісар станцыі, твар катаржніка, гаворыць на «о») кажа пра напады, акружэнні... «Тут шпіёны, контррэвалюцыя, спекулянты»... Скардзіца на літоў[скі] Урад. У Вільні ўмеюць схваць, а тут ясна: «рус. акупанты»... (Карпаў кажа мабыць шчыра: «Калі б тут была Соц. Фед. Рэспубліка, усе б было... але тут спекулянты»... альбо: «Керанак яму не трэба, а дай царскіх»). [...]

З 3-5 гадзін на пазіцыях 3-й роты Сядлецкага палка каля вёскі Слабодка. [...] У самой вёскі ёсць пазіцыя, і я тлумачу яе перавагі... Нечакана для іх я іду на пазіцыю. Наперадзе яе лес (у 1/2 вярсты), справа абстрэлу няма, злева падыходзіць лясок... словам, пазіцыя дрэнь... Але камандзір роты сцвярджае, што каля вёскі, па якой цяпер страляюць, людзей не ўтрымаць... у полі лепш. Гутарым пра парадкі ў роце... кажа ўнікліва. Насустрэч ідзе хлопец з мяшком – уцякач... ён наўпрост кажа аб легіянерах... Іх ідзе маса!»¹⁷⁴.

2 красавіка Пілсудскі накіраваў каман-

даванню Літоўскага-Беларускага фронту план наступу на Вільню. Ён прапанаваў камандуючаму фронтам С. Шаптыцкаму сканцэнтраваць паміж Мастамі і Лідай кавалерыйскую групу і выправіць яе ў рэйд праз Радунь на Вільню. Адначасова іншай групе войск было загадана ўзяць Ліду. Сам Пілсудскі ў ноч з 14 на 15 красавіка ў сваім цягніку прыбыў са штабам на станцыю Скрыбаўцы. Адсюль, раніцай 15 красавіка, ён аддаў загад наступаць¹⁷⁵.

Наступ пачаўся 16 красавіка. Пілсудскі выехаў на аўтамабілі на бераг ракі Дзівіва і тут, за 12 км на поўдзень ад Ліды, асабіста назіраў за наступам.

З польскага боку ў баях за Ліду ўдзельнічалі тры батальёны пяхоты (1-ы батальён 2-га палка, 1-ы батальён 3-га палка, 3-ці батальён 4-га палка) разам з батарэяй палкавой артылерыі і дзвюма батарэямі цяжкай артылерыі з 1-й дывізіі Легіёнаў, група маёра Мечыслава Мацкевіча, якая складалася з двух батальёнаў пяхоты і батарэі артылерыі з 41-га Сувальскага палка, кавалерыйская група маёра Глухоўскага – 2,5 эскадрыны. Кіраваў штурмам Ліды генерал Юзаф Ласоцкі.

У Лідзе бараніліся 3-ці Рэвалюцыйны Сядлецкі полк і 6-ы Рэвалюцыйны Гарадзенскі полк, іх падтрымлівалі два бронецягнікі.

16 красавіка з 1919 г. у 5.00 з трох кірункаў – з поўначы, захаду і поўдня – пачаўся наступ на Ліду. З усходу польская кавалерыя перарэзала чыгунку Ліда – Маладзечна.

Уначы з 16 на 17 красавіка Пілсудскі ўвёў у бой дадаткова яшчэ два батальёны з дывізіі Легіёнаў (2-гі батальён 5-га палка і 1-ы батальён 6-га палка). Усю ноч ішоў бой, толькі пры штурме казармаў Паўночнага гарадка з 3-га батальёна 4-га палка загінула 13 легіянераў і 80 было паранена, 1-ы батальён 3-га палка страціў 12 забітымі і 26 параненымі¹⁷⁶.

У поўдзень польская конная артылерыя трапнымі стрэламі знішчыла бронецягнік

¹⁷² Грицкевич А. П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 128–131.

¹⁷³ Там жа. С. 52.

¹⁷⁴ Снесарев А.Е. Из дневника 1918-1919 годов // http://a-e-snesarev.ru/smolenskiy_dnevnik.pdf

¹⁷⁵ Грицкевич А.П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 132-135.

¹⁷⁶ Wyszczelski Lech. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920. Warszawa, 2010. Т. 1. С. 80–88.

чырвоных. Далёка былі чутны страшныя выбухі пры дэтанацыі снарадаў, частка вагонаў цалкам згарэла, адзін лакаматыў быў пашкодзаны, але другі з некалькімі вагонамі з'ехаў. Гэту частку бронецягніка хутка захапілі легіянеры маёра Траяноўскага¹⁷⁷. 1-ы батальён 2-га палка быў спынены ў прыгарадзе Закасанка, тут дзейнічаў другі бальшавіцкі бронецягнік. Аднак легіянеры прарваліся цераз чыгуначную лінію і ўварваліся ў Ліду з поўначы, у вулічных баях кожны дом у чырвоных адбіваўся штыкавымі атакамі. Некалькі разоў легіянераў выбівалі з горада, аднак ім удалося падарваць чыгуначныя рэйкі, пасля чаго бронецягнік быў падбіты артылерыяй. У гэтых баях 1-ы батальён страціў 13 забітымі і 68 параненымі.

17 красавіка ў 4.00 пачаўся штурм горада з усіх бакоў, прычым легіянеры з поўдня прарваліся да чыгуначнага вакзала, пасля чаго яны разам з жаўнерамі Сувальскага палка захапілі цэнтр горада. К 6.00 Ліда была захопленая. У выніку на станцыі польскаму войску дасталіся некалькі цягнікоў са зброяй і амуніцыяй, узяты ў палон 350 чырвонаармейцаў. Адступаўшых з горада чырвоных каля Ліпнішак яшчэ раз разграміла польская кавалерыя.

У поўдзень у горад прыбыў начальнік польскай дзяржавы Пілсудскі. Ён аглядзеў 1-ы батальён 6-га палка Легіёнаў¹⁷⁸.

17 красавіка з рапарта камандзіра Заходняй дывізіі Лонгава бачна, што польскае войска перайшло да наступу па ўсім фронце. Наступ вёўся трыма групамі ў кірунках на Ліду і Наваельню – Наваградак – Баранавічы. У той жа дзень ад камандзіра падбітага бронецягніка № 32, які ўцёк з Ліды ў Беняконі, чырвоныя даведаліся, што бой за Ліду пачаўся 16 красавіка ў 3 гадзіны, чырвоныя адышлі да Ліды, пасля чаго ў горадзе адбыліся вулічныя баі. Больш камандзір бронецягніка нічога не ведаў¹⁷⁹. 17 красавіка 1919 г. рэўваенсавет рэспублікі выдаў палявую зводку, у якой паведаміў, што польскае войска ўзяло Ліду, паміж станцыямі Бастуны і Вора-

нава чыгуначныя рэйкі разабраныя «легіянерамі»¹⁸⁰.

Пры канцы траўня «Тыгоднік ілюстраваны» надрукаваў артыкул з фотаздымкамі праўзяцце Ліды. «Тыгоднік» паведамляў, што бой за горад ішоў два дні. Моцныя сутычкі адбыліся пад Мажэйкавым, Лебядой, Масявічамі. Рэпарцёр пісаў з артылерыйскай батарэі, якая падбіла бронецягнік чырвоных каля моста цераз раку Дзітву: «Конная батарэя... з вечара 15 красавіка выехала на пазіцыю пад Лідай. Ліда – мэта нашых мар апошняга месяца, ключ ад Вільні, сэрца Літвы. Яшчэ шэра, сталі на пазіцыі, перадкі пушак ад'язджаюць у бок. Пачынаем агонь па чыгуначным вакзале ў Лідзе. Як толькі мы далі некалькі стрэлаў, нам пачынае адказваць артылерыя чырвоных. Чутны клёкаты лятучых снарадаў, узрывы ўзнімаюць зямлю да неба. Выбухі ўсё бліжэй. Паручнік О., ссунуўшы фуражку на патыліцу, кіруе батарэяй. Ён аддае каманды спакойным голасам... Сваім агнём наша батарэя падбівае варожы бронецягнік. ..у 6 раніцы прыходзіць навіна, што Ліда ўзята... Абмінаем бальшавіцкія акопы і ўязджаем у горад. Не сціхаюць стрэлы: гэта расстрэльваюць тых, якія віталі нашых жаўнераў агнём з карабінаў і ручнымі гранатамі. Дзе-нідзе ляжаць трупы нашых ці бальшавікоў з яўрэямі»¹⁸¹.

Як і паведамляў рэпарцёр «Тыгодніка ілюстраванага», пасля ўзяцця горада дайшло да пагрому яўрэйскага насельніцтва часткай польскіх жаўнераў. Польскія гісторыкі апісалі гэты эпізод, напрыклад, Лех Вышчэльскі лічыў, што самасуд адбыўся над яўрэямі, якія падчас баёў за Ліду ваявалі на баку бальшавікоў. Згодна з афіцыйнымі дакументамі расследавання гэтай справы, было забіта 39 яўрэяў (34 былі апазнаныя, 5 – не, верагодна, яны былі не з Ліды)¹⁸². Пра гэты і іншыя інцыдэнты шмат пісала міжнародная прэса (напрыклад, «New York Times» 01.06.1919). Польскі Сейм, разам з брытанска-амерыканскай

¹⁸⁰ Там жа. С. 73.

¹⁸¹ Tygodnik Ilustrowany. № 22. 31 maja 1919. S. 340–341.

¹⁸² Wyszczelski Lech. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. T. 1. Warszawa, 2010. S. 89–90.

¹⁷⁷ Życie Nowogródzkie №93(807) 19 kwietnia 1930.

¹⁷⁸ Wyszczelski Lech. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. Warszawa, 2010. T. 1. S. 89–90.

¹⁷⁹ Там жа. С. 72.

следчай камісіяй, якую ўзначальваў Генры Маргентаў, праводзіў расследаванне справы (гл. дадаткі). Некалькі гадоў высоўваліся розныя версіі справы і шырыліся дыскусіі, аднак у выніку вінаватая былі аддадзены пад трыбунал¹⁸³.

Як бачна з даклада Літоўскага епархіяльнага савета ад 19 ліпеня (2 жніўня) 1919 г., дасланага польскім уладам, 22 красавіка 1919 г., праз пяць дзён пасля штурму горада, нейкія людзі ўварваліся ў храм падчас святочнай Велікоднай службы: «...трэці дзень св. Пасхі, падчас здзяйснення а. протаіерэем І. Каяловічам багаслужэння ў лідскім саборы ў храм уварваўся натоўп рыма-каталікоў. Мужчыны ў шапках і жанчыны хадзілі па царкве і выкрывалі блюзнерскія фразы і лаянковыя словы аб старым пастыры. ...ледзь не выбілі з рук старога протаіерэя Чашу са Святымі Дарамі. З вялікімі цяжкасцямі ўдалося закончыць богаслужэнне і пад прыкрыццём міліцыянераў прайсці ў сваю кватэру. Пасля гэтага ў храме натоўпам быў зламаны іканастас і праваслаўныя абразы выкінуты на двор. Праваслаўнае насельніцтва г. Ліда, такім чынам, засталася без святога месца для малітвы. Не кажучы ўжо аб глыбокай абразе рэлігійных пачуццяў праваслаўных вернікаў»¹⁸⁴. Больш у афіцыйным дакуменце нічога няма.

Трэба заўважыць, што «русіфікатара, вядомага ў Лідзе палякажэрцу протаіерэя Каяловіча»¹⁸⁵ добра ведалі ў горадзе, ён меў сталую адмоўную рэпутацыю сярод рыма-каталіцкай большасці насельніцтва, бо на працягу доўгага часу з'яўляўся самым актыўным барацьбітом з каталіцтвам і каталікамі, што, аднак, не можа апраўдваць сваволью натоўпу.

Пасля інцыдэнту лекар Рэнэрт аказаў Каяловічу медычную дапамогу, пасля чаго, «не пражыўшы і аднаго месяца»¹⁸⁶, стары святар памёр.

Адразу пасля ўзяцця Ліды выйш-

ла з падполля польская Народная Рада. 17 красавіка 1919 г. па прапанове чальцоў Рады быў прызначаны камісарам (старастам) Лідскага павета Станіслаў Здановіч. На гэтай пасадзе 18 красавіка 1919 г. ён вітаў у Лідзе начальніка дзяржавы Юзафа Пілсудскага¹⁸⁷.

Станіслаў Здановіч. сын Юзафа і Апалоніі з Мікульскіх, нарадзіўся ў 1886 г. Скончыў гімназію ў Пецяярбургу. Вучыўся на факультэце права Пецяярбургскага ўніверсітэта і прымаў актыўны ўдзел у жыцці польскіх студэнцкіх гурткоў. Пасля заканчэння ўніверсітэта працаваў прысяжным павераным у Полацку і тут шмат гадоў быў сакратаром праўлення польскага Таварыства дабрачыннасці, падтрымліваў сувязі з аналагічнымі арганізацыямі на Лідчыне. Пасля бальшавіцкага пераворту і акупацыі Полацка немцамі вярнуўся ў Лідскі павет, дзе пачаў працаваць спачатку ў якасці чальца праўлення Польскай Народнай Рады Лідскай зямлі, пасля адыходу Эміля Буткевіча стаў старшынёй. Калі ў 1919 г. польскае войска заняло Ліду, быў прызначаны камісарам (старастам) Лідскага павета і выконваў функцыі старасты Лідскага павета на працягу 10 гадоў. Узнагароджаны крыжам ордэна «Polonia Restituta».

19 красавіка ў Лідзе Пілсудскі зрабіў запіс: «19 красавіка ў Лідзе: усё ў парадку, чыгуначныя рэйкі адрамантавалі, шляхі трымаем, работа зроблена. Абедаў у сувальшчан [у Сувальскім палку – Л. Л.], яны ў настроі і імкнуцца на Вільню...»¹⁸⁸.

18 красавіка кавалерыйская група палякаў пачала бой за Вільню, пры гэтым віленскія чыгуначнікі заблакіравалі шляхі і не далі магчымасці чырвоным выйсці з горада. Наадварот, на станцыі Беняконі імі была арганізавана хуткая пагрузка польскіх войскаў, якія падыходзілі з боку Ліды, і перавозка іх у Вільню. 20 красавіка Вільня была ўзята¹⁸⁹.

Аперацыя па захопу Вільні атрымала назву Літоўска-Беларускай, яна ўзмацніла ролю Пілсудскага і павінна была станоўча ўздзейнічаць на вырашэнне пытання

¹⁸³ Kapiszewski Andrzej. Controversial Reports on the Situation of the Jews in Poland in the Aftermath of World War *Studia Judaica* 7. № 2 (14). 2004. S. 257–304.

¹⁸⁴ Прыватны архіў аўтара.

¹⁸⁵ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 88.

¹⁸⁶ Прыватны архіў аўтара.

¹⁸⁷ Дзічканец Юзэф. Самаабарона лідскай зямлі. Ліда, 2010. С. 86.

¹⁸⁸ http://www.xxwiek.pl/dzien/1919-04-19/Lida_Reakcja_Jozefa_Pilsudskiego_na_zajecie_Wilna_przez_Polakow/6744

¹⁸⁹ Грицкевич А.П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 136.

пра польскія межы на Парыжскай мірнай канферэнцыі, дзе выпрацоўваліся ўмовы будучага міру. Усходняя палітыка Польшчы ў той час не была адзінай. Кіраўнік дзяржавы Пілсудскі і яго палітычныя праціўнікі – партыя нацыянал-дэмакратаў, якую ўзначальваў Раман Дмоўскі, мелі розныя планы. Дмоўскі хацеў далучыць да Польшчы на ўсходзе толькі тую тэрыторыю, якія, па яго меркаванні, можна было хутка асіміляваць – гэта значыць уключыць у склад Польшчы толькі Заходнюю Беларусь. Пілсудскі ж лічыў неабходным стварыць у федэрацыі з Польшчай супольнасць вольных народаў – беларусаў, украінцаў, літоўцаў. Такім чынам захоп Вільні стаў не толькі вайскавай перамогай, але і часовым поспехам усходняй палітыкі Пілсудскага.

22 красавіка 1919 г. у Вільні Пілсудскі выдаў вядомую адозву да «жыхароў былога Вялікага Княства Літоўскага», у якой аб'явіў жыхарам Беларусі, што польскае войска нясе вольнасць і свабоду, а нацыянальнае пытанне будзе вырашана самім насельніцтвам, без націску з боку Польшчы.

Па ўсёй Беларусі пачаліся анты-бальшавіцкія паўстанні, што дапамагала палякам у барацьбе з Чырвонай Арміяй.

18 красавіка 1919 г. група польскіх войскаў, якой кіраваў генерал Адам Макрэцкі, заняла Навагрудак і атакавала Баранавічы.

10 траўня польскія войскі ўзялі Смаргонь, праз два дні Налібокі, 16 траўня – Свянцянны. Да ліпеня польскія войскі сканцэнтраваліся ў кірунку Вілейка – Маладзечна – Мінск. Камандуючы Літоўска-Беларускім фронтам быў генерал С. Шаптыцкі, штаб якога знаходзіўся ў Лідзе.

Чарговы наступ польскіх войскаў пачаўся 1 ліпеня. 4 ліпеня бальшавікі здалі Маладзечна, польскія войскі выйшлі да Мінска.

6 жніўня войскі Макрэцкага занялі Нясвіж.

8 жніўня 2-я дывізія Легіёнаў і 4-я Познанская дывізія ўзялі Мінск.

Да канца 1919 г. фронт стабілізаваўся па Заходняй Дзвіне, далей 40–50 км на захад ад Віцебска, потым па Бярэзіне. Пілсудскі

спыніўся тут, не жадаючы дапамагаць Дзянікіну перамагчы бальшавікоў. Справа ў тым, што генералы белых армій не жадалі нават абмяркоўваць пытанне пра незалежнасць Польшчы, не кажучы ўжо пра незалежнасць Украіны ці Беларусі¹⁹⁰.

На тэрыторыі Беларусі, якую занялі польскія войскі, было ўведзена цывільнае кіраванне – Генеральны камісарыят Усходніх зямель, галоўнай мэтай гэтага камісарыяту было правядзенне вольных выбараў. Камісарыят размясціўся ў Вільні, тэрыторыя яго была падзелена на 4 акругі, якія ў сваю чаргу складаліся з паветаў, Лідчына ўвайшла ў Віленскую акругу. Віленская Беларуская Рада, у якую ўваходзілі такія аўтарытэтныя беларускія дзеячы, як браты Луцкевічы, Б. Тарашкевіч і шэраг іншых, звярнулася да Пілсудскага з прапановай адрадыць Беларусь як незалежную дзяржаву ў сяброўстве з Польшчай.

Польскія ўлады дазволілі стварыць у Мінску Часовы Беларускі нацыянальны камітэт на чале з Алесем Гаруном. Часовы камітэт, не адмаўляючы ідэю канфедэрацыі і федэрацыі з Польшчай, дабіваўся прызнання Беларускай Народнай Рэспублікі. Часовы камітэт пачаў выдаваць беларускія газеты, адчыняць беларускія школы. З'явілася надзея на супрацу з польскімі ўладамі дзеля свайго народа.

Аднак супрацьдзеянне эндэкаў, нежаданне Францыі і Англіі «дзяліць Расею» і самае галоўнае – вайна, не дазволілі Пілсудскаму выканаць свой федэратыўны план.

Беларускім актывістам, улічваючы, што большасць з іх была сябрамі левых партый, пры новай уладзе было цяжка. Газетнай інфармацыі пра жыццё Лідчыны ў гэты экстрэмальны час бракуе, аднак усё ж удалося знайсці ліст беларускага актывіста, які пад псеўданімам Юрка пісаў з шчучынскай часткі Лідскага павета: «Не вясёлыя весткі можам мы вам прыслаць, браты Беларусы. Зьдзек і паняверка ня лепшыя ад часоў царызму запанавалі над усім нашым родным. І няма каму пажаліцца, няма ў каго даходзіць праўды і справядлівасці. Навет думкамі сваймі нельга падзяліцца

¹⁹⁰ Там жа. С. 131, 137–149.

з другімі, таго і глядзі, як апынешся ў ку-тузцы, або і горш яшчэ. З першых дзён, як толькі з’явіліся ў нас польскія войскі, пала ахвяра за свае пераконаньне. Селянін з вёскі Мураўёўкі Трукша аддаў сваё жыццё маладое пад палкамі легіонаў за ідэю незалежнасці бацькаўшчыны Беларусі, за тое, што заклікаў народ не паддавацца ў няволю чужынцом з якога-б боку яны не прыходзілі: з захаду, ці з усходу. Другі, Караль Мікшэль, за гэта самае змушаны быў пакінуць сваю вёску, каб не дачакацца лёсу свайго таварыша, зважаючы, што жыццё і сілы народныя яшчэ будуць патрэбны, калі бацькаўшчына пакліча ўсіх сыноў верных грудзьмі бараніць сваю незалежнасць.

Зямелькі мала ў нас сялян – вось, што! Агромныя абшары панскай зямлі ляжаць аблогам. Працавітых рук сялянскіх хваціла бы ўсю гэту зямлю абрабіць, засеяць, але ня кожнаму даступны варункі: за морг зямлі трэба ў год заплаціць 150 р., ды яшчэ палавіну збору аддаць. Таксама страшэнны вызыск сялян пры падзеле сенакосы – і заплаці, і скасі, і ім, і палову свайго аддай. Рады-бы мы браць у арэнду млыны, смалярні і інш., але спрытныя заўсёды жыды перш за нас хваціліся, і ўсё апынулася ў іх руках. Калі-ж наш народ набярэ больш вяртлівасці і спрыту?»¹⁹¹.

Увосень 1919 г. Ю. Пілсудскі спыніў наступленне, каб паспрыяць Чырвонай Арміі разграміць армію генерала Антона Дзянікіна, які пагражаў Маскве, – Дзянікін зноў адмовіўся прызнаць незалежнасць Польшчы, выступаючы з лозунгам «адзінай і непадзельнай Расіі». У гэты час праходзілі польска-савецкія мірныя перамовы ў Бела-вежы, а затым у Мікашэвічах. Аднак яны аказаліся безвыніковымі.

Да канца 1919 г. у Лідзе са сваім штабам знаходзіўся камандуючы Літоўска-Беларускім фронтам генерал Станіслаў Шаптыцкі¹⁹².

Вайна 1920 г.

З пачатку 1920 г. абодва бакі – бальшавікі і палякі – рыхтаваліся да новага ваеннага сутыкнення.

На пачатку студзеня 1920 г. польскія войскі Эдварда Рыдз-Сміглага нечаканым ударам узялі Дзвінск і перадалі горад латвійскім уладам. 6 сакавіка польскія войскі пачалі наступ у Беларусі, захапіўшы Мазыр і Калінкавічы.

25 красавіка 1920 г. польскія войскі разам з украінскай арміяй, якую ўзначальваў Сымон Пятлюра, атакавалі пазіцыі Чырвонай Арміі па ўсёй працягласці ўкраінскай мяжы. Бальшавікі, не рызыкуючы ўступаць у бой, адступілі. У гэтыя дні палякі і ўкраінцы ўзялі ў палон больш за 25 тысяч чырвонаармейцаў, захапілі 2 бронецягнікі, 120 гармат і 418 кулямётаў.

26 красавіка ў Жытоміры Юзаф Пілсудскі выступіў са зваротам да ўкраінскага народа, у якім пацвердзіў яго права на незалежнасць і ўласны выбар дзяржаўнага ладу. Са свайго боку Сымон Пятлюра падкрэсліў непакіснасць польска-ўкраінскага саюзу. 7 траўня ў Кіеў уступіла польская кавалерыя, неўзабаве палякам удалося стварыць на левым беразе Дняпра плацдарм глыбінёй да 15 км.

Улетку пачалося контрнаступленне Чырвонай Арміі. Палякі былі змушаны пакінуць Кіеў. Савецкае контрнаступленне рабілася двума франтамі: Паўднёва-Заходні рухаўся на Львоў; Заходні пад камандаваннем Тухачэўскага прасоваўся па Беларусі і Літве (11 ліпеня Чырвонай Арміяй былі ўзяты Мінск і Маладзечна, 19 ліпеня – Гародня, 20 ліпеня – Вільня, 1 жніўня – Берасце). Ар’ергардныя баі з Чырвонай Арміяй пад Лідай вялі часткі генерала Л. Жалігоўскага¹⁹³.

15-я Чырвоная Армія з раёна Маладзечна наступала на Ліду. Чырвоных стрымлівала 1-я Літоўска-Беларуская і 11-я пяхотная дывізіі. Палякі спрабавалі стабілізаваць фронт па Гаўі і Нёмане і прыкрыць Ліду, дзе знаходзіліся вялікія армейскія склады. Пазіцыі па рацэ Гаўя на поўдні заняла 1-я Літоўска-Беларуская дывізія, на поўнач

¹⁹¹ Беларуская Думка. № 45. 15 ліпеня 1919.

¹⁹² Бярунец Гіпаліт. Ліда ва ўспамінах ксендза Гіпаліта Бярунца // Лідскі Летпісец. № 2 (54). 2011. С. 31.

¹⁹³ Грицкевич А. П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 233.

ад яе абаранялася 11-я пяхотная. На гэтай пазіцыі знясіленую польскую 11-ю дывізію павінна была ўзмацніць 17-я дывізія, але яна атрымала паразу пад Геранёнамі і да Гаўі дашло толькі некалькі батальёнаў. 17 ліпеня чырвоныя прарвалі польскую абарону на рацэ Гаўя. 1-я Літоўска-Беларуская дывізія каля Моруна-Дакудава пераправілася на другі бок Нёмана і заняла абарону па паўночным беразе. Ліду польскія часткі ўтрымлівалі да таго часу, пакуль не былі вывезены ўсе армейскія запасы. Пасля гэтага, у ноч з 17 на 18 ліпеня польскія войскі пакінулі Ліду¹⁹⁴.

Лідскі ксёндз-дэкан Гіпаліт Баярунец пісаў: «Апошні аддзел Войска Польскага адышоў з Ліды ўглыб Польшчы 17 ліпеня 1920 г. у 16 гадзін, а бальшавікі ўступілі ў Ліду ў 17 гадзін, радасна сустракаючы лідскімі яўрэямі. «Какая радасць. Какое счастье. Наши пришли!» – крычалі яўрэякі на вуліцах Ліды і, схопіўшы бальшавіцкага салдата, шпацыравалі па вуліцы Сувальскай [тады яшчэ Віленскай – Л. Л.], я сам гэта чуў і бачыў. ...Пасля выхаду нашай улады з Ліды пазасталыя лідскія мяшчане сабралі гарадскую раду (савет) і ў тую раду ўключылі і мяне, большасць радцаў была яўрэйская. Калі бальшавікі набліжаліся да Ліды, рада сабралася ў магістраце і ўрадзіла ісці з хлебам-соллю на спатканне бальшавікоў. На той нарадзе я не быў асабіста, але да мяне прыслалі дэлегацыю, ці я згаджаюся з такой ухваляй. Я ўхвалу адхіліў, зазначыўшы, што рада сустракаць бальшавікоў не можа, а размаўляць з бальшавікамі можа толькі ў зале магістрата. Так і зрабілі: часовы бальшавіцкі камендант, босы, у парванай кашулі і портках, сабраў радцаў, запытаў, дзе можна дастаць хлеба і тытуню, і раду распусціў, так закончыла сваё кароткае жыццё яўрэйская рада. Што мы выцерпелі праз два тыдні побыту ў Лідзе з бальшавікамі, лепей сёння пра тое не ўспамінаць. Боль сэрца мяне сціскае – другі раз таго б не вытрымаў. Ператрусы, рабунак, здзекі над людскай годнасцю. Гэта нешта жудаснае!»¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Там жа. С. 248.

¹⁹⁵ Баярунец Гіпаліт. Ліда ва ўспамінах ксёндза Гіпаліта Баярунца // Лідскі Летпісец. № 2 (54). 2011. С. 31.

12 ліпеня бальшавікі падпісалі пагадненне з літоўскім урадам, у адпаведнасці з якім Віленшчына і Гарадзеншчына былі перададзены Літве. Пагадненне гарантавала нейтралітэт Літвы на час савецка-польскай вайны, а ў выніку – бяспеку правага фланга войск Заходняга фронту, якія наступалі ў кірунку Варшавы.

Але рэальна перадаваць Лідчыну літоўцам чырвоныя не спяшаліся, і канешне ж, каб Польшча была разгромлена, незалежная Літва была б адразу імі акупавана. На Лідчыне пачалася чарговая саветызацыя. Пра яе апавядае найцікавейшы дакумент «Сводка о деятельности волостных ревкомов Лидского уезда за период с 20 августа по 1 сентября 1920 г.»¹⁹⁶ (гл. дадаткі).

Галоўнай мэтай наступу пад камандаваннем Тухачэўскага была Варшава, а пасля яе – выхад у Германію з мэтай перамогі «Сусветнай рэвалюцыі».

Да канца ліпеня 1920 савецкія войскі падышлі да Варшавы і Львова. Пачалося наступленне на Варшаву. Аднак у ходзе Варшаўскай аперацыі ў канцы ліпеня – першай палове жніўня 1920 г. Чырвоная Армія пацярпела велічэзнаю паразу. З 17 жніўня польскія войскі ўдарам у фланг Заходняга фронту Тухачэўскага перайшлі ў контрнаступленне. Бальшавіцкія 4-я армія, 3-і конны корпус, дзве дывізіі 15-й арміі вымушаны былі адступіць на тэрыторыю Усходняй Прусіі, дзе былі інтэрнаваныя. Пасля «Цуду на Вісле» да 25 жніўня войскі Заходняга фронту адышлі на лінію Ліпск – Свіслач – на ўсход ад Берасця. У выніку Варшаўскай бітвы загінула або атрымала цяжкія раны больш за 25 000 чырвонаармейцаў, 450 00 жаўнераў былі змушаны да пераходу мяжы Усходняй Прусіі. Палякі ўзялі каля 70 000 палонных, здабылі 231 гармату, 1023 кулямёты і вялікую колькасць ваеннага рыштунку.

У гэты час у Лідзе асобны аддзел ЧК пры штабе арміі Тухачэўскага займаўся звычайнай справай – расстрэламі мірных грамадзян. Зараз вядома пра расстрэл каля Ліды 40 цывільных закладнікаў. У

¹⁹⁶ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 – 1920 гг. Т. 2. Минск, 1971. С. 462–465.

1924 г. парэшткі расстраляных былі сабраны і перазахаваны на лідскіх гарадскіх могілках, на магіле меўся надпіс: «40 невядомых закладнікаў з Беластока, Гародні і Ваўкавыска, забітых бальшавікамі ў жніўні – верасні 1920 г.». Вялікі знаўца лідскай гісторыі Міхал Шымялевіч пісаў з гэтай нагоды: «Мой Божа! Ці ж гэты малады, але хцівы да ўлады і славы, інтэлігентны афіцэр Тухачэўскі, якога я бачыў на вуліцах Ліды ў аўтамабілі, пакрытым чырвонай палярынай з залатымі махрамі, калі зацвярджаў выракі асобага аддзелу, думаў пра тое, што калісьці і сам ён будзе расстраляны ў патыліцу з браўнінга? Забіты так, як і няшчасных ахвяр забівалі па яго камандзе. Бо якім судом вы будзеце судзіць, такім і вас асудзяць, ды якою меркай вы будзеце мераць, такую вам адмераюць. Мацьвей VII, 2»¹⁹⁷.

Кадры кіно: малады ардынец у аўтамабілі, пакрытым чырвонай папонай з залатымі махрамі, на вуліцах нашага вылюднеўшага горада...

26 жніўня 1920 г. чырвоныя сышлі з Вільні, перадаўшы яе літоўцам. Літоўскія жаўнеры не дазволілі чырвоным вывесці з горада больш за 100 закладнікаў. Жыхары Вільні, сярод якіх літоўцаў было каля 2 % сустрэлі новую ўладу насцярожана¹⁹⁸.

Пасля 25 жніўня польскія арміі спынілі пераслед чырвоных з-пад Варшавы. На пачатку верасня 1920 г. разбітыя бальшавіцкія аддзелы, якія здолелі некалькіх уравацаца, лясамі выйшлі да сваіх. Фронт стабілізаваўся па Нёмане і Шчыры. 27 жніўня Пілсудскі пачаў перагрупоўку сваёй арміі для працягу наступу. 10 верасня ён выклаў план канчатковага разгрому бальшавікоў вышэйшым афіцэрам. Галоўным кірункам удару быў раён Гародні – Ваўкавыска. Адначасова ўдарная група на левым (паўночным) флангу павінна была марш-кідкам праз тэрыторыю, перададзеную літоўцам, абысці фланг чырвонага Заходняга фронту і ў раён Ліды выцяць яму ў тыл.

Пра так званую «бітву на Нёмане», часткай якой была і бітва за Ліду, напісана вы-

¹⁹⁷ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. №11. 1937. S. 120.

¹⁹⁸ Грицкевич А.П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 317.

датная кніга польскага гісторыка Януша Адзямкоўскага, кніга таксама выдадзена на беларускай мове і ёсць у інтэрнэце. Таму тут мы толькі коратка апішам апошнюю ў тую вайну бітву за наш горад.

Згодна з данясеннямі польскай разведкі, у Лідзе размяшчаўся штаб камандуючага 3-й арміі Заходняга фронту Лазарэвіча, розныя тылавыя часткі і 33-я кубанская дывізія.

20 верасня 1920 г. пачалася апошняя вялікая бітва польска-бальшавіцкай вайны. Чырвоныя амаль што адразу пачалі адступаць да фартоў Гародні. На правым крыле 2-й арміі 3-я дывізія Польскіх Легіёнаў выбіла перадавыя атрады 11-й і 16-й стралковых дывізіяў, здабыла непашкоджаныя масты ў Дублянах і пераправілася цераз Свіслач.

22 верасня Тухачэўскі ўвёў у бой рэзервы, аднак не змог спыніць наступ.

Канцэнтрацыя ўдарнай групы ў раёне Аўгустова была закончана 19 верасня. У наступныя два дні папоўніліся запасы правіянт у амуніцыі. Палкі ўзялі правіянт на 6 дзён, жаўнерам выдалі 150 патронаў на вінтоўку і 3 000 патронаў на кулямёт. У паходзе ўдзельнічалі 4-я конная брыгада падпалкоўніка Адама Нянеўскага, 2-я конная брыгада палкоўніка Стэфана Страменьскага, элітная 1-я дывізія Легіёнаў палкоўніка Стэфана Дэмба-Бярнацкага, 1-я Літоўска-Беларуская дывізія генерала Яна Жандкоўскага (Віленскі, Мінскі, Гарадзенскі, Наваградскі палкі).

Войскі ўдарнай групы рушылі, згодна з планам, 22 верасня ў 12.00 гадзін. Трохдзённы фарсіраваны марш пясчанымі дарогамі па ўзгорыстай мясцовасці вычарпаў людзей. Пяхота з поўнай экіпіроўкай штодзённа праходзіла больш за сорак кіламетраў. Па дарозе яны шматразова павінны былі дапамагаць артылерыстам выцягваць гарматы і пхаць каляскі з кулямётамі, каб дапамагчы коням, якія стамляліся, бо харчаваліся толькі травой. Многа жаўнераў падала ў час маршу і засынала непасрэдна на дарозе. Непрытомных ад знясілення людзей клалі на вазы. Праз гадзіну ці дзве яны вярталіся ў шыхт¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Адзямкоўскі Януш. Ліда 1920. Ліда – Варшава, 2010.

Першыя сутычкі з уцякаўшымі з-пад Гародні чырвонымі адбыліся 26 верасня каля Радуні і Праважы. Пачынаўся штурм Ліды. Было вырашана, што 1-я пяхотная дывізія Легіёнаў ударыць з раёну Жырмунаў: яе 1-я брыгада павінна была пачаць наступ на горад з усходу, праз Сарокі – Абманічы – Гутна – Зарэчча, а 3-я брыгада – з поўначы праз Вялікае Сяло. 4-я кавалерыйская брыгада павінна была абысці Ліду з усходу і наступаць праз Дуброўню на Навапрудцы. 1-я Літоўска-Беларуская дывізія з цяжкімі баямі наступала праз Васілішкі – Паперню, Феліксава. Баі працягваліся і 27 верасня 1920 г.

Ранкам 28 верасня хутка маршыраваўшыя брыгады 1-й пяхотнай дывізіі Легіёнаў знаходзіліся каля Ліды. Ад поўначы да горада падыходзіла 3-я пяхотная брыгада Легіёнаў палкоўніка Баляслава Паповіча (6-ы пяхотны полк Легіёнаў і 41-ы пяхотны полк). 6-ы пяхотны полк Легіёнаў маёра Станіслава Казіцкага рухаўся ўздоўж усходняга ўскрайку лесу, што цягнуўся паралельна тракту Жырмуны – Ліда. З усходу надыходзілі роты 2-га батальёна 1-га палка Легіёнаў. Гэты полк у 7.00 перайшоў чыгуначную лінію Ліда – Вільня, знішчыў каля і тэлеграфную сувязь, праз тры гадзіны легіянеры прайшлі 11 км і дайшлі да чыгункі Ліда – Маладзечна. Пасля цяжкіх вулічных баёў, якія працягваліся да раніцы 29 верасня, горад быў узяты. Як і ў 1919 г., у вулічных баях з абодвух бакоў выкарыстоўвалася артылерыя.

У палон трапіла больш за 10 000 чырвонаармейцаў. Вялікая колькасць іх загінула ці была паранена. Шмат людзей знайшлі смерць у падманлівых багнах Лідзейкі. Палякі здабылі каля 40 гармат, 67 кулямётаў, 2 350 абозных вазоў з рыштункам і запасамі, аўтамашыну, два матацыклы, 255 коней. Самі страцілі каля 70 забітых, 300 параненых і прапаўшых²⁰⁰.

Лідскі ксёндз-дэкан Гіпаліт Баярунец пісаў: «Дня 29 верасня аб 11 гадзіне прыехаў у Ліду пан Начальнік Дзяржавы

Юзаф Пілсудскі. Па-хуткаму сабраў дэлегацыю з абывацеляў лідскіх, шаўцоў, краўцоў, чыгуначнікаў, інжынера, які ўцёк з няволі, двух ксяндзоў, рушыў з імі на вуліцу «Пілсудскага» і падзякаваў за вызваленне Ліды. У суботу дня 2-Х-1920 г. пан Начальнік Дзяржавы а 12-й гадзіне паснедаў у мяне на плябані вельмі сціпла, правёў нараду з генераламі і адправіў у Вільню ўзбунтаванага генерала пана Жалігоўскага, легіянераў узнагародзіў Крыжамі валечных»²⁰¹.

Падціскам краін Антанты 7 кастрычніка 1920 г. у Сувалках падпісваецца польска-літоўская дамова, паводля якой Віленшчына перадаецца Літве. Аднак Пілсудскі не збіраўся аддаваць сваю радзіму літоўцам. Звязаны абавязкамі перад Антантай, ён у гэтай сітуацыі віртуозна разыграў «беларускую карту», інспіраваў «бунт» супраць гэтай дамовы ў частцы польскага войска, так званых Літоўска-Беларускіх дывізіях²⁰². Як бачым, менавіта ў Лідзе Начальнік Польскай Дзяржавы Юзаф Пілсудскі аддаў загад генералу Жалігоўскаму аб наступе на Вільню.

Ужо на наступны дзень пасля падпісання дамовы з Літвой, 8 кастрычніка 1920 г. «паўстала» 1-я Літоўска-Беларуская дывізія на чале з генералам Люцыянам Жалігоўскім. У канцы верасня непасрэдна перад бунтам 1-й Літоўска-Беларускай дывізіі, якая складалася з Сувалкаўскага, Гарадзенскага, Віленскага і Мінскага палкоў, па загаду Пілсудскага былі перададзены найбольш баяздольныя Лідскі і Ковенскі палкі з 2-й Літоўска-Беларускай дывізіі. Жалігоўскі захапіў Вільню, абвясціў незалежнасць Віленшчыны і пайшоў на Коўна, захапіўшы па дарозе мястэчка Кейданы. Толькі ў раёне Шырвінтаса літоўцы здолелі спыніць нападнікаў.

29 лістапада 1920 г. пад уціскам Лігі Нацыянаў бакі заключылі перамір'е. Стварылася фармальна незалежная дзяржава пад назвай Сярэдняя Літва. Яе нефармальным кіраўніком стаў генерал Люцыян

²⁰¹ Баярунец Гіпаліт. Ліда ва ўспамінах ксёндза Гіпаліта Баярунца // Лідскі Летпісец. № 2 (54). 2011. С. 32.

²⁰² Трусаў А. Сярэдняя Літва // Наша Слова. № 28 (663). 21 ліпеня 2004 г.

Жалігоўскі, які ў 1865 г. нарадзіўся ў Ашмянах. Дарэчы, у Лідзе да 9 студзеня 1940 г. існавала вуліца, названая ў яго гонар. Зараз гэта вуліца носіць імя Фелікса Дзяржынскага.

Новая краіна складалася з 10 паветаў. Акрамя Вільні, найбольш буйнымі гарадамі былі Трокі, Смаргонь і Ашмяны. Гародню і Ліду палякі Жалігоўскаму не аддалі і адразу ўключылі гэтыя гарады ў склад Польшчы.

Лёс Сярэдняй Літвы павінен быў вырашыць Віленскі сейм, выбары ў які адбыліся неўзабаве. У выбарах прыняло ўдзел звыш 60 % тых, хто меў права голасу з жыхароў

Сярэдняй Літвы. Адгаласавання ўхілілася нешматлікае літоўскае насельніцтва, частка беларусаў і яўрэі, колькасць якіх у самай Вільні перавышала 30 %. Віленскі сейм прыняў рашэнне пра далучэнне Сярэдняй Літвы да тэрыторыі Другой Рэчы Паспалітай, што і адбылося ў 1923 г. Ліга нацый прызнала законнасць выбару, зробленага большасцю жыхароў Віленшчыны, і толькі Літва не пагадзілася са стратай былой сталіцы Вялікага Княства Літоўскага і разарвала дыпламатычная адносіны з Польшчай. Дыпламатычныя адносіны паміж гэтымі краінамі былі адноўлены толькі ў 1938 г.

Аднаўленне мірнага жыцця, 1921–23 гг.

Выгнанне бальшавікоў з нашага горада дало надзею на нармальнае жыццё, і таму ў снежні 1920 г. невядомы беларускі актывіст пісаў з Ліды: «У нас, у Лідзе, з'арганізаваўся Беларускі Нацыянальны Камітэт. Насяленне ўцяміла патрэбу згуртавання сіл для абароны сваіх нацыянальных і сацыяльных правоў. Нацыянальная свядомасць шыбка пачынае расці нават у тых глухіх вёсках, у якіх да вайны аб гэтым ня было і чутно. Вайна, рэвалюцыя, акупацыя – усе гэта навучыла кожнага селяніна надта добра: усе нарэшце тут пераканаліся на горкіх прыкладах, што добрым гаспадаром краю можа быць толькі сам мясцовы народ, а не прыблуды, як гэта было ў бальшавіцкі час, бо чужы-чужака, ці будзе ён парабак, ці эканом-«камісар», усё-ж ладу ня будзе: усе будзе зруйнавана, і ня толькі спакойнага жыцця, але і хлеба ня будзе.

Спачатку павятовы стараста не згаджаўся зацвердзіць статут Камітэту, але потым, як яму было даведзена, што Беларускі Камітэт, як чыста нацыянальная арганізацыя, маючая мэтай культурна-прасветную працу, нацыянальную і арганізацыйную, – не існаваць не можа, што кожны народ мае права мець такія свае арганізацыі, што жыды-ж, прыкладам, усюды, нават у малых мястэчках, маюць свае нацыянальныя абшчыны, – згадзіўся з довадамі арганізатараў Камітэту і перашкаджаць яго працы ня будзе.

Шкада адно, што дзеля дрэннай камунікацыі мы не можам акуратна атрымоўваць беларускіх газет. Сяляне надта цікавяцца, што дзеецца ў свеце, нарашват разбіраюць беларускія газеты і зачытваюць саўсім, хоць нават і старыя нумары, але на жаль, газеты рэдка даходзяць да нас. Польскія газеты да нас часцей пападаюць – найбольш праз польскіх жаўнераў, але ў нас рэдка хто можа талкова прачытаць папольску»²⁰³.

У кастрычніку 1920 г. абодва бакі польска-расійскага канфлікту, змарнелыя цяжкімі баямі, падпісалі дамову аб перамір'і.

Трэба падрабязней распавесці аб двух

канцэпцыях у справе ўсходняй мяжы сярод кіраўніцтва Польшчы таго часу. Паводле праекта, распрацаванага нацыянальным (эндэцкім) лагерам, межы Польшчы на ўсходзе павінны былі праходзіць па лініі другога разбору 1793 г. Рэчы Паспалітай. Раман Дмоўскі, аўтар гэтага плана, які атрымаў назву інкарпаратыўнага, лічыў, што самым небяспечным ворагам незалежнасці Польшчы будзе Нямеччына, якая будзе заахвочваць да незалежнасці народы, што засялялі тэрыторыі паміж Расіяй і Польшчай, і аслабляць дзяржаву. Таму ён прапанаваў далучыць да Польшчы толькі тыя ўсходнія тэрыторыі, дзе палякі (калі больш дакладна – рыма-католікі) складалі большасць і якія можна было хутка асіміляваць. Таксама гэта павінна было стварыць умовы для паляпшэння адносін з Расіяй. Аўтарам другой канцэпцыі, федэратыўнай, быў Юзаф Пілсудскі, які лічыў Расію самым небяспечным ворагам Польшчы. Паводле гэтага плана, другая Рэч Паспалітая павінна была дапамагчы ўкраінцам, беларусам і літоўцам у справе станаўлення іх дзяржаўнасці. Пілсудскі меркаваў стварыць федэрацыю суверэнных дзяржаў – польскага, беларускага, украінскага і літоўскага народаў, здольную супрацьстаяць магчымай расійскай агрэсіі.

У сакавіку 1921 г. у Рызе адбылося падпісанне польска-расійскай мірнай дамовы, якая ўсталявала агульную мяжу, згодна з лініяй эндэкаў, палякі аддалі нават ужо захопленыя імі беларускія землі, якія Ленін гатовы быў ім падараваць. Федэратыўны план Пілсудскага праваліўся. Беларускі і ўкраінскія народы былі падзелены паміж Польшчай і бальшавіцкай Расіяй.

Плошча Другой Рэчы Паспалітай перавышала 388 тыс. кв. км, што ставіла яе на 6-е месца ў Еўропе. Паводле праведзенага ў 1921 г. першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва, у краіне пражывала больш за 27 млн. чалавек, з іх каля 35 % няпольскага паходжання. За 20 гадоў незалежнасці колькасць насельніцтва ўзрасла да 35 млн.

²⁰³ Наша Ніва. № 8. 13 снежня 1920.

Самымі эканамічна развітымі былі заходнія землі краіны, населеныя палякамі, а ў Памор'і і Сілезіі таксама часткова немцамі. У гэтым раёне знаходзілася самая густая сетка чыгуначных і шасэйных дарог. Тут мелася развітая прамысловасць, сельская гаспадарка і гандаль. Цэнтральныя раёны Польшчы адрозніваліся вялікай дыферэнцыяцыяй, нароўні з такімі сучаснымі гарадамі, як Варшава ці Кракаў, тут былі шырокія раёны галечы і адсталасці. У самым дрэнным становішчы знаходзіліся ўсходнія ўскраіны краіны, адсталасць якіх вынікала з таго, што яны былі непасрэднай часткай Расіі. Тут, за рэдкім выключэннем, амаль не было прамысловасці, а сельская гаспадарка, нават у буйных абшарніцкіх маёнтках, знаходзілася на нізкім узроўні. Ва ўсходніх землях пражывалі галоўным чынам беларусы, украінцы і яўрэі. Апошніх можна было сустрэць на тэрыторыі ўсёй Польшчы як у мястэчках, так і буйных гарадах.

Па Рыжскай дамове паміж Польшчай і Савецкай Расіяй Лідчына ўвайшла ў склад зноў створанага ў межах польскай дзяржавы Наваградскага ваяводства. Наваградчына пасля 120 год знаходжання ў Расійскай Імперыі і пасля 1-й сусветнай вайны была ў стане небывалага гаспадарчага заняпаду. Гэта быў адзін з найбольш занябаных рэгіёнаў новай Польшчы. На Наваградчыне не было вялікіх гарадоў і значных прамысловых устаноў, а малыя гарады мелі ў асноўным гістарычную каштоўнасць.

З 1921 г. на Лідчыне пачалося аднаўленне мірнага жыцця.

Беларускія справы

Пра самы першы мірны год інфармацыі вельмі мала, і кожная заметка ў газеце мае вялікую каштоўнасць. Таму гэтыя тэксты тут будуць прыводзіцца амаль што без скаратаў. Адразу на пачатку 1921 г. беларускія актывісты ў нашым горадзе зразумелі, што лёгка не будзе: «З Лідчыны нам перадаюць, што там у многіх мясцох жандары канфіскуюць беларускія газеты. Напрыклад аб «Нашай Думцы» жандар адазваўся, што такой газеты ня можна чы-

таць і самаму Пілсудскаму»²⁰⁴. На станцыі Ліда, «на просьбу «Будзьце ласкавы, дайце мне газету «Віленскае Слова», або беларускую газету «Нашу Думку»... дадуць такую адпаведзь: «Такіх газет мы не прадаема, гэта бальшавіцкія газеты, а мы прадаема толькі польскія і то ня ўсе, а толькі буржуазнага кірунку, крамолу развадзіць няма чаго...»»²⁰⁵.

Аднак людзі, перажыўшы Першую сусветную вайну і бальшавіцкую навалу, не страцілі аптымізму: «Ліда. Усякім разам, як прыходзілі бальшавікі, нашаму гораду шмат прыйшлося перацярпець. Цяпер спакойна, і жыхары думаюць, каб як паправіць усе шкоды ў будынках і гаспадарствах, ды вярнуць сабе вялізарныя страты. Быў тут нядаўна Пілсудскі, – ён спатыкаў цела сваёй жонкі-нябожчыцы. На чале войск стаіць тут Рыдз-Сміглы, знаны сваімі дэмакратычнымі поглядамі і варожым становішчам да эндэнцыі, каторых тут прадстаўляюць кс. Мороз (беларускі вырадак) і Нарушэвіч. Што датычыць самага народу, то яго палітычныя погляды вельмі не аднолькавыя. Лідчына – край надта рознародны, што да жыхароў: тут найбольш беларусаў, нямала ліцьвінаў, шмат шляхты польскай і спольшчанай. У Лідзе рупліва працуе кс. Дашута. Лідчанін»²⁰⁶.

Дашута Язэп Дамінікавіч. (20.12.1890, Саколка Гарадзенскай губерні, цяпер Падляскае ваяводства, Польшча – 9.09.1966, кляштар ва Улацлаўку, Польшча), рыма-каталіцкі святар, манах-марыянін, грамадскі і культурны дзеяч, педагог. У 1905–1910 вучыўся ў Сакольскім гарадскім 4-класным вучылішчы. У 1911 г. наступіў у Віленскую духоўную каталіцкую семінарыю. Быў членам гуртка беларусаў-семінарыстаў. Пасвечаны ў святары 26.5.1918. Прызначаны вікарыем у парафію Дабжынаў Беларускага дэканата. З 1921 г. вучыўся ў Люблінскім каталіцкім ун-це. З 1925 г. у кляштары марыянаў у Друі. Пасля навіцыята выехаў на далейшую вучобу ў Рым, дзе праз год абараніў доктарскую дысертацыю па кананічным праве. У канцы 1927 г. вярнуўся ў Друю. Браў удзел у заходнебеларускім рэлігійным і культурна-асветным жыцці. Праследаваўся польскімі свецкімі ўладамі. Дэпартаваны паліцыяй

²⁰⁴ Кrynica. № 9. 1921. № 9.

²⁰⁵ Наша Думка. № 21. 27 траўня 1921.

²⁰⁶ Кrynica. № 28.1921.

з Друйскага кляштара 23.6.1938 г. Жыўу кляштарак марыянаўу Скужцы каля Седляца, Грудзэндзы, Улацлаўку (Польшча). Падтрымліваў кантакты з беларускім асяродкам марыянаўу Лондане. Пахаваны ў Варшаве²⁰⁷.

Пра дзейнасць ксяндза Дашуты ў Лідзе пакуль нічога не вядома.

9 кастрычніка 1921 г. у Лідзе гастраліраваў беларускі тэатр, кіраўніком якога быў знакаміты беларускі драматург Францішак Аляхновіч: «Пастаўлена была «Птушка шчасця», вядомая п'еска Аляхновіча, а пасля спэтаклю быў канцэртны аддзел, у якім выступіла балярына петраградзкага тэатру Магрэта Ніжынская. Спэтакль тэатру Аляхновіча быў першым беларускім спэтаклем у Лідзе, дык няма дзіва, што ня толькі ўсё беларускае грамадства прышло ў тэатр, але і шмат польскага. П'еса зрабіла добрае ўражаньне: публіка шчыра сьмяялася з клопатаў Янкі і сварлівай Маланкі, прымушаючы артыстаў бісаваць. На першым месцы трэба адзначыць аўтара п'есы, які ў ролі Янкі ўжо ў першым акце здабыў сымпатыю ў публікі. Вельмі добрай яго партнэршай была п. Случчанка, якая стварыла дасканальны тып сварлівай жонкі. П. Шчасны, граўшы ролю Жыда, меў вельмі ўдачны грыв і граў надта добра, умела зрабіўшы трудны пераход ад камізму да лірызму ў 3-м акце. Трохі бледна правёў сваю ролю артыст, які граў Лясуна. Асобна трэба адзначыць канцэртную частку праграмы вечара, у якой выступіла балярына петраградзкага тэатру Магрэта Ніжынская. Публіка была захоплена танцамі, каторыя з мастацкага боку былі бяз ніякай заганы. Аплёдысмантам не было канца. Адным словам, гэты спэтакль быў нязвычайным зьявішчам у Лідзе, і трэба спадзявацца, што чарговы спэтакль прыцягне яшчэ шмат болей публікі. Тыя, што дагэтуль аднасіліся з нявераю да беларускіх культурных здабычаў, асабліва да беларускага тэатру, пераканаліся, што беларускі тэатр на правінцыі можа мець грунт для свайго існавання»²⁰⁸.

²⁰⁷ http://www.marakou.by/by/davedniki/represavany-ya-litaratary/tom-i/index_19422.html

²⁰⁸ Беларускія Ведамасці. № 6. 17 кастрычніка 1921.

Паведамлялася, што ўвосень 1921 г. валасная рада Арлянскай гміны Лідскага павета выбрала войтам гэтай воласці сяродама селяніна-беларуса з вёскі Прэцім настаўніка Янку Дразда, але стараста павета не зацвердзіў яго на пасадзе²⁰⁹.

Аб стане беларускай адукацыі на Лідчыне пры канцы 1920 – пачатку 1921 г. напісаў справаздачу інструктар Беларускага Нацыянальнага камітэта Андрэй Асташонак (гл. дадаткі). З яго тэксту вынікае, што ў той час на Лідчыне працавала 135 польскіх школ і 6 беларускіх. Па пастановах сялян на свой кошт былі адчынены беларускія школы ў Зблянах, Вангах, Моцвявічах – Беліцкай гміны, Ракавічах – Ражанкаўскай гміны, у Турыўску, Галэмбах, Маскалех, Зачэпічах, Дзям'янаўцах, Орлі і Ліпічне – Арлянскай гміны, Русаках – Ражанкаўскай гміны, у Астрыне. Яшчэ ў 20 вёсках і мястэчках сяляне жадалі мець беларускія школы: «Ёсьць і памяшканьне і прыхільнасьць грамадзян да гэтых школ, як я даведаўся, што яны пры немцах такія школы мелі, і немцы давалі беларускіх настаўнікаў, якія праходзілі спэцыяльныя беларуска-нямецкія курсы ў Сьвіслачы. Сяляне адмовіліся ад польскіх школ і чакаюць, што адчыняцца беларускія школы, яны вельмі аб гэтым прасілі мяне, каб я хутчэй гэта зрабіў, бо дзеці нічога ня робяць»²¹⁰.

У красавіку 1921 г. інспектар адукацыі Лідскага павета Вус давёў беларускім настаўнікам, што беларускіх школ у будучым 1922 г. не будзе, «ўсе зачыніць, а настаўніц і настаўнікаў ён церпіць толькі часова, думаючы, што з іх выйдуць добрыя настаўнікі польскіх школ, а не беларускіх»²¹¹. Селянін з Мытлянскай воласці ў тым жа нумары пісаў, што «ксьндз наш беларускай мовы ня любіць і часта кажа, што калі мы будзем вучыцца папросту, дык ён ад нас уцячэ. Ён радзіць нам, каб беларускіх вучыцельёў гнаць вон дзяркахом»²¹².

²⁰⁹ Беларускія Ведамасці. № 9. 7 лістапада 1921.

²¹⁰ Ляхоўскі Уладзімір. Беларуская справа падчас польскай акупацыі 1919 – 1920 гг. // Спадчына. № 6. 1994. С. 67.

²¹¹ Наша Думка. №21. 27 траўня 1921.

²¹² Там жа.

Справы інспектара Вусане разыходзілася з ягонымі словамі. Увосень 1921 г. былі зачынены беларускія школы ў вёсцы Сарокі Арлянскай воласці, «дзе жывуць выключна беларусы, а замест яе лідскі школьны інспектар п. Вус стараецца адчыніць польскую», і ў вёсцы Вольгаўцы (тады Жалудоцкай гміны), «дзе жывуць толькі беларусы, школьны інспектар п. Вус прыслаў польскую вучыцельку, але сяляне яе не прынялі, жадаючы беларускія школы»²¹³.

Усіх здзівіў бацюшка з Дзікушак: «Цікавае з’явішча, арыгінальнае! Бацюшка ў сваім уласным будынку адчыніў проці волі насялення польскую школу. Дачка скончыла беларускія вучыцельскія курсы ў Вільні ў 1921 г., цяпер яна здраджвае беларускіх дзетак, калечыць памаленьку іх. А бацюшка стараецца не адставаць ад дачкі. Ён лае грамадзян за тое, што яны ня хочуць слаць дзетак да школы. Будзем цешыць сябе думкай, што гэта з’явішча рэдкае»²¹⁴.

У 1921 г. невядомы беларус Алесь пісаў з Ліды: «Цяжка жывецца тут нашаму многапакутнаму народу, здадзенаму на ласку і не ласку павятовай адміністрацыі, якая праводзіць у жыццё ўсе тыя прыёмы, якія практыкаваў нядоймай памяці царскі ўрад. Беларускіх школ адчыняць не даюць, вучыцялі тых некалькіх школ, якія існуюць, з’яўляюцца мучанікамі святой ідэі пашырэння асветы сярод сваіх братоў у роднай мове. Асабліва ў цяжкіх варунках праваслаўнае грамадзянства. Яму не вольна вучыцца па кніжках, друкаваных грамадзянкай. Калі нават у прыватных школах, утрыманых на сродкі сялянства, заўважана будзе беларуская кніжка, друкаваная грамадзянкай, такая школа зараз зачыняецца, кніжкі канфіскуюцца, а вучыцялю пагражае арышт. Бывала і такое здарэнне, што праваслаўныя беларусы павінны былі даваць утрыманне польскаму вучыцялю за тое, што ў яго школы вучылася усяго 6-7 вучняў-католікаў. А тых сялян, якія адмаўляюць дабравольна гэтае ўтрыманне даваць, не абыходзілі без пабаяў і ў рэзультатае паліцыя пры вобшыску

забірае апошняе. За ўсякім вучыцялем і духоўнікам, каторых паважаюць сяляне, ідзе моцнае шпягоўства, часамі гэтыя асобы проста зазваюцца якім небудзь панам да сабе і папярэджваюцца, што, калі яны пасмеюць «агітаваць», то зараз жа будуць арыштаваны. Некаторым вычыццалом забараняюць вучыць дзяцей па беларуску з тае прычыны, што яны «бальшавікі», але тут жа гэтым самым асобам прапануюць вучыць дзяцей па польскі. Браты нашы, родныя, навучыце нас, што нам рабіць. Алесь»²¹⁵.

Цікавую інфармацыю пра справу беларускіх школ на Лідчыне даведваемся з артыкула, надрукаванага на пачатку 1922 г. у газеце «Беларускія Ведамасці»: «У нашым Лідзкім павеце справа з беларускай асветай чым далей, тым горш. Тыя вёскі, якія падалі польскаму школьнаму інспектару даўно ўжо прыгаворы з просьбамі аб адчыненні беларускае школы, спадзяваліся, што а можа-ж і зьмілуецца пан інспектар, а можа-ж хоць пасля Каляд дзеткі будуць вучыцца. Мысльлілі сяляне, што інспектарыят школьны, заняты адчыненнем польскіх школ у беларускіх вёсках, ня мае часу заняцца іншымі школамі і дзеля гэтага адцягвае разгляд заяваў аб беларускіх школах. А інспектарыят тым часам, напіхаючы польскіх вучыцялёў усюды, збіраў спраўкі аб беларускіх вучыцялёх – кандыдатах, каб знайсці фармальныя прычыны і ня даць дазволу на беларускую школу. Дэлегацыі ад сялян да інспектара кожны раз чуюць ад яго, што справа яшчэ «nie zbadana», і трэба яшчэ пачакаць. Доўга чакалі сяляне і ўрэшце дачакаліся... адмоўных адказаў. Калі фармальныя прычынаў пры гэтым вымысльліць было немагчыма, дык вінавата кандыдатура вучыцеля, асабліва, калі ён родам з тэй самай вёскі, адкуль прыйшла заява аб беларускай школе. Вядома, гэтка вучыцель можа мець найбольшы ўплыў на сялян, дык, значыцца, ён небажальны ў гэнай школе, а дзеля гэтага, «отвод», як і ў часы царскага рэжыму. Ды цяпер інспектару яшчэ лягчэй: ахрысьціў вучыцеля «bolszewikiem» – і гатова. Далей-

²¹³ Беларускія Ведамасці. № 9. 7 лістапада 1921.

²¹⁴ Беларускі зван. № 24. 23 сьнежня 1921.

²¹⁵ Наша Думка. № 15. 15 красавіка 1921.

шыя гутаркі аб беларускай школе адразу спыняюцца, бо і самая вёска бярэцца тады на падазрэньне: «bolszewicy!». Калі гэты вучыцель дбаў аб беларускай школе ў сваёй вёсцы і пры бальшавікох, дык хоць-бы ён дастаў цяпер абяляючае яго пасьведчаньне ад самога ксяндза, навет паляка, усё роўна ён – «bolszewik», і школа беларуская адчыніцца ня можа. Адна вёска ў нас зусім ужо пэўна была, што школа будзе адчынена: да самых падрабязгаў усе фармальнасьці былі споўнены, вучыцель бяз жаднага падазрэньня. Раптам – адмоўны адказ. Вучыцель Патапчык Тодар дастае ад школьнага павятовага інспэктара за №, пячаткай і ўласнаручным подпісам інспэктара, што школа беларуская ня можа быць адчынена ў яго вёсцы, і Патапчык ня можа быць у ёй вучыцелем, бо ён «працаваў у асвьеце пры бальшавікох, і дзеля гэтага інспэктарыят ня можа быць пэўным у яго лойяльнасьці да польскае ўлады». Спрытна! Адразу і вучыцель – ня вучыцель, і школа ня будзе адчынена»²¹⁶.

Хутка школьнага інспэктара Вуса змяніў Вайтовіч, але палёгкі беларусы не атрымалі. Газета «Новае Жыцьцё» ўвесну 1923 г. паведамляла: «Нават даходзіць наш павятовы польскі інспэктар да таго, што жыхароў вёскі Альхоўка Дакудаўскае гміны, якія дамагаюцца ўвесь час беларускай школы для сваіх дзяцей, застрашывае, што будуць яны караны, калі ня будуць пасылаць дзяцей у школу польскую, якая ўжо даўно адчынена ў Альхоўцы, але пустая. Ну вядома, сяляне нашыя не такія ўжо палахлівыя цяпер і гэтых хітрых ходаў інспэктара не баяцца»²¹⁷. Увосень 1923 г. прэса зноў паведамляла пра падзеі ў вёсцы Альхоўка Дакудаўскай гміны. Пасля цэлага года барацьбы за беларускую школу «інспэктар Вайтовіч прыгразіў, каб і мовы ня было аб беларускай школе. Чаго не рабіў п. інспэктар, каб ня даць адчыніць нам школу ня то што ўрадавую, але нават прыватную, а ўрэшце, каб ужо раз на заўсёды скончыць з гэтай справай, забраў школьны будынак і зрабіўся яго поўным гаспадаром. Вось жа, калі ў гэтым годзе стала патрэбным зрабіць рэмонт гэтага

будынку, дык Zarzand Szkolny дамагаецца, каб нашая вёска ўзяла гэты рэмонт на сябе. Але на наш сялянскі розум здаецца, што калі пан інспэктар забраў будынак, назваў яго rzadowym, а сябе лічыць гаспадаром будынку, дык павінен сам яго і паправіць. Сяляне-жа яго ня маюць цяпер ніякай карысці: нашай беларускай школы не дазволілі, а польскай мы ня хочам»²¹⁸.

Нейкі С. Л-цкі ўвесну 1923 г. пісаў з Беліцкай гміны: «У гэтую восень ліпчанцы пастанавілі адчыніць сваю беларускую школу. Нанялі на свой кошт вучыцеля Юзіка Хрышчановіча, адвялі і наладзілі пад школу лепшую хату, і вучэньне загудзела. Школа налічвала 45 вучняў. Былі ў нас вучыцялі з Пазнані ўрадовыя, але яны таго праз дзьве зімы не навучылі, колькі грам. Хрышчыновіч у некалькі нядзель – вядома, родная школа! Так прабыла да каляд, урэшце звалілася бяда (у нас усюды толькі і чуеш аб бядзе), наляцела паліцыя з пастарунку з Беліцы і зачынілі школу. Са сьлезамі быцькі малілі адмяніць злую пастанову. Не памагло, яшчэ сталі пагражаць і лаяць. Ня сьлёзы тут патрэбны»²¹⁹.

Увосень 1922 г. у Лідзе пачалі працаваць курсы для непісьменных рабочых. Заняткі «пачынаюцца ў панядзелак, 13.10.1922 у 18.00, у агульнаадукацыйнай школе пры «Рабочай лізе», ул. Велькая, 94»²²⁰, гэтыя дзяржаўныя курсы, канешне ж, вучылі польскай мове.

Іван Міхалавіч Дрозд нарадзіўся ў 1895 г. у сялянскай сям'і ў вёсцы Прэціма Арлянскай воласці Лідскага павета. З перапісу грэка-католікаў Арлянскай царквы вядома, што ў 1829 г. у вёсцы Прэціма жыве 3 сям'і Драздоў.

Верагодна, як вялікая колькасць беларускіх дзеячоў, Іван Дрозд закончыў настаўніцкую семінарыю. Дакладна вядома, што ў часы Першай сусветнай вайны служыў афіцэрам.

У 1920 г. Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні накіраваў Івана Дразда для арганізацыі беларускіх школ у родную Орлю. Пра вынікі яго працы кажа тое, што ў канцы 1920 – пачатку 1921 г. беларускія школы працавалі ў наступных вёсках Арлянскай гміны: Маскалі, Зачэпічы, Дзям'янаўцы, Сарокі, Орля і Ліпчна.

²¹⁸ Змаганьне. № 9. 23 лістапада 1923.

²¹⁹ Новае Жыцьцё. № 3. 15 сакавіка 1923.

²²⁰ Slowo. № 87. 12 лістапада 1922.

²¹⁶ Беларускія Ведамасьці. № 2. 9 студзеня 1922.

²¹⁷ Новае Жыцьцё. № 2. 10 сакавіка 1923.

У 1921 г. польскія ўлады пачалі ліквідаваць беларускія школы на Лідчыне. Але Іван Дрозд меў вялікі аўтарытэт сярод сваіх землякоў. Беларуска-польская прэса паведаміла, што ўвосень 1921 г. валасная рада Арлянскай гміны Лідскага павета выбрала войтам гэтай гміны, але стараста павета не зацвердзіў яго на пасадзе.

Трэба сказаць, што ў тыя часы беларускія партызаны вялі сапраўдную вайну супраць польскіх улад, увесну 1922 г. партызаны перайшлі да актыўных баявых дзеянняў. Якраз у 1922 г. Іван Дрозд быў абвінавачаны ў падбухторванні сялян і арыштаваны, але настаўнік аказаўся сапраўдным зухам і збег з Арлянскага паліцэйскага пастарунка ў Літву. Праваслаўны святар Арлянскай царквы а. Васіль Харлап казаў, што Іван Дрозд меў кантакты з беларускім урадам Вацлава Ластоўскага ў Коўна. З Коўна настаўнік перабраўся ў Мінск і напісаў свайму сябру, фельчару ў Орлі Аляксандру Бучу, што ў Мінску ён «вучыцца ў інстытуце».

У БССР атрымаў вышэйшую адукацыю. У 1930 г. уступіў у ВКП(б). Быў жанаты. Арыштаваны 04.11.1935 г. у Горках. Падчас арышту працаваў дацэнтам кафедры палітэканоміі Горацкага сельскагаспадарчага інстытута. 27.03.1936 г. асуджаны асобай нарадай пры НКВД за «анты-савецкую агітацыю і шпіянаж» да 3 гадоў ссылкі ў Казахстан. У канцы 1930-х гг. прыгавораны да 10 гадоў папраўча-працоўных работ. Этапаваны ў Волжскі канцлагер Яраслаўскай вобласці. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны прэзідыумам Магілёўскага абласнога суда 02.02.1957 г. Асабовая справа Д. № 2411-сн захоўваецца ў архіве УКДБ Магілёўскай вобл.

Эканоміка

Нягледзячы на адсутнасць асноўных спажывецкіх тавараў, з канца 1920 г. на Лідчыне хутка пачала развівацца кааперацыя. 20 кастрычніка 1921 г. у горадзе адбыўся з'езд прадстаўнікоў Лідскага саюза спажывецкіх таварыстваў. З дакладу сябра рады п. Шаптуноўскага аб дзейнасці кааперацыі «выявілася вельмі марнае становішча Саюза, хаця за час ад пачатку гэтага года да 1 кастрычніка лік таварыстваў, якія належалі да Саюзу, з 33 павялічыўся да 50, агульная сума балансу з 2 000 000 да 8 000 000 марак, Саюз не мог нічога даць сваім сябрам, апрача манопольных тавараў. Справаздача ўраду выклікала цэлую буру закідаў, часам зусім няслушных, з боку прысутных на зьездзе

12 ксяндзоў (з агульнага ліку 40 дэлегатаў). Закіды гэтыя, як потым высветлілася, можна зьвесці да вось чаго: 1) Урад Саюзу даканаў некалькі транзакцый куплі тавараў у гандляроў не хрысціянскай рэлігіі, 2) ня мог даставіць усіх патрэбных тавараў. ...Старому ўраду... выразілі недавяраньне і выбар новага ўраду даручылі Радзе Надзорчай, склад якой папоўнілі новымі сябрамі. З пазьездавых разоў мне, аднак, удалося выясьніць, быццам недавяраньне... была выражана не за энэргічнае кіраўніцтва Саюзам, але за прыналежнасьць да пэўнай соцыялістычнай партыі. На першы погляд гэта выдаецца дзіўным, аднак, калі зважыць лік «кааператараў у сутанах», іх проста дэмагагічныя манеры, дык, хто ведае, можа гэта і праўда»²²¹. З артыкула бачна, што Лідскі саюз арганізаваў кааператыўныя курсы, якія скончыла 14 чалавек, камандзіраваных таварыствамі, і 24 дэмабілізаваныя жаўнеры. На другі дзень адбылося пасяджэнне рады, на якім выбралі новы ўрад Лідскага саюза.

У 1922 г. на грошы Амерыканскага Чырвонага Крыжа быў пабудаваны гарадскі шпіталь²²². Гэты шпітальны корпус існуе і зараз.

У лістападзе 1922 г. пачала будавацца тэлефонная лінія з Вільні да Варшавы праз Ліду: «Віленская дырэкцыя поштаў і тэлеграфу прыступіла да будоўлі тэлефоннай лініі Вільня – Варшава, якая пройдзе ўздоўж чыгункі Вільня – Ліда – Ваўкавыск. Слупы па ўсёй трасе будуць устаноўлены да маразоў, потым будзе падвешаны дрот»²²³.

Праз два тыдні прэса паведамляла: «Будова тэлефоннай лініі Вільня – Варшава. Працы па пабудове тэлефоннай лініі Вільня – Варшава хутка працягваюцца. Траса паміж Вільняй і Варшавай падзелена на тры будаўнічыя ўчасткі, а менавіта: Вільня – Ліда, Ліда – Ваўкавыск, Ваўкавыск – Варшава. Зараз вядуцца земляныя работы па ўстаноўцы слупоў, працы павінны закончыць да маразоў. З Вільні

²²¹ Беларуска-польская прэса. № 9. 7 лістапада 1921.

²²² Kurier Wileński. № 55 (4373). 25 lutego 1938.

²²³ Słowo. № 79. 3 listopada 1922.

ўжо выехаў чыноўнік, які павінен прывезці з Варшавы 48 тон меднага дроту, які будзе манціравацца на гэтай лініі сувязі, коштам каля паловы мільярда марак»²²⁴.

У сярэдзіне студзеня 1923 г. тэлефонная лінія была пабудавана і перададзена ў публічны ўжытак²²⁵.

У лістападзе 1923 г. адбыўся «пробны рэйд грузавікоў. У нядзелю пачаўся пробны рэйд цяжкіх і напаяцжкіх грузавікоў 5-ці фірм. Маршрут: Варшава, Ломжа, Гародня, Ліда, Вільня, Беласток, Берасце, Хэлм, Люблін, Радам, Варшава, Лодзь, Каліш, Чанстахова, Кракаў, Закапана, Радам, Варшава – 3 300 км»²²⁶.

На працягу 1923 г. гіраўніцтва Вайсковага раёна інжынеры і сапёраў у г. Лідзе некалькі разоў аб'яўляла таргі на рамонтныя работы ў Паўночным і Паўднёвым вайсковых гарадках г. Ліды.

Пры канцы лістапада 1923 г. магістрат Ліды даў аб'яву, што «на падставе пастановы гарадской рады ад 13 верасня 1923 г. абвясчае, што гарадская управа г. Ліды выдзяліла пляц, прылеглы да вуліцы Сувальскай і будынка гарадскіх боень для будаўніцтва двухпавярховага дома, на першым паверсе будзе крама, другі будзе выкарыстоўвацца для патрэб горада. Бургамістр Рашкоўскі»²²⁷.

Для ажыўлення эканомікі дзяржава пачала выдаваць танныя інвестыцыйныя крэдыты, аднак прадпрымальнікі не вярталі атрыманыя імі пазыкі, у выніку чаго ўрад змушаны быў паступова абяцэнваць грошы. Наступствы гэтага ў сярэдзіне 1923 г. давялі да выбуху гіперінфляцыі – рэзкага падзення кошту грошай. У той перыяд грашовай адзінкай была польская марка, уведзеная ў 1920 г. замест валют дзяржаў-удзельнікаў падзелаў. Эканамічнае становішча краіны рэзка пагоршылася, расло беспрацоўе, дзяржава перастала быць гарантам сацыяльнай абароненасці найбольш бедных пластоў народа. Гэта, у сваю чаргу, выклікала хва-

лю эканамічных страйкаў, якія захліснулі першым чынам буйныя прамысловыя цэнтры.

Інфляцыя польскай маркі добра прасочваецца па кошту прэсы. Так, беларуская газета «Наша Думка» на пачатку 1921 г. каштуе 5 марак, а ў ліпені таго ж года – ужо 10 марак. Газета «Беларускія ведамасці» ў верасні 1921 г. каштуе 15 марак, у студзені 1922 г. – 30 марак. Газета «Вызваленне народу» ў верасні 1922 г. прадаецца за 30 марак, а ў сакавіку 1923 г. – ужо за 400 марак, і г.д.

У такім становішчы ўрад падаў у адстаўку, а парламент зацвердзіў новы склад урадавага кабінета на чале з Уладзіславам Грабскім. Грабскі адкрыта заявіў пра неадкладнае спыненне дадрукоўкі грошай. Ужо ў красавіку 1924 г. урад змог правесці грашовую рэформу і адкрыць незалежны ад дзяржаўных структур Польскі банк. Акцыі банка былі распрададзены на вольным рынку, што дазволіла ўвесці новую нацыянальную валюту (польскі злоты) і абысціся без замежнай фінансавай дапамогі.

Партызанка

Знаходзячыся ў канфлікце з Польшчай з-за Вільні, літоўскае кіраўніцтва выкарыстоўвала сфармаваныя ў Літве беларускія вайсковыя часткі як базу для разгортвання антыпольскага партызанскага руху. У 1922 г. у Коўне быў заснаваны Галоўны штаб антыпольскага паўстання. Гэтаму штабу падпарадкоўваліся партызанскія атрады ў памежных населеных пунктах Літвы. Асабліва актыўнай была партызанская група, якой камандаваў паручнік Вячаслаў Разумовіч (атаман Хмара). Агулам партызанскія аддзелы налічвалі некалькі тысяч байцоў²²⁸. Увесну 1922 г. беларускія партызаны перайшлі да актыўных баявых дзеянняў.

У жніўні 1922 г. польская віленская газета «Слова» паведамляе, што літоўская прэса піша пра беларускае паўстанне ў Лідскім павеце і падрабязна апісвае два ўзброеныя напады з распаўсюдам пра-

²²⁴ Słowo. № 88. 14 listopada 1922.

²²⁵ Słowo. № 12. 17 stycznia 1923.

²²⁶ Słowo. № 254. 14 listopada 1923.

²²⁷ Słowo. № 265. 27 listopada 1923.

²²⁸ Грицкевич А.П. Западный фронт РСФСР. Минск, 2010. С. 375.

кламацый²²⁹. Праз некалькі нумароў тая ж польская газета паведамляе: «Ковенскія ўлады інтэрпрэтуюць шматлікія і надзвычай арыгінальныя выпадкі бандытызму, які з пэўнага часу пашыраецца ў Лідскім павеце і прылеглых паветах не без ініцыятывы ковенскіх уладаў. Факты рабунку і знішчэння літоўска-беларускімі партызанскімі бандамі, якія стала базуюцца па другі бок нейтральнага паса – на літоўскай тэрыторыі, каментуюцца ковенскай прэсай як паўстанне беларускага народа супраць ненавісных акупацыйных польскіх уладаў. «Lietuvos Zinios» у нумары 97 піша наступнае: «З апошніх навін бачна, што акупантам цяжка кіраваць у занятым краі, у якім пашыраецца літоўска-беларуская партызанскія дзеянні. Зараз барацьба добра арганізавана, і таму польскія ўлады вымушаны ўвесці ваенны стан і высылаць па вёсках аддзелы жандармерыі, дзясяткамі хапаць паўстанцаў і нават расстрэльваюць іх»²³⁰.

У артыкуле «Дзіўныя справы», надрукаваным у тым жа нумары, газета абвінавачвае партызан у нападзе на двор Глыбокае пана Мікульскага і на двор Дышлаўшчына (абодва на Лідчыне) з паленнем інвентару і рабункамі і прыраўноўвае падобныя ўчынкі да звычайнага бандытызму: «...ковенскі ўрад лье слёзы па беларускіх і расійскіх бандытах і крымінальніках на Віленшчыне, нават адпраўляюць па іх душах пампезныя набажэнства, як было ў выпадку з адным з расстраляных удзельнікаў банды «Чорта». Зараз яны пасунуліся далей у сваіх правакацыях, якія робяцца, каб паказаць Еўропе, што яна павінна ўмяшацца ў тутэйшыя справы»²³¹.

Праз дзень «Слова» інфармуе пра напад 18-ці ўзброеных карабінамі і рэвальверамі партызан на адзін з засценкаў каля Астрыны Лідскага павета: «...гаспадары засценка сустрэлі наведвальнікаў зброяй. З абодвух бакоў было зроблена каля 200 выстралаў. Аднак бандыты ўварваліся ў засценак і абрабавалі яго, забіўшы двух абаронцаў. Паліцыя прыбыла ў той жа дзень і пачала

шукаць нападнікаў. Аднак бандыты да гэтага часу не знойдзены»²³².

Хутка ўлады інфармуюць пра свае перамогі над партызанамі: «Ліквідацыя бандыцкіх хеўраў у Гарадзенскім і Лідскім паветах. У сувязі з раней падаванай інфармацыяй аб ліквідацыі бандыцкіх хеўраў, якія аперыравалі на тэрыторыі Лідскага і Гарадзенскага паветаў, мы атрымалі наступнае паведамленне: гарадзенская паліцыя пасля доўгага і цяжкага следства выкрыла цэлую сетку бандыцкіх хеўраў. Гэтыя шайкі, арганізаваныя і кіраваныя з Мерачы, з Аранскай і Алькеніцкай гмінаў, пераходзілі ў Лідскі і Гарадзенскі паветы і тут рабілі напады. У апошнія дні ў Гародні і ваколіцах арыштавалі 20 удзельнікаў тых банд і іх камандзіра, нейкага Хмару, які паходзіць з Гародні. Разам з бандытамі ўзята многа зброі: карабінаў, рэвальвераў, ручных гранат і выбуховых матэрыялаў. Характэрна, што, каб заблытаць сляды, гэтыя банды не рабілі напады ў Віленскім павеце»²³³.

З беларускай прэсы можна даведацца пра тое, пра што не пісалі польскія газеты – пра дзеянні польскіх вайсковых аддзелаў на Лідчыне супраць мірнага насельніцтва: «Звяртаем увагу паслоў дэмакратычных партый у польскім Сейме. 3 в. Воля Арлянскае... воласці палякамі забраны гр. Мікалай Павачка, якога хацелі застрэліць толькі за тое, што ён казаў, што без валасных прыказаў жаўнеры ня маюць права браць падводы адзіночнымі асобамі. Калі гр. Павачка ўказаў, што ў дэмакратычнай дзяржаве так нябывае, як яны робяць, то яго забралі як контррэвалюцыянера і адаслалі чаму-та ня ў Ліду, а ў Слонім, а з Слоніма пашлюць у Варшаву ці Кракаў. Дзеля таго, каб узяць на парукі, патрабуе польская ўлада залогу 60 000 марак»²³⁴.

Як заўжды пры такіх падзеях, невыносная пакуты цярпелі мірныя беларускія сяляне. У верасні 1922 г. на перадвыбарным мітынгу ў Астрыне сяляне са слязамі на вачах расказвалі старшыні Лідскай управы ПНП «Вызваленне» Станіславу Баліну аб

²²⁹ Słowo. № 2. 2 sierpnia 1922.

²³⁰ Słowo. № 5. 5 sierpnia 1922.

²³¹ Там жа.

²³² Słowo. № 6. 6 sierpnia 1922.

²³³ Słowo. № 8. 9 sierpnia 1922.

²³⁴ Наша Думка. № 21. 27 траўня 1921.

«тэй дзікай расправе, якую робяць карацельныя аддзелы жандараў у некаторых (беларускіх і літоўскіх) валасцёх Лідскага павету. Расказы гэтыя малююць гэткую зьдзічэласць, што таму, хто слухае, робіцца стыдна за польскага вурадніка ды паліцыянта ды за ўсё тое, што завецца культурай і цывілізацыяй 20-га сталецця. Даволі сказаць, што нявінных жыхароў вёскі Крапічоўшчыны Костуся Альговіча і Мікалая Алюевіча скручвалі ланцугамі і білі прутамі ў пяты, дапытваючыся аб бандытах. Павявае 16-м сталеццем з пыткаю Івана Грознага, альбо «святное» інквізыцыі. Рабункі над гэтымі людзьмі ўсё роўна як-бы правам былі дапушчаны: бяруць усё – парсюкоў, бараноў, масла, сыры і што толькі трапіць пад руку. Часта сена шукаюць у куфрах і шахах. Бо з гумнаў амаль ня ўсё сена забралі. У Ляхавічах забралі валы, канюшыну і за ўсё мусела заплаціць вёска да выданьня подпісаў, што дала дабравольны гасьцінец. Не глядзячы на так гарачую для кожнага хлебароба пару году, змушаюць яны 13 чалавек як дзень, так і ноч пільнаваць 1,5 кілёметра тэлефоннага дроту. І ўсё гэта прыкрываецца тлумачэньнем, што яны «бароняць» край ад «бандытаў»! Зьдзек на кожным руху. Бандытызм бандытызмам ня выкараняецца. ...Тое самае дзеецца з літоўцамі каля Начы. І нічога дзіўнага, што ўсё гэта можа тварыцца над безабаронным мужыком, бо гэтакі астрынскі паліцэйскі, ня глядзячы на дазвол ваяводы, разagnaў першы мітынг таго самаго Старшыні Павятовае Управы «Вызваленьня» толькі таму, што Балін прыехаў не з палацу і не да палацаў, а з народу і для абароны народу»²³⁵.

Беларуская партызанка так і не была пераможана ваенным шляхам. Аднак 15 сакавіка 1923 г. Ліга Нацый прызнала польска-літоўскую мяжу, і Літва спыніла дапамогу партызанскім аддзелам.

Але ж польска-літоўскі рэлігійны канфлікт на Лідчыне, які пачаўся яшчэ да Першай сусветнай вайны, працягваўся: вядома, што ў 1923 г. радунскі пробашч мусіў перапыніць набажэнства, бо мясцо-

выя парафіяне-літоўцы бунтавалі супраць ужывання польскай мовы ў касцёле²³⁶.

Выбары 1922 г.

У лістападзе 1922 г. адбыліся выбары ў польскі парламент. Гэта былі ўжо другія выбары (першыя адбыліся ў 1919 г.), але насельніцтва Заходняй Беларусі брала ўдзел у такога кшталту мерапрыемствах упершыню. Беларускія нацыянальныя партыі і арганізацыі падчас гэтых выбараў здолелі дасягнуць найвышэйшага за ўвесь міжваенны перыяд узроўню нацыянальнай згуртаванасці. Большая іх частка далучылася да Беларускага цэнтральнага выбарчага камітэта на чале з А. Луцкевічам (БЦВК), які праводзіў сваю кампанію ў складзе Блока нацыянальных меншасцей (БНМ) Польскай Рэспублікі. Праграма БЦВК прадугледжвала прызнанне польскай дзяржавы, барацьбу за тэрытарыяльную аўтаномію, школу на роднай мове, правядзенне зямельнай рэформы, роўнасць усіх рэлігійных веравызнанняў, тэрытарыяльную арганізацыю войска і г.д. У БНМ уступілі прадстаўнікі беларускага, украінскага, рускага, нямецкага і яўрэйскага народаў.

Нешматлікія заходнебеларускія палітыкі, якія адмовіліся далучыцца да БНМ, у асноўным дэкларавалі сваю паланафільскую арыентацыю. Яны пастараліся звярнуць на сябе ўвагу польскага ўрада, разлічваючы атрымаць ад яго матэрыяльную падтрымку сваіх дзеянняў. Пры гэтым яны выстаўлялі сябе ў якасці рэальнай альтэрнатывы палітыкам, аб'яднаным у БНМ²³⁷.

Аднак галоўнымі сапернікамі БНМ у час выбараў у паўночна-ўсходніх ваяводствах павінны былі быць польскія партыі, якія высоўвалі пастулаты радыкальных сацыяльных рэформ і ўлічвалі ў сваіх праграмах імкненні нацыянальных меншасцей.

²³⁶ Kuwałek Robert. Życie społeczno-polityczne ziemii lidzkiej w okresie międzywojennym // Ziemia Lidzka. № 25.1997.

²³⁷ Пашкевіч А. В. Беларускія паланафільскія арганізацыі і дзеячы падчас парламенцкіх выбараў у Польшчы ў 1922 г. // Problemy cywilizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku / Pod redakcją Piotra Franaszka, Aleksandra N. Nieczuchrina. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. S. 161–164.

²³⁵ Вызваленьне Народу. № 3. 17 верасня 1922.

Перш за ўсё гэта былі Польская народная партыя (ПСЛ) «Вызваленне» і Польская сацыялістычная партыя (ППС).

ПСЛ «Вызваленне» мела свае арганізацыйныя структуры на Лідчыне. У перадвыбарных плакатах «Вызваленне» прапагандаваліся адбудова вёскі, бясплатная адукацыя, раздача зямлі, роўныя правы ўсіх грамадзян Польскай Рэспублікі без розніцы іх мовы і веравызнання. У сваёй дзейнасці «Вызваленне» імкнулася да ахопу сваім уплывам вёсак, населеных беларусамі. Сярод кандыдатаў у паслы ад гэтай партыі знаходзіліся людзі, якія лічылі сябе беларусамі.

Вялікую цікавасць да выбараў на «крэсах», праявіў начальнік дзяржавы Ю. Пілсудскі. Ён хацеў, «каб у сейм увайшло з крэсаў як найбольш палякаў, а з іншых нацыянальнасцей па меры магчымасці толькі асобы, прыхільныя да польскай дзяржаўнасці». З гэтай мэтай 23 верасня 1922 года на з'ездзе ў Баранавічах было створана Дзяржаўнае аб'яднанне на крэсах, на чале якога стаў родны брат Пілсудскага. Аб'яднанне паспрабавала прыцягнуць да сябе беларускіх і ўкраінскіх нацыянальных дзеячаў, аднак скончылася гэта няўдачай, бо да яго далучыліся толькі малаўплывовыя палітыкі.

Таксама ў Лідскай і Віленскай акругах былі выстаўлены спісы прапольскага Аб'яднання беларускіх беспартыйных актывістаў і «Зялёнага Дуба», з якімі шчыльна супрацоўнічаў генерал С. Булак-Балаховіч.

Беларускія камуністы абавязваліся працаваць на карысць спіса Саюза пралетарыяту горада і вёскі²³⁸.

Пры канцы жніўня 1922 г. віленская газета «Слова» перадрукавала артыкул з газеты «Беларускі Шлях», у якім стан рэчаў апісваўся наступным чынам: «Палітычная сітуацыя ў беларускіх справах прадстаўляецца зараз цалкам зразумелай: толькі ў Рэчы Паспалітай ёсць магчымасць дасягнуць тых мэтаў, да якіх імкнуцца лідары беларускага руху... Мы перакана-

ны, што здаровы розум беларускага народа ўстрымаецца ад тых памылак, якія да гэтага часу рабіліся, і змусіць яго адкінуць авантурную палітыку і донкіхотства, якое праводзілі некаторыя дзеячы з-за мяжы (Коўня, Прага, Рыга)»²³⁹.

Тады ж старшынёй акруговай выбарчай камісіі ў Лідзе быў прызначаны міравы суддзя Халява²⁴⁰.

Праз некалькі нумароў «Слова», не называючы прозвішча, цытуе аднаго з вядомых прадстаўнікоў беларускай супольнасці: «Заклучылі мы адзіны блок з украінцамі Валыні, Падлесся і Хэлмшчыны, да гэтага блока прысталі таксама расійцы, яўрэі і немцы. Блок складзены для атрымання як мажліва больш галасоў... Найбольшыя шансы правядзення ў Сейм нашых паслоў існуюць у Наваградскім, Лідскім, Свенцянскім і Пінскім паветах. Ёсць надзея правесці 15 паслоў»²⁴¹.

24 верасня 1922 г. у Лідзе адбыўся акружны з'езд «Вызвалення». На гэты з'езд прыехала 3 250 дэлегатаў чатырох паветаў: «Гэтакага з'езду ў Лідзе яшчэ не бачылі. Як ішлі нашы дэлегаты з вакзала праз вуліцы Ліды, з усіх вуліц выскачылі, як ваўкі, эндэцкія агітатары, упіхвалі дэлегатам свае адозвы ды газеціны і намаўлялі, каб яны ішлі да іх. Нішто не памагло. Работніцкі люд ішоў на свой з'езд «Вызвалення» спакойна, горда, адганяючы з пагардай вон панскіх наймітаў... Лідскі з'езд выбраў тых, каго лічыў найлепшымі. Вызваленыя выбралі тутэйшых, вядомых людзей. Галасавалі над усімі кандыдатамі: усе былі прыняты большасцю галасоў. Згода, якая панавала на з'ездзе, даказвае, што работніцкі люд ужо сарганізаваўся і ведае, што для яго карысна. Дык ужо паны пястоўцы, радзюкі ды іншыя... даведаліся якіх паслоў хочучь дэлегаты. Дык цяпер будуць проціў іх агітаваць, выдумляць розную брахню. Ужо... розныя платныя агітатары ездзяць па вёсках і ціхцам разказваюць быццам адзін з іх бальшавіцкі камісар, а другі жандарскі афіцэр, трэйці – абакраў касьцёл у Менску...»²⁴².

²³⁸ Пашкевіч Алякс. Парламенцкія формы змагання ў міжваеннай Польшчы 1921–1930 гг. Дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2006. С. 40–41.

²³⁹ *Słowo*. № 19. 23 sierpnia 1922.

²⁴⁰ *Słowo*. № 21. 25 sierpnia 1922.

²⁴¹ *Słowo*. № 24. 29 sierpnia 1922.

²⁴² Вызваленне Народу. № 5. 1 кастрычніка 1922.

На пачатку кастрычніка Беларускі Цэнтральны Выбарчы Камітэт вылучыў у Свянцянскай акрузе першым у спісе ксяндза Адама Станкевіча, другім – настаўніка Мятлу. У Лідскай акрузе першым у спісе ішоў Рак-Міхайлоўскі, другім – інжынер Аўсянік²⁴³.

На пачатку лістапада «Слова» друкуе выбарчыя спісы з нумарамі, пад якімі партыйныя блокі будуць ісці на выбарах:

Спісы кандыдатаў у Сейм па Лідскай акрузе № 62:

– Спіс № 1, Польская сялянская партыя «Пяст» (Polsk. Stronnictwa Ludowego PS.L. «Piast»).

– Спіс № 3, Польская народная партыя (ПНП) «Вызваленне» (P. S. L. Wyzwolenie i lewica ludowa).

– Спіс № 5, Звязу пралетарыяту горада і вёскі (Komunistycznego Związku Proletariatu miast i wsi).

– Спіс № 6, Звяз Народных Радаў (Związku Rad Ludowych).

– Спіс № 8, Хрысціянскі звяз народнага адзінства (Chrzescijanski Zwiazek Jednosci Narodowej).

– Спіс № 22, Блок нацыянальных меншасцей.

– Спіс № 23, Аб'яднанне беларускіх беспартыйных актывістаў і «Зялёнага Дуба».

– Спіс № 24, Польскі звяз народнага адраджэння (Polski Zwiazek Ludowy «Odrodzenie»).

– Спіс № 26, Саюз кватэранаймальнікаў (Centrali Zrzeszeń lokatorskich).

– Спіс № 27, Аб'яднаны камітэт «Coireion» і «Cejre Sion» (Zjednoczonego Komitetu «Coireion» і «Cejre Sion»)²⁴⁴.

Звяртае ўвагу тое, што на Лідчыне амаль што ўсе партыі, якія прынялі ўдзел у выбарах, былі «левыя», а таксама вялікая колькасць беларускіх партый.

У выніку па Лідскай акрузе на выбарах былі абраны, па:

– Спісу № 1 (PS.L. «Piast») прайшоў у паслы толькі адзін Крыжаноўскі – адзін з «лідараў віленскай дэмакратыі і былы пасол Віленскага Сейма».

– Спісу № 3 (Вызваленне) – тры паслы: Сільвестр Ваяводскі – «інтэлігент, рэдак-

тар «Вызвалення Народу», сябар галоўнай управы «Вызвалення», Галавач – селянін, Балін – малазямельны селянін».

– Спісу № 8 (Ch. J. N.) – пасол Рачкоўскі – «інтэлігент, былы пасол Расійскай Думы ад Ковеншчыны, былы пасол Віленскага Сейма».

– Спіс № 16 (Блок нацыянальных меншасцей) – «эсдэкі Рак-Міхайлоўскі і Аўсянік»²⁴⁵.

Новы сейм і сенат складаліся з дэпутатаў ад 200 дзейных у краіне партый і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Слабым месцам польскай парламенцкай сістэмы 1922–1926 гг. стала палітычная раздробленасць сейма пры ягоных вельмі шырокіх паўнамоцтвах. З-за розніцы ў праграмах партый і нацыянальных супярэчнасцей немагчыма было ўтвараць сталыя ўрадавыя кааліцыі. Таму кансерватыўнае «Слова» пісала аб выніках выбаў: «Склад новага Сейма фатальны. Гэта інстытуцыя будзе кашмарам нашага палітычнага жыцця. Усякага роду непалітыкі: яўрэі, беларусы, украінцы, немцы здабылі па акругах 73 мандаты і будуць займаць у Сейме 90 крэслаў. І не ў тым справа, што 90 паслоў будуць размаўляць і думаць не па-польску, але ў тым, што з-за нашай дрэннай нацыянальнай палітыкі, нашага недальнабачнага нацыяналізму, годнага можа толькі для Ковенскіх літоўцаў ці чэхаў, а не для каралеўскага народа – носьбіта Ягелонскай ідэі, усе гэтыя паслы будуць мець скрайні антыпольскі і антыдзяржаўны настрой»²⁴⁶.

У выніку парламенцкіх выбараў 1922 г. магла сфармавацца толькі правацэнтрысцкая кааліцыя, у склад якой уваходзілі галоўным чынам эндэкі, аб'яднаныя ў Народна-нацыянальным звязе (Звяз Людова-Народовы – ЗЛН), Польскай сялянскай партыі «Пяст» на чале з Вітасам, а таксама хрысціянска-дэмакратычныя партыі. У канцы 1922 г. адбылася трагічная падзея, якая запаволіла працэс фармання кааліцыйнага ўрада. Большасцю галасоў дэпутатаў ад цэнтрысцкіх і левых партый, а таксама нацыянальных меншасцей прэзідэнтам Рэчы Паспалітай

²⁴³ Słowo. № 54. 4 października 1922.

²⁴⁴ Słowo. № 80. 4 listopada 1922.

²⁴⁵ Słowo. № 85. 10 listopada 1922.

²⁴⁶ Там жа.

быў абраны Габрыэль Нарутовіч. У адпаведнасці з канстытуцыяй, начальнік дзяржавы Юзаф Пілсудскі перадаў уладу ў рукі першага прэзідэнта. Аднак з выбарам Нарутовіча не жадалі пагадзіцца эндэкі, лідары якіх развязалі шалёнае цкаванне прэзідэнта. 16 снежня 1922 г., праз два дні пасля ўступлення на пасаду, прэзідэнт Польшчы быў забіты прыхільнікам нацыянал-дэмакратаў мастаком Элігіюшам Невядомскім. Потым імя прэзідэнта Габрыэля Нарутовіча насіла лідская школа № 1.

25 лютага 1923 г. Ліду наведаў абраны пасол Сейма Сымон Рак-Міхайлоўскі: «У былым памяшканьні Беларускага Выбарнага Камітэту адбыўся мітынг, на якім дэпутат Міхайлоўскі інфармаваў прысутных аб працы ў Сейме Беларускага Пасольскага Клубу, аб тактыцы Клубу і казаў аб патрэбе арганізаваньня на мяйсцох, каб агульнымі сіламі паляпшаць сучасны стан рэчаў і праўнае палажэньне беларускай люднасці пад польскай уладай. Дэпутат прыняў масу жалаб з сярод сабраўшыхся, якія былі звольнены са службы на чугунцы і тэлеграфе, як людзі тутэйшыя і праваслаўныя, бо не выязджалі з Ліды ў часе польскай эвакуацыі ў 1920 годзе. Дэпутат Міхайлоўскі ад імя Бел. Пас. Клубу дакляраваў даць ход гэтай справе. Вечарам гэтага-ж дня быў заарганізаваны ў Лідзе Сэкрэтарыят Беларускага Пасольскага Клубу, кіраўніком Сэкрэтарыяту быў абраны грам. Калясінскі Уладзімер. Сэкрэтарыят месціцца на вул. 2 Слабодка, д. № 8»²⁴⁷.

Газета «Вызваленне Народу» праз паўгода пасля выбараў таксама пісала пра дзейнасць свайго пасла ў Сейм Станіслава Баліна: «Нашыя пракаваньні, што гэтка партыя як Пяст (1 спіс), Хьена (8) і іншыя перад выбарамі завіталіся толькі дзеля таго, каб ачмуціць людзей і ўсадзіць у Сейм паслоў, якія там будуць помніць толькі сабе – споўніліся аж да іоты. Напрыклад, у Лідскім павеце дасюль апрача нашага пасла Баліна, які мучачыся езьдзіць па павеце і здае справаздачу, ніякі іншы пасол, выбраны з гэтага павету, не паказваецца. Аб спісе 8 няма чаго гаварыць, бо ён быў выбраны ад паноў... А што сказаць аб пасьле з 1-кі

п. Дуброўніку, які за адтрыманьня ў Сейме грошы меў час добра апрануцца, а ня мае часу даведацца аб крыўдах і балячках сваіх выбаршчыкаў... Толькі праз арганізацыю й прасвету, праз чытаньне газэтаў і навуку дойдзем да... сілы, з якой паны муся-цімуць лічыцца. Дык вось зкладайце па вёсках гурткі... і выпісвайце толькі свае газеты «Вызвалення» з Вільні і Варшавы... На Лідзскі павет сэкрэтарыят... знаходзіцца на Сувальскай вуліцы, 1, там дзе Народны Дом. Сэкрэтаром тамака ёсць грамадзянін Ян Ваяводзскі, які дзесяць гадоў быў сэкрэтаром суду»²⁴⁸.

Нягледзячы на пазнейшую заяву Б. Тарашкевіча ў сейме, што «мы пераступілі гэтыя парогі ў колькасці, не адпаведнай колькасці нашага беларускага насельніцтва», вынікі выбараў былі прызнаны ў беларускіх асяродках за вялікую перамогу нацыянальнага руху. Пры аналізе выбараў падкрэслівалася, што «пабеда дасталася не «Блоку Нацыянальных Меншасцей» і не «Вызваленню», а выключна беларускай ідэі – беларускаму штандару, пад якім ішоў і № 16, і № 3. У гэтым-то крыеца наша падвойная пабеда... Мы – ды і не адны мы, а ўвесь свет – пераканаліся, што, нягледзячы на смяротны прысуд нашаму народу, зроблены польскім урадам... народ беларускі жыве, жыць хоча і жыць будзе, як бы яго ні ўціскала пануючая нацыя»²⁴⁹. У дакладах польскіх спецслужбаў падкрэслівалася як трывожны фактар для польскіх улад «завязанне беларускай выбарчай сеткай шырокага і сталага кантакту з народнымі масамі – з'ява, якая першы раз сустракаецца ў гісторыі адраджэнцага беларускага руху: народ і палітызаваная інтэлігенцыя непасрэдна сутыкнуліся і пачалі ўзаемадзейнічаць паміж сабой»²⁵⁰.

Балін Станіслаў (1897–1937) – беларускі грамадска-палітычны дзеяч, у 1922 г. на Лідчыне абраны паслом у Сейм. Заўсёды падкрэсліваў сваё беларускае паходжанне. Паслом польскага Сейма

²⁴⁸ Вызваленне Народу. № 6 (18). 11-16 сакавіка 1923.

²⁴⁹ Пашкевіч Алесь. Парламенцкія формы змагання ў міжваеннай Польшчы 1921–1930 гг. Дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Мінск, 2006. С. 43.

²⁵⁰ Там жа.

²⁴⁷ Новае Жыццё. № 2. 10 сакавіка 1923.

быў з 1922 па 1927 г., першапачаткова ўваходзіў у пасольскі клуб ПСЛ «Вызваленне». У ліпені 1924 г. выступіў у Сейме з пратэстам супраць прыняцця т.зв. моўных законаў, нявыгадных беларусам і іншым нацыянальным меншасцям²⁵¹. Таму разам з іншымі дэпутатамі восенню 1924 г. выйшаў з партыі і стварыў «Незалежную сялянскую партыю». За рэвалюцыйную дзейнасць арыштаваны ў 1927 і асуджаны на турэмнае зняволенне. Пасля адбыцця тэрміну эміграваў у СССР. Арыштаваны НКУС СССР і расстраляны.

Злачынствы, здарэнні

Пры канцы кастрычніка 1922 г. адбыўся смелы бандыцкі напад на маёнтак Станіславава на Лідчыне. Прэса падрабязна апісвала падзеі, выкліканыя гэтым нападам. Газета «Слова» паведамляла: «Ад Альфрэда Бразоўскага з Гурнофеля, які зараз знаходзіцца ў Вільні, мы даведаліся пра нязвыкла смелы бандыцкі напад, які адбыўся ў мінулую пятніцу. У белы дзень уладальнік маёнтка Станіславава з Лідскага павета Міхал Бялінскі ехаў на брычцы па тракце Ішчална – Васілішкі. Каля 1-й гадзіны дня адбыўся напад. З лесу выскачыў высокі мужчына, узброены карабінам, накіраваў зброю на Бялінскага, які выскачыў з брычкі і хацеў дастаць рэвальвер з кішэні. Да брычкі падбеглі яшчэ два бандыты з завязанымі тварамі, схопілі Бялінскага за рукі і пасадзілі ў брычку, потым, сеўшы ў яе ўсе разам, паехалі ў Станіславава. Па дарозе бандыты адабралі ў Бялінскага два залатыя гадзіннікі (адзін з гербам Юнаша, другі эмаліраваны з выявай Касцюшкі) і гербавы сыгнет. Прыехаўшы ў двор Станіславава, бандыты загадалі адчыніць незгаральную касу і забралі адтуль 20 018 000 марак, аднак срэбра, якое там было, не ўзялі. Таксама забралі з маёнтка рэвальвер і карабін. Потым бандыты адвялі Бялінскага ў лес, каб яго расстраляць. Аднак Бялінскі ўгаварыў іх не забіваць яго, спасылаючыся на тое, што яны ўзялі ў яго маёнтку вялікую здабычу. Яму пакінулі жыццё, узяўшы слова гонару, што ён не будзе звяртацца ў паліцыю»²⁵².

Бялінскі слова стрымаў, паліцыю выклікаў адзін з яго парабкаў. Паліцыя прыехала з Васілішак праз дзве гадзіны пасля нападу. У той жа дзень адзін з нападнікаў быў арыштаваны ў Скрыбаўцах.

Ужо на пачатку лістапада прэса паведаміла пра разбор справы аб рабунку ў судзе. «27 лістапада ў судзе... будзе разглядацца справа Станіслава Жылінскага і Станіслава Войшніса, абвінавачаных у тым, што 19 кастрычніка 1922 г. у маёнтку Станіславава Васілішскай гміны... звязалі гаспадара Міхала Бялінскага і пагражаючы яму карабінам, забралі ў яго 1 350 долараў, залаты гадзіннік, сыгнет і 8 000 польскіх марак»²⁵³.

Тады ж прэса пісала, што Віленскі акруговы суд у Лідзе 25 кастрычніка 1922 г. разглядаў справу Яна Дзімітровіча, абвінавачанага ў тым, што падчас неабходнай самаабароны ён забіў Конрада Шыманскага. Суд прыгаварыў Дзімітровіча на тры месяцы турмы²⁵⁴.

Пры канцы лістапада 1922 г. нейкі Ян Янушаў паведаміў паліцыі аб забойстве свайго брата ў Лідзе. «Забойца – асоба з прозвішчам Баранаў. Вядзецца следства»²⁵⁵.

6 лютага 1923 г. суд Віленскай судовай акругі на выязной сесіі ў Лідзе прыгаварыў да кары смерцю праз расстрэл: Юзафа Грыця, сына Юзафа, узрост – 20 гадоў, Яна Гойла, сына Максіма, узрост 26 гадоў, Яна Карповіча, сына Яна, узрост – 27 гадоў, Яна Місевіча, сына Яна, узрост – 30 гадоў. Забойцы былі абвінавачаны ў зброевым нападзе 1 студзеня 1923 г. на дом Рафала Гардона ў вёсцы Ракавічы, у той жа дзень зброевы напад з ужыццём гранат на дом Міхала Дамінікевіча і спаленне гэтага дома. Бандыты расстраляны 7 лютага 1923 г. у 14.30 у Лідзе²⁵⁶. Беларуская газета «Новае Жыццё» таксама пісала, што «5-га лютага [1923 г. – Л. Л.] згодна з прысудам Віленскага Доразнага Суду былі расстрэлены ў Лідзе сяляне: Язэп Гойла, Ян Карповіч, Ян Місевіч і Язэп Грыць за аружны напад на аднаго з мясцо-

²⁵¹ Рак-Міхайлоўскі С. Турэмны дзённік / Падр. да друку і прадмова А. Пашкевіча // Куфэрак Віленшчыны. № 1 (12). 2007. С. 48–97.

²⁵² Słowo. № 73. 26 października 1922.

²⁵³ Słowo. № 84. 9 listopada 1922.

²⁵⁴ Słowo. № 84. 9 listopada 1922.

²⁵⁵ Słowo. № 97. 24 listopada 1922.

²⁵⁶ Słowo. № 34. 13 lutego 1923.

вых жыхароў»²⁵⁷. Падчас суда стала вядома, што хеўра з жыхароў Арлянскай гміны Лідскага павета (з вёскі Стукалы Тамаш і Антон Сухоцкія і Ян Якімчык, з вёскі Турэйск Аляксандр і Ян Гойлы і Юзаф Грыць, жыхар вёскі Новадзеражні Ян Карповіч, жыхар вёскі Галынка Ян Місевіч, жыхары вёскі Лепяшанкі Аляксандр Санюкевіч, Канстанцін Масталовіч, Браніслаў і Сцяпан Шэршні) зрабіла цэлы шэраг нападаў і рабункаў. Апошні раз бандыты ў першы дзень Новага 1923 года зрабілі збройны напад у вёсцы Ракавічы Ражанкаўскай гміны, дзе дашчэнтну апрацавалі краму мясцовых гандляроў Рафала Гардона і Міхала Дамінікевіча, а потым аблілі бензінам і падпалілі²⁵⁸.

Аднак збройныя напады працягваліся. 22 лютага 1923 г. два ўзброеныя бандыты напалі на гандляра Абрама Рыбака, які на конных санях вяртаўся з Вільні ў Ліду. Яны адабралі ў гандляра каня з санямі, 2 пуды жыта і 200 000 польскіх марак, «пасля чаго схаваліся ў лесе»²⁵⁹.

У чэрвені 1923 г. два гандляры з Ліды былі абкрадзены на вакзале ў Вільні, у Я. Шмулевіча выцягнулі з кішэні 110 000 польскіх марак і асабістыя дакументы²⁶⁰, а ў А. Кармінскага – залаты гадзіннік і цэлых 5 мільёнаў марак²⁶¹.

Беларуская газета «Новае Жыццё» пісала пра здарэнне ў Лідскім гарнізоне польскага войска ў 1923 г.: «Ліда. «Добрыя» парадкі ў тутэйшых вайсковых аддзелах. Ахвярай гэтых парадкаў стаў Міхаць Грыб з вёскі Куты Крэўскае гм. Яго, як рэзэрвіста, забралі на 8 тыднёвае вучэнне. Праз нейкі час ён захварэў на тыфус, але... і хвораму ня далі спакою. У нядзелю 22 красавіка ўсіх павялі на прысягу, павялі таксама і яго, хоць і хворага. Быў дождж, на якім прыйшлося стаяць каля гадзіны і, вярнуўшыся да шпіталю, небарака праз 3 дні аддаў Богу душу»²⁶².

Не абыходзілі бокам наш край прыродныя з'явы і эпідэміі: «Беняконі. Страшэн-

най бурай з градам і громам 12 траўня каля Беняконь шмат гдзе пабіта збожжа. Ліўнем зруйнаваны ўва многіх мясцох гароды і сьвежыя засевы на палёх. У вёсцы Бражэльцы ад маланкі згарэла ўся будоўля аднаго гаспадара. Згарэў хлопец гадоў 17 і шмат дамовай жывёлы»²⁶³. «Чума буйной рагатай жывёлы. У апошнія дні ў Лідскім павеце занатавана 4 выпадкі чумы буйной рагатай жывёлы. Адміністрацыя ўняўлады, каб не дапусціць распаўсюду, выдалі адпаведныя пастановы»²⁶⁴.

Наладжванне стабільнага і бяспечнага чыгуначнага руху пасля 6 год ваеннага ліхалецця ішло цяжка. З-за таго што чыгунка шмат гадоў не абслугоўвалася згодна з рэгламентам, пасля моцных дажджоў на ўчастках Ліда – Маладзечна (каля Багданава) і Ражанка – Масты было пашкоджана чыгуначнае палатно, рух цягнікоў спынены²⁶⁵.

Віленская газета «Слова» пісала ў верасні 1922 г.: «У ноч з 17 на 18 верасня на перагонне Ліда – Скрыбаўцы сутыкнуліся два таварныя цягнікі. Разбіта 5 вагонаў, на рэйках затор. Хуткі цягнік з Варашавы з-за гэтага пайшоў праз Ваўкавыск-Баранавічы-Ліду і прыйшоў у Вільню ў 12.30»²⁶⁶.

У лютым 1923 г. у цягніку № 1613, які з боку Вільні ўжо падыходзіў да Ліды, у вагоне 1-га класа вынікала спрэчка, якая перайшла ў бойку. Падчас бойкі адзін з пасажыраў на хаду выкінуў з вагона Баляслава Даляховіча і спрабаваў выкінуць яшчэ аднаго свайго спадарожніка. Пасажыры вагона спрабавалі спыніць цягнік, сарваўшы стоп-кран, але ён не працаваў. Пасля прыбыцця цягніка на станцыю Ліда хуліган быў арыштаваны паліцыяй, а Даляховіч хутка прыйшоў сюды сам²⁶⁷.

24 жніўня 1923 г. міжнародная прэса паведаміла пра найвялікшае чыгуначнае крушэнне за ўсю гісторыю Лідскай чыгункі: загінула 50 чалавек і больш за 100 чалавек было паранена, калі пад Лідай

²⁵⁷ Новае Жыццё. № 2. 10 сакавіка 1923.

²⁵⁸ Słowo. № 20. 26 stycznia 1923.

²⁵⁹ Słowo. № 45. 25 lutego 1923.

²⁶⁰ Słowo. № 125. 9 czerwca 1923.

²⁶¹ Słowo. № 126. 12 czerwca 1923.

²⁶² Новае Жыццё. № 11. 11 траўня 1923.

²⁶³ Наша Думка. № 21. 27 траўня 1921.

²⁶⁴ Słowo. № 4. 4 sierpnia 1922.

²⁶⁵ Słowo. № 3. 3 sierpnia 1922.

²⁶⁶ Słowo. № 41. 18 września 1922.

²⁶⁷ Słowo. № 28. 6 lutego 1923.

пасажырскі цягнік «Вільня – Варшава» сышоў з рэек. Трагедыя была выклікана размы-
вам чыгуначнага насыпу²⁶⁸. Аднак віленская газета «Слова» паведаміла, што ў выніку
сходу цягніка «Вільня – Варшава» № 816 з рэек ранена 11 чалавек, загінула жанчына з
дзіцем. Газета піша, што пагалоска пра тое, што вагон з моста ўпаў у Нёман і загінула
40 пасажыраў – няпраўда, бо мост знаходзіцца ў стане рамонт²⁶⁹. У наступным нумары
газета паведаміла, што параненыя знаходзяцца ў лідскім шпіталі²⁷⁰. Потым газета пісала,
што на месца здарэння прыбыў міністр транспарту Карлінскі, а вінаваты ў крушэнні
стрэлачнік Пянкевіч, які ўжо арыштаваны²⁷¹.

²⁶⁸ Meriden Daily Jornal. 1923. Aug. 24.

²⁶⁹ Słowo. № 186. 24 sierpnia 1923.

²⁷⁰ Słowo. № 187. 25 sierpnia 1923.

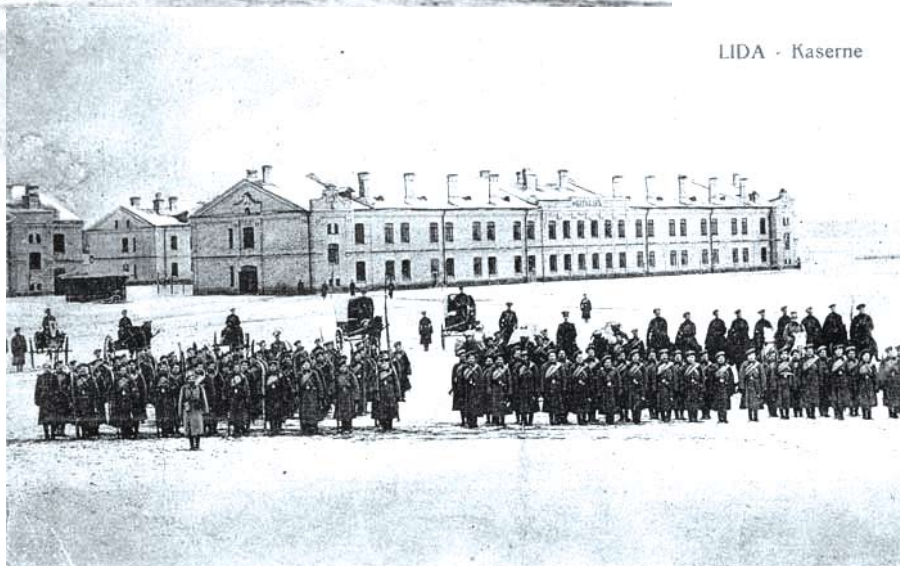
²⁷¹ Słowo. № 188. 26 sierpnia 1923; № 189. 28 sierpnia 1923.

LIDA — Russische Kasernen
ЛИДА — Казарны

LIDA - Kaserne

*Войскі перад Паўночным
гарадком*

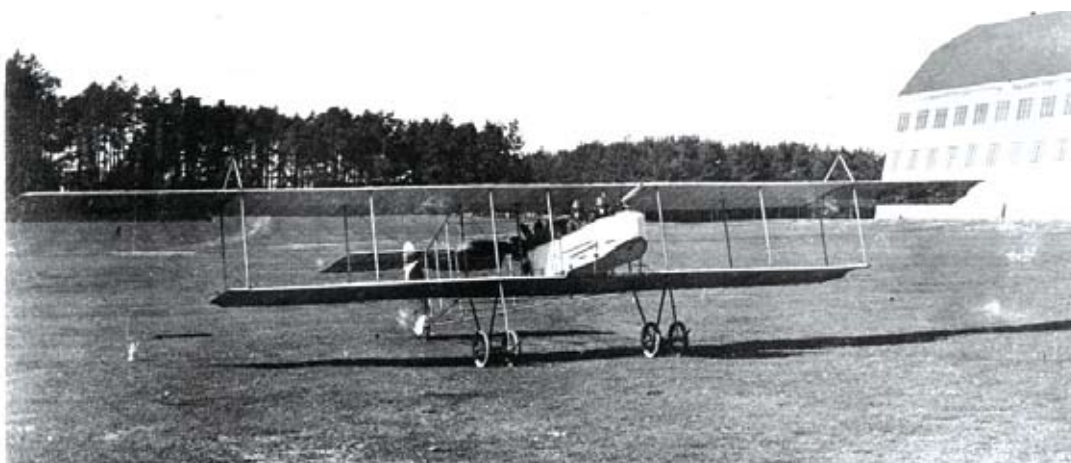
*Будынак, дзе размяшчалася лідская паліцыя, менавіта перад гэтым
будынкам 30 ліпеня 1914 г. гараджане абмяркоўвалі пачатак вайны*

Вуліца Віленская, за спіной – перакрыжванне вул. Віленскай і Каменскай (сучасныя вул. Савецкая і Ленінская), наперадзе: злева Рыначная плошча (зараз – пл. Леніна), справа паліцыя, таксама справа ў канцы перспектывы – Свята-Міхайлаўская царква

Лідскі Мікалаеўскі вакзал перад 1914 г.

Аэраплан «Фарман» на Лідскім аэрадроме. Можна, менавіта ён кружыў над горадам у дзень пачатку мабілізацыі

*Язэп Пашкевіч, аўтар
«Нашай Нівы»*

*Нагрудны знак
172-га Лідскага палка*

*Генерал-маёр Яўген фон
Гротэ дэ Буко, першы
лідар беларускага
руху ў горадзе Ліда*

*Фотаздымкі з справы
пра крушэнне вайсковага
цягніка ў Лідзе
16 жніўня 1914 г.*

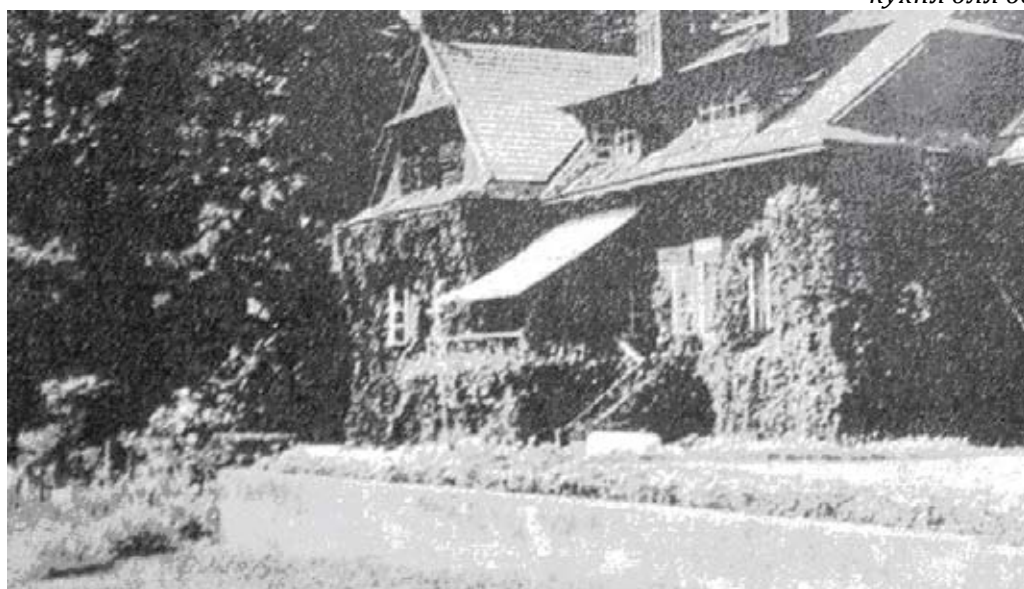

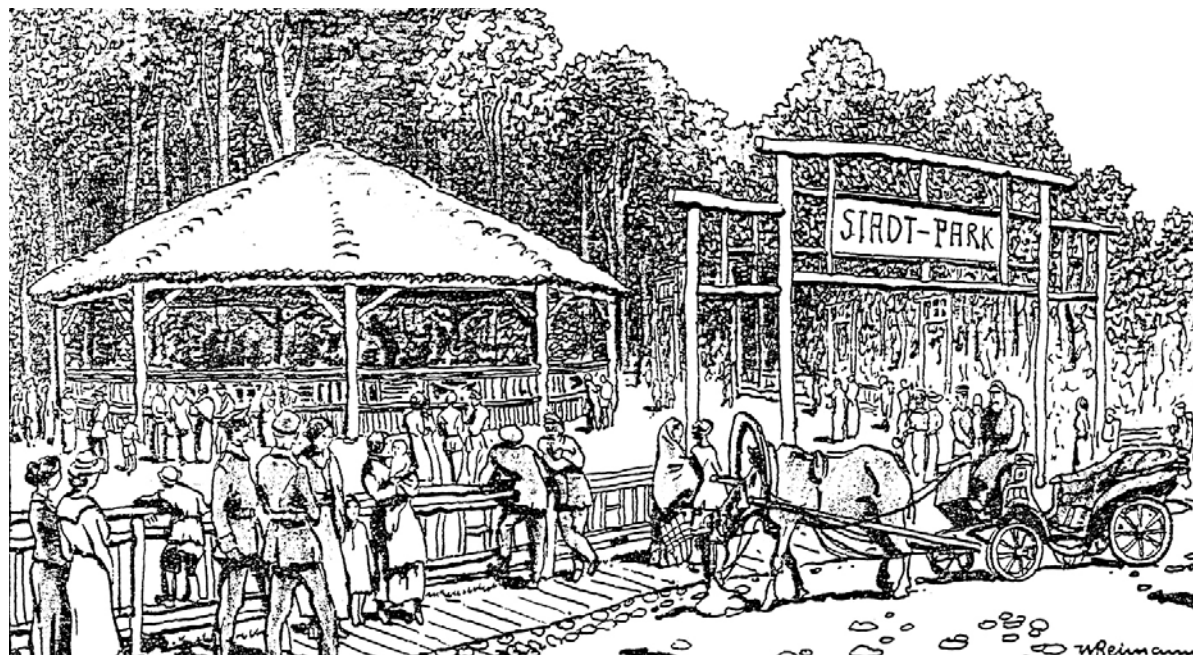
Лідскае казначэйства перад 1914 г.

Яўрэйская Народная бясплатная кухня для бедных, 1916 г.

Сядзібны дом Сапегай у Спужы

Малюнак нямецкага мастака Рэймана 1917 г., які паказвае Лідскі гарадскі парк, што размяшчаўся на тэрыторыі ад цяперашняга кінатэатра «Юбілейны» да 13-павярховага інтэрната па вул. Замкавай. Тут адбываліся рэгістрацыя і агляд мабілізаваных жаўнераў у жніўні 1914 г.

*Яўрэйская Народная
бясплатная кухня
для бедных, 1916 г.*

*Раздача жаўнерамі
супу бедным, 1917 г.*

«Нямецкі дом», вул. Віленская, 19

Ліду наведвае кайзер Германіі Вільгельм II, сустрэча кайзера на чыгуначным вакзале; побач з кайзерам камандуючы 12-й рэзервовай арміяй Макс фон Фабек і генерал Бернгардзі (здымак з калекцыі Вадзіма Нікалаева)

Кайзер прымае парад нямецкіх войску Паўночным гарадку, 31 мая 1916 г.

*Рынкавая плошча,
фотаздымак з
Die Woche, Jahrgang
1916. Nr. 24*

Нямецкія жаўнеры на Рынкавай плошчы горада, 1917 г.

Лідскія пажарныя, 1917 г.

Вучэнні ваенных пажарных у Лідзе

Фахверкавы будынак пажарнай аховы,
пабудаваны ў 1916 г. на вул. Віленскай

*Польская гармата на
пазіцыі пад Лідай у 1919 г.*

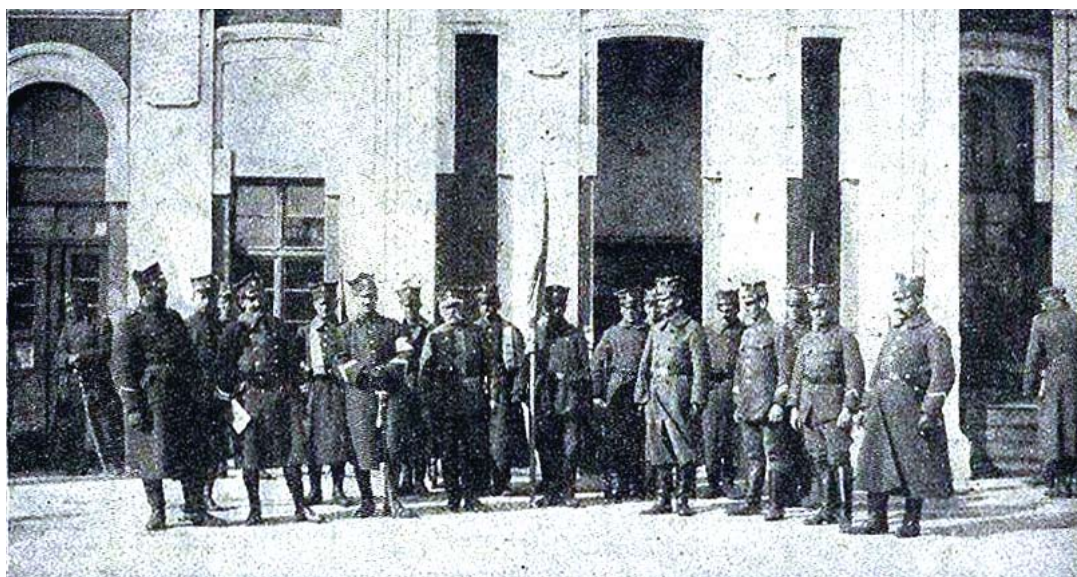
*Выгрузка польскага самалёта на станцыі
Скрыбаўцы перад наступленнем на Ліду ў 1919 г.*

*Падвода з забітымі польскімі
жаўнерамі пад Лідай у 1919 г.*

*Прывал пад Лідай, агляд
параненага каня ў 1919 г.*

*Добраахвотніцкі «батальён смерці» з Познані з палкоўнікам
Юзефовічам, ветэранам 1863 г., на лідскім вакзале*

Частка 3

ЛІДЧЫНА ў 1924-1929 гг.

LIDA. UL. SUWALSKA.

Вуліца Сувальская ў 1926 г.

Пісьменнік Ежы Путрамонт, чый бацька быў пераведзены з Вільні ў Ліду на пасаду каменданта Павятовай камендатуры папаўненняў (начальніка павятовага ваенкамата), у сваіх мемуарах пакінуў яскравае апісанне наша горада ў 1925 г.: «Першае ўражанне было фатальнае. Пасля прыгожага, узгорыстага і лясістага пейзажу Новай Вілейкі Ліда выглядала жахліва. Плоская раўніна, бруднае малое паселішча, уціснутае паміж трыма вялікімі балотамі, зарослымі вольхамі, поўнымі гарластых варон. Бедныя яўрэйскія крамкі. Смурод пасля тысяч конных вазоў, якія загароджвалі ўвесь, злітуйся Божа, цэнтр горада ў гандлёвыя дні. Заміж прыгожай Віленкі – малая, здрадлівая Лідзейка, уся ў чароце, недаступная, бо вілася ў балотах, гразкая і пякельна халодная.

Другое і трэцяе ўражанне не былі лепшымі. У цэнтры горада два касцёлы і два кінатэатры. Насупраць меншага, які называўся «Эдысон», – цукерня з назвай «Амерыка». Тут да галоўнай вуліцы Сувальскай пад прамым вуглом далучалася другая – Трэцяга Траўня. Вяла яна міма што раз меншых домікаў да паўвёскі, якая называлася Слабодка. Адтуль стары тракт, засаджаны старымі бярозамі яшчэ, бадай, пры Кацярыне, ішоў праз Скідзель на Гародню.

Сувальская таксама заканчвалася вёскамі, якія выконвалі абавязкі прадмесцяў. На поўнач ляжала Закасанка. Тудой ездзілі цераз Бастуны, Воранава, Беняконі і яшчэ некалькі, смакавіта названых станцый, на Вільню. Паўднёвы канец меў сваё прадмесце без назвы, раскіданае па некалькіх вулачках. Тут ішла дарога на Наваградка і Баранавічы. Неўзабаве я меў пазнаёміцца з ёй вельмі блізка.

Бацька наняў для нас памяшканне на другім паверсе аднаго з драўляных домікаў пры вуліцы Сувальскай, бліжэй да Закасанкі. Што гэта быў за горад – няхай засведчыць наш падворак. Пачынаўся ён каля галоўнай вуліцы. Насупраць быў дом Вітажэнцаў, драўляны, аднапавярховы. За ім адразу было балота, рэчка Лідзейка і ўжо нічога болей, палі. Наш падворак

заканчваўся вялікай кучай вольхаў, якімі зарасло другое балота. За ім была пустая гарадская паша, якую называлі Выган. І ўжо канец горада. Вельмі далёка – можа за паўтара кіламетры – некалькі асобных гаспадарак. Каля на Маладзечна, каля на Вільню, якія перасякаліся, далей яшчэ казармы, так званая Сім-Сім, або 77 палка пяхоты Ковенскіх стральцоў, якія хадзілі з мядзведзем – гербам Коўні – на пагонах.

Такім чынам – тры вёскі, злучаныя паміж сабой нітачкамі дзвюх паўгарадскіх вуліц. У сярэдзіне было яшчэ некалькі вуліц меншых, вельмі брудных і бедных, дзе жылі ў асноўным яўрэі. Была яшчэ чацвёртая вёска, найцікавейшая, якая называлася Маргі. Зачапілася яна за вуліцу Трэцяга Траўня, але заставалася звычайнай вёскай з «жураўлямі» пры студнях, з крытымі саломай «хатамі», хлявамі, «свіронкамі» ці жытніцамі, са сваёй чародой жывёлы, якую ганялі на блізкі Выган. Адзінай саступкай на карысць горада было электрычнае святло і прыезджыя гімназісты, якія стаялі «на пастоі»¹.

Прыкладна такія ўражанні пакідаў горад і ў іншых аўтараў. Пры канцы 1925 г. віленскі журналіст газеты «Слова», наведаўшы наш горад, напісаў наступны тэкст: «...пакінулі пакункі на вакзале і пайшлі ў павятовы горад Ліда. Мінаем рэйкі, пасля іх праходзім дзве нейкія цёмныя і балоцістыя вуліцы – і мы ў «цэнтры горада». На адным з дамкоў пры слабым асвятленні чытаем шыльду газеты «Слова». Разумею, што гэта вуліца м-ра Мацкевіча, на якой знаходзіцца наш адзел. Адсюль кіруемся ў бок пошты. Трэба зкамунікавацца з Наваградкам і Вільняй. [...] Ад 12-й гадзіны ночы Ліда засынае сном праведніка. Ані жывой душы на вулачках. Хочам недзе павячэраць. На бліжэйшай цукерні аб'ява «Сёння канцэрт», ідзем далей і бачым заманлівую шыльду рэстарачыі «Брыстоль». Але дарма, рэстарачыя зачынены. Усюды ціша і цімрэча. Вяртаемся на станцыю, але тут таксама немагчыма знайсці аніякай ежы. У зале

¹ Путрамонт Ежы. Паўвеку. Пераклад з польскай Станіслава Судніка // Лідскі Летанісец. № 1 (53). 2011. С. 61-62.

2-га класа буфет яшчэ працуе, але абслуга спіць так, што рэха ажно разыходзіцца па станцыі. Да прыбыцця нашага цягніка ў 2.30 на Баранавічы праводзім час у размове з чыгуначнікамі»².

У 1927 г. уражанні тыя самая: «[Горад] ляжыць у балоце і дрыгве, мясцовасць нездаровая. Дамы жабрацкія, пераважна аднапавярховыя драўляныя. Адзіная аздоба горада – муры замка Гедзіміна... Няма

польскіх гатэляў, рэстаранаў, кавярняў [маецца на ўвазе, што гэты бізнес у руках яўрэяў – Л. Л.]. Ёсць толькі адна сталоўка «Кола полек» (Kola Polek)... У «Коле полек» раней меўся «Клуб чыноўнікаў», у якім было інтэнсіўнае інтэлектуальнае і культурнае жыццё і збіралася мясцовая інтэлігенцыя... Зараз клуб страціў сваё памяшканне»³.

² Słowo. № 246 (959). 28 października 1925.

³ Kurier Wileński. № 241 (990). 21 października 1927.

Грамадска-палітычнае жыццё

У выніку Першай сусветнай вайны на Еўрапейскім кантыненце ўтварыліся новыя дзяржавы, большасць якіх, услед за Вялікабрытаніяй і Францыяй, абрала дэмакратычны лад кіравання. Ва ўсіх гэтых краінах назіралася развіццё моцных нацыянальных партый, якія імкнуліся да павышэння ролі дзяржавы ў грамадскім жыцці і да абмежавання палітычнага ўплыву нацыянальных меншасцей. Ужо ў 1922 г. у Італіі прыйшла да ўлады партыя Беніта Мусаліні, якая паступова адхіліла іншыя партыі ад уплыву на палітыку дзяржавы.

Пасля выбараў у Сейм і сенат у 1922 г. Юзаф Пілсудскі пачаў паступова адыходзіць ад актыўнага палітычнага жыцця. Не пагадзіўшыся са стратай уплыву ў войску на карысць чарговых міністраў ваенных спраў, ён у траўні 1923 г. пакінуў Варшаву і пераехаў у недалёкі Сулеювек. Застаючыся ўбаку, Пілсудскі працягваў падтрымліваць кантакты з асобнымі палітыкамі з партый левай арыентацыі і з афіцэрамі-легіянерамі, якія захавалі яму вернасць яшчэ з часоў Першай сусветнай вайны. Пілсудскі працягваў цікавіцца дзейнасцю парламента, з крытыкай якога ўсё часцей выступаў на старонках друку, а часам і проста абражаў дэпутатаў. Да таго часу ўсё больш паўсюднымі сталі патрабаванні ўнесці змены ў канстытуцыю для ўмацавання выканаўчай улады за кошт заканадаўчай. Гэтымі настроямі і скарыстаўся маршал Пілсудскі і яго прыхільнікі.

Напачатку траўня 1926 г., пасля чарговага ўрадавага крызісу, прэзідэнт Вайцяхоўскі ізноў сфармаваў кабінет з прадстаўнікоў правацэнтрэўскіх партый, так званых Хьена-Пяст на чале з Вітасам. Для прыхільнікаў маршала гэта паслужыла сігналам да дзеяння. 12 траўня разам з вернымі яму вайсковымі часткамі Пілсудскі «ўзняў рокаш супраць Прэзідэнта і прызначанага ім ураду для захопу ў свае рукі дыктатарскай улады» – такое абвінавачанне ў звароце да народа высунулі супраць яго члены ўрада Вітаса. Апраўдваючы сваё вы-

ступленне, Пілсудскі праз некалькі дзён пасля перавароту заявіў: «Калі вакол нас булькочуць звады і партыйная зайздрасць, калі бурляць і напальваюцца міжусобіцы, салдату цяжка захоўваць спакой».

У першай палове траўня 1926 г. у Варшаве адбыліся лёсавызначальныя падзеі, пра якія беларуская газета пісала: «12.05. Паасобныя часьціны войск, раскватэраваныя ў раёне Рэмбэртава (пад Варшавай)... адмовіліся падчыніцца сваёй уладзе, пайшлі ў сталіцу ды занялі часць места. Пасля палудня марш. Пілсудскі адбыў на нараду з п. Прэзідэнтам Рэспублікі ў справах, зьвязаных з выступленьнем гэтых атрадаў. Увечары паміж стала раскватэраванымі ў Варшаве войскамі і гэтымі атрадамі дайшло да сутычак... Паміж п. Прэзідэнтам Рэспублікі і маршалам Пілсудскім адбываюцца далейшыя перагаворы...»⁴.

Пасля трох дзён баёў за сталіцу паміж вернымі ўраду войскамі і ракашанамі, калі загінула ўжо каля 400 чалавек, урад Вітаса падаў у адстаўку. Тое ж самае зрабіў прэзідэнт Вайцяхоўскі. У адпаведнасці з канстытуцыяй, улада ў краіне перайшла ў рукі маршала Сейма Мацея Ратая. Перамогу Пілсудскага з захапленнем віталі левыя на чале з ППС і нават камуністы. Удзельнікі працоўных мітынгаў патрабавалі роспуску парламента і ўсталявання дыктатуры пралетарыяту па бальшавіцкім узору.

Ежы Путрамонт пісаў пра адгалоскі гэтых падзей у Лідзе: «Пераварот страсянуў увесь горад. Стаялі тут два палкі: згадваны ўжо 77 полк ковенскіх стральцоў і 5 лётны полк (насамрэч яшчэ ў Лідзе стаяў яшчэ 11-ы лётны полк – Л. Л.). Камандзір першага, палкоўнік Альтар, здаецца, схільны быў падтрымаць легальны ўрад. На шчасце для сябе ён не паспеў вызначыцца. Лётчыкі таксама вагаліся. Затое ў нашым класе дайшло да вострай барацьбы. Цікавы быў падзел сілаў: сыны мясцовага старасты, Здановічы, сын ваенкама (каменданта РКУ), ніжэй падпісаны, сын адваката Рынкевіч, сын уладальніка

⁴ Беларуская Справа. № 7. 14 траўня 1926.

маёнтка Маргевіч і яшчэ пару з «лепшых сфер» стаялі на баку Вайцяхоўскага. Сыны чыгуначнікаў, нап. Баклан (мянушка «Булачка», дасканалы крайні), Клебанці Юрага, некаторыя з мужыцкіх дзяцей (Круповічы) і, наогул, прадстаўнікі народу – ставілі на Пілсудскага. Даходзіла да боек. І адны, і другія, зрэшты, з-за няясных суадносін сілаў, лічылі за лепшае выжываць у паштурхванні адзінага нашага яўрэйчыка Герша Любчанскага»⁵.

Пра тагачасныя падзеі ў Лідзе беларуская газета паведамляла: «Надочы ў Лідзе адбываліся муштры 11 палка лятуюў. Калі колькінаццаць аэраплянаў знаходзіліся ў паветры, з аднаго з іх пасыпаўся град лістовак. У лістоўках была надрукавана гарачая адозва проці таго, што на чале міністэрства вайсковых спраў стаяць людзі, якія прымалі ўчасьце ў маёвым замаху. Устанавіць, з якога аэраплану яны былі кінуты, ня ўдалося»⁶.

Здзівіўшы ўсіх, Пілсудскі не распусціў Сейм і не пачаў зводзіць асабістыя рахункі з пераможанымі – у краіне не пачалася крывавае рэвалюцыя. Маршал сфармаваў новы ўрад на чале з прафесарам Львоўскага політэхнічнага інстытута Казімірам Барталем, які ўхваліла левацэнтрысцкая частка Сейма разам з Клубам нацыянальных меншасцей. Клуб разлічваў на рэалізацыю новага варыянту федэратыўнага плану – шырокай аўтаноміі ўсходнім ускраінам краіны. У канцы траўня 1926 г. тая ж самая кааліцыя абрала новага прэзідэнта Другой Рэчы Паспалітай, ім стаў Ігнацы Масціцкі, прафесар хіміі, буйны навуковец і вынаходнік, паплекнік Пілсудскага, які знаходзіўся пад яго моцным уплывам. Але ўлада ў краіне фактычна апынулася ў руках начальніка дзяржавы – маршала Пілсудскага.

Урад Барталя прапанаваў праграму санацый – аздараўлення дзяржавы. Такая назва замацавалася неўзабаве за формай кіравання, якая ўсталявалася ў Польшчы пасля травеньскага перавароту. Праграма

санацый прадугледжвала першым чынам умацаванне ўлады прэзідэнта і ўрада пры адначасовым скарачэнні паўнамоцтваў парламенту, планавала правядзенне рэформ у сістэме арганізацыі войска і ажыццяўленне капіталаўкладанняў у народную гаспадарку. У міністэрствах і на вышэйшых камандных пастах у войску з'явіліся новыя людзі, звязаныя ў мінулым або з Легіёнамі, або з палітычнымі групамі, якія прызнавалі аўтарытэт маршала Пілсудскага.

Першым дакументам, вынесеным новай уладай на абмеркаванне парламенту, стаў праект змены канстытуцыі. Гэтыя змены атрымалі назву жнівеньскай навэлы. Змены ўмацоўвалі ролю прэзідэнта, надаўшы яму права выдання ўказаў, якія маюць сілу закона. Урад Барталя, выкарыстоўваючы спрыяльную эканамічную кан'юнктуру, падрыхтаваную працай папярэдніх урадаў, пачаў праводзіць актыўную эканамічную палітыку, у выніку чаго адкрываліся новыя прамысловыя прадпрыемствы, умацавалася нацыянальная валюта краіны, працягвалася аграрная рэформа. Усё гэта павялічыла аўтарытэт новага ўрада. У палітычнай сферы ўлады пачалі ствараць трывалы палітычны падмурак – Беспартыйны блок працы разам з урадам.

Менавіта на гэтым палітычным фоне адбывалася грамадскае жыццё на Лідчыне.

Падзеі на Лідчыне

16 красавіка 1924 г. святкаваліся пятыя ўгодкі вызвалення Ліды ад бальшавікоў. Святкаванне пачалося з набажэнства ў фарным касцёле, пасля чаго гараджане наведальі магілы загінуўшых у 1919–1920-х гг. на гарадскіх могілках⁷.

25 траўня 1924 г. Ліду наведаў прэзідэнт Польшчы Станіслаў Вайцяхоўскі: «У 9 гадзін раніцы цягнік прэзідэнта спыніўся ў Лідзе. На ўпрыгожаным пероне высокага госця сустракалі старшыня грамадскага камітэта і прадстаўнік Звязу землеўласнікаў князь Людвік Чацвярцінскі, прадстаўнікі гараджан разам з каталіцкім, праваслаўным і яўрэйскім духавенствам. Пасля сустрэчы на вакзале прэзідэнт у суправаджэнні коннага эскорта паехаў у

⁵ Путрамонт Ежы. Паўвеку. Пераклад з польскай Станіслава Судніка // Лідскі Летпісец. № 1 (53). 2011. С. 64.

⁶ Народная Справа. № 7. 11 жніўня 1926.

⁷ Słowo. № 92 (509). 24 kwietnia 1924.

горад. Прэзідэнт прыняў шэраг дэлегацый і наведаў казармы 77 палка пяхоты, дзе прыняў удзел у ганаровым адкрыцці помніка загінуўшым жаўнерам 77 палка. Помнік у выглядзе калоны быў пабудаваны па праекту падпалкоўніка Сестраневіча. У 13.00 прэзідэнт выехаў у Наваградак»⁸.

У красавіку 1925 г. прэса паведаміла пра смерць Тэадоры Манчунскай – удзельніцы паўстання 1863 г., дачкі Тэадора Нарбута.

Тэадора Манчунская – дачка знакамітага гісторыка Тэадора Нарбута, сястра камандзіра лідскіх паўстанцаў Людвіка Нарбута і сама паўстанка 1863 г.

Тэадора (Тося) нарадзілася ў маёнтку Шаўры Лідскага павета 1 красавіка 1830 г. Атрымала выдатную хатнюю адукацыю. У 18 гадоў выйшла замуж за Альберта Манчунскага, але ў 21 год стала ўдавой і вярнулася ў бацькоўскі дом. Займалася грамадскай працай, прымала чынны ўдзел у падрыхтоўцы паўстання.

Калі пачалося паўстанне – апынулася сярод актыўных удзельнікаў (у шэрагах паўстанцаў акрамя старэйшага брата Людвіка былі браты Баляслаў і Францішак). Тэадора ўзяла на сябе матэрыяльнае забеспячэнне аддзела, якім кіраваў Людвік Нарбут. Збірала грошы, даставала і прывозіла зброю, вопратку, харчаванне, знаходзіла добраахвотнікаў. Пасля паразы паўстання моцны аддзел казакоў атачыў маёнтак у Шаўрах, каб арыштаваць Тосю, але яна даведалася пра засаду і ў мужчынскай вопратцы ўцякла ў Гародню, а потым далей за мяжу. За мяжой доўгі час жыла ў сям’і графа Пшадзецкага. Потым пераехала ў Кракаў, дзе апеку над ёй узялі манахіні-феліцыянікі. Напісала кнігу ўспамінаў. Памерла 27 сакавіка 1925 г.

5 ліпеня 1925 г. праз Ліду ў бок Вільні праехала калона з 22 аўтамабіляў, якія ўдзельнічалі ў аўтапрабегу «Варшава – Вільня»⁹.

1928 г. пачаўся з гучнага палітычнага скандалу паміж Польшчай і Літвой, гэтая тэма працяглы час не сходзіла са старонак прэсы. Адным з складнікаў скандалу сталася падрыхтоўка на базе 77-га Ковенскага пяхотнага палка, які дыслакаваўся ў Лідзе, баевікоў для ўрывання ў Літву. Кіраваў баевікамі літоўскі эмігрант Плячкэйціс. У казармах Паўночнага гарадка знаходзіліся

⁸ Słowo. № 119 (536). 27-go maja 1924.

⁹ Słowo. № 149 (863). 5 lipca 1925.

жаўнеры ў форме літоўскага войска, і таму лідская тэма прысутнічала ва ўсіх дыпламатычных нотах літоўскага ўрада і неаднаразова абмяркоўвалася ў Лізе Нацый¹⁰. Польскі ўрад спачатку адмаўляўся ад свайго ўдзелу ў падрыхтоўцы баевікоў¹¹, але потым спыніў падрыхтоўку. Путрамонт успамінаў: «Яшчэ адна драбніца з той эпохі... Некалькі разоў сустракаліся на вуліцы жаўнеры з досыць дзіўнымі адзнакамі. Заміж мядзведзіка традыцыйнага значка Сім-Сім¹² мелі на шапцы кавалак зялёнай стужачкі. Я быў яшчэ смаркаты, каб слухаць больш уважліва каментары, якія тая стужачка выклікала, бубнілі нешта пра марш на Коўню. Здаецца, што справа ішла пра паўтарэнне аперацыі Жалігоўскага, прастварэнне на Літве ўраду, які пайшоў бы на прымірэнне, а можа, і унію з Польшчай. Падобна, што быў такі генерал Плячкэйціс, які падтрымліваў такія планы. Зялёныя стужачкі павінны былі яму дапамагчы. Але ў снежні апярэдыў яго Вальдэмарас, здзейсніўшы ў Коўне пераворот хутчэй пранямецкай арыентацыі. Зялёныя стужачкі неяк зніклі, вярнуліся даўнія мядзведзікі»¹³.

У нядзелю 18 сакавіка 1928 г. у Лідзе, «на Юзэфа», святкаваліся імяніны маршала Пілсудскага. Пасля набажэнства ў фарным касцёле адбыўся парад войскаў Лідскага гарнізона. Потым, у 13-й гадзіне ў кінатэатры «Нірвана» адбыўся збор лідскай грамадскасці. У панядзелак, 19 сакавіка, зраніцы адбылося набажэнства ў касцёле піяраў, пасля набажэнства – дэфіляда па вуліцах горада, і ў 13 гадзін паўторны збор лідскай грамадскасці¹⁴.

У нядзелю, 10 чэрвеня 1928 г., з рэфэратам пра палітычную сітуацыю ў Сейме і Сенаце ў Лідзе выступіў пасол Акуліч. Паслухаць Акуліча сабраліся 200 чалавек. Сярод іншага пасол раскажаў, што стасункі з Германіяй і Савецкай Расіяй паступова

¹⁰ Kurier Wileński. № 14 (1061). 19 stycznia 1928.

¹¹ Kurier Wileński. № 50 (1097). 2 marca 1928.

¹² «Сім-Сім» – так звалі 77-ы пяхотны полк, які стаяў у Лідзе.

¹³ Путрамонт Ежы. Паўвеку. Пераклад з польскай Станіслава Судніка // Лідскі Летанісец. № 2 (54). 2011. С. 60.

¹⁴ Słowo. № 66 (1677). 21 marca 1928.

нармалізуюцца. У самой Польшчы адбываецца кансалідацыя настрояў грамадства, расце эканоміка. Пасол раскажаў пра змены ў канстытуцыі, пра змяншэнне ўплыву апазіцыі ў Сейме. Пры канцы, Акуліч давеў лідзінам аб працы паслоў з Віленшчыны і Наваградчыны дзеля свайго рэгіёна¹⁵.

Пад уплывам амерыканскага «сухога закону» ў чэрвені 1928 г. на пасяджэнні Гарадской рады было ўзнята пытанне аб арганізацыі павятовага галасавання, якое павінна было забараніць продаж алкагольных напояў па ўсёй Лідчыне¹⁶. Да красавіка 1929 г. гмінныя рады ў Лідзе, Радуні, Жырмунах, Шчучыне прагаласавалі за забарону продажу алкаголю і падтрымалі ідэю агульнапавятовага рэферэндуму па гэтым пытанні¹⁷. У красавіку 1929 г. гэтае пытанне было пастаўлена на галасаванне на пасяджэнні Гарадской рады. У выніку 11 радных галасавалі супраць, 6 падтрымалі «сухі закон», і 1 устрымаўся¹⁸. Тэма «сухога закону» працяглы час абмяркоўвалася на розных узроўнях заканадаўчай улады і мела рэальны шанец быць ухваленай, але надыход сусветнага эканамічнага крызісу пры канцы 1929 г. спыніў усялякія абмеркаванні.

9 жніўня 1928 года «Лідскае жыццё» змясціла зачатку наступнага зместу: «Ушанаванне палеглых у 1863 годзе. Дня 5 жніўня ў Шчытніках Тарноўскай гміны адбылося ўрачыстае асвячэнне магілы палеглых герояў, удзельнікаў баёў 1863 года.

Крыж і надмагільны камень¹⁹

¹⁵ Kurier Wileński. № 130 (1177). 12 czerwca 1928.

¹⁶ Там жа.

¹⁷ Słowo. № 95 (2005). 25 kwietnia 1929.

¹⁸ Słowo. № 82 (1992). 10 kwietnia 1929.

¹⁹ Той крыж прастаяў да канца 90-х гадоў, на ім была пазначана дата 1925 год, і старыя людзі апавядалі пра камяні з надпісамі, якія пры саветах патапілі ў балоце, і месца паказалі. Такім чынам можна лічыць, што першы крыж на магілах паўстанцаў паміж Малым Ольжавам і Мохавічамі, каля якога былі пастаўлены новыя крыжы ў 1995 г., быў пастаўлены ў 1925 годзе, а надмагільны камень, якога няма, – у 1928 годзе. Аўтэнтчны камень 1863 года захаваўся на адной з магіл праз усе часы і ўлады. Больш чым праз паўстагоддзя стары лідзянін Мікалай Стралюк успамінаў: «Гэта месца называюць Грушы, было шмат грушак. Быў вялікі камень. Там было напісана: 1863 г. Крыжык быў такі, крыж наставілі ў 1925 г. Паставіў асаднік Лучко. Знайшоў

зафундаваў вайсковы асаднік п. Кілінскі. Яго стараннем пры дапамозе асаднікаў п. Бердаўскага і палкоўніка Ардылоўскага была арганізавана ўрачыстасць.

Прыгожую і ўзнёслую прамову сказаў ксёндз Гародка, звяртаючыся да баёў 1863-64 гадоў.

Ва ўрачыстасці брала чынны ўдзел люднасць, мясцовая Белагрудская школа са сваёй харцэрскай дружнай і дзятва з Горнага Шлёнска, якая прыбыла ў Белагрудку ў летні лагер²⁰.

17 кастрычніка 1928 г. у Лідку з рэвізіяй санітарнага стану горада прыехаў міністр унутраных спраў генерал Славой-Складкоўскі. Сустрэкалі міністра лідскі староста Багаткоўскі і наваградскі ваявода Рачкевіч, які для гэтага прыехаў у Лідку на аўтамабілі²¹.

На пачатку 1929 г., па хадаўніцтву старасты, мястэчку Воранава была вернута гістарычная назва Вярэнаў – у свой час менавіта так у гонар сваёй жонкі Веранікі назваў свой маёнтак Сцыпіён дэль Кампа²². З гэтага маёнтка і распачалося мястэчка Вярэнаў.

На працягу двух днёў – 9 і 10 лютага 1929 г. у горадзе святкавалася 10-годдзе 77-га Ковенскага палка пяхоты, які дыслацыраваўся ў Паўночным вайсковым гарадку Ліды. Ладзіліся святочныя набажэнствы, пасяджэнні грамадскасці з вайскоўцамі, выступы творчых калектываў Польшчы перад гараджанамі і жаўнерамі, дэфіляда (парад, урачыстае праходжанне) палка па вуліцах горада і баль у афіцэрскім казіно²³.

23 красавіка 1929 г. у Лідскім старостве адбылася нарада, на якой абмяркоўвалася сустрэча прэзідэнта Рэчы Паспалітай у ліпені²⁴. Аднак прыезд прэзідэнта быў перанесены на восень. На пачатку жніўня

камень з датай 1863 г. Зрабілі мітынг, ксёндз асвяціў. Ядловец пасадзілі каля крыжы. Грубы быў, высокі. Палкоўнік Ардылоўскі Стэфан. ...Камень загарнулі ў Малым Ольжава або пад лазню, або пад кароўнік... у траншэю». – Гл: <http://pawet.net/memoirs/1940a/> Мемуары_былых_жыхароў_Ліды

²⁰ Życie Nowogrodzkie. № 183 (217). 9 sierpnia 1928.

²¹ Słowo. № 241 (1852). 19 października 1928.

²² Życie Nowogrodzkie. № 4 (361). 4 stycznia 1929.

²³ Słowo. № 25 (1935). 30 stycznia 1929.

²⁴ Słowo. № 94 (2004). 24 kwietnia 1929.

прэса паведаміла, што разам з прэзідэнтам Польшчы Масціцкім Ліду можа наведаць і маршал Пілсудскі: «Гэта навiна ўзрушыла цэлы горад. Ліда вырашыла годна сустрэць дастойных гасцей – у горадзе жвава пачалі надаваць вуліцам і дамам як найпрыгажэйшы выгляд»²⁵. Дзеля арганізацыі сустрэчы быў створаны адмысловы павятовы камітэт, які адказваў за сустрэчу ганаровага гасця. У камітэт увайшлі ксёндз-дэкан Баярунец, бургамістр Бергман, школьны інспектар Рагоўскі і дырэктар банка Ямант. Такія ж камітэты былі створаны ва ўсіх населеных пунктах Лідчыны, якія павiнен быў наведаць прэзідэнт Польшчы²⁶.

Раніцай 25 верасня 1929 г. прэзідэнт Польшчы Масціцкі пакiнуў Наваград і на аўтамабілі, у атачэнні эскадрона ўланаў 25-га палка выехаў у бок Ліды. Па дарозе Масціцкі спыніўся ў гуце шкла «Нёман». Тут яго сардэчна віталі ўладальнікі фабрыкі, дырэкцыя, прадстаўнікі рабочых, сябры грамадскіх арганізацый. Пасля агляду фабрыкі «дастойны гасць са сваім атачэннем увайшоў у вагончык вузкакалейкі і паехаў да берага Нёмана»²⁷.

На беразе Нёмана прэзідэнта чакаў міністр сельскагаспадарчых рэформ Станевіч і генерал Дамброўскі. Разам яны агледзелі будоўлю моста цераз Нёман, які будаваў 7-ы сапёрны полк. Цераз раку пераправіліся на пароме і далей на аўтамабілі паехалі ў Ліду. Каля 12.00 пад гукі завадскіх сірэн і гарматных стрэлаў аўтамабіль прэзідэнта спыніўся каля трыумфальнай аркі пад Лідай. Тут вышэйшай службовай асобе прадставіліся і зрабілі даклады камандзіры палкоў польскага войска (77-га п.п. і 5-га авіяцыйнага), пасля чаго прэзідэнта віталі лідскі стараста Багаткоўскі і бургамістр Бергман. Была пашыхтавана ганаровая варта, прысутнічалі пажарныя і прадстаўнікі розных арганізацый. Ад трыумфальнай аркі прэзідэнт прайшоў да замка Гедыміна, дзе яго чакалі дэлегацыі горада і павета.

Павітаўшыся і паразмаўляўшы з лідзянамі, прэзідэнт наведаў фарны касцёл, потым прысутнічаў на ўрачыстым

пасяджэнні ўправы Народнага банка. У 13 гадзін Масціцкі паехаў да будынка толькі што пабудаванай школы імя Габрыеля Нарутовіча і ўдзельнічаў у яе ўрачыстым асвячэнні і адкрыцці. Потым у актавай зале школы прэзідэнт паабедаў з прадстаўнікамі грамадскасці Ліды. Пасля абеду вышэйшая службовая асоба наведала выставу ў рамеснай школе і выехала ў Беняконі.

У Беняконях прэзідэнт ізноў прыняў удзел ва ўрачыстым асвячэнні і адкрыцці новай школы і дазволіў, каб гэтая школа насіла назву «школа імя прэзідэнта Масціцкага». Тут жа прэзідэнт наведаў даследчую агранамічную станцыю і ўдзельнічаў у пасяджэнні ваяводскай сельскагаспадарчай камісіі. Увечары Масціцкі накіраваўся ў Вільню²⁸.

Органы кіравання

У Заходняй Беларусі быў уведзены такі ж адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, як і ў іншых рэгіёнах Польшчы: далучаныя беларускія землі былі падзелены на ваяводства, якія складаліся з паветаў, паветы – з гмін, гміны – з грамад. Згодна з гэтым падзелам былі ўтвораны і мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання.

Ніжэйшай адзінкай у сістэме сельскага самакіравання была грамада, яна стваралася з адной ці некалькіх вёсак. Грамаду ўзначальваў солтыс, таксама абіралася грамадская рада ці грамадскі сход. Солтыса і яго намесніка выбіраў грамадскі сход з ліку чальцоў грамады на 1 год. Гэтых выбраных асоб зацвярджаў павятовы стараста, у выпадку незацвярджэння прызначаліся новыя выбары. Калі паўторна абіраўся кандыдат, якога павятовы стараста адмаўляўся зацвердзіць, стараста меў права прызначыць солтыса і яго намесніка. Таксама стараста мог у любы момант звольніць солтыса і прызначыць новыя выбары.

Пасада солтыса не была надта зайздроснай, гэта пасада адрывала час у селяніна ад працы на ўласнай зямлі, бо трэба было выконваць шмат абавязкаў, напрыклад, збіраць падаткі, якія не ўсе аднавяскоўцы

²⁵ Kurier Wileński. № 174 (1519). 2 sierpnia 1929.

²⁶ Słowo. № 190 (2100). 21 sierpnia 1929.

²⁷ Kurier Wileński. № 220 (1565). 26 września 1929.

²⁸ Там жа.

маглі своечасова аплачваць. З 1933 г. солтыс і яго намеснік выбіраліся на 3 гады²⁹.

Наступнай звяном самакіравання была гмінная рада. Да кампетэнцыі рады належалі наступныя справы: устанаўленне прынцыпаў кіравання і спосабаў выкарыстання гміннай маёмасці, зацвярджэнне бюджэту, надзвычайных выдаткаў, унясенне змен у бюджэт, зацвярджэнне на карысць гміны розных выплат і падаткаў, замена натуральных павіннасцей на грашовыя і наадварот, устанаўленне правіл анулявання запазычанасцей, пагашэнне якіх стала немагчымым, устанаўленне службовых пасадаў або іх скасаванне, зацвярджэнне штату гмінных супрацоўнікаў, выступленне ад імя гміны ў судовых працэсах, дараванне ганаровага грамадзянства, кантроль за дзейнасцю гміннага праўлення, выбар яго чальцоў і г.д. Чальцамі гміннай рады былі так званыя радныя і чальцы гміннага кіравання. Радныя выбіраліся першапачаткова на 3 гады і выконвалі свае абавязкі на грамадскіх пачатках.

Чальцамі гміны былі асобы, якія валодалі нерухомасцю і пражывалі на тэрыторыі гміны не менш за 3 месяцы. Толькі чальцы гміны мелі права ўдзельнічаць у гмінных выбарах і выбіраць гміннае кіраванне.

Выбары ў гмінныя рады былі двухступеневыя. Спачатку праходзілі выбары гміннага сходу, а гмінны сход выбіраў гмінную раду. 31 студзеня 1925 г. было выдадзена распараджэнне міністра ўнутраных спраў, якое датычыла ўсходніх ваяводстваў. Згодна з ім ваявода мог распусціць гмінную раду. Выканаўчым органам сельскай гміны было гміннае кіраванне, якое складалася з вайта, яго намесніка і аднаго лаўніка. Войт з'яўляўся прадстаўніком выканаўчай улады ў гміне, кіраваў гміннай адміністрацыяй. Як прадстаўнік дзяржаўнай адміністрацыі войт быў абавязаны выконваць законы, распараджэнні і прадпісанні вышэйшых улад, падтрымліваць спакой, парадак, бяспеку. Як прадстаўнік самакіравання быў павінен выконваць пастановы гміннага кіравання і гміннай рады, захоўваць да-

кументы і акты гміны, кіраваць працай службоўцаў гміны.

Войт і яго намеснік першапачаткова выбіраліся на 3 гады. Выбраны войт і яго намеснік зацвярджаўся павятовым старастам³⁰.

У выпадку адмовы старасты праводзіліся новыя выбары, а калі і зноў абраны кандыдат не зацвярджаўся, стараста на 1 год прызначаў вайта сваёй уладай³¹. Напрыклад, 30 кастрычніка 1929 г. быў зацверджаны на пасадзе вайта Радунскай гміны Адам Хруль³² – траюрадны брат цесця аўтара гэтых радкоў. Праз год ён напісаў заяву аб звальненні са сваёй пасады, і таму 11 сакавіка 1930 г. адбылося пасяджэнне гміннай рады, на якой абралі вайта ў прысутнасці старасты Багаткоўскага і інспектара па самакіраванні Леха. Большасць гмінных радных прагаласавала за Адама Хруля, і ён зноў атрымаў паўнамоцтвы вайта, на гэтым жа пасяджэнні быў ухвалены гмінны бюджэт на 1930–1931 г.³³ Але праз паўгода Адам Хруль напісаў заяву і зноў добраахвотна пакінуў пасаду³⁴. Дарэчы, у 1930-х гг. яго яшчэ раз абіралі вайтам³⁵.

³⁰ Там жа. С. 32–34, 37.

³¹ Там жа. С. 37.

³² Życie Nowogródzkie. № 301 (658). 1 listopada 1929.

³³ Życie Nowogródzkie. № 63 (777). 15 marca 1930.

³⁴ Życie Nowogródzkie. № 199 (913). 29 sierpnia 1930.

³⁵ Мой цесць, Іосіф Іосіфавіч Хруль (1929–2013) успамінаў: «...сын Адама, таксама Адам, жыў з намі цераз плот з маці. І ён трапіў у армію перад самай сусветнай вайной, у гвардыю, гвардыю царыцы. Служыў у Магілёве. Служыў у штабе. Прысвоілі яму афіцэрскае званне. Пры бальшавіках пасадзілі яго начальнікам ваенкамата дзесьці ў Сібіры. Сядзеў, як мыш пад венікам. Але на бальшавікоў наглядзеўся. Што там выраблялася, страшная справа! Хапалі ўсіх. У 1924 годзе вярнуўся сюды. З'ездзіў у Амерыку, атрымаў спадчыну па бацьку. Вярнуўся назад. Яго тры разы вайтам выбіралі ў Радуні. Закон быў такі, як выбраў народ – паўгода павінен адпрацаваць. Потым можаш і ў дэмісію падацца. У 1939 г. яго бальшавікі не зачпілі, хаця ніводнага жывога вайта не пакінулі... А Адам, як Саветы прыйшлі, дык працаваў бухгалтарам у райспажыўсаюзе ў Радуні. А калі ў калгасы сагналі, яго бухгалтарам у калгас перавялі. Адам мне і пра род наш шляхецкі расказваў. Усё, што я чуў пра род – гэта ад Адама, ён жа мне – траюрадны брат. Розніца ва ўзросце вялікая была, але ён любіў са мной гаварыць, ён мне расказваў пра вайну, Расію, бальшавікоў, Сібір». – Гл.: Лаўрэш Леанід. Размова са старым шляхціцам // Лідскі летапісец. № 2 (58). 2012. С. 55.

²⁹ Борка А. І. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2011. С. 23–28.

Юрыдычны бок выбараў органаў гарадскога самакіравання грунтаваўся на аснове распараджэння Генеральнага камісара ўсходніх зямель аб выбарах у часовыя гарадскія рады ад 25 чэрвеня 1919 г. Гэты дакумент прадугледжваў, што выбарчым правам у гарадскія органы надзяляліся ўсе жыхары, якія мелі ўзрост ад 21 года і пражывалі ў дадзеным горадзе не менш за 10 месяцаў, абірацца маглі толькі абавязкова пісьменныя асобы ад 25-гадовага ўзросту. Распараджэннем Генеральнага камісара ўсходніх зямель ад 27 чэрвеня 1919 г. на тэрыторыю Заходняй Беларусі, занятую польскімі войскамі, распаўсюджвалася часовае гарадское палажэнне, паводле якога кіраўніцтва гарадскімі справамі належала магістрату ў складзе бургамістра, яго намесніка і лаўнікаў.

У 1919 г. была абрана Лідская гарадская рада і створаны магістрат. І надалей, да 1939 г., органамі ўлады ў гарадской гміне былі гарадская рада і магістрат.

Гарадская рада з'яўлялася прадстаўнічым органам улады. Магістрат з'яўляўся кіраўнічым і выканаўчым органам улады. Магістрат узначальваў бургамістр. Адміністрацыйныя ўлады больш высокага ўзроўню мелі вялікі ўплыў на фармаванне магістратаў. Павятовы стараста мог звольніць з пасады членаў магістрата і прызначыць на іх месцы вызначаных ім асоб.

23 сакавіка 1933 г. быў выдадзены закон «Аб частковым змяненні арганізацыі тэрытарыяльнага самакіравання». Згодна з гэтым нарматыўным актам кіраўнічым і выканаўчым органам гарадской гміны замест існага магістрата стала гарадская ўправа. Тэрмін паўнамоцтваў гарадскіх органаў павялічыўся з 3 да 5 гадоў³⁶.

Яшчэ 28 жніўня 1919 г. была выдадзена пастанова Савета Міністраў «Аб часовай арганізацыі павятовых адміністрацыйных улад першай інстанцыі на тэрыторыі былой расійскай акупацыі». Згодна з гэтай

пастановай павятовая адміністрацыя мела назву староства. На чале яе стаяў стараста, які з'яўляўся прадстаўніком дзяржаўнай улады ў павеце. Стараста і яго намеснік прызначаліся міністрам унутраных спраў Польшчы. Стараста павінен быў клапаціцца аб стане бяспекі ў даручаным яму павеце, і таму яму падпарадкоўвалася павятовая паліцыя.

На тэрыторыі павета стараста і іншыя кіраўнікі мелі вельмі шырокія паўнамоцтвы і амаль што неабмежаваную ўладу. Напрыклад, у 1924 г. жыхар Лідскага павета ў лісце, надрукаваным у газеце «Вызваленне народа», пісаў, што лідскі павятовы стараста Здановіч кіруе, як удзельны князь³⁷. Па-рознаму паводзілі сябе і іншыя ўрадоўцы. У лістападзе 1926 г. селянін з Дакудава паведамляў, што дакудаўскі воіт, з паходжання селянін, пачаў лічыць сябе вялікім панам, справы ўлагоджвае «за бутэльку» і нікому не даруе падаткаў³⁸. Пра ганчарскага солтыса Віктара Кумпяка пісалі, што ён несумленна выконвае свае абавязкі і «з'яўляецца катам для сялян»³⁹.

Павятовае староства для ажыццяўлення сваёй дзейнасці падзялялася на мноства функцыянальных аддзелаў (рэфератаў), звычайна гэта былі наступныя рэфераты: агульны, арганізацыйны, грамадскай бяспекі, адміністрацыйны, крымінальна-адміністрацыйны, вайсковы, аховы здароўя, сацыяльнай аховы, будаўнічы, земляробства і зямельных рэформаў, ветэрынарны, аховы лесу, меліярацыйны, інвалідаў вайны⁴⁰.

На момант уключэння тэрыторыі Заходняй Беларусі ў склад Польшчы на гэтых землях не існавала органаў павятовага самакіравання, і арганізацыя іх апынулася ў руках польскай улады. Дзейнасць органаў павятовага самакіравання ў Заходняй Беларусі засноўвалася на часовым павятовым палажэнні для тэрыторый

³⁷ Там жа. С. 61–64.

³⁸ Народная Справа. № 38. 27 лістапада 1926.

³⁹ Наша Справа. № 2. 5 студзеня 1927.

⁴⁰ Борка А. І. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2011. С. 65.

³⁶ Борка А. І. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2011. С. 44–51.

Польшчы «былой расійскай акупацыі» ад 4 лютага 1919 г. Згодна з гэтым палажэннем, кожны адміністрацыйны павет утвараў камунальны звяз, які з'яўляўся юрыдычнай асобай. Органамі павятовага камунальнага з'вязу з'яўляліся павятовы сеймік, павятовы аддзел, павятовы стараста.

Павятовы сеймік складаўся з паслоў ад горада і гміны. У сельскіх гмінах дэлегатаў выбіраў гмінная рада, у гарадскіх – гарадская рада на агульным пасяджэнні з магістратам пад кіраўніцтвам бургамістра. Згодна з законам ад 23 сакавіка 1933 г. «Аб частковым змяненні арганізацыі тэрытарыяльнага самакіравання», радных павятовай рады выбіраў выбарчая калегія, якая складалася з радных і чальцоў кіравання сельскіх гмін і гарадоў. Выбары ў павятовыя рады прызначаў ваявода. Павятовы сеймік з'яўляўся прадстаўніком павятовага камунальнага з'вязу, пасля закона 23 сакавіка 1933 г. павятовая рада – павятовага з'вязу самакіравання.

Пастаянным органам павятовай рады, які кантраляваў фінансавую і гаспадарчую дзейнасць кіраўнічых органаў, выступала рэвізійная камісія, выбраная радай.

Павятовы аддзел пад кіраўніцтвам старшыні павятовага сейміка або яго намесніка складаўся з 6 чальцоў – жыхароў павета, якія выбіраліся сеймікам. У кампетэнцыю павятовага аддзела ўваходзіла: падрыхтоўка спраў на пасяджэнні сейміка, рашэнне спраў, якія не патрабавалі зацвярджэння сейміка, вызначэнне спосабу выканання пастаноў сейміка; выкананне абавязкаў, вызначаных дзяржаўнай уладай і законам; ажыццяўленне дысцыплінарнай улады над супрацоўнікамі павятовага камунальнага з'вязу⁴¹.

9 лістапада 1922 г. было створана першае лідскае павятовае самакіраванне ў складзе: павятовы аддзел – Станіслаў Здановіч (кіраўнік), Мар'ян Янкоўскі, Уладзіслаў Ямант, Міхал Шымялевіч, Зыгмунт Раманоўскі, Ігнацы Вайцахавіч, Уладзіслаў Вашкевіч. Павятовы сеймік

у колькасці 49 чалавек – па 2 дэлегаты ад вясковых гмін і 3 дэлегаты ад горада Ліды⁴².

У верасні 1925 г. газета «Слова» пісала пра адсутнасць больш-менш прыстойных памяшканняў для лідскай гарадской і павятовай улады. Але галоўная праблема была ў дзіўнай структуры падначаленасці лідскіх улад: «Адміністрацыя (ваяводства) – Наваградак, скарб (казначэйства) – Берасце, структуры Міністэрства сельскай гаспадаркі – Гародня, суды і лясніцтвы – Вільня, адукацыя – Беласток... А як добра размешчана Ліда – да Вільні менш за 100 км... і горад ад спрадвечных часоў цягнецца да Вільні»⁴³.

Пры канцы 1925 г. лідскі стараста Здановіч у інтэрв'ю газеце «Слова» расказаў пра галоўную праблему ўлад – недахоп грошай: цэнтральныя ўлады выдзяляюць няшмат, а лідзяне не плацяць падаткаў. Стараста бачыў вырашэнне праблемы ў самакіраванні, людзі павінны прызвычаіцца, што сабраныя падаткі пойдучь на іх жа патрэбы. Тым не менш, да 1925 г. на Лідчыне пабудавана 13 вялікіх (ад 40 да 79 м у даўжыню) мастоў і ўводзіцца шарваркавая сістэма рамонту павятовых і гмінных дарог. Стараста паведаміў, што на пачатку 1926 г. пачынае працаваць сельскагаспадарчая школа ў Бердаўцы. Але для адбудовы школьнай сістэмы ў павеце неабходна 250 000 злотых, пры тым што выдзелена толькі 78 000. Стараста расказаў пра агульнапавятовы сіроцкі прытулак у Сяльцы, дзе гадуецца 130 выхаванцаў, а старэйшыя дзеці вучацца розным рамёствам⁴⁴.

У 1929 г. замест лідзяніна Станіслава Здановіча старастам павета быў прызначаны Генрык Багаткоўскі. Уладальнік маёнтка Скабейкі Андрэй Раствароўскі, адукаваны і дасведчаны чалавек, чалец лідскага павятовага сейміка, пісаў: «Калісьці перад пасяджэннем сойма стараста Здановіч абышоў частку дэлегатаў, просячы каб яны згадзіліся з воляй ваяво-

⁴² Życie Nowogrodzkie. № 265 (299). 30 października 1928.

⁴³ Słowo. № 216 (930). 23 września 1925.

⁴⁴ Słowo. № 225 (939). 3 października 1925.

⁴¹ Там жа. С. 73–75, 80–81.

ды і выбралі ў Павятовы адзел нейкага Мальскага⁴⁵. Уладзіслаў Мальскі атрымаў асаду пад Беняконямі, на зямлі, выкраенай з маентака Большэнікі Путкамераў. Легіянер, добры прамоўца, ён быў ужо старшынём Звязу Асаднікаў. Дэлегаты, якія прыхільна ставіліся да старасты, стараліся растлумачыць яму, што не трэба рабіць гэты крок – прыйдзеца яшчэ шкадаваць. Аднак стараста мусіў выканаць жаданне ваяводы. Мальскі быў абраны, і не прайшло і два гады, як ён «з'еў» Здановіча, паставіўшы яму ў віну, што жонка старасты – уладальніца фальварка Макушын, які потым арандаваў сенатар Сіцінскі. Згодна з польскім законам, стараста не мог мець нерухомасць у сваім павеце. Па-іншаму было ў немцаў, «ландрат» наадварот мусіў мець у сваім павеце нерухомасць. Я быў непасрэдна замешаны ў тыя бойкі вакол старасты. Як старшыня рэвізійнай камісіі атрымаў загад ваяводскага аддзела правесці рэвізію гаспадарак павета. Праз тыдзень праверкі ўсіх гаспадарак адзін з членаў камісіі, асаднік, будучы бургамістр і вельмі прыстойным чалавек⁴⁶, сказаў мне, што гэта робіцца, каб зняць старасту. Усе было зроблена не прыгожа, але па-законам, аднак некалькі дробных памылак не дыскрэдытавалі старасту. На бліжэйшых выбарах, якія праводзіў ужо новы стараста Багаткоўскі, я страціў пасаду старшыні камісіі»⁴⁷.

⁴⁵ Уладзіслаў Мальскі нарадзіўся 24 ліпеня 1894 г. у Малапольшчы, памёр у 1941 г. Скончыў Львоўскі ўніверсітэт. У 1914 г. уступіў у 1-ю брыгаду Польскіх Легіёнаў Пілсудскага, дзе даслужыўся да сяржанта, у 1917–18 гг. камандаваў звязам аўстрыйскага войска на Італьянскім фронце. У 1918 г. уступіў у Польскую вайсковую арганізацыю. З 1920 г. працаваў у Звязе абаронцаў айчыны, рыхтаваў паўстанне ў Шлёнску, тады ж узначаліў агульнапольскі Звяз стральцоў. У 1923 г. у чыне капітана пакінуў вайсковую службу і перастаў кіраваць Звязам стральцоў. Як асаднік разам з сям'ёй пасяліўся ў Ёдкішках (каля Большэнікаў) Лідскага павета. Нейкі час гаспадарыў. Браў удзел у працы Звязу асаднікаў і ў кааператыўным руху. З 1928 г. актывіст Беспартыйнага блока працы з урадам (BBWR) – гэта практычна была кіроўная ў Польшчы палітычная групоўка. У 1930 г. быў абраны паслом у сойм, а ў 1935 г. – у Сенат РП. Пасля верасня 1939 г. стаў на чале канспіратыўнай арганізацыі «Цывільная абарона» ў Лідзе. 27 кастрычніка 1939 г. арыштаваны і вывезены ў Менск. Пра Мальскага гл. у дадатках эсэ Юзафа Мацкевіча.

⁴⁶ Будучы бургамістр Ліды Юзаф Задурскі.

⁴⁷ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogródczyźnie

Край патроху адыходзіў да жахаў вайны, уздымалася эканоміка і паляпшалася жыццё. У лютым 1929 г. павятовыя ўлады вырашылі пачаць закупкі спецыялізаваных аўтамабіляў для пажарнай аховы⁴⁸, і ўжо пры канцы верасня гарадскі магістрат купіў у Варшаве першы спецыялізаваны пажарны аўтамабіль.

Летам 1929 г. лідскі стараста Багаткоўскі ў інтэрв'ю карэспандэнту газеты «Кур'ер Віленскі» сказаў, што «ў дарожных справах мы заканчваем будоўлю астатніх кіламетраў шашы Вільня – Гародня, 5 км шашы Вільня – Ліда і пачалі будаваць 5 км на шашы Ліда – Нёман. Работы выконваюцца праз шарваркі, палова работ на гмінных дарогах праз шарваркі ўжо закончана, нягледзячы на нараканні ад высокіх нормаў, насельніцтва адпрацоўвае шарваркі акуратна.

Таксама ў хуткім тэмпе будоўля мадэрналізацыі гмах дзяржаўнай гімназіі ў Лідзе. Гэта будоўля закончыцца да зімы. Магістрат заканчвае будынак на дзве агульнаадукацыйныя школы. Павятовы сеймік будзе ветэрынарны пункт. [...]

Страйкі арганізуюцца ППС-левіцай. Тры месяцы трымаецца страйк на... гуце шкла «Нёман». Нядаўна выбухнулі страйкі ў трох цагельнях і трох кафлярнях. Рабочыя жадаюць змены варункаў працы, страйкі праходзяць спакойна»⁴⁹.

Генрык Багаткоўскі (1893–1967), лідскі стараста ў 1927–1933 гг. У 1928 г. у Лідзе жаніўся з сярэдняй дачкой гісторыка Міхала Шымялевіча – Зоф'яй (1907–1996). Генрык Багаткоўскі нарадзіўся ў горадзе Ловіч (каля Лодзі) і зрабіў хуткую кар'еру чыноўніка: у 1926 г. ён абіраецца ў павятовую раду касы хворых Ловіча, ужо ў 1927 г. працуе інспектарам па самакіраванні Наваградскай ваяводскай управы, з траўня 1928 г. – лідскім старастам. Пры канцы 1930-х гг. працаваў у Варшаве на пасадзе інспектара Міністэрства ўнутраных спраў.

Межы павета

На пачатку 1926 г. у Лідскі павет былі перадазены гміны Суботнікі, Іўе, Ліпнішкі.

⁴⁸ Iata 1924–1928 // Goniec Kresowy. № 41. 2003. S. 15.

⁴⁸ Słowo. № 45 (1955). 23 lutego 1929.

⁴⁹ Kurier Wileński. № 145 (1490). 28 czerwca 1929.

Вёскі Калпінскія і Нагародзічы перадзены ў Беліцкую гміну Лідскага павета⁵⁰. У траўні 1926 г. Каняўская і Аранская гміны адышлі з Лідскага павета ў Віленска-Троцкі павет⁵¹. Як потым стала вядома, улады Лідскага павета з задавальненнем аддалі гэтыя гміны ў Віленска-Троцкі павет, бо бюджэт іх быў дэфіцытным, і ў значанай ступені іх дзейнасць фінансавалася з павятовага бюджэту. Праз нейкі час для эканоміі сродкаў стараста Віленска-Троцкага павета наогул ліквідаваў Каняўскую гміну⁵². У сакавіку 1927 г. вёскі Баранцы і Масейчукі былі перададзены з гміны Орля ў гміну Жалудок⁵³.

Шчучынскі павет ствараўся па этапах. На пачатку тут пачала працаваць так званая «экспазітура», якая выконвала галоўныя функцыі павятовай улады, але яшчэ падначальвалася лідскаму старасту. У верасні 1928 г. газета Беларускай сялянскай партыі пісала: «На аснове распараджэння Міністра Унутраных Справаў утворана ў Шчучыне экспазітура Лідскага стараства. Да экспазітуры належаць воласці: Сабакінская, Заблоцкая, Васіліская, Новадворская, Астрынская, Шчучынская, Лябёдзкая, Жалудзкая, Ражанская і Асташынская. Кампэтэнцыя экспазітуры абыйме справы адміністрацыйныя, бясъпечнасьці (паліцыя), санітарныя, ветэрынарныя і абароны лясоў»⁵⁴.

У красавіку 1929 г. міністр унутраных спраў зацвердзіў унёсак наваградскага ваяводы аб стварэнні Шчучынскага павета, і такім чынам, пасля некалькіх стагоддзяў знаходжання гэтых тэрыторый у Лідскім павеце з шэрагу гмін быў створаны Шчучынскі павет⁵⁵. Трэба дадаць, што ў якасці цэнтра будучага павета абмяркоўваліся таксама Васілішкі⁵⁶.

Андрэй Раствароўскі паведаміў: «Стараста Здановіч, які вывучаў юрыспрудэнцыю ў Пецябургу, меў свае амбітныя пла-

ны. Лідскі павет і так ужо меў 20 вялікіх гмін, але стараста штораз адрываў гміны з суседскіх паветаў. Меў надзею, што калі колькасць гміны дойдзе да 30, дык яны будуць падзелены на 3 павета і створыцца лідскае ваяводства, якое ўзначаліць, зразумела, Здановіч. Аднак калі павет атрымаў 27 гмін, быў створаны Шчучынскі павет, у які патрапілі ўсе гміны на захад ад ракі Дзітва. Старастам новага павету стаў Юзаф Сялява... Але было гэта пазней»⁵⁷.

Маёмасныя праблемы

Грамадства таго часу хвалявала гістарычная справядлівасць. Адным з відочных для ўсіх пытанняў было вяртанне канфіскаваных царскім урадам маёнткаў нашчадкам паўстанцаў 1863 г. Юрыдычная база вяртання маёнткаў былым уладальнікам закладзена законам ад 17 снежня 1920 г.

Першай спробай вяртання гістарычнай справядлівасці на Лідчыне быў разгляд 5 лютага 1925 г. акруговым судом справы вяртання маёнтка Бердаўка Захватовічам. Пасля паўстання 1863 г. маёнтак прымусява прададзены Дамбавецкаму⁵⁸. Верагодна, першы судовы разгляд не задаволіў бакі справы, бо 21 кастрычніка 1926 г. акруговы суд у Вільні пачаў справу аб вяртанні прымусява прададзенага ў 1863 г. маёнтка Бердаўка⁵⁹. Пры канцы 1927 г. пасля шэрагу судовых маёнткаў Бердаўка быў вернуты Станіславу Захватовічу – сыну былога ўладальніка маёнтка, удзельніка паўстання Вінцэнта Захватовіча⁶⁰.

14 снежня 1921 г. лідскія павятовыя ўлады ўзялі пакінуты папярэднім га-спадаром Станскім маёнткаў Валдацішкі (550 дзесяцін) у скарб. Маёнткаў быў канфіскаваны ў паўстанца Людвіка Геншала, а ў 1921 г. ягоныя ўнукі – Людвік, Уладзіслаў і Браніслаў Геншала – праз суд пачалі патрабаваць вяртання сямейнай спадчыны. Да таго часу ў Польшчу вярнуўся апошні расійскі ўладальнік ма-

⁵⁰ Nowogródzki Dziennik Wojewodzki. № 2. 28 lutego 1926.

⁵¹ Słowo. № 116 (1126). 20 maja 1926.

⁵² Kurier Wileński. № 154 (903). 10 lipca 1927.

⁵³ Słowo. № 69 (1382). 25 marca 1927.

⁵⁴ Народ. № 17. 30 верасня 1928.

⁵⁵ Słowo. № 85 (1995). 13 kwietnia 1929.

⁵⁶ Słowo. № 87 (1997). 16 kwietnia 1929.

⁵⁷ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogródzczyźnie lata 1924-1928 // Goniec Kresowy. 2003. № 41. S. 15.

⁵⁸ Słowo. № 25 (739). 31 stycznia 1925; Słowo. № 28 (742). 4 lutego 1925.

⁵⁹ Słowo. № 245 (1255). 20 października 1926.

⁶⁰ Słowo. № 255 (1568). 8 listopada 1927.

ёнтка Мікалай Станскі з сёстрамі і таксама падаў у суд патрабаванне вярнуць маёнтак. Узніклі складаныя юрыдычныя калізій, у выніку якіх браты Геншалі адмовіліся ад сваіх патрабаванняў і падпісалі паперы пра згоду аб перадачы маёнтка ў дзяржаўныя рукі для пасялення перасяленцаў-асаднікаў, а Станскія прайгралі судовую справу⁶¹. Геншалі ўсё ж неяк вярнулі частку сваёй зямлі і такім чынам аднавілі сваё векавечнае суседства з дзедам жонкі аўтара гэтых радкоў.

Ад пачатку 1920-х гг. сіроцкі прытулак на 130 выхаванцаў мясціўся ў фальварку каля вёскі Сялец (у свой час гэты фальварак належаў да Беліцкага ключа). Фальварак знішчаны падчас вайны, страціў сваіх уладальнікаў і быў прыняты ў дзяржаўны скарб, а трошкі пазней улады перадалі яго сіроцкаму прытулку, які рэальна ратаваў ад галоднай смерці сірот, даваў ім адукацыю і вучыў рабочым прафесіяў. Карэспандэнт газеты «Слова» пісаў, што галоўнай праблемай прытулка ў 1925 г. з'яўлялася тое, што фальваркі і маёнткі Беліцкага ключа ў часы Расійскай Імперыі былі набыты кансорцыумам, галоўную ролю ў якім іграў знаны ў Кіеве «Банкаўскі дом Літвак і К°» прычым фармальна маёмасць заставалася за князямі Трубяцкімі. А потым раптам з'явілася асоба, якая па-дакументах была законным гаспадаром маёнтка – Юзаф Бартэндзюк (ці Бартэн Дзюк), грамадзянін Францыі⁶².

Лідзянін Уладзіслаў Нарушэвіч пісаў: «Юзаф Бартэн Дзюк ажаніўся з расійскай княжнай Трубяцкай, якой належалі маёнткі Сялец і Беліца... Каля чыгуначнага моста знаходзіліся жылыя і гаспадарчыя будынкі маёнтка Сялец. Усе будынкі былі драўляныя, акрамя вінакурні – вялікай мураванай пабудовы»⁶³. Першае, што робіць Бартэндзюк, – забірае будынак былой вінакурні, куды планавалася перавесці варштаты прытулка, аднак сам гэтым будынкам не карыстаецца. «Нішто не можа змяніць адносіны пана Б. да прытулку і яго патрэбаў. Ён глухі да просьбаў. Яго, францу-

за, усё, што наша – мала абыходзіць. Хай бы лепей ехаў да сябе ў Францыю, няма чаго яму тут рабіць», – піша карэспандэнт «Слова» ў 1925 г.⁶⁴. 23 сакавіка 1928 г. міравы суд у Лідзе пачаў публічнае разбіральніцтва па заяве Бартэндзюка з патрабаваннем вярнуць яму маёмасць, якую займаў дзіцячы прытулак. Справай займаўся лідскі міравы суддзя Яўген Ловіч-Баранскі. Адвакат Лучынскі з Вільні, абапіраючыся на старыя маёмасныя дакументы, бараніў правы француза. Адвакат Сумарок і дараднік Генеральнай пракуратуры, якія выступалі ў судзе ад імя ўлад, абапіраліся на той факт, што маёнтак ужо адышоў у скарб дзяржавы. На судзе з'явілася нават сама княжна Трубяцкая. У выніку міравы суддзя ўсё ж вярнуў увесь маёнтак былым уладальнікам⁶⁵. Справа пераходзіць на наступны ўзровень, і 6 ліпеня 1928 г. акруговы суд у Вільні вырашае пакінуць частку будынкаў маёнтка ў Сяльцы дзіцячаму прытулку⁶⁶. Але ў наступным судзе Бартэндзюк зноў перамагае, і 30 ліпеня 1929 г. не чакаючы выраку апеляцыйнага суда, судовы выканаўца з Іўя Пруткоўскі паспрабаваў выселіць дзіцячы прытулак на двор. Асабісты зварот лідскага старасты Багаткоўскага і ваяводскай управы ў акруговы суд прыпыніў высяленне сірот⁶⁷.

Бартэндзюк потым пачаў неяк дамаўляцца з уладамі – ужо ў 1927 г. 3,5 га зямлі было перададзена Звязу стральцоў для арганізацыі летніх лагераў і падрыхтоўкі сяброў гэтай арганізацыі⁶⁸. У Сяльцы кожнае лета пачалі працаваць дзіцячыя лагеры адпачынку, якія ладзілі лідскія ўстановы адукацыі. Памёр француз «польскім патрыётам» – менавіта так вызначалі яго ў некралогах.

Такія ж маёмасныя праблемы ўзніклі і з будынкамі былых царкоўна-прыходскіх школ, якія праваслаўныя святары ўважалі сваімі, пры тым, што ў іх ужо працавалі дзяржаўныя вясковыя школы, і гмінныя ўлады лічылі гэтыя будынкі сваёй маёмасцю. Дарэчы, пры царскай уладзе такія

⁶¹ Słowo. № 150 (864). 7 lipca 1925.

⁶² Słowo. № 231 (944). 10 października 1925.

⁶³ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 50.

⁶⁴ Słowo. № 231 (944). 10 października 1925.

⁶⁵ Słowo. № 72 (1683). 28 marca 1928.

⁶⁶ Życie Nowogródzkie. № 152 (186). 9 lipca 1928.

⁶⁷ Słowo. № 177 (2087). 4 sierpnia 1929.

⁶⁸ Słowo. № 15 (1328). 20 stycznia 1927.

школы будаваліся валаснымі ўладамі на свае кошты⁶⁹.

Выбары

20 лістапада 1925 г. акружны суд у Лідзе разглядаў справу Кастуся Светавастокава, агітатара за спіс № 16 на выбарах. Паліцыя вінаваціла яго ў распаўсюдзе беларускіх газет «Беларускі Звон» і «Крыніцы» і склала пратакол. Таксама актывіста абвінавачвалі ў тым, што ён раней пісаў у газету «Наша Будучыня» пра тое, як паліцыя забівала кавалей ў вёсцы Іванкі і збірала даніну з сялян вёскі Чарнелі цыбуляй, бульбай і г.д. Аднак у судзе нават пракурор адмовіўся ад гэтых абвінавачванняў, і актывіста апраўдалі⁷⁰.

На пачатку лета 1927 г. была распушчана Лідская гарадская рада, выбары новай рады былі прызначаны на 3 ліпеня⁷¹, а потым на 17 ліпеня⁷². У выбарах прыняў удзел сябар ТБШ Міхал Шымялевіч – лепшы ў XX ст. знаўца лідскай гісторыі. На гэтых выбарах беларусы выставілі свой асобны спісак і правялі свайго кандыдата. Цікава, што ў Лідзе падчас гэтых выбараў польская хадэцыя прапанавала беларусам тры месцы з умовай зблакавацца з імі супраць яўрэяў. Але беларусы на гэта не пагадзіліся⁷³. Беларуская газета «Наша праўда» пісала пра гэту падзею: «Услед за Вільняй і ў Лідзе зроблены першы крок да заваявання места – 17.VII адбыліся выбары ў мястовую Раду і па сьпісу Беларусаў і тутэйшага працоўнага жыхарства прайшоў у Раду адзін беларус – Сябра Нагляднае Рады Лідзкае Акр. Упр. Т-ва Бел. Школы Міхал Шымялевіч... Самастойнае выступленне беларусаў мае вялізарнае значэнне: 1) гэта – першая спроба ў больш шырокай меры, што паказала абуджэнне нацыянальнай сьвядомасьці ў тутэйшага жыхарства; 2) беларусы ўсё-ж такі маюць аднаго прадстаўніка ў Радзе (сабралі галасоў на 1,5 раднага); 3) выявіліся ўсе прадажныя і падлізніцкія элементы нашага грамадзянства, якія аканчальна скампрамітаваліся

ў вачох грамадзян места Ліды. Рэзультаты выбараў наступныя:

№ 1 (выбарчы спіс № 1 – Л. Л.). Дэмакратычныя хрысьціянскія мяшчане, урадоўцы і ўмысловыя працаўнікі (Група бурмістра Бэрмана), 3 мандаты;

№ 2. Прафэс. Саюзы, працоўная інтэлігенцыя, дробныя дамаўласнікі і неарганіз. работ (P.P.S.), 3 манд.;

№ 3. Блэк Хрысьц. (N.D. і Ch.D.) 6 манд.;

№ 4. Беларусы і тутэйшае працоўнае жыхарства, 1 мандат;

№ 5. Земляробы і дамаўласнікі – жыды (Група заступніка бурмістра Вінцукоўскага), 1 мандат;

№ 6. Жыдоўскі нац. блэк, 9 манд.;

№ 7. Жыдоўскі Работ. блэк, 1 манд.»⁷⁴.

Газета «Сялянская Ніва» таксама пісала, што «па беларускаму сьпіску ў м. Лідзе прайшоў у меставую раду адзін Беларус»⁷⁵. З віленскай газеты «Слова» даведваемся, што беларускі радны Шымялевіч жыў па адрасе вул. Вызвалення, 82⁷⁶.

Першае пасяджэнне новаабранай Лідскай гарадской рады адбылося 5 жніўня, на ім абраны сябры магістрата (бургамістр, намеснік бургамістра і два лаўнікі) і тры сябры ў павятовы сеймік⁷⁷. Бургамістрам горада быў абраны Рудольф Бергман, яго намеснікам Мейлах Пупко, лаўнікамі: Віктар Янушэўскі і Марк Карчмар. У павятовы сеймік рада дэлегавала Браніслава Малейскага, Антона Вісманта і Даніэля Чартка. 6 жніўня адбылося пасяджэнне павятовага сейміка, на якім абралі сяброў павятовага аддзела⁷⁸. Лідскі радны, беларус Міхал Шымялевіч, быў выбраны адным з трох чальцоў ацэнкавай камісіі пры скарбовай управе⁷⁹.

Гарачая палітычная барацьба адбылася нават падчас выбараў у гмінныя рады. Улетку 1927 г. пра махлярства падчас выбараў у Тарноўскую гмінную раду ў вёсцы Радзівонішкі пісаў мясцовы жыхар: «Мейсцовы вучыцель дзяржаўнай па-

⁷⁴ Наша Праўда. № 34. 30 ліпеня 1927.

⁷⁵ Сялянская Ніва. № 57 (108). 23 ліпеня 1927.

⁷⁶ Słowo. № 166 (1479). 24 lipca 1927.

⁷⁷ Kurier Wileński. № 175 (924). 4 sierpnia 1927.

⁷⁸ Kurier Wileński. № 182 (931). 12 sierpnia 1927.

⁷⁹ Życie Nowogródzkie. № 293 (650). 24 października 1929.

⁶⁹ Там жа.

⁷⁰ Беларуская Ніва. № 4. 28 лістапада 1925.

⁷¹ Słowo. № 124 (1437). 2 czerwca 1927.

⁷² Słowo. № 130 (1443). 10 czerwca 1927.

⁷³ Наша Праўда. № 32. 23 ліпеня 1927.

чатковай школы Л. І. вельмі жадаў быць выбраным ад нашага абводу № 7, але баччы, што яго кандыдатура ня пройдзе, пусьціўся на гэтакую хітранку. Калі пачало адбывацца галасаваньне па спісам, гэты пан, як сябра абвадовага камітэта, пачаў дапісваць сабе нехапаючыя галасы, лічачы свой голас за пяць сялянскіх. І гэтакім чынам здабыў сабе патрэбную лічбу галасоў. ...калі аб гэтым дачуліся... выбаршчыкі, дык зараз-жа паслалі свой пратэст да Лідзкага старасты»⁸⁰.

А на тых жа гмінных выбарах у Лябёдскую гміну «выбраны выключна сяляне-беларусы лікам 11 чалавек. Асаднікам ды рожным іншым тыпам не дана нават аднаго месца. Было выстаўлена 3 сьпіскі. Бралі ўдзел у выбарах 105 кандыдатаў ад усіх абводаў гміны»⁸¹.

Нават у Воранаўскую раду ў 1927 г. не патрапіў ніводзін асаднік, «у гмінную раду правялі ўсіх беларусаў-сялян, за выняткам двух жыдоў. Абшарнікі і асаднікі ну проста шалелі... хацелі нанаву рабіць выбары, нават... зварачваліся да Лідзкага старасты... але нічога не памагло. На вайта выбралі сьвядомага селяніна-беларуса»⁸².

У лістападзе 1927 г. паланафільская арганізацыя «Беларуская нацыянальная рада», якую ўзначальваў доктар Паўлюкеіч, праводзіла ў Лідзе з'езд гмінных радных-беларусаў. На гэтым з'ездзе ад Лідчыны выступалі Базыль Філіповіч – заступнік вайта Беліцкай гміны (ён расказаў, што ў складзе гміны 60 % беларусаў, 30 % палякаў і 10 % яўрэяў) і Аляксандр Рахман – радны Лідскай гміннай рады (склад гміны: 90 % беларусаў і 10 % палякаў, выбрана 10 радных беларусаў – 5 праваслаўных і 5 католікаў, адносіны са старастам добрыя)⁸³.

У 1928 г. лідскі стараста не зацвердзіў выбараў вайта ў Тарноўскай гміне, бо вайтам быў абраны нейкі Міхал Кузюта⁸⁴.

У 1928 г. адбыліся выбары ў Сейм Польшчы.

⁸⁰ Беларускае Слова. № 25 (54). 29 ліпеня 1927.

⁸¹ Сялянская Ніва. № 51 (102). 2 ліпеня 1927.

⁸² Сялянская Ніва. № 58 (101). 6 жніўня 1927.

⁸³ Беларускае Слова. № 37 (66). 19 лістапада 1927.

⁸⁴ Грамадзянін. № 14. 30 ліпеня 1928.

2 студзеня 1928 г. у Лідзе прайшоў сход буйных землеўладальнікаў, на якім гэтыя ўплывовыя і заможныя людзі абмяркоўвалі свой удзел у выбарах⁸⁵. 7 студзеня ў Вільні адбыўся сход «Бунда», прысвечаны выбарчай стратэгіі гэтай партыі па Лідскай і Свянцянскай акрузе⁸⁶. 8 студзеня 1928 г. у Лідзе адбыўся з'езд Польскай народнай партыі былога пасла Дуброўніка⁸⁷ (№ 10 у выбарным спісе).

У студзені прэса паведаміла, што ад нацыянальных дэмакратаў (эндэкі) па Лідскай акрузе ў выбарах мелі ўдзельнічаць лекар Гарневіч і маёр рэзерву Янушайціс (але потым эндэкі зблакаваліся з хадэкамі – хрысціянскімі дэмакратамі), ад ППС – Паўлоўскі, Стажалоўскі, Залескі і Куран⁸⁸.

Блок нацыянальных меншасцей у Лідзе стварыў Акруговы выбарчы камітэт, які пачаў інтэнсіўную агітацыю на вёсцы, у гэтым спісе беларусы аб'ядналіся разам з яўрэямі. Газета «Слова» канстатавала, што найбольшым палітычным уплывам сярод сялян Лідскай выбарчай акругі карыстаецца былая Грамада⁸⁹. Яна ўдзельнічала ў выбарах пад рознымі назвамі: «Грамада левіца», «Грамада правіца», Беларуская партыя працы і г.д.⁹⁰

На пачатку лютага 1928 г. стала вядома, што ад Беларускага аб'яднанага выбарчага камітэта Блока нацыянальных меншасцей (спіс № 18) па Лідскай акрузе будуць удзельнічаць у выбарах А. Більдзюкевіч, Я. Пазняк (дзед Зянона Пазняка), Чэрніхаў, Я. Яковіч⁹¹. Тады ж адбыўся з'езд беларусаў прадстаўнікоў-выбаршчыкаў у Сейм і Сенат ад Лідскай выбарчай акругі. З'езд выразіў давер Беларускаму аб'яднанаму выбарчаму камітэту і ўхваліў уваход камітэта ў Блок нацыянальных меншасцей⁹².

Цікава, што ў гэтых выбарах удзельнічала нават расійская групоўка, якая ў выбарчым спісе ішла пад № 20,

⁸⁵ Słowo. № 3 (1614). 4 stycznia 1928.

⁸⁶ Słowo. № 4 (1615). 5 stycznia 1928.

⁸⁷ Сялянская Ніва. № 10 (157). 28 студзеня 1928.

⁸⁸ Słowo. № 16 (1628). 20 stycznia 1928.

⁸⁹ Słowo. № 17 (1628). 21 stycznia 1928.

⁹⁰ Słowo. № 28 (1638). 2 lutego 1928.

⁹¹ Сялянская Ніва. № 14 (161). 8 лютага 1928.

⁹² Сялянская Ніва. № 16 (163). 15 лютага 1928.

у Астрыне «ў часе выбараў знайшліся «істінно рускія» і галасавалі за 20-ку»⁹³.

У сярэдзіне лютага ў Лідзе па вуліцы 17 красавіка быў знойдзены склад з «антыдзяржаўнымі» ўлёткамі, якія пачыналіся словамі: «Далоў рэпрэсіі і тэрор фашыстскай дыктатуры...». Раней гэтыя ўлёткі нехта падкінуў да будынка акружнага суда⁹⁴.

Газета «Сялянская Ніва» пісала перад выбарамі ў Сейм: «Беларускае сялянства Лідскага павету вельмі прыхільна спатыкае агітатараў і інструктараў Бел. Цэнтр. Аб'яднага Выбарнага Камітэту. Надта цікавяцца яго прадвыбарнай літэратурай, і ўсюду пануе поўнае перакананне, што галасаваць трэба толькі за № 18. Ніякія польскія партыі посьпеху ня маюць... Паўлюкевічавы сьпісак, які носіць назоў «Агульнанацыянальны»... нікога не цікавіць»⁹⁵.

Аднак пры канцы лютага Акруговая выбарная камісія ў Лідзе прызнала несапраўдным выбарчы спіс № 18. Беларускі аб'яднананы выбарчы камітэт падаў скаргу ў Найвышэйшы суд у Варшаве, але нічога не дабіўся⁹⁶.

Па выніках новых выбараў па Лідскай акрузе Блок працы разам з урадам (блок Пілсудскага) атрымаў 4 мандаты – пасламі ў Сейм сталі Казімір Акуліч, Ян Шчэрба, Юзаф Лойка, Уладзіслаў Камінскі, хадэкі атрымалі 1 мандат, быў абраны Гіпаліт Гарневіч, «Грамада правіца» («Беларусы сяляне і рабочыя») – атрымала 2 мандаты, абраны Ян Станкевіч і Флягонт Валынец⁹⁷.

Беларуская «Сялянская Ніва» падсумавала вынікі выбараў: «Рэзультаты выбараў у Сейм, якія адбыліся 4 сакавіка. Бачым, што беларусы правялі ў Сейм толькі 9 паслоў. Па сьпіску Блёку Нацыянальных Меншасцяў прайшло 4 паслы (2 – ад Беларускага Сялянскага Саюзу і 2 – ад Беларускай) Хрысьціянскай Дэмакратыі), 3

паслы па сьпіску «Змаганьне за інтарэсы сялян і работнікаў» і 2 паслы ад г.зв. «Беларусаў сялян і работнікаў». У прошлы Сейм прайшло 11 беларускіх паслоў. [...] У Сьвянцянскім выбарным акрузе беларусы правялі ў Сейм 3-х паслоў, пры гэтым сьпісак № 18 атрымаў найбольш галасоў. [...] У Лідзкім акрузе беларуская сьведамась і арганізаванасьць праявілася яшчэ выдатней. Ня гледзячы на тое, што быў скасаваны наш сьпісак кандыдатаў, па іншаму сьпіску... прайшлі 2 беларусы. Апрача гэтага ў гэтым акрузе прызнаны няважнымі больш 72 тысяч галасоў. Няма ніякага сумніву, што ёсць беларускія галасы, якія дэманстрацыйна пайшлі на беларускі сьпісак № 18. Такім чынам у Лідзкім акрузе больш 100 тысяч галасоў выказалася за беларускіх кандыдатаў. У прошлыя выбары за беларускі сьпісак была толькі каля 40 тысяч галасоў. Як бачым, беларуская сьведамасьць... узрасла на 250 працэнтаў. [...] Выбары выявілі, што за 5 гадоў зроблена, хоць не ўсё, аднак вельмі шмат»⁹⁸.

Па выніках выбараў Беспартыйны блок працы разам з урадам стаў самым моцным парламенцкім клубам у Польшчы, аднак не атрымаў большасці месцаў ні ў Сейме, ні ў Сенаце. Адначасова партыі парламенцкай апазіцыі: правыя (НСС, с 1928 г. пераназваны ў Нацыянальную партыю, СН – Стронніцтва Народове), цэнтрысты (людоўцы і хрысьціянскія дэмакраты) і левыя (ППС, лідары якой перасталі падтрымліваць Пілсудскага) не змаглі стварыць адзіны фронт, які супрацьстаяў бы кіраўнічаму палітычнаму лагеру.

Пазняк Ян (1887? – пасля 1940) – публіцыст, грамадскі, палітычны і культурны дзеяч беларускага нацыянальнага руху, хрысьціянска-дэмакратычны палітык, член кіруючых органаў шэрагу арганізацый.

Газета «Беларуская Крыніца» пісала: «Пазняк Янка – сялянскі сын, Лідзкага павету, Суботніцкай гміны. Шырока ведамы беларускі народны дзеяч. На ніве беларускай вытывала працу ад 1917 г. У гэтым часе ў Вялейскім павеце ён арганізуе беларускую моладзь, закладае аматарскі беларускі тэатр, які разьезджае па ўсім павеце і шырока нясе асьвету і беларускую народную сьведамасьць.

⁹³ Рэха Працы. № 1. 1 верасня 1928.

⁹⁴ Kurier Wileński. № 38 (1085). 17 lutego 1928.

⁹⁵ Сялянская Ніва. № 18 (165). 22 лютага 1928.

⁹⁶ Сялянская Ніва. № 19 (166). 25 лютага 1928.

⁹⁷ Słowo. № 54 (1665). 6 marca 1928; Słowo. № 55 (1666). 7 marca 1928.

⁹⁸ Сялянская Ніва. № 23 (170). 14 сакавіка 1928.

У тым жа часе Янка Пазьняк быў вучыцелем у Будслаўскай беларускай гімназіі.

Ад 1919 г. ён працуе ў павеце Ашмянскім. Тут за беларускую працу польскія ўлады арыштавалі яго і пасадылі ў вастрог, а звольніўшы, трымалі пад надзорам жандармэрыі 8 месяцаў. У 1920 г., калі ў край наш былі прыйшоўшы бальшавікі, на зьездзе сялянскім у Ашмяне Я. Пазьняк дамагаецца выхаду бальшавікоў, каб даць магчымасьць беларусам узяць свой лёс у свае ўласныя рукі.

Ад 1925 г. пачынае беларускую народную і грамадзкую працу ў пав. Віленска-Троцкім, асабліва ў гмінным самаўрадзе, Міцкунскай гміны, Рада якой, бяручы пад увагу заслугі Я. Пазьняка для сялянства, надзяліла яго тытулам ганаровага грамадзяніна гэтай-жа гміны.

Ад 1928 г. Я. Пазьняк прабувае ў Вільні, дзе спаўняе небяспечныя абавязкі рэдактара "Беларускай Крыніцы". За гэтую працу ўжо мае аж некалькі палітычных судовых спраў. Як знаўца самаўрадаў, напісаў пабеларуску брашуру аб гмінных самаўрадах⁹⁹.

З 15 сакавіка 1928 г. быў рэдактарам самай масавай у Заходняй Беларусі газеты «Беларуская крыніца». У 1930-я гг. жыў па адрасу Людвясарская, 9. На першым паверсе дома была друкарня «Беларускай крыніцы», а зверху цэлы паверх займаў з сям'ёй Янка Пазьняк – рэдактар і намеснік старшыні партыі хрысціянскіх дэмакратаў. У іх была вялікая гасціная, якую яны прыстасавалі пад жыллё і начлегі для бедных беларускіх студэнтаў, якім не было дзе жыць. Уздоўж сцен па перыметры стаялі тапчаны. На іх і спалі студэнты.

Дзейнасць рэдактара і палітыка сустрэла негатыўную рэакцыю з боку польскіх улад. На Пазьняка была заведзена больш за 30 судовых спраў. На яго накладаліся грашовыя штрафы, быў арыштаваны і правёў у зняволенні некалькі месяцаў. У 1936 г. тыраж газеты «*Biélaruskaja krynica*» 11 разоў канфіскавалі. У лістападзе 1936 г. на кватэры Пазьняка паліцыя зрабіла вобшык. Каб зберагчы часопіс ад закрыцця, Пазьняк адмовіўся ад пасады рэдактара. Аднак у красавіку 1937 г. «*Biélaruskaja krynica*» была закрыта ўладамі. З 1938 г. Ян Пазьняк рэдагаваў часопіс «Хрысціянская думка», дапамагаў выдаваць грамадскі часопіс «Самапомач». Выступаў у друку з артыкуламі, у якіх між іншага каментавалі бягучыя палітычныя падзеі, аналізаваў грамадскую, рэлігійную і культурную сітуацыю беларускай меншасці ў Польшчы, акрэсліваў кірункі яе дзейнасці для абароны сваіх правоў, тлумачыў ідэалагічныя падставы хрысціянскага дэмакратызму.

Пасля пачатку Другой сусветнай вайны, у кастрычніку 1939 г. Ян Пазьняк быў арыштаваны

НКУС і вывезены з Вільні. Затым ён, магчыма, 22 красавіка 1940 г. быў перавезены канвоем 226-га палка 15-й брыгады НКУС з Чэрвеня ў Мінск, мог быць расстраляны НКУС паводле рашэння Палітбюро ВКП(б) ад 5 сакавіка 1940 г.

Унук Зянон Пазьняк пісаў: «Вобраз дзеда Яна (Яся, як называла яго бабуля) я ўяўляў з дзяцінства. Ён мне здаваўся сьвятым. За ўсё жыццё я ня чуў, каб хто кінуў камень у гэты вобраз. Забойцы маўчалі, каб ня выявіць сваё злачыства. І вось жа прыйшоў час, і запеніліся наступнікі забойцаў. Яны думаюць, што не адказныя за тваю сьмерць, дзед Ясь. Ды й пеняцца ж на мяне, хоць і ўспамінаюць тваё імя. Як яны падобныя на тых, як падобныя... Да дробязяў падобныя».

Страйкі

Улетку 1926 г. у фальварку Юзафава пад Лідай узнік канфлікт паміж уласнікам фальварка і сялянамі, якія не дапускалі нанятых гаспадаром фальварка работнікаў (верагодна, штрэйкбрэхераў) на поле. Выкліканая паліцыя «ліквідавала» канфлікт¹⁰⁰.

17 лютага 1928 г. у Лідзе застрайкавалі рабочыя чатырох тартакоў – Кроніка, Палячака, Папірмайстра і Мельніка. Каля 200 рабочых патрабавалі павялічыць заробак на 50 % і прадоўжыць працоўны штогадовы адпачынак да 1 месяца¹⁰¹. Хутка да рабочых тартакоў далучыліся рабочыя млына «Аўтамат», якія патрабавалі павелічэння заробкаў на 20 %¹⁰².

Улетку таго ж года застрайкавалі 150 рабочых фабрыкі фанеры ў Шчучыне, яны патрабавалі ад уладальнікаў фабрыкі, братаў Канапацкіх, павышэння заробкаў¹⁰³. Страйк ішоў цяжка, бо праз тыдзень быў арыштаваны сакратар акруговага прафсаюзнага Звязу дрэвапрацоўкі Ян Пазвальскі, ён абвінавачваўся ў злоснай агітацыі і падбурванні да гвалту. Таксама за пашкоджанне труб кацельні, што магло прывесці да выбуху, арыштавалі рабочых фабрыкі Антона Ліхадзееўскага, Яна Півонскага, Станіслава Вольскага, Антона Чарнойцы і Антона Сямашку¹⁰⁴. Але ўсё ж у

¹⁰⁰ Народная Справа. № 8. 14 жніўня 1926.

¹⁰¹ Kurier Wileński. № 39 (1086). 18 lutego 1928.

¹⁰² Kurier Wileński. № 54 (1101). 7 marca 1928.

¹⁰³ Kurier Wileński. № 131 (1178). 13 czerwca 1928.

¹⁰⁴ Kurier Wileński. № 136 (1183). 19 czerwca 1928.

⁹⁹ Беларуская Крыніца. № 18. 16 траўня 1930.

выніку страйку рабочым павысілі заробак на 10 %¹⁰⁵.

Улетку 1929 г. страйкаваў цэлы шэраг прадпрыемстваў Лідчыны, сярод страйкоўцаў былі і рабочыя гуты «Нёман». Кансерватыўная газета «Слова» пісала: «8.VII. Страйк, які быў арганізаваны левіцай ППС на гуце шкла «Нёман» і цягнуўся ўжо доўгі час, быў спынены. Рабочыя звярнуліся да Інспектара Працы з просьбай пра пасрэдніцтва. Страйк у цагельні, якая знаходзіцца ў Перапечыцы і на фабрыцы кафлі ў Лідзе таксама спынены, і рабочыя вярнуліся да працы на ўмовах наймальнікаў. Факты сведчаць, што дэмагагічная акцыя прафсаюзаў не знаходзіць падтрымкі ў працоўных масах...»¹⁰⁶.

У тыя часы на Лідчыне актыўна працавалі беларускія, польскія і яўрэйскія грамадска-палітычныя арганізацыі.

Грамада

Беларуская сялянска-работніцкая грамада (БСРГ) – масавая легальная рэвалюцыйна-дэмакратычная і нацыянальна-вызвольная арганізацыя працоўных Заходняй Беларусі ў 1925–1927 гг. Дзейнасць БСРГ узначальваў ЦК, старшынёй ЦК быў Б. А. Тарашкевіч, намеснікам старшыні – С. А. Рак-Міхайлоўскі, чальцы ЦК – П. П. Валашын і П. В. Мятла.

24 чэрвеня 1925 г. дэпутаты польскага Сейма Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі, Валашын і Мятла выйшлі з беларускай нацыянальнай фракцыі Сейма і стварылі пасольскі клуб БСРГ. Карыстаючыся дэпутацкай недатыкальнасцю, яны разгарнулі актыўную дзейнасць па стварэнні масвай арганізацыі працоўных для барацьбы супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту.

12 траўня 1926 г. была прынята праграма БСРГ, яна змяшчала дэмакратычныя і асобныя сацыялістычныя патрабаванні: самавызначэнне Заходняй Беларусі і аб'яднанне ўсіх беларускіх зямель у рэспубліку сялян і рабочых, стварэнне сялянска-рабочага ўрада; устанавленне дэмакратычных

свабод, канфіскацыя памешчыцкіх і царкоўных зямель з пераходам ва ўласнасць дзяржавы і падзелам без выкупу паміж малазямельнымі сялянамі і парабкамі, скасаванне асадніцтва; устанавленне 8-гадзіннага рабочага дня, увядзенне рабочага кантролю ў вытворчасці, развіццё спажывецкай, вытворчай і крэдытнай кааперацыі; нацыянальная роўнасць і навучанне на роднай мове; свабода сумлення і іншае. БСРГ была левай арганізацыяй і таму лічылася ў Польшчы прасавецкай. І насамрэч, СССР спрабаваў узяць Грамаду пад свой кантроль і ў значнай ступені гэта было зроблена.

ЦК БСРГ выдаваў газеты «Жыццё Беларуса» (1925 г.), «Беларуская Ніва» (1925 г.), «Беларуская справа» (1926 г.), «Народная Справа», «Наша Справа», «Наш Голас», «Наша Воля», «Народны Звон» (1930 г.), сатырычны часопіс «Маланка». Пад уплывам Грамады актывізавалі работу прагрэсіўная культурна-асветніцкая арганізацыя «Таварыства беларускай школы», беларускія выдавецкае, навуковае і дабрачыннае таварыствы, Беларускі студэнцкі саюз.

Газета «Народная Справа» ўлетку 1926 г. паведаміла: «У Лідзе... 11-га г. г. з'арганізаваўся Лідзкі Гурток Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады»¹⁰⁷. На 10 студзеня 1927 г. у Лідскім павеце было ўжо 65 гурткоў Грамады, у якіх прымала ўдзел некалькі тысяч чалавек (гл. дадаткі). Пасля ніколі ўжо беларускі рух на Лідчыне не ўздымаўся на такую вышыню.

Грамадоўская газета «Народная Справа» пісала, што 4 жніўня 1926 г. камендант паліцэйскага пастарунка ў Дакудаве адабраў у даверанай асобы Цэнтральнага Сакратарыята, жыхара вёскі З. Сарокі, грамадоўскія дакументы, якія той атрымаў па пошце і сказаў, што яго «zarakus do wiazienia». Тым не менш, праз чатыры дні тут ужо быў арганізаваны гурток Грамады. У тым жа нумары паведамлялася, што 5 верасня адбудзецца з'езд сяброў Грамады Лідскага павета¹⁰⁸. У наступным нумары газета ўдакладняла, што «З'езд Сялянска-Работніцкай Грамады, які вызначаўся на 5-га верасня... пераносіцца на нядзелю

¹⁰⁵ Kurier Wileński. № 143 (1190). 27 czerwca 1928.

¹⁰⁶ Słowo. № 154 (2064). 9 lipsa 1929.

¹⁰⁷ Народная Справа. № 5. 7 жніўня 1926.

¹⁰⁸ Народная Справа. № 13. 31 жніўня 1926.

26-га верасня с. г. Гэтая адсрочка дасць магчымасць правесці на мяйсцох больш шырокую арганізацыйную працу»¹⁰⁹.

Актывіст паведамляў, што 15 жніўня ў мястэчку Глыбокае поп лаяў Грамаду¹¹⁰. А 2 ліпеня 1926 г. падчас адпустаў у Тракельскім касцёле пасол Балін выступіў перад сялянамі. Калі ж паліцыя спрабавала спыніць яго выступ, сяляне прагналі паліцыянтаў з касцельнага падворка камянямі, пасля чаго пасол сказаў: «Бачыце, як баяцца маёй праўды...»¹¹¹. 29 жніўня ў мястэчку Воранава зноў адбыўся мітынг з удзелам пасла Баліна: «Ахарактарызаваўшы сучаснае палажэнне ў Польшчы, пасол заклікаў сялян запісвацца ў Бел. Сял. Раб. Грамаду, або ў Нез. Пар. Хлопску»¹¹².

На пачатку кастрычніка грамадоўская газета «Народная Справа» надрукавала справаздачу з Лідскага павятовага з'езду Грамады¹¹³ (тэкст справаздачы гл. у дадатках).

Увосень 1926 г., калі Грамада збірала грошы страйкуючым шахцёрам Англіі, газета «Слова» паведаміла, што гурток Грамады вёскі Крупава адаслаў шахцёрам 20 зл.¹¹⁴.

У выніку дзейнасці Грамады ў 1926 г. у Заходняй Беларусі пачаўся ўздым масавага рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызвольнага руху, наспявалі элементы рэвалюцыйнай сітуацыі. У студзені 1927 г. больш за 2 000 гурткоў Грамады аб'ядноўвалі каля 120 000 чальцоў. Дзейнічала 18 павятовых камітэтаў БСРГ.

Але ў студзені 1927 г. пачаўся разгром Грамады і масавыя арышты грамадоўцаў. Былі арыштаваны беларускія паслы ў Сейм, пасла ад Лідскай акругі Рак-Міхайлоўскага арыштавалі ў Вільні, калі ён сядзеў у цягнік на Варшаву¹¹⁵. Непасрэдна на Лідчыне адразу арыштавалі двух грамадоўцаў¹¹⁶.

Больш за 4 000 кіраўнікоў і актывістаў Грамады былі аддадзены пад суд.

21 сакавіка 1927 г. Грамада была афіцыйна забаронена польскімі ўладамі.

23 лютага 1928 г. у Вільні пачаўся найбольш знакаміты, цэнтральны судовы працэс над сябрамі сялянска-работніцкай грамады. Пасля шасці дзён судовага разбіральніцтва быў зроблены перапынак з 1 па 12 сакавіка – у гэтыя дні адбываліся выбары ў Сейм. З 12 сакавіка працэс аднавіў сваю працу. За выняткам разгляду надзвычайных пытанняў суд праходзіў пры адчыненых дзвярах. Але, каб патрапіць у залу суда, неабходны быў адмысловы білет-пропуск, і нягледзячы на тое, што ў зале пасяджэнняў амаль што заўжды меліся вольныя месцы, білет атрымаць было амаль што немагчыма.

Старшынёй суда быў А. Аўсянка, судзі: А. Ёдзевіч, А. Барэйка і запасны Бжазоўскі. Пракуроры: Калапскі і Раўзе, сакратары суда: Коркуць і Адынец. Адвакаты з Варшавы: Ян Бабянскі, Дурач, Этынгер, Смяроўскі і Гонігвіль, мясцовыя адвакаты: Абрамовіч, Пятрусевіч, Крыжаноўскі, Сянківіч, Залкінд, Матыяш, Прайс, Раманкевіч.

На працэсе была акрэдытавана прэса: карэспандэнты савецкага ТАСС Кавальскі, і савецкай газеты «Известия» Брагін, Нью-Ёркскай газеты «Forwerts» Вайнрайх, прадстаўнікі польскай варшаўскай і віленскай прэсы, прадстаўнікі мясцовай беларускай і яўрэйскай прэсы. Прадстаўнікоў беларускай прэсы з Мінска не было.

У першы дзень суда выявілася колькасць падсудных – 56 чалавек, з іх акрамя аднаго паляка ўсе беларусы. Адзін з беларусаў з'яўляўся магаметанінам, сваёй беларускацю ён моцна здзівіў суд.

Сярод падсудных былі як прадстаўнікі беларускай культурнай і палітычнай эліты, так і простыя, малаадукаваныя людзі. Судзілі паслоў у Сейм Сымона Рак-Міхайлоўскага, Паўла Валашына, Пятра Мятлу. Сярод падсудных быў адзін з заснавальнікаў беларускага нацыянальнага руху Антон Луцкевіч і праваслаўны святар Аляксандр Коўш. На лаву падсудных патрапілі актывісты з Лідчыны Вінцук Салыга, Вінцук Крупіца і Ігнат Мармыш.

Суд выклікаў ажно 660 сведкаў, з іх больш за 400 сведкаў выклікаў бок абвінавачвання. Выкліканыя сведкі давалі прысягу

¹⁰⁹ Народная Справа. № 14. 4 верасня 1926.

¹¹⁰ Народная Справа. № 17. 15 верасня 1926.

¹¹¹ Słowo. № 157 (1167). 9 ліста 1926.

¹¹² Народная Справа. № 20. 21 верасня 1926.

¹¹³ Народная Справа. № 22. 7 кастрычніка 1926.

¹¹⁴ Słowo. № 279 (1289). 30 listopada 1926.

¹¹⁵ Наша Справа. № 6. 19 студзеня 1927.

¹¹⁶ Słowo. № 26 (1339). 2 lutego 1927.

партыямі па 50 чалавек, гэта зацягнула суд у першы дзень да 12 гадзіны ночы. Тры наступных дні чытаўся акт абвінавачвання. На пяты дзень пачаўся непасрэдны разбор справы¹¹⁷.

Тэксты справаздач з суда над грамадоўцамі – найкаштоўнейшая крыніцы інфармацыі. Тут перакажам толькі фрагменты, датычныя Лідчыны.

На 10 дзень працэсу сведка Юльян Ліндэ падае, што з'яўляецца работнікам на шкляной гуце (у Бярозаўцы – Л. Л.), на якой працавала 300 чалавек, з якіх 70 % былі беларусамі і большая палова з іх належала да Грамады. Сам ён паляк, але запісаўся ў Грамаду добраахвотна, «праз нікога не намаўляны». Паспеў тры разы атрымаць ад свайго гуртка газеты, бачыў як збіралі грошы ў шапку. На сходцы, дзе ён прысутнічаў, выступалі Мятла і Тарашкевіч, казалі яны пра школьніцтва і беларускую «народовосьць»¹¹⁸.

На 11 дзень суда выступаў сведка Яскарынскі, супрацоўнік лідскай паліцыі. Ён паведаміў, што грамадоўцы вялі ўзмоцненую агітацыю, накіраваную на адрыў Заходняй Беларусі ад Польшчы, а сябры КПЗБ, тыя ж грамадоўцы, па меркаванні сведкі, шпіёнілі за лідскім аэрадромам. Абвінавачаны Салыга служыў у Чырвонай Арміі, што бачна з вынікаў ператрасу ў ягонай хаце. Салыга раіў сялянам не плаціць падаткаў, бо Заходняя Беларусь усё роўна аддзеліцца ад Польшчы. У адказ Салыга патлумачыў, што дзейнічаў у межах легальнай праграмы Грамады, якая меркавала дабіцца аддзялення ад Польшчы дэмакратычным, парламенцкім шляхам¹¹⁹.

На 27 дзень суда (10.04.1928) сведка Сымон Коўшыц – вайт Лябёдскай гміны – расказаў, што заўважаў цяжкасці пры спагнанні падаткаў. Па яго словах, Вінцук Салыга належаў да Грамады і арганізаваў гурткі на абшары гміны. У гміну прыходзіла шмат беларускіх газет, але па камандзе вайта яны знішчаліся.

На наступны дзень выявілася, што падсудны Салыга яшчэ да Першай сусветнай вайны скончыў 6-месячную тэхнічную школу.

Паліцыянт-сведка Вацлаў Тамашэвіч

расказаў, што чуў, як Салыга расказваў людзям аб будучай самастойнай беларускай дзяржаве.

Сведка Матэрка, канфідэнт паліцыі, раней назіраў за грамадоўцамі на тэрыторыі Лябёдскай гміны і расказаў суду, што Салыга запрашаў сяброў у Грамаду і дадаў, што настрой у гміне непрыхільны да Польшчы. Таксама ён расказаў, што камуністы Руды Сымон і Мацюк кіравалі гуртком Грамады ў вёсцы Малышы, на што Салыга сведчыў суду, што гуртка ў Малышах не было, а Руды і Мацюк не былі сябрамі Грамады.

Сведка Махэцкі расказаў, што ў сувязі з арганізацыяй у 1926 г. гурткаў ППС Салыга сказаў Махэцкаму: «Усё гэта глупства, лепей узяць у рукі карабін». Акрамя таго Салыга быў старастам вёскі і на гэтай пасадзе дамагаўся беларускіх школ, і тых школ нават было шмат адчынена. Тады вядомы беларускі дзеяч Браніслаў Тарашкевіч запытаў па-польску і па-беларуску пра колькасць беларускіх школ у Лідскім павеце. Махэцкі на запыт па-польску не адказаў, а на запыт па-беларуску давёў, што нічога не разумее. Пасля чаго Тарашкевіч запытаўся ў сведкі, як той разумее прамовы Салыгі, калі не ведае беларускую мову? Сведка зноў маўчаў. Тады Тарашкевіч звярнуўся да суддзі са словамі: «Калі ж мы скончым гэтую камедыю?». Суддзя загадаў выдаліць Тарашкевіча з залы суда.

На 30-ты дзень працэсу (13.06.28) сведка Сасноўскі, канфідэнт паліцыі, расказаў суду, што Салыга быў абраны старшынёй Грамады Лідскага павета. Яны жадалі адарваць Заходнюю Беларусь ад Польшчы, а Усходнюю ад Расіі і стварыць незалежную дзяржаву Беларусь – па словах канфідэнта. Некаторыя сябры Грамады вялі камуністычную дзейнасць і былі за гэта арыштаваны (Мацюк Сымон, Пракаповіч і інш.). Потым сведка паказаў, што пасля ліквідацыі Грамады ў Лідзе выявілася, што Цэнтральны Сакратарыят Грамады меўся ўзяць у свае рукі кіраўніцтва беларускім рэвалюцыйным рухам. Гэта стала вядома са знойдзенага ліста Цэнтральнага Сакратарыята, падпісанага лічбай, якая адпавядала нумару пасведчання абвінавачанага Крупіцы. Сведка чуў пра планаванае на весну паўстанне. Абарона паказала, што ліст, пра які казаў сведка, –

¹¹⁷ Воля Працы. № 4. 22 сакавіка 1928.

¹¹⁸ Воля Працы. № 5. 28 сакавіка 1928.

¹¹⁹ Słowo. № 64 (1675). 17 marca 1928.

гэта толькі пратэст супраць арышту паслоў у Сейм Мятлы і Валашына.

Потым сведка-паліцыянт Шаўлюк расказаў пра Шымкевіча – арганізатара гуртка Грамады ў Ліпнішках¹²⁰.

На 49-ты дзень працэсу ў абвінаваўчым выступе пракурор Калапскі давёў, што «Лідскі павет рэпрэзентуюць падсудныя Салыга, Мармыш і Крупіца. Салыга з'яўляецца кандыдатам на пасаду «старасты» ў Лідзе, выступае супраць касцельных шлюбав. Варожа ставіцца да польскай дзяржаўнасці.... Крупіца і Мармыш абодва былі ў Савецкай Расіі. Крупіца пісаў у лісце да кіраўніцтва Грамады, што калі трэба, дык «выступіць супраць праклятай польскай буржуазіі са зброяй у руках ці нават з косамі»¹²¹.

22 траўня 1928 г. працэс над грамадоўцамі закончыўся. Агулам атрымалі пакаранне 37 чалавек. Прыгавор: паслу ад Лідчыны Рак-Міхайлоўскаму і іншым лідарам Грамады (Тарашкевічу, Валашыну, Мятле) – 12 год турмы строгага рэжыму. Сярод іншых грамадоўцаў, лідзяніну Салыгу – 4 гады турмы строгага рэжыму. Апраўдана 19 чалавек, сярод іх лідзяне Крупіца і Мармыш¹²².

Праз некалькі гадоў шэраг актывістаў Грамады быў абменены Польшчай на бальшавіцкіх вязняў. Былыя лідары Грамады пераехалі ў СССР, дзе праз пэўны час былі арыштаваны і расстраляны як «польскія шпіёны».

Колькасць чальцоў Грамады ў Заходняй Беларусі перавышала колькасць камуністаў ва Усходняй. Прычым грамадоўцы рызыкавалі ўсім, а камуністы будавалі сваю, як яны спадзяваліся, спакойную кар'еру ў кіроўнай партыі.

Беларускае нацыянальнае адраджэнне пачалося пры канцы XIX ст. са значным спазненнем у параўнанні з суседзямі. Пры канцы 1920-х гг. яно дасягнула ўздыму, неабходнага для стварэння сваёй дзяржаўнасці. Нездарма польскія і савецкія ўлады амаль што сінхронна пачалі знішчаць беларускі нацыянальны рух і беларускую культуру.

Трэба улічваць сталае правакаванне з Масквы беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі ў бок экстрэмізму

і камунізму. І ўсё ж заходнія беларусы ў сваёй масе адносна ціха-мірна дажылі да 1939 г., не ведаючы савецкіх жахаў – далёка было польскай уладзе да савецкай у справе рэпрэсій і пагалоўнага знішчэння носьбітаў беларускай культуры...

Салыга Вікенці Антонавіч (22.02.1896–1983), нарадзіўся ў в. Феліксава. Вучыўся ў народнай вучэльні. У маладосці паехаў працаваць на Пуцілаўскі завод у Санкт-Пецярбургу. На пачатку Першай сусветнай вайны быў прызваны на фронт. У 1919 г. вучыўся ў вайсковым тэхнікуме пры Смаленскім політэхнічным інстытуце. У 1923 г. з «бальшавіцкага раю» вярнуўся на радзіму, у Феліксава, пабудаваў кузню і працаваў кавалём. Ажаніўся з Марыяй Антонаўнай. З судовай справы бачна, што быў абраны старастам вёскі Феліксава. Хутка стаў актыўным грамадоўцам. 26 верасня 1926 г. быў абраны старшынёй Лідскага павятовага камітэта Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Арыштаваны ўноч 15 студзеня 1927 г., падчас следства сядзеў у Віленскай турме «Лукішкі». Пасля вынясення прысуду ў 4 гады турмы В. А. Салыга адбываў тэрмін у турмах Ліды, Вільні, у «Вронках» за Познанню. У 1929 г. у Вільні адбываўся апеляцыйны суд па справе асуджаных дзеячаў і актывістаў Грамады, які скараціў Салыгу тэрмін зняволення да двух гадоў. Пасля адбыцця зняволення з 1930 па 1939 г. працаваў кавалём, быў пад стальным кантролем паліцыі, неаднаразова збіваўся ў пастарунках. У верасні 1939 г. прызначаны старшынёй Лябёдкага валаснога выканкама, потым быў старшынёй Маламажэйкаўскага сельсавета. Але чалавек, які змагаўся за незалежную Беларусь (паліцэйскі канфідэнт падчас судовага разбіральніцтва сказаў пра яго: «Яны жадалі адарваць Заходнюю Беларусь ад Польшчы, а Усходнюю ад Расіі і стварыць незалежную дзяржаву Беларусь») не мог доўгі час быць на волі. 26 красавіка 1940 г. арыштаваны, асуджаны і вывезены ў Архангельскую вобласць. Потым быў накіраваны ў польскую армію Андэрса. Патрапіў у Ірак, але тут за ягоную дзейнасць у 1939 г. польскі ваенна-палявы суд прыгаварыў яго да 3,5 гадоў зняволення, пры перавозцы з Ірака праз Іран у Палестыну былы грамадовец уцёк з-пад ад варты. Наступныя 14 гадоў Салыга пражыў у Тэгеране, тут атрымаў савецкае грамадзянства. Толькі ў жніўні 1957 г., пасля смерці Сталіна, вярнуўся ў Феліксава, на радзіму: дочкі замужам далёка ад бацькоўскай хаты, сын памёр. Каля года прапрацаваў у калгасе «Шлях да камунізму» кавалём, але з-за дрэннага стану здароўя пакінуў працу. Пераехаў у Ліды, працаваў сталяром пры Лідскім доме афіцэраў. Маючы ўзрост 65 гадоў,

¹²⁰ Голас Працы. № 4. 25 красавіка 1928.

¹²¹ Słowo. № 106 (1717). 10 маја 1928.

¹²² Голас Працы. № 13. 26 траўня 1928.

з-за непрацаздольнасці пажодаў выйсці на пенсію. Але яму налічылі толькі 8 гадоў працоўнага стажу. Шмат разоў падаваў прашэнні і апеляцыі, але савецкая ўлада так і не прызначыла старому грамадоўцу пенсію. Апошнія дваццаць гадоў жыцця правёў у дамах састарэлых.

Да незалежнай Беларусі не дажыў 8 гадоў.

Таварыства Беларускай Школы

ТБШ імкнулася распаўсюджваць веды і дапамагаць асвецце беларусаў, пашыраць беларускія школы, у статуце арганізацыі было напісана: «Пашыраць і памагаць асвецце ў беларускім нацыянальным, людскім і хрысціянскім духу».

У лютым 1927 г. сябры ТБШ г. Ліды: Нікановіч Сцяпан, Гадлеўскі Міхась і Зяновіч Уладзімір перадалі 2 злотыя на выданне беларускай газеты «Сялянская Ніва»¹²³.

У верасні 1927 г. беларуская газета «Наша Праўда» паведаміла пра спробу стварэння гуртка ТБШ у вёсцы Малышы. Заява пра гэта была пададзена солтысу Якубу Бандарчуку, «каб дапамог. Але солтыс... панёс гэную заяву ў гміну і аддаў пісару, а той даў ёй «законны» ход: паліцыя кінулася рабіць у сялян вобыскі, шукаючы «крамолы» і «вывротовой» работы. Селяніна Івана Гарбіну з Вялікага Сяла нават заарыштавалі, і ён цэлы тыдзень у самую рабочую пару прабадзяўся па паліцэйскіх пастарунках»¹²⁴.

18 сакавіка 1928 г. гурток ТБШ у вёсцы Сялец ладзіў спектакль-вечарыну. Паказвалася п'еса «Пан-міністар». У перапынку граў струнны аркестр. Пасля спектаклю дэкламаваліся беларускія вершы, і вечар закончыўся спевам беларускага гімну «Ад веку мы спалі!»¹²⁵.

Найбольш вядомым сябрам ТБШ быў лідскі радны Міхал Шымялевіч – чалавек-легенда.

КПЗБ і іншыя беларускія арганізацыі

Камуністычныя арганізацыі ў Польшчы былі па-за законам.

У красавіку 1926 г. выездная сесія Віленскага акруговага суда разглядала

справу сяброў камуністычнай арганізацыі, якая дзейнічала ў Лідзе і ваколцах. Перад судом паўсталі кіраўнік арганізацыі Клінцэвіч з шараговымі чальцамі Карнавухам, Шыдлоўскім і Анжыным. Пры тым, што суд меў усе неабходныя доказы, усе абвінавачаныя не прызналі сваё сяброўства ў камуністычнай партыі. Паліцыя знайшла шмат дакументаў, якія даказвалі віну падсудных: партыйныя пасведчанні, падпісаныя Клінцэвічам, розныя партыйныя цыркуляры, дастаўленыя ў Ліду з Мінска, дакументы, якія паказвалі неаднаразовую прысутнасць падсудных у Мінску і г.д. Абвінавачаныя актыўна вялі партыйную працу на Лідчыне: стваралі камсамольскія ячэйкі, вялі агітацыю і выконвалі атрыманыя з Мінска партыйныя даручэнні. Сведкамі на працэсе выступалі супрацоўнікі паліцыі. Дарэчы, пракурор заўважыў, што згодна з апошнімі партыйнымі інструкцыямі камуністы не павінны захоўваць партыйныя пасведчанні ці іншыя дакументы, якія паказваюць іх сувязь з камуністычнай партыяй. Адвакат, ратуючы падсудных, даказваў, што Карнавух і Шыдлоўскі (абодва 1903 г.н.) пераходзілі польска-савецкую мяжу, ратуючыся ад прызыву ў польскае войска, што было значна меншай правінай, чым прыналежнасць да КПЗБ. У выніку Клінцэвіч быў асуджаны на 3, а іншыя камуністы на 2 гады турмы¹²⁶.

У ноч з 30 красавіка на 1 траўня 1927 г. у Жалудку на тэлеграфным слупе быў вешаны чырвоны сцяг з нашытымі на ім белай стужкай і камуністычнымі лозунгамі. Раніцай паліцыя зняла сцяг і знайшла пад слупам гузік ад паліто. Па гузіку быў знойдзены гаспадар паліто, і такім чынам быў арыштаваны ўвесь камітэт камуністычнай моладзі Жалудка, а потым і ўвесь павятовы камітэт камуністычнай моладзі Лідчыны. У Лідзе арыштаваны: Фані Шмуйловіч (узрост 21 год), Лейба Разейнштайн (18 гадоў), Хаім Кур (19 гадоў). У Жалудку арыштаваны: Мойша Казарэўскі (20 гадоў), Шэпсэль Рэмза (18 гадоў), Цадзік Іцэнсон (21 год) і Шлёма Левін (18 гадоў). З Жалудоцкага камітэта моладзі ад паліцыі паспеў уцячы толькі Гірш Жырнянскі. У Шчучыне была

¹²³ Сялянская Ніва. № 13 (64). 9 лютага 1927.

¹²⁴ Наша Праўда. № 45. 7 верасня 1927.

¹²⁵ Голас Працы. № 3. 21 красавіка 1928.

¹²⁶ Słowo. № 82 (1092). 11 kwietnia 1926.

арыштавана амаль што ўся камсамольская ячэйка: Мордка Рубенштэйн (21 год), Ізраіль Дукштайн (20 гадоў), Бася Левіт, Фейга Лістоўская, Міхал Карновік, Юльян Блюднік, Абрам Аркін. Уцякла ад паліцыі толькі Рына Хараноўская¹²⁷. У Ражанцы быў арыштаваны сакратар моладзевай ячэйкі Хаскель Жукоўскі¹²⁸.

Уліпені 1927 г. паліцыяй быў ліквідаваны павятовы камітэт КПЗБ. Камуністы адразу стварылі новы камітэт, але ўжо пры канцы жніўня быў арыштаваны сакратар гэтага, толькі што створанага павятовага камітэта КПЗБ Пётр Бялькевіч. Арышту Бялькевіча папярэднічалі арышты шараговых камуністаў у вёсках Малышы і Бурцічы¹²⁹.

На пачатку сакавіка 1928 г. у Лідзе былі арыштаваны сябры КПЗБ Кастусь Кеўра і Меер Сальчанскі, падчас ператрасу ў іх былі знойдзены важныя дакументы. «Паліцыя арыштавала камуністаў, калі яны распаўсюджвалі антыдзяржаўныя ўлёткі»¹³⁰. Праз некалькі тыдняў паліцыя выкрыла ў Лідзе павятовы камітэт КПЗБ. Былі арыштаваны Н. Юшчынскі, К. Матусевіч, П. Пупко, К. і І. Баярскія, С. Фрыдман, І. Гагоўскі, І. Любецкі, Б. Троцкі, І. Войткім, А. Любецкі¹³¹. Паліцыя захапіла дакументы, якія сведчылі пра кантакты лідскіх камуністаў з Мінскам, шмат нелегальнай літаратуры і ўлёткі¹³².

Святы 1 траўня ў 1928 г. прайшлі спакойна, у мітынг прынялі ўдзел толькі каля 100 чалавек¹³³. Аднак на кастрычніцкія святы 1928 г. «падрыўныя элементы планавалі правесці ў горадзе і павеце вялікія маніфестацыі. Ва ўсіх мясцовасцях, найбольш у самой Лідзе, у Эйшышках і Воранаве раскідана велізарны лік камуністычнай літаратуры. Адначасна камуністычныя агітатары падбухторвалі людзей да выступленняў...»¹³⁴.

У верасні 1929 г. у Лідзе пачаўся суд над камуністамі, і прэса адразу назвала гэты

працэс «сенсацыйным». Падчас суда жыхар Жалудка Фішаль Байкальскі расказаў, што перад 1 траўня 1927 г. пазычыў сваё паліто Шэпсалью Рэмзу. Менавіта ў тое паліто быў апрануты Рэмза, калі страціў гузік, вывешваючы чырвоны сцяг на слупе. Па гэтым гузіку паліцыя знайшла гаспадара паліто, а Шэпсаль Рэмза падчас допытаў расказаў пра камуністычную арганізацыю ў Жалудку і паказаў месца партыйных збораў у гаі каля мястэчка. Былі арыштаваны ўсе жалудоцкія камуністы, а праз іх паліцыя выйшла на камуністаў іншых населеных пунктаў Лідчыны. Такім чынам ліквідавана практычна ўся партыйная арганізацыя павета, 36 чалавек селі на лаву падсудных.

Віленская калегія акружнага суда ў Лідзе прыгаварыла:

- Мордку Рубенштэйна, Фаню Шмуйловіч, Хаіма Кура, Лейбу Разенштайна і Мойшу Казарэўскага да 6 гадоў турмы ўзмоцненага рэжыму;

- Шэпсалью Рэмзу, Цадзіка Іцэнсона, Шлёму Левіна, Хаскеля Жукоўскага, Абрама Аркіна, Ізраіля Дукштайна, Элу Лінянскі і Вульфу Зярніцкага да 5 гадоў турмы ўзмоцненага рэжыму;

- Давіда Віршубскага, Уладзіміра Рудага, Юзафа Пракаповіча, Юдаля Гальперна, Пятра Бюковіча і Мойшу Закройскага да 4 гадоў турмы;

- Сямёна Мацюка да 3 гадоў турмы;

- Міхала Лаўрукевіча, Уладзіслава Смяцюха, Паўла Міцкевіча да 2 гадоў турмы;

- Фейгу Лістоўскую і Басю Левіт да 6 месяцаў турмы.

Дзевяць чалавек суд прызнаў невінаватымі¹³⁵.

У беларускай газеце «Беларускае Слова», якая належала паланафільскай Беларускай нацыянальнай радзе, жыхар Ліды пісаў: «У нас моцна пачала працаваць Грамада і ахапіла вялікія абшары. Нашая ж газета перастала выходзіць нармальна, бо Бел. Нац. Рада ня мае сродкаў. У гэты момант, мне здаецца, трэба вось што рабіць. Нам усім – як працаўнікам, сябрам і прыхільнікам трэба на гэтую мэту злажыць патрэбную суму грошаў, хто сколькі можа... я пэўны, што беларусы адклікнуцца і падтрымаюць сваю нацыянальную га-

¹³⁵ Kurier Wileński. № 214 (1559). 19 września 1929.

¹²⁷ Kurier Wileński. № 107 (856). 12 maja 1927.

¹²⁸ Kurier Wileński. № 106 (855). 11 maja 1927.

¹²⁹ Kurier Wileński. № 194 (943). 27 sierpnia 1927.

¹³⁰ Kurier Wileński. № 54 (1101). 7 marca 1928.

¹³¹ Воля Праўды. № 4. 22 сакавіка 1928.

¹³² Kurier Wileński. № 63 (1110). 17 marca 1928.

¹³³ Słowo. № 100 (1711). 2 maja 1928.

¹³⁴ Słowo. № 237 (1848). 14 października 1928.

зету, [бо] Грамада на бальшавіцкія грошы шле і раздае дарма сваю атручаную газету і літаратуру ў вялікім ліку»¹³⁶. Аўтар Праваслаўны беларус з Лідчыны ў той жа газеце прызываў хрысціян усіх канфесій змагацца з камуністамі, бо «камунізм гэта жыццё без Бога... ягоная мэта – зьняважыць вобраз Хрыста і Яго вучэньне... У сумежнай нам Маскоўшчыне замучылі шмат паважаных духоўнікаў... а таксама веруючых хрысціян, якія баранілі сваю веру і сьвятыні. Лічба гэтых мучанікаў дасягае страшэннай цыфры... Усе гэта церпяць і нашыя браты-беларусы з Усходняй Беларусі»¹³⁷.

На акруговай канферэнцыі Беларускай нацыянальнай рады Наваградскага ваяводства, якая 8 лютага 1927 г. адбылася ў Баранавічах, аб працы рады і створанай ёю арганізацыі «Прасвета» выступілі старшыня рады А. Паўлюкевіч і рэдактар «Беларускага Слова» Теадор Вернікоўскі. Сярод іншых прадстаўнікоў рэгіёнаў выступіў кіраўнік «Прасветы» Лідчыны Маёўскі, «які заарганізаваў сільны гурток «Прасветы» у складзе некалькіх дзесяткаў сяброў у Лідзе, заарганізаваў пры ім чытальню-бібліятэку, шырока пусьціў па ваколчных вёсках нашу газету. Апрача таго п. Маёўскі прадставіў многа цікавых і цэнных праектаў, між іншым аб патрэбе арганізацыі «Беларускага Праваслаўнага Брацтва», які прыняты канферэнцыяй»¹³⁸. У тым жа нумары газеты кіраўнік лідскай «Прасветы» Кастусь Маёўскі надрукаваў невялікі артыкул (гл. дадаткі).

У траўні 1927 г. паведамлялася пра стварэнне гуртка беларускага таварыства «Прасвета» ў вёсцы Гезгалы Беліцкай гміны. Пры гуртку планавалася адкрыць бібліятэку, гурток павінен быў ладзіць аматарскія спектаклі. Дэкларавалася, што ніякай палітыкай гурток займацца не будзе¹³⁹.

ППС і іншыя арганізацыі.

Рэвалюцыйнымі і сацыялістычнымі былі не толькі беларускія партыі. У 1920-я гг. на Лідчыне актыўна працавала Польская сацыялістычная партыя (ППС). Сядзіба партыі мясцілася па адрасе: Слабодка

1/3, старшынёй партыі быў Францішак Тамашэўскі. Пры партыі дзейнічаў прафсаюз Звяз звязаў, Клуб рабочай моладзі і Таварыства рабочага ўніверсітэта, якое мела ў горадзе сваю бібліятэку па вуліцы Сянкевіча.

1 траўня 1926 г. прайшла першамайская дэманстрацыя, якую арганізавала ППС: «Шмат прыйшло сялян з вёсак, людзей было з паўтысячы. Пэпээсы ўсьцешыліся, але не надоўга. Разышоўся слых, што будзе ў Лідзе пасол Балін з «Незалежнай Партыі Хлопскай», а яго пэпээсаўцы надта ня любяць... Як толькі скончылі гаварыць іхныя два прамоўцы, хтосьці крыкнуў, каб далі слова паслу Баліну – а таго навет у памяшканьне ня пусьцілі. Падняўся шум, бура воплескаў, дамаганьне каб дапусьцілі Баліна, а на пэпээсы крычалі: угадоўцы! далоў! і г.д. Пэпээсы, бачучы, што блага, абвесьцілі сход зачыненым... пэпээсы гаварылі па-польску, мала хто іх разумеў. Лаялі яны бальшавікоў і хвалілі сябе... Тутэйшыя сяляне і работнікі лічаць сялянска-работніцкую Грамаду сваёй арганізацыяй, бо-ж яна запраўды бароніць інтарэсы працуючых мас»¹⁴⁰.

Пра прапаганду ППС у Беліцы паведамляла газета «Беларуская Ніва»¹⁴¹.

Відочна, што па ўплывах на насельніцтва Грамада перамагала ППС, і з другой паловы 1926 г. беларуская прэса пачала стала друкаваць лісты былых «пэпээсаўцаў», якія выйшлі з партыі і далучыліся да Беларускай грамады. Напрыклад, у снежні 1926 г. у газеце «Наша Справа» надрукаваны лісты былых «пэпээсаўцаў» Ігната Ганевіча з вёскі Ольжава і А. Кліма з вёскі Вялікія Канюшаны¹⁴². У выніку ўсяго ў лютым 1929 г. сярод сяброў лідскага аддзела ППС адбыўся раскол. У партыі ўзнікла «рэвалюцыйная» фракцыя, якая выбрала сабе асобную павятовую ўправу ў складзе Пятра Міхалка, Аляксандра Сцягнеўскага, Юльяна Жалудзевіча, Майсевіча і прыняла адозву да сяброў партыі і працоўных павета¹⁴³. Хутка ў Лідзе быў арыштаваны паліцыяй сакратар ППС-левіцы ў Вільні Ваяводскі, які знаходзіўся ў нашым горадзе па справах сваёй фракцыі¹⁴⁴.

У 1929 г. святкаванне 1 траўня ў Лідзе

¹³⁶ Беларускае Слова. № 28. 14 снежня 1926.

¹³⁷ Беларускае Слова. № 11. 24 красавіка 1926.

¹³⁸ Беларускае Слова. № 5 (34). 17 лютага 1926.

¹³⁹ Беларускае Слова. № 14 (43). 8 траўня 1927.

¹⁴⁰ Беларускае Слова. № 7, 14 траўня 1926.

¹⁴¹ Беларускае Слова. № 20, 10 сакавіка 1926.

¹⁴² Наша Справа. № 8, 24 снежня 1926.

¹⁴³ Słowo. № 49(1959), 28 lutego 1929.

¹⁴⁴ Słowo. № 61(1971), 14 marca 1929.

таксама ладзілі «пэпэсаўцы». Каля 400 чалавек прайшло па вуліцах горада да месца мітыngu. «Прамовы аратараў былі наогул спакойныя. Пасля мітыngu 3 піякі пачалі выкрыкваць антыдзяржаўныя лозунгі, у выніку, з дазволу пракурора, яны былі арыштаваны»¹⁴⁵.

На Лідчыне, акрамя ППС, дзейнічалі і іншыя польскія партыі сацыялістычнай арыентацыі.

Польскай народнай партыяй «Пяст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast») кіраваў у Лідзе пасол у Сейм Адольф Дуброўнік. Пасол Дуброўнік у 1926 г., выступаючы ў Белагрудзе, заклікаў сялян самавольна адбіраць зямлю ў абшарнікаў. А пасля выступу Дуброўніка ў Жалудку сяляне ўзбунтаваліся і падпалілі лес разам з лясніцтвам, якія належалі княгіні Чацвярцінскай.

Але яшчэ больш радыкальным была Польская народная партыя «Вызваленне», якая мела свайго пасла ў Сейм Баліна. Гэтыя партыі ў сваёй дзейнасці выкарыстоўвалі не толькі польскую, але і беларускую мову. Так, у 1925 г. менавіта па-беларуску выступаў перад сялянамі Беліцы пасол Балін, намаўляючы ваколільных сялян супраць зямельнай рэформы.

Нездарма кансерватыўная віленская газета «Слова» пісала аб працы паслоў гэтых партый на Лідчыне: «Добра было б у Лідзе, быў бы ідэальны спакой, калі б не... розныя авантуры. Хто чыніць непакой? Хто вінаваты? ...паслы з сялянскіх партый. Яны пляжаць жыццё, яны ствараюць неспакой. Яны адрываюць спакойны люд ад працы, баламуцяць яго на свой спосаб. [...] Яны... паслы... разгойдваюць спакой грамадства і ўлад, і што найгорш – гэтая зграя спусташальнікаў заўжды непакараная»¹⁴⁶.

Да польскіх правых арганізацый, якія арыентаваліся на Нацыянальна-дэмакратычную партыю Рамана Дмоўскага, адносіўся Лідскі народна-нацыянальны звяз (Związek Ludowo-Narodowy). Найбольш вядомым дзеячам гэтай партыі ў Лідзе быў ксёндз-вікары Лазоўскі. Гэтай жа, «нарадовай», ідэалогіі прытрымліваліся і лідскія

аддзяленні Нацыянальнай арганізацыі жанчын і Таварыства польскіх купцоў.

Пасля травеньскага перавароту Юзафа Пілсудскага наймацнейшай польскай арганізацыяй на Лідчыне стаў Беспартыйны блок працы разам з урадам (BBWR)¹⁴⁷. Структура блока ў Лідзе арганізацыйна аформілася на пачатку жніўня 1928 г., узначаліў арганізацыю доктар Сапоцька, сакратаром аддзела стаў настаўнік Казіцкі¹⁴⁸.

Таксама на Лідчыне працавалі фармальна непалітычныя грамадскія арганізацыі: Звяз асаднікаў, Звяз дэмабілізаваных добраахвотнікаў, Звяз ваенных інвалідаў (узначальваў Глушанін), Звяз стральцоў, Польскі звяз чыгуначнікаў, Звяз жыхароў Ліды, Таварыства афіцэраў запasu (у Лідзе з 1925 г., ва ўправу ўваходзілі паручнік Жалігоўскі, доктар Казубоўскі, ротмістар Дэй, паручнікі Мацевіч і Рыжы). Усе гэтыя арганізацыі разам падтрымлівалі Беспартыйны блок працы разам з урадам Пілсудскага¹⁴⁹.

Адну з самых шматлікіх этнічных груп на Лідчыне складала яўрэйскае насельніцтва. Прытрымліваючыся шматвяковай традыцыі, яўрэі жылі адасоблена ад хрысціян па сваіх законах, размаўлялі на сваёй мове, бераглі і захоўвалі сваю духоўную культуру. Меліся розныя яўрэйскія палітычныя партыі, але найвялікшым аўтарытэтам і падтрымкай яўрэйскай грамадскасці карысталіся сіяністы, якія імкнуліся да стварэння ў Палестыне яўрэйскай дзяржавы, і таму знаходжанне яўрэяў у Заходняй Беларусі разглядалася імі як часовае.

¹⁴⁷ Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, BBWR) – арганізацыя палітычнай падтрымкі маршала Юзафа Пілсудскага і рэжыму «санацыі» ў Польшчы 1927–1935 гг. Фармальна Блок лічыўся пазапартыйным і непалітычным, рэальна ўяўляў сабой своеасабліваю «партыю ўлады», інструмент кантролю над палітычнай сістэмай Другой Рэчы Паспалітай.

¹⁴⁸ Kurier Wileński. №180 (1227). 10 sierpnia 1928.

¹⁴⁹ Kuwałek Robert. Życie społeczno-polityczne ziemi lidzkiej w okresie międzywojennym // Ziemia Lidzka. № 25. 1997.

¹⁴⁵ Słowo. № 101(2011), 2 maja 1929.

¹⁴⁶ Słowo. № 222(936), 30 września 1925.

Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё

Да Першай сусветнай вайны ў павеце было 27 народных вучылішч і 134 царкоўна-прыходскія школы. Падчас нямецкай акупацыі на Лідчыне працавала 60 народных школ¹⁵⁰. Пры канцы 1927 г. паведамлялася пра закрыццё ўладамі ўсіх 18 літоўскіх школ у Лідскім павеце і пра арышты літоўскіх актывістаў¹⁵¹.

У 1920-я гг. адукацыя на Лідчыне была амаль што цалкам польскамоўнай. Ішла цяжкая барацьба за беларускія школы.

Польскамоўная адукацыя на Лідчыне

Сярэдняя гімназічная адукацыя працягвалася 8 гадоў і дзялілася на дзве ступені. Першая ступень – 1–3 класы, другая ступень – 4–8 класы гімназіі. Прычым 1–3 класы гімназіі адпавядалі 5–7 класу агульнаадукацыйнай (powszechniej) школы.

У 1925 г. па ініцыятыве інжынера Станкевіча ў Лідзе была арганізавана дзяржаўная Рамесна-прамысловая школа¹⁵². Гэтая школа ад пачатку мясцілася ў наёмным будынку былой тытунёвай фабрыкі Віленчыка [Сувальская, 74 – Л. Л.]. Будынак меў 2 вучэбныя класы, 3 класы з варштатамі, памяшканне для настаўнікаў, канцылярыю, пакой-склад для гатовых вырабаў, пакой-склад для сыравіны і пакой, у якім знаходзіўся матор. Аднак нават пасля рамонту і неабходных пераробак пафабрычны будынак не адпавядаў патрабаванням школы.

У Рамесна-прамысловай школе мелі магчымасць вучыцца 80 вучняў, але ў 1927 г. школа мела толькі 53 навучэнца. Ад пачатку выкладаўся толькі разлічаны на 3 гады курс навучання сталяроў. Прымаліся хлопцы, якія мелі пасведчанні аб 4-гадовай, пачатковай, адукацыі. Школа не мела інтэрната, і таму ў ёй маглі вучыцца толькі жыхары Ліды ці прыгарадаў. Заняткі пачыналіся ў 8 гадзін раніцы і працягваліся да 18.00 з вялікім перапынкамі ў 1,5 гадзіны на абед.

Аплата за навучанне складала 90 злотых штогод. Акрамя агульнаадукацыйных прадметаў, вучні вывучалі тэхналогію матэрыялаў, эканоміку, чарчэнне, курсы будаўнічага і мэблевага сталярства і атрымлівалі стандартную адукацыю, як у 7-гадовай дзяржаўнай школе. Агульныя навукі выкладалі дырэктар школы, настаўнік і ксёндз-піяр. Прафесіянальныя навукі і курсы практычных заняткаў у класах варштатаў вялі тры настаўнікі (два родам з Малапольшчы і адзін з Вільні).

Школа мела рухавік унутранага згарання з адмысловай трансмісіяй, які застаўся ад тытунёвай фабрыкі. Планавалася выкарыстоўваць гэты рухавік для мэтаў вытворчасці. Штогод для закупу сыравіны школа атрымлівала дзяржаўны крэдыт, за які потым на працягу навучальнага года расплачвалася, прадаючы свае вырабы¹⁵³.

На пасяджэнні гарадской рады 5 ліпеня 1928 г. было вырашана перадаць дом, які будаваўся для адзінокіх старых па вул. Сувальскай (за праваслаўнымі могілкамі, недалёка ад чыгуначнага пераезду) пад Рамесна-прамысловую школу¹⁵⁴, і хутка школа пераехала ў новы будынак.

У жніўні 1928 г. прэса паведамляла пра сталыя праблемы ў гэтай школе: «Школа існуе ў Лідзе трэці год і мае сталярнае аддзяленне... Ёсць у школе шмат дрэннага... і інаваты ў гэтым яе дырэктар. Трэба дадаць, што раней за скандальны характар ужо быў звольнены папярэдні дырэктар. Але лепей не стала. Што бачаць у гэтай школе вучні? Яны бачаць, як іх дырэктар, па адукацыі дарожны інжынер, пагарджае рамяством, але пры тым з'яўляецца дырэктарам рамеснай школы і трымаецца па магчымасці надалей ад майстэрня і выражае ўсяму гэтаму сваю пагарду»¹⁵⁵.

22 верасня 1929 г. да візіту прэзідэнта Масціцкага ў новаўзведзеным будынку Рамесна-прамысловай школы (Сувальская, 130) была адкрыта выстава сталяр-

¹⁵⁰ Życie Nowogródzkie. № 264 (621). 25 września 1929.

¹⁵¹ Słowo. № 228 (1541). 6 października 1927.

¹⁵² Słowo. № 45 (1055). 25 lutego 1926.

¹⁵³ Życie Nowogródzkie. № 23. 15 października 1927.

¹⁵⁴ Życie Nowogródzkie. № 151 (185). 8 lipca 1928.

¹⁵⁵ Kurier Wileński. № 195 (1242). 28 sierpnia 1928.

ных і слясарных вырабаў вучняў за 1928–1929 навучальныя гады¹⁵⁶.

У лютым 1926 г. прэса паведаміла пра пачатак працы гуртка авіямадэлістаў і планерыстаў у Лідзе, кіраваў гуртком нехта з афіцэраў авіяцыйнага палка¹⁵⁷.

У 1926 г., прэса пісала пра ліквідацыю прыватнай яўрэйскай гімназіі Дварэцкага і адкрыццё гарадской гімназіі, ці гімназіі магістрата¹⁵⁸. Але гімназія Дварэцкага працавала яшчэ да 1929 г. Гэта яўрэйская каадукацыйная навучальная ўстанова паўстала ў Лідзе пры канцы 1921 г. Гімназія арандавала памяшканне па адрасе: Крывая, 16. У гэтым памяшканні было толькі 4 пакоі пад класы, і таму навучанне ішло ў дзве змены. Ніякага лепшага памяшкання ў горадзе знайсці было немагчыма. Уладальнік гімназіі – Мойша Дварэцкі¹⁵⁹, першы дырэктар – Эдвард Вахмут, у 1923 г. дырэктарам стаў інжынер Фронкель, у 1925 г. – Максіміліян Грынберг. Пры гімназіі дзейнічалі вучнёўскія аб'яднанні – «Братняя дапамога» (дапамога бедным вучням), літаратурны гурток, школьная гміна (самакіраванне – існавала ў кожным класе). У розныя часы гімназію наведвала ад 300 да 350 вучняў¹⁶⁰.

З 1926 па 1934 г. у горадзе працавала гарадская ці магістрацкая гуманітарная гімназія, да 1930 г. яна мясцілася ў доме па вул. Пілсудскага¹⁶¹. Улетку 1928 г. гарадская гімназія атрымала ад улад права адчыніць 8-ы клас, «што з'яўляецца добрай адзнакай для прыватнай установы, якая існуе два гады»¹⁶². У чэрвені 1928 г. прэса змяшчае аб'яву, у якой 8-класная каадукацыйная гуманітарная гімназія магістрата горада Ліды аб'явіла прыём вучняў ва ўсе класы¹⁶³. На пачатку снежня 1929 г. у памяшканні гарадской гімназіі дырэктар гэтай навучаль-

най установы Генрык Пякарскі прачытаў лекцыю аб тэорыі адноснасці А. Эйнштэйна¹⁶⁴.

У 1921 г. пачала працу дзяржаўная Лідская гарадская гімназія імя гетмана Караля Хадкевіча. У той час прэса пісала: «Цяжкая і ахвярная праца... настаўніцтва сярэдніх школ у Лідзе заслугоўвае павагі. Хто не ведае нашых правінцыяльных стасункаў, не можа сабе ўявіць, як шмат трэба цярплінасці, каб у гэтых варунках не страціць энергіі, жадання, а наадварот генерыраваць новыя ініцыятывы... Настаўнікі Лідскай гімназіі не толькі цалкам прысвячаюць свой час працы з моладдзю, але і па ўласнай ініцыятыве арганізуюць цэлы шэраг чытанняў і навуковых вечароў... нясуць культуру ў масы»¹⁶⁵.

Галоўным корпусам гімназіі быў корпус па вуліцы 3 Траўня, а філіял размяшчаўся «пры адной з кароткіх і вузкіх вулачак, якія адыходзілі ад Сувальскай і ўжо праз некалькі дамоў утыкаліся ў бліжняе балота. Быў гэта цесны двухпавярховы дом з цэглы. Класы былі невялікія, парты стаялі адна пры адной. Праходы паміж імі былі вузкія, кафедра напірала на першую з лавак, словам, нязручнасцяў было вышэй галавы. Вучыліся тут мужчынскія класы ад першага па пяты. Тры старэйшыя – агульныя – і жаночыя класы размяшчаліся ў т.зв. галоўным корпусе, на вуліцы Трэцяга Траўня»¹⁶⁶. Такім чынам, месца не хапала і было неабходна будаваць новую гімназію.

Першапачаткова на будоўлю новага гмаху гімназіі ўрадам было прызначана 1 400 000 зл., але потым сума зменшана да 800 000 зл. Вядома, што першапачатковы праект гімназіі прадугледжваў значна больш прыгожы і вялікі гімназічны будынак¹⁶⁷.

Архітэктурны праект новай гімназіі быў распрацаваны варшаўскім архітэктарам Ежы Беіл (Jerzy Beill). Рэцэнзія на праект гімназіі нейкага J. K. са шматлікімі

¹⁵⁶ Kurier Wileński. № 219 (1564). 25 września 1929.

¹⁵⁷ Słowo. № 47 (1057). 27 lutego 1926.

¹⁵⁸ Słowo. № 161 (1171). 14 lipca 1926.

¹⁵⁹ Дварэцкі Мойша нарадзіўся ў Лідзе 1 снежня 1891 г. Закончыў гімназію, два семестры педагагічнага інстытута і тры семестры медыцынскага факультэта. Выкладаў лацінскую мову.

¹⁶⁰ Dowlaszewicz Irena. Gimnazjum żydowskie // Ziemia Lidzka. № 2 (49). 2002.

¹⁶¹ Życie Nowogródzkie. № 197 (911). 27 sierpnia 1930.

¹⁶² Życie Nowogródzkie. № 128 (162). 16 czerwca 1928.

¹⁶³ Życie Nowogródzkie. № 129 (163). 17 czerwca 1928.

¹⁶⁴ Kurier Wileński. № 278 (1623). 4 grudnia 1929.

¹⁶⁵ Słowo. № 45 (1055). 25 lutego 1926.

¹⁶⁶ Путрамонт Ежы. Паўвеку. Пераклад з польскай Станіслава Судніка // Лідскі Летанісец. № 1 (53). 2011. С. 59.

¹⁶⁷ Życie Nowogródzkie. № 269 (303). 3 listopada 1928.

чарцяжамі надрукавана ў варшаўскім часопісу «Архітэктура і будаўніцтва» № 3 за 1925 г. Абапіраючыся на гэту рэцэнзію, мы можам уявіць сабе, як бачыў гімназію Бел, і параўнаць плануемае з рэальным будынкам, які і сёння з'ўляецца ўпрыгажэннем нашага горада.

Першасны праект лідскай гімназіі Ежы Бейля не дачакаўся рэалізацыі, бо, верагодна, быў занадта дарагі. Аднак планы пабудовы гімназіі не былі адкладзены. Тады Бейль зрабіў пэўную карэктурку першаснага праекту. Памеры будынка былі паменшаны, зменены формы фасадаў. Замест прыгожага класічнага будынка з цэнтральным рызалітам і багатай дэкарацыяй з «дыямантавай» рустоўкай¹⁶⁸ сцен быў спраектаваны, а потым пабудаваны больш сціплы будынак з выразным ухілам у мадэрнізм. Уплыў функцыяналізму адчуваецца ў бакавых фасадах, апаясаных гарызантальнымі пасамі вокнаў. Гэта яшчэ не ёсць стужкавыя вокны ў стылі Ле Карбюзье¹⁶⁹, пры традыцыйнай канструкцыі будынка гэта было зрабіць немагчыма, аднак аконныя праёмы кожнага з паверхаў злучаны гарызантальнымі ліштвамi ў форме паласы – гэта і стварае выгляд вокнаў Ле Карбюзье. Таксама ідэі функцыяналізму праяўляюцца ў выкарыстанні прынцыпу залежнасці функцыі ад формы. Гэта добра бачна на прыкладзе пабудовы паўдзённага фасада, дзе ад абрысаў агульнага будынка выразна адзелены аб'ём гімнастычнай залы¹⁷⁰.

У красавіку 1928 г. была афіцыйна аб'яўлена пастанова Міністэрства асветы і рэлігійных веравызнанняў аб пачатку

будаўніцтва новага гмаху гімназіі ў Лідзе коштам 800 000 злотых. Адразу на пачатак будаўніцтва выдзялялася 400 000 злотых. «Будова гмаху пачнецца на пляцы кс. Фалькоўскага, недалёка да вуліцы Школьнай. Трэба заўважыць, што ў гэтым годзе Ліда ёсць адзіным горадам, які атрымае такія вялікія грошы для будаўніцтва гімназіі»¹⁷¹. На пачатку кастрычніка таго ж года ваяводская ўправа ў Наваградку абвясціла таргі на будоўлю гімназіі кубатурай каля 16 250 м³ у Лідзе¹⁷². Прэса адзначала, што новы будынак будзе адпавядаць усім патрабанням «сучаснай культуры»¹⁷³. Ужо пры канцы красавіка паведамлялася, што «на днях у Ліду прыбывае інжынер Сарока з дырэкцыі Публічных работ, каб пачаць будоўлю новай Дзяржаўнай гімназіі»¹⁷⁴.

Пры канцы траўня 1928 г. на пасяджэнні бацькоўскага камітэта гімназіі была абрана новая ўправа, якую ўзначаліў сам ксёндз-дэкан Баярунец. Перад новай управай бацькоўскі сход патрабаваў намагацца перанесці пляцоўку новай гімназіі з Выгану, «які знаходзіцца далёка ад хрысціянскай часткі горада, на пляц, які знаходзіцца недалёка ад існай гімназіі – пры вуліцы, якая лучыць вуліцы 3-га Траўня і Пілсудскага, каля месца, на якім хутка павінны пачаць будоўлю новага гмаху Гродскага суда». Сярод прычын неабходнасці выдзялення новай пляцоўцы бацькі назвалі дрэнны балотны мікраклімат на Выгане, вялікія прамысловыя прадпрыемствы ў гэтым раёне і планаваны перанос сюды гарадскога рынку¹⁷⁵. Цікава, што супраць будаўніцтва гімназіі па вуліцы Школьнай выступалі лідскія чыноўнікі высокага рангу, якія жылі ў калоніі дзяржаўных дамоў на Выгане, але лічылі гэтае месца дрэнным. З чэрвеня Лідская гарадская рада разгледзела пытанне замены гімназічнага пляца з Выгану на вуліцу Дварцовую, каля раёна горада, які меў назву Ферма. Выслушаўшы ўсе выступы зацікаўленых бакоў, рада стварыла камісію з пяці радных, якія былі

¹⁶⁸ Рустоўка – у архітэктуры абліцоўванне знешніх сцен будынка або іх некаторых частак чатырохкутнымі, правільна складзенымі і шчыльна прыгнанымі адзін да другога камянямі, пярэдні бок якіх пакінуты неабчэсаным ці абчэсаным вельмі груба, і толькі па краях абведзены невялікай гладкай паласой. Пры «дыямантавай» рустоўцы камяні абчэсаны ў форме дыяманта.

¹⁶⁹ Дзякуючы каркаснай канструкцыі і адсутнасці апорных сцен у сучасным будынку, стужачныя вокны Ле Карбюзье рабіліся практычна любой велічыні і канфігурацыі, у тым ліку маглі быць свабодна працягнуты стужкай уздоўж усяго фасада.

¹⁷⁰ Pszczółkowski Michał. Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939. Łódź, 2016. S. 100.

¹⁷¹ Słowo. № 90 (1701). 20 kwietnia 1928.

¹⁷² Słowo. № 227 (1838). 3 października 1928.

¹⁷³ Życie Nowogródzkie. № 71 (105). 19 kwietnia 1928.

¹⁷⁴ Życie Nowogródzkie. № 80 (114). 28 kwietnia 1928.

¹⁷⁵ Życie Nowogródzkie. № 103 (137). 21 maja 1928.

павінны вывучыць стан рэчаў і зрабіць неабходныя высновы¹⁷⁶. Праз некалькі дзён, на чарговым пасяджэнні, рада адмовіла бацькоўскаму камітэту. Цікава, што ў якасці аргументаў супраць пераносу гімназіі адзін з радных даводзіў, што тады на меркаваны гімназічны двор па вуліцы Дварцовай будуць заходзіць і вытоптаць яго яўрэйскія козы, якія ў вялікай колькасці пасвіліся тут у тыя часы¹⁷⁷.

Пасля выпускных экзаменаў 1928 г. у Лідскай гімназіі газета «Слова» пісала пра строгасць дырэктара гімназіі Мяноўскага: з 57 выпускнікоў гімназію з атэстатам яе закончылі толькі 37 чалавек, астатнія не здалі выпускныя іспыты, што газета тлумачыла лянотай саміх вучняў¹⁷⁸. Але «Кур'ер Віленскі» прысвяціў Лідскай гімназіі вялікі артыкул, у якім паказваліся сапраўдныя прычыны правальных экзаменаў. Нехта з лідзян у гэтым артыкуле пісаў «пра дрэнны настрой і зло», якія пануюць у галоўнай навучальнай установе павета: сярод вучняў стымулююць шпіёнства і даносніцтва, шэраг настаўнікаў з Малапольшчы не мае неабходнай адукацыі, але лічаць нармальным для сабе «ўжываць пустапарожнюю фразеалогію і публічна ганарыцца сваім высокім генеалагічным паходжаннем... Гэтыя настаўнікі прывезлі з Малапольшчы (не ідзе размова аб усіх настаўніках з Малапольшчы) спецыфічныя адносіны да нас, жыхароў Усходніх земляў...». Вучні, якія адмаўляліся шпіёніць за сваімі сябрамі, атрымлівалі ад такіх настаўнікаў мянушку «бандыт» і правальваліся на экзаменах. «Апякунская рада гімназіі і бацькі вучняў павінны патрабаваць замены часткі настаўнікаў і расказаць, чаму гімназія мае такія вынікі матуральных экзаменаў. Для нас, жыхароў Ліды, гэта вельмі важная справа павінна быць вырашана як найхутчэй»¹⁷⁹.

Бацькі гімназістаў падзяліліся на два лагеры – у адным лагеры падтрымлівалі «строгасць» дырэктара Мяноўскага і экзаменацыйнай камісіі, у другім бацькоўскім лагеры лічылі вінаватымі педагогаў-

прыхадняў. У студзені і лютым 1929 г. гімназію правярыла адмысловая камісія, і Тэадор Мяноўскі з пасады дырэктара гімназіі быў пераведзены выкладчыкам у Віленскі ўніверсітэт. Пасля гэтага кансерватыўнае «Слова» прысвяціла яму артыкул-дыфірамб¹⁸⁰.

Увечары 13 траўня 1929 г. адбылося дзіўнае здарэнне, якое, магчыма, было працягам матуральных экзаменаў 1928 г.: нехта паклаў гранату сазнятым засцерагальнікам каля дзвярэй кватэры настаўніка гімназіі Калісевіча (Пілсудскага, 9). «Паліцыя пачала расследаванне»¹⁸¹.

Новая гімназія будавалася хутка, і ў сакавіку 1929 г. ваяводскія ўлады абвясцілі тэндар на заканчэнне будоўлі гмаху Лідскай гімназіі. Але памеры гмаху скараціліся ўжо да 15 829 м³. Як бачым, нават ад будаўнічага праекту, па якім пачыналася будоўля, наша гімназія ў выніку паменшылася амаль што на 450 м³ (ці прыкладна на 100 м²)¹⁸². Цікава, на чым эканомілі?

Пасля перасялення дзяржаўнай гімназіі гарадская рада перадала два былыя будынкi гімназіі (па вул. 3 Траўня і Камерцыйнай) лідскай філіі Віленскага акруговага суда¹⁸³.

24 лістапада 1929 г. адбылося пасяджэнне бацькоўскага камітэта дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча. Ва ўправу бацькоўскага камітэта гімназіі, сярод іншых, быў абраны і Міхал Шымялевіч, навучэнкай гэтай установы ў той час была малодшая дачка гісторыка¹⁸⁴.

У чэрвені 1928 г. магістрат горада Ліды аб'явіў тэндар на будоўлю гмаху агульнаадукацыйнай школы кубатурай каля 12 610 м³. Будынак Лідскай агульнаадукацыйнай школы з'яўляецца цікавай ілюстрацыяй праблемы каадукацыі (сумеснага навучання хлопчыкаў і дзяўчынак) у міжваенны перыяд. Праблема мела вялікі ўплыў на праектаванне школ. Першыя

¹⁷⁶ Życie Nowogródzkie. № 119 (153). 7 czerwca 1928.

¹⁷⁷ Życie Nowogródzkie. № 123 (157). 11 czerwca 1928.

¹⁷⁸ Słowo. № 142 (1753). 24 czerwca 1928.

¹⁷⁹ Kurier Wileński. № 150 (1197). 6 lipca 1928.

¹⁸⁰ Słowo. № 67 (1977). 21 marca 1929.

¹⁸¹ Słowo. № 109 (2019). 14 maja 1929.

¹⁸² Słowo. № 59 (1969). 12 marca 1929.

¹⁸³ Życie Nowogródzkie. № 293 (650). 24 października 1929.

¹⁸⁴ Życie Nowogródzkie. № 327 (684). 26 listopada 1929.

каадукацыйныя школы з'явіліся ў другой палове XIX ст. Але каадукацыя яшчэ доўга заставалася дыскусійнай праблемай. Таму школы ў архітэктурным сэнсе часта праектаваліся ў адным будынку, але былі падзелены на дзве паловы з асобнымі ўваходамі. У вёсках і малых мястэчках сумеснае навучанне мела і эканамічны сэнс з-за невялікай колькасці вучняў. Некаторыя, больш рэдка ўжываныя памяшканні – гімнастычная зала, спецыялізаваныя навучальныя класы ці адміністрацыйныя памяшканні – праектаваліся супольнымі, але так, каб хлопцы не маглі патрапіць на жаночую палову. Такія «сіметрычныя» школы добра атрымлівалася праектаваць у стылі неакласіцызму, дастаткова папулярным у 1920-х гг. у Еўропе. Адно крыло школы было мужчынскім, а другое жаночым, яны мелі свае ўваходы, а ў частцы, якая злучала два крылы школы, мясціліся пакоі настаўнікаў, гімнастычная зала, тут жа быў галоўны ўваход у школу¹⁸⁵. У новым гмаху размясціліся агульнаадукацыйныя школы № 1 і 2, левае крыло для хлопчыкаў, правае – для дзяўчынак. Лідская агульнаадукацыйная школа – ідэальны ўзор такога праекту, аналагічныя ідэі былі рэалізаваны ў шмат якіх школьных будынках таго часу.

Да канцы 1928 г. ужо павінны былі выканаць земляныя, цяслярскія работы і пабудаваць мury. «Камень і цэглу дае магістрат. Да тэндара будуць дапушчаны толькі зарэгістраваныя будаўнічыя фірмы. [...] Праект школы і варункі тэндара знаходзяцца ў Магістраце... Ліда, 21 ліпеня 1928 г.»¹⁸⁶. Так пачыналася будаўніцтва гмаху сучаснай школы № 1 г. Ліды.

Пры канцы жніўня 1929 г. прэса пісала: «На будоўлі вялікага падвойнага будынка агульнаадукацыйнай школы імя Прэзідэнта Рэчы Паспалітай ужо цалкам скончаны вонкавыя работы. Таксама заканчваецца будаўніцтва вялікага будынка новай Дзяржаўнай гімназіі»¹⁸⁷.

Як пісалася вышэй, 25 верасня 1929 г.

¹⁸⁵ Pszczółkowski Michał. Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939. Łódź, 2016. S. 101–102.

¹⁸⁶ Kurier Wileński. № 150 (1197). 6 lipca 1928.

¹⁸⁷ Kurier Wileński. № 197 (1542). 30 sierpnia 1929.

школу ганарова адкрыў прэзідэнт Польшчы Масціцкі¹⁸⁸. Прэса паведаміла, што акрамя агульнаадукацыйнай школы, дзякуючы магістрату, у новым будынку «з пачаткам навучальнага года адкрыецца... школа падвышэння кваліфікацыі рамеснікаў»¹⁸⁹.

У новым гмаху размясціліся агульнаадукацыйныя школы № 1 і 2. Да гэтага часу гарадская агульнаадукацыйная школа № 1 мясцілася па адрасе вул. Замкавая, 25. Гэта бачна з аб'явы пра адкрыццё тут вячэрніх курсаў для ахвотных атрымаць 7-класную адукацыю. Таксама тут жа, у рэжыме вячэрняй школы, асобы, якія ўжо скончылі агульнаадукацыйную школу, маглі атрымаць сярэдняю адукацыю¹⁹⁰.

Зараз у будынку агульнаадукацыйнай школы № 1 і 2, адчыненай у 1929 г., месціцца сучасная лідская школа № 1.

1 верасня 1929 г. прыняла першых вучняў трохкласная гандлёвая школа піяраў па адрасе вул. Сувальская, 60. У першы год навучанне пачалося толькі ў першым класе. Прымаліся вучні ва ўзросце 14–17 гадоў, якія папярэдне закончылі агульнаадукацыйную школу ці 4 класы гімназіі¹⁹¹.

На канец 1929 г. горад меў 3 гімназіі, 4 агульнаадукацыйныя і 4 пачатковыя школы¹⁹², рамесную школу. У павеце меліся школы: 1-класныя – 163; 2-класныя – 80; 3-класныя – 16; 4-класныя – 5; 7-класныя (агульнаадукацыйныя) – 11. Разам 275. Вучылася 24 450 дзяцей і працавала 443 настаўнікі. Па-за межамі горада працавалі: рамесная школа ў Ішчалне і сельскагаспадарчая школа ў Бердаўцы¹⁹³.

Беларускамоўная адукацыя.

13 лістапада 1925 г. па ўсёй Заходняй Беларусі беларуская грамадскасць святкавала 10-годдзе беларускай школы. Першая беларуская школа была адкрыта ў Вільні 13 лістапада 1915 г., практычна

¹⁸⁸ Kurier Wileński. № 220 (1565). 26 września 1929.

¹⁸⁹ Kurier Wileński. № 200 (1545). 3 września 1929.

¹⁹⁰ Kurier Wileński. № 236 (1581). 16 października 1929.

¹⁹¹ Kurier Wileński. № 149 (1494). 4 lipca 1929; Kurier Wileński. № 216 (1561). 21 września 1929.

¹⁹² Życie Nowogródzkie. № 271 (305). 5 listopada 1928.

¹⁹³ Życie Nowogródzkie. № 148 (505). 1 czerwca 1929.

адразу пасля акупацыі горада нямецкімі войскамі¹⁹⁴.

31 ліпеня 1924 г. польскі Сейм зацвердзіў пакет законаў (Уставы) аб мовах. Гэтыя законы рэгламентавалі ўжыванне розных моў у школах, дзяржаўных установах, установах самакіравання, судах і г.д. і афіцыйна абмяжоўвалі выкарыстанне беларускай мовы на этнічных беларускіх тэрыторыях. Але пры гэтым дазвалялася беларускамоўная адукацыя на гэтых тэрыторыях і нават фармальна дазвалялася двухмоўе ва ўрадавых установах і судах¹⁹⁵.

Пасля прыняцця гэтых законаў распачалася шырокая кампанія па зборы подпісаў бацькоў на адкрыццё беларускіх школ. У 1925 г. заходнебеларускія сяляне падалі 16 тысяч заяў на адкрыццё 400 школ на роднай мове, але ў выніку ва ўсёй Заходняй Беларусі было створана 27 польскіх і 15 дзвухмоўных школ. Шматлікія перашкоды чыніліся ўладамі ўжо на самым першым этапе збору подпісаў, і звычайна моўныя законы няўхільна выконваліся толькі пры патрэбе ліквідаваць беларускую школу, створаную раней¹⁹⁶. Пра ўсё гэта яскрава сведчаць шматлікія факты, данесеныя да нас беларускай прэсай таго часу.

Яшчэ ў 1923 г. была прыпынена дзейнасць першай на Лідчыне афіцыйнай беларускай школы ў Зблянах, якая была пабудавана самімі сялянамі пры канцы 1915 г. «Усе нашыя людзі былі рады, што дзеці неакшыбка навучаліся і чытаць, і арытмэтыкі. Але хутка здарылася няшчасце: нашага вучыцеля інспэктар Лідскага павету, пан Вайтовіч прымусіў паехаць на польскія курсы ў Кракаў, а другога вучыцеля-беларуса на яго месца не прызначыў, і замёрла наша беларуская школа»¹⁹⁷.

Вясной 1925 г. жыхары вёскі Збляны падпісалі да павятовага школьнага

¹⁹⁴ Жыццё Беларуса. № 18. 7 лістапада 1925.

¹⁹⁵ Загідулін А. М. Законы "Аб мове..." 31 ліпеня 1924 г. у гістарычнай літаратуры / История Польши в историографической традиции XIX – начала XX вв.: Материалы Международной научной конференции (Гродно, 29–30 октября 2009 г.), Гродно, 2011. С. 241–245.

¹⁹⁶ Пашкевіч Алесь. Цаглінка ў даволі саліднай гістарыяграфіі // Arche. № 6. 2006. С. 50.

¹⁹⁷ Наш Сьцяг. № 3. 13 чэрвеня 1923.

інспектара дэкларацыю за беларускую школу, а потым, нягледзячы на ціск, дружна патрабавалі свайго¹⁹⁸. Тады ўлады вырашылі перанесці будынак Зблянскай школы ў Беліцу. Сяляне, высілкамі якіх гэта школа будавалася, пісалі пратэсты ў Міністэрства асветы і да мясцовых улад, аднак адказу не атрымалі. У лютым 1926 г. «ад староства прыехалі тэхнікі ўжо разьбіраць гэты будынак. На дамаганьне кіраўнікоў разбору, каб сяляне далі рабочых і падводы, усе жыхары в. Збляны катэгарычна адмовіліся і на сходзе вырашылі зрабіць яшчэ адпаведныя крокі, каб уратаваць з такім трудом збудаваную іхнімі рукамі для сваіх дзетак школу, для чаго праз дэлегацыю зьвярнуліся да Пасольскага Клубу Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады аб атрыманьні іх дамаганьняў»¹⁹⁹.

Па справе школы дэлегацыя зблянскіх сялян адмыслова сустрэлася ў Вільні з беларускім паслом у Сейм Сымонам Рак-Міхайлоўскім, які якраз у гэты час лячыўся ў Вільні. Рак-Міхайлоўскі не мог асабіста выехаць у Варшаву і таму 17.01.1926 г. даслаў тэлеграму ў Міністэрствы асветы і ўнутраных спраў гэткага зместу: «Назначаны праз Лідскага Старасту супраць волі гміннай рады войт Беліцкай гміны Вадэйка пад намовамі ксяндза з фальварку Няцеца проці волі ўсяе люднасьці пераносіць з дазволу Старасты школьны будынак, збудаваны мяйсцовай люднасьцю з вёскі Збляны да мястэчка Беліца Лідскага павету. Пратэстуючы проці бяспраўя і пагвалчаньня правоў беларускай люднасьці, прашу аб безадкладным затрыманні разборкі будынку да часу належнага вырашэння гэтае справы паводле скаргі сялян вёскі Збляны, перасланай Беларускім Клубам да Міністэрства Асветы ў красавіку леташняга году.

Рак-Міхайлоўскі, дэпутат»²⁰⁰.

Абараніць сваю школу беларускія сяляне не змаглі.

Селянін з вёскі Агароднікі, што каля ракі Нёман, пісаў, што ў іх «да 1923 г. была сякая-такая школа. Бывала, дзеці зьбя-

¹⁹⁸ Беларуская Ніва. № 17 (30). 27 лютага 1926.

¹⁹⁹ Беларуская Ніва. № 15 (28). 24 лютага 1926.

²⁰⁰ Беларуская Ніва. № 17 (30). 27 лютага 1926.

руцца, дык хоць пагуляюць. Дый большыя хадзілі да вучыцелькі на курсы ўвечары. Але пераехала гэтая школа ў Ганцавічы. Дзеці пахадзілі год... і перасталі»²⁰¹.

На працягу ўсяго 1924 г. за беларускую школу змагаліся сяляне Дакудаўскай гміны. Жыхары вёсак Альхоўка, Пудзіна і Васілевічы прагаласавалі за адкрыццё беларускіх школ, аб гэтым склалі «прыгаворы», і ўсе падпісаліся пад імі. Але камендант дакудаўскай паліцыі Жарко загадаў паліцыянту Александровіку адабраць гэтыя «прыгаворы». Александровік «прышоўшы з нейкімі 2 асобамі (мабыць шпікі, бо апрануты ў цывільнае) у в. Альхоўку, прыказаў солтысу Анацку аддаць прыгавор, што солтыс і зрабіў... (прычым) пагражалі за адчыненне беларускае школы трохмесячным арыштам. Гэтак жа адабралі прыгаворы ад солтыса Стэфановіча ў в. Васілевічы і ад Пудзенскага солтыса Мацэля, ім таксама пагражалі вастрогам»²⁰². А 16 кастрычніка настаўніца польскай школы ў Дакудава Білус сабрала сход, на якім прасіла ў сялян дапамагчы школе, у якой не хапала нават лаваў. Сяляне згадзіліся дапамагчы, але толькі тады, калі ў Дакудаве будзе свая, беларуская школа. Каментуючы гэтыя факты, рэдакцыя газеты «Сялянская Праўда» пісала: «Дамагацца беларускіх школ можна і трэба. На гэта мы маем права, паводле так званага «языкавога» ўставу, які прайшоў праз Сейм і Сэнат і абвешчаны Прэзідэнтам дзеля выпайнення. На жаль закон гэты застаецца дагэтуль толькі «на языку». Дык трэба болей нам дабівацца свайго, што нам па праву належыць»²⁰³.

Народны карэспандэнт Дзядзька Язэп (з вёскі Табала Беліцкай гміны) у сваёй карэспандэнцыі ў газету «Беларускае Слова» сцвярджаў, што ў Табале настаўніцу польскай школы Буг звольнілі за тое, што яна была праваслаўнай веры і адмовілася выйсці замуж за настаўніка-католіка. Пасля гэтага ксёндз з суседняга касцёла пачаў адмоўна пра яе адклікацца, што ў выніку і давяло да звальнення²⁰⁴.

²⁰¹ Беларуская Ніва. № 19 (32). 6 сакавіка 1926.

²⁰² Сялянская Праўда. № 17. 7 лістапада 1924.

²⁰³ Там жа.

²⁰⁴ Беларуская Слова. № 1. 3 лютага 1926.

У лютым 1926 г. на настаўніцкіх курсах у Вільні, адкрытых «Прасветай», вучацца наступныя настаўнікі з Лідчыны: М. Ахнамовіч з Астрыны, П. Шляхтун з вёскі Багоды, А. Шацюк з Лазянаў²⁰⁵. Падчас адноснай лібералізацыі ў нацыянальнай палітыцы ў другой палове 1920-х гадоў польскія ўлады, каб падняць прафесійны ўзровень настаўнікаў беларускіх школ, у розных гарадах Заходняй Беларусі адкрывалі трохтыднёвыя курсы беларускай мовы, у 1927 г. такія дзяржаўныя курсы працавалі ў Лідзе²⁰⁶.

Пры канцы 1926 г. большасць жыхароў Ліпнішак падпісала ліст з патрабаваннем увесці вывучэнне беларускай мовы ў школе гэтага мястэчка²⁰⁷.

У другой палове 1926 г. быў звольнены беларускі настаўнік з вёскі Карнілікі, прычым дакудаўскі воіт «апошнія рэчы забірае, як гэта было з бедным вучыцелем Дзям'янам Ройшай з в. Карнілкі: апошняю сетку, што рыбу лавіць, забраў воіт. Зямлі толькі адну дзесяціну мае гэты вучыцель, службы не даюць, – бывала хоць рыбы зловіць для дзяцей, а цяпер што рабіць?»²⁰⁸. Праз нейкі час заступнік Ройшы ў Карнілкаўскай школе, настаўнік Качаноўскі, ладзіў спектаклі ў школе разам з асаднікамі Гідзінскім з хутара Пяскі²⁰⁹.

На пачатку 1927 г. жыхар вёскі Ганчары пісаў, што вось ужо два гады ў Ганчарах настаўнікам працуе былы вахмістар аўстрыйскага войска Пяхура «і так добра вучыць, што баімся, каб нашыя дзеці не зрабіліся яйкакрадамі. Гэты вучыцель адчыніў пры школе крамку вучнёўскіх прыладаў і прымушае дзяцей купляць усё ў яго і толькі ў яго – купленае ў іншым месце бракуецца. За сшыткі і алоўкі прыймае грашыма і натурай – пераважна яйкамі... увесь час заняткаў цягнецца ў дзень ня больш 20 – 30 мінут...»²¹⁰.

Цікавы ліст у газету напісалі жыхары

²⁰⁵ Беларуская Слова. № 4. 26 лютага 1926.

²⁰⁶ Загідулін А. М. Беларуская пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2010. С. 72.

²⁰⁷ Наша Справа. № 3. 4 снежня 1926.

²⁰⁸ Народная Справа. № 38. 27 лістапада 1926.

²⁰⁹ Наша Справа. № 8. 24 снежня 1926.

²¹⁰ Наша Справа. № 3. 8 студзеня 1927.

мястэчка Астрына ў 1928 г.: «Даўно ўжо нашыя сяляне адчувалі патрэбу адчыніць... беларускую школу. Бо зразумелі, якую карысьць дае нам школа польская. Нашых дзетак прымушаюць хадзіць у польскую школу і за тры гады вучэння ня ўмеюць нават напісаць сваё прозьвішча. Па беларуску так сама, бо хаця-ж ёсць у нас «беларуская» вучыцелька, але яна сама ня ўмее па беларуску... Яе да нас прыслалі з Пазнані... І вось гэтая Вера Крупэвісуўна... так вучыць па беларуску, што за 2 гады не навучыла нават чытаць па беларуску. А дзе-ж нашыя вучыцялі, якія скончылі настаўніцкія курсы і атрымалі матуру... ? Іх загналі туды, дзе ні аднэй душы беларускай няма. Пачуўшы з газет, што ў другіх мястэчках і вёсках шмат ужо адчынена беларускіх школ, і нашыя сяляне пачалі складаць дэкларацыю на беларускую ўрадавую школу. Падпісалі... і панеслі да войта А. Якубовіча... Дык ён пачаў страшыць, гаворачы: вас будуць за гэта вешаць»²¹¹. Праз паўгода народны карэспандэнт М. Бедны пісаў з таго ж мястэчка, што ў Астрынскай школе фармальна вывучаецца беларуская мова, але настаўніца зусім не ведае беларускую мову, бо прыехала дзесьці з-пад Познані, а калі і скажа некалькі слоў па-беларуску, дык знарок перакручвае іх²¹².

Улетку 1928 г. газета «Грамадзянін» надрукавала вялікі ліст нейкага Цецярука пра гісторыю школы ў вёсцы Ленькава Беліцкай гміны. Аўтар пісаў, што ягоная вёска находзіцца «надалей як ад ваяводзтва, так і ад павету, і ад гміны. Гэта адзін з глухіх куткоў нашай Бацькаўшчыны. Беларускае сьведомасьць пранікла сюды ў 1921 г. дзякуючы беларускай школе, якая была заложана вучыцелем Мікалаем Абрамчыкам. Вучыцель быўшае школы М. Абрамчык (родам з в. Сычовіч, Радашкоўскай гм.), нягледзячы на ​​непрыемнасьці з розных бакоў, вёў працу даволі энэргічна і цяропліва. Апроч школьных заняткаў днём ён па зімовых вечарох ладзіў курсы для дарослых...

Школа была ў сьветлым і даволі прасторным будынку сьв. Я. Камінскага.

Дзякуючы стараньням вучыцеля, у школе перш за ўсё погляд спатыкаў вялікага разьмеру Беларускаю Пагоню, аздобленую нацыянальнымі сьцягамі, поўкулі па беларуску, карту Беларусі, партрэты бел. паэтаў і інш. Апрача гэтага ў школе была бібліятэка, якой карысталіся апрача вучняў і дарослыя.

У канцы 1922 года Мік. Абрамчык, здаўшы школу вуч. Мікалаю Чыжэўскаму, выехаў па далейшыя навуку»²¹³.

З новым настаўнікам школьныя заняткі праводзіліся нерэгулярна, бо Чыжэўскі быў пад наглядом паліцыі і кожны дзень хадзіў «мэльдавацца». Пад канец вучэбнага года настаўнік наогул уцёк з-пад нагляду паліцыі, бо яму, як беларускаму актывісту, пагражаў суд. У 1924 г. школьны інспектар прыслаў польскага настаўніка, «нейкага пана Гавэнду, да якога дзеці не маглі ніяк прывыкнуць, а ні ён да дзяцей. У 1925 годзе школа перайшла пад кіраўніцтва вучыцелькі Пшэзьдзецкай, якая перанесла школу ў вёску Клочкава»²¹⁴.

Улічваючы ўсё вышэй сказанае, гранічным цынзізмам з'яўляліся словы, надрукаваныя ў ваяводскай газеты «Наваградскае жыццё» аб тым, што беларусы не маюць цягі да адукацыі ды і проста не хочуць вучыцца»²¹⁵.

Беларуская прэса

У верасні 1926 г. беларусы святкавалі 20-годдзе беларускай прэсы.

У 1920-я гг. беларуская прэса рознай накіраванасці дастаткова вольна распаўсюджвалася ў горадзе і павеце. Напрыклад, паведамлялася, што ў верасні 1928 г. у Лідзе адкрыта і пачала працаваць кнігарня Беларускага гаспадарчага звязу па «Замкавай вуліцы № 8. Гэта найлепшая й найбайчэйшая вул. у Лідзе». У кнігарні прадаваліся ўсе беларускія кнігі і газеты, якія выдаваліся ў Заходняй Беларусі, з польскіх кніг тут прадаваліся толькі падручнікі для школ. Апрача таго тут можна было набыць «усе пісьменныя і канцылярскія тавары і прылады. Цэны

²¹¹ Беларускае Слова. № 2 (110). 22 студзеня 1928.

²¹² Сьцяг Працы. № 2. 7 ліпеня 1928.

²¹³ Грамадзянін. № 13. 7 ліпеня 1928.

²¹⁴ Там жа.

²¹⁵ Życie Nowogródzkie. № 264 (621). 25 września 1929.

не даражэйшыя, а часта навет танейшыя, як у Вільні»²¹⁶.

У прэсе таго часу стала сустракаецца інфармацыя розных палітычных групавак аб распаўсюдзе беларускай прэсы і супрацьдзеянні гэтаму ўлад. Напрыклад, пры канцы 1925 г. газеты паведамілі, што паліцыя ў Лідзе канфіскавала большую частку нелегальных беларускіх друкаў «антыдзяржаўнай накіраванасці»²¹⁷. Увесну 1926 г. жыхары мястэчка Сабакінцы (зараз Першамайскае Шчучынскага раёна) жаліліся ў газету, што новы загадчык пошты, былы арганіст касцёла, не выдае падпісчыкам беларускія газеты: «... атрымалі толькі першыя №№ «Беларускай Нівы», апошніх дык ніхто. Газеты нашы шмат хто бачыў у каапэратыве «Еднасць» з паадрыванымі адрасамі»²¹⁸. І наадварот, у паліцыю звярнуўся Ян Лашкевіч са скаргаю на рэдакцыю газет «Сялянская Ніва» і «Беларуская Ніва», якія дасылаюць яму нумары гэтых газет, «якія ён, як паляк, ніколі не выпісваў»²¹⁹.

Рэлігійнае жыццё

Большасць праваслаўнага духавенства была выхавана ў царскай Расіі ў вялікадзяржаўным рускім духу. Таму дзейнасць значанай часткі гэтых святароў выклікала небеспадстаўныя падазрэнні ў польскіх улад. Напрыклад, настояцель прыходу ў вёсцы Збляны Лідскага павета Ваўкоўскі восенню 1924 г. з-за «нелаяльных адносін да польскай дзяржаўнасці» быў пазбаўлены пасады і аддадзены пад суд па артыкуле 108 Крымінальнага Кодэксу Рэчы Паспалітай²²⁰.

Жыхар г. Ліды пісаў у 1923 г. у беларускай газеце «Новае Жыццё»: «З прыходам сюды польскай улады была адабрана ад праваслаўных беларусаў ядыная ў месце царква [Святога Архангела Міхаіла – Л. Л.]. Уся зямля, належачая да царквы, адабраная ад царкоўнага прычта, а так-

сама і дом, які быў пабудаваны высілкамі праваслаўнай парафіі. Сьвяшчэннік пазбаўлены сваёй кватэры і прымушаны мець куток для сябе ў прыватнай сямі. Праваслаўных парахвіян Лідскае царквы налічваецца да 4 000 чалавек, якія... прымушаны сілай рэчаў маліцца ў невяліччай цэркаўке-каплічцы на могілках, якая знаходзіцца ад цэнтра места, пры выезде з Ліды, і ў ранейшыя часы была толькі месцам адпявання нябожчыкаў. Царква гэтая ніколі ў сьвяточныя дні, а асабліва ў такія сьвяты, як Каляды, Вялікдзень, ня можа зьмесціць і дзесятай часткі ўсіх, якія хочуць памаліцца»²²¹.

Настаяцель Лідскай Свята-Георгіеўскай царквы а. Уладзімір Кірык у другой палове 1920-х гг. быў актыўным дзеячам беларускай паланафільскай арганізацыі Часовая беларуская рада (ЧБР), на чале якой стаяў А. Паўлюкевіч. Газета «Беларуская справа»: «На трэйцяга мая ў нашай царкве была сказана казаньне ў вельмі патрыятычным духу. Хвалілі надта канстытуцыю, – што яна найлепшая ўва ўсім сьвеце, што ў Польшчы ўсе роўныя, што ў Польшчы ня жыцьцё, а рай. Заклікалі не хадзіць пад чырвоным сьцягам, бо ходзіць з ім толькі «шантрапа», якая зьяўляецца ворагам царквы і духавенства. Адным словам надта далёка заехаў «бацюшка» ў палітыку.

І нашто ўсё гэта?! Ясна – каб падлізацца, каб высунуцца перад уладай, каб быць добрым на «счэту». Але айцы духоўныя, адна вам чэсьць і доля, толькі б вы ня лізліся! Лідчанін»²²².

Праз два месяцы газета Беларускай грамады пісала пра лідскага святара: «Выслугоўваюцца. Дзівіліся мы, скульпрам сталі атрымоўваць некаторыя жыхары дэфэнзыўную газэціну «Беларускае Слова». Думалі мы, што самы пачалі выпісваць, каб паправіць сабе «марку» ў паліцыі. Аж – не! Аказваецца, гэта поп наш з дзяком працуюць у гэтым напрамку. Поп у царкве намаўляе, а дзяк ходзіць па хатах і нахалам выманьвае грошы на Паўлюкевічаўскія газеты. Ці грошы пасылае ў рэдакцыю, – не ведама, але адрасы,

²¹⁶ Народ. № 18. 11 лістапада 1928.

²¹⁷ Słowo. № 271 (984). 26 listopada 1925.

²¹⁸ Беларуская Ніва. № 19 (32). 6 сакавіка 1926.

²¹⁹ Słowo. № 57 (1067). 11 marca 1926.

²²⁰ Загідулін А. М. Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2010. С. 86.

²²¹ Новае Жыццё. № 2. 10 сакавіка 1923.

²²² Беларуская Справа. № 7. 14 траўня 1926.

відаць падае. І чаму гэта? Аказваецца, – у папы рыхтуецца, дык хоча перад здабыць сабе марку! Бо-ж цяпер ваявода больш значыць, чым мітрапаліт у царкоўных справах! Лідчанін»²²³. Палітычную актыўнасць а. Уладзіміра ў наступным годзе асвятляла беларуская газета «Наш голас»: ««Айцец духоўны» стараецца. У м. Ліда поп Уладзімір Кірык, каб змагацца з Грамадой па цэлым Лідскім павеце, залажыў у Лідзе аддзел паўлюкевічаўскай дэфэнзыўнай Рады. Кіраўніком аддзела паставіў свайго дзяка, – чалавека скалечанага фізычна і духоўна, – а ў сябры аддзела ўвайшлі: царкоўная старажыха, ды сын і дачка яе. Адным словам, увайшлі ў аддзел увесь клір ды пара цёмных фігур. Вось і пайшла праца. Сам-жа поп заразжа пасля арыштаў паехаў на павет з паўлюкевічаўскімі адозвамі і пачаў падкідваць іх усім фурманкам, якія толькі спатыкаў па дарозе. Ну, вядома: народ разабраўся, у чым тут справа, і шчасьце папа, што ад'ехаў далёка, а то людзі хацелі дагнаць яго і добра «падзякаваць» за яго работу. Такі выпадак быў у Лябёдскай гміне... Дарма Паўлюкевіч дае авансікі на лідзкі аддзел, бо гэты аддзел ня дасягае сваёй мэты, да гэтага часу не ўдалося яму справакаваць ніводнага гуртка Грамады. Той сама поп, ня глядзячы на тое, што большасць прыхаджан хоча сьвяткаваць па старому, проціў волі ўсіх служыць па новаму стылю. І нічога дзіўнага. У мінулым годзе ён атрымаў за гэта аднаразовай дапамогі 500 зл., а ў гэтым напэўна даслужыцца да тысячы. Праныра»²²⁴. Аўтар гэтай карэспандэнцыі не надта памыляўся ў ацэнцы матэрыяльнай дапамогі святару, настояцель а. Уладзімір Кірык у 1926 г. толькі за сакавік і красавік атрымаў ад дзяржавы 65 злотых²²⁵.

Тым не менш Уладзіміра Кірыка хутка змяніў святар Жданаў, які ў 1928 г. за ўдзел у перадачы Маламажэйкаўскай царквы рыма-католікам епархальнымі ўладамі быў пазбаўлены сваёй пасады²²⁶. Часопіс

²²³ Народная Справа. № 2. 2 ліпеня 1926.

²²⁴ Наш голас. № 10. 26 лютага 1927 г.

²²⁵ Загідулін А. М. Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2010. С. 162.

²²⁶ Беларуская зарніца. № 6. 1928. С. 16.

«Голас Праваслаўнага Беларуса» пісаў: «Сэнсацыяй апошняга часу ў царкоўных кругах з'яўляецца звальненне – пад націскам прыхаджан – настояцеля царквы ў Лідзе протаіерэя Жданава за цэлы рад надужыццяў... Протаіерэй Жданаў асабліва ўславіўся тым, што, будучы Лідскім благачынным, здаў старэйшую ў краі знамянітую (сваёй архітэктурай) Мала-Мажэйкаўскую царкву каталікам, навет не паведаміўшы аб гэтым сваячасна Епархіяльную Уладу. За гэта ён тады быў толькі звольнены з становішча благачыннага»²²⁷.

Пра перадачу Маламажэйкаўскай царквы ў рыма-каталіцтва трэба расказаць больш падрабязна. З 1863 па 1926 г. гісторыя Маламажэйкаўскай царквы была звязана з яе настояцелем а. Львом Савіцкім. Ковенскі епіскап Аляксандр прызначыў Савіцкага настояцелем Маламажэйкаўскай царквы адразу пасля заканчэння поўнага курсу Літоўскай духоўнай семінарыі. На жаль, пра гэтага чалавека вядома няшмат. Ён нарадзіўся ў 1841 г. у вёсцы Спорава Слонімскага павета²²⁸ і ўсе жыццё прысвяціў сваёй царкве і прыходу, перабудаваў царкву, хоць і тэндэнцыйна, але першым напісаў яе гісторыю і сумленнай святарскай працай заслужыў пашану сярод прыхаджан.

Вельмі пацярпела Маламажэйкаўская царква падчас Першай сусветнай вайны. У 1915 г., калі фронт пачаў набліжацца да Лідчыны, у царкве зрабілі шпіталь для раненых салдат расійскай арміі. Разам з расійскімі войскамі айцец Леў Савіцкі пакінуў родныя мясціны і вярнуўся ў 1920 г. Пасля вяртання ён застаў царкву ў страшным становішчы і адразу пачаў клапаціцца пра яе аднаўленне.

Польскія ўлады ў той час распачалі працэс рэвіндыкацыі – вяртання раней забраных каталіцкіх храмаў. Але разам з былымі касцёламі час ад часу рабіліся спробы адбраць цэрквы, якія былі раней уніяцкімі і ніколі не былі рыма-каталіцкімі. На жаль, патрапіла ў гэты лік і Маламажэйкаўская царква, хоць вакол яе ў той час пераважала праваслаўнае насельніцтва.

²²⁷ Голас Праваслаўнага Беларуса. № 3. 1932. С. 30.

²²⁸ Сялянская Ніва. № 11. 31 сакавіка 1926.

Вярнуўшыся на радзіму, айцец Леў Савіцкі на той час быў адным са старэйшых святароў Віленскай епархіі. Анкетны ліст прычта царквы, складзены ў той час, дазваляе ўявіць стан прыходу на пачатку 1920-х: прычт меў 63 дзесяціны зямлі, прыход складаўся з паўтара тысяч вернікаў, у яго склад, акрамя сваіх, уваходзілі і вёскі зачыненага Васілішкага прыходу. Святар жыў у доме каля храма, дом знаходзіўся ў вельмі дрэнным стане²²⁹.

Часопіс «Праваслаўны беларус» пісаў, што Маламажэйкаўская царква вельмі спадабалася чыгуначным службоўцам: католікам з суседняй станцыі Скрыбаўцы, якія і падалі хадайніцтва каталіцкаму біскупу пра перадачу ім царквы²³⁰. Пэўна, яшчэ адной нагодай стала «нядобранадзейнасць» протаіерэя айца Льва Савіцкага – старога, яшчэ з XIX ст., байца змагання з рыма-каталіцтвам. Лідскі стараста адмовіў яму ў выдачы польскага грамадзянства з-за «палітычнай нядобранадзейнасці», а без грамадзянства святар не мог выконваць свае абавязкі і павінен быў праз нейкі тэрмін пакінуць межы польскай дзяржавы.

Верагодна, усё гэта і прадвызначыла далейшы лёс прыходу: у 1924-м у прычта была адабрана і аддадзена ў арэнду зямля, а 10 кастрычніка таго ж года па распараджэнні Міністэрства асветы і рэлігійных веравызнанняў і пры паразуменні з вышэйшымі ўладамі Польскай праваслаўнай царквы, праваслаўны прыход у Малым Мажэйкаве быў скасаваны. Пісаліся розныя заявы ў адміністрацыйныя інстанцыі, звярталіся да варшаўскага мітрапаліта, урада і дэпутатаў польскага Сейму з просьбай пра абарону. 4 красавіка 1925 г. у доме святара паліцыяй быў зроблены ператрус, а праз некалькі месяцаў намеснік наваградскага ваяводы даслаў віленскаму епіскапу Фядосію ліст, у якім патрабаваў перавесці Савіцкага ў іншае месца, бо ён «не хоча выконваць распараджэнне польскіх улад і праводзіць агітацыю, шкодную для дзяржавы». Фядосій у сваім адказе,

спрабуючы абараніць святара, пісаў, што Савіцкі ўжо глыбокі стары і за сваё амаль шасцідзесяцігадовае знаходжанне на адным месцы здрадніўся з насельніцтвам прыходу, таму перавод яго ў іншае месца можа стаць фатальным. Неўзабаве 85-гадовы стары злёт і 3 лютага 1926 г. памёр²³¹.

Аўтар газеты «Беларускае слова», які хаваўся пад псеўданімам Праваслаўны беларус, пісаў у карэспандэнцыі «Смерць пастыра»: «Ужо некалькі месяцаў хварэў наш дарагі духоўны пастыр – айцец Леў Савіцкі. У сераду, 3-га лютага, яго не стала. Весткі аб яго смерці хутка разыйшліся па ваколіцы і ўсюды выклікалі вялікі смутак і жаль. Леў Савіцкі прабыў у нас у Мураванцы 63 года... Але апошнім часам нашаму дарагому пастыру прышлося перанясці адну бяду за другой. Яго прыход пастанавілі скасаваць. Айцец Савіцкі, нягледзячы на свае 90 гадоў, пачаў энэргічна працаваць, каб як-небудзь уратаваць царкву. Ён пісаў заявы да вышэйшых улад, потым ездзілі нават і прадстаўнікі нашага прыходу. Але ўсе гэта дарэмна. Праз нейкі час ад нашага прыходу адабралі ўсю царкоўную зямлю. Гэта было цяжкім ударам для ўсіх нас, а таксама і для нашага пастыра. Клопаты зусім падарвалі яго і без таго ўжо слабыя сілы, і ён хворы паклаўся ў ложка, каб больш не ўстаць.

Здавалася, што памёршы айцец ужо нікому не перашкаджае. Аднак-жа выйшла інакш. Быў атрыманы ад мясцовага старасты загад, якім забаранялася хаваць нябожчыка каля царквы, прычына... што царква стаіць у населеным месцы. А два месяцы назад, у м. Беніцы Ашмянскага пав., пахавалі свяшчэнніка каля царквы, хаця апошняя і стаіць пасярод мястэчка... Дык прыйшлося нясці нашага пастыра за 2 вярсты на могілкі, дзе ў старой капліцы ён і знайшоў свой апошні прытулак»²³².

Павятовы стараста загадаў царкву зачыніць і ключы ад яе перадаць мясцоваму дабрачыннаму. Аднак 25 лютага 1926 г. у Малое Мажэйкава да псаломшчыка прыехаў камендант паліцыі і адабраў ключы ад царквы. Не атрымаўшы ключы,

²²⁹ Горны Аляксандр. Страсці вакол Мураванкі // Поколение. № 2. 2013. С. 46.

²³⁰ Там жа.

²³¹ Там жа.

²³² Беларускае слова. № 5. 1926. С. 3.

дабрачынны, у прысутнасці двух святароў і панятых, апячатаў царкву²³³.

Тым не менш вернікі працягвалі барацьбу і маліліся ў невялікай капліцы на могілках, якая не магла змясціць усіх прыхаджан. Вось што пісаў у часопісе «Праваслаўная Беларусь» аўтар пад псеўданімам Мураванскі прыхаджанін у артыкуле пад назвай «Маламажэйкаўская «мураванская» царква»: «Вось ужо два гады, як нашая Маламажэйкаўская царква... зачынена. У лютым прошлага года памёр наш свяшчэннік а. Леў Савіцкі. [...] З зачыненнем царквы палажэнне ў нашым прыходзе, маючым больш за 2 000 душ, стала надта цяжкім. ...шмат прыхаджан не маюць магчымасці бываць у царквах суседніх прыходаў, якія знаходзяцца ад нас на досыць значных адлегласцях. Аб адчыненні царквы парафіяне хлапаталі, дзе толькі можна. Ездзілі ў гэтай справе не толькі да п. старасты і п. ваяводы, але і ў Вільню да Архіепіскапа і ў Варшаву да Мітрапаліта і нават у Міністэрства. Усюды абяцалі разгледзець справу, але... нажалі ніякіх рэзультатаў не атрымалі. У астатні час нашым дэлегатам у старостве абвешчана, што ўся справа скіравана ў міністэрства; у міністэрстве ж кажучы: «Будзьце спакойны, справа адаслана да мітрапаліта, ад каторага ўсе залежыць», а мітраполія адпраўляе ізноў у міністэрства, кажучы, што ўся справа залежыць ад гэтага апошняга. З'явілася нейкае зачараванае кола...». Гэты ж аўтар пісаў, што летам 1927 г. у вёску з прапановай пераходу ў унію прыезджаў уніяцкі святар Васіль Гапановіч, ён меўся ўзяць на сябе перадаючы справу аднаўлення царквы. Цікава, што Мураванскі прыхаджанін у якасці доказу старажытнасці сваёй праваслаўнай царквы спасылаецца на васьміканцовыя крыжы на вежах, якія, як вядома, былі зроблены на надбудаваных вежах толькі падчас рэканструкцыі ў 1872 г.²³⁴

У 1927 г. царкоўныя ўлады прызначылі ў Малое Мажэйкава новага святара – выпускніка Віленскай духоўнай семінарыі Яна Жарскага. Звесткі наконт службы гэ-

²³³ Горны Аляксандр. Страсці вакол Мураванкі // Поколіне. № 2. 2013. С. 47.

²³⁴ Праваслаўная Беларусь. № 5. 1927. С. 10–11.

тага пастыра ў Маламажэйкаўскай царкве прыводзіць іерэй Фама Шаплыка ў сваёй кнізе «Радашковічы праваслаўныя»: «На царкве былі ўсталяваны каталіцкія і праваслаўныя крыжы. А. Ян хацеў прыбраць каталіцкія крыжы, але католікі данеслі на яго ўладам, і ён ледзь не трапіў у турму. Пазбегнуўшы арышту, ён быў накіраваны ў м. Рудамін, што за 15 км ад г. Вільня»²³⁵. Гарадзенскі гісторык Аляксандр Горны дапускае, што ўжо ў 1926–1927 гг. рабіліся захады па змяненні знешняга выгляду храма з разлікам, што ён раней ці пазней будзе належаць католікам. Каталіцкія крыжы, якія збіраўся прыбраць святар Жарскі, верагодна, былі ўсталяваны на прытворы царквы²³⁶.

9 лістапада 1928 г. было праведзена асвячэнне храма²³⁷. У гэты дзень Лідскі стараста прывёз мясцовага добрачыннага протаіерэя Уладзіміра Жданава і загадаў зрабіць улік царкоўнай маёмасці, пасля чаго абразы былі вывезены з царквы, іканастас дэмантаваны, а царква перададзена рыма-каталіцкай грамадзе²³⁸. Як ужо пісалася вышэй, за ўдзел у перадачы царквы лідскі добрачынны Жданаў епархіяльнымі ўладамі быў пазбаўлены сваёй пасады²³⁹. Лідскі стараста Багаткоўскі праз газету «Беларуская зарніца» адказаў на абвінавачванні ў захопе царквы (гл. дадаткі).

Віленская газета «Слова» пісала: «Вяртанне старажытнай святыні. ...курыя атрымала інфармацыю ад кс. каноніка Гіпаліта Баярунца, Лідскага дэкана, што каталіцкаму касцёлу вярнулі святыню ў Скрыбаўцах, ці па іншаму ў Мураванцы. Святыня гэта з'яўляецца адным з цікавейшых помнікаў касцельнай архітэктуры, пабудавана ў XVI ст. Юндзіламі... і ў XVIII ст. адрэстаўраваная Кастравіцкімі, пасля падзелаў перароблена ў праваслаўную царкву. Гэты касцёл стаіць у каталіцкай ваколіцы, а праваслаўныя маюць царкву блізка, у Лебядзе, і таму перадача католікам

²³⁵ Горны Аляксандр. Страсці вакол Мураванкі // Поколіне. № 2. 2013. С. 47.

²³⁶ Там жа.

²³⁷ Slowo. № 269 (1886). 22 listopada 1928.

²³⁸ Завала Віктар. Нараджэння Прасвятое Багародзіцы Маламажэйкаўская царква // Праваслаўе. № 9. 2000. С. 65.

²³⁹ Беларуская зарніца. № 6. 1928. С. 16.

у маральным сэнсе бездакорная»²⁴⁰. У гэтым артыкуле ўсё няпраўда, царква ніколі не была рыма-каталіцкім касцёлам і стаяла сярод праваслаўнага насельніцтва.

Храм стаў касцёлам пад вызнаннем Валадара Езуса Хрыстуса. Новая каталіцкая парафія, замест Маламажэйкаўскай, пачала называцца Скрыбаўскай, бо менавіта там пражывала асноўная маса католікаў. Захаваліся імёны каталіцкіх ксяндзоў, якія да вайны служылі ў Мураванцы: Павел Чаплоўскі, Мікалай Вагнер, Уладзіслаў Мончка²⁴¹.

Уладальнік маёнтка Скабейкі, і, верагодна, прыхаджанін новага касцёла Анджэй Раствароўскі пісаў: «...старая абарончага тыпу царква ў Скрыбаўцах была пераведзена ў каталіцкі касцёл, утворана новая парафія і паселены каталіцкі пробашч. ...касцёл у Скрыбаўцах ад пачатку цешыўся добрым наведваннем як католікаў так і праваслаўных, а праз год праз шлюбы, шмат асоб перайшло ў каталіцызм. Нажаль, першы пробашч, кс. Вагнер не быў падобны на Жаброўскага [праваслаўнага святара царквы ў Дзікушках, чалавека разумнага і станоўчага – Л. Л.]. Быў ярым эндэкам²⁴² і на сваім месцы пачаў змагацца з ветракамі, без сэнсу падаючы ўсе ўрадавыя ініцыятывы як ініцыятывы Маршала Пілсудскага. У ваколіцы ўсеянай асаднікамі, з досыць моцна развітай камуністычнай прапагандай – гэта не мела рацыі»²⁴³.

Сярод папер прафесара архітэктуры Ю. Клоса ў Дзяржаўным архіве Літвы захоўваецца перапіска прафесара с ксяндзам Чаплоўскім і абшарніцай Меер у 1929–30-х гг. аб перабудове Маламажэйкаўскай царквы пад касцёл²⁴⁴. Дарэчы, пра сваю суседку, актывістку новай каталіцкай парафіі, абшарніцу з маёнтка Воўчышкі, Анджэй Раствароўскі пісаў: «...пані Яніна Мейер з Паплаўскіх – вельмі сучаснай,

арыгінальнай і больш радыкальнай за моладзь асоба. Яна раздала частку сваёй спадчынай маёмасці суседскім сялянам, што ў выніку прынесла ёй мянушку «сумашэдшая» (вар'ятка)²⁴⁵. Яе муж інжынер Аляксандр Мейер шмат гадоў быў дарожным інжынерам у лідскім старостве...»²⁴⁶.

Пра п'янства як галоўную бяду вёскі шмат пісалі народныя карэспандэнты ў беларускія газеты, у вёсцы Голдава «быў такі выпадак: на Пятра і Паўла было вялікае набажэнства ў вясковай царкве, прыйшоў адзін крэсны ход з в. Дзікушкі з абразамі, другі з в. Бабры таксама з абразамі. Адным словам сабралася шмат народу каб памаліцца. А на другім канцу вёскі работнікі, напіўшыся гарэлкі, пачалі рабіць гранду і пад вечар дайшло да таго, што прышлося запатрэбаваць паліцыю»²⁴⁷.

У сярэдзіне 1920-х гг. на вайсковых могілках Ліды была пабудавана капліца-помнік. У лютым 1925 г. старшы капелан ксёндз Юзаф Бяляўскі праз газету «Слова» падзякаваў усім, хто 31 студзеня спрычыніўся да папаўнення касы будаўніцтва гэтай капліцы, а перад усім «грона непрацуючых паней-гаспадынь... Шукевіч, Здановіч (старасціна), Сестранцэвіч (інжынярова), Рашкоўскую, Фэглера (прафесарова), Юрагу, Зямкову (капітанова), Мярвінскую (інжынярова), панну Ядвігу Шкоп, Гарлінскую (капітанова), Рашкевіч (інжынярова), Скавінскую, Грэб, Чаславу Мейлун, Баркоўскую, дзякуючы якім была арганізавана імрэза, якая прынесла ў скарбонку будаўніцтва капліцы 634 зл. і 6 гр.»²⁴⁸.

У 1920-я гады спрабавала адрадіцца скасаваная царскім урадам унія. Напрыклад, у 1926 г. газета «Беларускае Слова» паведамляла з Ліды: «Нядаўна ў нашым горадзе адбыліся лекцыі вуніята Леснабродзкага на тэму: «Чаму я стаў каталіком» і «Памылкі праваслаўя і яго плады». На лекцыі было каля 40 чалавек...»²⁴⁹.

²⁴⁵ Менавіта так напісана па-польску.

²⁴⁶ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogródzczyźnie lata 1924–1928 // Goniec Kresowy. № 41. 2003. S.13.

²⁴⁷ Грамадзянін. № 15. 2 жніўня 1928.

²⁴⁸ Słowo. № 37 (751). 14 lutego 1925.

²⁴⁹ Беларускае Слова. № 29. 31 снежня 1926.

²⁴⁰ Słowo. № 263 (1874). 15 listopada 1928.

²⁴¹ Горны Аляксандр. Страсці вакол Мураванкі // Поколіне. № 2. 2013. С. 47.

²⁴² Нацыянальны дэмакрат – маецца на ўвазе член ці прыхільнік гэтай партыі.

²⁴³ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogródzczyźnie lata 1924–1928 // Goniec Kresowy. № 41. 2003. S.13.

²⁴⁴ Дакументы па архітэктуры і картаграфіі Беларусі ў архівах Санкт-Пецяўбурга і Вільні. Мінск, 1994. С. 102.

У кастрычніку 1926 г. у вёсцы Некрашунцы адбылося ўрачыстае адкрыццё мячэці²⁵⁰.

У траўні 1928 г. усе каталіцкія парафіі Лідчыны інспектаваў арцыбіскуп, Мітрапаліт Віленскі ксёндз Ялбжыкоўскі²⁵¹.

У чэрвені таго ж года ў Вільню з Ліды прыбыла рэлігійная парафіяльная пілігрымка, у якой удзельнічала каля 600 чалавек. Пасля аднадзённага адпачынку пілігрымка пайшла да Кальварыі²⁵².

29 ліпеня 1929 г. ксёндз-дэкан Гіпаліт Баярунец высвяціў капліцу ў Мінойтах. Капліцу ў гонар незалежнасці яшчэ ў 1919 г. пачала будаваць фундатарка Гудачэўская з Мінойтаў, але ў 1920 г. бальшавікі разрабавалі яе маёнтак, і таму будаўніцтва было скончана толькі ў 1929 г.²⁵³

Культурнае жыццё Лідчыны

На пачатку 1927 г. Кола аматараў навукі ў Лідзе (Kola Akademikow Lidzian) у зале дзяржаўнай гімназіі ладзіла лекцыю па гісторыі горада Ліды. Лекцыю прачытаў Станіслаў Петрашкевіч, магістр права, былы старшыня Звязу аматараў навукі Наваградскага ваяводства, «слухачоў было так шмат, што за дзве гадзіны да пачатку лекцыі ў зале ўжо не было вольнага месца»²⁵⁴.

У сакавіку 1927 г. у Лідскім старостве адбыўся арганізацыйны сход павятовага Камітэта фізічнага выхавання, сход вітаў Лідскі староста Здановіч²⁵⁵.

Пры канцы 1927 г. пачала працаваць радыёстанцыя ў Вільні. Гэтая радыёстанцыя рабіла перадачы, прысвечаныя жыццю Лідчыны, а таксама культурніцкія і забаўляльныя перадачы і таму была папулярнай сярод слухачоў нашага горада²⁵⁶. Дарэчы, на пачатку 1927 г. у газеце «Кур'ер Віленскі» з'яўляецца рэклама крамы ў Лідзе, якая пачала гандляваць радыёпрыёмнікамі. Крама належала віленскаму радыётэхнічнаму таварыству

²⁵⁰ Słowo. № 239 (1249). 13 października 1926.

²⁵¹ Słowo. № 111 (1722). 16 maja 1928.

²⁵² Słowo. № 144 (1755). 27 czerwca 1928.

²⁵³ Słowo. № 175 (2085). 2 sierpnia 1929.

²⁵⁴ Słowo. № 15 (1328). 20 stycznia 1927.

²⁵⁵ Słowo. № 92 (1405). 23 kwietnia 1927.

²⁵⁶ Słowo. № 281 (1594). 8 grudnia 1927.

«Элекрыт» і мясцілася па адрасе вул. Сувальская, 65²⁵⁷.

У сярэдзіне 1927 г. В. Янушайціс заснаваў у Лідзе штотыднёк «Лідскае жыццё» («Życie Lidzkie»). У красавіку 1928 г. гэтая газета стала штодзённай газетай, якая выходзіла як частка штодзённай газеты «Наваградскае жыццё»²⁵⁸.

6 лістапада 1927 г. рэдактар А. Забенскі выпускае штотыднёвік «Лідскі голас» («Głos Lidzki»). Рэдакцыя знаходзіцца ў Варшаве, і там друкуецца газета. У Лідзе ў друкарні Ш. Зяльдовіча друкуецца дадатак да «Лідскага голаса», які меў назву «Лідскія ведамасці» («Wiadomości Lidzkie») – газета ваяводскай управы Партыі Працы. Газета перастала друкавацца ў 1928 г. У 1929 г. Якуб Пупко заснаваў газету «Lider Wokenhlat» на яўрэйскай мове²⁵⁹.

У Лідзе стала гастраліраваць розныя тэатральныя трупы, часта прыязджаў знакаміты тэатр «Рэдута», напрыклад, 20 лістапада 1928 г. гэты тэатр паказваў у Лідзе спектакль «Цар Павел I»²⁶⁰ па п'есе Меражкоўскага, а ў верасні 1929 г. у кінатэатры «Нірвана» – камедыю «Прыяцелі», «прадстаўленне прайшло ў перапоўненай зале, чаго Ліда ўжо даўно не бачыла»²⁶¹.

Пры канцы 1928 г. гімназічная моладзь Ліды саматужна высунула праект пабудовы помніка Незалежнасці. Планавалася на адмысловай табліцы змясціць прозвішчы загінуўшых у баях з бальшавікамі лідзян. З выкладчыкаў і навучэнцаў гімназіі была ўтворана адмысловае камісія, якая звярнулася ў магістрат па дазвол на ўсталяванне помніка ў скверыку на плошчы Славы²⁶². Пасля атрымання дазволу для ўсталявання помніка аб'яўлены збор грошай і распачаты продаж жэтонаў на 3, 10 і 25 злотых²⁶³.

У лютым 1929 г. узале староства прайшоў канцэрт і дансынг, зборы ад іх пайшлі на будаўніцтва санаторыя ў Наваельні і ра-

²⁵⁷ Kurier Wileński. № 64 (813). 19 marca 1927.

²⁵⁸ Słowo. № 90 (1701). 20 kwietnia 1928.

²⁵⁹ Ciechanowicz Lech. Czasopiśmiennictwo w województwie Nowogrodzkim w latach Drugiej Rzeczypospolitej // Ziemia Lidzka. № 4 (47). 2001.

²⁶⁰ Kurier Wileński. № 266 (1313). 20 listopada 1928.

²⁶¹ Kurier Wileński. № 221 (1566). 27 września 1929.

²⁶² Słowo. № 281 (1892). 6 grudnia 1928.

²⁶³ Życie Nowogrodzkie. № 297 (331). 2 grudnia 1928.

монт пераасвечанай у касцёл царквы ў Мураванцы. Перад лідзянамі выступіла вядомая па выступах па радыё спявачка з Варшавы Ірэна Жараўская і мясцовы спявак Зыгмунт Пратасевіч²⁶⁴.

У 1929 г. была праведзена кансервацыя замка Гедыміна: «муры пакрытыя цэ-ментам, заложаны дзюры, і замак будзе існаваць яшчэ доўгія гады. На адным з кутоў замка нават часткова рэканструяваны парэшткі вежы... забыліся аднак пра браму... мінула ўжо 10 гадоў, як сышлі немцы, але да гэтага часу не знаходзілася грошай, каб замяніць браму нямецкай работы ў стылі «Jagdschlösschen»²⁶⁵. Падчас свайго прыезду аглядзеў прэзідэнт замак... брама ўжо была знятая і стаяла ў баку»²⁶⁶.

Пры канцы 1924 г. у вёсцы Ашуркі Лідскага павета артысты-аматары паказалі сялянам некалькі п'ес, сярод іншых і аднаактавую п'есу-жарт Радзевіча «Збянтэжаны Саўка»²⁶⁷.

Пры канцы 1925 г. на Міжнароднай выставе дэкаратыўнага мастацтва ў Парыжы народныя тканіны, вытканыя ў Лідскім павеце, атрымалі сярэбраны медаль²⁶⁸. А ў 1929 г. агульнапольскі прыз і грашовую ўзнагароду атрымала сялянка з вёскі Дакудава Ганна Лопка за вырабленыя ёй кілімы²⁶⁹.

У 1927 г. беларускі драматычны гурток стварыў настаўнік пачатковай школы ў вёсцы Бабры Антон Ахрэмчык: «... акуратна збіраліся тры разы на тыдзень па вечарох у школу, дзе амаль цэлую ноч рабілі рэпітыцыю... За тыдзень да сёмухі самі артысты збудаваў сцэну ў школе... Апошняя рэпітыцыя адбылася з вялікім пад'ёмам у суботу перад сёмухай, 11 чэрвеня ўвечары. Усе артысты разыйшліся пасля поўначы, хоць вельмі змораныя, але моцныя духам, цешачыся, што рэпэтыцыя выйшла як ня трэба лепей і шчыра прасілі ў Бога на заўтрашні дзень нагоды. Патрэбная дэкарацыя была з густам выканана мастаком Сьцяпанам Пуцькай, які з вялікім спагаданьнем аднёсся да пастаноўкі спэ-

²⁶⁴ Słowo. № 39 (1949). 16 lutego 1929.

²⁶⁵ Jagdschlösschen – стыль замка паляўнічых.

²⁶⁶ Słowo. № 228 (2138). 4 października 1929.

²⁶⁷ Сялянская Праўда. № 32. 12 снежня 1924.

²⁶⁸ Słowo. № 286 (999). 15 grudnia 1925.

²⁶⁹ Kurier Wileński. № 149 (1494), 4 lipca 1929.

таклю. На заўтра, 12 чэрвеня, хоць пагода была кепская, ліў дождж, але артысты не ўпалі духам і з самай раніцы зносілі крэслы, услоны, лаўкі, дзе хто што дастаў, у школу... Артыстамі былі хлопцы і дзяўчаты... з вёскі Бабры. ...увесь чысты даход ад спэктаклю паступіў на павялічэньне школьнай бібліятэкі»²⁷⁰.

Але, на жаль, такой інфармацыі пра самаарганізацыю беларусаў няшмат. Значна часцей у прэсе сустракаецца скруха пра нецікавае жыццё і заклікі, каб прыехаў нехта і зрабіў нешта добрае для сялян, расштурхаў іх ды наладзіў культурнае жыццё. Падобна на тое, што культурныя ініцыятывы былі рэдкасцю і зыходзілі толькі ад настаўнікаў ці святароў, а газеты і кнігі да сялян часцей за ўсё не даходзілі: «...[сяляне] кажуць шта-дзе нам думаць аб газетах, калі патрэбна думаць аб кавалку хлеба, аб тым, каб заплаціць падаткі і г.д., а моладзь зусім ня цікавіцца культурай і ня хоча аб нічым гутарыць, а сабяруцца дзе на музыку, пагуляюць скокамі ды і разайдуцца па хатах, як-бы так і добра»²⁷¹.

Іншы народны карэспандэнт пісаў пра культурнае жыццё нашай вёскі, параўноўваючы Лідскі і Маладзечанскі паветы: «...павет Маладзечанскі. Там трудна знайсці такую вёску, у каторай-бы ня было якой-небудзь культурнай установы, ці то аадзелу «Прасьветы», ці Т-ва беларускай Школы ці Беларускага Інстытуту Гаспадаркі і Культуры. [...] У Лідскім павеце народ ужо зусім інакш жыве... ня хоча ўнікаць у культурную працу. Узяць тыя вёскі, якія я добра ведаю... Голдава, Вялікае Сяло, Малышы, Цьвербуты, Ігнаткаўцы, Губейкі, Вольгаўцы, Пяскі і др. Хоць-бы ў адну з гэтых вёсак пранікла беларуская газета альбо хоць-бы адна з гэтых вёсак мела якую-небудзь асветную альбо гаспадарчую ўстанову, апрача в. Голдава, у якой знаходзіцца нібы-то каапэратыва, і в. Ігнаткаўцы, дзе знаходзіцца Каса Стэфчыка»^{272,273}.

²⁷⁰ Беларускае Слова № 25 (54). 29 ліпеня 1927.

²⁷¹ Грамадзянін. № 15. 2 жніўня 1928.

²⁷² Францішак Штэфчык (1861–1924) – настаўнік, грамадскі дзеяч, эканаміст. Ініцыятар закладання кааператыўных ашчадна-пазыковых кас, якія атрымалі назву «касы Штэфчыка».

²⁷³ Грамадзянін. № 16. 18 жніўня 1928.

Гаспадарка Лідчыны

Да 1927 г. найбольш развітым горадам Наваградскага ваяводства быў Слонім. Ліда стаяла на 3-м месцы пасля Баранавіч, і ў тыя часы на Лідчыне ў прамысловасці працавала ўсяго 338 чалавек. З другой паловы 1927 г. пачалося ажыўленне гаспадарчага жыцця, якое працягвалася да канца 1929 г. У гэтыя часы ў Лідзе знайшліся ініцыятыўныя людзі, здольныя прыцягнуць неабходны капітал. Гэта былі пераважна прамыслоўцы і гандляры-яўрэі, прыватныя капіталы якіх дазвалялі пашыраць справу. Вырашальную ролю мелі прыватная ініцыятыва і прыватны капітал. У 1927–1929 гг. у Лідзе пачалі працу новыя прадпрыемствы: млыны, тартакі, кафлярні (вытворчасць кафлі), хімічная фабрыка «Карона» і фабрыка гумовых ботаў «Ардааль». Таннай, некваліфікаванай працоўнай сілы было дастаткова. Дзякуючы свайму становішчу на шляху чыгуначных камунікацый, Ліда, у адрозненне ад большасці гарадоў Наваградскага ваяводства, мела больш спрыяльныя ўмовы для развіцця. У гэтыя гады па развіцці прамысловасці Ліда выйшла на першае месца ў Наваградскім ваяводстве²⁷⁴.

У 1920-х гг. хутка развівалася паштовая сетка. У сакавіку 1924 г. тэлефон і тэлеграф з'явіліся ў паштовым аддзяленні мястэчка Радунь²⁷⁵, у жніўні ў Скрыбаўцах²⁷⁶, у кастрычніку ў Бастунах²⁷⁷, у снежні ў Забалаці²⁷⁸. У студзені 1926 г. паштовае аддзяленне пачало працаваць у Тракелях²⁷⁹, у сакавіку тэлефон і тэлеграф з'явіліся на станцыі Гаўя²⁸⁰. Летам 1925 г. пачала працаваць тэлефонная лінія паміж Варшавай і Вільняй, якая праходзіла праз Ліду²⁸¹. 2 красавіка 1926 г. Віленская дырэкцыя пошты і тэлеграфу адкрыла паштовае аддзяленне Ліда-2 на чыгуначным вакзале го-

рада²⁸². У ліпені 1926 г. тэлефон і тэлеграф з'явіліся ў Забалаці²⁸³, на пачатку 1927 г. паштовае аддзяленне адчынілася ў Дакудаве²⁸⁴, у снежні паштовае аддзяленне пачало працаваць у Нёмане (Сяльцы)²⁸⁵, у верасні 1928 г. у Ганчарах²⁸⁶ і Крупаве²⁸⁷. На пачатку снежня 1928 г. у Паўночным вайсковым гарадку з'явілася паштовае аддзяленне Ліда-3²⁸⁸. У 1928 г. пачала працаваць тэлефонная сувязь паміж Лідай і Наваградкам з Баранавічамі. Праз Ліду з гэтымі гарадамі тэлефонная сувязь мела і Вільня²⁸⁹. У красавіку 1929 г. тэлефонная сувязь з'явілася ў паштовым аддзяленні Бердаўка²⁹⁰.

Увосень 1925 г. газета «Слова» гэтак ацэньвала развіццё горада: «Ліда хутка развіваецца, з'яўляецца сапраўдным цэнтрам для сваіх 24 гмін. Інтэнсіўна адбудоўваецца пасля вайны, жыццё тут віруе, гандаль квітнее, прамысловасць таксама патроху ўздымаецца... Але галоўнае, горад перастае быць ваенным биваком і лагерам – тым чым ён быў шмат год»²⁹¹. Праз год у прэсе пісалася, што горад расце, «насельніцтва за чатыры гады вырасла болей чым на тры тысячы чалавек, у горадзе з'явіліся толькі што набытыя і адрамантаваныя дамы за шылдай «Дом магістрата»»²⁹².

15 ліпеня 1924 г. у Лідзе адкрылася прадстаўніцтва Польскага банка, агентам яго стаў Лідскі аддзел Прамысловага і Гандлёвага банка²⁹³. У красавіку 1927 г. Лідскае аддзяленне Кааператыўнага банка (Banku Spółdzielczego) надрукавала справаздачу аб пяцігадовай дзейнасці на Лідчыне. Уласны капітал вырас да 70 000

²⁸² Słowo. № 84 (1094). 14 kwietnia 1926.

²⁸³ Słowo. № 174 (1184). 29 lipca 1926.

²⁸⁴ Słowo. № 17 (1330). 22 stycznia 1927.

²⁸⁵ Kurier Wileński. № 294 (1043). 24 grudnia 1927.

²⁸⁶ Kurier Wileński. № 204 (1251). 7 września 1928.

²⁸⁷ Kurier Wileński. № 206 (1253). 9 września 1928.

²⁸⁸ Kurier Wileński. № 278 (1325). 4 grudnia 1928.

²⁸⁹ Słowo. № 208 (1819). 11 września 1928.

²⁹⁰ Słowo. № 76 (1986). 3 kwietnia 1929.

²⁹¹ Słowo. № 222 (936). 30 września 1925.

²⁹² Słowo. № 161 (1171). 14 lipca 1926.

²⁹³ Słowo. № 154 (571). 10 lipca 1924.

²⁷⁴ Lech Ciehanowicz. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemia Lidzka. 2000. № 41.

²⁷⁵ Słowo. № 69 (486). 23 marca 1924.

²⁷⁶ Słowo. № 191 (608). 23 sierpnia 1924.

²⁷⁷ Słowo. № 225 (642). 3 października 1924.

²⁷⁸ Słowo. № 292 (709). 23 grudnia 1924.

²⁷⁹ Słowo. № 24 (1034). 30 stycznia 1926.

²⁸⁰ Słowo. № 58 (1068). 12 marca 1926.

²⁸¹ Słowo. № 199 (913). 3 września 1925.

злотых, чысты прыбытак за 1926 г. склаў 1 451 злоты, колькасць кліентаў узнялася да 1 200 чалавек²⁹⁴.

Пра добры стан эканомікі сведчыла тое, што ў канцы 1927 г. у Лідзе было зарэгістравана ўсяго 44 беспрацоўныя (у Баранавіцкім павеце – 228)²⁹⁵. На пачатку траўня 1928 г. паведамляецца пра 10 беспрацоўных у горадзе, і ўсе яны атрымлівалі дзяржаўную дапамогу²⁹⁶, а ў чэрвені засталася толькі 6 беспрацоўных²⁹⁷.

Людзі, якія мелі сталую працу, пачалі надрэнна зарабляць. Напрыклад, пра добрыя заробкі працоўных лясной фірмы Айзенштата і Шарашэўскага, якая мясцілася ў Голдаве, пісаў вясковы карэспандэнт газеты «Грамадзянін», да таго ж у гэтай фірме працавала каля 500 чалавек²⁹⁸.

Улетку 1928 г. управа Наваградскага ваяводства зацвердзіла 8 праектаў будовы новых фабрык, сярод іх і фабрыкі кафлі ў Лідзе. «Апрача таго ў Лідзе будзе арганізаваны вялікая фабрыка галёшаў і апоная для самаходаў. У ліпені маюць павялічыць прадукцыю шклянныя гуты ў Нёмане і Іўі»²⁹⁹. А Кааператыўнае таварыства Лідчыны вырашыла пабудаваць механічную пякарню³⁰⁰.

У красавіку 1928 г. павятоваму аддзелу лідскага сейміка, які прасіў пазыку ў 70 000 злотых для арганізацыі 7 бетанярань для вырабу вогнеўстойлівых будаўнічых матэрыялаў, Фондам сацыяльнага забеспячэння ў Варшаве выдзелена 50 000 злотых. Тады ж павятовае самакіраванне планавала пачаць у горадзе меліярацыю былога парку ў ваколіцах вуліцы 3-га Траўня і ставаў на Вісмантах³⁰¹.

У сувязі з ростам прамысловасці з'явіліся экалагічныя праблемы. Жыхар горада пісаў у газету: «У нас у Лідзе на Сувальскай вуліцы пад № 112 месціцца паравы млын «Аўтамат», які ўпіраецца машын-

ным аддзелам да Пастаўскай вуліцы, на якую вылівае з машыны перагарэўшую смалу з вадой. Гэты бруд ліецца па рынштоку каля вокан праз вуліцу, трапляе да гарадаў, хлявоў і паскудзіць раку Лідзею, вадой з якой людзі карыстаюцца. Гэты бруд дае вельмі паскудны пах... Жыхарам... якім вельмі надаецца смурод, прышлося сабрацца, паразумецца ды падаць заяву да магістрату... Аднак магістрат на ўсё гэта не зьвярнуў увагі. Была пададзена просьба да староства, каб яно ўмяшалася ў гэтую справу... вынікаў няма. Цікава, што ў Лідзе існуе камісія пры магістраце, абавязкам якой зьяўляецца глядзець за парадкам і чысьцінай на вуліцах»³⁰².

20 траўня 1928 г. адбыўся агульны сход кааператываў Лідчыны, «на якім вядомы беларускі каопэратар гр. Буцька злажыў справаздачу аб коопэратыву руху ў Лідчыне. Усяго... ёсць 26 каопэратываў з 28 548 сябрамі. Абарот усіх каопэратываў у 1927 годзе быў роўны 1 614 836 зл. Уласных капіталаў маюць 122 796 зл.»³⁰³.

3 1921 г. па 1.05.1928 г. у Лідзе было пабудавана 358 новых жылых, 5 фабрычных і 186 будынкаў іншага прызначэння. Таксама перабудавана 57 жылых і 5 фабрычных будынкаў. З 358 новых жылых гмахаў – 10 двухпавярховых мураваных, 26 аднапавярховых мураваных і 322 драўляных³⁰⁴.

У верасні 1928 г. у Лідзе паўстаў грамадскі камітэт па пабудове новага шпіталя³⁰⁵. Пры канцы таго ж года Лідская гарадская рада стварыла камітэт пабудовы таных кватэр у Лідзе. Камітэт зарэгістраваў адмысловы кааператыў, у які маглі запісвацца гараджане, якія жадалі пабудаваць сабе кватэру³⁰⁶. Той жа камітэт вырашыў выдаваць пазыкі лідзянам, якія страцілі жылло падчас вайны. На гэтыя мэты выдзялялася сума ў 11 200 злотых³⁰⁷. Але ініцыятывы па пабудове шпіталя і жылла былі прыпынены сусветным эканамічным крызісам канца 1929 г.

²⁹⁴ Kurier Wileński. № 94 (843). 26 kwietnia 1927.

²⁹⁵ Słowo. № 250 (1563). 1 listopada 1927.

²⁹⁶ Kurier Wileński. № 100 (1147). 3 maja 1928.

²⁹⁷ Kurier Wileński. № 128 (1175). 9 czerwca 1928.

²⁹⁸ Грамадзянін. № 15. 2 жніўня 1928.

²⁹⁹ Грамадзянін. № 14. 30 ліпеня 1928.

³⁰⁰ Kurier Wileński. № 148 (1195). 4 lipca 1928.

³⁰¹ Słowo. № 91 (1702). 21 kwietnia 1928.

³⁰² Беларускае Слова. № 11 (40). 8 красавіка 1927.

³⁰³ Грамадзянін. № 10. 3 чэрвеня 1928.

³⁰⁴ Życie Nowogródzkie. № 140 (174). 27 czerwca 1928

³⁰⁵ Kurier Wileński. № 206 (1253). 9 września 1928.

³⁰⁶ Słowo. № 265 (1876). 17 listopada 1928.

³⁰⁷ Słowo. № 262 (1873). 14 listopada 1928.

20 лютага 1929 г. паведамлялася, што частка акцыянераў фірмы па вырабе гумовага абутку «Ардаль»³⁰⁸ Гірш і Гдалія Чарткі, Шымон Савіцкі і Мойша Пупко прадалі свае часткі фабрыкі Мардуху Віленчыку і выйшлі з суполкі акцыянераў. Меер і Зэлман Штэйнбергі, Беньямін і Хайя-Райна Ландэ і Леў Кушалевіч прадалі частку сваіх акцый таму ж Мардуху Віленчыку. У сваю чаргу Мардух Віленчык прадаў частку сваіх акцый Саламону Мейлупу³⁰⁹.

У красавіку 1929 г. Лідскі сеймік прыняў пастанову, якая дазваляла павятовым уладам узяць крэдыт на пабудову моста цераз Нёман каля Агароднікаў. Агульны кошт будаўніцтва моста – 235 000 злотых, з якіх з дзяржаўнага бюджэту выдзялялася 30 000 злотых, а фірма Столе давала 90 000 злотых. Рэшту планавалася пакрыць банкаўскім крэдытам³¹⁰.

10 кастрычніка 1929 г., да прыезду прэзідэнта Масціцкага, у толькі што пабудаваным будынку агульнаадукацыйнай школы пачала працаваць перасоўная агульнапольская прамысловая выстава – больш за 200 фірм паказвалі свае вырабы, у тым ліку выстаўляліся прадпрыемствы нашага горада³¹¹. Свае вырабы паказвала гута шкла «Нёман» – белы і каляровы крыштал, розны шклянны посуд, высакавольтныя ізалятары і г.д., фабрыка «Ардаль» – гумовы абутак, вырабы фірмы «Філіпс» паказвала лідская фірма «Браты Палячак» – гэтая фірма была прадстаўніком «Філіпса» ў нашым горадзе. «Лідскую металапрацоўку прадстаўлялі фірмы «Дротіндустрыя», ліцейная і фабрыка сельскагаспадарчых машын братаў Шапіраў, «Бэнланд». Гэтыя фірмы выставілі сячкарні, малатарні і іншыя машыны. Будаўнічую прамысловасць прадстаўлялі лідскія фірмы «Танур», цагельня з Раклішкаў, бета-

нярня Лідскага сейміка і інжынерна-будаўнічае бюро інжынераў Філанойскага і Сухоўскага «Беласток-Ліда». Фабрыка «Браты Жыжэмскія і Левін» паказвала ўзоры сукна, якое вырабляе іх фабрыка. Таксама свае вырабы прадэманстравалі «Паравы бровар М. Пупко», «Вытворчасць вяндрлін і тлушчу Аляксандра Вярсоцкага», «Механічны выраб вяндрлін Андрэя Радзевіча», «Механічная пякарня “Прагрэс”, цукерня «Амерыканка». Асобнае месца на выставе займала прадукцыя мясцовай кааперацыі...»³¹².

На апошні перад сусветным эканамічным крызісам 1929 г. планавалася цалкам збалансаваны па даходах і расходах бюджэт горада Ліды ў памеры 1 714 000 злотых³¹³.

На канец таго ж года горад меў 1 685 розных дамоў. Працавалі наступныя банкі: Віленскі прыватны банк і прадстаўніцтва Польскага банка, Гандлёвы Варшаўскі банк, Народы кааператывы банк, Купецкі банк, Яўрэйскі банк, Ашчадная каса. Былі забрукаваны вуліцы: Пастаўская, Школьная, Пілсудскага, Фабрычная, Гарнянская, Фалькоўскага, часткова Слабада і Пескі. Падсыпаны вуліцы Шаптыцкага, Сядлецкая і Легіяновая. Перабрукаваны: Рынак, часткова Крупаўская і Школьная. Зроблены дзве плошчы: Славы і на рагу вуліц Сувальскай і 3-га Траўня. Нягледзячы на наяўнасць спартовай пляцоўкі ў замку Гедыміна, было вырашана пачаць будаўніцтва новага стадыёна на 1000 чалавек з тэнісным кортам і беговай дарожкай (стадыён быў пабудаваны толькі пры канцы 1930-х гг.). Была адкрыта Сейміковая аптэка (уласнасць павятовага сейміка) і 2 аптэчныя склады³¹⁴. У Лідскім павеце меліся 10 сацыяльных прытулкаў: 6 дзіцячых, 3 для старых і 1 для вайсковых інвалідаў. Працавалі два дзяржаўныя шпіталі: у Лідзе на 80 ложкаў і Суботніках на 30 ложкаў, шпіталь у Эйшышках утрымлівала павятовае самакіраванне, яўрэйскі шпіталь на 18 ложкаў у Лідзе ўтрымлівала яўрэйская грамада. Таксама мелася 6 прыёмных медыцынскіх пунктаў.

³⁰⁸ Назва цалкам: «Przemysł gumowy – Ardal – M. Aronczyk, Br. H. i G. Czertoki, H. Kuszelewicz, L. Kuszelewicz, B. i Ch. Lande, M. Pupko, Br. M. i Z. Szejnberg, S. Sawicki, M. Wilenczyk i S. Forman – spolka firmowa w Lidzie». Заснавальнікі фірмы: Мойша Арончык, Гірш і Гдалія Чарткі, Гірш Кушалевіч, Леў Кушалевіч, Беньямін і Хайя-Райна Ландэ, Мойша Пупко, Меер і Зэлман Штэйнбергі, Шымон Савіцкі, Мардух Віленчык, Саламон Форман.

³⁰⁹ Słowo. № 74 (1984). 29 marca 1929.

³¹⁰ Słowo. № 103 (2013). 5 maja 1929.

³¹¹ Kurier Wileński. № 224 (1566). 27 września 1929.

³¹² Kurier Wileński. № 239 (1584). 18 października 1929.

³¹³ Słowo. № 19 (1929). 23 stycznia 1929.

³¹⁴ Słowo. № 10 (1020). 14 stycznia 1926.

Тады ж, у першай палове 1920-х гг. За 85 000 злотых³¹⁵ быў набыты будынак магістрата³¹⁶. Параўноўваючы фотаздымкі пры працы над 3D-мадэллю горада 1930-х гг.³¹⁷, было дакладна ўстаноўлена, што будынак магістрата захаваўся і існуе зараз. Гэты двухпавярховік, пабудаваны каля 1900 г., і зараз стаіць за домам, дзе знаходзіцца магазін «Юбілейны», сучасны адрас былога магістрата – вул. Замкавая, 2. На аэрафотаздымку 1944 г. гэта адзіны дом, які захаваўся на гэтай пляцоўцы, бачна, што магістрат гарэў і не мае страхі. Хутка адрамантаваны адразу пасля вайны, ён страціў усе ўпрыгажэнні, але быў атынкаваны. У 1920–30-х гг. гэта быў дом па адрасе вул. Мацкевіча (Крывая), 6 – Сувальская, 1. Фасадам ён выходзіў на вуліцу Мацкевіча (ранейшую Крывую, пасля таго як зніклі некалькі драўляных дамоў на пачатку Крывой, першым на вуліцы стаў дом № 6) з галоўным уваходам праз прыгожы двор-сад на вуліцу Сувальскую.

У верасні 1924 г. быў ганарова асвечаны вуглавы камень першага дома ў калоніі дамоў чыноўнікаў. На мерапрыемстве выступілі лідскі стараста Здановіч і бургамістр горада Рашкоўскі. Стараста сказаў, што пасля Расійскай Імперыі засталіся толькі турмы і гарэлачныя манаполькі, і таму трэба будзе будаваць шмат новага, будоўля калоніі недарагіх дамоў дасць узор стылю і ўзніме агульную культуру. Бургамістр дадаў, што з гэтай калоніі пачынаецца новы, прыгожы раён горада. Стараста і бургамістр падпісалі акт пачатку будоўлі, ксёндз-дэкан Баярунец асвяціў закладны вуглавы камень, пасля чаго стараста замураваў у гэты камень капсулу з актамі³¹⁸.

Будаўніцтва шасэйных дарог

Пасля часоў Расійскай Імперыі ў нашым краі амаль што не было шасэйных дарог. А тыя дарогі, якія меліся, знаходзіліся ў жудасным стане. Падчас Першай сусвет-

най вайны пераказвалі, як анекдот, словы нямецкага афіцэра, які патрапіў у палон дзесьці каля Баранавіч. Ён сказаў рускім афіцэрам, якія яго дапытвалі: «Толькі тут [на тэрыторыі Беларусі – Л. Л.] я зразумеў, як доўга і рупліва вы, рускія, рыхтаваліся да вайны. Бо колькі ж спатрэбілася часу, каб так сапсаваць дарожную сетку! З-за гэтага мы не можам тут наступаць!».

Каб неяк ратаваць сітуацыю, польскі ўрад увёў адмысловы падатак, так званыя «шарваркі» – кожны селянін павінен быў адпрацаваць і вырабіць неабходную норму на працягу года на будаўніцтве дарог. З-за дрэннага стану ці поўнай адсутнасці дарог у верасні 1928 г. некалькі гмінных рад Лідскага павета ўхвалілі нават дадатковыя шарваркі: Жалудоцкая – 500 м² на дарозе Жалудок – Ліпічна (павятовая дарога), Сабакінская – 2 000 м² на дарозе Псінцы – Васілішкі, Шчучынская – 5 000 м² і 16 700 м³ грунту і жвіру на дарозе Шчучын – Ражанка, Забалацкая – 2 000 м² на дарозе Забалаць – Васілішкі, Арлянская – 1 000 м² на дарозе Орля – станцыя Ражанка, Астрынская – 1 000 м² на дарозе Астрына – Шчучын (павятовая дарога), Ражанка – 2 000 м² на дарозе станцыя Ражанка – Шчучын³¹⁹.

Па ўспамінах, каб выканаць норму, даводзілася адрабляць не меней за 6 дзён штогод, часта за 10 – 15 км ад сваёй хаты. Зразумела, што такія прымусовы, натуральны – амаль што феадальны – падатак быў вельмі не даспадобы беларускім сялянам. З іншага боку, ажно да канца 1960-х гг. Заходняя Беларусь выгодна адрознівалася ад Усходняй, у тым ліку і разгалінаванай сеткай брукаваных дарог.

Дарогі будаваліся і за дзяржаўны кошт. У 1924 г. пачалася будоўля шасэйнай дарогі Вільня – Ліда. Камень для бруку і жвір назапашвалі з 1923 г. У 1924 г. на трасе пабудавалі тры масты³²⁰, да лістапада паспелі зрабіць 5 кіламетраў новай дарогі. Кошт аднаго кіламетра трасы ацэньваўся ў 35 000 злотых³²¹. Улетку 1928 г. дарогу

³¹⁵ Ogniwа. №11. 1932. S. 21.

³¹⁶ Życie Nowogródzkie. № 264 (621). 25 września 1929.

³¹⁷ Гэтую працу зрабіў мой сябар Віталь Бурак, і ён жа выявіў тое, што будынак магістрата існуе да нашага часу.

³¹⁸ Słowo. № 203 (620). 6 września 1924.

³¹⁹ Życie Nowogródzkie. № 218 (252). 13 września 1928.

³²⁰ Słowo. № 182 (599). 12 sierpnia 1924.

³²¹ Słowo. № 257 (674). 11 listopada 1924.

будавала 200 чалавек³²². У кастрычніку 1929 г. міністр пошт і тэлеграфу Ігнацы Баэрнер на аўтамабілі правёў інспекцыю дарогі Вільня – Ліда – Гародня і паштовых аддзяленняў па яе шляху³²³.

У ліпені 1925 г. пачалося будаўніцтва дарогі Ліда – Ашмяны³²⁴. У жніўні 1928 г. прэса паведаміла пра пазыку ў 33 000 злотых ад Міністэрства грамадскіх работ Лідскаму павятоваму сейміку на пабудову даезду да парома ў Гудэлях на шляху Ліда – Радунь і на рамонт павятовай дарогі Ганчары – Агароднікі – Навагрудак³²⁵.

З 1922 па 1928 г. у павеце было пабудавана: 20 вялікіх мастоў агульнай даўжынёй 752 м; некалькі дзясяткаў малых мастоў агульнай даўжынёй 810 м; праз шарваркі забрукавана 257 км і падсыпана жвірам 53 км дарогі³²⁶.

У 1929 г. павятовыя ўлады прынялі 10-гадовы план давядзення дарог да добрага стану³²⁷, аднак план не быў выкананы з-за эканамічнага крызісу.

Чыгунка

Пасля вайны ў Польшчы патроху аднаўлялася эканоміка, і таму пачалі з'яўляцца планы пабудовы новых чыгуначных ліній. Яшчэ ў 1926 г. віленскаму ваяводзе быў перададзены праект будоўлі чыгуначнай лініі Вільня – Эйшышкі – Радунь. Газеты пісалі, што лінія мела б вялікае значэнне, бо злучыла б Вільню з паўднёвымі ваколіцамі горада³²⁸.

Пры канцы 1925 г. нехта з лідзянаў пісаў пра «таямніцу чыгуначнага пераезду» каля вакзала: «У Лідзе ад чыгуначнага вакзала ў горад дарога вядзе праз пераезд, цераз рэйкі. Пасажырскія цягнікі прыходзяць у Ліду два разы на дзень, і неяк так дзіўна складваецца, што ў хвіліны, калі будучы пасажыр спяшаецца прайсці да вакзала, шлагбаум на пераездзе заўжды закрыты, а

на рэйках туды-сюды курсіруе манеўровы паравоз... і немагчыма патрапіць на цягнік, які прыбывае»³²⁹.

У верасні 1926 г. пачаў дзейнічаць чыгуначны прыпынак у Белагрудзе³³⁰.

Па ўспамінах відавочцаў, на пачатку 1920-х гадоў, пакуль не быў адноўлены будынак вакзала, замест яго выкарыстоўвалася таварная кантора чыгункі – зараз адзін з будынкаў паліклінікі па вуліцы Труханова. У верасні 1928 г. віленская прэса паведаміла, што рамонт будынка Лідскага чыгуначнага вакзала закончаны³³¹, і ўжо праз некалькі дзён у новаадрамантаваным вакзале пасля спрэчкі ў буфэце нейкі лідзянін Памінскі стрэлам з рэвальвера забіў віленскага гандляра Янкеля Сантоцкага³³².

Улетку 1928 г. увагу жыхароў горада прыцягнулі наступныя падзеі: каб зняць з пасады дыспетчара чыгуначнага руху Дамброўскага, чыноўнікі лідскага філіялу Віленскай дыстанцыі чыгункі Янушэўскі, Ганчарык і Цемух пачалі распусцаць плёткі, што падчас бальшавіцкай акупацыі Ліды Дамброўскі заставаўся працаваць на чыгунцы. Дамброўскі падаў на сваіх крыўдзіцеляў у суд, і ў выніку Янушэўскі і Ганчарык за паклёп былі асуджаны на 6 месяцаў, а Цемух на 3 месяцы турмы³³³.

У кастрычніку 1929 г. прэса паведаміла пра адкрыццё насупраць вуліцы Пілсудскага пераходу цераз чыгунку. Да гэтага чыгунку можна было перайсці толькі па пераездзе па вуліцы 3-га Траўня. Цікава, што гэты пераход (насупраць сучаснага аўтавакзала) дзейнічаў да 2010 г., калі замест яго быў пабудаваны новы пешаходны мост цераз чыгунку³³⁴.

24 жніўня 1923 г. пад Лідай адбылося вялікае чыгуначнае крушэнне, пра якое пісалася ў папярэднім раздзеле. Толькі ў 1926 г. падчас суду сталі вядомы сапраўдныя акалічнасці чыгуначнай катастрофы. Катастрофа адбылася пры на-

³²² Słowo. № 185 (1796). 14 sierpnia 1928.

³²³ Kurier Wileński. № 234 (1579). 12 października 1929.

³²⁴ Słowo. № 152 (866). 9 lipca 1925.

³²⁵ Грамадзянін. № 16. 18 жніўня 1928.

³²⁶ Życie Nowogródzkie. № 265 (299). 30 października 1928.

³²⁷ Życie Nowogródzkie. № 148 (505). 1 czerwca 1929.

³²⁸ Сяланская Ніва. № 38. 18 лістапада 1926.

³²⁹ Słowo. № 249 (962). 31 października 1925.

³³⁰ Słowo. № 204 (1214). 2 września 1926.

³³¹ Kurier Wileński. № 206 (1253). 9 września 1928.

³³² Kurier Wileński. № 214 (1261). 19 września 1928.

³³³ Kurier Wileński. № 153 (1200). 10 lipca 1928.

³³⁴ Kurier Wileński. № 236 (1581). 16 października 1929.

ступных умовах. Чыгуначная дарога мела тут дзве каляі, прычым у нармальных умовах у бок Скрыбаўцаў цягнік рухаўся па левай каляі. На 267-м кіламетры чыгунка перасякала раку Дзітву, на якой якраз у той час аднаўляўся мост. Таму начальнік аддзела паддырэкцыі ў Ваўкавыску выдаў загад, каб рух цягнікоў часова ішоў па правай каляі. Кантралёр руху А. Дамброўскі, начальнік дыстанцыі А. Гардзялкоўскі і начальнік станцыі Ліда У. Чапкоўскі таксама выдалі свае загады. Былі ўстаноўлены папераджальныя сігналы, пастаўлены неабходныя бар'еры і г.д.

22 жніўня 1923 г. дзяжурны кіраўнік руху станцыі Ліда Жэнчык і дзяжурны паста стрэлкі № 2 стрэлачнік Пінкевіч з-за памылкі пакінулі запасную каляю адчыненай. Пасажырскі поезд № 816 на Варшаву, які вёў машыніст Шыфер, на выхадзе са станцыі Ліда быў накіраваны па левай каляі.

Машыніст не ведаў, што гэтая каляя знаходзіцца ў рамонце, і ехаў па ёй з хуткасцю 50 км у гадзіну. Не даязджаючы 700 метраў да моста, цягнік збіў засцерагальны бар'ер і ўехаў на рамантаваны мост. Вынікі былі катастрафічнымі. Лакаматыў і чатыры вагоны разбіты, пасажыр Ева Кубякова разам з сваім 6-месячным дзіцём загінула³³⁵.

Суд прыгаварыў стрэлачніка Антона Пінкевіча да чатырох месяцаў турмы за нядбайства. Дзяжурны станцыі Ліда Уладзіслаў Жэнчык і машыніст паравоза Мікалай Шыфер былі апраўданы. З усіх абвінавачаных толькі Шыфер застаўся на сваім працоўным месцы³³⁶.

Але крушэнні працягваліся. У выніку чыгуначнага здарэння ў Скрыбаўцах 17 лютага 1926 г. былі паранены два чалавекі. На гэты раз манеўровы паравоз з шасцю вагонамі з-за недакладна пераведзенай стрэлкі выехаў на каляю, па якой ішоў пасажырскі цягнік № 811. Машыніст пасажырскага цягніка паспеў пачаць тармазіць, і таму ахвяр не было³³⁷.

31 траўня 1927 г. каля станцыі Беняконі

перад праходам цягніка абходчык знайшоў на рэйках у «5 мясцох шпалы. Гэтак удалося не дапусьціць да разбіцця поезду. Паліцыя занялася шуканьнем вінавайцаў»³³⁸.

17 жніўня 1928 г. загарэліся чыгуначныя склады каля воданпорнай вежы. У выніку пажару склады згарэлі разам з вежай, станцыя Ліда засталася без вады. Страты склалі каля 200 000 злотых³³⁹. А 16 лістапада на станцыі Нёман згарэў склад драўніны³⁴⁰.

На пачатку студзеня 1929 г. праводзіліся аварыйныя работы на каналізацыі чыгуначнай станцыі і з-за абвалу траншэі былі засыпаны зямлёй два рабочыя. Адзін з іх, Антон Борка, загінуў, а другі, Юзаф Бахенак, атрымаў цяжкія пашкоджанні³⁴¹. А ў верасні 1929 г. «трэці раз на адным і тым жа месцы» зноў лопнула водаправодная труба, па якой з чыгуначнай станцыі падавалася вада ў жылыя дамы чыгуначнікаў³⁴².

Гарадская электроўня

У 1916 г. па распараджэнні нямецкіх акупацыйных улад да прыватнай электроўні пастаяннага току магутнасцю 50 к.с., якая працавала ў вінакурні Крыгера, былі падключаны будынкі, дзе мясцілася гарадская ўлада і часткова дамы жылога сектара ў цэнтры горада. Адначасова пачалося будаўніцтва гарадской электроўні, і дзесьці ў 1916 г. горад атрымаў станцыю з двума лакамабілямі, якія прыводзілі ў дзеянне дынама-машыны пастаяннага току.

Нягледзячы на тое, што ў 1920-я гг. у горадзе працавалі дзве адносна вялікія электроўні (чыгуначная і гарадская) і некалькі малых³⁴³, жыхары Ліды мелі праблемы з асвятленнем. Адна частка горада, «Ферма», асвятлялася ад чыгуначнай электроўні. Чыгуначная электроўня працавала стабільна і прадавала электрычнасць па 60 гр. за кілават-гадзіну.

Увесь астатні горад забяспечваўся гарадской прыватнай электроўняй, аран-

³³⁸ Наша Праўда. № 19. 8 чэрвеня 1927.

³³⁹ Słowo. № 188 (1799). 18 sierpnia 1928.

³⁴⁰ Słowo. № 265 (1876). 17 listopada 1928.

³⁴¹ Słowo. № 3 (1913). 4 stycznia 1929.

³⁴² Kurier Wileński. № 213 (1558). 18 września 1929.

³⁴³ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa–Bydgoszcz. 1929. S.1032.

³³⁵ Słowo. № 263 (1273). 11 listopada 1926.

³³⁶ Słowo. № 264 (1274). 12 listopada 1926.

³³⁷ Słowo. № 39 (1049). 18 lutego 1926.

датарам якой быў нейкі Цыдзяровіч. Электрычнасць у гэтай, большай, частцы горада часта знікала, лампы гарэлі няроўна, і пры гэтым абаненты гарадской электроўні плацілі 1 зл. 16 гр. за кілават-гадзіну. «Не далей, як учора, г. зн. 15 студзеня цэнтр горада да 10-й гадзіны вечара быў пагружаны ў цемру, разам з жыхарамі святла не мелі паліцыя, турма і г.д.», – пісаў карэспандэнт «Слова» ў артыкуле «Нашы балячкі» на пачатку 1926 г.

Далей журналіст паведамляў: «Якім чынам электроўня патрапіла ў рукі прыватных уласнікаў? Вядома, што ў будынку, які належаў гораду, немцы ў часы вайны адкрылі электроўню, пасля ж нямецкай акупацыі горад планаваў пакінуць электроўню ў сваёй уласнасці... Але ў 1922 г. электроўню прыватызавалі за 100 000 марак, якія павінна была штогод плаціць нейкая суполка дэмабілізаваных. Але суполка збанкрутавала і перадала маёмасць нейкаму Раманоўскаму, а той перадаў яе яўрэю Цыдзяровічу. Выплаты пералічваюцца і зараз [пасля інфляцыі і скасавання польскай маркі – Л. Л.] электроўня плаціць у скарб усяго 65 гр., яшчэ раз – 65 грошаў! Уладальнік мае даход? але не дбае пра кліента, скарб не атрымлівае выплаты, магістрат бяздарны, а гараджане плацяць вялікія грошы за асвятленне. Што аб гэтым думае пракуратура? Гэта адзін з прыкладаў нашага гаспадарання»³⁴⁴.

Праз некалькі тыдняў Цыдзяровіч даказаў карэспандэнту «Слова», што гарадская станцыя прадавала электрычнасць па 1 зл. 5 гр., а чыгуначная па 90 гр. за кілават-гадзіну, 60 гр. плацілі толькі работнікі чыгункі, якія жылі ў тым раёне горада. Адсутнасць электрычнасці 15 студзеня 1925 г. Цыдзяровіч патлумачыў моцнай снежнай віхурай. Таксама ўласнік электроўні паведаміў, што апрача тых 65 гр. ён яшчэ штогод плаціць у скарб 500 злотых³⁴⁵.

Праз паўгода газета «Слова» зноў звярнулася да гэтай тэмы: «Нягледзячы на тое, што каштуе [электраэнергія – Л. Л.] значна болей, чым у Вільні, электрычнасць часта псуецца, і гараджане сядзяць пры

свечках ці газавых лямпах. Адзіная надзея, што здзейсніцца энергічныя захавы бургамістра горада Рудольфа Бергмана, і гарадская электроўня пяройдзе з рук нейкага Цыдзяровіча ў маёмасць горада»³⁴⁶.

У красавіку 1928 г. «Наваградскае жыццё» папярэдзіла аб тым, што Лідзе пагражае «егіпецкая цемра», бо «лакамабілі лідскай электроўні знаходзяцца ў такім стане, што прадстаўнік надзору за катламі інж. Лябецкі забараніў іх далейшую эксплуатацыю. Але каб не пазбавіць лідзян электрычнасці на велікодныя святы, ён дазволіў электроўні працаваць яшчэ нейкі час. Прычына хуткага псавання катлоў – неадпаведная вада, якую патрэбна было апрацоўваць адмысловымі хімікатамі»³⁴⁷. Пры канцы 1928 г. гарадская рада дазволіла прадаць гэты лакамабіль у 80 к.с.³⁴⁸, але толькі пасля рэканструкцыі станцыі. Хутка справа дайшла да распрадажы ўсяго яе абсталявання. Менавіта дзякуючы аб'яве аб распрадажы машын першай электроўні нашага горада, якая з'явілася на пачатку 1930 г. у прэсе³⁴⁹, мы ведаем, што за абсталяванне тут працавала, гэта:

- лакамабіль фірмы «Assman et Stocker», 150 к.с., 165 аб/хв.
- лакамабіль фірмы «Lanc», 80 к.с., 200 аб/хв, працоўны ціск у катле 10 атм.
- дынама-машына «Siemens-Schuckert», 71 кВт, 310 А, 230 В, 850 аб/хв.
- дынама-машына «Lahmer et C°, Frankfurt», 52 кВт, 240 А, 220 В, 750 аб/хв.
- камплекты скураных пасаў (лакамабілі злучаліся з дынама-машынамі пасавамі перадачами)
- размеркавальная мармуровая дошка.

Гарадскія ўлады дабіліся свайго, у красавіку 1928 г. прэса паведамляла, што «Ваяводская ўправа даслала ў Міністэрства прамысловасці і гандлю праект умовы продажу электроўні ў Лідзе»³⁵⁰, а ў ліпені: «Дзякуючы шматгадовым намаганням Магістрата, лідская электроўня, якая з'яўлялася дзяржаўнай маёмасцю, але

³⁴⁴ Słowo. № 14 (1024). 19 stycznia 1926.

³⁴⁵ Słowo. № 45 (1055). 25 lutego 1926.

³⁴⁶ Słowo. № 161 (1171). 14 lipca 1926.

³⁴⁷ Życie Nowogródzkie. № 73 (105). 21 kwietnia 1928.

³⁴⁸ Życie Nowogródzkie. № 297 (331). 2 grudnia 1928.

³⁴⁹ Słowo. № 9 (2219). 12 stycznia 1930.

³⁵⁰ Życie Nowogródzkie. № 77 (111). 25 kwietnia 1928.

была перададзена ў арэнду прыватнікам, 13 ліпеня за невялікія грошы стала гарадской маёмасцю»³⁵¹. На пачатку 1929 г. стала вядома аб ліквідацыі суполкі з абмежаванай адказнасцю «Лідская электроўня», юрыстам-ліквідатарам быў прызначаны Носаль Калмановіч (вул. Шкляная, 16)³⁵².

Аднак пераход электроўні на баланс магістрата спрыяў не паніжэнню, а павышэнню коштаў на электрычнасць. На пачатку кастрычніка 1929 г. павышэнне коштаў тлумачылася тым, што магістрат пачаў траціць вялікія грошы на будаўніцтва гарадскіх размеркавальных сетак і на будаўніцтва новага будынка станцыі³⁵³. Праз тры тыдні тарыфы на электрычнасць зноў павялічыліся³⁵⁴.

У 1928 г. на чыгуначнай электроўні прайшла рэканструкцыя, і 27 лістапада тут было апрабавана новае абсталяванне. Гэта электроўня абслугоўвала чыгуначную станцыю, частку горада (раён Ферма) і да 1930 г., да рэканструкцыі гарадской электроўні, і вайсковыя казармы Паўночнага гарадка³⁵⁵.

Яшчэ ў ліпені 1928 г. на пасяджэнні гарадской рады было вырашана ўзяць у Гаспадарчым краёвым банку пазыку для будаўніцтва новай электроўні ў горадзе. Новую станцыю першапачаткова планавалі будаваць на плошчы імя ксяндза Фалькоўскага³⁵⁶. Але ў сакавіку 1929 г. газета «Наваградскае жыццё» паведаміла: «З пачатку траўня 1929 г. пачнецца будаўніцтва новай электроўні па вуліцы Сувальскай, недалёка ад праваслаўных могілак. Кошт будоўлі склаў 800 000 зл. Станцыя павінна будзе атрымаць два рухавікі ў 260 і 150 к.с., пры канцы зімы першы з рухавікоў ужо быў закуплены ў Варшаве»³⁵⁷. І насамрэч, у траўні 1929 г. пачалося будаўніцтва новай электроўні коштам 800 000 злотых на старым месцы па

вул. Сувальскай. Планавалася, што новая электроўня павінна была мець два дызель-генератары ў 150 і 260 кВт³⁵⁸. Пра генератары такой магутнасці на Лідскай электроўні ў 1932 г. пісаў часопіс «Асвета»³⁵⁹. Але ў 1936 г. прэса паведамляла пра наяўнасць двух генератараў агульнай магутнасцю 220 кВт³⁶⁰. Пра такую ж магутнасць лідскай станцыі таксама паведамлялася ў публікацыях і ў наступныя гады³⁶¹.

Пры канцы жніўня прэса пісала: «Гмах гарадской электроўні надбудоўваецца другім паверхам, работы будуць закончаны да канца восені»³⁶². 28 жніўня на гэтай будоўлі павалілася рыштаванне і прыціснула аднаго з будаўнікоў – Пятра Цярпілоўскага (у Лідзе жыў па адрасе вул. Маставая, 56). У шпіталі канстатавалі пералом рэбраў³⁶³.

Разам з рэканструкцыяй электроўні горад пераходзіў з пастаяннага на пераменны ток, і таму трэба было будаваць новыя размеркавальныя электрычныя сеткі з трансфарматарнымі пунктамі. З прэсы даведваемся пра некаторыя цікавыя моманты: «Пробашч Лідскай парафіі кс. дэкан Баярунец напісаў пану ваяводзе пратэст супраць планаў будоўлі трансфарматарнага пункта на пляцы, дзе раней мясціўся касцёл кармелітаў і могілкі каля касцёла – каля сучаснага будынка Лідскага староства»³⁶⁴. Як бачна з фотаздымкаў канца 1930-х гг., улады прыслухаліся да меркаванняў ксяндза, бо той самы трансфарматарны пункт 6/0,4 кВ быў пабудаваны на вул. Сувальскай насупраць староства. Тады ж былі пабудаваны тыпавыя трансфарматарныя пункты на Рынку і па вул. Варшаўскай, размеркавальны пункт насупраць вайсковага шпітала. Гэты размеркавальны пункт з абсталяваннем фірмы «Ганц» існаваў да канца 1960-х гг. А тыпавы трансфарматарны пункт (падстанцыя 6/0,4 кВ) па вул. Варшаўскай захавалася да нашага

³⁵¹ *Życie Nowogródzkie*. № 158 (192). 15 lipca 1928.

³⁵² *Słowo*. № 13 (1923). 16 stycznia 1929.

³⁵³ *Kurier Wileński*. № 232 (1577). 10 października 1929.

³⁵⁴ *Kurier Wileński*. № 251 (1596). 1 listopada 1929.

³⁵⁵ *Życie Nowogródzkie*. № 292 (326). 27 listopada 1928.

³⁵⁶ *Kurier Wileński*. № 152 (1199). 8 lipca 1928.

³⁵⁷ *Życie Nowogródzkie*. № 74 (431). 16 marca 1929.

³⁵⁸ *Kurier Wileński*. № 63 (1408). 16 marca 1929.

³⁵⁹ *Oswiata*. № 11. 1932. S. 21.

³⁶⁰ *Kurier Wileński*. № 353 (3957). 24 grudnia 1936.

³⁶¹ *Kurier Wileński*. № 116 (4078). 29 kwietnia 1937.

³⁶² *Kurier Wileński*. № 197 (1542). 30 sierpnia 1929.

³⁶³ *Kurier Wileński*. № 200 (1545). 3 września 1929.

³⁶⁴ *Życie Nowogródzkie*. № 282 (639). 15 października 1929.

часу. Гэты тэхнічны будынак пабудаваны па тыпавым праекце таго часу – на фотаздымках 1930-х гг. такія ж трансфарматарныя пункты, крытыя дахоўкай, бачны каля Рынкавай плошчы і каля староства. Падстанцыя на Варшаўскай была злучана з размеркавальным пунктам (знаходзіўся каля вайсковага шпіталя) кабелем 6 кВ. Кабель з меднымі токаправоднымі жыламі быў выраблены на заводзе кабельных вырабаў у г. Быдгашчы ў 1929 г. Пры сучаснай рэканструкцыі трансфарматарнага пункта па вуліцы Варшаўскай на старым кабелі была знойдзена злучальная муфта, зробленая таксама ў 1929 г. (у муфце мелася закладная шылда з прозвішчам манцёра, які рабіў муфту, і годам вырабу)³⁶⁵. Да нашага часу захаваўся яшчэ адзін трансфарматарны пункт, які зараз з'яўляецца размеркавальным пунктам каля корпуса шпіталя, пабудаванага ў 1922 г.

У красавіку 1930 г. венгерскай фірмай «Ганц» была закончана рэканструкцыя электроўні. На фотаздымку машынай залы Лідскай электроўні таго часу добра бачна шылда фірмы «Ганц». Прэса паведамляла: «Ліда мае электрычнасць. Нарэшце прыйшоў дзень, калі магістрат горада ў прысутнасці ваяводскіх улад афіцыйна адкрыў новапабудаваную гарадскую электроўню. На ёй усталяваны два дызельны агульнай магутнасцю 410 к.с. Пакладзена кабельная размеркавальная сетка класа 6 кВ, якая аб'яднала шэсць трансфарматарных пунктаў. Гэта павінна забяспечыць нармальнае электразабеспячэнне і ўзровень напружання. Вонкавыя размеркавальныя сеткі 0,4 кВ таксама рацыянальна перабудаваны. Галоўная і бакавыя вуліцы, на якіх у апошні час павялічыўся дарожны рух, атрымаюць добрае асвятленне. Замест былых 75 ліхтароў на вуліцах горада зараз усталявана 185, і магістрат плануе ўсталяваць яшчэ 35 ліхтароў дадаткова.

Мантаж абсталявання, размеркавальных сетак і трансфарматарных пунктаў выкананы фірмай «Ганц», якая згадзілася зрабіць для нашага горада працу ў крэдыт

на 4 гады, і, верагодна, гэты крэдыт будзе пралангаваны яшчэ на паўгода.

Адначасова бюро электроўні прыступіла да замены ўводаў ад магістральных ліній да абанентаў. Усё гэта паменшыць страты электраэнергіі да мінімуму. Таксама персанал электроўні ва ўсіх абанентаў упарадкаваў прыёмныя стаякі, дзе раней часта здараліся замыканны, што дрэнна ўплывала на работу генератараў.

Трэба заўважыць, што ў Лідзе ёсць значная колькасць электрыкаў-аматараў, якія лічацца дасведчанымі людзьмі і самі выконваюць розныя рамонтны і часта памыляюцца, што прыводзіць да розных пашкоджанняў у сетках. Таму вырак электрычнай камісіі магістрата ўпарадкаваць прыёмныя стаякі будынкаў зрабіў немагчымым далейшыя эксперыменты аматыраў.

Новая электроўня на працягу 6 гадоў будзе цалкам амартызаваная. Але на гэты тэрмін магістрат атрымаў магчымасць зняцця каналізацыі і водазабеспячэннем горада.

Пры канцы, за выкананую працу, трэба выказаць падзяку перадусім кіраўніку электрычнай камісіі магістрата віцэ-бургамістру інжынеру М. Пупко, сябрам камісіі доктару Рамуальду Сапоцьку і Цукерніку, лідскаму раднаму г. Чартоку, якія шмат зрабілі для таго, каб горад меў новую электроўню і сеткі³⁶⁶.

На пачатак 1931 г. паведамлялася пра 6 714 м кабельных ліній 6 кВ у горадзе³⁶⁷.

У ліпені 1930 г. газета «Наваградскае жыццё» як прыклад дрэннай польскай мовы чыноўнікаў лідскага магістрата, надрукавала аб'яву пра замену лічыльнікаў у абанентаў горада пасля пераходу на пераменны ток, з гэтай аб'явы мы даведваемся пра ўмовы гэтай замены:

«Паведамленне для абанентаў. Падлік выдаткаў за ўстаноўленыя лічыльнікі.

Адразу, гатоўкай: за лічыльнік – 40 злотых, за падключэнне – 2 злотыя, за канцылярскія расходы – 1 злоты. Разам – 43 злотыя.

Па частках, з падвышкай у 10% :

³⁶⁵ Інфармацыя прадстаўлена аўтару начальнікам гарадскога ўчастка Лідскіх электрычных сетак Ярмашуком М. Н.

³⁶⁶ Kurier Wileński. № 150 (1792). 3 lipca 1930.

³⁶⁷ Oswiata. № 11. 1932. S. 21.

1) для абанентаў, якія маюць 1 – 2 кропкі асвятлення, можна выплачваюць па 1/24 частцы, 23 часткі па 2 зл. = 46 і 1 частка па 1.85. Разам 47,85 зл.

2) для абанентаў, якія маюць больш за дзве кропкі, выплаты могуць быць разложаны на 13 частак: 1 частка – 4,15 зл., 6 частак па 4 зл. = 24 зл. і 6 частак па 2,95 = 17,7 зл. Разам 45,85 зл. Увага: за здадзеныя старыя лічыльнікі пастаяннага току будзе налічвацца 25 зл. як частка выплаты за новы лічыльнік пераменнага току»³⁶⁸.

Пераход на пераменны ток выклікаў праблемы ў пажарнай ахове горада: «Ужо два гады як лідзяне прызвычаліся да таго, што аб пажары ў горадзе яны даведваюцца, пачуўшы гукі адмысловай сірэны, якая ўсталявана ў самым цэнтры горада, у доме 12 па вуліцы Сувальскай. Пажарная варта мела магчымасць хутка прыехаць да месца пажару. Сірэна прыводзілася ў дзеянне пастаянным токам ад гарадской электроўні. Але пасля пераводу электроўні на пераменны ток сірэна змоўкла»³⁶⁹.

Трэба адзначыць, што будаўніцтвам электроўні пераменнага току Ліда ў тэхналагічным сэнсе апырэдзіла суседнія гарады. Напрыклад, прэса паведамляла, што толькі ў 1932 г. Гародня пачынала пераход на пераменны ток, адным з першых праектаваўся трансфарматарны пункт па вул. Дамініканскай гэтага горада³⁷⁰, а ў Вільні толькі ў жніўні 1933 г. паведамлялася пра пераход з пастаяннага на пераменны ток спажываўцоў па вул. Міцкевіча (ад 3-га Траўня да моста)³⁷¹.

Цікава, што ў верасні 1928 г. лідскі стараста разгледзеў праект пабудовы гідраэлектрычнай станцыі на рацэ Гаўя і дазволіў далейшыя работы па яе праектаванні³⁷².

Пры канцы жніўня 1929 г. чыноўнік Лідскай электроўні Фішар у кепскім настроі вярнуўся ў поўдзень дадому і патрабаваў ад жонкі, каб тая яго накарміла. Калі жонка трохі прамарудзіла, ён, пакрыўдзіўшыся, выпіў бензін з бутэлькі, якая стаяла каля

стала. Урач канстатаваў апёкі горла і кішак³⁷³.

Нервовую працу мелі энергетыкі ў тых часы...

Сельская гаспадарка

Галоўнай галіной нашай эканомікі ў той час з'яўлялася сельская гаспадарка, бо 90 % насельніцтва павеата былі сяляне³⁷⁴.

28 снежня 1925 г. Сейм завяршыў працу над законам пра аграрную рэформу. Пасля бурных спрэчак, дзякуючы галасам правацэнтрысцкай кааліцыі і пры падтрымцы сацыялістаў была прынята пастанова, паводле якой парцаліцыі, гэта значыць падзелу, падлягала зямельная ўласнасць, якая перавышала 180 га, а на ўсходзе краіны, дзе велізарныя плошчы былі заняты збожжавымі культурамі ці ляснымі ўгоддзямі, – звыш 300 га. Для землеўладанняў, якія мелі прадпрыемствы па перапрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны, устаўляўся ліміт, роўны 700 га. Уладальнік маёнтка асабіста ці праз адпаведныя ўстановы павінен быў на працягу двух гадоў правесці падзел сваёй зямельнай уласнасці. Толькі пры выкананні гэтага тэрміну ён мог атрымаць поўнае пакрыццё ад дзяржавы за згубленую ўласнасць.

Зямельная рэформа, якую ў тых гады праводзілі польскія ўлады, прадагледжвала так званую «камасацыю» (землеўпарадкаванне). «Камасацыя» была разлічана на захаванне абшарніцкага землеўладання. На аснове Закона аб аграрнай рэформе 1925 г. найперш улічвалі інтарэсы абшарнікаў. Зямлю ў іх не адбіралі, а скарб купляў частку зямлі, каб потым прадаваць яе невялікімі кавалкамі сялянам ці перадаць бясплатна асаднікам. Сялянам дзяржава на пакупку зямлі абяцала доўгатэрміновыя крэдыты.

Пастановай Рады Міністраў на Лідчыне ў 1926 г. прымусова былі прададзены наступныя кавалкі зямлі: 100 га з маёнтка Шчучын (фальварак Даўлюдаўшчына) княгіні Марыі Яны Друцкай-Любецкай, 460 га з маёнтка Спуша (фальваркі Дэмбраў

³⁶⁸ Życie Nowogrodzkie. № 167 (881). 22 lipca 1930.

³⁶⁹ Życie Nowogrodzkie. № 140 (854). 19 czerwca 1930.

³⁷⁰ Słowo. № 211 (3018). 29 sierpnia 1932.

³⁷¹ Słowo. № 182 (3319). 6 lipca 1933.

³⁷² Życie Nowogrodzkie. № 212 (246). 7 września 1928.

³⁷³ Kurier Wileński. № 197 (1542). 30 sierpnia 1929.

³⁷⁴ Życie Nowogrodzkie. № 264 (621). 25 września 1929.

і Лясішча) князя Яўстаха Сапегі, 300 га з маёнтка Жалудок (фальваркі Хацееўшчына і Варацішча) князя Л. Чацвярцінскага³⁷⁵. У 1927 г.: 100 га каля мястэчка Жалудок княгіні Марыі Чацвярцінскай, 200 га каля мястэчка Іўе Тамаша Замойскага, 350 га каля мястэчка Шчучын Марыі Друцкай-Любецкай, 225 га, якія належалі Нясвіжскай ардынацыі Альбрэхта Радзівіла і знаходзіліся ў Лідскім павеце³⁷⁶ – усе гэтыя абшарнікі належалі да самых слыхных радоў. Дзяржава за бюджэтныя сродкі выкупіла надзелы зямлі, і частка іх была перададзена ў гмінны фонд, адкуль зямля дзялілася на невялікія роўныя надзелы (каля 0,24 га) і за 200 злотых перадавалася ў карыстанне сялянам, грошы за гэтыя надзелы сяляне плацілі па частках шмат гадоў.

Але зямлі не хапала, і таму праз «камасацыю» ўсе, хто меў патрэбу, купіць зямлю не маглі. Малазямелле было галоўнай хваробай сялян Заходняй Беларусі, большасць сялянскіх сем'яў, цяжка працуючы, дзесяцігоддзямі складалі злоты да златага, каб дакупіць кавалак зямлі. Напрыклад, дзед па маці жонкі аўтара (з-пад Радуні) змог рэалізаваць мару ўсяго свайго сялянскага жыцця толькі летам 1939 г., калі ён дакупіў 7 га зямлі, аддаўшы ўсе раней заробленыя грошы. Потым з яго жартавалі: купіў калгасу...

Пры канцы 1924 г. прэса паведамляла пра дрэнны ўраджай, напрыклад, «у Лідскім павеце, раўнуючы да нармальнага ураджаяў, сёлетні ўраджай даў: жыта 68 %, ячменю 80 %, аўсу 10 % (у некаторых ваколіцах нават ад 5 да 10 %), бульбы 50 %»³⁷⁷.

На пачатку 1920-х гг. аднавіла сваю працу Віленская сельскагаспадарчая доследная станцыя ў Беняконях. Станцыя разам з хімічнай лабараторыяй была заснавана ў 1910 г. Віленскім сельскагаспадарчым таварыствам на 15 га палеткаў, якія падараваў граф Ваўжынец Путкамер. Падчас вайны станцыя страціла жывы інвентар, пабудовы і абсталяванне, а таксама частку селек-

цыйнага матэрыялу. Часткова захавалася толькі бібліятэка. Аднавіў працу станцыі яе дырэктар В. Ластоўскі. Перад Першай сусветнай вайной, акрамя дырэктара, на станцыі працавалі 2 асістэнты і 3 практыканты. З 1923 г. дырэктар меў толькі аднаго практыканта. Справа ў тым, што калі ў 1915 г. на працу станцыі было асігнавана 15 008 рублёў, дык у 1922 г., у пераліку на царскія грошы, на працу станцыі выдаткоўвалася толькі 1 200 руб. Тым не менш з сярэдзіны 1920-х гг. станцыя вяла неабходныя для сельскай гаспадаркі навуковыя даследаванні. Дырэктар станцыі В. Ластоўскі яшчэ да Першай сусветнай вайны напісаў шэраг кніг па сельскай гаспадарцы: «Опыты с картофелем», «Опыт с рожью», «Опыты с азотистыми удобрениями», у 1920-х гг. ён выдаў «Dobor odmian zboz dla Wilenszczyzny», «Wynniki doswiadczen z odmianami ziemniakow» і інш. Працы станцыі атрымалі належнае прызнанне ў навуковым свеце³⁷⁸.

Улады падтрымлівалі развіццё кааперацыі на вёсцы і ў горадзе. У тыя гады ў Лідскім павеце працавала 12 сельскагаспадарчых таварыстваў, іх дзейнасць была скіравана на дапамогу людзям, якія працавалі на зямлі³⁷⁹. Важнай формай вясковай кааперацыі была супольная перапрацоўка і збыт малака і малочных прадуктаў. Першая такая суполка на Лідчыне паўстала ў 1925 г. у Ракавічах, у 1926 г. кааператывы па перапрацоўцы малака ўзніклі ў Тракелях і Дворышчы, у 1927 г. – у Гурнофелі, Бердаўцы, Крупаве³⁸⁰.

30 жніўня 1924 г. у Лідзе адкрылася сельскагаспадарчая выстава. Выдаткі на выставу склалі 6 000 злотых. Урад даў субсідыю ў 500 зл., такую ж суму ўняслі лідскія ўлады. Астатнія грошы паміж сабой сабралі абшарнікі Лідчыны.

У першы дзень працы выставы, з раніцы, на пасяджэнні ў зале Народнага банка прафесар Пазнаньскага ўніверсітэта ўладальнік маёнтка Большенікі Адам Жаўтоўскі (жанаты з праўнучкай Марылі

³⁷⁵ Słowo. № 7 (1017). 10 stycznia 1926.

³⁷⁶ Наша Справа. № 5 (14). 15 студзеня 1927.

³⁷⁷ Сялянская Праўда. № 3. 5 кастрычніка 1924.

³⁷⁸ Słowo. № 236 (949). 16 października 1925.

³⁷⁹ Słowo. № 289 (1002). 18 grudnia 1925.

³⁸⁰ Kurier Wileński. № 152 (901). 8 lipca 1927.

Верашчакі) прачытаў даклад аб сельскай гаспадарцы³⁸¹.

Каля 13.00 у замку Гедыміна адкрылася выстава. Дзеля яе адкрыцця з Наваградка прыехаў ваявода Уладзіслаў Рачкевіч. Ваявода ганарова распачаў працу выставы і потым сам аглядзеў экспанаты і размаўляў са старшынёй аргкамітэта выставы Юльянам Прыбыткам (брат выбітнага краязнаўца 1930-х гг. Антона Прыбыткі) і сябрамі аргкамітэта. На выставе экспанавалася насенне, розныя пароды быдла, сельскагаспадарчыя машыны лідскай вытворчасці. У павільёне, які арганізавалі княжна Марыя Чацвярцінская, Уладзіслава Лясковіч, Гелена Брахоцкая, выстаўляліся розныя вырабы народнай творчасці³⁸².

У сакавіку 1927 г. Міністэрства сельскай гаспадаркі арганізавала ў маёнтку Абрамоўшчына Лідскага павета радыёкурсы для дробных сельскіх гаспадароў. Сяляне слухалі па пяцілімпавым радыё лекцыі па сельскай гаспадарцы³⁸³. У тым жа месяцы сялянін з-пад Воранава пісаў: «...зямелька ніштаватая, меўшы яе трохі можна есці хлеб без бяды. Шкода, што ў нашага сялянства яе вельмі мала, або саўсім няма. Двароў у ваколіцы ёсць вельмі шмат. Некаторыя з іх, асабліва тыя, што калісь належалі да даўнейшых расейскіх абшарнікаў, распарцэляваны дзяля асаднікаў з Галіцыі... Бяднейшае сялянства вядзецца жыццё проста жудаснае.... Разглядаючы паасобна грамадзянства тутэйшай ваколіцы... найбольшы лік прыпадае на жыдоў, ёсць двух сялян палякаў, беларусаў частка малая, але ўсе сьведомыя нацыянальна і сацыяльна, па рэлігіі большасць каталікі»³⁸⁴.

У красавіку 1928 г. пачалася меліярацыя маёнтка Бердаўка і бліжніх вёсак. Павятовае самакіраванне планавала пачаць меліярацыю Дакудаўскіх балот і рэгуляцыю рэк Дзітва і Пеляса³⁸⁵. Пры канцы 1928 г. павятовыя ўлады вырашылі залажыць дзве суполкі, якія павінны былі пачаць меліярацыю 18 000 га зямлі. Першая суполка, «Дакудаўскія багны»,

павінна была пачаць рэгуляцыю рэк Нарва, Нячеча і меліярацыю Дакудаўскіх балот. Другая, «Надпушчанскія багны», павінна была займацца рэгуляцыяй ракі Дзітва і меліярацыяй прылеглых да яе балот. Агульны кошт работ двух суполак ацэньваўся ў 5 250 000 злотых, з якіх да 40 % даваў дзяржаўны скарб, павятовы скарб планавалі пакрыць 30 % гэтай сумы і 30 % павінны былі заплаціць уласнікі забалочаных зямель. Работы разлічваліся на 12 гадоў, прычым уласнікі забалочаных зямель павінны былі выплачваць грошы за праведзеныя работы на працягу 15 гадоў – па 4 злотыя за 1 га³⁸⁶.

Вацлаў Ластоўскі (1880–1954). Паходзіў з Мінска, дзе з 1917–18 гг. лічыў сябе беларусам і далучыўся да беларускага руху. Пасля бальшавіцкай рэвалюцыі асеў на Віленшчыне. Прафесар, адмысловец па ўгнаеннях і вырошчванні збожжжа і бульбы, публікаваў працы аб фэналагічным аспекце пры назіранні за ростам раслін. Заснаваў Віленскую даследчую станцыю ў Бяняконях, потым, да часоў II сусветнай вайны быў дырэктарам станцыі. Таксама займаўся даследаваннямі ў сельскагаспадарчай даследчай станцыі ў Ганусоўшчыне. У 1945–1951 гг. працаваў на кафедры агульнай біялогіі раслін універсітэта ў Познані. Сябар Пазнаньскага таварыства аматараў навук. Перад II сусветнай вайной друкаваўся ў «Сельскагаспадарчым тыгодніку», пасля вайны ў «Сельскагаспадарчым аглядзе». Апошняя публікацыя ў 1951 г.

³⁸¹ Słowo. № 199 (616). 2 września 1924.

³⁸² Там жа.

³⁸³ Słowo. № 59 (1372). 13 marca 1927.

³⁸⁴ Сялянская Ніва. № 25 (76). 16 сакавіка 1927.

³⁸⁵ Słowo. № 91(1702). 21 kwietnia 1928.

³⁸⁶ Słowo. № 281 (1892). 6 grudnia 1928.

Лідскі авіяцыйны полк

У 1925 г. на Лідскім аэрадроме быў сфармаваны 11-ы лётны полк знішчальнікаў польскага войска. 11-м палком камандаваў палкоўнік Ежы Касоўскі. Полк быў узброены знішчальнікамі «Spad-61», якія мелі рухавік у 450 к.с., і «Potez-23» з рухавіком у 400 к.с.

У 1926 г. у Парыжы афіцэр 11-га палка капітан Стахонь пабіў сусветны рэкорд па хуткасці набору вышыні: ён узняўся на вышыню 5 000 м за 14 хвілін³⁸⁷.

У тым жа 1926 г. капітан-пілот лідскага палка Баляслаў Арлінскі зрабіў пералёт з Варшавы ў Токія і зноў у Варшаву за 121 гадзіну, на той час гэта было рэкордам. 10 чэрвеня 1927 г. амаль усё насельніцтва горада прыйшло на аэрадром, каб вітаць пілота-чэмпіёна³⁸⁸.

14 ліпеня 1926 г. «Кур'ер Віленскі» паведаміў: «...палкоўнік Адам Залескі, намеснік камандзіра 11-га лётнага палка знішчальнікаў, упаў учора з самалётам каля Ліды і забіўся. Загінуўшы меў 12 гадоў лётнага стажу»³⁸⁹.

13 жніўня 1926 г. «пілот І. Сянкоўскі з 11-га палка авіяцыі... зваліўся разам з аэраплянам далоў. ...Сянкоўскага падабралі мёртвым»³⁹⁰.

У чэрвені 1927 г. ад'ютант камандзіра 11-га лётнага палка паручнік Кузян узяў шлюб з дачкой лідскага абшарніка Лясковіча. Біскуп Бандурскі выканаў урачысты чын у асабістай капліцы ў Вільні. Сярод гасцей былі ваявода Рачкевіч і лідскі староста Здановіч³⁹¹.

Улетку 1927 г. два лідскія самалёты, выконваючы палёт каля Стоўбцаў, заблудзіліся, пераляцелі дзяржаўную мяжу і хутка аказаліся ў паветры над Мінскам. Пакружыўшы над сталіцай Беларусі, лётчыкі прыземліліся на мінскім аэрадроме. Адным самалётам кіраваў паручнік Янушэўскі, другім харунжы Шурлей. Лётчыкі далі паказанні ГПУ аб тым, што яны вылецелі ў Варшаву, каб удзельнічаць у ме-

рапрыемствах па сустрэчы прэм'ер-міністра Вялікабрытаніі Чамберлена, але з-за дажджу і буры заблудзіліся³⁹². Праз некалькі дзён лётчыкі на сваіх самалётах вярнуліся на Лідскі аэрадром³⁹³.

У траўні 1927 г. знакаміты пілот лідскага палка капітан Арлінскі разбіўся пад Лідай на сваім матацыкле. Лячылі капітана ў Варшаўскім шпіталі³⁹⁴. На зямлі капітану не шанцавала – у верасні 1927 г. камандзір 11-га палка знішчальнікаў палкоўнік Касоўскі прыняў удзел у авіяцыйным конкурсе ў Швейцарыі, пасля чаго адпачываў у Францыі. З адпачынку палкоўніка на сваім аўтамабілі ў Ліду вёз пілот Лідскага палка капітан Арлінскі (пасля рэкорднага пералёту Варшава – Токія – Варшава лётчык атрымаў аўтамабіль у падарунак ад фірмы «Лорэн-Дзітрых» («Lorraine-Dietrich»)). З-за памылкі Арлінскага аўтамабіль патрапіў у аварыю і быў разбіты: палкоўнік зламаў абедзве нагі, капітан атрымаў лёгкія пашкодванні³⁹⁵.

14 чэрвеня 1928 г. на месца 11-га палка знішчальнікаў з Кракава быў пераведзены 5-ы авіяцыйны полк³⁹⁶.

У 1928–29 гг. адбылася цэлая серыя авіяцыйных аварый. Старыя самалёты са зношанымі рухавікамі пачалі рэгулярна падаць.

Стэнцэл Павел Генрык служыў у званні старшага сяржанта-пілота ў 11-м лідскім палку знішчальнікаў, загінуў падчас палёту 21 студзеня 1928 г.³⁹⁷

1 траўня 1928 г. каля 19.00 недалёка ад Дакудава разбіўся самалёт 11-га палка знішчальнікаў «Spad-61». На вышыні 2 000 м самалёт увайшоў у «штопар», і лётчык, ратуючы сваё жыццё, скокнуў з парашутам. Але купал парашута раскрыўся толькі каля самай зямлі, пілот-паручнік Ціхоцкі загінуў. Ціхоцкі лічыўся адным з лепшых лётчыкаў у польскай авіяцыі – незадоўга да гібелі ён заняў другое месца на міжнародных

³⁹² Słowo. № 149 (1462). 5 lipca 1927.

³⁹³ Słowo. № 154 (1467). 10 lipca 1927.

³⁹⁴ Kurier Wileński. № 115 (864). 21 maja 1927.

³⁹⁵ Słowo. № 205 (1518). 23 września 1927.

³⁹⁶ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 107.

³⁹⁷ Ku czci poległych lotników: księga pamiątkowa: praca zbiorowa. Warszawa, 1933. S. 349–350.

³⁸⁷ Słowo. № 143 (1153). 22 czerwca 1926.

³⁸⁸ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 107.

³⁸⁹ Kurier Wileński. № 159 (601). 14 lipca 1926.

³⁹⁰ Народная Справа. № 8. 18 жніўня 1926.

³⁹¹ Słowo. № 141 (1454). 24 czerwca 1927.

авіяцыйных саборніцтвах у Швейцарыі³⁹⁸. Карэспандэнт газеты «Слова», які прымаў удзел у пахаванні Ціхоцкага, паэтычна апісаў старыя Лідскія могілкі: «Лідскія могілкі – гэта тыповы прыгожы лясок каля горада. Вялікія сосны, пахне вясной... Дзе-нідзе бачны пачцівыя каменныя помнікі працы мясцовага майстра. Нашто чытаць надпісы? Гэты помнік ёсць сам люстэркам шляхетнага мясцовага жыцця яго ўласніка. З пэўнай павагай яго атачаюць большыя ці меншыя драўляныя крыжы, якія тонуць у зараслях буйнага спірэю (язвіну)... Пры самым канцы могілак знаходзяцца магілы ваенных і невядомых: «Магіла 40 невядомых закладнікаў...», цяжка прачытаць працяг, бо гэты помнік засланілі новыя крыжы»³⁹⁹.

Пры канцы чэрвеня таго ж года, пілот-паручнік 11-га палка Страеўскі на самалёце «Potez-23» ляцеў з Ліды ў Варшаву. Каля Ваўкавыска перастаў працаваць матор, і паручнік аварыйна прыземліўся. Пры пасадцы самалёт разбіўся, але пілот застаўся не паранены⁴⁰⁰.

У сярэдзіне ліпеня з-за няспраўнасці рухавіка разбіўся знішчальнік «Spad» лідскага палка. Пілот-паручнік Радымінскі застаўся жывы⁴⁰¹.

Пры канцы ліпеня таго ж года зноў разбіўся лідскі знішчальнік, у выніку пілот Орлік і назіральнік Навіцкі былі цяжка паранены⁴⁰².

7 верасня на аэрадроме ў Маладзечна ўпаў самалёт маркі «Spad» Лідскага 5-га авіяцыйнага палка (гэта першае ўпамінанне 5-га палка ў Лідзе ў віленскай прэсе). У выніку пілот Уніўскі і назіральнік Навацкі атрымалі цяжкія раненні⁴⁰³.

На пачатку ліпеня 1929 г. з-за няспраўнасці рухавіка самалёт 5-га палка ўпаў у Баранавіцкім павеце⁴⁰⁴.

6 жніўня чарговы лідскі самалёт разбіўся каля Маладзечна. Пілот-сяржант Хадзей атрымаў цяжкія пашкоджанні⁴⁰⁵.

Пры канцы жніўня таго ж года «Кур'ер

Віленскі» надрукаваў загадкавую аб'яву: «16 жніўня... з самалёта, які ляцеў з Вільні ў Ліду, выпала нейкая жалезная частка. Гэта частка знаходзіцца ў солтыса вёскі Вялікія Лепы Станіслава Харужага... каля станцыі Беньяконі»⁴⁰⁶. Ці не кулямёт згубілі лідскія лётчыкі?

11 снежня 1929 г. у 9 гадзін раніцы на вышыні 2 000 м над горадам загарэўся рухавік самалёта «Potez» 5-га авіяцыйнага палка. Праз некалькі хвілін раздаўся выбух, самалёт разваліўся на часткі. Пілот-сяржант Цвіклінскі загінуў, назіральнік Дворнічак атрымаў цяжкія раны, і, як пісала прэса, «стан яго безнадзейны»⁴⁰⁷.

Сустракаў Лідскі аэрадром і самалёты суседніх дзяржаў. У жніўні 1927 г. на Лідскі аэрадром, як сябры, на сваіх самалётах прыляталі лётчыкі з Фінляндыі⁴⁰⁸. 13 верасня 1929 г. у Ліду з сяброўскім візітам прыляцела 3 самалёты латышскіх паветраных сіл. Кіраваў латышскімі самалётамі камандуючы авіяцыі Латвіі палкоўнік Бушко⁴⁰⁹.

Газеты паведамлялі і пра іншыя цікавыя здарэнні, напрыклад, у канцы 1925 г. жаўнеры 11-га лётнага палка ў Лідзе знайшлі на аэрадроме бярогу ваўчыцы з 6 ваўчанятамі. Жаўнеры пакінулі сябе ваўчанят і вырашылі выгадаваць іх⁴¹⁰.

Адам Залескі (2.08.1886–12.07.1926), нарадзіўся ў Варшаве. Закончыў Маскоўскі кадэцкі корпус (1904), Канстанцінаўскую школу артылерыі ў Пецярбург, тэарэтычныя авіяцыйныя курсы пры Пецярбургскім політэхнічным інстытуце (1913). Школу пілатажу прайшоў у Севастопалі. У гады I сусветнай вайны камандаваў расійскай авіяцыйнай эскадрылляй, а затым дывізіянам. 15 жніўня 1919 г. у званні палкоўніка ўступіў у польскія Вайскова-паветраныя сілы. Атрымаў пасаду камандуючага палявой авіяцыі. У ліпені 1920 г. камандуючы авіяцыяй у абароне Варшавы. Пасля вайны – камандант Мокатаўскага аэрапорта, з сакавіка 1922 г. намеснік камандзіра 2-га авіяцыйнага палка ў Кракаве. 26 лістапада 1925 г. пераведзены на пасаду намесніка камандзіра 11-га знішчальнага палка ў Лідзе⁴¹¹.

³⁹⁸ Słowo. № 101 (1712). 3 maja 1928.

³⁹⁹ Słowo. № 108 (1719). 12 maja 1928.

⁴⁰⁰ Kurier Wileński. № 139 (1186). 22 czerwca 1928.

⁴⁰¹ Słowo. № 161 (1771). 18 lipca 1928.

⁴⁰² Słowo. № 167 (1778). 25 lipca 1928.

⁴⁰³ Kurier Wileński. № 204 (1251). 7 września 1928.

⁴⁰⁴ Kurier Wileński. № 150 (1495). 5 lipca 1929.

⁴⁰⁵ Kurier Wileński. № 178 (1523). 7 sierpnia 1929.

⁴⁰⁶ Kurier Wileński. № 192 (1537). 24 sierpnia 1929.

⁴⁰⁷ Słowo. № 287 (2197). 12 grudnia 1929.

⁴⁰⁸ Słowo. № 190 (1503). 23 sierpnia 1927.

⁴⁰⁹ Kurier Wileński. № 209 (1554). 13 września 1929.

⁴¹⁰ Słowo. № 278 (991). 4 grudnia 1925.

⁴¹¹ Ku czci poległych lotników: księga pamiątkowa: praca zbiorowa. Warszawa, 1933. S. 345.

Штодзённае жыццё

Злачынствы

Пра злачынныя паводзіны паліцыянтаў Тарноўскага пастарунка пісала газета «Слова» ў ліпені 1924 г. Пасля таго як невядомыя адабралі ровар у арандатара фальварка Шамятоўшчына Эліка Куплінаскага, старшы пастарункавы паліцыянт Каравайчык загадаў сваім падначаленым, паліцыянтам Цэймлеру і Лукашэвічу, знайсці злачынца. Тыя прыехалі ў вёску Палуты і схопілі першага, па іх меркаванні, падазронага хлопца Сянкевіча, завезлі яго ў лес каля маёнтка Тарнова і пачалі лупіць кіямі. Падчас збіцця Сянкевіч памёр, а паліцыянты ўцяклі з месца злачынства. Газета паведаміла, што гэтую справу разглядаў віленскі пракурор⁴¹².

У студзені 1925 г. ваенна-палявы суд у Лідзе прыгаварыў да расстрэлу Эдварда Гервяланца, які дапамог Уладзіславу і Паўлу Маркевічам прадаць воз сена на Лідскім рынку, а потым, калі яны разам ад'ехалі ад горада, засек бацьку з сынам сякерай і забраў грошы⁴¹³.

У пачатку 1921 г. сяляне вёскі Клябанцы Міхневіч і Вільчэвіч забілі польскага жаўнера, які спрабаваў рэквізаваць у іх коней. У 1925 г., пасля судавага разгляду справы, сяляне атрымалі па 6 гадоў зняволення⁴¹⁴.

У жніўні таго ж года на сваім полі стрэлам з карабіна з лесу быў забіты ўласнік маёнтка Малінаўшчына Фелікс Вільк⁴¹⁵.

Тым не менш пры канцы 1925 г. лідскі стараста Здановіч канстатаваў значнае змяншэнне злачыннасці на Лідчыне, асабліва ўзброеных бандыцкіх нападаў і выпадкаў канакрадства⁴¹⁶.

Як і ўсюды, на Лідчыне квітнела махлярства. Але, пэўна, такіх махляроў, як Баляслаў Правальскі, да гэтага часу ў нашым горадзе не было. Да 1922 г. ён служыў інтэндантам у Гародні і быў звольнены

з войска. Перабраўшыся ў наш горад, Правальскі сам сябе прызначыў шэфам крымінальна-следчага аддзела вайсковай экспазітуры ў Лідзе. Пры гэтым махляр прадставіў усім зацікаўленым бакам неабходныя, але падробленыя дакументы. Афера цягнулася з жніўня 1922 г. па травень 1924 г. На пачатку ён атрымліваў заробак чыноўніка VIII класа, але хутка сам сябе падвысіў да VII класа, як пісала газета, «стаў чыноўнікам VII-га класа, што ў Лідзе рабіла з яго сапраўднага дыгнітарыя [саноўніка – Л. Л.], і сваімі прэрагатавамі ён карыстаўся ўсюды, дзе толькі мог»⁴¹⁷. Акрамя высокага заробку, Правальскі стала атрымліваў камандзіровачныя грошы. Сваім сябрам Гэнзалю і Нядведчуку ён выдаў даведкі аб тым, што яны з'яўляюцца яго інфарматарамі, – гэта моцна дапамагала ім у жыцці. Купцам Штайману і Цукерману выдаў даведкі сталых пастаўшчыкоў ягонай установы, гэта вызваляла купцоў ад непатрэбных турбот з уладамі. «Цяжка нават пераказаць усё, што нарабіў Правальскі падчас свайго знаходжання «на пасадзе», але ў красавіку 1924 г. жандармерыя пачала падазраваць яго, і 5 траўня паручнік жандармерыі Голас арыштаваў махляра», – пісала газета «Слова». У выніку суд прысудзіў авантурыста да 2,5 гадоў пазбаўлення волі⁴¹⁸.

У студзені 1926 г. Антон Карпук заявіў у паліцыю на махляроў, якія прадалі яму два падробленыя залатыя крыжыкі⁴¹⁹.

У верасні 1928 г. у Лідзе была арыштавана вядомая віленская махлярка Ганна Шарэйка. У нашым горадзе яна выдавала сябе за багатую бежанку з Саветаў і распрадавала сваю калекцыю дыяментнаў і залатых упрыгажэнняў. Усе рэчы «ахвяры» былі фальшывыя⁴²⁰. У кастрычніку таго ж года паліцыя ў Вільні арыштавала нейкага Вацлава Даўнаровіча з сябрамі. Гэты аферыст сфальшывіў дакумент-даверанасць і, як быццам па даручэнні ўладальніка маёнтка

⁴¹² Słowo. № 162 (579). 19 lipca 1924.

⁴¹³ Słowo. № 23 (737). 29 stycznia 1925.

⁴¹⁴ Słowo. № 141 (855). 25 czerwca 1925.

⁴¹⁵ Słowo. № 188 (1198). 14 sierpnia 1926.

⁴¹⁶ Słowo. № 225 (939). 3 października 1925.

⁴¹⁷ Słowo. № 282 (1292). 3 grudnia 1926.

⁴¹⁸ Там жа.

⁴¹⁹ Słowo. № 10 (1020). 14 stycznia 1926.

⁴²⁰ Kurier Wileński. № 221 (1268). 27 września 1928.

Малое Мажэйкава Брахоцкага, атрымаў у банку 4 000 злотых чэкамі, але абмяняць чэкі на грошы не паспеў⁴²¹.

У газеце «Кур'ер Віленскі» нехта з лідзян напісаў пра «арыгінальны» крадзеж на вуліцах нашага горада амаль што дакументальны нарыс: «Кемлівы злодзей. Стаіць сабе пан Т., наглядчык Лідскай турмы, на рагу вуліцы Садовай і назірае Сусвет Божы. 9-я гадзіна вечара, але рух яшчэ значны – людзі збіраюцца ў тэатр, трупа Качароўскага прыехала з гастролямі. Раптам летуценні Т. спыняе нейкі гучны голас:

- Выбачайце, калі ласка, не маглі б вы сказаць, якая зараз гадзіна?

- Гадзіна? Вядома, дзвятыя.

- Не можа быць! – кажа незнаёмец.

Тады, каб даказаць, што ён кажа праўду, Т. дастае стары, памятны з часоў, калі Т. служыў яшчэ ў рускай артылерыі, гадзіннік, і падае яго незнаёмцу. Той толькі гэтага і чакае. Хаваць за гадзіннік і «ў ногі».

- Ай-ёй, мой гадзіннік, хапайце злодзея, хапайце яго, мой дарагі гадзіннік, – крычыць Т. і бяжыць за злодзеям. Але той ужо скіраваў у бакавую вулачку і знік.

Бядуе зараз Т. і ходзіць да ночы палідскіх вулачках, марыць злапаць злодзея. Але дарма ...»⁴²².

Кралі нават у касцёлах.

13 лістапада 1928 г. у фарным касцёле нейкі Эдвард Цаба скраў скарбонку з ахвяраваннямі і воты ў адным з алтароў. Паліцыя арыштавала раней судзімага злодзея і вярнула касцёлу скрадзеныя воты і грошы⁴²³. 6 жніўня 1929 г. скраў скарбонку ў касцёле піяраў, але быў схоплены вартаўніком і перададзены ў паліцыю жыхар Ліды Канстанцін Сянкевіч⁴²⁴.

На пачатку 1926 г. быў зняты з пасады і аддадзены пад суд камендант (начальнік) паліцыі Лідскага павета Ян Кулага, «кім быў і што рабіў – пакажа судовае разбіральніцтва. Не быў гэта надта разумны чалавек, але меў «арганізацыйны» талент, гэта бачна хоць бы з таго, што

ён прыказваў паліцыянтам купляць за свае грошы кнігі кшталту «365 абедаў» Л. Цверцякевіч ці «Сяброўскія звычаі» Сарнецкага»⁴²⁵. Суд над былым камендантам паліцыі адбыўся толькі ў студзені 1927 г.: «...з 1924 г. надкамісар Кулага быў камендантам паліцыі павета. Амаль ад пачатку яго камісарства падначаленыя пачалі шаптацца пра злоўжыванні Кулагі. Нарэшце ім зацікавіўся лідскі судовы следчы Скіндар і пачаў праводзіць энергічнае следства... Падчас суду стараста Здановіч і інспектар вучэбнай акругі Альшанскі далі найлепшыя характарыстыкі былому камісару...». У выніку «жыхар горада Брэста Ян Кулага, узрост 41 год, асуджаны на 6 месяцаў турмы»⁴²⁶.

Аднак хутка паўторны суд прызнаў Кулагу невінаватым. Газета «Кур'ер Віленскі» пісала, што калі надкамісар Кулага добраахвотна прыехаў «на Крэсы» ў Ліду, «паліцэйскія справы тут былі вартыя жалю. П'янства, ухіленне ад службы, бандытызм і г.д. меліся тут паўсюдна. Надкамісар Кулага, праводзячы санацыю падначаленых, у першыя ж 6 месяцаў звольніў каля 100 паліцыянтаў. Аднак сярод звольненых знайшоўся чалавек з нячыстымі рукамі, раней выяўлены Кулагам як хабарнік і шантажыст... Рэва... Рэва пачаў ужываць супраць надкамісара старыя расійскія метады – правакацыі і фальшывыя абвінавачванні. Ён знаходзіць для судавага следчага Скіндара 30! фальшывых сведкаў супраць свайго былога начальніка»⁴²⁷. Як бачым, усё ж мясцовая лідская «мафія» абламала свае зубы аб прыезджага надкамісара паліцыі.

Рэгулярна арыштоўваліся ў Лідзе і шпіёны.

У студзені 1926 г. паліцыя затрымала ў Лідзе чалавека, які меў пасведчанне Звязу стралкоў Літвы (шавуліцаў)⁴²⁸ – літоўскай ваенізаваанай арганізацыі, закліканай навучаць цывільнае насельніцтва самаабароне і весці партызанскую вайну.

Улетку 1926 г. у Лідзе былі арыштава-

⁴²¹ Słowo. № 232 (1843). 9 października 1928.

⁴²² Kurier Wileński. № 196 (1541). 29 sierpnia 1929.

⁴²³ Słowo. № 262 (1873). 14 listopada 1928.

⁴²⁴ Słowo. № 184 (2094). 13 sierpnia 1929.

⁴²⁵ Słowo. № 45 (1055). 25 lutego 1926.

⁴²⁶ Kurier Wileński. № 20 (769). 26 stycznia 1927.

⁴²⁷ Kurier Wileński. № 146 (895). 1 lipca 1927.

⁴²⁸ Słowo. № 35 (1045). 13 lutego 1926.

ны ўдзельнікі выведніцкай сеткі, якія працавалі на «Саветаў і Немцаў, дастаючы важныя дакументы аб польскай авіяцыі. Галоўнай у бандзе шпіёнаў была жыхарка Ліды, нейкая Чернякова, якая з'яўлялася каханкай сяржанта 11-га лётнага палка Казіміра Казакінскага. Ад Казакінскага яна атрымлівала тайныя паперы. Сярод шпіёнаў таксама чарцёжнік гэтага ж палка, нейкі Павел Забелаў. Банду выкрылі пасля таго, як памежнай вартай быў арыштаваны нейкі Ян Вазняк... калі той нелегальна пераходзіў мяжу з Саветамі. У Вазняка знойдзены матэрыялы з Лідскага аэрадрома. У дзень, калі арыштоўваліся сябры гэтай шпіёнскай арганізацыі, некалькі яе ўдзельнікаў збеглі з горада»⁴²⁹.

У лістападзе 1928 г. паведамлена пра арышт у цягніку «Маладзечна-Варшава» выведніка Міхала Апяцёнка, які дзейнічаў на тэрыторыі Лідскага павета. У яго знайшлі рэвальвер, 80 долараў і розныя занатоўкі, сярод якіх быў запісаны пароль будучай сустрэчы: «Прадайце мядзведзя» – і адказ: «Маю толькі ліса». Апяцёнак уцёк ад прызыву ў польскае войска ў СССР, там прайшоў шпіёнскую падрыхтоўку і быў вернуты ў Заходнюю Беларусь пад агентурнай мянушкай Жук. Пасля арышту Апяцёнка былі арыштаваны ўсе шпіёны яго агентурнай сеткі⁴³⁰.

Здараліся і забойствы, апішам тут толькі некаторыя з іх.

У лістападзе 1927 г. патруль, у якім знаходзіліся чацвёрэ ўзброеных жаўнераў, аб нечым паспрачаўся з жыхаром Ліды, нейкім Кобусем. У выніку – адзін з жаўнераў багнетам забіў лідзяніна⁴³¹. У красавіку 1928 г. браканьеры стрэлам з карабіна забілі лесніка Здановіча⁴³².

У траўні таго ж года на Лідчыне былі арыштаваны 13 сяброў хеўры канакрадаў, якая працяглы час гастралывала ў Лідскім, Гарадзенскім і Слонімскім паветах. Пад час арышту канакрады доўга адстрэльваліся з рэвальвераў і карабінаў ад паліцыі⁴³³.

⁴²⁹ Słowo. № 188 (1198). 14 sierpnia 1926.

⁴³⁰ Słowo. № 261 (1872). 13 listopada 1928.

⁴³¹ Kurier Wileński. № 252 (1001). 4 listopada 1927.

⁴³² Słowo. № 88 (1699). 18 kwietnia 1928.

⁴³³ Słowo. № 111 (1722). 16 maja 1928.

Адбываліся і ўсялякія злачынствы, якія мелі яўны збачэнскі прысмак.

У ліпені 1929 г. за кіламетр ад горада каля чыгункі на Маладзечна людзі знайшлі тулава жанчыны, хутка недалёка ад жудаснай знаходкі паліцыя адкапала рукі, ногі і галаву ахвяры. Следства выявіла, што забітая – Марыя Літкоўская, была каханкай вартаўніка Лідскай рэзні Урублеўскага, які забіў і распілаваў яе на часткі. Нагодай забойства сталася тое, што жанчына зацяжарыла⁴³⁴.

Сенсацыю ў горадзе выклікаў арышт нейкага П., які з 1923 г. «меў пэўныя стасункі з сваёй 23-гадовай дачкой Сабінай. Рознымі пагрозамі ён змушаў сваю дачку выконваць ягоныя прымхі і забараняў ёй каму-небудзь расказваць пра іх адносіны. Таямніца выйшла на паверхню, калі ахвяра бацькі-збачэнца нарадзіла дзіцё. ...П. быў арыштаваны, а справа перададзена ў суд»⁴³⁵.

Праз месяц увагу грамадскасці прыцягнула падобная, але яшчэ больш нялюдская гісторыя. Ота Ян Вільчынскі, жыхар вёскі Перапечыца, у 1929 г. меў 65 гадоў. Пачынаючы з 1909 г., ягоная каханка Эмілія Пятроўская (у 1929 г. ужо не жыла), нарадзіла ад яго 4 дачкі, якія жылі разам з бацькам. У 1921 г. ён пабаямі і пагрозамі прымусіў старэйшую дачку Багумілу, якой было тады 13 гадоў, да сужыцця. У выніку гэтай звыродлівай сувязі нарадзіўся хлопчык. Праз некалькі гадоў збачэнец пайшоў на штурм наступнай дачкі Феліцыі, якой было тады 15 гадоў, і дабіўся свайго. Нарэшце 17 жніўня 1929 г. ён, падараваўшы наступнай дачцы, 15-гадовай Сабіне, новую бялізну, паспрабаваў яе згвалціць. Сабіна здолела вырвацца ад звыродлівага бацькі і ўцячы ў горад. У Лідзе Сабіна знайшла сабе працу і кватэру, але калі прыйшла ў «родную» хату, каб забраць асабістыя рэчы, дык была зноў збіта бацькам і ледзь уцякла. Пасля гэтага дзяўчына ўсё расказала дзяжурнаму Лідскага камісарыята паліцыі. Акруговы суд прыгаварыў Вільчынскага да 12 гадоў турмы⁴³⁶.

⁴³⁴ Kurier Wileński. № 154 (1499). 10 lipca 1929.

⁴³⁵ Kurier Wileński. № 174 (1519). 2 sierpnia 1929.

⁴³⁶ Kurier Wileński. № 209 (1554). 13 września 1929.

Прыгоды Сяргея Пясецкага на Лідчыне

Пасля заканчэння савецка-польскай вайны Сяргей Пясецкі, жаўнер Літоўска-Беларускай дывізіі, абаронца Варшавы 1920 года, застаўся без пэўнага занятку. Пра гэты час ён расказвае ў аповесці «Жыццё раззброенага чалавека». Частка дзеянняў гэтай аповесці адбываецца на пачатку 1920-х у Лідзе – галоўны герой, пераапануўшыся ў беднага беларускага селяніна, размаўляе па-беларуску і прадае лідскім яўрэям фальшывы вэксаль.

Каб неяк выжыць, Сяргей Пясецкі пачаў супрацоўніцтва з 2-м аддзелам Генеральнага штаба польскай арміі – выведкай. Добрае веданне моў, фізічная падрыхтоўка і набыты сярод мінскіх зладзеяў спрыт зрабілі з яго выдатнага выведніка.

Аднак выведка плаціла няшмат, таму Пясецкі заняўся кантрабандай. Ён неаднаразова пераходзіў савецка-польскую мяжу, бывала, што і па 30 разоў на месяц. Потым расказваў, што толькі за лета 1925-га прайшоў пешшу больш за 8 000 кіламетраў. За ўцёкі з засады, якую арганізавала ГПУ, і ўратаванне калегі атрымаў чын падпаручніка.

Пясецкі падтрымліваў кантакты і з савецкімі камандзірамі, прывучаючы іх да какаіну. Потым пачаў займацца кантрабандай наркатыкаў. Сам стаў наркаманам, учыніў шэраг скандалаў з кіраўніцтвам і ў лютым 1926 г. з выведкі быў звольнены. Але ёсць версія, што нібыта ён, Сяргей Пясецкі, выявіў сувязі паміж Саветамі і некаторымі ўплывовымі польскімі асобамі.

Прэса пісала: «Як паведамляюць, 22 жніўня адбыўся дзёрзкі напад на вузкакалейны цягнік, які курсуе паміж Васілішкамі і Скрыбаўцамі. Бандыты пасля затрымання поезда са зброяй у руках пагражалі жыццю ўсіх пасажыраў і адабралі ў іх упрыгожванні, вялікую колькасць долараў і некалькі дзясяткаў тысяч злотых. Потым, неапазнаныя, збеглі ў невядомым кірунку»⁴³⁷. У тым жа нумары паведамлялася пра затрыманне «савецкіх бандытаў» Пясецкага і Невяровіча, якія «бралі ўдзел у нападзе на вузкакалейны цягнік. У арыштаваных знойдзена шмат

упрыгожванняў з цягніка... Гэтых людзей паслала мінскае ГПУ з мэтай выведкі. Бандыты мелі зброю»⁴³⁸.

Праз нумар тая ж газета «Слова» паведаміла, што «арыштаваны бандыты Пясецкі і Невяровіч, якія некалькі дзён таму зрабілі напад на вузкакалейны поезд пад Лідай. Яны прызналі сваю віну і выдалі супольнікаў. Між іншым сазналіся, што ў злачынных акцыях ім дапамагаў шараговец паліцыі Віленска-Троцкага павета Левандоўскі, праз пасрэдніцтва якога хаваліся зброя і скрадзеныя рэчы, атрымлівалася неабходная амуніцыя. Расследаванне праводзіць адмыслова дэлегаваны следчы Міхалевіч»⁴³⁹. І потым: «...у сувязі з нападам на цягнік... арыштавана жыхарка Нова-Вілейкі нейкая Булгакоўская, падазраваная ў супрацоўніцтве з бандытамі... Сёння мы даведаліся, што Булгакоўская вызвалена ад арышту з-за недахопу ўлік»⁴⁴⁰.

Беларуская газета «Народная справа» таксама паведамляла: «22 жніўня на вузкакалейцы паміж Васілішкамі і Гжывіцамі пад Лідай банда разбойнікаў напала на поезд і абрабавала ўсіх ехаўшых у ім. Паліцыя заарыштавала ў Нова-Вялейцы двух учаснікаў нападу – Пясецкага і Невяровіча, якія прызналіся да віны і выкрылі сваіх хаўруснікаў. Аказваецца, што і тут не абышлося без учасця паліцыі: бандытам дапамагаў у іх “працы” паліцыянт Левандоўскі, пастарункавы паліцыі Віленска-Троцкага павета, які хаваў рабаваныя рэчы і аружжа, якое сам жа дастаўляў»⁴⁴¹.

Газета назвала Скрыбаўцы на польскі манер Гжыбаўцамі. Насамрэч у тыя часы да Васілішак вяла вузкакалейка Мураванка – Скрыбаўцы – Вялікае Мажэйкава – Васілішкі. А самі Скрыбаўцы з’яўляюцца чыгуначнай станцыяй на лініі Ліда – Масты.

Звернемся да аповеду пра рабунак Антона Невяровіча, які быў занатаваны ў працолах Лідскай паліцыі:

⁴³⁸ Там жа.

⁴³⁹ Słowo. № 204 (1214). 2 września 1926.

⁴⁴⁰ Słowo. № 207 (1217). 5 września 1926.

⁴⁴¹ Народная Справа. № 14. 4 верасня 1926.

⁴³⁷ Słowo. № 202 (1222). 31 sierpnia 1926.

«З Вільні выехалі ў Ліду [разам з Пясецкім. – Л. Л.] вечаровым цягніком 7 жніўня. З Ліды выйшлі па гасцінцы ў напрамку Белагруды. Пераначавалі ў лесе і на другі дзень пайшлі па гродзенскай шашы ў бок ракі Дзітва. У тых ваколіцах жылі тыдзень ці болей, вывучаючы мясцовасць. У лесе жывіліся харчамі, купленымі ў Вільні, а калі яны скончыліся, варылі бульбу з грыбамі ў посудзе – рондалю і кубку, якія ў падарожжа дала нам Булгакоўская. Калі ж мы стаміліся сядзець на адным месцы і пачалі галадаць, дык перайшлі на раку Лебяды каля мястэчка Васілішкі, дзе мы і спыняліся на некалькі дзён, сілкуючыся грыбамі і бульбай, час ад часу лавілі рыбу ў рацэ Лебяды, тут нас бачылі мясцовыя людзі. Падчас нашага знаходжання ў ваколіцах Васілішак у адзін з дзён мы вышлі да лоркі⁴⁴² якая ехала ў бок станцыі Скрыбаўцы, але тады ў нас яшчэ не хапіла смеласці зрабіць напад, да таго ж у лорцы ехала шмат хрысціян, а мы вырашылі рабаваць толькі яўрэяў, і таму вярнуліся ў лес. Праз два дні, 22 жніўня 1926 г. мы вырашылі зрабіць напад на тую ж лорку, таму прыйшлі да дарогі, па якой ехала лорка з пасажырамі ў Скрыбаўцы, і селі пад елкай. Калі мы ўбачылі лорку, дык пайшлі ўздоўж трасы, каб яна нас нагнала. Калі мы заўважылі, што едзе шмат яўрэяў, дык падбеглі да яе, і тады Пясецкі жэстам паказаў мне, што будзем рабаваць. Пясецкі першы скочыў у лорку, прыказаў затрымаць каня і па-руску сказаў пасажырам падняць рукі ўгору, я спачатку стаяў каля лоркі з рэвальверам у руках, таксама як і Пясецкі... Падчас рабунку да Пясецкага з крыўдай звярнулася яўрэйка: чаму ён аддаў раней адабраныя грошы чыноўніку і каталічцы, за гэты Пясецкі забраў у яе завушніцы... Пасля рабунку... казалі, каб абрабаваныя гадзіну не рухаліся з месца... а самі пабеглі да лесу... выйшлі на шашу [Ліда – Гродна. – Л. Л.] паміж 33-м і 34-м кіламетрам і пайшлі ў бок Ліды. На раніцу падышлі да Ліды на паўтара км, паснедалі адабранымі прадуктамі, падлічылі нара-

баваныя грошы і агледзелі рэчы – у нас было 15 долараў, 140 зл., 4 пярсцёнкі, пара завушніц і лёгкае паліто, якое Пясецкі забраў, бо думаў, што нам будзе холадна. Потым я ў шапцы чыгуначніка пайшоў у Ліду, дзе купіў брытву, бутэльку гарэлкі, харчы... і ў дамоўленым месцы сустрэўся з Пясецкім, мы разам пад'елі, пасля чаго Пясецкі пагаліўся... Вечарам мы пайшлі ў Ліду. У чыгуначнай касе я купіў білеты да Вільні, мы селі ў цягнік і без ніякіх перашкод даехалі да Вільні»⁴⁴³.

Сяргей Пясецкі: «Закончыўшы, прыказаў Невяровічу рэзаць пастромкі ад вупражы каня... Пасля рабавання адышоў ад лоркі на 20 крокаў і падумаў, што падае дождж, холадна і яшчэ некалькі дзён мы будзем у дарозе, таму я вярнуўся і ў аднаго маладога яўрэя адабраў карычневае паліто, якое і зараз на мне. Калі я адбіраў паліто, дык рэвальвер нават не даставаў, паліто аддалі мне добраахвотна»⁴⁴⁴.

Чаму Пясецкі з Вільні адмыслова едзе пад Ліду, каб здзейсніць рабунак? Мяркуем, справа ў тым, што ён, як жаўнер Літоўска-Беларускай дывізіі, у 1919 і 1920 гадах ваяваў у гэтых лясах пад Лідай і добра ведаў мясцовасць.

Пасля рабунку Пясецкі і Невяровіч са здабычай вярнуліся ў Новую Вілейку да Булгакоўскай, але гаспадыні дома не было. Ключ ад кватэры знаходзіўся ва ўмоўленым месцы, а ў кватэры на стале сябры знайшлі запіску, з якой даведаліся, што гаспадыня паехала ў маёнтка пад Яшунамі да маці. Невяровіч адразу паехаў да каханкі, а Пясецкі, агледзеўшыся, не знайшоў сваю валізку і, галоўнае, сваю гітару. Застаўшыся ў кватэры адзін, пакрыўджаны Сяргей Пясецкі зрабіў ператрус і знайшоў дзённік Булгакоўскай, з якога шмат даведаўся пра «ракавую жанчыну»: у нейкага афіцэра яна скрала 200 злотых, потым разам з сяброўкай Янінай Ізмаіловіч скралі дарагі гарнітур. У 1925 г. з нейкім таксістам абрабавала афіцэра на 800 злотых і г.д.

⁴⁴² Лорка – так зваўся вузкакаляёвы вагон, які цягнуў конь.

⁴⁴³ Skorobocki Eugeniusz. Sprawa Sergiusza Piaseckiego w Komendzie Policji Państwowej powiatu lidzkiego // Magazyn Polski. № 3 (32). 2004. S. 55.

⁴⁴⁴ Там жа. S. 59.

Невяровіч не знайшоў сваю каханку і, вярнуўшыся ў Вільню, адразу выпадакова сустрэў яе на вул. Кальварыйскай. Вера растлумачыла сваю адсутнасць тым, што бавіла час з афіцэрамі-лётчыкамі ў Лідзе. Пасля сур'ёзнай размовы з жанчынай гітара Пясецкага знайшлася ў некага з сяброў Булгакоўскай. Вяртанне гітары святкавалі дзвюма бутэлькамі гарэлкі.

Сябры ўжо зусім сабраліся ў Расію за алмазамі і таму арганізавалі развітальны вечар. Прыехала сяброўка Веры Яніна Ізмаіловіч. Вечар пачаўся дрэнна. Трохі выпіўшы, дзяўчаты пасварыліся з-за нейкага раней скрадзенага залатога гадзінніка. Да таго ж Невяровіч сказаў сваёй каханцы, што пасля Масквы ён да яе не вернецца. Па пакоі пачалі лётаць шклянкі, кніжкі, бутэлькі...⁴⁴⁵. Гулянка закончылася дано сам на сяброў у паліцыю.

Віленскі даследчык Славамір Андрушкевіч знайшоў у Цэнтральным архіве Літоўскай Рэспублікі справу супраць Сяргея Пясецкага і Антона Невяровіча. З яе бачна: «У ноч з 28 на 29 жніўня 1926 г. жыхарка горада Вільня Яна Ізмаіловіч заявіла ў Камісарыят паліцыі ў Новай Вілейцы, што ў яе сяброўкі Веры Булгакоўскай знаходзяцца дзве падазроныя асобы, якія маюць агнястрэльную зброю»⁴⁴⁶.

Справа трапіла ў Віленскі ваенна-палявы суд, пасяджэнне якога адбылося 3 верасня ў Лідзе. Газета «Віленскі Дзённік» пісала ў рэпартажы з пасяджэння гэтага суда: «Пад уплывам непрыемнай інфармацыі аб нападзе чакаў убачыць на лаве падсудных асоб з выдатнымі характарыстыкамі па тэорыі Ламброза, але гэтыя знясіленыя маладыя людзі маюць слабавольныя твары людзей, здольных як да злых, так і да добрых учынкаў. Пясецкі вучыўся дзесьці ў гімназіі, нібыта скончыў больш за 7 класаў, у арміі атрымаў чын падхарунжага. Невяровіч скончыў 4 класы. Маладзейшы за Пясецкага, бачна, што ён цалкам пад уплывам Пясецкага. Вядуць сябе вельмі павольна, адносіны Пясецкага да Невяровіча

⁴⁴⁵ Alwida A. Bajor, Sergiusz Piasecki wywiadowca, przemysłnik, bandyta, pisarz... // Magazyn Wileński. № 5. 2004. S. 37.

⁴⁴⁶ Andruszkiewicz Sławomir. Sergiusza Piaseckiego droga do «Wieży Babel» // Nasz Czas, www.pogon.lt/NCz_int/Literat18.html

рыцарскія: цвердзіў, што менавіта ён быў душой усіх дзеянняў... Абвінавачаныя карыстаюцца... спагадай прысутных у зале суда, сярод якіх шмат неўрастанічных кароткастрыжаных жанчын.

Усе прызнаюць і сцвярджаюць, што да нападу іх штурхнула адсутнасць працы пасля звальнення з войска. Пасля здабычы грошай праз рабунак меліся з'ехаць за мяжу, каб пачаць там новае жыццё. У абвінаваўчым акце Пясецкі і Невяровіч абвінавачваліся ў тым, што ўзброеныя рэвальверамі напалі на пасажырскі вагон лініі Скрыбаўцы – Васілішкі, і стэрарызаваўшы пасажыраў, адабралі грошы і каштоўнасці, пасля чаго схаваліся ў лесе. На судовых пасяджэннях стала вядома, што ў беднага чыноўніка, беднай жанчыны і фурмана, якія ехалі ў вагоне, з літасці грошаў не адабралі. Акрамя таго, абвінаваўчы акт сцвярджае пра напад і рабаванне Пясецкім яўрэяў з Астрыны. Паколькі абвінавачаныя прызналі сваю віну, таму сведкі на слуханнях не прынеслі нічога новага. Пасля выступу пракурора, які запатрабаваў смяротнага пакарання для абодвух падсудных, выступалі абаронцы: Хагемаер і Місан. З-за ўжывання абвінавачанымі какаіну і іх псіха-нервовага стану абарона прасіла перанесці справу ў звычайны суд. Суд пайшоў на нараду, пасля чаго прыгаварыў Пясецкага і Невяровіча да смяротнага пакарання. Абодва вердыкт суда прынялі спакойна»⁴⁴⁷.

У іншых рэгіёнах Польшчы рабаўнікі атрымалі б 4 ці 5 год турмы. Але Заходняя Беларусь знаходзілася ў ваенным стане, і таму ўзброеныя рабаўнікі аўтаматычна атрымалі вышэйшую меру пакарання. Абарона падала хадайніцтва пра памілаванне. Абодвух злачынцаў уратавалі былыя заслугі Пясецкага. Ужо на наступны дзень прыйшоў станоўчы адказ, польская выведка знайшла магчымасць падтрымаць свайго былога службоўца, і прэзідэнт Польшчы змяніў смяротнае пакаранне на 15 год турмы. Антон Невяровіч памёр праз год пасля арышту ва ўзросце 28 гадоў. Яму прысвечана аповесць Пясецкага «Пяты этап»⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Dziennik Wileński. № 227. 7 września 1926.

⁴⁴⁸ Пясецкі Сяргей. Пяты этап. Раман. Пераклад з польскай Язэпа Янушкевіча // Полымя. № 4. 2010. С. 91.

Уся гісторыя рабавання Пясецкага і Невяровіча ад самага пачатку абрасла «чорнай легендай». Усе жыццё суправаджаў Пясецкага слых пра забойства пад Лідай. Напрыклад, знакаміты польскі пісьменнік Юзэф Мацкевіч у сваім знакамітым рамане «Ня трэба голасна гаварыць» (Nie trzeba głośno mówić) пісаў: «З ім (Пясецкім) было так: сышоў з рэек падчас вайны, служачы ў выведцы... У пачатку дваццатых з Васілішаку Ліду ехаў гандляр лесам, яўрэй, з напханым партфелем. Рабавалі бандай. Забілі купца і забралі грошы. Смяротнае пакаранне, памілаванне, турма»⁴⁴⁹.

Цікава, што праз месяц пасля нападу Пясецкага на вагон вузкакалейкі невядомыя бандыты, узброеныя карабінамі, рэвальверамі і гранатамі каля станцыі Скрыбаўцы напалі на скоры цягнік «Варшава – Ліда». Але цягнік спыніўся якраз на тым месцы, дзе на рэйках знаходзіўся ўзмоцнены нарад паліцыі, і бандыты ўцяклі ў лес⁴⁵⁰. Як бачым, Пясецкі ў той час не быў самым вялікім злодзеям у Заходняй Беларусі.

Спачатку Пясецкі адбываў кару ў лідскай турме, якая ў канцы 1925 г. была адрамантавана і пра якую прэса пісала, што яна «можа задаволіць нават суровую інспекцыю»⁴⁵¹. Але інспекцыю Пясецкага турма не прайшла. Асуджаны выведнік і перамятнік, убачыўшы дрэннае стаўленне да вязняў, крадэж і махлярства кіраўніцтва турмы, узняў бунт, пасля падаўлення якога, як лідар і падбухторшчык, тры месяцы насіў кайданкі. За далейшыя падбухторванні да бунту ён быў пераведзены з Лідскай турмы ў турму горада Равіч, што ў Заходняй Польшчы. Але і тут ён пачаў рыхтаваць бунт вязняў і таму быў пераведзены ў турму горада Каранаў. Далей як лідар паўстання ў Каранове трапіў у турму з самым строгім у Польшчы на той час рэжымам – у Свенты Крыж. З усяго свайго турэмнага тэрміну Пясецкі два гады адбыў у ізалятары. На яго асабістай справе было напісана: «Небяспечны». Тым не менш, у турме Пясецкі

пачаў чытаць Біблію і «Літаратурныя Ведамасці» (Wiadomości Literackie), толькі тут ён вывучыў літаратурную польскую мову, пачаў пісаць свае кнігі і праз гэта атрымаў агульную вядомасць⁴⁵².

Дарэчы, хутка кіраўніцтва Лідскай турмы адказала за свае цёмныя справы. Пры канцы сакавіка 1928 г. былі арыштаваны намеснік начальніка турмы Мар'ян Бартноўскі і чыноўнік турэмнай адміністрацыі Альфонс Зямніцкі. Начальнік турмы Баляслаў Марэк застрэліўся ў хаце⁴⁵³. Газеты пісалі, што «следства сабрала вялікі матэрыял пра злоўжыванні Бартноўскага. Дאпытваліся ўсе супрацоўнікі вязніцы... Арыштаваныя Бартноўскі і Зямніцкі пераведзены ў віленскія Лукішкі»⁴⁵⁴.

Публікацыя першага ж рамана выклікала паспяховую кампанію за датэрміновае вызваленне хворага на сухоты пісьменніка. У 1937 г. перад ім адчынілася турэмная брама – указам прэзідэнта Польшчы пасля 11 гадоў турмы знакаміты пісьменнік быў памілаваны. Пасля прэзідэнцкай амністыі газета «Слова» пісала: «У верасні 1926 г. Пясецкі быў асуджаны на шматгадовае пакаранне за два ўзброеныя рабункі. Суд прыгаварыў яго да смяротнага пакарання за два ўзброеныя напады. Адзін з рабункаў адбыўся дзесьці на дарозе паміж Васілішкамі і Лідай. Ахвярай нападу стала група яўрэяў і сялян, якія ехалі коннай лоркай да Ліды [тут памылка, яны маглі ехаць лоркай да Скрыбаўцаў, а ўжо адтуль сапраўднай чыгункай да Ліды. – Л. Л.]. Суд прыгаварыў рабаўніка да смерці, але кара смерці прэзідэнтам была заменена на 15 год турмы... На следстве Пясецкі ва ўсім добраахвотна сазнаўся і сам паведаў пра яшчэ адзін папярэдні напад. І ў першым, і ў другім выпадку здабычай была дробная біжутэрыя і невялікія грошы. Матывы рабункаў? Пясецкі доўга заставаўся без працы, трэба было з чагосьці жыць, неяк утрымліваць сябе... А пачалося ўсё з заявы ў паліцыю ў Новай Вілейцы нейкай кабеты пра тое, што яе сяброўка хавае Пя-

⁴⁴⁹ Alwida A. Bajor, Sergiusz Piasecki wywiadowca, przemysłnik, bandyta, pisarz... // Magazyn Wileński. № 5. 2004. S. 39.

⁴⁵⁰ Słowo. № 224 (1234). 25 września 1926.

⁴⁵¹ Słowo. № 45 (1055). 25 lutego 1926.

⁴⁵² Polechoński K. Żywot człowieka uzbrojonego. Warszawa–Wrocław, 2000. S. 33–35.

⁴⁵³ Kurier Wileński. № 66 (1113). 22 marca 1928.

⁴⁵⁴ Kurier Wileński. № 69 (1116). 25 marca 1928.

сецкага. Меў ён тады 27 гадоў»⁴⁵⁵. Насамрэч газета «запамытавала» сваю ж ранейшую інфармацыю пра нарабаваныя дзясяткі тысяч злотых, што зразумела, бо трэба было растлумачыць грамадству прэзідэнцкую амністыю вядомага пісьменніка.

У 1938 г. Сяргей Пясецкі быў намінаваны на літаратурную прэмію Нобеля.

Наш горад тым часам яшчэ стане месцам дзеянняў добрай трэці ягонай неверагодна трапнай сатырычнай кнігі «Запіскі афіцэра Чырвонай Арміі».

Сяргей Пясецкі атрымаў сусветную вядомасць. Шмат якія творы пісьменніка ўжо перакладзены на беларускую ці расійскую мову, і зараз у Беларусі яго папулярнасць значна вырасла. Увогуле тэма Сяргея Пясецкага – добры рэсурс для развіцця турызму: горад Ліда стала фігуруе ў ягоных кнігах, бо тут прайшла частка яго крымінальных прыгодаў. Захавалася і лідская турма, дзе ён пачынаў адбываць пакаранне. Цяпер у гэтым будынку месціцца друкарня. А за некалькі дзясяткаў метраў на поўдзень ад могілак пры вуліцы Гражыны (цяпер праспект Пераможцаў) у 1920-я знаходзілася неасвечанае месца, дзе хавалі самазабойцаў і асуджаных Лідскім ваенна-палявым судом да расстрэлу. Смертнікаў вялі пад канвоем праз увесь горад і расстрэльвалі ў пясчаным кар'еры каля могілак, потым хавалі на неасвечанай пляцоўцы. Трохі пазней асуджаных пачалі караць смерцю на тэрыторыі турмы. І калі б Пясецкага не памілаваў польскі прэзідэнт, нікому не вядомы выведнік і кантрабандыст, які б так і не паспеў стаць пісьменнікам, знайшоў бы свой апошні спачын менавіта тут – каля старых лідскіх могілак.

Пажары

У 2 гадзіны ночы з 15 на 16 ліпеня 1926 г. з невядомай прычыны выбухнуў пажар у мястэчку Ліпнішкі. Згарэлі 54 жылыя пабудовы і 7 гумнаў⁴⁵⁶.

У нядзелю, 29 верасня 1926 г. пачаўся пажар у мястэчку Воранава. Мясцовая пажарная дружина не здолела ліквідаваць

пажар, страты ад пажару дасягнулі 100000 злотых⁴⁵⁷.

10 лістапада 1926 г. жыхар вёскі Бенявічы Браніслаў Петэрсон падпаліў дамы жыхароў вёскі Стокі. У выніку згарэла два дамы, загінуў адзін дарослы і двое дзяцей. Ваенна-палявы суд у Лідзе прыгаварыў злычынцу да расстрэлу⁴⁵⁸.

У траўні 1927 г. у мястэчку Ражанка згарэлі 22 жылыя дамы, 20 гаспадарчых пабудоў, 2 бажніцы, пажар тушылі 4 гадзіны⁴⁵⁹.

25 сакавіка 1928 г. зноў здарыўся вялікі пажар у мястэчку Воранава, згарэла 16 жылых дамоў і 6 крамаў, 27 сямей страцілі жылло. Агульныя страты дасягалі 300 000 злотых⁴⁶⁰. Потым, улетку 1928 г. на Лідчыне была выяўлена банда падпальшчыкаў. На працягу кароткага часу на Лідчыне было падпалена каля 20 вёсак і мястэчкі Воранава, Эйшышкі і Радунь. Падчас, калі жыхары вёсак ці мястэчак тушылі пажар і ратаваліся, здараліся крадзяжы іх маёмасці. Гэта наводзіла на думку, што пажары з'яўляліся чынам нейкай добра арганізаванай банды, якая наўмысна падпальвала вёскі ці мястэчкі, каб падчас сумяціцы рабаваць пагарэльцаў. «Пасля доўгіх разыскаў удалося раскрыць гэтую банду, на чале якой стаяў нейкі Ляўковіч, таварышы якога ўжо па выраку даразнага суду расстрэляны, а ён свабодна гуляў на волі. Але ён таксама быў арыштаваны разам з бліжэйшымі супрацоўнікамі Ёсаям Крупскім і Лейбай Дваржынскім. Пасля арышту гэтай кумпаніі воранаўскі рабін атрымаў ад невядомай арганізацыі «Жалезная рука» некалькі лістоў з пагрозамі, што, калі ён не адмовіцца ад пададзеных паказанняў... дык м. Воранава будзе спалена, а яго жыхары вымардаваны. Усе жыхары м. Воранава былі ў паніцы. Але яны заспакоіліся, калі паліцыя ўяўніла, што гэтыя лісты пісалі кроўныя арыштаваных... Да гэтай пары арыштаваны і пасаджаны ў Лідскай турме бандыты-падпальчы: Зыгмунт Бацэвіч і Адольф Тыцынаў з Эйшы-

⁴⁵⁷ Беларускае Слова. № 25. 30 верасня 1926.

⁴⁵⁸ Słowo. № 302 (1312). 30 grudnia 1926.

⁴⁵⁹ Słowo. № 116 (1429). 22 maja 1927.

⁴⁶⁰ Słowo. № 71 (1682). 27 marca 1928.

⁴⁵⁵ Słowo. № 209 (4773). 31 lipca 1937.

⁴⁵⁶ Беларуская Справа. № 25. 21 ліпеня 1926.

шак, Міхал Бальбо з Пушман, Жылінскі з Цемель, Людвік Шыманаўскі з Бялундзяў і ўласнік 2 фальваркаў у Беньконскай гміне Адольф Сухоцкі»⁴⁶¹.

Кансерватыўная газета «Слова» правакацыйна шукала сувязь «паміж падпаламі на Лідчыне, якая ставіць рэкорд ва ўсёй Польшчы... і ўзмацненнем Грамады... Змучаныя жыхары адпачылі толькі пасля ліквідацыі Грамады...»⁴⁶². На гэта газета Беларускай сялянскай партыі заўважала: «над... зьявай трэба задумацца, яна ня ўзнікла прыпадкова і ня з прычыны галечы... бо А. Сухоцкі навет пан. Прычына яе характару психолёгічнага, яна ляжыць у вагульным грэблівым адношанні да ўсяго беларускага народу. Калі можна цэламу народу не даваць школы, калі можна калечыць у чужой школе душу гэтага народу, можна дабівацца нацыянальнай сьмерці гэтага народу, дык – просты вывад – можна й іншыя нягодныя рэчы рабіць з гэтым... народам»⁴⁶³.

Тым не менш, ужо пасля арышту падпальшчыкаў, 12 верасня 1928 г. у маёнтку Упехаўшчына ў абшарніка Марачэўскага згарэлі стайня, гумно са збожжам і абора, у якой знаходзілася 28 галоў заводнага быдла. Страты – 100 000 злотых. А 13 верасня ў маёнтку Раманаўцы Лябёдскай гміны (уладальнік сенатар Ваньковіч) загарэла гумно са збожжам і паравая малатарня. Страты – 150 000 злотых. Паліцыя лічыла, што ў абодвух выпадках адбыўся падпал маёмасці, прычым Раманаўцы сенатара Ваньковіча раней ужо падпальвалі ў 1927 г.⁴⁶⁴

У красавіку 1928 г. з-за ўцечкі газу на гуце «Нёман» выбухнуў пажар, але яго хутка патушылі рабочыя гуты⁴⁶⁵. Улетку таго ж года ў вёсцы Старая Спуща Дэмбраўскай гміны згарэла 121 пабудова, страты склалі палову мільёна злотых⁴⁶⁶.

На пачатку чэрвеня таго ж года вялікі пажар у вёсцы Панямонцы знішчыў 33 жылыя

дамы з гаспадарчымі пабудовамі. Страты склалі 200 000 злотых⁴⁶⁷. Праз два тыдні вёска зноў загарэлася. На гэты раз згарэла 26 дамоў і 42 гаспадарчыя пабудовы – ад вёскі практычна нічога не засталася, паўторныя страты склалі 500 000 злотых⁴⁶⁸. Для дапамогі панямонскім сялянам быў створаны адмысловы гмінны камітэт⁴⁶⁹.

У Лідзе 18 ліпеня 1928 г. каля 3-й гадзіны ночы загарэліся дамы каля рынку, пажар пачаўся з вуліцы Завальнай. Гарадская добраахвотная пажарная варта не змагла патушыць пажар. Пачалася паніка. На дапамогу прыехалі чыгуначныя пажарныя і жаўнеры 11-га авіяцыйнага палка. Сумеснымі намаганнямі пажар патушылі толькі да паўдня 19 ліпеня. Згарэла 9 дамоў, сярод якіх некалькі двухпавярховых камяніц⁴⁷⁰. Давід Левін, уладальнік дома № 11 па вул. Завальнай, ад якога пачаўся пажар, быў арыштаваны⁴⁷¹. Падчас пажару ў Якаба Шмуйловіча (Школьная, 29) злодзеі скралі скрыню з вопраткай, 2 залатыя гадзіннікі і 5 000 злотых. У Эльяша Ілютовіча (Завальная, 15) скралі два футры і адзенне⁴⁷².

Пры канцы ліпеня 1928 г. падчас буры ад маланкі загарэлася капліца ў вёсцы Мохавічы: «Агонь у адну хвіліну ахапіў капліцу з чатырох бакоў. Мясцовыя людзі, як маглі, ратавалі святыню, але капліца згарэла ўшчэнт»⁴⁷³. Замест згарэлай у Мохавічах у 1930-х гг. была пабудавана новая каплічка ў закапанскім стылі.

Уначы з 30 на 31 траўня 1929 г. у вёсцы Нагородавічы здарыўся вялікі пажар. Сяляне самі тушылі пажар, бо добраахвотныя пажарная дружныны з Беліцы і маёнтка Жухаўшчына не прыехалі. Згарэла 17 гумнаў, 10 хат, 3 свірны і інш.⁴⁷⁴

Улетку 1929 г. у Лідзе згарэў галоўны будынак фабрыкі мыла Ківяловіча па вуліцы Пяскі⁴⁷⁵.

⁴⁶¹ Грамадзянін. № 16. 18 жніўня 1928.

⁴⁶² Słowo. № 185 (1796). 14 sierpnia 1928.

⁴⁶³ Народ. № 15. 24 жніўня 1928.

⁴⁶⁴ Słowo. № 185 (1796). 14 sierpnia 1928.

⁴⁶⁵ Słowo. № 91 (1702). 21 kwietnia 1928.

⁴⁶⁶ Сьцяг Працы. № 6. 21 ліпеня 1928.

⁴⁶⁷ Kurier Wileński. № 130 (1177). 12 czerwca 1928.

⁴⁶⁸ Kurier Wileński. № 139 (1186). 22 czerwca 1928.

⁴⁶⁹ Kurier Wileński. № 152 (1199). 8 lipca 1928.

⁴⁷⁰ Słowo. № 162 (1773). 19 lipca 1928.

⁴⁷¹ Kurier Wileński. № 161 (1208). 19 lipca 1928.

⁴⁷² Życie Nowogródzkie. № 167 (201). 24 lipca 1928.

⁴⁷³ Kurier Wileński. № 166 (1213). 25 lipca 1928.

⁴⁷⁴ Сьвет. № 2. 29 чэрвеня 1929.

⁴⁷⁵ Kurier Wileński. № 123 (1468). 1 czerwca 1929.

Здарэнні

Прэса часта пісала пра самазабойства, напрыклад, улетку 1928 г. чыноўнік, які працаваў у касе хворых (сацзабяспячэнне) Казімір Любарскі стрэлам з рэвальвера забіў сваю жонку Юлію і потым паспрабаваў застрэліцца сам, але куля толькі прабіла яму левую шчаку⁴⁷⁶. Самазабойцы часта выбіралі сабе для апошніх рахункаў з жыццём лідскія каталіцкія парафіяльныя могілкі. Так, у сакавіку 1929 г. на могілках у беспрытомным стане была знойдзена Яўгенія Скеміш. Выпадковыя людзі цудам уравалі дзяўчыну і адвезлі ў шпіталь⁴⁷⁷.

У жніўні 1926 г. у вёсцы Агароднікі з-за спрэчкі за сушню, якая стаяла на мяжы зямлі абшарніка і ўладальніка гуты «Нёман» Столе была выклікана паліцыя. Столе лічыў, што сушня належыць яму, а сялянская грамада Агароднікаў лічыла яе сваёй. На агульным сходзе вёскі, які склікалі паліцыянт, узняўся скандал, і падобна на тое, што сяляне даказалі свае правы⁴⁷⁸.

У аўторак 14 чэрвеня 1927 г. у вёсцы Зачэпічы Беліцкай гміны каля 4 гадзін вечара выпаў град, «ды такі сільны, якога ня помніць найстарэйшыя людзі ў вёсцы. Велічыня паадзінкавых градзін была ў паўтара курыных яйцы. Ува многіх хатах павыбіваны вокны. Куры, якія не ўспелі схвацца, былі пазабіваны на месцы. Скаціна не магла трываць на полі і, як магла, уцякала дамоў, уся пакрытая гузамі... Надворкі пакрыліся густым пластом лёду... вуліца перарабілася ў раку. Град трымаў каля 20 мінут. Жыта паламана і скручана, ярына зьбіта і павыварочвана з карэньнямі.

Град захапіў паласу ў вёрст дзесяць шырыні і, як чутно, вёрст 100 даўжынёю, прыблізна ўздоўж Нёмана з боку Мастоў на ўсход, на шчасьце на палавіну лесам, які таксама пакрышыла...

Навакола вёскі Зачэпічы, як чутно, панішчаны пасевы ў вёсках: Страла,

Краглі, Нагародавічы, Гезгалы, Каршакакі, Вусьце і Сарапіне. Найбольш спустошаныя аказаліся ў Нагародавічах, дзе ўсё поле перароблена ў гладкі ток.

Вёскі апанаваў смутак. Леташні год у гэтай мясцовасці быў недарод. [...] Мясцовыя дзеячы зварочваюцца да ўсяго беларускага грамадзянства аб дапамозе...»⁴⁷⁹.

4 чэрвеня 1928 г. па ўсёй Заходняй Беларусі прайшоў моцны ўраган, які прынёс «страшэнныя страты, а навет поўнае жабрацтва многім нашым сялянам, а іншым і сьмерць. Ураган... зьмятаў з дарогі фурманкі... ламаў і крушыў усё... У Лідскім павеце... ураган прайшоў над мясцовасцямі: Ганчары, Ельня, Шайбакі, Геранёны, Чэхаўцы, Гердзеўцы, Сялец і інш. У гэтых мясцовасцях ураган павырываў амаль ня ўсе стрэхі, быў прычынай многіх пажараў... На дарозе Ліда-Навагрудак бура вывернула больш за 100 старых дрэваў... Страты ад урагану [на Лідчыне – Л. Л.] дасягаюць 3 мільёнаў злотых, з чаго мільён прыходзіцца на будынку, а рэшта на збожжа»⁴⁸⁰.

На пачатку кастрычніка 1928 г. моцная бура прайшла па тэрыторыі Дакудаўскай, Ганчарскай і Беліцкай гмінаў. У вёсках Вялічкі, Ельня і Парачаны ад маланак здарыліся пажары. Маланкай забіла Уладзіслава і Пятра Жамойцісаў⁴⁸¹.

З-за невялікай колькасці механічнага транспарту аварыі з ім у 1920-х гг. былі не часта. Але аўтамабілі і матацыклы ўжо пачалі забіваць і калечыць людзей.

2 ліпеня 1926 г. за чатыры кіламетры ад Ліды ў бок Вільні разбіўся аўтамабіль памежнай аховы, паручнік Вяндлінскі загінуў, а кіроўца аўтамабіля атрымаў цяжкія раненні⁴⁸².

Пры канцы ліпеня 1929 г. на Лідскім тракце ў матацыкла лопнула шына, і ён перакуліўся. У выніку загінуў адзін з пасажыраў – капітан 77-га палка Валіца, які сядзеў у люльцы. Кіраваў матацыклам яго ўладальнік, чыноўнік з Ліды

⁴⁷⁹ Наша Праўда. № 23. 22 чэрвеня 1927.

⁴⁸⁰ Сьцяг Працы. № 6. 21 ліпеня 1928.

⁴⁸¹ Kurier Wileński. № 227 (1274). 4 października 1928.

⁴⁸² Słowo. № 154 (1164). 6 lipca 1926.

⁴⁷⁶ Kurier Wileński. № 122 (1169). 1 czerwca 1928.

⁴⁷⁷ Słowo. № 62 (1972). 15 marca 1929.

⁴⁷⁸ Народная Справа. № 11. 26 жніўня 1926.

Грабоўскі, ён і пасажырка Знайдоўская былі паранены⁴⁸³.

31 жніўня 1929 г. па вуліцы Вызвалення аўтобус № 79111 «Ліда-Іўе», якім кіраваў Уладзіслаў Шымчак, на хуткасці ў 40 км/г урэзаўся ў дрэва. Аўтобус быў перапоўнены пасажырамі, але абышлося – толькі адна асоба страціла зуб⁴⁸⁴.

Газета «Сялянская Ніва» паведамляла, што 29 чэрвеня 1927 г. «мае адбыцца зацьменне Сонца, якое можна будзе бачыць у Эўропе, а ў тым ліку і ў нас. Месяц закрыве Сонца з правага боку налева...»⁴⁸⁵.

18 траўня 1929 г. а 21-й гадзіне жыхары нашага горада, шпацыруючы па вуліцах, убачылі вялікі балід, які меў форму шара і з вялікай хуткасцю, пакідаючы за сабой яркі і прыгожы след, рухаўся па небе з поўдня на паўночны захад. «Была гэта рэдкая, але надта прыгожая прыродная з'ява»⁴⁸⁶.

У нумары ад 6 лістапада 1929 г. газета «Наваградскае жыццё» паведаміла пра «чорны чацвер» на Уол-стрыт⁴⁸⁷. Пачаўся сусветны эканамічны крызіс, які на 5 гадоў спыніў развіццё эканомікі, увёў сотні мільёнаў людзей у галечу і спрыяў антыдэмакратычным трансфармацыям у шэрагу краін. Наш край пачаў выходзіць з гэтага крызісу толькі пасля 1935 г.

Але пра гэта ў наступнай частцы.

⁴⁸³ Kurier Wileński. № 166 (1511). 24 lipca 1929.

⁴⁸⁴ Kurier Wileński. № 200 (1545). 3 września 1929.

⁴⁸⁵ Сялянская Ніва. № 47 (98). 15 чэрвеня 1927.

⁴⁸⁶ Słowo. № 114 (2024). 19 maja 1929.

⁴⁸⁷ Życie Nowogrodzkie. № 307 (664). 6 listopada 1929.

*Вікенці Салыга ў Феліксаве
пасля вяртання з Ірана*

*Станіслаў Ігнацы
Віткевіч. Партрэт Сяргея
Пясецкага (1939)*

*Помнік загінуўшым
жаўнерам 77-га палка*

*Рамесна-прамысловая школа, вул.
Сувальская, 130. Будынак зруйнаваны ў 1965 г.*

*Школа імя Габрыеля Нарутовіча
ў Лідзе, сучасная школа № 1*

Новая дзяржаўная гімназія імя Караля Хадкевіча (НАС)

*Прэзідэнт Масціцкі
на гуце шкла «Нёман»
у Бярозаўцы (НАС)*

*Прэзідэнта Масціцкага
сустракаюць у Лідзе (НАС)*

*Прэзідэнт Масціцкі падчас ганаровага адкрыцця школы
імя Габрыеля Нарутавіча ў Лідзе (НАС)*

*Святкаванне 1 траўня
1926 г. у Лідскім замку*

*Стары будынак дзяржаўнай гімназіі
імя Караля Хадкевіча, зараз тут
знаходзіцца гарадскі ліцэй*

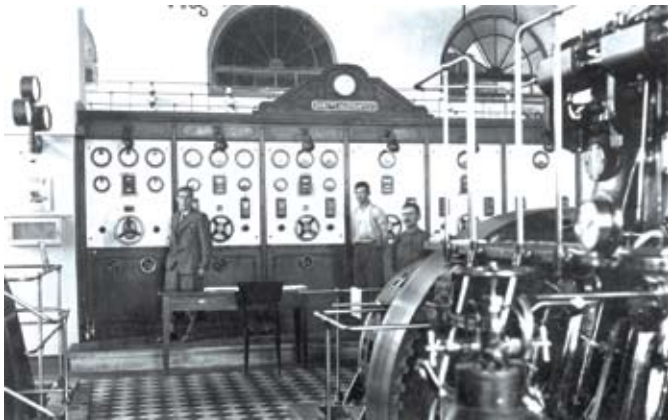
Будынак магістрата ў 1930-х гг. і зараз

Брама замка ў стылі "Jagdschlösschen"

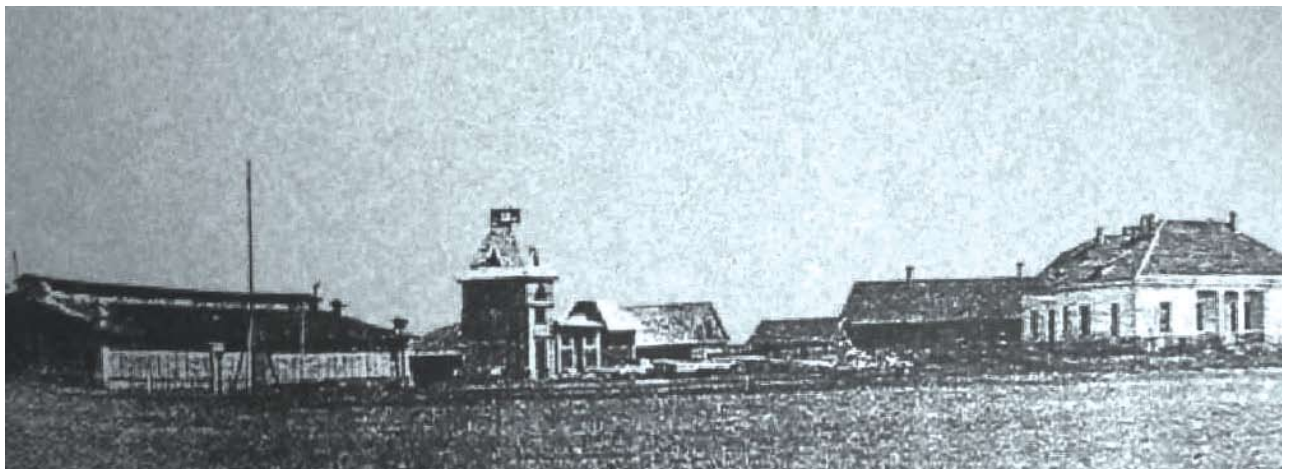
Латышскія лётчыкі ў Лідзе. Камандзір Лідскага палка вітае камундуючага авіяцыі Латвіі палкоўніка Бушко

Лідская электроўня пасля рэканструкцыі, машынны зал, на галоўным шчыту надпіс "Ganz"

Капітана Арлінскага пасля пералёту вітаюць у Лідзе (НАС)

Даследчая станцыя ў Беняконях, 1929 г.

ЛІДЧЫНА ў 1930–1935 гг.

Вуліца 3 траўня, 1930 г.

Грамадска-палітычнае жыццё

Вынікі выбараў 1928 г. не задаволілі прыхільнікаў Пілсудскага. Беспартыйны блок працы разам з урадам імкнуўся абмежаваць ролю парламента ў справах дзяржаўнай важнасці, паступова звужаў яго ўплыў як на ўрад, так і наогул у дзяржаве. Пачаўся перыяд так званага кіравання палкоўнікаў. У адказ на антыдэмакратычныя дзеянні ўлад левацэнтрысцкія партыі – ад «Пяста» да ППС – утварылі так званы Цэнтралеў і распрацавалі сумесны план барацьбы з лагерам санацыі. Па краіне пракаціліся мітынгі і вулічныя дэманстрацыі пад лозунгамі абароны дэмакратыі. Адначасова актывізавалася моладзь нацыяналістычнай арыентацыі, для якой цэнтрам прыцягнення стала заснаваная ў 1926 г. Раманам Дмоўскім пазাপарламенцкая арганізацыя «Лагер Вялікай Польшчы» (*Oboz Wielkiej Polski*, ЛВП).

Дзеянні апазіцыі ў парламенце прывялі да роспуску Сейма і Сената. Пасля чарговай масавай дэманстрацыі Цэнтралева ў Кракаве ў верасні 1930 г. улады вырашылі арыштаваць лідараў парламенцкай апазіцыі, якія да таго часу ўжо не былі абароненыя дэпутацкім імунітэтам. Былі затрыманы і звязаныя з Цэнтралевам палітыкі, дэпутаты ад нацыянальнай дэмакратыі і нацыянальных меншасцей. Іх адправілі ў Берасцейскую цвердзь, дзе ўмовы ўтрымання былі вельмі цяжкімі. А тым часам адбыліся наступныя выбары, названыя ў сувязі з арыштамі «берасцейскімі», і якія дзякуючы шматлікім злоўжыванням кіраўнічага лагера выйграў Беспартыйны блок працы разам з урадам. Неўзабаве пачаўся суд над зняволенымі ў Берасцейскай цвердзі палітыкамі. За ходам працэсу ўважліва сачылі апазіцыйная прэса і значная частка грамадскасці. Абвінавачаныя былі асуджаны да турэмнага зняволення на тэрмін ад 1,5 да 3 гадоў. У выніку адна частка асуджаных абрала турму, а другая частка эмігравала.

Нягледзячы на жорсткую расправу як з парламенцкай, так і з пазাপарламенцкай апазіцыяй (у 1933 г. ЛВП быў забаронены),

рэжым санацыі карыстаўся даволі шырокай падтрымкай грамадства – відочным быў патрыятызм і бескарыслінасць маршала Пілсудскага, шмат хто ўхваляў узрослую ролю цэнтральнай улады ў палітычным жыцці краіны. Дзякуючы масавай прэсе неаслабнай папулярнасцю карысталіся некаторыя прадстаўнікі лагера санацыі, у тым ліку з вышэйшага кіраўнічага складу Войска Польскага. На добрую ацэнку дзейнасці ўрада ўплываў таксама някепскі эканамічны стан у краіне. Збоі ў эканоміцы пачаліся толькі на пачатку трыццатых гадоў у сувязі з сусветным крызісам, які пайшоў са Злучаных Штатаў у 1929 г. У Польшчы існавала незалежная судовая ўлада, і збольшага існавала свабода друку, свабода аб'яднанняў у палітычныя партыі і асацыяцыі. У параўнанні з палітычным становішчам у суседніх дзяржавах (за выключэннем Чэхаславакіі, дзе сістэма парламенцкай дэмакратыі функцыянавала ўвесь час) санацыйны рэжым у Польшчы быў значна мякчэйшым.

На пачатку 1933 г. паведамлялася: «Змена ўрада ў Нямеччыне і ў Францыі. ...у панядзелак 30 студзеня г.г. у Нямеччыне ўтварыўся новы ўрад на чале з Гітлерам...»¹. Пачаўся апошні мірны перыяд перад чарговай сусветнай вайной.

У 1934 г. кіраўнічыя колы пачалі дамагацца змен у канстытуцыю. Новы асноўны закон павінен быў згуртаваць шэрагі прыхільнікаў Пілсудскага, якія разумелі, што маршал з-за цяжкай хваробы сыходзіць з палітычнай арэны. Санацыйныя колы вырашылі дзейнічаць і правялі новую канстытуцыю, тэкст якой прэзідэнт Масціцкі падпісаў 23 красавіка 1935 г.

Красавіцкая канстытуцыя абвясціла ідэю вяршэнства дзяржавы, а не народа, як было запісана ў папярэдняй, сакавіцкай канстытуцыі. Вышэйшай уладай быў надзелены прэзідэнт, адказны толькі «перад Богам і нацыяй». Прэзідэнта шляхам усеагульнага галасавання абіралі на 7-гадовы тэрмін з ліку ўсяго толькі двух кандыдатаў,

¹ Беларуская Крыніца. № 6 (505). 5 лютага 1933.

якіх фактычна высоўваў кіраўнічы лагер. Прэзідэнту былі нададзены важныя паўнамоцтвы: ён прызначаў і адклікаў прэм'ер-міністра і міністраў, склікаў і распускаў абедзве палаты парламента, усталёўваў тэрміны сесій, прызначаў старшыню Вышэйшай кантрольнай палаты – установы, пакліканай кантраляваць працу выканаўчай улады. Быў Вярхоўным Галоўнакамандуючым Узброеных сіл і меў права прызначаць свайго пераемніка ў выпадку вайны. Сейм абіраўся шляхам усеагульнага галасавання. У Сенат 2/3 складу праходзіла шляхам выбараў, а 1/3 прызначалася прэзідэнтам. Па новай канстытуцыі роля Сената павялічылася.

Галоўнай прэрагатывай Сейма стала прыняцце законаў, у тым ліку закона пра бюджэт, а таксама кантроль за эканомікай краіны. Красавіцкая канстытуцыя абмежавала сферу грамадзянскіх правоў. І ў самой канстытуцыі, і ў прапагандысцкай кампаніі ў прэсе, якая спадарожнічала прыняццю канстытуцыі, падкрэслівалася значэнне абавязкаў грамадзян у адносінах да дзяржавы як да агульнага здабытку. Тым самым кіраўнічы лагер хацеў, каб у свядомасці грамадзян дзяржава стала найвышэйшай каштоўнасцю. Такім чынам улады імкнуліся прывязаць да Другой Рэчы Паспалітай і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, якім цяжка было знайсці сваё месца ў нацыянальнай традыцыі палякаў і згуртавацца вакол ідэі дзяржавы.

У 1935 г. увялі новы выбарчы закон. Павышаўся ўзроставы ценз для выбаршчыкаў і абіраных, замест партыйных спісаў уводзіўся адзіны спіс кандыдатаў у акрузе, што зацвярджаецца акруговым выбарчым сходам. У выбарчы сход уваходзілі дэлегаты ад самакіравання, прафсаюзаў і грамадскіх арганізацый – ён цалкам кантраляваўся ўладамі. Акругі сталі двухмандатнымі, пры галасаванні бюлетэнем без адзнак выбаршчыка лічылася, што ён аддаў голас за дзве першыя кандыдатуры ў спісе. Выбары ў Сенат станавіліся неўсеагульнымі (права голасу мела толькі вузкае кола асоб, якія маюць вышэйшую адукацыю ці ўрадавыя ўзнагароды і інш.) і непрамымі (абіраліся спачатку выбаршчыкі,

якія ў сваю чаргу на ваяводскіх выбарчых сходах выбіралі сенатараў ад ваяводства), трэць сенатараў прызначаў прэзідэнт.

Праз некалькі тыдняў пасля прыняцця канстытуцыі, 12 траўня 1935 г., Юзаф Пілсудскі памёр: «Таінства прычашчэння паміраючы прыняў з рук кс. Уладыслава Карніловіча. Хвароба Маршала развівалася ўжо нейкі час. Прыбыўшы з Вены самалётам праф. Вэнкебах і др. Антон Стэфаноўскі прызналі рак страўніка і печані. Раптоўнае пагаршэнне наступіла 11 траўня. Моцны крывацёк у страўніку выклікаў спярша аслабленне дзейнасці сэрца, а пасля і смерць... Яшчэ некалькі гадоў таму Маршал Пілсудскі выказаў сваім блізкім апошняю волю на выпадак смерці. Згодна з ёю мозг... павінен быць адданы вучоным для даследвання, сэрца – гораду, з якім найбольш быў звязаны пры жыцці, г.зн. Вільні, і пахавана ў магіле яго маці, а цела – перавезена ў Кракаў і пахавана ў Вавелі»².

Уладзіслаў Нарушэвіч у сваіх мемуарах пераказаў лідскую гарадскую легенду: быццам з-за скрухі, выкліканай смерцю Пілсудскага, дзве лідскія вучаніцы кінуліся пад цягнік на станцыі Ліда і загінулі³. Але прэса 1935 г. пісала пра іншае: «Трагічны выпадак здарыўся ўчора на станцыі Гаўя, дзе загінулі дзве 16-гадовыя вучаніцы. Калі цягнік «Маладзечна-Ліда» набліжаўся да станцыі Гаўя, пад колы паравоза, трымаючыся за рукі, кінуліся дзве дзяўчыны. Калі машыніст спыніў цягнік, парэшткі дзяўчат дасталі з-пад колаў. На месца прыбыла следча-лекарская камісія. У выніку даследавання стала вядома, што самазабойцамі былі Зоф'я Растоўская і Ірэна Паплаўская, вучаніцы Гандлёвай школы ў Лідзе. Прычына самазабойства – праблемы ў школе і небяспека застацца на другі год у тым жа класе»⁴. Такая вось «проза» жыцця замест патрыятычнага адчаю.

Жалобная цырымонія праходзіла ў Варшаве, потым труна з целам маршала была дастаўлена адмысловым цягніком у Кракаў і ўстаноўлена там побач з магільнымі склепамі польскіх каралёў у саборы на

² Родны Край. № 11 (63). 17 траўня 1935.

³ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 118.

⁴ Słowo. № 135 (3984). 19 maja 1935.

Вавелі. Сэрца маршала было пахавана на віленскіх могілках Росы ў магіле яго маці ў адмысловым сасудзе, зробленым на гуце шкла «Нёман» пад Лідай. Вечарам 31 траўня 1936 г. цягнік, які вёз сэрца маршала ў Вільню, спыніўся каля лідскага вакзала. Аркестр іграў жалобны марш Шапэна, па шыхтаванья войскі Лідскага гарнізона тры разы салютавалі ў паветра, званілі званы ўсіх касцёлаў, на вакзале сабраўся вялікі натоўп лідзян⁵.

Смерць Пілсудскага выклікала шырокі водгук за мяжой. Ліга Нацый на адмысловым пасяджэнні ўшанавала памяць Маршала, які ў вачах Еўропы з'яўляўся героем вялікага чыну – пад яго кіраўніцтвам Польшча спыніла бальшавіцкае нашэсце ў 1920 г.

Склад Лідскага павета

Лідскі павет заставаўся адным з найвялікшых паветаў у Навагрудскім ваяводстве нават пасля выдзялення з яго Шчучынскага павета. Ён меў плошчу ў 4 300 км² і налічваў 185 196 жыхароў. На Лідчыне мелася 240,7 км брукаваных дарог.

На пачатку 1930-х гг. горад Ліда займаў плошчу ў 3 000 га і меў 19 650 жыхароў. Вуліцы горада былі забрукаваны на 70 %. У 1932 г. бургамістрам горада быў Юзаф Задурскі, віцэ-бургамістрам – Марак Карчмар, лаўнікамі – Вінцэнт Янушэўскі і Мойша Канопка. У склад гарадской рады ўваходзілі: Гдалія Чарток, Абрам Дагуцкі, Каспер Філіпчык, Абрам Грыншпан, Абрам Ілютовіч, Вінцэнт Якубоўскі, Ян Капялюк, Ян Межва, Міхал Агушэвіч, Мечыслаў Міхнеўскі, Браніслаў Місан, Арон Мяснік, Андрэй Радзевіч, Вацлаў Сток-Стоцкі, Зыгмунт Стасевіч, Міхал Стасевіч, Вольф Сакалоўскі, Ізраіль Стукатар, Браніслаў Шаптуноўскі, Герзан Шмулейвіч, Антон Вайцешак, Аўсей Вямонцкі⁶.

Павет дзяліўся на 14 вясковых і адну гарадскую гміну. Усе лічбы, пададзеныя ніжэй, датычаць 1931 г.

Лідская гміна. Займала каля 40 000 га, мела 15 790 чалавек насельніцтва і была падзелена на 25 вясковых грамад, якімі кіравалі солтысы. У 1928–30 гг. былі пабу-

даваны 60 км дарог і 19 мастоў, раней ужо былі адрамантаваны 35 мастоў. Забрукаваны 66 вёсак. Гміна мела 17 школ.

Гміна Іўе. Мела плошчу 24 223 га, на якой жыло 12 799 чалавек у 25 грамадах. На 1932 г. былі забрукаваны 36 вёсак. У 1929 г. Іўе амаль што цалкам згарэла, і таму на пачатку 1930-х гг. ішла адбудова мястэчка, будавалася школа коштам 150 000 злотых.

Гміна Радунь. Плошча гміны 35 000 га, насельніцтва 14 500 чалавек у 56 грамадах. Гміна мела 50 км дарог-«жвіровак» і 4 км брукаваных, таксама былі забрукаваны 60 вёсак. У 1928 г. за свой кошт гміна пабудавала 4-класную драўляную школу ў Радуні.

Гміна Эйшышкі. Абшар гміны – 40 077 га. Насельніцтва 18 979 чалавек у 26 грамадах. Дарогі пачалі будавацца з 1927 г. На 1932 г. мелася 40,3 км адрамантаваных дарог, з якіх 3,5 км – забрукаваны. Таксама былі забрукаваны 39 вёсак, самі Эйшышкі забрукаваны на 85 %.

Гміна Воранава. Мела плошчу 25 485 га і 11 358 чалавек насельніцтва, складалася з 16 грамад. На пачатку 1930-х гг. моцна адставала ад іншых гмін па дарогах, бо мела толькі 5 км дарог-«жвіровак» і 30 забрукаваных вёсак.

Гміна Ліпнішкі. Займала плошчу ў 25 626 га, на якой жылі 13 794 чалавекі ў 15 грамадах. Гміна пабудавала 5 км брукаваных і 100 км дарог-«жвіровак», забрукавала 62 вёскі.

Гміна Забалаць. Абшар гміны 29 562 га, насельніцтва 7 942 чалавекі. Гміна падзялялася на 36 грамад. Гміна адрамантавала 58 км грунтавых і забрукавала 3,5 км дарог, таксама былі забрукаваны 30 вёсак і пабудавана цалкам новая дарога цераз балота даўжынёй у 8 км.

Гміна Ваверка. Плошча гміны 18 163 га, насельніцтва 8 300 чалавек у 23 грамадах. Гміна адрамантавала 30 км грунтавых дарог і забрукавала 44 вёскі.

Гміна Белагруда. Мела плошчу ў 21 500 га, на якой жылі 8 314 чалавек у 23 вясковых грамадах. Былі адрамантаваны 15 км грунтавых дарог і забрукаваны 22 вёскі⁷.

⁵ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 119.

⁶ Ogniwa. № 11. listopad 1932. S. 21.

⁷ Ogniwa. № 11. listopad 1932. S. 27–31.

Выбары і палітычнае жыццё

1930 год быў на Лідчыне годам суцэльных выбараў. Як ужо пісалася ў частцы пра 1923–1929 гг., беларускі спіс № 18 на выбарах 1928 г. быў скасаваны. Таму «беларусы на нязгоднае з законам рашэнне аб скасаванні спісу № 18 падалі скаргу ў Вышэйшы Суд, які, разгледзеўшы гэтую справу 24 г.м., выбары ў Лідскай акрузе скасаваў. З прычыны гэтай страцілі пасольскія мандаты: ...Янка Станкевіч, Ф. Валынец і з ББ [Беспартыйны блок працы разам з урадам – Л. Л.] Акуліч, Б. Камінскі, Я. Шчэрба, Я. Лойка і эндэк г. Гарневіч»⁸.

Новыя выбары па Лідскай акрузе былі прызначаны на 25 траўня 1930 г.

25 сакавіка адбылося першае пасяджэнне акруговай выбарчай камісіі. Узначалі камісію суддзя Шчасновіч, членамі камісіі сталі камісар Касы хворых у Лідзе Яўген Галембіёўскі (прызначаны ваяводам), Міхал Шымялевіч і Марак Карчмар (абраныя Лідскай гарадской радай), Міхал Шыманскі і Юзаф Задурскі (абраныя сеймікам Лідскага павета)⁹.

У выбарах удзельнічалі наступныя выбарчыя спісы (каментарыі аб спісах пададзены з газеты беларускай хрысціянскай дэмакратыі «Беларуская Крыніца», рэдактар якой Ян Пазняк сам прысутнічаў у лідскім спісе № 18):

Нумар 2. Спіс Польскай партыі сацыялістычнай (ППС). Гэта польская рабочая партыя, «якая апякуецца польскімі работнікамі і згаджаецца на асадніцтва і на калянiзацыю беларускіх зямель. Гэта партыя не прызнае ўласнасці на зямлю і да беларусаў адносіцца непрыхільна».

Нумар 3. «Вызваленне». «Тое самае Вызваленне, якое на выбарах 1922 г. ашукала нашае сялянства, узяўшы яго галасы, а за гэта прыслаўшы як падарунак асаднікаў».

Нумар 4. «Бунд». Яўрэйскі спіс. «Па сваёй праграме падобны на ППС».

Нумар 10. «Стронніцтва хлопске. Гэта партыя такая самая, як і Вызваленне. Гэта стронніцтва ведамае з таго, што вельмі моцна стаіць за асадніцтва на нашых зем-

лях і за польскую калянiзацыю. Яго правадыр Ян Домбскі, слаўны яшчэ з таго, што ў Рызе ў 1921 годзе... падзяліў Беларусь на дзве часці: адну аддаў бальшавікам, а другую забраў пад Польшчу».

Нумар 18. Блок нацыянальных меншасцей. Прытрымліваецца «беларускага незалежніцкага кірунку, не ар'ентуецца ні на Маскву, ні на Варшаву, а на свае сілы».

Нумар 20. Расійскія арганізацыі «манархістых, якія жадаюць мець цара».

Нумар 25. Польскія эндэкі. «Адзначаюцца вялікай ненавісьцю да беларусаў... за іх стаяць усе польскія ксяндзы, паны і падпанкі».

Нумар 36. Беларуская сялянская партыя працы. Першай у спісе стаіць «Стэфка Глебавічанка. Чаму яна назвала свой спісак беларускім – згадаць трудна... Але і на гэтых выбарах дастане столькі галасоў, колькі дастала іх на першых – гэта аж 37 галасоў!».

Нумар 37. «Таксама нібы беларускі, спісак нейкага Івашкевіча Міхася. І ён выстаўлены, каб разьбіваць беларускія галасы».

Нумар 40. «Стронніцтва людовэ Одродзэнне. Гэты спісак слаўны... тым, што яго тварэц і галоўны кандыдат Стэфан Міцкевіч ужо блізка як два гады спачывае ў магіле».

Нумар 41. Спісак аканомы Германа Віктара з Маладзечанскага павета. «Чаго гэты эканом хоча для беларускага народу – мы можам лёгка дагадацца».

Нумар 45. Спісак Янкі Станкевіча. «...слаўны спадар Янка Станкевіч, які за верную... службу патрапіў купіць 600 дзесяцін зямлі (сам ён прызнаецца толькі пра 200)».

Нумар 46. Беларускі сялянска-работніцкі клуб з былым паслом Валынцом на чале. «Гэты спісак прыносе нашаму народу камісарскі прыгон, камуну і зьдзек над рэлігіяй. Сам Валынец слаўны тым, што як толькі бяда – дык уцякае за граніцу, пакідаючы сваіх прыхільнікаў у турмах»¹⁰.

На абвінавачванні «Беларускай Крыніцы» ў газеце «Наперад» адказаў Ян Станкевіч. Ён

⁸ Беларуская Крыніца. № 8. 26 лютага 1930.

⁹ Słowo. № 71 (2281). 26 марца 1930.

¹⁰ Беларуская Крыніца. № 18. 16 траўня 1930.

давёў, што ніколі раней у Сейме не галасаваў супраць беларускіх інтарэсаў, а зямлю купіў для беларускіх спраў, пазычыўшы для гэтага грошы ў сваякоў¹¹. Праз некалькі нумароў тая ж газета паведаміла, што Станкевіч у час, калі быў паслом у Сейм, «сваёй працай пазакладаў кнігарні ў Маладзечне, Лідзе і Валожыне і адчыніў беларускую прыватную школу ў в. Понізьзі каля Валожына»¹².

У сваю чаргу газета «Наперад» пыталася ў прадстаўнікоў спіса № 18: «Цікаўна, што будзе з спіскам блёку нацыянальных меншасцяў, у якім з беларусаў ёсць адныя клерыкалы? Справа ў тым, што там на першым месцы стаіць Адам Більдзюкевіч, якога тыя-ж асобы, што яго туды выстаўлялі... ганебна збілі па твары?»¹³.

Яшчэ на пачатку 1930 г. былога лідскага пасла ў Сейм ад Польскай народнай партыі Дуброўніка акруговы суд у Вільні асудзіў на 6 год «папраўчага дому» за арганізацыю несанкцыянаванага мітынгу і непадпарадкаванне паліцыі¹⁴. Але, відавочна, Дуброўнік не патрапіў ў турму, бо ўзначаліў спіс № 10¹⁵ і 4 траўня правёў перадвыбарны мітынг у Жырмунах. У той жа дзень ППС правяла ў Лідзе два свае перадвыбарныя мітынгі (па вуліцах Вызвалення і Віленскай) і аб'явіла пра вялікі мітынг 11 траўня на Рынку¹⁶.

У выніку выбараў спіс № 10 атрымаў 4 мандаты, спіс № 25 – 1, спіс № 46 – 2 мандаты. Спіс № 18 падтрымала 5 546 выбаршчыкаў, ён не здабыў ніводнага мандата. З 321 253 чалавек, якія мелі права галасаваць, у выбарах прынялі ўдзел толькі 99 109 чалавек, г.зн. каля 30 %¹⁷.

Пасламі ў Сейм сталі:

Дуброўнік Адольф, 35 гадоў, сялянін з Дзітвы Шамятоўскай (Тарноўская гміна).

Валынец Флягонт, 51 год, настаўнік з мястэчка Вілейка.

Мацецкі Нікадзім, 32 гады, сялянін з Ціўнавічаў (гміна Іўе).

Гарневіч Іпаліт, 30 гадоў, лекар з Ліды (вул. 17 Красавіка, 5).

Макарчук Ян, 30 гадоў, мястэчка Васілішкі.

Верамей Мікола, 31 год, інжынер, вёска Кавальцы (гміна Лебедзева Маладзечанскага павета).

Станулевіч Віктар, 32 гады, сялянін-слесар, мястэчка Баруны (Ашмянскага павета)¹⁸.

Але ўжо 30 жніўня прэзідэнт Польшчы распуціў Сейм і Сенат і прызначыў новыя выбары ў Сейм на 16 лістапада, а ў Сенат на 23 лістапада 1930 г.¹⁹.

Ужо ў верасні ў Лідзе пачаў працаваць выбарчы камітэт Беспартыйнага блока працы разам з урадам. Камітэт узначаліў бургамістр Ардылоўскі, яго намеснікамі сталі Юзаф Задурскі і Галембіёўскі²⁰. У кастрычніку шэраг лідскіх жаночых арганізацый заявіў аб падтрымцы блока і стварыў жаночую філію выбарчага камітэта Беспартыйнага блока, якую ўзначаліла Задурская, сярод сяброў жаночага камітэта была і жонка старасты Зоф'я Багаткоўская²¹.

27 кастрычніка ў Лідзе быў арыштаваны кандыдат у Сейм ад Цэнтралева Ян Мацецкі, ён абвінавачваўся ў антыдзяржаўных выступках²².

У лістападзе выбарчыя камітэты Беспартыйнага блока былі створаны ва ўсіх гмінах Лідчыны²³.

У выніку на выбарах у Сейм, якія адбыліся 16 лістапада, па Лідскай выбарчай акрузе за спісак № 1 (Беспартыйны блок працы разам з урадам) прагаласавала 155 916 выбаршчыкаў, і гэты блок атрымаў усе 7 мандатаў²⁴.

Пасламі ад Лідчыны сталі:

Вітольд Станевіч (42 гады, міністр сельскагаспадарчых рэформаў, жыў у Варшаве),

Браніслаў Жангаловіч (60 гадоў, ксёндз, намеснік міністра веравызнання ў адукацыі, жыў у Варшаве),

¹¹ Наперад. № 16. 30 сакавіка 1930.

¹² Наперад. № 19. 21 траўня 1930.

¹³ Наперад. № 10. 5 сакавіка 1930.

¹⁴ Słowo. № 33 (2243). 9 lutego 1930.

¹⁵ Słowo. № 105 (2315). 8 maja 1930.

¹⁶ Słowo. № 106 (2316). 9 maja 1930.

¹⁷ Беларуская Крыніца. № 19. траўня 1930.

¹⁸ Słowo. № 126 (2336). 4 czerwca 1930.

¹⁹ Беларуская Крыніца. № 26. 9 верасня 1930.

²⁰ Słowo. № 222 (2432). 27 września 1930.

²¹ Słowo. № 239 (2449). 17 października 1930.

²² Słowo. № 248 (2458). 28 października 1930.

²³ Słowo. № 260 (2470). 12 listopada 1930.

²⁴ Słowo. № 265 (2475). 18 listopada 1930.

Уладзіслаў Камінскі (33 гады, селянін, вёска Мірамполь Воранаўскай гміны),

Станіслаў Добаш (29 гадоў, настаўнік, жыў у Вільні),

Базыль Куць (37 гадоў, селянін, вёска Кучкі, гміна Трабы),

Рамуальд Талпыга (34 гады, селянін, вёска Хацееўшчына, гміна Орля),

Станіслаў Сіцінскі (33 гады, аграном, маёнтак Мялужын, гміна Ліда)²⁵.

У 1935 г. адбыліся чарговыя выбары ў Сейм Польшчы. На гэты раз прэса няшмат пісала аб выбарах, вынікі іх у значнай ступені былі прадвызначаны. Старшынёй выбарчай акругі № 50 (Лідскай) з'яўляўся суддзя Юльян Прыбытка²⁶. У выніку выбараў пасламі ў Сейм былі абраны Юзаф Задурскі (атрымаў 44 384 галасы) і Чэслаў Дэмбіцкі (51 495 галасоў)²⁷.

Першапачаткова выбары ў Лідскую гарадскую раду былі прызначаны на 19 чэрвеня 1930 г.²⁸ Потым выбары былі перанесены на 27 ліпеня.

У выбарчую камісію было падана 9 выбарчых спісаў²⁹. «Навагрудскае жыццё» паведамляла пра арганізацыйнае пасяджэнне выбарчага камітэта Хрысціянскага гаспадарчага аб'яднання ў Лідзе: «У сувязі з выбарамі ў гарадскую раду 27 чэрвеня ў Дзяржаўнай гімназіі сабраліся 200 прадстаўнікоў розных груп хрысціянскай грамады горада, каб утварыць выбарчы блок. Перад прадстаўнікамі выступіў кс. Баярунец. Старшынём сходу абраны прафесар Казлоўскі. Пасля працяглай дыскусіі быў абраны камітэт, у які ўвайшлі Шымялевіч, Радзевіч, кс. Баярунец, Пеляк, Рашкоўскі, Казлоўскі, Мейлун, Баркоўская, Балевіч, Вярсоцкі, Пашук, Васілоўскі, Садоха, Ёдка, Селужынскі, Міхнеўскі і Грэбава»³⁰.

У выніку выбараў з 24 мандатаў, спіс № 2 (ППС) атрымаў 2 мандаты (Вайцешак і Сток-Стоцкі), спіс № 3, (спіс бургамістра Бергмана) – 3 мандаты (Рудольф Бергман, доктар Сапоцька і Прыбытка), спіс

№ 4 (Гаспадарчае аб'яднанне хрысціян г. Ліды) – 1 мандат (Міхнеўскі), спіс № 5 (Народна-хрысціянскае аб'яднанне) – 6 мандатаў (Гарневіч, Стасевіч Зыгмунт, Межва, Радзевіч, Стасевіч Міхал, Філіпчук), № 6 (Аб'яднанне працоўных і жыхароў прадмесцяў) – 1 мандат (Макарэвіч), № 8 (Аб'яднаны народны яўрэйскі блок) – 11 мандатаў (Чарток, Канопка, Карчмар, Вісманцкі, Грышпан, Шмуйловіч, Гяршон, Ілютовіч, Стукатар, Сакалоўскі, Дагуцкі, Пупко)³¹.

На пачатку ліпеня 1932 г. у Лідзе адбыліся выбары ў яўрэйскую гміну (самакіраванне). Удзел прынялі 100 % выбаршчыкаў. Найвялікшую колькасць галасоў і тым самым мандатаў атрымаў ліст № 2 (Рамеснікі) на чале з Шыманам Гуталеўскім, Якавам Пупко і Гдаліям Файнштэйнам. Другое месца было ў спіса № 1 (Дробныя купцы), на трэцім месцы спіс № 8 (Сіяністы). Падчас перадвыбарных мітынгаў адбываліся крываваыя бойкі, і «найбольш агрэсіўнымі былі сіяністы»³².

У лютым 1934 г. былі анансаваныя гмінныя выбары ў Лідскім павеце: 26 лютага – у Лідскай, Белагрудскай і Ваверскай гмінах, 27 лютага – у Беняконскай і Воранаўскай, 28 лютага – у Радунскай і Суботніцкай гмінах, 1 сакавіка – у Жырмунскай, Беліцкай і Забалацкай гмінах, 2 сакавіка – у Іўеўскай і Ліпнішскай, 3 сакавіка – у Дакудаўскай гміне. Трэба заўважыць, што прэса практычна нічога не пісала пра гэтыя выбары. Палітыка санацыі давала вынікі – напал палітычнай барацьбы моцна знізіўся, і выбары такога ўзроўню страцілі цікавасць нават для рэгіянальнай прэсы³³.

Пры канцы 1931 г. чарговыя група беларусаў вырашыла шукаць шчасце за мяжой. Некалькі жыхароў Дакудаўскай і Беліцкай гмін: Казёл Міхал, Радзевіч Ціхан, Сідар Ігнат вырашылі сысці ў СССР. Вось што распавёў Сідар: «10 лістапада выйшаў з дому маючы намер перайсці граніцу Савец-

²⁵ Słowo. № 272 (2482). 26 listopada 1930.

²⁶ Słowo. № 195 (4044). 19 lipca 1935.

²⁷ Słowo. № 250 (4099). 12 września 1935.

²⁸ Słowo. № 136 (2346). 17 czerwca 1930.

²⁹ Słowo. № 173 (2383). 31 lipca 1930.

³⁰ Życie Nowogrodzkie. № 149 (863). 1 lipca 1930.

³¹ Słowo. № 173 (2383), 31 lipca 1930; Życie Nowogrodzkie. № 179 (863). 5 sierpnia 1930.

³² Kurier Nowogrodzki. № 157 (242). 5 lipca 1932.

³³ Kurier Nowogrodzki. № 54 (825). 25 lutego 1934.

кай Расіі. Падгаварыў мяне на гэта падхарунжы Высоцкі Ян, які, як быццам, служыў у Валожыне. Ён сабраў з нас па 25 злотых за пераход мяжы... Мы ішлі ноччу разам з Высоцкім і іншымі ажно да вёскі Дварчыны ці Доўнары гміны Бакшты. Там заначавалі ў уладальніка крамы. Тут Высоцкі знік, а крамнік сказаў нам, што Высоцкі – толькі літоўскі агент, а праз мяжу нас павядзе нехта Свірскі, які жыве ў Бакштах. Да яго мы і пайшлі, але па дарозе даведаліся, што ён арыштаваны, і таму я вярнуўся дахаты. Што сталася з іншымі, не ведаю»³⁴.

І ўсё ж левыя партыі дзейнічалі. У красавіку 1932 г. «Навагрудскі Кур'ер» пісаў пра арышты сярод «злачынных асобаў, якія падрыхтаваліся да серыі антыдзяржаўных выступаў на 1 траўня ў Лідзе і павеце. Арыштаваныя знаходзяцца ў Лідскай турме»³⁵.

У сярэдзіне лістапада 1931 г. газета «Слова» пісала: «Антысеміцкія эксцэсы, якія мелі месца ва ўніверсітэцкіх гарадах, прыйшлі і ў правінцыю. Пра гэта кажа ўчарашні дзень у Лідзе, дзе былі выбіты дзве шыбы ў яўрэйскіх крамах: на складзе тавараў для пісьма па вуліцы 3-га Траўня Дварэцкага і ў самай вялікай і якаснай краме спажывецкіх тавараў Вінаградава па вуліцы Сувальскай. Гэта адбылося ў 18.45, за некалькі хвілін да закрыцця, калі на вуліцах панаваў моцны рух людзей і транспарту. Як і ў першым, так і другім выпадку шыбы былі выбіты каменем, кінутым з вялікай адлегласці. Пасля гэтага ў горадзе пануе напружаная атмасфера, зачынена шмат крам. Усю ноч па горадзе хадзілі ўзмоцненыя патрулі паліцыі. Як падазроны быў затрыманы 18-гадовы вучань 5-га класа гарадской гімназіі Усевалад Малейскі. На наступны дзень яго адлічылі з гімназіі. Ягоным паплечнікам у гэтай справе быў 15-гадовы Ежы Ромер. Зараз у горадзе спакойна. Горад патрулюе паліцыя разам з грамадзянамі-сябрамі Звязу Стральцоў»³⁶.

«Навагрудскі Кур'ер» паведамляў, што «ў гуце “Нёман” не было ніводнага яўрэя, пакуль яўрэй Астроўскі не адкрыў тут кра-

му. У ноч з 26 на 27 лістапада па пасёлку былі расклеены ўлёткі з патрабаваннямі, каб Астроўскі з'ехаў адсюль да 1 снежня. Паліцыя пачала следства»³⁷.

Каб спыніць хвалю антысемітызму, якая імкліва ўздымалася, Кола студэнтаў-лідзян (куды ўваходзілі студэнты, якія вучыліся не толькі ў Польшчы, але і за мяжой), прывяло канферэнцыю з вучнямі лідскіх школ і гімназій, на якой тлумачыла вучням неабходнасць устрымлівацца ад удзелу ў такіх акцыях, як вулічныя пагромы, біццё шыбаў «і іншых антысеміцкіх выбрыках»³⁸.

Пры канцы 1933 г. прэса пісала: «Пагалоскі, якія хадзілі па Лідзе, пра перамышчэнне старасты Генрыка Багаткоўскага ў іншае месца аказаліся праўдзівымі. Стараста Багаткоўскі сыходзіць. У яго асобе Ліда траціць чалавека, які мае перад горадам і паветам вялікія заслугі»³⁹. Стараста Багаткоўскі быў пераведзены на раўнацэннае месца ў Беражаны Цярнопальскага ваяводства⁴⁰.

У сакавіку 1934 г. прэса ўзгадвае новага лідскага старасту Генрыка Бянкевіча⁴¹. Бянкевіч нарадзіўся ў 1882 г. на Сувальшчыне. Адукацыю атрымаў у Харкаўскім тэхналагічным інстытуце, служыў у расійскім, а потым у польскім войску, меў чын маёра. У ліпені 1935 г. пакінуў пасаду лідскага старасты і быў абраны бургамістрам Слоніма⁴². З другой паловы 1935 г. пасаду лідскага старасты займаў Чушкевіч⁴³.

У ліпені 1934 г. «Кур'ер Віленскі» надрукаваў цікавую інфармацыю аб асадніцтве на Лідчыне. У той час у Лідскім павеце былі 44 гаспадаркі асаднікаў: у Беліцы – 1 гаспадарка, у Нячечы – 20, у Бабрах – 5, у Андрушках – 6, у Караліне – 11 і ў Жуках – 8. 7 надзелаў мелі афіцэры, але толькі 2 з іх самастойна працавалі на раллі. Адзін афіцэр меў гаспадарку ў Нячечы і лічыўся вельмі энергічным і эфектыўным

³⁷ Kurier Nowogródzki. № 56. 21 listopada 1931.

³⁸ Kurier Nowogródzki. № 56. 21 listopada 1931.

³⁹ Kurier Wileński. № 320 (2861). 28 listopada 1933.

⁴⁰ Kurier Nowogródzki. № 352 (769). 29 grudnia 1933.

⁴¹ Kurier Nowogródzki. № 86 (857). 29 marca 1934.

⁴² Słowo. № 214 (4063). 7 sierpnia 1935.

⁴³ Słowo. № 252 (4101). 14 września 1935.

³⁴ Kurier Nowogródzki. № 69. 6 grudnia 1931.

³⁵ Kurier Nowogródzki. № 92 (178). 22 kwietnia 1932.

³⁶ Słowo. № 266 (2774). 18 listopada 1931.

гаспадаром, быў актыўным грамадскім дзеячам. Другі ж афіцэр жыў у Бабрах, не вылучаўся сярод беларускага сялянства моцнай гаспадаркай і грамадскім жыццём не цікавіўся. Астатнія афіцэры на зямлі не працавалі і, верагодна, зямлю здавалі ў арэнду. Наогул, з 44 гаспадарак асаднікаў у вельмі добрым стане знаходзіліся 11 асад, у здавальняючым стане – 24 асады, у дрэнным стане – 9 асад⁴⁴.

Асадніцтва выклікала вялікую крыўду ў мясцовага беларускага насельніцтва. Член лідскага павятовага сейміка і ўладальнік маёнтка Скабейкі Андрэй Раствароўскі пісаў: «Нягледзячы на іншыя адмоўныя бакі, яно выклікала крыўду мясцовых у людзей, бо зямля, якая павінна была стаць іхняй, раздавалася чужым «прыхадням» і вельмі часта малавартасным людзям. А калі адбываліся выбары ў гмінную раду, у сеймікі, на войта – дык усе месцы былі толькі асаднікаў. Адхіленне ад удзелу ў самакіраванні мясцовых людзей, якія толькі пачыналі гарнуцца і прывязвацца да польскай дзяржаўнасці, было памылкай і пхала тых самых людзей прама да гурткоў⁴⁵. А гэтыя людзі мелі добрыя якасці і здольнасці. Па-першае, гэта былі пачцівыя людзі і ў той жа час знаходлівыя, мелі крытычнае мысленне і пачуцце гумару. З якім гонарам насілі яны першыя бронзавыя Крыжы Заслугі і медалі 3-га Траўня! Памятаю, адказ войта гміны Лебяды Сымона Коўчыка, калі нейкі «галічанін»-інспектар лаяў яго за дробны недахоп у гміне: «Я з вас гэты Крыж здыму! – “Не вы мне яго далі, не вам яго і здымаць!». Пра пачуццё гумару сведчыць сцэна, якой быў сведкам. Доўга раіліся радныя на пункце парадку дня – «заробак войта». Няма згоды – прапанова зрабіць як у іншых гмінах, 200 ці 300 злотых, здаецца астранамічнай сумай, асабліва ў пераліку на кошт збожжа, яек, малака і масла. Прыхільнікі войта стараюцца абараніць прапанаваную суму і высоўваюць шэраг аргументаў. Бясплодная дыскусія доўжыцца некалькі гадзін. Пры канцы ўстае стары гаспадар і кажа:

«Панове, ужо позна, а дахаты далёка. Я лічу, ці яму дамо 100 злотых, ці дамо 300 злотых, ён як край, так і будзе красці – аб чым тут спрачацца!» – і ўсе згадзіліся на прапанаванай суме»⁴⁶.

КПЗБ

Як і ў папярэднія гады, адбываліся суды над камуністамі. Чарговы раз, 7 лютага 1930 г. у Лідзе пачаўся суд над жыхаром г. Ліды Лейбам Беліцкім, якога абвінавачвалі ў членстве ў КПЗБ, «якая мае за мэту зруйнаваць дзяржаўны лад РП і пасягае на тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы праз адрыванне ўсходніх ваяводстваў і далучэнне іх да Савецкай Расіі». Лейба Беліцкі атрымаў 4 гады турмы ўзмоцненага рэжыму⁴⁷. У сакавіку таго ж года газета «Навагрудскае жыццё» паведаміла аб ліквідацыі ЦК КПЗБ – «у ЦК не было ніводнага беларуса»⁴⁸.

29 траўня 1931 г. у Лідзе пачаўся суд над 9 камуністамі – членамі мясцовага камітэта КПЗБ. На лаве падсудных знаходзіліся Кратко Зэлман Гірш, Васілеўскі Людвік, Місялевіч Зішаль, Кель Уладзіслаў, Гельман Абрам, Аржахоўскі Мардух, Дубчэўскі Гірш і Рыбак Ян. Адзін з іх, нейкі Дабчэўскі, не быў арыштаваны і меў вольны доступ у суд. Пад канец працэсу ён зразумеў, што наперадзе турма, выйшаў з залы і знік. Дабчэўскі (завочна) і яшчэ адзін камуніст атрымалі па 6 гадоў турмы, два лідары Лідскага камітэта – па 8 год турмы (адзін з іх – Кратко Зэлман). Ян Рыбак быў апраўданы⁴⁹.

У сярэдзіне кастрычніка таго ж года пачаўся «працэс маладых камуністаў». Учора акруговы суд у Лідзе распачаў разгляд справы маладых камуністаў Міхала Ката, Сямёна Варанка, Яна Гардзейчыка і Паўла Хільмановіча... Разгляд працягваўся некалькі гадзін. У якасці доказаў віны паліцэйскія ўлады прапанавалі суду вялікую колькасць улётак і асабістую карэспандэнцыю. Некаторыя лісты дасылаліся з Францыі. Суд прыгаварыў Ката і Варанка да 6 месяцаў турмы, а астатніх падсуд-

⁴⁴ Kurier Wileński. № 195 (3085). 20 lipca 1934.

⁴⁵ Гурткі Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ).

⁴⁶ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogrodzkiej latami 1924–1928 // Gonicz Kresowy. № 41. 2003. S.15.

⁴⁷ Kurier Wileński. № 33 (1675). 9 lutego 1930.

⁴⁸ Życie Nowogrodzkie. № 74 (788). 28 marca 1930.

⁴⁹ Słowo. № 122 (2630). 30 maja 1931.

ных апраўдаў, пакінуўшы іх пад наглядом паліцыі⁵⁰.

Пры канцы лютага 1933 г. Лідскі акруговы суд прыгаварыў камуністаў – жыхароў Іўя – Мойшу Шмуїловіча (узрост 19 гадоў) да 4 гадоў турмы і пазбаўлення грамадзянскіх правоў на 4 гады, Ёселя Рогава (узрост 18 гадоў) і Янкеля Беранштайна (узрост 18 гадоў) да 2 гадоў турмы і пазбаўлення грамадзянскіх правоў на 4 гады, Жынеля Бакшта (узрост 18 гадоў) да 2 гадоў турмы і пазбаўлення грамадзянскіх правоў на 2 гады, Вольфа Янкелевіча (узрост 21 год), Лейзара Шмуклера (узрост 17 гадоў) і Хаіма Лібермана (узрост 17 гадоў) да 2 гадоў папраўчага дома⁵¹.

Страйкі

Нават у цяжкія часы наступіўшага эканамічнага крызісу адбываліся страйкі і працоўныя баранілі свае правы.

Зімой 1932 г. з-за зніжэння заробкаў успыхнуў страйк на «Ардалі». Адміністрацыя планавала знізіць заробкі на 7 – 50 %. Гэта было б ужо чацвёртае паніжэнне заробкаў, пачынаючы з кастрычніка 1931 г. У першы дзень страйкавалі 130 жанчын і 45 мужчын⁵². Праз два тыдні «Ардаць» «аднавіў працу пасля страйку, удалося дабіцца паніжэння расцэнак толькі на 5 – 10 %»⁵³.

У ліпені 1932 г. застрайкавалі ўсе 40 працоўных тартакаў Нёмане (Бярозаўка), які належаў Палячаку і Шмуїловічу. Прычына страйку – рабочым не плацілі заробак на працягу 3 тыдняў⁵⁴. Праз 3 дні страйк закончыўся, рабочыя атрымалі свае заробкі⁵⁵.

У сакавіку 1933 г. на канферэнцыі паміж дырэкцыяй і рабочымі фабрыкі «Дротындустрыя» быў спынены страйк, і рабочыя добраахвотна прыступілі да працы. Дырэкцыя абавязалася не паніжаць самыя малыя заробкі. Але адразу пасля спынення страй-

ку на 10 % былі паніжаны ўсе заробкі – і вялікія, і малыя⁵⁶.

25 ліпеня 1933 г. закончыўся страйк на цагельнях у Шайбаках і Перапечыцы. Уладальнікі цагельняў згадзіліся плаціць работнікам па 2 злотыя за выраб 1000 цаглін⁵⁷.

11 верасня 1935 г. застрайкавалі лідскія ліцейні «Полянд» і «Бэнлянд». Да страйку рабочыя мелі тут заробак у 2 – 2,5 злотыя ў дзень, страйкоўцы патрабавалі ўзняць штодзённы заробак на 60 – 70 грошаў. Прэса адзначала, што за шмат гадоў гэта першы страйк на гэтых фабрыках⁵⁸. 28 верасня паведамлялася, што страйк яшчэ працягваецца⁵⁹.

Маёмасныя праблемы

У траўні 1930 г. акруговы суд у Вільні адмовіўся вярнуць маёнтак Тарнова (2 500 га) унучцы паўстанца Канстанціна Кашыца – Ядвізе Янушкевіч. Тарнова засталася за графіняй Марыяй фон Эксэ⁶⁰ – старэйшай дачкой былога ўладальніка Тарнова, царскага генерала Дзмітрыя Маўраса. Да восені 1939-га Тарнова належала баронам Кехле (Koehle).

Працягваліся прыгоды француза Бартандзюка на Лідчыне. Пры канцы студзеня 1933 г. гарадскі суд разглядзеў справу ўладальніка маёнтка Сялец Юзафа Бартандзюка, «які абвінавачваецца ў: 1) абразе каменданта пастарунка паліцыі ў Сяльцы; 2) паўторнай абразе каменданта пастарунка; 3) абразе адміністрацыйных улад, а менавіта старасты. Суд прыгаварыў Бартандзюка да 1 месяца арышту і штрафу ў 20 злотых»⁶¹.

Але праблемы француза на гэтым не скончыліся. Маёнтак Сялец Бартандзюк атрымаў пасля разлікаў з кузінай цара княгіняй Трубяцкой. Але ў выніку гэтай трансакцыі Бартандзюк застаўся вінен удаве па князі Трубяцкім Караліне Трубяцкой (з дому графіні Флары ды Сераме-

⁵⁰ Słowo. № 239 (2741). 17 października 1931.

⁵¹ Kurier Wileński. № 52 (2593). 27 lutego 1933.

⁵² Kurier Nowogródzki. № 34 (120). 12 lutego 1932.

⁵³ Kurier Nowogródzki. № 47 (133). 27 lutego 1932.

⁵⁴ Słowo. № 176 (2983). 24 lipca 1932.

⁵⁵ Słowo. № 179 (2986). 27 lipca 1932.

⁵⁶ Kurier Wileński. № 66 (2607). 13 marca 1933.

⁵⁷ Słowo. № 204 (3342). 29 lipca 1933.

⁵⁸ Słowo. № 252 (4101). 14 września 1935.

⁵⁹ Słowo. № 266 (4115). 28 września 1935.

⁶⁰ Słowo. № 112 (2322). 16 maja 1930.

⁶¹ Kurier Nowogródzki. № 30 (447). 31 stycznia 1933.

жано) каля 180 000 італьянскіх лір. У якасці забеспячэння доўгу француз падпісаў вэксаль. Паколькі вэксаль не быў своечасова аплачаны, княгіня Трубяцкая падала ў суд. Пасля правядзення зямельнай рэформы на рахунак Бартандзюка Сельскагаспадарчы банк пералічыў некалькі дзясяткаў тысяч золотых, і таму княгіня патрабавала гэтыя грошы сабе, таксама яна патрабавала сабе грошы, якія Бартандзюк меў у іншых банках. Суд падтрымаў Трубяцкую – судовы каморнік у Лідзе ўручыў французам вырак суда і адначасова разаслаў выракі ва ўсе банкі, дзе захоўваліся грошы Бартандзюка. Але француз адразу выехаў у Варшаву і тут звярнуўся да студэнта праваславаўнай тэалогіі Шастакоўскага. Студэнту ён давёў, што сам не мае часу і таму юрыдычна даручае яму зняць усе грошы ва ўсіх банках з усіх сваіх рахункаў. Банкі выдалі грошы і толькі пасля гэтага атрымалі судовыя выракі пра іх арышт. Княгіня Трубяцкая звярнулася ў Лідзе да пракурора, і той перадаў справу ў Варшаўскую следчую ўправу. Таксама княгіня падала позову ў суд на студэнта Шастакоўскага⁶². Чым скончылася гэтая справа – газеты не паведамлялі.

У кастрычніку 1930 г. Міністэрства юстыцыі вырашыла адкрыць у Лідзе адзел акруговага суда ў складзе васьмі суддзяў. Адзел павінен быў пачаць працу з 2 студзеня 1931 г.⁶³

Для акруговага суда першапачаткова выдзяляліся два аднапавярховыя будынкі (вул. Камерцыйная, 14) коштам 54 000 золотых⁶⁴. Але потым распачалася гісторыя, у якой прымае ўдзел генерал фон Гротэ дэ Буко, і мы даведваемся пра лёс найцікавейшага будынка нашага горада – будынка былой гімназіі Навіцкай (тады 3-га Траўня, 45).

На пачатку лістапада 1930 г. на пасяджэнні гарадской рады быў зачытаны праект дамовы з панам Слаўцілам, адвакатам і ўладальнікам нерухомасці (д. 45

па вул. 3-га Траўня), аб размяшчэнні тут аддзела Віленскага акруговага суда. Рада адмовілася ад праекта з-за «спробы ўзбагаціцца за кошт дзяржаўнага скарбу».

Уладальнікам гэтага дома была Марыя Канстанцінаўна Навіцкая. Пасля яе смерці ў 1908 г., дом перайшоў у пажыццёвую ўласнасць яе мужу і, верагодна, Навіцкі не меў права прадаць ці здаць у арэнду гэтую маёмасць. Адразу пасля ўсталявання польскай улады тут пачала працаваць гімназія імя гетмана Караля Хадкевіча. Пасля 1920 г. маёмасць часова не мела ўладальніка і курыравалася дзяржавай – над ёй была прызначана апека ў асобе дырэктара гімназіі імя гетмана Караля Хадкевіча пана Хмеля, а потым пана Паслаўскага.

Былы лідскі спраўнік фон Гротэ дэ Буко, які ў 1930 г. жыў у Вільні, стаў пасрэднікам паміж панамі Слаўцілам і мужам сп. Навіцкай, які жыў ў Маскве. Навіцкі ўпаўнаважыў фон Гротэ дэ Буко прадаць гэты дом. Быў вызначаны кошт 3 – 4 тысячы долараў. 3 000 прапанаваў Слаўціла, а 4 000 – нехта з лідскіх яўрэяў. З Масквы прыйшла тэлеграма: «Калі Слаўціла дае 3 000, а яўрэі 4 000 – прадаю Слаўцілу». Так у 1927 г. уладальнікам гэтага будынка разам з вялікім пляцам у цэнтры горада стаў віленскі адвакат Слаўціла.

Тады ў газеце «Навагрудскае жыццё» з'явіўся выкрывальніцкі артыкул, па меркаванні аўтара гэтага артыкула, уся справа ў Лідзе знаходзілася ў руках «прыяцеляў», «калег» і «крэўных» Навіцкага і Слаўцілы. Акт куплі-продажу быў пацверджаны Віленскім акруговым судом, і магістрат Ліды за 3 гады арэнды гмаха для гімназіі выплаціў 30 000 золотых – больш за кошт яго продажу. Таму газета «Навагрудскае жыццё» падняла скандал і паведаміла, што, каб не незаконны, па яе меркаванні, продаж гмаха, дык гэтая маёмасць без уладальніка аўтаматычна сталася б дзяржаўнай з 1 студзеня 1931 г. Газета адзначыла, што ў так званую «лідскую сям'ю», якая арганізавала справу продажу гмаха, як быццам уваходзіў і пасол у

⁶² Kurier Wileński. № 178 (2719). 8 lipca 1933.

⁶³ Słowo. № 227 (2437). 3 października 1930.

⁶⁴ Kurier Wileński. № 154 (1796). 8 lipca 1930.

Сейм доктар Гарневіч⁶⁵, які не пераабраўся ў 1930 г. у Сейм, але абраўся ў гарадскую раду, з чаго бачна, што гэты скандал у значнай ступені быў часткай перадвыбарнага працэсу⁶⁶.

Аднак праз некалькі дзён гарадская рада разгледзела пытанне закупу мэблі для новых школ, зацвердзіла звальненне магістратам работнікаў гарадской электроўні і прыняла да ведама рэкамендацыю магістрата арандаваць для аддзела акруговага суда дом Слаўцілы, такім чынам паставіўшы кропку ў справе⁶⁷.

16 сакавіка 1931 г. у Ліду з Вільні для кантролю рамонт у будынках, дзе меў размясціцца суд, прыехаў віцэ-пракурор акруговага суда. Ён агледзеў гмахі на вуліцах Камерцыйнай, 14 і 3-га Траўня, 45 – «будынак па-гімназійны»⁶⁸. У чэрвені стала вядома, што суддзямі Лідскага аддзела Віленскага акруговага суда будуць: Ян Барысаўскі, Станіслаў Мяноўскі, Юльян Прыбытка і Мечыслаў Чайкоўскі⁶⁹. На пачатку кастрычніка прэзідэнт Віленскага акруговага суда Кадушкевіч наведаў Ліду і прыняў удзел у асвячэнні будынкаў лідскай філіі⁷⁰.

Але гісторыя з продажам будынка былой гімназіі так проста не закончылася. З-за артыкула ў «Навагрудскім жыцці», у якім абвінавачваліся асобы, датычныя да продажу будынка, адбылося некалькі судов. Аўтарам выкрывальніцкага тэксту быў суддзя акруговага суда ў Навагрудку Яўген Ловіч-Баранскі. У выніку па выраку апеляцыйнага суда ў Вільні рэдактар газеты Здановіч быў прысуджаны да 6 месяцаў турмы (пасля чаго газета спыніла сваё існаванне)⁷¹, а суддзя Ловіч-Баранскі праз газету «Слова» прасіў прабачэння ў «адваката Слаўцілы і даверанай асобы Фёдара Навіцкага Яўгена фон Гротэ дэ Буко»⁷².

⁶⁵ Гіпаліт Гарневіч (сын Казіміра і Адэлі), нарадзіўся ў 1888 г. у Лідзе. У 1913 г. скончыў Кіеўскі ўніверсітэт з дыпламам лекара. Палітычны дзеяч, пасол у Сейм (1928–1930), радны лідскага магістрата. Арыштаны 9 кастрычніка 1939 г. у Лідзе, да канца 1939 г. расстраляны.

⁶⁶ *Życie Nowogródzkie*. № 261 (975). 5 listopada 1930.

⁶⁷ *Życie Nowogródzkie*. № 264 (978). 8 listopada 1930.

⁶⁸ *Słowo*. № 65 (2573). 20 marca 1931.

⁶⁹ *Słowo*. № 138 (2646). 19 czerwca 1931.

⁷⁰ *Słowo*. № 233 (2741). 10 października 1931.

⁷¹ *Słowo*. № 68 (2875). 23 marca 1932.

⁷² *Słowo*. № 248 (3055). 5 października 1932.

Гаспадарка Лідчыны

Развіццё павега

На пачатку 1930 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў, што Ліда досыць інтэнсіўна развіваецца: «Ужо існуюць і павінны яшчэ з'явіцца фабрыкі, які даюць працу каля 1 000 чалавек, напрыклад, фабрыка галёшаў «Ардаць». Магістратам зроблены бетонныя ходнікі па ўсіх цэнтральных вуліцах, і галоўныя вуліцы з вялікім рухам расшыраны, пабудаваны гмах на дзве агульнаадукацыйныя школы і гарадская электроўня па самых сучасных тэхналогіях. Кошт пабудовы электроўні з высакавольтнымі сеткамі каля 1 000 000 злотых, школьны гмах каштуе 740 000 злотых... З 1921 па 1930 гг. пабудавана 77 мураваных і 475 драўляных дамоў»⁷³.

У верасні 1935 г. газета «Слова» паведаміла, што Ліда – адзін з гарадоў паўночна-ўсходняй часткі Польшчы, якія найбольш дынамічна развіваюцца: «У 1920 г. Ліда мела 1 300 жылых будынкаў. З гэтага года горад імкліва разбудоваўся: 1921 г. – пабудаваны 1 жылы дом, 1922 г. – 5, 1923 – 23, 1924 – 24, 1925 – 60, 1927 – 67, 1928 – 74, 1929 – 74, 1930 – 109, 1931 – 114, 1932 – 99, 1933 – 105, 1934 – 112 і ў 1935 г. будзе пабудавана не менш за 110 жылых дамоў. Зараз Ліда мае 95 вуліц і каля 25 000 жыхароў».

У сакавіку 1930 г. заканчваліся работы па будаўніцтве моста цераз Нёман каля Агароднікаў. 14 сакавіка камісія ў складзе дырэктара публічных работ ваяводства Зубялёвіча, інжынера Убыша і кіраўніка дарожнай управы з Ліды Ардоцкага вывучыла стан новага моста і прыняла рашэнне пра допуск да эксплуатацыі⁷⁴.

Нягледзячы на крызіс, улады ўсё яшчэ спадзяваліся пабудоваць новы стадыён у Лідзе. Менавіта тады, у красавіку 1931 г. пасля вывучэння розных пляцовак было вырашана будаваць стадыён па вул. Школьнай, «на супраць гімназіі і школаў № 1 і 2»⁷⁵ – там ён знаходзіцца і зараз.

У траўні таго ж года пачала працаваць першая механічная пякарня ў Лідзе. Яе арганізавала суполка «з 10 пекараў на чале з А. Пупко, пякарня атрымала назву «Узорная механічная пякарня» і знаходзіцца па вуліцы Камерцыйнай, 14. Выпякаецца хлеб усіх гатункаў, а таксама рознае печыва і нават цукеркі. Працуе 50 чалавек»⁷⁶.

На пачатку восені 1930 г. ваявода Бачковіч⁷⁷ наведаў Ліду і разам з старастам Багаткоўскім і віцэ-бургамістрам Пупко наведаў новую электроўню, фабрыкі «Ардаць» і «Дротындустыя»⁷⁸.

У кастрычніку 1931 г. «Наваградскі Кур'ер» пісаў: «За апошнія 10 гадоў у Лідзе пабудавана 74 мураваных і 25 драўляных будынкаў. Чыгуначная станцыя штодзённа разгружае і загружае 10 вагонаў розных тавараў. Маецца дзве гімназіі – гарадская і дзяржаўная, дзяржаўная рамесная школа, сярэдняя гандлёвая школа піяраў, вярчэнная школа, розныя курсы, 4 агульнаадукацыйныя 7-класныя школы, некалькі яўрэйскіх школ і г.д.»⁷⁹.

На пасяджэнні гарадской рады пры канцы траўня 1933 г. была ўхвалена пастанова аб выдзяленні Лідскаму аддзелу Звяза настаўнікаў і яўрэйскаму культурна-

⁷⁶ Życie Nowogrodzkie. № 109 (823). 11 maja 1930.

⁷⁷ Андрэй Раствароўскі пісаў: «Ваяводамі ў Наваградку ў той час былі Уладзіслаў Рачкевіч, генерал Янушайціс і Зыгмунт Бачковіч, які атрымаў папулярную мянушку «Кадушкін». Ваявода Бачковіч не выносіў піцца гарэлкі, таму нават на банкетых дазваляў толькі мінеральную ваду. Ведаючы гэта, на такога кшталту мерапрыемствах наш дальні канец стала заўсёды рыхтаваў адмысловыя бутэлькі ад мінеральнай вады ці ліманату, у якія налівалі гарэлку. Неяк, падчас банкету, ужо не памятаю з якой нагоды, можа з-за Сельскагаспадарчай выставы, калі мы добра «запраўляліся» з нашых пляшак (стаяла добрая гарачыня), ваявода, які сядзеў пасярэдзіне стала, устаў і пайшоў на наш канец стала, дзе забраў «падрыхтаваную» бутэльку. Сакратар ваяводы, які сядзеў на нашым краі стала, не разгубіўся і выхапіў у ваяводы з рук бутэльку са словамі: «Пан Ваявода дазвольце?», потым зграбна схваў нашу і адкаркаваў сапраўдную бутэльку з мінеральнай вадой» – Гл.: Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogrodzkiej lat 1924–1928 // Gonicz Kresowy. 2003. № 41. S.15.

⁷⁸ Kurier Wileński. № 215 (1857). 18 września 1930.

⁷⁹ Kurier Nowogrodzki. № 25. 16 października 1931.

⁷³ Kurier Wileński. № 30 (1672). 6 lutego 1930.

⁷⁴ Kurier Wileński. № 68 (1710). 22 marca 1930.

⁷⁵ Słowo. № 93 (2601). 24 kwietnia 1931.

асветнаму таварыству «Тарбут» пляцаў для будаўніцтва дома Звяза настаўнікаў і 7-гадовай яўрэйскай агульнаадукацыйнай школы. Таксама на гэтым пасяджэнні было выдзелена 9 гектараў зямлі ў Слабодцы для будаўніцтва касцёла, школы і пастарунка, а таксама абшар пад плошчу, сад і сквер агульнага карыстання. Тады ж рада вырашыла звярнуцца да Міністэрства ўнутраных спраў з просьбай зацвердзіць гістарычны гарадскі герб 1590 г. з ільвом і ключамі на тарчы⁸⁰.

У сакавіку 1933 г. Рада Міністраў Польшчы выдзеліла на падтрымку дробнага будаўніцтва 15 мільёнаў золотых. З гэтай сумы наш горад атрымаў 60 тысяч⁸¹.

У 1935 г. дзякуючы дапамозе Фонду Працы, якую атрымала гарадское самакіраванне, «у горадзе пачаліся важныя работы, якія маюць першараднае значэнне для гаспадарчага і культурнага жыцця горада. Між іншым пачалася грунтоўная перабудова вуліцы Школьнай. Перабудова надасць вуліцы еўрапейскі выгляд і праз нівеляванне і перабрукоўку ездні, агароджу брусам, забрукоўку чатырохграннай пліткай ходнікаў і залажэнне траўнікаў зробіць з яе галоўную вуліцу горада. У бліжэйшы час па абодвух баках ходнікаў тут будуць пасаджаны два рады дрэваў. Таксама была перабрукавана вуліца 3-га Траўня і пабудаваны ходнікі. Праводзяцца работы на іншых вуліцах і на Рынкавай плошчы горада. Бургамістр Задурскі абяцаў перабудаваць усе вуліцы горада»⁸².

Эканамічнае развіццё ў значнай ступені прыпыніў сусветны эканамічны крызіс.

На пачатку трыццатых гадоў пачаўся адток з Польшчы замежнага капіталу. Буйныя польскія прадпрымальнікі для абароны ўласных інтарэсаў пачалі аб'ядноўвацца ў звязы – так званыя галіновыя картэлі. Дзякуючы гэтаму, ім лягчэй было ўводзіць дэмпінгавыя кошты на экспартныя тавары, што рабіла іх канкурэнтаздольнымі на вонкавых рынках. Разам з тым тыя ж самыя тавары на ўнутраным рынку прадаваліся

па завышаных коштах. Гэта вяло да падзення попыту і тым самым да абмежавання выпуску прадукцыі і фінансавых асігнаванняў у новыя капіталаўкладанні. У выніку расло беспрацоўе, а на рынку бракавала наяўных грошай. Польская прэса прыводзіла словы аднаго з варшаўскіх рабочых-будаўнікоў, які пасля таго як страціў працу, не мог плаціць за кватэру і вырашыў выдаткоўваць на жыццё не больш за палову златага ў дзень. Але, на жаль, праз некалькі месяцаў не стала і гэтых грошай, і ён не мог ужо купіць і ежы. У продажы харчы, вядома ж, былі, але бракавала грошай, каб іх купіць, крамы ж паранейшаму былі перапоўненыя ўсялякімі таварамі. А працу ён знайсці не мог.

У верасні 1930 г. газета «Беларуская Крыніца» паведаміла: «Крызыс... ужо вельмі моцна гне ў дугу ня толькі Польшчу, але і так абяднеўшае беларускае сялянства Зах. Беларусі»⁸³. На пачатку 1931 г. тая ж газета пісала: «Агульнай адзнакай гаспадарчага жыцця... Зах. Беларусі ў мінулым годзе быў крызыс: агульны спад цэнаў, крызыс земляробскі – як вынік несумяшчальнасці паміж цэнамі земляробскай і прамысловай вытворчасці, агульная надпрадукцыя і празмерны запас тавараў, недахоп грошаў, безработыце, корчанне гандлю, затрыманне доўгасрочных крэдытаў»⁸⁴.

Толькі пасля 1933 г. пачало паляпшацца становішча на ўнутраным рынку. З аднаго боку, павялічыліся сусветныя цэны на сельскагаспадарчую сыравіну, з другога, дзякуючы рэжыму эканоміі, урад атрымаў сродкі з дзяржбюджэту на арганізацыю грамадскіх работ для беспрацоўных. Большасць новых працоўных месцаў з'явілася дзякуючы рэалізацыі праграмы будаўніцтва чыгуначных і шасэйных дарог, водаправодаў і электрыфікацыі, рамонту вуліц і г.д. Гэта спрыяльна адбілася на развіцці бяднейшых раёнаў Польшчы, да якіх адносілася Заходняя Беларусь, і прывяло да павелічэння на рынку рэальнай грашовай масы. Павялічыўся попыт на прамысловыя тавары, і гэта ў сваю чаргу пачало стымуляваць развіццё прамысловасці.

⁸⁰ Słowo. № 139 (3277). 23 maja 1933.

⁸¹ Kurier Wileński. № 62 (2603). 9 marca 1933.

⁸² Słowo. № 273 (4122). 5 października 1935.

⁸³ Беларуская Крыніца. № 26. 9 верасня 1930.

⁸⁴ Беларуская Крыніца. № 2. 20 студзеня 1931.

Беспрацоўе і крызіс гарадской гаспадаркі

Увосень 1930 г. у прэсе з'яўляецца інфармацыя аб росце беспрацоўя ў нашым горадзе, і таму лідскае староства пачынае запісваць беспрацоўных у чаргу для працы ў Францыі⁸⁵. Але ўжо ў сакавіку таго ж года газета «Слова» паведамляла, што «жыхарка Ліды Марыя Стацкевіч атруцілася эсэнсіям. Нагодай гэтага кроку было тое, што яе муж выехаў на работу ў Францыю і не даваў аб сябе знаць»⁸⁶.

На пачатку 1931 г. у Лідзе адкрыўся адзел Віленскага фонду беспрацоўных⁸⁷. У верасні прэса паведамляла, што павятовы камітэт барацьбы з беспрацоўем пачаў збор грошай: першая грашовая ахвяра для беспрацоўных паступіла ад работнікаў тэхнічнага парку 5-га лётнага палка, якія сабралі 106 злотых 50 грошаў⁸⁸. Уладальнік буфета на лідскім вакзале Уладзіслаў Бжэзінскі ахвяраваў у фонд Камітэта па барацьбе з беспрацоўем 20 злотых⁸⁹. Сярод дзясяткаў іншых гараджан 2 злотыя на дапамогу беспрацоўным ахвяраваў і гісторык Міхал Шымялевіч⁹⁰.

Праз газеты павятовы камітэт дапамогі беспрацоўным прапанаваў, каб кожны, хто мае працу, штотысячна адлічваў нейкую квоту ў фонд дапамогі, «на гэта ўжо згадзіліся чыгуначнікі, настаўнікі, працоўныя кааператываў, чыноўнікі староства і павятовага аддзела, камунальнай ашчаднай касы і дарожнай управы»⁹¹.

Падобна на тое, што Лідскі камітэт барацьбы з беспрацоўем рэальна збіраў вялікія сумы грошай, бо нават падтрымліваў беспрацоўных у этнічнай Польшчы: «Павятовы камітэт дапамогі беспрацоўным ужо выслаў 4 вагоны з бульбай у г. Олькуш (Келецкае ваяводства) для дапамогі галадаючым»⁹².

Для змякчэння беспрацоўя ўлады падтрымлівалі дробны бізнес і саматужнікаў. Пры канцы лютага 1931 г.

«Камітэт павятовай выставы саматужнага промыслу пад пратэктаратам пані старасціны Зофі Багаткоўскай звяртаецца з просьбай да ўсіх, хто хоча, каб нашы людзі жылі ў дабрабыце і развіваліся саматужныя рамёствы... дапамагчы стварыць такую выставу»⁹³. Праз некалькі дзён гэты камітэт сабраўся. «На пасяджэнні... прысутнічала больш за 30 чалавек, у тым ліку старасціна і стараста. Пасля пасяджэння адзін з прысутных, саматужнік Фларыян Залескі, павёў усіх да сябе ў хату і прадэманстравалі піяніна, якое ён сам сканструяваў і вырабіў»⁹⁴.

Беспрацоўным давалася магчымасць зарабіць на сезонных муніцыпальных работах. «Два дні таму пачалася расчыстка вуліц горада ад лёду і снегу беспрацоўнымі. Аб гэтым самі беспрацоўныя прасілі старасту»⁹⁵. Тым не менш беспрацоўе становілася ўсё большай праблемай. У студзені 1932 г. каля 150 беспрацоўных учынілі скандал у лідскім магістраце. Выкліканая паліцыя затрымала некалькі актывістаў⁹⁶.

У верасні 1932 г. паведамлялася пра невялікае памяншэнне беспрацоўя ў горадзе, выкліканае наборам рабочых на фабрыку «Ардаць»⁹⁷.

Пры канцы 1933 г. «Кур'ер Віленскі» паведамляў, што ўзімку беспрацоўе ў Лідзе даходзіла да 2 500 чалавек на 22 000 жыхароў горада. А ў цёплую пару года з-за сезонных будаўнічых работ, большая частка з якіх была адмыслова арганізавана для беспрацоўных, іх колькасць скарацілася да 250 чалавек⁹⁸.

На пачатку верасня 1930 г. замест Бергмана бургамістрам быў абраны лекар палкоўнік Шчэпан Ардылоўскі⁹⁹. Новы бургамістр Ліды Шчэпан Ардылоўскі – былы галоўны лекар Віленскага гарнізона, нарадзіўся на Ковеншчыне, на Лідчыне жыві асаднікам у Шчытніках каля Белугруды¹⁰⁰.

⁸⁵ Życie Nowogródzkie. № 232 (946). 3 października 1930.

⁸⁶ Słowo. № 73 (2581). 29 marca 1931.

⁸⁷ Słowo. № 16 (2524). 21 stycznia 1930.

⁸⁸ Słowo. № 224 (2723). 30 września 1931.

⁸⁹ Kurier Nowogródzki. № 20. 10 października 1931.

⁹⁰ Kurier Nowogródzki. № 70 (156). 25 marca 1932.

⁹¹ Kurier Nowogródzki. № 39. 1 listopada 1931.

⁹² Kurier Nowogródzki. № 37. 30 października 1931.

⁹³ Życie Nowogródzkie. № 43 (1066). 22 lutego 1931.

⁹⁴ Życie Nowogródzkie. № 45 (1068). 25 lutego 1931.

⁹⁵ Życie Nowogródzkie. № 71 (1094). 27 marca 1931.

⁹⁶ Słowo. № 9 (2816). 13 stycznia 1932.

⁹⁷ Słowo. № 222 (3029). 9 września 1932.

⁹⁸ Kurier Wileński. № 292 (2833). 30 października 1933.

⁹⁹ Słowo. № 206 (2416). 9 września 1930.

¹⁰⁰ Życie Nowogródzkie. № 207 (921). 6 września 1930.

Праз 10 дзён газета «Слова» пісала: «Трэці раз было склікана пасяджэнне гарадской рады, і зноў яно не мела вынікаў. Пасяджэнне пачаў новаабраны бургамістр Ардылоўскі, які ў сваёй кароткай прамове адзначыў, што прыняў пасаду, каб працаваць для горада. Па прапанове раднага д-ра Сапоцькі быў зменены распарадак дня, у выніку чаго выбары лаўнікаў і віцэ-бургамістра перасунуты на канец пасяджэння... Увечары былі абраны два лаўнікі ў асобах Антона Прыбыткі і Марака Карчмара, якія былі лаўнікамі і да гэтага часу... Віцэ-бургамістр не быў абраны»¹⁰¹.

У цяжкім крызісе апынулася эканоміка горада, што прывяло да крызісу самакіравання. Першай ластаўкай праблем стала звальненне за недахопы ў працы бухгалтара магістрата Антона Салмановіча¹⁰², які працаваў пры папярэднім бургамістры Бергмане. Улетку паведамлялася: «20 ліпеня ўправа магістрата ў асобах бургамістра Шчэпана Ардылоўскага, намесніка бургамістра Мейлаха Пупко і лаўнікаў Прыбыткі Антона і Карчмара Марэка на бліжэйшым пасяджэнні, якое адбудзецца 25 ліпеня, фактычна вырашыла падаць у адстаўку.

21 ліпеня бургамістр у павятовым адзеле дакладваў пра немагчымасць палепшыць фінансавы стан горада і немагчымасць супольнай працы з гарадской радай. Павятовы адзел вырашыў звярнуцца да ваяводы з просьбай распусціць гарадскую раду і прызначыць камісара для часовага кіравання горадам. Фінансавы стан горада падкасіла будаўніцтва ў 1928–30 гг. двух аб'ектаў, якія каштавалі каля 2 000 000 злотых, з гэтай сумы толькі каля 800 000 злотых у выглядзе доўгатэрміновых крэдытаў дала ўправа Віленскай вучэбнай акругі, а рэшту грошай магістрат атрымаў праз кароткатэрміновыя крэдыты ў прыватных асоб і банкаў, якія зараз патрабуюць аплаты. У выніку розныя суды наклалі арышт на гарадскую нерухомасць коштам у 500 000 злотых. Гэта вынік будоўлі гарадской электроўні і агульнаадукацыйнай

школы. Магістрат прасіў доўгатэрміновы крэдыт у 500 000 злотых і адтэрміноўку па выплатах крэдытаў»¹⁰³.

У кастрычніку паведамлялася, што горад меў дэфіцыт бюджэту ў 1 149 410 злотых, а крэдыт у 500 000 злотых і адтэрміноўку выплат па старых крэдытах яшчэ не атрымаў: «Над горадам павіс злы фатум... Бургамістр Ардылоўскі падаў у адстаўку і яго месца часова заняў вядомы педант, былы сакратар Павятовага аддзела Юзаф Задурскі, які павёў справу цвёрдай рукой, супакоіўшы сваркі радных»¹⁰⁴. Бургамістр Юзаф Задурскі выконваў свае абавязкі часова.

У лістападзе гарадской радай быў абраны магістрат і прыняты бюджэт на 1931–32 гг. Гораду было неабходна выплаціць для пагашэння пазык 233 139 злотых на працягу года. Акрамя гэтага, трэба было плаціць адсоткі: па доўгатэрміновых крэдытах 61 256 злотых і 126 683 па кароткатэрміновых – разам 187 939 злотых, ці 515 злотых штодзённа. Радныя адзначылі, што нармальнае функцыянаванне гарадской гаспадаркі ў такіх умовах амаль што немагчыма і трэба працаваць над рэструктурызацыяй даўгоў. На пасяджэнні адзначаліся фінансавыя злоўжыванні пры бургамістры Бергмане¹⁰⁵.

3 жніўня 1932 г. гарадская рада¹⁰⁶ ўхваліла рашэнне звярнуцца ў Куратарыю Віленскай школьнай акругі з прапановай адтэрміноўкі да 1936 г. выплаты пазык на суму 142 500 злотых за будоўлю школы¹⁰⁷.

Тым не менш, у сакавіку 1932 г. «Наваградскі Кур'ер» аптымістычна пісаў: «Можа дзе і ёсць крызіс, але ў нас, у Лідзе – няма. Аб гэтым кажучь новыя прадпрыемствы, рэстараны, вялікія крамы ў еўрапейскім стылі і з'яўленне гуку ў кіно. Не хачу быць галаслоўным і прыводжу факты. А менавіта: пачала працаваць алярня Голдберга, інвалід Юзаф Пеляк праз некалькі дзён адкрывае па-еўрапейску абсталяваны рэстаран па вуліцы 3-га Траўня

¹⁰¹ Słowo. № 215 (2425). 19 września 1930.

¹⁰² Życie Nowogrodzkie. № 61 (1084). 15 marca 1931.

¹⁰³ Życie Nowogrodzkie. № 179 (1192). 25 lipca 1931.

¹⁰⁴ Kurier Nowogrodzki. № 26. 17 października 1931.

¹⁰⁵ Kurier Nowogrodzki. № 48. 12 listopada 1931.

¹⁰⁶ Słowo. № 162 (3300). 17 czerwca 1933.

¹⁰⁷ Słowo. № 188 (2995). 5 sierpnia 1932.

(пад гатэлем “Варшава”), Б. Ковенскі адкрыў па-еўрапейску абсталяваную краму тканін па вуліцы Сувальскай (на-супраць цукерні “Амерыка”), Яблонскі і Левін пераабсталявалі свае кінатэатры ў гукавыя»¹⁰⁸.

Але насамрэч праблемы горада не скончыліся, і 14 чэрвеня 1933 г. гарадская рада замест Юзафа Задурскага 8 галасамі «за» пры 5 «устрымаўшыхся» абрала бургамістрам горада суддзю на пенсіі Войцеха Шчасновіча¹⁰⁹. Але ўзніклі праблемы з яго зацвярджэннем, і ў выніку «новаабраны бургамістр Ліды Шчасновіч падаў у адстаўку, сход радных для абрання іншага бургамістра не прынёс вынікаў»¹¹⁰. Таму павятовы стараста сваім рашэннем прызначыў бургамістрам горада Міхала Клаўдзія Бараноўскага з Навагрудка¹¹¹.

На пачатку 1934 г. гарадская рада не змагла ўхваліць бюджэт горада, бо вялікая група радных адмыслова адмовіліся прыйсці на два пасяджэнні рады. Адміністрацыйныя ўлады наладжылі на гэтых радных грашовае штраф¹¹².

Заканчэннем крызісу гарадской улады можна лічыць вяртанне пры канцы жніўня 1934 г. на пасаду бургамістра Юзафа Задурскага, за якога аднагалосна прагаласавалі ўсе радныя¹¹³. Задурскі заставаўся на гэтай пасадзе да верасня 1939 г.

Рэгуляванне цэн

Эканамічная сітуацыя самым згубным чынам адбівалася на становішчы вёскі. Сяляне, не знаходзячы пакупнікоў, змяншалі цэны на свае тавары. Узніклі так званыя нажніцы цэнаў, гэта значыць усё больш станавіўся разрыў паміж цэнамі на прамысловыя тавары і сельскагаспадарчую прадукцыю. Напрыклад, да 1935 г. у параўнанні з 1928 г. цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю ў сярэднім панізіліся на 65 % – гэта значыць, каб атрымаць за свае вырабы тыя ж грошы, як у 1928 г., селянін павінен быў прадаць іх у тры разы больш у фізічным вымярэнні! А селянін не

мог не прадаваць свае вырабы, бо павінен быў плаціць падаткі і купляць неабходныя для жыцця прамысловыя вырабы. Таму селяніну сталі не па кішэні неабходныя яму тавары – запалкі, свечкі, адзежа і г.д. На нажніцах цэнаў нажываўся пасрэднік (гандляр), які скупляў сельскагаспадарчыя прадукты па нізкіх цэнах з наступным перапродажам іх на гарадскіх рынках.

Урад, імкнучыся змякчыць найболей хваравітыя наступствы крызісу, вырашыў абмежаваць самаўпраўнасць прыватных прадпрыемстваў і пачаў кантраляваць цэны. Зрэшты, так рэагаваў на эканамічны крызіс увесь капіталістычны сусвет. Прэса стала друкуе табліцы з адміністрацыйна дазволеным паніжэннем цэнаў на харчовыя тавары і з адміністрацыйна вызначанымі цэнамі: «Камісія па вывучэнні цэнаў пры Лідскім старостве прызначыла новыя цэны на мясныя вырабы, сала і мяса: сала сухое 1 гатунку 2,1 зл. за 1 кг, тое самае 2 гатунку 2 зл., сала свежае, несалёнае 1,80 зл., шынкі вэнджаная 3,8 зл., паляндвіца 4 зл., сардэлькі 3 зл., сасіскі 3,4 зл., каўбаса літоўская 4 зл., кракаўская сухая 3,4 зл., бачок вэнджаны 2,6 зл., свежы 1,5 зл., мяса свініна 1,3 зл.»¹¹⁴.

Пры канцы жніўня 1932 г. камісія гарадской рады вырашыла зменшыць цану на электрычную энергію, якая выкарыстоўваецца для прамысловых мэтаў, а таксама для дзяржаўных устаноў і на гаспадарчыя мэты ў побыце (электрычныя пліты, чайнікі і г.д.). Тады ж магістрат змог выплаціць заробкі працоўным гарадской электроўні за чэрвень¹¹⁵. Але ў лістападзе «Навагрудскі Кур'ер» пісаў: «Кошт электрычнасці ў Лідзе занадта вялікі. Кілават-гадзіна каштуе 1 злоты, калі ў іншых гарадах – ад 0,5 да 0,6 злотага»¹¹⁶.

Чыгунка

З 1924 г. на чыгуначнай станцыі Сялец існаваў буфет, якім валодала Каміла Дашкевіч, у 1930 г. гэты бізнес прайшоў перарэгістрацыю¹¹⁷.

Пры самым канцы 1930 г. чыгуначныя

¹⁰⁸ Kurier Nowogródzki. № 64 (150). 18 marca 1932.

¹⁰⁹ Słowo. № 162 (3300). 17 czerwca 1933.

¹¹⁰ Kurier Nowogródzki. № 170 (587). 25 czerwca 1933.

¹¹¹ Słowo. № 194 (3332). 19 lipca 1933.

¹¹² Słowo. № 62 (3554). 5 marca 1934.

¹¹³ Słowo. № 231 (3723). 25 sierpnia 1934.

¹¹⁴ Kurier Nowogródzki. № 37. 30 października 1931.

¹¹⁵ Słowo. № 206 (3013). 24 sierpnia 1932.

¹¹⁶ Kurier Nowogródzki. № 295 (381). 22 listopada 1932.

¹¹⁷ Słowo. № 32 (2242). 8 lutego 1930.

ўлады паведамлі пра намер пусціць маторныя вагоны (продкі сучасных дызельцягнікоў) па маршруце «Ваўкавыск – Слонім – Баранавічы» і «Ваўкавыск – Ліда»¹¹⁸. Такія вагоны з'явіліся толькі ўлетку 1935 г., калі Віленская дырэкцыя чыгункі атрымала 5 двухвосевых вагонаў з рухавікамі ў 100 к.с. для абслугоўвання ліній ад Вільні да Ліды, Гародні і Нова-Вілейкі, «гэтыя вагоны зменяць сучасныя цягнікі з паравозамі»¹¹⁹.

Прэса неаднаразова пісала пра неабходнасць будаўніцтва віядука над чыгункай, каб злучыць раёны горада Слабодку і Пяскі з цэнтрам. Адсутнасць віядука прыводзіла на няшчасных выпадкаў, бо толькі адзін пешы пераход злучаў раён горада Ферма з Слабодкай, пры тым, што дзеці з горада хадзілі ў чыгуначную школу, якая ў той час мясцілася каля сучаснай школы № 10¹²⁰.

У 1932 г. заканчвалася аднаўленне чыгуначнага моста цераз Нёман каля вёскі Сялец. 13 студзеня на гэтай будоўлі здарыўся няшчасны выпадак: рабочы з-пад Нясвіжа Акрынскі Антон, знаходзячыся на рыштаваннях, упаў з вялікай вышыні на зямлю. З цяжкімі пашкоджаннямі яго прывезлі ў лідскі шпіталь¹²¹. 6 верасня адбыліся агульныя інжынерныя выпрабаванні канструкцый гэтага моста агульнай даўжынёй у 200 м. «Мост будзе перададзены для ўжытку пры канцы бягучага года... кошт будоўлі склаў 1 мільён злотых»¹²². 23 лістапада быў устаноўлены на месца першы пралёт новапабудаванага моста ў Сяльцы цераз Нёман. «Астатнія тры пралёты будуць устаноўлены на сваіх месцах у бліжэйшы час. Новы мост цераз Нёман будзе складацца з чатырох пралётаў і мець даўжыню ў 200 метраў... Нагляд над работамі ажыццяўлялі начальнік дарожнага аддзела ў Лідзе інжынер Мярвінскі, рэвізор руху Катовіч, гандлёвы кантралёр Асецкі. Да гэтага часу цягнікі як з Ліды, так і з Баранавіч даходзілі толькі да моста, а пасажыры і грузы перавозіліся на другі бераг па часовым мосце»¹²³.

¹¹⁸ Słowo. № 292 (2502). 20 grudnia 1930.

¹¹⁹ Słowo. № 228 (4077). 21 sierpnia 1935.

¹²⁰ Kurier Wileński. № 13 (1655). 17 stycznia 1930.

¹²¹ Kurier Nowogródzki. № 13 (99). 17 stycznia 1932.

¹²² Słowo. № 219 (3026). 6 września 1932.

¹²³ Słowo. № 297 (3104). 24 listopada 1932.

На пачатку 1935 г. лідскі вакзал атрымаў табліцы, якія арыентавалі пасажыраў у часе прыбыцця і адпраўкі пасажырскіх цягнікоў. «Такія табліцы будуць забяспечаны гадзіннікамі, якія будуць паказваць час адпраўкі дадзенага цягніка. Гэтая інавацыя ўжо працуе на Віленскім вакзале»¹²⁴.

9 ліпеня 1930 г. Аляксандра Брэйва, вяртаючыся ад сваякоў, якія жылі каля казармаў 77-га палка, пад віядукам за шпіталем трапіла пад цягнік № 323 з Вільні. Будучы глухой, яна не чула набліжэнне цягніка. На нябожчыцы знойдзена торбачка з 11 царскімі залатымі дзесяцірублёвымі манетамі, якую яна, верагодна, заўжды насіла ў сябе на грудзях¹²⁵.

У лютым 1931 г. цягнік на перагоне Ліда – Скрыбаўцы на пераездзе ў Парачаных наехаў на фурманку, у выніку чаго конь быў забіты, а ўласнік фурманкі Ян Гайда цяжка паранены¹²⁶.

Пры канцы сакавіка 1931 г. стрэлачнік Леанард Каханоўскі (жыў у вёсцы Гарні) патрапіў пад цягнік і загінуў¹²⁷.

15 траўня 1931 г. машыніст цягніка, які ішоў з Ліды да Баранавіч, у момант, калі цягнік мінаў станцыю Дварэц, заўважыў, што мост, па якім ён павінен быў ехаць, гарыць. Верагодна, гэта быў яшчэ часовы драўляны мост, які застаўся пасля Першай сусветнай вайны. Машыніст спыніў цягнік і разам з чыгуначнікамі, якія прыбеглі са станцыі, патушыў мост. Паліцыя выявіла, што гэта быў падпал¹²⁸.

16 студзеня 1934 г. у 9.20 на чыгуначнай станцыі Ліда паравоз, які выязджаў з дэпо па пабочнай каляі, сутыкнуўся з пасажырскім цягніком «Ліда – Баранавічы». У выніку паравоз пасажырскага цягніка перакуліўся. Параненых не было. Усё здарэнне праходзіла на вачах у вялікай колькасці людзей, бо на станцыі ў гэты момант спыніліся яшчэ і варшаўскі, і віленскі цягнікі. Пачалося следства, абодва машыністы былі затрыманы¹²⁹.

¹²⁴ Słowo. № 23 (3872). 24 stycznia 1935.

¹²⁵ Kurier Wileński. № 158 (1800). 12 lipca 1930.

¹²⁶ Słowo. № 35 (2543). 13 lutego 1931.

¹²⁷ Słowo. № 71 (2579). 27 marca 1931.

¹²⁸ Słowo. № 111 (2619). 16 maja 1931.

¹²⁹ Kurier Wileński. № 15 (2905). 17 stycznia 1934.

Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё

Дзяржаўная гімназія

У красавіку 1930 г. дырэкцыя публічных работ пры Навагрудскай ваяводскай управе аб'явіла тэндэр на мантаж цэнтральнага ацяплення, водаправода і каналізацыі ў гмаху дзяржаўнай гімназіі, будаўніцтва якой падыходзіла да канца¹³⁰.

З 26 па 30 траўня 1930 г. у дзяржаўнай гімназіі праходзілі экзамены выпускнікоў. Экзаменамі кіравалі начальнік ІІ аддзела Кураторыюма адукацыі Ян Бобка і дырэктар гімназіі Вацлаў Белакоз. У той год гімназію паспяхова скончылі Плунгус Генрык, Вадэйка Станіслаў, Петрашкевіч Ідалія, Ліпінская Марыя, Вільтас Рычард, Курчэўская Ванда, Дрозд Каэтан, Жукоўская Рэгіна, Макарэвіч Зміцер, Капалюк Станіслаў, Запаснік Аляксандр, Залкінд Маша, Філіпчук Міхал, Сянкевіч, Рабіновіч Фрадэль, Вітажэнец Гелена, Малевіч Марыя, Любчанскі Мойша, Стукатар Рахель, Ліпшыц Рыва, Вінаградава Соня, Бенеш-Крывец Юзаф, Давідовіч Беньямін, Грабоўскі Ян, Дэлімала Баляслаў, Сянкевіч Уладзіслаў, Ігнатовіч Паўлін. Урачыстае ўручэнне пасведчанняў аб адукацыі адбылося 15 чэрвеня¹³¹.

Ганаровае адкрыццё і асвячэнне новага будынка гімназіі адбылося ў адзін дзень з адкрыццём помніка на плошчы Славы – 12 лістапада 1930 г., у дзень Незалежнасці¹³². Прэса паведамляла, што новы гмах гімназіі быў пабудаваны «з ініцыятывы Маршала Пілсудскага»¹³³.

Пры канцы 1931 г. у Лідзе на 10 старонках выйшаў першы нумар часопіса гімназічнай моладзі «Малады лес». Часопіс змяшчаў два артыкулы («І зноў да працы» і «Шанаванне Эдысана»), два вершы, хроніку, з якой чытач мог даведацца, што ў гімназіі ёсць аб'яднанні «Братняя дапамога», «Кола паланістыкі» і «Кола дакладных навук імя Ньютана». Часопіс заканчваўся раздзелам вучнёўскага гумару. Рэдактар

прафесар гімназіі Мар'ян Ганус, а таксама вучні С. Шалюбскі і М. Ілютовіч. Часопіс добра прыняла гарадская інтэлігенцыя¹³⁴.

На пачатку 1932 г. у гімназіі прафесар Канстанты Малыніч з Навагрудскага звязу аматараў радыё прачытаў лекцыю пра радыёвяшчанне як форму культуры. На лекцыі прысутнічала каля 200 чалавек¹³⁵.

Летам 1932 г. святкавалася дзесяцігоддзе дзяржаўнай гімназіі: «11 і 12 чэрвеня дзяржаўная гімназія ў Лідзе будзе адзначаць дзесяцігоддзе. Ва ўрачыстасцях будуць удзельнічаць куратар вучэбнай акругі Шалангоўскі, ваявода Костка-Бярнацкі, генерал Літвіновіч. У першы дзень пройдзе набажэнства за памёршых выкладчыкаў і вучняў, а таксама спартыўныя спаборніцтвы. На другі дзень пасля набажэнства адбудзецца адкрыццё памятнай шыльды, святочная акадэмія і сустрэча з выпускнікамі, на заканчэнне – бал. У сувязі з 10-годдзем гімназіі будзе выдадзена багатая манаграфія пра гімназію на тле гісторыі горада»¹³⁶.

15 кастрычніка 1932 г. у дзяржаўнай гімназіі ў межах Дня Шапэна прайшоў музычна-вакальны вечар: «Пра вялікага музыканта расказала прафесар гімназіі А. Калокша. Пасля чаго камерны ансамбль гімназіі выканаў прэлюдыю. Вучань Жукоўскі прадэкламаваў «Тастамант» Славацкага, жаночы квартэт пад акампанемент камернага ансамбля выканаў «Зычэнне» і «Мары». Мужчынскі хор спеў кантату, вучань Якуціс спеў «Жаль». Вучань Драмовіч выступіў у жанры меладекламацыі, вучань Пупко сыграў на скрыпцы «Накцюрн». Пры канцы змешаны хор разам з сімфанічным аркестрам 77-га палка выканаў A-dur»¹³⁷.

Стэфан Вітажэнец (15.01.1908–30.12.1994)
скончыў Лідскую дзяржаўную гімназію імя гетмана Хадкевіча ў 1929 г., потым вучыўся ў школе падхарунжых лётнага рэзерву (1930 г.), у Цэн-

¹³⁰ Słowo. № 85 (2295). 11 kwietnia 1930.

¹³¹ Kurier Wileński. № 130 (1772). 7 czerwca 1930.

¹³² Słowo. № 258 (2468). 9 listopada 1930.

¹³³ Słowo. № 258 (2468). 9 listopada 1930.

¹³⁴ Kurier Nowogródzki. № 44. 7 listopada 1931.

¹³⁵ Kurier Nowogródzki. № 43 (129). 23 lutego 1932.

¹³⁶ Kurier Nowogródzki. № 128 (214). 6 czerwca 1932.

¹³⁷ Kurier Nowogródzki. № 264 (350). 21 października 1932.

тры падрыхтоўкі афіцэраў авіяцыі ў Дэмбліне (1932 г.), на курсах вышэйшага пілатажу пры Лётнай школе ў Грудзензе (1933 г.). Да 1939 г. служыў інструктарам у лётнай школе.

Удзельнік Другой сусветнай вайны. Здзейсніў 208 баявых вылетаў. За два месяцы паветранай бітвы над Вялікабрытаніяй збіў 5 нямецкіх самалётаў, адным з іх кіраваў нямецкі ас Хорст Тэтзен. Камандаваў эскадрылляй, дывізіёнам, знішчальным крылом. Скончыў вайну падпалкоўнікам.

У 1945 г. быў камандантам Школы пачатковага пілатажу, затым два гады да расфарміравання камандаваў Другім польскім знішчальным крылом. У 1948 г. вярнуўся ў Польшчу, пасяліўся з бацькамі ў Лодзі. У 1957 г. ізноў быў прызваны ў Войска Польскае. Служыў у апарце камандавання Паветраных сіл, 9 гадоў быў камандантам Цэнтра падрыхтоўкі лётчыкаў у Модліне. Узнагароджаны ордэнам «Віртуці Мілітары», Ганаровым Лётным крыжам Вялікабрытаніі, Срэбным крыжам ордэна «Віртуці Мілітары», трохразова Крыжам за доблесць, Крыжам баявых дзеянняў на Захадзе.

У 1968 г. у званні палкоўніка выйшаў на пенсію. Доўгія гады ўзначальваў Саюз польскіх лётчыкаў. Памёр 30 снежня 1994 г. Пахаваны ў Варшаве на могілках у Павонзках сярод вайсковых лётчыкаў. Пасмяротна ўзнагароджаны Камандорскім крыжам з Зоркай ордэна Адраджэння Польшчы. Правёў у паветры 4 238 гадзін, лётаў на 31 тыпе самалётаў. Адзіны з лётчыкаў чалец Капітулы ордэра «Віртуці Мілітары».

Трэба дадаць, што з двух дамоў па вул. Сувальскай (Савецкай, 32, 34), пабудаваных у стылі функцыяналізму напрыканцы 1930-х гадоў, дом Сувальская, 92 (Савецкая, 32) належаў Малеўскім¹³⁸. Дом па адрасе Сувальская, 94 (Савецкая, 34) пабудоваў лідскі радны і землеўладальнік Баляслаў Вітажэнец¹³⁹, бацька Стэфана Вітажэнца, сям'я жыла тут да 1939 г. Гэтыя дамы існуюць і зараз.

Школы

На пачатку красавіка 1930 г. школьны гмах імя прэзідэнта Нарутовіча быў прыняты адмысловай камісіяй, якая прызнала, што будынак якасна пабудаваны і цалкам адпавядае свайму прызначэнню. Было вырашана зрабіць яшчэ агароджу і школьны стадыён. 10 красавіка 1930 г. у гэтай школе адбыліся першыя ўрокі¹⁴⁰. Гэты дзень

можна святкаваць як дзень нараджэння сучаснай школы № 1 г. Ліды.

Газета «Навагрудскае жыццё» пісала: «Адкрылася агульнаадукацыйная школа. ...гмах памерам 13 300 м³ пабудаваны за 801 000 злотых згодна з найноўшымі патрабаваннямі і складаецца з дзвюх школь-блiзнят, мае 7 класных пакояў для агульнага выкладання, 1 залу прыродазнаўства, 1 залу ручной працы і 1 гімнастычную залу»¹⁴¹.

На пачатку сакавіка ў Забалацкай гміне знойдзена 2 малаткі з чэсанага каменю, якія праз нейкі час былі перададзены ў Ліду ў школьны музей школы № 1 і 2¹⁴².

У траўні 1930 г. жаночая школа № 1 была перанесена ў новы гмах імя прэзідэнта Нарутовіча па вуліцы Школьнай: «Зараз школьная моладзь зможа карыстацца самым новым абсталяваннем школы, і мы не памыліся, калі скажам, што вучні будуць мець усё самае лепшае. Школа мае вялікія класы, дасканалую вентыляцыю, шырокія вокны, замест былых лавак – столікі з пюпітрамі, і для кожнага вучня – зручнае крэсла. Таксама ёсць адмысловае гімнастычная зала і майстэрні»¹⁴³. А з «Навагрудскага жыцця» дазнаёмся, што «з вуліцы Замкавай у новы школьны гмах на Выгане перанесена жаночая школа»¹⁴⁴.

Пры канцы траўня 1930 г. камітэт па арганізацыі дзіцячых летніх лагераў узначаліла Зоф'я Багаткоўская, дачка гісторыка Міхала Шымялевіча і жонка лідскага старасты Генрыка Багаткоўскага. На летні адпачынак выдзялялася з бюджэту горада 6 000 злотых – планавалася стварыць 3 лагеры агулам на 160 месцаў¹⁴⁵.

Пры канцы жніўня таго ж года газета «Наваградскае жыццё» пісала: «Гімназія магістрата г. Ліды была перанесена ў грунтоўна адрамантаваны гмах п. Янушкевіча па вул. Замкавай, 25. У гмаху маецца 8 лекцыйных пакояў, вялікая гімнастычная зала, кабінеты прыродазнаўства і фізікі. Фізіку будзе выкладаць сам дырэктар гімназіі Пякарскі па

¹³⁸ Ciechanowicz Lech, Ryszard Mierzwa. Niezapomniana ulica Suwalska lat trzydziestych XX wieku // Ziemia Lidzka. № 4 (56). 2003.

¹³⁹ Siemionow Aleksander. Pilot Stefan Witorzeńc // Ziemia Lidzka. № 2–3 (30–31). 1998.

¹⁴⁰ Kurier Wileński. № 88 (1730). 15 kwietnia 1930.

¹⁴¹ Życie Nowogrodzkie. № 86 (800). 11 kwietnia 1930.

¹⁴² Kurier Wileński. № 70 (1712). 25 marca 1930.

¹⁴³ Słowo. № 106 (2316). 9 maja 1930.

¹⁴⁴ Życie Nowogrodzkie. № 106 (820). 8 maja 1930.

¹⁴⁵ Słowo. № 121 (2331). 28 maja 1930.

навейшай методыцы, з вялікай колькасцю практычных заняткаў. Новае памяшканне значна лепшае за ранейшае па вуліцы Пілсудскага»¹⁴⁶. У тым жа нумары надрукавана аб'ява наступнага зместу: «Гімназія магістрата г. Ліды з правамі дзяржаўных школ. Дырэкцыя гімназіі паведамляе, што школьны год пачнецца з 2 верасня. Збор вучняў у 9.00 на набажэнства ў новым памяшканні гімназіі. Уступныя экзамены для ўсіх класаў адбудуцца 1, 2, 3 і 4 верасня ў 16.00. Бацькі павінны заплаціць за навучанне да 30 жніўня... З пачаткам заняткаў усе вучні абавязаны насіць форму гімназіі»¹⁴⁷.

А 15 верасня ў прысутнасці ваяводы Бачковіча, старасты Багаткоўскага, візітатара піяраў Курчэўскага, камандзіра 5-га лётнага палка падпалкоўніка Івашкевіча пры вялікай колькасці жыхароў горада была асвечана Гандлёвая школа ў Лідзе¹⁴⁸.

У снежні 1930 г. вялікая колькасць вучняў на Лідчыне захварэла на грып і не хадзіла ў школу. Хварэлі і выкладчыкі: «У самой Лідзе ў дзяржаўнай гімназіі захварэла палова выкладчыкаў і шмат вучняў, ёсць намер спыніць заняткі»¹⁴⁹.

1931 г. пачаўся з святкавання 25-годдзя барацьбы за польскую школу. У Лідзе быў створаны камітэт святкавання, у які ўвайшлі дырэктары гімназій Белакоз і Пякарскі, настаўнікі Оркуш і Барбурскі¹⁵⁰.

На пачатку 1934 г. прэса паведамляла: «Стараннямі ўправы гуртка планерыстаў у Лідзе і дзякуючы дырэкцыі і вучням Дзяржаўнай рамеснай школы ў варштатах школы пабудаваны два планёры «Варона». Урачыстае асвячэнне планёраў адбудзецца 30 студзеня ў 13.30 на плошчы Збаўцы ў Лідзе»¹⁵¹. Лідскія планёры былі першымі лятальнымі апаратамі, пабудаванымі ў Заходняй Беларусі. Абодва планёры прайшлі сертыфікацыю, былі прыняты ў эксплуатацыю міжнародным бюро «Верытас» і прызнаныя прыдатнымі для палётаў.

Дзяржава падтрымлівала развіццё краязнаўства: «Віленскі школьны інспектар даручыў лідскім настаўнікам агульнаадукацыйных школ (і не толькі лідскім) збіраць матэрыял і рыхтаваць да друку манаграфіі пра мясцовасці, дзе знаходзяцца гэтыя школы. Падобна, не гістарычныя манаграфіі, які рэканструююць агульныя падзеі нашага краю, а менавіта такія працы маглі бы стаць... падмуркамі рэгіяналізму»¹⁵².

Культура

Як і ў папярэднія гады, Ліду рэгулярна наведвалі розныя творчыя калектывы. Не мае сэнсу пералічваць усе гастролі, але, напрыклад, 14 і 15 студзеня 1930 г. у Лідзе гастраліравала Варшаўская опера. На сцэне кінатэатра «Нірвана» былі паказаны спектаклі «Галька» і «Кармэн»¹⁵³, а пры канцы чэрвеня 1934 г. у Лідзе гастраліраваў цырк Зрулоўскага, «які разбіў свае намёты ў парку пры вуліцы 3-га Траўня»¹⁵⁴.

У Лідзе з канца 1920-х гг. існаваў тэатральны гурток, якім кіраваў Караль Юрага. На пачатку 1930 г. паведамлялася, што гурток паставіў п'есу «Чары мундзіра» і паказваў яе на сцэне Дома культуры (Ogniska) чыгуначнікаў і кінатэатра «Нірвана», і нават у Лідскай турме¹⁵⁵.

У 1928 г. па ініцыятыве дырэктара школы ў Нёмане «А» (Бярозаўка) Е. Кісялеўскага пры вячэрнім адзеле школы таксама быў арганізаваны тэатральны гурток. Гурток паставіў некалькі п'ес і нават зарабіў 194 злотыя, з якіх 48 злотых перадаў у касу ўзаемнай дапамогі, 50 злотых – школе і на 27 злотых закупаў рэчы для тэатра. На пачатку 1930 г. гурток рыхтаваў да паказу адразу дзве пастаноўкі¹⁵⁶.

29 чэрвеня 1930 г. быў асвечаны кутні камень і пачата ганаровае будаўніцтва помніка Незалежнасці на плошчы Славы. Будаўніцтва асвяціў ксёндз-дэкан Баярунец у прысутнасці прадстаўнікоў улад, войска, вучняў школ, сяброў розных арганізацый і насельніцтва горада.

¹⁴⁶ Życie Nowogródzkie. № 197 (911). 27 sierpnia 1930.

¹⁴⁷ Там жа.

¹⁴⁸ Kurier Wileński. № 215 (1857). 18 września 1930.

¹⁴⁹ Słowo. № 288 (2498). 16 grudnia 1930.

¹⁵⁰ Słowo. № 12 (2520). 16 stycznia 1931.

¹⁵¹ Słowo. № 23 (3515). 25 stycznia 1934.

¹⁵² Słowo. № 117 (3609). 2 maja 1934.

¹⁵³ Życie Nowogródzkie. № 10 (724). 12 stycznia 1930.

¹⁵⁴ Słowo. № 171 (3663). 26 czerwca 1934.

¹⁵⁵ Kurier Wileński. № 25 (1667). 31 stycznia 1930.

¹⁵⁶ Kurier Wileński. № 54 (1696). 6 marca 1930.

У фундамент была ўмуравана цынкавая скрынка з дакументам на пергаменце наступнага зместу: «Справа зроблена 29 чэрвеня 1930 г. у старым горадзе Гедзіміна Лідзе, у часы Прэзідэнта, прафесара, д-ра Ігнацыя Масціцкага, калі Маршалам Польшчы і Духоўным Правадыром народа быў Юзаф Пілсудскі, Прэм'ерам Урада – палкоўнік Валеры Славэк, а дырэктарам Дзяржаўнай гімназіі імя гетмана Караля Хадкевіча ў Лідзе – Вацлаў Белакоз, у прысутнасці Старасты Генрыка Багаткоўскага, прадстаўнікоў Войска, Грамадскасці, Улад, арганізацый дапрызыўнай падрыхтоўкі, а таксама розных дэлегацый, склалі гэты Ганаровы акт пабудовы «Помніка Незалежнасці». Гэты помнік, фундаваны школьнай моладдзю Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча ў Лідзе і добраахвотнымі складкамі, быў высвечаны ў памяць усіх тых, хто сваёю цяжкай працай і ахвярай крывёй прычыніўся да нашай Свабоды. Мы, ніжэй падпісаныя, у доказ гарачай любові да Айчыны, робім гэта на вечныя часы, для прыкладу нашчадкам і для ўласных сэрцаў». Пасля выступу ксяндза-дэкана Баярунца аркестр пажарнай аховы граў гімн, і потым усе разам спявалі «Божа, што ж Польшча». Ідэю ўсталявання помніка высунулі ў 1928 г. вучні гімназіі. Першы праект помніка не знайшоў падтрымкі адмыслоўцаў. Аднак праз нейкі час быў зацверджаны праект студэнта-архітэктара Браніслава Кліцкага. Гранітны помнік выканаў скульптар Трапіла-Бароўскі з Наваградка па цане 4 500 злотых¹⁵⁷. Ужо пасля ганаровай закладкі помніка газета «Слова» пісала: «Праект помніка, распрацаваны студэнтам архітэктуры Варшаўскай палітэхнікі Браніславам Кліцкім, ужо зацверджаны. Ён цалкам вытрыманы ў мадэрнісцкім стылі і будзе выкананы з граніту ў трох колерах. На прырэдняй сцяне будзе табліца з надпісам: «У дзесяцігадовыя ўгодкі Незалежнасці, Тым усім, хто ахвяраваў жыццём, цярапенне, працу і гэтым прычыніўся да нашай Свабоды, на памяць будучым пакаленням, удзячная моладзь Дзяржаўнай гімназіі імя Гетмана

Караля Хадкевіча ў Лідзе паставіла гэты помнік»¹⁵⁸.

Помнік Незалежнасці быў адкрыты 12 лістапада – у дзень Незалежнасці Польшчы ў прысутнасці міністра сельскагаспадарчых рэформ Станевіча, ваяводы Рачкевіча, Прэзідэнта акруговага земскага суда Вушацкага, дырэктара Сельскагаспадарчага банка Мацулевіча і прастаяў да 1939 г.

27 сакавіка 1931 г. «на агульны сход сяброў Таварыства аматараў навукі ў старостве сабраліся толькі 4 чалавекі з 40 сяброў таварыства. Гэта два сябры ўправы таварыства – дырэктар гімназіі Пякарскі, Клышэйка і два шараговыя сябры – Людоўскі Вацлаў і Прыбытка Антон»¹⁵⁹.

11 верасня 1932 г. адбыліся «першыя ўрачыстыя Дажынкi ў Бердаўцы з удзелам старасты Багаткоўскага. Багатая праграма ўрачыстасцяў заахваціла да ўдзелу ў свяце шмат удзельнікаў»¹⁶⁰.

У 1932 г. сярод уладальнікаў кінатэатраў у Лідзе пачаліся «гонкі» – хто першы адкрые ў Лідзе гукавое кіно. Першым імкнуўся стаць уладальнік кіно «Нірвана»: «Нарэшце ў Лідзе будзе кіно з гукам. Уладальнік кінатэатра «Нірвана» Яблонскі сказаў, што праз некалькі дзён пачне паказваць у сябе кіно з гукам. Першым гукавым фільмам будзе сусветна вядомы баявік «Парада каханьня»... Гэта будзе сенсацыяй у Лідзе»¹⁶¹.

Аднак першым гукавым кінатэатрам у горадзе стаў «Эдысан»: «У пятніцу з гукам пачаў працаваць кінатэатар «Эдысон» – уладальнік Левін. Першы гукавы фільм «Х 27», «Нірвана» з гукам пачне працаваць праз некалькі дзён»¹⁶². «Нягледзячы на наяўнасць гуку, у кінатэатры «Эдысан» паўсюдна «заяжжалы бруд, як у чакальні, так і ў глядзельнай зале, нават у буфеце смецце ляжыць кучай каля сцяны»¹⁶³.

Пры канцы 1932 г. віленскія газеты паведамілі: «Уладальнік «Нірваны», якая, як вядома, згарэла 13 ліпеня, п. Яблонскі, хутка адкрые новае кіно па вуліцы Су-

¹⁵⁸ Słowo. № 151 (2361). 5 lipca 1930.

¹⁵⁹ Życie Nowogrodzkie. № 73 (1096). 29 marca 1931.

¹⁶⁰ Słowo. № 215 (3022). 2 września 1932.

¹⁶¹ Kurier Nowogrodzki. № 37 (123). 16 lutego 1932.

¹⁶² Kurier Nowogrodzki. № 50 (135). 1 marca 1932.

¹⁶³ Kurier Nowogrodzki. № 82 (168). 12 kwietnia 1932.

¹⁵⁷ Słowo. № 147 (2357). 1 lipca 1930.

вальскай у доме Віленчыка (у былых варштатах Дзяржаўнай рамеснай школы). Кінатэатр будзе мець гукавую апаратуру, тэатральную сцэну і іншае сучаснае абсталяванне»¹⁶⁴.

Працаваў у Лідзе і літаратурны клуб. Прэса паведамляла: «У Лідзе ў рэстаране «Кола полек» пачнуць рэгулярна збірацца «Літаратурныя чацвяргі». Першы такі сход адбудзецца 25 лютага, у гэты дзень выступяць два аўтары з Вільні і Навагрудка»¹⁶⁵. У першым «Літаратурным чацвяргу» прынялі ўдзел стараста Багаткоўскі з жонкай, школьны інспектар Станіслаў Рагоўскі, дырэктар дзяржаўнай гімназіі Белакоз з жонкай, бургамістр Задурскі з жонкай. Адкрыў вечар настаўнік і журналіст з Ліды Бажок, наступным выступіў Багаткоўскі, пасля яго старшыня Звязу журналістаў і літаратараў Навагрудскага ваяводства Гашцецкі. А літаратар Яцак Райскі выступіў з дакладам «Навагрудчына ў літаратуры»¹⁶⁶.

Увесну 1932 г. цыкл лекцый з лідскай гісторыі прачытаў яе лепшы знаўца Міхал Шымялевіч, прэса абвясціла: «У суботу 23 красавіка, а 18-й гадзіне ў зале Лідскага староства Міхал Шымялевіч прачытае працяг свайго даклада «3 гісторыі Ліды». Даклад будзе вельмі цікавы»¹⁶⁷. Аб'явы пра пачатак цыклу лекцый не знайлося, але з тэксту зразумела, што гісторык рабіў некалькі дакладаў.

Да сярэдзіны 1932 г. у павеце ўжо працавала разгалінаваная бібліятэчная сетка. Аднак у вёсках адчуваўся кніжны голад. У 1932 г. усе 11 гмін асігнавалі на закуп кніг у свае бібліятэкі дастаткова вялікія сумы грошай – да 500 злотых (у кожнай гміне працуе гмінная бібліятэка). Міністэрства адукацыі і веравызнанняў таксама дало 3 450 злотых на закуп кніг, з іх 2 000 злотых для Цэнтральнай павятовай бібліятэкі.

Павет меў наступныя кнігазборы:

- у павятовай перасоўнай бібліятэцы 25 бібліятэчных камплектаў, 2 295 тамоў.
- настаўніцкі клуб меў 857 кніг,

- яўрэйская бібліятэка – 1 962 кнігі,
 - публічная гмінная бібліятэка – 1 393 кнігі,
 - Кола «Усяпольскай моладзі» (Kola M.W.) – 1 310 кніг,
 - розныя сельскагаспадарчыя арганізацыі – 367 кніг,
 - таварыства культуры паліцыі – 250 кніг,
 - парафіяльныя бібліятэкі – 168 кніг,
 - бібліятэка паліцыі – 2 011 кніг,
 - публічная гарадская бібліятэка – 8 459 кніг,
 - чыгуначная – 1 650 кніг,
 - публічная бібліятэка «Польскай школьнай дапамогі» – 1 640 кніг,
 - публічная бібліятэка гуты шкла «Нёман» – 1 000 кніг,
 - іншыя арганізацыі мелі 496 кніг.
- Разам – 24 011 кніг.

Калі дадаць да гэтай лічбы 17 849 кніг, якія знаходзіліся ў школьных бібліятэках павета, дык агульная колькасць дасягала 41 859 кніг у публічным ужытку¹⁶⁸.

Пры канцы 1933 г. у Лідзе на Выгане падчас земляных работ на зямлі, якая належала настаўніку М. Міхальчыку, была знойдзена вялікая колькасць чарапкоў ад чыгункоў, раскіданых на значнай тэрыторыі. Таўшчыня чарапкоў была характэрнай для вырабаў з керамікі старадаўніх часоў. Інжынер, які кіраваў работамі, пераслаў чарапкі ва Управу па рэстаўрацыі ў Вільню і прыпыніў работы. Чарапкі таксама былі знойдзены ў іншай частцы Выгана. Абодва месцы знаходзіліся па краях гэтага ўчастка. Была высунута ідэя, што на гэтым месцы былі старадаўнія могілкі альбо нават гарадзішча ці паселішча. Хутка лідскі стараста Багаткоўскі выклікаў у Ліду асістэнтку кафедры археалогіі Віленскага ўніверсітэта др. Хелену Цэгак¹⁶⁹ (хутка яна стане вельмі вядомым і аўтарытэтным навукоўцам).

З прыездам археолага плошча раскопак была пашырана і знойдзены новыя керамічныя чарапкі. Д-р Цэгак выказала здагадку, што з XI па XIII стагоддзе тут

¹⁶⁴ Słowo. № 305 (3112). 2 grudnia 1932.

¹⁶⁵ Kurier Nowogródzki. № 40 (126). 19 lutego 1932.

¹⁶⁶ Kurier Nowogródzki. № 50 (135). 1 marca 1932.

¹⁶⁷ Kurier Nowogródzki. № 92 (178). 22 kwietnia 1932.

¹⁶⁸ Kurier Nowogródzki. № 140 (226). 18 czerwca 1932.

¹⁶⁹ Kurier Wileński. № 273 (2814). 11 października 1933.

магло існаваць славянскае паселішча, сляды якога потым былі амаль што цалкам знішчаны. Чарапкі мелі «славянскі стужкавы арнамент, які адносілі да племянных груп, што ішлі з усходу... На археалагічнай карце... з'явіцца новы знак, які будзе абазначаць сляды побыту славян на лідскім Выгане»¹⁷⁰. У Лідзе Хелена Цэгак была разам са сваім мужам, вядомым археолагам Уладзімірам Галубовічам, які і напісаў газетны артыкул пра паселішча.

Верагодна, паселішча на Выгане – гэта і ёсць Ліда, пра якую пісаў Нарбут, Ліда, заснаваная ў 1180 г.

Хелена Цэгак-Галубовіч (*Helena Cehak-Holubowiczowa, 1902–1979*), скончыла факультэт філасофіі і права Львоўскага ўніверсітэта (1930). У 1931–39 гг. супрацоўніца кафедры археалогіі Віленскага ўніверсітэта, потым – Літоўскага музея мастацтва. У 1935–39 гг. Х. Цэгак-Галубовіч разам з мужам, вядомым археолагам У. Галубовічам праводзіла раскопкі ў Заходняй Беларусі, на тэрыторыі Глыбоцкага, Міёрскага, Пастаўскага, Наваградскага, Лідскага і іншых раёнаў. У 1945 Х. Цэгак-Галубовіч – супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР. У 1946–50 – ад'юнкт (асістэнт) кафедры археалогіі Торунскага ўніверсітэта імя М. Каперніка, у 1950–56 гг. – Уроцлаўскага ўніверсітэта, з 1968 г. – прафесар, загадчыца кафедры археалогіі.

Міхал Ціткоў (1909–1979), мастак і прамысловы дызайнер гуты «Нёман». Сын Івана Ціткова і Францішкі Рокас (*Franciszka Rokoss*), унучкі Яна Аўгусціна Столе.

Яго выбар прафесіі быў не выпадковым – па традыцыі ўсе ўладальнікі гуты шкла «Нёман» займалі пэўныя пасады ў структуры завода, што, натуральным чынам, спрыяла кансалідацыі сямейнага прадпрыемства. Па чыстай выпадковасці Ціткоў не пачаў працаваць на вытворчасці, а патрапіў у аддзел дызайну. Пасля сыходу Сільвестра Васілеўскага, прафесійнага мастака і аўтара першых каталогаў кампаніі, патрэбен быў пераемнік. Ціткоў, які меў выдатныя мастацкія здольнасці, стаў лепшым кандыдатам. Ён добра ведаў тэхнічныя магчымасці гуты і з самавука хутка ператварыўся буйнога спецыяліста, шматграннага дызайнера, чые працы выклікаюць захапленне і зараз.

У 1931–34 гг. вучыўся на інжынерным факультэце Віленскага ўніверсітэта.

Нёманскія вырабы былі падобныя на чэшскае, французскае і бельгійскае шкло, але было і шмат выдатных мадэляў, якія не мелі аналагаў і з'яўляліся мясцовымі распрацоўкамі дызайнера Ціткова. Да 1939 г. ён лічыўся вядучым дызайнерам шкла ў Польшчы, і сучасныя мастацтвазнаўцы не аспрэчваюць гэта.

Становішча гуты «Нёман» і яго ўладальнікаў змянілася ў верасні 1939 г. Тым не менш, выбітны, незаменны галоўны тэхнолаг гуты Герман Шаль заставаўся на сваёй пасадзе на працягу яшчэ многіх гадоў, а Міхал Ціткоў працягваў працаваць дызайнерам. Яго апошнім праектам была вялікая ваза, падрыхтаваная да выставы ў Мінску ў 1940 г. Хутка пасля гэтага ён, як «буржуй», быў арыштаваны і, адсядзеўшы некалькі месяцаў у турме, з пачаткам вайны 1941 г. адпушчаны ў армію генерала Андэрса, дзе ваяваў да канца вайны. У 1947 г. праз Англію прыехаў у Польшчу і пасяліўся ў Лодзі. Больш ніколі не вяртаўся да дызайну, але ягонай жарсцю і хобі заставаўся жываці.

Лідскі замак

У студзені 1930 г. Лідскае староства атрымала загад прыбраць з замка Гедыміна стрэльбішча. Мясцовае грамадства спаткала гэтую навіну з незадавальненнем, і стараста вырашыў хадайнічаць аб адмене гэтага загаду¹⁷¹. У тым жа месяцы павятовы аддзел зрабіў у замку Гедыміна коўзанку: «Для моладзі горада яна стала сапраўдным месцам сустрэч і адпачынку. Каля коўзанкі пабудавана пачакальня»¹⁷².

У наступным месяцы на пасяджэнні чальцоў «Літаратурнай серады» ў Вільні рэстаўратар і кансерватар др. Лорэнц (*Lorentz*) выступіў з дакладам аб кансервацыі сярэднявечных замкаў. Пра кансервацыю лідскага замка Лорэнц сказаў: «Стан кансервацыі Лідскага замка незадавальняючы. Цалкам дрэнна, што мury замка па-новаму пакрылі бетоном, калі найлепшым метадам кансервацыі ёсць нанясенне новага пакрыцця толькі пасля зняцця старога. З замка прыбралі часовую драўляную браму, і хутка павінна быць прыбраная драўлянае стрэльбішча»¹⁷³.

22 сакавіка Лорэнц прыехаў у Ліду, каб

¹⁷⁰ Kurier Wileński. № 292 (2833). 30 października 1933.

¹⁷¹ Życie Nowogródzkie. № 6 (720). 8 stycznia 1930.

¹⁷² Życie Nowogródzkie. № 14 (728). 17 stycznia 1930.

¹⁷³ Słowo. № 37 (2247). 14 lutego 1930.

яшчэ раз агледзець замак Гедыміна. Ён пагадзіўся, каб стрэльбішча знаходзілася ў замку да канца верасня 1930 г., але паведаміў лідскім уладам, што калі працы ў вежы замка пачнуцца раней, дык стрэльбішча прыйдзецца таксама зачыніць раней. Вывучыўшы замак, д-р Лорэнц зразумеў, што фундаменты яго моцна аслаблены падкопамі зямлі з боку суседняга да замка ўчастка, якім валодаў нейкі Чарняўскі, прычым абвал муроў замка якраз і пагражаў маёмасці самога Чарняўскага. Кансерватар патрабаваў ад улад гарантаваць замак ад далейшых падкопаў наіўных суседзяў. Далей у артыкуле паведамляецца, што 14 красавіка павінна было пачацца першаснае вывучэнне гарадзішча каля Радуні (так званы замак каралевы Боны)¹⁷⁴.

А 28 траўня 1930 г. Звяз стральцоў не закрыў, а адкрыў у замку стрэльбішча, але для малакалібернай зброі¹⁷⁵.

У кастрычніку 1933 г. стараста Багаткоўскі паведаміў археолагу Віленскага ўніверсітэта доктару Хелене Цэгак, што ніякай пагрозы для замка няма, малыя шчыліны замазаны, а «зараз, на невялікім участку сцяны ўзмацняецца фундамент»¹⁷⁶. На пытанне пра легенды аб лёхах пад лідскім замкам стараста адказаў, што гэта – часткова легенды, а часткова факт: «Расказваў мне 80-гадовы стары, што 65 гадоў таму, будучы хлопцам, ён хадзіў па падземеллях. Тады адкрыўся ўваход у гэтыя падземеллі. І цягнуліся яны далёка, як мовілі, ажно да Трок. Так далёка стары не хадзіў, бо яго лучыны не хапіла. Той стары, можа, часткова і мае рацыю. Падземеллі могуць існаваць»¹⁷⁷. Цікава, што аналагічныя расповеды аўтару давялося чуць у 1970-я гады, у часы дзяцінства, часткай якога быў наш замак. Замак тады ніколі не зачыняўся, і дзеці праводзілі ў ім шмат часу.

У тыя гады ў лідскім замку праведзена кансервацыя сцен і ўпарадкавана тэрыторыя звонку і ва ўнутраным двары. У 1933 г. паўднёвая сцяна замка была ўзмоцнена праз пабудову фундаменту вакол шчыліны

і падсыпку зямлёй звонку. На кастрычнік 1935 г., згодна справаздачы лідскага павятовага старасты, руіны замка «не былі ў пагрозлівым стане», і на іх паднаўленне было выдзелена 350 злотых¹⁷⁸.

Улетку 1935 г. падчас земляных работ па рэгуляцыі ракі Лідзейкі каля замка Гедыміна былі знойдзены «масіўныя валы, якія, згодна з тлумачэннямі знаўцы гісторыі адваката Шымялевіча, праўдападобна, з'яўляюцца рэшткамі гістарычнай дамбы, якая служыла для ўтрымання ці пуску вады ў равы вакол замка»¹⁷⁹. Дадам, што ў выніку гэтых работ узровень грунтовых вод у горадзе быў паніжаны на 1,1 м¹⁸⁰.

Міхал Шымялевіч (18.X.1879–11.01.1969). *Лешы лідскі гісторык XX ст. Нарадзіўся ў вёсцы Пеляса, адукацыю пачаў у Лідскай павятовай вучэльні. У 1901 г. малады Шымялевіч працаваў у Лідскай судова-міравой акрузе, канцылярыі з'езду міравых суддзяў, памочнікам сакратара.*

Верагодна, першай надрукаванай працай Шымялевіча была кніга «Горад Ліда і Лідскі замак», 1905. Далей выдаў кнігі: «Szymielewicz Michal. Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich», 1906 (Шумелевич М. Литовские татары. Вильно, 1906) і «Szymielewicz Michal. O tatarach w powiecie lidzkim. Lida. 1914.»

З 1905 па 1908 гг. прозвішча чыноўніка Шымялевіча знікае з даведнікаў Віленскай губерні, вядома, што малады гісторык-аматар атрымаў грант ад гістарычнага таварыства для вучобы ў Кракаве, верагодна, у знакамітым Ягелонскім універсітэце. Атрымаўшы вышэйшую гістарычную адукацыю ў еўрапейскім універсітэце, даследчык вярнуўся ў Ліду. Здаў дадатковыя экзамены і з 1910 па 1939 г. зарабляў на жыццё прыватнай юрыдычнай практыкай. Вёў справы большасці маёнткаў вакол Ліды і меў вялікія магчымасці вывучаць гістарычныя архівы многіх сем'яў.

У 1914 г. пачалася Першая сусветная вайна, і ў 1915 г. Шымялевіч пакінуў родны горад, стаў бежанцам. Пасля 1918 г. вярнуўся ў Ліду і перажыў усе навальніцы, якія прайшлі праз наш горад.

9 лістапада 1922 г. было абрана першае польскае Лідскае павятовае самакіраванне ў складзе

¹⁷⁴ Kurier Wileński. № 70 (1712). 25 marca 1930.

¹⁷⁵ Kurier Wileński. № 122 (1764). 28 maja 1930.

¹⁷⁶ Kurier Wileński. № 292 (2833). 30 października 1933.

¹⁷⁷ Там жа.

¹⁷⁸ Загідулін А. М. Арганізацыя кансервацыі і рэстаўрацыі замкаў, палацаў і сядзібаў у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) // Замкі, палацы і сядзібы ў кантэксце еўрапейскай культуры: Зб. навук. арт. / Мін. культ. РБ, Замкавы комплекс «Мір». Мінск, 2013. С. 40.

¹⁷⁹ Słowo. № 216 (4065). 9 sierpnia 1935.

¹⁸⁰ Słowo. № 228 (4077). 21 sierpnia 1935.

павятовага аддзела і павятовага сейміка. Сярод 6 членаў павятовага аддзела быў і Міхал Шымялевіч. Гэта значыць, што гісторык адразу патрапіў у «вярхі» польскай павятовай улады. Але пасля стварэння ў кастрычніку 1926 г. у Лідзе гуртка «Таварыства беларускай школы» Міхал Шымялевіч стаў сябрам гэтай арганізацыі. У 1927 г. сябар ТБШ Міхал Шымялевіч выбіраецца ў гарадскую раду.

У 1936–39 гг. Шымялевіч быў сябрам рэдакцыйна-выдавецкага камітэта часопіса «Лідская зямля» («Ziemia Lidzka»), дзе ён апублікаваў каля 30 бліскучых краязнаўчых артыкулаў, яго матэрыялы друкаваліся ў кожным нумары. Тэксты Міхала Шымялевіча атрымалі агульнае прызнанне. Віленская прэса пры канцы 1930-х гг. адназначна вылучала Шымялевіча сярод усіх аўтараў «Лідскай Зямлі» і называла «лепшым знаўцам лідскай гісторыі і нястомным збіральнікам мясцовых народных звычаяў»¹⁸¹.

У 1940 г. Міхал Шымялевіч быў вывезены ў Казахстан, ягоны дом плошчай 71,41 м² у Лідзе канфіскаваны. Найвялікшую каштоўнасць меў велізарны архіў гісторыка, і таму адмыслова дасланы ў Ліду выкладчыкі БДУ з Менска пачалі займацца апрацоўкай архіваў Шымялевіча. Аднак архіў згарэў разам з цэнтрам горада ў 1941 г.

Цудам выжыў. Пасля 1948 г. жыў у Сопаче. Напісаў некалькі найкаштоўнейшых прац, якія былі дэпанаваны ў Бібліятэцы імя Асалінскіх ва Уроцлаве, горадзе, дзе жыла яго дачка.

Міхал Шымялевіч – сапраўдны культурны герой Лідчыны.

Антоні Грымайла-Прыбытка, сын генерала маёра рускай арміі Аляксандра Прыбыткі. У 1920–30-х гг. неаднаразова выбіраўся ў Лідскую гарадскую раду, быў лаўнікам Лідскага магістрата і выдатным лідскім краязнаўцам, старшынёй Лідскага краязнаўчага таварыства. Аўтар шэрагу артыкулаў і кнігі «Кароткі турыстычны даведнік па Лідскім і Шчучынскім паветах» (1936 г.). Пры канцы 1930-х гг. працаваў над вялікай манаграфіяй аб Лідскім і Шчучынскім паветах. 20 чэрвеня 1941 г. вывезены ў Мінусінскі край. Далейшы лёс невядомы.

Беларускае і літоўскае школьніцтва і культура

«Беларуская Крыніца» пісала пра адносную стабілізацыю беларускай пачатковай адукацыі ў Заходняй Беларусі ў 1930–31 навучальным годзе. У 1929–30 навучальным годзе на ўсёй Заходняй Беларусі былі 21 беларуская і 44 утравістычныя

[двухмоўныя – Л. Л.] школы, разам 65. У 1930–31 навучальным годзе колькасць паменшылася на 3 школы.

«Агулам беларускае школьніцтва пад Польшчай цяпер выглядае так:

Урадавых пачатковых школ з невыразным воблікам, нібы ўтравістычных, нібы беларускіх – 62 і адна вучыцельская семінарыя ў Вільні.

Прыватных: 4 школы пачатковыя і 2 гімназіі: у Вільні і Наваградку (Клецкай беларускай гімназіі, як ведаем, пагражае закрыццё).

Каб трохі ўзбагаціць гэтую ўбогую статыстыку... трэба сюды дадаць і лектарат беларускай мовы на Віленскім універсітэце»¹⁸².

У сярэдзіне 1933 г. народныя карэспандэнты пісалі:

З Беліцы: «Каля нас беларускай школы не чуваць. Вучаць усюду ў школах беларускіх дзяцей па-польску. Рэлігіі праваслаўных дзяцей вучаць па-расейску, а каталіцкіх па-польску. Дзеці, кончыўшы польскую школу, астаюцца проста невукамі. Польская школа нашай моладзі не споленізуе. Моладзь ахвотна чытае беларускія кніжкі. Трэба наладзіць саманавучаньне хатняе і даць моладзі адпаведных кніжак. Гэта ў пэўнай ступені замяніць родную школу»¹⁸³.

З Сяльца: «У нашай вёсцы, як і ва ўсёй ваколіцы, беларускіх ані польска-беларускіх школ няма. Усе школы толькі польскія... Некалькі гадоў таму нашы сяляне дамагаліся беларускай школы – падавалі дэкларацыі, але беларускай школы не адчынілі. Нам, беларусам, трэба дамагацца роднай школы, бо яна неабходная, але трэба і вучыць дзяцей дома. Адна бяда – няма адпаведных падручнікаў»¹⁸⁴.

Інфармацыі аб дзейнасці беларускіх культурных таварыстваў на Лідчыне таго часу мала.

Беларуская прэса паведамляла: «У в. Дакудава Лідскага пав. Нядаўна закладзена Таварыства Беларускага гаспадарчага Зьвязу. За сакратара Т-ва абраны солтыс в. Дакудава Янка Рыбак. Вось-жа камэндант пастарунку паліцыі ў Дакудаве пазваў

¹⁸² Беларуская Крыніца. № 26. 25 жніўня 1931.

¹⁸³ Беларуская Крыніца. № 24 (523). 25 чэрвеня 1933.

¹⁸⁴ Беларуская Крыніца. № 25 (524). 10 ліпеня 1933.

¹⁸¹ Słowo. № 70 (6352). 12 marca 1939.

да сябе грам. Я. Рыбака і ўмаўляў яму адмовіцца ад Т-ва. Я. Рыбак не згадзіўся... кажучы... што Зьвяз ёсць арганізацыяй культурна-гаспадарчай, а не палітычнай. ...пасля гэтага ўмаўлялі... адмовіцца... войт і валасны пісар, але нічога не памагло»¹⁸⁵.

Газета «Слова» на пачатку лістапада 1932 г. надрукавала аб'яву пра смерць былога міністра абароны БНР Кіпрыяна Кандратовіча: «Генерал ад інфантэрыі рускай арміі, кавалер ордэна Св. Георгія і Ганаровага легіёна пасля доўгай і цяжкай хваробы ціха заснуў з Богам 31 кастрычніка гэтага года ў сваім маёнтку Гародна. Быў пахаваны на праваслаўных могілках у Лідзе. Аб чым з глыбокім смуткам паведамляюць жонка і дачка»¹⁸⁶.

Кандратовіч Кіпрыян (28 красавіка 1859 в. Зіневічы (Лідскі раён) – 31 кастрычніка 1932, маёнтак Гародна, Лідчына). Удзельнічаў у руска-турэцкай вайне 1877–78 гг. у шэрагах грэнадзёрскага корпуса. Праз некалькі год пасля вайны, падчас навучання ў акадэміі, Кандратовіч напісаў кнігу «Плеўна і грэнадзёры 28 лістапада 1877 г.» Кніга атрымала шырокі розгалас і добра вядома гісторыкам руска-турэцкай вайны 1877–78 гг.

У 1884 г. Кандратовіч К. А. скончыў Мікалаеўскую акадэмію Генеральнага штаба па 1-м разрадзе (г.з. – быў сярод лепшых). Удзельнічаў у кітайскай кампаніі 1900 г., у падаўленні паўстання «баксэраў». У 1900 г. з фармулёўкай «за баявыя адзнакі», раней тэрміну, Кандратовічу прысвоена званне генерал-маёра.

Удзельнічаў у руска-японскай вайне. 13 студзеня 1905 г., падчас наступу расійскага 1-га Сібірскага корпуса генерала Штакельберга Кандратовіч быў паранены на камандным пункце. 7 ліпеня 1906 г. ўзнагароджаны ордэнам Св. Георгія 4-й ст. «За вызначэнне ў справах супраць японцаў».

06.12.1910 г. Кандратовічу нададзена годнасць генерала ад інфантэрыі (поўны генерал), найвышэйшае вайсковае званне Расійскай Імперыі ў мірны час.

3 15.08.1913 г. камандзір 23-га армейскага корпуса 2-й арміі. Прымаў удзел ва Усходне-Прускай аперацыі. Па вынікам баёў усе камандзіры карпусоў расійскай арміі, у тым ліку і Кандратовіч, былі адхілены ад сваіх пасадаў.

8 траўня 1917 г. Кандратовіч прыняў пасаду камандзіра 75-й пяхотнай дывізіі. Травень 1917 г. – не лепшы час для таго, каб генералу ад інфантэрыі

ва ўзросце 59 гадоў аднаўляць сваю вайсковую кар'еру. Вяртанне Кандратовіча было выклікана перспектывай беларусізацыі войска. У 1917 г. на з'ездзе воінаў-беларусаў Заходняга фронту генерал ад інфантэрыі Кіпрыян Кандратовіч быў абраны ў Цэнтральную Беларускаю Вайсковую Раду (ЦБВР). На пачатку траўня 1918 г. была створана Рада Міністраў пад кіраўніцтвам Р. Скірмунта. Міністрам вайсковых спраў у гэтай радзе быў прызначаны генерал Кандратовіч.

Перад 2-й сусветнай вайной пасля пераводу ў Варшаўскую акругу сям'я генерала купіла маёнтак Гародна ў Лідскім павеце: 500 га зямлі і лесу, дзе генерал пасяліўся разам з дачкой Верай і жонкай Адай.

Апошнія гады Кандратовіч правёў у інвалідным крэсле, хварэючы стратай каардынацыі руху. Ён не мог хадзіць, і жонка наняла сталую прыслугу. Памёр генерал Кандратовіч 31 кастрычніка 1932 г. і быў пахаваны ў тым самым мундзіры, у якім быў паранены ў 1905 г. Пахаванне адбылося на лідскіх праваслаўных могілках.

17 верасня 1939 г. жонка Ада Кандратовіч вымушана была з'ехаць праз Літву да дачкі ў Англію. У жніўні 1998 г. яе ўнук прыязджаў на Беларусь і перазахаваў труну генерала на новых могілках у г.п. Воранава. У маі 2000 г. труна з парэшткамі генерала была перазахавана каля царквы ў Воранаве¹⁸⁷.

31 снежня 1932 г. куратар Віленскай школьнай акругі закрыў 10 літоўскіх пачатковых школ, якія ўтрымлівала Літоўскае культурна-асветнае таварыства «Рытас». Сярод іншых школы былі закрыты ў вёсках Пелясе, Дубічах і Павалоцы Лідскага павета¹⁸⁸. Газета «Беларуская Крыніца» пісала з гэтай нагоды: «З прычыны такога цяжкага ўдару па літоўскай школе мы, беларусы, якія самі перажываем школьную трагедыю, літоўскаму грамадству і народу выражаем наш шчыры спагад...»¹⁸⁹.

Пасля страты сваіх школ літоўцы пачалі вучыцца па хатах. І праз паўгода акруговы суд у Лідзе пачаў разгляд справы «нелегальных літоўскіх настаўніц з вёскі

¹⁸⁷ Лаўрэш Л. Міністр Беларускай Народнай Рэспублікі генерал ад інфантэрыі Кіпрыян Кандратовіч. Біяграфічны нарыс. Ліда, 2007; Лаўрэш Л. Генерал Кіпрыян Кандратовіч: крэскі да жыцця // Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах. Выпуск 2 / Укладальнік Аляксандр Фядута. – Мінск: «Лімарыус», 2010. С. 81–104.

¹⁸⁸ Słowo. № 3 (2810). 5 stycznia 1932.

¹⁸⁹ Беларуская Крыніца. № 1. 10 студзеня 1932.

¹⁸⁵ Наперад. № 19. 21 траўня 1930.

¹⁸⁶ Słowo. № 277 (3084). 4 listopada 1932.

Нявошы Воранаўскай гміны Веранікі Місень і Станіславы Рахаль, абвінавачаных у падрыўной дзейнасці на карысць літоўскай дзяржавы. ...суд прыгаварыў абвінавачаных на 6 месяцаў турмы»¹⁹⁰.

Тым не менш, ужо ўвесну 1934 г. у Лідскім павеце зноў з'явіліся школы з літоўскай мовай навучання. Гэтыя школы працавалі ў населеных пунктах Радунскай гміны: Бялюнцы (68 вучняў), Паддуб'е (27 вучняў), Павалока (68 вучняў). Літоўская мова вывучалася ў Новым Двары (Эйшышская гміна, 83 вучні), Свяцкевічах (Эйшышская гміна, 57 вучняў), Дубінцах (Радунская гміна, 68 вучняў), Падзітве (Радунская гміна, 43 вучні), Віганцах (Радунская гміна, 36 вучняў), Дубічах (Забалацкая гміна, 89 вучняў), Рамашканцах (Воранаўская гміна, 72 вучні)¹⁹¹.

Пры канцы ліпеня 1932 г. у вёсцы Бялюнцы Радунскай гміны адбыўся сход сяброў Літоўскага культурнага таварыства Св. Казіміра, на якім была абрана ўправа таварыства¹⁹².

Яўрэйскае жыццё

Інфармацыя пра яўрэйскае культурнае жыццё ў польскай прэсе таго часу няшмат.

Яўрэйская свецкая школа ў горадзе стала выконвала ролю культурнага цэнтру. Пры канцы кастрычніка 1931 г. у «яўрэйскай школе «Тарбут» па вуліцы Садовай лектарам з Вільні быў зачытаны рэферат на тэму гісторыі сіянізму за апошнія 50 гадоў. Падчас дыскусіі абмяркоўваліся яўрэйска-арабскія стасункі ў Палесціне і справы каланізацыі. Прысутнічалі 60 чалавек – у большасці яўрэйская моладзь з сіянісцкіх арганізацый»¹⁹³.

Праз некалькі дзён, «25 кастрычніка адбыўся першы выступ яўрэйскага драматычнага гуртка ў кінатэатры «Нірвана», рэжысёр тэатра Бузган»¹⁹⁴. Пры канцы 1931 г. «інжынер Любес з Палесціны ў кінатэатры «Нірвана» распавёў яўрэям

Ліды пра жыццё ў Палесціне. Сабралася каля 200 чалавек»¹⁹⁵.

26 ліпеня 1932 г. у зале школы «Тарбут» (вул. Садовая, 11) адбыўся сход навуковага яўрэйскага таварыства г. Ліды. Была абрана новая ўправа таварыства ў складзе Гірша Палячака, Абрама Гурвіча, Адольфа Левінсона, Гірша Альпяровіча і Ільы Зайгера і рэвізійнай камісія¹⁹⁶.

24 чэрвеня 1932 г. памёр чалавек, які пакінуў свой след у гісторыі нашага горада: «Сёння, а 13-й гадзіне, уласнік адной з друкарняў Ліды Зяльдовіч, пасля таго, як выйшаў са свайго дома, памёр ад сардэчнага прыступу. Нябожчык карыстаўся вялікай павагай грамадства»¹⁹⁷. У прэсе тых часоў неаднаразова з'яўлялася рэклама друкарні Зяльдовіча (Сувальская, 70). Шымон Зяльдовіч меў друкарню, майстэрню штэмпеляў і пераплётаў. Тут друкаваліся «Лідскія ведамасці», «Лідская зямля», «Вясковы лірнік», «Кароткі турыстычны праваднік па Лідскім і Шчучынскім паведах» А. Грымайлы-Прыбыткі, «Прыпавесці» лідскага паэта І. Альбірта і часопісы на мове ідыш¹⁹⁸.

На пасяджэнні гарадской рады пры канцы траўня 1933 г. была ўхвалена пастанова аб выдзяленні яўрэйскаму культурна-асветнаму таварыству «Тарбут» пляца для будаўніцтва 7-гадовай яўрэйскай агульнаадукацыйнай школы і Звязу настаўнікаў для будаўніцтва свайго дома. «Як стала вядома, «Тарбут» набудзе пляц пры вуліцы Касцюшкі па ільготным кошце ў 50 гр.». Але будаўніцтва гэтай школы пачнецца толькі ў 1939 г.¹⁹⁹

16 верасня 1933 г. у 07.15 ад запалення лёгкіх ва ўзросце 95 гадоў у Радуні памёр знаны рабін цадзік Ізраіль Каган (Хафец-Хаім)²⁰⁰. У пахаванні прынялі ўдзел 5 000 чалавек з Польшчы і з замежжа. На пахаванне радунскага цадзіка на самалёце прыбыў галоўны лонданскі рабін Васерман, вучань

¹⁹⁰ Słowo. № 234 (3041). 21 września 1932.

¹⁹¹ Kurier Wileński. № 85 (2975). 28 marca 1934.

¹⁹² Słowo. № 183 (2990). 31 lipca 1932.

¹⁹³ Kurier Nowogródzki. № 30. 22 października 1931.

¹⁹⁴ Kurier Nowogródzki. № 35. 28 października 1931.

¹⁹⁵ Kurier Nowogródzki. № 79. 19 grudnia 1931.

¹⁹⁶ Słowo. № 181 (2988). 29 lipca 1932.

¹⁹⁷ Kurier Nowogródzki. № 146 (232). 24 czerwca 1932.

¹⁹⁸ Цехановіч Лех. Незабыўная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі Летанісец. № 4 (32). 2005. С. 33.

¹⁹⁹ Słowo. № 139 (3277). 23 maja 1933.

²⁰⁰ Kurier Wileński. № 248 (2789). 16 września 1933.

Хафец-Хаіма. Таксама ў Радунь прыехаў галоўны рабін Берліна Мідлсчэрнер.

У Радунь прыехаў лідскі стараста з аддзелам паліцыі для падтрымання парадку. «Шаша на Радунь перапоўнена аўтобусамі і легкавікамі. З Вільні акрамя рабіната, выехала дэлегацыя яўрэйскага самакіравання на чале з старшынёй Крукам. Учора адбылося ўрачыстае пахаванне памёршага. У пахаванні прынялі ўдзел шматтысячныя тлумы яўрэйскага насельніцтва... Перад труной цадзіка неслі каля 30 ягоных кніг. Над магілай сказана 15 прамоў. Малітвы над труной нябожчыка чытаў ягоны 70-гадовы сын. Цадзіка Кагана пахавалі разам з лавачкай, перад якой ён усё жыццё маліўся»²⁰¹.

Ізраэль Меір Коэн (Акаэн) (Хафец-Хаім; сапраўднае прозвішча Пупко; 1839–1933) – рабін, галахіст і мараліст.

Нарадзіўся ў Дзятлаве ў 1839 г. Пачынаючы з 10 гадоў вучыўся ў віленскай Бейт мідрашэ Хаіма Нахмана Парнаса, а потым заняўся самаадукацыяй. У 11 гадоў страціў бацьку. Маці яшчэ раз выйшла замуж. Ужо ў маладосці праславіўся шырокай эрудыцыяй і багабязнасцю. Згодна са звычаем, ажаніўся ў 16 гадоў і ў 1855 г. асеў у Радуні, дзе жонка мела гандаль. Жыў на сродкі небагатага цесця і працягваў вывучаць Талмуд і раўністычную літаратуру. У 1868 г. узначальваў іешыву ў Васілішках, але ў 1869 г. вярнуўся ў Радунь, куды да яго пачалі сцякацца шматлікія вучні, і дзе ў тым жа годзе адкрылася іешыва, якая вырасла ў адну з найбуйнейшых у акрузе і стала вядома пад назвай Радунская, ці іешыва «Хафец-Хаім». Праз некалькі гадоў пасля жаніцьбы пачаў пісаць свае кнігі, першапачаткова ананімна, і выдаваць навуковыя працы, якія і прынеслі яму славу сярод яўрэйскіх вернікаў. Стаў вядомы ў свеце па назве сваёй самай папулярнай кнігі, прысвечанай законам пра забарону зласлоўя, – «Хафец Хаім» («Які прагне жыцця»).

Кіраваў іешывай у Радуні каля 70 гадоў, прычым да Першай сусветнай вайны ўтрымоўваў яе з даходаў ад продажу сваіх кніг. Падчас гэтай вайны разам з вучнямі ратаваўся ў Расіі і, з цяжкасцю перажыўшы рэвалюцыю, вярнуўся ў Радунь у 1921 г.

Большасць кніг Хафеца Хаіма (а іх каля 30) разглядалі пытанні галахі і датычыліся штодзённага жыцця яўрэя-верніка, краналі пытанні адносінаў чалавека да чалавека, вызначалі нормы паводзін

згодна з рэлігійнымі дагматамі. Усе кнігі Хафеца Хаіма атрымалі шырокі распаўсюд ва ўсіх яўрэйскіх грамадах. Яны сотні разоў перавыдаваліся ў розных фарматах, былі падзелены на гадавыя цыклы вывучэння па днях тыдня, да іх напісаны новыя каментары.

Усё жыццё быў надзвычай сціплым чалавекам, жыў у беднай хатцы, хаваўся ад публічнасці. Праз яго рукі праходзілі дзясяткі тысяч долараў ахвяраванняў на ўтрыманне іешывы і філантрапічныя мэты – сам ён ніколі не ўзяў сабе ні цэнта з тых ахвяраванняў, з-за чаго меў найвялікшую павагу не толькі ў сваіх адзінаверцаў, але нават і ў яўрэйскіх радыкалаў, якія бачылі ў радунскім рабіне апору рэакцыі і клерыкалізму.

Найлепш пра яго могуць расказаць кароткія павучальныя гісторыі з жыцця радунскага рабіна. Радунскі вайт расказваў такую гісторыю: «Вайт ішоў разам з радунскім рабінам адной дарогай. У адным месцы над ровам была пакладзена новая кладка. Вайт перайшоў кладкай, а рабін Хафец Хаім збочыў з дарогі і перайшоў цераз роў. На пытанне вайта, адказаў: «Я не ўпэўнены ў тым, што дошкі гэтай кладкі не скрадзеныя».

Радунскі рабін быў найвялікшым аўтарытэтам яўрэяў усяго свету. Дом Хафеца Хаіма ў Радуні ў 2001–2002 гг. быў разабраны і, як святыня, вывезены ў ЗША.

Рэлігійнае жыццё

У студзені 1930 г. у Жырмунскім касцёле браў шлюб настаўнік літоўскай віленскай гімназіі. Ксёндз-пробашч Няміра пачаў прамаўляць па-літоўску, што выклікала незадаволенасць прысутных тут ваколічных вернікаў, і ксёндз тактоўна перайшоў на польскую мову²⁰².

Прэса паведамляла пра пачатак будаўніцтва ўвесну 1930 г. касцёла ў Нёмане «А» (сучасная Бярозаўка), «трэба адзначыць, што Нёман не мае касцёла, а мае толькі цесную і неадпаведную капліцу ў канторы гуты»²⁰³. У красавіку 1932 г. будаўніцтва драўлянага касцёла ў гуце «Нёман» было закончана²⁰⁴.

У 1930 г. была створана новая парафія і пачалося будаўніцтва касцёла ў Волдацішках: «Пасля заснавання літоўскай парафіі ў Пелясе Радунскай гміны, па ініцыятыве Браніслава, Людвіка і Уладзіслава Геншалаў, якія ахвяравалі прыгожы пляц

²⁰² Słowo. № 10 (2220). 14 stycznia 1930.

²⁰³ Kurier Wileński. № 20 (1662). 25 stycznia 1930.

²⁰⁴ Kurier Nowogródzki. № 76 (162). 3 kwietnia 1932.

²⁰¹ Słowo. № 255 (3393). 18 września 1933.

пад будову новага касцёла і плябані, заснавана Волдацішская парафія. Досыць хутка сабралі патрэбны матэрыял і грошы на часовую капліцу і парафіяльны дом для новага пробашча і пабудавалі іх. Быў абраны камітэт будаўніцтва касцёла, на чале якога стаў Браніслаў Геншаль з Валдацішак і Аляксандр Калышка з Віткевічаў. 8 чэрвеня пры зборы ўсёй парафіі новую капліцу высвяціў ксёндз-пралат з Вільні Караль Любянец. Прысутнічалі таксама ксёндз-пробашч з Крупава Сабалеўскі, ксёндз-дэкан з Эйшышак Мачулевіч і лідскі стараста Багаткоўскі з жонкай. Парафія пачынае будаваць новы мураваны касцёл. Такім чынам мясцовыя людзі не будуць больш наведваць касцёл у Пелясе, дзе да іх звяртаюцца па-літоўску»²⁰⁵. Недабудаваны касцёл у Волдацішках стаіць і цяпер.

На пачатку верасня 1930 г. газета «Навагрудскае жыццё» як крымінал падала працу ксяндзоў-літоўцаў у падтрымку сваёй, літоўскай, адукацыі: «Ужо некалькі гадоў, як вёскі парафіі касцёла ў Асаве абходзяць невядомыя людзі і ўгаворваюць сялян аддаць сваіх дзяцей вучыцца ў Віленскую літоўскую гімназію. І калі ў папярэднія гады гэтых агентаў можна было палічыць па пальцах, дык апошнім часам кожная вёска мае свайго агента. Агентам дапамагае мясцовы ксёндз-пробашч Ю. Шымкунас... Для агітацыі сялян агенты прыходзілі ў вёску нават з гарэлкай, бралі ўдзел у вечарынах і пры кілішку дабіваліся свайго. Гэтым летам семі Гайдулёў і Дайлідак аддалі сваіх дзяцей вучыцца ў літоўскую гімназію. Сярод агітатараў быў і ксёндз-др. Райстуціс з Вільні, які агітаваў не праз кілішак, а каля касцёла ў Асаве праводзіў гутаркі з сялянамі аб неабходнасці літоўскай адукацыі»²⁰⁶. Можна толькі па-добраму пазаздросціць літоўцам.

Газета «Слова» паведамляла, што на пачатку 1930 г. Віленская рыма-каталіцкая курыя пачала судовыя працэсы пра вяртанне шэрагу былых рыма-каталіцкіх касцёлаў і ўніяцкіх цэркваў. У Лідскім павеце ў гэты спіс патрапілі цэрквы ў Бабрах, Дакудаве, Дзікушках, Глыбокiм, Ганчарах, Мыто, Орлі,

Радзівонішках, Ракавічах, Сабакінцах²⁰⁷. Не можа не здзіўляць наяўнасць у гэтым спісе вялікай колькасці так званых «мураўёвак» – цэркваў, пабудаваных пасля 1863 г. па тыповым расійскім праекце. Старажытнымі, уніяцкімі ў гэтым спісе з'яўляліся толькі цэрквы ў Бабрах, Ганчарах і Дзікушках. Але ў той час усе вернікі ўсіх гэтых цэркваў былі праваслаўнымі, і прэтэндаваць на іх цэрквы было неяк не па-людску. Добра, што суд адхіліў гэтую пазву, якая магла прынесці толькі вельмі вялікую шкоду і крыўду.

Вядома, што справа перадачы цэркваў не датычыла ўніі – планавалася неяк заахвоціць перавод праваслаўных вернікаў у рыма-каталіцтва. Віленская рыма-каталіцкая курыя ў тыя гады цалкам не прымала ідэю уніі, пра што пісала «Беларуская Крыніца»: «Мінойты – гэта не які новы палітычны вынаход біскупаў і канонікаў, але звычайны польскі двор з капліцай у Лідскім павеце, якіх на нашых землях ёсць нямала, і ў якім, пэўна-ж не бяз ведама віленскага арцыбіскупа Ялбжыкоўскага, асеў кс. канонік К. Лубянец, і які ўзяўся наварочваць мясцовых праваслаўных беларусаў на каталіцтва ў лацінскі абрад, у якім яны ўжо ня будуць патрабаваць роднай мовы, бо праз гэты абрад ляхчэй іх спольшчыць... Апрача гэтага, той жа кс. канонік К. Л. пазытыўна змагаецца з уніяй, выдаючы ўлёткі і брашуры проціўунійнага зместу...»²⁰⁸.

Увосень 1932 г. пайшлі пагалоскі пра цуды, цудоўныя выздараўленні і з'яўленне постаці Хрыста каля крыжа на раздарожжы ў вёсцы Цвермы: «Пагалоскі бліскавіцай абеглі ўсю гміну і значную частку павета. Таму нядзіўна, што з блізкіх і далёкіх ваколіц сюды прыходзяць тлумы вернікаў. У нядзелю народ пешшу і на фурманках прыехаў з самых далёкіх ваколіц – сабралася некалькі тысяч вернікаў, таксама, як гэта было ў свой час у Яшунах. ...тутэйшыя людзі кажучь, што бачылі з'яўленне Хрыста тут, каля крыжа. Тутэйшыя сяляне расказалі гісторыю крыжа: падчас апошняй вайны з бальшавікамі тут праязджаў конны аддзел чырвонай кавалерыі, адзін

²⁰⁵ Życie Nowogródzkie. № 134 (848). 12 czerwca 1930.

²⁰⁶ Życie Nowogródzkie. № 222 (936). 23 września 1930.

²⁰⁷ Słowo. № 41 (2251). 19 lutego 1930.

²⁰⁸ Беларуская Крыніца. № 35. 16 кастрычніка 1932.

з бальшавікоў дастаў шаблю і секануў ёю статую Хрыста, і атрад паехаў далей.

16 (кастрычніка) каля крыжа сабралася найбольшая колькасць людзей. Прыбыў таксама ксёндз-пробашч, лідскі дэкан Баярунец, які справіў перад крыжам публічную малітву. Шматтысячны тлум потым распавядаў пра цуды: некалькі цяжкахворых вылечыліся. Толькі што мы атрымалі інфармацыю, што адбыўся відавочны цуд – вылечылася паралізаваная дзіця, ад якога адракліся лекары.

У гэтай справе мы звярнуліся да Віленскай Куры... і даведаліся, што ані Курыя... ані арцыбіскуп Ялбжыкоўскі не маюць канкрэтнай рэляцыі з Ліды. ...лідскі стараста паведаміў, што людзі ў Цвермах збіраюцца ўжо працяглы час... тлум паводзіць сябе спакойна... інцыдэнтаў не было... Паліцыя не чыніць ніякіх перашкод»²⁰⁹.

На наступны дзень «Слова» надрукавала вялікі артыкул «Як гэта было ў вёсцы Цвермы пад Лідай», у якім пераказала тутэйшыя легенды і паданні. На пачатку артыкула адмыслова дасланы з Вільні ў Ліду карэспандэнт паведамляе, што ксёндз Баярунец не падпісваў ніякіх пратаколаў пра цудоўныя выздараўленні. Далей карэспандэнт піша, што вёска Цвермы мае трынаццаць ці пятнаццаць гаспадарстваў – «звычайная вёска». За кіламетр ад вёскі разыходзяцца дзве дарогі. На ростані расце вялікая адвечная сасна. Да сасны прывязаны тоўстым дротам крыж, а да крыжа дротам прывязана фігура Хрыста, выразаная з дрэва. Колькі гадоў крыжу на ростанях і фігуры Хрыста – дакладна ніхто не ведае. Але ў васьмнаццатым стагоддзі на гэтай самотнай раўніне крыж ужо стаяў, хоць і не той, што стаіць зараз. Але Хрыстос ужо быў, толькі выглядаў інакш. Верагодна, абедзве яго рукі былі прыбітыя да крыжа. Зараз рукі адламаныя, фігура прыкручана дротам, і аблічча твару ўжо не разрозніваецца. Ці сапраўды савецкі жаўнер у 1920 г. секануў шабляй фігуру Хрыста, ці ад старасці драўляная фігура парэпалася сама – зараз ужо дакладна невядома. Ад бёдраў да стоп фігура спавіта дзіўнымі фартушкамі, на якіх вышыты

альбо нашыты каляровыя крыжыкі. Легенда не дазваляе залазіць на сасну, да якой прыслонены крыж – быццам вясковыя хлопцы, якія лазілі, падалі і калечыліся. Бо сасна – святая, яна ўзяла крыж пад апеку.

Легенда пра крыж. Карэспандэнт «Слова» распавёў з слоў сялян, што ў 1787 г. памёр у Цвермах стары селянін Сцяпан Валяль. Няма ўжо сялян з такім прозвішчам у ваколіцах. За некалькі гадоў да ягонай смерці бура паваліла крыж. Валяль падняў з зямлі крыж з фігурай Хрыста, прынёс дахаты і палажыў дзесьці пад страху. Зрабіў гэта і слепа. І ягоная старая жонка таксама аслепла. І не ведалі, чаму. Але праз нейкі час стары меў сон: Хрыстос, які ляжаў пад страхой, загадаў яму, каб той вярнуў крыж на месца. У той жа дзень Валяль прыдапамозе суседзяў прынёс святы крыж пад сасну, і Хрыстос зняў слепату з яго і ягонай жонкі. Вось так адбыўся першы цуд. Валяль да смерці святкаваў гэты дзень: рэзаў цяля, купляў піва і зваў усю вёску. Таму Цвермы і памяталі пра Валяля.

Так пачалася цудоўная слава крыжа каля ростані дарог. Ад таго дня палатняныя фартушкі спавівалі фігуру. І людзі маліліся перад ёй. Католік ці ўніят, а потым праваслаўны – усе роўна. Усе, нават з далёкіх вёсак, прыходзілі сюды і ўшаноўвалі крыж. Праз дваццаць год памяталі ў вёсцы і пра тую багатую пані, якая перад 1914 г. прыехала на фэатоне з Вільні, каб памаліцца, і пакінула тут вялікую ахвяру ў срэбных рублях. А нехта з Ліды, хто меў ад гэтай святыні ласку Панскую, тады ж агарадзіў крыж і зрабіў над ім драўляны наддашак²¹⁰.

21 траўня 1933 г. пробашч Лідскай парафіі з некалькімі тысячамі вернікаў прайшоў 12 км ад Ліды да ваколіц Цвермаў – да слыннага крыжа. Каля крыжа адбылося набажэнства, і была асвечана пабудаваная мясцовымі сялянамі каплічка. «Згодна з легендай, крыж тут быў усталяваны 200 гадоў таму як ахвяра за добры ўраджай. Першае цуда адбылося 150 гадоў таму, калі Стэфану Валялю вярнуўся зрок. Хутка тут пачнецца будаўніцтва малога касцёла, а каля каплічкі будзе адбывацца 3 наба-

²⁰⁹ Słowo. № 263 (3070). 20 października 1932.

²¹⁰ Słowo. № 264 (3071). 21 października 1932.

жэнствы на тыдзень»²¹¹. «Малы касцёл» пабудавалі ў закапанскім стылі.

8 верасня 1933 г. у Радуні быў асвечаны новапабудаваны касцёл. На асвячэнне сабраліся вернікі з сваімі святарамі з усяго павета. У 10 гадзін раніцы аўтамабілем з Вільні прыбыў арцыбіскуп мітрапаліт Рамуальд Ялбжыкоўскі. «Мураваны касцёл пабудаваны з палявога каменю і цэгля стараннямі мясцовага пробашча ксяндза Станіслава Шчамірскага і парафіянаў... якія не шкадавалі сваёй працы і грошай... Пабудаваны касцёл годна ўвянчаў традыцыі Радунскай парафіі... Замест першага касцёла ў 1838 г. быў пабудаваны наступны, драўляны касцёл, які і змяніла новая мураваная святыня»²¹².

На пачатку лістапада 1934 г. па ініцыятыве Звязу стральцоў у Ваверцы ўтварыўся камітэт будаўніцтва помніка палеглым у 1920 г. каля Паперні жаўнерам. «Камітэт, на чале якога стаіць стараста Бянкевіч, камандзір 77-га п.п. падпалкоўнік Наспінскі і камандзір 5-га лётнага палка, пастанавіў пабудаваць помнік-капліцу, дзе будуць пахаваны парэшткі 16 жаўнераў з трох віленскіх палкоў – 76, 85, 86»²¹³.

Інфармацыі пра іншыя канфесіі ў газетах тых часоў зусім няшмат.

У верасні 1931 г. царкоўным старастам прыходу царквы ў Зблянах абралі Кельніка Алексу, а ягоным намеснікам Паўла Івашкевіча з Панямонцаў²¹⁴.

Пры канцы 1933 г. у Лідзе адбыўся з'езд праваслаўнага святарства і царкоўных старастаў. Узначальваў з'езд святар Міхал Нарушэвіч²¹⁵.

Газета «Слова» ў 1935 г. паведаміла, што праваслаўны люд Лідчыны паважае памяць маршала Пілудскага: «Падчас праваслаўных адпустаў у вёсках Нагародавічы і Збляны (так званыя Парковы), на якія сабраліся каля 2 000 чалавек, пасля заканчэння набажэнства праваслаўны люд разам з святарамі

прайшоў працэсіяй на могілкі да крыжа, пастаўленага ў памяць маршала, дзе на калянах адпраўлена ўрачыстае набажэнства за спакой душы маршала Пілсудскага»²¹⁶.

27 ліпеня 1932 г. у памяшканні, якое знаходзілася ў доме № 37 па вуліцы Замкавай, адбылося набажэнства баптыстаў, у якім удзельнічала 10 вернікаў і прапаведнік Ян Пацэвіч²¹⁷. Аднак адносіны прэсы і, падобна, насельніцтва ў нашым рэгіёне да гэтай рэлігійнай дэнамінацыі было адмоўным. Напрыклад, паведамлялася, што падчас «гандлю ў Беліцы член секты баптыстаў з Ліды Ян Пацэвіч прадаваў сектанцкія кніжкі. У пэўны момант людзі кінуліся на яго столік з кнігамі і аблілі яго газай. Справа дайшла б да дрэннага, каб не хуткае ўмяшанне паліцыі, якая супакоіла народ»²¹⁸.

Прэса стала друкавала тэксты падобнага кшталту, з Нагародавічаў: «Памерла ў нас адна бедная, бедная кабета, якая жыла амаль выключна з жабрацтва. Дачка яе, Волька, ня маючы нічога за душой, хацела пахаваць сваю матку з удзелама мясцовага сьвяшчэнніка А. Сярпова. Пайшла яго маліць, кажучы, што заплаціць яна ня можа, бо не мае за што купіць нават кавалка хлеба. Бацюшка сказаў, што ў такім выпадку ён можа ўзяць кусок палатна. А дзяўчына і гэтага не мела. Тады бацюшка і дзіякан казалі, што няма чаго прасіць, бо задарма не паедзем, а матушка сказала, што можна і так закопваць – не вылезе»²¹⁹.

²¹¹ Słowo. № 139 (3277). 23 maja 1933.

²¹² Słowo. № 249 (3387). 12 września 1933.

²¹³ Słowo. № 301 (3793). 3 listopada 1934.

²¹⁴ Słowo. № 214 (2722). 18 września 1931.

²¹⁵ Kurier Nowogrodzki. № 339 (756). 13 grudnia 1933.

²¹⁶ Słowo. № 287 (4136). 19 października 1935.

²¹⁷ Słowo. № 181 (2988). 29 lipca 1932.

²¹⁸ Słowo. № 267 (4116). 29 września 1935.

²¹⁹ Беларуская Газета. № 6. 26 жніўня 1933.

Лідскі авіяцыйны полк

Практычна ўся інфармацыя пра жыццё 5-га лётнага палка ў прэсе – пра катастрофы. Прэса не хавала інфармацыю пра аварыі, але мала пісала пра штодзённае жыццё авіятараў. І насамрэч, пакуль Лідскі полк да сярэдзіны 1930-х гг. не перайшоў на новыя самалёты, а лятаў на старых, практычна з часоў Першай сусветнай вайны, французскіх машынах, аварый было вельмі шмат. Некаторыя з загінуўшых пілотаў пахаваны на вайскавай частцы старых гарадскіх могілак – там мы чытаем на помніках знаёмыя па газетных публікацыях прозвішчы.

4 чэрвеня 1930 г. Атруціліся 70 жаўнераў 5-га лётнага палка. Аналізы харчавання і вады нічога не далі. Следства вяла жандармерыя²²⁰.

24 чэрвеня 1930 г. на полі каля Эйшышак пасля паломкі рухавіка зрабіў змушаную пасадку самалёт Лідскага палка²²¹.

29 жніўня 1930 г. з-за абрыву расцяжкі паміж крыламі самалёта-біплана ён разбіўся каля вёскі Пяскі, а лётчыкі, паручнікі Шкундар і Філіповіч, уратаваліся на парашутах²²². Праз некалькі тыдняў, 6 верасня самалёт разбіўся каля Ліды з-за няспраўнасці рухавіка, экіпаж таксама ўратаваўся²²³.

«Ліда, 25.09. Гэтай ноччу, падчас начных вучэнняў самалёт тыпу «Брэгет», пілатаваны ст. сяржантам Генрыкам Маждзеняй і назіральнікам капралам Вайнаровічам, разбіўся пры пасадцы. Пілот цяжка паранены, назіральнік – не...»²²⁴.

15 кастрычніка самалёт маркі «Potez», пілатаваны паручнікам Петрашкевічам, з-за дэфекту матора разбіўся паблізу ад Ліды. Назіральнік паручнік Гейштаўт быў моцна паранены, але пілот застаўся цэлы²²⁵.

19 лютага 1931 г. самалёт, пілатаваны паручнікам Далінскім, з-за дэфекту матора ўпаў каля Ражанкі. Пілот і назіральнік Гукшанец былі паранены. На наступны

дзень, 20 лютага, у густым тумане разбіўся самалёт «Potez». Пілот, паручнік Завадскі, быў паранены, а назіральнік, падпаручнік Пашкевіч, загінуў²²⁶. Праз некалькі дзён падчас вучэбных палётаў над Лідай упаў самалёт 5-га лётнага палка. Пілот паручнік Петрашкевіч і назіральнік падпаручнік Кузьміцкі былі цяжка паранены²²⁷.

У чэрвені 1930 г. Лідскі авіяцыйны полк разам з шэфам польскай авіяцыі палкоўнікам Райскім наведаў інспектар французскай авіяцыі генерал Хергалт (Hergault)²²⁸.

11 верасня 1931 г. самалёт, пілатаваны капралам Паўлоўскім і сяржантам-механікам Новакам, з-за дэфекту рухавіка ўпаў каля Нёмана. Лётчыкі не загінулі²²⁹. Тады ж, увечар, падпаручнік 5-га лётнага палка Казімір Кузьніцкі вяртаўся з Раслякоў у свой полк і быў цяжка паранены некалькімі кулямі з рэвальвера. Прэса пісала, што верагодна, гэта была асабістая помста падпаручніку²³⁰, як кажуць: «cherchez la femme...» [шукайце жанчыну, фр. – Л. Л.].

Пры канцы жніўня 1932 г. лідскі самалёт разбіўся пры пасадцы на аэрадроме Каралін пад Гародняй, лётчыкі былі паранены²³¹. Праз некалькі дзён, 7 верасня, самалёт «Potez-15», пілатаваны паручнікам Міліноўскім і назіральнікам Карпінскім, разбіўся пры пасадцы каля вёскі Агароднікі²³².

Хутка прэса паведаміла пра самазабойства падпаручніка-назіральніка 5-га палка Ежы Аляшкевіча стрэлам у скронь у сваёй кватэры па вуліцы Камерцыйнай²³³.

1 лютага 1933 г. Лідскі полк меў адразу два здарэнні. У сярэдзіне дня пры пасадцы адбылася авіяцыйная катастрофа з самалётам паручніка-пілота Грыневіча і назіральніка Грабкевіча (пілот быў паранены). І таксама з-за адмовы рухавіка здзейсніў аварыйную пасадку каля Радуні

²²⁶ Słowo. № 42 (2550). 21 lutego 1931.

²²⁷ Słowo. № 43 (2551). 22 lutego 1931.

²²⁸ Słowo. № 128 (2636). 9 czerwca 1931.

²²⁹ Słowo. № 209 (2717). 12 września 1931.

²³⁰ Słowo. № 211 (2719). 15 września 1931.

²³¹ Słowo. № 211 (3018). 29 sierpnia 1932.

²³² Słowo. № 222 (3029). 9 września 1932.

²³³ Słowo. № 273 (3080). 30 października 1932.

²²⁰ Słowo. № 127 (2337). 5 czerwca 1930.

²²¹ Słowo. № 142 (2352). 25 czerwca 1930.

²²² Słowo. № 198 (2408). 30 sierpnia 1930.

²²³ Słowo. № 206 (2416). 9 września 1930.

²²⁴ Słowo. № 221 (2431). 26 września 1930.

²²⁵ Słowo. № 238 (2448). 16 października 1930.

самалёт сяржанта-пілота Снацкага і назіральніка падпаручніка Роўбы, экіпаж пашкодванняў не меў²³⁴.

У сярэдзіне кастрычніка 1933 г. лідскі самалёт разбіўся каля Варнян, лётчыкі былі паранены²³⁵.

4 траўня 1934 г. у 10.00 ваенны самалёт над лідскім аэрадромам упаў у штопар і разбіўся. Капрал-пілот Белавус загінуў,

а сяржант-механік Граблеўскі атрымаў цяжкія раненні²³⁶. 20 чэрвеня таго ж года ў 20.00 у авіяпарку 5-га палка выбухнуў пажар. У тушэнні пажару прымала ўдзел добраахвотная пажарная дружына горада²³⁷. У жніўні таго ж года пры пасадцы з-за мокрага аэрадрома самалёт перакуліўся. На шчасце, пілоты капітан Альшэўскі і капрал Вольскі не былі параненыя²³⁸.

²³⁴ Kurier Wileński. № 28 (2569). 3 lutego 1933.

²³⁵ Kurier Wileński. № 273 (2814). 11 października 1933.

²³⁶ Kurier Wileński. № 120 (3010). 5 maja 1934.

²³⁷ Kurier Wileński. № 167 (3057). 22 czerwca 1934.

²³⁸ Kurier Wileński. № 213 (3103). 7 sierpnia 1934.

Штодзённае жыццё

На пачатку 1930 г. у Лідзе па адрасе Шаптыцкага, 2 пачаў працаваць рэнтгенаўскі апарат. Падчас сваёй працы апарат выпраменьваў радыёшумы, і на адлегласці да 1 000 м ад яго людзі не маглі слухаць радыё. Акрамя таго, праца апарата прыводзіла на паніжэння напружання ў электрычных сетках, бо апарат спажываў ток у 60 А, што для размеркавальных сетак таго часу, бясспрэчна, зашмат. Распараджэннем лідскага старасты быў вызначаны час працы рэнтгенаўскага апарата, але медыкі працавалі з рання да позняй ночы, псуючы радыёпрыём і напружанне ў сетках²³⁹. Праз некалькі дзён персанал рэнтгенаўскага кабінета праз прэсу аспрэчыў інфармацыю аб шкодзе для сваіх суседзяў па вуліцы Шаптыцкага²⁴⁰. Як вырашылася гэтае пытанне, невядома.

28 верасня 1930 г. у Лідзе шырока святкавалася 10-годдзе вызвалення Ліды ад бальшавікоў. Як заўжды, адбыліся святочныя набажэнства ў касцёлах і ў царкве, шэсце лідзян на гарадскія могілкі для ўшанавання памяці загінуўшых, дэфіляда (парад) войскаў і добраахвотнага Звязу стральцоў. Урачыстасці закончыліся пасяджэннем у зале кінатэатра «Нірвана»²⁴¹. Да пачатку святкавання гарадская рада пераназвала Палескую вуліцу ў вуліцу імя капітана Мянціцкага. Капітан Мянціцкі быў камандзірам 2-й роты Лідскага палка (у 1920–30-х гг. гэты полк стаяў у Гародні), ён загінуў у баях з бальшавікамі²⁴².

На пачатку 1931 г. была заліта гарадская коўзанка пры збегу вуліц Пілсудскага і 17-га красавіка. Коўзанка працавала кожны дзень з 12 да 22 вечара, меўся гардэроб, а ўвечары электрычнае асвятленне²⁴³.

На пачатку верасня 1931 г. у замку Гедыміна адбылося выступленне вершнікаў 3-га кавалерыйскага палка.

У кастрычніку таго ж года «Навагрудскі Кур'ер» пісаў: «На аўтобуснай станцыі ў

Лідзе няма не толькі хоць нейкай будкі, але і нават і добрай шыльды. А рух тут немалы, бывае і да 5 аўтобусаў у гадзіну»²⁴⁴.

Чытаючы старую прэсу, цікава назіраць спаборніцтва праз рэкламу паміж лідскімі цукернямі таго часу. У кастрычніку 1931 г. прэса пісала: «Учора, па адрасе: Сувальская, 18, была адчынена новая цукерня, якая мае назву «Цукерня Цукерніка». Цукерня абяцае перацягнуць да сябе частку гарадской эліты з «Амерыкі»»²⁴⁵. У супрацьвагу і ў якасці схаванай рэкламы ў верасні 1932 г. газета «Слова» пісала, што, нягледзячы на крызіс, «Ліда еўрапейцеца. Нараканні лідзян на тое, што няма дзе правесці доўгія вечары, ужо не маюць падстаў, бо 3 верасня ў павялічаным памяшканні цукерні «Амерыка» пачаў выступаць джаз-банд 77-га п.п. Гэты знаны джазавы калектыў прыцягвае эліту горада. Таксама трэба заўважыць, што ў нашы крызісныя часы закускі і напоі маюць вельмі лагодны кошт, і таму лідзяне слухна задаволеныя гэтай пляцоўкай для адпачынку»²⁴⁶.

Пры канцы ліпеня 1932 г. адбыўся рэйд матацыклістаў па маршруце «Вільня – Ліда – Вільня». Рэйд арганізаваў Віленскі клуб матацыклістаў і раварыстаў²⁴⁷.

У лістападзе 1932 г. «Слова» надрукавала артыкул «Брава, пан Задурскі», у якім дзякавала лідскаму бургамістру за новыя каменныя ходнікі па вуліцы Фалькоўскага, «бо школьная дзятва і жыхары вуліцы зараз ужо не тонуць у балоце па калена. Таксама быў пабудаваны масток пры канцы вуліцы Школьнай. І зусім добра, што пасля нашай скаргі для маладых дрэў у калоніі дзяржаўных дамоў зрабілі належныя падпоркі. ...добра было б, каб яшчэ бургамістр парупіўся аб нейкім асвятленні калоніі дзяржаўных дамоў, бо там пануе такая егіпецкая цемра, што ўвечары цяжка патрапіць дахаты, не ўлезшы па калена ў балота альбо не праваліўшыся ў «воўчую яму». Калі не памыляюся, асвятленне тут

²³⁹ Kurier Wileński. № 214 (1856). 17 września 1930.

²⁴⁰ Życie Nowogrodzkie. № 221 (935). 21 września 1930.

²⁴¹ Kurier Wileński. № 228 (1870). 18 października 1930.

²⁴² Życie Nowogrodzkie. № 222 (936). 23 września 1930.

²⁴³ Życie Nowogrodzkie. № 13 (1036). 17 stycznia 1931.

²⁴⁴ Kurier Nowogrodzki. № 24. 15 października 1931.

²⁴⁵ Kurier Nowogrodzki. № 19. 9 października 1931.

²⁴⁶ Słowo. № 219 (3026). 6 września 1932.

²⁴⁷ Słowo. № 174 (2981). 22 lipca 1932.

з'яўлялася толькі тады, калі прыезджаў у Ліду міністр асветы і веравызнанняў на асвячэнне агульнаадукацыйнай школы, але ж ужо назаўтра ліхтары знялі»²⁴⁸. Хутка з гэтай егіпецкай цемры нехта праз шыбу стрэліў у начальніка (каменданта) павятовай паліцыі Баляслава Кабенскага, які якраз і жыў у калоніі дзяржаўных дамоў. Куля прабіла шкло і патрапіла ў сцяну, нікога не параніўшы²⁴⁹. Праз тыдзень тая ж газета пісала: «Некалькі дзён таму мы пісалі пра неадпаведнае асвятленне калоніі дзяржаўных дамоў – тады свяціла толькі адна лямпачка, і з-за цемры жыхары калоніі неаднаразова прымалі «балотныя ванны», не кажучы ўжо пра разбітыя насы, калені ці іншыя часткі цела. Каб пазбегнуць такіх прыгод, шмат хто з нас закупіў сабе паходні. Пасля артыкула чакалі, што пан бургамістр палепшыць асвятленне, але дзе ж там! Адбылося найгоршае: два дні таму перастала свяціць апошняя лямпа»²⁵⁰.

Трэба адзначыць, што гэты раён горада лічыўся самым фэшэнебельным, і ў калоніі дзяржаўных дамоў жыло толькі кіраўніцтва павета, праўда, сам бургамістр Задурскі жыў у сваёй хаце па вуліцы Каменскай.

На пачатку снежня таго ж года нехта з лідзян пісаў: «Як у даўнія часы. Калі верыць пагалоскам, у Ліду хутка мае завітаць нейкі дыгнітар [саноўнік – Л. Л.] у рангу міністра, і таму такія галоўныя вуліцы як Сувальская і Пілсудскага грунтоўна адрамантаваны. Той, хто бачыў іх яшчэ тыдзень таму, – не пазнаў бы. Адрамантаваны брук, выбелены сцёкавыя каналы, зроблены масткі цераз канаўкі і г.д. Шкада, што нячаста ў Ліду завітваюць такога кшталту дыгнітары, бо тады мелі б мы добры парадак»²⁵¹.

На працягу ўсяго 1933 г. шырока святкаваўся юбілей паўстання 1863 г.

У той час яшчэ дзейнічала Таварыства ветэранаў паўстання 1863 г., у якім адгістарычнай Віленшчыны прымалі ўдзел 8 чалавек. Старшынёй таварыства быў

Станіслаў Ёдка, які жыў у той час у Вільні (вул. Серакоўскага, 25).

Станіслаў Ёдка нарадзіўся ў 1847 г. у фальварку Петрашунцы Лідскага павета. У паўстанцкі атрад пайшоў з школьнай лавы разам з сябрамі-вучнямі Лідскага павятовага вучылішча. Паўстанцам быў і ягоны бацька – таму пасля паразы паўстання фальварак Петрашунцы быў канфіскаваны, а бацька сасланы ў Сібір. Акрамя Ёдкі ўдзельнікамі паўстання 1863 г. з Лідчыны былі Мацей Знамяроўскі з Бастуноў²⁵² і Валерыя Цехановіч з Ліды.

Валерыя Цехановіч (з Цыбульскіх) – удзельніца паўстання 1863 г. Памерла ў Лідзе 23 студзеня 1933 г. ва ўзросце 93 гадоў. Труна з целам паўстанкі была перанесена з дома жалобы (дом яе сына, вул. Лідская, 38) у фарны касцёл 24 студзеня ў 18.00. Жалобнае набажэнства і пахаванне адбылося 25 студзеня ў 10.00²⁵³. «Навагрудскі Кур'ер» пісаў: «Вялікая колькасць людзей на пахаванні ветэрана паўстання 1863 г. 25 студзеня ў Лідзе адбылося пахавання Валерыі Цехановіч (з Цыбульскіх), якая памерла 23 снежня, у гадавіну паўстання. С.п. Цехановіч нарадзілася ў Мінску 1 снежня 1840 г. і ва ўзросце 23 гады ўзяла ўдзел у паўстанні»²⁵⁴.

Валерыя Цехановіч з Цыбульскіх (1841–1933).

Нарадзілася 28 красавіка 1841 г. у Мінску. Была дачкой судзі. Закончыла мінскую гімназію, з хатнімі настаўнікамі паглыблена вывучала музыку. Перад 1863 г. разам з іншымі мінчанкамі ўдзельнічала ў патрыятычных маніфестацыях. За ігру на аргане і спевы патрыятычнай песні была збіта казакамі.

Выйшла замуж за Гераніма Канстанты Цехановіча (1844–1898), які нарадзіўся ў Мураванай Ашмянцы, і мела з ім дзевяцёра дзяцей: Людвіку Марыю, Вацлава Міхала, Люцыяна Пятра, Багуслава, Валяр'яна, Ядвігу, Юзафа, Станіслава, Антона Стэфана.

Перад выбухам паўстання 1863 г. маладыя сужэнцы пераязджаюць у Плоцк, галава сям'і працуе ў скарбовай управе. Геранім і Валерыя Цехановічы прынялі чынны ўдзел у паўстанні 1863 г. Геранім ваяваў у паўстанцкім аддзеле, а Валерыя хавала параненых, збірала прыпасы і падтрымлівала сувязь з паўстанцамі.

²⁴⁸ Słowo. № 281 (3088). 8 listopada 1932.

²⁴⁹ Słowo. № 297 (3104). 24 listopada 1932.

²⁵⁰ Słowo. № 301 (3108). 28 listopada 1932.

²⁵¹ Słowo. № 307 (3114). 4 grudnia 1932.

²⁵² Kurier Wileński. № 18 (2559). 22 stycznia 1933.

²⁵³ Kurier Wileński. № 19 (2560). 24 stycznia 1933.

²⁵⁴ Kurier Nowogrodzki. № 27 (444). 28 stycznia 1933.

У другой палове жыцця Гераніма спаралізавала, і да канца жыцця ён не мог самастойна рухацца. Пасля смерці мужа, каля 1900 г., Валерыя пераехала ў Пултуск, а потым у Насельск, дзе жыла да пачатку 1920-х гг. Потым пераехала да свайго дачкі Станіславы ў Гародню. Няшчасны выпадак у гарадзенскім касцёле прывёў да калецтва Валерыі, яна перастала хадзіць і да канца жыцця была прыкута да ложка ці інваліднага вазка. Як ветэран паўстання атрымлівала пенсію ў 110 злотых.

Адзін з яе сыноў – Люцыян – быў выкладчыкам Маскоўскага ўніверсітэта, расстраляны ў 1937 г.

З Лідай Валерыю Цехановіч лучаць два апошнія гады жыцця. Сюды яна пераехала да свайго сына Антона, начальніка ўправы скарбовага кантролю. У Антона Цехановіча ў Лідзе ў 1930 г. нарадзіўся адзіны сын – Лех Цехановіч, інжынер-магістр хіміі, аўтар некалькіх кніг і шматлікіх публікацый на прафесіі. Ён таксама з'яўляецца стэлым аўтарам «*Ziemi Lidzkiej*», дзе надрукаваў шэраг базавых артыкулаў з гісторыі Лідчыны. Лех Цехановіч ласкава дапамагаў з рэдагаваннем маёй першай кнігі і ўнёс у яе шэраг найкаштоўнейшых заўваг.

18 лютага 1933 г. у Бастунах адбылося ганаровае ўзнагароджанне паўстанца 1863 г. Мацея Знамяроўскага. Калі пачалося паўстанне, Знамяроўскі меў 18 гадоў і вучыўся ў Віленскай гімназіі. Адрозна ўступіў у атрад Людвіка Нарбута і браў у ім чынны ўдзел. Каб узнагародзіць ветэрана, у Бастуны адмыслова прыехаў стараста Багаткоўскі, маёр 77-га п.п. Казлоўскі і старшыня лідскага Звязу стральцоў Бажок²⁵⁵.

На пачатку траўня ў Дубічах быў ганарова адкрыты помнік Людвіку Нарбуту. На свяце прысутнічаў навагрудскі ваявода Свідэрскі, віленскі віцэ-ваявода Янкоўскі, генерал Літвіновіч і дэлегацыі ад гмін Лідчыны²⁵⁶.

Пры канцы траўня прэса паведамляла, што «старшыня Таварыства ветэранаў 1863 г., кавалер Крыжа Незалежнасці і Крыжа паўстанцаў 1863 г., былы жыхар Лідскага павята Станіслаў Ёдка памёр у Вільні 20 траўня ва ўзросце 86 гадоў»²⁵⁷.

На пачатку жніўня 1933 г. быў адкрыты помнік загінуўшым паўстанцам у Дубічах, прэса шмат пісала пра паўстанне і Людвіка Нарбута²⁵⁸.

Для выхаду з крызісу дзяржава выпусціла ўнутраныя аблігацыі, якія распаўсюджваліся сярод насельніцтва, прычым, як бачна з газетных тэкстаў, пакупка такіх пазыковых аблігацый разглядалася як патрыятычны абавязак. У верасні 1933 г. паведамлялася, што сума аблігацый агульнапольскай пазыкі – 192 000 000 злотых. У першы ж дзень у Лідзе 1 125 грамадзян купілі аблігацый на 186 700 злотых, у тым ліку вучні школы № 5 сплацілі 50 злотых²⁵⁹. Ужо праз тыдзень Ліда купіла аблігацый на суму 387 230 злотых²⁶⁰.

У лістападзе 1933 г. на пасаду павятовага лекара замест Сапоцькі быў прызначаны доктар Ямялкоўскі з Баранавіч²⁶¹. У жніўні 1935 г. на пасаду лідскага павятовага лекара з Маладзечна перавялі доктара Стасевіча, які выконваў свае абавязкі да 1939 г.²⁶²

Газета «Слова» на пачатку 1934 г. абсалютна сур'эзна паведамляла, што жыхар Лідскага павята Мікалай Каравайчык «ужо некалькі гадоў працуе над машынай, канструкцыю якой трымае ў таямніцы. Але на мінулым тыдні закончыў сваю працу над машынай, якая будзе мець рэвалюцыйнае значэнне. Ён вынайшаў нешта накшталт *perpetuum mobile* [вечнага рухавіка – Л. Л.], які бесперапынна рухаецца з дапамогай нескладанага механізма. Вынаходніцтвам Каравайчыка зацікавіліся два інжынеры, якія, вывучыўшы прыбор, пацвердзілі магчымасць яго ўжывання ў тэхніцы... Каравайчык едзе ў Варшаву, каб запатэнтаваць сваю машыну»²⁶³. Інфармацыі аб гэтым чалавеку больш няма, і можна толькі спадзявацца, што «два інжынеры» злосна пажартавалі над «вынаходнікам», бо кожны інжынер ведае, што вечны рухавік немагчымы ў прынцыпе і, напрыклад, французская акадэмія ўжо ў XVIII ст. адмовілася разглядаць любыя праекты «*perpetuum mobile*».

(3352). 8 sierpnia 1933.

²⁵⁹ Kurier Wileński. № 261 (2802). 29 września 1933.

²⁶⁰ Kurier Wileński. № 266 (2807). 4 października 1933.

²⁶¹ Kurier Nowogródzki. № 320 (710). 23 listopada 1933.

²⁶² Słowo. № 229 (4078). 22 sierpnia 1935.

²⁶³ Słowo. № 72 (3564). 15 marca 1934.

²⁵⁵ Kurier Wileński. № 44 (2585). 19 lutego 1933.

²⁵⁶ Kurier Wileński. № 118 (2659). 7 maja 1933.

²⁵⁷ Kurier Wileński. № 133 (2674). 22 maja 1933.

²⁵⁸ Słowo. № 213 (3351). 7 sierpnia 1933; Słowo. № 214

Злачыннасць

На пачатку 1930 г. за спробу ўцячы судзілі вязняў лідскай турмы Іпатава, Казакоўскага і Груздоўскага. Уцекачы прабілі ход з сваёй камеры на другім паверсе ў памяшканне, якое знаходзілася пад імі, – у кухню. Тут на іх натрапіў турэмны наглядчык Шмігін. Вязні ўтрох кінуліся на наглядчыка, прычым Казакоўскі пры гэтым ухапіў кухонны нож. Але на шум прыбеглі іншыя наглядчыкі турмы, і ўсе трое зноў апынуліся за кратамі. Акруговы суд у Вільні прысудзіў Казакоўскаму 10, а астатнім па 9 гадоў турмы. Апеляцыйны суд у два разы паменшыў тэрміны, а Вышэйшы суд у Варшавае пакінуў вырак апеляцыйнага суда²⁶⁴.

Нейкі Заскалік у Лідзе славіўся тым, што любіў выпіць пасля працы некалькі куфляў піва ў буфэце чыгуначнага вакзала. Ягоная жонка неаднаразова ўчыняла вэрхал у гэтым буфэце і нават забараніла буфетчыку наліваць піва свайму мужу. Справа скончылася тым, што ў чарговы раз фурыя выбіла з рук мужа куфель з півам і разбіла вялікую шыбу ў чакальнай зале вакзала. Справу разглядаў гарадскі суд²⁶⁵.

На пачатку жніўня 1930 г. сялянка з вёскі Папіраўцы прыехала на рынак у Беліцу купіць дойную карову. Але на рынку яна сустрэла жанчыну і чамусьці амаль што адразу пасябрвала з ёй. Новая сяброўка прапанавала купіць новы залаты гадзіннік «за паўцаны» – за 105 злотых. Сялянка згадзілася і, ухапіўшы гадзіннік, кінулася да іншых сябровак хваліцца каштоўнасцю. Сяброўкі тут жа, на рынку, адвялі яе да майстра, і стары гадзіннікавы майстар патлумачыў, што гэты гадзіннік не залаты і каштуе меней за 10 злотых. Наступным месцам, куды кінулася жанчына, быў пастарунак паліцыі, але ашуканкі, канешне ж, на рынку ўжо не было²⁶⁶.

Наведвалі нас і ашуканцы найвышэйшага гатунку.

У 1929 г. у Лідзе з'явіўся граф Генрык Грабоўскі, «палкоўнік у рэзерве, уладальнік маёнткаў па ўсёй Польшчы»

і г.д. Такі саноўны чалавек адразу трапіў ў «вяршкі» лідскага грамадства, апынуўся ў коле сяброў і прыхільніц, «грошы самі ішлі ў рукі пана Грабоўскага, і ніхто гэтаму не дзівіўся, бо трансакцыі, якія ён праводзіў, давалі яму сталы і значны прыбытак»²⁶⁷. Галоўным бізнесам, ці як зараз бы казалі, «стартапам» графа была арганізацыя аўтобусных ліній па тэрыторыі ўсёй Польшчы. Пад гэтую ідэю, якая як быццам ужо давала і павінна была даць яшчэ большы даход, «уплывовы чалавек» збіраў вялікія грошы з прыватных асоб і фірм пад гарантыі высокіх адсоткаў. Сабраўшы вялікія грошы, Грабоўскі аб'явіў пра адкрыццё новай аўтобуснай лініі і адначасова, як блізкаму сябру, прадаў свой элегантны аўтамабіль кельнеру рэстарана пры «Коле полек» Казіміру Гушчу за 3 000 злотых. На наступны дзень граф знік, затое прыехаў адвакат князя Палубінскага з Слоніма, які паказаў маёмасныя дакументы і адабраў аўтамабіль у кельнера – спрытны аферыст не купіў, а пазычыў яго на нейкі тэрмін у свайго папярэдняга сябра – князя Палубінскага. Паліцыя пачала росшукі Грабоўскага, ён быў арыштаваны ў Роўне, але да арышту паспеў правярнуць яшчэ некалькі афер²⁶⁸.

У ноч з 26 на 27 кастрычніка 1930 г. невядомыя злачынцы абрабавалі дом доктара Казубоўскага па вуліцы Школьнай. Былі выняты дзве шыбы верхняй паловы дзвярэй, якія вялі ў сад, і скрадзены восеньскі плашч, гумовая палярына і 400 злотых. Акрамя таго, была скрадзена вопратка дамашняй работніцы Казубоўскіх на 300 злотых²⁶⁹.

10 снежня 1930 г. 27-гадовы чыгуначнік Сямён Андрушка застрэліў сваю 60-гадовую каханку Вольгу Высоцкую, а потым застрэліўся сам. Высоцкая валодала домам у Лідзе і жыла з маладым каханкам 6 гадоў. Верагодная прычына трагедыі – спрэчка з-за грошай, перад смерцю Высоцкая прадала зямлю ў горадзе, і каханак патрабаваў ад яе гэтыя грошы²⁷⁰.

²⁶⁷ Kurier Wileński. № 182 (1824). 9 sierpnia 1930.

²⁶⁸ Там жа.

²⁶⁹ Życie Nowogródzkie. № 254 (968). 29 października 1930.

²⁷⁰ Słowo. № 283 (2493). 10 grudnia 1930.

²⁶⁴ Słowo. № 61 (2271). 14 marca 1930.

²⁶⁵ Kurier Wileński. № 25 (1667). 31 stycznia 1930.

²⁶⁶ Kurier Wileński. № 179 (1821). 6 sierpnia 1930.

Злачынцы не спыняліся нават перад рабункамі рэлігійных арганізацый. У красавіку 1930 г. была абкрадзены праваслаўная царква ў Лідзе. Зладзеі ўлезлі ў царкву цераз акно, разбіўшы шыбу, і скралі каштоўныя рэчы: 3 бронзавыя крыжы, пакрытыя нікелем, срэбны пазалочаны келіх, медную талерку, срэбную звяздзіцу і іншае – агульным коштам каля 1 000 злотых²⁷¹. А ў ліпені невядомыя злачынцы пракраліся ў лідскую сінагогу і, выламаўшы замкі ў шафах, выкралі розныя рэчы і грошы з скарбонак²⁷².

9 лютага 1931 г. чыноўнік лідскай пошты Міхал Лісецкі (той самы, які ў 1930 г. ратаваў людзей на пажары, гл. ніжэй) знік з сумай у 10 200 злотых. У той жа дзень паліцыя на станцыі Ліда зняла яго з цягніка, але пры сабе зلودзей меў толькі 7 000 злотых, 3 200 ён паспеў неяк растраціць у Лідзе за некалькі гадзін²⁷³.

Гаспадары дома № 70 па вуліцы Школьнай Альбертына і Аляксандр Лычковы паспрачаліся з «іх кватарантам, знаным тутэйшым авантурыстам і панажоўшчыкам Леанам Рубашуком (узрост 26 гадоў) і ягонай каханкай, прастытуткай Соняй Флінкель. Каб супакоіць бойку, па выкліку суседзяў на месца прыбыў паліцыянт Ян Пякарскі, узброены карабіным з багнетам. Паліцыянт вырашыў адправіць Лычкава ў шпіталь, а Рубашука забраць у пастарунак. Але Рубашук усчаў бойку з паліцыянтам, а Соня Флінкель перадала яму кухонны нож. Тады паліцыянт ударыў авантурыста багнетам у левую частку грудной клеткі. ...Рубашук памёр у шпіталі... Флінкель была арыштавана, а гаспадар дома Лычкоў ў непрытомным стане перавезены ў шпіталь»²⁷⁴. Праз некалькі дзён у шпіталі, не прыходзячы ў прытомнасць, Аляксандр Лычкоў памёр²⁷⁵.

На пачатку траўня 1931 г. сярод «белага дня» тры невядомыя ўзброеныя бандыты напалі на фальварак Гута Адольфа Пашкевіча, што каля Ліды. Рабаўнікі выбралі час, калі ў доме не было нікога

з мужчын і, затэрарызавашы прыслугу, забралі ўсе ўпрыгожванні, долары, золата і срэбныя рублі ды ўцяклі ў лес²⁷⁶.

Пры канцы траўня 1931 г. аддзел Віленскага акруговага суда ў Лідзе пачаў судзіць членаў банды Яманта, якая на працягу двух гадоў тэрарызавала Лідскі павет. На пачатку 1929 г. з турмы выйшлі на волю Сільвестр Ямант і Баляслаў Лучко, абодва – жыхары Ліды. Да іх далучыліся былыя крымінальнікі Антон Кузьміч і Адольф Пятрусевіч. І банда пачала рабаваць. Пры адным з нападаў яны забілі паліцыянта Шалавінскага. Пры арышце Ямант быў застрэлены, а астатнія паўсталі перад судом. У выніку Лучко атрымаў 10 гадоў турмы, а Кузьміч і Пятрусевіч – па 8 гадоў²⁷⁷.

«23 верасня каля 15.30 ад будынка пошты і тэлеграфу ў Лідзе скрадзены ровар службоўца пошты Вінцэнта Русіновіча маркі «Нёман» № 02682 вартасцю 280 злотых»²⁷⁸.

Дзяржава падтрымлівала акцызную манаполію на алкагольныя вырабы і актыўна змагалася з самагоншчыкамі. Для гэтых мэт была нават адмысловая брыгада скарбовага кантролю, якая, дарэчы, займалася і перапытніцтвам. Самагоншчыкі караліся надзвычай строга. У кастрычніку «Наваградскі Кур'ер» пісаў: «У самым цэнтры горада, па вуліцы Завальнай, 30 у Зуселя Ілютовіча знойдзены самагонны апарат. Апарат меў вельмі дасканалую канструкцыю і фільтры з актываванага вуглю, ваты і пяску. Апарат знаходзіўся ў прыбудове да стаенкі і, каб туды ўвайсці, трэба было зрушваць сцяну»²⁷⁹. Пры канцы жніўня 1932 г. паліцыяй былі выкрыты два самагонныя апараты ў Беліцкай гміне: адзін у вёсцы Нагародавічы, другі – у Гезгалах. Абодва апараты былі падобныя на маленькія фабрыкі і выраблялі «самагонку найлепшых гатункаў. У гэтым годзе гэта ўжо чацвёртая фабрыка самагонкі ў Гезгалах, выкрытая паліцыяй»²⁸⁰.

Таксама забараняліся ўладамі і пасады тытуны. Напрыклад, прэса пісала, што на

²⁷¹ Kurier Wileński. № 78 (1720). 3 kwietnia 1930.

²⁷² Słowo. № 167 (2377). 24 lipca 1930.

²⁷³ Słowo. № 32 (2540). 10 lutego 1931.

²⁷⁴ Słowo. № 73 (2581). 29 marca 1931.

²⁷⁵ Słowo. № 77 (2585). 3 kwietnia 1931.

²⁷⁶ Słowo. № 109 (2617). 13 maja 1931.

²⁷⁷ Słowo. № 122 (2630). 30 maja 1931.

²⁷⁸ Słowo. № 221 (2729). 26 września 1931.

²⁷⁹ Kurier Nowogródzki. № 24. 15 października 1931.

²⁸⁰ Słowo. № 212 (3019). 30 sierpnia 1932.

пачатку жніўня 1933 г. паліцыя знайшла «на тэрыторыі Лідскай гміны ў шэрагу гаспадароў нелегальныя плантацыі тытуню. Былі складзены карна-скарбовыя пра-таколы і справы перададзены ва Управу Акцызаў і Манаполіі»²⁸¹. У 1935 г. паліцыя Радунскай гміны выкрыла цэлы шэраг дробных нелегальных плантацый тытуню, «некаторыя з сялян садзілі па 100 кустоў тытуню»²⁸².

Уноч з 14 на 15 і з 15 на 16 студзеня 1932 г. адбыліся акты вандалізму на гарадскіх могілках, былі разбіты 16 слупкоў агароджы чатырох магіл (магілы Грабліса, Роўбы і інш.) і скрадзены жалезны дрот агароджы агульнай даўжынёй каля 40 м²⁸³.

Праз некалькі дзён з крамы Галдвасера па вуліцы 3-га Траўня скралі грамафонныя кружэлкі на 1 000 злотых²⁸⁴.

У сакавіку таго ж года нехта абрэзаў бандаж паміж слупам і пасынкам і гэтак звярнуў слуп, пашкодзіўшы тэлефонную сувязь паміж Лідай і Гародняй²⁸⁵.

Уначы 7 лютага 1933 г. у Лідзе з Народнага яўрэйскага банка было скрадзена 20 000 злотых грашамі і ўпрыгажэннямі, якія там захоўваліся. Паліцыя паведаміла, што рабаўнікі забралі 7 банкнот па 500 злотых, 1 500 злотых малымі купюрамі, 500 долараў банкнотамі, 20 залатых рублёў, 10 залатых англійскіх фунтаў, срэбны партсігар з залатым гузікам, залаты дамскі гадзіннік з доўгім ланцужком, 3 залатыя брошкі з каштоўнымі камянямі і 2 залатыя заручальныя пярсцёнкі. Браніраваная каса была разрэзана. Возны банка спаў недалёка ад касы, але нічога не чуў²⁸⁶.

Улетку 1935 г. у Лідзе выкрылі псеўдалекара сацыяльнага забеспячэння Казіміра Парноўскага. Выкрыў яго павятовы доктар, які заўважыў, што калега не мае элементарнай кваліфікацыі. Выкрыты псеўдалекар уцёк з Ліды, прыхапіўшы пры гэтым некалькі дзясяткаў тысяч злотых. Выяснілася, што дыплом Парноўскага быў падроблены. Уцекача аб'явілі ў вы-

шук, але «магчыма, махляр ужо перайшоў літоўскую мяжу»²⁸⁷.

25 красавіка 1932 г. па выраку Лідскага ваенна-палявога суда (Sadu Doraznego) да кары смерці праз павешанне былі прыгавораны савецкія шпіёны Іосіф Турбач і Міхал Чаховіч. Позна ўначы 26 красавіка з Варшавы прыйшла адмова прэзідэнта Польшчы памілаваць шпегаў, і на раніцы 27 красавіка кат, прыехаўшы з Варшавы, павесіў абодвух на дзядзінцы лідскай турмы²⁸⁸.

На пачатку лістапада 1932 г. Ваенна-палявы суд у Вільні разглядаў справу савецкіх шпіёнаў: сталага жыхара Ліды 22-гадовага Станіслава Маркоўскага (партыйная мянушка – Блакітны, прафесія – сталяр, рыма-католік), 29-гадовага Зміцера Сая (мянушка – Буш, селянін, праваслаўны, бацька траіх дзяцей), брата С. Маркоўскага лідзяніна Рышарда Маркоўскага (28 гадоў, сталяр) і Пятра Русака (селянін, бацька 4 дзяцей). Усе чацвёрэ з 1931 г. шпіёнілі на карысць СССР і былі выяўлены амаль што выпадкова. Суд прыгаварыў Станіслава Маркоўскага і Зміцера Сая да павешання, а Рышарда Маркоўскага і Пятра Русака да пажыццёвага турэмнага пакарання²⁸⁹.

7 кастрычніка 1933 г. у Лідскім акруговым судзе быў зачытаны вырак па справе сям'і Клімашэўскіх: Францішкі, Людвікі, Вацлава, Браніслава, а таксама Драбка Браніслава – усіх іх абвінавачвалі ў шпіянажы. Гэтыя людзі былі асуджаны на вялікія турэмныя тэрміны²⁹⁰.

Усе гэтыя шпегі здабывалі інфармацыю пра 5-ы лётны полк.

Пажары і здарэнні

На пачатку 1930 г. пажар у вёсцы Малейкаўшчына нарабіў шкоды на 10 000 злотых.

У лютым таго жа года выбухнуў пажар на вытворчасці алею ў Лідзе. Пажар паўстаў з-за выкарыстання свечак пасля таго, як знікла электрычнасць. Полымя ахапіла ўсю фабрыку. Акрамя добраахвотнай га-

²⁸¹ Słowo. № 216 (3354). 10 sierpnia 1933.

²⁸² Słowo. № 279 (4128). 11 października 1935.

²⁸³ Kurier Nowogródzki. № 18 (104). 23 stycznia 1932.

²⁸⁴ Kurier Nowogródzki. № 20 (106). 26 stycznia 1932.

²⁸⁵ Kurier Nowogródzki. № 57 (143). 10 marca 1932.

²⁸⁶ Słowo. № 39 (3177). 9 lutego 1933.

²⁸⁷ Słowo. № 187 (4036). 11 lipca 1935.

²⁸⁸ Słowo. № 97 (2904). 28 kwietnia 1932.

²⁸⁹ Słowo. № 277 (3084). 4 listopada 1932.

²⁹⁰ Kurier Wileński. № 271 (2812). 9 października 1933.

радской пажарнай варты на месца прыбылі вайсковыя пажарнікі, і толькі тады агонь быў патушаны. У выніку шкода ацэньвалася ў 10 000 злотых, цяжкія апёкі атрымалі 7 пажарных²⁹¹.

20 кастрычніка 1930 г. у маёнтку Вялікае Ольжава былі падпалены стадола і свіран. Пабудовы згарэлі разам з 16 тонамі збожжа. У тушэнні пажару бралі чынны ўдзел добраахвотныя пажарныя дружыны з вёсак Далекія і Парачаны, а таксама мясцовыя сяляне. Шкода ад пажару – 75 000 злотых²⁹².

12 лютага 1931 г. загарэўся дом яўрэйскага таварыства «Мішмарыс-Хойлем» (Miszmeris-Chojlem) па вуліцы Завальная, 68 у Лідзе, але пажар не перакінуўся на іншыя будынкi і быў хутка патушаны²⁹³.

Пры канцы лютага таго ж года ў калоніі дзяржаўных дамоў у Лідзе «ў адной з квартэр чыноўнікаў выбухнуў пажар... Пажар паўстаў у выніку неасцярожнасці: прыслуга выносіла перагарэўшы вугаль у драўляным посудзе ў камору... але праз некалькі гадзін у каморы вугаль зноў разгарэўся, загарэлася падлога і ўзняўся пажар. Калі дым выбіўся на вуліцу, сярод суседзяў узнікла паніка, і былі выкліканы пажарныя. Але калі яны прыехалі, пажар ужо быў цалкам патушаны сваімі сіламі»²⁹⁴.

У красавіку 1931 г. падчас кінасеансу ад праекцыйнай лямпы загарэлася кінастужка. Узнікла паніка, але кінамеханік Мозель Віцільд хутка загасіў узгаранне²⁹⁵.

13 ліпеня 1932 г. у цэнтры горада адбыўся моцны пажар. «Горад у моры агню», – паведамляла прэса. Пажар пачаўся з дома Сувальская, 54. Спачатку агонь ахапіў дах гэтага дома, потым перакінуўся на кінатэатр «Нірвана». З-за моцнага ветру полымя хутка ахапіла суседнія дамы, і загарэўся цэнтр горада па вуліцы Сувальскай. Гарэла «Нірвана», крамы і цэлы шэраг жылых дамоў у кірунку ракі Лідзеі. Пажар тушылі добраахвотныя пажарныя дружыны, пажарныя службы абод-

вух лідскіх палкоў і чыгункі, прыехалі нават пажарныя машыны з Гародні. Тлумы пагарэўцаў, страціўшы ўсю маёмасць, стварылі сапраўдны бівак недалёка ад месца пажару. Да 20.00 агульнымі намаганнямі пажар быў лакалізаваны. Галоўнай цяжкасцю быў недахоп вады, якую прыходзілася падвозіць з Лідзеі, бо толькі гарадзенскія пажарныя мелі адмысловы шланг даўжынёй у 300 м і найпрост пампавалі ваду з ракі. Агонь гарэў да вечара наступнага дня. Пры тушэнні загінуў жаўнер 5-га лётнага палка Ян Валюкевіч, былі цяжка паранены добраахвотныя пажарныя Кацэнеленбоген, Баярскі, Лебедзь і Вацлаў Мілан з Гародні.

Згарэлі дамы № 54, 56, 58, 60 па вуліцы Сувальскай (належалі Фларыяну Длускаму, Бералю Дваржэцкаму, Фруме і Гіршу Таўшынскім) і шмат дамоў у бок ракі Лідзейкі, згарэў кінатэатр «Нірвана» і шмат крам і складоў: гарэлачны склад Міхала Баркоўскага, крама капелюшоў Ядвігі Яўген, півярня Макса Левіна, півярня Антона Ляховіча, галантарэйная крама Якаба Брэма, склады «Сельскагаспадарчага сіндыката», рымарня Чайкоўскага, склады мануфактуры Якуба Вінера, крама шкла Абрама Флякса, крама машын «Зінгер», памяшканне Таварыства польскіх купцоў²⁹⁶. Страты ад пажару ў цэнтры горада склалі 712 000 злотых. Найвялікшыя страты панёс Длускі, уладальнік дамоў № 56 і 58 – каля 500 000 злотых, пры тым, што гэтыя дамы былі застрахованы толькі на 145 000 злотых. Кінатэатр «Нірвана» меў страты ў 15 000 долараў, Якаб Вінер – 40 000 злотых, Юзаф Гальперын – 35 000 злотых, асабіста ўладальнік «Нірваны» Яблонскі – 18 000 злотых²⁹⁷.

Падчас пажару краў рэчы пагарэўцаў і быў арыштаваны Станіслаў Кедык²⁹⁸. Праз некалькі дзён за крадзеж 330 злотых гатоўкай арыштавалі Караліну Давідовіч²⁹⁹. Як падлічылі пасля пажару, розных рэчаў было скрадзена на суму 42 000 злотых³⁰⁰.

²⁹⁶ Słowo. № 180 (2987). 28 lipca 1932.

²⁹⁷ Kurier Nowogródzki. № 172 (258). 20 lipca 1932.

²⁹⁸ Słowo. № 166 (2973). 14 lipca 1932; Słowo. № 169 (2976). 17 lipca 1932.

²⁹⁹ Słowo. № 180 (2987). 28 lipca 1932.

³⁰⁰ Słowo. № 177 (2984). 25 lipca 1932.

²⁹¹ Słowo. № 40 (2250). 18 lutego 1930.

²⁹² Słowo. № 245 (2455). 24 października 1930.

²⁹³ Słowo. № 35 (2543). 13 lutego 1931.

²⁹⁴ Słowo. № 49 (2557). 1 marca 1931.

²⁹⁵ Słowo. № 76 (2584). 2 kwietnia 1931.

Праз 10 дзён у тым жа раёне горада з-за маланкі згарэла стадола пры касцёле піяраў, страты склалі 6 000 злотых³⁰¹.

Пры канцы лютага 1933 г. выбухнуў пажар у фотаатэлье Мойшы Хаіма Левіна па вуліцы Сувальскай, каля рэстарана «Брыстоль». Згарэла ўся мэбля, 4 фотаапараты і 6 дэкарацый. Страты – 6 000 злотых³⁰².

У сакавіку 1933 г. для добраахвотнай пажарнай дружыны гуты «Нёман» была закуплена мотапомпа³⁰³.

23 і 24 ліпеня 1932 г. горад святкаваў 40-гадовы юбілей заснавання добраахвотнай пажарнай аховы ў Лідзе. У межах першых ваяводскіх спаборніцтваў пажарных каманд, якія праходзілі ў гэты час у нашым горадзе, адбыліся паказальныя выступы добраахвотных пажарных, узнагароджаных лепшых пажарнікаў, паказ у кінатэатры «Эдысон» фільма «Рыцары агню» і г.д.³⁰⁴.

Жыхары горада знаходзілі для пажарных дружын горада і іншыя заняткі, у чэрвені 1934 г. нехта з лідзян пісаў у газеце «Слова»: «Тое, што ў горадзе не паліваюцца вуліцы, ёсць вялікая бяда. Таму паўсюдна ў нас уздымаецца пыл, які забруджвае павеатра. У Лідзе ёсць дзве пажарныя дружыны. Ці не можа магістрат загадаць, каб яны час ад часу прыязджалі з бочкамі вады і палівалі вуліцы?»³⁰⁵.

25 студзеня 1930 г. аўтамабіль 5-га лётнага палка, якім кіраваў капрал Браніслаў Брукштус, на вуліцы Вызвалення ў Лідзе наехаў на кабылу, якая належала Юльяну Змітровічу, і пасвілася на вуліцы без нагляду. Пасля сутыкнення з кабылай аўтамабіль збіў тэлеграфны слуп. У выніку аўтамабіль быў разбіты, слуп вывернуты з зямлі, а кабылу па выраку ветэрынара дарэзалі³⁰⁶.

У сакавіку 1930 г. на Лідчыне ў вялікай колькасці з'явіліся «лісты шчасця». Гэта звычайная «вірусная» рассылка паведамленняў, пры якой кожны, хто атрымаў такі ліст, павінен быў у той жа

дзень перапісаць яго 9 раз і накіраваць сваім знаёмым, бо ліст абяцаў розныя беды і жыццёвыя клопаты таму, хто гэтага не зробіць. Прэса паведамляла, што рассылкай «лістоў шчасця» займаліся нават паважаныя супрацоўнікі дзяржаўных арганізацый³⁰⁷. Аналагічныя «лісты шчасця» аўтар асабіста памятае з 1970-х гг., яны з'яўляліся ў нашых паштовых скрынях і не мелі маркі, г.зн. былі ўкінуты кімсьці з суседзяў. Са з'яўленнем электроннай пошты, а потым сацыяльных сетак таксама прыйшлося некалькі разоў атрымліваць такія лісты, у гэтым выпадку лепш адразу назаўжды заблакаваць «аўтара».

У траўні 1930 г. у Лідзе ўся сям'я Баняроў атруцілася грыбамі: «Двое малых дзяцей прывезены ў шпіталь, дзе хлопчык хутка памёр, а дзяўчынка змагаецца са смерцю. Бацькі таксама знаходзяцца ў вельмі цяжкім стане»³⁰⁸.

У ноч на 25 чэрвеня 1930 г. у Лідзе ў дом па адрасе Пастаўская, 33, які стаяў недалёка ад яўрэйскіх могілак, патрапіла маланка. Адрозу, падчас сну, была забіта маці Анэля Бутурля і яе 16-гадовая дачка Яніна. Ад маланкі дом загарэўся, другая дачка, 22-гадовая Ядвіга атрымала цяжкія пашкоджанні. «Агульнай увагі заслугоўвае геройскі чын чыноўніка лідскай пошты Міхала Лісецкага, які вынес з палаючага дома цяжка параненую Ядвігу Бутурлю, якая аднак праз гадзіну памерла ў бальніцы»³⁰⁹.

У студзені 1931 г. у Лідзе адбыўся шэраг самазабойстваў: 14 студзеня вядомы лідскі купец Дубчанскі з-за эканамічных праблем павесіўся на сваім складзе па адрасе Рынак, 8. 16 студзеня жыхар Ліды шавец Міхал Мікалайчык павесіўся з-за здрады жонкі ва ўласным доме па вуліцы Райская, 29. Вечарам таго ж дня Мікалай Мазавецкі з невядомай прычыны кінуўся ў студню і ўтапіўся³¹⁰.

На пачатку жніўня таго жа года прэса пісала пра бухгалтара «Ардаля» Хаіма Ківялевіча, ён уратаваў жанчыну, якая та-

³⁰¹ Słowo. № 176 (2983). 24 lipca 1932.

³⁰² Słowo. № 53 (3191). 23 lutego 1933.

³⁰³ Kurier Wileński. № 66 (2607). 13 marca 1933.

³⁰⁴ Słowo. № 177 (2984). 25 lipca 1932.

³⁰⁵ Słowo. № 171 (3663). 26 czerwca 1934.

³⁰⁶ Kurier Wileński. № 25 (1667). 31 stycznia 1930.

³⁰⁷ Kurier Wileński. № 66 (1708). 20 marca 1930.

³⁰⁸ Słowo. № 111 (2321). 15 maja 1930.

³⁰⁹ Kurier Wileński. № 146 (1788). 28 czerwca 1930.

³¹⁰ Słowo. № 20 (2528). 25 stycznia 1931.

нула ў рацэ Молчадзь каля Наваельні. Да гэтага выпадку Ківялевіч ужо два разы ратаваў людзей: у 1914 г. ён выцягнуў з вады дзіця, якое ўпала з моста ў раку, а ў 1920 г. у Лідзе вынес дзіця з полымя пажару. Ківялевіч быў членам лідскай добраахвотнай пажарнай дружыны³¹¹.

У жніўні 1931 г. уладальнікі маэнткаў Шаўры і Салпенішкі Зыгмунт і Віктар Зялінскія падчас палявання замест ваўка падстрэлілі 11-гадовага Цыпрыяна Спудзіса – сялянскага сына. Хлопец спаў у хаце і быў паранены шротам, які прабіў акно³¹².

Пры канцы жніўня 1931 г. у горадзе бура паабрывала драты электрычнасці і сувязі, з-за чаго на Лідскай тэлефоннай станцыі ледзь не адбыўся пажар. Таксама моцны дождж дзе-нідзе размыў дарогі і падмыў гарадскія могілкі, з-за чаго папрасядалі новыя магілы³¹³.

21 кастрычніка 1931 г. з Ліды ў Беліцу выехаў аўтобус з 12 пасажырамі. На 4-м кіламетры дарогі аўтобус дагнаў легкавы аўтамабіль лідскай Касы хворых. Легкавік, якім кіраваў Антон Бяляўскі, вёз доктара Ястржэмскага. Пры абгоне легкавік ударыў аўтобусу ў пярэдняе кола, пасля чаго аўтобус выехаў у канаву. Усе 12 пасажыраў атрымалі раненні, аўтобус быў моцна разбіты³¹⁴.

Вясна 1932 г. вызначылася моцным павадкам. На пачатку красавіка вада ў Лідзейцы і Каменцы паднялася на 3 метры. Вада заліла шэраг дамоў па вуліцах Школьнай і Завальнай, былі затоплены 4 дамы ў раёне Слабодка-2, дамы на Закасанцы і Пясках. Справа дайшла да эвакуацыі людзей з затопленых дамоў³¹⁵. А 6 траўня па Лідчыне прайшла магутная вясенняя бура, якая паваліла тэлефонныя слупы і парвала драты на чыгуначным шляху Ліда – Маладзечна (адразу за мостам цераз Лідзейку). Маланка патрапіла ў гарадскую электроўню, кіраўнік электроўні і дзяжурны манцёр часова страцілі прытомнасць, і таму да 19.30 горад апынуўся ў цемры. З-за

моцнага дажджу на 1 метр паднялася рака Лідзейка і месцамі выйшла з берагоў³¹⁶.

Падчас працы на дзядзінцы плябаніі ксендза Баярунца рабочыя абарвалі электрычны дрот. Адзін з рабочых, Юзаф Місюра, вырашыў дрот адкінуць і ўзяўся за яго рукой. «Пацярпелы ў цяжкім стане трапіў у шпіталь»³¹⁷.

Паміж фабрыкай цвікоў «Дротындустрыя» і шкпідарняй па вуліцы Фабрычнай знаходзілася вялікіх памераў яма, у якую сцякалі ўсялякія нечыстоты з абедзвюх фабрык. Пры канцы 1932 г. сцёкі атруцілі грунтовыя воды, і з усіх студняў у раёне гэтых фабрык стала немагчыма браць ваду. Напрыклад, атручаны былі ўсе чатыры студні фабрыкі «Ардаль» і нават студні па вуліцы Крупаўскай³¹⁸.

Пры канцы лютага 1933 г. каля чыгуначнай станцыі Бастуны прызямліўся савецкі самалёт. Пілот служыў у Мінску і на сваім самалёце ўцёк з Саветаў. Лётчыка прывезлі ў Ліду і перадалі вайсковым уладам³¹⁹.

У жніўні таго ж года на полі каля вёскі Сямейкі Ваверскай гміны жыхар гэтай вёскі Браніслаў Макарчук, «узрост 28 гадоў, знайшоў стары снарад і пры дапамозе малатка паспрабаваў яго разабраць, выбух снарада забіў неасцярожнага селяніна»³²⁰.

На пачатку жніўня 1934 г. на горад абрынулася моцная бура разам з маланкамі. Ад маланак загарэліся два дамы, струмені вады пазалівалі вуліцы горада, асабліва дасталася вуліцам Сувальскай і Лідскай, дзе вада пазалівала крамы, лёхі і кватэры першага паверха. Па вуліцы Міцкевіча вецер пазрываў дахі з дамоў³²¹.

³¹¹ Słowo. № 175 (2683). 2 sierpnia 1931.

³¹² Słowo. № 190 (2698). 21 sierpnia 1931.

³¹³ Słowo. № 196 (2704). 28 sierpnia 1931.

³¹⁴ Słowo. № 243 (2751). 22 października 1931.

³¹⁵ Słowo. № 77 (2884). 5 kwietnia 1932.

³¹⁶ Słowo. № 104 (2911). 8 maja 1932.

³¹⁷ Kurier Nowogródzki. № 128 (214). 6 czerwca 1932.

³¹⁸ Słowo. № 308 (3115). 5 grudnia 1932.

³¹⁹ Słowo. № 52 (3190). 22 lutego 1933.

³²⁰ Słowo. № 232 (3370). 26 sierpnia 1933.

³²¹ Słowo. № 210 (3702). 4 sierpnia 1934.

5. p.

Сыржан Кондратович

Generał broni b. armji rosyjskiej, kawaler Orderu św. Jerzego i Wielkiej wstęgi Legji Honorowej

po długiej i ciężkiej chorobie cicho zasnął w B. gu w dniu 31 października r. b w swoim majątku Horodno. Pochowany został na cmentarzu prawosławnym w Lidzie.

O czem pogrzebie w głębokim smutku zawiadamiają

Żona i córka.

Ab'ява аб смерці генерала Кондратовіча

z Cybulskich **Walerja Ciechanowiczowa**

wdowa, uczestniczka Powstania Styczniowego 1863 roku,
po dłuższej chorobie opatrzona S. w. Sakramentami zmarła w Lidzie dnia 23 stycznia 1933 roku, przeżywszy lat 69.

Wyprowadzenie zwłok z domu żałoby przy ul. Lidskiej 38 do kościoła parafialnego nastąpi w dniu 24 b. m. o godz. 18 ej.

Nabożeństwo żałobne i pogrzeb odbędzie się dnia 25 stycznia 1933 roku o godz. 10-jej rano, o czem zawiadamia pogrzeżona w smutku

RODZINA

Ab'ява аб смерці Валерыі Цыбульскай

Вынік галасавання ў дапаўняючых выбарах у Сейм 25.V.1930 г. у Лідскім вобласце
паводле афіцыйных падлічваючых выбарнай камісіі.

	Лідзкі	Шчучына	Валожына	Маладзечна	Вілейскі	Ашмянскі	Разам
Лічба выбаршчыкаў у нав.:	84763	42039	61791	38425	57669	44478	31235
Галасавала	30188	16 082	10 592	10 583	12 035	18 249	97659
На спісах:							
№ 2 (Польскі Парт. Соцыял.)	1.966	106	116	371	161	315	3.035
3 (Польскі Парт. „Вызваленне“)	137	10	156	53	506	4.416	5.278
4 (Жыдоўская Партыя „Буна“)	5	1	2	2	5	8	23
10 (Польскія Строніцтво хлопцаў)	16.845	11.597	4 174	51	268	6.527	39.462
18 (Белі Нацыянальных Меншавіцў у Польшчы)	1 391	207	100	654	2 525	877	5 554
20 (Сілоак расейцаў)	11	3	1	14	23	2	54
25 (польскія эндэцыя-халцы)	7.530	1793	1 695	995	1.205	4 506	17.724
36	—	1	1	—	4	3	9
37 (Сілокі без выразаў)	—	—	1	1	—	—	2
40 (палітычнага характару)	1	—	—	3	2	3	9
43	—	5	32	85	255	16	393
45 (Белі Беларускае сялянска-работніцкае Янкі Стаўкенкі)	98	42	414	441	145	125	1.265
46 (Беларускі Сад.-Раб. Пас. „Клуб „Эмагальна“)	2.204	2.297	3.850	7.913	6.936	1.651	24.851

Табліца вынікаў выбараў у Сейм 25.05.1930 на Лідскай акрузе („Беларуская Крыніца“ № 20, 15 чэрвеня 1930)

Kino Dźwiękowe
Maleńkie
w LIDZIE,
Suwalska 74

Pierwszy film o dialogach polskich, francuskich i niemieckich. Tragedję twórcy górników wydobywających czarne diamenty, rozpacz i łzy matki, żon, ojców, mężów, sióstr i braci da arcydzielo dźwiękowe. owoc szczytowej pracy genialnego umysłu, realizatora **G. W. Pabsta** p. t.

Braterstwo Ludów

Kino Dźwiękowe
EDISON
w LIDZIE

Dzisiaj i w dniu następnym

SERCA NA ROZDROŻU NIE ZABIJAJ

jest to tragedia dwojga kochanków, rozdzielonych jednym słowem WOJNA. Obraz wstrząsa sumieniem każdego widza

W rolach głównych: **Charles Farel** i **Magde Ewans.**

Dla dzieci i młodzieży wzbroniony.

Рэклама лідскіх кінатэатраў

ROZKŁAD JAZDY AUTOBUSÓW
kursujących na liniach

WILNO-GRODNO oraz WILNO-LIDA

WILNO-GRODNO		WILNO-LIDA	
Odjazd z Wilna do Grodna 17 ⁰⁰	Odjazd z Grodna do Wilna	Odjazd z Wilna do Lidy I II	Odjazd z Lidy do Wilna I II
w Ejszyski 19 ⁰⁰	z Grodna 6 ⁰⁰	15 ¹⁰ 16 ⁰⁰	15 ¹¹ 7 ¹¹
w Raduń 19 ⁰⁰	w Jezioro 6 ¹⁰	16 ¹⁰ 17 ⁰⁰	w Zyrmun. 16 ⁰⁰ 7 ¹⁰
w Zabłocie 19 ⁰⁰	w Ostrynę 7 ⁰⁰	w Ejszyski 17 ⁰⁰ 18 ⁰⁰	w Raduń 6 ⁰⁰ 8 ⁰⁰
w N. Dwor 19 ⁰⁰	w N. Dwor 8 ⁰⁰	w Raduń 17 ⁰⁰ 18 ⁰⁰	w Ejszyski 6 ⁰⁰ 9 ⁰⁰
w Ostrynę 19 ⁰⁰	w Zabłocie 8 ⁰⁰	w Zyrmun. 18 ⁰⁰ 19 ⁰⁰	w Wilnie 8 ⁰⁰ 10 ⁰⁰
w Jezioro 19 ⁰⁰	w Raduń 8 ⁰⁰	w Lidzie 18 ¹⁰ 19 ¹⁰	
w Grodno 19 ⁰⁰	w Ejszyski 9 ⁰⁰		
Przyjazd do Grodna	Przyjazd do Wilna 11 ⁰⁰	Przyjazd do Lidy 2	Przyjazd do Wilna

Autobusy kursujące do Lidy mają połączenie we wszystkich kierunkach odchodzących z Lidy.
Autobusy kursujące do Grodna ma połączenie z Białymstokiem i Warszawą.

Расклад руху аўтобусаў, 1930 г.

Obniżenie cen na wyroby masarskie, mięso wołowe i chleb w pow. lidzkim

LIDŹ (kor. wt.) Komisja do badania cen przy Starostwie Lidzkim, ustaliła na ostatniem posiedzeniu następujące ceny na chleb, mięso wołowe i wyroby masarskie:

chleb razowy	0,22 zł.	kielbasa serdelowa	3,60 zł
chleb stołowy	0,25	surowa	2,80
chleb 65%	0,32	kiszka pasztelowa	3,60
Mięso wołowe I gat.	1,50	wątrobiana	1,00
II gat.	1,35	kaszana	1,00
cielęce	1,10	oczek wędzony	3,40
słonina słona suwa I gat.	2,40	gotowany	3,40
sedło wieprzowe	3,20	sebab kołętowy	2,40
smalec biały	3,40	mięso wieprzowe	1,60
szary	2,00	zeberka z mięsem	1,00
szynka gotowana	4,50	zeberka nieoberznięta	1,00
szynka wędzona	2,00	nogi wieprzowe	1,00
karkowina wędzona I gat.	4,50	okorki surowe	1,40
salceson	3,40	boczek świeży	2,00
poledwica	4,50	szynka surowa	1,60
mięszanina (rozmałości)	4,00	za 1 kg. przy sprzedaży w detalu.	
martadeli	3,60	Powwyższy cennik ustalony został w porozumieniu z cechami piekarzy rzeźników i wędliniarzy w Lidzie, którzy obowiązują od dnia 17 stycznia 1931 roku. Ceny powyżej uwidocznzone winne być umieszczone i wywiezione w sklepach i straganach sprzedaży pietrzywa, mięsa i wyrobów masarskich.	
serdelki	3,50		
parówki	3,80		
myśliwskie	4,00		
kielbasa litewska	4,50		
krakowska sucha	4,00		

Табліца з адміністрацыйна паніжанымі цэнамі на харчаванне (Зыце Новогродзкіе. № 22 (1045). 28 stycznia 1931.)

Урадоўцы Лідскай гміны, 1931 г. (фота з сямейнага архіва Віталя Бурака)

Помнік на плошчы Славы

Міхал Шымялевіч. Малюнак В. Вараб'ёва

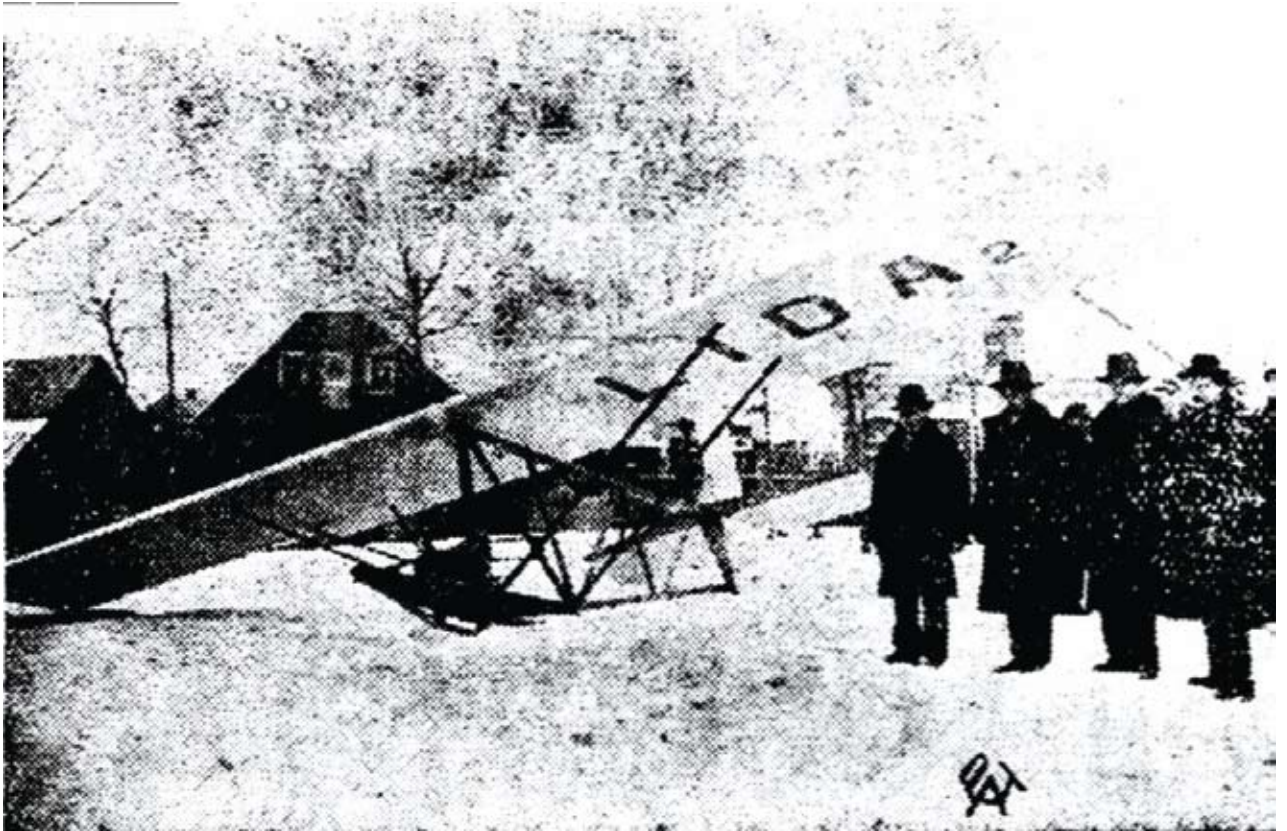
*Антон Гржымайла-Прыбытка.
Малюнак В. Вараб'ёва*

Начальник управы скарбовага кантролю Антон Цехановіч каля арыштаванага ім самагоннага апарата (НАС)

Камандзір эскадрылі маёр Стэфан Вітажэнец (у цэнтры), Вялікабрытанія, кастрычнік 1940 г.

Планёр "Ліда"

Друкарня Я. Каплінскага на вуліцы Сувальскай побач з кінатэатрам «Эдысон» і Фарным касцёлам

Дом № 19 на вулицы Сувальскай на перакрыжаванні вуліц Сувальская і 3-га Траўня

Гэты жа дом № 19 на вулицы Сувальскай і вуліца Сувальская

ЛІДЧЫНА ў 1936-1939 гг.

Плошча Славы, 1936 г.

Грамадска-палітычнае жыццё Ліды

Дзейнасць грамадскіх арганізацый

Новы, апошні перыяд палітычнага жыцця Другой Рэчы Паспалітай пачаўся 12 траўня 1935 г., калі памёр Юзаф Пілсудскі. Пасля яго смерці ў кіраўнічым лагера разгарэлася палітычная барацьба, у выніку чаго ўмацаваліся пазіцыі прэзідэнта Масціцкага. Прыкметна павялічылася роля генерала Эдварда Рыдз-Сміглага, які хутка быў прызначаны маршалам Польшчы і заняў пост галоўнага інспектара Узброеных сіл, які ў выпадку вайны станавіўся галоўнакамандуючым. Палкоўнік Валер Славэк, арганізатар былога палітычнага фундамента ўлады – Беспартыйнага блока працы разам з урадам (BBWR)¹ – выйшаў з палітычнай гульні, і BBWR быў распушчаны.

У 1937 г. прыхільнікі ўлады «моцнай рукі» ў сярэдзіне кіраўнічага лагера згуртаваліся вакол Рыдз-Сміглага і стварылі новую палітычную групоўку – Лагер нацыянальнага аб'яднання (Obóz Zjednoczenia Narodowego, у прастамоўі – OZN ці OZON). Гэтая арганізацыя ў 1937–1939 гг. дзейнічала таксама і на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Лагер нацыянальнага аб'яднання (OZN). Афіцыйным прапагандысцкім лозунгам Лагера нацыянальнага аб'яднання стала патрабаванне павялічыць абароназдольнасць дзяржавы. У партыйнай прапагандзе ўзвышалася роля арміі і яе галоўнакамандуючага Рыдз-Сміглага. Галоўная арганізацыйная мэта – правесці кансалідацыю польскага грамадства і скаардынаваць яго дзейнасць з урадам. Партыя была жорстка цэнтралізаваная і стваралася зверху. Першыя кадры партыі фармаваліся шляхам падбору. Членамі маглі стаць толькі этнічныя палякі з до-

брай рэпутацыяй. Тэрытарыяльная пабудова партыі адпавядала адміністрацыйнаму падзелу дзяржавы – Лагер нацыянальнага аб'яднання падзяляўся на акругі, павятовыя і мясцовыя аддзяленні. У дзейнасці арганізацыі прасочваліся ультракансерватыўныя тэндэнцыі².

Часовы камітэт Лагера нацыянальнага аб'яднання быў створаны ў Лідзе на пачатку чэрвеня 1937 г. Кіраўніком прызначаны капітан запасу Кузян. У часовы камітэт увайшлі старшыня Лідска-Валожынскага звязу землеўладальнікаў Францішак Жылінскі, нейкі Вернер Амберг і два прадстаўнікі ад дробных вясковых гаспадароў. «Мэта камітэта – арганізацыя ў Лідзе павятовага аддзелу «Лагера нацыянальнага аб'яднання»³. Праз некалькі дзён Казімір Кузян лістом у газету «Слова» ўдакладніў, што ў Лідскі часовы камітэт на самрэч уваходзяць 9 асоб, сярод іх 5 дробных вясковых гаспадароў, 2 асаднікі і 2 землеўладальнікі⁴.

На пачатку жніўня паведамлялася, што кіраўніком Лагера, верагодна, будзе купец Міхал Баркоўскі. Праз некалькі дзён прэса ўжо афіцыйна паведаміла, што кіраўніком гарадской арганізацыі стаў Міхал Баркоўскі⁵, а вясковай – капітан Кузян. «Бюро арганізацыі месціцца па адрасу: вул. Пілсудскага, 5, тэл. 86, бюро працуе па аўторках і серадах з 17 да 19 гадзін і ў суботу з 16 да 18 гадзін»⁶.

У канцы жніўня лідскае аддзяленне Лагера пашырыла прэсавы камунікат, у якім паведамлялася:

«1) Прыняцце сяброў у лакальную арганізацыю «Лагера...» можа адбыцца толькі пасля падпісання... дэкларацыі,

¹ Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, BBWR) – арганізацыя палітычнай падтрымкі маршала Юзафа Пілсудскага і рэжыму «санацыі» ў Польшчы 1927–1935 гадоў. Фармальна Блок лічыўся пазапартыйным і непалітычным, рэальна ўяўляў сабой своеасаблівую «партыю ўлады», інструмент кантролю над палітычнай сістэмай Другой Рэчы Паспалітай.

² Дзмітрук А. П. Механізм фарміравання партыі «Лагера нацыянальнага аб'яднання» на прыкладзе заходнебеларускіх зямель // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі: гісторыя, філасофія, філалогія (історыяфіласофія, філалогія, філасофія). № 2 (40). 2012. С. 34–39.

³ Kurier Wileński. № 155 (4117). 8 czerwca 1937.

⁴ Słowo. № 160 (4724). 12 lipca 1937.

⁵ Kurier Wileński. № 209 (4172). 1 sierpnia 1937.

⁶ Kurier Wileński. № 212 (4175). 4 sierpnia 1937.

якая абвясчае пра ўступленне. Гэта датычыцца і тых, хто ўступіў раней у «Лагер...» у Цэнтральным ці Акруговым аддзелах арганізацыі.

2) ...сябры ў «Лагер...» прымаюцца толькі індывідуальна.

3) Гарадское бюро «Лагера...» у Лідзе па адрасе: вул. Пілсудскага, 5, тэл. 86, чынна штодзённа з 17 да 19 гадзін, апрача нядзелі і святаў»⁷.

Адной з першых спраў лідскага аддзела была арганізацыя курсаў «дробнага хрысціянскага гандлю, сталага і перасоўнага»⁸, наогул галоўнай мэтай дзейнасці гарадскі аддзел выбраў для сябе арганізацыю прафесійнай асветы ў горадзе⁹. Для гэтага 20 верасня 1937 г. з ініцыятывы Лагера «ў памяшканні Купецкай гімназіі піяраў адбыўся арганізацыйны сход лідскага аддзялення Таварыства прафесійнай асветы. На сходзе, якім кіраваў суддзя Вінцэнт Папкоўскі, з дакладам пра мэты Таварыства выступіў дырэктар Купецкай гімназіі Жалігоўскі... Была выбрана ўправа Таварыства ў складзе: падпаручніка Маеўскага, Міклашэўскай Рэгіны, Сэдны Гелены, кс. Чабаноўскага, Жылінскага, Аганоўскага і Ілінскага... У сходзе прынялі ўдзел віцэ-стараста Вітольд Дзядовіч і правінцыял ордэна піяраў кс. Стусінскі»¹⁰.

Хутка пад эгідай Лагера пачалі стварацца розныя грамадскія арганізацыі, якія, кожная ў сваёй галіне, працавалі з рознымі групамі грамадства. Напрыклад, пры канцы верасня таго ж года Лагер прыступіў да арганізацыі Таварыства сяброў горада Ліды, пра дзейнасць якога пісалася вышэй¹¹.

17 кастрычніка 1937 г. у 10 гадзін раніцы ў кінатэатры «Эра» пачаў працу павятовы з'езд Лагера нацыянальнага аб'яднання¹². «У з'ездзе прыняў удзел кіраўнік ваяводскай арганізацыі Ян Траццяк. На з'езд прыбыло каля 1 000 дэлегатаў з горада і павета. Выступала шмат аратараў:

кіраўнікі арганізацыі і ўсе кіраўнікі гмінных аддзелаў Лідскага павета. З'езд абраў кіраўніцтва лідскага «Лагера...»»¹³. Хутка прэса надрукавала вялікі тэкст «Пастулатаў лідскага з'езду» – вялікую праграму дзейнасці арганізацыі ў галінах сельскай гаспадаркі, прамысловасці і гандлю, асветы і самакіравання¹⁴.

На пачатку 1938 г. у Лідзе прайшлі з'езды гмінных аддзелаў гэтай арганізацыі¹⁵. Прынятая з'ездам ухвала настолькі характэрная для разумення гэтай арганізацыі, што мае сэнс прывесці яе цалкам:

«Жадаем:

1) Адзяржаўлення ўсіх фабрык і заводаў, звязаных з ваеннай прамысловасцю, у гаспадарчай праграме галоўным павінна стаць узмацненне абароназдольнасці.

2) Пераходу ў польскія рукі (unarodowienie) гандлю, прамысловасці, рамёстваў, а перад усім жадаем, каб як найхутчэй быў выдадзены закон, які забараняе яўрэйям гандаль сельскагаспадарчымі таварамі, а менавіта: збожжам, буйной рагатай жывёлай і свіннямі, сельскагаспадарчымі машынамі і абсталяваннем, лесам, цэментам, вапнай, а таксама манапольнымі таварамі, такімі як соль, алкаголь, тытунь, запалкі і г.д.

3) Жадаем рэвізіі грамадзянства яўрэйў, якія жывуць у Польшчы.

4) Жадаем пашырэння межаў тэрыторыяльнага самакіравання ў гаспадарчых і культурных справах вёскі.

5) Даступнага крэдыту дробным вясковым гаспадарам для выплаты родным, каб пазбегнуць дзялення вясковых гаспадарак.

6) Даступнай сельскагаспадарчай адукацыі дзецям сялян...»¹⁶.

Не выклікае сумнення, што ў 1938 г. неабходна было рабіць усё магчымае для ўзмацнення абароназдольнасці дзяржавы, аднак неабходна заўважыць, што прыватны бізнес часта лепей спраўляецца з выпускам сучаснай вайскавай тэхнікі. Але не гэта галоўнае. Здзіўляюць прапановы пра «unarodowienie» эканомікі, за 1,5 года

⁷ Kurier Wileński. № 230 (4193). 22 sierpnia 1937.

⁸ Kurier Wileński. № 253 (4216). 14 września 1937.

⁹ Kurier Wileński. № 261 (4223). 22 września 1937.

¹⁰ Kurier Wileński. № 262 (4224). 23 września 1937.

¹¹ Kurier Wileński. № 265 (4227). 26 września 1937.

¹² Kurier Wileński. № 285 (4246). 17 października 1937.

¹³ Kurier Wileński. № 287 (4247). 18 października 1937.

¹⁴ Kurier Wileński. № 289 (4249). 20 października 1937.

¹⁵ Kurier Wileński. № 34 (4352). 4 lutego 1938.

¹⁶ Kurier Wileński. № 35 (4350). 5 lutego 1938.

да чарговай сусветнай вайны гэта вельмі падобна на тушэнне пажару бензінам.

Пры канцы 1937 г. Лагер адарваў лідскі адзел прафсаюза Звяз прафесійных звязаў (ZZZ) ад яго цэнтральных кіраўнічых органаў у Варшаве¹⁷. Лідскі адзел Звязу прафесійных звязаў у першай палове 1936 г. праводзіў знакаміты агульны лідскі страйк (гл. далей), аднак пасля шэрагу судовых працэсаў быў моцна аслаблены і ў нашым горадзе перайшоў пад кантроль Лагера¹⁸, уступіўшы ў Звяз аб'яднаных прафсаюзаў (ZPZZ) – свайго роду «афіцыйны» прафсаюз таго часу. У лютым 1938 г. кіраўнік рабочай секцыі Лагера Віленскай акругі Касачэўскі выступіў перад працоўнымі Ліды (каля 100 чалавек) і раскасаў пра развіццё «афіцыйных» прафсаюзаў, крытыкуючы пры гэтым Звяз прафесійных звязаў (ZZZ), ён «заклікаў да падтрымкі польскага гандлю і арганізацыі кааператываў»¹⁹.

Каб заахвоціць працоўных, кінатэатр «Эра» беспрацоўным – сябрам афіцыйных прафсаюзаў (ZPZZ)²⁰ – прадаваў білеты са зніжкамі і нават раздаваў кожны тыдзень некалькі дзясяткаў білетаў бясплатна²¹.

24 ліпеня 1938 г. у Лідзе адбыўся павятовы з'езд маладзёжнага крыла Лагера – Звяз маладой Польшчы Лагера нацыянальнага аб'яднання (ZMP), у мерапрыемстве ўзялі ўдзел 2 000 чалавек²². Ужо 31 жніўня адбыўся інцыдэнт, калі «каля чыгуначнага вакзала былі збітыя дзве пані, якія адмовіліся ўзяць улёткі «Звязу маладой Польшчы». Актывісты, якія раздавалі ўлёткі, збілі жанчын на від у мінакоў і ўцяклі ў штаб-кватэру «Лагера ...», аднак былі распазнаны сведкамі і перададзены ў рукі паліцыі»²³.

¹⁷ Kurier Wileński. № 329 (4289). 30 listorada 1937.

¹⁸ Kurier Wileński. № 12 (4330). 13 stycznia 1938.

¹⁹ Kurier Wileński. № 40 (4358). 10 lutego 1938.

²⁰ Аб'яднанне польскіх прафсаюзаў (Zjednoczenie Polskich Związków Zawodowych) – прафсаюз, створаны ў 1937 г. Лагерам нацыянальнага аб'яднання (Oboz Zjednoczenia Narodowego, OZN) пасля таго, як да гэтага прафсаюза аб'яднання адмовіўся далучыцца Звяз прафесійных звязаў (ZZZ). Аб'яднанне польскіх прафсаюзаў у 1938 г. мела каля 100 тысяч членаў. Гэты прафсаюз цалкам падтрымліваў дзяржаўную палітыку.

²¹ Kurier Wileński. № 54 (4372). 24 lutego 1938.

²² Kurier Wileński. № 202 (4520). 25 lipca 1938.

²³ Słowo. № 242 (5166). 4 września 1938.

Лагер праводзіў свае агітацыйныя мерапрыемствы падчас парафіяльных свят у касцёлах²⁴, у клубе чыгуначнікаў²⁵, у школах і г.д.

Ліга марская і каланіяльная (LMK). Агульнапольская арганізацыя, створаная пры канцы 1920-х гг. У статуте Лігі адзначалася, што арганізацыя імкнулася да распаўсюджвання ведаў па марской, рачной і эміграцыйна-каланіяльнай тэматыцы. Акрамя гэтага Ліга спрыяла развіццю польскага гандлёвага і вайсковага флоту.

Улетку 1936 г. Ліга праводзіла ў Лідзе Свята мора, падчас якога сабрала ў Фонд нацыянальнай абароны 85 злотых. Віленская газета «Слова» высмеяла сам факт збору грошай у маламаёмасных гараджан. «Колькі танкаў можна купіць на 85 злотых?» – запыталася газета. Таксама крытычна газета паставілася да збору грошай сярод вучняў Лідчыны, бо лічыла, што гэта непедагагічна²⁶.

На пачатку чэрвеня 1937 г. у зале канферэнцый лідскага староства адбыўся Вальны з'езд лідскай рэгіянальнай Лігі марской і каланіяльнай: «Рэгіянальная арганізацыя складаецца з 30 аддзелаў і злучае каля 2 000 чалавек. ...з'езд ухваліў гадавы бюджэт выдаткаў у 8 700 злотых. На наступны тэрмін з'езд вырашыў пабудаваць прыстань у Сяльцы, фундаваць памятную табліцу піянеру каланіяльнай ідэі генералу Орліч-Дрэшару, выслаць трох сяброў Лігі за кошт арганізацыі на месячны лагер на Нарач. Старшынёй Лігі пераабраны Сакалоўскі, быў вылучаны камітэт правядзення «Свята мора» пад кіраўніцтвам старасты Міклашэўскага»²⁷.

У тым годзе Свята мора шырока святкавалі ў нашым горадзе: «29.06.1937 г. у 10.30 свята пачалося з набажэнства ў Фарным касцёле з удзелам прадстаўнікоў улады, войска і грамадскіх арганізацый. У 11.30 прайшла дэфіляда па вуліцы Сувальскай – 3-га Мая і ганаровая змена шылдаў на былой вуліцы Пяскі, пераназванай у вуліцу генерала Орліч-Дрэшара. У 16.00 адбыўся

²⁴ Kurier Wileński. № 252 (4570). 14 września 1938.

²⁵ Kurier Wileński. № 294 (4612). 26 października 1938.

²⁶ Słowo. № 191 (4397). 14 lipca 1936.

²⁷ Kurier Wileński. № 150 (4112). 3 czerwca 1937.

канцэрт аркестра 77-га палка пяхоты на плошчы Збаўцы»²⁸. 4 ліпеня святкаванне працягвалася на рацэ Нёман²⁹, на жаль, у той дзень у рацэ патанула вучаніца 3-га класа Купецкай гімназіі піяраў Ядвіга Шыманская, якая таксама прыехала святкаваць. Дзяўчынкі разам з выпускніком Купецкай гімназіі плавала на лодцы па Нёмане, і лодка перакулілася³⁰. Цела дзяўчынкі было знойдзена праз некалькі дзён за тры кіламетры ніжэй ад Сяльца³¹.

На наступны год, 26 чэрвеня 1938 г. на рацэ Нёман (каля станцыі «Нёман») адбылося адкрыццё чарговых урачыстасцей Свята мора. Надвор'е спрыяла святу, і на бераг ракі выехалі тлумы гараджан. У афіцыйнай частцы адбыліся лодачныя заезды, розныя гульні і розыгрышы латарэй³².

Хутка на Балтыцы было закончана будаўніцтва карабля «Ліда», гэты факт шырока асвятляўся перыядычным друкам у сувязі з дзейнасцю Лігі і абмяркоўваўся ў нашым горадзе.

Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны (LOPP). У прадчуванні будучай вайны шырока дзейнічала Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны. Улетку 1936 г. каля станцыі Нёман праходзіў двухтыднёвы лагер, у якім інструктары Таварыства абучалі ўдзельнікаў метадам сучаснай грамадзянскай абароны. Уладальнік маёнтка ў Сяльцы Альфрэд Бартандзюк (Alfred Bartendeaux) прадставіў для размяшчэння лагера сваю зямлю³³.

З кастрычніка 1937 г. у межах Тыдня супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны адбылася вучэбная трывога³⁴. На пачатку 1938 г. Таварыства арганізавала шэраг курсаў супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны для ўладальнікаў нерухомаści і камендантаў будынкаў³⁵.

Фонд нацыянальнай абароны (FON). Пры канцы 1937 г. гарадскі камітэт Фонду пералічыў на свой галоўны рахунак 7475,57 злотых, сабраных сярод чыноўнікаў лідскага староства і магістрата³⁶. А ўвесь павет у тым годзе пералічыў на галоўны рахунак Фонду болей за 56 000 злотых. На гэтыя грошы планавалася закупіць для войска 6 цяжкіх кулямётаў (адразу для кулямётаў закуплялася 6 вазкоў, 6 вупражаў і 76 коней), 1 лёгкі кулямёт і 2 гранатамёты³⁷. У 1938 г. Лідчына пачала збіраць грошы на самалёт для войска³⁸. У 1939 г. прэса ўжо друкавала табліцы на ўсю газетную паласу са спісамі ахвярадаўцаў.

Санітарныя веды сярод лідзян пашыраў Лідскі аддзел Чырвонага Крыжа, які мясціўся ў сваім памяшканні па вуліцы Пераса, 5³⁹.

Звяз грамадзянскай працы жанчын (ZPOK) апекаваўся дзецьмі.

Пашырэннем культуры і падрыхтоўкай да абароны займаўся Звяз шляхецкіх засценкаў Лідчыны, у 1938 г. яго ўзначаліў будучы герой Другой сусветнай вайны Вітольд Пілецкі⁴⁰. У жніўні 1937 г. Пілецкі быў узнагароджаны Срэбным крыжам Заслугі⁴¹.

Стралецкі звяз – польская дзяржаўная грамадска-выхаваўчая арганізацыя, створаная ў снежні 1919 г., займалася вайскавай падрыхтоўкай і патрыятычным выхаваннем перад усім працоўнай моладзі, рыхтуючы яе да войска.

Вялікай папулярнасцю карысталася маладзёжная арганізацыя харцараў якая выхоўвала моладзь у духу патрыятызму, шмат хто з былых харцараў аддаў сваё жыццё ў гады Другой сусветнай вайны.

У горадзе дзейнічала яшчэ шмат розных грамадскіх арганізацый.

Пілецкі Вітольд (1901.05.01–15.05.1948). Паходзіў з шляхецкай сям'і, якая мела герб Ляліва. Нарадзіўся ў горадзе Аланец, Карэлія, куды яго сям'я была выселена царскімі ўладамі за ўдзел у

²⁸ Kurier Wileński. № 168 (4130). 21 czerwca 1937.

²⁹ Kurier Wileński. № 183 (4146). 6 lipca 1937.

³⁰ Kurier Wileński. № 184 (4147). 7 lipca 1937.

³¹ Kurier Wileński. № 186 (4149). 9 lipca 1937.

³² Kurier Wileński. № 179 (4497). 2 lipca 1938.

³³ Słowo. № 188 (4394). 11 lipca 1936.

³⁴ Kurier Wileński. № 274 (4235). 5 października 1937.

³⁵ Kurier Wileński. № 80 (4398). 22 marca 1938.

³⁶ Kurier Wileński. № 299 (4259). 30 października 1937.

³⁷ Kurier Wileński. № 299 (4259). 30 października 1937.

³⁸ Kurier Wileński. № 95 (4413). 6 kwietnia 1938.

³⁹ Kurier Wileński. № 306 (4266). 7 listopada 1937.

⁴⁰ Kurier Wileński. № 54 (4372). 24 lutego 1938.

⁴¹ Kurier Wileński. № 240 (4203). 24 września 1937.

паўстанні 1863 г. З 1910 г. жыў у Вільні, дзе вучыўся ў камерцыйнай школе. З 1914 г. быў членам забароненага царскімі ўладамі харцэрскага руху. У 1921 г. здаў экзамен на атэстат сталасці. На працягу 1918–1921 гг. служыў у польскім войску. Як кавалерыст удзельнічаў у абароне Гародні. 5 жніўня 1920 г. паступіў у 211-ы полк уланаў і ў яго шэрагах удзельнічаў у Варшаўскай бітве 1920 г., у баі ў Рудніцкай пушчы і ўзяці Вільні. Двойчы ўзнагароджаны Крыжам за доблесць (Krzyz Zaslugi) Сярэдняй Літвы і Срэбным Krzyz Zaslugi Польшчы. Пасля вайны дэмабілізаваны. У 1934 г. прысвоена званне падпаручніка запasu. Ён заставаўся ў спісе ваеннаабавязаных у Лідскім павятовым ваенным камісарыяце з прызначэннем у 26-ы полк вялікапольскіх уланаў (26 Pulk Ulanow Wielkopolskich) у горадзе Баранавічы. У жніўні 1939 г. пайторна мабілізаваны. Змагаўся супраць немцаў у кампаніі 1939 г. камандзірам звязу ў эскадроне дывізіённай кавалерыі 19-й пяхотнай дывізіі Арміі «Прусія» (szwadron kawalerii dywizyjnej 19 Dywizji Piechoty Armii «Prusy»). Апошнія баі яго атрад правёў як партызанскі. Пілецкі распуціў свой звяз 17 кастрычніка 1939 г. і перайшоў на канспірацыю. Пасля заканчэння кампаніі 1939 г. перабраўся ў Варшаву і стаў адным з арганізатараў падпольнай арганізацыі Сакрэтная Польская Армія (Тайна Armia Polska). 19 верасня 1940 г. падчас вулічнай аблавы ён добраахвотна здаўся немцам з мэтай патрапіць у якасці вязня ў канцэнтрацыйны лагер Асвенцым для атрымання інфармацыі і правядзення падпольнай працы. Ён быў дастаўлены ў гэты канцлагер ў ноч з 21 на 22 верасня 1940 г. У ноч з 26 на 27 красавіка 1943 г. Пілецкі ўцёк з лагера і першым праінфармаваў саюзнікаў аб тым, што робіцца ў лагеры смерці. У 1943–1944 гг. Пілецкі служыў у III адзеле Кедыв (Kedyw) Галоўнага Камандавання Арміі Краёвай (у тым ліку – намеснікам камандзіра выведвальна-інфармацыйнай брыгады «Камелеон» – «Вожык»), удзельнічаў у Варшаўскім паўстанні 1944 г. У перыяд 1944–1945 гг. знаходзіўся ў нямецкім палоне, потым служыў у 2-м Польскім корпусе (2 Korpus Polski) у Італіі. У кастрычніку 1945 г. вярнуўся ў Польшчу з мэтай барацьбы з камуністамі. Восенню 1945 г. арганізаваў выведвальную сетку і пачаў збіраць інфармацыю аб становішчы ў Польшчы, у тым ліку аб салдатах Арміі Краёвай, зняволеных у лагеры НКУС на тэрыторыі Польшчы і высланых у СССР. Ён атрымліваў выведвальную інфармацыю з Міністэрства грамадскай бяспекі (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego), Міністэрства нацыянальнай абароны (Ministerstwo Obrony Narodowej) і Міністэрства замежных спраў (Ministerstwo Spraw Zagranicznych).

Пілецкі ігнараваў загад генерала Уладыслава Андэрсана пакінуць Польшчу ў сувязі з пагрозай арыш-

ту. Ён думаў скарыстацца амністыяй 1947 г., але вырашыў не выходзіць з падполля. 8 траўня 1947 г. быў арыштаваны, пачаліся допыты з катаваннямі. 15 траўня 1948 г. Пілецкі прысуджаны да смяротнага пакарання (на гэты час нават у Савецкім Саюзе смяротная кара была адменена).

30 ліпеня 2006 г. прэзідэнт Польшчы Лех Качыньскі пасмяротна ўзнагародзіў Вітольда Пілецкага ордэнам Белага Арла.

У сваёй кнізе «Six Faces of Courage» брытанскі гісторык прафесар Майкл Фум (Michael Foot) аднёс Вітольда Пілецкага да ліку шасці самых адважных герояў Другой сусветнай вайны.

Выбары

У верасні 1938 г. для правядзення выбараў у Сейм створана выбарчая акруга № 50 (Лідская) і прызначана выбарчая акруговая камісія⁴². У Лідскай акрузе было 13 раёнаў для галасавання ў Сенат і 81 выбарчы пункт галасавання ў Сейм. У самім горадзе стварылі 9 выбарчых акруг: 1-я і 2-я акруга мясціліся ў школе № 4 (на Слабадзе), 3-я акруга ў школе № 1, 4-я акруга ў Рамеснай школе (вул. Сувальская), 5-я акруга ў школе № 3 (вул. Сувальская, 74), 6-я акруга ў памяшканні акружнага суда (вул. 3-га Мая), 7-я і 8-я акругі ў школе № 5 (каля замка), 9-я акруга ў памяшканні гарадскога суда (вул. 17-га красавіка)⁴³.

Праз некалькі дзён лідскі аддзел Лагера нацыянальнага аб'яднання склікаў збор дэлегатаў усіх таварыстваў, звязуў, грамадскіх і гаспадарчых арганізацый Лідчыны. Мэтай збору было стварэнне агульнага для ўсіх арганізацый камітэта ў справе выбараў паслоў і сенатараў ад Лідскага павета. Пад эгідай Лагера такі камітэт быў створаны, і перадвыбарчую адозву да лідзян падпісалі ўсе прадстаўнікі грамадскіх арганізацый Лідчыны⁴⁴.

Падчас выбарчай кампаніі ў Польшчы Гітлер цалкам акупаваў Чэхаславакію, а Польшча атрымала Цешынскі край (папольску – Zaolzie), што моцна «падагрэла» патрыятызм. 9 кастрычніка 1938 г. у лідскім фарным касцёле прайшла імша ўдзячнасці за добрае залатвенне «справы

⁴² Kurier Wileński. № 264 (4582). 26 września 1938.

⁴³ Kurier Wileński. № 276 (4594). 8 października 1938.

⁴⁴ Kurier Wileński. № 265 (4583). 27 września 1938.

Заолзя»⁴⁵. Пачаліся акцыі збору грошай «дзецям Заолзя»⁴⁶.

Але на Лідчыне знайшліся людзі, якія не пакінулі надзею на дэмакратычныя выбары, і менавіта іх кляймола прэса, пішучы, што яны «голасна... [выступілі] супраць кансалідацыі грамадства ў «Лагеры нацыянальнага аб'яднання»... і распачалі сваю асобную перадвыбарчую кампанію ў павеце»⁴⁷. Гэта былі павятовы інспектар самакіравання Вільчынскі і войт Эйшышскай гміны Вайцяховіч. Незалежныя кандыдаты асабіста ездзілі па павеце і самастойна збіралі подпісы, і нават «за іх ахвотна падпісаліся яўрэі»⁴⁸.

У нядзелю, 16 кастрычніка ў Лідзе пачаўся вялікі перадвыбарчы з'езд Лагера прадстаўнікоў аж чатырох паветаў. З-за гэтага лідскі стараста нават забараніў у горадзе продаж алкаголю⁴⁹. Сход пачаўся з імшы ў фарным касцёле, пасля чаго дэлегаты з транспарантамі прайшлі праз цэнтр горада ў памяшканне кінатэатра «Эра», дзе і пачалося пасяджэнне. Выступы аратараў з кінатэатра трансліраваліся на вуліцу, і некалькі тысяч гараджан, стоячы вакол «Эры», слухалі выступоўцаў. Даўжэй за ўсіх выступаў кандыдат у паслы Сейма Люцыян Брыльскі, яго выступ неаднаразова перарываўся авацыямі. Сход даслаў тэлеграмы прэзідэнту дзяржавы, маршалу Рыдз-Смігламу і генералу Скварчынскаму. Пасля гэтага была ўхвалена рэзалюцыя, якую зачытаў дырэктар Купецкай гімназіі Генрык Жалігоўскі. Пасяджэнне закончылася спевам гімну і песні Першай Брыгады⁵⁰. Пры канцы мерапрыемства ў замку Гедыміна адбыўся вялікі перадвыбарчы мітынг з удзелам віцэ-міністра Юліяна Пясецкага, ваяводскіх і павятовых уладаў⁵¹.

У лістападзе стала вядома, што па Лідскай акрузе № 50 першым у спісе ад Лагера нацыянальнага аб'яднання ідзе Станіслаў Ян Швед, а другім Люцыян Брыльскі. Абодва паходзілі не з Заходняй

Беларусі. Швед нарадзіўся ў 1894 г. у Загур'і Саноцкага павета, былы легіянер, старшыня Лідскага звязу асаднікаў. Брыльскі нарадзіўся ў 1898 г. у Шлёнску, пры канцы 1930-х гадоў працаваў настаўнікам польскай мовы ў лідскай гімназіі⁵². Трэба заўважыць, што асноўная рэгіянальная прэса асвятляла толькі перадвыбарчую актыўнасць праўрадавага Лагера.

Перад самымі выбарамі «за падрыўную дзейнасць» рашэннем павятовага старасты на 3 гады былі выселены жыхары павета Юдаль Гарбарэўскі, Рахіля Шулкін, Лейзер Пупко, Мардух Бакст, Мойша Якуб Шмуїловіч, Ян Буцько, Міра Ланская, Берка Аркаў⁵³. Пракаментавачь практыку высялення людзей праз рашэнні выканаўчай улады і ўдакладніць, куды ж іх выселілі, мы не можам.

Вынікі выбараў у Сейм па акрузе № 50: мелі права галасаваць 152 603 чалавек, галасавала 93 155 (64%), Брыльскі атрымаў 35 135 галасоў выбаршчыкаў, Швед – 33 689, Рай – 33 671, Гурскі – 32 260, Арэхва – 25 563 галасоў выбаршчыкаў – усе сябры Лагера⁵⁴. Напачатку наступнага, 1939 г. Надзвычайны суд у Варшаве разглядаў 5 скаргаў на выбары ў 50-й Лідскай акрузе⁵⁵.

26 лютага 1939 г. адбылося святкаванне 2-х угодкаў абвяшчэння ідэалагічнай дэкларацыі Лагера нацыянальнага аб'яднання. Пасля набажэнства ў фарным касцёле пасол Брыльскі прачытаў даклад перад членамі арганізацыі ў кінатэатры «Эра»⁵⁶.

Стараста Гансоўскі зацвердзіў выбары ў гарадскую раду на 16 красавіка 1939 г.⁵⁷ У выніку выбараў у раду былі абраны 13 радных ад Лагера нацыянальнага аб'яднання, 6 радных ад Яўрэйскага блока горада і 5 радных ад Блока народнай дэмакратыі⁵⁸.

⁴⁵ Kurier Wileński. № 277 (4595). 9 października 1938.

⁴⁶ Kurier Wileński. № 286 (4604). 18 października 1938.

⁴⁷ Kurier Wileński. № 276 (4594). 8 października 1938.

⁴⁸ Там жа.

⁴⁹ Kurier Wileński. № 280 (4598). 12 października 1938.

⁵⁰ Kurier Wileński. № 286 (4604). 18 października 1938.

⁵¹ Kurier Wileński. № 284 (4602). 16 października 1938.

⁵² Kurier Wileński. № 304 (4622). 5 listopada 1938.

⁵³ Kurier Wileński. № 303 (4621). 4 listopada 1938.

⁵⁴ Kurier Wileński. № 307 (4624). 8 listopada 1938.

⁵⁵ Kurier Wileński. № 52 (4728). 21 lutego 1939.

⁵⁶ Kurier Wileński. № 57 (4733). 26 lutego 1939.

⁵⁷ Kurier Wileński. № 66 (4742). 7 marca 1939.

⁵⁸ Kurier Wileński. № 107 (4783). 19 kwietnia 1939.

Нацыянальныя адносіны

Да канца 1930-х гадоў беларускі рух у Лідзе быў практычна ліквідаваны. У падполлі дзейнічала толькі КПЗБ, большасць сяброў якой у нашым горадзе былі яўрэямі. У 1937 г. віленскае «Слова» перадрукоўвае з газеты «Польскі Меркурый» фрагмент характэрнага ліставання двух маладых камуністаў з-пад Ліды. Нейкі Апанас піша да Восіпа, які ў гэты час служыць у войску (ліст напісаны па-беларуску): «...арыштавалі Мішку, Голдэнберга, Віцьку, але ты, Осіпка, не бядуй, у турме іх толькі трошкі патаўклі, а ў морду ніхто не даў, дык ніхто і не прызнаўся. Дзеда не такое і кепскае...»⁵⁹.

У лістападзе 1937 г. за захоўванне камуністычнай літаратуры і прыналежнасць да КПЗБ судзілі жыхара Дакудаўскай гміны Сцяпана Бандарука. Прыналежнасць да кампартыі ў судзе не была даказана, а кнігі ён легальна прывёз з Францыі, дзе жыў да 1936 г., і таму суд яго апраўдаў⁶⁰.

Але і напрыканцы 1930-х гг. Ліда заставалася беларускім горадам. Язэп Найдзюк пісаў у часопісе «Шлях Моладзі» ў жніўні 1939 г.: «Беларускасць Ліды характарызаваў мне нядаўна адзін літоўскі інтэлігент, каторы жыў там нейкі час і гэтак казаў: – У Лідзе жыхары хрысціяне, пераважна работнікі, з заробкам да 200 зл. у месяц – усе беларусы. Язык беларускі пануе ўсюды, за выняткам дзяржаўных устаноў. – Ліда, трэба ведаць, зьяўляецца вялікімі фабрычным работніцкім асяродкам і заробаткі работнікаў там невялікія, як і ўсюды ў нашым краю».

Літоўцы

Ад пачатку 1920-х гг. цяжка складваліся адносіны паміж Польшчай і Літвой. З-за спрэчкі аб прыналежнасці Вільні паміж гэтымі дзяржавамі не было нават дыпламатычных адносін, а на пачатку 1938 г. стасункі паміж дзяржавамі рэзка абвастраліся. 11 сакавіка 1938 г. на літоўска-польскай дэмаркацыйнай лініі быў знойдзены труп польскага салдата. 13 сакавіка Польшча ўсклала адказнасць

за гэта на Літву. Польскі бок даў зразумець Літве, што чакае аднаўлення дыпламатычных адносін, і патрабаваў прызнання літоўскім урадам існай мяжы паміж дзяржавамі. У ноч з 16 на 17 сакавіка палякі прад'явілі Літве ультыматум з патрабаваннем устанавіць дыпламатычныя адносіны. Літоўскі ўрад пайшоў на гэта і прызнаў межы. Усе гэтыя падзеі адбівалася на літоўцах, якія жылі на поўначы Лідскага павета, і на паляках, якія жылі ў Літве.

На пачатку 1936 г. у Лідзе з ініцыятывы Федэрацыі польскіх звязаў абаронцаў Радзімы быў створаны камітэт абароны палякаў у Літве. Першым мерапрыемствам камітэта быў мітынг у падтрымку палякаў Літвы, праведзены 26 студзеня на плошчы Славы ў Лідзе⁶¹. У красавіку таго жа года ў нашым горадзе рашэннем старасты былі скасаваны 11 аддзелаў розных літоўскіх таварыстваў «за пазастатутную дзейнасць... якая можа пагражаць грамадскаму спакою»⁶². Тым не менш на 1 верасня 1936 г. у павеце працавала 7 школ з выкладаннем на літоўскай мове⁶³ – літоўцы мелі сваю дзяржаву, якая клапацілася пра сваю культуру, а беларусы ніякай падтрымкі не мелі.

На пачатку 1938 г. Лідскі акруговы суд разглядаў чарговую справу літоўцаў. Пра гэтую справу газета «Слова» надрукавала вялікі артыкул з «белай плямай» – следам польскай цензуры. Аўтар пад псеўданімам J. M. (пэўна – Юзаф Мацкевіч) пісаў: «Еду ў Ліду. [...] На лаве падсудных сядзяць: Вінцэнт Дайлідка, Вераніка Чыбір, Пётр Валентыкевіч. Усе кіраўнікі чытальняў літоўскага таварыства «Рытас». Дайлідку бароніць адвакат Янкоўскі. Абвінавачваюць яго ў тым, што захоўваў нелегальную літаратуру і слухаў перадачы радыё «Звязу Вызвалення Вільні» з Каўнаса, пры гэтым расказваў людзям пра змест перадач і такім чынам выступаў за адрыў тэрыторыі ад Польшчы. Дайлідка віну не прызнаваў, бо ўсе кнігі ў чытальні былі легальныя, са штэмпелем «Рытас». А

⁵⁹ Słowo. № 81 (4645). 23 marca 1937.

⁶⁰ Kurier Wileński. № 312 (4272). 13 listopada 1937.

⁶¹ Słowo. № 26 (4233). 27 stycznia 1936.

⁶² Słowo. № 99 (4306). 9 kwietnia 1936.

⁶³ Słowo. № 246 (4452). 8 września 1936.

тыя кнігі, якія ў яго былі знойдзены пад страхой, яму не належалі:

Пракурор: Адкуль узяліся кнігі?

Абвінавачаны: Хіба нехта падкінуў.

Пракурор: Радыё слухаеце?

Абвінавачаны: Так, дэтэктарнае.

Пракурор: На ім чуцён Каўнас?

Абвінавачаны: Не»⁶⁴.

Адвакаты абвінавачаных запатрабавалі перакласці нелегальныя кнігі на польскую мову, каб можна было зразумець іх змест. Пасля перакладу стала зразумела, што гэтыя кнігі – збор песняў, літоўскі гімн, кніга пра Вітаўта і г.д. Недавер суда выклікала толькі кніга пра Вітаўта Вялікага, бо была надрукавана ў Каўнасе, і таму ў ёй Вітаўт прадстаўлены як вораг Польшчы.

Аўтар артыкула працягвае: «Падсудны Валентыкевіч... мала інтэлігентны, слаба выхаваны. Віны не прызнае, плача і не можа ясна прамаўляць. Яго адвакат упірае на тое, што калі ён загадваў чытальняй у Дубічах, дык змагаўся з левымі і камуністычнымі актывістамі... у судзе стала вядома, што ў Дубічах паліцыя мела вялікія праблемы з камуністамі, але пасля прыбыцця Валентыкевіча камуністы страцілі свой уплыў. Чытальня ў Дубічах мела 70 кніжак, а ў Мантанах (там працавала яго жонка) 23 кніжкі. Валентыкевіч атрымліваў 180 злотых, яго жонка 120 [вельмі добрыя грошы па тым часе – Л. Л.]. Пракурор усклікае: «Як гэта можа быць, атрымліваць 300 злотых штомесяц за бібліятэку ў 90 кніжак!»... Абвінавачаны чырванее і не мае што сказаць. Адзін з суддзяў ківае з разуменнем галавой. Пракурор пасміхаецца...»⁶⁵.

Як далей стала вядома, нават і тыя 90 літоўскіх кніжак ніхто чытаць не хацеў, бо ўся вясковая моладзь была настроена варожа. Валентыкевіча таксама абвінавачвалі ў тым, што ён слухаў радыё і пераказваў людзям, а каб увайсці ў давер да вяскоўцаў, для старых купляў махорку, а для моладзі – цукеркі, а з камуністамі змагаўся, каб «замуціць ваду». Як аказалася, адна з «нелегальных» кніжак была выдадзена па літоўску яшчэ ў 1905 г.⁶⁶

У выніку ўсе, акрамя Валентыкевіча, былі апраўданы, а «былы кіраўнік раней зачыненай чытальні літоўскага таварыства «Рытас» ў Дубічах і Мантанах Пётр Валентыкевіч атрымаў вырак суду ў 3 гады турмы і пазбаўлення праў на працягу 5 гадоў»⁶⁷.

У сакавіку перад акруговым судом паўсталі літоўскія актывісты Міхал Чаглі і Петранеля-Бірута Шычкоўская, абвінавачаныя ў антыдзяржаўнай дзейнасці на тэрыторыі Лідскага павета⁶⁸. Пры канцы лістапада той жа суд пачынае судзіць «літоўскіх дзеячаў Агату Уткеч і Вераніку Чыбір»⁶⁹.

8 лютага Лідскі акруговы суд разгледзеў справу літоўскай дзяячкі нейкай Юнкелейць з вёскі Бутрыманцы, якая абвінавачвалася «ў намаўленні вяскоўцаў людзей праз распаўсюд адпаведных кніжак да адарвання часткі тэрыторыі Рэчы Паспалітай». Суд апраўдаў жанчыну, а двух сведкаў пракурор нават абяцаў прыцягнуць да адказнасці за лжывая паказанні⁷⁰.

Яўрэі

Пры канцы 1930-х гг. цяжка выбудова-ліся адносіны яўрэйскага насельніцтва Польшчы з уладамі краіны. Прычым колькасць яўрэйскага насельніцтва была настолькі высокай, што падчас яўрэйскіх свят жыццё ў горадзе спынялася⁷¹.

На яўрэйскіх могілках у Лідзе з 1936 г. стаяў помнік невядомаму жаўнеру-яўрэю, які загінуў у баях з бальшавікамі пад Лідай у 1920 г. Потым, да 1939 г., кожны год у лістападзе Камітэт камбатантаў-яўрэяў збіраў каля помніка жалобны мітынг⁷².

У лютым 1938 г. «Кур'ер Віленскі» піша: «Заўсёды спакойную Ліду наведала дастаткова вялікая група пікетчыкаў з Вільні. Група падлеткаў, стаўшы на вуліцах горада, старалася перашкаджаць гараджанам рабіць пакупкі ў яўрэйскіх крамах. Улёткі, якія яны раздавалі, былі

⁶⁷ Kurier Wileński. № 49 (4367). 19 lutego 1938.

⁶⁸ Kurier Wileński. № 76 (4394). 18 marca 1938.

⁶⁹ Kurier Wileński. № 332 (4650). 3 grudnia 1938.

⁷⁰ Kurier Wileński. № 42 (4718). 11 lutego 1939.

⁷¹ Kurier Wileński. № 248 (4211). 9 września 1937.

⁷² Kurier Wileński. № 325 (4285). 26 listopada 1937.

⁶⁴ Słowo. № 50 (4974). 20 lutego 1938.

⁶⁵ Там жа.

⁶⁶ Там жа.

канфіскаваны паліцыяй. Праз парушэнне грамадскага спакою паліцыя склала на пікетчыкаў некалькі пратаколаў»⁷³. Праз некалькі нумароў тая ж газета пісала, што лідскі стараста вырашыў спыніць пікетаванне крамаў, якое пачалося 31 студзеня, «некалькі пікетчыкаў арыштавана паліцыяй, сярод арыштаваных пікетчыкаў былі злодзеі-рэцыдывісты»⁷⁴.

У вышэй прыведзенай праграме, прынятай у Лідзе на пачатку лютага 1938 г., на з'ездзе гмінных арганізацый Лагера нацыянальнага аб'яднання (OZN) пералічаны накіраваныя супраць яўрэяў пункты. У лістападзе таго ж года прэса паведамляе, што гарадская ўправа дзеля адсоткавага павелічэння неяўрэйскага гандлю (*unagrodowienia*) вырашыла перарабіць існы на рынку мясны павільён ў крамы. «З боку галоўнай вуліцы горада паўстануць тры новыя крамы, якія Таварыства сяброў горада Ліды плануе перадаць купцам з заходніх ваяводстваў Польшчы. Зараз у горадзе ўжо існуюць 4 вялікія крамы, адчыненыя купцамі з Пазнаньскага ваяводства»⁷⁵. Ужо праз некалькі тыдняў замест мяснога павільёна адчыняцца новыя крамы па вуліцы Сувальскай, тут жа месца, дзе стаялі дрожкі, перароблена ў скверык, і так «вырашана найвялікшая праблема цэнтра горада, бо тут раней было галоўнае месца стоку нечыстотаў. Новыя крамы будуць прыносіць гораду прыбытак, хрысціянскі гандаль у цэнтры горада хутка павялічваецца»⁷⁶. Хутка Народны кааператыўны банк у Лідзе выдзеліў 6 000 злотых для выкарыстання ў якасці льготных крэдытаў для «хрысціянскага рамесніцтва і гандлю»⁷⁷.

На пачатку жніўня 1938 г. віленская газета «Слова» паведаміла пра змяншэнне адсоткавай колькасці яўрэяў у лідскіх мястэчках і ў самой Лідзе: «У Лідзе ў 1921 г. было 48 % яўрэяў ад агульнай колькасці гараджан, а зараз толькі 33 %»⁷⁸.

Нягледзячы ні на што, летам 1938 г.

лідскія яўрэі-рамеснікі пачынаюць збіраць грошы, каб купіць для войска санітарны аўтамабіль⁷⁹. Тады ж уладальнік «Ардаля» Саламон Мелуп вырашае купіць для гарнізона горада Грудзенж (у якім, як і ў Лідзе, «Ардаць» меў фабрыку) цяжкі кулямёт⁸⁰.

6 верасня 1938 г. віленская газета «Слова» праінфармавала, што ў нядзелю, 4 верасня, у Лідзе дайшло да антыяўрэйскіх хваляванняў. Прычынай эксцэсаў было збіццё каля 8 гадзін вечара некалькіх жаўнераў. «Пасля гэтага ў некаторых яўрэйскіх дамах па вуліцах 3-га Траўня, Сувальскай і суседніх з імі вуліцах былі выбіты шыбы. Таксама выбіты шыбы ў рэстаране яўрэя Савіцкага, у цукерні «Амерыканка» і ў кватэры адваката Кернера. У часе хваляванняў некалькі яўрэяў былі збітыя. Паліцыя, каб не дапусціць паўтору канфлікту, стаіць на вуліцах горада. Шэраг асоб, якія прымалі ўдзел у хваляваннях, затрыманы»⁸¹.

8 верасня 1938 г. «Кур'ер Віленскі» абвяргае інфармацыю пра збіццё жаўнераў лідскімі яўрэямі⁸², а газета «Слова» паведамляе, што непасрэднай прычынай нядзельных хваляванняў у Лідзе былі «няправільныя паводзіны ўладальніка крамы гародніны па вуліцы Сувальскай Хаіма Цвайфуса. Гандляр аблаяў жаўнера, а аднаго з хрысціян, які ўмяшаўся, – ледзь не выцяў. Калі падышоўшы паліцыянт хацеў затрымаць жаўнера, натоўп, які сабраўся на вуліцы, адбіў арыштаванага і з крыкамі рушыў наперад, выбіваючы па дарозе шыбы ў яўрэйскіх дамах і крамах. Яўрэяў, якія патрапілі ў натоўп – збівалі. Толькі вялікі аддзел паліцыі разагнаў натоўп»⁸³. Акрамя таго ў гэтым нумары газета «Слова» піша пра бойку паміж жыхарамі вёскі Сялец і яўрэямі з-за таго, што адзін з вязкоўцаў наехаў на яўрэя роварам.

Далей «Слова» інфармавала, што «стан узрушэння, які на працягу апошніх трох дзён віраваў у Лідзе, павольна ападае. Усе яўрэйскія крамы адчынены, толькі яшчэ

⁷³ Kurier Wileński. № 32 (4350). 2 lutego 1938.

⁷⁴ Kurier Wileński. № 35 (4350). 5 lutego 1938.

⁷⁵ Kurier Wileński. № 306 (4623). 7 listopada 1938.

⁷⁶ Kurier Wileński. № 329 (4647). 30 listopada 1938.

⁷⁷ Kurier Wileński. № 349 (4667). 20 grudnia 1938.

⁷⁸ Słowo. № 212 (5136). 4 sierpnia 1938.

⁷⁹ Kurier Wileński. № 201 (4519). 24 lipca 1938.

⁸⁰ Kurier Wileński. № 314 (4632). 15 listopada 1938.

⁸¹ Słowo. № 245 (5169). 6 września 1938.

⁸² Kurier Wileński. № 246 (4564). 8 września 1938.

⁸³ Słowo. № 246 (5170). 8 września 1938.

дзе-нідзе бачны выбітыя шыбы. ...паліцыя праводзіць расследаванне, шукае тых, хто браў удзел у хваляваннях. Тым не менш, сітуацыя ў горадзе застаецца напружанай, раз-пораз узнікаюць бойкі і інцыдэнты. Некалькі дзён таму група яўрэяў атакавала некалькі хрысціян, якія праводзілі ў горадзе акцыю «ўсведамлення». У часе нядзельных хваляванняў быў пабіты паліцыянт і паранены яўрэй. У сувязі з хваляваннямі дэлегацыя яўрэяў пайшла да ўладаў горада, каб даказаць, што не яўрэі справакавалі хваляванні»⁸⁴.

Гэтыя падзеі ў Лідзе патрапілі на першыя старонкі польскіх газет, а нумар газеты «Варшаўскі вечар» быў нават канфіскаваны «за інфармацыю з Ліды»⁸⁵.

Пры канцы 1938 г. «Слова» падрахоўвала вынікі: «У апошні час заўважаны значны зыход яўрэйскага насельніцтва з Ліды. Сталая акцыя байкоту прывяла да таго, што шэраг яўрэйскіх прадпрыемстваў ліквідаваны, а іх уладальнікі ці пайшлі працаваць у іншыя фірмы, ці выехалі з горада. Адначасова шмат яўрэяў – уладальнікаў дамоў пазбаўляюцца нерухомасці, прычым пакупнікі гэтых дамоў – хрысціяне. Цэны на нерухомасць панізіліся. У цэнтры горада паўстаюць новыя хрысціянскія прадпрыемствы. На працягу аднаго толькі лістапада ў цэнтры горада адчыніліся 5 хрысціянскіх крамаў, і ў бліжэйшыя дні яшчэ адчыняцца некалькі вялікіх крамаў»⁸⁶.

Лідскія яўрэі ў той час выдатна ведалі пра цяжкі лёс яўрэяў Германіі і восенню 1938 г. пад кіраўніцтвам лідскага рабіна А. Рабіновіча ў горадзе паўстаў камітэт дапамогі яўрэям, выгнаным з Германіі⁸⁷. Менш чым за паўгода было сабрано 11 315 злотых⁸⁸.

Былая лідзянка Тэафанія Юрэка пісала пра тыя часы: «Яўрэі ў горадзе пераважна жылі ў цэнтры, гэта вынікала з таго, што яны ўтрымлівалі крамы і рамесныя майстэрні... Яны ўтваралі групу, сцісла звязаную паміж сабой традыцыяй, рэлігіяй, а таксама гандлёвымі і прамысловымі

інтарэсамі. Гараджане-хрысціяне трактавалі іх як народ, які адвеку жыў у горадзе. Часамі мясцовыя хуліганы, часцей падчас свята Кучак⁸⁹, рабілі ім усялякія псоўты, аднак гэта былі спарадычныя выпадкі. Лідскія яўрэі апрапаналіся па-еўрапейску, не насілі пейзаў – за выняткам рабінаў. Гараджане прывыклі да таго, што ў суботу ўсе яўрэйскія крамы зачынены, а яўрэйскае насельніцтва не выконвае ніякай працы. [...] Яўрэйскае насельніцтва з іншымі гараджанамі ўжывала розныя мовы – усё залежала ад таго, на якой мове размаўляе кліент... гандаль быў цалкам у іх руках. Была група заможных яўрэяў, але хапала сярод іх і сапраўдных беднякоў, частка якіх падтрымлівала камуністычныя ідэі. Яўрэйскія купцы дыктавалі цэны, завышаючы ці заніжаючы іх у залежнасці ад кан'юнктуры. Найчасцей праз нізкія цэны закупаў падманваліся вясковыя людзі, што ўзбуджала іх супраць яўрэяў. Выбухнула гэта ў 1938–39 гг. Тады ж з'явіліся лозунгі: «Не купляў у яўрэя, ён цябе падмане», «Ідзі па тавар да сваіх». Пачалі з'яўляцца крамы, якія адчынілі хрысціяне. Адначасова з'явілася ўзаемная падазронасць паміж яўрэямі і хрысціянамі, якая дрэнна сказала падчас вайны. Не датычыла гэта ўсіх – было шмат прыкладаў узаемнай дапамогі, але гэта іншая тэма»⁹⁰.

Пра тое ж пісала і Яўгенія Ярмант: «Пра яўрэяў мая мама выказвалася з павагай. Казала, што ў іх дружныя клапатлівыя сем'і. П'яны яўрэй на вуліцы – немагчымая з'ява. Мы ніколі не чулі, каб яўрэй кінуп сваю сям'ю і дзяцей... Яўрэі заўсёды вельмі рэлігійныя і пабожныя. Перад вайной шматлікія лозунгі заклікалі байкатаваць яўрэяў і рабіць пакупкі толькі ў польскіх крамах і кааператывах. Натхнёныя патрыятызмам, мы вырашылі байкатаваць нашых суседзяў. Некалькі разоў я нават

⁸⁹ Яўрэйскія кучкі – у Беларусі і Украіне так называюць перыяд, які пачынаецца за 2-3 дні да наступу Страснога тыдня і супадае з яўрэйскім Вялікаднем, які пачынаецца на 15-ы дзень месяца нісана. Гэты дзень заўсёды выпадае на першую поўню пасля вясновага раўнадзенства, бо яўрэйскі каляндар вядзецца па месяцавых цыклах.

⁹⁰ Jureko Teofani. Stosunki narodowościowe i wyznaniowe w Lidzie w latach 1925–1939 // Ziemia Lidzka. № 12. 1993.

⁸⁴ Słowo. № 247 (5171). 8 września 1938.

⁸⁵ Słowo. № 248 (5172). 9 września 1938.

⁸⁶ Słowo. № 333 (5257). 3 grudnia 1938.

⁸⁷ Kurier Wileński. № 321 (4639). 22 listopada 1938.

⁸⁸ Kurier Wileński. № 13 (4689). 13 stycznia 1939.

хадзіла ў кааператыўную краму ў канцы вуліцы Лётнай. Але з часам усё вярнулася на свае месцы. Яхка [суседка, гаспадыня крамы – Л. Л.] была пад бокам. Яна адпускала тавары ў крэдыт. Мы ліквідавалі запазычанасць адзін раз у месяц. Яўрэі не баяліся гандлёвай рызыкі. Калі грошы своечасова не паступалі, то сур'ёзных канфліктаў не ўзнікала. Яўрэй тады сам наведваў кватэру даўжніка і паважліва прасіў разлічыцца»⁹¹.

Новы, 1939 г., пачаўся з суда над камуністамі: «Прыгавор камуністам. Тры дні ў акруговым судзе ў Лідзе слухалася справа камуністаў. 17 снежня вынесены прыгавор: Перэс Левін і Лейба Кашчанскі атрымалі па 6 гадоў турмы, Даніэль Карасін – 4 гады, Шымон Ілютовіч і Геннах Баран – па 3 гады турмы, акрамя турэмных тэрмінаў усе былі пазбаўлены грамадзянскіх правоў на 10 гадоў»⁹². У сувязі з гэтым працэсам лідскі старапта забараніў павятовыя аддзелы трох яўрэйскіх таварыстваў: «Frejchejt», «Haszemer Nasair», «Неhaluc pienier» «за тое, што ў гэтых арганізацыях працавалі элементы, шкодныя для польскай дзяржаўнасці, і яны пагражалі грамадскай бяспецы»⁹³. Праз тыдзень нават забараняецца дзейнасць знакамітага лідскага яўрэйскага спартыўнага клубу «Макабі», не даецца дазволу на рэгістрацыю маладзёжнага яўрэйскага таварыства «Histadrut Academenoim Zionim»⁹⁴.

А ў лютым на пасяджэнні гарадской рады г. Ліды, на якім разглядаліся фінансавыя выдаткі на 1939 г., была выкраслена фінансавая субсідыя, якая да гэтага заўжды выдзялялася з бюджэту для дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх арганізацый⁹⁵.

18 сакавіка ў 1.30 у Лідзе невядомыя выбілі вокны ў сінагозе па вуліцы Школьнай⁹⁶.

Хутка пачалася Другая сусветная вайна.

Лідскія яўрэі добра ведалі пра становішча яўрэяў у Германіі і чакалі ад Гітлера самага дрэннага. Не мелі яны вялікіх сантыментаў і да польскай дзяржавы. Таму, калі замест фашыстаў у горад увайшла Чырвоная Армія, лідскія яўрэі сустракалі яе кветкамі – для іх гэта было сапраўднае вызваленне ад фашысцкага лагера. Ярмонт пісала: «Аднойчы раніцай горад абляцела вестка, што ў Ліду ўступілі рускія войскі, і на ўсходзе горада яўрэі сустрэлі іх хлебам-соллю. Мама сцісла пракаментавала: «Яўрэі гатовыя хоць чорта вітаць, абы не прыйшлі немцы»»⁹⁷.

Каб зразумець асаблівасці палітычнай сістэмы Другой Рэчы Паспалітай, патрэбна ўлічваць палітычны кантэкст і вельмі цяжкае становішча польскай дзяржавы, якая жорстка супрацьстаяла камуністычнаму і фашысцкаму таталітарным рэжымам і свядома выбрала шлях «закручвання шрубаў». Акрамя таго, у тыя гады ў Еўропе ўжо было няшмат па-сапраўднаму дэмакратычных дзяржаў (па-сапраўднаму дэмакратычнай у нашай частцы Еўропы ў той час заставалася толькі Чэхаславакія), Польшча не была горшай за іншых і ў цэлым не выпадала з агульнага палітычнага кантэксту свайго часу. Трэба адзначыць, што польскія суды, судзячы па жорсткіх законах, тым не менш расследавалі справы і часта апраўдвалі абвінавачаных.

⁹¹ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 50.

⁹² Kurier Wileński. № 19 (4695). 19 stycznia 1939.

⁹³ Kurier Wileński. № 20 (4696). 20 stycznia 1939.

⁹⁴ Kurier Wileński. № 28 (4704). 28 stycznia 1939.

⁹⁵ Kurier Wileński. № 42 (4718). 11 lutego 1939.

⁹⁶ Kurier Wileński. № 80 (4756). 21 marca 1939.

⁹⁷ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 95.

«Лідская рэвалюцыя» 1936 г.

Прафсаюзны рух

Бурны рост мясцовай прамысловасці спрыяў і ўзмацненню развіцця на Лідчыне прафсаюзнага руху. Ён адрадзіўся пасля вайны ў 1921 г., калі па ініцыятыве Польскай сацыялістычнай партыі (ППС) былі створаны 8 прафсаюзных арганізацый па розных галінах прамысловасці. Адначасова ўзнікла і гарадская рада гэтых саюзаў.

Спачатку ў лідскім прафсаюзным руху ўдзельнічалі каля 500 рабочых, але да 1925 г. адбывалася пастаяннае яго разрастанне, у выніку чаго рабочымі розных прадпрыемстваў былі арганізавана праведзены 10 страйкаў. 1 траўня 1925 г. у Лідзе ўпершыню адбылася маніфестацыя рабочых, у якой удзельнічалі 2 000 чалавек. У 1929 г. на шкляной гуце «Нёман» прайшоў амаль двухмесячны страйк з удзелам каля 700 рабочых, у выніку якога адміністрацыя прадпрыемства была вымушана задаволіць асноўныя іх патрабаванні (павышэнне заробкаў на 25 %, неадкладная выплата запазычанасці на заробках, узгадненне з прафсаюзам прыёму і звальнення рабочых, забеспячэнне спецвипраткай і інш.)⁹⁸.

Праўда, з-за немагчымасці выпрацаваць агульную праграму дзейнасці і амбіцый лідараў галіновых саюзаў з паловы 1920-х гг. пачынаецца згасанне прафсаюзнага руху на Лідчыне. Быў ліквідаваны шэраг галіновых саюзаў: кушняроў, цырульнікаў, краўцоў, з агульнагарадскога аб'яднання выйшаў саюз металістаў. У выніку да пачатку 1931 г. прафсаюзны рух пад эгідай польскіх сацыялістаў у горадзе практычна згас. У лютым 1931 г. рэшткі прафсаюзных арганізацый ППС, шукаючы новыя шляхі для сваёй дзейнасці, перайшлі ў беспартыйную Генеральную федэрацыю працы (ГФП). 7 красавіка 1931 г. у горадзе быў створаны выканаўчы аддзел ГФП, пасля чаго адразу з'явілася некалькі новых галіновых саюзаў і ўдалося правесці два паспяховыя страйкі: пекараў і цагельнікаў⁹⁹.

26 верасня 1931 г. была створана рада Звяза прафесійных звязаў (Саюз прафесійных саюзаў, Związek Związkow Zawodowych, ZZZ). Аднак у 1932 г. паразай скончыўся страйк на фабрыцы «Ардаць» у Лідзе і перастаў існаваць Звяз працоўных хімічнай вытворчасці і іншыя галіновыя аб'яднанні, засталіся толькі прафсаюзныя звязы будаўнікоў і металістаў. Да 1935 г. зноў узняць прафсаюзны рух у Лідзе на належны ўзровень не атрымоўвалася¹⁰⁰.

Пры канцы 1934 г. прэзідэнтам лідскай рады Звяза прафесійных звязаў быў Люцыян Брыльскі, віцэ-прэзідэнт – Ян Купельнік і Ян Сташкевіч, сакратар – Бранілаў Малеўскі, скарбнік – Уладзіслаў Высоцкі, сябры рады – Вінцэнт Кісель, Юзаф Міркоўскі, Віктар Гульбіновіч, Адольф Гарасімовіч.

Рада кіравала звязамі:

будаўнікоў – прэзідэнт Ян Сташкевіч, віцэ-прэзідэнт Пётр Цярпілоўскі, сакратар Віктар Гульбіновіч, скарбнік Павел Фіткевіч, сябар рады Піскоўскі Уладзіслаў;

металістаў – прэзідэнт Вінцэнт Кісель, віцэ-прэзідэнт Васкоўскі Юзаф, сакратар Эвард Юхневіч, скарбнік Ісідор Савіцкі, сябры рады: Юзаф Галежынскі, Дыянісі Сідаровіч. Рэвізійная камісія: Юзаф Габрыловіч, Уладзіслаў Высоцкі, Люцыян Багдановіч, намеснікі: Юзаф Мацееўскі і Ян Копец;

транспартнікаў – прэзідэнт Адольф Гарасімовіч, віцэ-прэзідэнт Ёсель Гарбацкі, сакратар Віктар Вайтовіч, скарбнік Аляксандр Хруль, сябар рады Рубіновіч Янкель Давід. Секцыя Звяза транспартнікаў-вознікаў – прэзідэнт Паўлюкевіч Баляслаў, сакратар Караль Вільмант, скарбнік Аляксандр Забела, сябры рады Станіслаў Марціновіч і Казімір Забела;

васковых працоўных – кіраўнік Юзаф Міркоўскі, сакратар Браніслаў Малеўскі, інструктары Юзаф Дубоўскі, Мар'ян Воўк і Фларыян Кандратовіч.

Да канца 1934 г. гэтая рада аб'ядноўвала

⁹⁸ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць. Мінск, 1986. С. 239.

⁹⁹ Front robotniczy w Lidzie: jednodniowka. Red. Bronis-

law Malewski. Lida, 1935. S. 11–12.

¹⁰⁰ Там жа. S. 12–13.

звязы будаўнікоў, металістаў, транспартнікаў, сельскагаспадарчых рабочых. Увогуле сябрамі гэтага звяза ў тым годзе былі 546 чалавек, якія плацілі сяброўскія складкі, а 124 беспрацоўныя чальцы былі ад гэтых выплат вызвалены. Гатовыя былі далучыцца да Звяза звязаў Таварыства скарбовых службоўцаў і Звяз гарадскіх працоўных, абодва гэтыя прафсаюзныя аб'яднанні мелі па 50 удзельнікаў.

На сходзе жактывістаў лідскага ЗПЗ, які адбыўся 10 сакавіка 1935 г. у кінатэатры «Эра», была агучана інфармацыя, што колькасць працоўных, кантраляваных гэтым прафсаюзным аб'яднаннем, дасягнула 1 500 чалавек¹⁰¹.

Страйк

Цяжкімі былі ўмовы працы тых людзей, якім пашчасціла ўладкавацца на заводы і фабрыкі. Так, у беларускай газеце «Наша воля» сітуацыя на найбуйнейшым прадпрыемстве Ліды, фабрыцы «Ардаць», апісвалася наступным чынам: «Ліда. 15 студзеня. Фабрыка “Ардаць”. Выраб галёшаў, снягоўцаў, дажджовак і іншага гумовага абутку. 800 работнікаў, пераважна работніц, маладых дзяўчат. Многа малагадовых, ад 15 гадоў. Працуюць усе “на акорд” [здзельная аплата працы – Л. Л.]. А гадзіне 12 абед. Ніхто не мае часу памыць рукі, грызучы чэрствы хлеб, стоячы пры варштатах працы. Работніцы зарабляюць ад 1 зл. 30 гр. на дзень, пры гэтым варта адзначыць, што пакуль дойдзе да такой платы, то кожная мусіць папрацаваць 2 тыдні толькі за 30 гр. на дзень, другія два – па 50 гр., трэція – па 80 гр. Работнікі зарабляюць па 2 зл., а некаторыя – па 2 зл. 50 гр. Палавіна работнікаў і работніц ужо хворыя, другая палавіна мае пачаткі хваробы. Усе маюць выгляд твараў як у сухотнікаў. Да гэтага часу былі не арганізаваны. Фабрыкант кожны дзень адных выкідаў на двор, а з двара браў іншых, за цяжкую працу плаціў, колькі падабалася.

Цяпер ужо ўсе заарганізаваны ў прафэсійным звязе хімічных работнікаў. Дырэкцыя фабрыкі, калі даведлася аб

гэтым, усіх звольніла з працы нібы для рамонту і ачысткі машын. Але на трэці тыдзень, распачаўшы працу, не прымае тых работнікаў, якія належаць да прафсаюзу. Работнікі, бачачы правакацыйныя замеры фабрыканта, пратэстуюць у наступны спосаб: а гадзіне 12 кідаюць працу і стаяць пры варштатах да 4-й гадзіны, пасля 4-й усе як адзін выходзяць на двор. На дварэ чутны галасы абурэння, скіраваныя ў бок фабрыкантаў. Адбываюцца частыя пратэстацыйныя сходы, прымаюцца рэзалюцыі, дзе складаюць прысягу вясці барацьбу з капіталістамі аж да перамогі.

Фабрыка гатова да працы. Работнікі дамагаюцца запэўнення працы ўсім, дырэкцыя не згаджаецца, правакацыйным спосабам хоча зламаць салідарнасць рабочых. Работнікі дзень і ноч стаяць пры фабрыцы, не пускаюць страйкаломаў. Некалькі работнікаў арыштавана. Работнікі і надалей трымаюцца салідарна.

Забастоўшчыкі атрымліваюць дапамогу ад работнікаў іншых фабрык, а таксама ад акалічных сялян¹⁰².

Не дзіўна таму, што ў самым канцы 1935 г. на фабрыцы «Ардаць», дзе за некалькі месяцаў да таго паралельна са Звязам звязаў пачаў дзейнічаць і Прафэсійны звяз хімічных рабочых, выбухнуў страйк. З-за звальнення 70 рабочых кіраўніцтва Прафэсійнага звязу хімічных рабочых вывела 30 снежня 1935 г. рабочых і работніц з фабрыкі, спыніла машыны. Адбылася бойка і скандал. «Дырэкцыя фабрыкі папрасіла падтрымку паліцыі і атрымала яе... Пачаліся цяжкія перамовы з Прафэсійным звязам хімічных рабочых. Яны цягнуліся доўга і прымалі розны кірунак. Пры канцы, аднак, пачалі даходзіць да пазітыўных вынікаў. Але напярэдадні пагаднення чыясці таямнічая рука паралізавала перамовы, і прафсаюз высунуў нечаканыя ўмовы. Як, напрыклад, агульнае павелічэнне заробкаў на 25 %, працу ў летнім сезоне ў поўным складзе так, як узімку і г.д. Перамовы былі спыненыя»¹⁰³.

Беларуская газета «Наша Воля» паведамляла: «30 снежня 720 работнікаў гэтае

¹⁰¹ Там жа. S. 13–17.

¹⁰² Наша Воля. № 3 (4). 4 лютага 1936.

¹⁰³ Słowo. № 60 (4267). 1 marca 1936.

фабрыкі абвесцілі забастоўку. Работнікі зажадалі падвышкі акордных плат на 25 %, а днёвак для мужчын 2 зл. 50 гр. – 3 зл., а для жанчын 1 зл. 50 гр. у дзень.

Перагаворы дэлегатаў работнікаў і прадстаўнікоў Звязу з дырэкцыяй як на мейсцы ў Лідзе, так і ў Варшаве ў Міністэрстве вынікаў не далі. Дырэкцыя абвясціла, што, хто да 22 студзеня не распачне працы, будзе звольнены. Дзеля таго, што ніхто з бастуючых работнікаў да працы не прыступіў, дырэкцыя фабрыку зачыніла і ўсіх 720 работнікаў звольніла. Работнікі ўхвалілі да працы на ўмовах, дыктаваных дырэкцыяй, не прыступаць. Агенты фабрыкі стараюцца нагаварыць рабочых да зрыву забастоўкі, але захады іх дарэмныя. Бастуючыя работнікі трымаюцца моцна і салідарна. Урадавыя дзейнікі дагэтуль не робяць ніякіх шагоў, каб змусіць фабрыкантаў да ўступкі. Дзеля цяжкага матэрыяльнага стану бастуючых Сэкр. Цэнтр. Звязу работн. Хімічнае прамысловасьці зьвярнуўся з адозваю да ўсей рабочай клясы аб падтрыманьні бастуючых. Ахвяры просяць перасылаць на адрас: Antoni Przewozny, Lida, ul. Suwalska 147»¹⁰⁴.

1 студзеня 1936 г. уладальнік фабрыкі «Ардаць» Саламон Мелуп завербаваў штрэйкбрэхераў. Сутычка з паліцыяй працягвалася ля фабрыкі 4 гадзіны, пакінулі працу і ўдзельнічалі ў сутычцы рабочыя-металісты з заводаў «Бэнланд» і «Поланд».

2 студзеня ўвечары ў хаце сталяра Чатовіча адбылося пасяджэнне партыйнага камітэта КПЗБ, дзе абмяркоўвалася хада страйку. Удзельнічалі інструктар Віленскага акружкама КПЗБ «Лена», сакратар гаркама Станіслаў Кісель, сакратар гаркама камсамолу Ваўкавыцкі, член гаркама Малейская.

3 студзеня. Адбыўся сход страйкоўцаў. Яго адкрыла сакратар страйкавага камітэту Малейская, выступілі сацыяліст Пятровіч, рабочы Урбановіч, замест арыштаванага старшыні прафсаюзу і страйкаму Балкунца абраны беспартыйны рабочы Мамчыц, яго намеснікам – Якуць.

Вырашана арганізаваць пікеты, каб не дапушчаць на фабрыку штрэйкбрэхераў. Адказнымі прызначылі маладых рабочых Якуця, Урбановіча, камсамолку Ванду Бандарэўскую. Абралі камісію па зборы сродкаў у фонд страйку.

5 студзеня. Пад аховай паліцыянтаў на фабрыку даставілі 30 штрэйкбрэхераў і запусцілі станкі. Камсамалец Карабельнік устанавіў, што станкі працуюць ухаластую, а штрэйкбрэхеры сядзяць у вальцовачным цэху. Страйкавы камітэт даручыў устанавіць прозвішчы штрэйкбрэхераў і абысці іх кватэры. Да некаторых ужылі пагрозы.

10 студзеня. Пасля пяці дзён халастой працы С. Мелуп адмовіўся ад сваёй задумы з пускам фабрыкі¹⁰⁵.

20 студзеня. Фабрыка пачала працаваць, набраўшы каля 200 новых рабочых¹⁰⁶.

Правая віленская газета «Слова» так падавала аднаўленне працы на фабрыцы: «20 студзеня фабрыка «Ардаць» пачала працаваць, папярэдне вывесіўшы абвесткі, што прымае работнікаў. Работнікаў патрэбна некалькі сотняў! Натуральна, дэмагогі са Звязу пачалі шчыраваць сярод працоўных. Дырэкцыя фабрыкі зьярнулася па дапамогу да паліцыі і гэтую дапамогу атрымала ў другі раз. Перад фабрыкай, каб не дапусціць эксцэсаў, сталі паліцэйскія пасты.

Што ж рабілася на трэці дзень?

На трэці дзень к фабрыцы прыбываюць баевікі Звязу звязаў. Што гэта такое? Тое самае. Аб'яднанне прафсаюзаў хоча перасягнуць Прафесійны звяз хімічных рабочых і паказаць рабочым, што яго дзеянні больш эфектыўныя. Вядома, яны маюць рацыю.

Прывядзём факт: у тую хвіліну, калі пад фабрыкай стаў пікет Звязу звязаў, не стала пастоў паліцыі. Па чыёй камандзе баевікі Звязу звязаў не дапусцілі працоўных на фабрыку? Фабрыка спынілася, была вывешана аб'ява, што яна не будзе працаваць неабмежаваны тэрмін.

Няма пра што казаць! Уся Ліда можа бачыць, што з Звязам звязаў змагацца немагчыма...

¹⁰⁵ Лідскі Летанісец. № 1 (33). 2006. С. 5.

¹⁰⁶ Там жа. С. 5.

¹⁰⁴ Наша Воля. № 4 (5). 29 лютага 1936.

Такім чынам Прафесійны звяз хімічных рабочых перакуплены. Публічна і афіцыйна супраць дырэкцыі “Ардаля” выступае Звяз звязаў. Кіраўніком гэтай дэмагагічнай групы ў Лідзе ёсць “пан прафесар” Брыльскі, настаўнік тэхнічнай школы. Але ў Лідзе з Варшавы адмыслова едзе пан Бярнацкі, прадстаўнік цэнтральнай управы і пан Клікоўскі з Вільні. Наступны этап перамоў з фабрыкай не можа даць ніякіх вынікаў. Звяз звязаў жадае захапіць пад свае “клапатлівыя крылы” 800 рабочых, але яны гэтага не жадаюць. Рабочыя абураны, яны ў сябе дома маюць сем’і, яны хочучь працаваць і зарабляць...

Але ў Звяза звязаў ёсць выдатны сродак: баевікі. У горад выходзяць людзі, якія заўжды маюць палкі ў руках. І б’юць “штрэйкбрэхераў”. Спраў пра збіццё шмат, яны накіроўваюцца да пракурора»¹⁰⁷.

Газета «Слова» наўпрост абвінавачвала лідскага старасту Чушкевіча (Dr. Jozef Czuszkiewicz) у падтрымцы страйкуючых рабочых. 3-за гэтага абвінавачвання газета ад 28 лютага 1936 г. выйшла з белымі плямамі.

У тым жа аналітычным артыкуле ад 1 сакавіка, аналізавалася сітуацыя вакол страйку і паведамлялася шмат цікавай інфармацыі. Указвалася, што фірма «Ардаль» канкурыруе з іншымі фабрыкамі свайго галіны, размешчанымі ў Варшаве і Лодзі: «Варшаўскі “Час” надрукаваў 13 лютага артыкул пра Ардаль, дзе згадваліся чуткі, што ў лідскі страйк заангажаваны грошы канкурэнтных фірм з Варшавы і Лодзі. Абмяркоўваючы падзеі ў Лідзе, адзначым для сябе і інфармацыю “Часу”»¹⁰⁸.

Прычыны страйку гэта кансерватыўная газета падавала так: «У галіне вырабу гумовага абутку ёсць два сезоны: летні і зімовы. Летні пачынаецца ў студзені і заканчваецца ў чэрвені, і за гэты час вырабляецца тавар, які мае меншы збыт. У зімовы час, ад ліпеня да снежня, вырабляюцца галёшы, боты і іншыя больш складаныя рэчы, якія маюць карыстацца лепшым попытам. А таму ў зімовы сезон працуе больш работнікаў, чым у летні. Традыцыйна пры канцы снежня пэўная колькасць непатрэбных працоў-

ных, звальняецца. Так было заўсёды. Так было і ў 1935-м г. 28 снежня працоўныя атрымалі апавяшчэнні, і ў адпаведнасці са звычаем завод на працягу двух тыдняў спыніўся для рамонту. Аднак, паколькі заставалася шмат лішняй сыравіны для працы, работнікі ў дадатак працавалі яшчэ два дні 30 і 31 снежня, але ўжо ў колькасці на 70 чалавек менш, чым у звычайны зімовы перыяд»¹⁰⁹. Далей паведамлялася, што працоўныя фабрыкі «Ардаль» ужо некалькі месяцаў як належалі да Прафесійнага звязу хімічных рабочых (Zwiazku Zawodowego Robotnikow Chemicznych), управа якога знаходзіцца ў Кракаве. «У той жа час як большасць працоўных у Лідзе належаць да Звяза звязаў, арганізацыі, пра мэты і паходжанне якой я не стаў бы пісаць у гэтым артыкуле. Звяз звязаў вядомы яшчэ тым, што заўсёды спрабуе пераўзыйсці ў дэмагогіі аналагічныя арганізацыі і такім чынам прыцягнуць да сябе чальцоў і прадэманстраваць сваю дзейнасць. Ва ўсякім выпадку, не будзем пісаць пра рэчы, з-за якіх канфіскуюць [наклад газеты], і давайце пагаворым хутчэй, што адбылося ў Лідзе»¹¹⁰.

5-6 лютага ў Лідзе пры ўдзеле акруговага інспектара працы Ляшчынскага адбылася канферэнцыя, прысвечаная ўмовам заканчэння страйку паміж дырэкцыяй фірмы «Ардаль» і прадстаўнікамі Прафесійнага звязу хімічных рабочых і Звяза звязаў. Канферэнцыя не мела станоўчага выніку, бо страйкоўцы высунулі новыя патрабаванні:

1) Даць працу ўсім працоўным, згодна з колькасцю адпрацаваных гадоў на 28.12.1935 г.

2) Нікога не звальняць за ўдзел у страйку.

3) Прызнаць прафсаюзную арганізацыю.

4) Падвысіць плату за здзельную працу на 25 %.

5) Гарантаваць штодзённую здзельную зароботную плату на 20-25 % вышэйшую, чым дзейсная дзённая стаўка¹¹¹.

Аднак «гэтыя патрабаванні, улічваючы

¹⁰⁷ Słowo. № 60 (4267). 1 marca 1936.

¹⁰⁸ Там жа.

¹⁰⁹ Там жа.

¹¹⁰ Там жа.

¹¹¹ Codzienna gazeta Handlowa. № 34. 11 lutego 1936.

іх дэманстрацыйны характар, дырэкцыя выконваць адмовілася. Пазіцыя дырэкцыі ў справе страйку: дырэкцыя не мае намеру звальняць каго-небудзь за ўдзел у страйку і будзе наймаць працоўных, гледзячы на іх кваліфікацыю і свае патрэбы. Заробкі працоўных на “Ардалі” значна вышэйшыя, чым на іншых прадпрыемствах у горадзе, і падчас агульнага зніжэння цэнаў падвышэнне заробкаў не з’яўляецца актуальным. Тым больш, што фабрыка мае неспрыяльнае становішча, яна размешчана на значнай адлегласці ад асноўных цэнтраў пастаўкі сыравіны, што значна павялічвае вытворчыя выдаткі. Прадстаўнікі прафсаюзаў самі ведаюць пра неспрыяльную кан’юнктуру для прадукцыі фабрыкі. Падвышэнне працоўных ставак выклікала б падзенне канкурэнтнай здольнасці фабрыкі. Заслугоўвае ўвагі факт, што найстарэйшыя рабочыя фабрыкі (250 чалавек) некалькі разоў пагадзіліся працаваць на існых умовах і рашуча выступаюць супраць празмерных патрабаванняў, якія былі высунуты наехаўшымі агітатарамі. Дэманстрацыйная тактыка гэтых агітатараў ідзе насуперак волі працоўных фабрыкі і грамадства горада Ліда. Таму дырэкцыя перапыніла ўсе перамовы з прафсаюзамі. Па Лідзе цыркулююць характэрныя чуткі, у адпаведнасці з якімі адна з кампаній-канкурэнтаў была зацікаўлены ў далейшым пашырэнні спрэчкі і закрыцці фабрыкі»¹¹².

Дэмакратычная газета «Кур’ер Віленскі» так падавала хаду страйку ў Лідзе:

«Некалькі месяцаў таму работнікі “Ардаля” арганізавалі Звяз прафесійны хімічных рабочых. На пасяджэннях пачалі ўздымаць пытанні зарплаты і працоўнага часу.

У канцы снежня ўсе работнікі, як і планавалася, былі звольненыя. Гэта матывавалася неабходнасцю рамонту. Аднак праз два дні кіраўніцтва фабрыкі прыняло на працу ўсіх работнікаў, за выключэннем 70, сярод якіх большасць ці ўзначальвала прафсаюз ці актыўна прымала ўдзел у яго працы.

Рабочыя адказалі на гэта страйкам і патрабаваннем прыняць на працу нямілых фабрыцы 70 працоўных.

Страйк, пачаты праз Прафесійны звяз хімічных рабочых, хутка скончыўся. Гаспадар фабрыкі знайшоў работнікаў, якія згадзіліся пачаць працаваць і выконваць усе патрабаванні адміністрацыі. У канцы студзеня фабрыка часткова працавала, на працу выйшла ўжо каля 200 працоўных.

Тады, пад ціскам рабочых, прафсаюз пачаў шукаць дапамогі звонку і прыняў прапанову дапамогі Звязу звязаў. Страйкавыя пікеты Звязу звязаў зноў спынілі працу фабрыкі, выкарыстоўваючы толькі метады пераканання працоўных. Гаспадар фабрыкі адказаў на гэта лакаўтам.

У той жа час каля дваццаці галоўных штрэйкбрэхераў, як лічылі астатнія рабочыя, пасля кансультацый з уласнікам завода спрабавалі арганізаваць новы прафсаюз, які павінен быў бы змагацца за заканчэнне страйку. Падобна, пры дапамозе ўвядзення ў зман працоўных пра свае мэты, яны здолелі сабраць нейкую колькасць подпісаў. Стараста не зацвердзіў “Звяз штрэйкбрэхераў”, як яго называлі рабочыя, бо, верагодна, не жадаў абвастрэння сітуацыі»¹¹³.

13 лютага. Штрэйкбрэхераў, каб арганізаваць свой прафсаюз, сабралі на мітынг у кінатэатр «Маленькі». Письменнік Путрамонт пісаў, што з’явіліся каля 30 чалавек.

24 лютага. Праводзілася «бескантактавая» нарада гаспадароў і страйкоўцаў праз інспектара па працы. Мелуп аспрэчыў усе патрабаванні страйкоўцаў.

25 лютага. Пачаўся агульнагарадскі мітынг. Сабралася каля двух тысяч чалавек. Прынята аднагалоснае рашэнне арганізаваць усеагульны страйк, абраны страйкавы камітэт з 5 сяброў Звязу звязаў і 5 чалавек ад прафсаюзу працаўнікоў хімічнай прамысловасці.

26 лютага. Ліда на аблогавым становішчы. Паліцыянтны арыштавалі Якуця і Перавознага. Прынята аднагалоснае рашэнне арганізаваць усеагульны страйк, абраны страйкавы камітэт з 5 сяброў Звязу звязаў і 5 чалавек ад Прафсаюзу працаўнікоў хімічнай прамысловасці.

27 лютага. Усеагульны 24-гадзінны лідскі

¹¹² Там жа.

¹¹³ Kurier Wileński. № 61 (3665). 3 marca 1936.

страйк салідарнасці з страйкаваўшымі працоўнымі фабрыкі «Ардаць». Па закліку страйкавага камітэта на працу не вышлі каля 4 тысяч працоўных. У кінатэатры «Эра» ў 15 гадзін адбыўся мітынг, на які сабралася ад 2 да 6 тысяч чалавек. Мітынг адкрыў Мамчыц, выступілі 13 аратары, у тым ліку Чатовіч, Урбановіч, генеральны сакратар працоўнага Звязу звязаў Бярнацкі, Станіслаў Кісель – чалец Звязу звязаў, Абрахам Гельман – чалец Звязу звязаў, Баляслаў Карабач, Віктар Гульбіновіч – сакратар гімназіі і чалец працоўнага прафсаюзу. Інтэрнацыянал спявалі на польскай, беларускай і яўрэйскай мовах. Адбылася дэманстрацыя пад лозунгам: «Жыве чырвоная рэвалюцыйная барацьба ардаляўцаў!» На імя прэмера Касцялкоўскага была пасланая тэлеграма з просьбай падтрымаць страйкоўцаў. У падтрымку працоўных фабрыкі «Ардаць» выступілі рамізнікі, працаўнікі рэстаранаў, банкаў, кінатэатраў. Лісты і грашовыя сродкі адправілі працоўныя варшаўскай фабрыкі «Рыгавар», прафсаюзы шафёраў і іншыя.

У горадзе працаваў толькі сын гаспадары на млыне і рабочыя электроўні¹¹⁴.

Правая газета «Слова» адазвалася пра першы ў горадзе ўсеагульны страйк: «Як ужо пісалі ва ўчарашнім нумары, Звяз звязаў 27 гэтага месяца арганізаваў у горадзе Лідзе ўсеагульны страйк. Баевікі прафсаюза атакавалі гарадскую электроўню, патрабуючы, каб яна спыніла працу. Толькі тады паліцыя не дазволіла крымінальным элементам захапіць электроўню.

Узбуджаны натоўп, скліканы актывістамі Звязу звязаў, сабраўся ў кінатэатры «Эра», з прамовай выступіў прадстаўнік цэнтральнай управы гэтага прафсаюза Бярнацкі і шэраг сяброў Звязу... Некаторыя з іх былі камуністамі. Выступы прамаўляліся ў падбухторчым рэвалюцыйным тоне. Са зместу выступаў вынікала, што арганізатары страйку думаюць не аб эканамічных патрабаваннях, а аб палітычнай дэманстрацыі. У натоўп быў укінуты лозунг: «Далоў фашысцкі ўрад», «Хай жыве рэвалюцыя ў Іспаніі!». Прамаўлялі пра абарону працоўных,

адзіны фронт пралетарыяту і г.д. на знаёмыя камуністычныя тэмы.

Варта адзначыць, што большасць слухачоў прыйшла сюды проста з-за цікаўнасці. Па ўсёй Лідзе пануе абурэнне з нагоды гвалту і тэрору Звязу звязаў¹¹⁵.

У наступным нумары тая ж газета так падавала падзеі: «Дзень 27 лютага ў Лідзе. Гэты дзень адзін з прамоўцаў назваў эпохальным. Таксама і мы згодны яго так назваць. Быў то неверагодны дзень! Не буду паўтараць учарашнія тэзы з канфіскаванага артыкула. Раскажу каротка аб тым, што горад быў цалкам захоплены баевікамі Звязу звязаў, якія тэрорам змусілі абсалютна ўсіх не працаваць. Нават прыватных рамеснікаў! Горад абязлюдзеў. Па вуліцах хадзілі асобы з чырвонымі стужкамі на рукавах.

- Гэта быў дзень дыктатуры пралетарыяту ў Лідзе, – казаў адзін з гараджан.

- А паліцыя?

- Падобна, пан стараста загадаў, каб не замінала «дэманстрацыі свята працы».

Не працавалі рамізнікі, кінатэатры, аркестры, афіцыянты, ніхто наогул не працаваў. Гэта быў вялікі ўсеагульны страйк, выбітная палітычная дэманстрацыя. Горад быў як пад акупацыяй або як у часы якогась бескаралеўя. Нічога дзіўнага, што ў такой сітуацыі натоўп сабраўся на мітынг у кінатэатры «Эра».

Мітынг у кінатэатры «Эра». Першым на мітынгу выступіў пан Бярнацкі з прамовай, у якой крытыкаваў палітычную сістэму ў Польшчы, галоўным чынам Фонд працы.

Потым выступілі:

Станіслаў Кісель, выселены ў свой час з памежнага пасу з-пад Свянцян, сябар Звязу звязаў.

Віктар Гульбіновіч, сакратар гімназіі і сябар Звязу звязаў.

Юзаф Міркоўскі, чыноўнік скарбовай управы, сябар Звязу звязаў.

Не будзем пераказваць, што яны прамаўлялі, гэтыя пані адкрыта, публічна казалі пра пралетарскі фронт, Іспанію, Італію, пра тое, як крычалі: «Далоў фашызм».

Пры канцы спявалі Інтэрнацыянал (Miedzynaródkówke).

¹¹⁴ Лідскі Летанісец. № 1 (33). 2006. С. 5.

¹¹⁵ Słowo. № 58 (4265). 28 lutego 1936.

І гэта ўсё нібыта для таго, каб Звяз звязаў прадэманстраваў сваю моц у Лідзе»¹¹⁶.

Больш уважаную пазіцыю пры асвятленні падзей займалі публіцысты дэмакратычнага «Кур'ера Віленскага». У вялікім артыкуле «Прычына і ход страйку ў Лідзе» газета паведамляла: «У мінулы чацвер Ліда перажыла 24-гадзінны генеральны страйк. Ад ранку спыніліся ўсе прадпрыемствы, нават не выехалі рамізнікі, і не выйшлі на працу хлопцы-пасыльныя. Усе людзі працы такім чынам падтрымалі эканамічны страйк работнікаў фабрыкі гумовых вырабаў “Ардаць”, які пачаўся 30 снежня.

Прычыны абодвух страйкаў – у “Ардаць” і генеральнага – несумненна, эканамічныя. Гэты быў агульны пратэст работнікаў супраць метадаў наступу прыватнага капіталу на нашых землях.

Мы неаднаразова пісалі, што ў паўночна-ўсходніх ваяводствах самая танная працоўная сіла ў Польшчы. Гэты факт ствараў нядрэнныя варункі для развіцця прамысловасці на нашых землях, якая, аднак, не мае ў нас ні рынку збыту, ні сыравіны.

Прыкладам такой прамысловасці з'яўляецца фабрыка радыё “Электрыт” у Вільні, фабрыка “Ардаць” у Лідзе, пра якую ніжэй, фабрыка фанеры ў Вільні – усе гэтыя прадпрыемствы маюць хуткі рост вырабу прадукцыі.

На фабрыцы “Ардаць” жанчыны атрымлівалі ў дзень ад 1 да 1,5 злотых, трыццаць работніц атрымлівалі 2 злотыя ў дзень. Мужчыны зараблялі ад 2 да 3 злотых, толькі некалькі працоўных зараблялі болей.

На фабрыцы не было 8-гадзіннага працоўнага дня, працавалі па 10-12 гадзін у дзень.

Жадаючы мець таных работніц, фабрыка стала выкарыстоўвала да 100 вучаніц, якія зараблялі па 30 грошаў у дзень. Гэта былі кандыдаткі на сталую працу. Рэгламент фабрыкі патрабаваў двухтыднёвы тэрмін для гэтых вучаніц, пасля чаго яны маглі зарабіць ажно 1 злоты ў дзень. Але на практыцы зусім няшмат жанчын мелі ша-

¹¹⁶ Słowo. № 60 (4267). 1 marca 1936.

нец перайсці з вучаніцу сталыя работніцы. Гэта цалкам зразумела, бо інакш фабрыка павінна была б кожныя два тыдні прымаць на працу 100 работніц. Лідская бяднота, сціснуўшы зубы, працавала за 30 грошаў у дзень.

Адначасова работнікаў раздражнялі высокія заробкі кіраўнікоў, адміністрацыі і працоўных заводакіравання. Заробкі там пачыналіся ад 1 тысячы злотых у месяц. [...]

Кіраўнікі страйку, не могучы дайсці да пагаднення з уладальнікамі фабрыкі, сабралі мітынг, у якім прынялі ўдзел больш за 2 000 чалавек. На мітынгу аднагалосна быў ухвалены агульнагарадскі страйк і абраны камітэт у складзе 5 чалавек з Прафесійнага звязу хімічных рабочых.

Уранку ў чацвер у горадзе было выстаўлена 10 пікетаў Звязу звязаў (у кожным па 6 чалавек), якія патрабавалі распачаць страйк. Да страйку далучыліся ўсе працоўныя горада. Паліцыя паводзіла сябе вельмі тактоўна. Нешматлікія паліцэйскія патрулі хадзілі па горадзе без карабінаў, страйк праходзіў спакойна.

У гэты дзень у кінатэатры “Эра” адбыўся мітынг, у якім прынялі ўдзел некалькі тысяч чалавек. Было вырашана пачаць збор матэрыяльнай дапамогі для работнікаў фабрыкі “Ардаць” і даслаць тэлеграму да прэм'ера Касцялкоўскага з просьбай аб дапамозе страйкоўцам супраць фабрыканта.

Покуль страйк трымаецца. Работнікі высоўваюць патрабаванні павысіць заробкі на 25 % і прыняць на працу 70 звольненых працоўных»¹¹⁷.

У тыя жа дні газета «Слова», каб скампраметаваць лідара страйкоўцаў Бярнацкага, паведаміла пра наведванне ім злучнага месца ў Вільні: «...Бярнацкі, які, як мы пісалі ўчора, кіруе страйкамі у Лідзе, аказваецца, быў тыдзень таму ў Вільні, дзе адразу пасля прыбыцця з ім адбыліся непрыемныя прыгоды. А менавіта, у ноч з суботы на нядзелю Бярнацкі на вуліцы Завальнай быў так збіты, што яму прыйшлося звярнуцца па дапамогу да лекара»¹¹⁸.

¹¹⁷ Kurier Wileński. № 61 (3665). 3 marca 1936.

¹¹⁸ Słowo. № 60 (4267). 1 marca 1936.

Гута ў «Нёмане» далучаецца да страйку

У асадзе Нёман (сучасны горад Бярозаўка Лідскага р-на) у 1930-я гг. жыло каля 2 000 чалавек, з іх 700 працавала на гуце шкла, якая мела назву «Нёман». Газета «Слова» пісала, што вялікая, на амерыканкі манер гута ў Нёмане прадае свае вырабы не толькі на тэрыторыі Польшчы, але і экспартуе ў Францыю і Англію. «Прадпрыемства знаходзіцца ў нашым краі, у Навагрудскім ваяводстве, якое, як і Віленскае, ёсць найменей прамысловае ў Рэчы Паспалітай. Страйк абяцэннае высылкі ўлады і таму мае асаблівае значэнне для нас. На тэрыторыі былога Вялікага Княства мы не можам працягваць паляпшаць эканамічны стан пры цяжкіх геапалітычных варунках. А калі нам удаецца нешта паставіць на ногі, прыходзяць засланы з Варшавы і Лодзі, прыходзяць паны з Звязу звязаў і ўсё нішчаць»¹¹⁹. Далей газета апакаліптычна паведамляла пра страйк на гуце: «Пасля нечуванай раней акцыі ў Лідзе кіраўнікі Звязу звязаў перайшлі на іншыя прадпрыемствы, а менавіта за гуту шкла “Нёман” каля Ліды. Страйк на “Нёмане” – гэта працяг злачыннай акцыі Звязу звязаў. Акцыя праводзілася пры дапамозе дэмагогіі, тэрору, камуністычных лозунгаў і, відавочна, грошай. Злачыннай я дазваляю сабе называць яе не па метадах, а па выніках: павелічэнне беспрацоўя і беднасці ў краі. Прамыслоўцам, калі руйнуюць іх справу, застаецца з апошнімі грашамі-гатоўкай выехаць з краю, але работнікі застаюцца без даху над галавой, а наўзамен атрымаюць толькі прафсаюзныя білеты»¹²⁰.

Газета настойліва сцвярджала, што акцыя з’яўляецца менавіта палітычнай, кіраўнікам прафсаюза не патрэбна паляпшаць ужо працы рабочых, іх цікавіць толькі павелічэнне свайго ўплыву і асабістая «партыяная кар’ера»¹²¹.

Далей газета паведамляла, што ў часы, калі актывіст Звязу звязаў, настаўнік з Ліды Брыльскі ў 1935 г. пачаў сваю дзейнасць на пасадзе прэзідэнта мясцовага аддзялення прафсаюзаў работнікаў і работніц гуты шкла «Нёман», тут панаваў спакой і настрой

узаемнага даверу. Потым адначасова ў асуду Нёман прыбылі актывісты прафсаюзу з Ліды паны Малеўскі і Міркоўскі (апошні – дзяржаўны чыноўнік Лідскай скарбовай управы). «Невядома, ці яны ўзялі адпачынак у свайго кіраўніцтва, аднак вядома, што яны пачалі класавую агітацыю сярод работнікаў. Так трымалася да лістапада. У Нёмане знаходзіўся пастарунак паліцыі. З-за дзіўнага збегу акалічнасцей у часы, калі растуць хваляванні, пан лідскі стараста паліцыі мэтазгодным з 24 лістапада зачыніў пастарунак нават нягледзячы на тое, што ўладальнікі гуты прасілі пакінуць тут паліцыю да траўня»¹²².

У верасні, занепакоены моцнай агітацыяй у спакойнай яшчэ гуце, уладальнік гуты пан Столе едзе да лідскага старасты Чушкевіча (Dr. Józef Czuszkiewicz) і просіць дапамагчы праясніць сітуацыю і супакоіць людзей. Але «пан стараста адсылае яго да... пана Брыльскага.

Што рабіць? Пан Брыльскі стаў таксама ўладай. Што тут казаць?

Потым нейкі чыноўнік фабрыкі спакусіў работніцу. Потым былі звольнены два работнікі. Добра. Работнікаў зноў узялі на працу, а па справе работніцы пачалося следства. Аказалася, што ў гэтых справах засвяціўся не адзін чыноўнік. І гэта ўсё? Так, усё. Праблем з эканамічным станам не было»¹²³.

У снежні 1936 г. з Варшавы прыязджае адзін з лідараў Звязу звязаў Бярнацкі, які пакуль нічога не робіць, а толькі піша «агрэсіўны» артыкул у прафсаюзную газету «Рабочы Фронт». Але людзі працуюць. Па меркаванні «Слова», праблемы ўзнікаюць, калі Бярнацкі зноў прыязджае ў Нёман разам з прафсаюзным лідарам з Баранавіч Васевічам. Уладальнікі гуты адмаўляюцца весці перамовы з Бярнацкім, яны згодны нешта абмяркоўваць толькі з дэлегатамі ад саміх рабочых, «згодны нават размаўляць з панам Брыльскім, якога так настойліва рэкамендуе ім стараста, але яны не могуць размаўляць пра сваіх рабочых з кожным, хто прыедзе з розных куткоў свету. Пан Бярнацкі пакрыўдзіўся...»¹²⁴.

¹¹⁹ Słowo. № 74 (4281). 15 marca 1936.

¹²⁰ Там жа.

¹²¹ Там жа.

¹²² Там жа.

¹²³ Słowo. № 74 (4281). 15 marca 1936.

¹²⁴ Там жа.

Аднак перамовы з адміністрацыяй пачаліся.

16 студзеня праходзіць абмеркаванне сітуацыі ў павятовага інспектара працы. Узнікаюцца пытанні пра адпачынку, працоўныя арганізацыі і іншае. Але пачуццё рабочыя не высоўваюць эканамічных патрабаванняў, не патрабуюць павелічэння ставак або нечага падобнага. «Тым не менш, з-за працы Звязу звязаў пачынаецца бязладдзе. Распаўсюджваецца агітацыя пад камуністычнымі лозунгамі. Мір парушаецца. Яд дэмагогіі трукіць. Усё часцей нехта прыходзіць і сыходзіць, з'яўляюцца новыя агітатары»¹²⁵. Пачынаецца неадпарадкаванне адміністрацыі, рабочыя нервуюцца. На гэтым фоне ў канцы студзеня звальняюць рабочага. Гэта прыводзіць да новых спрэчак з адміністрацыяй. Дзевяць работнікаў адмаўляюцца ад працы. Ідуць скаргі ў лідскі аддзел Звязу звязаў.

4 лютага ўладальнікі гуты атрымліваюць афіцыйны ліст ад лідскага старасты, якім яны запрашаюцца на перамовы, прызначаныя на 6 лютага. Гэты ліст ад старасты, як піша «Слова», перадае панам Столе іх уласныя рабочыя, чалец Звязу звязаў. Пасля перамоў у Лідзе звольненага раней рабочага аднаўляюць на працы. Газета піша, што ў выніку кансультацый з працоўнымі інспектар працы выпрацоўвае ўмовы паразумення, сярод іншага ён прапануе вярнуцца да рабочых ставак 1933 г. (з чаго бачна, што ў 1933 г. стаўкі былі «парэзаны») і прыняць умову, каб уласнікі гуты не маглі без згоды прафсаюза звальняць і прымаць на працу рабочых¹²⁶.

У гэтым месцы мае сэнс прывесці падборку матэрыялаў прэсы з апісаннямі цяжкага побыту рабочых «Нёмана», якую друкавала ў той час беларуская газета «Наша Воля». З-за вялікай цікавасці мае сэнс даць гэты артыкул цалкам:

«У асадзе Нёман жывець каля паўтары тысячы душ. З гэтага ліку больш пяцісот з'яўляецца карміцелямі сям'яў і працуе ў шкляной гуце п. Стольле. Усе хаты – гэта ўласнасць гуты. Апрача хатаў у асадзе ёсць касцёл, карчма і грамадская “убезпечальня”.

Нібыто прыяжджае і пан доктар на гадзіну ці две, але перадусім прымае ўрадоўцаў гуты, а работнікі могуць з хваробай пачакаць. Работнікі маюць здароўе. Калі баліць каму зуб, затручвае саяным квасам. Крышыцца, але, кажуць, перастае балець.

Нашто ж работніку лякарства, калі ён ня мае чаго есці? У гуце Стольля цяжка зарабіць на хлеб. Кабеты зарабляюць па 90 гр. у дзень, мужчыны крыху больш.

У іншых гутах выкідваюць работнікаў з прычыны нястачы працы, у гуце пана Стольле рабочыя працуюць па 12 і 14 гадзін на суткі. У нядзелю так-сама.

З распаленай печы да 1 400 градусаў выбухае жар. Замест паветра лёгкія ўцягваюць са сьвістам густую душную галярэту. У галаву б'е кроў.

А пры выплатах дастаецца толькі за восем гадзін у дзень. Тут фабрыка пільна перасьцярагае васьмігадзінны дзень працы. Ані адной гадзіны надлічбовай не аплачвае.

Front robotniczy.

Калі не верыце, што ў рамках капіталістычнага ладу можна трактаваць прыватную ўласнасць як грамадскую службу, каторая нясе за сабой міласць і справядлівасць, калі хочаце пабачыць, як выглядае ў практыцы хрысьціянскі салідарызм, то едзьце да “Нёмана”, – такія словы можна пачуць з вуснаў якогась віленскага ксяндза.

І сапраўды п. Стольле гэта прыкладны католік. Яго галоўная грамадская апора і аружжа ідэалягічнага паднявольнення работнікаў – мяйсцовы ксёндз, каторы ўсе свае сілы пакладае на тое, каб разбудзіць сярод работнікаў... міласць да “працадаўцы”. Касцельная амбона сталася арганічнай, складовай часткай рэнтоўнага прадпрыемства п. Стольля.

Пан Стольле не шкадуе грошаў на закладанне розных брацтваў, садаліцыяў і гарцэскіх дружынаў, прыводзіць прэлегентаў нават з Вільні. І таму работнікі маюць больш духовае стравы, чымсь хлеба. ...ніхто... ня чытае ім уставаў, якія абавязваюць фабрыканта, ніхто ня вучыць спо-

¹²⁵ Там жа.

¹²⁶ Там жа.

сабу змаганьня за людзкія ўмовы працы і заплаты.

Propostu.

2-га сакавіка ў шкляной гуце “Нёман” выбухнула забастоўка. Рабочыя дамагаюцца васьмігадзіннага дня працы і падвышкі заробаткаў, прызнаваньня работніцкіх дэлегацыяў, каторыя маглі-б працівіцца дзікім мэтадам выкідваньня работнікаў на брук дырэктарамі фабрыкі”

Kurier Wileński»¹²⁷.

Газета «Слова» адразу заўважыла, што «Кур’ер Віленскі» яшчэ 3 сакавіка паведаміў пра страйк, які пачаўся толькі 4 сакавіка: «...тут няма нічога агульнага з людзьмі працы, усё арганізавана нейкай колькасцю добра аплачаных партыйцаў. А што гэта за арганізацыя, хай сведчыць орган, які атрымлівае дзяржаўныя субсідыі і падобны старому кавалю ў байцы пра расійскую паліцыю “ведаў аб крадзяжы да яго здзяйснення”. Гэты орган ёсць “Кур’ер Віленскі”, які ў нумары ад 3 сакавіка заўчасна змяшчае падрыхтаваны камунікат Звязу звязаў... От і ганьба! Бо страйк выбухнуў 4 сакавіка! Вось праўда пра “стыхійны пратэст і свята працы” ва ўрадавым органе: камунікат напісаны за некалькі дзён!»¹²⁸. Газета лічыць, што гэты факт сведчыць пра заказны характар страйку, зноў дэманструе свой «лакальны» патрыятызм, бо мяркуе, што страйк выгадны выключна канкурэнтам з Варшавы ці Кракава.

Ваўласным матэрыяле пра страйк «Наша Воля» пісала: «Бастуе 670 асобаў. Прычына забастоўкі – парушэньне ўставадаўства працы ўласьнікам гуты, напрыклад, замест 8 гадз. працы работнікі працавалі па 16–18 гадзін на суткі, атрымоўваючы нармальную зарплату 2 зл. Кабеты маюць ад 80–90 гр., мужчына ад 1 зл. 10 гр. да паўтара злотых. Майстры, перад усім тыя, што прадаюцца прадпрыемцы, атрымоўваюць да 12 зл. у дзень.

Бастуючыя дамагаюцца: прыняць звольненых рабочых, 8-гадзіннага дня працы і павышэньня платы для нізшай

¹²⁷ Наша Воля. № 5 (6). 20 сакавіка 1936.

¹²⁸ Słowo. № 74 (4281). 15 marca 1936.

катэгорыі работнікаў і ўвядзеньня прадбачаных уставадаўцам платных урлёпаў.

Акалічныя вёскі жыўнасьцяй памагаюць бастуючым. У асяродзьдзях работніцкіх на іх зьбіраюць грошы.

Толькі мясцовы ксёндз абураецца “бунтам” работнікаў і заклікае да ламаньня забастоўкі»¹²⁹.

Адразу страйк на гуце «Нёман» не стаўся агульным, 175 рабочых працягвалі працу. Прафсаюз пачаў ужываць розныя формы ціску на штрэйкбрэхераў. Па інфармацыі «Слова» 4 сакавіка выбіты вокны ў хатах Стэфана Лукашэвіча і Францішка Глейзара. У гэты дзень адбыўся напад на Антона Швана, Філіпа Урбана і Францішка Глейзара.

8 сакавіка, ужо пасля з’яўленьня паліцыі, пагражалі забойствам ці біццём Станіславе Мішковіч, Чаславу Філіповічу, Уладзіміру Шушчэўскаму, Вітольду Міхальскаму, Антону Бялушку. Ноччу напалі на жывітло Генрыка Дэда.

9 сакавіка пагражалі ці нападзілі на Вераніку Аблачынскую, Мечыслава Міхальскага, Станіслава Мішчукова, Марыю Цыбульскую, Галіна Мурынаву.

10 сакавіка спрабавалі напасці на Станіслава Шэўчыка. У той жа дзень разбілі каменем галаву Францішку Стафанавічу.

11 сакавіка ўначы павыбівалі вокны ў хатах Аблачынскага, Урбана, Буйніцкай, Шэўчыка, Бялушкі. У той дзень заступілі на дарозе, не пушчаючы на гуту, Люцыну Шутовіч і Марыю Кашэўскую. Мітынгі Звязу звязаў праходзілі пад камуністычнымі лозунгамі, галоўным быў «Далоў буржуазію». Падчас мітынгаў прадстаўнік цэнтральнага апарата прафсаюза Бярнацкі заклікаў да нацыяналізацыі фабрыкі, і адразу па «Нёману» пайшла пагалоска, што так і будзе.

4 сакавіка прыехала некалькі паліцэйскіх, але 8 сакавіка яны з’ехалі з Нёмана. Між тым, Бярнацкі прызначыў на ноч з 9 на 10-га агульны збор страйкоўцаў і пачаў агітацыю сярод сялян з суседніх вёсак. Прафсаюзныя актывісты пачалі раздаваць чырвоныя паскі і кукарды. «Сітуацыя нагадвала настроі бальшавіцкай рэвалюцыі, заклікалася захапіць фабрыку

¹²⁹ Наша Воля. № 5 (6). 20 сакавіка 1936.

і акупаваць яе», – пісала «Слова». Занепакоеныя ўладальнікі тэлефанавалі лідскаму старасце. «Але пана старасту не маглі знайсці ні ў офісе, ні дома. Пан стараста быў у кіно», – відавочна, стараста Чушкевіч не пажадаў умешвацца ў канфлікт. Таму ўладальнікі гуты звярнуліся да ваяводы ў Навагрудак. Толькі пасля гэтага, па камандзе ваяводскай улады прыбыў моцны аддзел паліцыі і ўсталяваў спакой у асадзе. Таму гута і не была «акупавана» рабочымі¹³⁰. Вышэй цытаваны артыкул у «Слове» ад 15 сакавіка 1936 г. падпісаны «J. M.» – Юзаф Мацкевіч?

Праз два дні, у нумары ад 17 сакавіка J. M. працягвае пісаць пра лідскі страйк. Па яго меркаванні, Звяз звязаў спачатку рэвалюцыянізаваў Ліду, потым Нёман. Аўтар тлумачыць чытачам газеты, якія не разумеюць, як тое можа быць, што арганізацыя з такімі метадамі і мэтамі мае падтрымку пэўных сіл? J. M. параўноўвае вышэйзгаданы прафсаюз з так званым «зубатаўскім» саюзам працоўных 1905 г. у Расіі, абвінавачвае Звяз звязаў у правакацыйнай дзейнасці і далей піша: «Чулі ад фабрыкантаў-яўрэяў “ці гэта не замаскаваныя эндэкі?”. Бо штучнасць існавання Звязу звязаў кідаецца ў вочы. Аб чым тут шмат гадаць: без падтрымкі ўплывоўных сіл, арганізацыя за 24 гадзіны была бы выкінутая з працоўнага руху»¹³¹.

Далей карэспандэнт піша: «Як гэта выглядала ў Лідзе, мы ўжо пісалі і за першую публікацыю былі канфіскаваныя. У папярэднім артыкуле ўспаміналася, што паны з прафсаюза казалі пра акцыю ў Лідзе, страйк на “Ардалі”, усеагульны страйк і захоп усяго горада баевікамі як пра спантанную акцыю людзей працы, якія добраахвотна пакінулі свае варштаты. Не было ніякага ўціску і г.д.

Мы даводзілі нешта адваротнае. Менавіта, што быў ціск і тэрор, які мог быць толькі пры адмысловай бяздзейнасці лідскага старасты.

Зараз, таксама, як і мы, кажа сам пан Раман Бярнацкі, арганізатар страйку і забурэнняў.

Справа ў тым, што пан Бярнацкі, сябар Цэнтральнай управы Звязу звязаў, пасварыўся з сакратаром Цэнтральнага Звязу працоўных хімічнай вытворчасці. Абодва паны з Варшавы. Абодва прыехалі да нас займацца дэмагогіяй і падрыўнымі акцыямі, абодва гандлююць сацыяльнымі лозунгамі і абодва думаюць не пра дабро для працоўных, а пра ўласныя кар’еры і ўплывы. На старонках “Працоўнага фронту” [органа Звязу звязаў] пан Бярнацкі, каб даказаць асабістыя заслугі, піша аб “добраахвотным свяце працы” і ў палемічным запале паўтарае тое, што і мы пісалі ў “Слове”: “Я меў надзвычай важную справу ў Варшаве, але для Цэнтральнай управы прафсаюза правядзенне акцыі ў Лідзе было важней. У сераду адбывалася падрыхтоўка. У чацвер мы спынілі ўвесь горад. ...[былі] патрулі, пікеты, міліцыя”. Толькі дзе была паліцыя?

Аб чым размова! Мы пісалі проста аб тым жа, толькі называліся рэчы сваімі імёнамі: тэрор, пагрозы, баевікі і бяздзейнасць старасты»¹³².

Газета піша, што мае петыцыю ад 268 рабочых «Ардаля», якія жадаюць працягваць працаваць і арганізаваць свой прафсаюз «без ціску кіраўнікоў з Варшавы». Аднак стараста адмовіўся зарэгістраваць новы прафсаюз. «Хай жа чытач сам знойдзе мужнасць шукаць адказу на пытанне “што такое Звяз звязаў” і хто яго падтрымлівае», – заканчвае J. M. свой чарговы артыкул¹³³.

26 сакавіка «Слова» паведаміла, што на «Ардалі» пасля ўмяшання афіцыйных асоб пачалі працаваць 200 рабочых. У Лідзе адбыўся папярэдзальны страйк часткі некаторых прадпрыемстваў горада супраць звальнення рабочых з «Ардаля», «на гуце “Нёман” страйк пашыраецца»¹³⁴. 23 сакавіка забаставаў Кракаў, дайшло да крываваў сутычак з паліцыяй. «Слова» параўноўвае кракаўскую забастоўку з акцыямі ў Лідзе, Вільні, Нёмане і на Палессі. Газета піша, што мае спіс з 34 «актаў тэрору страйкоўцаў у гуце шкла “Нёман”, нелегальных дэманстрацый і збораў. Але пан

¹³² Там жа.

¹³³ Там жа.

¹³⁴ Slowo. № 85 (4292). 26 marca 1936.

¹³⁰ Slowo. № 74 (4281). 15 marca 1936.

¹³¹ Slowo. № 76 (4283). 17 marca 1936.

лідскі стараста не толькі не загадваў разганяць натоўпы, але нават выкарыстоўваў прафсаюз у сваіх мэтах»¹³⁵.

1 красавіка 1936 г. «Слова» паведаміла, што «ў сувязі з заканчэннем страйку на фабрыцы “Ардаць” з 30 сакавіка аднавілі працу 350 работнікаў. Да новага сезону з-за 13-тыднёвага страйку фабрыка не будзе больш прымаць рабочых на працу. Не будзе таксама пачата пабудова двух раней планаваных новых цэхаў. Страйк на гуце “Нёман” працягваецца. Чакаецца, што ён закончыцца толькі пасля дзяржаўнага арбітражу»¹³⁶.

Пра заканчэнне страйку ў Лідзе паведаміла і беларуская «Наша Воля»: «Заканчэнне забастоўкі ў Лідзе. У апошнім часе стораны згадзіліся на раз’вязанне спору спосабам арбітражу. Прадстаўнікі прафэсійных саюзаў прарвалі забастоўку. Мін. Апекі назначыла арбітра, каторы ўстанавіў падвышку платы найніжшай катэгорыі работнікаў і мінімальную плату для паасобных катэгорыяў. Далей будзе пастаўлена, што да працы будуць прымацца толькі работнікі, працаваўшыя ў фабрыцы да 28.12.1935 г.»¹³⁷.

У другой палове красавіка, не паведамляючы прозвішчаў асуджаных, «Слова» піша, што «ў сувязі з нядаўнім агульным страйкам у Лідзе пракуратура распачала шэраг спраў супраць агітатараў, якія праводзілі тэрарыстычныя акцыі супраць працоўных, якія не жадалі слухаць патрабаванняў Звязу звязаў. На днях адбыўся адзін з першых працэсаў з гэтай серыі. З некалькіх абвінавачаных трое былі асуджаны да пазбаўлення волі на 2 гады кожны»¹³⁸. Пасля гэтага «на фабрыцы гумовай прамысловасці “Ардаць” у Лідзе каля 4 раніцы 21 красавіка ў валкі, якія вальцуюць гуму, дзе працаваў работнік Лісецкі, нехта ўсунуў тры круглыя сталёныя пруты (з восі аўтамабіля). Гэта пашкодзіла валкі. Магчыма, гэта можа быць актам помсты гаспадарам фабрыкі»¹³⁹.

¹³⁵ Słowo. № 88 (4295). 29 marca 1936.

¹³⁶ Słowo. № 91 (4298). 1 kwietnia 1936.

¹³⁷ Наша Воля. № 6 (7). 12 красавіка 1936.

¹³⁸ Słowo. № 109 (4315). 21 kwietnia 1936.

¹³⁹ Słowo. № 112 (4318). 24 kwietnia 1936.

Гута шкла ў Нёмане працягвала страйкаваць. 17 красавіка арганізаваны натоўп, у якім было каля 300 чалавек, «...блакаваў усе дарогі на гуту, затрымана 40 рабочых, на працу прайшло толькі 227. У мястэчку былі 3 паліцыянты, якія, відочна, з такой нагоды не мелі ніякіх інструкцый»¹⁴⁰. Дырэкцыя гуты не можа знайсці лідскага старасту, бо ён сышоў у адпачынак, звяртаюцца па дапамогу ў староства, а чыноўнікі не ўмешваюцца.

20 красавіка на працу не дапушчана 132 чалавекі.

21 красавіка з Нёмана ў Варшаву да міністра ўнутраных спраў і міністра юрыспрудэнцыі дасланы ліст, падпісаны асобамі, якія жадалі працаваць¹⁴¹: «Мы, рабочыя гуты шкла Лідскага павета, працоўныя ў колькасці 250 чалавек просім дапамагчы нам, бо ад 17 красавіка ў нас пануе тэрор. Нас не пушчаюць да працы. Усе дарогі да фабрыкі занятыя, ідучых на працу гвалтам затрымліваць і б’юць. Звяргаліся да ўлад ваяводскіх і да пракурора... прайшло ўжо 24 гадзіны, але адказу мы не маем. Ці можа быць у нашым краі дазволена, каб па публічнай дарозе работнік не мог ісці на працу, і дарогу яму заступалі невядома хто?»¹⁴².

Лідара лідскага страйку Рамана Бярнацкага, якога разам з іншымі актывістамі раней арыштавалі, пачынаюць судзіць, і 28 красавіка «Слова» друкуе першы нарыс, прысвечаны суду¹⁴³.

Суд над прафсаюзнымі лідарамі

7 траўня артыкулам пад назвай «Камуністы, зладзеі і лгуны на чале акцыі Звязу звязаў, дазволенай лідскім старастам Чушкевічам» газета пачынае пісаць пра судовы працэс у Лідзе над прафсаюзнымі актывістамі (першае пасяджэнне суда адбылося 23 красавіка і было адкладзена). «Учора, 6 траўня суд аднавіў працу.

¹⁴⁰ Słowo. № 111 (4317). 23 kwietnia 1936.

¹⁴¹ Ліст падпісалі наступныя працоўныя: Гінц Браніслаў, Манюшка Пётр, Шот Марыя, Гук Ян, Аляксандраў Стэфан, Келмуць Браніслаў, Рынкевіч Рамуальд, Місюра Яніна, Кашэўская Марыя, Тарнецкі Юзаф, Гурко Адам, Глейзер Францішак і Леанарда, Урбан Філіп, Слівінскі Казімір.

¹⁴² Słowo. № 111 (4317). 23 kwietnia 1936.

¹⁴³ Słowo. № 116 (4322). 28 kwietnia 1936.

Абвінавачвае пракурор Дамінік Пятроўскі, бароніць адвакат пані Сукьяніцкая-Захтаўт. На лаве падсудных акрамя Бярнацкага другі дзеяч прафсаюзу – Малеўскі»¹⁴⁴.

Аказалася, што Бярнацкі быў шматразова судзімым крымінальным злачынцам. Казаў, што скончыў 8 класаў гімназіі імя Рэйтана, але з зачытанай на працэсе даведкі з гімназіі бачна, што ён вучыўся толькі ў першым класе гэтай гімназіі ў 1920 г. Арыштоўваўся ў Торуні за падробку вэксаля, тады запісаўся журналістам. Падчас арышту за падробку пячаткі ў Лодзі стаўся ўжо тэхнікам-будаўніком. У 1927 г. у Плоцку скраў два ровары. Адбываў турэмны тэрмін у Варшаве за крадзеж паліто, падробку вэксаля і іншыя злачынствы. У турме рэгулярна праводзіў камуністычную агітацыю і нават за гэта неяк атрымаў па карку ад суседа па камеры.

Другі абвінавачаны, сябар Звязу звязаў лідзянін Малеўскі, былы камандзір узводу жандараў, былы радны Лідскай рады. Раней абвінавачваўся ў прысваенні 100 злотых за падпіску на часопіс сялянскай партыі і крадзеж партыйных дакументаў. Абвінавачваўся і ў фальсіфікаванні подпісу свайго працадаўцы. Падчас працы Малеўскага ў Каменскай гміне Шчучынскага павета фальсіфікаваў квітку на падаткі і таму быў звольнены. «Малеўскі выглядае як чалавек пацёрты жыццём, які шукае выйсце з цяжкага становішча і які знаходзіцца ў вечнай пагоні за кар’ерай»¹⁴⁵.

Саўладальнік гуты «Нёман» Фелікс Столе падаў факты тэрору прафсаюза і расказаў пра дзейнасць лідскага старасты: пасля звароту да яго па дапамогу стараста пераадрасаваў дырэкцыю гуты да Звязу звязаў і рэкамендаваў усё вырашыць «падобраму» з Бярнацкім¹⁴⁶.

У наступным нумары газета працягвала пісаць пра судовы працэс у Лідзе.

Пра метады прафсаюза расказаў той жа Фелікс Столе: «Калі пад уздзеяннем агітатараў раптам застрайкавалі работнікі цэха варкі шкла, гэта была вялікая неспадзеўка для адміністрацыі і

інспектара па працы, бо ўсё ўжо было вырашана і ўзгоднена. Аднак падчас новага прыезду Бярнацкага – новая хваля прапаганды і новая хваля абурэння. У выніку 4 сакавіка выбухнуў страйк на усёй гуце. Аднак, нягледзячы на гэта, 150 працоўных выйшлі на працу. Звяз звязаў выкарыстоўвае тэрор, выстаўляе пікеты, кардоны на дарозе, спыняе рабочых, якія хочуць працаваць...»¹⁴⁷.

Фрагмент допыту Столе, як яго запісаў карэспандэнт:

Суддзя Гуткоўскі: Ці панеслі вы матэрыяльныя страты?

Сведка: Відочна. Мы былі вымушаны загасіць дзве печы. Каб аднавіць працэс, патрэбен час і 60 000 злотых.

Суддзя: Калькі работнікаў працуе ў гэты момант?

Сведка: 234, але маем працу яшчэ для 60. Калі б не гасілі печы, дык працавала б 700 работнікаў.

...

Суддзя: Як цвердзіць пан, страты панеслі так-сама і работнікі. А ці былі акты тэрору?

Сведка: 87 актаў тэрору. Выбіта 200 шыбаў. Тры выпадкі, калі камянямі разбівалі галаву, з іх два цяжкіх у медыцынскім сэнсе.

Пракурор Пятроўскі: Ці раней былі страйкі на гуце?

Сведка: Так, былі ў 1929 г. Той страйк арганізавалі камуністы.

Пракурор: Ці метады таго страйку адрозніваюцца ад метадаў падчас апошняга?

Сведка: Так, розныцца. Камуністы не ўжывалі так моцна тэрор.

Пракурор: Ці можа сведка сказаць, што праблемы пачаліся з прыездам Бярнацкага?

Сведка: З моманту заснавання Звязу звязаў»¹⁴⁸.

У той дзень падсудны Малеўскі прызнаў, што страйк у Нёмане не меў сэнсу.

Потым выступіў наступны сведка, дырэктар фабрыкі «Ардаль» у Лідзе пан Аляксандравіч. Ён расказаў пра «Лідскую рэвалюцыю»: «Першым на фабрыцы

¹⁴⁴ Słowo. № 125 (4331). 7 maja 1936.

¹⁴⁵ Там жа.

¹⁴⁶ Там жа.

¹⁴⁷ Słowo. № 126 (4332). 8 maja 1936.

¹⁴⁸ Słowo. № 126 (4332). 8 maja 1936.

пачаў стварацца Звяз працоўных хімічнай вытворчасці. Калі на фабрыцы ўжо было дасягнута пагадненне з гэтым прафсаюзам, умяшаўся Звяз звязаў і, каб выклікаць страйк, высунуў неверагодна правакацыйныя патрабаванні і тэрорам прымусіў работнікаў адмовіцца ад працы. На хаду спыніліся станкі, што магло прывесці да катастрофы, пагражалі жанчынам-работніцам, кідалі ў іх цяжкія рэчы. Яны збівалі рабочых на вуліцы. Звяз звязаў накіраваў на фабрыку ліст з подпісам Бярнацкага... патрабуючы, каб супрацоўнікі заводакіравання таксама адмовіліся ад працы.

Пракурор: Ці былі тэрорам прымушаны прыпыніць працу на фабрыцы?

Сведка: Хутка мы не здаліся. Але, калі Звяз звязаў выставіў пікеты, мы здаліся. Паўсюдна існуе меркаванне, што Звяз звязаў падтрымлівае ўлада, а мы не жадалі быць супраць дзяржавы»¹⁴⁹.

У дырэктара запыталі, ці меў ён нейкія праблемы з работнікамі да страйку. Аляксандравіч адказаў, што звольніў работніка Перавознага за камуністычную агітацыю. Але назаўтра быў выкліканы да старасты Чушкевіча і ў яго кабінце, у прысутнасці прадстаўніка Звязу звязаў тлумачыў, чаму быў звольнены чалец прафсаюза Перавозны. Стараста загадаў аднавіць работніка на працы, і фабрыка выканала загад.

«Пракурор: Няхай пан раскажа суду, як выглядала Ліда падчас агульнага страйку.

Аляксандравіч: Ліда, выглядала так... як быццам усталёўваўся новы лад.

Пракурор: Які лад?

Аляксандравіч: Як бы ў горадзе адбывалася рэвалюцыя.

Пракурор: Якая рэвалюцыя?

Аляксандравіч: ...цалкам бальшавіцкая...»¹⁵⁰.

З допыту дырэктара стала вядома, што да страйку «Ардаль» плаціў да 15 000 злотых падаткаў у месяц. Пасля страйку не плаціць падаткаў увогуле, бо для фабрыкі цалкам страчаны летні сезон абутку.

З допыту сведкі, нейкай Надзеі Перальштэйн:

«Пракурор: Якія настроі былі ў Лідзе 27 лютага?

Сведка: Найбольш дакладна можна акрэсліць настроі як рэвалюцыйныя ці падрыўныя. Дастаткова было запаліць запалку, каб усё выбухнула.

Пракурор: Ці Бярнацкі супакойваў людзей?

Сведка: Зусім наадварот»¹⁵¹.

10 траўня газета «Слова» падсумоўвае вынікі яшчэ не скончанага судовага працэсу:

На чале арганізацыі працоўных стаяў камуніст, злодзей і фальшавальнік.

Звяз звязаў ужываў тэрарыстычныя метады.

Гэтая арганізацыя не толькі легальна дзейнічае, але і падтрымліваецца дзяржаўнымі чыноўнікамі»¹⁵².

12 траўня ў акружным судзе ў Лідзе вынесены вырак «па гучнай справе “слынага” Рамана-Уладзіслава Бярнацкага, сябра галоўнай управы Звязу звязаў у Варшаве, рэдактара “Рабочага Фронту”... абвінавачанага ў антыўрадавай дзейнасці і тэроры. Суд прагаварыў Бярнацкага да 3 гадоў турмы. Другі абвінавачаны, таксама прафсаюзны дзеяч, Малеўскі атрымаў 2 гады турмы»¹⁵³. У тым жа нумары газеты сакратар Лідскай дзяржаўнай гімназіі В. Гульбіновіч грунтоўна абвяргае інфармацыю газеты, надрукаваную падчас суда над Бярнацкім пра тое, што ён у свой працоўны час ездзіў у гуту «Нёман» агітаваць рабочых»¹⁵⁴.

Думаю, што ўсё ж ніякія камуністычныя агітатары не ў стане былі ўзняць народ да такога рэвалюцыйнага запалу, калі «дастаткова было запаліць запалку, каб усё выбухнула». Такі стан рэчаў мог скласціся толькі з-за грунтоўнай незадаволенасці людзей сваім эканамічным і сацыяльным становішчам, менавіта гэта і выявіў суд. Верагодна, гэтым жа была выклікана і стрыманая рэакцыя лідскага старасты на падзеі ў павеце.

¹⁵¹ Там жа.

¹⁵² Słowo. № 128 (4334). 10 maja 1936.

¹⁵³ Słowo. № 133 (4339). 15 maja 1936.

¹⁵⁴ Там жа.

¹⁴⁹ Там жа.

¹⁵⁰ Там жа.

Працяг страйку

Выкліканы эканамічнымі прычынамі страйк на гуце «Нёман» не супыняўся. Уласнікі не згаджаліся павысіць заробкі да ўзроўню 1933 г. і прызнаць Звяз звязаў у якасці партнёра. Перамовы не давалі плёну і цягнуліся на працягу трох месяцаў. За гэты час было рознае, даходзіла да вострых сутычак паміж страйкоўцамі і нестрайкуючымі рабочымі. Некалькі разоў на гуту ўводзілася паліцыя, і два разы ў Лідзе адбываўся выбух агульнага страйку пратэсту. У Лідзе і на гуце былі затрыманы некалькі асоб, якія падазраваліся ў кантактах з міжнародным камунізмам. Як пісалася вышэй, два чалавекі, якім прыпісвалася аўтарства агульнага страйку ў Лідзе і на гуце, былі асуджаны на 3 гады турмы.

Абодва бакі – уласнікі гуты Столе і страйкоўцы – падалі ў дзяржаўны арбітраж, пасля чаго на пачатку чэрвеня адбылася канферэнцыя з удзелам навагрудскага ваяводы. На жаль, абяцанні, выказаныя на гэтай канферэнцыі, не былі выкананы. Работнікі патрабавалі, каб Столе не шукаў працоўных па-за межамі «Нёмана», бо, напрыклад, на пачатку чэрвеня з Кракава сюды прыехаў працаваць майстар Юзаф Сідаровіч. Гэта ўзбудзіла рабочых. Каб зрабіць немагчымым прыезд новых работнікаў, у чацвер, 11 чэрвеня, пікеты страйкоўцаў заблакіравалі галоўную браму фабрыкі, а калі назаўтра была вывешана аб'ява пра набор новых рабочых, дык пікеты цалкам акружылі фабрыку.

За тры месяцы страйку рабочыя разбіліся на два лагеры. Частка іх не салідарызавалася са страйкам і працягвала працаваць на гуце. Лічба працаваўшых, як паказвала адміністрацыя, – каля 260 чалавек, па інфармацыі страйкоўцаў каля 200 чалавек. Мясцовыя людзі казалі, што сярод іх не болей за 60 кадравых рабочых, па інфармацыі фабрыкі гэтых было 70.

Штрэйкбрэхеры працавалі на фабрыцы ў адмысловых умовах. Яны баяліся выйсці на вуліцу і сталі добраахвотнымі вязнямі яе муроў. А вакол гуты дарэмна чакалі пагаднення з адміністрацыяй

каля 400 страйкаваўшых рабочых. Для штрэйкбрэхераў уласнік гуты арганізаваў падвоз харчоў і забяспечыў жытлом унутры фабрыкі. Праца не спынялася, і таму ўладальнікі гуты як бы і не заўважалі спарадычныя акцыі страйкоўцаў.

У пятніцу, 12 чэрвеня, быў аб'яўлены новы набор працоўных, і зноў былі заблакаваны ўсе ўваходы на фабрыку. Каб захаваць спакой, да навагрудскага ваяводы на перамовы паехала дэлегацыя рабочых.

У суботу, у 3-4 гадзіны раніцы, на тэрыторыю фабрыкі «Нёман» прыехаў лідскі стараста Чушкевіч і камендант паліцыі з Навагрудка. Каля адной з брам фабрыкі група працоўных (па адной версіі – каля 200 чалавек, па іншай – каля 100) затрымала воз з харчамі для штрэйкбрэхераў. Стараста падышоў да натоўпу і загадаў людзям адысці ўбок. Камендант паліцыі загадаў разысціся па дамах. Калі яго не паслухалі, камендант аддаў каманду разagnaць натоўп. Паліцыя гумовымі палкамі пачала выконваць загад. Рабочыя казалі, што паліцыянтаў было каля 50, афіцыйна паведамлялася пра 28 «службаў закону» з дручкамі.

Натоўп разagnaлі, некалькі чалавек арыштавалі. Шмат рабочых было моцна збіта. У лідскую бальніцу трапілі збітыя Ян Сэрватка, Станіслаў Янцалевіч, Станіслаў Варановіч. Моцна былі збіты жанчыны: Дыск Эмілія і Каламыцкая Зоф'я. «Эластычнасць» гумовых палак на сваёй шкуры адчулі нават два цалкам нявінныя чыноўнікі фабрыкі, якіх нельга абвінаваціць у сімпатыі да рабочых – Валарчык і дызайнер Ціткоў¹⁵⁵. Арыштавана 6 чалавек, сярод іх Гульбіновіч – сябар рады лідскага Звязу звязаў, які кіраваў акцыяй¹⁵⁶.

Праз некалькі дзён карэспандэнт «Слова» напісаў з Ліды: «...хачу пабачыць ахвяр суботніх боек, якія знаходзяцца ў лідскім шпіталі, як пра гэта пісала адна з віленскіх газет. Яна Сэрваткі ў шпіталі няма і не было. Станіслаў Янцалевіч і Станіслаў Варановіч не ў шпіталі, а ў турме. Мой калега паведаміў іх адрас. Дыск і Каламыц-

¹⁵⁵ Міхал Ціткоў – галоўны дызайнер і мастак гуты.

¹⁵⁶ Kurier Wileński. № 165 (3766). 17 czerwca 1936.

кая цешацца добрым здароўем»¹⁵⁷. Лідскі стараста Юзаф Чушкевіч таксама абверг інфармацыю пра збіццё рабочых. У лісце ў газету «Кур'ер Віленскі» ён пісаў, што рабочыя гуты «Нёман», пра якіх пісала газета, не былі збітыя паліцыяй. На што рэдакцыя «Кур'ера Віленскага» дазволіла сабе пажартаваць: «Мы рады паведаміць чытачам, што няшчасныя выпадкі ў Германіі і Лідзе адбываліся мякчэй, чым паведамляў наш карэспандэнт...»¹⁵⁸.

Праз два нумары «Кур'ер Віленскі» надрукаваў афіцыйныя медыцынскія даведкі пра збіццё рабочых, прозвішчы якіх пералічаны вышэй¹⁵⁹. На гэты раз стараста і рэдакцыя «Слова» змаўчалі.

Інфармацыя пра падзеі ў гуце выклікала агульны страйк у Лідзе. Кульмінацыяй агульнага страйку стаў панядзелак 15 чэрвеня.

У 25-тысячным, найбольш індустрыялізаваным горадзе Навагрудскага ваяводства спынілася ўся прамысловасць, не працавалі нават кінатэатры, часткова не працавалі цырульні і рамізнiкі. Перасталі працаваць нават беспрацоўныя, якія выконвалі публічныя работы на будаўніцтве дарог у прыгарадзе.

Працавалі толькі дзяржаўныя ўстановы.

16 чэрвеня сітуацыя часткова ўлагодзілася. Аднавіліся публічныя працы, выехалі рамізнiкі, адчыніліся кінатэатры. Агульная колькасць страйкоўцаў у горадзе зменшылася з 1 050 да 950 асобаў. Карэспандэнт «Кур'ера Віленскага» размаўляў з страйкоўцамі ў Нёмане і ў Лідзе. Рабочыя верылі ў эфектыўнае ўмяшанне ўрада і катэгарычна не звязвалі акцыю з нейкім падбухторваннем ці міжнародным камунізмам. Рабочыя гуты мелі тры патрабаванні:

Прызнанне ўласнікамі гуты рабочых арганізацый.

Змена сістэмы працы. Дагэтуль разлік заробкаў рабіў майстар, рабочыя хацелі, каб гэта рабіла непасрэдна дырэкцыя.

Павышэнне заробкаў на 15–20 %¹⁶⁰.

Аднак уласнікі гуты меркавалі, што яны даюць людзям максімум з таго, што могуць: «Рабочыя маюць хаты, надзелы зямлі пад гароды, могуць гадаваць жывёлу...». Столе не хацелі аднаўляць на працы звольненых страйкоўцаў і не жадалі прызнаць арганізацыю рабочых¹⁶¹.

У сваім чацвярговым нумары ад 18 чэрвеня 1936 г. вялікі артыкул пра ўсеагульны лідскі страйк змясціла газета «Слова». Газета паведамляла, што ў суботу (13 чэрвеня) зранку застрайкавалі ліцейня, фабрыка цвікоў і гарадскія млыны. У панядзелак страйкаваў увесь горад. Страйкавалі машынабудаўнічыя фабрыкі «Бэнланд» і «Поланд», фабрыка цвікоў «Дротіндустрыя», хімічная фабрыка «Карона», фабрыка гумовых вырабаў «Унігум», бровары Папірмайстра і Пупко, млыны «Аўтамат», Віленскага, Шалаховіча і Пупко, тартакі Гурвіча, Мельніка, Палячка і Рафаловіча, алярні «Шэмен» і «Аліт», кафлярні «Тануф», «Рааф» і Пупко, фабрыка сукна і лямцу братаў Жыжамскіх, лямцавая фабрыка Рабіновіча. Крамы былі адчынены толькі часткова. У панядзелак не працавалі і кінатэатры. Прытым грамадскі парадак не парушаўся.

У сераду аднавілі працу ўсе прадпрыемствы, і горад зноў пачаў выглядаць звычайна. Карэспандэнт «Слова», падпісаўшыся пад сваім артыкулам псеўданімам Ікс, пісаў: «Адрозу, як прыехаў у Ліду, каб зразумець, што адбываецца, пайшоў у адну з найвялікшых тутэйшых фабрык гумовай прамысловасці “Ардаль”, тут працуе 600 чалавек. У суботу па фабрыцы толькі хадзілі пагалоскі пра страйк. У панядзелак ніхто не працаваў, і невядома было, на які час спынілася праца»¹⁶². Неназваны рабочы кажа карэспандэнту: «Што рабіць,

¹⁵⁷ Słowo. № 166 (4372). 18 czerwca 1936.

¹⁵⁸ Kurier Wileński. № 191 (3792). 14 lipca 1936.

¹⁵⁹ Kurier Wileński. № 193 (3792). 16 lipca 1936.

¹⁶⁰ Kurier Wileński. № 165 (3766). 17 czerwca 1936.

¹⁶¹ Там жа.

¹⁶² Słowo. № 166 (4372). 18 czerwca 1936.

страйк дык страйк. Кожнаму хочацца, каб галава засталася цэлай”. Іду да ліцейнай братоў Шапіраў. Браты стаяць каля брамы... Размаўляюць неахвотна, падазрона. Паказваю пасведчанне. Аднак гэта не павялічвае жаданне гаварыць. Відочна, браты Шапіры не давяраюць усяму свету. Перад фабрыкай стаіць група рабочых. Набліжаюся да іх. Завязваецца размова пра ўчарашні дзень. Яны ветліва скіроўваюць мяне да штабкватэры Звязу па вуліцы Сувальская, 22»¹⁶³. Карэспандэнт ідзе «па ўказаным адрасе. У глыбіні падворка, на першым паверсе. Гэта тут. Заходжу. Панурая кватэра. У глыбіні на сцяне чырвоная стужка з нейкім надпісам. Непрытульна, панура. Уздрыгануўся. Здаецца мне, што я ўжо тут быў. Я спрабую ўспомніць, што нагадвае мне гэтая кватэра Звязу звязаў. А! Я ведаю. Так, верагодна, выглядаюць “чырвоныя куткі” ў савецкіх казармах. Няма тут толькі ў куце гіпсавага бюста Леніна... Нейкія людзі паказваюць мне сакратара. Я прадстаўляюся. Пытаюся пра хаду страйку, пра прадпрыемствы, якія страйкавалі. Дае мне інфармацыю вельмі ахвотна. Не адмаўляе што страйк быў іхняй справай. Яны называюць гэта: страйк салідарнасці. Дзякуй за інфармацыю»¹⁶⁴.

З Ліды карэспандэнт «Слова» Ікс едзе ў Нёман: «Аўто, калыхаючыся, нясе мяне па шашы, абсаджанай па баках густымі дрэвамі. Дзе-нідзе вёскі. Маляўнічая мясцовасць, ціхі, лагодны пейзаж, які схіляе не да бойкі, а да згоды»¹⁶⁵. Аднак у Нёмане страйк трывае з 4 сакавіка: «Учора працавала 273 работнікі. Тыя, хто працуе... на працягу двух месяцаў не выходзілі з завода, тут начуюць і ядуць»¹⁶⁶. Далей аўтар піша пра цяжкасці, якія ўзнікаюць у сваякоў, калі тыя носяць харчаванне на гуту для тых, хто працуе. Пра «цэнтралізаванае» харчаванне, якое арганізаваў Столе, аўтар не ўзгадвае. Дамо вялікі фрагмент артыкула «Слова», які апісвае тыя ж падзеі, што і артыкул «Кур’ера»: «Першы раз дэманстрацыя адбылася тут 1 чэрвеня каля 10 гадзін вечара. Натойп з 250 чалавек рушыў да фабрычнай

брамы і на плошчу каля заводакіравання з песнямі “Чырвоны штандар”, “На барыкады” (“Czerwony sztandar”, “Na barykady”) і выкрыкамі супраць тых, хто застаўся працаваць...

Удзень 9 чэрвеня паўтарылася тое самае. Паліцыя нічога не змагла зрабіць, і натоўп ад заводакіравання пайшоў да дамоў працуючых рабочых з выкрыкамі: “На шыбеніцу іх!”, “Вылазьце з нор”.

11 чэрвеня каля 8 вечара натоўп зноў рушыў да фабрыкі, спяваючы “Чырвоны штандар”. На Спартыўнай плошчы паліцыя тры разы заклікала разысціся, але без вынікаў. З фабрыкі на станцыю звыкла курсуе ваганетка, якую цягне адзін конь [па вузкакалейцы – Л. Л.], так званая “лорка”. Фабрыка атачоная пікетамі. Натойп не пусціў “лорку”, якая везла пошту і чына паліцыі на станцыю Нёман [станцыя Нёман знаходзіцца ў вёсцы Сялец – Л. Л.]. Крычалі: «“Не пусцім лорку з фабрыкі да пезда на станцыю!”, “Будзем так сядзець, аж да канца страйку”». Кабеты сядзелі на рэйках, і значны участак дарогі быў заняты натоўпам.

Натоўп моцна ўзбуджаны.

Чатыры паліцыянтты спрабавалі супакоіць натоўп, каб даць дарогу “лорцы”, але нічога не змаглі зрабіць, натоўп хапаў за карабіны, пасы і рукі паліцыянтаў. Сядзячы ў “лорцы”, чын паліцыі крычаў людзям, што ён чыноўнік і едзе па дзяржаўнай справе. Але ўсё без выніку.

У гэты дзень ніхто з працуючых не пакінуў фабрыку, баючыся быць адрэзаным ад сваіх варштатаў. Пікеты не змаглі перашкодзіць працаваць, але цалкам прадухілілі падвоз харчавання. Таму адбыліся сваркі і бойкі страйкоўцаў з сваякамі працуючых, якія неслі прадукты сваім родным.

На самой фабрыцы былі ўзнёслыя настроі. Працуючыя рабочыя з цяжкасцю ўтрымліваліся адміністрацыяй ад боек з тымі, хто крыўдзіў іх сваякоў. Яны хапаліся за жалезны інструмент, і ў любы час магла пачацца крывавае масакра.

Познім вечарам рабочыя, якія блакіравалі фабрыку, падышлі пад браму і пачалі абзываць працуючых рознымі

¹⁶³ Там жа.

¹⁶⁴ Там жа.

¹⁶⁵ Там жа.

¹⁶⁶ Там жа.

мянушкамі. Гэта амаль што давяло да штурму брамы, бо з яе абодвух бакоў сабраліся ўзбуджаныя ўзаемнай нянавісцю рабочыя.

13 чэрвеня каля 2–3 ночы наступіла часовае заспакаенне. Але разышлася пагалоска, што каля 3–4 раніцы будзе спроба страйкоўцаў уварвацца на фабрыку.

А палову чацвёртай гадзіны на гуту прыехаў лідскі стараста з камендантам паліцыі, і была зроблена спроба прапусціць на фабрыку воз з хлебам. Адразу натоўп з 80 ці 100 чалавек атачыў воз і, не слухаючы ні старасту, ні каменданта паліцыі, не пусціў яго на гуту. Камендант адказваў натоўпу. Было загадана разагнаць людзей. 26 паліцыянтаў з гумовымі дручкамі выканалі каманду і хутка разагналі натоўп.

Мы спыталі пана Столе, што робіцца, каб ліквідаваць страйк, і ці ёсць шанцы дамовіцца?

Перамовы ідуць надта цяжка з-за пазіцыі Звязу звязаў і яго патрабаванняў звольніць тых рабочых, якія не кінулі працу. Таксама страйкоўцы патрабуюць павысіць заробкі ад 40 да 120 %. Не могуць быць прыняты шмат іншых умоў, якія яны выстаўляюць, бо гэта можа паралізаваць нармальнае функцыянаванне кампаніі. [...] Сярод страйкоўцаў было шмат тых, хто хоча працаваць, але з-за пагроз баяцца прыходзіць на гуту»¹⁶⁷.

Як бачым, паўтарыліся падзеі 1929 г. Адміністрацыя наняла штрэйкбрэхераў, а ў адказ рабочыя заблакіравалі фабрыку. Нават з напісанага ў падтрымку ўласнікаў гуты артыкула ў «Слове» бачна, што рабочыя страйкуюць не з-за тэрору прафсаюзу, яны рашуча настроены супраць штрэйкбрэхераў. Ім няма куды адступаць, іншай працы ў Нёмане няма.

Аднак страйкавы рух на Лідчыне пачаў патроху згасаць, пачала адбівацца паўгадавая стомленасць.

18 чэрвеня, каб вывучыць сітуацыю, на гуту прыехаў адмыслова дэлегаваны прадстаўнік урада. У гэты ж дзень аднавілі працу ўсе фабрыкі і заводы Ліды, запрацавалі ўсе гарадскія камунальныя службы¹⁶⁸.

Пры канцы чэрвеня «Кур'ер Віленскі» паведаміў, што дырэкцыя фабрыкі «Ардаць» у Лідзе насуперак арбітражнаму пагадненню не плаціць па тарыфах, прадугледжаных у дамоў, прычым гэта робіцца толькі ў адносінах да рабочых, якія раней удзельнічалі ў страйку. У той жа час на гуце «Нёман» працавала толькі 287 работнікаў з 700, бо прыезд інспектара працы з Вільні вынікаў не даў¹⁶⁹.

Толькі 9 ліпеня газета «Слова» паведаміла: «...страйк нарэшце закончыўся, прычым праца адноўлена на прадстрайкавых умовах. У апошнія дні былога і на пачатку гэтага месяца тут знаходзіліся інспектары працы з Вільні і Ліды. Падчас канферэнцыі рабочых усё было вырашана. ...1 ліпеня было праведзена тайнае галасаванне. З 6 ліпеня працуе 420 рабочых»¹⁷⁰.

22 кастрычніка 1936 г. апеляцыйны суд у Вільні пачаў паўторны разгляд справы лідараў вясновага агульнага лідскага страйку Бярнацкага і Малейскага. Для гэтага іх прывезлі з лідскай турмы. У выніку Раман Бярнацкі замест палёгка атрымаў 8 гадоў зняволення ў турме для рэцыдывістаў, вырак Малейскага не змяніўся¹⁷¹.

Суд над камуністамі

Пасля заканчэння хвалі страйкаў пачаўся судовы пераслед лідараў рабочага руху. Яшчэ на пачатку лета 1936 г. было арыштавана 7 чалавек, а потым яшчэ 5.

21 студзеня 1937 г. у Лідскім акруговым судзе пачаўся вялікі працэс супраць 12 чалавек, «абвінавачаных у камуністычнай дзейнасці». На лаве абвінавачаных знаходзіліся асобы, «выкрытыя ў камуністычнай дзейнасці і прыналежнасці да КПЗБ». Гэта: Гельман Абрахам, Ваўкавыцкі Абрам, Рыбацкі Шалом, Левін Лейба, Гаперштэйн Сана, Арцішэўскі Абрам, Каброўскі Мардух, Гершман Рафал, Грэбень Канстанты, Пашкоўскі Арсені, Лернэр Дзіна, Вайтулевіч Вацлаў. Большасць абвінавачаных мелі ўзрост ад 20 да 25 гадоў, аднак раней ужо

¹⁶⁹ Kurier Wileński. № 174 (3775). 26 czerwca 1936.

¹⁷⁰ Słowo. № 186 (4392). 9 lipca 1936.

¹⁷¹ Kurier Wileński. № 314 (3917). 15 listopada 1936.

¹⁶⁷ Słowo. № 166 (4372). 18 czerwca 1936.

¹⁶⁸ Там жа.

караліся за камуністычную дзейнасць. Усе абвінавачваліся па артыкулах 97 і 93 К.К. Акт абвінавачвання даказваў іх прыналежнасць да КПЗБ і арганізацыі гарадскога камітэта гэтай партыі ў Лідзе. Значная частка абвінавачвання грунтавалася на факце стварэння імі прафсаюзу Звязу звязаў на фабрыцы «Ардаля» і арганізацыі страйку на гэтай жа фабрыцы.

Абвінавачаных баранілі адвакаты з Вільні Сукьяніцкая, Петрусевіч, Хыл, Перайштэйн і мясцовыя адвакаты Цырдрэвіч і Скіндар. Абвінавачваў пракурор з Вільні Паўлуць.

Па справе пракурорам і адвакатамі выклікалася больш за 30 сведкаў. У якасці сведкі ў судовую залу ў кайданках быў нават прывезены асуджаны раней на 8 гадоў турмы Раман Бярнацкі.

У 10 гадзін раніцы суд у складзе суддзі Чайкоўскага і членаў суда Барысаўскага і Гуткоўскага пачаў пасяджэнне. Акт абвінавачвання чытаўся каля гадзіны. Потым перайшлі да допытаў абвінавачаных. Ніводзін з абвінавачаных сваёй віны не прызнаў.

Абвінавачаны Гельман казаў, што ім рухала пачуццё як маральнай, так і матэрыяльнай крыўды, якую цярпелі і цярпяць працоўныя на «Ардалі». Страйк выбухнуў з-за звальнення 70 працоўных, якія выступілі ў сваю абарону і хацелі стварыць «класавы Звяз».

Абвінавачаны Левін Лейба, адзін з тых 70 звольненых за арганізацыю прафсаюза працоўных «Ардаля», казаў, што не належыць ні да якой партыі і не належаў нават да ініцыятыўнай групы, якая згодна з Актам абвінавачвання арганізавала прафсаюз на фабрыцы. Страйк на фабрыцы выбухнуў сам па сабе з-за эканамічных умоў.

Абвінавачаны Арцішэўскі, службовец Яўрэйскага народнага банка, па версіі следства быў кіраўніком гарадскога камітэта КПЗБ. Аднак падчас суда ён казаў, што з'яўляецца сіяністам і ідэйным праціўнікам камуністаў.

Абвінавачаны Канстанты Грэбень, рабочы з «Ардаля», страціў здароўе з-за дрэнных санітарных умоў і цяжкай працы. Казаў, што заробкі на фабрыцы былі вельмі ма-

лыя, законны час штогадовых адпачынкаў свавольна скарачаўся адміністрацыяй на палову ці адпачынку наогул не даваліся. Ён бачыў, што ўсюды, дзе няма Звязу звязаў, пануюць такія парадкі. Таму ўсімі сіламі дапамагаў страйку на «Ардалі».

Абвінавачаны Грэбень з рабочым Перавозным былі арыштаваны каля польска-савецкай мяжы. На пытанне пракурора, чаму спрабаваў уцячы ў Саветы, адказаў няўцямна, але стала зразумела, што меў за мэту паехаць ваяваць у Іспанію.

Пракурор паказаў суду ліст на беларускай мове пра падзеі на «Ардалі», напісаны для ЦК КП у Варшаве, прычым графолаг даказаў, што пісьмо напісана рукой абвінавачанага Гершмана. Адвакат Петрусевіч патрабаваў не дадаваць гэты ліст да справы з-за сумнеўнасці аўтарства¹⁷².

На другі дзень лідскага працэсу дапытана некалькі дзясяткаў сведкаў.

Першыя паказанні даў галоўны сведка, кіраўнік следчага аддзела паліцыі ў Лідзе Міхноўскі. Ён падрабязна распавёў пра дзейнасць кожнага з абвінавачаных. Неаднаразова ўспамінаў пра «канферэнцыю ў хмызняку па вул. Мілоснай», у якой бралі ўдзел Ваўкавыцкі і Каброўскі. З сведчанняў Міхноўскага вынікае, што на лаве падсудных знаходзіцца гарадскі камітэт КПЗБ, сфармаваны ўвосень 1935 г. Да камітэта належалі Гельман, Рыбацкі, Ваўкавыцкі, Каброўскі, Арцішэўскі, Гаперштэйн. Іх наведвала інструктарка партыі «Берта», а галоўнай мэтай камітэта было пачаць страйк на «Ардалі». Страйку спрыяла незадавальненне працоўных фабрыкі з-за дрэнных умоў працы і малых заробкаў. Сведка падрабязна раскажаў пра стварэнне прафсаюза на «Ардалі»: прафсаюз паўстаў з ініцыятыўнай групы, якую ўтварылі камуністы.

Абарона ўказала на пэўныя памылкі Міхноўскага.

Пасля кароткага перапынку выступіў былы лідар лідскага страйку Бярнацкі. Атрымаўшы 8 год турмы, ён пачаў даваць сведчанні супраць сваіх паплечнікаў. Бярнацкі даводзіў, што не хоча, каб людзі,

¹⁷² Kurier Wileński. № 22 (3984). 23 stycznia 1937.

якія сядзяць на лаве падсудных, лічыліся сярод працоўных пакутнікамі за іх справу, бо ўсё добрае, што Звяз звязаў рабіў для працоўных, камуністы імкнуліся спаралізаваць ці надаць характар палітычнага пратэсту.

Сведка Даніэль Аляксандравіч, дырэктар фабрыкі «Ардаць», адказваючы на пытанні абароны, казаў, што стараннямі кіраўніцтва фабрыкі стан жыцця працоўных перад страйкам быў добрым: «Страйк матэрыяльных умоў не палепшыў... адзіна больш пачалі зарабляць працоўныя-пачаткоўцы, замест 30 – 50 гр. у дзень».

Сведкі Баярскі і Пупко расказалі, што абвінавачаны Гельман працаваў у іх як кравец і зарабляў па некалькі дзясяткаў золотых штотыднёва.

Сведка Каток Сымхэ, саўладальнік фабрыкі Карона, ведаў абвінавачанага Гаперштэйна як надта працавітага сталяра і даў яму выдатную характарыстыку.

Сведка Зубрыцкі, уладальнік сада, таксама ведаў Гаперштэйна, бо той, адпрацаваўшы дзень, прыходзіў ноччу пільнаваць суседні сад, які належаў яго бацьку.

Былы старшыня гарадской рады Звязу звязаў сведка Люцыян Брыльскі казаў, што прычыны страйку трэба шукаць толькі ў надзвычай цяжкім становішчы рабочых «Ардаля» (дзённы заробак жанчыны ў сярэднім ад 0,9 да 1 зл., пачаткоўцы па 30 гр., мужчыны да 2 зл.), надта дрэннымі былі на фабрыцы і гігіенічныя ўмовы. На пачатку 1936 г. пасля выбуху страйку патрабаванні працоўных былі: прыняць на працу 70 раней звольненых за арганізацыю прафсаюза і павысіць заробкі да 1,5 зл. для жанчын і 3 для мужчын. Брыльскі сцвярджаў, што ён саступіў пасаду старшыні рады Звязу звязаў Бярнацкаму, калі той прыехаў у Ліду з Варшавы, а потым не згаджаўся з Бярнацкім па пытаннях тактыкі страйку.

Іншыя сведкі казалі, што дырэкцыя «Ардаля» не давала штогадовых адпачынкаў ці як магла іх памяншала. Праца заўжды цягнулася болей за 8 гадзін. Напрыклад, сведка Акасімскі, які працаваў на «Ардалі»,

за апошні год працы атрымаў толькі 5 дзён адпачынку¹⁷³.

На трэці дзень працэсу эксперт з Вільні пацвердзіў, што ліст у ЦК напісаны рукой Гершмана. Адвакат Петрусевіч пратэставаў.

Сведка Пэся Мытлярская расказвала, што абвінавачаны Каброўскі працаваў у яе на вырабе мацы і ніколі не быў заўважаны ў палітычнай дзейнасці.

Сведка Штэнберг, віцэ-прэзідэнт Лігі дапамогі працоўнай Палестыне, прызнаў, што ў яго арганізацыі, а таксама ў аналагічнай яўрэйскай арганізацыі Паалей Сіон ніхто з падсудных удзелу не прымаў.

У сваёй канчатковай прамове пракурор прааналізаваў камуністычную дзейнасць пасля ўхвалы 7-м кангрэсам Камінтэрну ідэі стварэння народных франтоў і антыфашысцкіх народных блокаў, расказаў пра стварэнне Звязу звязаў у Лідзе. Аналізуючы віну кожнага з абвінавачаных, пракурор больш увагі засяродзіў на дзейнасці Гельмана, Гершмана і Дзіны Лернар. Сказаў, што акрамя канфідэнцыяльнай інфармацыі доказаў віны Арцішэўскага няма¹⁷⁴.

На чацвёрты дзень лідскі судовы працэс скончыўся. Суд вынес вырак:

Гельман Абрам і Лернар Дзіна – па 8 гадоў турмы і пазбаўленне грамадзянскіх правоў на 10 гадоў.

Гершман Рафал – 6 гадоў турмы і пазбаўленне грамадзянскіх правоў на 10 гадоў.

Ваўкавыцкі Абрам, Рыбацкі Шалу, Левін Лейба – 5 гадоў турмы і пазбаўленне грамадзянскіх правоў на 5 гадоў.

Пашкоўскі Арсені і Вайтулевіч Вацлаў – 2 гады турмы, Вайтулевічу выкананне пакарання адкладзена на 5 гадоў.

Гаперштэйн Сана, Арцішэўскі Абрам, Каброўскі Мардух, Грэбень Канстанты апраўданы¹⁷⁵.

Усе асуджаныя прынялі вырак спакойна.

Было ўстаноўлена, што Дзіна Лернар – інструктар ЦК Кампартыі. Суд паверыў Бярнацкаму, бо вырак Лернар грунтаваўся на

¹⁷³ Kurier Wileński. № 23 (3985). 24 stycznia 1937.

¹⁷⁴ Kurier Wileński. № 24 (3986). 25 stycznia 1937.

¹⁷⁵ Kurier Wileński. № 25 (3987). 26 stycznia 1937.

яго сведчаннях. Гершман прасіў адпусціць яго пад заклад зямельнага надзела яго бацькі (60 га). Гершман і Лернар падалі апеляцыю.

Усіх апраўданых адпусцілі ў зале суда. Толькі Грэбень застаўся ў турме, бо адбываў адміністрацыйную кару ў 6 месяцаў за спробу пераходу мяжы¹⁷⁶.

Пэўна, пасля апеляцыі Гершман быў апраўданы, аднак улады не даравалі яму прыналежнасць да КПЗБ, і ён з'яўляўся фігурантам наступнага лідскага працэсу над камуністамі – арганізатарамі страйку на «Ардалі». Газета «Кур'ер Віленскі» пісала на пачатку лютага 1938 г.: «Камуністычны працэс. Перад акруговым судом у Лідзе 27 і 28 студзеня адбыўся судовы працэс над 9 асобамі, абвінавачанымі ў прыналежнасці да КПЗБ. На лаве абвінавачаных былі: Абрам Гельман, Бэнцьян Дубінскі, Лея Дразнін, Сара Бацяян, Гэнах Баран, Антоні Перавозны¹⁷⁷, Ёха Сікурць, Ісак Шапіра, Сана Гаперштэйн. Усе абвінавачаныя займаліся камуністычнай дзейнасцю... на фабрыцы гумовых вырабаў “Ардаць”. Па справе заслухана 37 сведкаў. У выніку суд прыгаварыў: Лею Дразнін на 6 гадоў турмы і 10 гадоў пазбаўлення правоў, Сару Бацяян на 3 гады турмы і 6 гадоў пазбаўлення правоў. Бэнцьяна Дубінскага на 2 гады з пазбаўленнем правоў на 4 гады. Астатніх суд апраўдаў.

Абвінавачваў пракурор Марціноўскі, адвакаты былі Заштаўт-Сукянніцкая, Чэрніхаў і Хыл¹⁷⁸.

Для параўнання, у тым нумары газеты паведамляецца, што за забойства вандроўнага спевакаў рэстаране на лідскім рынку суд прыгаварыў нейкага Часлава Урбановіча на 4 гады турмы¹⁷⁹.

Пры канцы 1930-х гг. рабочы рух у горадзе пачынаў пераходзіць на «патрыятычныя», праўрадавыя рэйкі. На пачатку 1938 г. газета «Кур'ер Віленскі» паведаміла, што да апошняга часу самай моцнай арганізацыяй рабочых на Лідчыне быў прафсаюз Звязу звязаў, але асобныя аддзелы прафсаюза ўвайшлі ў канфлікт з цэнтрам у Варшаве і адпалі ад яго. 9 студзеня 1939 г. у былым памяшканні гэтага прафсаюза (вул. Сувальская, 119) адбыўся збор членаў Звязу металістаў. Старшынёй сходу абраны настаўнік купецкай гімназіі, сталы актывіст прафсаюза руху Брыльскі. Ён выступіў з прамовай, дзе параўнаў мэты Звязу звязаў з санацыйнай арганізацыяй Лагер нацыянальнага аб'яднання¹⁸⁰. Пасля заканчэння сходу 58 з 64 прысутных рабочых падпісалі заявы аб уступленні ў прафсаюз, які кантраляваўся гэтай арганізацыяй. Таксама на сходзе было вырашана стварыць Таварыства асветы і культуры працоўных імя Жаромскага (Pracownicze Towarzystwo Oswiaty i Kultury im. Zeromskiego)¹⁸¹.

Тым не менш у Лідзе страйк заставаўся звыклым метадам барацьбы рабочых за свае правы. Напрыклад, страйк, які пачалі 21 лютага 1937 г. 14 працоўных млына Віленчыка (вул. Фабрычная, 15) з патрабаваннямі павысіць заробкі на 25 працэнтаў¹⁸², закончыўся перамогай. Страйк цягнуся толькі адзін дзень, але Віленчык узняў заробкі на 20 %¹⁸³.

У 1920–1930-я гг. эканамічны патэнцыял Ліды рос вельмі хуткімі тэмпамі, у горадзе ўзнікла шмат новых прадпрыемстваў, якія давалі працу сотням рабочых. У той жа час нізкія заробкі і дрэнныя ўмовы працы выклікалі жаданне лідскіх рабочых змагацца за свае правы, што знайшло сваё ўвасабленне ў маштабных страйках на роз-

¹⁷⁶ Kurier Wileński. № 26 (3988). 27 stycznia 1937.

¹⁷⁷ Антоні Перавозны (1903 г.н.) арыштаваны ў Лідзе 30 кастрычніка 1939 г. і загінуў у лагерах. Яго жонка, Адэля Перавозная (1909 г.н.) была выслана ў Казахстан, у 1941 г. выйшла замуж за савецкага грамадзяніна – Гл: Michał Szymielewicz. Wyszędlenie do Kazachstanu w r. 1940 znacznej części mieszkańców powiatu lidzkiego // Fundacja-Zakład narodowy im. Ossolińskich. Katalog Rękopisów akcesyjnych Akc. 26/56. S. 45.

¹⁷⁸ Kurier Wileński. № 32 (4350). 2 lutego 1937.

¹⁷⁹ Там жа.

¹⁸⁰ Oboz Zjednoczenia Narodowego (Лагер нацыянальнага задзіночання) – санацыйнай арганізацыя. Існавала з 1937 па 1939 гг. Асноўнай мэтай абвясціла спробу задзіночання элементаў, што падтрымлівалі санацыю. Выступала за задзіночанне грамадства вакол войска і Э. Рыдз-Сміглага.

¹⁸¹ Kurier Wileński. № 12 (4330). 13 stycznia 1938.

¹⁸² Kurier Wileński. № 58 (4376). 28 lutego 1937.

¹⁸³ Kurier Wileński. № 61 (4379). 3 marca 1937.

ных прадпрыемствах, пік якіх прыпаў на 1936 год. Канфлікты ў рэшце рэшт удалося залагодзіць, але ўзгодненыя і салідарныя рабочыя выступленні далі свой плён. Уладальнікі прадпрыемстваў мусілі звярнуць увагу на паляпшэнне ўмоў жыцця сваіх рабочых, што, у рэшце рэшт, кампенсавалася ім павелічэннем прадукцыйнасці працы.

Варта адзначыць, што падчас страйкаў дастаткова разумнымі і ўзважанымі заставадзіся паводзіны польскіх улад. Добра бачна, што лідскі стараста зусім не быў на баку ўласнікаў фабрык, а наадварот,

падтрымліваў патрабаванні працоўных. Адначасова з ціскам на кіраўніцтва прадпрыемстваў улады імкнуліся жорстка адсякаць ад пратэстаў камуністаў, бязлітасна праследуючы іх праз суд.

Падзеі 1936 г. заставаліся ў памяці жыхароў Ліды праз гады і дзесяцігоддзі. Калі на схіле савецкай улады, змучаная пастаянным пагаршэннем узроўню жыцця, застрайкавала ўся Беларусь, не выключаючы і лідскія прадпрыемствы, то старыя лідзяне былі схільныя праводзіць з тымі часамі непасрэдня паралелі, чаму сведкам быў сам аўтар гэтых радкоў.

Адукацыя, культура, рэлігія, ахова здароўя

Падчас 1937/38 навучальнага года наш горад меў 5 дзяржаўных школ, у якіх працавала 47 настаўнікаў і вучылася 3 094 вучні. Акрамя дзяржаўных, у горадзе таксама было 5 прыватных школ, у якіх вучылася 659 вучняў¹⁸⁴. Пачатак 1937 г. адзначыўся моцнымі маразамі, у канцы студзеня з-за маразоў усе школы былі закрыты на 3 дні¹⁸⁵.

Дзяржаўная гімназія імя Караля Хадкевіча

Самы высокі ранг у горадзе мела Дзяржаўная гімназія імя гетмана Караля Хадкевіча. Яна мясцілася ў прыгожым чатырохпавярховым будынку на вул. Школьнай, побач знаходзілася агульнаадукацыйная школа імя Габрыеля Нарутовіча (цяпер школа № 1). Раён гэты зваўся Выган, і таму казалі яшчэ «школа на Выгане». З 1936 па 1939 г. дырэктар гімназіі – гісторык Казімір Мятлевіч. Вучоба ў гімназіі працягвалася чатыры гады. Для паступлення ва ўніверсітэт і атрымання поўнай сярэдняй адукацыі неабходна было яшчэ два гады працягваць вучобу ў ліцэі, які знаходзіўся ў тым жа будынку гімназіі.

Каб патрапіць у гімназію, трэба было здаць уступны іспыт. У чатырохгадовай агульнаадукацыйнай дзяржаўнай гімназіі вучні насілі адмысловую форму. Напрыклад, дзяўчаты мелі цёмна-сінюю плісаваную спаднічку і белую льняную блузку, да блузкі прымацоўвалася стужка, а на рукаве насілі блакітную павязку. На берэце таксама быў блакітны кант. У двухгадовым ліцэі, куды паступалі пасля заканчэння гімназіі, кант, бант і павязка былі бардовага колеру. Прыналежнасць да сярэдняй навучальнай установы і нашэнне формы вучні лічылі гонарам для сябе¹⁸⁶.

Падчас летніх вакацый 1937 г. у гімназіі адкрылася выстава графікі і жывапісу лепшых мастакоў Вільні¹⁸⁷.

1 кастрычніка 1937 г. у Лідскім акруговым судзе пачаўся працэс над Вітольдам Гульбіновічам – былым сакратаром дзяржаўнай гімназіі, якога абвінавачвалі ў крадзяжы 600 зл. са складкаў, якія сабралі сябры бацькоўскага камітэту гімназіі¹⁸⁸. Суд прыгаварыў Гульбіновіча да паўгода турмы¹⁸⁹.

Бацькоўскі камітэт дзяржаўнай гімназіі ў Лідзе 1 лютага 1938 г. арганізаваў вечар танцу ў памяшканні гімназіі, увесь даход ад гэтага мерапрыемства пайшоў на дапамогу бедным вучням гімназіі¹⁹⁰.

Пачынаючы з 1938 г. у публікацыях прэсы адчуваецца набліжэнне вайны: «Вучні 8-га класа дзяржаўнай гімназіі імя гетмана Караля Хадкевіча 80 % ад даходаў (69 зл.), атрыманых ад розных мерапрыемстваў, перавялі на рахункі Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP)»¹⁹¹. Бацькоўскі камітэт гімназіі 5 чэрвеня арганізаваў фантавую латарэю, чысты прыбытак ад латарэі склаў 500,48 зл.¹⁹².

Як заўжды, улетку галоўны зал гімназіі прымаў розныя выставы, так 19 чэрвеня 1938 г. урачыста адкрылася выстава вучнёўскіх прац¹⁹³.

У суботу 26 лістапада 1938 г. у дзяржаўнай гімназіі прайшла першая краязнаўчая вечарына, якую арганізавалі вучні другога класа: «Краязнаўчы гурток знаходзіцца пад апекай спадарыні-прафесара Юзэфы Кляйндэнст, якая заахоціла моладзь да збору інфармацыі пра мясцовыя звычаі вясковых людзей. Сабраны непасрэдна ў вёсцы матэрыял і стаўся асновай для правядзення вечарыны. Рэшту тэм для вечарыны моладзь узяла ў артыкулах найвыбітнейшага лідскага краязнаўцы Міхала Шымялевіча з газеты “Лідская Зямля”. Прыгатаваная праграма вечара прынесла сабраным у зале шмат вясёлых і прыемных хвілін. Інфармацыя, сабраная і апрацаваная вучнямі, трапна

¹⁸⁴ Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 135.

¹⁸⁵ Słowo. № 29 (4593). 30 stycznia 1937.

¹⁸⁶ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 82.

¹⁸⁷ Kurier Wileński. № 149 (4111). 2 czerwca 1937.

¹⁸⁸ Kurier Wileński. № 270 (4231). 1 października 1937.

¹⁸⁹ Kurier Wileński. № 275 (4236). 6 października 1937.

¹⁹⁰ Kurier Wileński. № 20 (4338). 21 stycznia 1938.

¹⁹¹ Kurier Wileński. № 64 (4382). 6 marca 1938.

¹⁹² Kurier Wileński. № 158 (4476). 11 czerwca 1938.

¹⁹³ Kurier Wileński. № 159 (4477). 12 czerwca 1938.

падабраныя строі, добрая аматарская акцёрская ігра паказалі выдатнае знаёмства з прадметам. Беларускі акцэнт песенек разам з прыгожымі мелодыямі вельмі спадабаліся глядачам. Трэба заахвоціць моладзь, каб была зроблена версія гэтага вечара для віленскага ці баранавіцкага радыё»¹⁹⁴.

У траўні 1939 г. адбыўся апошні ў гісторыі Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча ў Лідзе выпуск ліцэістаў – г.зн. людзей, якія атрымалі поўную сярэднюю адукацыю. Апошні выпускны ліцэйскі клас меў 13 вучняў. «Матуру атрымалі ўсе навучэнцы, гэта: Дабравольская Марыя, Гарноўская Лілея, Гурвіч Юдыта, Яцэвіч Ян, Карчман Навум, Кляйндэнст Ірэна, Масланка Збігнеў, Радзеўская Бэця, Ракіцкі Яраслаў, Станкевіч Яна, Стукатар Ева, Путрамант Марыя, Шаваховіч Соня»¹⁹⁵.

Гандлёвая (Купецкая) гімназія

У адрозненне ад дзяржаўнай гімназіі, дзе навучанне вялося сумесна, у Купецкай хлопчыкі і дзяўчынкі займаліся ў асобных будынках з розных бакоў касцёла піяраў і не мелі права сустракацца ці нават сумесна паказвацца на вуліцы¹⁹⁶.

У Купецкай гімназіі разам з агульнай сярэдняй адукацыяй давалася і адмысловая эканамічная адукацыя, вывучаліся рахаўніцтва, таваразнаўства, арганізацыя гандлю. Вучняў вучылі хуткаму рахунку, даваліся практычныя веды ў галіне рэкламы, якую пачыналі вывучаць ужо ў першым класе гімназіі. Дзеля практычных ведаў у гэтай галіне дырэкцыя гімназіі знаходзілася ў сталым кантакце з Лідскім саюзам купцоў. Старшыня гэтага саюзу Баркоўскі прызначыў пэўную суму за лепшую вучнёўскую рэкламу для лідскіх фірм, і шмат вучняў бралі ўдзел у гэтым конкурсе¹⁹⁷.

У лютым 1937 г. 16-гадовы злодзей Зыгмунт Вянскевіч, вырваўшы акно ў канцылярыі Купецкай гімназіі піяраў, скраў радыёапарат¹⁹⁸. Трэба адзначыць,

што лямпавае радыё ў тыя гады было вельмі каштоўнай, жаданай і статуснай рэччу, якую маглі мець толькі дастаткова багатыя людзі.

З ініцыятывы дырэктара Купецкай гімназіі піяраў Генрыка Жалігоўскага ў гімназіі паўстаў гурток аўтааматараў. У гурток запісалася каля 50 вучняў і некалькі настаўнікаў. У гуртку вывучалася канструкцыя аўтамабіля і атрымліваліся практычныя навыкі кіравання. Настаўніца Купецкай гімназіі Яўгенія Багуцкая першай сярод вучняў і настаўнікаў здала экзамены і атрымала аўтамабільныя правы¹⁹⁹.

У 1937 г. Купецкую гімназію закончылі 49 чалавек. 16 чэрвеня у гімназіі адбылося выпускное свята, пасведчанні аб заканчэнні гімназіі вучням уручыў дырэктар Жалігоўскі, пасля чаго адбылася дэфіляда (урачыстае шэсце, парад) вучняў па горадзе²⁰⁰. На гэтым свяце адзін з настаўнікаў гімназіі ксёндз Людвік Русак прапанаваў стварыць вучнёўскі фонд, куды павінны былі збірацца грошы для краязнаўчых вандровак. Хутка ў першую ж вандроўку паехала 45 вучняў. Яны пабывалі ў Варшаве, Кракаве, Катавіцах, Закапане, Гдыні, Львове і іншых месцах²⁰¹.

1 ліпеня 1937 г. скончыўся 3-гадовы тэрмін рэктарства ксяндза Клеменса Чабаноўскага з калегіума піяраў у Лідзе, і ён быў прызначаны на пасаду рэктара яшчэ на 3 гады. Выкладчыка гімназіі ксяндза Людвіка Рушака, якога вельмі любілі ў Лідзе, перавялі рэктарам калегіума ў Кракаў. У іншую навучальную ўстанову з'ехаў з Ліды і ксёндз-піяр Юлівуш²⁰².

Падчас новага вучэбнага года, у кастрычніку 1937 г., дзве экскурсіі з Ліды пабывалі ў Вільні, гэта былі вучні дзяржаўнай і Купецкай гімназіяў. Вучні наведалі магілу сэрца маршала Пілсудскага на Росах, выставу радыётэхнікі, крэм-у Яблыкоўскіх, дамініканскія муры, універсітэт імя Стэфана Баторыя, касцёлы Св. Ганны, Св. Пятра і Паўла і Замкавую гару²⁰³.

¹⁹⁴ Kurier Wileński. № 328 (4646). 29 listopada 1938.

¹⁹⁵ Kurier Wileński. № 142 (4818). 24 maja 1939.

¹⁹⁶ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 99.

¹⁹⁷ Kurier Wileński. № 78 (4041). 21 marca 1937.

¹⁹⁸ Słowo. № 45 (4609). 15 lutego 1937.

¹⁹⁹ Kurier Wileński. № 131 (4093). 14 maja 1937.

²⁰⁰ Kurier Wileński. № 166 (4128). 19 czerwca 1937.

²⁰¹ Kurier Wileński. № 170 (4132). 23 czerwca 1937.

²⁰² Kurier Wileński. № 178 (4141). 1 lipca 1937.

²⁰³ Kurier Wileński. № 277 (4238). 8 października 1937.

У лістападзе таго жа года пад патранатам маршала Эдварда Рыдз-Сміглага і пры дапамозе павятовага аддзела Краязнаўчага таварыства паўстаў Юбілейны камітэт ушанавання памяці Людвіка Нарбута ў Лідзе. Камітэт вырашыў заснаваць адну стыпендыю імя Людвіка Нарбута для вучняў Купецкай гімназіі, «бо народны герой пачынаў вучыцца ў лідскай па-піярскай павятовай школе»²⁰⁴.

Пры канцы 1937 г. віленская прэса пісала: «Новая зала ў горадзе. Хутка будзе скончана будаўніцтва вялікай гімнастычнай залы пры Купецкай гімназіі. Гэта будзе адна з самых вялікіх залаў у горадзе. Адсутнасць залаў для арганізацыі культурных і спартыўных мерапрыемстваў – вялікая праблема горада»²⁰⁵. Ужо 6 снежня адбылося ганаровае асвячэнне новай гімнастычнай залы²⁰⁶. Газета «Кур'ер Віленскі» пісала: «Адбылося адкрыццё самай вялікай у горадзе (калі не лічыць кіно “Эра”) гімнастычнай залы пры Купецкай гімназіі. Зала мае 22x10,5 м. У ёй зроблена сцэна для правядзення культурных мерапрыемстваў. Тут адразу адбылася традыцыйная школьная ўрачыстасць, на якой выступілі кіраўнікі гімназіі і калегіума»²⁰⁷. У 1970-х гадах у гэтай зале мясцілася падлеткавая спартыўная школа. Выгляд будынка моцна зменены рамонтамі.

Зіма 1938 г. пачалася з таго, што гімназію зноў абакралі. На гэты раз злодзеі перавярнуў усе шафы, але скраў толькі некалькі золотых і некалькі дробных рэчаў настаўнікаў²⁰⁸.

Пасля Новага года, 5 студзеня 1938 г., Таварыства вучнёўскай моладзі ў Лідзе ў зале дзяржаўнай гімназіі правяло 15-ы Навагодні бал²⁰⁹. Тады ж спартыўны гурток вучняў Купецкай гімназіі на ставе, які быў выкапаны на зямельным надзеле піяраў, адкрыў коўзанку, якая прымала аматараў канькоў з 9 да 20.00. Тут нават усталявалі радыёрупар і зрабілі электрычнае асвятленне²¹⁰. Пры канцы лютага

1938 г. на гэтай коўзанцы адбыўся выпадак, пра які шмат пісалі розныя газеты: «Два сямігадовыя хлопцы каталіся на коўзанцы гімназіі піяраў. Адзін з іх, Жаброўскі, упаў у палонку і пачаў танец, другі сямігадовы хлопец – Пятнуць з рызыкай для собскага жыцця выцягнуў тапельца з вады»²¹¹.

У лютым 1938 г. кіраўніцтва Купецкай гімназіі правяло сустрэчу з кіраўнікамі прадпрыемстваў горада з мэтай наладжвання супрацоўніцтва вучняў выпускных класаў гімназіі з прадпрыемствамі горада²¹².

20 і 21 траўня 1938 г. у Купецкай гімназіі адбыўся сход кіраўнікоў адукацыі Віленскай акругі, тут гасцявалі дырэктары і настаўнікі школ²¹³.

Паведамлялася, што ў першыя дні чэрвеня вучні 4-га класа Купецкай гімназіі ў Лідзе на два тыдні паедуць у Гдыню, дзе «моладзь будзе праходзіць практыку ва ўправе Цэнтральнай Прамысловай акругі Гдыні»²¹⁴.

А 23 траўня 1938 г. адбыліся выпускныя экзамены апошняга класа гімназіі. «Скончылі гімназію 20 вучняў і вучаніц: Бедраўскі, Гербядзёўская, Ілютовіч, Іваноўскі, Яхніс, Камянецкая, Клышэйка, Малахоўская, Міцкінеўскі, Нарушэвіч, Прасмыцкі, Савонь, Шварцбрам, Урбановіч, Воранава, Урублеўская, Прус, Манякоўская, Здановіч»²¹⁵.

Летам 1938 г. каля станцыі Нёман з 17 ліпеня адбылося ўрачыстае адкрыццё вучнёўскага лагера. Яно пачалося з набажэнства, якое правёў рэктар калегіума піяраў ксёндз Клеменс Чабаноўскі. Газеты пісалі, што «сярод іншага ў праграме лагера – апека над дзецьмі ваколільных вёсак. Карыстаючыся побытам на пляжы вялікай колькасці лідзян, кіраўніцтва лагера зладзіла дансінг у мясцовым казіно»²¹⁶. Дарэчы, станцыя Нёман (вёска Сялец пад Лідай) была галоўным месцам летняга адпачынку лідзян у той час (глядзі ніжэй). Пакуль вучні адпачывалі, «у Купецкай

²⁰⁴ Słowo. № 323 (4887). 22 listopada 1937.

²⁰⁵ Kurier Wileński. № 333 (4293). 4 grudnia 1937.

²⁰⁶ Kurier Wileński. № 338 (4298). 9 grudnia 1937.

²⁰⁷ Kurier Wileński. № 339 (4299). 10 grudnia 1937.

²⁰⁸ Kurier Wileński. № 340 (4300). 11 grudnia 1937.

²⁰⁹ Kurier Wileński. № 1 (4319). 2 stycznia 1938.

²¹⁰ Kurier Wileński. № 15 (4333). 16 stycznia 1938.

²¹¹ Słowo. № 59 (4983). 1 marca 1938.

²¹² Kurier Wileński. № 38 (4356). 8 lutego 1938.

²¹³ Kurier Wileński. № 137 (4455). 20 maja 1938.

²¹⁴ Kurier Wileński. № 141 (4459). 24 maja 1938.

²¹⁵ Kurier Wileński. № 143 (4461). 26 maja 1938.

²¹⁶ Kurier Wileński. № 197 (4515). 20 lipca 1938.

гімназіі знаходзіўся візітатар [інспектар – Л. Л.] міністэрства, аўтар вялікай колькасці кніг і рэфарматар агульнаадукацыйнай школы Антоні Талонь. Ён рабіў візітацыю Купецкай гімназіі»²¹⁷.

Ад пачатку 1920-х гг. лідскія піяры не мелі пэўнасці з юрыдычнымі правамі на фундаваную раней маёмасць – нерухомасць па вуліцы Сувальскай і фальварак Пастаўшчына каля Ліды²¹⁸. Шмат гадоў ішоў судовы працэс, і гэта дрэнна адбівалася на працы гімназіі і калегіума: «60 % лідскай моладзі пасля заканчэння агульнаадукацыйных школ нават здаўшы экзамены не можа трапіць у гімназію, бо не хапае месцаў. Таму піярская гімназія павялічвае прыём вучняў у першы клас. Праект пабудовы дадатковага гмаху гімназіі і вучэбнай крамы па Сувальскай не могуць дачакацца рэалізацыі ўжо 4 гады. Калі б Найвышэйшы суд зрабіў вырак на карысць піяраў, дык піярская школа ў гэтым годзе была б моцна пашырана. Праект пабудовы гандлёвых крамаў таксама залежыць ад выраку гэтага суду»²¹⁹.

1 верасня 1938 г. пачаўся апошні мірны вучэбны год.

Увосень Таварыства выпускнікоў Гандлёвай школы піяраў у Лідзе прыступіла да арганізацыі спецыялізаванай гандлёвай бібліятэкі. «Жыццё паказала неабходнасць спецыяльнай бібліятэкі для развіцця гандлю і прамысловасці ў горадзе. Управа Таварыства звярнулася ў розныя выдавецтвы па патрэбныя кнігі»²²⁰. Праз некалькі месяцаў у Купецкай гімназіі па адрасе Сувальская, 68 гэтая гандлёвая бібліятэка пачала працаваць²²¹.

У студзені 1939 г. лідскія піяры нарэшце выйгралі судовы працэс: «...няпэўнасць стрымлівала развіццё калегіума і злучаных з ім навучальных устаноў. Генеральная пракуратура разам з Дзяржаўным скарбам пачала працэс аб вывадзе ордэна піяраў з займанага імі месца. Гэты працэс прайшоў праз усе інстанцыі, і на ўсіх узроўнях выракі былі на карысць піяраў. Справа дайшла да

Найвышэйшага Адміністрацыўнага Трыбунала ў Варшаве, які і паставіў кропку ў гэтай справе, пацвердзіўшы правы піяраў на нерухомасць. Лідскія піяры прыступаюць да рэалізацыі даўно акрэсленага плана будаўніцтва пры ўласнай гімназіі сучасных крам, у якіх вучні будуць праходзіць гандлёвую практыку»²²².

Магчыма, у сувязі з перамогай у маёмасным працэсе ўлетку 1939 г. прыватная Купецкая гімназія ў Лідзе атрымала юрыдычныя паўнамоцтвы дзяржаўнай гімназіі, пасля чаго «...гімназія пашырае набор вучняў, бо ў мінулым годзе гімназія не магла ўзяць усіх ахвочых. Будуць пабудаваныя крамы, дзе вучні будуць атрымліваць практычныя веды»²²³.

У тое, апошняе лета існавання Купецкай гімназіі была пераабрана ўправа Таварыства выпускнікоў: «У яго склад увайшлі: прэзідэнт – Юзаф Шчыгло, віцэ-прэзідэнт Казімір Вайцахоўскі, скарбнік – Станіслаў Чашэйка, сакратар – Казімір Мінько, сябры ўправы: Ян Зарэмба, Галіна Катоўская і Ян Клышэйка»²²⁴. Выпускнікі 1939 г. Купецкай гімназіі вырашылі стварыць кааператыў, які павінен быў займацца скупкай адходаў у насельніцтва Лідскага павета: рыззя, ко-стак, металу, макулатуры²²⁵.

Гімназія асаднікаў

Зімой 1938 г. прэса пісала пра недахоп месцаў у лідскіх гімназіях²²⁶. І ўжо ўлетку 1938 г. пачаўся запіс у першы клас новай гімназіі Звязу асаднікаў²²⁷, якая адчынілася ў былым будынку школы № 4 на Слабодцы.

Кіраўніцтва Звязу вырашыла будаваць свой сталы гмах новай прыватнай гімназіі. Першапачаткова пляц для будаўніцтва новай прыватнай гімназіі атрымаў Стралецкі звяз – добраахвотная арганізацыя дапамогі войску²²⁸. Аднак гэты Звяз не змог знайсці неабходнае фінансаванне для будаўніцтва вучэбнай установы.

²¹⁷ Kurier Wileński. № 28 (4704). 28 stycznia 1939.

²¹⁸ Kurier Wileński. № 172 (4848). 24 czerwca 1939.

²¹⁹ Kurier Wileński. № 168 (4844). 20 czerwca 1939.

²²⁰ Kurier Wileński. № 162 (4838). 14 czerwca 1939.

²²¹ Kurier Wileński. № 41 (4359). 11 lutego 1938.

²²² Kurier Wileński. № 175 (4493). 28 czerwca 1938.

²²³ Kurier Wileński. № 321 (4639). 22 listopada 1938.

²¹⁷ Kurier Wileński. № 166 (4484). 19 czerwca 1938.

²¹⁸ Kurier Wileński. № 28 (4704). 28 stycznia 1939.

²¹⁹ Kurier Wileński. № 214 (4532). 6 sierpnia 1938.

²²⁰ Kurier Wileński. № 319 (4637). 20 listopada 1938.

²²¹ Kurier Wileński. № 18 (4694). 18 stycznia 1939.

Увосень 1938 г. газета «Кур'ер Віленскі» пісала: «Ліда будзе новую гімназію. Гімназія, пабудаваная 10 гадоў таму за больш чым 1 000 000 зл., аказалася замалой для горада. У гэтым годзе некалькі сотняў вучняў, здаўшых экзамены, не трапілі ў гімназію. Каб даць магчымасць моладзі атрымаць сярэдняю адукацыю ў Лідзе, Звяз вайсковых асаднікаў адкрыў прыватную гімназію. Зараз гімназія месціцца ў памяшканні былой школы № 4. Гэта памяшканне не адпавядае патрабаванням адукацыйнага працэсу, і таму Звяз звярнуўся да ўладаў з просьбай ахвяраваць пляц пад новы будынак. Гарадская рада ахвяравала вялікі пляц каля Дзяржаўнай гімназіі. Калі справы пойдучь добра, дых хутка горад будзе мець другую агульнаадукацыйную гімназію»²²⁹.

У красавіку 1939 г. на ахвяраваным гарадскімі ўладамі пляцы пад пабудову гімназіі адбылося геалагічнае вывучэнне грунту. Вывучэнне паказала, што новы гмах не запатрабуе занадта моцнага фундаменту. Будову планавалася пачаць у найбліжэйшы час, «новая гімназія будзе будавацца каля існай Дзяржаўнай гімназіі»²³⁰.

У жніўні 1939 г. прэса паведаміла: «Каля гмаху Дзяржаўнай гімназіі і ліцэя вядзецца будаўніцтва новай гімназіі Звязу асаднікаў. Гэта будзе другі школьны будынак вартасцю болей за мільён злотых. Работы часткова фінансуе Фонд Працы. Кіраўніцтва будоўлі знаходзіцца ў руках гарадскога архітэктара інжынера Вацлава Галіка»²³¹. Да пачатку вайны – 1 верасня 1939 г. – паспелі пабудаваць трохі вышэй за першы паверх. Дом быў дабудаваны ў 1949–50 гг. для афіцэраў Савецкай Арміі»²³².

Аўтар артыкула ў сваёй калекцыі мае фотакопію паштоўкі-паведамлення, якую дырэкцыя рассылала сваім вучням. Паштоўка, адпраўленая ад імя «Прыватнай каадукацыйнай гімназіі Звязу асаднікаў, вуліца Белагрудская, 28», нагадвае пра тое, што заняткі ў чарговым навучальным год-

зе (1939–40 гг.) пачнуцца 11 верасня 1939 г., і што да пачатку заняткаў будуць дапушчаны толькі тыя вучні, за якіх на наступныя паўгода будзе выплачана 125 злотых за вучобу і 30 злотых у фонд матэрыялаў для практычных заняткаў і вандровак (разам 155 злотых). Паштоўка была адпраўлена 9 жніўня 1939 г. на адрас: вуліца Шкляная, 30-1, вучню гімназіі Піліпу Касперу.

Школы горада

У 1930-я гады ў горадзе працавала 5 агульнаадукацыйных школ (7-гадовага навучання). У 1937 г. гарадскія ўлады надалі ўсім школам уласныя імёны.

Школа № 1 атрымала назву імя маршала Пілсудскага (дырэктар – Юзаф Міхнеўскі);

Школа № 2 – імя Габрыеля Нарутовіча (дырэктар – Антоні Котанскі, зараз у будынку былых школ № 1 і № 2 знаходзіцца СШ № 1);

Школа № 3 – імя Берка Ёселевіча (Berka Joselewicza), мясцілася каля касцёла піяраў;

Школа № 4 – імя маршала Рыдз-Сміглага (дырэктар Уладзіслаў Даброўны, зараз СШ № 10).

Школа № 5 – імя Людвіка Нарбута (дырэктар Фердынанд Оркуш. Знаходзілася каля паўночнай сцяны замка, будынак не захаваўся).

Планаваная школа № 6 павінна была атрымаць імя Т. Касцюшкі²³³. Гэтую школу пачалі будаваць у 1938 г. па вуліцы Легіяновай (зараз – Клімко)²³⁴. Праз некалькі месяцаў «Кур'ер Віленскі» паведаміў: «Гарадскія ўлады вырашылі пачаць будаўніцтва новага гмаху 7-класнай школы па вуліцы Легіяновай. Акрамя грошай з гарадскога бюджэту на школу пойдучь грошы Фонда Працы і Таварыства дапамогі будоўлі школ»²³⁵.

Таксама мелі планы пабудовы новага гмаху для школы № 5. Каб знайсці месца для будоўлі новай школы імя Л. Нарбута, гарадская рада вылучыла адмысловую камісію. «Пасля таго як будзе вызначана

²²⁹ Kurier Wileński. № 322 (4640). 23 listopada 1938.

²³⁰ Kurier Wileński. № 118 (4794). 30 kwietnia 1939.

²³¹ Kurier Wileński. № 222 (4898). 26 lutego 1939.

²³² Kordasz Jozef. Lida prawdziwa. Olsztyn, 1997. S. 44.

²³³ Kurier Wileński. № 56 (4018). 26 lutego 1937.

²³⁴ Kurier Wileński. № 28 (3990). 29 stycznia 1937.

²³⁵ Kurier Wileński. № 138 (4100). 22 maja 1937.

месца, камісія зоймецца выкупам пляца ва ўласнасць горада. Плануецца ў хуткім часе пачаць будаўніцтва»²³⁶.

22 студзеня 1939 г. у Лідзе адбылося ўрачыстае асвячэнне штандара «агульнаадукацыйнай школы 3-й ступені №–5 імя Людвіка Нарбута. Асвячэнне пачалося з урачыстага набажэнства ў фарным касцёле, у якім бралі ўдзел настаўнікі, бацькоўскі камітэт і прадстаўнікі грамадскіх арганізацый. Потым у зале кінатэатра “Эра” адбылося ўручэнне штандара і прыбіццё яго цвікамі да дрэўка»²³⁷.

Улетку 1937 г. Рамесна-прамысловая школа ў Лідзе была пераназвана ў Дзяржаўную рамесную (механічную) школу. Сталярныя варштаты ліквідаваны, уведзены курсы навук і практычных заняткаў у кавальскіх, слясарных і тэхніка-механічных справах²³⁸.

У верасні 1937 г. паведамлялася, што «будынку Рамеснай (механічнай) школы па вуліцы Сувальскай патрэбны рамонт. Драўляны будынак школы пабудаваны ў 1930 г. і патрабуе сталага дарагога рамонту, бо дрэва точыць грыбок, акрамя гэтага некалькі разоў перарабляліся печы. Розныя рамонтны ўжо каштавалі 60 000 зл., гэтых грошай хапіла б на мураваны будынак амаль такога ж памеру. Можна, лепей, чым ратаваць драўляны будынак ад грыбка, пабудаваць на тым жа месцы новы?»²³⁹.

Увесну 1939 г. дырэцыя Рамеснай школы ў Лідзе арганізавала пры школе курсы кіроўцаў аўтамабіля і матацыкла. На курсах вывучалася тэорыя і даваліся практычныя веды ў галіне аўтамабільнай справы. Дырэцыя школы хацела, каб кожны выпускнік акрамя пасведчання аб адукацыі атрымаў веды ў аўтамабільнай справе і правы кіроўцы. Першы аўтамабільна-матацыклетны курс сабраў 60 слухачоў²⁴⁰.

Пры канцы 1937 г. Звяз настаўнікаў аб’явіў запіс моладзі ў вчэрняю школу. У вчэрняй школе навучэнцы павінны былі вывучаць курс 6-га і 7-га класаў агульнаа-

дукацыйных школ. Запіс праводзіўся ў 5-й школе²⁴¹.

У жніўні 1938 г. паведамлялася пра адкрыццё ў Лідзе Звязам грамадзянскай працы жанчын (Związku Pracy Obywatelskiej Koblet) з новага вучэбнага года Жаночай прафесіянальнай кравецка-бялізнярскай школы (Szkoła Zawodowa Krawiecko-bielizniarska)²⁴². У студзені 1939 г. гарадская рада ўхваліла пастанову аб выдзяленні для Жаночай прафесіянальнай кравецкай школы асобнага будынка, у якім акрамя школы павінен быў знаходзіцца і інтэрнат для вучаніц. «Школе перадалі гмах па вуліцы Камерцыйнай, дзе раней быў карны аддзел акруговага суда»²⁴³.

Курсы, гурткі

У лютым 1937 г. у «Доме горада Ліда» на вул. Мацкевіча, 11 пачалі працаваць курсы кіроўцаў матацыкла, вучоба працягвалася палову месяца па аўторках, чацвяргах і суботах з 18.00 да 20.00, наведвальнікі плацілі за поўны курс навучання 60 зл. У тым жа будынку таксама адчыніліся курсы для кіроўцаў аўтамабіляў, вучоба праводзілася штодзённа, акрамя суботы і нядзелі, з 20.30 да 22.00, плата – 90 злотых²⁴⁴. Падобныя курсы ў горадзе стала працавалі пры розных арганізацыях.

У 1937 г. недалёка ад Ліды праходзіў летні лагер, дзе сабраліся добраахвотнікі, каб атрымаць практычныя навыкі пілатажу планёра²⁴⁵. У Лідзе працаваў гурток планерызму і парашутнай справы: «15 студзеня 1938 г. у памяшканні Звязу цывільных працаўнікоў лідскага аэрадрома адбылося ўрачыстае адкрыццё пятага тэарэтычнага курсу планерызму і парашутнай справы. Гэтыя курсы праводзіць мясцовы гурток планерызму пры Таварыстве падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP), якія ўзначальвае знаны інструктар планерызму інжынер Міхал Багатыроў. Гурток планерызму ў Лідзе таксама займаецца выхаваннем моладзі і авіямадэлізмам»²⁴⁶. Гурток Багатырова наведвалі 70 чалавек.

²³⁶ Kurier Wileński. № 22 (4698). 22 stycznia 1939.

²³⁷ Kurier Wileński. № 24 (4700). 24 stycznia 1939.

²³⁸ Kurier Wileński. № 170 (4132). 23 czerwca 1937.

²³⁹ Kurier Wileński. № 248 (4211). 9 września 1937.

²⁴⁰ Kurier Wileński. № 76 (4752). 17 marca 1939.

²⁴¹ Kurier Wileński. № 308 (4268). 9 listopada 1937.

²⁴² Kurier Wileński. № 227 (4544). 20 sierpnia 1938.

²⁴³ Kurier Wileński. № 18 (4694). 18 stycznia 1939.

²⁴⁴ Kurier Wileński. № 57 (4019). 27 lutego 1937.

²⁴⁵ Kurier Wileński. № 173 (4737). 25 czerwca 1937.

²⁴⁶ Kurier Wileński. № 18 (4335). 18 stycznia 1938.

На пачатку 1939 г. у Лідзе адчыніліся 3-месячныя курсы радыё-тэлеграфістаў²⁴⁷.

Адным з самых сур'ёзных дасягненняў П Рэчы Паспалітай стала адбудова сістэмы адукацыі. За няпоўныя 20 гадоў утрая скараціўся лік непісьменных, пры гэтым паменшыліся адрозненні паміж асобнымі рэгіёнамі краіны, бо ў больш адсталых усходніх рэгіёнах гэты працэс развіваўся значна хутчэй. За 20 міжваенных гадоў узрос лік людзей з вышэйшай адукацыяй, а шэрагі інтэлігенцыі, якая культывавала шляхецкія традыцыі, папаўняліся выхадцамі з сялян і меней заможных пластоў гарадскога насельніцтва. Узнавіў працу зачынены царскімі ўладамі пасля паўстання 1831 г. універсітэт імя Стэфана Баторыя ў Вільні, які працягваў традыцыі Віленскай акадэміі ВКЛ, тут вучылася шмат лідзянаў.

Багатыроў Міхаіл, лётчык-інжынер (1887–1964) нарадзіўся ў Вільні. Лётную кар'еру пачаў у 1908 г. у наветраплавальных частках. Афіцэр царскай арміі інжынер Міхаіл Багатыроў пабудоваў у 1910 г. у Меньках каля Беластока самалёт па схеме «качка», які атрымаў назву «Качка Надзея», тады ж прадставіў увазе публікі ў Пецярбург у планёр уласнай канструкцыі. У гэтым жа годзе прыняў удзел у рэкординным палёце наветранага шара з Гатчыны над Пецярбургам да ўзбярэжжа Беллага мора (950 км).

Доўгі час прымаў актыўны ўдзел у працы аэра-і аўтамабільнага клубаў. У 1913 г. выкладаў тактыку наветранага флоту афіцэрам Генеральнага Штаба.

У 1915 быў лётчыкам Асавецкай цвердзі. Потым займаў пасады начальніка школ механікаў, аэрафатаграфіі і авіямайстэрняў, якія абслугоўвалі ўвесь рускі Заходні фронт і. г.д. Уганараваны шматлікімі ўзнагародамі часоў Першай сусветнай вайны.

З 1918 г. працаваў у польскай прамысловасці. У 1920-х гг. гадах жыў у Познані, быў канструктарам самалётаў на фабрыцы «Самалёт». У 1925 г. сканструяваў планёр «Мядзведзь» («Mis»). Ён заняў першае месца на II Усяпольскім конкурсе планёраў. Для гэтага ж конкурсу пад кіраўніцтвам М. Багатырова быў пабудаваны і планёр «Матылёк» («Motyl»). Адным з першых пачаў распрацоўваць турбарэактыўныя авіяцыйныя рухавікі.

²⁴⁷ Kurier Wileński. № 18 (4726). 19 lutego 1938.

У 1930-я гг. жыў у Лідзе па вуліцы 3-га Мая, 50, працаваў у 5-м авіяцыйным палку. Аўтар шэрагу патэнтаў у галіне авіяцыі, напрыклад, 24 лютага 1939 г. ён, як жыхар Ліды, атрымаў патэнт на прыстасаванне для навучання парашутыстаў.

У часы II сусветнай вайны ваяваў у Англіі.

Ахова здароўя

Пры канцы 1930-х гг. у Лідзе працавалі дзве бальніцы, якія сумарна мелі 105 ложкаў, насельніцтва абслугоўвалі 27 лекараў (11 тэрапеўтаў, 1 хірург, 2 акулісты, 1 псіхіятр, 2 педыятры і 10 лекараў іншых спецыялізацый)²⁴⁸.

У 1937 г. было вырашана на яшчэ спраўных старых падмурках яўрэйскага шпітэля дабудаваць другі паверх і такім чынам значна павялічыць колькасць шпітальных ложкаў²⁴⁹. Пасля надбудовы, на пачатку 1939 г., у Лідскім яўрэйскім шпітэлі пачаў працаваць аддзел гінекалогіі на 20 ложкаў²⁵⁰.

Да 1937 г. у горадзе была паліклініка (Ośrodek zdrowia), якую ўтрымлівалі павятовыя ўлады. Тут працавалі адзін лекар, медсястра і вартаўнік, меліся наступныя аддзелы: агульны, сухотаў, венерычны і акуліста. На прыёме хворых розныя дактары працавалі ў адным пакоі, але ў розныя гадзіны. Аднак паліклініка не карысталася вялікай павагай, і бывала так, што нават у працоўныя дні (па выхадных паліклініка не працавала) тут нікога не было. Таксама ў горадзе вельмі не хапала сапраўднай амбулаторыі, а ў той, якая існавала, на палову стаўкі працавала толькі адзіная лекарка Меер (яна таксама працавала і школьным лекарам), таму амбулаторыя не магла выконваць свае функцыі.

Не дзіўна, што пры такім стане рэчаў адзіным месцам, дзе людзі ў любы час маглі атрымаць кваліфікаваную дапамогу, быў гарадскі шпіталь. Там заўжды знаходзіўся дзяжурны лекар, і таму заўжды можна было атрымаць медычную дапамогу: «Дзяржаўны шпіталь з галоўным лекарам Казубоўскім для Ліды і Лідчыны (і нават для больш далёкіх месцаў, напры-

²⁴⁸ Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 138, 141.

²⁴⁹ Kurier Wileński. № 233 (4196). 25 sierpnia 1937.

²⁵⁰ Kurier Wileński. № 11 (4687). 11 stycznia 1939.

клад, сюды прывозяць хворых нават з ваяводскага Навагрудка і іншых гарадоў) ёсць адзіным медыцынскім цэнтрам. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова толькі прыйсці сюды ў любы дзень і пабачыць тлумы хворых, якія чакаюць дапамогі ў пачакальнях і нават у калідорах. Пры тым, што ў паліклініку ніхто не ідзе»²⁵¹.

Лідскі шпіталь, пабудаваны ў 1922 г., быў стала перапоўнены²⁵². На 60 штатных месцах фактычна заўжды ўтрымлівалася 85 і болей хворых, калідоры былі застаўлены ложкамі. Тры лекары, якія працавалі ў шпіталі (галоўны лекар і ардынатар мелі восьмую службовую ступень, трэцім доктарам быў бясплатны практыкант), перагружаны працай. Акрамя сталай працы кожны дзень праводзілася 3–6 аперацый, часта вельмі складаных: «У дзень, калі тут быў аўтар артыкула, былі зроблены аперацыі: на матцы, апендыцыт, заварту кішок і выдаленне пухліны. Пры гэтым па калідорах немагчыма было прайсці ад вялікай колькасці хворых людзей, якіх таксама неабходна было прыняць... Цяжка ўявіць сабе, што ў такім горадзе, як Ліда, няма хуткай дапамогі, і, калі гэта патрэбна, яе выклікаюць з Вільні»²⁵³.

Пры канцы 1937 г. Лідскі аддзел Чырвонага Крыжа атрымаў санітарны аўтамабіль для перавозкі хворых²⁵⁴.

У Лідзе трэба было будаваць вялікую паліклініку. Ужо ў 1937 г. прэса паведаміла, што паліклініка пачне будавацца ў 1938 г. на Выгане. Новы будынак павінен быў каштаваць 150 000 злотых²⁵⁵. Каля карпусоў гарадскога шпіталя ўлады прадалі пляц коштам 19 000 зл. На пачатку 1938 г. стала вядома, што фінансаваць будову часткова будзе Фонд працы, а часткова Міністэрства аховы здароўя і сацыяльнай апекі. «Паліклініка будзе будавацца з улікам апошніх патрабаванняў гігіены і будзе разлічана таксама для газавай атакі падчас вайны»²⁵⁶.

Улетку 1938 г. газета «Слова» пісала:

²⁵¹ Kurier Wileński. № 89 (4051). 2 kwietnia 1937.

²⁵² Пасля ўсіх перабудоў будынак існуе і зараз.

²⁵³ Kurier Wileński. № 89 (4051). 2 kwietnia 1937.

²⁵⁴ Kurier Wileński. № 290 (4250). 21 października 1937.

²⁵⁵ Kurier Wileński. № 347 (4307). 18 grudnia 1937.

²⁵⁶ Kurier Wileński. № 317 (4635). 18 listopada 1938.

«Ініцыятыва ваяводскіх уладаў пачаць пабудову гмаху паліклінікі ў Лідзе знайшла падтрымку ў гарадскіх уладаў, якія выдзелілі на гэтыя мэты 20 000 зл. Такую ж суму даў і Фонд Працы, і гэта толькі першы ўнёсак Фонду. Кошт будынка – 140 000 злотых. Новы будынак праектуецца з улікам апошніх патрабаванняў гігіены і будзе мець самае сучаснае абсталяванне – рэнтгенаўскі апарат і кварцавыя лямпы. У новай паліклініцы будуць аддзелы: афтальмалагічны, венералогіі, сухотны. Паліклініка павінна была абслугоўваць горад і пяць вясковых гмін каля Ліды»²⁵⁷. Тады ж «Кур’ер Віленскі» пісаў, што «міністр Касцялкоўскі²⁵⁸ акрамя іншага, цікавіўся станам медыцыны ў горадзе. Ён ухваліў праект гмаху новай паліклінікі, якая пачынае будавацца, і асігнаваў на гэтыя мэты 20 000 зл. з Фонду Працы»²⁵⁹.

Увосень 1938 г. прэса паведаміла, што будаўніцтва паліклінікі «рухаецца з кожным днём»²⁶⁰.

Галоўнай падзеяй 1938 г. у сферы аховы здароўя было адкрыццё новага шпітальнага эпідэмічнага корпуса, аб чым будзе расказана ніжэй у главе пра функцыяналізм.

У снежні прэса паведаміла, што шматгадовы дырэктар дзяржаўнага шпіталя, «выбітны грамадскі дзеяч» Стэфан Казубоўскі пайшоў на пенсію²⁶¹. У ліпені 1939 г. Казубоўскі ўзнагароджваецца Залатым крыжам Заслугі²⁶².

Увесну «Кур’ер Віленскі» пісаў пра стан аптэчнай справы ў горадзе: «Праз рост Ліды існаў ў цэнтры горада аптэкі не могуць забяспечыць лекамі ўсіх хворых. На Слабодцы існуе аптэчны склад, але праз статут гэтая ўстанова можа гандляваць толькі самымі неабходнымі лекамі. Таму пачалася падрыхтоўка да адкрыцця ў горадзе чацвёртай аптэкі»²⁶³.

²⁵⁷ Słowo. № 205 (5129). 28 lipca 1938.

²⁵⁸ Мар’ян Зындрам-Касцялкоўскі (Marian Zyndram-Koscialkowski) у 1935–36 гг. прэм’ер-міністр Польшчы, у 1936–39 гг. міністр працы і сацыяльнага забеспячэння.

²⁵⁹ Kurier Wileński. № 208 (4526). 31 lipca 1938.

²⁶⁰ Kurier Wileński. № 317 (4635). 18 listopada 1938.

²⁶¹ Kurier Wileński. № 11 (4687). 11 stycznia 1939.

²⁶² Kurier Wileński. № 196 (4872). 18 lipca 1939.

²⁶³ Kurier Wileński. № 109 (4785). 21 kwietnia 1939.

Паліклініку па вуліцы Нарутовіча да 1939 г. пабудаваць не паспелі, але ў ліпені 1939 г. ужо былі аб'яўлены таргі на выкананне ў будынку паліклінікі работ па мантажы сістэм ацяплення, каналізацыі, водаправода²⁶⁴, што кажа пра тое, што будаўніцтва гмаху падыходзіла да канца. Верагодна, пасля пера- і дабудовы тут зараз знаходзіцца гарадская санстанцыя.

І пры канцы трохі з артыкула 1937 г. у «Кур'еры Віленскім» пад назвай «Прадмесце Ліды пад акупацыяй вар'ятаў», у якім паведамляецца пра цікавыя варункі ўтрымання псіхічна хворых у Лідзе: «Перад 1935 г. тут [на поўначы Ліды, каля Малэкаўшчыны – Л. Л.] была ўстанова для псіхічна хворых, якую трымаў Ліўшыц. А пасля закрыцця гэтай установы з'явіліся праблемы. У 1936 г. тут паўстала таварыства, якое апекавалася над гэтымі хворымі людзьмі: установа Ліўшыца была ліквідавана, а вар'ятаў, якіх яна ўтрымлівала, падзялілі паміж чальцамі таварыства, якія і апекаваліся над імі. 30–40 вар'ятаў, якіх пасялілі на тэрыторыі ў некалькі кіламетраў і па неабходнасці дазволілі вольна гуляць, надаюць гэтай ваколіцы спецыфічна адмоўны характар, з гэтай пары Малэкаўшчына і вёскі вакол яе займелі досыць непрыемны статус у меркаваннях лідзян. Вядома ж, сустрэць вар'ята на дарозе – не надта прыемная рэч. Некалькі месяцаў таму адбылося забойства Стэфановіча з Малэкаўшчыны. Стэфановіч – член таварыства, трымаў у сябе аднаго вар'ята, чалавека звычайна спакойнага... Аднак неяк, працуючы разам з гаспадаром у стадоле... хворы, не перастаючы быць спакойным, ударыў Стэфановіча граблямі па галаве, ад чаго той хутка памёр, а вар'ят ужо праз некалькі дзён зноў пасвіў быдла ў ваколіцах... На дарогах адбываюцца выпадкі збіцця вар'ятамі выпадковых людзей, напады на жанчын і дзяцей. Некаторыя вар'яты б'юць сваіх гаспадароў ці гаспадынь... За ўтрыманне і апеку над адным вар'ятам гарадская ўправа ці сваякі плацяць 50 злотых штотысяч. Відавочна, што ўтрыманне, напрыклад, 2 хворых дае гаспадару на вёсцы, які і так мае сродкі для жыцця, надта добры дадатак к сямейнаму

даходу, таму шмат ахвочых займацца гэтай справай... Можна, варта адсунуць калонію вар'ятаў далей ад горада, вызваліўшы такім чынам прыгожыя мясціны ад іх акупацыі?»²⁶⁵.

Казубоўскі Стэфан Стэфанавіч (*Stefan Kozubowski 1874–1961*), галоўны лекар лідскай бальніцы ў 1921–39 гг. Род Казубоўскіх паходзіў з Міншчыны. У 1895 г. Стэфан скончыў Мінскую класічную гімназію і паступіў у Імператарскую вайсковую медыцынскую акадэмію ў Санкт-Пецярбургу, якую скончыў ў 1901 г. Як вайсковы медык служыў на мяжы з Персіяй, у 1902 г. вярнуўся ў Пецярбург, але праз некалькі месяцаў пачалася руска-японская вайна, і ён быў прызначаны ў дзейную армію на Далёкі Усход. У 1906 г. вяртаецца ў Пецярбург, дзе спецыялізуецца ў якасці хірурга і гінеколага. У 1907 г. вяртаецца ў родны Мінск, працуе ў губернскім шпіталі. У 1908 г. атрымлівае ў Пецярбургу ступень доктара медыцыны. У 1909 г. узначальвае шпіталь у Баранавічах. З 1913 г. зноў у Мінску – ардынатар хірургіі і гінекалогіі губернскага шпіталя. У 1914 г. мабілізаваны ў войска вайсковым лекарам, уздымаецца да кіраўніка хірургічнай службы дывізіі. У 1917 г. звальняецца і ўзначальвае аддзел хірургіі і гінекалогіі Мінскага губернскага шпіталя. З 1920 г. на службе ў польскім войску, 1 ліпеня 1921 г. у чыне маёра пайшоў у запас і пераехаў жыць у Ліду, дзе адразу ўзначаліў толькі што пабудаваны дзяржаўны павятовы шпіталь.

У Лідзе жыў па вуліцы капітана Мяніцкага (раней – Палеская), потым – па Сыракомлі, пазней – па вуліцы Сувальскай (паміж Школьнай і рынкам). У 1930 г. на вузлу вуліц Фалькоўскага і Школьнай будзе свой дом з прыватным медычным кабінетам. Тут, дзіцем, у яго прыватна лячыўся цесць аўтара, які расказваў праз шмат гадоў пра «цудоўнага доктара Казубоўскага». Дом Казубоўскага існаваў да канца 1990-х гг., у ім доўгі час знаходзілася гарадская фатаграфія.

Быў узнагароджаны Срэбным і Залатым крыжамі Заслугі.

У 1939 г. пайшоў на пенсію, але ўвосень 1939 г., каб было з чаго жыць, быў змушаны вярнуцца да працы, працаваў у шпіталі, які да 1939 г. быў яўрэйскім, і ў паліклініцы.

У чэрвені 1941 г. падчас налёту нямецкай авіяцыі на горад была цяжка паранена ягоная жонка Людвіка, а дом часткова парушаны. Жыў у сябра, выкладчыка гімназіі Станіслава Руткоўскага па вуліцы Касцюшкі, 22, а потым па вуліцы 11 Лістапада, 18. У 1945 г. з'ехаў у Польшчу і стаў жыць у Быдгашчы, працаваў лекарам у доме

²⁶⁴ Slowo. № 195 (5477). 18 lipca 1939.

²⁶⁵ Kurier Wileński. № 186 (4149). 9 lipca 1937.

састарэлых, другі раз пайшоў на пенсію толькі ў 1957 г. ва ўзросце 83 гадоў.

Памёр 31 кастрычніка 1961 г., пахаваны на Цэнтральных могілках «Srebrzysko» ў Гданьску.

Рэлігійнае жыццё

Касцёл стала арганізоўваў пілігрымкі парафіян у Вільню. Напрыклад, улетку 1936 г. 1 400 чалавек з Ліды наведвалі Восструю Брамун і могілкі на Росах, магілу маці і сэрца маршала Пілсудскага, частка лідзян наведала таксама Кальварыю²⁶⁶. У наступным нумары газета ўдакладніла, што ў пілігрымцы ўдзельнічала 1 590 лідзян і 4 ксяндзы²⁶⁷.

Пра прызначэнне пробашча новай парафіі новапабудаванага касцёла на Слабодцы Вінцэнта Лабана паведамлялася ў чэрвені 1937 г.²⁶⁸ Пры канцы таго ж года прэса пісала, што парафіяне касцёла на Слабодцы плануець пачаць пабудову новага, мураванага касцёла. «Слабодка, раней самы бедны раён горада, у апошнія гады пачаў хутка развівацца ў гандлёвым і гаспадарчым сэнсах. Драўляны касцёл ужо не можа змясціць усіх парафіян»²⁶⁹. Мураваны касцёл быў тут пабудаваны толькі на пачатку XXI ст.

На пачатку сакавіка для святкавання свята «Казюкі» заўжды арганізоўваўся адмысловы цягнік з Ліды на Вільню. У 1938 г. для праезду на Казюкі ў абодва бакі трэба было заплаціць за квітку 3 злотыя, цягнік адыходзіў у Вільню 3 сакавіка ў 12.00 і адпраўляўся ў бок Ліды з віленскага вакзала 4 сакавіка ў 14.27²⁷⁰. На Казюкі ў Вільню звычайна выязджалі тысячы лідзян.

Гараджане памяталі пра ксяндза Фалькоўскага, забітага царскімі ўладамі падчас паўстання 1863 г. Напрыклад, у лютым 1936 г. 86 лідскіх харцараў наведалі магілу ксяндза на Выгане²⁷¹. У чэрвені 1938 г. у фарным касцёле адбылася імша ў памяць 75-хугодкаў смерці героя паўстання 1863 г. ксяндза Фалькоўскага²⁷².

Які кожны год, 14, 15, 16 верасня 1938 г. у фарным касцёле адбываліся парафіяльныя ўрачыстасці, і на плошчы Славы каля касцёла праходзіў традыцыйны кірмаш²⁷³.

З 6 жніўня 1936 г. на Лідчыне тры дні знаходзіўся віленскі арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, за гэты час ён наведваў большасць рыма-каталіцкіх парафій павета²⁷⁴.

2 і 3 кастрычніка 1938 г. у Лідзе праходзіў III кангрэс ордэна францішканаў, у ім прынялі ўдзел дэлегацыі з 48 парафій²⁷⁵.

26 сакавіка 1939 г. шырока святкавалася 40-годдзе душпастырскай працы ксяндза-каноніка, лідскага дэкана Гіпаліта Баярунца. Адбылося ўрачыстае набажэнства ў фарным касцёле, васілішскі ксёндз-дэкан Ігнат Цэраскі сказаў вялікае казанне і падарыў юбіляру 400 злотых, сабраных лідскім грамадствам²⁷⁶.

Прэса амаль што не паведамляла пра жыццё іншых, акрамя каталіцкай, канфесій. У 1936 г. кансерватыўная газета «Слова» напісала, што «секта баптыстаў не мела вынікаў у Віленска-Троцкім павеце, яны страцілі тут 3 дамы малітвы... Сектанты перанеслі сваю дзейнасць на тэрыторыю Лідскага і Гарадзенскага паветаў, дзе зараз знаходзяцца адмысловыя дэлегаты гэтай секты»²⁷⁷. І ўжо ўлетку 1937 г. паведамлялася пра «хрост баптыстаў. Каля вёскі Навапрудцы адбылася цырымонія хросту асоб, новапрысталых да секты баптыстаў»²⁷⁸.

Кінатэатры горада

Галоўным месцам культурнага адпачынку гараджан былі кінатэатры.

У 1932 г. пажар знішчыў кінатэатр «Нірвана» і суседнія дамы. Пасля адбудовы паўстаў новы кінатэатр «Эра». Пры канцы 1930-х гг. Ліда мела кінатэатры: «Эдысан» (адчынены перад 1-й сусветнай вайной), «Эру» і «Маленькае», усе знаходзіліся на Сувальскай вуліцы²⁷⁹. У той час кіно было

²⁷³ Kurier Wileński. № 251 (4570). 14 września 1938.

²⁷⁴ Kurier Wileński. № 216 (3817). 8 sierpnia 1936.

²⁷⁵ Słowo. № 265 (5189). 27 września 1938.

²⁷⁶ Kurier Wileński. № 87 (4763). 28 marca 1939.

²⁷⁷ Słowo. № 221 (4427). 13 sierpnia 1936.

²⁷⁸ Kurier Wileński. № 171 (4133). 24 sierpnia 1937.

²⁷⁹ Уладальнікам кінатэатра «Эдысон» быў Самуэль Левін, «Эры» – Тамашэвіч, «Маленькага» – Яблонскі.

²⁶⁶ Kurier Wileński. № 172 (3773). 24 czerwca 1936.

²⁶⁷ Kurier Wileński. № 173 (3774). 25 czerwca 1936.

²⁶⁸ Kurier Wileński. № 151 (4113). 2 czerwca 1937.

²⁶⁹ Kurier Wileński. № 282 (4242). 13 października 1937.

²⁷⁰ Kurier Wileński. № 48 (4366). 18 czerwca 1938.

²⁷¹ Słowo. № 33 (4250). 3 lutego 1936.

²⁷² Kurier Wileński. № 175 (4493). 28 czerwca 1938.

для жыхароў Ліды галоўным месцам адпачынку і важнай культурнай з’явай. У рэпертуары пераважалі камедыі, але былі і сур’ёзныя карціны.

Кінатэатры «Эра» і «Эдысан» былі ў цэнтры горада, «Маленькае» – каля касцёла піяраў. На пачатку 1937 г. кінатэатр «Маленькае» (Сувальская, 74) быў зачынены, і Скарбовая ўправа налажыла секвестр на яго мэблю²⁸⁰.

Кінатэатр «Эдысан» меў балкон і буфет. Паказу фільмаў звычайна папярэднічала надпраграма (часопіс) ПТА (Польскага тэлеграфнага агенцтва). А вячэрнім сеансам нярэдка папярэднічала рэвю (кінаагляд). У «Эдысане» паказвалі «лепшыя фільмы нашага часу з моцным гукам», праграмы мяняліся прыблізна штотыдзень. Напрыклад, у акрэсе 12 сакавіка – 8 красавіка 1939 г. на экране гэтага кінатэатра паказваліся фільмы: «Тыран», «Вязніца без кратаў», «Каханне ў джунглях», «Таямніца Чырвонага мора»²⁸¹.

Уладзіслаў Нарушэвіч у сваіх мемуарах пераказваў сапраўдную анекдатычную гісторыю з 30-х гадоў. Нейкі селянін з жонкай пасля ўдалага гандлёвага дня пайшлі ў кінатэатр «Эдысан». Месцы занялі на балконе ў бакавым крыле, блізка да экрана. Ішоў крымінальны фільм, у галоўны момант забівалі багатую, маладую і прыгожую жанчыну. У момант забойства жанчына была занятая чытаннем і не бачыла бандыта, які набліжаўся да яе. Калі ён ужо быў блізка каля ахвяры, жонка ўхапіла мужа за руку і пачала голасна крычаць: «Кінь у бандыта ботам, бо заб’е!». Селянін выканаў загад, і, зняўшы бот, кінуў яго ў экран, экран парваўся, у кінатэатры пачалася паніка²⁸².

Прэса паведамляла, што ўлетку 1937 г. ненавязаны конь з возам, пакінуты жыхаром вёскі Мастоўшчына Станіславам Снацкім пасвіцца на вуліцы Сувальскай, выбіў шыбу ў кінатэатры «Эдысан»²⁸³.

Школьная моладзь мела праблемы з вячэрнімі сеансамі, бо настаўнікі не дазвалялі моладзі паказацца на вуліцы без дарослых пасля 20 гадзін, тым больш хадзіць у кіно на вячэрнія сеансы. Толькі некаторыя смельчакі ішлі на рызыку напароцца на дзяжурнага настаўніка. Таму, каб патрапіць на вячэрні сеанс, некаторыя зухі апрадаліся як дарослыя²⁸⁴.

Месцы ў кінатэатрах не нумараваліся, купіўшы білет, пры жаданні можна было застацца ў глядзельнай зале на некалькі сеансаў. У кінатэатрах, акрамя паказу кінафільмаў, арганізоўваліся тэатральныя пастаноўкі вандроўных труп, ладзіліся танцавальныя вечары, дабрачынныя мерапрыемствы, балі-маскарады і г.д., у якіх магло прымаць удзел да 500 чалавек.

Міжваенныя кінатэатры былі сапраўднымі цэнтрамі не толькі культурнага, але і грамадска-палітычнага жыцця. Уладальнікі кінатэатраў абавязаны былі прадстаўляць глядзельныя залы па зніжанай цане ці бясплатна для сходаў разнастайных грамадскіх палітычных арганізацый, таварыстваў, партый і г.д., напрыклад, у 1936 г. падчас знакамітай забастоўкі кінатэатр «Эра» выкарыстоўваўся для сходаў і мітынгаў рабочага актыву²⁸⁵. А 2 траўня 1937 г. у кінатэатры «Эдысан» у межах Тыдня асветы працоўных была прачытана лекцыя пра шубраўцаў²⁸⁶ і інтэлектуальныя рухі ў Вільні першай паловы XIX ст.²⁸⁷

У кінатэатрах стала праводзіліся гастролі тэатральных труп, напрыклад, 20 жніўня 1936 г. у кінатэатры «Эра» выступіла знакамітая труппа Віленскага гарадскога тэатра, гралася лёгкая эратычная камедыя ў 3-х актах «Каханне ўжо не ў модзе» («Miłość już nie w modzie») ²⁸⁸. На

²⁸⁴ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 81.

²⁸⁵ Загідулін А. М. Ліда і Лідчына ў складзе II Рэчы Паспалітай (1921–1939 гг.) // Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспуб. навуц.-практ. канф. (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 135.

²⁸⁶ Шубраўцы, сябры літаратурна-грамадскага таварыства ліберальна-асветніцкага кірунку, якое існавала ў Вільні ў 1817–1822.

²⁸⁷ Kurier Wileński. № 119 (4081). 2 maja 1937.

²⁸⁸ Słowo. № 223 (4429). 15 sierpnia 1936.

²⁸⁰ Kurier Wileński. № 86 (4048). 30 marca 1937.

²⁸¹ Цехановіч Лех. Незабыўная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі Летанісец. № 4 (32). 2005. С. 31.

²⁸² Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 58.

²⁸³ Kurier Wileński. № 213 (4176). 5 sierpnia 1937.

пачатку 1937 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «...у Лідзе працуюць 3 кінатэатры: два меншых і адзін пад назвай “Эра” з вялікай залай на 750 месцаў. Калі ў Ліду завітвае вязны віленскі тэатр ці ансамбль “Рэдута” з новым рэпертуарам – зала кінатэатра бывае нават перапоўнена публікай. Санітарныя нормы патрабуюць, каб у такім месцах былі публічныя туалеты, а ў гэтым кінатэатры туалеты ад пачатку ягонай эксплуатацыі заўжды “на рамонце”. Такія адносіны кіраўніка кінатэатра “Эра” Тамашэвіча да санітарных нормаў не могуць не дзівіць грамадскасць. Трэба нарэшце, каб ён адказаў, калі закончыцца гэты вечны рамонт туалетаў?»²⁸⁹. Праз некалькі нумароў дырэкцыя кінатэатра адказала рэдакцыі: «Рамонт туалетаў даўно закончаны, але праз маразы размёрзліся водаправодныя трубы, і туалеты былі зачынены. Аднак падчас гастролей тэатральных труп туалеты былі чынныя. Зараз туалеты таксама працуюць»²⁹⁰. У тым жа нумары друкуецца аб'ява аб гастролях з 1 сакавіка 1937 г. віленскага тэатра пад кіраўніцтвам вядомай артысткі і заснавальніцы тэатра Ніны Младзеёўскай-Шчуркевіч: «У кінатэатры “Эра” ў 16 гадзін будзе паказана камедыя Стэфана Кедрынскага “Замужняя панна”, у 20.30 – п'еса Самерсета Маэма “Святы прамень”»²⁹¹.

Трэба адзначыць, што ў другой палове 1930-х гг. славы тэатр «Рэдута»²⁹² шмат разоў на год выступаў у кінатэатры «Эра».

У красавіку 1937 г. стараста Міклашэўскі падчас прыватнага прагляду кіно ў кінатэатры «Эдысан» асабіста пераканаўся, што тут паказваўся няўзгоднены з старостам і недазволены для моладзі фільм, а моладзь якраз і складала большасць гледачоў на гэтым сеансе. Стараста прыцягнуў гаспадара кінатэатра да адміністрацыйнай адказнасці, і ў выніку той быў аштрафаваны на 30 злотых. У

тую ж вясну, у красавіку, вязны віленскі тэатр паказваў у «Эры» камедыю Якуба Дэвала «Стэфак» і камедыю Стэфана Кянджынскага «Стары кавалер»²⁹³. А ў траўні варшаўскія артысты ў кінатэатры «Эра» паказалі тэатральную камедыю «Цётка Караля», у ролі цёткі выступіў знакаміты кінаартыст таго часу Яўген Бадо²⁹⁴. Пра выступ у «Эры» ў камедыі «Цётка Караля» занага Яўгена Бадо²⁹⁵ пісаў адзін з гледачоў, былы лідзянін Уладзіслаў Нарушэвіч: «Запомніў яго аднак не ў гэтай, тытульнай для яго ролі, а падчас шпацыру па Сувальскай у таварыстве асыстуючых яму асобаў. Паводзіў сабе вельмі свабод-

²⁸⁹ Kurier Wileński. № 104 (4066). 17 kwietnia 1937.

²⁹⁴ Kurier Wileński. № 132 (4450). 15 maja 1938.

²⁹⁵ З 1917 г. пачаў выступаць у якасці спевака і танцора на сцэне Пазнаньскага, а з 1919 г. – Варшаўскага рэвю ў вядомых сталічных кабэрэ. У 1925 дэбютаваў у кіно, зняўшыся ў фільме «Rywale», і з гэтага моманту ён пачаў заваёўваць у гледачоў велізарную папулярнасць. Усяго Бадо выканаў ролі ў больш чым 30 фільмах. Выступаў на экране ў ролі герояў-палюбоўнікаў, здымаўся ў трагічных, камедыйных і музычных фільмах. Стаў зоркай польскага кіно міжваеннага перыяду. Валодаючы добрым голасам, часта спяваў у фільмах, і яго песні адразу становіліся шлягерамі. У 1932 г. ён атрымаў тытул неафіцыйнага караля польскіх акцёраў, а ў 1936 г. – караля стылю. У 1938 г. Бадо быў узнагароджаны Залатым крыжам Заслугі з мячамі.

Незадоўга да пачатку Другой сусветнай вайны пачаў пісаць кінасцэнарыі і рэжысаваць фільмы, у якіх ён граў галоўныя ролі. Увесну 1939 г. адкрыў у Варшаве прэстыжнае «Кафэ Бадо». Падчас нямецкага ўварвання ў Польшчу і абароны Варшавы арганізоўваў канцэртны для салдат і грамадзянскага насельніцтва сталіцы.

Падчас нямецкай акупацыі, у той час, калі тэатры і кінакампаніі Варшавы былі зачыненыя, ён працягваў працу свайго кафэ, у асноўным з мэтай матэрыяльнай падтрымкі іншых вядомых польскіх артыстаў. Неўзабаве ён пераехаў у Львоў. Свабодна валодаючы рускай мовай, уладкаваўся канферансье і пачаў выступаць у тэатральным калектыве «Тэаджаз» Генрыка Варса, рабіў грамзапісы сваіх песень на рускай мове (запісы захаваліся).

Гастраліраваў па СССР. Пасля вяртання з адной з паездак па Саюзе вырашыў эміграваць у ЗША і падрыхтаваў неабходныя для гэтага дакументы. У чэрвені 1941 г. Яўген Бадо быў арыштаваны НКУС. Утрымліваўся некаторы час у перасыльных турмах Уфы і Масквы. Пра яго вызваленне безвынікова клапаціліся польскія эміграцыйныя ўлады. Пасля Масквы быў адпраўлены ў лагер у Котласе, дзе, паводле архіўных звестак, памёр ад знясілення і голаду 7 лістапада 1943.

2 кастрычніка 2011 г. у Котласе на мемарыяльных могільках Макарыха быў адкрыты помнік Бадо.

²⁸⁹ Kurier Wileński. № 54 (4016). 24 lutego 1938.

²⁹⁰ Kurier Wileński. № 58 (4020). 28 lutego 1937.

²⁹¹ Там жа.

²⁹² Рэдута (Reduta) – эксперыментальны тэатр-лабараторыя, існаваў з 1919 па 1939 гг. У 1925 г. тэатр з Варшавы пераехаў у Вільню, размяшчаўся ў тэатры на Пагулянцы, у 1931 г. вярнуўся ў Варшаву.

на, бесклапотна і са сваім прыроджаным шармам абдорваў мінакоў артыстычнай ўсмешкай»²⁹⁶.

У жніўні 1938 г. у кінатэатры «Эра» выступала тады ўжо славуная Іда Камінская²⁹⁷ са сваёй камандай, квітка прадаваліся ў цукерні «Амерыканка»²⁹⁸.

Наогул, практычна кожны тыдзень у кінатэатры «Эра» акрамя паказу кіно адбываліся культурныя імпрэзы ці грамадскія мерапрыемствы.

Летам 1939 г. у кінатэатры «Эра» змяніўся дырэктар. Замест К. Тамашэвіча пачаў працаваць Ежы Длускі, які для гэтага адмыслова пераехаў жыць у Ліду.

Кіно ў горадзе было так папулярнае, што на пачатку 1939 г. у гарадской управе, «пад час штэмпелявання было скрадзена 48 білетаў у “Эру”. Аднак кантралёр кінатэатра Рувько падчас правэркі білетаў вызначыла тры крадзеныя білеты. Дырэктар Длускі заявіў у паліцыю»²⁹⁹.

У цэлым кінапракат быў добра развіты, гэта адлюстроўваюць наступныя лічбы: за другі квартал 1939 г. у Навагрудскім ваяводстве, часткай якога была Ліда, прайшло ў пракаце 216 фільмаў польскай

вытворчасці і 251 замежны фільм (у першым квартале таго ж года 209 польскіх і 249 замежных)³⁰⁰.

Гарадская бібліятэка

Гарадская бібліятэка аднавіла сваю працу ў 1922 г. па адрасе Сувальская, 3 (прыблізна на месцы, дзе былі дамы № 3, 5, 7 на вул. Сувальскай зараз стаіць гандлёвы дом «Юбілейны», Савецкая, 1). У гэтым доме размяшчаліся: тэхнічны аддзел гарадской управы, гарадская бібліятэка і рэдакцыя «Лідскай зямлі», перанесеная ў 1938 г. з вуліцы Замкавай. Запачаткаваў кніжныя фонды бібліятэкі былі бурмістр Ліды Рудольф Бергман, ён падараваў гораду сваю асабістую бібліятэку. Не менш за 25 % кніг прыпадала на яўрэйскую літаратуру. Бібліятэкай кіравала Анэля Рашкоўская³⁰¹.

Былая лідзянка Ярмант успамінала: «Бібліятэкаркай працавала маладая прыгожая brunетка. Памятаю, як аднойчы, адкрыўшы рот, каб вымавіць назву патрэбных кніг: “Дзікунка” Зажыцкай і “Пятнаццацігадовы капітан” Жуль Верна, не магла падаць голас. Магла гаварыць толькі шэптам... для такога святога месца, як бібліятэка. Паспрабавала казаць нармальным голасам, і зноў не атрымалася... Бібліятэкарку я сустрэла пасля вайны каля касцёла ў Мосіна (каля Познані)»³⁰². Другі былы лідзянін Уладзіслаў Нарушэвіч пісаў: «На пачатку вуліцы Сувальскай па левым боку на поўнач быў магістрат і муніцыпальная бібліятэка з чытальнай залай. [...] Нягледзячы на свой малады ўзрост, я даволі добра разбіраўся ў палітычных, нацыянальных і міжнародных адносінах праз мой прыроджаны запал да гісторыі і частага чытання газет і часопісаў у чытальнай зале муніцыпальнай бібліятэкі, што дапамагло значна пашырыць мае веды аб свеце і бягучай сітуацыі ў краіне»³⁰³.

Працавала бібліятэка ў панядзелак, аўторак, сераду і пятніцу з 11.00 да 15.00 і з 18.00 да 20.00, у чацвер толькі з 11.00 да

³⁰⁰ Ziemia Lidzka. № 8. 1939.

³⁰¹ Цехановіч Лех. Незабыўная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі Летанісец. № 4 (32). 2005. С. 29.

³⁰² Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 80.

³⁰³ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 91, 123.

²⁹⁶ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 59.

²⁹⁷ Іда Камінская (Ida Kaminska, 1899–1980) – польская акторка. Нарадзілася ў Адэсе 18 верасня 1899 г. у сям’і акцёраў яўрэйскага тэатра на мове ідыш. Яе маці, Эстэр-Рухл Камінская была знакамітай актрысай, бацька – Аўрам-Іцхак Камінскі – тэатральным акцёрам, рэжысёрам і прадзюсарам. Іда была сястрой музыканта Юзафа Камінскага і стрыечнай сястрой акцёра Дэні Кея. Тэатральную кар’еру Іда пачала ў 1904 ва ўзросце пяці гадоў. На кінаэкранах яна дэбютавала ў 1912 г. у польскім фільме, дзе таксама здымаліся яе маці і сястра. За ўсю сваю кар’еру ў кіно яна з’явілася толькі ў 11 фільмах, і толькі адзін з іх прынёс ёй вядомасць. У 1965 г. Камінская знялася ў чэхаславацкім фільме «Крама на плошчы», роля ў якой прынесла ёй у 1966 г. намінацыю на прэмію «Оскар» у якасці лепшай актрысы. Іда Камінская ўганаравана шэрагам нацыянальных польскіх узнагарод, у ліку якіх ордэн Адраджэння Польшчы 4-й ступені, ордэн «Сцяг Працы» 1-й ступені, ордэн “Сцяг Працы” 2-й ступені, медаль “10-годдзе Народнай Польшчы” і медаль “1000-годдзя Польшчы”. Апошні раз у кіно яна з’явілася ў 1970 г., пасля чаго працягвала тэатральную кар’еру, шмат гастралюючы па свеце. Іда Камінская памерла ў Нью-Ёрку 21 траўня 1980 г. ад сардэчна-сасудзістай хваробы.

²⁹⁸ Kurier Wileński. № 217 (4534). 9 sierpnia 1939.

²⁹⁹ Kurier Wileński. № 28 (4704). 28 stycznia 1939.

15.00, у суботу з 11.00 да 13.30 і з 16.00 да 18.00. Месячны абанемент для карыстання бібліятэкай каштаваў 50 грошаў, для вучняў 20 грошаў. У 1937 г. бібліятэка мела 7 023 тамы і 1 250 сталых наведвальнікаў³⁰⁴. Гэта была адна з лепшых устаноў такога кшталту на заходнебеларускай зямлі. Сучаснікі адзначалі, што ў яе фондах былі навейшыя выданні сусветнай літаратуры, творы, адзначаныя высокімі ўзнагародамі: Нобелеўскімі і іншымі прэміямі. У фондзе мэтанакіравана быў выдзелены раздзел краязнаўчай літаратуры³⁰⁵.

Пры канцы 1937 г. у гарадской бібліятэцы прайшоў двухдзённы семінар павятовых бібліятэк³⁰⁶.

Пры канцы 1938 г. бібліятэка была грунтоўна адрамантавана і атрымала новыя пакоі. Чытальная зала засталася ў былым бібліятэчным пакоі, а кніжныя фонды былі перанесены ў два новыя пакоі таго ж будынка. Яўрэйскі аддзел таксама атрымаў два новыя пакоі, у першым зроблена чытальная зала, а ў другім кнігасховішча³⁰⁷.

Краязнаўчая праца ў горадзе

У 1930-х гг. лідскія краязнаўцы лічыліся лепшымі ў Заходняй Беларусі.

Дапушчальна будзе зрабіць маленькае адступленне.

Першым лідскім краязнаўцам можна назваць бацьку беларускіх гісторыкаў Теадора Нарбута. Нарбут адмыслова цікавіўся гісторыяй Лідчыны і напісаў грунтоўныя тэксты па тэме. Археолог, этнограф, фалькларыст і лідскі краязнавец Вандалін Шукевіч нарадзіўся ў часы, калі яшчэ жыў Нарбут. Гэты чалавек шмат зрабіў не толькі ў галіне археалогіі Лідчыны і ўсяго краю, але таксама займаўся этнаграфіяй, быў знаным і паважаным грамадскім дзеячам. Да першай генерацыі лідскіх краязнаўцаў можна аднесці і Маламажэйкаўскага святара Льва Савіцкага, які хоць і адносіўся да плыні заходнерусістаў, але напісаў вельмі цікавую гісторыю сваёй царквы.

Другая генерацыя лідскіх краязнаўцаў

з'явілася на пачатку XX ст. і дзейнічала да 1939 г. Сапраўднай вяршыняй іх дзейнасці было выданне гістарычна-краязнаўчай газеты «Лідская зямля» (Ziemia Lidzka), рэдактарам якой быў Уладзіслаў Абрамовіч. Самым знаным прадстаўніком другой генерацыі краязнаўцаў Лідчыны, канешне ж, быў прафесійны гісторык, этнограф, член Таварыства беларускай школы, уладальнік унікальнага архіву па гісторыі Лідчыны Міхал Шымялевіч. Акрамя іх, буйнымі краязнаўцамі Лідчыны былі Аляксандр Снежка і Антон Гржымайла-Прыбытка.

Зараз гісторыю родных мясцін вывучае трэцяя генерацыя лідскіх краязнаўцаў. Галоўным дасягненнем трэцяй генерацыі з'яўляецца шматгадовае выданне часопіса «Лідскі летапісец» (з 1997 г., рэдактар Станіслаў Суднік) і адноўленай «Лідскай зямлі» (з 1990 г., рэдактар Аляксандр Кольшка), галоўным месцам захавання і назапашвання ўсей інфармацыі пра Лідчыну з'яўляецца лідскі сайт «Павет» (pawet.net, з 1999 г., рэдактар сайта – аўтар гэтай кнігі). Мостам паміж другой і трэцяй генерацыяй лідскіх краязнаўцаў з'яўляліся выдатныя знаўцы нашай гісторыі, аўтары шэрагу грунтоўных тэкстаў, школьны настаўнік аўтара па астраноміі Анатоль Кулеш і журналіст Аляксандр Жалкоўскі.

Усе тры генерацыі лідскіх краязнаўцаў аб'ядноўвае глыбокая павага на нашай гісторыі і агульныя патрыятычныя погляды на яе. Нягледзячы на тое, што за два стагоддзі напісана шмат базавых тэкстаў, мы цвёрда ўпэўнены, што вывучэнне гісторыі Лідчыны толькі пачынаецца.

Такім чынам, узлёт лідскага краязнаўства ў 1930-х гг. адбыўся не на пустым месцы.

Першы нумар газеты «Лідская зямля» быў выдадзены 15 красавіка 1936 г. Выдаў газету Лідскі аддзел Польскага турыстычна-краязнаўчага таварыства, які «згуртаваў групу аматараў даследавання гісторыі нашай зямлі, вылучыў выдавецкі камітэт, які ўласнымі сіламі зрабіў першыя крокі ў кірунку пазнання былых дзеяў нашага краю»³⁰⁸. Ад пачатку адрас рэдакцыі знаходзіўся па вуліцы Замкавай, 4/7, на паўгода рэдакцыя пераязджала на вуліцу

³⁰⁴ Kurier Wileński. № 195 (4158). 18 lipca 1937.

³⁰⁵ Саітава В. І. Краязнаўчая работа ў Лідзе 20–30-я гг. // Бібліятэчны свет. № 3. 1999. С. 22–23.

³⁰⁶ Kurier Wileński. № 316 (4276). 17 listopada 1937.

³⁰⁷ Ziemia Lidzka. № 11. 1938.

³⁰⁸ Ziemia Lidzka. № 1. 1936.

Гарнянскую і з 1938 г. месцілася на Сувальскай, 3.

Практычна ўсе лідскія краязнаўцы ў той час – людзі левых перакананняў, сучаснік – мастак Юры Кацяшчэнка – пісаў, што ў шэфэ карэспандэнцкага пункта «Кур’ера Віленскага» ў Лідзе і галоўнага рэдактара газеты «Лідская зямля» Абрамовіча заўжды можна было «атрымаць рэвалюцыйныя лістоўкі»³⁰⁹.

Галоўнай справай Краязнаўчага таварыства ў 1936 г. было заснаванне газеты. На 1937 г. прыпала падрыхтоўка да святкавання чарговага юбілею паўстання 1863 г. Лідскае краязнаўчае таварыства вырашыла вырабіць памятную дошку ў гонар кіраўніка паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута і ў памяць таго, што Нарбут у свой час вучыўся ў па-піярскай школе, прымацаваць яе да муроў касцёла піяраў. Быў створаны выканаўчы камітэт па ўшанаванні памяці Людвіка Нарбута. Патранат над справай узяў ганаровы лідзянін маршал Рыдз-Сміглы³¹⁰. У верасні паведамлялася пра тое, што разьбяр Юры Кацяшчэнка ўжо зрабіў памятную дошку і бюст героя паўстання³¹¹.

У 1936 г. Міністэрства ўнутраных спраў зацвярджае гістарычны герб нашага горада, якім гарадскія ўлады карысталіся пачынаючы з 1923 г. З 1936 г. для малодшых чыноўнікаў гарадской управы была ўведзена адмысловая ўніформа, у якой «на каўняры густоўнага мундзіра месціцца герб горада... тарча падзелена вертыкальна, на адной палове залаты леў на чырвоным полі, а на другой два залатыя перакрываючыя ключы на блакітным фоне. Тарчу атачае пурпурны, падбіты гарнастаем плашч, увенчаны каронай». Лепшы знаўца лідскай гісторыі Міхал Шымялевіч так інтэрпрэтаваў сімваліку лідскага герба: сімвалізуюць «ключы – свабоду, леў – незалежнасць, каралеўскі плашч – апеку караля»³¹².

У 1937 г. гарадскія ўлады ўнеслі ў Міністэрства ўнутраных спраў прапанову зацвердзіць гербавую пячатку Лідскага павета, з малюнкам, які ўжываўся на даўняй харугве Лідскага павета – Пагоняй

з калумнамі, «бо да гэтага часу павятовыя ўлады выкарыстоўвалі пячатку з гербам горада»³¹³. На пачатку 1938 г. павятовая рада разгледзела пытанне пра павятовы герб, «які згодна з гістарычнымі крыніцамі мае на тарчы знак Пагоні і ягелонскія калумны “лазурнай масці”»³¹⁴.

У траўні 1937 г., да 350-х угодкаў касцёла ў Міры выдавецкі камітэт падрыхтаваў кнігу пра гэты касцёл³¹⁵.

Улетку 1937 г. «Кур’ер Віленскі» пісаў пра абуджэнне інтэлектуальнага руху ў горадзе: «Мясцовыя кнігарні заўважылі рост продажу кніг. Да гэтага часу кнігарні былі больш падобныя на крамы канцылярскіх тавараў. Апрача школьных падручнікаў, кніг у іх амаль што не было. Аднак зараз, дзякуючы цікаўнасці гараджан да новых выданняў, лідскія кнігарні ажылі і ў вітрынах з’явіліся кніжныя навінкі. Апрача таго, выдавецкі камітэт “Лідскай зямлі” распачаў выдаваць кнігі на мясцовую тэматыку. Толькі што выйшла з друку кніга пра касцёл у Міры³¹⁶. Чакаецца кніга пра Лідскі замак, Лідскую Фару, манаграфіі пра Жалудок і г.д.»³¹⁷.

Сябры таварыства мелі пэўныя льготы: «Кожны сябар Лідскага краязнаўчага таварыства можа выкарыстаць летнія месяцы для турызму на падставе асабістага пасведчання таварыства. Краязнавец можа выкупіць турыстычны білет на 1 000 км за 30 злотых ці 2 500 км за 60 злотых. Гэты білет у форме кніжачкі, у якой знаходзіцца адпаведная колькасць купонаў на пэўныя пераезды. Мінімальны пераезд ад 30 км. Білет дзейнічае з 15 траўня па 15 лістапада. Для пакупкі такога білета, акрамя пасведчання сябра Краязнаўчага таварыства, патрэбна турысцкая марка Лігі падтрымкі турызму, якую можна набыць у нашым таварыстве. Кожны чытач “Лідскай зямлі” павінен карыстацца таннымі білетамі і запісацца ў сябры Краязнаўчага таварыства. Для гэтага патрэбны фотаздымак. Усю інфармацыю можна атрымаць у рэдакцыі выдання»³¹⁸.

³¹³ Kurier Wileński. № 345 (4305). 16 grudnia 1937.

³¹⁴ Kurier Wileński. № 59 (4377). 1 marca 1938.

³¹⁵ Słowo. № 142 (4706). 25 maja 1937.

³¹⁶ Kosciol farny w Mirze. Szkic monograficzny 1587-1937. Lida, nakładem «Ziemi Lidzkiej». 1937.

³¹⁷ Kurier Wileński. № 239 (4202). 31 sierpnia 1937.

³¹⁸ Ziemia Lidzka. № 6-7. 1937.

³⁰⁹ Ziemia Lidzka. № 3. 2008.

³¹⁰ Kurier Wileński. № 172 (4134). 25 czerwca 1937.

³¹¹ Kurier Wileński. № 255 (4218). 16 września 1937.

³¹² Ziemia Lidzka. 1937. № 3.

Пры канцы 1937 г. Лідскае краязнаўчае таварыства вырашыла ўтварыць адмысловы выдавецкі фонд, са сродкаў якога павінны друкавацца краязнаўчыя кнігі. Першая ж фантавая латарэя прынесла ў фонд 220 злотых³¹⁹.

Пасля першага года існавання часопіса «Лідская зямля» прэса вельмі станоўча адазвалася пра выданне. Знаны віленскі літаратар Ежы Вышамірскі ў № 79 «Kuriera Powszechnego» пісаў: «Часопіс вельмі добра рэдагуецца, выдаецца на добрай паперы, аздабляецца ілюстрацыямі, якія з'яўляюцца рэпрадукцыямі рэдкіх, старажытных выяваў. Кошт нумара нізкі (50 гр.). Часопіс чытаюць тыя, хто хоча быць патрыётам свайго краю не толькі на словах, але і жадае дапамагаць творчасці і ўздому аўтарскага калектыву. Бо часопіс друкуе ў кожным нумары, відочна, вельмі цікавыя матэрыялы. Маю перад сабой нумары 1936 г. і першыя тры нумары 1937 г. Нумар 3-4 мінулага года прысвечаны лідскім кааператывам. Шэраг вялікіх і малых артыкулаў паказвае жывое развіццё кааператыва на руху на Лідчыне... А ўспаміны Мірона Браніслава Нарбута ў наступных нумарах падрыхтаваны да друку Міхалам Шымялевічам, рэдкім знаўцам гісторыі лідскай зямлі»³²⁰.

«Віленскі Агляд» (Przegląd Wileński) у № 6 пісаў пра «Лідскую зямлю»: «Пад такой простаай назвай другі год выходзіць краязнаўча-рэгіянальны мясячнік. Гэтае выданне, бадай адзінае з друкаваных у правінцыі выказвае вялікае замілаванне і чынна культывуе гісторыю ВКЛ»³²¹.

На пачатку 1938 года Лідскаму краязнаўчаму асяродку прысвяціла артыкул віленская газета «Слова». Аўтар артыкула Мечыслаў Ліmanoўскі³²² ставіў газету «Лідская зямля» ў шэраг лепшых выданняў такога кшталту: «Ліда не з'яўляецца ўніверсітэцкім горадам, не мае навуковай і артыстычнай эліты. Таму цешымся, што каля фабрычных комінаў, фурчашчых у небе самалётаў і вулічнага

тлуму ёсць асяродак, які выдае “Лідскую зямлю”. Мы выдатна ведаем... які гэта цяжкі “цукар” – выдаць 13 нумароў у правінцыі. [...] Калі думаеш пра вялікіх лідзян, успамінаеш Вандаліна Шукевіча і выкапаныя праз яго курганы, Тэадора Нарбута, каторы быў адным з заснавальнікаў нашай гістарыяграфіі, Юндзіла, у каторага на нагробку было напісана, што быў “гісторыі натуральнай у краі знаўца”... “Лідская зямля” ўзнаўляе гісторыю, геаграфію, успаміны нашых паўстанцаў... Госці горада бачаць эканамічную актыўнасць жыхароў... Ліда зараз ёсць цэнтрам малога самастойнага арганізму... Зараз маем выданне, якое інфармуе пра тое, што робіцца на берагах Дзітвы і Лебяды і не лічыць чужым Шчучын. Маем выданне, якое ёсць на варце Святога агню»³²³.

20 студзеня 1938 г. «Кур'ер Віленскі» друкуе фотаздымак гатовай памятнай дошкі, прысвечанай Людвіку Нарбуту³²⁴. 23 студзеня ў памяшканні ППВ (PPW)³²⁵ адбыліся навуковыя чытанні, прысвечаныя 75-м угодкам паўстання 1863 г. Доклад пра паўстанне прачытаў Аляксандр Снежжа. Зал упрыгожваў барэльеф Людвіка Нарбута працы мастака Юрыя Кацяшчэнкі³²⁶.

3 траўня 1938 г. выканаўчы камітэт ушанавання памяці Людвіка Нарбута вызначыўся з праграмай урачыстасцяў. Па ініцыятыве камітэта гарадскія ўлады пераназвалі вуліцу Сядлецкую ў вуліцу імя палкоўніка Людвіка Нарбута³²⁷. Улетку 1939 г. мястэчка Сабакінцы Шчучынскага павета было пераназвана ў Нарбутова³²⁸, у тым жа годзе планавалася ўстанавіць помнік Людвіку Нарбуту пры казармах Лідскага пяхотнага палка ў Гародні³²⁹.

8 траўня ў горадзе адбыліся вялікія ўрачыстасці. Мемарыяльная дошка ў гонар Людвіка Нарбута, зробленая на сабраныя лідскай грамадскасцю грошы, была пры-

³²³ Słowo. № 42 (4966). 12 maja 1938.

³²⁴ Kurier Wileński. № 19 (4337). 20 stycznia 1938.

³²⁵ ППВ (PPW, Pocztove Przystosobienie Wojskowe) – арганізацыя вайсковай падрыхтоўкі паштовых работнікаў.

³²⁶ Kurier Wileński. № 26 (4344). 27 stycznia 1938.

³²⁷ Kurier Wileński. № 123 (4441). 6 maja 1938.

³²⁸ Słowo. № 182 (5464). 5 lipca 1939.

³²⁹ Słowo. № 28 (5310). 29 stycznia 1939.

³¹⁹ Kurier Wileński. № 338 (4298). 9 grudnia 1937.

³²⁰ Ziemia Lidzka. № 12. 1937.

³²¹ Там жа.

³²² Мечыслаў Ліmanoўскі (Mieczysław Limanowski, 1876–1948). Прафесар Віленскага ўніверсітэта, геолог, заснавальнік, рэжысёр і літаратурны кіраўнік тэатра «Рэдута».

мацавана на франтоне касцёла піяраў³³⁰. Артыкул з «Лідскай зямлі» пра святкаванне ўгодкаў паўстання гл. у дадатках.

З сакавіцкага, 77-га нумара 1938 г. «Кур'ер Віленскі» пачыне даваць падрабязныя анонсы на ўсе новыя нумары «Лідскай зямлі»³³¹. 6 красавіка Лідскае краязнаўчае таварыства праводзіць у памяшканні клуба «Польскі рэсурс» вечарыну, даход ад якой ідзе ў выдавецкі фонд³³².

Улетку 1938 г. выходзіць чарговая кніга таварыства «Горад ваяўнічага ідэалу. Накіды ідэалагічных кірункаў Вільні ў ранейшыя часы і зараз» Я. Духноўскага³³³ і газета «Кур'ер Віленскі» друкуе рэцэнзію на кнігу. У рэцэнзіі выказваецца шмат заўваг аўтару³³⁴. Тады ж, у чэрвені 1938 г. газета «Слова» ў сваёй сталай рубрыцы «Экслібрыс» разам з рэцэнзіямі на іншыя кнігі друкуе станоўчую рэцэнзію на кнігу Уладзіслава Абрамовіча «Навагрудскія старонкі»³³⁵: «Гэта неабходная кніга, бо Навагрудчына не мае добрага турыстычнага даведніка, і таму нават невялікія краязнаўчыя кнігі маюць вялікую вартасць і могуць разлічваць на ўдзячнасць. Кніга Абрамовіча старанна ілюстравана і можа выконваць ролю невялікага даведніка па Навагрудскім ваяводстве. У кнізе змешчана цікавая інфармацыя, часта “з першых рук”...»³³⁶. Вялікую станоўчую рэцэнзію на кнігу Абрамовіча надрукаваў і «Кур'ер Віленскі»: «Абрамовіч... выдаў некалькі зборнікаў вершаў, між іншым “Анталогію маладых літоўскіх паэтаў”. Некаторыя крытыкі ваража прынялі гэты зборнік. Магчыма, гэта адбылося праз тое, што аўтар дасканалы валодаў літоўскай мовай і меў праблемы з польскай. Здаецца, аўтар мае лепшы шанец ў прозе, што паказалі “Навагрудскія старонкі”. Кніжка складаецца з артыкулаў, якія друкаваліся ў “Кур'еры

параным” і “Лідскай зямлі”... кніга падобна на “Бунт тваняў” Юзафа Мацкевіча»³³⁷.

Каб падтрымаць краязнаўчы рух у Другой Рэчы Паспалітай, улады пачалі купляць для дзяржаўных бібліятэк рэгіянальная краязнаўчыя выданні. Пачалася каталагізацыя такіх выданняў і стала зразумела, што «...лідскі выдавецкі асяродак краязнаўчых даследаванняў мае самыя лепшыя вынікі. Акрамя выпуску краязнаўча-рэгіянальнага штомесячніка, дзе ўжо апублікаваны шэраг манаграфічных прац Міхала Шымялевіча, Аляксандра Снежкі, Антона Прыбыткі, ужо выдадзена пяць кніжак і тры працы падрыхтавана да друку: манаграфія пра двор Міцкевіча, пра гісторыю замка ў Міры і “Самаабарона Лідскай зямлі”»³³⁸.

Пры канцы лета 1938 г. старшыня Лідскага краязнаўчага таварыства Антон Гржымайла-Прыбытка быў узнагароджаны Залатым крыжам заслугі «за культурную і навуковую дзейнасць. Трэба адзначыць, што Прыбытка акрамя артыкулаў, якія ён друкуе на старонках “Лідскай зямлі”, некалькі гадоў працуе над вялікай манаграфіяй аб Лідскім і Шчучынскім павеце. Кніга ў хуткім часе будзе перададзена ў друк»³³⁹. Вось так, па-сапраўднаму высока ацэньвалі тагачасныя ўлады даследчыцкую дзейнасць краязнаўцаў.

У другой палове 1938 г. Фонд культуры пры Радзе Міністраў прызначыў штогадовую квоту ў 500 злотых на выданне штомесячніка «Лідская зямля».

Тады ж лідскі краязнаўчы асяродак прыступіў да арганізацыі музея Лідчыны. «Экспанаты зараз захоўваюцца ў шафах з-за браку адпаведнага памяшкання. Зараз, дзякуючы прыхільнаму стаўленню бургамістра горада Юзафа Задурскага, краязнаўчы асяродак атрымаў у будынку гарадской бібліятэкі вялікі, добра абсталяваны пакой, у якім пачне працаваць музей. Ліда – старажытны горад з вялікімі традыцыямі – да гэтага часу не мела месца, дзе было б магчы-

³³⁰ Kurier Wileński. № 126 (4444). 9 maja 1938.

³³¹ Kurier Wileński. № 77 (4395). 19 marca 1938.

³³² Ziemia Lidzka. № 5-6. 1938.

³³³ Jan Duchnowski. Miasto walczącego ideału. Szkic kierunków ideologicznych Wilna w czasach dawniejszych i teraźniejszości. Lida, nakładem «Ziemi Lidzkiej». 1938.

³³⁴ Kurier Wileński. № 217 (4534). 9 sierpnia 1938.

³³⁵ Władysław Abramowicz. Strony Nowogródzkie. Szkice Krajonawcze z 25 ilustracjami. Lida, nakł. wyd. «Ziemi Lidzkiej». 1938.

³³⁶ Słowo. № 170 (5094). 23 czerwca 1938.

³³⁷ Kurier Wileński. № 178 (4496). 1 lipca 1938.

³³⁸ Kurier Wileński. № 261 (4579). 23 września 1938.

³³⁹ Ziemia Lidzka. № 9. 1938.

ма захоўваць помнікі сівой старажытнасці нашай зямлі»³⁴⁰.

Ужо ў лістападзе 1938 г. прэса паведаміла, што музей хутка адчыніцца для наведвальнікаў³⁴¹. Пры канцы года ўправа Лідскага краязнаўчага таварыства праз газету «Кур'ер Віленскі» падзякавала ўсім тым, хто дапамог стварыць Лідскі музейны асяродак³⁴².

У музей адразу пачалі паступаць цікавыя знаходкі з усёй Лідчыны. Ён атрымаў бівень маманта, знойдзены на пачатку 1939 г. падчас копкі студні на глыбіні 1,5 метра ў маёнтку Быкаўшчына³⁴³ і «камень, падобны на нагу чалавека. Даўжыня “ступні” 28 см, вышыня 23 см», дзіўны камень знайшлі падчас будаўніцтва дарогі³⁴⁴.

У сакавіку 1937 г. прэса паведаміла, што да настройшчыка музычных інструментаў Антона Поляка (вул. Варшаўская, 15-2) стары сляпы прынёс для рамонту скрыпку. «Падчас працы настройшчык знайшоў знутры скрыпкі надпіс “Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1773”. Уладальнік скрыпкі Юзаф Паўлоўскі, вясковец з-пад Ліды, не ведае пра антыкварную вартасць скрыпкі і не памятае, як і дзе набыў інструмент»³⁴⁵. Праз год у Лідзе з'явілася другая скрыпка Страдзівары. Стэфан Тыркін (Замкавая, 37) купіў за некалькі злотых у селяніна са Слонімскага павета скрыпку, на якой знайшоў надпіс «Antonius Stradivarius, Cremonensis. Faciebat Anno 1713»³⁴⁶. Такія цікавыя знаходкі не маглі не выклікаць зацікаўленасць аматараў даўніны, але невядома, ці набыў Лідскі музей гэтыя каштоўныя музычныя інструменты.

Урачыстае адкрыццё музея адбылося пры канцы траўня 1939 г.: «Новы музей высвяціў ксёндз-дэкан Гіпаліт Баярунец, на адкрыцці прысутнічалі прадстаўнікі ўлад, школьнае настаўніцтва, сябры Краязнаўчага таварыства. Старшыня таварыства Дзічканец расказаў пра мэты і

дзеяснасць арганізацыі, пасля чаго ў памятнай кнізе быў падпісаны акт адкрыцця музея...»³⁴⁷.

Такім чынам адлік гадоў існавання музея ў нашым горадзе мы можам весці ад 1938 г. ці 1939 г.

Пасля афіцыйнага адкрыцця музея, на пачатку лета 1939 г. Станіслава Дзічканец (з Візгірдаў) перадала ў музей карціну з выявай лідскага касцёла піяраў мастака прафесара Маленчыка³⁴⁸.

Улетку 1938 г. гарадскія ўлады звярнуліся ў Цэнтральны літоўскі архіў у Коўне з просьбай зрабіць копіі вялікай колькасці дакументаў нашага горада, якія знаходзяцца там. У 1914 г. актуальныя архівы горада былі вывезены ў Расію, а потым бальшавікі аддалі іх Літве³⁴⁹. Без гэтых дакументаў гарадскія ўлады не маглі вырашыць шэраг маёмасных праблем³⁵⁰. Хутка рэдактар «Лідскай зямлі» Абрамовіч праз былога лідзяніна атрымаў з Коўна план горада Ліды, выкананы ў 1851 г.³⁵¹

На самым пачатку 1939 г. выйшаў з друку кішэнны інфарматар Ліды з планам горада. Інфарматар даваў расклад руху цягнікоў і аўтобусаў, інфармацыю пра часы працы органаў кіравання, грамадскіх арганізацый, змяшчаў рэкламу лідскіх фірм. Аўтарам кніжкі быў Эдвард Радзевіч, кніжка выдадзена за грошы камунальнай ашчаднай касы ў Лідзе³⁵².

26 сакавіка 1939 г. на агульным пасяджэнні, якое праходзіла ў сваім сталым памяшканні (Сувальская, 3), было абрана новае кіраўніцтва Лідскага краязнаўчага таварыства. Былы старшыня таварыства Антон Прыбытка (Гржымайла-Прыбытка), скарбнік Зоф'я Себясцянская і старшыня рэвізійнай камісіі Баляслаў Баярчык зрабілі справаздачу перад агульным сходам за папярэднія гады. Пасля было выбрана новае кіраўніцтва таварыства: Юзаф Дзічканец – старшыня, доктар Ліцкевіч – віцэ-старшыня, Зоф'я Себясцянская – скарбнік, рэдактар Уладзіслаў Абрамовіч –

³⁴⁰ Kurier Wileński. № 289 (4607). 21 października 1938.

³⁴¹ Ziemia Lidzka. № 11. 1938.

³⁴² Kurier Wileński. № 352 (4670). 23 grudnia 1938.

³⁴³ Kurier Wileński. № 31 (4707). 31 stycznia 1939.

³⁴⁴ Kurier Wileński. № 75 (4751). 16 marca 1939.

³⁴⁵ Kurier Wileński. № 78 (4040). 29 marca 1937.

³⁴⁶ Kurier Wileński. № 105 (4423). 16 kwietnia 1938.

³⁴⁷ Kurier Wileński. № 148 (4824). 31 maja 1939.

³⁴⁸ Kurier Wileński. № 152 (4828). 4 czerwca 1939.

³⁴⁹ Słowo. № 208 (5132). 1 sierpnia 1938.

³⁵⁰ Słowo. № 212 (5136). 4 sierpnia 1938.

³⁵¹ Kurier Wileński. № 13 (4689). 13 stycznia 1939.

³⁵² Kurier Wileński. № 4 (4680). 4 stycznia 1939.

сакратар. У рэвізійную камісію абралі Антона Прыбытку, Баляслава Баярчыка і доктара Марыю Меер, ва ўправу таварыства абралі Касоўскую, Жылінскую і Зыгмунта Лісецкага³⁵³.

У траўні 1939 г. «Кур'ер Віленскі» паведамляе пра выхад кнігі Юзафа Дзічканца «Самаабарона Лідскай Зямлі»³⁵⁴, «аўтар гэтай працы – старшыня Лідскага краязнаўчага таварыства... які шмат гадоў прысвяціў збору матэрыялаў па тэме»³⁵⁵. Таксама пра выхад кнігі віленская газета «Слова»³⁵⁶ спярша коратка інфармуе, а праз некалькі нумароў у рубрыцы «Экслібрыс» друкуе вялікую станоўчую рэцэнзію³⁵⁷. Улетку выходзіць кніга Аляксандра Снежкі «Двор Міцкевіча ў Навагрудку» (Dworek Mickiewiczowski w Nowogródku)³⁵⁸.

Летам 1939 г. Краязнаўчае таварыства распачало ладзіць краязнаўчыя вандроўкі. Першая вандроўка, 18 чэрвеня, адбылася ў Навагрудак, двор Міцкевіча і Свіцязь, кошт – 4 злотыя³⁵⁹. Наступная вандроўка адбылася праз месяц. На гэты раз аматары даўніны наведалі замак у Любчы, мястэчкі Ліпнішкі, Іўе, Дзялятычы, пабывалі ў Навагрудку і на гуце «Нёман». Квіткі каштавалі 4,8 злотага³⁶⁰.

Лідскія краязнаўцы пачалі сустракаць і ладзіць краязнаўчыя вандроўкі для замежнікаў. На пачатку чэрвеня 1939 г. была арганізавана вандроўка для 18 турыстаў з Коўна, якія прыехалі ў Ліду аўтобусам³⁶¹. На пачатку ліпеня ў наш горад прыехалі 34 літоўскія гісторыкі з Літоўскага таварыства гісторыкаў. Галоўным сярод іх быў знаны археолаг доктар Ёнас Пузінас (Jonas Puzinas), прафесар Ковенскага ўніверсітэта імя Вітаўта Вялікага. Гісторыкі наведалі лідскія касцёлы, замак, музей, гімназію імя Караля Хадкевіча, з Ліды аўтобусам праз Беліцу паехалі ў Навагрудак, потым

праз Крэва, Гальшаны і Ашмяны прыехалі ў Вільню³⁶².

У жніўні 1939 г. выйшаў апошні нумар даваеннай «Лідскай зямлі». На 48 старонках былі надрукаваны ўспаміны Міхала Шымялевіча пра пачатак Першай сусветнай вайны, артыкул Аляксандра Снежкі пра Вандаліна Шукевіча і шэраг іншых цікавых матэрыялаў³⁶³.

Наступны нумар адноўленага выдання выйдзе ўжо толькі ў 1990 г., пасля краху савецкага таталітарнага рэжыму.

На пачатку жніўня «Кур'ер Віленскі» паведамляў: «Лідскі аддзел Краязнаўчага таварыства працуе. Краязнаўчае таварыства, выкарыстоўваючы жаданне нашых гасцей з розных частак краю адпачыць летам на нашай зямлі, пачало інтэнсіўную прапаганду краязнаўчай ідэі. Сябры таварыства чытаюць лекцыі ў месцах адпачынку, знаёмяць слухачоў з нашай прыгожай гісторыяй, з яе помнікамі, культурай і сучасным станам гаспадаркі»³⁶⁴. Тады ж краязнаўцы пачалі рыхтавацца да ўстаноўкі памятнай дошкі па Вандаліну Шукевічу ў Нацкім касцёле³⁶⁵.

У жніўні надрукавана апошняя інфармацыя пра дзейнасць Лідскага краязнаўчага таварыства. Перад самым пачаткам вайны Таварыства паспела выдаць кнігу па гісторыі касцёла ў Жырмунах³⁶⁶ і пры канцы жніўня 1939 г., падчас святкавання 150-х угодкаў касцёла, Уладзіслаў Абрамовіч прэзентаваў гэтую кнігу прысутным³⁶⁷.

Неверагодна многа паспелі яны зрабіць у апошнія мірнае лета.

Лідскія краязнаўцы другой генерацыі, якія гуртаваліся вакол «Лідскай зямлі», зрабілі велізарны, неацэнны ўнёсак у справу пазнання гісторыі нашага краю. Як і ў кожнага чалавека, які піша, у іх павінна была застацца вялікая колькасць ненадрукава-

³⁵³ Kurier Wileński. № 86 (4764). 29 marca 1939.

³⁵⁴ Dzikkaniec Józef. Samoobrona ziemi Lidzkiej. Lida, nakł. Wyd. «Ziemi Lidzkiej». 1939.

³⁵⁵ Kurier Wileński. № 121 (4797). 3 maja 1939.

³⁵⁶ Słowo. № 123 (5405). 6 maja 1939.

³⁵⁷ Słowo. № 131 (5413). 14 maja 1939.

³⁵⁸ Kurier Wileński. № 193 (4869). 15 lipca 1939.

³⁵⁹ Kurier Wileński. № 155 (4831). 7 czerwca 1939.

³⁶⁰ Kurier Wileński. № 191 (4867). 13 czerwca 1939.

³⁶¹ Kurier Wileński. № 162 (4838). 14 czerwca 1939.

³⁶² Kurier Wileński. № 189 (4865). 11 lipca 1939.

³⁶³ Kurier Wileński. № 216 (4892). 7 sierpnia 1939.

³⁶⁴ Kurier Wileński. № 217 (4893). 8 sierpnia 1939.

³⁶⁵ Słowo. № 220 (5502). 12 sierpnia 1939.

³⁶⁶ Niewiero Florian. Historia kościoła parafialnego w Żyrmunach (1522-1624-1788-1938). Lida, nakł. Wyd. «Ziemi Lidzkiej». 1939.

³⁶⁷ Słowo. № 231 (5513). 23 sierpnia 1939.

ных тэкстаў, тэкстаў у працы, шматлікіх архіваў. На жаль, усё гэта загінула.

Уладзіслаў Абрамовіч – лідскі краязнавец, паэт, перакладчык, гісторык культуры, бібліяграф, архівіст. Нарадзіўся 9 траўня 1909 г. у Новым Двары каля Трокаў і лічыў сябе літоўцам (у анкетах пісаў: бацька – літовец, маці – беларуска). У 1933 г. скончыў Віленскую гімназію. Жыў у Лідзе з 1936 па 1939 г., узначальваў карэспандэнцкі пункт «Кур’ера Віленскага» і адначасова быў галоўным рэдактарам газеты «Лідская зямля» (*Ziemia Lidzka*). У 1938 г. як аўтар выдаў кнігу пра Навагрудчыну (*Strony Nowogrodzki. Skirce krajoznawcze. Lida, 1938*). Пасля 1945 г. і да канца жыцця працаваў кіраўніком аддзела рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. У 1951 г. атрымаў гістарычную адукацыю ў Віленскім універсітэце. Шмат займаўся перакладамі літоўскіх паэтаў на польскую мову. Выкладаў на кафедры бібліятэказнаўства Віленскага ўніверсітэта, таксама выкладаў польскую мову аспірантам універсітэта. Кіраваў літаратурным гуртком, які склаўся вакол польскамоўнай газеты «*Czerwony Sztandar*», быў сябрам Саюза пісьменнікаў. Памёр 16 лістапада 1965 г., пахаваны на Росах.

Аляксандр Снежка (1896–1975), нарадзіўся ў Кейданах (зараз – Літва). Лідскі краязнавец, аўтар шэрагу публікацый у газеце «*Ziemia Lidzka*», у 1937 г. як аўтар выдаў кнігу пра касцёл у Міры (*Kosciol farny w Mirze. Szkic monograficzny 1587–1937. Lida, 1937*). Да 1939 г. працаваў у Лідзе рэфэрэнтам па культуры ў Арганізацыі вайскавай падрыхтоўкі паштовых работнікаў (PPW). Пасля Другой сусветнай вайны жыў у Польшчы, першы дырэктар і заснавальнік Музея пошты і тэлекамунацыі ва Уроцлаве. Гісторык пошты, філатэліст, аўтар 400 публікацый.

Культурнае жыццё

У 1937 г. знаны лідскі паэт Іосіф Альбірт, «аўтар трох томікаў паэзіі, падрыхтаваў да друку новую кнігу сваёй паэзіі “Звычайныя людзі”». У кнізе сабраны навалы, якія часткова ўжо друкаваліся ў віленскіх часопісах»³⁶⁸. Лістападаўскі нумар «Лідскай зямлі» ў бібліяграфічным раздзеле змяшчае водгук на «старанна выдадзеную брашуру знамага лідскага паэта і пісьменніка Юзафа Альбірта (*Józef Albitr. Ludzie hory i pracy. Lida, 1937*)»³⁶⁹.

³⁶⁸ *Ziemia Lidzka*. № 6-7. 1937.

³⁶⁹ *Ziemia Lidzka*. № 11. 1937.

Пры канцы гэтага ж года Альбірт пачаў выдаваць у Лідзе яўрэйскую штотыднёвую газету «*Lider Folksfrajnd*» («Лідскі сябар народа») ³⁷⁰.

Пры канцы 1937 г. «Кур’ер Віленскі» паведаміў пра смерць доктара медыцыны Саламона Каплана, які быў «шматгадовым старшынёй Аб’яднання яўрэйскіх школ, лідскім радным і знаным грамадскім дзеячам. Перад вайной [Першай сусветнай – Л. Л.] др. Каплан рэдагаваў і выдаваў першую ў Лідзе штотыднёвую газету “Лідскае слова”. Нябожчык карыстаўся ў Лідзе вялікай павагай»³⁷¹.

3 чэрвеня да жніўня 1938 г. у Лідзе выйшлі з друку два нумары (другі падвойны на 32 старонкі) штомесячніка, прысвечанага паэзіі і народнай літаратуры «Вясковы лірнік» пад рэдакцыяй Фларыяна Амброса, выдавец – Уладзіслаў Піваварчык.

3 14 верасня 1938 г. у Лідзе як дадатак да «Віленскай газеты» пачала выходзіць штодзённая 4-старонкавая (у нядзелю з дадаткам – 6 старонак) «Лідская газета», яе выдаваў ксёндз Рамуальд Свікоўскі ў Вільні³⁷².

3 1 красавіка 1938 г. у памяшканні Сельскагаспадарчага кааператыва (вул. Замкавая, 2) праходзіла выстава вядомага лідскага мастака Юрыя Кацяшчэнкі, працы мастака можна было «набыць па вельмі нізкіх цэнах»³⁷³.

Альбірт Іосіф Мацвеевіч (нарадзіўся ў 1907 г. у Лідзе) – паэт, пісьменнік, пасля 1950-х гг. быў членам Саюза пісьменнікаў, жыў у Маскве. Аўтар кніг «Зорка майго пакалення», «Іскры», «Сэрца маёй зямлі». З 1970 г. жыў у Ізраілі. Больш падрабязнай інфармацыі пра гэтага цікавага чалавека, на жаль, няма.

³⁷⁰ *Ziemia Lidzka*. № 12. 1937.

³⁷¹ *Kurier Wileński*. № 317 (4277). 18 listopada 1937.

³⁷² *Ziemia Lidzka*. № 10. 1938.

³⁷³ *Kurier Wileński*. № 78 (4396). 20 marca 1938.

Гаспадарка горада

1935–1939 гады прынеслі выразнае палепшэнне гаспадарчай сітуацыі. Пачаўся рост прамысловасці. Са збяднелага правінцыяльнага гарадка Ліда пачала ператварацца ў значны прамысловы асяродак. Адначасова з развіццём прамысловасці расла колькасць насельніцтва горада. Рэдактар перадваеннай «Лідская Зямлі» Уладзіслаў Абрамовіч у сваіх краязнаўчых занатоўках, выдадзеных у 1938 г., пісаў: «На сённяшні момант горад мае 15 вялікіх прамысловых устаноў, у якіх працуюць каля 3 000 працаўнікоў»³⁷⁴.

Найстарэйшымі вытворчасцямі ў Лідзе былі бровары. Адзін з іх належаў спадкаемцам Якуба Папірмайстра, які залажыў гэты бровар у 1874 г. Бровар знаходзіўся на вуліцы Сувальскай, 72 (сёння – Савецкая). Вытворчасць піва, вытворчасць газаванай вады і тартак займалі плошчу 2,5 га. Была паравая машына ў 48 к.с. У 1936 г. на гэтым бровары працавала каля 40 рабочых і 10 чалавек інжынерна-тэхнічнага персаналу. Прадпрыемства ў міжваеннае дваццацігоддзе развівалася не так хутка, як перад 1-й сусветнай вайной. У першай палове 1935 г. бровар пачаў вытворчасць газаваных напояў. Рабіліся спробы вырабляць піва з ячменю мясцовага паходжання замест прывазнага з цэнтральнай Польшчы (хмель завозіўся з Любэльшчыны). Пастаўшчыком бутэлек была гута шкла «Нёман» у Бярозаўцы.

Другі бровар пад назвай «Бровар, саладоўня і вытворчасць газаванай вады» (Browar, Slodownia i Wytwornia Wod Gazowanuch) належаў братам Марку і Сымону Пупко. Гэты бровар заснаваў Носаль Пупко ў 1876 г. Бровар знаходзіўся пры вуліцы Сувальскай, 88. Статутны капітал складаў 10 000 злотых. Бровар меў некалькі электрычных рухавікоў і электрычны генератар, а таксама паравы млын і тартак. У 1936 г. у бровары працавала 28 рабочых і 8 чалавек інжынерна-тэхнічнага персаналу. У 1936 г. было перапрацавана 157,3 т

ячменю, 950 кг хмелю і 87,7 т соладу і было выраблена 4 797 гекталітраў піва. Фірма «Браты Пупко» мела свае прадстаўніцтвы ў гарадах Навагрудскага ваяводства (Баранавічы, Навагрудак, Гарадзея), Віленскага (Вільня, Маладзечна), Палескага (Бяроза Картузкая, Лунінец, Пінск) і Беластоцкага (Ваўкавыск). У 1938 г. бровар вырабляў чатыры гатункі піва ў аб'ёме 6 135 гекталітраў: светлае (5 780), «Дубэльтавае» (191), «Хмельнае» (29), «Цёмнае» (135), а таксама 1 104 гекталітраў розных напояў: ліманад (801), квас у бутэльках (116) і газаваную ваду (187). Акрамя гэтага перапрацоўваў 2 093 м³ лесу.

У 1937 г. у Польшчы было 165 бровараў, і лідскія бровары былі сярод іх невялікімі. Гадавая вытворчасць піва на абодвух лідскіх броварах у 1932/33, 1933/34, 1934/35 гадах была адносна невялікая: каля 10 728 гекталітраў піва. У адносінах да агульнай вытворчасці гэта складала 0,9 %.

Пасля спынення вытворчасці піва броварамі братоў Любецкіх у Нясвіжы лідскія бровары засталіся адзінымі ў 30-х гадах у Навагрудскім ваяводстве. Толькі ў 1938 г. распачаў выпуск піва наноў збудаваны бровар А. Брахоцкага ў Малым Мажэйкаве (таксама ў Лідскім павеце). Дзякуючы адпаведнай вадзе, лідскае піва па якасці не было горшым за піва з віленскіх бровараў (віленскае піва «Шапэн» разлівалася ў Лідзе па вуліцы 3-га Мая) і гродзенскіх (бровары Марголіса, Слуцкага) ці беластоцкіх («Дойліды»)»³⁷⁵.

Перадваенная «Лідская Зямля» пісала пра лідскае піва: «За якасць вырабленага піва бровары атрымліваюць медалі і дыпломы, прызнаныя на розных выставах краю і за мяжой»³⁷⁶. Станіслаў Адлянцікі-Пачобут у сваім апісанні Навагрудскага ваяводства пісаў: «Мясцовае піва з лідскіх бровараў у параўнанні з півам бровараў цэнтральных і іншых ваяводстваў з пункту гледжання нізкай цаны, знаходзіць

³⁷⁴ Лаўрэш Л. Круцікаў У. Ліда на старых малюнках, паштоўках, фотаздымках. Ліда, 2001. С. 7.

³⁷⁵ Ciechanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestolecu międzywojennym // Ziemia Lidzka. № 41. 2000.

³⁷⁶ Ziemia Lidzka. № 9. 1936.

вялікі попыт сярод гараджан і гарадскога пралетарыяту не толькі ў гэтым ваяводстве, але і ў суседніх ваяводствах, пераш за ўсё – у Віленскім. Аднак, разам з тым, для гурманаў завозіцца шмат піва лепшай якасці і значна даражэйшага»³⁷⁷.

Найвялікшым прамысловым прадпрыемствам у Лідзе было «Акцыянернае таварыства гумовай вытворчасці “Ардааль”» па вуліцы Фабрычнай, 8. Прадпрыемства, як вытворца гумовага абутку, мела значэнне для ўсёй Польшчы. Слова «Ардааль» на яўрэйскай мове азначае «бот, галёш». «Ардааль» вырабляў галёшы, снягоўцы (зімовы абутак), абутак гумовы летні. Вытворчасць была распачата ў 1929 г. Акцыянерны капітал у гэтым годзе складаў 750 000 злотых, да 1939 г. капітал павялічыўся да 1 830 000 злотых.

Вясной 1938 г. на фабрыцы «Ардааль» працавала ўжо 800 чалавек. Старшынёй акцыянернага таварыства ад пачатку працы фабрыкі заставаўся Саламон Мелуп. Значэнне «Ардааля» значна вырасла пасля 1936 г., калі яму падпарадкаваліся збанкрутаваныя фабрыкі «Pe Pe Ge» (Polski Przemysl Gumowy) у Грудзёндзы (Grudziez). У 1930-я гг. фабрыкі «Pe Pe Ge» былі самымі вялікімі ў Польшчы вытворцамі гумовага абутку і гумовых вырабаў. Пасля набыцця гэтых фабрык Мелуп мог прэзентаваць на лідарства сярод польскіх вытворцаў гумовага абутку. У 1937/38 гг. каля 25 % польскай вытворчасці гумовага абутку прыходзілася на «Ардааль» і «Pe Pe Ge», астатнія 75 % прыпадалі на 5 канкурэнтаў: «Джентэльмэн» (Лодзь), «Шваікерт» (Лодзь), «Рыгавар» (Варшава), «Вудэта» (Кросьна), «Бата» (Хэлмэк). Частка абутку, вырабленага «Ардалем», экспартавалася³⁷⁸.

Значна пашырылася наменклатура прадукцыі фірмы Мелупа, якая складалася з фабрык у Лідзе і ў Грудзёндзы. Калі ў 1933–1934 гг. фірма выпускала 48 артыкулаў прадукцыі, дыку 1937 г. – ужо 405, а пры канцы 1938 г. – 786 артыкулаў

прадукцыі. Рост адбыўся ў асноўным у частцы тэхнічных вырабаў і абутку. Адбыўся хуткі колькасны рост выпуску, напрыклад, у 1930 г. фірма вырабіла 195 000 пар абутку, а ў 1937 г. – ужо 2 200 000 пар. Адбыўся і рост колькасці працоўных, ад 272 чалавек у 1930 г. да 2 500 у 1938 г. (з іх каля 800 у Лідзе). Сумы выплачаных падаткаў дзяржаве выраслі з 46 800 зл. у 1930 г. да 197 000 зл. у 1938 г. За тыя ж гады фонд заробкаў вырас з 283 300 зл. да 1 671 100 зл., агульны фінансавы абарот фірмы ў 1937–1938 гг. склаў 8 300 000 зл.³⁷⁹.

Гэтыя лічбы сведчаць пра вельмі высокую дынаміку развіцця фірмы, і, як бачым, страйк 1936 г. не падарваў росквіт бізнесу Мелупа, але прымусіў уладальнікаў бізнесу сур’ёзна паставіцца да ўмоў працы і заробкаў працоўных. У «Штоддзённай гандлёвай газеце» (Codzienna Gazeta Handlowa) у лістападаўскім артыкуле 1938 г. «Добрае развіццё фабрык “Przemysl Gumowy Ardaal-PePeGe” можна прачытаць: «...стала паляпшаецца ахова здароўя і ўмовы бяспекі. Маецца спецыяльная станцыя для дапамогі мацяркам і дзецям, дзіцячы сад, дзе працуюць спецыялісты, хуткі медычны кантроль за жанчынамі – гэта сведчыць аб сацыяльным, адукацыйным і гігіенічным доглядзе фабрыкі за сваімі працаўнікамі»³⁸⁰.

1934 г. вырабляць гумовыя вырабы пачала фабрыка «Унігум» па вуліцы Замкавай. Будынак гэтай фабрыкі меў 3 650 м³. «Унігум» прадукваў гумовыя сандалі, падэшвы, абцасы, штучную гумовую скуру, гуму для ровараў, вазоў і брычак, асартымент тэхнічнай гумы.

Хімічную вытворчасць у Лідзе з 1929 г. прэзентавала фірма «Карона» – Ш. Савіцкі & К°. Фірма мясцілася па вуліцы Крупаўскай, 22 (сёння 8-га Сакавіка). Пазней на шылдзе фірмы з’явілася прозвішча У. Сакалоўскі & К°. Кампаньёнамі былі: М. Пупко, З. Камянецкі і С. Каток (дырэктар). «Карона» вырабляла фарбы (водныя, мастацкія і алейныя), чарніла, туш, лакі, пластылін, клей, забяспечвала

³⁷⁷ Odlanicki-Poczobutt S. Województwo Nowogródzkie. Wilno, 1936. S. 57.

³⁷⁸ Ciechanowicz Lech. Przemysl gumowy «Ardal» S. A. // Zemia Lidzka. № 36. 1999.

³⁷⁹ Codzienna Gazeta Handlowa. № 270. 26 listopada 1938.

³⁸⁰ Там жа.

гэтымі вырабамі рынак і канкурыравала з вырабамі знакамітых польскіх фірмаў. У 1936 г. тут працавала 50 чалавек, з іх 30 рабочых³⁸¹.

У 1937 г. у Польшчы было 104 фабрыкі, якія выраблялі сельскагаспадарчыя машыны і прылады.

Выраб машын і сельскагаспадарчых прылад у Лідзе меў шматгадовую традыцыю. Фабрыка сельскагаспадарчых машын і жалезнага ліцця братоў Шапіраў была заснавана ў 1900 г. і з'яўлялася найстарэйшым і самым вялікім прадпрыемствам на паўночна-ўсходніх землях Польшчы таго часу. У міжваенныя часы фабрыка мясцілася на вуліцы Сувальскай, 170. Тут выраблялі манежы, штыфтавыя і цэпавыя малатарні, конныя і ручныя сячкарні, рознае ліццё, фрэзы, веялкі, дзверы да печай, краты і г.д.

У 1926 г. пачала працаваць другая фабрыка сельскагаспадарчых машын і прылад пад назвай «Бэнланд». Яе заснавальнікамі былі З. Штэйнберг, А. Арончык і Лянд. Фабрыка знаходзілася пры вуліцы Сувальскай, 142. Тут прадукваліся вырабы, падобныя да вырабаў фірмы братоў Шапіраў: манежы, штыфтавыя і цэпавыя сепаратары для малака, конныя і ручныя сячкарні, веялкі, плугі і льнамялкі.

Кошт прадукцыі абедзвюх фабрык быў каля 360 000 злотых (1934 г.).

У 1937 г. у Польшчы працавала 58 фабрык цвікоў і дроту³⁸².

У Лідзе хутка развівалася заснаваная ў 1926 г. фабрыка «Дротіндустрыя», якая мясцілася каля «Ардаля» (Фабрычная, 6). «Дротіндустрыя» належала таварыству, у якое уваходзілі: Гірш Чарток, Гдалія Чарток, Сымон Савіцкі і Мардух Езіміцкі³⁸³. Статутны капітал складаў 280 000 зл. (1936 г.). Фабрыка мела свой электрычны рухавік у 150 к.с. і давала працу 90 рабочым, 4 чалавекам інжынерна-тэхнічнага персаналу і 3 кіраўнікам. Тут прадуквалі светлы жалезны дрот (каля 36 т), жалезныя цвікі

(каля 280 т), жалезныя накутнікі, арматуру і скобы для будоўлі, падкоўкі для абутку і г.д. «Дротіндустрыя» згарэла восенню 1936 г. Пажар прынес шкоды на 200 000 зл., шмат працаўнікоў страціла працу. Зноў адбудаваная «Дротіндустрыя» мела будынак у 6 350 м³ ³⁸⁴. Пры канцы жніўня 1937 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Фабрыка дроту і цвікоў “Дротіндустрыя” ў Лідзе адбудавана пасля пажару. На тэрыторыі спаленай фабрыкі пабудаваны мураваны гмах, які шматкроць большы за папярэдні. Зараз тут будзе працаваць значна больш рабочых, чым да пажару. Наогул, развіццё прамысловасці ў Лідзе набірае тэмп. Некалькі месяцаў таму паўсталі фабрыка цукраў і фабрыка мыла, зараз у горадзе 15 вялікіх прадпрыемстваў»³⁸⁵.

Пра фабрыку спружын «Звуй» інфармацыі няма.

У 1928 г. былі адчынены дзве вытворчасці кафлі, а ў 1936 г. была пабудавана трэцяя. Кафлярню «Танур» (танур – яўр. печ) заснавалі Ёсель Руды і Бэрка Рыбацкі. Яна знаходзілася на вуліцы Вызвалення, 66 (сённ: вул. Калініна), займала плошчу ў 0,4 га, мела 2 печы для абпальвання кафлі. Фабрыка забяспечвала працай 10 спецыялістаў і 20 рабочых. Дзённы выпуск кафлі – 400 штук. На мясцовы рынак выраблялася кафля так званая «квадратэльная» (21x13 см). Для пакупнікоў з Памор'я і Вялікапольшчы выраблялася плоская, вялікая кафля, так званая «берлінская». Абарот фірмы «Танур» у 1936 г. складаў каля 48 000 злотых³⁸⁶.

Кафлярня «Рааф» (рааф – яўр. кафля) знаходзілася на вуліцы Легіёнавай. Заснавальнікамі яе былі Хаім Куле, Ісак Цапялевіч і Абэ Куле³⁸⁷. Яны кіравалі прадпрыемствам да 1931 г., але камерцыйнага поспеху не мелі. Нядзейсную кафлярню купілі ў 1932 г. новыя гаспадары – Ашэр Чапялінскі і Рубіновіч. Яны пераадолелі

³⁸¹ Ciechanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemla Lidzka. № 41. 2000.

³⁸² Там жа.

³⁸³ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1032.

³⁸⁴ Ciechanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemla Lidzka. № 41. 2000.

³⁸⁵ Kurier Wileński. № 239 (4202). 31 sierpnia 1937.

³⁸⁶ Ciechanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemla Lidzka. № 41. 2000.

³⁸⁷ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1032.

часовыя перашкоды – і кафлярня «Рааф», як і «Танур», выйшла на паморскі і вялікапольскі рынак.

Гаспадаром трэцяй кафлярні, якая мела назву «Нэшэр», быў Сымон Пупко з сынамі (ён папярэдне быў сябрам таварыства кафлярні «Танур»). «Нэшэр» адрознівалася тым, што кафля тут выраблялася пры дапамозе механічных прылад, а не рукамі, як на кафлярнях «Танур» і «Рааф». «Нэшэр» месцілася на вуліцы Сувальскай, 20.

У 1920-х гг. у горадзе меліся дзве вытворчасці цэглы (цагельні), дзе ў 1927 г. працавала 29 чалавек, і адна вытворчасць цэменту. Але гэтыя фірмы пазней абанкруціліся³⁸⁸. У 1930-х гадах каля Ліды працавалі 3 цагельні.

Адна з дзвюх фабрык па перапрацоўцы лямцу называлася «Перапрацоўка воўны братоў г. Я. Жыжэмскіх і Я. Левіна» і знаходзілася на вуліцы Вызвалення³⁸⁹. Пра другую вядома, што яе гаспадаром быў Рабіновіч.

Лідскія алейні (вытворчасць алею) сярод 22-х, што дзейнічалі ў 1934 г. у Навагрудскім ваяводстве, былі параўнальна вялікімі. Праўдападобна, багатае алеем насенне прывозілі з-за мяжы.

Таварыства «Шэмен» належала Я. Шапетыньскаму і сябрам. У дваццатых гадах яно мясцілася на вуліцы Сувальскай, пазней на вуліцы Домб-Бярнацкага (сёння Гагарына).

Другая алейня, «Олід», была на вуліцы Пяскі, 6 (сучасная Камуністычная). Яна працавала з 1934 г. Вырабляла льняны алей, аліфу і жмых.

Фабрыка вырабу шкіпідару «Дэстылят» знаходзілася на вуліцы Фабрычнай, каля «Ардаля».

Перапрацоўкай дрэва былі заняты 6 тартакоў³⁹⁰.

Найстарэйшы лідскі паравы тартак Бэрка Мельніка быў заснаваны ў 1892 г. на вуліцы Пастаўскай, 39 (сёння: Фрунзе).

Тартак Кроніка на вуліцы Тартакі (сён-

ня Труханавы) быў пабудаваны ў 1920 г.³⁹¹ Яго афіцыйная назва ў 1936 г. гучала так: «Прамысловае прадпрыемства “Тарлас” Э. Гурвіч & К°». Супольнікамі па бізнесу Эліяша Гурвіча (дырэктара) былі Лейба Кронік, Ісаак Гурвіч і Ной Гімельштэйн. Тартак меў лакамабіль у 215 к.с., дзве піларамы і дзве стругаркі. Фірма займалася і эксплуатацыяй лясоў.

На вуліцы Фалькоўскага, 33 (сёння Перамогі) працаваў паравы тартак Я. Палячака і таварышаў, ён зарэгістраваны ў 1929 г.

Фірма «С. Элкін & К°» пачала існаванне ў 1935 г. на вуліцы Шаптыцкага, 72 (сёння Астроўскага). Належала М. Ківяловічу і М. Рафаловічу. Гэты тартак даваў працу 30 працаўнікам і 4 кіраўнікам. Кошт прадукцыі складаў 123 400 злотых (1936 г.).

Апрача вышэйназваных працавалі тартакі пры абодвух броварах. Фабрыка «Ардаль» таксама мела ўласны тартак³⁹².

У горадзе было 8 млыноў.

Троцкі і Палячак былі гаспадарамі млына «Аўтамат» на вуліцы Пастаўскай. У 1927 г. на млыне працавала 49 чалавек. На гэтай жа вуліцы знаходзіўся паравы млын Б. Мельніка.

Таварыства «Хіцім» мела гандлёвы млын на вуліцы Сувальскай, 140.

На вуліцы Сувальскай знаходзіўся паравы млын Зяльдовіча і млын братоў Пупко і А. Зарэцкага.

На Пясках ад 1920-х гадоў працаваў млын з электрычным рухавіком Карпейчыка, Паўлоўскага і Робчыка. Другім такім самым млыном валодаў Сапожнікаў, Шаваховіч і Ляйбовіч. Яшчэ адзін млын на Пясках быў уласнасцю Б. Шаваховіча.

Тры мясцовыя фірмы выраблялі цукеркі. Гэта былі заснаваныя ў 1908 г. фабрыка цукерак і шакаладу «Рэкорд» на вуліцы Сувальскай, 74, вытворчасць Казіміра Інгілевіча (заснавана ў 1934 г., Рынак, 22) і яшчэ адна фабрыка.

Сярод 8 лідскіх пякарань найбольш

³⁸⁸ Ciehanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemia Lidzka. № 41. 2000.

³⁸⁹ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1033.

³⁹⁰ Ciehanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemia Lidzka. № 41. 2000.

³⁹¹ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1033.

³⁹² Ciehanowicz Lech. Przemysł lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemia Lidzka. № 41. 2000.

знаным быў спажывецкі кааператыў «Адзінства» (Jedność)³⁹³. Да 1938 г. кааператыў пашырыў сваю дзейнасць, ён меў 9 крамаў па ўсім горадзе і сучасную механізаваную пякарню. Гэтая ўстанова дасягнула мільённага абароту і па якасці вырабаў магла канкураваць з найлепшымі фірмамі ў рэгіёне³⁹⁴.

Таксама карысталіся папулярнасцю пякарня «Прагрэс», пякарня Я. Цукерніка і Шмуйловіча і інш³⁹⁵. Адчыненая ў 1931 г. пякарня Д. Гіршэвіча па загаду мясцовых улад была зачынена як немеханізаваная.

Па вуліцы Садовай працавала фабрыка па вырабе мыла (Ілютовіч)³⁹⁶.

Паліграфічныя паслугі аказвалі 4 друкарні. У міжваенны час на вуліцы Сувальскай працавалі друкарні Я. Каплінскага і Сымона Зяльдовіча³⁹⁷. На вуліцы Фалькоўскага (на вуглу з Школьнай, сёння Перамогі – Кірава) знаходзілася друкарня Лявона Трабінскага. На вуліцы 3-га Мая працавала друкарня «Магата».

У горадзе дзейнічалі наступныя банкаўскія ўстановы: Камунальная ашчадная каса Лідскага павета, аддзяленне Віленскага прыватнага камерцыйнага банка, Народны кааператыўны банк, Кааператыўны купецкі банк у Лідзе, Яўрэйскі народны банк, прадстаўніцтва банка «Сполэм». У Лідзе з вялікім поспехам працуюць яўрэйскі беспрацэнтны банк невялікіх крэдытаў «Gmilus Chesed» і хрысціянская беспрацэнтная каса пры Таварыстве польскіх купцоў у Лідзе³⁹⁸.

Віленская газета «Слова» пісала ў 1936 г.: «Як для нашага краю, Ліда ёсць высокаіндустрыяльным горадам. Ёсць тут некалькі млыноў, чатыры тартакі, алейня, лямцавая фабрыка, фабрыка цвікоў,

дзе ліцейні і шмат невялікіх прамысловых прадпрыемстваў. Самая вялікая – фабрыка абутку “Ардаць”. У Лідзе каля 3 000 прамысловых рабочых, толькі на фабрыцы “Ардаць” працуе 800 чалавек»³⁹⁹.

Найбольш паспяховым для эканомікі быў 1938 г. 3 лістапада 1938 г. гарадская управа Ліды (Zarząd Miejski) зрабіла «Даклад аб стане рахункаў бюджэту на 1937–1938 год». Даклад утрымлівае шмат інфармацыі, якая дазваляе зразумець, якім быў горад у апошні мірны год (гл. дадаткі).

З-за напружанай агульнаеўрапейскай сітуацыі ўвесну 1939 г. лідская прамысловасць мела вялікія праблемы: «Вялікая фабрыка “Дротіндустрыя”... панізіла выпуск прадукцыі да мінімуму. Хімічная фабрыка “Карона” на мяжы ліквідацыі. Фабрыка гумовых вырабаў “Унігум”, якая два гады таму пабудавала новы гмах па вуліцы Замкавай, перажывае крызіс і звольніла 60 рабочых. У апошнія дні праз брак збыту прадукцыі спынілася ліцейня “Поланд”»⁴⁰⁰.

Беспрацоўе

Пры канцы 1930-х гг. актуальнай заставалася праблема беспрацоўя ў горадзе і павеце.

На пачатку 1938 г. на Лідчыне было блізка 2 000 беспрацоўных, узімку іх колькасць павялічылася на 900 чалавек. Кожную зіму адбываўся сезонны рост беспрацоўя, бо ў горадзе шмат фабрык станавіліся для рамонту ці з-за памяншэння збыту сваіх вырабаў, а на вёсцы зіма ва ўсе часы з’яўлялася «мёртвым сезонам» для сельскагаспадарчых рабочых. У тую зіму «Ардаць» звольніў 600 чалавек, «Дротіндустрыя» – 130 чалавек, фабрыка «Карона» – 30 рабочых. З-за часовай адсутнасці сыравіны ліцейня братаў Шапіраў звольніла 25 работнікаў, праз скарачэнне збыту ліцейня «Бэнланд» звольніла 5 рабочых. «Унігум» праз перабудову звольніў 35 рабочых, фабрыка лямцу Жыжэмскіх звольніла 50 рабочых. Апроч

³⁹³ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1032.

³⁹⁴ Ciechanowicz. Miasto Lida w 1938 roku // Zemia Lidzka. № 48. 2003.

³⁹⁵ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1033.

³⁹⁶ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1033.

³⁹⁷ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz, 1929. S. 1032.

³⁹⁸ Ciechanowicz. Miasto Lida w 1938 roku // Zemia Lidzka. № 48. 2003.

³⁹⁹ Słowo. № 60 (4267). 1 marca 1936.

⁴⁰⁰ Kurier Wileński. № 128 (4804). 10 maja 1939.

гэтых звольненых рабочых на 7 студзеня ў павеце было зарэгістравана 1 130 сезонных рабочых (у горадзе 800 сезонных). Такім чынам набіралася 1 700 улічаных (цалкам ці сезонна беспрацоўных). Таму ўлады лічылі, што разам з няўлічанымі на Лідчыне ў тую зіму было не меней за 2 000 беспрацоўных. З гэтых 2 000 у снежні 1937 г. атрымлівалі дапамогу ад Фонда зімовай дапамогі болей за 1 000 чалавек. У студзені гэтая лічба значна вырасла⁴⁰¹.

Ужо пры канцы лютага аднавілі працу «Дротідустрыя»⁴⁰² і фабрыка «Унігум», якую мадэрнізавалі ўзімку, і яна адразу наняла 200 рабочых⁴⁰³. Хутка і ўся прамысловасць горада запрацавала ў штатных умовах. Але 17 снежня 1938 г. фабрыка дроту і цвікоў праз заканчэнне сезону спыніла працу і звольніла ўсіх рабочых⁴⁰⁴.

Праблема вырашалася праз прыцягненне беспрацоўных да добра аплачаных праз Фонд працы работ на будаўніцтве і добраўпарадкаванні горада, а таксама праз выдзяленне сем'ям беспрацоўных зямельных надзелаў.

Адной з формаў дапамогі беспрацоўным было надзяленне іх невялікімі зямельнымі надзеламі каля горада – прыкладна такімі, якія зараз мы называем «дачамі». Таварыства агародаў (Towarzystwo ogrodników) у Лідзе пры дапамозе гарадскога аддзела Фонду працы заснавала тры калоніі агародаў для 148 найбяднейшых сямей горада. У 1937 г. стала зразумелым «эфектыўнасць гэтай формы дапамогі для самастойнага вырошчвання харчовых запасаў на зіму... Кожная дзялка мае памер 600 м² [6 сотак – Л. Л.], і на гэтым надзеле сям'я, пры дапамозе адмыслоўцаў, вырошчвае сабе ўсю неабходную зеляніну. Узровень выкарыстання дзялак і іх эфектыўнасць вельмі высокія»⁴⁰⁵.

У 1938 г. пры фінансавай падтрымцы Фонду працы каля Ліды арганізавалася яшчэ адна калонія дзялак, агульная іх колькасць узрасла да 220. Дзялкі займалі ўжо 12 га рольнай зямлі. Уладальнік

дзялкі плаціў 5 злотых на два гады, 50 гр. штомесячных складак у Таварыства агародаў і 20 гр. штомесячна на ўтрыманне вартаўніка. У 1938 г. Таварыства агародаў пачало будаваць на дзялках два сталыя дамкі для вартаўнікоў коштам 3 200 злотых, прычым Фонд працы адразу даў на гэта 1 600 злотых⁴⁰⁶. На пачатку красавіка 1938 г. управа Таварыства агародаў паведаміла, што ёсць вольныя дзялкі ў «калоніі № 1 па вуліцы Віленскай, калоніі № 2 па вуліцы Школьнай, калоніі № 3 па вуліцы Сміглага, калоніі № 4 па вуліцы Райскай»⁴⁰⁷. Таварыства адбірала дзялкі ў дрэнных гаспадароў і перадавала тым, хто чакаў у чарзе, каб атрымаць свой агарод. Таму дзялкі Таварыства заўжды былі добра дагледжаныя. Прафесійны нагляд і агранамічную дапамогу аказваў адмысловец у галіне сельскай гаспадарцы Юры Кацяшэнка⁴⁰⁸ (верагодна, гэта вядомы лідскі скульптар і мастак).

Другой формай дапамогі беспрацоўным была арганізацыя іх выезду на сезонныя працы за мяжу. У 1938 г. запіс ахвотных выехаць на сезонныя сельскагаспадарчыя працы ў Латвію пачаўся ў лідскім старостве на пачатку красавіка⁴⁰⁹. Ужо 12 красавіка выехала на працу першая група ў 160 чалавек, а да 27 красавіка яшчэ 240 (з Навагрудскага ваяводства ў 1938 г. выехала на сельскагаспадарчыя працы ў Латвію 3 250 работнікаў: з Лідскага павета – 400, Нявіжскага – 400, Слонімскага – 300, Стаўпецкага – 600, Навагрудскага – 600, Шчучынскага – 300, Валожынскага – 500, Баранавіцкага – 150)⁴¹⁰. Вярталіся нашы людзі з Латвіі толькі на пачатку лістапада⁴¹¹.

Кошты і заробкі

У красавіку 1938 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Заробкі рабочых у Лідзе наогул вельмі нізкія. Таму ўтрымліваць сям'ю, у якой працуе толькі адзін чалавек, які часта зарабляе меней меней за 2 злотыя ў

⁴⁰¹ Kurier Wileński. № 20 (4338). 21 stycznia 1938.

⁴⁰² Kurier Wileński. № 50 (4368). 20 lutego 1938.

⁴⁰³ Kurier Wileński. № 54 (4372). 24 lutego 1938.

⁴⁰⁴ Kurier Wileński. № 340 (4658). 11 grudnia 1938.

⁴⁰⁵ Kurier Wileński. № 184 (4147). 7 lipca 1937.

⁴⁰⁶ Kurier Wileński. № 84 (4402). 26 marca 1938.

⁴⁰⁷ Kurier Wileński. № 92 (4410). 3 kwietnia 1938.

⁴⁰⁸ Kurier Wileński. № 196 (4514). 19 lipca 1938.

⁴⁰⁹ Kurier Wileński. № 91 (4409). 2 kwietnia 1938.

⁴¹⁰ Kurier Wileński. № 105 (4423). 16 kwietnia 1938.

⁴¹¹ Słowo. № 308 (4872). 7 listopada 1937.

дзень, надта цяжка»⁴¹². Сярэдні заробак у Заходняй Беларусі заставаўся ніжэйшым за заробкі ў заходняй частцы Польшчы. Гэты перакос у значнай ступені быў выкліканы меншай прадукцыйнасцю працы нашага рабочага і меншым узроўнем адукацыі – спадчынай царскай Расіі, але адначасова меншыя заробкі давалі канкурэнтныя перавагі нашай прамысловасці. Трэба заўважыць, што гэты перакос павольна нівеліраваўся.

13 лютага 1939 г. лідскі пасол Брыльскі выступіў у Сейме з прамовай пра лідскую прамысловасць⁴¹³. Пасол адзначыў, што зараз на ўсходзе Польшчы паўстаюць шматлікія прамысловыя прадпрыемствы, гаспадары якіх часта не надта зважаюць на грамадскія інтарэсы. У якасці прыкладу ён прывёў лідскі «Ардаць», які даваў працу вялікай колькасці рабочых і прывёў цікавую табліцу размеркавання заробкаў на гэтай фабрыцы (выступ пасла разам з табліцай быў надрукаваны ў прэсе).

	Зарабляюць брута
300 работнікаў	1,3 зл. да 1,8 зл.
137 работнікаў	1,8 зл. да 2,0 зл.
75 работнікаў	2,0 зл. да 2,4 зл.
14 работнікаў	2,0 зл. да 2,8 зл.
Разам 526 работнікаў	

	Зарабляюць брута
32 работнікі	2,2 зл. да 2,4 зл.
44 работнікі	2,4 зл. да 2,8 зл.
35 работнікаў	2,8 зл. да 3,6 зл.
40 работнікаў	3,6 зл. да 4,0 зл.
4 работнікі	4,8 зл.
Разам 155 работнікаў	

Пасол казаў: «Такім чынам, 437 жанчын зарабляюць ад 1,3 да 2 зл. у дзень, 111 мужчын – ад 2,2 да 3,6 зл., пры тым што мінімальныя кошты ўтрымання сям’і ў 4 чалавекі ў Лідзе патрабуюць каля 90 злотых у месяц. Трэба яшчэ ўлічваць, што фабрыка працуе ад 210 да 220 дзён у год і каля 12 тыдняў у год знаходзіцца ў рамонце. На

некаторых фабрыках работнікі адпачываюць на яўрэйскія святы»⁴¹⁴.

Пры канцы 1930-х гг. у горадзе ўсталяваліся прыкладна такія цэны і заробкі: буханка хлеба – каля 30 грошаў, 1 кг цукру – каля 1 злотага, 1 кг алею – 80 грошаў, 10 яйкаў – 10 грошаў, пачак запалак – 10 грошаў, 1 кг бульбы – каля 10 грошаў, мяса, ялавічына ці свініна – каля 1,5 злотых, малако – каля 20 грошаў за 1 л, вугаль – каля 48 злотых за 1 т, мужчынская кашуля – каля 10 злотых, мужчынскі капялюш – каля 20 злотых, мужчынскія чаравікі – каля 15 злотых, цэгла – каля 40 злотых за 1 000 шт., цэмент – каля 30 злотых за 1 т, друкарская машынка – 1 200 злотых, гектар зямлі каштаваў 500 злотых, карова – 100 злотых, пуд збожжа – 2 злотыя. Сярэдні дзённы заробак быў каля 2 – 3 злотых, мінімальны – 1 злоты, высокі заробак – да 10 злотых. Кваліфікаваны рабочы на «Ардаці» атрымліваў 5 злотых, майстар – 10 злотых. На жнівне ў дзень плацілі 2 злотыя, на копцы бульбы – 1 злоты. Зарплата настаўнікаў дасягала 200 злотых у месяц⁴¹⁵.

Цэны на асноўныя харчовыя тавары жорстка кантраляваліся ўладамі, у чэрвені 1937 г. у Лідзе былі ўстаноўлены наступныя цэны на хлеб: «Новыя цэны на хлеб. Адміністрацыйныя ўлады ўсталявалі наступныя цэны хлеба: “Хлеб з непрасеянай мукі, 95-адсоткавы – 25 гр. за 1 кг, 82-адсоткавы – 28 гр. за 1 кг, прасеяны 70-адсоткавы – 32 гр. за кг, усе гатункі падаражалі на 2 гр.»⁴¹⁶. Падобная інфармацыя стала друкуецца ў прэсе. Праз месяц гарадскія ўлады на працягу некалькіх дзён праводзілі праверку санітарнай чысціні крамаў горада і кантралявалі дакладнасць цэнаў у іх⁴¹⁷, сярод іншых гандляроў, пакараных за гандаль па завышаных цэнах, быў аштрафаваны на 30 злотых Ізідор Сікора, уладальнік мясной лаўкі па вуліцы 3-га Мая, 5⁴¹⁸. У

⁴¹⁴ Там жа.

⁴¹⁵ Лаўрэш Л. Прамысловасць горада Ліда ў 1920–30-я гг. // Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX – пачатку XXI ст.: зб. навук. арт. Гродна, 2010. С. 187–188.

⁴¹⁶ Kurier Wileński. № 171 (4133). 24 czerwca 1937.

⁴¹⁷ Kurier Wileński. № 207 (4170). 30 lipca 1937.

⁴¹⁸ Kurier Wileński. № 205 (4168). 28 lipca 1937.

⁴¹² Kurier Wileński. № 84 (4402). 26 marca 1938.

⁴¹³ Kurier Wileński. № 50 (4723). 19 lutego 1939.

праверцы ўдзельнічалі гарадскі лекар Савіцкі, паліцыя і рэферэнты гарадской управы⁴¹⁹.

Існуе такая інфармацыя пра цэны і заробкі на асноўныя прадукты харчавання ў СССР, Цэнтральнай Польшчы і Германіі ў сярэдзіне 30-х гадоў:

«Цэны ў СССР на 1935 год, пасля адмены картак, (максімальная зарплата працоўнага 170 рублёў, разам з цэнамі даюць колькасць, якую можна было купіць на ўсю зарплату):

1 кг беллага хлеба - 1,10 р. (154,5 кг)

1 кг варанай каўбасы - 12 р. (14,2 кг)

1 кг цукру - 4,50 р. (37,7 кг)

1 кг сметанковага масла - 15 р. (11,3 кг)

У Польшчы, сярэдняя зарплата працоўнага 120 злотых:

1 кг беллага хлеба - 0,35 злотых (342,8 кг)

1 кг варанай каўбасы - 2 злотыя (60 кг)

1 кг цукру - 1 злоты (120 кг)

1 кг сметанковага масла - 2 злотыя (60 кг)

У Германіі, сярэдняя зарплата нямецкага працоўнага 130 рейхсмарак:

1 кг беллага хлеба - 0,36 м (361 кг)

1 кг варанай каўбасы - 2,70 м (48 кг)

1 кг цукру - 0,80 м (162 кг)

1 кг сметанковага масла - 3 м - максімальная цана - (43 кг)»⁴²⁰.

Як бачым, узровень жыцця нашага кваліфікаванага рабочага не надта адрозніваўся ад узроўню жыцця рабочага Германіі ў той час. Параўнанне ж з савецкімі рэаліямі – гэта вельмі ўмоўная і недарэчная справа. З успамінаў тых часоў вядома, што, напрыклад, нават сям'я вядучага лекара Мінска, які лячыў савецкіх бонзаў і жыў з імі па-суседску, суткамі стаяла ў чарзе, каб купіць пуд бульбы⁴²¹. Таму параўноўваць дзяржаўныя цэны тавараў у Мінску, якіх ніколі не было ў вольным продажы (на рынку гэтыя ж тавары каштавалі

непараўнальна даражэй) з цэнамі тавараў, якімі былі завалены прылаўкі кожнай лідскай крамы, не мае сэнсу.

Новыя раёны горада

На пачатак XX ст. вёска Дварцова Слабада – 328 жыхароў (166 і 162) з 19 дзесяцінамі зямлі, Раслякі – 61 жыхар (32 і 29) з 123 дзесяцінамі.

Слабада. З выдатнага артыкула Уладзіслава Абрамовіча ў перадваеннай газеце «Лідская Зямля» мы ведаем, што раён Ферма цягнуўся ад замка і каталіцкіх могілак да чыгуначнага вакзала і сваю назву атрымаў, верагодна, ад досыць урадлівай зямлі, якая раней належала да каралеўскай маёмасці. На шляху ад вакзала да горада, недалёка ад замка, увагу прыцягвала вялікая яма – вынік нямецкай гаспадаркі падчас акупацыі. Менавіта на гэтым месцы ў старажытныя часы быў велізарны двор старасты – рэзідэнцыя каралеўскага намесніка. Сярод іншых зямель гэтага двара, ці, як тады звалі, дварца, была і вёска Слабада. Палі гэтай вёскі цягнуліся ў кірунку паўднёва-заходнім, мяжуючы з гарадской тэрыторыяй каля сучаснай вуліцы Горкага. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай усе прылеглыя да горада каралеўскія землі перайшлі ў скарб Расійскай Імперыі. Недалёка ад былой рэзідэнцыі намесніка пачалі сяліцца сем'і расійскіх дваран. Паўстаў шэраг шыкоўных дамоў, аточаных садамі, і так пачаўся вялікі зарад раён горада, які завецца Ферма. А паколькі на Ферме маглі сяліцца толькі дваране, каля 1860 г. было вырашана заснаваць у Лідзе другую калонію, на землях вёскі Дварцова Слабада. Расійская адміністрацыя не мела дакладных указанняў пра тое, якія сем'і трэба сяліць у новай калоніі, і спачатку пасялілі там чатыры яўрэйскія сям'і. З іх дзве сям'і Ліпнішскіх, адну Баруховічаў, а прозвішча трэцяй сям'і ўдакладніць ужо немагчыма. Праз некаторы час, калі справа пра пасяленне яўрэяў на Дварцовай Слабадзе дайшла да Пецярбурга, адтуль была зроблена заўвага пра памылку – пасяленне яўрэяў у новай калоніі, бо папярэдне гэтая калонія

⁴¹⁹ Kurier Wileński. № 209 (4172). 1 sierpnia 1937.

⁴²⁰ Лаўрэш Л. Прамысловасць горада Ліда ў 1920–30-я гг. // Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX – пачатку XXI ст.: зб. навук. арт. Гродна, 2010. С. 187–188.

⁴²¹ Гл. Минна Лapidус. Человек в трагические минуты истории // Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах. Выпуск 2 / Укладальнік Аляксандр Фядута. – Мінск: «Лімарыус», 2010. С. 167.

прызначалася для засялення праваслаўных сем'яў. Патрэбна было выселіць яўрэйскія сем'і, якія да таго часу там грунтоўна абжыліся. Каля 20 дзесяцін зямлі для кожнай сям'і ўяўлялі немалую каштоўнасць, таму яўрэі павінны былі пайсці на кампраміс і прынялі праваслаўе. Пасля хрышчэння Ліпнішскія прынялі прозвішча Ліпінскіх, Баруховічы сталі Барысевічамі, а чацвёрты яўрэй стаў Крыжаноўскім. У 1866 г. выдзеленыя землі былі аддадзены на выкуп.

Да часу, калі праз Ліду прайшла чыгунка, пасяленцы займаліся сельскай гаспадаркай. Аднак рост Слабодкі непарыўна звязаны з чыгункай. Першай, у 1883–84 гг., была пушчана ў дзеянне чыгунка Вільня – Ліда – Лунінец. Праз 20 гадоў, у 1902–05 гг., дзякуючы пракладзенай лініі Маладзечна – Ліда – Ваўкавыск, наш горад стаў важным камунікацыйным вузлом. Пры будаўніцтве чыгункі сем'і пасяленцаў мелі добрыя заробкі. Пры гэтым дочкі, якія былі немалой прыгажосці, знайшлі сабе мужоў сярод чыгуначных жандараў. Паступова пачалі з'яўляцца новыя сямейныя саюзы, усё новыя і новыя дамы і пабудовы. Па меры падрастання моладзі жыхары Слабодкі змянялі характар сваёй дзейнасці, пераходзячы ад сельскай гаспадаркі на чыгунку. Калі пабудавалася чыгуначная станцыя, некаторыя сем'і перанеслі свае дамы ўглыб поля. Раён пачаў пашырацца, колькасць дамоў павялічвалася з кожным годам.

У 1920–30-я гг. Слабада стала важным раёнам горада. У 1932 г. дзякуючы старанням ксяндза-вікарыя Станіслава Мажэйкі на Слабадзе паўстаў касцёл. У 1936 г. гарадская рада даравала Слабадскай парафіі 2 га гарадской зямлі для заснавання могілак. Падчас геадэзічных работ і работ па агароджванні будучых могілак адзін з работнікаў пацікавіўся меркаваннем другога пра тое, хто з іх першы ляжа на новых могілках. Так здарылася, што той, хто пытаўся, і стаў першым нябожчыкам на гэтых могілках. Весткі пра гэта імгненна разышліся па парафіі, і вернікі зрабілі яму ўрачыстае пахаванне.

Менавіта пры канцы 1930-х гг. на Слабодцы з'явіліся крамы, аптэчны склад, добраахвотная пажарная ахова, пастарунак паліцыі, чыгуначная лазня. Над усім раёнам

узвысіліся гмах грамадскай 7-класнай школы (сучасная СШ № 10) і пажарная вежа, якая зараз не існуе⁴²².

Раслякі. У красавіку 1936 г. ваяводская ўправа зрабіла ўнёсак у Міністэрства ўнутраных спраў аб пашырэнні межаў Ліды праз далучэнне вёскі Раслякі⁴²³.

«Кур'ер Віленскі» пісаў, што «вёску Раслякі аддзяляе ад горада рака Лідзейка. Мост на рацэ замалы, але ні гарадскія ўлады і ні самакіраванне вёскі яго не рамантуе. Жыхары Раслякоў напісалі калектыўнае пісьмо павятовым уладам пра тое, што неабходна пабудоваць новы мост»⁴²⁴.

Прэса паведамляла, што зусім недалёка ад Раслякоў, ля вёскі Малэйкаўшчына, вясковец пабудоваў тэатральны будынак: «На адлегласці 2 км ад горада ў вёсцы Малэйкаўшчына, у маладым сасновым лесе пабудаваны летні тэатр значных памераў. Гэты будынак пабудоваў Тэафіль Галімонт на сваёй зямлі для вясковых імпрэзаў і мерапрыемстваў розных грамадскіх арганізацый з Ліды»⁴²⁵.

Пасля далучэння да Ліды вёскі Раслякі вуліца Лідская пачала мець вялікае значэнне для горада, бо была адзінай артэрыяй, якая злучала новы раён Раслякі з горадам. «Аднак стан вуліцы і ходнікаў вельмі дрэнны, вялікія лужыны знікаюць тут толькі падчас засух»⁴²⁶.

Сойкішкі. Урочышча Сойкішкі, зараз раён вуліцы Хасанаўскай, гэта старадаўняя зямля горада. У 1885 г. тут было месца для выпасу жывёлы і меліся два ўчасткі зямлі ў 4 і 7 дзесяцін⁴²⁷, апошні ўчастак зваўся Даліна⁴²⁸. З 1897 г. горад пачаў выдаткоўваць грошы на ўтрыманне вартаўніка «ў гарадскім лесе Сойкішкі»⁴²⁹.

Да 1934 г. тут было балота і рос хмыз-

⁴²² Władysław Abramowicz. Słobódka – przedmieście Lidy // Ziemia Lidzka. № 6 (53). 2002.

⁴²³ Słowo. № 108 (4314). 20 kwietnia 1936.

⁴²⁴ Kurier Wileński. № 235 (4198). 27 sierpnia 1937.

⁴²⁵ Kurier Wileński. № 114 (4076). 27 kwietnia 1937.

⁴²⁶ Kurier Wileński. № 156 (4474). 9 czerwca 1938.

⁴²⁷ Дзесяціна – састарэлая адзінка зямельнай плошчы роўная 1,0925 га.

⁴²⁸ Виленские губернские ведомости. № 59. 31 июля 1885.

⁴²⁹ Виленские губернские ведомости. № 100. 20 декабря 1897.

няк, а зямля ніяк не выкарыстоўвалася. У 1934 г. у Сойкішках адбылася меліярацыя, і сюды пачалі завозіць дрэва для пабудовы дамоў. Каля чыгуначных рэек быў укапаны слуп, на якім вісеў вялікі плакат з надпісам: «Фонд працы⁴³⁰ будзе тут дамы для беспрацоўных рамеснікаў». Пасля некалькіх газетных артыкулаў і радыёперадач сюды пачалі прагульвацца цікаўныя жыхары горада, каб паглядзець на будоўлю новага раёна горада.

Да 1937 г. тут было пабудавана шэсць двухкватэрных дамоў і два дамы на адну сям'ю. Будаваліся ладныя двухпакаёвыя дамы, у якіх было многа паветра і святла. Кожны дом меў дзвяркі ў чвэрць гектара, гаспадарчы будынак і студню. Беспрацоўныя, атрымоўваючы такую сядзібу, пачыналі выплачваць яе кошт толькі праз тры гады. Пасля выплаты сядзіба пераходзіла ва ўласнасць таго, хто жыў у доме.

Улетку 1934 г. сюды прывезены сем'і рамеснікаў з Заверця⁴³¹, горада ў заходняй частцы Польшчы. Аднак практычна адразу, у 1935–36 гг., некалькі сямей вярнулася назад, а потым з Ліды выехалі яшчэ некалькі сямей. Таму ў 1937 г. тут жыло толькі дзевяць сямей перасяленцаў – «завярцякаў». Гэта адбылося таму, што ўзровень жыцця і заробкаў у Заходняй Беларусі на той час быў непараўнальна ніжэйшы за Заходнюю Польшчу, і нават беспрацоўныя перасяленцы не жадалі заставацца жыць у практычна бясплатным жытле.

Будаўніцтва дамоў было прыпынена. Віленская прэса справядліва заўважала, што «ў Лідзе хапае сваіх беспрацоўных. Фонд працы ўклаў у меліярацыю і пабудову дамоў каля 100 000 злотых, а карыстаюцца гэтым некалькі сямей, нежылыя дамы знішчаюцца, зарэзерваваныя будаўнічыя матэрыялы псуюцца»⁴³².

У траўні 1937 г. ваяводскае бюро працы прапанавала свайму лідскаму аддзелу

⁴³⁰ Фонд працы (Fundusz Pracy) быў створаны ў 1933 г. з мэтай змякчэння наступстваў беспрацоўя. Даход Фонду працы складаўся з падаткаў у 2 % ад заробкаў працоўных і даходаў працадаўцаў. Фонд інвеставаў грошы ў праекты, якія давалі працу беспрацоўным.

⁴³¹ Заверце (Zawiercie) – горад у Польшчы, уваходзіць у Сілезскае ваяводства.

⁴³² Kurier Wileński. № 51 (4013). 21 lutego 1937.

ўрэгуляваць справы з засяленнем калоніі Сойкішкі. Калонія была перададзена лідскаму Таварыству засялення прыгарада. Гэта Таварыства запрасіла ў Фонда працы грошы на будаўніцтва пякарні, паравой лазні, пральні і павелічэнне агульнай плошчы на 2 000 м². Фонд працы згадзіўся на гэтыя ўмовы і вырашыў перадаць калонію Сойкішкі ва ўласнасць лідскім уладам⁴³³. У ліпені 1937 г. пачалі пасяляць у Сойкішках лідскія сем'і беспрацоўных: «Эксперымент з перасяленнем беспрацоўных з заходніх тэрыторый не атрымаўся, тут будуць паселены мясцовыя беспрацоўныя. Зараз гарадскія ўлады будуць два паселішчы для беспрацоўных: Бору і Сойкішкі. Ёсць спадзяванне, што праблемы з беспрацоўем у Лідзе будуць вырашаны»⁴³⁴.

Калі не памылюся, дык тыя дамы ў Борах (канец сучаснай вуліцы Дакучаева, каля дач) існуюць і да нашага часу.

Будаўніцтва і добраўпарадкаванне горада

Відавочцы пісалі, што яшчэ ў сярэдзіне 1930-х гг. цэнтр горада выглядаў амаль што як перад Першай сусветнай вайной. Толькі ў другой палове 1930-х гг. Ліда пачала хутка разбудоўвацца, вуліцы пачалі грунтоўна, па-новаму забрукоўвацца, былі зроблены ходнікі і пачалося будаўніцтва новых камяніц: «Каля галоўнай вуліцы горада – Сувальскай – будуюцца дамы ў некалькі паверхаў. Агульна ў Лідзе будуюцца 10 вялікіх камяніц»⁴³⁵. Пры гэтым старыя будынкi, канца XIX і пачатку XX ст., не мелі выразнага стылю і перарабляліся нязначна. Са сцен і абрамленняў вокнаў былі прыбраны цагляныя гзымсы (прафіляваныя паясы) наложаны гладкі тынк, у крамах зроблены сучасныя вітрыны.

У 1936 г. гарадскія ўлады вырашылі ў Лідзе пачаць будаваць каналізацыю: «Гарадская ўправа, жадаючы падвысіць санітарны стан, пастанавіла пабудоваць каналізацыю па ўсіх вуліцах горада. Першай будзе вуліца Фалькоўскага. Пастанову ўправы вітаюць усе жыхары горада»⁴³⁶.

⁴³³ Kurier Wileński. № 135 (4097). 19 maja 1937.

⁴³⁴ Kurier Wileński. № 180 (4143). 3 lipca 1937.

⁴³⁵ Kurier Wileński. № 233 (4196). 25 sierpnia 1937.

⁴³⁶ Słowo. № 195 (4301). 18 lipca 1936.

У Лідзе не было спартыўнага стадыёна, прыстасаванага для розных відаў спорту. У 1936 г. пачалося будаўніцтва вялікага гарадскога стадыёна. «На стадыёне будзе бегавая лёгкаатлетычная дарожка, месцы для скачкоў у даўжыню і вышыню, поле для спартыўных гульняў, стрэльбішча»⁴³⁷, – пісалі віленскія газеты.

У тым жа годзе горад атрымаў крэдыт у 70 000 злотых для пабудовы экспертнай рэзні (бойні для жывёлы) па вуліцы Доўгай, было прынята рашэнне пачаць работы па кансервацыі Лідскага замка⁴³⁸. З праекта рэзні бачна, што гэта павінен быў быць будынак даўжынёй у 100 метраў, аб'ёмам 14 400 м³, пры рэзні планавалася цэх вытворчасці кансерваў⁴³⁹.

1937 г. На пачатку 1937 г. управа Звязу стральцоў вырашыла пабудаваць у Лідзе «Дом стральца». Улады выдзелілі для гэтых мэтаў зямельны пляц і грошы ў памеры 10 000 злотых, арганізацыя пачала збор грошай, планавалася ўвесну закладаць падмурак пад гмах, у якім «пасля пабудовы павінна праходзіць большая частка грамадскага і культурнага жыцця горада»⁴⁴⁰. Гэты гмах павінен быў паўстаць каля гарадскога стадыёна, але да будоўлі так і не прыступілі, бо да траўня 1939 г. усё яшчэ не вырашылі праблем з фінансаваннем, у 1939 г. праект ужо меў назву «Дом фізічнага выхавання пры Звязе стральцоў»⁴⁴¹.

Гараджане скардзіліся на тое, што вуліцы горада знаходзіліся не ў лепшым стане. У 1937 г. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Сахара ў Лідзе. Незабрукаваная вуліца імя генерала Шаптыцкага сваім выглядам наводзіць сум і роспач. У цяперашнія летнія пякельныя дні аблогі пылу ўздымаюцца да неба. Лідзяне называюць гэтую вуліцу Сахара»⁴⁴². У лютым 1937 г. гарадскія ўлады для рамонту вуліц Ліды атрымалі ад Фонду працы 20 000 злотых. Першай пачалі рамантаваць вуліцу Пілсудскага, потым планавалі дабудаваць працяг вуліцы Перацкага і злучыць яе з

Выганам. Такім чынам добрая гарадская магістраль павінна была злучыць чыгуначны вакзал з хутка росшым раёнам горада, які зваўся Выган, ці Новая Ліда⁴⁴³. Працы па перабудове, укладцы ходнікаў і забрукоўцы вуліцы Перацкага пачаліся ў чэрвені таго ж года⁴⁴⁴.

З 15 красавіка ў Лідзе аднавіліся сезонныя работы па ўпарадкаванні горада праз праграму арганізацыі рабочых месцаў для беспрацоўных горада. У дадатак да папярэдніх грошай Фонд працы выдзеліў яшчэ 20 000 злотых на пабудову новага рынку за Выганам (на тэрыторыі сучаснага завода электравырабаў) і 10 000 злотых на рэгуляцыю ракі Лідзейкі. Наогул у 1937 г. меркавалася прыцягнуць з Фонду працы 50 000 злотых. Гарадскія ўлады распрацавалі планы правядзення гэтых работ з прыцягненнем як мага большай колькасці беспрацоўных горада. У тым жа месяцы вуліца Пяскі была пераназвана ў вуліцу генерала Орліч-Дрэшара⁴⁴⁵.

Пры канцы красавіка пачалося пашырэнне вуліцы Касцюшкі. «Вуліца будзе мець цвёрдае пакрыццё. Працу атрымалі 20 беспрацоўных»⁴⁴⁶. Праз некалькі тыдняў «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Пабудова новых вуліц. Гарадскія ўлады прыступілі да будаўніцтва шэрагу новых вуліц. Пачаліся работы па рамонтвуліцы Касцюшкі, Школьнай, пасля зімы адноўлены працы па адбудове новага рынку і меліярацыі ракі Лідзейкі. Працу атрымалі 110 беспрацоўных»⁴⁴⁷. Пры канцы траўня на добраўпарадкаванні горада мелі працу ўжо 160 чалавек⁴⁴⁸.

Акрамя Фонду працы на разбудову горада ў 1937 г. даў пазыку ў 50 000 злотых Банк краёвага гаспадарніцтва: «Грошы пойдучы тым гараджанам, якія ў папярэднія гады пачалі будову дамоў і не маглі яе закончыць з-за браку грошай. Максімальная сума аднаму чалавеку – 4 000 зл.»⁴⁴⁹.

Таксама былі выдзелены грошы з гарадскога бюджэту: «Гарадскія ўлады далі

⁴³⁷ Słowo. № 121 (4327). 25 maja 1936.

⁴³⁸ Słowo. № 215 (4421). 7 sierpnia 1936.

⁴³⁹ Słowo. № 138 (4100). 22 maja 1937.

⁴⁴⁰ Kurier Wileński. № 23 (3985). 24 stycznia 1937.

⁴⁴¹ Kurier Wileński. № 144 (4820). 31 maja 1939.

⁴⁴² Kurier Wileński. № 205 (4168). 28 lipca 1937.

⁴⁴³ Kurier Wileński. № 57 (4019). 27 lutego 1937.

⁴⁴⁴ Kurier Wileński. № 174 (4136). 27 czerwca 1937.

⁴⁴⁵ Kurier Wileński. № 96 (4058). 9 kwietnia 1937.

⁴⁴⁶ Kurier Wileński. № 114 (4076). 27 kwietnia 1937.

⁴⁴⁷ Kurier Wileński. № 129 (4091). 12 maja 1937.

⁴⁴⁸ Kurier Wileński. № 138 (4100). 22 maja 1937.

⁴⁴⁹ Kurier Wileński. № 154 (4116). 7 czerwca 1937.

грошы на забрукоўку вуліц Камерцыйнай, Каляёвай, Школьнай, Крупаўскай і разбудову электроўні»⁴⁵⁰.

У ліпені 1937 г. поўным ходам ішло будаўніцтва каналізацыі па вуліцы 11-га Лістапада, працягвалася забрукоўка вуліц Перацкага, Касцюшкі, Каляёвай, Вызвалення і г.д., толькі на гэтых работах кожны дзень мелі працу больш за 100 беспрацоўных⁴⁵¹. Пры канцы ліпеня працы па перабудове і рамонту вуліцы Перацкага былі закончаныя⁴⁵². У тым жа месяцы ў Лідзе пачала працаваць фабрыка слодычаў: «Яна месціцца па адрасе Сувальская, 74, дзе раней быў кінатэатр “Маленькі”. Фабрыка перанесена з Беняконяў. Гарадскія ўлады рамантуюць вуліцы ў раёнах горада Вызваленне і Слабодка»⁴⁵³.

Пры канцы ліпеня гарадскія ўлады дадаткова атрымалі 20 000 злотых ад Фонду працы, «з якіх 10 000 пойдучь на рамонт вуліц, 10 000 – на заканчэнне будаўніцтва школы № 4, 450 – на гарадскі стадыён»⁴⁵⁴.

Ад пачатку дзейнасці міжгародніх аўтобусных камунікацый месцам прыпынку аўтобусаў у Лідзе была плошча Славы каля фарнага касцёла ў самым цэнтры горада, дзе знаходзяцца гарадскія ўлады, крамы, гатэлі. Тут пабудавалі аўтазапраўку і розныя гандлёвыя кіёскі. Лаўкі сярод кветнікаў выконвалі ролю пачакальні. Гараджане прызвычаліся да таго, што плошча Славы была месцам прыпынку аўтобуса. Здавалася, што і не трэба нешта мяняць, але гарадскія ўлады ў 1936 г. вырашылі перанесці месца прыпынку міжгародніх аўтобусаў з плошчы Славы на гарадскі рынак. З-за гэтага людзі пачалі дарэмна траціць час, а аўтобус на 22 месцы (у той час самы вялікі) на малой рыначнай плошчы нават не мог развярнуцца. Адбылося некалькі здарэнняў: аўтобус сутыкнуўся з фурманкай, з іншым аўтобусам, былі вывернутыя гандлёвыя рады і г.д. З улікам таго, што за дзень прыходзіла і адпраўлялася ў рэйсы шмат машын, усё гэта стварала невыносныя

ўмовы на рынку. Управы ўсіх аўтобусных суполак падпісалі петыцыю да гарадскіх уладаў з прапановай вярнуць прыпынак на старое месца, але ўлады вырашылі не адмяняць сваю пастанову. Таму петыцыю пераслалі прэм’ер-міністра, пасля чаго быў прыняты вырак вярнуць аўтастанцыю на плошчу Славы. Улетку 1937 г. гарадскую аўтобусную станцыю каля фарнага касцёла абсталявалі па-новаму: «Гарадскія ўлады разам з аўтобуснымі суполкамі ўпарадкавалі аўтобусную станцыю. Праз Ліду праходзяць сем міжгародніх аўтобусных ліній. Для кожнай ліні, як у Вільні, усталявана адмысловая табліца. У будучым гарадскія ўлады плануюць пабудоваць пачакальнію для пасажыраў»⁴⁵⁵. Праз некалькі тыдняў на міжгародняй аўтобуснай станцыі адчынілася паштова-тэлеграфнае аддзяленне⁴⁵⁶.

У жніўні 1937 г. газета «Слова» пісала: «Ліда разбудоваецца. У апошні год Ліда значна разбудавалася. На галоўнай вуліцы горада Сувальскай будуюцца мураваныя дамы ў некалькі паверхаў. Па ўсім горадзе будуюцца 10 вялікіх камяніц, у тым ліку 7-гадовая агульнаадукацыйная школа № 4 і вялікі гмах пошты. Хутка разбудоваецца і прадмесце горада»⁴⁵⁷. А «Кур’ер Віленскі» паведамляў, што «ў Лідзе пашыраецца электроўня, па вуліцы 11-га Лістапада будуюцца каналізацыя, а па вуліцы Школьнай – спартыўны стадыён. Таксама забрукоўваюцца вуліцы і рынкі пляц. На гэтых работах заняты 60 беспрацоўных»⁴⁵⁸.

У жніўні на плошчы Збаўцы (на скрыжаванні Сувальскай і 3-га Мая), у лепшым месцы горада, павятовае аддзяленне Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP) пачало будаваць кіёск. Кіёск быў пабудаваны ў сучасным стылі па праекце павятовага архітэктара Вацлава Галіка. У ім гандлявалі газетамі, тытунём, паштовымі маркамі, цукеркамі і ахаладжальнымі напоямі⁴⁵⁹. Кошт гэтай будоўлі дастаткова вялікай гандлё-

⁴⁵⁰ Kurier Wileński. № 157 (4119). 10 czerwca 1937.

⁴⁵¹ Kurier Wileński. № 193 (4156). 16 lipca 1937.

⁴⁵² Kurier Wileński. № 198 (4161). 21 lipca 1937.

⁴⁵³ Słowo. № 196 (4760). 18 lipca 1937.

⁴⁵⁴ Kurier Wileński. № 204 (4167). 27 lipca 1937.

⁴⁵⁵ Kurier Wileński. № 208 (4171). 30 lipca 1937.

⁴⁵⁶ Słowo. № 253 (4817). 13 września 1937.

⁴⁵⁷ Słowo. № 234 (4798). 25 sierpnia 1937.

⁴⁵⁸ Kurier Wileński. № 210 (4173). 2 sierpnia 1937.

⁴⁵⁹ Kurier Wileński. № 235 (4198). 27 sierpnia 1937.

вай кропкі (3 000 злотых, плошча 66 м²) быў пакрыты за кошт сяброўскіх складак і ахвяраванняў⁴⁶⁰. Кіёск пачаў працу з 1 красавіка 1938 г.⁴⁶¹ Гэты аб'ект бачны на савецкай прапагандысцкай фатаграфіі верасня 1939 г.

Пры канцы лета пачаўся рамонт вуліцы Фабрычнай, вуліца атрымала цвёрдае пакрыццё і новыя ходнікі⁴⁶².

У верасні быў пабудаваны гарадскі стадыён⁴⁶³. У нядзелю 26 верасня ў Лідзе планавалася ганарова адчыніць гэты новы стадыён і правесці спартыўныя ўрачыстасці. Сярод ганаровых гасцей чакалі генерала Кліберга (gen. Franciszak Kleeberg) і вядомых спартоўцаў-цяжкаатлетаў з Вільні: Вайткевіча, Крыма, Маліноўскага, Рымовіча⁴⁶⁴. Свята спорту пачыналася ў 10.15, «галоўным арганізатарам мерапрыемства і творцам прыгожага стадыёна ёсць капітан Грывач (kpt. Grzywacz)»⁴⁶⁵. На наступны дзень пасля спартыўнага свята ў Лідзе газеты пісалі: «Ва ўрачыстасцях прынялі ўдзел навагрудскі ваявода Адам Сакольскі і палкоўнік Адам Квацішэўскі з Вільні. У 10.15 перад ваяводам пачаўся выступ спартсменаў на стадыёне, потым стадыён высвяціў ксендз-дэкан Баярунец. Пасля дэфіляды, у якой між іншым браў удзел гурток планерыстаў і парашутыстаў, ваявода абвясціў фармальны акт адкрыцця стадыёна, аркестр сыграў гімн, і быў узняты сцяг»⁴⁶⁶.

У кастрычніку 1937 г. жыхары вуліцы Маргі прасілі гарадскія ўлады адрамантаваць іх вуліцу. Каментуючы гэтую просьбу, прэса пісала: «У бягучым годзе, дзякуючы пану бургамістру горада, вуліца Маргі была пашырана і знівеліравана, а ходнікі падсыпаны жвірам. Далейшы рамонт вуліцы быў спынены з-за адмовы ўладальнікаў прылеглай да вуліцы зямлі Франца Стасевіча і Мойшы Рыбацкага. Аднак рамонт і падаўжэнне гэтай вуліцы да вуліцы 29-га студзеня неабходныя з-за

павелічэння руху транспарту па ёй пасля пераносу рынку за Выган»⁴⁶⁷.

У кастрычніку 1937 г. закончылася будаўніцтва новай 20-метровай вежы каля будынка пажарнай аховы⁴⁶⁸. Штат лідскай пажарнай аховы складаўся з добраахвотнікаў, але некалькі чалавек займаліся справай прафесійна. Як і належыць, пажарная ахова мела свой аркестр. На ўзбраенні пажарнай аховы было некалькі конных павозак і аўтамабіляў⁴⁶⁹.

Вырабленыя раней на гарадской бетанярні і пакладзеныя ў многіх месцах горада на з'ездах і пры злучэнні вуліц бетонныя пліты праз некалькі гадоў папсаваліся. У 1937 г. замест былых бетонных пліт пакладзены каменныя⁴⁷⁰.

Пры канцы кастрычніка ў зале лідскага староства адбылася інфармацыйная сустрэча лідскага бургамістра Задурскага з прэсай і гараджанамі, падчас якой бургамістр Задурскі выступіў з дакладам пра вынікі рамонтнай кампаніі 1937 г. у горадзе. Ён адзначыў, што калі ў 1921 г. у горадзе жыло 12 тыс. чалавек і было 1 100 жылых дамоў і 45 вуліц, дык у 1937 г. Ліда мае 25 тыс. жыхароў, 2 400 жылых дамоў і 105 вуліц агульнай даўжынёй 70 км. Задурскі лічыў, што гораду неабходны новая рэзняя, халодняя і грунтоўная перабудова электроўні. Бургамістр сказаў: «Да гэтага часу з 5 агульнаадукацыйных школ толькі 2 месцяца ва ўласным будынку. У наступным годзе адчыніцца шостая новая школа на Слабодцы, аднак ёсць патрэба ў 7-й і 8-й школах, якія б маглі замяніць 5 існых прыватных школ. Неабходна яшчэ адна гімназія. Неабходны план разбудовы і развіцця горада. Вуліцы знаходзяцца ў дрэнным стане, і іх неабходна рамантаваць. На рамонт і будаўніцтва вуліц гарадскія ўлады далі каля 150 000 зл. у мінулым годзе і каля 70 000 у гэтым». Таксама бургамістр сказаў пра працу над агульным планам развіцця горада: да 1938 г. трэба выканаць працы па абмерах для стварэння карты горада, а план развіцця зрабіць да 1940 г. Ка-

⁴⁶⁰ Kurier Wileński. № 323 (4283). 24 listopada 1937.

⁴⁶¹ Kurier Wileński. № 96 (4414). 7 kwietnia 1938.

⁴⁶² Kurier Wileński. № 224 (4187). 15 sierpnia 1937.

⁴⁶³ Kurier Wileński. № 259 (4221). 20 września 1937.

⁴⁶⁴ Kurier Wileński. № 262 (4224). 23 września 1937.

⁴⁶⁵ Kurier Wileński. № 264 (4226). 25 września 1937.

⁴⁶⁶ Kurier Wileński. № 266 (4228). 27 września 1937.

⁴⁶⁷ Kurier Wileński. № 274 (4235). 5 października 1937.

⁴⁶⁸ Kurier Wileński. № 274 (4235). 5 października 1937.

⁴⁶⁹ Manski Samuil. With God's help. WI, 1990. S. 7.

⁴⁷⁰ Kurier Wileński. № 310 (4270). 11 listopada 1937.

рэспандэнт «Кур'ера Віленскага» заўважыў бургамістру, што «ходнікі на галоўнай вуліцы горада Сувальскай у дрэнным стане, зрэшты, на іншых вуліцах не лепей»⁴⁷¹.

Юзаф Задурскі (*Józef Zadurski 1886–1976*) – бургамістр Ліды, грамадскі дзеяч, палітык, пасол Сейма.

Адукацыю атрымаў у гімназіі. У час Першай сусветнай вайны з 1914 г. служыў ў 1-м пяхотным палку Легіёнаў, потым у 5-м пяхотным палку Легіёнаў, належаў да польскай вайсковай арганізацыі.

З 1918 служыў у польскай арміі. У 1922 г. стаў вайсковым асадыкам. Пасля заканчэння вайны ён прымаў актыўны ўдзел у сельскагаспадарчых арганізацыях, абіраўся прэзідэнтам розных аддзелаў Асацыяцыі легіянераў польскіх войскаў і Федэрацыі польскага Саюза абаронцаў Айчыны.

У 1930-я гады быў бургамістрам Ліды. У Лідзе жыў на вуліцы 3-га Мая.

У 1935 г. ад выбарчай акругі № 50 (Лідскі і Валожынскі паветы) ён быў абраны паслом 4-й кадэнцыі Сейма РП (1935–1938), атрымаў на выбарах 44 384 галасоў. У Сейме працаваў у юрыдычнай камісіі.

Падчас Другой сусветнай вайны трапіў у савецкія лагеры. Быў вызвалены для службы ў польскай арміі і служыў афіцэрам пры штабе Польскага II-га корпуса на Блізкім Усходзе. Атрымаў чын маёра. Перайшоўшы ў запас, працаваў у Лонданскай бібліятэцы. Памёр у Лондане.

1938 г. На пачатку года ў Лідскім павеце налічвалася 2 000 беспрацоўных⁴⁷².

У лютым 1938 г. былі аб'яўлены таргі на выкананне водаправода і каналізацыі ў будынку лідскага староства⁴⁷³.

Управа Таварыства сяброў горада Ліды (Towarzystwo Przyjaciół m. Lidy) разаслала паштоўкі ўладальнікам дамоў у горадзе з прапановай упрыгожваць свае зямельныя надзелы кветнікамі⁴⁷⁴. Улетку гэтак Таварыства аб'явіла конкурс на самы прыгожы ў горадзе сад каля дома, самы прыгожы балкон і самае прыгожае акно ў горадзе⁴⁷⁵.

Лідская аўтобусная суполка вырашыла пачаць пабудову па-сучаснаму абсталяванага гаража на 20 боксаў з механічнымі

варштатамі, складамі, памяшканнямі для абслугоўваючага персаналу і душавамі⁴⁷⁶.

На пачатку будаўнічага сезона грамадскі Камітэт разбудовы Ліды атрымаў у Гаспадарчым краёвым банку 40 000 злотых на дробнае будаўніцтва і рамонт горада. Пазыкай, як і ў 1936 г., маглі карыстацца тыя, хто распачаў і не закончыў будоўлю ў папярэднія гады, максімальная сума крэдыту на адну сям'ю – 4 000 злотых⁴⁷⁷.

Гарадскія ўлады бралі ў Фондзе працы пазыку ў памеры 100 000 злотых для будаўніцтва новай гарадской рэзні і 20 000 зл. на разбудову электроўні⁴⁷⁸, а Таварыства сяброў горада Ліды атрымала пэўную суму ад Фонду працы на меліярацыю і нівеліраванне балоцістага ўчастка, які знаходзіўся амаль што ў цэнтры горада (каля замка), і заснавання тут гарадскога парку. У траўні 1938 г. на месцы будучага парку ўжо пачалася праца⁴⁷⁹.

Як заўжды, у красавіку пачаўся будаўнічы сезон, гарадская ўправа прыступіла да рамонту завулкаў старога горада ў раёне рынку. Усе завулкі хутка атрымалі новае пакрыццё і ходнікі, якіх да гэтага часу тут наогул не было⁴⁸⁰. У чэрвені, пасля перанясення гарадскога рынку на новы ўчастак за Выганам, пачаўся рамонт старога рынкавага пляцу ў цэнтры горада. Пляц атрымаў новыя каменныя брукі. На старым рынку засталіся толькі кіёскі і гандаль раслінным і малочным харчаваннем⁴⁸¹.

У траўні Лідскі маторны клуб (Lidzki Klub Motorowy) на агульным сходзе вырашыў пачаць будоўлю станцыі тэхабслугоўвання аўтамабіляў: «Ліда да гэтага часу не мае станцыі тэхабслугоўвання. У кожным выпадку нават малой паломкі трэба ехаць у Вільню. Лідскі маторны клуб спадзяецца на фінансавую дапамогу самакіравання горада»⁴⁸².

Да канца чэрвеня былі закончаны працы на месцы новага парку каля замка: «Тава-

⁴⁷¹ Kurier Wileński. № 291 (4251). 22 października 1937.

⁴⁷² Kurier Wileński. № 20 (4338). 21 stycznia 1938.

⁴⁷³ Słowo. № 44 (4968). 14 lutego 1938.

⁴⁷⁴ Słowo. № 44 (4968). 14 lutego 1938.

⁴⁷⁵ Kurier Wileński. № 193 (4511). 16 lipca 1938.

⁴⁷⁶ Kurier Wileński. № 43 (4361). 13 lutego 1938.

⁴⁷⁷ Kurier Wileński. № 58 (4376). 28 lutego 1938.

⁴⁷⁸ Kurier Wileński. № 82 (4400). 24 marca 1938.

⁴⁷⁹ Kurier Wileński. № 130 (4448). 13 maja 1938.

⁴⁸⁰ Kurier Wileński. № 142 (4460). 25 maja 1938.

⁴⁸¹ Kurier Wileński. № 157 (4475). 10 czerwca 1938.

⁴⁸² Kurier Wileński. № 129 (4447). 12 maja 1938.

рыства сяброў горада Ліда прыступіла да ўпрыгожвання горада. Лужкі каля замка Гедыміна з боку поўдня да гэтага часу ляжалі без ужытку. Зараз багна часткова асушана і пачалася закладка парку. Хутка будуць закладзены дзіцячыя і гульнявыя пляцоўкі»⁴⁸³. Выканаць работы не паспелі, і багна тут была, калі не памыляюся, да сярэдзіны 1980-х гг.

У ліпені на пасяджэнні гарадской рады прынята праграма далейшых інвестыцый. Планавалася забрукаваць шмат вуліц у цэнтры горада, перабудаваць некалькі вуліц і нарэшце скончыць будоўлю школы на Слабодцы, новай рэзні і паліклінікі на Выгане. Таксама вырашана пачаць прыстасаванне па-манапольнага гмаху па вуліцы Сыракомлі пад патрэбы акруговага суда ў Лідзе⁴⁸⁴. Такім чынам, у горадзе з'яўляецца другая турма, пад якую быў перададзены шэраг мураваных будынкаў, дзе раней знаходзілася алкагольная манаполія – месца захоўвання і разліву моцных спіртных напояў. Гмахі манаполіі былі пабудаваны яшчэ ў царскія часы і на тэрыторыі сучаснай дрэваапрацоўчай фабрыкі захаваліся да нашага часу⁴⁸⁵.

Улетку на гарадскіх працах мелі работу 170 беспрацоўных⁴⁸⁶.

Магістрат горада Ліды пачаў абнаўляць платы вакол прыватных і дзяржаўных дамоў. За гарадскія грошы былі агароджаны плошча Збаўцы, кветнік перад будынкам гарадской управы і плошчай Славы плотам у адзіным стылі. «Калісьці пры Расіі такім плотам былі агароджаны бульвары ў Вільні. Аднак пасля ўстаноўкі новага плота засталіся два слупы са старым праслам, бо на гэтым прасле была прамысловая рэклама, такім чынам страчана эстэтыка ўсяго плота»⁴⁸⁷.

З лета 1938 г. гарадскія ўлады пачалі патрабаваць, каб новапабудаваныя дамы мелі паштовыя скрыні для кожнай кватэры⁴⁸⁸. Хутка ў цэнтры горада былі ўсталяваны

першыя «жалезныя, ладна стылізаваныя» 7 урнаў для смецця⁴⁸⁹.

Тым жа летам пачалася праграма пабудовы жалезабетонных мастоў у павеце і пабудова новага жалезабетоннага моста цераз рэчку Лідзейку па вуліцы Гражыны. «Кошт будоўлі 14 000 зл. Работы працягнуцца два месяцы, кіруе імі інжынер Лянчэўскі-Саматы. Стары драўляны мост ужо разабраны. Адначасова вуліца Гражыны атрымала ходнікі. Работы праводзяцца на грошы ваяводскіх уладаў»⁴⁹⁰. Гэты мост быў цалкам пабудаваны ў лістападзе, але яшчэ працяглы час заставаўся нядзейсным, бо быў адмыслова пабудаваны вышэйшым за ўзровень дарогі ў чаканні рамонту вуліцы Гражыны, які планаваўся толькі ў наступны будаўнічы сезон. Праз гэта транспарт на Навагрудак ездзіў у аб'езд, каля старых могілак⁴⁹¹.

Павятовае староства знаходзілася ў старажытным будынку былога кармеліцкага кляштара насупраць фарнага касцёла. Лідскі павятовы староста Станіслаў Гансоўскі ініцыяваў рэстаўрацыю пакармеліцкіх муроў. Будынку знутры быў вернуты яго старажытны прыгожы архітэктурны стыль, на калідорах першага паверха старанна адноўлены столі на скляпеннях, як у ранейшыя часы, зроблены ўваход у староства з боку вуліцы Сувальскай, «дзякуючы чаму павятовы аддзел атрымаў праход на першы паверх, дзе месціцца ўправа старасты. Былы ўваход з боку вуліцы маёра Мацкевіча зачынены»⁴⁹².

Пры канцы будаўнічага сезону 1938 г. прэса паведамляла пра стан водаправодна-каналізацыйных работ у горадзе: «Гэтыя работы ўжо цалкам выкананы ў раёне Выгана, на частцы вуліцы м-ра Мацкевіча і 3-га Мая, зараз вядуцца работы па вуліцы Замкавай. Пасля заканчэння водаправодна-каналізацыйных работ па вуліцы Замкавай дамы тут будуць абароненыя яшчэ і ад падтаплення рэчкай Лідзейкай. На працяг водаправодна-каналізацыйных

⁴⁸³ Kurier Wileński. № 165 (4483). 18 czerwca 1938.

⁴⁸⁴ Kurier Wileński. № 180 (4498). 3 lipca 1938.

⁴⁸⁵ Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 112.

⁴⁸⁶ Kurier Wileński. № 180 (4498). 3 lipca 1938.

⁴⁸⁷ Kurier Wileński. № 187 (4505). 10 lipca 1938.

⁴⁸⁸ Kurier Wileński. № 182 (4500). 5 lipca 1938.

⁴⁸⁹ Kurier Wileński. № 201 (4519). 24 lipca 1938.

⁴⁹⁰ Kurier Wileński. № 197 (4515). 10 lipca 1938.

⁴⁹¹ Kurier Wileński. № 315 (4633). 12 listopada 1938.

⁴⁹² Там жа.

работ у Лідзе Фонд працы выдзеліў яшчэ 6 000 зл.»⁴⁹³. Пасля заканчэння будаўнічага сезону пачалося праектаванне каналізацыі і водаправода ва ўсім горадзе⁴⁹⁴. У снежні 1938 г. для правядзення праектных работ і працягу водаправодна-каналізацыйных работ у 1939 г. Фонд працы выдзеліў 75 000 злотых. Планавалася, што ў 1939 г. галоўныя вуліцы горада будуць мець водаправод і каналізацыю⁴⁹⁵.

У сярэдзіне 1938 г. у нашым горадзе жыло 26 622 чалавек (12 814 мужчын і 13 808 жанчын). У параўнанні з 1921 г. колькасць гараджан павялічылася на 16 000 чалавек. Нягледзячы на тое, што кожны год у горадзе будавалася каля 400 кватэр і жылых дамоў, гарадскія ўладамі канстатаваўся недахоп памяшканняў жылога фонду⁴⁹⁶. Прэса таксама пісала пра тое, што горад не мае добрых гатэляў⁴⁹⁷: «Ніводзін з 8 лідскіх

гатэляў не мае тых выгод, якія павінны быць у гатэлях сучаснага 30-тысячнага горада. Ніводзін з гатэляў не мае лазні. Але пры кожным гатэлі абавязкова ёсць рэстаран, у якім радыё ці аркестр сваёй музыкай не дазваляюць пастаяльцам ноччу спаць»⁴⁹⁸.

1939 г. На пачатку года Фонд працы выдзеліў Лідзе 100 000 злотых для працягу будоўлі рэзні, 30 000 злотых для будоўлі вуліц і ходнікаў, Міністэрства сацыяльнай апекі выдзеліла гораду 40 000 злотых для працягу будаўніцтва паліклінікі па вуліцы Нарutowіча.

На студзеньскім пасяджэнні гарадской рады гарадская ўправа была ўпаўнаважана зрабіць закупы дрэва для гарадскіх будаўнічых работ. Па льготнай цане горад закупляў 1 253 кубічныя метры будаўнічага лесу і 103 000 жэрдак для будаўніцтва агульнаадукацыйнай школы № 5, гарадской рэзні і паліклінікі⁴⁹⁹.

У лютым гарадская ўправа выдала загад, які абавязваў уладальнікаў дамоў утрымліваць сваю маёмасць у добрым стане: «Уладальнікі нерухомасці, у тым ліку і недабудаванай... павінны стала ўтрымліваць у парадку і чыстаце: двары, выезды, лесвічныя клеткі, дахі, прыступкі, злівы, уваходы ў падвалы і сутарэнні. Штодзённа, да 7 гадзін раніцы, месці ходнікі і вуліцы да паловы шырыні перад фронтам свайго пляцу. У кожным прыватным доме, у адпаведнай адлегласці ад студні, пабудоваць сметнік. Своечасова фарбаваць будынкi і агароджы, прычым колер павінен адпавядаць колеру суседніх будынкаў. Забрукаваць заезды ў падворкі шырынёй не менш за 3 м, забрукаваць стокі вады, незабрукаваныя часткі двароў засадзіць травой. ...прыкласці старанні для паляп-

⁴⁹³ Słowo. № 261 (5185). 23 września 1938.

⁴⁹⁴ Kurier Wileński. № 317 (4635). 18 listopada 1938.

⁴⁹⁵ Kurier Wileński. № 332 (4650). 3 grudnia 1938.

⁴⁹⁶ Kurier Wileński. № 258 (4576). 20 września 1938.

⁴⁹⁷ Андрэй Раствароўскі ўспамінаў пра лідскі гатэль «Пецяярбургскі» Ісака Глаўбермана, вул. Каменская, 6 (з другой паловы 1930-х гг. – гатэль «Еўрапейскі»): «Вельмі чысты гатэлік, дзе volens polens прыходзілася падчас з'ездаў, баляў ці іншых аказій рэзерваваць сабе пакой. Уладарка, пані Глаўберман – дзедзічка гатэля, паходзіла са старой лідскай сям'і Цыдзяровіч, выйшла замуж за добра малодшага за сябе яўрэя з Пінска Глаўбермана. Ён выконваў абавязкі пакаёвага, парцье, пасыльнага і выкідалы. Неяк пані Глаўберман устанавіла новы клазет са спускам вады, і таму заахвочвала ўсіх пастаяльцаў карыстацца ім, каб ацаніць выгоды. Казала: «Што значыць не патрэбна? Пану Ваньковічу таксама было не патрэбна, але як сеў, дык гадзіну сядзеў!». Наступным разам вітала мяне словамі: «Уй, каб пан ведаў, якую я мела непрыемнасць! Учора ўвечары прыехаў з Вільні цягніком пан адвакат Ю. Вы яго ведаеце. А за ім ідзе такая вымаляваная, такая стройная, такая ўся ў парфуме. І я кажу: «Пан адвакат, я вас вельмі шаную і паважаю, але гэта ў мяне нельга.» – «Што нельга?» – «Гэта», – і я пальцам паказваю на яе. І што вы думаеце, гэта была ягоная жонка! Дык я мела такую непрыемнасць. Я яшчэ і сёння з-за гэтага хворая». Калі ж лідскі лётны полк даваў баль, дык я вярнуўся з яго толькі на другі дзень каля поўдня. «Што я мела, што я мела гэтай ноччу», – кажа пані Глаўберман. «Пан ведае, у мяне самыя самавітыя людзі пачуюць. Тут спіць княгіня з Жалудска, тут княгіня са Спуды, а тут графіня Пуслоўская. У трэцюю, можа, гадзіну раніцы варочаецца пан Мінейка. Такі п'яны, такі п'яны. Ён, вы ведаеце, такі спакойны, а тут такі п'яны. Я ўжо да раніцы не спала і чакала, што будзе, як вернецца

гэты Струмiла. Вы ведаеце, ён любіць крычаць, ён любіць спяваць. Ну і што? Ён наогул не прыехаў, а я палову ночы не спала». А праз некалькі дзён: «Вы ведаеце, гэты Струмiла непрыстойны чалавек, я яму гэта сказала, дык ён прынёс такую бутэльку адэкалону. Вы павінны яе ўбачыць!». Гл: Rostworowski Andrzej. Moje zycie na Nowogrodzczyzynie lata 1924–1928 // Goniec Kresowy. № 41. 2003. S.14.

⁴⁹⁸ Kurier Wileński. № 296 (4614). 28 października 1938.

⁴⁹⁹ Kurier Wileński. № 22 (4698). 22 stycznia 1939.

шэння агульнай эстэтыкі праз упрыгожанне балконаў і вокнаў, пасадку дрэваў, кустоў і жывых платоў»⁵⁰⁰.

У тым жа месяцы газета «Слова» паведаміла, што дэпартамент сацыяльнага забеспячэння ў 1939 г. выдзяляе Лідзе 3 000 000 злотых для будаўніцтва новых дамоў. Увесну планавалі пачаць будаўніцтва вялікага дома на 100 кватэр з усімі выгодамі: вадой, ацяпленнем, каналізацыяй. Да пачатку вайны паспелі набыць пляцоўкі для гэтага маштабнага для нашага горада будаўніцтва па вуліцы 17 красавіка, каля калоніі дзяржаўных дамоў. Потым планавалася пачаць будаўніцтва гмаху для розных устаноў і грамадскіх арганізацый, туды ж павінен быў пераехаць і Лідскі аддзел сацыяльнага страхавання⁵⁰¹.

Першасна быў распрацаваны план развіцця нашага горада і з мэтай правядзення экспертызы перададзены вядомаму урбаністу, начальніку аддзела ўрбаністыкі Варшаўскай управы, інжынеру Чарнаму-Шварцэнбергу⁵⁰². Пасля экспертызы, у жніўні 1939 г., гарадская рада ў Лідзе прадоўжыла працу над агульным планам развіцця. Сярод іншага план прадугледжваў будаўніцтва водаправода, каналізацыі і цвёрдых паверхняў вуліц па ўсім горадзе⁵⁰³, але прэса крытыкавала план за тое, што ў ім не прадугледжваліся добрыя відарысы на галоўны помнік Лідчыны – замак⁵⁰⁴.

Увесну гарадскія ўлады прадалі пляц у 2 000 м² (0,5 зл. за 1 м², каля паліклінікі, якая будавалася ў той час) Лідскаму аддзелу Звязу настаўнікаў для будаўніцтва Дома настаўніка. Другі пляц, па адрасе вуліца Гражыны, 6, быў прададзены для будаўніцтва станцыі тэхнічнага абслугоўвання аўтамабіляў⁵⁰⁵.

З прыходам вясны пачалася рэалізацыя планаў лідскіх аўтобусных суполак па будаўніцтве аўтагаражоў: «...калі не атрымалася набыць пляц пад будаўніцтва ва

ўсходняй частцы горада, было знойдзена адпаведнае месца ў новай частцы горада»⁵⁰⁶.

Гарадскія ўлады выдзелілі 15 000 злотых на будаўніцтва па ўсім горадзе ўзорных студняў⁵⁰⁷ і пачалі будаваць новыя жалезабетонныя масты цераз Лідзейку, адзін па дарозе на Раслякі⁵⁰⁸, другі ў Навапрудцах⁵⁰⁹.

Аднавіўся рамонт вуліцы Гражыны, былі пабудаваны новыя ходнікі і нарэшце пачаў працаваць мост цераз Лідзейку, пабудаваны яшчэ ў 1938 г.⁵¹⁰

У чэрвені ў Лідскай гарадской радзе адбылася дыскусія. Справа ў тым, што клуб, які зваўся «Польскі рэсурс» (Resursa Polska, вуліца Мацкевіча, 41), падаў заяўку на пакупку зямельнага пляца па льготным кошце. У заяўцы апісвалася роля «Рэсурса» ў развіцці грамадскага жыцця горада і народнай асветы, у радзе клуб горача прадстаўлялі дэпутат Зыгмунт Стасевіч (ад народнай дэмакратыі) і Ізідор Керзнер (ад яўрэйскай супольнасці горада). Аднак у разгарэўшыхся спрэчках высветлілася, што гэта ўстанова з'яўляецца «звычайнай кнайпай», сталымі кліентамі якой ёсць 60 «старанна адабраных інтэлігентаў, якія маюць прыемнасць у любы час дня і ночы ўжываць тут моцныя напоі». У якасці аргументу супраць «Рэсурса» дэпутаты таксама казалі, што нават паважанай фірме, якая дае шмат рабочых месцаў і плаціць вялікія падаткі ў скарб горада, толькі што прадалі зямельны надзел па 50 злотых за 1 м². І гарадская рада адхіліла просьбу «кнайпы»⁵¹¹.

Улетку 1939 г. непрыгожыя бляшаныя шыльды з назвамі вуліц былі замены на эстэтычная надпісы, выкананыя з літар, накладзеных на тынк будынкаў⁵¹².

Знаходкі падчас рамонту і перабудовы вуліц

Старыя вуліцы горада стагоддзямі не мянялі свой кірунак, і таму не дзіва, што,

⁵⁰⁰ Kurier Wileński. № 66 (4742). 7 marca 1939.

⁵⁰¹ Słowo. № 51 (5333). 21 lutego 1939.

⁵⁰² Kurier Wileński. № 19 (4695). 19 stycznia 1939.

⁵⁰³ Ziemia Lidzka. № 8. 1939.

⁵⁰⁴ Kurier Wileński. № 58 (4734). 27 lutego 1939.

⁵⁰⁵ Kurier Wileński. № 71 (4747). 12 marca 1939.

⁵⁰⁶ Kurier Wileński. № 89 (4765). 30 marca 1939.

⁵⁰⁷ Kurier Wileński. № 90 (4766). 31 marca 1939.

⁵⁰⁸ Kurier Wileński. № 143 (4819). 25 maja 1939.

⁵⁰⁹ Kurier Wileński. № 179 (4855). 1 lipca 1939.

⁵¹⁰ Kurier Wileński. № 141 (4817). 23 maja 1939.

⁵¹¹ Kurier Wileński. № 152 (4828). 4 czerwca 1939.

⁵¹² Там жа.

масавыя работы па пракладцы каналізацыі, ліній сувязі і электрычных кабеляў у 1936–1938 гг. прынеслі шмат цікавых знаходак.

У невялікай заметцы «Ахвярны камень ці гарматнае ядро?» у жніўні 1936 г. газета «Слова» паведамляла, што падчас земляных работ на пляцы піяраў у Лідзе на глыбіні 4 метры работнікі знайшлі гладкія камяні сферычнай формы і аднолькавага памеру. Камяні ляжалі ў спаленым збожжы, «што дазваляе меркаваць, што яны паходзяць з эпохі паганскай Літвы. Гэта падобна да месца пахавальнага абраду. Піяры сцвярджаюць, што камяні маюць значна больш пазнейшае паходжанне – з часоў уварвання шведаў, якія нібыта выкарыстоўвалі гэтыя камяні як гарматныя ядры»⁵¹³.

У тым жа годзе пры будаўніцтве новага рынку за Выганам знойдзены парэшткі 18 польскіх жаўнераў, якіх бальшавікі расстралялі падчас польска-бальшавіцкай вайны. Парэшткі перапахавалі на Лідскіх вайсковых могілках⁵¹⁴.

Пры канцы лета 1937 г. падчас земляных работ на вуліцах Чырвонай і Сувальскай знайшлі два збучвелья чалавечыя шкілеты, парэшткі перапахаваны на парафіяльных могілках⁵¹⁵.

Адначасова з будаўніцтвам пошты замест старых ліній сувязі на слупах будаваліся новыя, падземныя кабельныя лініі сувязі. Пры пракладцы тэлефонных кабеляў да новай пошты на вуліцы Міцкевіча ў 1937 г. тут знойдзены парэшткі XVIII ст. «лідскіх месцічаў, якія былі пахаваны на могілках пры ўніяцкай царкве, што згарэла ў першай палове XVIII ст. [...] Потым праваслаўныя святары прадалі пляц былых могілак каля царквы пад участкі для будаўніцтва, і тут былі пабудаваны дробныя крамы»⁵¹⁶.

На пачатку верасня 1937 г. падчас устаноўкі фундамента пад кіёск Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP) на плошчы Збаўцы былі знойдзены падмуркі былога касцёла кармелітаў⁵¹⁷, разабранага ў 1909 г. У канцы верасня «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Зноў натрапілі на сляды

могілак у цэнтры горада. Нядаўна пры пракладцы каналізацыі на вуліцы 3-га Мая на супраць гмаху староства (былога будынка кляштара) знойдзены косткі людзей. Зараз зноў пры капанні равоў і ўкладцы трубаў для тэлеграфных кабеляў да новага будынка пошты ў некалькіх месцах па вуліцы Сувальскай знойдзены людскія косткі. З гэтага вынікае, што ў самым цэнтры горада, на перакрываванні вуліц 3-га Мая і Сувальскай былі старыя могілкі»⁵¹⁸. Як вядома, гэта былі могілкі кляштара кармелітаў⁵¹⁹.

Стыль функцыяналізм у Лідзе

У нашым горадзе з 1930 г. захавалася некалькі цудоўных будынкаў у стылі функцыяналізму.

Функцыяналізм як архітэктурны стиль паўстаў у другой палове 1920-х гг. як адзін з асноўных элементаў больш агульнага мадэрнізму. Паварот да мадэрнізму ўзнік у літаратурных пошуках, у знаходках жывапісу, у першых аўтамабільных пробках, у авіяцыі, радыё, жалезабетоне і сталі, у кашмарах Першай сусветнай і рэвалюцыяў як новае разуменне матэрыяльнага свету і адбіўся ў архітэктуры самым зыркiм і рашучым чынам.

Асновай ідэалогіі функцыяналізму ў архітэктуры стала стварэнне самымі сучаснымі спосабамі і канструкцыямі такіх формаў, якія павінны забяспечыць найлепшае функцыянаванне аб'екта, прытым усё залішняе адкідалася. Працэсы, дзеля рэалізацыі якіх пабудаваны будынак, раён ці нават горад, павінны атрымаць найболей зручную і тэхналагічную абалонку ці матэрыяльную базу. «Форма павінна адпавядаць функцыі» – вось лозунг функцыяналізму.

Асноўным ідэалагічным і практычным цэнтрам функцыяналізму стаў творчы цэнтр «Баўхаўс» (праектна-даследчы цэнтр дызайну) у Нямеччыне, пачынаючы з 1920 гг. тут вяліся тэарэтычныя даследаванні і прыкладное праектаванне.

⁵¹⁸ Kurier Wileński. № 269 (4230). 30 września 1937.

⁵¹⁹ Напрыклад, у тастаменце, напісаным у 1712 г., лідскі шляхціц Эліяш Хруль просіць пахаваць яго ў лідскіх кармелітаў, для гэтага дае ім 500 злотых і 5 талераў за імшу – Гл: НИАБ Ф. 1722. Воп. 1. Спр. 19. (Актавая кніга Лідскага гродскага суда 1803–1802 гг.). А. 765–766.

⁵¹³ Słowo. № 222 (4428). 14 sierpnia 1936.

⁵¹⁴ Słowo. № 202 (4408). 25 lipca 1936.

⁵¹⁵ Kurier Wileński. № 226 (4189). 18 sierpnia 1937.

⁵¹⁶ Słowo. № 268 (4832). 28 września 1937.

⁵¹⁷ Słowo. № 247 (4811). 7 września 1937.

Стваральнікі кіраўнікі «Баўхаўса» – найбуйнейшая постаць функцыяналізму Вальтар Гропіус (Gropius, Walter, 1883–1969) – быў аўтарам шматлікіх помнікаў гэтага рэвалюцыйнага стылю. Класічны прыклад гэтага кірунку – будынак самага «Баўхаўса» ў Дэсау (Bauhaus, Dessau) архітэктара В. Гропіуса, пабудаваны ў 1925–26 гг.

Французскі архітэктар Ле Карбюзье, адзін з найбольш вядомых творцаў функцыяналізму, зрабіў галоўны ўнёсак у тэорыю і практыку гэтага стылю. Яго ідэі ў горадабудаўніцтве, у тэорыі масавага індустрыяльнага жытла, рэалізаваныя ў будынках і праектах, актуальныя і дагэтуль. Гэты па-сапраўднаму вялікі архітэктар сучаснасці напоўніў тэорыю функцыяналізму ідэалагічна і практычна, яго знакамітыя прынцыпы пабудовы масавага індустрыяльнага жылога дома (дом на апорах, плоскі дах-сад, стужкавае ашкленне і г.д.) выкарыстоўваюцца і сёння.

Функцыяналізм патрабаваў строгай адпаведнасці формы будынка яго функцыям і адмове ад усяго, што не патрэбна для ўжытку. Архітэктурныя формы павінны былі адпавядаць будаўнічым канструкцыям і матэрыялам. Па-новаму выбудоввалася мастацкая выява архітэктурнага твора. З эстэтычнага пункта гледжання новая архітэктура, пазбаўленая ўпрыгожвальніцкіх празмернасцяў, павінна была ўспрымацца чалавекам падчас руху ў ёй і вакол яе (адзінства прасторы і часу). Ідэолагі новай архітэктуры прадугледжвалі стварэнне ўмоў для зручнага і хуткага перасоўвання людзей у архітэктурна-прасторавым асяроддзі. Унутраная прастора памяшкання становілася дынамічнай, як бы «перацякала», «вольна пералівалася з інтэр'еру ў інтэр'ер». Значнае зашкленне стварала магчымасць яднання чалавека з вакольнай прыродай. Сэнс функцыяналізму ў лаканічнай і яснай пабудове. Характэрныя для функцыяналізму архітэктурныя формы – плоскія дахі, буйныя плоскасці шкла, поўная адсутнасць таго, што канструктыўна не патрэбна.

З канца 1920-х гг. архітэктурны стыль функцыяналізм з'явіўся і ў Цэнтральнай Еўропе. А зараз трохі з гісторыі будаўніцтва

і пачатку эксплуатацыі гэтых будынкаў у Лідзе.

Будынак лідскай пошты.

Сапраўднай жамчужынай функцыяналізму ў нашым горадзе з'яўляецца будынак пошты. Неаднаразова чуў ад адмыслоўцаў, што гэты прыгожы будынак з стылёвымі кратамі на вокнах лёгка ўявіць сабе на самай фэшэнебельнай вуліцы еўрапейскага горада. Нават больш позняя мазаіка знутры перакрытай зверху светлавымі вокнамі аперацыйнай залы арганічна ўпісалася ў інтэр'ер будынка. І самае галоўнае – ніякія рамонтны не сапсавалі гмах лідскай пошты.

У сярэдзіне 1930-х гг. паштовыя гмахі ў стылі функцыяналізму таксама былі пабудаваны ў Гдыні, Быдгашчы, у заходнеўкраінскім Луцку і заходнебеларускай Лідзе. Паштовыя будынкi ў Быдгашчы і Луцку – родныя браты лідскага, але нягледзячы на тое, што гэтыя гарады ў той час, як і цяпер, мелі большую колькасць насельніцтва, чым Ліда, лідская пошта ўсе ж большая па памерах і прыгажэйшая. Цікава, аднак, што, згодна з гарадской легендай, будынак пошты ў Быдгашчы, як і ў Лідзе, як быццам будаваўся па праекту англійскіх архітэктараў, пра англійскага архітэктара лідскай пошты піша і Леў Коласаў⁵²⁰.

Насуперак гарадскім легендам, будынак быў спраектаваны ў 1936 г. Вандай Баэрнер-Пшэўлоцкай (Wanda Boerner-Przewlocka), якая раней спраектавала будынак пошты ў г. Івонічы і жылыя дамы катэджнага тыпу для працаўнікоў пошты ў Варшаве. Верагодна, заказ на праектаванне будынка пошты ў Лідзе архітэктар атрымала праз адпаведныя кантакты – яе дзядзька, Ігнат Баэрнер, у 1929–33 гг. быў міністрам поштаў і тэлеграфу Польшчы.

З боку гледжання архітэктуры гмах пошты складаецца з кубічных аб'ёмаў з элементамі, тыповымі для стылю Ле Карбюзье – першы паверх знаходзіцца трохі ў глыбіні, што падкрэслена больш цёмным колерам, і на першым плане бачны канструкцыйныя слупы. У галоўным аб'ёме

⁵²⁰ Гл.: Коласаў Леў. Пошта ў Лідзе // Лідскі летапісец. № 3-4 (27-28). 2004. С. 46.

будынка знаходзіліся паштова-касавае зала і бочная тэлеграфна-тэлефонная зала з агульным вестыбюлем. Вакол паштова-касавай залы мясціліся памяшканні розных паштовых службаў. Для працаўнікоў пошты меліся асобныя выходы з боку і тылу будынка. На другіх-чацвёртых паверхах знаходзіліся розныя офісныя памяшканні, а таксама тэлефонная і тэлеграфная станцыі, а ў бочным крыле пошты – кватэры⁵²¹.

Першае паведамленне пра пачатак будаўніцтва новай лідскай пошты знайшлося ў жнівеньскім нумары 1936 г. газеты «Кур’ер Віленскі». У гэтым нумары дырэцыя поштаў і тэлеграфу Віленскай акругі абвясціла публічныя таргі на будаўніцтва гмаху лідскай пошты⁵²², а праз некалькі месяцаў, у снежні 1936 г., тая ж дырэцыя абвясціла таргі на выкананне работ па мантажы сістэмы цэнтральнага ацяплення, каналізацыі і водаправода⁵²³.

У студзеньскім нумары 1937 г. у найцікавейшым артыкуле «Ліда – горад вялікіх мажлівасцей» «Кур’ер Віленскі» пісаў: «Выган – частак горада, зарослы хмызняком і забалочаны, зараз хутка забудоваецца. Яшчэ ў 1920 гг. тут у багне танула жывёла, якую выводзілі сюды пасвіцца, а тых людзей, якія хацелі прайсці напраткі, чакаў такі ж лёс.

Аднак пасля ўрэгулявання рэчкі і меліярацыі балота тут была пабудавана калонія дамоў для дзяржаўных чыноўнікаў, паўсталі прыгожыя гмахі школы і гімназіі, пачалося будаўніцтва найвялікшага ў Навагрудскім ваяводстве стадыёна плошчай 3,85 га з беговай дарожкай працягласцю ў 500 м, пачалося будаўніцтва прыгожага будынка пошты агульным аб’ёмам 10 000 м³, якая будзе па-сучаснаму абсталявана. Сюды ж плануецца перанесці гарадскі рынак»⁵²⁴.

Праз некалькі месяцаў віленская прэса зноў паведаміла, што ў 1936 г. пачалося будаўніцтва гмаху новай пошты ў

Лідзе. Будуючы планавалася закончыць у 1937–38 гг. Да 1937 г. ужо былі пабудаваны два паштовыя гмахі ў Вільні, пачалося будаўніцтва новай пошты ў Баранавічах агульным аб’ёмам 13 000 м³, планаваліся новыя будынкі пошты ў Гародні, Друскеніках, Шчучыне, Гарадзеі, Клецку і Маладзечне⁵²⁵.

Ажыўленне ў эканоміцы, якое назіралася ў другой палове 1930 г., спрыяла развіццю тэлефонных сетак на Лідчыне. За 1937 г. колькасць тэлефонных абанентаў на Лідчыне вырасла на 1/5 і дасягнула колькасці ў 218 абанентаў. Штомесячны грашовы абарот лідскіх тэлефаністаў дасягнуў 10 000 зл., усе пашкодванні на лініі рамантаваліся не больш чым за 4 гадзіны, на тэлефоннай станцыі працавала 6 высокакваліфікаваных тэлефаністаў⁵²⁶.

У красавіку 1937 г. заказчык будоўлі – дырэцыя пошты і тэлеграфу ў Вільні – аб’явіла таргі на мантаж электраабсталявання ў новым будынку лідскай пошты⁵²⁷.

Будаўніцтва гмаху пошты рухаецца наперад. У траўні 1937 г. паведамлялася, што «ў найбліжэйшыя месяцы ў новым раёне горада каля гімназіі паўстане другі гмах коштам больш за мільён злотых [першы мільённік – гэта будынак гімназіі – Л. Л.]. Тут будзе ліставая пошта, тэлеграф і тэлефон. У памяшканнях вышэй ад першага паверха размесціцца персанал ліставой пошты, аддзелаў тэлеграфу і тэлефону, кіраўнікоў гэтых аддзелаў»⁵²⁸. У тым жа артыкуле паведамлялася, што гарадскія ўлады арганізавалі гарадскі парк у цэнтры горада на плошчы Славы. Плошча, на якой стаяў помнік Незалежнасці, была засаджана кветкамі і часткова выгараджана палатамі, а часткова кустамі. Таксама некалькі тыдняў таму стараннямі Фонду працы вуліцы Школьная (Кірава), 11 Лістапада (7 Лістапада) і Каляёвая (Труханова) атрымалі новыя дарожныя пакрыцці, ходнікі і газоны. Такія ж працы пачаліся

⁵²¹ Pszczółkowski Michał. Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939. Łódź, 2016. S. 103–105.

⁵²² Kurier Wileński. № 226 (3827). 18 sierpnia 1936.

⁵²³ Kurier Wileński. № 330 (3933). 1 grudnia 1936.

⁵²⁴ Kurier Wileński. № 6 (3968). 7 stycznia 1937.

⁵²⁵ Kurier Wileński. № 71 (4033). 13 marca 1937.

⁵²⁶ Kurier Wileński. № 93 (4055). 6 kwietnia 1937.

⁵²⁷ Słowo. № 103 (4667). 16 kwietnia 1937.

⁵²⁸ Kurier Wileński. № 136 (4098). 20 maja 1937.

па вуліцах Перацкага, Пілсудскага, генерала Бярнацкага. Па вуліцы Школьнай, улічваючы будынак пошты, гарадскія ўлады арганізавалі работы па мантажы каналізацыі. Для гэтага быў выкапаны роў даўжынёй у 25 метраў на зямлі, якая належала яўрэйскай грамадзе горада, у якой ніхто не прасіў дазволу. З-за пратэсту яўрэйскай грамады работы на нейкі час былі прыпынены⁵²⁹.

Ужо ў кастрычніку 1937 г. корпус гмаху пошты быў зроблены «пад дах» і пакрыты. Узімку планавалі пачаць унутраныя работы, таму частковае адкрыццё новай пошты магло адбыцца яшчэ ўвесну 1938 г.⁵³⁰ Але будаўнічыя працы затрымліваліся.

Разам з будаўніцтвам новай пошты пракладваліся падземныя камунікацыі: «Ліда будзе мець падземныя тэлефонныя кабелі. Як і ў вялікіх гарадах, у Лідзе закладаюцца трубы для пракладкі тэлефонных сетак. Гэтыя работы выконваюцца на галоўных вуліцах горада»⁵³¹.

Бліжэй да заканчэння будаўніцтва гмаху, у траўні 1938 г., лідскія паштавікі пачалі атрымліваць новую тэхніку: «Матарызацыя пошты. Управа пошты і тэлеграфу ў Лідзе атрымала 5 аўтамабіляў маркі “Польскі фіят”». Цяпер конны воз для дастаўкі пошты будзе служыць толькі там, дзе аўтамабіль не зможа праехаць»⁵³².

У чэрвені 1938 г. пачаліся ўнутраныя работы, здача новага шматпавярховага паштова-тэлеграфнага гмаху ў эксплуатацыю чакалася ў жніўні ці верасні таго ж года⁵³³. Будаўнікі павінны былі закончыць працы да 1 верасня, бо ў старым драўляным будынку пошты планавалася размясціць новую гімназію: «Дзве новыя гімназіі ў Лідзе. Патрэба ў новай агульнаадукацыйнай гімназіі ў Лідзе вельмі вялікая. Штогод значная частка моладзі не можа знайсці месца ў адзінай гарадской гімназіі. Напрыклад, у гэтым годзе з-за недахопу месцаў толькі каля 30 % ахвочых змаглі паступіць у гімназію. Таму Саюз асаднікаў вырашыў адчыніць сваю гімназію. Улады ўхвалілі

праект. Ужо знойдзены грошы і выбрана памяшканне – у будынку старой гарадской пошты па вул. Сувальскай. Калі ўсё будзе добра, дык увосень у Лідзе з’явіцца новая гімназія. Тым часам сваю купецкую гімназію плануюць адчыніць і яўрэі горада»⁵³⁴.

Хутка стала зразумела, што да 1 верасня здаць у эксплуатацыю новы паштовы гмах не паспеюць: «Пошта ў гатэлі? Будаўніцтва паштовага гмаху ў Лідзе марудна пасоўваецца наперад. Паштовыя ўлады ўсімі сіламі рупяцца паскорыць тэрмін адкрыцця новай пошты, з-за хутка развіцця горада даўно пара было б вырашыць гэтую праблему. Калі ўсё ж будоўля затрымаецца, лідскія паштовыя ўлады будуць змушаны браць за ўзор вырашэнне праблемы з зацягваннем будаўніцтва пошты № 2 у Вільні – там новая пошта часова пераехала ў гатэль. Здаецца, такі самы лёс чакае і пошту ў Лідзе»⁵³⁵.

Гарадскія ўлады да моманту адкрыцця новай пошты рыхтавалі вуліцу Міцкевіча: «Вуліца Адама Міцкевіча. Запраектаваная ў свой час на Выгане вул. Адама Міцкевіча дачакалася ўладкавання і цвёрдага дарожнага пакрыцця. Забрукоўка вуліцы ідзе ў паскораным тэмпе з-за хуткага заканчэння будоўлі і адкрыцця новай гарадской пошты. З моманту перанясення пошты ў новы гмах частка руху з вуліцы Сувальскай аўтаматычна скіруецца на Выган, таму вуліца Міцкевіча, на якой стаіць новая пошта, ажыве»⁵³⁶.

У другой палове жніўня будоўлю новага гмаху наведаў міністр поштаў і тэлеграфу Польшчы Калінскі. Было вырашана, што новая пошта пачне працаваць да 7 верасня 1938 г., а стары будынак будзе перададзены прыватнай гімназіі⁵³⁷. Аднак новая гімназія размясцілася ў будынку старой школы № 4 па вуліцы Каштанавай (каля сучаснай СШ № 10 па вуліцы Паўліка Марозава), бо школа пераехала ў новы прыгожы будынак, які існуе і зараз (пра гэты будынак – ніжэй).

⁵²⁹ Kurier Wileński. № 144 (4106). 28 maja 1937.

⁵³⁰ Kurier Wileński. № 269 (4230). 30 września 1937.

⁵³¹ Kurier Wileński. № 273 (4234). 4 października 1937.

⁵³² Kurier Wileński. № 127 (4445). 10 maja 1938.

⁵³³ Kurier Wileński. № 151 (4469). 3 czerwca 1938.

⁵³⁴ Kurier Wileński. № 170 (4488). 23 czerwca 1938.

⁵³⁵ Kurier Wileński. № 198 (4516). 21 lipca 1938.

⁵³⁶ Kurier Wileński. № 212 (4530). 4 sierpnia 1938.

⁵³⁷ Słowo. № 225 (5149). 18 sierpnia 1938.

Адразу пасля пачатку працы выявілася нечаканая праблема: «Барыкада з ровараў каля новай пошты. З моманту перанясення бюро паштова-тэлеграфнай управы ў новы будынак па вуліцы Міцкевіча ў часы перад поўднем рух кур'ераў з розных арганізацый значна вырас, прычым кожны з іх карыстаецца роварам. Таму на вуліцы перад новай поштай заўжды ляжыць барыкада з ровараў»⁵³⁸.

Тым не менш, у нашым горадзе з'явілася, магчыма, самая прыгожая вуліца, якая, аднак, у першыя месяцы не мела нават вулічнага асвятлення: «Самая новая вуліца Ліды без асвятлення. Да часу пераносу пошты ў новы гмах на Выгане гарадскія ўлады парупіліся аб поўнай перабудове вуліцы Міцкевіча. Вуліца ўпарадкавана на ўзор цэнтральных вуліц горада, перад гмахам пошты нават заасфальтавана, што з'яўляецца абсалютнай навінкай для Ліды. Ходнікі вельмі шырокія і з прыгожымі газонамі. Вуліца Адама Міцкевіча ў Лідзе сваім выглядам можа канкураваць з лепшымі вуліцамі Вільні. Але толькі ўдзень, бо ўвечар пануе на ёй егіпецкая цемра. Няма ані адной лямпы. Чаму кіраўніцтва гарадской электроўні не звяртае на гэта ўвагі?»⁵³⁹. Дарэчы, з гэтага тэксту выцякае, што першай заасфальтаванай вуліцай горада была вуліца Міцкевіча.

Пасля пераносу гарадской пошты ў новы будынак паштовая ўправа выпрацавала новы план дастаўкі карэспандэнцыі. Горад быў падзелены на 10 раёнаў (да гэтага часу пошту разносілі 8 паштальёнаў, стала 10), прычым карэспандэнцыя жыхарам горада пачала дастаўляцца два разы ў дзень. Часы дастаўкі пошты сінхранізаваліся з прыбыццём варшаўскіх і віленскіх цягнікоў у Ліду, дзякуючы чаму кожны жыхар атрымліваў цэнтральныя газеты і астатнюю пошту першы раз каля 9 раніцы. Гэта было вельмі значанае паляпшэнне паштовай справы горада. За добрую арганізацыю працы начальнік лідскай пошты Батаровіч карыстаўся вялікай павагай у гараджан⁵⁴⁰.

⁵³⁸ Kurier Wileński. № 277 (4595). 9 października 1938.

⁵³⁹ Kurier Wileński. № 288 (4606). 20 października 1938.

⁵⁴⁰ Kurier Wileński. № 328 (4646). 29 listopada 1938.

Але ганаровае асвячэнне новага будынка пошты адбылося толькі на пачатку траўня 1939 г. Верагодна, толькі да гэтага часу быў цалкам закончаны мантаж абсталявання. «Кур'ер Віленскі» пісаў: «У межах святкавання свята 3-га Траўня [Дзень Канстытуцыі 1794 г. – Л. Л.] адбылося ўрачыстае асвячэнне пабудаванага коштам 524 000 зл. гмаху паштовай управы. Пасля асвячэння будынка ксяндзом-дэканам г. Баярунцам, прадстаўнік Міністэрства поштаў і тэлеграфу пан дырэктар Шпачынскі сказаў прыгожую прамову. За ім выступіў дырэктар Віленскай акругі поштаў і тэлеграфу пан Навіцкі, які расказаў пра ўмовы пабудовы гмаху і адзначыў, што Ліда ляжыць на лініі, якая злучае паўночны ўсход са сталіцай. Ад імя гараджан выступіў дырэктар гімназіі асаднікаў пан Мэнжык»⁵⁴¹. Адзначым, што замест першапачатковай сумы ў мільён золтых новы будынак з абсталяваннем абышоўся ў 524 тысячы. Цікава, на чым эканомілі?

Працаваць на пошце было прэстыжна, бо працоўныя добра зараблялі. Мемуарыстка Я. Ярмант, дачка лідскага чыгуначніка, пісала пра знаёмую лідскую сям'ю: «Пан Коркут займаў нядрэнна аплачваемую пасаду на пошце. Ён спачатку працаваў у старым будынку на Сувальскай вуліцы, а пазней у новым прыгожым будынку пошты на вуліцы Міцкевіча. Яго ні разу не скарачалі, і сям'я Коркут была лепш, чым мы, забяспечана матэрыяльна»⁵⁴².

Будынак лідскай пошты – сапраўдны шэдэўр стылю функцыяналізм. Вельмі добра, што гэты помнік архітэктуры першай паловы XX ст. знаходзіцца пад дзяржаўнай аховай.

Эпідэмічны корпус шпіталя.

У кастрычніку 1935 г. старства Лідскага павета аб'явіла таргі на дастаўку будаўнічых матэрыялаў, а ў ліпені 1936 г. – таргі на выкананне работ па будаўніцтве эпідэмічнага корпуса лідскага шпіталя.

Новы шпітальны гмах, прызначаны для лячэння заразных захворванняў, быў

⁵⁴¹ Kurier Wileński. № 124 (4600). 6 maja 1938.

⁵⁴² Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 55.

асвечаны ў лютым 1938 г., калі ў Лідзе праводзіўся з'езд лекараў. Новы будынак кубатурай каля 3 000 м³, меў сучасны еўрапейскі выгляд і найлепшае медыцынскае абсталяванне. Каштаваў ён каля 130 000 злотых. Новы шпітальны корпус падзяляўся на 4 аддзелы. Першы з іх, даглядны аддзел, складаўся з кабінета лекара, пачакальні і трох ізалятараў, астатнія тры аддзелы прызначаліся для лячэння інфекцыйных хворых. На другім паверсе знаходзіўся аддзел хворых на сухоты на 12 ложкаў. На плоскім даху шпітала запраектавана і дзейнічала веранда для лёгачнахворых. Новы шпіталь меў памяшканні для 2 медсясцёр і 3 санітарак. Уся інфекцыйная бальніца была разлічана на 22 асобы, але пры неабходнасці без пагаршэння агульнага камфорту тут магло лекавацца 39 хворых.

Пад шпіталем збудавана жалезабетонная супрацьпаветраная сховань са скляпеннямі, якія мелі 35 см таўшчыні. Плоскі дах быў пакрыты адмысловым найноўшым на той час будаўнічым матэрыялам «конга». Над дахам мясціліся водазборнікі, з якіх у той час давалася вада ва ўсе бальнічныя карпусы.

Новы шпіталь меў цэнтральнае ацяпленне і сучаснае электраабсталяванне з дзвюма сістэмамі асвятлення – вячэрняй і начной. Да кожнага ложка была падведзена разетка радыёфікацыі.

Будаўніцтвам новага гмаху кіраваў павятовы архітэктар Вацлаў Галік.

Пасля пачатку працы новага вызваліўся стары інфекцыйны корпус. У старым корпусе ў трох памяшканнях планавалася абсталяваць рэнтгенаўскі кабінет, а ў астатніх – амбулаторыю, якой у горадзе пакуль не было. Амбулаторыя павінна была мясціцца тут ажно да часу, пакуль не будзе пабудавана новая паліклініка (Osrodek zdrowia). Паліклініку павінны былі будаваць на пляцы каля шпітала, будоўлю пачаць ужо ўвесну 1938 г. і закончыць у 1939 г.⁵⁴³

Дырэкцыя шпітала ў Лідзе пасля пераводу хворых у новапабудаваны корпус на 22 ложка прыступіла да грунтоўнага рамонту старога шпітальнага корпуса, пабу-

даванага ў 1922 г. на грошы амерыканскага Чырвонага Крыжа⁵⁴⁴.

Школа на Слабодцы.

Школу № 4 на Слабодцы (сучасная школа № 10 на Слабадзе) пачалі будаваць у 1936 г. Улетку 1937 г. «Кур'ер Віленскі» паведамляў, што два паверхі ўжо пабудаваны, «у школе будзе 12 аўдыторных памяшканняў, лабараторыі, кабінеты настаўнікаў, пакой адпачынку, гардэроб, прыбіральні і памяшканне для вартаўніка. Кошт будынка 135 000»⁵⁴⁵. Тады ж на будаўніцтва школы гарадскія ўлады дадаткова атрымалі ад Фонду працы 10 000 злотых⁵⁴⁶. У лістападзе 1937 г. «гарадскія ўлады дадаткова атрымалі 10 000 ад Фонду працы для заканчэння будаўніцтва школы № 4»⁵⁴⁷.

У ліпені 1938 г. гарадскія ўлады вырашылі «нарэшце закончыць будаўніцтва школы на Слабодцы»⁵⁴⁸, таму, верагодна, першых вучняў гэтая школа прыняла 1 верасня 1938 г.

Новая школа была самай прыгожай у павеце⁵⁴⁹.

Яўрэйская школа.

Па вуліцы Садовай знаходзілася адкрытая Тарбутам⁵⁵⁰ школа другой ступені, так званая «Тарбут-школа». Ад гэтай школы да нашага часу захавалася бакавая сцяна, да якой пасля вайны была зроблена дабудова (велічная фасадная сцяна знаходзіцца зараз за гарадской бібліятэкай⁵⁵¹, гэтая сцяна – адзінае, што засталася ад пабудовы старога цэнтра горада). «Тарбут-школу», дырэктарам якой быў Ханан Ілютовіч, на-

⁵⁴⁴ Kurier Wileński. № 55 (4373). 25 lutego 1938.

⁵⁴⁵ Słowo. № 196 (4760). 18 lipca 1937.

⁵⁴⁶ Kurier Wileński. № 205 (4168). 28 lipca 1937.

⁵⁴⁷ Kurier Wileński. № 308 (4268). 9 listopada 1937.

⁵⁴⁸ Kurier Wileński. № 180 (4498). 3 lipca 1938.

⁵⁴⁹ Kurier Wileński. № 244 (4207). 5 września 1937.

⁵⁵⁰ Тарбут (іўр. – культура) – яўрэйская свецкая асветніцкая-культурная арганізацыя, пад эгідай якой у перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі была створана сетка свецкіх адукацыйных устаноў на іўрыце.

⁵⁵¹ Я больш за 15 гадоў не мог даведацца, якому будынку належала гэтая сцяна. Падчас аналізу пабудовы старога цэнтра горада пры стварэнні 3D-мадэлі гэтую загадку праясніў мой добры знаёмы Віталь Бурак, за што аўтар выказвае яму шчырую падзяку.

⁵⁴³ Kurier Wileński. № 48 (4366). 18 lutego 1938.

ведвала 500 вучняў, пры канцы 1930-х гг. стары будынак стаў замалы, і яўрэйская грамада пачала будаваць трохпавярховую новую «Тарбут-школу». «Новая школа ў Лідзе. Па вуліцы Касцюшкі адбылася ўрачыстая закладка каменя пад гмах яўрэйскай школы, якую будзе Аб'яданне яўрэйскіх школ у Лідзе»⁵⁵².

Былы жыхар Ліды Якаў Ілютовіч пісаў: «Будаўнічы камітэт быў абраны з прадстаўнікоў “Тарбуту” і бацькоў... Будаўнічая пляцоўка была набыта бясплатна ў магістрата недалёка ад дзяржаўнай польскай школы. Яўрэйскае насельніцтва Ліды давала грошай, колькі магло. Сэгал даваў цэглу з сваёй фабрыкі, тартакі давалі дрэва, а жалеза дала фабрыка Чартка-Штэйнберга. Мецэнаты-купцы Шымон Пупко і Пінхас Рабіновіч далі цэмент. [...] З вялікім напружаннем была пабудавана трохпавярховая школа з залай для гімнастыкі і цёплым туалетам. Адбылося вялікае наваселле, на якое было запрошаны шмат гасцей, асобна для бацькоў зрабілі пасядзелкі з “тортам і каньяком”... Гэта было вялікае свята... Школа перажыла вайну... і адразу пасля вайны тут была нейкая савецкая ўстанова. Гэта разбіла мне сэрца»⁵⁵³.

Школа была дабудавана яшчэ да Другой сусветнай вайны, магчыма, нават за Саветамі. Цяпер тут знаходзіцца Дзіцячая школа мастацтваў. Пабудова моцна зменена рамонтам да Дажынак 2010 г.

Паліклініка.

Гэты будынак на вуглу сучасных вуліц Кірава і Перамогі на карце горада 1939 г., якая надрукаваная ў канцы кнігі Я. Ярмант «В тени замка Гедимины», пазначаны як «паліклініка»⁵⁵⁴, але ўпэўненасці ў гэтым няма, бо ў 1938–39 гг. паліклініка будавалася каля сучаснай бальніцы.

Цяпер у гэтым будынку знаходзяцца розныя медычныя ўстановы горада. Але будаваўся гэты гмах з іншымі мэтамі. У лістападзе 1937 г. віленская газета «Сло-

ва» пісала: «Будзе паважны гатэль. Пры збегу вуліц Школьнай і Фалькоўскага жыхар Жалудоцкай гміны Ян Урбановіч, у адпаведнасці з апошнімі архітэктурнымі патрабаваннямі, прыступіў да пабудовы вялікага мураванага чатырохпавярховага гмаху, у якім плануе размясціць кіназал, рэстаран і гатэль для прыезджых. Трэба адзначыць, што гатэльная справа ў Лідзе з'яўляецца вялікай балячкай, бо дагэтуль гатэляў не хапае»⁵⁵⁵.

У адным з памяшканняў гэтага будынка да нашага часу захаваўся камін.

Прыватныя дамы.

У Лідзе захаваліся чатыры жылыя дамы ў стылі функцыяналізму. На жаль, знешні выгляд усіх гэтых будынкаў незваротна зменены падчас сучасных рамонтаў.

Пры канцы 1937 г. газета «Кур'ер Віленскі» пісала: «Разбудова горада Ліды ідзе хуткімі тэмпамі. Адначасова з будоўляй публічных (новая 7-класная агульнаадукацыйная школа на Слабадзе, гмах пошты і тэлеграфа) хутка з'яўляюцца прыватныя дамы. У апошні час з'явілася ў Лідзе некалькі ладных, эстэтычных і ў сучасным стылі пабудаваных дамоў. Два вельмі прыгожыя двухпавярховыя дамы пабудаваны па вуліцы Гарнянскай [Інтэрнацыянальнай – Л. Л.] – у месцы, дзе да гэтага часу былі толькі драўляныя дамкі і адзін прыгожы трохпавярховы будынак пры вуліцы Сувальскай, які зойме сацыяльнае страхаванне (сацыяльнае забеспячэнне)»⁵⁵⁶. У красавіку 1937 г. у адзін з гэтых дамоў пераехаў лідскі адзел «Кур'ера Віленскага»: «7 красавіка пераехаў у д. 8 па вуліцы Гарнянскай (вугал з вуліцай Шаптыцкага, дом пані Мейлун (р. Mejlunowej), тэл. 166»⁵⁵⁷, гэты адзел да гэтага часу мясціўся па вуліцы Мацкевіча, 53. Аднак праз год журналісты з'ехалі з Гарнянскай, і адрас лідскага аддзела стаў Замкавая, 4/7 (тут раней была рэдакцыя «Лідскай зямлі»), тэл. 73»⁵⁵⁸. Нездарма кіраўніком лідскага аддзела «Кур'ера

⁵⁵² Kurier Wileński. № 176 (4852). 28 czerwca 1939.

⁵⁵³ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 141.

⁵⁵⁴ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 167.

⁵⁵⁵ Kurier Wileński. № 318 (4278). 19 listopada 1937.

⁵⁵⁶ Kurier Wileński. № 281 (4241). 12 października 1937.

⁵⁵⁷ Kurier Wileński. № 96 (4058). 9 kwietnia 1937.

⁵⁵⁸ Kurier Wileński. № 207 (4525). 30 lipca 1938.

Віленскага» ў тыя часы быў рэдактар «Лідскай зямлі» Уладзіслаў Абрамовіч⁵⁵⁹. У двух дамах па вуліцы Інтэрнацыянальнай зараз шмат гадоў знаходзіцца скурна-венерычная бальніца.

Дарэчы, улетку 1938 г. гарадская рада вырашыла змяніць назву вуліцы Гарнянскай у Ягелонскую, аднак гэта рашэнне яшчэ неабходна было зацвердзіць павятовым уладам⁵⁶⁰. У дакументах 1939 г. гэтая вуліца фігуруе яшчэ як Гарнянская.

Падобна на тое, што будынак былога сацыяльнага страхавання – гэта надбудаваны на адзін паверх і дабудаваны з абодвух бакоў дом № 27 па вуліцы Савецкай. Прэса паведамляла пра пераезд сацзабеспячэння ў новы будынак па вуліцы Сувальскай, 93⁵⁶¹ які належаў віцэ-бургамістру горада Ёдку⁵⁶². Аматар лідскай даўніны Станіслаў Лямнёў успамінаў пра свае кантакты ў 1960-я гг.: «Пазнаёміўся і распытваў былога намесніка бургамістра г. Ліды 30-х гадоў Ёдку. Унучкі яго жывыя. Адна... унучка працуе ў школе. Захаваўся ягоны дом на вуліцы Савецкай насупраць “Камсамольскай крамы”, самога яго выселілі на торфазавод»⁵⁶³.

Два дамы па вуліцы Сувальскай (Савецкай, 32, 34) каля бровара пабудавалі ў канцы 1930-х гадоў. Дом Сувальская, 92 (Савецкая, 32) належаў Малеўскім⁵⁶⁴, дом па адрасе Сувальская, 94 (Савецкая, 34) пабудоваў лідскі радны і землеўладальнік Баляслаў Вітажэнец⁵⁶⁵. Два гэтых дома да нядаўняга часу былі аднымі з лепшых у горадзе і ў пасляваенныя гады тут жылі першыя сакратары гаркаму і райкаму, старшыні гарвыканкаму і г.д. За домам Савецкая, 32, у бок бровара, знаходзіцца хлевушок, перад якім засталася дарожка, выкладзеная пліткай-брэчкыяй (ад італьянскага *breccia* – горная парода,

складзеная з вуглаватых абломкаў і сцэментаваная). Такая плітка выраблялася ў горадзе ў межах адмысловай праграмы па барацьбе з беспрацоўем. «Кур’ер Віленскі» пісаў у лютым 1938 г.: «Дзве прамысловыя суполкі (кааператывы), якія будуць рабіць бетонныя і брукарскія работы, пачынаюць працаваць у горадзе. Фонд працы даў пазыку ў 4 000 зл. для будаўніцтва і закупу абсталявання для бетанярні і 2 000 зл. на арганізацыю брукарскай суполкі»⁵⁶⁶.

Захаваўся цікавы жылы дом-крама 1930-х гг. на Слабадзе, зараз тут магазін «Варшавянка». Пры рэканструкцыі праспекта Перамогі быў знесены цікавы дом у стылі функцыяналізму, які быў пабудаваны на былой вуліцы Жвіркі («у яме», недалёка на поўдзень ад замка).

Лідскія дамы, пабудаваныя да 1939 г. у стылі функцыяналізму, – стыльныя, прыгожыя пабудовы, якія ўпрыгожваюць наш горад.

Гарадская электроўня

Горад Ліда хутка рос, яму патрабаваліся інвестыцыі ў інфраструктуру горада, суразмерныя тэмпам росту. Гарадская электроўня не магла забяспечыць электрычнасцю патрэбы горада і прамысловасці. Таму фірмы горада будавалі свае прыватныя электроўні, што адмоўна ўплывала на інвестыцыйную прывабнасць горада⁵⁶⁷.

У 1938 г. у Лідзе было 13 электрастанцый: гарадская (220 кВт), чыгуначная (180 кВт), на фабрыцы «Ардаль» (300 кВт), на фабрыцы «Унігум» (117 кВт), на тартаку «Тарлас» (37 кВт), на тартаку пры бровары Пупко (12 кВт), на тартаку пры бровары Папірмайстра (12 кВт), на тартаку Мельніка (39 кВт), на фабрыцы па перапрацоўцы воўны братоў Жыжэмскіх і Я. Левіна (10 кВт), на фабрыцы сельскагаспадарчых машын братоў Шапіраў (5 кВт), на алейні «Шэмен» (3,4 кВт), на фабрыцы спружын «Звуй» (1,3 кВт)⁵⁶⁸, на млыне «Аўтамат» (магутнасць невядомая).

⁵⁵⁹ Kurier Wileński. № 250 (4569). 13 września 1938.

⁵⁶⁰ Kurier Wileński. № 180 (4498). 3 lipca 1938.

⁵⁶¹ Kurier Wileński. № 63 (4381). 5 marca 1938.

⁵⁶² Kurier Wileński. № 66 (4384). 8 marca 1938.

⁵⁶³ http://pawet.net/memoirs/1939b/Воспоминания_Станислав_Владимирович_Лемнев.html

⁵⁶⁴ Ciechanowicz Lech, Ryszard Mierzwa. Niezapomniana ulica Suwalska lat trzydziestych XX wieku // Ziemia Lidzka. № 4 (56). 2003.

⁵⁶⁵ Siemionow Aleksander. Pilot Stefan Witorzeń // Ziemia Lidzka. № 2-3 (30-31). 1998.

⁵⁶⁶ Kurier Wileński. № 53 (4371). 23 lutego 1938.

⁵⁶⁷ Kurier Wileński. № 353 (3957). 24 grudnia 1936.

⁵⁶⁸ Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 67–70, 100.

Напрыклад, сумарная магутнасць электрарухавікоў «Ардаля» была каля 300 кВт, а выпрацоўка энергіі электроўні «Ардаля» пераўзыходзіла выпрацоўку на гарадской электроўні: 750 тыс. кілават-гадзін у год на «Ардалі» супраць 500 тыс. кілават-гадзін у год на гарадской электроўні. Нават прыватная электроўня млына «Аўтамат» выпрацоўвала 500 тыс. кілават-гадзін у год.

Агульнае спажыванне электрычнасці 15 галоўнымі прамысловымі прадпрыемствамі ў 1936 годзе склала 2 220 тыс. кілават-гадзін, а разам з войскам і чыгункай – 3 620 тыс. кілават-гадзін⁵⁶⁹.

У 1937–38 гг. электрычнасць электроўні прадавалася 2 903 абанентам для асвятлення і 63 абанентам для прамысловых мэт, сумарнае спажыванне 446 127 кілават-гадзін⁵⁷⁰.

Ужо ў 1936 г. два дызельныя рухавікі гарадской электроўні адпрацавалі свой рэсурс, патрабавалі амаль што штодзённага рамонту і шмат вельмі дарагіх запасных частак. Энергія, якая выпрацоўвалася на Лідскай гарадской электроўні, мела высокі сабекошт. Таму стала зразумела, што замест сталага рамонту неабходна закупляць новае энергетычнае абсталяванне. Гэтую ініцыятыву высунуў бургамістр горада Задурскі. Пасля яго звароту ў Міністэрства прамысловасці і гандлю ў Ліду, каб вывучыць праблему, выехалі прадстаўнікі міністэрства пад кіраўніцтвам дарадцы міністра Квінты. Камісія разам з інжынерам Навагрудскай ваяводскай управы Жмігроўскім вывучыла праблемы і вырашыла хадайнічаць перад урадам аб перабудове Лідскай гарадской электрычнай станцыі⁵⁷¹.

На пачатку 1937 г. з справаздачы гарадской рады вядома, што гарадская электроўня ў 1936 г. дала 102 399 злотых даходу ў бюджэт горада. Тады ж гарадская рада вырашыла прасіць 100 000 злотых пазыкі на яе пашырэнне⁵⁷².

Ужо ў красавіку 1937 г. паведамлялася,

што «гарадская электроўня атрымае новы камплект абсталявання. Зараз гарадская электроўня мае два дызель-рухавікі агульнай магутнасцю 220 кВт. З-за зносу гэтых машын і росту ўжывання электрычнасці гарадскія ўлады вырашылі купіць новы рухавік у 550 конскіх сіл. Новае абсталяванне будзе закуплена ў Калішы на грошы з доўгатэрміновай пазыкі ад Фонду працы»⁵⁷³. У чэрвені гарадская рада дазволіла ўзяць пазыку на рэканструкцыю электроўні ў памеры нават 142 000 злотых. Сума складалася з выдаткаў на: закупку новага рухавіка, рамонт старога абсталявання, пабудову новай машынай залы, пабудову новага падмурка пад новы рухавік, пераабсталяванне рухавіка на газ, пабудову сховішча газу, на розныя неспадзяваныя выдаткі⁵⁷⁴. Ужо праз некалькі дзён горад атрымаў гэтую пазыку⁵⁷⁵.

З пачаткам мадэрнізацыі насельніцтва папярэдзілі, што могуць быць перапынкі ў падачы электрычнасці жыхарам горада, і таму ім неабходна мець у запасе рэзервовыя сродкі асвятлення⁵⁷⁶. Прэса даводзіла, што пасля заканчэння работ гарадская электроўня зможа забяспечыць электрычнасцю ўсе прадпрыемствы горада, а насельніцтва зможа карыстацца электраэнергіяй не толькі для асвятлення жылля, але нават для кухонных мэтаў⁵⁷⁷. Таксама павінен быў зменшыцца сабекошт кілават-гадзіны⁵⁷⁸.

У ліпені 1937 г. за 60 000 злотых горад па аказіі купіў рухавік фірмы «Дызель» у добрым стане магутнасцю 550 конскіх сіл, у памяшканні электроўні пачалі будаваць падмурак пад новы энергетычны агрэгат. Планавалася закончыць усе працы да восені, у «выніку сабекошт электрычнасці будзе значна зменшаны»⁵⁷⁹. У тым жа месяцы Фонд працы даў для электроўні дадатковую пазыку ў 15 000 злотых⁵⁸⁰.

Як ужо пісалася вышэй, пры кан-

⁵⁶⁹ Kurier Wileński. № 353 (3957). 24 grudnia 1936.

⁵⁷⁰ Zemia Lidzka. № 11. 1938.

⁵⁷¹ Kurier Wileński. № 353 (3957). 24 grudnia 1936.

⁵⁷² Kurier Wileński. № 56 (4018). 26 lutego 1937.

⁵⁷³ Kurier Wileński. № 116 (4078). 29 kwietnia 1937.

⁵⁷⁴ Kurier Wileński. № 156 (4119). 9 czerwca 1937.

⁵⁷⁵ Słowo. № 165 (4729). 17 czerwca 1937.

⁵⁷⁶ Kurier Wileński. № 176 (4139). 29 czerwca 1937.

⁵⁷⁷ Kurier Wileński. № 178 (4141). 1 lipca 1937.

⁵⁷⁸ Słowo. № 179 (4743). 1 lipca 1937.

⁵⁷⁹ Kurier Wileński. № 193 (4156). 16 lipca 1937.

⁵⁸⁰ Kurier Wileński. № 206 (4169). 29 lipca 1937.

цы кастрычніка ў зале лідскага староства адбылася інфармацыйная сустрэча лідскага бургамістра Задурскага з прэсай і гараджанамі. У сваім выступе бургамістр зноў адзначыў, што гораду патрэбна грунтоўная перабудова электроўні, бо справа з электрычнасцю найгоршая: «Зараз у Лідзе 13 электроўняў, з іх 11 прыватных, агульны выраб электраэнергіі 3,5 мільёна кілават-гадзін. Стан гарадской электроўні крытычны, горад часта паглынае цемра, старыя машыны выпрацавалі рэсурс. Новыя машыны знаходзяцца ў стане мантавання. Аднак уся рэканструкцыя зойме ад 4 да 5 гадоў. Гораду патрэбна вялікая электроўня, якая не толькі б асвятляла яго, але давала б ток для прамысловых мэтаў»⁵⁸¹. Як быццам у пацверджанне гэтага, увечары 21 снежня 1937 г. на электроўні адбылася чарговая аварыя, і ўвесь горад апынуўся ў цемры⁵⁸².

1 ліпеня 1938 г. адбыўся пробны пуск новага энергетычнага абсталявання, пуск закончыўся выбухам⁵⁸³. Праз некалькі дзён адпаведная камісія высветліла, што з-за дрэннай зваркі труб і зборніка газу ў паліўнай апаратуры сістэма была негерметычнай, таму ўтварылася выбуховая газавая сумесь. Дрэнна звараныя трубы не вытрымалі ціску і атрымаўся выбух. Шкоду ў некалькі сотняў золотых пакрыў вінаваты за выбух інжынер Трок з Вільні⁵⁸⁴. Таму першы этап рэканструкцыі закончыўся пры канцы лета 1938 г. Інфармацыі пра другі этап няма, найверагодней, з-за пачатку вайны далейшыя працы пачаць не паспелі.

Дарэчы, пасля рэканструкцыі электроўні кошт электрычнасці для спажыўцоў у горадзе панізіўся з 1 да 0,8 золотага за 1 кілават-гадзіну. Аднак гэты кошт усё роўна заставаўся вышэйшым, чым у суседніх гарадах⁵⁸⁵. Трэба адзначыць, што ў параўнанні з нашым часам электрычнасць адносна заробкаў была надзвычай дарагой. Напрыклад, сярэднія сучасныя 100 і

болей кілават-гадзін на кватэру за месяц абышліся б працоўнаму з «Ардаля» ў яго добры па тым часе сярэдні заробак – 80-100 золотых. Таму людзі абыходзіліся запальваннем слабых электрычных лямпачак толькі ў вячэрні час, а пра выкарыстанне электраабагравальнікаў не магло ісці і гаворкі. Напрыклад, адна лямпачка на 25 Вт, якая ўключалася на 4 гадзіны кожны дзень на працягу месяца, каштавала хатняй гаспадарцы 2,4 золотага па тарыфу, які склаўся пасля рэканструкцыі электроўні (25х4х30х0,8). Дарэчы, агульнавядома, што менавіта колькасцю энергіі, якую чалавек можа сабе дазволіць спажыць, вызначаецца ўзровень і якасць жыццёвага ўзроўню.

Не дзіўна, што пасля рэканструкцыі электроўні гарадскія ўлады эканомілі на асвятленні нават публічных месцаў: «У Лідзе пабудавана адмысловая аўтастанцыя, на якой спыняюцца агромністыя аўтобусы. Кожны дзень аўтастанцыя прымае 60 аўтобусаў. Аўтобусны рух пачынаецца з рання і закачваецца толькі ў 20.30. Зараз дзень кароткі, аўтастанцыя не мае электрычнага асвятлення і таму разам з усім горадам пагружаецца ў цемру. Тыя электрычныя ліхтары, якія ўсё ж свецяць у горадзе, маюць такія слабыя лямпы, што за 10 крокаў ад слупа ўжо цёмна. Таму абяцанне, што пасля рэканструкцыі электроўні “Ліда будзе зіхацець”, не выканана»⁵⁸⁶.

Працаўнікі лідскай электроўні займаліся не толькі рэканструкцыяй. Жыццё горада працягвалася і заўжды трэба было быць гатовым выканаць неабходныя аварыйныя работы: «13 ліпеня [1937 г. – Л. Л.] каля староства, на вуліцы Сувальскай, армейскі аўтамабіль збіў слуп электрычнай размеркавальнай сеткі»⁵⁸⁷.

Не абыходзілася і без кур'эзаў. Пры канцы 1937 г. суд прыгаварыў чыноўніка адміністрацыі горада назіральніка за гарадскімі работамі Палтарацкага да штрафу ў памеры 15 золотых за тое, што падчас начной змены на гарадской электроўні ён збіў работніка Уладзіслава Вільбіка: «Гэта

⁵⁸¹ Kurier Wileński. № 291 (4251). 22 października 1937.

⁵⁸² Kurier Wileński. № 353 (4313). 24 grudnia 1937.

⁵⁸³ Kurier Wileński. № 180 (4498). 3 lipca 1938.

⁵⁸⁴ Kurier Wileński. № 184 (4502). 7 lipca 1938.

⁵⁸⁵ Kurier Wileński. № 283 (4601). 15 października 1938.

⁵⁸⁶ Kurier Wileński. № 291 (4609). 23 października 1938.

⁵⁸⁷ Kurier Wileński. № 192 (4155). 15 lipca 1937.

вынікі ўхвалы гарадской радай выдачы работнікам гарэлкі падчас працы»⁵⁸⁸.

У траўні 1938 г. пачалася пракладка новых электрычных ліній у раёне Слабодкі⁵⁸⁹. Пашырэнне электрычных сетак дазволіла злучыць у Лідзе чыгуначную і гарадскую электроўні: «З новага бюджэтнага года [1939 г. – Л. Л.] гарадскія ўлады пашырылі свой уплыў у справе электраэнергетыкі, аб'яднаўшы чыгуначную электроўню з гарадской электроўняй. Згодна з разлікамі, чыгуначная электроўня дасць гораду прыбытак у 20 000 злотых у год»⁵⁹⁰.

У любой энергасістэме важным полем дзейнасці з'яўляецца ўлік адпушчанай спажыўцу электраэнергіі. У красавіку 1938 г. гарадская ўправа афіцыйна перадала паліцыі справу на Станіслава Чаплю (вул. Легіяноўская, 20), які самавольна падключыўся да электрычнай сеткі і краў энергію. Такім жа незаконным чынам карыстаўся электрычнасцю ўладальнікі спартыўнай залы яўрэйскага спартыўнага таварыства «Макабі» (Сувальская, 74)⁵⁹¹. Як паліцыя пакарала парушальнікаў, не вядома.

Верагодна, фактаў крадзяжу энергіі было шмат, бо хутка адміністрацыя гарадской электроўні паведаміла, што ўсім абанентам неабходна праверыць дакладнасць працы усталяваных у іх электралічылнікаў і потым іх паўторна перарэгістраваць. За гэта трэба было заплаціць ад 11 да 13, 5 злотых, у залежнасці ад стану прыбораў уліку⁵⁹².

А ўзімку 1938 г. без вестак знік гарадскі кантралёр электроўні Лейба Леў. Па словам краўных, кантралёр стаў ахвярай каханя без узаемнасці⁵⁹³.

Вялікую цікавасць маюць планы развіцця энергетыкі нашага краю ў тыя часы.

Пры канцы 1930-х гг. у Лідскім павеце першыя малыя электроўні будаваліся ў мястэчках Воранава і Жалудок⁵⁹⁴.

У 1938 г. будавалася вялікая электроўня

ў Слоніме, якая пасля злучэння яе з гідрастанцыяй на рацэ Гаці павінна была абслугоўваць Слонімска і Баранавіцкі паветы. Праектавалася перабудова электроўні ў Навагрудку. На рэалізацыю гэтых праектаў ужо было выдзелена 250 000 злотых⁵⁹⁵.

«Кур'ер Віленскі» адзначаў, што цэнтральныя ўлады мала ўвагі звяртаюць на развіццё ўсходніх тэрыторый. Энергетычны камітэт пры Міністэрстве прамысловасці і гандлю ў планах электрыфікацыі не знаходзіў месца для Віленшчыны ажно да 1935 г. Гэта кажа пра недаацэнку Камітэтам важнасці гэтай справы для развіцця эканомікі.

Як мясцовая ініцыятыва, пад кіраўніцтвам інжынера віленскай электроўні Янчы, былі распрацаваны планы развіцця энергасістэмы нашага рэгіёна. Наш край мае мала энергетычных рэсурсаў, і таму прапаноўвалася базаваць выпрацоўку электрычнасці на тарфяных электроўнях, для чаго пачаць здабычу торфу каля Глыбокага і Вільні, таксама прапаноўвалася пабудаваць гідрастанцыю на Віліі⁵⁹⁶. Дарэчы, у 1938 г. вялікія запасы торфу ў Лідскім павеце знайшоў інжынер-доктар Аляксандр Нявесцін з Геалагічнага інстытута⁵⁹⁷. Акрамя выкарыстання ў якасці паліва, навукоўцамі вывучалася магчымасць выпрацоўкі з лідскага торфу бензолу, асвятляльнага газу, змазачнай аліфы, угнаенняў і г.д.⁵⁹⁸.

Самы дарагі план электрыфікацыі з распрацаваных у Вільні складаўся з трох этапаў. На першым этапе неабходна было пабудаваць рэгіянальныя электроўні ў Вільні і Маладзечне. Потым лініі высокай напругі ў 100 000 вольт павінны былі аб'яднаць асноўныя гарады Віленшчыны: Ліду, Маладзечна, Глыбокае, Дзісну, Друю. На трэцім этапе лінія электраперадач ад Маладзечна праз Стоўбцы на Баранавічы павінна была злучыць Віленскі энергетычны раён з агульнадзяржаўнымі сеткамі. Кошт праекта – 100 мільёнаў злотых.

Больш сціплы варыянт прадугледжваў

⁵⁸⁸ Kurier Wileński. № 327 (4287). 28 listopada 1937.

⁵⁸⁹ Kurier Wileński. № 142 (4460). 25 maja 1938.

⁵⁹⁰ Kurier Wileński. № 28 (4704). 28 stycznia 1939.

⁵⁹¹ Kurier Wileński. № 97 (4415). 8 kwietnia 1938.

⁵⁹² Kurier Wileński. № 159 (4447). 12 czerwca 1938.

⁵⁹³ Kurier Wileński. № 27 (4345). 28 stycznia 1938.

⁵⁹⁴ Kurier Wileński. № 7 (4325). 8 stycznia 1938.

⁵⁹⁵ Kurier Wileński. № 258 (4576). 20 września 1938.

⁵⁹⁶ Kurier Wileński. № 253 (4216). 14 września 1937.

⁵⁹⁷ Kurier Wileński. № 182 (4500). 5 lipca 1938.

⁵⁹⁸ Kurier Wileński. № 185 (4503). 8 lipca 1938.

толькі аб'яднанне існых станцый электрычнымі лініямі ў 30 000 вольт. Кошт гэтага праекту быў каля 7 мільёнаў злотых⁵⁹⁹.

У лістападзе 1937 г. віленская газета «Слова» пісала пра яшчэ адзін гіганцкі праект пабудовы гідраэлектрастанцыі на Нёмане, якая давала б ток для Навагрудка, Слоніма і Ліды: «Як стала вядома, у коле адмыслоўцаў г. Гародні паўстала думка звярнуцца да ўлад з праектам пабудовы на Нёмане вялікай гідраэлектрастанцыі. Станцыя магла б забяспечыць электраэнергіяй частку Навагрудскага ваяводства з Лідай, Слонімам і Навагрудкам, а таксама частку Беластоцкага ваяводства з горадам Беласток. Адна з прычын слабога развіцця эканомікі нашага краю – недахоп крыніц энергіі... Пабудова электраўні на Нёмане выправіла б гэты недахоп... Падлікі паказваюць, што сабекошт 1 кілаватгадзіны з улікам амартызацыі склаў бы 0,6 гроша»⁶⁰⁰.

Вайна не дазволіла рэалізаваць гэтыя планы. Але вядома, што з канца 1950-х гг., ужо ў іншай дзяржаве, энергетыка развівалася прыкладна так, як было прапісана ў гэтых планах – будаваліся магутныя электраўні, якія злучаліся лініямі электраперадач. А гідраэлектрастанцыя на Нёмане была пабудавана ўжо ў наш час каля Гародні.

⁵⁹⁹ Kurier Wileński. № 253 (4216). 14 września 1937.

⁶⁰⁰ Słowo. № 324 (4888). 23 listopada 1937.

Штодзённае жыццё

Святы

Вялікімі святамі для лідзян былі Каляды і Вялікдзень, як і зараз, гэтыя галоўныя святы адзначаліся католікамі і праваслаўнымі ў розныя дні. Каляды і Вялікдзень – сямейныя святы, і ў прэсе ў гэтыя дні друкаваліся толькі ўзаемныя віншаванні, розная інфармацыя пра ранішнікі для дзяцей і г.д. Напрыклад, у 1938 г. «Кур’ер Віленскі» інфармаваў, што з ініцыятывы павятовага каменданта лідскай паліцыі Вацлава Гейнрыхы паліцыянтны сабралі 70 злотых на падарункі для дзяцей з бедных сем’яў на Вялікдзень⁶⁰¹.

Галоўнымі дзяржаўнымі святамі былі Дзень Канстытуцыі 3-га Мая і Дзень Незалежнасці 11-га Лістапада. Гэтыя святы ў горадзе шырока адзначаліся з удзелам улад і грамадскіх арганізацый.

Напрыклад, Дзень Канстытуцыі 3-га Мая ў 1938 г. святкаваўся такім чынам: У 10.00 – набажэнства ў гарнізонным касцёле. Пасля набажэнства – вайсковы парад лідскага гарнізона і дэфіляда сяброў патрыятычных грамадскіх арганізацый. У 15.00 свята працягвалася на гарадскім стадыёне, адбыліся святочныя спартыўныя мерапрыемствы: парад спартсменаў, забег усіх ахвотных на дыстанцыі 2 і 5 км на прыз, выступ харцараў, рытмічная гімнастыка школьнай моладзі, выступ баксёраў, розыгрыш прызоў, выступ пажарнай аховы, пачатак сезону дзейнасці Звязу стральцоў. На стадыён маглі прыходзіць усе ахвотныя, але месца для сядзення каштавала 50 грошаў. Ахвотныя прыняць удзел у забегу да 2 траўня павінны былі прайсці медыцынскую праверку⁶⁰². Прэса пісала, што вуліцы горада ў першай палове дня і стадыён у другой былі запоўнены гараджанамі. Першае месца ў забегу на 2 км заняў нейкі Шымковіч, другое Даўгашэя, трэцяе, чацвёртае і пятае занялі вучні Купецкай гімназіі. У бегу на 5 км першае месца заняў Плуцінскі (з спартыўнага клубу «Гедзімін», 14 хвілін і 27 сек.), другое Апя-

цёнка (спартыўны клуб «Ліда», 14 хвілін і 29 сек.), трэцяе Каламецкі (клуб «Гедзімін», 14 хвілін і 38 сек.). Узнагароды ўручыў стараста Гансоўскі⁶⁰³.

У тым жа 1938 г. свята 11 Лістапада супала з 20-міўгодкамі незалежнасці і таму святкавалася асабліва ўрачыста. У 10 раніцы свята пачалося набажэнствам ў фарным касцёле, а з 9-й гадзіны набажэнствамі ў храмах усіх іншых веравызнанняў. У 10.30 у замку пачалі збірацца сябры розных таварыстваў і грамадскіх аб’яднанняў, дзе перад імі выступіў стараста Гансоўскі. Мітынг у замку скончыўся спевам гімну, пасля чаго людзі дэфілядай прайшлі па вуліцы Сувальскай. У сярэдзіне дня ў зале кінатэатра «Эра» адбылося ўрачыстае пасяджэнне⁶⁰⁴.

Як вялікая грамадскае свята кожны год святкаваліся Дажынкi. Газета «Слова» пры канцы ліпеня 1938 г. пісала: «Каталіцкая моладзь, аб’яднаная ў Каталіцкім маладзёжным таварыстве, у гэтыя дні распачынае падрыхтоўку свята Дажынак, якое адбудзецца ў Лідзе 14 і 15 жніўня. Ва ўрачыстасцях прыме ўдзел каталіцкая моладзь Лідскага дэканату»⁶⁰⁵.

11 і 12 лютага 77-ы пяхотны Ковенскі полк, які стаяў у Паўночным лідскім гарадку, святкаваў палкавое свята. Звычайна свята пачыналася з пасяджэння ў «Эры», наведвання помніка загінуўшым у часе вайны на незалежнасць героям у Паўночным гарадку, парадку войскі службы ў гарнізонным касцёле⁶⁰⁶.

Кожную вясну полк выязджаў у летні лагер і вяртаўся ў верасні. Вяртанне войска з вучэнняў заўжды праходзіла як гарадское свята. 13 верасня 1938 г. лідзяне апошні раз сустракалі свой полк з лагераў⁶⁰⁷, бо ў наступную восень полк ужо ваяваў. Маршыраваўшых па вуліцах горада жаўнераў і афіцэраў гараджане асыпалі кветкамі⁶⁰⁸.

⁶⁰³ Kurier Wileński. № 122 (4440). 5 maja 1938.

⁶⁰⁴ Kurier Wileński. № 310 (4628). 11 listopada 1938.

⁶⁰⁵ Słowo. № 192 (5116). 16 lipca 1938.

⁶⁰⁶ Słowo. № 46 (4253). 16 lutego 1936.

⁶⁰⁷ Kurier Wileński. № 250 (4569). 13 września 1938.

⁶⁰⁸ Kurier Wileński. № 253 (4571). 15 września 1938.

⁶⁰¹ Kurier Wileński. № 109 (4427). 22 kwietnia 1938.

⁶⁰² Kurier Wileński. № 119 (4437). 2 maja 1938.

Адпачынак у Сяльцы

Кожнае лета ў розных месцах на рацэ Нёман адчыняліся шматлікія лагеры для адпачынку дзяцей з Ліды.

Галоўным жа месцам сямейнага адпачынку лідзян у 1930-я гг. стала вёска Сялец (чыгуначная станцыя Нёман). Газета «Лідская зямля» пісала ў 1936 г., што «ў летнія часы... гараджане ўцякаюць ад паўдзённай спёкі на рэкі ці азёры... Для лідзяніна найбліжэйшым месцам летняга адпачынку з'яўляецца Нёман. Прыгожыя ваколiцы станцыі Нёман заўжды мелі ў нас сваіх энтузіястаў, якія, карыстаючыся кожнай вольнай хвілінай... выязджалі сюды... роварамі ці цягнікамі. Сюды едуць паляжыць на бурштынавым пясочку, пахадзіць па лесе... ці паставіць намёты для больш працяглага адпачынку. Можна спадзявацца, што хутка ўсё летняе жыццё горада перасунецца на бераг Нёмана. Усё было б добра, але ўвесь час узнікаюць транспартныя праблемы. Таму мясцовы аддзел Краязнаўчага таварыства робіць крокі... каб праезд на месца адпачынку стаў бесклапотным. Наш аддзел напісаў камунікат да кіраўніцтва чыгункі пра патрэбу адмысловага папулярнага цягніка, хоць бы па выхадных днях... Развіццё адпачынку на Нёмане цесна звязана з развіццём і ростам Ліды. Спадзяёмся, што хутка на беразе ракі вырастуць летнія дамкі, пансіянаты і нават вілы»⁶⁰⁹.

Улетку 1937 г. на Свята мора ўжо з'явіўся адмысловы цягнік да Нёмана. Але «арганізатары свята вырашылі вяртацца дахаты ў 22.30, практычна ўжо ноччу, пры гэтым аб'явіўшы ўсім пра адпраўленне цягніка ў 20.05. ...увечар прайшоў дождж, і масы людзей да позняга вечара былі калі не зласлівыя, дык вельмі незадаволеныя. ...тысяча чалавек чакала на вакзале і ў лесе да 22.30. Шмат хто заняў месца ў вагонах цягніка ўжо ў 19-й гадзіне, ператварыўшы тым самым простыя вагоны ў спальныя і рэстаранныя»⁶¹⁰.

У ліпені 1937 г. прэса паведаміла пра смерць уладальніка маёнтка Сялец Юзафа Бартэн Дзюка (Jozef Barten Deaux, яго-

ны сын згадваўся вышэй), «які ў 1918–19 гг. быў... палітычным закладнікам бальшавікоў. Памёрлы, нягледзячы на паходжанне з французскага княжацкага роду, быў гарачым патрыётам... С.п. Юзаф Бартэн Дзюк пахаваны на парафіяльных могілках у Ельні»⁶¹¹.

Улетку 1938 г. адмысловы цягнік да Нёмана пачаў стала адвозіць гараджан на адпачынак і прывозіць дахаты: «3 29 чэрвеня з Ліды да Нёмана пачаў хадзіць папулярны сярод лідзян цягнік. Выезд з Ліды ў 8.20, вяртанне ў 21.35. Кошт у два бакі 1 зл. 30 гр.»⁶¹².

Улетку 1939 г. Сялец ужо меў развітую інфраструктуру адпачынку, але праблемы заставаліся. Менавіта пра праблемы пісаў улетку 1939 г. журналіст «Кур'ера Віленскага» ў невялікім артыкуле, які праз яго цікавасць мае сэнс прывесці тут з невялікімі скаротамі: «Нёман для 30-тысячнай Ліды ёсць адзіным найбліжэйшым месцам летняга адпачынку. Улетку жыхары Ліды едуць сюды тлумнымі цягнікамі ці аўтобусамі і праводзяць цэлы дзень. Дзякуючы гэтаму, вёска Сялец з кожным годам разрастаецца і становіцца дачным мястэчкам. У мінулым годзе тут паўстала некалькі новых пансіёнаў і таных рэстаранаў, якія робяць адпачынак аматараў сонца і вады прыемным. Аднак з нейкага моманту ўправа маёнтка Сялец, якому належыць частка правага, дачнага берага Нёмана, імкнецца атрымаць сабе з адпачынку галоўную крыніцу прыбыткаў і таму стварае вялікія перашкоды як жыхарам вёскі, так і прыехаўшым лідзянам. У людзей, якія ідуць на пляж... адмысловы чалавек збірае аплату па 10 грошаў. Пры тым... на квітках, якія ён выдае, няма адзнакі гміны ці скарбовых улад павета, што кажа пра самаўпраўства. Таму вялікая частка людзей не жадае плаціць. ...маёнтка не інвестуе частку ад заробленых грошай на паляпшэнне пляжу. ...па ўсім пляжы ляжыць у пяску калючы дрот, які кожны дзень калечыць кагосьці з адпачываючых: прыехаў, аплаціў уваход і ідзі да лекара... Але самай вялікай балячкай летнікаў Нёма-

⁶⁰⁹ Ziemia Lidzka. № 5. 1936.

⁶¹⁰ Kurier Wileński. № 185 (4148). 8 lipca 1937.

⁶¹¹ Kurier Wileński. № 186 (4149). 9 lipca 1937.

⁶¹² Kurier Wileński. № 175 (4493). 28 czerwca 1938.

на ёсць “казіно”, адчыненае ўправай маёнтка Сялец, яго трымае Дэмбінскі. Кошты тут вышэйшыя за кошты на самых люксовых курортах каля мора. Шклянка вады каштуе 15 грошаў, бутэлька піва 1 злоты, пра закускі лепей не казаць. Адміністратар маёнтка Дмахоўскі, відочна, ёсць супольнікам Дэмбінскага, бо пад рознымі нагодамі чыніць усялякія высілкі, каб накіраваць кліентаў у “казіно”. На ўскрайку леса быў адчынены ў мінулым годзе танны рэстаран “Леснічанка”, які прадае тыя ж напоі і сняданак па нармальным коштах. Людзі, якія адпачываюць, віталі адкрыццё гэтага рэстарана з энтузіязмам і рушылі туды, як да “залатога руна”, бо і столікі стаяць пасярод лесу, і цэны даступныя... Аднак трымалася гэта нядоўга, хутка столікі з лесу зніклі, і каля “Леснічанкі” з’явілася аб’ява: “Управа маёнтка Сялец просіць сталы, на якія падаюцца напоі рэстарана, не выносіць ў лес”... Застаецца спадзявацца, што адпаведныя ўлады выправяць гэтыя хібы»⁶¹³.

Сялец як галоўная зона адпачынку лідзян трымаўся да канца ХХ ст., покуль не пачалася эпоха ўсеагульнай аўтамабілізацыі, якая зрабіла даступнай любы іншы куток прыроды.

Клуб матацыклістаў

Матацыкл у той час быў вельмі дарагім і таму недаступным для большасці сродкам транспарту. Мець асабісты матацыкл было недасяжнай марай, валоданне ім амаль што адразу ўздымала ў вачах грамадства ўладальніка на ўзровень лётчыка – самага забяспечанага і адначасова рамантычнага маладога чалавека ў Лідзе 1930-х гадоў.

Дарэчы, у тыя часы матацыклы маркі «Нёман» вырабляліся ў Гародні.

Дакладна вядома, калі ў Лідзе быў арганізаваны клуб матацыклістаў (па сучаснаму – байкераў). «Кур’ер Віленскі» пісаў, што першае арганізацыйнае пасяджэнне ў Лідзе філіяла Віленскага мотаклуба Звязу стральцоў адбылося 31 студзеня 1936 г.⁶¹⁴

Пры канцы 1936 г. у Лідскім павеце было 27 асабістых аўтамабіляў, 4 грузавыя

аўтамабілі, 6 аўтобусаў, 28 матацыклаў – разам 67 механічных транспартных сродкаў: «Ступень матарызацыі Лідскага павета ў Навагрудскім ваяводстве знаходзіцца на другім месцы, першае месца займае Баранавіцкі павет, які мае 95 механічных транспартных сродкаў, на апошнім месцы – Стаўпецкі павет, дзе ёсць толькі 16 машын (з іх 5 матацыклаў)»⁶¹⁵.

26 красавіка 1936 г. лідскія матацыклісты ўрачыста распачалі свой першы сезон. На адкрыцці сезону прысутнічалі ганаровыя госці: стараста павета Юзаф Чушкевіч, камандант Лідскага гарнізона падпалкоўнік Віктар Маеўскі, камандзір 5-га лётнага палка палкоўнік Вацлаў Івашкевіч, бургамістр горада Юзаф Задурскі. У свяце таксама ўзялі ўдзел госці з Вільні, прыехала 15 матацыклістаў з Віленскага мотаклуба Звязу стральцоў, ад «Агніска» (К.Р.В. «Ognisko» – спартыўны клуб чыгуначнікаў) – 2 матацыклісты і ад «Віленскага таварыства матацыклістаў і раварыстаў» (Wil. Tow. Cyklistow i Motoc.) – 2 матацыклісты. Свята пачалося ў 10 гадзін раніцы з імшы ў касцёле піяраў. Пасля імшы адбылася дэфіляда – ганаровы праезд матацыклістаў па горадзе і, падобна, горад першы раз убачыў адразу такую колькасць матацыклаў. Потым матацыклісты сабраліся ў памяшканні Звязу стральцоў у Лідзе па вуліцы Школьнай, дзе віленскіх гасцей пачаставалі сяброўскім сняданкам, у якім браў удзел і бургамістр горада. Пасля наведвання культурных здабыткаў горада адбыўся абед у гарадской управе, і віленцы паехалі дахаты. Потым, праз газету, сябры Віленскіх мотаклубаў сардэчна дзякавалі ўсім лідзянам і асабіста «віца-капітану лідскага клуба паручніку-пілоту Букоўскаму і паручніку-пілоту Дажэну»⁶¹⁶.

У траўні таго жа года 53 матацыклісты з розных клубаў розных гарадоў, у тым ліку і лідзяне, з’ехаліся ў Вільню⁶¹⁷. Злёт быў прысвечаны памяці маршала Пілсудскага. У чэрвені адбыліся гонкі з Вільні ў Ліду, якія выйграў сябар «Віленскага таварыства матацыклістаў» лідзец Ян Кішчэўскі.

⁶¹³ Kurier Wileński. № 199 (4875). 21 lipca 1939.

⁶¹⁴ Kurier Wileński. № 40 (1383). 10 lutego 1939.

⁶¹⁵ Słowo. № 6 (4570). 7 stycznia 1936.

⁶¹⁶ Kurier Wileński. № 122 (3723). 4 maja 1936.

⁶¹⁷ Słowo. № 131 (4337). 13 maja 1936.

рыства матацыклістаў і раварыстаў» віленец Скуратовіч⁶¹⁸. У ліпені, калі тэмпература паветра ўздымалася амаль што да 40 градусаў, адбыліся гонкі па трасе Вільня – Ліда – Гародня – Вільня. Усе тры прызавыя месцы ўзялі віленцы з мотаклубу Звязу стральцоў: «1-е месца заняў М. Рабіновіч на матацыкле маркі “Rudge”, 2-е месца Вайнберг на матацыкле той жа маркі, 3-е месца заняў М. Марацэвіч на матацыкле “BSA”»⁶¹⁹. У прэсе адразу ж з’явілася рэклама матацыкла маркі «Rudge» як машыны, якая перамагла ў гэтых гонках.

Хутка матацыклісты сталі сталымі ўдзельнікамі вялікіх гарадскіх святаў. У 1937 г., падчас святкавання Дня Канстытуцыі (3-га Мая) ў Лідзе адбыўся «Зорны з’езд матацыклетных клубаў Заходняй Беларусі» (Zjazd Gwiazdzisty Motocyklistów Ziemi Północno-Wschodnich). У праграме з’езду былі гонкі і стральба⁶²⁰. Згодна з праграмай, «2 траўня, 9–10.30, прыбыццё ўдзельнікаў Зорнага з’езду на гарадскі стадыён. 10.30 – старт гонак да гуты “Нёман”. 13.30 – 14.00 – старт бегу са стральбой»⁶²¹.

6–9 траўня таго ж года прайшлі вялікія гонкі на дыстанцыю 1 914 км. У гэтых гонках удзельнічалі 130 матацыклістаў, у тым ліку і лідзяне, на ўчастку з Бярэся да Вільні (361 км) гонкі праходзілі праз наш горад⁶²².

У наступным, 1938 г., на свята Дня Канстытуцыі адбылося адкрыццё сезону лідскіх матацыклістаў: «У 9 гадзін – збор матацыклістаў каля памяшкання клуба і ад’езд да замка, у 9.45 – рапарт і асвячэнне машын, потым – удзел у набажэнстве і дэфілядзе. Пасля дэфіляды старт да Ліпнішак, вяртанне ў 17.00 на гарадскі стадыён, дзе адбудуцца спартыўныя мерапрыемствы»⁶²³. У гэты ж дзень вечарам матацыклісты выехалі для адпачынку на Нёман каля Беліцы⁶²⁴.

На пачатку чэрвеня 1938 г. лідскі мо-

таклуб на два дні выехаў праз Гародню ў Друскенікі (320 км)⁶²⁵. А 17 ліпеня ад лідскага староства пачаліся гонкі на 100 км са стральбой пры канцы гонак, асабістыя маршруты кожнаму ўдзельніку ўручаліся за 10 хвілін да старту. Пратэктарат над гонкамі ўзялі сам лідскі староста Гансоўскі і камандзір 77-га пяхотнага палка, які стаяў у горадзе⁶²⁶.

Сезон 1938 г. для лідскага мотаклуба закрыўся 30 кастрычніка рэйдам, у якім прыняло ўдзел 15 чалавек⁶²⁷, рэйд меў назву «У пагоню за лісам». Першым знайшоў лісіную нару Вільям Дажэна на матацыкле «BMW 51», другое месца заняў Канстанцін Ёдка на «BSA 350», трэцяе – Уладзіслаў Папроцкі на «Rudge». Апошнім мерапрыемствам гэтага года быў удзел у дэфілядзе ў Дзень Незалежнасці 11 лістапада⁶²⁸.

4 ліпеня 1939 г. адбыліся гонкі матацыклістаў па трасе Ліда – Шчучын – Навагрудак – Ліда (210 км)⁶²⁹. А ў чэрвені таго ж года Лідскі мотаклуб зладзіў выезд на 4 дні ў Літву. Маршрут праходзіў праз Араны, Коўню, Палангу. Адпачыўшы на моры, матацыклісты вярнуліся дахаты⁶³⁰. Гэта было апошняе мерапрыемства Лідскага клуба матацыклістаў.

Нягледзячы на відочную вайсковую скіраванасць большасці мерапрыемстваў лідскага мотаклуба, браць удзел у іх маглі не толькі вайскоўцы, але і ўсе ахвотныя ўладальнікі матацыклаў.

Рэстараны

Пэўна, нельга напісаць пра ўсё рэстараны і кафэ горада таго часу. Шмат якія ўстановы адчыняліся і хутка зачыняліся, але было некалькі папулярных устаноў, якія існавалі працяглы час і засталіся ва ўспамінах лідзян таго часу.

Немагчыма не ўспомніць знакамітую цукерню «Амерыка» (лідзяне звычайна называлі яе «Амерыканка»), якая знаходзілася на рагу вуліц Сувальскай (зараз – Савецкая), 3-га Мая (зараз – Ленінская)

⁶¹⁸ Kurier Wileński. № 156 (3757). 8 czerwca 1936.

⁶¹⁹ Kurier Wileński. № 199 (3800). 22 lipca 1936.

⁶²⁰ Słowo. № 113 (4677). 26 kwietnia 1937.

⁶²¹ Kurier Wileński. № 119 (4081). 2 maja 1937.

⁶²² Słowo. № 119 (4683). 2 maja 1937.

⁶²³ Kurier Wileński. № 120 (4438). 3 maja 1938.

⁶²⁴ Kurier Wileński. № 122 (4440). 5 maja 1938.

⁶²⁵ Kurier Wileński. № 149 (4467). 1 czerwca 1938.

⁶²⁶ Kurier Wileński. № 186 (4504). 9 lipca 1938.

⁶²⁷ Kurier Wileński. № 300 (4618). 1 listopada 1938.

⁶²⁸ Kurier Wileński. № 309 (4627). 10 listopada 1938.

⁶²⁹ Słowo. № 131 (5413). 14 maja 1939.

⁶³⁰ Kurier Wileński. № 152 (4828). 4 czerwca 1939.

і належала Б. Будыне. Гэта цукерня была найбольш вядомым рэстаранам, які наведвала інтэлігенцыя. Асабліва ўпадабалі яе афіцэры мясцовага гарнізона, таму, як пісаў Юзаф Рыбінскі, які адбываў вайсковую службу ў 5-м лётным палку, «...у “Амерыканку”, лепшы шынок, уваход для шарагоўцаў і падафіцэраў быў загадам па палку забаронены».

Лідзянка прафесар Ірэна Стасевіч-Ясюкова пісала ва ўспамінах: «...ішлі ў цукерню “Амерыканка” на печыва або на марозіва – у залежнасці ад пары года. “Амерыканка” знаходзілася на рагу вуліц Сувальскай і 3-га Мая. Мы падымаліся па некалькіх прыступках і сядалі за мармуровы столік. Памятаю асабліва выдатнае марозіва – шакаладнае, арэхавае, трускаўкавае ці вшнёвае. З печыва – “напалеонкі” і трубачкі з крэмам. Падчас наведвання Ліды ў 1992 годзе я вырашыла паказаць майму мужу “Амерыканку”. На жаль – засталіся толькі выкліканыя мной успаміны»⁶³¹. Цукерня «Амерыканка» мела музычны танцавальны-канцэртны ансамбль-трыа⁶³².

Былы жыхар горада Лех Цехановіч пісаў, што ў 30-х гадах над «Амерыканкай» на другім паверсе дзейнічала Кола полек (гурток полек), працавала закусачная з продажам спіртных напояў на разліў. Вечарамі паляпшала настрой прыемная музыка. Рэстаран «Паляўнічы», якім кіраваў нейкі Бароўскі, знаходзіўся ў доме 5 па вуліцы Сувальскай. Рэстаран вызначаўся ўзорнай кухняй, добра ўкамплектаваным буфетам, смачнымі і здаровымі абедамі і разам з тым даступнымі цэнамі. Каля яго на перакрыжаванні вуліц быў шынок, калісьці яўрэйская карчма. Паміж дамамі № 5 і 7 па Сувальскай знаходзілася цукерня Канопкі з забаўляльнай рэкламай кручанага марожанага Пата і Паташона.

Фірма «Браты Вінаградавы» (Сувальская, 21), якая існавала ад 1861 г., вяла гандаль спажывецкімі і каланіяльнымі таварамі, вінамі і лікёрамі. Пры краме

працаваў рэстаран «Брыстоль», адзін з лепшых у Лідзе. Лідскі абшарнік пісаў: «Для дапаўнення вобразу трэба яшчэ дадаць краму дэлікатэсаў і рэстаран братаў Вінаградавых, дзе выдатна кармілі, а крама мела ўсё, што патрэбна ў найлепшым гатунку, віны прывозіліся бочкамі, а закускі і каланіяльныя тавары маглі смела спаборнічаць з аналагічнымі таварамі братаў Пакульскіх ці Гіршфельда ў Варшаве. У выпадку неспадзяванага візіту дастаткова было тэлефанаваць да Вінаградава – і пакунак, даручаны кандуктару цягніка, праз дзве гадзіны чакаў на станцыі Скрыбаўцы»⁶³³.

Цукерніку належала вялікая цукерня на Сувальскай, 30, якая прапаноўвала пышныя пірожныя «макагігі», булчкі з мёдам, макам і г.д., займала памяшканне ў цокалі (крама) і на другім паверсе, дзе былі пастаўлены столікі, фартэпіяна, а госці на месцы маглі карыстацца прэсай. У цукерні быў тэлефон-аўтамат⁶³⁴. Усе гэтыя ўстановы знаходзіліся практычна на працягу 100 метраў па вуліцы Сувальскай. Акрамя гэтага, цукерні меліся па вуліцах Сувальскай, 9, Орліч-Дрэшара, 29, Рынак, 11.

У 1938 г., верагодна, замест рэстарана «Паляўнічы» адчыніўся «Бар землеўладальнікаў»: «...Сувальская, 5, каля магістрата, пад кіраўніцтвам знамага адмыслоўца Бр. Бароўскага – прапануе вядомыя па сваёй якасці сняданкі, абеды і вячэры, таксама вялікі выбар він, гарэлак і лікёраў. Цэны даступныя»⁶³⁵.

Па другой галоўнай вуліцы горада, 3-га Мая, было два рэстараны і бар. У доме № 4 знаходзіўся адчынены з 1930 г. рэстаран «Аазіс» Аляксандра Тамасіка, рэстаран Семака быў каля гарадской турмы⁶³⁶.

Добры рэстаран быў на чыгуначным вакзале. Унутры яго, злева ад цэнтральнай залы, была вялікая зала чыгуначнага рэстарана 1-га класу з буфетам: «У рэ-

⁶³¹ Стасевіч-Ясюкова Ірэна. Пра Марыю Стасевіч – маю маці – успаміны // Лідскі Летанісец. № 4 (60). 2012. С. 55.

⁶³² Kurier Wileński. № 96 (3597). 6 kwietnia 1936.

⁶³³ Rostworowski Andrzej. Moje życie na Nowogrodzkiej latami 1924–1928 // Goniec Kresowy. № 41. 2003. S. 14.

⁶³⁴ Цехановіч Лех. Незабыўная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі Летанісец. № 4 (32). 2005. С. 29–34.

⁶³⁵ Kurier Wileński. № 15 (4333). 16 stycznia 1938.

⁶³⁶ Ciechanowicz Lech, Ryszard Mierzwa. Dawnej Kamionce i ulicy Trzeciego Maja // Ziemia Lidzka. № 67. 2005.

старане можна было смачна пад'есці, а ў буфеце атрымаць розныя вытанчаныя халодныя закускі, найлепшую вяндрліну, фаршыраванага шчупака, галярэту ці селядца з рознымі салатамі. Да ежы падавалася гарэлка, віно і піва Лідскага бровара ці Віленскага бровара “Шапэн”. Алкаголь пілі культурна і няшмат, ніколі не бачыў я, каб хтосьці валіўся з ног ці ладзіў сваркі»⁶³⁷.

Рэстараны былі і пры кожным з гатэляў горада. У 1937 г. уладальнік гатэля «Варшавянка» Юзаф Малішэўскі заявіў у паліцыю пра крадзёж нажоў і відэльцаў на 200 злотых. У крадзяжы падазраваліся дзве работніцы рэстарана⁶³⁸.

Вышэй апавядалася пра рэстаран-клуб «Польскі рэсурс». 7 сакавіка 1938 г. лідскі памочнік пракурора Пігулеўскі ў зале гэтага клуба спрабаваў скончыць жыццё самагубствам і памёр ад раны ў шпіталі 14 сакавіка⁶³⁹.

Радыё

Радыё ў той час было яшчэ адным з галоўных тэхнічных цудаў. Мець у хаце лампавы прыёмнік для большасці было недасяжнай марай.

Таннае дэтэктарнае радыё прымала толькі адносна блізкія станцыі, і чуць перадачы на ім можна было толькі ў слухаўкі. Танныя дэтэктарныя прыёмнікі ўжо мелі шырокі распаўсюд, напрыклад, віленская прэса ў 1937 г. пісала пра неабходнасць пабудовы новай радыёстанцыі ў Лідзе ці Баранавічах, «бо дэтэктарныя прыёмнікі, якія ў... павятовых гарадах ёсць у кожнай другой хаце, поўныя галасоў з Мінска і бальшавіцкай агітацыі»⁶⁴⁰.

Самае таннае двухлампавае радыё каштавала каля двух добрых месячных заробкаў на «Ардалі», прымала толькі галоўныя радыёстанцыі Еўропы і мела адносна моцны і добры гук праз дынамік. Напрыклад віленскія газеты рэкламавалі дастаткова простыя радыёпрымачы фірмы «Эха» коштам ад 170 да 270 злотых⁶⁴¹, самы

танны лампавы радыёапарат віленскага завода «Электрыт» каштаваў больш за 200 зл. Лепшыя мадэлі фірмаў «Філіпс» ці «Тэлефункен» каштавалі ў разы болей.

Бліжэйшым радыёзаводам, дзе выраблялася шмат мадэляў радыёпрымачоў быў завод «Электрыт» у Вільні⁶⁴². Успамінаючы дзяцінства ў Лідзе, прафесар Ірэна Стасевіч-Ясюкова пісала пра свой дом: «У салоне стаяла радыё – падаецца мне, што знакамітай віленскай фірмы “Электрыт”. Ці часта мы слухалі радыёперадачы? На жаль, не памятаю. Запомніла аднак у найдрабнейшых дэталях паведамленне па радыё, калі 1 верасня 1939 года было абвешчана аб пачатку II сусветнай вайны. Тым ранкам сядзелі бацькі ў салоне перад радыёапаратам, слухаючы перадачы найсвяжэйшых паведамленняў. Праз хвіліну тата сказаў: “Пачалася вайна з немцамі. Які будзе яе лёс – убачым. Мусіце быць спакойнымі і стрыманымі. У старостве я даведаюся, якія будуць далейшыя інструкцыі”. Мама была стрымана знешне, што адчувала ў сэрцы, не ведаю. У доме распачаўся звычайны будні дзень. А адначасова закончыўся перыяд шчаслівага дзяцінства»⁶⁴³.

Былая лідзянка Ярмант успамінала, як суседка некалькі разоў запрашала яе сям'ю праслухаць перадачу «Вечарынка» з Вільні: «Такія запрашэнні, для нас, людзей, якія не маюць радыё, станавіліся сапраўдным святам». Калі ж у яе сям'і з'явіўся радыёпрымач, дык гэта «значна ўзбагаціла наша штодзённае жыццё. З гэтай скрыні я пачула розныя чароўныя мелодыі, напрыклад, з аперэты “Вадзяная дзяўчына” (Русалка) і бегла да апарата, як толькі чула першыя акорды»⁶⁴⁴.

Вось як пісаў пра стан радыёфікацыі ў нашым краі нейкі Ян Хапко: «Падчас сваіх вандровак заўважыў, што звычайна стан дэтэктарных апаратаў і ўсяго абсталявання знаходзіцца ў занядбанні. Апараты за-

⁶⁴² Дарэчы, за некалькі месяцаў восені 1939 г., покуль Вільня не была перададзена Літве, гэты радыёзавод быў дэмантаваны і вывезены ў СССР.

⁶⁴³ Стасевіч-Ясюкова Ірэна. Пра Марыю Стасевіч – маю маці – успаміны // Лідскі Летанісец. № 4 (60). 2012. С. 55.

⁶⁴⁴ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 31, 93.

⁶³⁷ Naruszewicz Wl. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 97.

⁶³⁸ Kurier Wileński. № 275 (4236). 6 października 1937.

⁶³⁹ Kurier Wileński. № 74 (4392). 16 marca 1938.

⁶⁴⁰ Kurier Wileński. № 151 (4113). 2 czerwca 1937.

⁶⁴¹ Kurier Wileński. № 270 (4588). 2 października 1938.

бруджаныя... антэны моцна правісаюць і часта на іх сушаць бялізну». Далей аўтар расказвае пра тое, як ён сам купіў радыё: «Выбралі двухлямпава апарат... Вяртаем-ся ўвечары, узяўшы з сабой радыётэхніка. І хоць была зіма, адразу выкапалі дужую яму і ўладкавалі антэну. Праз гадзіну ўжо грала. Вандравалі па Еўропе да ночы»⁶⁴⁵.

Купіць радыё ў Лідзе можна было ў краме «Электрарад» па вуліцы Сувальскай, 21⁶⁴⁶. Здаралася рознае. Напрыклад, у красавіку 1938 г. жыхар Ліды Стэфан Валіцкі заявіў у паліцыю пра падман. 17 сакавіка ён праз гандлёвага агента Генрыка Брэйнака купіў у крэдыт радыёпрымач, пры гэтым як першы ўносіў заплаціў 70 злотых і дамовіўся выплачваць астатнюю суму 15 часткамі па 23,1 злотага кожны месяц. Але па пошце атрымаў дамову, у якой выплачваць патрэбна было 10-цю часткамі па 34,6 злотага што-месяц⁶⁴⁷.

Што слухалі? Ужо на пачатку 1920-х гадоў польскія ўлады пачалі развіваць сетку вяшчальных радыёстанцый. У красавіку 1926 г. адбыўся першы эфір Польскага радыё з Варшавы. У 1927 г. было вырашана стварыць аддзяленне Польскага радыё ў Вільні. У тым жа годзе тут з'явіліся дзве радыёмачты. Віленская радыёстанцыя перш за ўсё прапаноўвала музычныя перадачы, найбольш папулярнай перадачай быў канцэрт па заяўках. Кожны ахвочы за 1 злоты мог замовіць любімую песню і пачуць яе ў эфіры. Хваля перадавала канцэрты Варшаўскай філармоніі. Шмат часу выдзялялася на трансляцыю камернай музыкі, у тым ліку з тэатра «Ла Скала» ў Мілане. Для шырокай аўдыторыі радыё ў Вільні рыхтавала перадачы «Гісторыя танцу», «Вячоркі ля мікрафона», «У музычным доме». У іх удзельнічалі між іншым музычныя ансамблі «Каскада» і «Уцеха» (якія спявалі на так званай «красовай пальшчызне» – польскай мове са значным уплывам іншых славянскіх моў). Пры гэтым для такіх перадач радыё заклікала да супрацы выканаўцаў народных песень, у тым ліку і беларускіх. Важнае месца займалі

гумарыстычныя перадачы (напрыклад, «Віленская зязюля»). Не менш увагі надавалася і літаратурным творам, якія ў эфіры агучвалі дыктары радыё. Перш за ўсё тут гаворка ідзе пра перадачу «Несмяротныя кнігі». У сярэдзіне 1930-х гадоў віленскае радыё пачынае трансліраваць перадачы кшталту «Тэатру ля мікрафона», у якіх рабіўся ўхіл на гістарычную тэматыку. Гісторыя была ключавой тэмай для многіх перадач радыё, асабліва гэта назіраецца ў канцы 1930-х гг., калі II Рэч Паспалітая знаходзілася на парозе вайны⁶⁴⁸. Дарэчы, на віленскім радыё ў тыя часы працаваў будучы нобелеўскі лаўрэат Чэслаў Мілаш.

У праграме вяшчання віленскай радыёстанцыі кожны тыдзень была праграма з Ліды. А 16 красавіка 1939 г. адразу некалькі радыёстанцый трансліравалі рэпартаж з Ліды аб святкаванні 20-х угодкаў вызвалення горада ад бальшавікоў: «Урачыстасць была вельмі ўзвышанай і перадавалася праз радыёстанцыі на ўвесь край. Пасля трансляцыі выступу ваеннага аркестра з залы Купецкай гімназіі піяраў дырэктар гэтай гімназіі выступіў з лекцыяй аб гісторыі лідскага ордэна піяраў. Потым зноў выступаў вайсковы аркестр і вясковая капэла, потым ішлі выступы і справаздачы на тэму сучаснага жыцця і будучыні Ліды»⁶⁴⁹. Перадача пачалася ў 9.15 і скончылася ў 11.45⁶⁵⁰.

У 1937 г. у Баранавічах распачалося будаўніцтва і мантаванне абсталявання для радыёстанцыі. Хутка тут былі пабудаваны дзве мачты, ад 1 ліпеня 1938 г. пачалося вяшчанне. Сярод праграм баранавіцкага радыё вылучаліся «Сельскагаспадарчыя навіны», падчас якіх вядучыя падрабязна разглядалі падзеі ў гэтай сферы на тэрыторыі трох заходнебеларускіх ваяводстваў. Цікавымі былі перадачы з серыі «Нашы вёскі і мястэчкі», у якіх расказвалася гісторыя розных населеных пунктаў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Для моладзі рабіліся прыродазнаўчыя перадачы.

⁶⁴⁵ Kurier Wileński. № 151 (4113). 4 czerwca 1937.

⁶⁴⁶ Słowo. № 266 (4830). 26 września 1937.

⁶⁴⁷ Kurier Wileński. № 111 (4429). 24 kwietnia 1938.

⁶⁴⁸ Мельнікаў Ігар. Польскае радыё ў Заходняй Беларусі // Новы Час, http://novychas.info/hramadstva/poljskaje_radyjo_u_zachodniaj

⁶⁴⁹ Słowo. № 106 (5388). 19 kwietnia 1939.

⁶⁵⁰ Słowo. № 103 (5385). 15 kwietnia 1939.

Ад свайго бацькі ведаю, што заходнія беларусы з цікавасцю слухалі радыё з Мінска на роднай мове.

У горадзе было 8 радыёаматараў. Яны мелі прыватныя аматарскія радыёстанцыі і падтрымлівалі сувязь з радыёаматарамі ўсяго свету. Гэтае хобі патрабавала добрых заробкаў, але лічылася прэстыжным і рамантычным.

Цікавае

На пачатку лютага 1937 г. газета «Ку’ер Віленскі» друкуе фотаздымак 65-гадовага старога Міхала Янкоўскага, вознага павятовай камендатуры Дзяржаўнай паліцыі, у палонцы рэчкі Лідзейкі пры марозе 22 градусы. «Незвычайная фізічная загартоўка з’яўляецца вынікам сістэматычных, нягледзячы на надвор’е, заняткаў спортам»⁶⁵¹.

У жніўні 1938 г. «Ку’ер Віленскі» друкуе вялікі артыкул пра вандроўнага сталяра з Ліды Канстанціна Лапыра, які зрабіў сабе драўляны ровар. Колы, руль і ланцуговы механізм ён купіў у краме за 40 злотых, усе астатняе змайстраваў з дрэва і кавалкаў старога жалеза. Ровар атрымаўся не цяжэйшы за фабрычны, вельмі моцны і добра прыстасаваны для дрэнных дарог. Сталяр таксама зрабіў пад заказ шмат цікавай разборнай мэблі жыхарам горада. Майстар не атрымаў добрай адукацыі, але цікавіўся фізікай і наогул шмат чытаў⁶⁵².

Пры канцы 1937 г., пасля моцных забастовак першай паловы 1936 г., дзеля паляпшэння гігіенічных умоў сваіх рабочых, «Ардаць» пачаў будаваць лазню⁶⁵³. А рабочыя чыгункі, хоць і мелі сваю лазню, але не маглі туды патрапіць, бо кіраўніцтва чыгункі трымала яе зачыненай ці пускала ў лазню невядома каго. Скаргу на немагчымасць трапіць у лазню чыгуначнікі ўзнялі падчас агульнага прафсаюзнага сходу⁶⁵⁴. Наогул, лазні ў горадзе былі далёкія ад патрабаванняў гігіены. Напрыклад, лазня яўрэйскай гміны па вуліцы Мацкевіча: «вельмі непрыгожая, невядома колькі гадоў не рамантаваныя сцены, пакрытыя

шматгадовым пластом мокрага бруду, шмат пары, якой людзі дыхаюць, і, як для жарту, лазня мае назву “Гігіена”»⁶⁵⁵.

Злачынствы

У гэтым раздзеле будуць апісаны толькі найбольш характэрныя злачынствы тых часоў.

На пачатку 1936 г. быў арыштаваны Юзаф Кіжук – фальсіфікатар квіткаў за збожжа, здадзенае сельскагаспадарчаму кааператыву. Фальсіфікатар паспеў рэалізаваць квіткаў на 982,1 златага⁶⁵⁶. У сярэдзіне года акруговы суд у Лідзе прыгаварыў да 5 гадоў турмы і пазбаўлення грамадзянскіх правоў Васіля Гацюка з вёскі Цёмнае Балота (з-пад Шчучына) за фальшаванне 50-грашовых манет⁶⁵⁷.

Паліцыя змагалася з нелегальнай зброяй у насельніцтва. У красавіку 1936 г. у лесе каля Дакудава быў знойдзены карабін у добрым стане, а гаспадара карабіна так і не адшукалі⁶⁵⁸. У лютым 1937 г. у Лідскім павеце праводзілася адмысловая паліцэйская аперацыя па вышуку зброі. Вынікам стала канфіскацыя 50 карабінаў, якія прыхоўваліся з часоў Першай сусветнай вайны⁶⁵⁹. Пры канцы 1937 г. паліцыя зноў шукала зброю па вёсках⁶⁶⁰.

Дзяржава цвёрда трымала манаполію на алкаголь і тытунь. У красавіку 1936 г. паліцэйскія і супрацоўнікі скарбовага кантролю ў багне каля вёскі Малыя Князюкоўцы знайшлі цэлую фабрыку самагонкі ў добрым стане. Гаспадарамі «фабрыкі» былі браты Ян і Міхал Небяшковы⁶⁶¹. Нельга было вырошчваць тытунь і на сваіх палетках, на пачатку восені 1938 г. паліцыя праводзіла аблавы, і толькі ў Беліцкай гміне было знойдзена 75 тытунёвых пасадак⁶⁶².

Прэса паведамляла пра ўсе выпадкі забойстваў, прывяду толькі некалькі з іх. У сакавіку 1936 г. у сваёй хаце па адрасе

⁶⁵¹ Kurier Wileński. № 32 (3994). 2 lutego 1937.

⁶⁵² Kurier Wileński. № 225 (4542). 18 sierpnia 1938.

⁶⁵³ Kurier Wileński. № 302 (4262). 3 listopada 1937.

⁶⁵⁴ Kurier Wileński. № 303 (4621). 4 listopada 1938.

⁶⁵⁵ Kurier Wileński. № 136 (4812). 18 maja 1939.

⁶⁵⁶ Słowo. № 33 (4240). 3 lutego 1936.

⁶⁵⁷ Słowo. № 194 (4400). 17 lipca 1936.

⁶⁵⁸ Słowo. № 108 (4314). 20 kwietnia 1936.

⁶⁵⁹ Słowo. № 53 (4617). 23 lutego 1937.

⁶⁶⁰ Słowo. № 358 (4922). 29 grudnia 1937.

⁶⁶¹ Słowo. № 121 (4327). 3 maja 1936.

⁶⁶² Kurier Wileński. № 222 (4539). 14 sierpnia 1938.

вул. Шасовая, 24 была забіта 34-гадовая Зоф'я Юрэвіч. Як потым стала вядома, яе забіў пасынак, які помсціў за свайго бацьку, якога Зоф'я патаемна забіла некалькі месяцаў да гэтага⁶⁶³. У сярэдзіне года акруговы суд у Лідзе прыгаварыў да 5 гадоў турмы і пазбаўлення правоў за забойства на «эратычнам тле» жыхара фабрычнага пасёлка Нёман (Бярозаўка) Яна Рыжко⁶⁶⁴. 9 верасня 1937 г. у шпіталі памёр Пётр Закрэўскі, які атрымаў цяжкія пашкоджанні падчас бойкі ў горадзе⁶⁶⁵.

3-за таго, што ўлетку 1936 г. у Вільні праводзіліся актыўныя росшукі злодзеяў, частка з іх выправілася на «гастролі» ў правінцыю. 11 жніўня ў Лідзе падчас крадзяжу былі захоплены віленскія злодзеі Віктар Буткевіч, Аляксандр Рынкевіч і Пётр Масюк⁶⁶⁶. Рынкевіч раней ужо адбыў пакаранне ў 8 гадоў турмы⁶⁶⁷. У сваю чаргу, праз год лідская паліцыя «на працягу двух дзён праводзіла аблаву на крымінальных злачынцаў, якія хаваліся па “малінах”. У выніку аблавы затрымана 5 чалавек без сталага месца жыхарства. Шышко, Ян Немец і Ісак Зураж перададзены сацыяльным службам, Ян Трашка і Васіль Ваўковіч, якіх расшуквала паліцыя, арыштаваныя»⁶⁶⁸. 14 лістапада 1937 г. у Лідзе арыштавалі вядомага віленскага злодзея Юзафа Пазняка. У яго кішэнях была знойдзена цэлая крама каштоўных крадзеных рэчаў: 5 пярсцёнкаў, залаты ланцужок, вялікі залаты бранзалет, срэбны дамскі гадзіннік, срэбная цукерніца – разам на 400 злотых⁶⁶⁹.

Віленскія злачынцы былі неверагоднымі зухамі – пры канцы 1937 г. ноччу яны нават узламалі касу акруговага суда ў Лідзе і скралі 1 200 злотых⁶⁷⁰. Злодзеяў шукала ўся паліцыя нашага краю, серыя арыштаў адбылася ў Вільні.

Рэкардсменам сярод лідскіх злодзеяў лічыўся жыхар вёскі Астроўля Казімір Гурын. У кастрычніку 1937 г. ён у 15-ы раз быў

асуджаны за крадзеж. Апошні раз ён скраў розную дробязь на суму 61 злоты, за што і атрымаў 5 год турмы⁶⁷¹. А прафесійны злодзей Леан Вінча нават скраў пісталет сістэмы Маўзер у паліцыянта Левандоўскага. Калі яго арыштавала лідская паліцыя, за Вінчам лічылася кража службовага ровара ў паштальёна Кавальскага і рабунак у Шчучыне⁶⁷². Раней неаднаразова асуджаны Баляслаў Чабан атрымаў год турмы за крадзеж сабакі⁶⁷³.

На пачатку 1937 г. моцна не пашанцавала настаяцелю царквы вёсцы Бабры а. Васілю Мышкоўскаму. 4 сакавіка на лідскім вакзале з яго кішэні злодзеі выцягнулі 500 злотых⁶⁷⁴. Грошы былі сабраны парафіянамі на закуп царкоўнага звона, і таму святар ехаў у Вільню, каб зрабіць заказ⁶⁷⁵. Злодзея не знайшлі.

Падчас выступу тэатра «Рэдута» злодзей-кішэннік скраў ва ўладальніка гуты «Нёман» Браніслава Столе гадзіннік коштам 100 злотых, следства знайшло злодзея – 13-гадовага хлопца па прозвішчы Палуян⁶⁷⁶.

Часам адбываліся нават узброеныя рабункі крамаў. У лаўку Пэсі Мейнбург (Віленская, 1) 13 верасня 1937 г. удзень уламаліся 5 невядомых. Яны разбілі шклянную ёмкасць з печывам і забралі 100 злотых. З'язджаючы, адзін з нападнікаў стрэліў у паветра і сказаў, што не баіцца паліцыі. Галоўным у рабаўнікоў быў капрал ваенізаванай арганізацыі «кракусаў»⁶⁷⁷. А ў мясной краме Станіслава Чакана (Пілсудскага, 8) уначы было скрадзена 200 кг сала⁶⁷⁸.

У прэсе стала прысутнічала інфармацыя пра кватэрныя крадзяжы. Напрыклад, лідскі землямер Генрык Пашкоўскі (вул. Сувальская, 74-7) заяўляў у паліцыю пра крадзеж з ягонай кватэры 100 злотых⁶⁷⁹. 3 кватэры адваката Уладзіміра

⁶⁶³ Słowo. № 85 (4292). 26 marca 1936.

⁶⁶⁴ Słowo. № 194 (4400). 17 lipca 1936.

⁶⁶⁵ Kurier Wileński. № 256 (4218). 17 września 1937.

⁶⁶⁶ Słowo. № 220 (4426). 12 sierpnia 1936.

⁶⁶⁷ Słowo. № 221 (4427). 13 sierpnia 1936.

⁶⁶⁸ Kurier Wileński. № 254 (4217). 15 września 1937.

⁶⁶⁹ Kurier Wileński. № 316 (4276). 17 listopada 1937.

⁶⁷⁰ Kurier Wileński. № 331 (4291). 2 grudnia 1937.

⁶⁷¹ Kurier Wileński. № 285 (4245). 16 października 1937.

⁶⁷² Kurier Wileński. № 289 (4249). 20 października 1937.

⁶⁷³ Kurier Wileński. № 318 (4278). 19 listopada 1937.

⁶⁷⁴ Kurier Wileński. № 67 (4029). 9 marca 1937.

⁶⁷⁵ Kurier Wileński. № 68 (4030). 10 marca 1937.

⁶⁷⁶ Kurier Wileński. № 67 (4029). 9 marca 1937.

⁶⁷⁷ Kurier Wileński. № 258 (4220). 19 września 1937.

⁶⁷⁸ Kurier Wileński. № 330 (4290). 1 grudnia 1937.

⁶⁷⁹ Kurier Wileński. № 219 (4182). 11 sierpnia 1937.

Сымановіча (Камерцыйная, 4) было скрадзена 750 злотых⁶⁸⁰.

Ровар утой час быў вялікай каштоўнасцю і таму з'яўляўся добрай здабычай для злодзея. Так, улетку 1937 г. Алойзы Вісмант (вул. Гражыны, 73) скраў ровар у Яна Завалы, за што патрапіў у турму⁶⁸¹, тады ж лідская паліцыя шукала злодзея, які скраў ровар фірмы «Рапід» коштам 159 злотых у жыхара вёскі Мікунцы Жырмунскай гміны⁶⁸². Пэўна, рэкордным быў дзень 5 верасня 1937 г., калі ў Лідскім павеце за адзін дзень зарэгістравалі 3 выпадкі крадзяжу ровараў⁶⁸³.

Друкавалася шмат інфармацыі пра ўсялякія бойкі. Прычым бойкі адбываліся нават на працы, напрыклад, у кафлярні Пупко (вул. Сувальская, 22) паўстала спрэчка паміж Эліяшам Клімдарам і Янам Кучынскім. Спрэчка перайшла ў бойку, і Кучынскі быў моцна збіты⁶⁸⁴. А ўладальніка гатэля «Рыга» (вуліца 3-га Мая) Дварэцкага нейкія Альбін Іжыцкі (уладальнік пахавальнага бюро) і ягоны сябар Вітольд Астроўскі пачалі збіваць проста ў гатэлі. Дварэцкі нейк зачыніўся ў пакоі і так уратаваўся, але нападнікі перад тым, як пайсці з гатэля, узялі з ягонага партфеля 25 долараў і 50 злотых (у той час 1 долар каштаваў прыкладна 5 злотых). Паліцыя затрымала хуліганаў⁶⁸⁵.

Ахвяра лідскай жанчыны «першай старажытнай прафесіі» жыхар Мейсголы Францішак Багдановіч зранку не далічыўся 62 злотых і падаў заяву ў паліцыю на Веру Курчук, з якой ён выдатна правёў папярэдні вечар⁶⁸⁶. Пры канцы 1937 г. акруговы суд разглядаў справу лідскіх сутэнёраў Мар'яны Скарынскай і Вінцэнта Адамоніса (жылі разам па адрасе вул. Вызваленне, 14). У выніку Адамоніс быў прысуджаны да 3 гадоў, а Скарынская да 8 месяцаў турмы⁶⁸⁷.

Здараліся і іншыя злачынствы на сек-

суальнай глебе. Улетку 1938 г. у «Кур'еры Віленскім» з'явілася заметка «Небяспечны тарзан у ваколіцах Ліды»: «Некалькі дзён таму пад Лідай у прыдарожным хмызняку з'явіўся нейкі мужчына, высокі і з моцнай пабудовай цела. Людзям ён паказваецца ў строі Адама. На дарозе Ліда – Бельскія ён напаў на 16-гадовую Казіміру Пуйдак, паваліў пасярод дарогі, засыпаў вочы і рот пяском, ударыў вялікім каменем. Але з'явіліся людзі, і «тарзан», прыкрыўшы твар далонямі, збег у лес. Хутка такі ж выпадак адбыўся з жонкай сяржанта Спевака ў лесе каля вайскавай часткі»⁶⁸⁸. Газета «Слова» пісала, што Казіміру Пуйдак уратаваў Ян Бянько з вёскі Бельскія, а жонку сяржанта – лідзянін Пётр Цыбульскі⁶⁸⁹. Пра далейшы лёс «лідскага тарзана» прэса не паведамляла.

Часам судзілі і вядомых людзей. Жыхар Ліды Міхал Баркоўскі, «купец і знаны грамадскі дзеяч», атрымаў месяц турмы за тое, што падчас размовы з нейкім Здановічам «прамаўляў пра ксяндза [Юзафа Арэлоўскага з Палачанаў – Л. Л.] такія рэчы, якія маглі яго прынізіць у вачах грамадства»⁶⁹⁰. Пад суд траплялі нават вельмі ўплывовыя людзі, напрыклад, Лідскі акруговы суд прыгаварыў уладальніцу маёнтка Малы Ольжаў графіню Эльжбэту Красіцкую дна 8 месяцаў турмы за парушэнне межаў зямельных надзелаў⁶⁹¹.

Як і належыць, грамадзяне скардзіліся ў газеты на нявыхаваных уладных чыноўнікаў. Нейкі аўтар пісьма пад псеўданімам W. R. напісаў, як чыноўнік управы Лідскай гміны, размаўляючы з сябрам у рабочы час праз акно, не зважаючы на аўтара пісьма, які сядзеў каля ўправы на лавачцы, плюнуў на яго⁶⁹². Хутка ў лідскім магістраце нават здарылася бойка: чыноўнік тэхнічнага аддзелу Маеўскі пабіў гарадскога лаўніка Карчмара і чыноўніка Квяткоўскага. На другі дзень Маеўскі быў звольнены з працы⁶⁹³.

Адбываліся злачынствы, чытаючы

⁶⁸⁰ Kurier Wileński. № 312 (4272). 13 listopada 1937.

⁶⁸¹ Kurier Wileński. № 214 (4177). 6 sierpnia 1937.

⁶⁸² Kurier Wileński. № 219 (4182). 11 sierpnia 1937.

⁶⁸³ Kurier Wileński. № 248 (4211). 9 września 1937.

⁶⁸⁴ Kurier Wileński. № 203 (4166). 26 lipca 1937.

⁶⁸⁵ Kurier Wileński. № 251 (4570). 14 września 1938.

⁶⁸⁶ Kurier Wileński. № 214 (4177). 6 sierpnia 1937.

⁶⁸⁷ Kurier Wileński. № 325 (4285). 26 listopada 1937.

⁶⁸⁸ Kurier Wileński. № 163 (4482). 17 czerwca 1938.

⁶⁸⁹ Słowo. № 164 (5088). 18 czerwca 1938.

⁶⁹⁰ Kurier Wileński. № 234 (4197). 26 sierpnia 1937.

⁶⁹¹ Kurier Wileński. № 278 (4239). 9 października 1937.

⁶⁹² Kurier Wileński. № 232 (4195). 24 sierpnia 1937.

⁶⁹³ Kurier Wileński. № 240 (4203). 1 września 1937.

пра якія, разумееш, што за 70 гадоў нашы людзі не моцна памянсяліся. Напрыклад, уладальнік абутковай крамы Віняцкі (вул. Сувальская, 64) толькі ў судзе даведаўся, што выбіваць дываны на балконе сваёй кватэры нельга. Суд прыгаварыў яго да штрафу ў 10 злотых⁶⁹⁴.

На пачатку 1938 г. на 4-м кіламетры дарогі Ліда – Крупавыя невядомымі асобамі былі скрадзены два слупы тэлефоннай лініі, газета пісала, што «меў месца звыклы крадзежслупоўнадровы», аўздоўжчыгункі Ліда – Гуды, на працягу 4-х кіламетраў было пашкодзана 30 ізалятараў на слупах сувязі⁶⁹⁵. Як і ў савецкія часы, некаторыя кралі каштоўныя рэчы па месцы працы: Браніслаў Тамашэвіч (вул. Лідская) заявіў у паліцыю, што яго сын скраў з месца працы электрычны рухавік коштам 250 злотых⁶⁹⁶.

10 сакавіка 1938 г. нейкі Мікалай Іспаятаў быў асуджаны на 4 гады турмы за крадзеж. Пачуўшы прыгавор, ён зняў з нагі бот і кінуў у суддзю Лукашэвіча, такім чынам аддзячыўшы за вырак. Праз нейкі час другі суд павялічыў яму тэрмін турэмнага заключэння⁶⁹⁷.

Розныя выпадкі здараліся падчас канваіравання вязняў па горадзе. Увосень 1937 г. на вуліцах горада памёр вязень турмы Ян Запаснік, паліцэйскі вёў яго з турмы ў суд⁶⁹⁸. У сакавіку 1938 г. падазраваны ў крадзежы ровара Вінцэнт Агар уцёк ад канваіра, калі той вёў яго з допыту ў турму. Паліцыянт Казлоўскі стрэліў тры разы ў аматара ровараў, але не патрапіў⁶⁹⁹. А праз тыдзень суд засудзіў былога паліцэйскага Алозія Лаўнічка на 3 гады турмы. Лаўнічак, падчас канваіравання з лідскага суда ў турму былой афіцыянткі Ушаковай (абвінавачвалася ў крадзежы), зайшоў з арыштаванай у піўную на вуліцы Пілсудскага. У піўной паліцыянт добра выпіў з маладой жанчынай і, пэўна, не разлічыў свае сілы, бо Ушакова ўцякла⁷⁰⁰.

⁶⁹⁴ Kurier Wileński. № 299 (4259). 30 października 1937.

⁶⁹⁵ Kurier Wileński. № 64 (4382). 6 marca 1938.

⁶⁹⁶ Kurier Wileński. № 204 (4167). 27 lipca 1937.

⁶⁹⁷ Kurier Wileński. № 71 (4389). 13 marca 1938.

⁶⁹⁸ Kurier Wileński. № 254 (4217). 15 września 1937.

⁶⁹⁹ Kurier Wileński. № 82 (4400). 24 marca 1938.

⁷⁰⁰ Kurier Wileński. № 88 (4406). 30 marca 1938.

Пры канцы 1937 г. з лідскай турмы ўцёк нейкі Уладзіслаў Чак, ён адбываў кару ў 8 гадоў за крадзеж⁷⁰¹.

У ліпені 1936 г. на станцыі Ліда ўцягнуку Варшава-Вільня была знойдзена кантрабанда: 15 кг сахарыну і 2 кг каменчыкаў для нямецкіх запальнічак, але кантрабандыста схапіць не ўдалося⁷⁰². У снежні 1937 г. лідская лятучая брыгада скарбовай аховы затрымала 80 кг кантрабанднага тытуню з Літвы⁷⁰³.

26 ліпеня 1936 г. лідскую паліцыю правяраў галоўны камендант Дзяржаўнай паліцыі, брыгадны генерал Мар'ян Кордан-Заморскі⁷⁰⁴.

Пры канцы лета 1937 г. паліцыю Лідскага павета ўзначаліў камісар Вацлаў Гейнрых, былы камісар Здзіслаў Эльяшэвіч быў пераведзены ў Бярозу⁷⁰⁵.

Наогул, злачыннасць у Заходняй Беларусі ў той час была невысокая. Найчасцей здараліся розныя бытавыя злачынствы. Пра гэта кажа інфармацыя віленскай газеты «Слова»: «Сярод злачынцаў, якія адбываюць кару ў Лідскай карна-следчай турме, 80 % вязняў – людзі з вёскі. 60 % з іх пакараны за нелегальныя плантацыі тытуню і выраб самагонкі»⁷⁰⁶. Пра найважнейшы чынік у барацьбе з злачынствамі – стан выхавання моладзі – можна меркаваць па лічбах, якія ў той час лічыліся вельмі трывожнымі. У выніку праведзенага ў 250 школах Лідскага павета анкетавання ўлады даведаліся, што каля 30 % дзяцей школьнага ўзросту ўжывалі алкаголь. Каля 2 % ужывалі алкаголь штомесячна⁷⁰⁷. Цікава было б параўнаць вынікі даследаванняў 1937 г. з сучаснымі, калі яны існуюць.

Здарэнні, аварыі, пажары

1 красавіка 1936 г. у лесе ўрочышча Гай каля Сцеркава ляснік прыватнага лесу Ян Запаснік забіў з рэвальвера 40-гадовага

⁷⁰¹ Kurier Wileński. № 261 (4223). 22 września 1937.

⁷⁰² Słowo. № 196 (4402). 19 lipca 1936.

⁷⁰³ Kurier Wileński. № 339 (4299). 10 grudnia 1937.

⁷⁰⁴ Słowo. № 205 (4411). 28 lipca 1936.

⁷⁰⁵ Kurier Wileński. № 226 (4189). 18 sierpnia 1937.

⁷⁰⁶ Słowo. № 247 (4453). 9 września 1936.

⁷⁰⁷ Kurier Wileński. № 28 (3990). 29 stycznia 1937.

Аўгустына Анацку, жыхара Сухвальні, які краў лес⁷⁰⁸.

У ліпені 1936 г. у Вільні прапала 20-гадовая лідзянка Ганна Нікель, пра гэта паведаміў паліцыі яе бацька⁷⁰⁹.

Прэса часта паведамляла пра самазабойствы. Вось некалькі прыкладаў: 17 жніўня 1937 г. у 19.53 на станцыі Ліда пад манеўровы паравоз кінулася 24-гадовая Марыя Маркевіч (вул. Варшаўская, 6). Як стала потым вядома, яна мела «дрэнную» хваробу⁷¹⁰. А Сабіна Шкоп (вул. Віленская, 11) з-за няшчаснага каханьня атруцілася воцатнай эсэнсіяй⁷¹¹.

У ліпені 1936 г. у Лідзе памерла 103-гадовая старая Марыя Палецкая, за тыдзень да смерці яна яшчэ сама хадзіла па горадзе⁷¹². А на пачатку 1939 г. у Лідзе памерла 100-гадовая «...жабрачка, аматарка алкаголю Юлія Невядомская. Невядомская цешылася добрым здароўем і была вядома ў горадзе тым, што яшчэ да нядаўняга часу магла выпіць 0,5 літра гарэлкі. У мінулым годзе хуліган на вуліцы паспрабаваў забраць у яе грошы. Яна так збіла нападніка кіем, што той уцёк. Некалькі дзён таму, ідучы па вуліцы Камерцыйнай у касцёл, старая страціла прытомнасць і хутка памерла. Невядомская не мела блізкіх сваякоў, і яе пахавалі за кошт горада»⁷¹³.

Пры канцы 1936 г. перад судом паўстаў уласнік малой пякарні. Ён быў абскарджаны пакупніком, які знайшоў у купленай булцы прусака. Булка была прад'яўлена суду. Абскарджаны віны не прызнаваў і даказваў, што насамрэч у булцы разынка, але быў прысуджаны да 50 злотых штрафу⁷¹⁴.

30 верасня 1937 г. у 22.40 жыхары горада назіралі рэдкую ў нас з'яву – палярнае ззянне. Ззянне было настолькі моцным, што на чыгунцы вырашылі, што гэта пажар, і таму папераджальна загулі паравозы. У выніку ўвесь горад узняўся ад сну⁷¹⁵.

Аварыі

Нават пры малой колькасці транспартных сродкаў на вуліцах горада і дарогах павета адбываліся аварыі.

Улетку 1936 г. расійская грамада ў Вільні была занепакоена аўтамабільнай аварыяй, у якую трапіў уладальнік дамоў у Вільні і знаны расійскі царкоўны актывіст Аляксандр Бажаранаў. Ён разам з двума сынамі, праваслаўным святаром а. Міхалам і царкоўным старастам выехаў на аўтамабілі з Вільні ў свой маёнтак у Лідскім павеце. Недалёка ад Ліды аўтамабіль ударыўся ў дрэва. Бажаранаў і адзін з яго сыноў атрымалі цяжкія пашкоджанні і лекаваліся ў лідскай бальніцы⁷¹⁶. Тым жа летам экскурсійны аўтобус з вучнямі лідскай яўрэйскай школы з-за памылкі кіроўцы трапіў у роў каля Навагрудка. Аскепкамі шкла былі паранены 3 вучні⁷¹⁷.

Транспарту было няшмат, і ўдзельнікі дарожнага руху не мелі добрай падрыхтоўкі, да таго ж амаль што не было кантролю паліцыі за дарожным рухам. Верагодна, таму паводзіны ўдзельнікаў дарожнага руху вызначаліся дрэнным выкананнем правіл: «Калі вы ездзілі аўтамабілем на нашых дарогах, дык ведаеце... як ігнаруюць усе правілы дарожнага руху вясковыя вазы. Таму з поўным разуменнем мы аднесліся да акцыі лідскага староства, якое звярнула пільную ўвагу на ўпарадкаванне руху на публічных дарогах. 12 ліпеня на галоўных дарогах каля Ліды была арганізавана аблава на “карсараў дарог”, кіраваў аблавай сам стараста Міклашэўскі. Рэфэрэнт бяспекі ў старостве, маёр Арлоўскі, павятовы інжынер Дамброўскі, кіраўнік камісарыяту паліцыі Акаловіч на працягу некалькіх гадзін кантралявалі рух фурманак і аўтатранспарту на публічных дарогах. У выніку за парушэнні яны пакаралі 145 чалавек (за парушэнні правіл руху, адсутнасць нумароў, няправільную вупраж каня і г.д.). Таксама былі пакараны 40 шафёраў перапоўненых аўтобусаў»⁷¹⁸.

18 траўня 1937 г. у «Алеях Абароны» Ліды аўтобус нумар NW 14091, якім кіраваў

⁷⁰⁸ Kurier Wileński. № 95 (3696). 5 kwietnia 1936.

⁷⁰⁹ Słowo. № 166 (4372). 18 czerwca 1936.

⁷¹⁰ Kurier Wileński. № 228 (4191). 20 sierpnia 1937.

⁷¹¹ Kurier Wileński. № 304 (4264). 5 listopada 1937.

⁷¹² Kurier Wileński. № 186 (3787). 9 lipca 1936.

⁷¹³ Słowo. № 101 (5383). 14 kwietnia 1939.

⁷¹⁴ Słowo. № 230 (4436). 22 sierpnia 1936.

⁷¹⁵ Słowo. № 273 (4837). 3 października 1937.

⁷¹⁶ Kurier Wileński. № 222 (3823). 14 sierpnia 1936.

⁷¹⁷ Słowo. № 162 (4368). 14 czerwca 1936.

⁷¹⁸ Kurier Wileński. № 192 (4155). 15 lipca 1937.

Гірш Листоўскі сутыкнуўся з вайсковым возам, якога панёс конь. Жаўнер Віктар Дубіцкі выпаў з воза на брук і атрымаў пашкоджанні. Кіроўца спрабаваў з'ехаць з месца здарэння, аднак відавочцы прымусілі яго забраць ахвяру здарэння і адвезці яго ў гарнізонны шпіталь⁷¹⁹.

Верагодна, праз тое, што сяляне не прытрымліваліся нават элементарных правіл кіравання вазамі на дарогах, прэса часта друкавала інфармацыю пра сутыкненні сялянскіх вазоў з аўтамабілямі. Напрыклад, пры канцы 1937 г. грузавая аўтамашына нумар 50177 на дарозе Ліда – Гародня сутыкнулася з возам Адольфа Місюкевіча з Радзівонішак⁷²⁰.

На пачатку вясны 1938 г. праз галалёд аўтобус «Вільня – Ліда» каля нашага горада вылецеў з дарогі⁷²¹.

У сакавіку 1938 г. увечар фурман Якімовіч вёз на дрожках № 55 павятовага віцэ-старасту Завадскага. Каля тартака Палячака па вуліцы Фалькоўскага дрожкі патрапілі ў яму і былі моцна пашкодзаны⁷²². Праз некалькі нумароў газета ўдакладніла, што віцэ-стараста на гэтых дрожках не ехаў⁷²³.

Патраплялі ў аварыі і матацыклісты. 29 ліпеня 1937 г. на перакрываванні вуліц Сувальскай і 3-га Мая ветэрынарны лекар Макавер сутыкнуўся з раварыстам і, падаючы, выехаў на ходнікі, дзе збіў жанчыну сталага ўзросту⁷²⁴. У жніўні тэхнік-будаўнік з павятовага аддзелу лідскага староства Яўген Кетурайкіс каля Беліцы збіў 60-гадовую Паўліну Несцяровіч, ахвяра атрымала цяжкія пашкоджанні, матацыкліст ездзіў не маючы правоў⁷²⁵.

Таксама ў жніўні 1937 г. камісар лідскай паліцыі Е. Акаловіч, апануты ў цывільнае адзенне, ехаў на матацыкле па шашы Ліда – Гародня. На восьмым кіламетры ад Ліды ён пачаў абганяць аўтобус «Ліда – Сабакінцы». Аўтобус узяў ўправа, прапускаючы на вузкай дарозе матацыкліста,

але калі матацыкл параўняўся з аўтобусам, шафёр аўтобуса прыняў улева і выпхнуў матацыкл у роў. У апошні момант камісар паліцыі саскочыў з матацыкла, і, магчыма, гэта ўратавала яму жыццё, ён толькі зламаў нагу. Шафёр аўтобуса, імя якога не паведамляецца, прыйшоў на камісара паліцыі ў бальніцу і прасіў яго не караць, бо ён «не пазнаў у матацыклісце камісара паліцыі». З размовы камісар даведаўся, што шафёр адмыслова сапхнуў яго з дарогі і лічыць сябе вінаватым толькі ў тым, што не пазнаў начальства...⁷²⁶.

6 жніўня 1938 г. ветэрынарны лекар Макавер каля Ліды зноў патрапіў у аварыю – упаў разам з матацыклам. Матацыкл не быў пашкодзаны, але лекар моцна пакалечыўся⁷²⁷. Праз некалькі тыдняў на перакрываванні вуліц Фалькоўскага і Новай Юзаф Комінч з Браніславай Акуневіч упалі з матацыкла на брук. У цяжкім стане іх адвезлі ў бальніцу⁷²⁸.

У ліпені 1939 г. на дарозе Ліда – Вільня каля Малых Салечнікаў матацыкл з калыскай, на якім ехала сям'я Бартовічаў, урэзаўся ў сялянскі воз. Усе члены сям'і (бацька, жонка і дачка) былі цяжка паранены⁷²⁹.

Авіяздарэнні

У Лідзе стаяў 5-ы лётны полк, і таму ў нас адбываліся і авіяздарэнні.

На пачатку 1936 г. з-за браку паліва на поле каля маёнтка Масты прызямліліся два самалёты RWD-8, пілатаваныя Рудкоўскім і Корчакам. Пасля дазпраўкі самалёты паляцелі ў Ліду⁷³⁰.

У ліпені 1936 г. падчас палёту самалёта над вёскай Зарачаны (каля Беліцы) з другой кабіны выпаў шараговец-назіральнік Станіслаў Рыбакоўскі. Пры падзенні ён на палову метра ўбіўся ў глебу. Лётчык толькі пасля пасадкі на лідскім аэрадроме даведаўся, што другая кабіна пустая⁷³¹.

У верасні таго ж года прэса паведаміла пра катастрофу лідскага самалёта каля Ма-

⁷¹⁹ Kurier Wileński. № 136 (4098). 20 maja 1937.

⁷²⁰ Kurier Wileński. № 299 (4259). 30 października 1937.

⁷²¹ Słowo. № 64 (4988). 7 marca 1938.

⁷²² Kurier Wileński. № 92 (4410). 3 kwietnia 1938.

⁷²³ Kurier Wileński. № 95 (4413). 6 kwietnia 1938.

⁷²⁴ Kurier Wileński. № 179 (4142). 2 lipca 1937.

⁷²⁵ Kurier Wileński. № 227 (4190). 19 sierpnia 1937.

⁷²⁶ Kurier Wileński. № 231 (4194). 23 sierpnia 1937.

⁷²⁷ Kurier Wileński. № 217 (4534). 9 sierpnia 1938.

⁷²⁸ Kurier Wileński. № 237 (4555). 30 sierpnia 1938.

⁷²⁹ Słowo. № 203 (5485). 26 lipca 1939.

⁷³⁰ Słowo. № 22 (4229). 23 stycznia 1936.

⁷³¹ Kurier Wileński. № 192 (3793). 15 lipca 1936.

ладзечна. Самалёт, які пілатаваўся пілотам паручнікам Рудовічам і назіральнікам Вісмантам, упаў з вялікай вышыні, аднак лётчыкі ўцалелі, Вісмант патрапіў у маладзечанскі шпіталь, Рудовіч адразу паехаў у Ліду⁷³². А ў канцы верасня з-за праблем з рухавіком самалёт, пілатаваны капітанам Гацам і падпаручнікам Ржэшчынскім, прыязмліўся на поле каля Аранаў. Праз нейкі час самалёт вылецеў у Ліду⁷³³.

Газета «Слова» ў верасні паведаміла, што «аэраплан з Ліды, пілатаваны паручнікам Тадэвушам Жалігоўскім, разбіўся на полі каля Валеўкі. Паручнік Жалігоўскі ў шпіталі»⁷³⁴. Але ўжо на наступны дзень тая ж газета напісала, што ніякай катастрофы з удзелам паручніка Жалігоўскага не было, і ўся гэтая гісторыя – памылка рэдакцыі⁷³⁵.

На раніцы 14 траўня 1937 г. на лідскім аэрадроме адбылася авіяцыйная катастрофа, у якой загінуў пілот Іванюк⁷³⁶.

Пажары

Улетку 1936 г. у слясарным цэху фірмы «Тартак», якая належала Ісаку Гурвічу, праз замыканне электрычнай праводкі выбухнуў пажар, агонь перакінуўся на іншыя пабудовы. Страты склалі 12 200 злотых. Пажар быў патушаны гарадской пажарнай аховай⁷³⁷.

7 кастрычніка 1937 г. у 12 гадзін ночы адбыўся моцны пажар у маёнтку Перапечыца каля казармаў 5-га лётнага палка. Згарэла стадола маёнтка, шкоду налічылі ў 6 500 злотых⁷³⁸.

8 чэрвеня 1938 г. у 9.30 выбухнуў пажар у цэнтры горада па вуліцы Мацкевіча, 41. Пажарная ахова імгненна прыехала на месца і пачала тушыць. Агонь пагражаў лазні, тром жылым дамам, «Польскаму Рэсурсу», гатэлю «Дагмара» і бюро меліярацыі. Падчас тушэння шэраг пажарных атрымаў апёкі. Агонь знішчыў тры склады, якія належалі

Будзіну, «Польскаму Рэсурсу» і Арэхву, і пашкодзіў дахі некалькіх жылых дамоў. Пажар пачаўся ад кухні клуба-рэстарана «Польскі Рэсурс»⁷³⁹.

На пачатку верасня 1938 г. падчас буры маланка ўдарыла ў дом Галіны Роўбы (Райская, 83), ад чаго дом загарэўся⁷⁴⁰. Праз некалькі месяцаў па гэтай жа вуліцы (Райская, 57) у Караля Багдзюна згарэла абора: «Страты 2 000 злотых. Выяўлена, што 14-гадовая Зоф’я Масей хадзіла ў абору са свечкай»⁷⁴¹.

25 траўня 1939 г. з-за невядомай прычыны цалкам згарэў тартак, якім валодала Соня Пас, і паравы млын каля тартака⁷⁴².

⁷³² Kurier Wileński. № 256 (3857). 18 września 1936.

⁷³³ Kurier Wileński. № 264 (3865). 26 września 1936.

⁷³⁴ Słowo. № 240 (4446). 1 września 1936.

⁷³⁵ Słowo. № 241 (4447). 2 września 1936.

⁷³⁶ Kurier Wileński. № 133 (4096). 16 i 17 maja 1937.

⁷³⁷ Kurier Wileński. № 192 (3793). 15 lipca 1936.

⁷³⁸ Kurier Wileński. № 279 (4240). 10 października 1937.

⁷³⁹ Kurier Wileński. № 157 (4475). 10 czerwca 1938.

⁷⁴⁰ Kurier Wileński. № 246 (4564). 8 września 1938.

⁷⁴¹ Kurier Wileński. № 347 (4665). 18 grudnia 1938.

⁷⁴² Słowo. № 144 (5426). 27 maja 1939.

Перад вайной

Каб зразумець, што рабілася ў свеце вакол Польшчы ў 1939 г., зробім маленькі адступ.

Пасля акупацыі Германіяй чэхаславацкіх Судэтаў у кастрычніку 1938 г. на першы план германскай знешняй палітыкі выйшла польскае пытанне.

24 кастрычніка міністр замежных спраў Германіі Яўхім фон Рыбентроп правёў у Берліне размову з амбасадарам Рэчы Паспалітай Юзафам Ліпскім, падчас якой патрабаваў ад Польшчы наступнае (да канца сакавіка 1939 г. патрабаванні заставаліся ў таямніцы): далучэнне да Германіі вольнага горада Гданьска⁷⁴³, пракладка аўтастрады і чыгункі праз польскае Памор'е і далучэнне Польшчы да антыкамінтэрнаўскага пакту. Наўзамен Польшчы былі прапанаваны: узаемнае прызнанне існых польска-германскіх межаў, падоўжанне дамовы пра ненапад яшчэ на 25 гадоў, ухвала Германіяй польскіх тэрытарыяльных прэтэнзій на Усходзе і дапамога ў рашэнні памежных пытанняў з Венгрыяй, супрацоўніцтва ў пытанні эміграцыі яўрэяў з Польшчы і ў каланіяльных праблемах, узаемныя кансультацыі па ўсіх замежнапалітычных пытаннях.

6 студзеня 1939 г. падчас візіту міністра замежных спраў Польшчы Юзафа Бека ў Германію Рыбентроп у рашучай форме запатрабаваў згоды Польшчы на далучэнне Гданьска да Германіі і правядзенне транспартных ліній праз Памор'е. Гэтыя ж патрабаванні Гітлер яшчэ раз паўтарыў на асабістай сустрэчы з Бекам. Пасля вяртання з Германіі міністра замежных спраў Польшчы ў варшаўскім каралеўскім замку адбылася нарада з удзелам прэзідэнта Польскай Рэспублікі

Ігнацыя Масціцкага і інспектара польскай арміі (падчас вайны галоўнакамандуючага) Эдварда Рыдз-Сміглага. На гэтай нарадзе германскія прапановы былі прызнаны абсалютна непрымальнымі, была выяўлена ўпэўненасць, што гэты крок быў бы толькі першым у агрэсіўных дзеяннях Гітлера, і прыняцце германскіх прапаноў немінуха прывяло б да страты незалежнасці, зрабіла б Польшчу васалам Германіі. Адразу пасля гэтай нарады Генеральны штаб Войска Польскага прыступіў да распрацоўкі аператыўнага плану «Захад» на выпадак германскай агрэсіі.

21 сакавіка Гітлер зноў патрабаваў перадаць Гданьск. Заклікі Польшчы выконваць узаемныя гарантыі аб статусе вольнага горада ў адпаведнасці з рашэннямі Лігі Нацый нямецкім бокам былі адкінутыя.

22 сакавіка маршал Рыдз-Сміглы зацвердзіў аператыўны план «Захад».

На наступны дзень, 23 сакавіка, начальнік Галоўнага штаба Войска Польскага брыгадны генерал Вацлаў Стахевіч правёў хуткую таемную мабілізацыю чатырох дывізій, дыслакаваных ва Усходнім Памор'і. Мабілізацыя не прыпынялася да самай вайны, колькасць польскага войска паспелі давесці да 800 000 чалавек і разгарнуць армію па штатах ваеннага часу. Былі прызваны чатыры гады рэзервістаў, датэрмінова навабранцы 1918 г. і шэсць узростаў спецыялістаў вайсковых спецыяльнасцей. Пачалося разгортванне дывізій другой чаргі, фармаванне новых авіяцыйных і танкавых частак.

26 сакавіка ўрад Польшчы афіцыйна адмовіў Гітлеру.

31 сакавіка Вялікабрытанія прапанавала Польшчы ваенную дапамогу ў выпадку нападу і выступіла гарантам яе незалежнасці. У адказ Гітлер у ноч на 4 красавіка загадаў да канца верасня завяршыць падрыхтоўку арміі па плану «Вайс». План прадугледжваў уварванне на тэрыторыю Польшчы і поўны захоп краіны.

6 красавіка Юзаф Бек падпісаў у Лонда-

⁷⁴³ Па Версальскай мірнай дамоўце горад Гданьск са сваёй акружай быў абвешчаны вольным горадам і перададзены Польшчы разам з выхадам да Балтыйскага мора. У Гданьску было асобнае самакіраванне, асобная паліцыя і г.д. Гданьскі (Данцыгскі) калідор адразаў Усходнюю Прусію ад астатняй часткі Германіі паласой працягласцю да 230 км і шырынёй 30–200 км.

не дамову пра ўзаемныя гарантыі паміж Вялікабрытаніяй і Польшчай.

19 траўня ў Парыжы быў падпісаны сумесны польска-французскі пратакол, які прадугледжваў ваенную дапамогу і ўдзел у баявых дзеяннях Францыі ў выпадку германскага нападу на Польшчу. Адразу пасля гэтага Германія пачала серыю правакацый на ўсіх участках польска-нямецкай мяжы. Ужо 20 траўня немцы здзейснілі напад на польскі мытны пост у Калдове.

У траўні 1939 г. жыхара вольнага горада Гданьска, немца па нацыянальнасці, Эміля Шляхта за знявагу польскай дзяржавы арыштавалі ў Лідзе. Праз нейкі час немец быў выдалены з тэрыторыі Польшчы⁷⁴⁴.

Адначасова працягвалася збліжэнне Германіі і СССР.

19 жніўня 1939 г. Гітлер даў згоду на тэрытарыяльныя прэтэнзіі Саветаў: на усю ўсходнюю палову Польшчы да лініі рэк Нараў, Вісла і Сан, а таксама тэрыторыі Латвіі, Эстоніі, Фінляндыі і румынскай Бесарабіі. У гэты ж дзень Сталін прыняў рашэнне пра падпісанне германа-савецкай дамовы пра дружбу і ненапад. У Маскву на адмысловым самалёце праз Кенігсберг прыбыў Яўхім фон Рыбентроп.

Трэба дадаць, што паміж Польшчай і СССР да 1945 г. яшчэ дзейнічала ранейшая дамова аб узаемным ненападзе. Аднак у ноч на 24 жніўня ў Крамлі быў падпісаны пакт Молатава-Рыбентропа. У сакрэтных пратаколах гэтай дамовы апісваўся падзел Усходняй Еўропы.

Такім чынам шлях да сусветнай вайны быў адкрыты.

Непасрэднай нагодай для пачатку вайны стала Гляйвіцкая правакацыя – аперацыя пад кодавай назвай «Кансервы», праведзеная СС у горадзе Гляйвіц (у той час нямецкі горад на польска-германскай мяжы, зараз горад Глівіцэ ў Польшчы). Некалькі крымінальных злачынцаў, пераапанутых у польскую ваенную форму (ім абяцалі вызваленне за ўдзел у «патрыятычнай» акцыі), разам з дыверсійнай групай 31 жніўня 1939 г. інсцэніравалі захоп радыёстанцыі. У эфіры прагучаў зварот на польскай мове: «Грамадзяне Польшчы!

Прыйшоў час вайны паміж Польшчай і Германіяй. Аб'ядноўвайцеся і забівайце ўсіх немцаў». Пасля гэтага дыверсантаў застрэлілі «польскіх захопнікаў». На наступны дзень да нямецкага народа звярнуўся Гітлер, заявіўшы, што Польшча ажыццявіла напад на германскую тэрыторыю і што з гэтага моманту Германія знаходзіцца ў стане вайны з Польшчай.

Прэса 1939 г. поўніцца інфармацыяй пра збор грошай і рэчаў на абарону. Напрыклад, лідскі гарадскі лекар Бернард Савіцкі здаў у Фонд абароны (FON) 81 злоты 75 грошаў, Лідскі аддзел прафсаюза работнікаў гарадскіх службаў – 1 500 злотых, павятовы Звяз працаўнікоў самакіравання – 1 500 злотых⁷⁴⁵, вучні школы піяраў сабралі 103 злотыя, лідскія лекары (25 чалавек) сабралі 9 360 злотых⁷⁴⁶, ажно 97 000 злотых даў «Ардаць»⁷⁴⁷. Падобнай інфармацыі вельмі многа. У горадзе праводзіліся вучэбныя паветраныя трывогі, напрыклад, адна з вучэбных трывог была праведзена 24 сакавіка: «...горад з 16 да 20.00 быў у цемры. Рух транспарту па вуліцах горада таксама адсутнічаў. Трэніроўка ўдалася»⁷⁴⁸. Лідскія пажарныя ў замку Гедыміна вучылі насельніцтва тушыць запальныя бомбы⁷⁴⁹. Улетку харцэры Лідскай дзяржаўнай гімназіі здалі дзяржаве 2 вагоны метала-лому⁷⁵⁰.

Лідзянка Яўгенія Ярмант (дарэчы, праваслаўнага веравызнання), пісала: «Прыметы блізкай вайны з'явіліся ў Лідзе яшчэ да яе пачатку. Нас вучылі правільна наляпляць палоскі паперы на вокны, каб шыбы не лопаліся падчас бамбёжак. Усюды віселі лозунгі, закліканыя падымаць дух народа: “Моцныя, згуртаваныя, гатовыя”. Па радыё час ад часу перадавалі заклікі ўносіць грошы ў Фонд народнай абароны... У дні перад вайной па радыё перадавалі бадзёрыя перадачы. Не спыняліся запэўніванні ў гатоўнасці да адпору ворагу і цяпленні. Сапраўды, многія

⁷⁴⁵ Kurier Wileński. № 89 (4765). 30 marca 1939.

⁷⁴⁶ Kurier Wileński. № 109 (4785). 21 kwietnia 1939.

⁷⁴⁷ Słowo. № 130 (5412). 13 maja 1939.

⁷⁴⁸ Słowo. № 86 (5368). 28 marca 1939.

⁷⁴⁹ Słowo. № 181 (5479). 12 lipca 1939.

⁷⁵⁰ Słowo. № 157 (5439). 10 czerwca 1939.

⁷⁴⁴ Słowo. № 136 (5418). 19 maja 1939.

жанчыны, натхнёныя патрыятызмам, аддавалі на абарону свае ўпрыгожванні і нават заручальныя пярсцёнкі. Адна харцэрка аддала свой берэт з лілеяй, сказаўшы пры гэтым, што зараз яна зможа хадзіць з высока паднятай галавой... Мы вырашылі, што самай карыснай рэччу для жаўнераў будзе наш мужчынскі ровар. За некалькі гадоў да вайны мой бацька, як дасягненне ўсяго свайго працоўнага жыцця, купіў два ровары – мужчынскі і жаночы. Доўгімі восеньскімі вечарамі бацька абслугоўваў тэхніку. У кухні ён разбіраў ровары на часткі і перамываў іх у газе... Пасля зборкі ровары падвешваліся да столі ў каморы, каб не псаваліся шыны. І вось у цяжкі для краіны момант мае бацькі без ваганняў аддалі мужчынскі ровар для польскага войска»⁷⁵¹.

У тое апошняе мірнае лета з'явілася шмат аб'яў пра продаж нерухомасці, напрыклад, у самым цэнтры горада прадаваўся «трохпавярховы дом па вуліцы 3-га Мая, № 4 з падворкам»⁷⁵² (у гэтым доме знаходзіўся рэстаран «Аазіс»).

1 верасня 1939 г. пачалася Другая сусветная вайна, у якой мы, беларусы, прымалі ўдзел з першага да апошняга дня.

Аднак гэта ўжо іншая гісторыя.

⁷⁵¹ Ярмонт Е. В тени замка Гедимины. Лида, 1995. С. 93–94.

⁷⁵² Słowo. № 186 (5468). 9 lipca 1939.

Заканчэнне

З канца XIX ст. у Беларусі пачалося паскарэнне эканамічнага развіцця, будаваліся фабрыкі і заводы, чыгуначныя дарогі, адчыняліся навучальныя і культурныя ўстановы. Усе гэта прывяло да паляпшэння узроўню жыцця і адукацыі насельніцтва.

Цяжкім выпрабаваннем сталася Першая сусветная вайна і гады аднаўлення пасля яе, да таго ж Беларусь была падзелена на дзве часткі, Лідчына апынулася ў польскай дзяржаве. Кароткачасовае паляпшэнне ў эканоміцы сярэдзіны 1920-х гг. змянілася сусветным эканамічным крызісам.

Другая палова 1930-х гг. была эпохай джазу, класічных мужчынскіх і жаночых строяў, захаплення радыё і авіяцыяй, хуткага росту ўзроўню жыцця і адукацыі, будаўніцтва прыгожых і стыльных гмахаў нашага горада. Менавіта канец гэтых 1930-х гадоў яшчэ ў 1980-х гадах добра памяталі сталыя лідзяне, калі параўноўвалі ўзровень жыцця ў СССР з яго вечным дэфіцытам на ўсё і таварамі невысокай якасці з «польскім часам, калі ўсё было», а «калі нечага адразу і не было, дык можна было заказаць у яўрэя ў лаўцы абсалютна любы тавар і хутка яго атрымаць», як казалі старыя.

Кніга была напісана пасля шматразовага прачытання і аналізу рэгіянальнай і беларускай прэсы, якая выходзіла па верасень 1939 г., а таксама мемуараў і вынікаў сучасных навуковых прац.

Я нарадзіўся ў Заходняй Беларусі, мае бацькі нарадзіліся, раслі і вучыліся ў Заходняй Беларусі «пад Польшчай», і таму шмат што мне вядома з дзяцінства па іх расказах. Тым цікавейшым было амаль што на пяць гадоў паглыбіцца ў той важкі перыяд жыцця нашага горада і павета. Я спрабаваў апісаць тое жыццё такім, якім яно адлюстроўвалася на старонках газет і ўспамінах, імкнуўся быць нейтральным і даваць менш каментарыяў.

Пра некаторых людзей з гэтай кнігі я чуў у расказах старых людзей, чытаў ва ўспамінах. Пра некаторых, як, напрыклад, пра лепшага гісторыка Ліды XX ст. Міхала Шымялевіча ці рэдактара легендарнай

«Лідскай зямлі» Уладзіслава Абрамовіча, я пісаў раней і думаю, што буду пісаць яшчэ, бо гэта знакавыя фігуры для культуры Лідчыны.

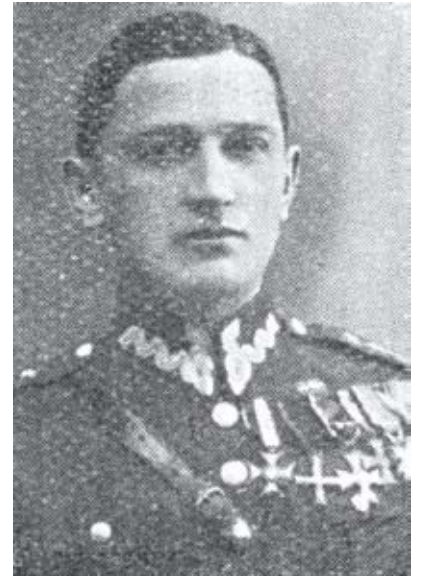
Пасля 1945 г. Заходнюю Беларусь пакінулі практычна ўсе людзі з вышэйшай і нават сярэдняй адукацыяй. Перарваўся жывы ланцуг мясцовай памяці і культуры і патрабавалася больш за сорок гадоў, каб зноў з'явілася беларуская інтэлігенцыя, якая пачала будаваць культуру на сваім, родным падмурку і для свайго, беларускага народа, пачала глядзець на сусвет беларускімі вачыма. Гэты працэс ідзе, яго можна прыпыніць, але немагчыма спыніць, і кніга якую, я спадзяюся, вы прачыталі, – толькі невялікая прыступка ў асэнсаванні нашага складанага гістарычнага шляху.

Ротмістр Вітольд Пілецкі

Уладзіслаў Абрамовіч

*Бургамістр горада
Юзаф Задурскі*

*Плошча Славы з
аўтаст Вуліца
Сувальская
каля рынку з
аўтобусам, 1937 г.*

Плошча Славы з аўтастанцыяй

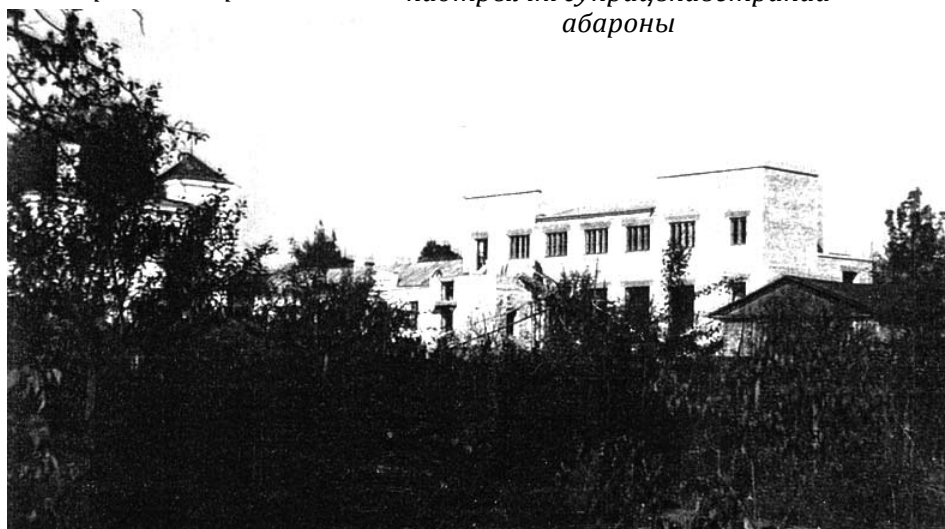

Савецкі прапагандысцкі здымак верасня 1939 г., раздача газеты «Уперад» каля кіёска Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны

Каля кіёска Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны

Гімназія піяраў з боку Лідзейкі

Каля «Дротіндустрыі»

Лідская электрoўня

Inż.-pilot Michał Bohatyrew, członek Rady Nadzorczej.

Urodził się w roku 1887 w Wilnie. Karjerę lotniczą rozpoczął w r. 1908 w wojskach aeronautycznych następnie lotniczych. W r. 1910 w Petersburgu wystawił pierwszy płatowiec własnej konstrukcji. Przyjmował przez dłuższy czas czynny udział w pracach aero i automobilklubów. Zajmował stanowiska kierownika szkół mechaników i aerofotograficznej, a także wielkich warsztatów, obsługujących cały zachodni front rosyjski i t. p. Posiada liczne odznaczenia bojowe z wojny światowej. W r. 1913 wykładał taktykę floty powietrznej dla oficerów Sztabu Generalnego. Od r. 1918 pracuje w przemyśle polskim. Od dwóch lat zajmuje stanowisko kierownika wykształcenia technicznego i rozbudowy fabryki w firmie Samolot Sp. Akc. w Poznaniu. Jest członkiem w Zarządzie L. O. P. P. Komitetu Miejskiego w Poznaniu i wogóle przyjmuje czynny udział w pracach

Пячатка лідскай бібліятэкі на кнізе

Авіяканструктар Міхал Багатыроў

Лідская пошта, 1938 г.

Казубоўскі Стэфан (крайні злева) са сваімі падначаленымі каля шпітальнага корпуса, пабудаванага ў 1921 г. Злева два хлопчыкі, з іх меншы – Яраслаў Ягадаўскі, сын медсястры, а большы – сын доктара Казубоўскага Рышард Казубоўскі

WSZYSTKIM SZANOWNYM SWOIM
KLIENTOM ŻYCZENIA ŚWIĄTECZNE

SKŁADA
ANDRZEJ RODZIEWICZ
LIDA — SUWALSKA 52

WSZYSTKIM SWYM SZANOWNYM KLIENTOM
SERDECZNE ŻYCZENIE ŚWIĄTECZNE

Z A S Y L A
ALEKSANDER WERSOCKI
LIDA — SUWALSKA 9

ZARZĄD MIEJSKI MIASTA LIDY
tą drogą składa Władzom Państwowym,
Instytucjom, osobom prywatnym,
oraz sąsiednim związkom samorządowym
NAJSERDECZNIEJSZE ŻYCZENIA WESÓLYCH ŚWIAT
Zamiast rozsyłania życzeń świątecznych Zarząd Miejski m.
Lidy przekazał złotych 150 na święcone dla biednej dziatwy

Віншаванні з Вялікаднем у "Кур'еры Віленскім", 1938 г.

*Былы эпідэмічны
корпус шпіталя, зараз
оталарынгалогія*

*Школа № 4 на Слабодцы,
зараз школа № 10*

Лідскае староства падчас Свята мора ў 1936 г.

*Стараста
Гансоўскі (НАС)*

*Пахаванне пілота Мечыслава
Алендра, 25.05.1939 г.*

*Канстантын Лапыр каля свайго
драўлянага ровара, 1938 г.*

Рынкавая плошча

Вуліца 3-га Траўня на перакрыжванні з Сувальскай. Камера павернута на захад, добра бачны макет бомбы

ДАДАТКИ

Дадаткі да 1-й часткі

Ліда ў 1902 г.¹

На пачатку ХХ ст. у Лідзе жыло 10 206 жыхароў. Працавала 3 навучальная ўстанова.

У горадзе працавалі банкаўскія ўстановы: агенцтва «СПБ–Тульскага пазямельнага банка», Банкірская кантора Янушкевіча, мяняльныя лаўка Блюмберга.

Бровары Папірмайстра (Віленская, 22) і Пупко (Віленская, 18).

Табачныя фабрыкі: Віленчыка і Рубіновіча (Віленская, 80) і Шпількоўскага і Даршона (вырабляла махорку, Садовая, 15).

Працавала аптэка Стабінскага Льва Фларыянавіча, аптэчнае таварыства Цырульніка Лейбы Лейбавіча і Эпштэйна Кейля Хаімавіча (Віленская).

Бакалейя гандлявалі лаўкі Быхвіта (Каменская), Віленчыка (Рынкавая плошча), Эльшава (Крывая).

Булачнай валодаў Цукернік, водку і спірт прапаноўваў казённы вінны склад, усе галантарэйныя лаўкі месціліся па вул. Віленскай, гэта лаўкі: Дымшыца, Кагана, Рубіновіча, Станецкай, Цукерніка.

Гатэлямі валодалі Быхвіт Рася Янкелевіч (Віленская), Левінсон Хаім Абрамавіч (Віленская), Ардэль Іцка Аронавіч (Віленская), Стоцкая Асна Цалькаўна.

Жалезнымі вырабамі гандлявалі лаўкі Чартка Малка Рубінавіча і Штэйнберга Шмуїла Вульфавіча (Рынкавая плошча).

Залатымі і срэбнымі вырабамі гандлявала лаўка Арлоўскага Рахмана Эліяшавіча (Віленская).

Керасінам – Разоўскага (Каменская).

Мануфактурай – лаўкі: Вінера Айзэка Абрамавіча (Віленская), Вінера Янкеля Абрамавіча (Віленская), Гурвіча Нота Шмуїлавіча (Віленская), Эліна Баруха Герцавіча (Віленская), Кагана Хаіма Гіршавіча (Віленская), Камянецкага Гершона Мендзелеевіча (Поліцейская), Рабіновіча

Шмуля-Зельмана Мардыхаевіча (Крывая), Татарскага Юдэля Ёселевіча (Віленская).

Селядцамі і соллю гандлявалі лаўкі Горфунга Двосі Іцкавіча (рынкавая плошча), Ківелёвіча Эліі Мардыхаевіча (Крывая), Пупко Гірша Населевіча (Каменская), газай – лаўка Шапіры Лейба Нахемавіча (Крывая).

Абуткам – лаўка Цагельніцкага Шімеля Аронавіча (Віленская). Гатовым адзеннем – лаўка Маўшовіча Шмуеля Ёселевіча (Віленская), Пупко Іцка Фалькавіча (Рынкавая плошча).

Посудам – лаўка Камянецкай Эстэр Янкелеўны (Віленская).

У горадзе былі 2 фотаатэлье: Хазановіча Гірша і Блосфельда Ал-дра Ал-дровіча.

Хлебам і зернем гандляваў Шымановіч Мейлах Моўшавіч (Крывая).

Гарбатай – Кантар Мовша Ёселевіч (Віленская).

Швейнымі машынкамі – Нейман Лея Якаўлевіч (Віленская).

Яйкамі: лаўкі Ліса Лейбы Ёселевіча (Каменская) і Алькеніцкай Юдошы Даваўны з Каганам Аронам (Каменская).

Города России в 1904 году. С.-Петербург, 1906.

У 1904 г. у павятовым горадзе Ліда жыло 15 025 чалавек (7 250 мужчынскага і 7 750 жаночага пола). Горад займаў 2,2 квадратныя вярсты, і на аднаго жыхара прыходзілася 36,6 квадратных сажняў².

Горад меў 1 000 жылах пабудоў, з іх 275 каменных і 725 драўляных, з іх жалезам было накрыта 20, саломай і гонтам 680, дахоўкай 300 дамоў³.

Горад меў 32 вуліцы і завулкі, 7 (12,9 %) вёрст гарадскіх вуліц і 3 вярсты тратуараў было забрукавана, было 3 гарадскія плошчы і 72 000 квадратных сажняў садоў⁴.

Горад асвятляўся 60 керасінавымі ліхтарамі, водаправода і каналізацыі не было, на гарадской бойні забівалася 9 000 галоў ската ў год⁵.

² Города России в 1904 году. С.-Петербург, 1906. С. 63.

³ Там жа. С. 68.

⁴ Там жа. С. 69.

⁵ Там жа. С. 74.

¹ Вся Россия за 1902. Виленская губерния. Издание А.С. Суворина. 1902. Столбцы 94–95.

На пачатку ХХ ст. лідская добраахвотная пажарная каманда мела 4 помпы і 6 пажарных бочак⁶.

10 % насельніцтва горада былі праваслаўнымі, 18 % каталікоў, 1 % пратэстантаў, 71 % іўдзеямі⁷.

У горад меў 4 бальніцы, у якіх было 115 ложкаў, 2 аптэкі і 5 аптэкарскіх магазінаў, медыцынскі персанал складаўся з 6 дактароў, 6 акушэрак, 10 фельчараў⁸.

У горадзе працавала 18 рамізнікаў⁹.

Было 24 трактыры і заезныя двары, 13 гасцініц¹⁰.

Па класіфікацыі таго часу вялікай лічылася кватэра, у якой было болей за 6 пакояў, зняць такую кватэру ў Лідзе на год каштавала 500–600 рублёў, сярэдняю (4–6 пакояў) – 200–500 рублёў, малая кватэра (па класіфікацыі таго часу), у якой меней за 4 пакоі, каштавала 30–50 рублёў у год, прычым кубічная сажня дроў каштавала 18–20 рублёў, 1 пляшка газы – 4,5 рубля¹¹.

Заробак прыслугі за месяц: мужчына – 10 рублёў, жанчына – 5 рублёў. Гарадскія чорнарабочыя зараблялі: мужчына – 70 капеек у дзень, жанчына – 50 капеек¹².

Кошт рэчаў першай неабходнасці.

Увесну:

1 фунт жытняга хлеба – 2 капейкі, дадзены пра кошт фунта пшанічнага хлеба няма.

Мяса лепшага гатунку – 15 капеек, мяса горшага гатунку – 10 капеек за фунт.

Фунт солі каштаваў 1 капейку, фунт цукру 16 капеек.

Улетку кошт на гэтыя прадукты не мяняўся, толькі фунт солі даражэў да 1,5 капеек, восенню і зімой заставаліся летнія кошты¹³.

У горадзе было 2 праваслаўныя і каталіцкія храмы, 14 іўдзейскіх храмаў і малельных дамоў, 3 могілак¹⁴.

Мелася адна грамадская бібліятэка-

чытальня, не выдавалася ні адной газеты¹⁵.

Мелася 3 друкарні і 1 фотаатэлье¹⁶, не было музея, тэатра, народнага дома (агульнадаступнай культурна-асветніцкай установы)¹⁷.

У горадзе не было ні адной сярэдняй навучальнай установы, не было вячэрніх і суботніх курсаў, але былі 4 мужчынскія і 2 жаночыя пачатковыя школы, у якіх працавалі 18 настаўнікаў і 5 настаўніц¹⁸, у гэтых школах вучыліся 500 хлопчыкаў і 200 дзяўчынак¹⁹.

Налічвалася 14 прамысловых прадпрыемстваў, на якіх працавала 400 чалавек і выраблялася прадукцыя на 1,2 мільёна рублёў у год. У Віленскай губерні прамысловасць лепей была развітая толькі ў Вільні (1 819 прадпрыемстваў, 17 мільёнаў рублёў) і Смаргоні (32 прадпрыемствы, 1,5 мільёнаў). Было 170 рамесных устаноў, у якіх працавала 204 рамеснікі²⁰.

У год праводзілася кірмашы, на якіх галоўным была купля-продаж быдла (абарот 100 000 рублёў у год), меўся склад хлеба, склад цукру і 3 склады лесу²¹, была 1 банкаўская і 1 натарыяльная кантора, 10 страхавых агентаў²², 1 спажывецкае таварыства²³, 1 таварыства цвярозасці²⁴, 1 турма²⁵.

Даходы і расходы гарадскога бюджэту былі збалансаваны: даходы 26 900 рублёў у год, расходы 26 900 рублёў у год, але меўся доўг 11 200 рублёў²⁶.

⁶ Там жа. С. 75.

⁷ Там жа. С. 80.

⁸ Там жа. С. 84.

⁹ Там жа. С. 90.

¹⁰ Там жа. С. 92.

¹¹ Там жа. С. 95.

¹² Там жа. С. 98.

¹³ Там жа. С. 102–103.

¹⁴ Там жа. С. 107.

¹⁵ Там жа. С. 109.

¹⁶ Там жа. С. 110.

¹⁷ Там жа. С. 111.

¹⁸ Там жа. С. 114.

¹⁹ Там жа. С. 115.

²⁰ Там жа. С. 119.

²¹ Там жа. С. 122.

²² Там жа. С. 126.

²³ Там жа. С. 128.

²⁴ Там жа. С. 129.

²⁵ Там жа. С. 130.

²⁶ Там жа. С. 132.

*Экскурсия по Литве (Путевые заметки)*²⁷

...к вечеру я уже возвратился обратно в Ландварово и с первым поездом отправился в г. Лиду.

Лида, уездный город Виленской губ., некогда столица удельного княжества, составляет древнейшее литовское поселение, возникшее на рубеже Литвы и Дейновского княжества, прекратившего свое существование в XII столетии; в настоящее время это не особенно большой городок, заселенный преимущественно евреями, стоит при железной дороге. Князь Гедимин, укрепляя свои границы, соорудил в 1323 году здесь большой замок, развалины коего сохранились до настоящего времени. Замок с трех сторон окружен был озером, в настоящее время почти высохшим, а с четвертой, к городу, большим рвом; имел квадратную форму, каждая стена доходит до 30 саж. длины, 2 саж. толщины и более 5 саж. высоты. В начале XVIII столетия, во время войны со шведами, замок, вместе с городом, был совершенно разрушен и более уже не возобновлялся, только остатки стен его поддерживаются теперь городом. В городе много каменных домов и заметна торговля, так как в настоящее время у города проводится другая железная дорога, Полоцк-Седлецкая. Из Лиды я нарочно на лошадях съездил осмотреть находящуюся в Лидском уезде Маломожейковскую историческую православную церковь; характерная архитектура церкви напоминает средневековые замки и наводит на мысль, что храм был не только домом молитвы, но и защитой и хранилищем людского скарба в былое время опустошительных войн и грабежей. Церковь сооружена в 1407 году неким Мацкевичем-Шкленским [насамрэч на пачатку XVI ст. – Л. Л.]; стены её сложены из крепкого, как железо, кирпича, в сажень толщиной, по углам её устроены стрельчатые башни, в которые были проведены из церкви спиральными каменными лестницами особые ходы. Под церковь устроены

склепы, вход в нее защищался тяжелой железной дверью на цепях. Последний ремонт после долгого разрушения церкви произведен был лишь в 1873 году.

Отсюда я возвратился в Лиду и, сев на поезд, в Вильну. Вскоре мне пришлось побывать в м. Оранах, Виленской губ., где расположены в 6 верстах от местечка лагеря артиллерийские и пехотные. Особенно красива местность, где артиллерийские лагеря. Огромная площадь высится над рекой Оранкой и покрыта во многих местах лесом, за которым идет шоссе в Ораны. В лесу дачи начальствующих военных лиц. На крутом обрыве, в конце лагеря, на берегу р. Оранки, поставлен офицерами памятник доблестному Скобелеву, на том самом месте, где покойный генерал любил отдыхать в кругу военной семьи и часто здесь сживал среди офицеров; памятник невелик, но богатый по мысли, и поставлен в таком месте, где слышатся постоянно пушечные выстрелы на недалеко находящемся артиллерийском полигоне. За рекой на песке видны копошащиеся солдатики, а в лесу раздаётся солдатская песенка какого-нибудь проходящего артиллериста. Из Оран я вскоре отправился в г. Гродну...

²⁷ Останкович Н. Н. Экскурсия по Литве (Путевые заметки) // Исторический вестник. 1907. Февраль. С. 608.

Дадаткі да 2-й часткі

*Вайсковыя часткі г. Ліды ў 1914 г. па-
водле «Памятнай книжкі Віленскай
губерніі»²⁸*

Управление уездного воинского началь-
ника

Лидский уездный воинский начальник –
подполков. Иппол. Вас. Лукашевич,
делопр. упр. – тит. сов. Ант. Анд. Людо-
говский.

172-й пех. Лидский полк

Командир полка – полковник Владим.
Роман. Романов, полк. Зен. Афан. Чаплин-
ский, подполк. Поповицкий, подполк. Феод.
Феод. Варналли, подполк. Якименко, под-
полк. Людв.-Напол. Фом. Шукевич, подполк.
Серг. Ал-сев. Баранов.

Ротные командиры: 7-й – кап. Ив. Григ.
Попович, 8-й – кап. Адр. Петр. Федоров,
11-й – кап. Вас. Прок. Гаврилов, 4-й – кап.
Серг. Ив. Кутасов, 3-й – кап. Влад. Петр.
Бестужев, 2-й – кап. Конст. Андр. Андре-
ев, 13-й – кап. Конст. Калист. Ярошевич,
16-й – кап. Мельхис. Ник. Налбантов, 12-й –
шт.-кап. Вас. Вас. Вдовьев-Кабардинцев,
5-й – кап. Яков Ант. Кескевич, 6-й – кап.
Каз. Петр. Шрубович, 9-й – шт.-кап. Серг. Ив.
Игнатъев, 15-й – кап. Петр Ал-др. Закрев-
ский, младший офиц. 9-й р. – шт.-кап. Григ.
Фед Гудков, командующ. 14-й р. – шт.-кап.
Мих. Пет. Харламов, 1-й – шт.-кап. Ал-др Ел-
еев. Кондратъев, нач. пол. К-ды – пор. Вяч.
Вас. Жмокин, командующий 10-й р. – шт.-
кап. Петр Меч. Балюкевич, командующий
нестр. р. – шт.-кап. Фед. Иванов. Жданко,
младш. офиц. 16-й р.-шт. кап. Петр Норб.
Красковский, полковой адъютант – пор. Ем.
Стан. Герловский, младш. офиц. 12-й р. –
пор. Як. Дан. Раскопинский, млад. офиц. 4-й
р. – подп. Пав. Еф. Горецкий, заведыв. к-дой
разведч. – подп. Филат. Ив. Галактионоч,
млад. офиц. пулем. к-ды – подпор. Вл. Ад.
Мартусевич, мл. офиц. 10-й р. – пор. Петр
Ив. Маряхин, мл. оф. 5-й р. – пор. Леон Пав-
лин. Слободской, млад. оф. 8-й р. – шт.кап.
Фед. Фед. Цветков, мл. оф. уч. к-ды – пор.
Ал-др Мих. Чиколини, делоп. полк. суда –
подп. Вл. Георг. Шпаков, завед. к-дой для

²⁸ Памятная книжка Виленской губернии. Вильна,
1914, с. 201 – 202.

связи – пор. Вяч. Апол. Сопляков, мл. оф.
8 р. пор. ст. Ал-др. Мыслицкий, мл. оф. 13
р. – пор. Вл. Ник. Вигилянский, мл. оф. 13-й
р. – подп. Леон. Он. Алейников, мл. оф. 16-й
р. – подп. Игн. Генр. Вышпянский, мл. оф.
12-й р. – подп. Вл. Сем. Шавырин, мл. оф.
2-й р. – подп. Викт. Конст. Артишевский,
мл. оф. 8-й р. Леон. Ник. Моисеенко, мл. оф.
10-й р. – подп. Ал. Леон. Шереметевский, мл.
оф. 9-й р. – подпор. Кон. Матв. Дубатовка,
мл. оф. 14-й р, – подпор. Ал-др Пет. Яковлев,
мл. оф. 9-й р. – подпор. Мих. Иос. Павлов, мл.
оф. 7-й р. – пор. Дм. Тим. Бовин, мл. оф. 15-й
р. – подпор. Яков Харит. Дубинский, млад.
оф. учеб. к-ды – пор. Ал-др Мих. Чиколини,
мл. оф. 7-й р. – подпор. Ал-др Степ. Алексе-
ев, млад. оф. 6-й р. – подпор. Ал-др Ал-др.
Брандт, мл. оф. 4-й р. – подпор. Викт. Викт.
Киселев, мл. оф. 5-й р. – пор. Леон. Фел. Як-
штас, мл. оф. 1-й р. – подпор. Ив. Ал. Пара-
дов и ст. Вал. Гофман, мл. ф. 3-й р. – подпор.
Афр. Мих. Малыхин, мл. оф. 11-й р. подпор.
Бол. Эд. Савицкий, мл. оф. 14-й р. – подпор.
Вл. Тим. Овсянников, мл. оф. 4-й р. – под-
пор. Альф. Клем. Броневиц, стар. вр. – надв.
сов. Ал. Леон. Зубченко, мл. вр. Пав. Ив. Ла-
рин, мл. вр. Вацл. Альф. Бондзынский, мл.
вр. Георг. Фед. Маранцич, мл. вр. Ал. Петр.
Зотов, полк. казначей – кол. асс. Саз. Ив.
Бушко, делопр. по хозяйств. части – кол.
рег. Мих. Фед. Печников, завед. оруж. – тит.
сов. Ал-др Розанов, полк. свящ. – Ал-др Ив.
Нелюбов, квартирмейстер – губ. секр. Ал-др
Иван. Жданко, заведующий хоз. лазарета –
кол. рег. Осин.

9-ая воздухоплавательная рота

Командир роты – подполк. Март. Конст.
фон-Шульц, старш. офицер – кап. Як. Ни-
кол. Рещиков, адъютант – пор. Ив. Ал-др
Козельский.

Младшие офицеры: шт.-кап. Евг. Руб.
Гули-шамбаров, шт.-кап. Ник. Тр. Торбин,
шт.-кап. Ип. Мих. Лоссовский, пор. Вл. Нил.
Фирсов, пор. Конст. Иван. Лазарев, механи-
ки: старший – Вл. Мих. Беляев, младшие:
Ник. Ив. Полойко, Ив. Фил. Филипов, мл.
врач – лек. Пав. Ив. Ларин, делопроиз. – губ.
секр. Зах. Ал-др. Пархоменко.

*Памяці Юзюка Пашкевіча*²⁹

Ешчэ адна ахвяра вайны – колькі іх усяго?! «Юзюк Пашкевіч – падпаручнік... палка – 10.02.1915 г. аддаў душу, баронячы Гродна...».

Гэткі кароткі надпіс зроблены на магіле добра вядомага віленскім беларусам падпар. Пашкевіча, пахаванага да часу ў Гародні.

Неяк не пашанцавала яму ад самага пачатку вайны.

28 жніўня яго ранілі ў Прусіі: прастрэлены былі рука і нага, кантужана галава.

Лячыць павезлі ў родны горад – Вільню, дзе паўжыцця пражыў.

Не паспеў зусім паправіцца, вярнуць сілы, – 18 лістапада ізноў паехаў на пазіцыі. 28 сьнежня пісаў аттуль:

«Як толькі прыехаў, то зара атрымаў роту і ўжо ёю камандую трэці месяц. Людзі вельмі добрыя і любяць мяне, бо як пачулі, што мяне хочуць перавясці ў другую роту, то прасілі не пакідаць іх... Яны знаюць, што за іх плечы не схаваюся, як будзе туга, і кожную мінуту могуць забіць...».

Бытцам напарочыў сабе...

10-га лютага – ужо будучы пад Гроднам – загадалі Пашкевічу вясці роту ў атаку. Пайшоў сам наперадзі.

Ішлі па голым полі. Разам затрашчэлі кулямёты, засыпалі ўсіх градам куль. Прастрэляны ў трох мейсцох – у грудзі і ў жывот, падпаручнік Пашкевіч упаў на зямлю першы. І ўжо не ўстаў.

Салдаты пахавалі яго недалёка ад таго мейсца, дзе ён душу аддаў. Тры дні на тым полі ішоў бой, тры дні лілася йшчэ кроў...

Дайшла сумная вестка да Вільні. Тутака лечыцца брат нябошчыка – капітан Вацюк Пашкевіч, жыве сястра яго – міласэрдзя ў заразным бараку. Яны ўдвох с прыяцелем забітага паехалі ў Гродно – шукаць цела.

Знайшлі скоры: салдаты с сьлязьмі ў вачах вялі іх і выкапывалі з магілы забітага камандзіра, каторы паказаў, што папраўдзі ніколі за іх плечы не хаваўся, заўсёды быў пры іх, думаў аб іх.

А пад той час за чвэрць вярсты – бытцам страшэнная музыка – гримелі гарматы, разрываліся шрапнэлі.

Цела пакуль-што пахавалі ў Гродні – ля капліцы. Пасля павязуць у Лідскі павет, дзе Пашкевіч радзіўся, дзе йшчэ цяпер жывуць бацькі яго старэнькія.

А яго гэтак цягнула да сабе родна зямліца. Заўсёды думаў, што пасля вайны пакіне службу і сядзе на родны загон – між сваімі народамі, каторы гэтак любіў. Юзюк Пашкевіч заўсёды быў шчырым беларусам, ад роднай мовы не адрэкаўся. Заўсёды гаварыў ёй, пісаў па беларуску.

Тут, у Вільні, бываў усюды, дзе збіраюцца беларусы. Між імі чуў сябе найлепей.

У роднай старонцы сьмерць яго спаткала. На сваей зямлі косьці злажыў.

Не судзіла яму доля прыждаць лепшых часоў, ясьнейшай будучыні Беларусі, у каторую шчыра верыў.

Хай жа будзе яму лёгкай гэта зямліца родная, мілаваная!

*Приказ войскам Западной армии о продолжении наступления в Белоруссии*³⁰.

№ 19/о, Смоленск

12 декабря 1918 г.

13 час. 45 мин.

....

Западной стрелковой дивизии (начдив Ершов) в составе четырех полков, летучего отряда т. Венглинского 4-го района 2-го округа пограничной охраны и 38-го авиационного отряда:

а) выдвинувшись: 1) от Вильно на Гродно, 2) от Молодечно на Лиду, 3) от Минска на Волковыск, 4) от Рогачева и Жлибина на Минск – Барановичи, занять и оборонять район Гродно – Волковыск – Лида – Барановичи – Молодечно, составив Лидский боевой участок.

б) управление дивизии – Лида, временно – Минск.

....

Командующий Западной армией генерального штаба Снесарев.

Член Революционного Военного совета Пыжев.

Начальник штаба генерального штаба Новиков.

²⁹ Наша Ніва. № 7. 21 лютага 1915.

³⁰ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг. Т. 1. Минск, 1968. С. 373.

*Приказ войскам Западной армии о дальнейшем продвижении в Белоруссию и Литву*³¹.

№ 29/о

9 января 1919 г.

14 час. 30 мин.

1. Противник продолжает отход к западу от Вильно – Лида – Барановичи.

2. Западной армии приказано, держа связь с войсками Латвии, наступающими на Поневеж, Шавли, Радзивилишки, Кейданы и Янов:

а) со стороны Вильно вести усиленную разведку в направлении Ковно – Лида – Гродно, войдя в связь с немецкими Советами по возможности для занятия этих пунктов в ближайшее время.

б) на лидском и барановичском направлениях принять все меры к быстрому овладению этими узлами.

....

Б) Лидский боевой участок Западной стрелковой дивизии (начальник дивизии Ершов) в составе четырёх полков, летучего отряда т. Венглинского 4-го района 2-го округа пограничной охраны и 38-го авиационного отряда и всех назначенных к переброске с других фронтов частей:

а) сменить части 17-й стрелковой дивизии, б) прочно занять Лиду – Барановичи, в) вести усиленную разведку в направлении на Волковыск – Брест. Управление дивизии – Лида, временно – Минск.

...

Командующий Западной армией генерального штаба Снесарев.

Член Революционного Военного совета Пыжев.

Начальник штаба генерального штаба Новиков.

*The Jews in Poland Official Reports of The American and British Investigating Missions The Morgenthau Report*³².

Lida, April 17, 1919.

On April 17, 1919, the Polish military forces captured Lida from the Russian Bolsheviki. After the city fell into the hands of the Poles the soldiers proceeded to enter and rob the houses of the Jews. During this period of pillage 30 Jews were killed. A large number of Jews including the local rabbi, were arbitrarily arrested on the same day by the Polish authorities and kept for twenty-four hours without food amid revolting conditions of filth at No. 60 Kamienska Street. Jews were also impressed for forced labor without respect for age or infirmity. It does not appear that any one has been punished for these excesses, or that steps have been taken to reimburse the victims of the robberies.

Лида, 17 красавіка 1919.

17 красавіка 1919 г. польскія ўзброеныя сілы захапілі ў расійскіх бальшавікоў Ліду. Пасля таго як горад трапіў у рукі палякам, жаўнеры пачалі ўваходзіць у хаты і рабаваць яўрэяў. Пад час рабавання 30 яўрэяў былі забітыя. Вялікая колькасць яўрэяў, у тым ліку мясцовы равін, у той жа дзень былі адвольна арыштаваныя польскімі ўладамі і ўтрымліваліся на працягу дваццаці чатырох гадзін без ежы ў рэвалюцыйных умовах, у брудзе, у доме № 60 па вуліцы Каменскай. Яўрэі таксама былі ўражаныя ад прымуsoвай працы без павагі да ўзросту або хваробы. Нічога не рабілася для таго, каб яны не былі празмерна пакараныя, не былі зробленыя крокі для кампенсацыі ахвярам рабаванняў.

³¹ Там жа. С. 445–446.

³² http://en.wikisource.org/wiki/Mission_of_The_United_States_to_Poland:_Henry_Morgenthau,_Sr_report

*Оперативная сводка штаба Западного фронта об освобождении частями Красной Армии г. Лиды*³³.

20 июля 1920 г. 20 час.
№ 0343/оп, Смоленск

От 4-й армии сведений не поступило.

15-я армия. 54-я дивизия к 24 час. 17 июля выдвинулась на линию: 161-я бригада – Повеланцы, 162-я бригада – Жиланцы – Пятковщина, 160-я бригада – в диврезерве в районе около Пожижма. 4-я дивизия. 11-я бригада – около Малых Рексей, 12-я бригада – Наркуны. около Кербеди – Козичи, 10-я бригада – в диврезерве в районе Крупово, кавполк занял линию Евсеевичи – Мольги – Рыловцы – Мазуровщина, 11-я дивизия: части дивизии заняли м. Мыто. Противник только местами оказывает незначительное сопротивление. г. Лида 17 июля был занят частями 11-й и 6-й дивизий, причем 943-м полком был разобран железнодорожный путь, вследствие чего произошло крушение бронепоезда противника. В районе ст. Бастуны нами захвачено одно орудие и 9 пулеметов. По последним отрывочным сведениям дивизии армии наступают на фронт м. Острино – Щучии, причем 11-я дивизия прошла р. Лебеду.

3-я армия – сведений не поступало.

16-я армия – за переездом полештаба в Столбцы донесений не поступало.

Мозырская группа. 16 июля противник пытался задержать части 57-й дивизии на линии р. Морочь, но был сбит, и части дивизии преследуют противника, отходящего в юго-западном направлении. Сводный отряд – донесений не поступало.

За начоперупзап Афанасьев.

Врид военкома Ермолин.

Начоперода Лбов.

*Сводка о деятельности волостных ревкомов Лидского уезда за период с 20 августа по 1 сентября 1920 г.*³⁴

№123, Лида

5 сентября 1920 г.

Белицкая волость. Волревком организован 21 июля 21-й дивизией. Функционирует отдел управления, земаотдел, наробраз, военкомат. Организованы сельские комитеты и один рабочком. Милиция из 10 человек. По организации волревкома приступили первым делом к выполнению первых запросов армии о подводах и реквизировали 900 п. зерна из имений для 21-й дивизии. Была исправлена паровая мельница, где и смолота рожь. Испрвлен мост на р. Неман. В м. Белица отремонтировали здание под временный лазарет для раненых. Имения и земли взяты на учет от ушедших к белополякам. Хлеб убран при помощи рабочих дружин, идет запашка под засев. Произведен учет населения, лошадей, рогатого скота и медперсонала. Произведена регистрация красноармейских семей и представлены списки в собес. Школьный отдел обследовал все школы. Организован учительский союз (7 учителей), библиотека, открыт клуб, взята на учет аптека, установлен перевязочный пункт. Комячейка из 7 человек.

Василишская волость. Волревком организован 20 июля сего года. Функционирует отдел управления, военкомат, земаотдел, наробраз. Милиция – 10 человек. Организовано 19 сельских Советов. Население на учете (15 тыс. человек). Произведен учет живого инвентаря в 45 имениях и 6 фольварках рабочкомами. На учете 5 водяных мельниц. Леса охраняются. Избран школьный комитет, школьные работники на учете. 8 школ нуждаются в ремонте. Открыта библиотека. Комячейки нет.

Гончарская волость. Волревком организован 20 июля сего года. Функционирует отдел управления, военкомат, земаотдел, наробраз. Милиция – 5 человек. Произведен учет населения, медицинского персонала, школьного инвентаря, помещений, детей и учителей. На учете земля посевной

³³ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 – 1920 гг. Т. 2. Минск, 1971. С. 385.

³⁴ Там же. С. 462–465.

площади. Лошадей – 600, из них годных к работе 60, остальные в обозе, и есть больные. Произведена починка мостов и дорог. На учете 11 фольварков, необходим ремонт. Завод винокуренный разрушен. Мельниц – 2. Комячеек нет.

Докудовская волость. Волревком организован 20 июля сего года. Функционирует отдел управления, земотдел, наробраз, военкомат. Милиция из 6 человек. Организованы 10 сельских Советов. Произведен учет населения (4 857 человек), лошадей, рогатого скота, имений (4 имения), фольварков, школьных помещений, инвентаря. На учете учительский персонал (учитель – 1, школ – 4, 2 требуют ремонта). Регистрация детей школьного и дошкольного возраста. Комячеек нет. Коммун – 1.

Жирмунская волость. Волревком организован 20 июля сего года комдивом 33-й. Функционирует отдел управления, земотдел, наробраз, военкомат. Организованы районные Советы. Милиция из 5 человек. Произведен учет имений (8 имений), производится обследование живого и мертвого инвентаря. Организованы рабочкомы. Взяты на учет 7 школ. Недостаток в учителях. Читален – 11, библиотек – 1. Имеются 3 мельницы. Комячеек нет.

Жолудокская волость. Волревком организован 20 июля сего года. Функционирует отдел управления, земотдел, наробраз, военкомат. Недостаток в канцелярских работниках и принадлежностях. Милиция из 5 человек. Произведен учет населения, лошадей, рогатого скота, а также имений, где и организованы рабочкомы и батрацкие комитеты. Наробраз – отделом произведен учет школьных помещений, инвентаря и регистрация детей школьного и дошкольного возраста. Открыт детский приют, функционирует фельдшерский пункт. Взяты на учет кирпичный завод и 2 кожевенных завода. Комячейка из 13 человек.

Лидская волость. Волревком организован 22 июля сего года. Функционирует отдел управления, земотдел, военкомат, наробраз. Произведен учет населения, скота, имений, которых имеется 13, и 8 фольварков. Тормоз в работе волревко-

ма и сельских Советов есть из-за канцелярских принадлежностей, а в обработке земли – нет лошадей. В организационной работе препятствия есть – реквизиция и конфискация имущества у граждан. Есть недовольство у крестьян на действия некоторых красноармейских частей, которые уничтожают живой и мертвый инвентарь, также растения. Школ на учете 2.

Лебедская волость. Волревком организован 27 июля сего года. Функционирует отдел управления, земотдел, наробраз, военкомат. Милиция – 5 человек. Организованы райсоветы. Произведен учет населения, медицинского персонала, школ, школьного имущества и детей школьного и дошкольного возраста. Поля не засеиваются за неимением семян. В имениях обсеменяются рабочкомами. Имеется винокуренный завод. Охрана мостов производится. Комячейка из 5 человек.

Орлицкая волость. Волревком организован 1 августа сего года. Функционирует отдел управления, земотдел, наробраз и военкомат. Милиция из 5 человек. Произведен учет населения, скота и школ (школы не ремонтируются – нет средств). Производится починка мостов. Имеется 3 фольварка, 1 мельница. Имеется врач, больницы нет.

Рожанковская волость. Волревком организован 1 августа сего года. Функционирует отдел управления, собес, земотдел, военкомат, наробраз. Милиция – 7 человек. Подводы все взяты на фронт. Деревни некоторые не убрали хлеба. Имений – 10. Мельницы работают, но слабо. Имеется один фельдшер.

Тарновская волость. Волревком организован 25 июля сего года. Функционируют отдел управления, земотдел, военкомат, наробраз. Организованы сельские Советы. Налажены отношения с райпродкомами. Войска забрали много фуража. Остались некошенные покосы. Найдены 30 спрятанных лошадей агентами райпродкомов, большинство из них к работе негодны. Окопы засыпаны. На учете одна школа, необходим ремонт. Есть одна учительница.

Щучинская волость. Волревком организован 22 июля сего года. Работа велась

по обслуживанию Красной Армии продовольствием и транспортом. Армии и райпродкому отпущено 3 тысячи п. хлеба. Произведен учет комсостава и населения. Организовано 6 райсоветов. Открыта изба-читальня и одна библиотека. Приступлено к оборудованию 16 школ: одной русской, одной еврейской и 14 польских. Зарегистрировано 30 именей. Лошади все в обозе, вернувшиеся для работы негодны. В волости чувствуется контрреволюционная агитация. Армия не считается с приказами и производит самовольные реквизиции и конфискации. Отношение к власти в деревне хорошее, в местечке – плохое. Милиция из 7 человек. Комячейка организована. Парработников нет.

Заведующий отделом управления Михайлов.

Заведующий информационным отделом К. Шелепов.

*Отчет о деятельности Лидской уездной организации КП(б)Б за 1919 г. – 22 октября 1920 г.*³⁵

20 ноября 1920 г.

1. Прежде чем приступить к отчету о деятельности в период 1920 г., необходимо сказать несколько слов об истории организации. Партийное строительство в Лидском у. делится на два периода: 1) в 1919 г. после ухода немцев до занятия Лиды легионерами и 2) в 1920 г. после изгнания поляков до их вторичного возвращения. Оба периода были весьма непродолжительны: первый 4 месяца (январь-апрель), второй 2 месяца (июль-сентябрь).

Во время пребывания в крае немцев, в конце 1918 г., создалась подпольная организация. Еврейские рабочие г. Лиды в то время находились под влиянием меньшевистских деятелей из П[оалей]-Ц[иона] и Бунда, имели свою рабочую организацию – клуб. Польские рабочие тоже имели свою организацию с определенно черносотенной окраской. Обе национальные организации устраивали собрания рабочих, и вот на этих собраниях стало заметно присутствие рабочих, уяснивших себе события, происшедшие в России и проявлявших стремле-

ние отказаться от мещанской идеологии, что проявлялось среди еврейских рабочих в стихийной форме, а среди польских рабочих – под влиянием приехавшего из России тов. К. Некоторые из этих товарищей, сходящиеся в мнениях по вопросу об отношении к политике большевиков, стали собираться вместе, в результате таких собраний была создана подпольная организация. Была установлена связь с Вильно, откуда приезжали агитаторы, а для постоянной работы был прислан тов. Чехов. В конце декабря под руководством приехавшего из Вильно тов. Лазарева был создан революционный комитет, создание которого ускорило панический отъезд немецких властей. С созданием ревкома организация открыла прием новых членов, и в короткое время записалось более 50 человек, из которых, правда, впоследствии многие члены, когда стал вопрос об участии организации в отражении наступления польских легионеров, оказались шкурниками и были исключены из партии, что вновь сильно сократило количественный состав организации.

В период до прихода польской оккупации членам организации пришлось вести упорную работу для поддержания Советской власти. Работа была нелегкая, так как рабочие и крестьяне уезда, долго жившие под немецкой оккупацией, имели мало представления о Советской власти и принципах коммунизма. Работа осложнялась еще тем, что белогвардейские польские банды находились недалеко от Лиды и неоднократно появлялись то и одном, то в другом месте уезда. Тем не менее было сделано довольно много. В городе были организованы производственные союзы, был создан пролетарский клуб III Интернационала, где устраивались митинги и лекции для рабочих и крестьян. В некоторых волостях были созданы комячейки, через аппарат организации по городу и уезду распространялась советская литература и газеты. Члены партии принимали участие в советском строительстве. Созданный [тов.] О. коммунистический отряд неоднократно выступал на фронт.

16 апреля 1919 г. г. Лида внезапно был

³⁵ Там же. С. 529–534.

занят легионерами, и Лидская организация была разгромлена. Некоторым товарищам удалось уйти с Красной Армией, некоторые были убиты (тов. Чехов, Макаров, Чернякевич и др.), а оставшиеся, вследствие внезапности занятия города, скрылись в подполье, но в скором времени все были арестованы, и после долгих мытарств по разным концентрационным лагерям и тюрьмам некоторые из них попали обратно в Лиду.

2. Таким образом, когда Лида вторично была в 1920 г. занята Красной Армией, в городе оказалось... товарищей, достойных называть себя коммунистами. Из членов, уехавших из города при отступлении в 1919 г., почти никто не вернулся. Ввиду того был создан лишь коллектив коммунистов города, который по малочисленности и отсутствию в его среде опытных членов не оказался способным взять на себя полное руководство партийной жизнью уезда. Коллектив объявил регистрацию членов партии других организаций, находившихся в городе во время польской оккупации, из коих на общем собрании коллектива были утверждены 14 членов и 2 кандидата. Подобное утверждение т(ак) н(азываемых) «бывших коммунистов» противоречило циркуляру ЦК КП Литбел, где предписывалось утверждать таких самовольно оставшихся в польской оккупации коммунистов только после соответствующего расследования. Коллектив на общем своем собрании избрал временный комитет, в состав которого вошли: 1) тов. Гиршович, участник создания Лидской организации, секретарь ревкома, функционировавшего до занятия Лиды легионерами, 2) тов. Голубев, председатель ревкома, назначенный поармом и 3) тов. Полячек, активный участник партработы до занятия Лиды легионерами.

18 августа Лидский уездвоенревком, ввиду отсутствия специальной партийной работы, создал уездное бюро КП(б), в которое пошли: 1) тов. Галько, присланный от ЦК Литбел из Вильно, 2) Михайлов, член ревкома и 3) Гиршович, секретарь ревкома, он же и секретарь бюро. Единственным работником, освобожденным от советской

работы, первоначально был тов. Галько, но последний секретарских обязанностей не мог выполнять по малограмотности, секретарь же бюро тов. Гиршович был перегружен работой в ревкоме, отсюда и проистекает помимо других объективных причин малая в общем продуктивность работы бюро. Объективными же причинами малой продуктивности и общей слабости партработы было то, что фактически уездбюро работало только один месяц, В конце августа произошли события, нарушившие план работы. Некоторые волости, находившиеся на границе с Литвой, были заняты литовцами без предварительного соглашения с советским командованием. Кав[алерийские] разъезды захватывали советских партийных работников, грабили их, а некоторых увозили в Сувалки. При таких обстоятельствах некоторое время совершенно не было возможности вести какую-либо работу в уезде. Во вторую половину сентября приближение фронта, завершившееся внезапным захватом поляками Лиды, отвлекало постоянно от планомерного партийного строительства.

3. За отсутствием работников бюро не создавало постоянных отделов партийной работы.

4. Партийные организации были созданы: в городе до 6 ячеек, в учреждениях ревкома с незначительным количеством членов, на железной дороге 1 ячейка с 30 членами. Ячейки в воинских частях и учреждениях регистрировались случайно, поэтому общее их количество неизвестно, за исключением ячейки уездревкома. В уезде 7 волячек, возникших большей частью стихийно, в волостях: 1) Желудокской, 2) Остринской, 3) Докудовской, 4) Дембровской, 5) Василишской, 6) Белицкой и 7) Лебедской. Начался учет партийных сил, обследование ячеек, были выработаны инструкции по организации ячеек, но работа эта не успела оформиться и состав ячеек не был утвержден к концу отчетного времени.

Всего членов организации к концу сентября насчитывалось до 55, 38 членов и 17 кандидатов, двое выбыли в губпартшколу. Из этого количества в городе было 40 в

уезде 15. Увеличение б[ывшего] коллектива в 10 человек до цифры, указанной выше, объясняется исключительно тем, что 30 товарищей прибыли из других организаций, командированы партийными и военно-политическими учреждениями для советской работы. Благодаря отсутствию крепкого и способного ядра, в организации не было заметно большой сплоченности и дисциплинированности.

6-7. В конце отчетного времени бюро имело на партработе в качестве агитаторов. Думшо и троих разъездных инструкторов (Гилевский, Храпп), которые успели сделать несколько объездов по уезду. До этого агитационно-просветительная работа большею частью велась инструкторами отдела управления ревкома, выполнявшими одновременно и поручения уездбюро.

8-9. Связь организации с высшими партийными центрами была крайне не налажена, не по вине бюро. До эвакуации г. Вильно бюро было подчинено части ЦК Литбел, находившейся в этом городе. Доклады об организации бюро представляло, но взамен никаких распоряжений, инструкций и указаний не получало. С эвакуацией Вильно организация стала подотчетна и вошла в сеть организаций КП(б) Белоруссии и ЦБ в Минске, но вследствие краткости времени и транспортных условий вплоть до эвакуации организация также ничего не получила. Это обстоятельство послужило также причиной оторванности и малой самостоятельности бюро. Первый доклад о деятельности бюро представлен в ЦБ только 16 сентября.

10-11. Состоялось заседаний уездного бюро 3, общегородских собраний – 7, бюро, субботников – 3, евсекции – 1 и совещание поляков-коммунистов – 1. Судя по протоколам и обсужденным на заседаниях вопросам, можно установить, что в организации за все время не было работника, вдохновлявшего членов и руководившего всей советско-партийной работой.

Неоднократно наблюдался ряд конфликтов в текущей работе у бюро с ревкомом, что объяснялось невыдержанностью

и неактивностью ответственных работников.

12-13-14. Партийной конференции и съездов секретарей волячек не было.

Перерегистрация не производилась, ибо распоряжений не было получено ни от каких высших инстанций.

16. Оторванность от центров сказалась и в том, что за все время организацию не посетил ни один представитель партцентра,

17. В последнее время с усилением партработы в уезде последний был разбит на 3 района с инструктором в каждом.

18. Результаты агитработы точно зафиксировать нельзя, но приблизительно инструкторами и ответственными советскими работниками было сделано 10-12 объездов по уезду с организационной и агитационной целями. В городе было устроено до 30-32 митингов, концертов-митингов и лекций, преимущественно силами политотделов армий, в уезде было устроено не более 10-15 митингов.

19. Партийных мобилизаций не было, и отряд особого назначения не функционировал.

20. Субботники устраивались регулярно, было избрано особое бюро с представителями важнейших хозяйственных органов. Как исключение, бюро вело систематическую работу, учет участников и произведенной работы. Имеются сведения о трех субботниках: на очистке путей, санитарии города и погрузке дров, на которых участвовало 20 коммунистов и 600 беспартийных. Общее число часов работы – 18.

21. Цифры бюджета организации: приход 206 тыс. руб., расход 200 тыс. руб. Отчет сдан в финансовый отдел ЦБ,

22-23. Работа среди красноармейцев велась исключительно политотделами Красной Армии. Для работы среди национальных меньшинств были организованы евсекция и польбюро, которые не проявили интенсивной работы и ограничились устройством митингов на еврейском и польском языках. Других социалистических партий в уезде не было со времени первого периода советовластия. Среди

советских служащих бюро ограничилось устройством ячеек в учреждениях и непосредственным участием в организации профсоюза советских служащих. Во взаимоотношениях бюро с ячейками райпродкома, увоенкомата и ж[елезной] д[ороги] была большая ненормальность, ибо члены указанных ячеек, пользуясь известной самостоятельностью своих учреждений и не чувствуя вследствие общей распушенности организации строгого воздействия со стороны убюро, не считали себя связанными с последним и во время эвакуации окончательно оторвались от своего уездного центра. По этой причине бюро при ликвидации сдало в распоряжение ЦБ только 24 члена организации. Работа среди молодежи находилась в стадии организации комитета, среди женщин же совершенно не велась. В области работы в деревне, помимо указанного выше, бюро разработало инструкции по созыву съезда и организации батраков, созыв съезда предполагался 20 сентября и не состоялся по военным обстоятельствам,

24-26. Беспартийных конференций не было и, судя по материалам, не предполагался их скорый созыв, газета не издавалась,

27. Плохо обстояло с распространением литературы и газет. Если благодаря содействию политотделов армий распространено было брошюр и воззваний до 3 тыс. экз., то газет было получено и распространено бюро не более 100 экз.

29. При организации был открыт партийный клуб и партийная библиотека,

30. Но воспитательной работы среди членов партии не было. Бюро даже не приступило к открытию хотя бы элементарной школы или чтению лекций на общих собраниях, а между тем имелась возможность использовать силы политотделов. Этот факт свидетельствует о полной неподготовленности к роли руководителя организации председателя бюро тов. Галько.

34. 20 августа состоялся I съезд волревкомов в присутствии представителей политотдела армии и начальника отдела ревкомов РВС армии. Партийный состав: 10 коммунистов и 38 беспартийных. В до-

кладах с мест представители многих волостей, в особенности граничащих с белой Литвой, указали на усиленную агитацию контрреволюции и кулаков и враждебное к Советской власти отношение крестьянства под влиянием этой агитации. Заслушаны доклады ревкома и отделов.

34-35-36. Чисто пролетарского населения в городе не более 200-250. Создано было уездное бюро профессиональных союзов из членов партии, на фабриках и заводах, которых насчитывалось 7, созданы фабрично-заводские комитеты, создан союз советских служащих и приступлено к созданию производственных союзов. Работа тормозилась из-за недостаточной осведомленности членов организации в вопросах профессионального строительства. Все члены организации, по сообщению бюро, состояли в профсоюзах.

31. Нападение белополяков на Лиду застало организацию неподготовленной, как и армейские учреждения, и из города членам п[артии] пришлось отступать вразброд. Во время эвакуации при неизвестных условиях остались в городе председатель убюро тов. Галько и предревкома. Дальнейшая судьба их не известна. Организация ликвидирована 22 октября сего года.

Заведующий информационным отделом ЦБ КП Виноградов.

*Спіс пахаваных на Лідчыне польскіх жаўнераў, загінуўшых у 1915–20 гг.*³⁶

Лідскі павет³⁷

CMENTARZ W M-KU BIELICA POW. LIDZKIEGO.

1) Kapitan W P. Hejbowicz Leon.

CMENTARZ W M-KU SZCZUCZYN POW. SZCZUCZYŃSKI.

1) Szer. 12 – 24 p. Leg. Graszecki Kazimierz. 2) szer. 2 bryg Leg. Bednarczyk Władysław, 3) szer. 2 bryg. Leg. Wilczyński Józef. 4) ułan 4 p. uł. Załuski Stanisław, 5) ułan 9 pap. Lange Oswald, 6) u an 9 pap. Krydel Stefan, 7) ułan 9 pap. Lubich Julian, 8) ułan 9 pap. Wojciechowski Edward.

CMENTARZ W MAJ. PAPIERNIA POW. LIDZKIEGO.

1) Wileński p. strz. Zambrzycki Stanisław.
2) Szer. 1 Dyw. L. B. Formusiewicz Jan.

CMENTARZ W M-KU EJSZYSZKI POW. LIDZKIEGO.

1) Leg. 1 p. Leg Belecki Jan.

CMENTARZ W M-KU ŻYRMUNY POW. LIDZKIEGO.

1) Borowski Józef. 2) 1 pac. Baranek Józef. 3) saper 1 B. Sap. Owczarek Paweł, 4) szer. 1 Dyw. Leg. Węzłowski Marcin, 5) szer. 5 p. p Leg. Brysko Bolesław, 6) kapr. 6 pp leg. Wysokiński Franciszek, 7) kapr. 1 ppleg. Niewiadomski Michał, 8) kapr. 3 B. 1 DAC. Szerszeń Kazimierz, 9) szer 41 p. p. Rodziewicz Piotr, 10) st. szer. 1 p p Fijewski Wrocław, 11) szer 1 p. p Leg Paprota Wiktor, 12) szer. 1 p p. Leg. Malinowski Waclaw, 13) Kowalska Zofja.

CMENTARZ WE WSI OSOWO POW. LIDZKIEGO.

1) Klepać Józef, 2) kapr. 7 p. uł. Basak Jan 3) ułan 7 p. uł. Juskiewicz Konstanty, 4) ułan 7 p uł. Sysa Konstanty, 5) ułan 7 p. uł. Wośniewski Zygmunt.

CMENTARZ W M-KU WERENÓW – POW. LIDZKIEGO.

1) St. szer. 1 Dyw. Leg. Ferenc Stanisław, 2) Szer 1 Dyw. Leg. Nowak Jan.

CMENTARZ W M-KU LIPNISZKI – POW. LIDZKIEGO.

1) śnieżko Kazimierz, 2) Gajewski Józef 3) Korycki Wiktor, 4) szeregowiec 34 p. p. Sałata Stanisław, 5) seZR. 22 p. p. Plaszczyński Piotr, 6) szer 22 p p. Stroniowski Stanisław, 7) szer. 22 p. p. Kamiński Bolesław, 8) st. szer. 22 p p, Kasprzak Stanisław – zamordowani przez bolszewików w r. – 1920.

CMENTARZ W M-KU BIENIAKONIE – POW. LIDZKIEGO.

1) St. szer. Lidzki p. strzelc, Czeglik Stanisław.

Пахаваныя на лідскіх вайсковых могілках³⁸

1) Borowicki Józef, 2) szer. 12 p. Alter Władysław, 3) szer. 11 p. Sędlak Wiktor, 4) szer. 2 pap Rychlik Paweł, 5) kan. Wawszyniak, 6) Kan. Orpel. Władysław, 7) st. żołn. 3 pp. Szkunarek Wawrzyniec, 8) st żołn. 3 pp. Glara Józef. st. żoł 3 pp Szeżerowski Władysław 9) szer 11 Pietraszek Jan 10) szer 11 p. Dumański Roman, 11) Szarek Stanisław, 12) szer 11 p. Wielgus Wojciech, 13) Nowak Stanisław, 14) szer. 2 p. leg Kopytowski Franciszek, 15) szer. 2 p. leg. Słoniewski Jan, 16) szer 2 p leg.. Mularczyk Wład, 17) szer. 2 p. Leg. Nalewajski Józef, 18) Oręż niak Jan szer. 2 pp Leg., 19) szer. 2 p. leg. Słowiński Wład. 20) szer. 2 p. p leg Michalski Wincenty, 21) szer 2 p. p. leg. Aleksanderek Wład., 22) szer. 2 p. p. leg. Gołvgowski Adain, 23) szer. 2 pp. leg Nito Jan, 24) szer 2 p. p. leg Szymanek Antoni, 25) szer 2 p p leg Szczerkowski Władysław, 26) szer. 2 pp. leg. Bitek Józef, 27) szer 2 pp leg Kubiak Wawrzyniec, 28) szer 2 p. p. leg. Dziuba Wład., 29) szer 2 pp leg Przepiura Stefan, 30) szer 2 p. p. leg Piwowoński Wincenty, 31) plut 4 p. p Pszenniczny Feliks, 32) st szer. 4 p. Kowalski Jan, 33) leg. 4 p Gieroś Teofil, 34) Kwiatkowski Kazimierz, 35) st żołn. 4 p. Piechota Wład., 36) leg. 4 p. Majewski Franciszek, 37) leg. 4 p Zychowicz Tomasz, 38) Królik Andrzej leg 4

³⁶ На жаль, няма спісаў загінуўшых на Лідчыне жаўнераў іншых армій.

³⁷ Słowo. № 85 (2593). 15 kwietnia 1931.

³⁸ Słowo. № 118 (2626). 24 maja 1931.

p.p., 39) leg 4 p. Ćwik Stanisław, 40) leg. 4 p. Samala Józef, 41) leg 4 p. Sykat Wład., 42) leg 4 p. Pikuła Kasjan, 43) plut. 11 – 17 p. Geranowicz Franciszek, 44) kan. 17 p. Walkowiak Jan, 45) st. szer 69 pp. Matczak Jan, 46) st. szer 69 pp, Dolata Antoni, 47) Kan. 17 p. art Pawlak Józef, 48) kapr. 41 p. Olejniczak Aleksander, 49) szer 41 p. Trylag Jan, 50) szer 41 p. Adamowski, 51) siostra Glińska Marja, 52) siostra Muchlińska Iza, 53) porucz.. Gundermann Zygfryd Józef, 54) porucz. Szymański Seweryn, 55) por Żyliński Henr. 56) por. Osiecki Feluś, 57) por Klempiński Józef, 58) żand. wachm. Marczyk Franciszek, 59) ppor. Szczołkowski Mieczysław, 60) ppor. Rodkiewicz Felicjan 61) sierż. 70 pp. Wciorka Jan, 62) szer. Kurasz Stanisław, 63) szer 70 pp Minta Mieczysław, 64) szer. 11 pp Szymański Michał, 65) st. szer Parzysz Stanisław.

Менскаму Беларускаму Нацыянальнаму Камітэту ад інструктара па арганізацыйным, культурна-просьветным і школьным справам Лідскага і Ашмянскага павеатаў Андрэя Асташонка³⁹

Даклад

9 студня 1920 г. № 279/11 выдан дакумэнт Довуд. Фронта Літов. Белар. Аддзел II, за подпісам – Слабек, Капітан і шэф аддзела Давудства фронту Літовск.-Беларускага і на абваротнай старане паперы, ад 25 студня г. г. віза: Рэфэрэнта палітычных спраў у Беларусі пры II аддзеле Давудства Літ.-Беларускага п. Ваяводскага, якім даручваецца ўласьніку гэтага дакумэнта зьбіраць вечы і сабраньня па беларускім пытаньням на тэрыторыі Лідскага і Ашмянскага павеатаў. У помач гэтаму дакумэнту яшчэ дзьве паперы Нацыянальнага Беларускага Камітэту і ад Школьнай Рады Меншчыны, ад 29 студня за № 13 і 47, з якімі даручаецца беларускаму інструктару выступаць на сходах па беларускім пытаньням, згуртоўваць грамадзян у беларускія арганізацыі, адчыняць школы, засновываць Школьныя Рады, Нацыянальныя Камітэты ў павеатах, ездзіць на рэквізаваных падводах па павеатах у гэтых справах. Усё як мае быць на погляд добра напісана, бо пісар паперы ня шкадаваў і кіраўніцтва – правоў для інструктара. Уласьнік гэтых папераў думаў, што з імі можна шмат зрабіць працы на павеце, але ня так яно робіцца, як думаецца і ў паперах напісана. Далей інструкцыя гаворыць, што, меўшы гэтыя паперы, трэба зьвярнуцца да Павятовага Старасты, каб ён даў яшчэ чацьвертую паперу (мацнейшую), што ня будзе рабіць перашкод у працы па вышападаных пытаньнях. Добра, што хоць вядома, куды зьвярнуцца за гэтай паперай. Думалася, што гэта ўсё робіцца, каб усе ведалі і дапамагалі, але яно ня для гэтага зроблена, калі мы пацікавімся, дык узнаем.

У м. Лідзе іду да Старасты адтрымаць

³⁹ Ляхоўскі Уладзімір. Беларуская справа падчас польскай акупацыі 1919–1920 гг. // Спадчына. № 6. 1994. С. 64–67.

паперы на права паездкі па павеце і зрабіць сход беларусаў у м. Лідзе. Дачакаўшысь чаргі, я зашоў у кабынэт Старасты, падаў дакумэнты і пачаў гутарыць з ім па-беларуску, а ён да мяне па-польску, каб ён мне даў паперы для працы на павеце. Гутаркі мае ён ці не хацеў слухаць, ці не зразумеў, але ўсё мне гаворыць па-польску ня тое, што трэба. Прачытаў у паперы, ён зьвяртаецца да мяне па-польску: «Што мне за Начальнік Капітан Славэк і Камітэт. У мяне ёсьць сваё цывільнае начальства, якому я і падчыняюся, і гэтыя паперы тут мець моцы ня будуць. Я сам у павеце Начальнік, і Вайсковая Улада мне парадкаў наводзіць ня мае права, бо яна мяшаецца ня ў свае дзела». Я яму кажу, што мне мала інтарэсаў да таго, што Вайсковыя Улады ня могуць даваць такіх папер, так я да пана Старасты за гэтым і прышоў, каб адтрымаць паперу, якая і будзе мець моц для мяне, і я буду магчы працаваць у гэтакім кірунку. Ён мне адказаў, што такіх папераў ня дасьць, і што гэта ўсё залежыць ад Пана Начальніка Віленскага Вокругу. Мне болей нічога не заставалася рабіць, і гутарку скончылі. Доўга ня думаючы, я папрасіў старасты, каб ён даў мне пропуск у Вільню да Начальніка Вокругу. Адтрымаўшы паперу ад старасты, я паехаў у Вільню. Паехаў. Гэта было-б добра, каб як задумаў, дык і паехаў. Тут было ня так, а вось як: у кішэнях у мяне было шмат папераў з пчаткамі, што я маю права рабіць усялякія справы па беларускім пытаньням, але яны мне нічога не дапамаглі. Кіраўнік руху білету на цягнік, які ішоў у Вільню, мне ня даў, адмовіўся тым, што цягнікі цяпер ходзяць толькі вайсковыя, а я цывільны, хоць у мяне ў паперах і напісана аказваць дапамогу ўсім Уладам, але-ж гэта толькі ў паперах. Я пытаю, калі будзе цягнік зноў у Вільню, а ён мне на гэта адказаў: «Ня ведаю». Што мне засталася рабіць? Да Вільні на фурманцы не даедзеш, бо мароз быў вельмі дужы і грошай шмат трэба, ды ня хутка будзе справа зроблена. Прышлося з такімі дакумэнтамі зьвярнуцца да глаўнага кандуктара, які ў мяне папераў не спрасіў і ўзяў мяне да Вільні толькі за грошы. Пасадзіў ён мяне ў будку, што ў

канцы вагона прыбудавана, бо ў вагон ня можна было, і прасіў мяне, каб я з будкі ня вылазіў на станцы, ён баяўся сам, каб за гэта яго не заарэштавалі. Я згадзіўся і на гэта, хоць ён і быў самы большы начальнік над цягніком. Ехаць было вельмі дрэнна, але я ўсё-ж думаў, што да Вільні даеду і ўсё зраблю як мае быць. Ехаў вельмі доўга. Цягнік на кожнай станцы рабіў манеўры. Машына цягніка была кепская. Часта станавіўся на дарозе і рабіў пачынку. Седзючы ў гэтай будцы, я чуць ня акалеў, але скоро прышоў вечар, і мне была магчымасьць вылезці з будкі і пагрэцца на марозе. Даехаў да Вільні ў поўначы. Праз станцыю бяз білетаў прайсьці было ня можна. Усіх бязбілетных заарыштовывалі і садзілі ў «казу». Каб не начаваць у казе, я пашоў вярсты дзьве за станцыю і прышоў у горад. Вось як добра ехаць на чыгунцы з крэпкімі паперамі.

У Вільні быў у Начальніка Вокругу тры разы і меў пытаньне па беларускіх арганізацыйных і школьных справах, якія мне павятовы стараста п. Ждановіч рабіць не дазволіў. На маю пісаную заяву Начальнік Вокругу даў такую атповедзь, што па гэтым справам зноў трэба зьвярнуцца да павятовага старасты. Я гэта ведаў і зрабіў, але стараста хацеў ад мяне адмовіцца і не дазволіць працаваць, думаў, што я да Начальніка Вокругу не паеду. Я-ж, доўга не чакаючы, гэта зрабіў, каб ведаць, хто робіць перашкоды ў працы. Пасьля гутаркі ў Начальніка Вокругу я ўбачыў, што ўсе перашкоды робяцца дзякуючы павятоваму старасьце. Аб ім гаварылі ў Вільні і Лідзе, што ён «добрая птушка». Гэта тутэйшы лідскі памешчык. На погляд, ён пан вельмі добры і ўсё, кажа, зраблю, што ад мяне залежыць, але, як мы бачым, ня так робіцца. Ён мне тлумачыў, што ў Лідзе ніякіх беларусаў няма, а якія і ёсьць, дык ужо далучыліся да Польшчы. Тут ніякіх Камітэтаў і арганізацыяў ня трэба, што гэта беларуская праца падобна Сызыфавай, бо тут на мейсцы няма падставы. Потым гаворыць, што ніякай беларускай Улады няма, а калі і ёсьць, дык я маю сваё начальства ў Вільні. Як відаць, у гэтага

пана Ждановіча⁴⁰ няма ўлады і апошняй, бо ён яе, як я бачыў, ня прызнае. Ён думаў, што сам Кароль у павеце. На маю заяву аб сходах у павеце ніякай атповедзі ня зрабіў, а кажа, што прышле ў Менск у Нацыянальны Камітэт.

Дзякуючы яго атсутнасці, мне ўдалося з дазвалення яго замесьціцеля сабраць сход беларусаў у Лідзе і залажыць Нацыянальны Камітэт, але ён прызнаць яго ня хоча. Усё насяленьне праваслаўных беларусаў і жыдоў сустрэла гэту арганізацыю вельмі прыхільна. На сабранні быў адзін католік, які прызнаваў сябе беларусам, ён так жа гаворыць, што многа з іх ёсьць прыхільнікаў, але на гэта трэба пільная праца, каб сарганізаваць іх у такім кірунку. Ён кажа, што ўсяму гэтаму ёсьць перашкода з стараны Улады і ксяндзоў.

Школьныя справы ў Лідскім павеце стаяць вельмі дрэнна. Там няма працаўнікоў і, дзякуючы гэтаму, усё сьпіць і чагось дажыдаецца. Цяпер там ёсьць каля 135 польскіх камплектаў (польскіх) і 6 беларускіх. Па пастановах сялян адчынены на свой кошт беларускія школы: у Астрыне 3 камплекты, Зблянах і Вангах – Беліцкай гміны, Ракавічах – Ражанкоўскай гміны па аднаму камплекту і яшчэ ня зацьверджаных: у Турыйску, Галэмбах, Маскалэх, Зачэпічах, Дэм'янаўцах, Орлі і Ліпічне – Арлянскай гміны, Моцявічах – Беліцкай гміны, Русакох – Ражанкоўскай гміны, але яшчэ можна адчыніць такіх школ у павеце каля 20. У заяве да пана Старасты павету я гэта намеціў, справы аб гэтым сабраў вельмі добрыя. Ёсьць і памяшканьне і прыхільнасьць грамадзян да гэтых школ, як я даведаўся, што яны пры немцах такія школы мелі і немцы давалі беларускіх настаўнікаў, якія праходзілі спэцыяльныя беларуска-нямецкія курсы ў Сьвіслачы. Сяляне адмовіліся ад польскіх школ і чакаюць, што адчыняцца беларускія школы, яны вельмі аб гэтым прасілі мяне, каб я хутчэй гэта зрабіў, бо дзеці нічога ня робяць. Як я бачу, ім доўга прыдзецца чакаць, бо працаваць на павеце магчымасьці ніхто мець ня будзе, калі пасьяля кожнага сходу

трэба будзе ехаць у Ліду з дакладам да павятовага старасты і на ўсякі сход пісаць да яго заяву і абвестку. Аб гэтым мне казаў павятовы стараста і паперы на далейшую працу ня даў.

Вось як робіцца за межамі Меншчыны. Каб гэтага ня было, трэба шукаць праўды калі ня ў Вільні і Варшаве, дык у іншым мейсцы. Годзе беларускаму грамадзянству стаяць у куточку, зьняўшы шапку перад панам, просячы яго даць дазваленьне на свае грамадзянскія справы. Я ўжо думаў, што пара гаварыць усюды аб беларускіх справах, каб нас зналі за межамі і ў цёмных кутках, бо нас ёсьць вельмі шмат на Беларусі, толькі ня ўсе гэта хочуць ведаць, Няўжо-ж такая грамада беларусаў будзе зноў у ўціску, як гэта было пры царызьме. Не. Мусіць гэтаму ня быць, калі мы начнем працаваць пільней. Пільная праца дасьць магчымасьць усюды крычаць, што мы ёсьць, працуем і будзем бацькаўшчыну. Да гэтага часу, як я пабачыў і ўзнаў з гутарак у дарозі Ганчарах, Масевічах, Рудзе, Агародніках, Навасадах, Біскупцах, Лябядзе, Голдаве, Пудзіне, Альхоўцы, Васілевічах, Апанцах, Ракавічах, Астрыне, Орлі, Турыйску, Лініганцэ, Галэмбах, Маскалэх, Дэм'янаўцах, Беліцэ, Вангах, Зблянах і інш., ні ў Ашмянскім ні Лідскім павеце аб існуючых беларускіх арганізацыях ніхто і ня ведае і вельмі цікавіцца. Трэба друкаваць абвесткі, вызваньня, пашыраць беларускую літэратуру, калі хто гэтага хоча, каб ведалі ўсе і ў цёмных куточках-вёсках, а калі гэтага ня будзе, дык і працаваць ня трэба. Няхай зноў пануе Варшава, як раней панаваў Петраград і Масква. Можна, каму гэтыя гутаркі і будуць калоць вочы, няхай зачыніць і пачне рабіць лепей. Няхай пакіне такую палітыку, што беларусаў няма, што ім ня трэба свая ўлада, для таго што ў Беларуска-шчыне няма вугля, солі, газы і вялікіх фабрыкаў. Няхай ён адчыніць вочы і пабачыць, што ня такая гэта бяда ў тым, што ў нас гэтых рэчаў няма. У нас ёсьць што небудзь іншае, за што нам дадуць усё. Каб такіх гутарак ня было, Менск павінен пасылаць сваіх інструктароў з добрымі паперамі, каб яны ня ездзілі ад аднаго

⁴⁰ Насамрэч – Ждановіча.

начальніка да другога і ня пыталі, хто з іх старшы і дазволіць працаваць і перашкод болей ня будзе, а каб яны адразу пачыналі працу і ні ў каго ня прасілі. Няхай тады польская ўлада робіць сыск які хоча. Даць інструктару літэратуры, газэты, абвесткі, колькі можна і пашыраць усё гэта бяз грошы. Цяпер гэтага няма, Інструктар адтрымоўвае ў Н. К. некалькі старых газэт, абвестак і літэратуру павінен прадаваць грамадзянам за грошы. Як іх прадаваць, калі грамадзяне глядзяць на гэтыя кніжкі

як на «заморскую малпу» і гутараць, што трэба ўперад навучыцца чытаць, а потым будзем і купляць. З боку паглядзеўшы, дык і праўда. Да гэтага часу ніхто беларускай літэратуры і ня чытаў, бо яна ня пашыралася і была ў уціску. Калі гэтага ня будзе, дык і працаваць ня трэба і ня мець ні на каго крыўды, што яны хрыстапрадаўцы і адступнікі. Гэта трэба з пачатку ўзяць на ўвагу Меншчыне. На Меншчыну цяпер глядзяць усе тыя беларусы, хто яе ўзнаў з газэт, ці ад інструктароў. Трэба падтрымаць веру ў будаўніцтва і будучыну Беларусі, а ня гутарыць.

Інструктар Асташонак

Дадаткі да 3-й часткі

Ліда⁴¹

[Артыкул з беларускай паланафільскай газеты – Л. Л.]

У канцы месяца студзеня на адлеўні жалеза Шапіро каля пераезду чыгункі здарыўся гэтакі выпадак. Перад пачаткам працы працаўнікі адлеўні заўважылі, што на плату вісіць нейкі шматок тканіны. Калі-ж зьнялі яго, то ўбачылі, што гэта быў чырвоны сыяг з камуністычным надпісам. У хуткім часе прыляцела на мейсца здарэння паліцыя і пачала рабіць дзваньне – хто гэта мог зрабіць, адкуль і дзе жыве. Але да апошняга часу праступнікаў не выкрылі. І як гэта ня дзіўна, тутэйшая палітычныя паліцыя падазравае ў гэтым ні камуністаў, якія гэта заўсёды робяць, але звычайных сяброў беларускага культурна-асветніцкага гуртка «Прасьветы»!

Як усім вядома, гурткі «Прасветы» наагул ні маюць нічога супольнага з ворагамі Дзяржавы камуністамі і іх кумпанамі грамадзістамі! Працу сваю гурток Лідзкае «Прасьветы» вядзе выключна на полі культурна-асветным у межах дазволенага ўладаю статуту і заўсягды ў адносінах да Дзяржавы быў, як і іншыя нашы гурткі «Прасьветы», лёяльны.

Што гэта так, аб гэтым сьведчыць зьмест нашае газеты «Беларускае Слова», зьезд у Вільні прадстаўнікоў ад усяе Заходняе Беларусі 27 і 28 чэрвеня леташняга году, вострая барацьба з камунізмам і яго правадырамі нашай беларускай Нацыянальнай Рады, адозвы ад імя самай Рады да ўсяго беларускага народу, каб ён ведаў, хто яго ашуквае, зьезд прадстаўнікоў Беларускай Нацыянальнай Рады ў Баранавічах ад Навагрудчыны 8 і 9 лютага гэтага году, які вынес пастанову змагацца з камунізмам і яго прыхвасьнямі грамадоўцамі, і ўся наша папярэдняя праца, якая як я ўжо казаў ідзе ў напрамку барацьбы з камунізмам.

Дык толькі той, хто гэтага яшчэ ня ведае, можа рабіць нам гэтыя сьмешныя і часам глупыя закіды ў працы супроць Дзяржавы...

Напісаў гэта, каб тыя – хто апекуецца намі і сачаць за парадкам у нашым месьце Лідзе – раз на заўсёды ведалі, хто мы такія і з чым мы змагаемся!

Старшыня Лідзкай «Прасьветы»
Кастусь Маёўскі

Адказ лідскага старасты⁴², у якім ён тлумачыць рэдакцыі праваслаўнага часопіса «Беларуская Зарніца» захоп Маламажэйкаўскай царквы.

У рэдакцыю часопісі “Беларуская Зарніца”

Вільня, вул. Летняя, 7.

На падставе артыкула 30 загаду Прэзідэнта Р.П. з дня 10 траўня 1927 г. аб праве друку (Дз. Уст. № 45, паз. 398) прашу спраставаць у найбліжэйшым нумары «Беларускае Зарніцы» артыкул п.т. «Маламажэйкаўская царква», змешчаны ў № 6 з дн. 15.XI.1929 г. гэтае часопісі, а іменна:

1) Маламажэйкаўскае царквы ў Мураванцы каталікі не «захапілі», але яна, як пераробленая з касцёлу знаходзячыся пад кіраўніцтвам дзяржаўнае ўлады, дня 9.X.1928 г. была мною адчынена і аддадзена каталікам, на падставе Міністэрства Вызнаньняў і Асьветы ў паразуменьні з Міністэрствам Працы.

2) Лідкі праваслаўны благачынны – а. Уладзімір Жданаў быў запрошаны мною для прыняцьця маёмасьці (абразоў, судзінаў, кніг і г.д.) паходзячай з часу карыстаньня сьвятыняй праваслаўнымі.

На падставе арт. 33 вышэй азначанага загаду прашу пералажыць вышэйпададзенае на беларускую мову і зьмясьціць у бліжэйшым нумары «Беларускае Зарніцы», прыслаўшы мне экзэмпляр нумару, у якім гэта будзе зьмешчана.

Стараста

(-) Багаткоўскі

⁴¹ Беларускае Слова. № 5 (34). 17 лютага 1926.

⁴² Беларуская зарніца. № 3 (10). 1929. С. 16.

Хроніка арганізацыі гурткоў Беларускай грамады на Лідчыне

У горадзе «Лідзе... 11-га г.г. з'арганізаваўся Лідзкі Гурток Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады»⁴³.

04.06 – у вёсцы Сялец, Ганчарскай гміны⁴⁴.

27.06. – у вёсцы Малыя Князюкоўцы, Лідскай гміны⁴⁵.

27.06. – у вёсцы Квачы, Ліпнішкай гміны⁴⁶.

01.07. – у вёсцы Парэчча, Беліцкай гміны⁴⁷.

18.07. – у вёсцы Пудзіна, Дакудаўскай гміны⁴⁸.

25.07. – у вёсцы Краснае, Беліцкай гміны⁴⁹.

07.08. – у мястэчку Воранава⁵⁰.

08.08. – у вёсцы Ганчары, Ганчарскай гміны⁵¹.

08.08. – у вёсцы Дакудава, Дакудаўскай гміны⁵².

12.08. – у вёсцы Сцічанс, Кіпнішкай гміны⁵³.

14.08. – у вёсцы Місуры, Дакудаўскай гміны⁵⁴.

15.08. – у вёсцы Збляны, Беліцкай гміны⁵⁵.

22.08. – у вёсцы Агароднікі, Ганчарскай гміны⁵⁶.

3 лістапада газета «Народная Справа»⁵⁷ паведаміла пра арганізацыю наступных гурткоў Грамады на Лідчыне:

У вёсцы Залежа Суботніцкай гміны.

У вёсцы Старая-Спуша Дэмбраўскай гміны.

У вёсцы Баяры Беліцкай гміны.

На 1 снежня 1926 г. у Лідскім павеце

дзеянiчала 49 гурткоў Грамады з агульнай колькасцю сяброў 1778 чалавек. На 10 студзеня 1927 г. у Лідскім павеце было ўжо 65 гурткоў Грамады.

*Справаздача з Лідзкага Павятовага з'езду Бел. Сял.-Раб. Грамады 26.IX.1926 г.*⁵⁸

Адчыненне з'езду

З'езд адчыняе ў 11 гадз. Пасол Рак-Міхайлоўскі. У прэзыдыум апрача яго, як старшыні, выбіраюцца паслы Валашын і Мятла і сябры з'езду Чайкоўскі Ігнат, Шымкевіч Кастусь, Салыга Вінцук і Лакцевіч Рыгор.

Старшыня абвешчае парадак дня з'езду.

1) Справаздача паслоў Грамады, 2) Справаздача аб працы на мяйсцох, 3) Упарадкаванне надалей арганізацыйнай працы Грамады ў Лідзкім павеце, 4) Выбары Павятовага Камітэту і 5) Бягучыя справы.

Ад імя Цэнт. Кам. Грамады вітае з'езд пасол Мятла.

Перашкоды

Праз увесь час трывання з'езду сабраныя на вуліцы асаднікі і розныя падазроныя фігуры робяць спробы прарвацца ў салю. Іх не пускаюць з увагі на іх яўна варожыя адносіны да з'езду, – згодна з заклікам Обста ў «Dz. Wil.». Характэрна, што стараста даў дазвол на «публічны сход», хаця арганізатары аб гэтым не прасілі. На заяву, што гэта ня сход, а з'езд, і што будуць дапускацца толькі сябры «Грамады», – стараста адказаў, што арганізатары маюць права і на публічны сход пускаць, каго захочуць. Тым часам у часе з'езду, калі сабраныя на вуліцы буяны ламаліся ў салю, – прадстаўнік старасты і камісар паліцыі дамагаюцца двойчы, каб гэная «публіка» была пушчана на хоры. Старшыня з'езду рашуча адмаўляе ім у гэтым, ды гэтак спроба сарваць з'езд гвалтам не ўдаецца.

Прамовы паслоў

Прамова Рак-Міхайлоўскага. Выбары ў Сойм 1922 г., характарыстыка партый у іх працы на Соймавым груньце, Белар. Пас. Клюб, утварэнне Грамады, яе значэнне, справа беларускай школы. «Няхай жыве беларуская школа!» (Воплескі).

⁵⁸ Народная Справа. № 22. 7 кастрычніка 1926.

⁴³ Народная Справа. № 5. 7 жніўня 1926.

⁴⁴ Народная Справа. № 9. 18 жніўня 1926.

⁴⁵ Беларуска Справа. № 25. 21 ліпеня 1926.

⁴⁶ Беларуска Справа. № 27. 25 ліпеня 1926.

⁴⁷ Беларуска Справа. № 25. 21 ліпеня 1926.

⁴⁸ Беларуска Справа. № 29. 31 ліпеня 1926.

⁴⁹ Народная Справа. № 8. 14 жніўня 1926.

⁵⁰ Народная Справа. № 12. 28 жніўня 1926.

⁵¹ Народная Справа. № 15. 8 верасня 1926.

⁵² Там жа.

⁵³ Народная Справа. № 12. 28 жніўня 1926.

⁵⁴ Народная Справа. № 14. 4 верасня 1926.

⁵⁵ Народная Справа. № 21. 24 верасня 1926.

⁵⁶ Там жа.

⁵⁷ Народная Справа. № 31. 3 лістапада 1926.

Валошын. Справы па інтэрпэляцыях і наглых унёсках: адміністрацыя, паліцыя, аб турмах і вязнях, Міністэрта Справядліваўці, Мініст. Унут. Спраў, справы вайсковыя. У сваёй арганізацыі – Грамада – сіла. (Воплескі).

Пасол Мятла. Справа зямельнае рэформы і справа асадніцтва, падаткі, адбудова, штодзённыя патрэбы селяніна і работніка, самаўрады, за скасаваньне кары сьмерці. (Воплескі).

Справаздачы аб працы Грамады на мясцох

З дакладамі выступаюць: ад Лідскага гуртка Грамады Чайкоўскі Ігнат, ад Беліцкае гм. Зубко Антон, ад Лебедзкае гм. Салыга Вінцук, ад Ганчарскае гм. Дзікевіч Вінцук, ад Ліпнішкае гм. Шымкевіч Кастусь, ад Лідскае гм. Мальцаў Міхал, ад Селецкага гуртка Шэшка, ад Суботніцкае гм. Сьветавастокаў Кастусь. Кожны з дакладчыкаў характарызаваў – як праводзіцца праца і якія ставяцца ўладау перашкоды.

Рак-Міхайлоўскі высвятляў цяжкія пункты арганізацыйнай працы і інфармаваў аб праўных падставах партыйнае працы.

Упарадкаваньне працы Грамады ў Лідзкім павеце надалей

Мятла. Інструктаваньне аб працы надалей, гмінныя камітэты, функцыі павятовага камітэту.

Валошын. Заклік да ўпартае сястэматычнае працы.

Выбары камітэту

У склад Павятовага Лідзкага камітэту выбраны: Чайкоўскі Ігнат, Салыга Вінцук і Шымкевіч Кастусь. Выбраны аднагалосна. Ад імя Павятовага Камітэту, дзякуе зьезду за даверые сябра Камітэту Салыга Вінцук.

Заклучэньне і рэзалюцыя

Канцавую прапанову меў пасол Валошын. (Гучныя воплескі).

На рашучы пратэст з боку прысутнага ўвесь час на зьездзе прадстаўніка Староства – начальніка аддзелу «безпачэньства» Лычкоўкага адмаўляецца паслу Баліну выступіць з прамовай. Балін меўся толькі прывітаць зьезд.

У канцы зьезду аднагалосна прыймаецца гэткае рэзалюцыя:

Лідзкі Павятовы Зьезд Бел. Сял.-Раб. Грамады, сабраны ў Лідзе 26.IX.1926 г. у лічбе 148 асоб, пастанавіў:

1) Справаздачу паслоў Рак-Міхайлоўскага, Валошына і Мятлы аб працы Соймавага Клюб Грамады і Цэнтральнага Камітэту зацьвердзіць, лічучы, што гэтая работа, абапёртая на цесным саюзе сялян і работнікаў, правільная і вядзецца на карысьць нашага працоўнага народу згодна з яго сацыяльнымі і нацыянальнымі інтарэсамі.

2) Прызнаючы, што б. урад «маральнае наравы» зьяўляецца выразна ўрадам абшарнікаў і капіталістаў, што ён праводзіў, як і папярэднія буржуазныя ўрады Польшчы, палітыку дэнацыяналізацыі, – зьезд перакананы, што толькі запраўдны Сялян.-Работ. Урад шчыра захоча і зможа паправіць долю працоўнага народу ды прыгнечаным нацыянальнасьцям даць поўную свабоду самаазначэньня.

3) Зьезд лічыць правільнай лінію Соймавага Клюб Грамады і ўсяе Грамады ў яе барацьбе з усімі згодніцкімі партыямі як польскімі, так і беларускімі.

Прытым зьезд пастанаўляе, што Грамада і далей будзе весьці стойка барацьбу:

4) За зямлю для сялян бяз выкупу і за скасаваньне асадніцтва.

5) За 8-мі гадзінны рабочы дзень і за ўтрыманьне ўсіх здабыч работніцкае клясы.

6) За ўсе штодзённыя патрэбы селяніна і работніка.

7) За тое, каб падаткі былі пераложаны з плячоў працоўных на плечы маючых клясаў, каб былі ўзысканы 740 мільёнаў золтых маёнткавага падатку, не заплачанага дагэтуль абшарнікамі і фабрыкантамі, за тое, каб быў уведзены падатак ад гаспадаркі адзін на ўвесь год, з разлажэньнем на раты, а з беззямельных і малазямельных каб былі зьняты ўсякія падаткі.

8) За школу на скарбовы кошт для кожнае нацыянальнасьці ў яе роднай мове, беларусам – беларускую.

9) За зьменшаньне коштаў на

ўтрыманьне войска, за скарочаньне часу службы.

10) За тое, каб паменшыць лічбу ўрадоўцаў і каб паменшыць паліцыю ды строга пакараць вінных чыноўнікаў, шпікаў, паліцыянтаў і нясправядлівых судзьдзяў.

11) За тое, каб самаўрады гмінныя і павятовыя не назначаліся староствамі, як дагэтуль, а выбіраліся-б народам.

12) Каб была дадзена народу помач на адбудову.

13) З скасаваньне кары сьмерці, за скасаваньне палявых (даразных) судоў, за вызваленьне з турмаў усіх палітычных вязьняў.

Рэзалюцыя праймаецца аднагалосна. Зьезд заканчваецца а 4½ гадзіне дружным сьпевам Беларускай Марсэльезы. Чутны воклікі: «Няхай жыве Грамада!», «Няхай жыве Сял.-Раб. Урад!», «Няхай жыве саюз сялян і работнікаў!», «Няхай жывуць паслы Грамады!».

Спіс неадкладнай дапамогі, выплачанай праваслаўным духоўным Лідскага павета за сакавік і красавік 1926 г.¹

Прозвішча, імя святара	Пасада	Прыход	Сума (у золотых)
Кудасаў Уладзімір	Благачынны	Голдаўскі	80
Валкоўскі Мікалай	Настаяцель	Збянскі	65
Шчэрбіцкі Юзаф	Настаяцель	Жыжмянскі	65
Аляхновіч Ян	Настаяцель	Дакудаўскі	65
Коршун Рыгор	Настаяцель	Радзівонішскі	65
Яцкевіч Ян	Настаяцель	Табольскі (Беліцкі)	65
Бяляеў Аляксандр	Настаяцель	Баброўскі	65
Малевіч Дзмітрый	Настаяцель	Ганчарскі	65
Кірык Уладзімір	Настаяцель	Лідскі	65
Шыкаловіч Сымон	Настаяцель	Лябёдскі	65
Флораў Уладзімір	Благачынны	Ракавіцкі	80
Загорскі Антон	Настаяцель	Глыбоцкі	65
Мышкоўскі Базыль	Настаяцель	Дзембраўскі	65
Жэброўскі Барыс	Настаяцель	Дзікускі	65
Галянкевіч Мікалай	Настаяцель	Арлянскі	65
Ліхнякевіч Ян	Настаяцель	Астрынскі	65
Лебедзеў Мікалай	Вікары	Астрынскі	40
Шчастны Юстын	Настаяцель	Пакроўскі (Сабакінскі)	65
Ленько Кірыл	Настаяцель	Турэйскі	65
Драздоў Рыгор	Настаяцель	Шчучынскі	65

¹Загідулін А. М. Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна, 2010. С. 162.

Спіс прадпрыемстваў у 1929 г.⁵⁹

Горад Ліда, сядзіба двух міравых судаў і аддзяленне Віленскага акруговага суда. 13 401 жыхар. Чыгуначныя лініі: Баранавічы – Вільня і Маладзечна – Масты.

Дзяржаўныя ўлады і ўстановы ды самакіраванне: староства, павятовая паліцыя і камісарыят паліцыі, скарбовая падаткавая ўправа, скарбовая ўправа акцызаў і манаполіі, скарбовая каса, дзяржаўная дарожная ўправа, рэгіянальны інспектар працы, павятовая земская ўправа, павятовы надаўчы камітэт, школьны інспектар, магістрат, павятовы аддзел.

Касцёлы і школы: 2 касцёлы, 1 царква, 1 сінагога, 3 гімназіі, рамесная школа.

Установы: павятовы шпіталь, яўрэйскі шпіталь, павятовая каса хворых, 2 прытулкі для старых, электроўня.

Звязы і таварыствы: Звяз купцоў, Таварыства польскіх купцоў, аддзел Цэнтральнай управы рамеснікаў у Варшаве, Звяз вайсковых асаднікаў, Акруговае сельскагаспадарчае таварыства, аддзел Звязу красавых землеўладальнікаў.

Прафсаюзы: работнікаў драўлянай прамысловасці, работнікаў харчовай прамысловасці, сельскіх работнікаў, некваліфікаваных работнікаў, чыгуначнікаў, работнікаў тытунёвай прамысловасці, работнікаў цырульніяў і фармацэўтаў.

Рынак па панядзелках.

Стараста – Генрык Багаткоўскі.

Бургамістр – Рудольф Бергман.

Гарадская рэзня, дырэктар – др. Роберт Рэнэрт.

Добраахвотная пажарная каманда – М. Дварэцкі.

Лекары:

вул. Сувальская – др. Бегэн Тэадор, др. Брамс Агушэвіч Рэйзла, др. Бучынскі Мар'ян, др. Галембіеўскі Вольф, др. Казубоўскі Стэфан, др. Рэнэрт Роберт, др. Рахм, др. Елец Юзаф, Кантар Рахес;

вул. Паліцэйская – Гарневіч Гіпаліт, др. Каплан Шлёма;

вул. 3-га Мая – др. Ласота, др. Візгірд Станіслаў;

вул. Сядлецкая – др. Меер М.;

вул. Шаптыцкага – др. Сапоцка Рамуальд.

Лекары-дантысты:

вул. Сувальская – Драбкін, Стукатар М, Гарноўскі, Турэцкая, Бор-Хвіліская, Падварыская Е., Пупко Р., Радунская Р., Стукатар М.;

вул. Крывая – Данішэўская, Стукатар А., Гутовіч Б., Гутовіч Р.;

вул. Міцкевіча – Крайновіч М.;

вул. 3-га Мая – Рабіновіч Ф.;

вул. Замкавая – Вісмант М., Зільберман П., Турэцкая П.

Лекары-ветэрынары:

вул. Сувальская – Бергман Юзаф, Рэнэрт Роберт;

вул. Пілсудскага – Пучкоўскі.

Адвакаты:

Баярчык Баляслаў, Хагемаер Клеменс, Радзевіч Франц, Рымкевіч К., Агушэвіч Міхал.

Натарыусы:

вул. Сувальская – Пякарскі Генрык, Зайнчкоўскі Ян.

Каморнікі:

вул. Сувальская – Груздзь Вінцэнт.

Акушэркі:

вул. Мацкевіча – Аркінава С.;

вул. 3-га Мая – Івашкевіч, Меяровіч Л., Нікалаеня Яўгенія, Стоцкая.

Гжымайла В., Любінская-Шпілкоўская Г.

Аптэчныя склады:

Рынак – Баран Я.;

вул. Сувальская – Лаўдо М., Нахімоўскі С.;

вул. Крывая – Шуф А.

Аптэкі:

вул. Крывая – Аптэка Сойміковая, Левінсон і Зеліковіч;

вул. Сувальская – Стукатар Баця.

Банкі:

Банк для гандлю і прамысловасці ў Варшаве, аддзел у Лідзе, вул. Сувальская.

Купецкі кааператыўны банк, Сувальская, 51.

Народны кааператыўны банк, Сувальская, 13.

Віленскі прыватны гандлёвы банк, аддзел у Лідзе, вул. Сувальская, 66.

Яўрэйскі народны банк.

⁵⁹ Księga Adresowa Handlowa. Warszawa-Bydgoszcz. 1929. S. 1031-1033.

- Бялізна:
майстэрня – Лагута Р.
- Бляхары:
Бархар Д., Гіршовіч О., Глаштэйн М.,
Гуцялевіч Ш., Гутовіч М., Калмановіч М. І.,
Каўфман А.
- Тканіны:
Гілмоўскі І., Слонімчык Х.
- Бровары:
вул. Сувальская – Папірмайстр, Сукць Е.,
Пупко М.
- Будаўнічыя матэрыялы:
вул. Сувальская – Палячак Е.
- Будаўнічыя кампаніі:
вул. Камерцыйная – Маслянка Е.;
вул. Садовая – Мяснік Ю.;
вул. Крывая – «Метал»;
вул. Сувальская – Пупко Ш.;
вул. 3-га Мая – Рабіновіч П.
- Майстры-будаўнікі:
вул. маёра Мацкевіча – Будзін А., Мю-
лер А.
- Гандаль быдлам:
вул. Сувальская – Кашчанскі, Наркунскі.
- Цагельні:
«Цэгла» – уладальнік Віленчык М., Лош М.,
Цыпялевіч і Куле.
- Цэментныя вырабы:
вул. Сувальская – фабрыка Разенштэйна;
вул. Дварцовая – Грабліс С.;
вул. Крывая – Мюлер А.
- Цыроўні:
Рэпнік М.
- Гуртоўня цукру:
Рынак – «Цукар», уладальнікі Швацбрам Н.,
Гардон А., Падворскія і Дабкоўскі.
- Фабрыка цукерак:
Рынак – Рабіновіч Р.
- Цукерні:
вул. Крывая – Гойда Г.,
Канопка М., Пупко М., Салінкевіч М.
- «Амерыка» – Цукерніка.
- Шапкі:
вул. Сувальская – Бядзоўскі Б., Бядзоўскі М.
Бядзоўскі Т., Гавенскі А.;
вул. Мацкевіча – Левін Л., Рудамінер Х.;
вул. Садовая – Вісмонцкі І.
- Страхары:
вул. Сувальская – Гяршовіч О.;
вул. Дварцовая – Грабліс С.
- Дрожджы:
- Рынак – Клепач Б., Цыгелінская,
Лютовіч;
вул. Сувальская – Камянецкая.
- Друкарні:
вул. Сувальская – Каплінскі Ю.,
Зяльдовіч.
- Дрот і цвікі, фабрыкі:
вул. Фабрычная – «Дротіндустрья»,
уладальнікі Гурш Б., Чарток, Савіцкі С.,
Пупко М.
- Дрэва:
вул. Сувальская – Гурвіч Е.;
вул. Мацкевіча – Радунскі;
Бярковіч М.
- Экспедыцыйнае бюро:
вул. Крывая – Горфунг Л. і Падземскі Г.;
вул. 3-га Мая – Пупко Х.
- Экспедытары:
Сувальская – Падземскі г.
- Электроўня:
вул. Сувальская – Цыдзяровіч А. ды С. і
Сандлер Л.
- Чыгуначная станцыя.
- Фарбы:
вул. Крывая – Каган І.;
Рынак – Мяснік Ю.
- Шалюбскі І.
- Фельчары:
вул. 17-га Красавіка – Лахоцкі П.;
вул. Сувальская – Пупко Ш., Зарцын З., Жы-
ленс У., Стукатар.
- Фатаграфія:
Сувальская – Барышанскі, Мюлер,
Глаўберман А.
- Цырульні:
вул. 3-га Мая – Антановіч, Пупко Ю. і
Школьнік Ю.
- Чыгуначны вакзал – Гаеўскі, Альшэўскі В.
вул. Сувальская – Волькін г., Ваўпянскі.
- Галантарэя:
вул. Сувальская – Бядзоўскі М.,
Беньяміновіч Д., Брэм А., Гам Л.,
Цыгялінская Л., сёстры Цыгялінскія,
Фукс Д., Гілдзін Т., Голдман А., Каган,
Камянецкая, Маркус Ю., Падольскі Б., Рэзніцкі Ю.,
Сапожнікаў Е., Станецкая Л., Шламовіч Ш.,
Шпрыгель Ф., Вісманцкі О., Заблунскі О.;
вул. Паліцэйская – Берман А., Ражан-
ская Н.;
Рынак – Баярскі г., Брэм Б., Зільберман М.,
Руднік П.;

вул. 3-га Мая – Брэм Х., Грыншпан, Плотнік П., Татарскі А.;
 вул. Крывая – Гурнофельскі Б.
 Ганчары:
 вул. Пяскі – Апельштэйн Ю.;
 вул. Сувальская – Рабіновіч Ю.
 Землямеры:
 вул. Сувальская – Рашкоўскі М.;
 вул. Вызвалення – Ненартовіч.
 Вышыванне:
 вул. Сувальская – Брэм.
 Чайныя:
 вул. Школьная – Гродзенчык Г.;
 вул. Замкавая – Кангрэгацыі Закона;
 вул. Сувальская – Левін Б., Рэцкі Ю.
 Шмігера К., Разенштэйн Б.;
 вул. Вызвалення – Пуйдак М.;
 Зарэчча – Вайн Б.;
 вул. Дварцовая – Ярмантовіч З.
 Гатэлі:
 Гатэль «Дагмара», вул. Мацкевіча; гатэль «Італія», вул. Мацкевіча; гатэль «Пецябургскі», вул. 3-га Мая; гатэль «Польскі», вул. Дварцовая; гатэль «Сувальскі», вул. 3-га Мая; гатэль «Варшава», уласнік Быхвіт І., вул. 3-га Мая; гатэль «Венецыя», вул. Мацкевіча; «Гранд Гатэль», вул. Сувальская; гатэль уласніка Ландо Б., вул. Сувальская.
 Электратэхнічныя работы:
 вул. Замкавая – Марцінкевіч, вул. Сувальская – Палячак М.
 Пераплётчыкі:
 Кабецкі, вул. Сувальская – Ратнер П., Турэцкая.
 Рэстараны:
 вул. Сувальская – «Кола полек», вул. Крывая – Рудніцкая А.
 Ювеліры:
 вул. Сувальская – Баярскі Ю., Крашынскі М.
 Кафлярні, фабрыкі:
 вул. Легіяновая – Цэпялевіч;
 вул. Вызвалення – Рыбацкі.
 Шаўцы:
 Рынак – Бярловіч М. Л., Цыгельніцкі І., Ляйбовіч Ш., Спакойны М.;
 вул. Крывая – Далінскі Н.
 Каменяломня:
 вул. Сувальская – Розенштэйн.
 Абменны пункт валюты:

вул. Сувальская – Рачынская М.
 Касы ашчадна-пазыковыя:
 Пазыковая каса Павятовага аддзела.
 Фабрыка салодкіх напояў:
 вул. Крывая – Яблонскі Л.
 Дамскія капялюшы:
 вул. Сувальская – Баярская Г., Юрканская Е., Каган Р.;
 вул. Паліцэйская – Рубін М.
 Кавярні:
 вул. Сувальская – «Амерыка», уладальнік Будун Б.; Цукернік Ю.;
 вул. Крывая – Барачынская З., Масткова В.;
 Казармы – Каўрыцкая В.;
 Зарэчча – Вайнштэйн С.
 Лазні:
 вул. Крывая – Будзін, Волах Е.
 Кінатэатры:
 вул. Сувальская – «Эдысан», уласнікі Алькеніцкі М., Мяснік А. і Левін Ю.;
 «Нірвана», уласнік Длускі Ф.
 Каланіяльныя тавары:
 вул. Крывая – Бярковіч Б.;
 вул. Сувальская – Бярковіч С., Дабкоўская С., Глушанін П., Слонімскі Б., Слуцкі-Далінка, Віняцкі С., Валынская Ф. Цвайфус Л., Галштэйн Н.;
 вул. Крывая – Калмановіч Ч. і Рубін Ю., Дубчанскі Ю. і Шнэдар Л., браты Калмановічы, Кравец М.;
 Рынак – Дубчанскі, Кавальская Р., Маўшовіч Ю., Тэненбаўм Л.;
 вул. 3-га Мая – браты Падварыскія і Дубчанскі Ю., Шмуйловіч Ю.;
 вул. Лідская – Пупко Л.
 Колавы майстар:
 вул. Замкавая – Пітлук Х.
 Камінары:
 вул. Гандлёвая – Собаль.
 Продаж дамоў:
 вул. Чырвоная – Шпількоўскі Ю. і М.
 Гандаль коньмі:
 вул. Лідская – Асташынскі.
 Кааператывы:
 «Адзінства», кааператыўнае спажывецкае таварыства;
 Краёвы спажывецкі кааператыў чыгуначнікаў;
 «Асада», сельскагаспадарча-гандлёвы кааператыў, вуліцы Сувальская і Пяскі;

Польскі кааператыўны спажывецкі звяз,
вул. 3-га Мая, Рынак;
«Праца», спажывецкі кааператыў, вуліцы
3-га Мая, Сувальская, Замкавая.
«Рольнік», спажывецкі кааператыў, Рынак,
вул. Сувальская.
Кравецкі кааператыў, вуліца Чырвоная.
Кааператыўнае спажывецкае таварыства
77-га палка пяхоты, казармы імя генерала
Рыдз-Сміглага.
Кацельшчыкі:
вул. Чырвоная – Катлярскі Ф.;
вул. Крывая – Катлярскі Л., Катлярскі М.
Кавалі:
вул. Замкавая – Чарнаўскі К.;
вул. Вызвалення – Гарбач В.,
Кантаровіч Х.;
вул. Крывая – Гяршовіч І.;
Закасанка – Іваноўскі М.;
вул. Дварцовая – Язерскі Ю.;
вул. Сувальская – Язерскі, Новапрудскі М.,
Новапрудскі;
вул. Пяскі – Каплан Л., Мацуловіч;
вул. 3-га Мая – Палячак Ю.;
вул. Школьная – Шмідт Ц., Шмідт Л.,
Шмідт Р.;
вул. Крупаўская – Вольман І.
Швачкі:
вул. Садовая – Даліняка Л. і Капаловіч Ш.;
вул. Мацкевіча – Маеўская З., Пупко З.;
вул. 3-га Мая – Собаль Х.;
вул. Паліцэйская – Цагяльніцкая;
вул. Школьная – Крашунская.
Краўцы:
вул. Паліцэйская – Бярковіч, Цыгялінскі
Е.;
вул. Чырвоная – Цыгялінскі Ю., Шнейдар
М.;
вул. Школьная – Баярскі Ю. і Свядай Б.;
вул. Крывая – Баярскі В., Тэпер Л.;
вул. Сувальская – Фурман Б., Фурман Х.,
Ёхес Е., Левін, Музыканцкая Р., Рудніцкі.
Б.;
вул. Садовая – Гавенскі З.;
вул. Вызвалення – Яневіч ст., Жук Ю.;
вул. Камерцыйная – Ярмоўскі Ю.,
Калмановіч Р., Кушалевіч Х.;
вул. Гандлёвая – Калмановіч Л.;
вул. Шкляная – Каплан І., Крачынскі Н.,
Ламберт Е.;
вул. Замкавая – Маеўскі, Мікуліцкі Ф.;

вул. 3-га Мая – Орланд З., Рафал Ю., Ся-
мак Ю., Вайран Е.;
вул. Мацкевіча – Шпрынгель Н.;
вул. Легіяноўная – Жук Ю.;
Слабодка – Бурак К.;
вул. Пяскі – Шынкевіч Ю.
Кніжная крама:
вул. Сувальская – Вайсковая кнігарня,
уласнік Пугачэўскі В.; Шкоп Ю.; Мацецкі;
вул. Мацкевіча – Рашкоўскі Ю.;
вул. 3-га Мая – Дварэцкі Б.
Кухоннае начынне:
Рынак – Баярскі Г.;
вул. Сувальская – Камянецкая Е., Камя-
нецкая Ф.
Кушняхы:
вул. Сувальская – Чорны.
Лес:
вул. Сувальская – Гурвіч Е., Каплінскі І. і
С-ка;
вул. Мацкевіча – Каплан М. і С-ка.
Лён:
вул. 3-га Мая – Голдберг Ю.
Мастакі:
вул. Садовая – Мяснік А., Мяснік Ю.
Мануфактура:
Рынак – Бярковіч, Карабельнік Г., Корань О.,
Крашынская Х., Слуцкі Д., Гардон І. і Лан-
да Е., Ялін Б., Кагановіч Ю., Кановіч О.,
Карпялоўскі М.;
вул. Сувальская – Цыгялінскі І., Ковенскі Б.,
Кравец М., Левін Н. і Е., Маўчацкая,
Радзівонскі Б., Шубіч Д. і Камянецкая Р.,
Вінер А., Вінер Ю., Зубкоўскі С., Гурвіч Р.,
Івенскі Ю.;
вул. Крывая – Шналер Б.;
вул. Чырвоная – Гілмоўскі Ю.
Швейныя машыны:
«Прагрэс» – уладальнік Голдвасер З., вуліца
Сувальская, 6;
вул. Сувальская – «Sunger Sewing Machine
Сотр.», аддзел;
вул. 3-га Мая – Голдвасер Н. і Ражанскі Ю.
Мука:
вул. Сувальская – Горфунг і
Краснасельскі;
вул. Крывая – Загер Н., Ландо А., Барковіч М.,
Камянецкі А.;
Рынак – Калека М., Кравецкі А., Гірфунк Д.
і сыны, Шварцбум Н. і Гардон А.;
вул. Чырвоная – Ківяловіч Е.;

- вул. Паліцэйская – Палячак С. і
 Маўшовіч Ю.;
 вул. 3-га Мая – Пупко Г. і М.
 Мэбля:
 вул. Сувальская – Дубінскі С.;
 вул. 3-га Мая – Маўшовіч А.;
 вул. Садовая – Рубіновіч Б.
 Механікі:
 вул. Сувальская – Баркоўскі М., Масьянка Е.;
 вул. Садовая – Голдвасер Н.;
 вул. Камерцыйная – Сягла ст.
 Мёдаварня:
 вул. Крывая – фабрыка Ілютовіча Е.
 Млячарня:
 вул. Сувальская – Рыбак І.;
 Рынак – Ілютовіч Д., Канопка Шл., Пёнтак Л.
 Млыны:
 «Аўтамат», уладальнікі Штэйнберг, Беін;
 вул. Сувальская – Пупко М., Зяльдовіч;
 «Таханова», уладальнік Віленскі,
 вул. Крупаўская;
 вул. Пастаўская – Зяльдовіч.
 Муляры:
 Герасямюк М.
 Музыкальныя інструменты:
 вул. 3-га Мая – Голдвасер.
 Выраб мыла:
 вул. Лідская – Давідовіч Х.;
 вул. Садовая – Ілютовіч А.;
 вул. Пяскі – Ландо Т.;
 вул. Сувальская – Пупко Ю.
 Бензін:
 «Мазут», вул. Дварцовая.
 Вырабы з нафты:
 вул. Дварцовая – Цыдзяровіч І.; Ківяловіч Е.,
 Пупко Г., Горфінг Д.
 Абутак:
 Рынак – Бурштын Ю., Пупко А.;
 вул. Сувальская – Цыгялінскі Ш.,
 Есялевіч М., Пупко Б., Пупко М., Шварц С.,
 Закс А.;
 вул. Крывая – Леў Г., Левін О.;
 вул. Чырвоная – Офман Р.
 Гандаль вырабаў для сада:
 вул. Сядлецкая – Ляскоўскі Ю.;
 вул. 3-га Мая – Рыбацкі Ш.
 Алейні:
 «Шэман», уласнік Шаптыцкі Ю., вул. Су-
 вальская.
- Оптыка:
 вул. Сувальская – Арлоўскі Р.
 Гародніна:
 вул. Сувальская – Яфуні В., Заблудаўскі Г.
 Сушыльні:
 вул. Крывая – Шплікоўская Д., Падвары-
 ская.
 Гандаль хлебам:
 вул. Школьная – Кулікоўскі Б.
 вул. Турэцкая – Шчытніцкі І.
 Пякарні:
 вул. Лідская – Абрамовіч Х., Баранчык Ш.;
 вул. Гандлёвая – Баярскі І., Гойда,
 Гульнік Д.;
 вул. 3-га Мая – Будзін Б., Разенштэйн М.,
 Рыбацкі Х.;
 вул. Сувальская – Цукернік Ю., Гіршовіч Д.,
 Салінкевіч М.;
 вул. Камерцыйная – Далянскі Х.;
 вул. Чырвоная – Яцох К.;
 вул. Садовая – Юндзельсон Ю.;
 вул. Завальная – Канопка М.;
 вул. Школьная – Кулікоўскі Б., Аржахоўскі
 З.;
 вул. Крывая – Пупко;
 вул. Турэцкая – Шапіра І.;
 вул. Замкавая – Шапіра Л., Шмуйловіч Д.,
 Шмуйловіч Е.;
 вул. Вызвалення – Шмуйловіч Ф.,
 Шмуйловіч М., Фамаідскі К. і Пуйдак А.
 Канцылярскія тавары:
 вул. 3-га Мая – Дварэцкі Б., Лур'е С.;
 вул. Сувальская – браты Граеўскія,
 Матэцкі С., Слюцкі М. і Далінка Ш.
 Піўныя:
 вул. Сувальская – Бераль Г., Гіршовіч Л.,
 Калмановіч М., Манская Ф., Марцэвіч Ю.,
 Пеляк М.;
 вул. Пяскі – Баярская Ф., Навапрудскі Л.;
 вул. Замкавая – Баярская Т., Манскі І.,
 Манскі П., Туркін С.;
 вул. Сядлецкая – Дземяшкевіч І.;
 вул. Вызвалення – Руднік Ю., Рымчыцкая Г.,
 Собаль, Вайнштэйн С., Ляйбовіч Ю.;
 вул. Палеская – Воўк Ю.;
 вул. Камерцыйная – Жырмунскі Г.;
 вул. 3-га Мая – Беліцкая Л., Муцкі Ф.;
 вул. Пілсудскага – Грыгор'еў А.;
 вул. Крывая – Гутовіч Х.;
 вул. Гандлёвая – Калмановіч Т.;
 Слабодка – Мурын ст., Лавыш А.

Бюро перакладаў:
 вул. Сувальская – Дзярках Ю., Галомб М., Рупер А., Славін С.
 Прадзільня:
 вул. Сувальская – Жыжамскія Г., Ю. і Левін Ю.
 Ремонтная майстэрня:
 вул. Сувальская – Блох Б.
 Рэстараны:
 вул. Сувальская – Чапля Ю.;
 вул. 3-га Мая – Галавач В., Савіцкі С.;
 Рынак – Корвін-Пятроўскі Ю., Вяцкевіч М.;
 вул. Садовая – Пеляк, Рудніцкая А.;
 «Брыстоль», уласнікі браты Вінаградавы, Сувальская, 15.
 Вырабы сельскай гаспадаркі:
 вул. Сувальская – Чацвяртынскі Людв.
 Прылады для сельскай гаспадаркі:
 Чацвяртынскі Людв., Лідскі сельскагаспадарчы сіндыкат, вул. Сувальская, 40;
 Кааператыў «Рольнік», вул. Сувальская, 26;
 Штэйнерберг З., Ланд і Арончык, вул. Сувальская.
 Розныя тавары:
 Акруговы звяз сельскагаспадарчых гурткоў, вул. Сувальская.
 Рымары:
 вул. 3-га Мая – Цымырынскі Г.;
 вул. Садовая – Шмідт.
 Разьбяры:
 вул. Сувальская – Разенштэйн.
 Рэзчыкі быдла:
 Рынак – Беліцкі Ш., Ілютовіч Ю., Каменскі С., Кашчанскі І., Шмільгін Ю.;
 вул. Замкавая – Міклашэўскі М.;
 вул. Крывая – Радзевіч А.;
 вул. Лідская – Рудзецкі А., Тамашэўскі М.;
 вул. Мацкевіча – Вярсацкі А.;
 вул. Казармавая – Тамашэўскі М.;
 вул. Школьная – Каль К.;
 вул. Гандлёвая – Ківялевіч М., Вінкоўскі Н.
 Выраб сітаў:
 вул. Сувальская – Бляха М.;
 вул. Школьная – Цясляк А.;
 вул. 3-га Мая – Кукелка Р.
 Скуры:
 Рынак – Бярловіч М., Цыгялінскі І., Івенская Р., Калмановіч А., Кепнік Б.,

Кушалевіч Л., Ляйбовіч Г., Ляліковіч Л., Лявітовіч П., Ліпнік А., Любчанскі А., Маўшовіч А., Навапрудскі Н., Сікурць Л.;
 вул. Садовая – Дзеравянскі, Разенберг, Зеліковіч;
 Выган – Леў Е.;
 вул. Крывая – Аржахоўскі Н.;
 вул. Завальная – Калмановіч Д.
 Змазкі:
 вул. 3-га Мая – Леў Е., Зільберман.
 Сода:
 вул. Лідская – Пупко Б.
 Алкагольныя напоі:
 вул. Сувальская – Баркоўскі М., Рачынская, Вінаградаў С.;
 Рынак – Сегень, Русецкая Р., Залеская Е.
 Спажывецкія тавары:
 Рынак – Абрамовіч Б., Абрамовіч Л., Абрамовіч М., Файншрайберг Ф., Горфуг Д. і сыны, Ілютовіч Ш., Калмановіч М., Канопка Е. і Радзівонскі Ю., Палячак З., Пупко І., Пупко К., Разенштэйн М., Саперштэйн С., Сападніцкі І., Сераброўскі Х., Цыгялінская Т., Дзегушчынская С., Дагуцкая С., Катлярскі Б., Левін Б., Стралецкі С.;
 вул. Сувальская – Бераль Г., Бярковіч П., Далінка С., Эпштэйн М., Гіршовіч, Голуб Х., Гродзенчык А., Кацэнеленбоген Ю., Каплан Ю., Ківяловіч, Левін І., Пупко М., Рэйсер Мошак, Віняцкі С., Цыгялінская С., Шляпачнік І.;
 вул. Пілсудскага – Арлюк Р., Дэк Ф.;
 вул. Пяскі – Абрамовіч Ю.;
 вул. Крывая – Байкальскі Ю., Бор Х., Дубчанскі Ю., Гойда, Набульскі Х., Сапожнікаў М., Тэмяльсон Р., Пластоўская, Троцкая П., Бродач М., Будзін І., Кушалевіч Б., Шпілкоўскі М.;
 вул. Лідская – Баран Ш.;
 вул. Вызвалення – Баранчык, Баярская, Фукс М., Дварчанская, Гельман М., Баярская Д., Булей Ю., Фурайтар Х.;
 Ферма – Беньямовіч М.;
 вул. 3-га Мая – Бярковіч Р., Бялецкая, Далінка Ю., Дубчанскі Б., Івянецкі Б., Маўшовіч Р., Маўшовіч М., Палячак Б., Поляк Г., Руднер А., Рыбацкая Р., Святы Д., Брэм Х., Хруль А., Марціняк С., Муцкая Ю., Шахмовіч Е.;
 вул. Замкавая – Баярскі М., Кац Е., Рубіновіч Ц., Рубіновіч М., Сабалеўскі В.;

вул. Гандлёвая – Эйгель Н.;
 Слабодка – Гойда Ю., Камянецкі Г.,
 Апілка М., Папроцкая М., Палячак Б., По-
 ляк Б., Мазевіч А.;
 Зарэчча – Кантаровіч Г.;
 вул. Чырвоная – Ківяловіч Е.;
 вул. Палеская – Лавыш;
 Вісманты – Лохач, Палячак С.,
 Рубінштэйн Ш., Залеўскі В., Давідовіч Е.;
 вул. Казармавая – Нахмановіч Б., Насовіч
 А.;
 вул. Шкляная – Калмановіч Ю.
 Сталярныя майстэрні:
 вул. Лідская – Файнштэйн Г.;
 вул. Сувальская – Левін І.;
 вул. Гарнянская – Міхальскі Ю.;
 вул. Садовая – Сакалоўскі А.
 Сталяры:
 вул. 3-га Мая – Ізяліцкі А., Файнштэйн, Сця-
 кольшчык Х.
 Будова студняў:
 вул. Мацкевіча – Катлярскі;
 вул. Паліцэйская – Шульман І.
 Шавецкія прылады:
 вул. Крывая – Рубіновіч Т., Рудзіцкая С.,
 Левін О.
 Шаўцы:
 вул. Школьная – Цыгялінскі, Калмановіч
 Л.;
 вул. Гандлёвая – Далінскі Ю., Эйшыцкі Х.,
 Грыншпан А., Аржахоўскі Б., Галубовіч, Ка-
 нопка, Малчацкі М.;
 Рынак – Ілютовіч Ю., Каплан Ш.;
 вул. Лідская – Трахімовіч Ю., Шусцер П.;
 вул. Сувальская – Троцкі Б., Чыжэмскі М.;
 вул. Замкавая – Вайнштэйн Ш. і
 Рабіновіч Ю.;
 вул. 3-га Мая – Шусцер Б.;
 вул. Вызвалення – Тамашэвіч К.
 Шкло і фарфор:
 Рынак – Бергер А.;
 вул. Сувальская – Флак А., Камянецкая Е.,
 Камянецкая Ф.
 Аконнае шкло:
 вул. Сувальская – Ілютовіч Ш.;
 вул. Палеская – Косава.
 Школа крою:
 вул. 3-га Мая – Шымановіч М.
 Анучнікі:
 вул. Пяскі – Нахімовіч Г. і Бігнас.
 Выраб шылдаў:

вул. Сувальская – Сегал І.
 Селядцы:
 вул. Крывая – Абрамовіч Л.;
 «Драм», вул. Крывая.
 Слесары:
 вул. Сядлецкая – Антановіч, Калман Б,
 Яраслаўская, Міхальскі А.;
 вул. Замкавая – Непрахоўскі Г., Пупко Б.,
 Шульман.
 Тартакі:
 вул. Легіяновая – Гурвіч Е., Кронік Л.;
 вул. Пястоўская – Мельнік Б.;
 Сувальская, 56 – Папірмайстар;
 Фалькоўскага – Палячак Ю.
 Тэхнік-дантыст:
 вул. Сувальская – Ілютовіч.
 Тэхнічныя артыкулы:
 вул. Сувальская – Палячак М.
 Тэлеграфныя слупы:
 Ківовіч і Зелікоўскі Л.
 Выраб шкіпідару:
 «Дэстылят», уласнікі браты Шпількоўскія
 і Каплінскі І., вул. Фабрычная.
 Тытунь:
 вул. Крывая – Рахманскі А. і Янушайціс В.
 Кааператыўны звяз.
 Страховы агент:
 вул. Сувальская – Рыпер А.
 Гатовая вопратка:
 вул. Сувальская – Баярскі С. і Школьнік М.,
 Гельфер І., Ламборт Г., Леў А., Маеўскі І.,
 Пупко Х., Савіцкі І. і Левін Т.;
 Рынак – Ілютовіч З., Маровіч К.,
 Шалюбскі А.;
 вул. Чырвоная – Сахін М.
 Вапна:
 Рынак – Пупко Ш.;
 вул. 3-га Мая – Рубіновіч П.
 Вата:
 Рынак – Пупко І.;
 вул. Чырвоная – Гілмоўскі І.
 Вяндліны:
 вул. Сувальская – Паплаўскі Ч., Радзевіч А.,
 Варсоцкі А.;
 вул. 3-га Мая – Рудзецкі А.;
 Рынак – Тубялевіч Д., Тубялевіч Ю.;
 вул. Мацкевіча – Місюра А.
 Віны:
 вул. Мацкевіча – Гутовіч Е.
 Мінеральная вада:

вул. Сувальская – Катлярскі Л. і Големполь Х.

Лямец:

вул. Вызвалення – Левін М.

Воск:

вул. Сувальская – Дзеравянскі З.

Вытворчасць гарэлак і лікёраў:

вул. Сувальская – Левінсон Н., браты Вінаградавы;

вул. Крупаўская – Садоўнік Ю.

Тракціры:

вул. Сувальская – Гродзенчык А.;

вул. 3-га Мая – Ляхоўскі Б.;

вул. Садовая – Вайнштэйн Ю.

Збожжа:

вул. Паліцэйская – Пупко А.;

вул. Крывая – Саламянскі Г.;

вул. Школьная – Троцкі С.

Рамонт гадзіннікаў:

вул. Сувальская – Арановіч А., Баярскі Ю., Баярскі Ф., Калмановіч Л., Крашынскі М., Пупко Г.;

вул. Крывая – Бердаўскі Г.;

вул. 3-га Мая – Калмановіч З.

Жалеза:

Рынак – Басіст Б., Цыдзяровіч Х., Гербядзеўская і Фрыдман М., Голдман І., Израелевіч З., Ландо Т., Сноўскі Е., Шмідт Л.;

вул. Крывая – Брэзкін М. і Нябульскі М., Каплінская Р., Бульён Г., Дробнер С., Слабадскі Ю.

«Метал», уласнік Чарток Б., Штэйнберг, вул. Крывая.

Ліцейні жалеза:

Шапіра Ю. і Е., браты, Сувальская, 132.;

«Бэнланд», уласнік Штэйнберг.

*Праблемы з уладкаваннем вуліцы 3-га Мая*⁶⁰

[Артыкул напісаны, калі горад рыхтаваўся да сустрэчы прэзідэнта Масціцкага ў Лідзе – Л. Л.]

Ліда (уласны карэспандэнт). Парадак на вуліцы 3-га Мая патроху паляпшаецца, але ёй яшчэ далёка да выгляду, які можна назваць эстэтычным. Трэба яшчэ шмат зрабіць.

Пачнём з гарадской брамы, з якой «аматары дрэва» патроху вырываюць дошкі, і таму гэтыя калоны з дзірамі выглядаюць дрэнна. Трэба як найхутчэй адрамантаваць абедзве калоны, каб паспець да прыезду прэзідэнта⁶¹.

Частка ходнікаў за домам № 67 з боку чыгуначнага пераезду вымагае рамонт. Але ніхто не жадае гэтага бачыць, і таму падчас дажджоў тут даводзіцца ў вялікай лужыне скакаць з каменя на камень.

Перад дамамі № 67, 65, 63 застаецца шмат месца паміж ходнікамі і плотам, і таму было б добра, каб магістрат паставіў там 4 – 5 лавак, на якіх мінакі маглі б адпачыць. Добра, каб лаўкі былі падобныя на тыя, якія ўстаноўлены ў парку каля староства.

З увагі на тое, што значную частку вуліцы займаюць агароджы, добра было б звярнуць увагу на іх уладкаванне. У якасці ўзору мог бы службыць старанна выкананы і пафарбаваны штыкетнік і брама дома № 34. Ад выгляду платоў і парканаў у значанай ступені будзе залежаць выгляд вуліцы. Добра было б забараніць рабіць плот са звычайных дошак, якімі можна агароджваць толькі гароды, і загадаць пафарбаваць платы ў вызначаны колер. Плот з боку вуліцы павінен выглядаць прыгожа і канструктыўна быць штыкетнікам, тым больш, што кошт штыкетніка не надта перавышае звычайны глухі плот.

Гэта датычыць платоў і парканаў вакол дамоў № 13, 19, 28, 36, 39, 42, 44, 50, 51, 61.

⁶⁰ Życie Nowogrodzkie. №148 (505). 1 czerwca 1929.

⁶¹ «Гарадскія вароты» – слупы з польскімі арламі, пастаўленыя каля чыгуначнага пераезду да прыезду прэзідэнта Польшчы ў 1925 г. Гл: Slowo. № 223 (3030). 10 wrzesnia 1932.

Кампраметуе вуліцу дом № 61, ён больш падобны на буду і павінен наогул знікнуць.

Выламаны штыкеціны перад домам № 46. Гэты дом, калі атрымае ладны плот з боку вуліцы і будзе пафарбаваны, будзе выглядаць цалкам добра. Таксама павінны знікнуць рэшткі калючага дроту перад домам № 48.

Трэба прасіць кіраўніцтва турмы, каб толькі што пабудаваная частка турэмнага мура была атынкавана і пафарбавана ў адзін колер з старой часткай. Не шкодзіла б таксама пафарбаваць новы штыкетнік турмы, а стары замяніць на новы. Калі гэта зробіцца, уся турма будзе мець мілы воку выгляд.

Надта па-жабрацку выглядаюць і маюць дрэнны санітарны стан аборы і стайня дома № 59. Старыя, пакрыўленыя дзверы іх выходзяць непасрэдна на ходнікі вуліцы, і ўся чыннасць з стайні аказваецца на ходніках. Трэба зрабіць уваход ў стайню са двара, што нават будзе на карысць гаспадару дома. Пасля пераносу гэтых уваходаў уся франтонная сцяна павінна быць ашалавана і пафарбавана.

Вельмі дрэнны ганак у дома № 57. У такім стане, як зараз, ён існаваць не можа і вымагае зносу ці рамонту з пераробкай у стылі, які павінен вызначыць гарадскі архітэктар. Такі ж лёс павінны мець брама і плот дома № 57-а. Тое, што мы бачым тут зараз, з'яўляецца яскравым доказам адсутнасці нагляду з боку гарадскога архітэктара за знешнім выглядам дамоў, брам і платоў.

Дамы № 18, 30, 32 павінны быць афарбаваны ў спакойныя і практычныя колеры. Як мог дом № 13 дайсці да такога стану – гэта пытанне, якое кожны павінен задаць сам сабе, гледзячы на гэтую халупу. А парэшткі паламанага штыкетніка перад гарадскім грунтам (даўня скрыня)⁶²? Ці ж магістрат не павінен бачыць гэта? Нізкі прыгожы штыкетнік тут быў бы якраз да месца. Таксама трэба, каб уладальнікі дамоў з унутранага боку штыкетніка пасадзілі прыгожыя дэкаратыўныя расліны і кветкі.

Такім чынам можна было б хутка і значна ўпрыгожыць вуліцу.

На балконах належыць вырашчаць кветкі, і грашовая прэмія ад «Таварыства па ўпрыгожванні горада» за самы прыгожы дом, балкон ці акно павінна стаць стымулам. Аднак трэба спяшацца, бо хутка ўжо і палова лета.

⁶² Маецца на ўвазе стары гарадскі парк з драўляным павільёнам-скрыняй.

Дадаткі да 4-й часткі

*Паноптыкум*⁶³

Ліда. Што ёсць Ліда?

Людзі? Цыдзяровіч, Капяловіч, Калмановіч і нават Берлінерблаў? Ёсць др. Каплан з надпісам на дзвярах: «Дзіцячыя хваробы, вонкавыя, скураныя, унутраныя і мочапалавыя». Калі пацыент не зразумее апошняе слова, дык каля яго напісаны сінонім. Каб прасцей арыентавацца. Ёсць нават дынастыя Пупкоў: галантарэя Пупко, абутак Пупко, матэрыялы для пісьма Пупко і піва – усюды піва Пупко. Ну, так, ёсць яшчэ Папірмайстра.

Ад вакзала ідзе вуліца Мацкевіча. Не Міцкевіча, а Мацкевіча. На гэтай вуліцы ёсць Гістарычны паноптыкум. Ведаецца гэтыя гукі катрынак, якія бываюць у паноптыкумах і луна-парках? Яны неабходны – утрымаць чалавека, паралізаваць волю, уцягнуць унутр. У лідскім паноптыкуме ляжыць паміраючы марак. Памятаю яго з часоў дзяцінства. Ляжыць, як і тады, з ранай у грудзях, з марацкай бародкай, але без вусоў. Нахілімся над ім. Ні хрыпаў, ні цяжкага дыхання, і з цёмнай раны не струменіцца кроў.

– Марак сапраўды памёр, – думаю, – праз столькі гадоў!..

Але ўласнік паноптыкума нешта памайстраваў у скрынцы з мараком: старая рана закіпела. О, несмяротны, паміраючы марак! О, незнішчальная трываласць мёртвых рэчаў! І цябе памятаю, капітан Дрэйфус у чырвоных портках⁶⁴. І цябе таксама, дзіце з двума галовамі. Эміль Заля, слаўны французскі пісьменнік, Абрам Лінкольн, знакаміты прэзідэнт Злучаных Штатаў,

эрц-герцаг Рудольф на ложку смерці – мне таксама як сваякі. Спаткаўся ўпершыню з вамі ў Лідзе. Меў чатырнаццаць гадоў.

Калі выходзіў, затрымала мяне тоўстая вусатая касірка.

– Кавалер хоча ўбачыць нешта цікавае?

І адразу стала горача, першы раз у жыцці... Пазнаў стэрэаскоп.

Выйшаў з лідскага паноптыкума, і ніхто мяне не затрымаў.

* * *

Потым бачыў рынак і цесныя, крывыя, але прыгожыя і маляўнічыя завулкі каля яго. Дзень быў смутны, дождж падаў без перапынку. Сялянскія лапці, жаночыя чаравікі і яўрэйскія доўгія боты хлюпалі ў чорным, размазаным балоце.

Выш.

⁶³ Słowo. № 265 (3072). 22 października 1932.

⁶⁴ Герой знакамітай «Справы Дрэйфуса» – судовага працэсу ў Францыі (снежань 1894 г.), які ўзняў сацыяльны канфлікт з-за справы аб шпіянажы на карысць Германскай Імперыі афіцэра французскага генеральнага штаба, яўрэя з Эльзаса (на той момант тэрыторыі Германіі) капітана Альфрэда Дрэйфуса (1859–1935), разжалаванага ваенным судом і асуджанага да пажыццёвай ссылкі пры дапамозе фальшывых дакументаў на хвалі моцных антысеміцкіх настрояў у грамадстве. Справа адыграла велізарную ролю ў гісторыі Францыі і Еўропы канца XIX – пачатку XX стагоддзя.

На беларускім школьным фронце⁶⁵

[Рэдакцыйны артыкул, верагодны аўтар – Ян Пазняк. – Л. Л.]

Сумна на гэтым фронце. Польшкі ваяўнічы нацыяналізм усцяж націскаў на беларускую школу і няміласэрна яе нішчыў.

Пачаткі беларускай школы сягаюць 1906 г., калі пад кіраўніцтвам Якуба Коласа (К. Міцкевіча), слаўнага беларускага паэта і пісьменьніка, а такжа Яз. Лёсіка, вядомага беларускага філёляга, з прафэсіі вучыцель, заснаваўся тайны вучыцельскі гурток, дзе ля тайнага навучання беларускіх дзяцей у іх роднай беларускай мове.

Выбухнула вайна, і на Беларусь прышлі немцы. Ідэя будаўніцтва роднай школы ізноў уваскрасае. Паўстае да 350 беларускіх пачатковых школ і бел. вучыцельская сэмінарыя ў Сьвіслачы, Ваўкавыскага пав.

Пасьля немцаў беларускія землі, разам з Мінскам, у 1919 г. займаюць палякі. Паўстае так званы «Урад Усходніх Зямель», які адразу пачынае наступ на нашыя пачатковыя школы і нішчыць іх дазваньня, у тым ліку і вучыцельскую сэмінарыю ў Сьвіслачы.

У 1920 г., пасьля польска-бальшавіцвай вайны, палякі, каб утрымаць пры Польшчы Віленшчыну, ствараюць як нешта пераходнае, так зв. «Сярэдняю Літву». У гэтым часе ізноў паўстае да 200 бел. школ і бел. вучыцельская сэмінарыя ў Барунах, Ашмянскага павету.

Але вось у 1921 г. устанаўляецца сучасная польская дзяржаўная граніца, і землі Заходняй Беларусі застаюцца за Польшчай.

Пачынаецца ізноў націск на беларускія школы. У 1922 г. з гэтых 200 бел. школ застаецца толькі 36; рэшту польскія ўлады закрываюць; закрываюць яны ў тым жа годзе таксама і Беларускаю Вучыцельскую Сэмінарыю ў Барунах.

У наступным годзе да гэтых школ з мінулага году прыбывае яшчэ адна. Такім чынам у 1923 г. (у сакавіку мес.) ува ўсёй Зах. Беларусі існуе 37 бел. пачатковых дзяржаўных школ.

31.VII.1924 г. выходзіць так зв. «Устава языковая». Згодна з гэтай устайвай беларусы складаюць дэкларацыю на 412 бел. школ. Польшкія аднак улады да заснаваньня гэтых школ не дапускаюць. Больш таго – яны 7.01.1925 г. выдаюць «інструкцыю», як гэтую ўставу праводзіць у жыцьце. Гэта інструкцыя ўводзіць цэлы рад труднасьцяў пры адкрыцьці бел. пачатковай дзяржаўнай школы і развой яе ізноў спыняе.

У часе ад 1925 да 1928 г. на беларускай землях у Польшчы існуе толькі 6 школ, ды ўжо не беларускіх, а «ўтраквістычных» (польска-беларускіх).

У 1928 г. усіх беларускіх дзяржаўных пачатковых школ існуе 65: 21 беларуская і 44 польска-беларускія.

Гэткі, з малымі зьменамі, лік беларускіх дзяржаўных пачатковых школ трымае да 1931 г., у якім налічваецца іх 63: 22 школы беларускія і 41 польска-беларуская.

Пры гэтым трэба ведаць, што ўсе гэтыя школы – яны толькі завуцца беларускія, ці польска-беларускі, бо фактычна яны ўжо польскія, фактычна польскі нацыяналізм бел. пачатковую школу ўжо зьнішчыў цалком.

Аднак для прычын палітычных у 1930 г. у Вільні закладаецца яшчэ Вучыцельская польска-беларуская Сэмінарыя ім. Фр. Багушэвіча.

Прад гэтакім наступам польскага нацыяналізму не магло разьвіцца такжа і бел. школа прыватная. Дый трудна вымагаць ад бел. селяніна, каб ён плаціў за дзяржаўную школу падаткі і адначасна – на школы прыватныя. Зрабіць гэта ён ня ў сілах. А дзе і на гэта здабываўся, там спыняў яго асьветныя імкненьні той жа польскі нацыяналізм.

У 1928 г. існуюць 4 школы беларускія прыватныя, а сяньня ўжо толькі адна, у Шаўлянах Браслаўскага павета.

Дый у будучыне надзеі ва прыватную беларускую школу мала. У сакавіку месяцы 1932 г. Варшаўскі Сейм выдае закон аб прыватных школах. Закон гэты так шмат дае магчымасьці ўмешваньня ў справы заснаваньня прыватных школ уладам школь-

⁶⁵ Беларуская Крыніца. № 16. 24 красавіка 1932.

ным і паліцыйным, што надзеі на прыватныя школы мусяць быць дужа сумныя.

Будзе таксама беларусі сваю сярэдняю школу. Паўстаюць калейна беларускія гімназіі: у Будславе, у Вільні, у Гарадку – Радашкавічах, у Нясьвіжы – Клецку і Наваградку. Але той-жа польскі націск робіць сваё і тут. Сёньня існуюць, напалову галадуючы, ужо толькі дзьве беларускія гімназіі: у Вільні і ў Наваградку. Дый і гэтыя ці астануцца? У пачатку сакавіка 1932 г. Сеймам прыняты закон аб перабудове гімназіяў і вучыцельскіх сэмінарыяў. Закон гэты змога даць магчымасьць «перабудовы» і нашых гімназіяў.

Гэтак сумна прадстаўляюцца беларускія справы на школьным фронце. – А вось і апошнія вёсці і чуткі з гэтага фронту.

Дзяржаўная польска-беларуская Вучыцельская Сэмінарыя ім. Фр. Багушэвіча ў Вільні канчае школьны год і зачыняецца...

А вось чуткі. Беларуская Наваградская Гімназія быццам з гэтым годам таксама нейкім чынам і нейкім правам мае ліквідавацца, і быццам нешта нядобрае з боку польскага мае спаткаць і Беларускую Віленскую Гімназію.

Праўда, гэта яшчэ толькі чуткі, але надта магчыма, што сумныя гэтыя чуткі стануцца фактам. А стацца ім фактам дужа лёгка...

Словам, зусім няружова на беларускім школьным фронце.

Ня глядзячы аднак на гэта беларускі народ і беларускае грамадзянства павінны стойка бараніцца і не павінны падаць духам. Мы мусім жыць і будзем жыць. Калі не даецца нам родная, належная нам, школа і нішчацца астаткі гэтай школы – дык мы павінны ўзяцца за роднае навучаньне пазашкольнае, хатняе. Беларускі лемантар, кніжка беларуская павінны замяніць вам школу і вывесці народ ва шлях волі і долі. Гэтак было і з іншымі народамі...

Разьвіццё й значэньне радыётэхнікі⁶⁶

Піянэрам на полі практычнай радыётэлеграфіі быў Марконі, якому першы раз у 1896 годзе ўдалося размаўляць

бяз дроту паміж дзьвума ангельскімі станцыямі на адлегласьці некалькі кіламетраў.

Калі Марконі ў 1896 г. рабіў першыя пробы, то дасягнуў з пачатку адлегласьць каля 100 м, а пасьля 3 км. У 1908 г. можна было перагаварвацца ўжо праз Антлянтыцкі акіян на адлегласьці 3 000 км, а цяпер вялікія трансатлянтыцкія станцыі паразумяваюцца з кожным пунктам нашае зямное кулі.

Катодная лампа, знойдзеная яшчэ перад вайной, пхнула радыётэхніку на новыя шляхі; дзякуючы гэтым лампам магчыма ўзмацненьне слабых токаў, атрыманых на станцыях адбіраючых з адлеглых станцыяў надаўчых. Дзякуючы гэтаму, самыя апараты могуць быць меншыя, і замест высока нацягнутых антэн, можна ўжыць антэну рамавую, з некалькіх дзесяткаў метраў тонкага дроту, накручанага на драўлянай раме. Такім чынам можна будаваць малыя, лёгкія і танныя радыёапараты. Маючы ў сябе радыёапарат, мы можам слухаць мову, сьпеў і музыку з вельмі далёка адлеглых станцыяў. Цяпер няма таго гаспадарства, якое-б ня мела, прынамсі, адну надаўчую станцыю. Для камунікацыі на вялікія адлегласьці ўжываецца радыётэлеграф. Радыётэлефон ужываецца на адлегласьці, не перавышаючай пару тысяч кілёметраў. Радыётэлефонія ўжываецца на караблэх і аэраплянах. Пасажырскія аэрапланы, курсуючыя на лініі Парыж–Лёндан, праз увесь час падарожжы маюць радыётэлефанічнае злучэньне з Парыжам і Лёнданам. Вялікае значэньне мае радыётэлеграфія і радыётэлефонія ў мараплаваньні. Кожны карабель мае радыётэлеграфічную станцыю, якая атрымлівае мэтэаролёгічныя й прэсавыя камунікаты, сыгналы часу з дакладнасьцю да 0,01 сек. У тым выпадку, калі караблю пагражае катастрофа можна прызваць на помач караблі, якія знаходзяцца на вялікай адлегласьці. Трэба ўспомніць яшчэ аб радыёфарах. Радыёфары гэта такія радыё-тэлеграфічныя прылады, якія так, як маякі, служаць караблём для арыентацыі ў часе ночы, пры вялікім тумане і т. п. Яны стала высылаюць праз пэўны час сыгналы, дзякуючы якім караблі

⁶⁶ Вучнёўскі Звон. № 1. 1929. С. 10–11.

і могуць арыентавацца. Гэтае самае значэнне радыёфары маюць і для авіятыкі. Не магу тут апісаць усіх застасаваньняў радыётэхнікі, бо гэта патрабуе шмат часу і месца, але ўспомню яшчэ аб астатніх здабыццях веды: телемэханіка, перанашэнне абразоў на адлегласць, перанашэнне святла,

Телемэханіка палягае на тым, што пры помачы радыётэлеграфічнай эмісіі (выслання), мы можам кіраваць параходам, альбо нават і аэраплянам, пушчаючы ў рух матор радыётэлеграфічнай дарогай. Спробы ў гэтым кірунку роблены ўжо ў 1918 г., але да гэтага часу тэле-мэханіка ня мае практычнага застасаваньня. Перанашэнне на адлегласць абразоў ёсць таксама ў пачаткавай стадыі – гэта пачатак тэлевізыі. Калі прыблізна 30 гадоў таму назад Марконі збудаваў сваю станцыю, ужываў каля 50 ваттаў энэргіі, індукцыйную шпульку, якую прыводзіў у рух сталым токам і антэну ў некалькі дзесяткаў мэтраў вышыні. Цяпер працуюць вялікія станцыі з моцай у некалькі дзесяткаў, а нават і сотняў, а антэны маюць вышыню ў пару сот мэтраў.

Тое, што яшчэ нядаўна здавалася ўтопіяй, думкай фантазёраў – зрабілася сапраўднасцю.

П. Радзюк

*На хвалі 1442 мэтры*⁶⁷

Мотто: Зараз мы пераключамся на Маскву, стуль слухайце перадачу для дзяцей.

З цікавасьцяй беларусы Зах. Беларусі слухаюць Менскай радыёстанцыі.

Ня маючы ніякіх іншых магчымасьцяў чуць аб жыцці ў Савецкай Беларусі, трэба задаволіцца гэтым радыё-інформатарам. – Прэса з Саветаў да нас не даходзіць, дастаць экзэмпляр «Чырвонае Зьмены» ці якога-колечы «Калгасніка Беларусі» могуць толькі адзінкі. Безпасярэднага культурнага кантакту мы з Савецкай Беларусіяй ня маем.

Кітайскі мур, дзелячы абедззве часткі нашае краіны, выключыла магчымасці культурных зносінаў. Розныя экскурсіі, якія адбываліся ў СССР з Польшчы і якія дагэтуль прапагандуюцца, ахаплялі гандлёвыя, літарацкія і іншыя слаі польскага грамадзянства і кіраваліся ў буйнейшыя цэнтры СССР.

Савецкая Беларусь ня была прадметам досьледаў і дзеля гэтага мы ў Зах. Беларусі ня зусім добра ведаем аб сапраўдным жыцці Беларусі ў Сав. Беларусі. Радыёфонія ёсць адзіным рэхам, якое адбівае нам тамашняе жыццё.

Дык вось – увага! Гаворыць Менск, радыёстанцыя імяні «Совнаркому БССР» на хвалі 1442 мэтры.

Наўперад трэба спыніцца на мове, якая даходзіць да нас з Менску на хвалях этэру. Язык, каторым паслугоўваюцца, – беларускі, зрэформаваны дэкрэтам Рады Народных Камісараў БССР 28 жніўня 1933 году. Гэтая рэформа ёсць першым этапам да эвалюцыйнага пераходу на мову расейскую.

Беларуская Акадэмічная Конфэрэнцыя ў 1926 годзе імкнулася да рэформы беларускага правапісу і граматыкі ў сэнсе чысьціні языка і ўнезалежненьня яго ад чужых уплываў, – дэкрэт «Савнаркому» скасаваў усю гэную працу. Бальшавіцкая рэформа беларускага языка гэта ўдар па беларускай культуры ў цэлым, з мэтай загнаць яе ў агульнарасейскую.

⁶⁷ Беларуская Крыніца. № 25 (618). 9 чэрвеня 1935.

Слухаючы менскага радыё, атрымліваем ўражаньне, што беларуская мова ў Сав. Беларусі – гэта нешта непажаданае, але дзеля тактычных прычынаў займаючае нейкае месца. Напрыклад: перадаецца музыкальная загадка, некалькі твораў на піаніно, альбо на іншых інструментах: прапануецца слухачом адгадаць, хто напісаў гэныя творы, як яны называюцца і г.д.

Таварыш, каторы робіць перадачу, звачаецца гэтак: – «Ребята, возьмем карандаш и паперу і запісвайце» – Другім разам чуецца йнакш: – «Ребята, возьмем аловик і бумагу і запісвайце» – Гэта не анэгдот, а запраўднасьць!

Далей, перадаюцца мэтэаролёгічныя ведамасьці, варта таксама паслухаць. – «Бачность добрая, умеренные ветры, по Мінску чакаецца» і г.д. У мэлёдыі языка, у словах, ва ўсім адчуваецца узброеная, ужо нават незаконспіраваная, маскоўшчына.

У начы адбываюцца пераклічкі – гэта рэвізія розных урадавых устаноў. Менск выклікае Магілёў, Оршу і іншыя месцы; пачаўшы гутарку, напрыклад, з Магілёвам, загадвае іншым падрыхтавацца да справаздачы. Гутарка йдзе, у даным выпадку, аб школьных справах. Начальнік з Менску пытае, ці прыбылі падручнікі для пачаткавых школ на наступны школьны год; ці колькасьць іх ёсьць задавальняючай.

– Таварыш Гусеў, пытаюся, ці атрымалі вы падручнікі? – У адказ даносіцца: Я? – Пытаньне паўтараецца. З Магілёва адказвае працяглым: «Что?» – Ці атрымалі вы падручнікі? – Магілёў безнадзейна маўчыць. На начальніка з Менску находзіць праясьненне: «Ці атрымалі вы учебнікі?». І вось «зав» з Магілёва зразумеў, без тэлевізыі можна ўгледзіць шырокую ўсьмешку здавольнення на ягоным твары і плаўна, без перапынкаў, пачынае рэфэраваць аб палажэньні на мясцох ва ўсіх галінах школьнае справы, зразумела, на «общепонятном языке» – па-руску. Адным словам буйнае разьвіцьце беларускае культуры, нацыянальнае па форме і соцыялістычнай зьместам!

Цяпер прыгледзімся да праграмы перадач і спрабуем выбраць усё тое, што вядзецца ў беларускай мове.

Апошнія паведамленьні, – лекцыі ў дапамогу самаадукацыі, завочныя курсы партвучобы і часам перадачы для дзяцей. І, здаецца, гэта ўсё, далей гэтага беларуская мова не сягае.

Чым-жа напаўняюцца праграмы беларускай радыёстанцыі? Яны напаўняюцца трансмісіяй з Масквы, альбо перадачамі ў польскай і жыдоўскай мовах. Трансмсіі з Масквы – гэта той дзейнік, які мае на мэце стрымліваць «надмер» беларускіх аўдыцыяў і не даваць слухачом ілюзіі нейкай самастойнасьці менскага радыёфону. Менск – гэта маскоўскі «совхоз», толькі ў вялікім маштабе і, каб аб гэтым не забываліся, каб вуха слухача ня надта прывыкала да гукаў беларускага языка, што дзэве гадзіны менскія батракі павінны «пераключацца» на Маскву і стуль слухача тое, што ў Маскве лічаць патрэбным запродаваць. Каб надаць інтэрнацыянальны характар менскім перадачам, вядуцца радыёмонтажы, дзіцячыя перадачы і інш. у польскай мове.

Праўду кажучы, рахітычныя аўдыцыі, жабрацкія галасы, марная польшчына, але часу займаюць шмат – нацдэмам на злосьць, а Домбалям на пацеху. Наступна ідуць аўдыцыі ў «яўрэйскай» мове, мо найкарысьнейшыя з усіх, бо знаёмяць, часам, з творами беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў: Купалы, Коласа і інш., але заганаю ёсьць – доўгая праца, каб навучыцца жыдоўскае мовы, каб праз радыё са сталіцы Сав. Беларусі пачуць і зразумець нешта з беларускай літаратуры. Нарэшце дадамо, што перадаюцца яшчэ апошнія паведамленьні ў латыскай і літоўскай мовах. Словам, цэлы скарб для поліглёта

Калі пачнем дашуквацца беларускага элемэнту ў беларускіх перадачах, дык апрача афіцыйнай бальшавіцкай, ці гэта партыйнай, ці ўрадавай, славеснасьці, нічога больш ня знойдзем. Усюды на першым месцы расейшчына.

Аўдыцыі для дзяцей, калі перадае Менск (часьцей трансмісіі з Масквы), складаюцца з твораў расейскіх клясыкаў, толькі ў змодэрнізаванай, прытарнаванай да расейскага вуха, беларускай мове. Напрыклад: «Як пасварыліся Іван Іванавіч з Іванам

Нікіфаравічам», паводле Гоголя, альбо апавяданьні Чэхава (найбольш дробнабуржуазнага з усіх расейскіх пісьменьнікаў).

Расейская мяшчанская літаратура дарэволюцыйнае пары, з гледзішча кіраўніцтва беларускага радыё, не зьмяшчае ў сабе мамэнтаў расейскага вялікадзяржаўніцтва і не прадстаўляе небясьпекі для соцыялістычнага будаўніцтва, у той час, як уся беларуская літаратура старэйшай эпохі, адраджэнская і сучасных пісьменьнікаў, створаная перад іх пакаваньнем, у мікрафон не дапускаецца.

Ці гэта не парадокс, што ў Савецкай Беларусі Антон Чэхов зьяўляецца больш за Багушэвіча нацыянальным па форме і соцыялістычным па зьместу?!

Неяк раз удалося пачуць на хвалі 1442 мэтры разучваньне песьні на словы Якуба Коласа, але твор гэты апошняга выданьня завецца «Чэлюскінцы».

З «беларускіх» аўтараў перадаваліся яшчэ творы маладога паэты Броўкі, вельмі таленавітага, але тэматыкай нават рэгіянальна ня звязанай ні з чым беларускім. Паэмы ягоныя прысьвечаны баём пад Перакопам, разгрому Врангеля, геройскім дзеяньням коньніцы Будзённага. Беларуская літаратура траціць у гэтым паэце вельмі яркі талент, ня дзеля таго, што ён належыць да пралетарскага кірунку, а таму, што творчасць ягоная, апанаваная расейскім зьместам, служыць умацоўваньню маскоўскае акупацыі Беларусі, па-савецку выражаючыся, служыць цёмным сілам, згуртаваным навакол Ц. К. партыі і яе «геніяльнага павадыра таварыша Сталіна».

Пераходзячы да канцэртнае часткі праграмаў радыёстанцыі імяні Савнаркому БССР, трэба адзначыць, што яна таксама дае яркі абраз стрымліваньня разьвіцьця беларускай культуры пад Саветамі.

Каго цікавіць беларуская песьня, няхай шукае яе па загранічных радыёстанцыях, бо Менск яе ўважае за праяву мясцовага нацыяналізму, – з Менску беларуская песьня амаль цалком выкінута. Яна пайшла на эміграцыю. Прыпадкова можна пачуць беларускую песьню з Прагі, Коўна, з Рыгі, але не са сталіцы Савецкае Беларусі,

Менскія канцэрты – адпачынку, канцэрты для калгаснікаў – даюць Рахманінава, Рымскага-Корсакава, Чайковскага і Мусоргскага – усе арыі, натуральна, на мове «рускай». Па-беларуску нічога – літаральна! Розныя камсамольскія песьні, пешыя, конныя, калгасныя на языку Леніна-Сталіна – па-расейску.

Характэрна, што песьні Шумана выконваюцца па-расейску; відаць, цяпер на трэцім годзе другой пяцігодкі, няма ўжо каму займацца перакладамі з нямецкага на беларускі, бо ж нацдэмы будуць беламорска-балтыцкі канал, а «акадэмікі» тыпу Горына маюць больш паважныя заданьні ў усесаюзным маштабе.

Цікаўна, што нацыянальная палітыка ВКПБ у адносінах да іншых народаў больш толерантная. Радыёстанцыя ў Сімфэропалі амаль штодня перадае татарскія нацыянальныя канцэрты ў выкананьні хору і солістаў. Беларуская песьня сваёй арыгінальнасьцяй і характам здолела-б захапіць слухачоў далёка за межамі Беларусі. Продукцыі беларускага хору занялі-б у агульна-эўропэйскай радыёаўдыторыі пачэснае месца і былі-б напэўна ня менш папулярнымі, чымся канцэрты цыганскай капэлялі з Будапэшту.

Нашыя спасьцярогі адносна менскага радыёфону – гэта толькі канва, на каторай што-раз ярчэй выступае абраз узаемаадносінаў і антаганізмаў паміж партыяй і ўрадам з аднаго боку і працоўнымі масамі Савецкай Беларусі з другога.

Адносіны гэтых апошніх да ўраду найтачней можна адзначыць назовам пасьўнага апору. Пасьля разгрому найбольш усьвядомленай часткі сялянства і пролетарскай інтэлігенцыі, барацьба з камуністычнымі душыцелямі беларускага народу перайшла ў больш асьцярожныя, каб ня кідаліся ў вочы, формы. Калі ў «ведамсьцьвенных інфармацыях» Менск паведамляе аб наяўнасьці калгасаў, на грунце каторых назіраецца апор проціў новага правапісу, дык у гэтым толькі сьляпы ня ўгледзіць, што працоўныя масы Сав. Беларусі нацыянальна дасьпелі і ня

гледзячы на тое, што пазбаўлены духо-
вых павадыроў, якія сасланы ў савецкія
катаргі, ня хочучь ісьці на павадку
«інтэрнацыянальных» грабароў белару-
скае народнае думкі.

А хто прыслухоўваўся да паседжаньняў
зьезду пісьменьнікаў Савецкай Беларусі
ў Менску (перад усесаюзным кангрэ-
сам пісьменьнікаў у Маскве), на каторых
абнаглеўшыя маскалі брутальна дыктавалі
корыфэям беларускага слова заданьні і
кірунак творчасці, той хіба што ня будзе
мець ніякіх ілюзіяў што да ўзаемаадносін
пад уладай Саветаў.

Таксама праслухаўшы інфармацыю Бе-
ларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту (пе-
радавалася 9.V.c.g.) аб прыёме 90 слухачоў
на рабфак, з каторых 30 чалавек на польскае
аддзяленьне і 30 на яўрэйскае, можна мець
зусім канкрэтнае прадстаўленьне аб мэ-
тодах стрымліваньня працэсу нарастань-
ня беларускае інтэлігенцыі, роўналегла з
фарсоўным разьвіцьцём інтэлігенцыі на-
цыянальных меншасьцяў у Сав. Беларусі.

Той матар'ял, які нам дае радыёстан-
цыя імяні Совнаркому БССР, ярка сьвед-
чыць аб паслядоўнай акцыі заціраньня
сьлядоў беларускай самабытнасьці і аб па-
ступовай інкорпарацыі ўсяго беларускага ў
агульнарасейскі культурна-нацыянальны
савецкі арганізм. Гэта акцыя адбываецца
зусім адкрыта. Прытарнаваўшы белару-
скую мову да вымогаў расейскай граматыкі,
бальшавіцкія рэформатары, на далейшым
этапе, даводзяць беларускі язык да ўзроўня
нейкага правінцыянальнага фольклёру, ад-
начасна перагружаючы ўсе галіны жыцьця
цяжкім балястам расейшчыны.

У гэтым рэпартажы, які датыча выключ-
на радыёвяшчаньня, падчыркваем зна-
чэньне сталых трансмісіяў з Масквы, кат-
орыя, перагружаючы праграму, убіваюць у
галовы слухачоў расейскія словы, мэлёдыі
і інш.

Няма сумліву, што на нявырабленага
слухача, пазбаўленага сваёй музыкі і сьпе-
ву, цэлыя цэбры расейскага сьпеву, гутаркі
(з маскоўскае станцыі імяні Комінтэрну),
на чале з разухабістымі частушкамі
ў выкананьні заслужанае артысткі
рэспублікі Ольгі Ковалевай (– Уморилась,

уморилась, уморилась! –), разам з букетам
усялякіх адрьўкаў з «Князя Игоря» аль-
бо «Хованшчыны», перадаваных з Менску
і яшчэ на фоне разбураньня асноў белару-
скага языка наагул, мае вялізарны дэ-
зорыентацыйны ўплыў. Дзеля паўнаты
характарыстыкі менскіх праграмаў ра-
дыёвяшчаньня, не адрэчы будзе дадаць,
што творы клясыкаў эўрапейскай музыкі,
прыкладам Пучціні, Вэрдзі і іншых, тамака
цалком ігнаруюцца – відавочна, таксама,
з мэтай засугэраваць слухача, выключна,
творамі расейскіх маэстро.

На заканчэньне сьмеем выказаць сваё
перакананьне, што маскоўскае ахвось-
це на Савецкай Беларусі сваіх плянаў, у
сэнсе асыміляцыі беларускага народу, не
зрэалізуе – адпорнасьць працоўных мае
і зьменнасьць палітычнае кон'юнктуры
стаіць гэтаму на перашкодзе.

І таму перадчасным выдаецца награ-
джэньне таварышоў Галадзеда і Гікалы
ордэнам Леніна за выкарчоўваньне кон-
тэрэвалюцыйнай нацдэмаўшчыны.

А. Бужанскі

*Рэфэраты аб Менску*⁶⁸

I. Камунальная гаспадарка

Грамадзянін М. Клім – айчым Ф. Аляхновіча два месяцы назад прыбыў з Менску да Вільні. Як колькігадовы жыхар савецкага Менску ён шмат чаго цікавага ведае пра сталіцу Савецкае Беларусі. 5-га гэтага кастрычніка ў памяшканьні Беларускага Інстытуту Гаспадаркі і Культуры ў Вільні гр. Клім прачытаў рэфэрат аб Менску і яго цяперашняй гарадзкой гаспадарцы.

Гарадзкая Менская Рада (горсовет) загадвае гаспадаркаю ня толькі самога гораду Менску, але і землямі ў 10-верставым радыюсе вакол гораду.

Менск налічвае цяпер 130 000 жыхароў. Адчуваецца, як казалі-б па-нашаму, недахоп кватэраў, а па-бальшавіцку – недахоп «жылплошчды», г.зн, плошчы для памяшканьняў.

Менскія жыхары пражываюць у пакоях, а не ў кватэрах: на кожную асобу вызначана ўсяго па 2 квадратныя сажні плошчы падлогі. Сам аўтар рэфэрату меў пакой з плошчаю падлогі ў 5,2 кв. сажняў на сябе і на жонку, і яго ўлады выселілі ў меншае памяшканьне, дакучаючы перад гэтым рознымі спосабамі: то пасялялі ў яго ашчэ аднаго жыхара, то загадвалі перагарадзіць памяшканьне, аж пакуль ня змусілі высяліцца ў меншае.

Навуковыя работнікі (прафэсура) дастаюць дадатковыя 2 квадратныя сажні плошчы памяшканьня.

Гарадзкія будынкi вартасьцю больш, як 10 тысяч рублёў, знацыяналізаваны і змуніцыпалізаваны, г. зн, належаць да дзяржавы (большыя будынкi) і да гораду.

Дамы вартасьцю да 10 тысяч рублёў пакінуты іх уласнікам разам з гародчыкамі пры іх.

Гарадзкая зямля, як у самым горадзе, так і ў 10-верставой зоне за горадам здаецца ў арэнду жыхаром з тэндэнцыяй здаваць яе цэлым установам з мэтай калектыўнага карыстаньня. Але паміж самымі нават дробнымі арандатарамі саду пры якім-небудзь доме заўсёды выходзілі

непаразуменьні пры падзеле прадуктаў. Дробнымі дзялянкамі асобныя сем'і ахватней бяруць гарадзкія землі ў арэнду, і гэты спосаб карыстаньня найчасьцей праўляецца. Памяшканьнямі і землямі загадваюць г. зв. «жакты», іх у Менску 27, па ліку раёнаў. Спробы падзелу зямельнае прадукцыі паводле ліку «трудоаднёў», патрачаных на апрацоўку зямлі кожным асобным арандатарам, таксама не давалі да ладу і, як правіла, землі арандуецца асобнымі дзялянкамі (вучасткамі).

Горад за час войнаў моцна пацярпеў і бальшавіком прышлося падумаць аб рамонце дамоў, якога ніхто не рабіў за ваенна-рэвалюцыйны час,

Перад першаю «пяцілеткаю» ў эпоху г. зв. НЭПу (1923–1927 гг.) бальшавікі спрытна ашукалі былых домаўласнікаў, нібы вяртаючы ім дамы, калі ўласнікі гэтыя начнуць іх рамантаваць. На рэмонт выдаваліся нават пазыкі ўласнікам з заложанага Камунальнага Банку. Пазыкі былі ад 2 да 4 тысяч рублёў. У часе НЭПу жыцьцё ў горадзе ажыло, пачалі будавацца прыватныя дамы на 2 кватэры на пазыкі з таго-ж Камунальнага Банку. Дзеля таго, што ў вёсках пакідалі «кулаком» (заможнейшым сялянам) усяго 10 дзесяцін зямлі, рэшту яе адбіраючы ад іх, заўважыўся ў часе НЭПу вялікі наплыў у горад вясковага насяленьня: кулакі кідалі гаспадаркі і будавалі ў горадзе дамкі.

Скончылася ўсё гэта, як ведама, «разгромам спэкулянтаў» пасля НЭПу, «кулакі» і ўласнікі дробнага гандлю ссылаліся ў Сыбір ды на Салоўкі. Дамы ізноў былі знацыяналізаваны і змуніцыпалізаваны.

Пачалася ўрадовая будова г. зв. стандартных дамоў (з дзерава) для студэнства і наагул для вучнёўскае моладзі і будова іншых вялікіх будынкаў для розных урадавых установаў.

Гэтак у 1925 годзе пабудаваны быў унівэрсытэцкі гарадок каля вакзалу б. Лібава-Роменскае чугункі. Пастаўлены вялізарны «Дом Ураду» для ўсіх камісарыятаў у 1930 годзе. Будынак гэты мае 9 паверхаў, плошча падлогі ў ім 200 000 кв. мэтраў. Пабудавана клініка на Камароўцы, лазьня (3-я ў горадзе) на

⁶⁸Родны Край. Орган Т-ва Беларускае Асьветы. Вільня. № 22. 1934; № 23. 1934; № 24. 1934; № 25. 1934.

Ляхаўцы. Недахоп лазьняў адчуваецца вельмі востра, таксама, як і недахоп мыла, замест якога ўжываецца г.зв. «мыльная паста».

Замест даўнейшае конкі па горадзе ходзіць электрычны трамвай, але функцыянаваньне яго даволі часта затрымліваецца з прычыны недахопу электрычнага току,

1932 году асьветлены электрычнасьцю акраіны гораду. Але электрычнасьць гэтая сьвеціць цьмяна і разы 4 – 8 за вечар гасьне. У цэнтры, дзе размяшчаюцца розныя ўрадавыя ўстановы ды жывуць савецкія саноўнікі, электрычнасьць ня гасьне. Як прычыну няспраўнасьцей улады заўсёды называюць «шкоднікаў». Два інжынэры былі расстраляныя, а сямёх павысылалі за шкодніцтва.

Быў, напр. выпадак, што ў часе важнае апэрацыі, робленай вядомым хірургам д-рам Шапірай, раптам пагасла электрычнасьць, доктар памёр ад разрыву сэрца, а пацыент таксама загінуў. Спэцыяльнасьць д-ра Шапіры так моцна бралася пад увагу бальшавікамі, што яму пазволена было мець сваю бальніцу.

На пытаньні сабраных гр. Клім даў таксама цікавыя адказы.

Нехта пытаецца, ці праўда, што пабудованы ў Менску Дом Селяніна.

- Будаваўся гэтакі дом, – пачуўся адказ, – але вы думаеце, што калі ён называўся Домам селяніна, дык там быў які-небудзь селянін? Цяпер у гэтым доме цэнтральны камітэт Камуністычнае партыі.

Архірэйскі і Юбілейны дамы разбудованы, і цяпер там будынак Чырвонае арміі.

Будынак жаноцкага манастыра па Праэбражэнскай вуліцы заняты Саюзам Коопэрацыі.

У былой Сынагозе – Жыдоўскі Тэатар.

У Чырвоным касьцёле на Захараўскай вуліцы, збудаваным калісь коштам абшарніка Вайніловіча, месціцца цяпер Польскі Тэатр.

Каталіцкі Катэдральны Касьцёл існуе, бо недалёка ад яго месціцца польскі консулят, дзе даволі шмат служачых-каталікоў, якія ходзяць маліцца ў гэты касьцёл.

Праваслаўны Катэдральны Сабор абер-

нены бальшавікамі, пасля разбудоўкі яго, у элеватар (вялікі магазын збожжа, якое звозіцца сюды з калгасаў і совгасаў кожны год 1-га кастрычніка).

Разбудованы б. завод Янсона, які завецца цяпер заводам імя Ворошылова.

Пабудована бальшавікамі ў Менску вялікая галянтэрэйная фабрыка.

Кожны савецкі грамадзянін 5 дзён працуе, а ў шосты (выхадны) дзень адпачывае, што адбываецца вельмі «ўмоўна», бо заўсёды знойдуцца якія-небудзь «ударныя» работы, як расчыстка сьнегу ў часе зімовых заваяў, зборы з палёў летам і інш. Існуе агульная «трудоваая» павіннасьць, ад якой не звальняецца нават і студэнская моладзь.

Студэнты прымаюцца ў ВУЗы (вышэйшыя школы) паводле г.зв. «кантрактацыі». Студэнт павінен падпісаць пэўны кантракт, паступаючы ў той ці іншы ВУЗ (па-расейску «ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ») і мусіць выпуняць усё, чаго жадае ад яго ўлада, згодна з падпісаным кантрактам. І ня дзіва, што летам у часе палявых збораў студэнская моладзь масамі скіроўваецца на палявыя работы ў ударным парадку.

Грамадзянін Клім дэклараваў мець яшчэ некалькі гутарак аб жыцьці ў Менску.

Сабраныя шчыра дзякавалі г-ну Кліму за яго рэфэрат і засыпалі яго пытаньнямі рознага роду, хоць гэтым разам ён прасіў абмежавацца толькі аднэю камунальнаю гаспадаркаю Менску.

II. Бытавыя варункі

У пятніцу 12-га кастрычніка г. г. грам. Клім меў 2-гі свой рэфэрат на гэткую тэму ў Бел. інстытуце Гаспадаркі і Культуры.

Грам. Клім чалавек немалады, гадоў за 65, усё сваё жыцьцё правёўшы ў працы, быў і ў Менску працаўніком (бугальтарам) Мэліэрацыйнага трэсту, зарабляючы па 3 руб. 70 кап. у дзень: да гэтага яшчэ даходзіла невялічкая “эмэрытура” г-на Кліма.

Як-жа можа жыць падобны працаўнік у псэўдасоцыялістычнай дзяржаве?

Паводле словаў г-на Кліма, выказваных бяз ніякае тэндэнцыі, проста так па-людзку маляваўшых тое, што ён сам

перажываў, – вялікая бяда для савецкага грамадзяніна ў халодную пару – гэта справа апалу. Жыхары Менску, як работнікі так і вураднікі, студэнты і іншыя, проста бяз коняў, на сабе цягалі дровы, скуль было можна ў эпоху ваеннага камунізму. А калі надыйшоў НЭП, дык палепшылася і справа апалу. Дровы і нават вугаль дастаўляўся ў Менск прыватнікамі-спэкулянтамі. Перад тым, дык зусім былі парасьцягваны дзевяняныя платы вакол сядзібаў і ўжыты на апал.

Ня лепш выглядала і справа асьвятленьня. У пэрыяд 1921–1923 г.г. зусім ня было ў горадзе газы. Пры НЭПе яна зьявілася таксама; людзі рабілі запасы газы, налівалі цэлыя бочкі і ванны, у каго яны былі. Пасьля НЭПу ўсё гэта канфіскавалася. Ня маючы газы, жыхары прыдумвалі розныя прымітыўныя спосабы асьвятленьня сваіх памяшканьняў. У 1927–1928 г. г. цана літра газы была 30 кап. на картачкі, цяпер больш як рубель за літр. Цяпер газу дастаць цяжка, савецкі транспарт зруйнаваны страшэнна. Раней газа выдавалася па 2 літры на чалавека, цяпер толькі 1 літр на аснаўнога работніка. Асноўным работнікам завецца той член сям’і, які сам беспасярэдня зарабляе, а тыя, хто знаходзіцца на яго ўтрыманьні, па-бальшавіцку завуцца «іждивенцамі». Купіць газу выпадкова «з-пад палы», г. зн. у нелегальным прыватным гандлі можна часам, але цана тут яе – 5 рублёў за літр.

Цікавы парадокс: бальшавікі хваляцца тым, што яны скасавалі клясы. Калі гаварыць аб старых дарэвалюцыйных соцыяльных клясах, дык гэта ў пэўнай меры так. Але-ж бальшавікі вытварылі нешта вельмі падобнае.

У сэнсе распаздзелу харчоў, апалу, сьвятла, вопраткі, абутку і іншых рэчаў першае патрэбы, савецкія жыхары дзеляцца на дзьве катэгорыі: 1-ю і 2-ю. Кожная з гэтых катэгорыяў, у сваю чаргу, дзеліцца на 3 сьпісы і гэтакім спосабам вытварана аж 6 групаў жыхароў, нібы б соцыяльных клясаў новага рэжыму. Да 1-е катэгорыі жыхароў належаць работнікі цяжкае фізычнае працы і навуковыя працаўнікі. Сярод гэтае першае катэгорыі ёсьць яшчэ і партыйная

варшынка: вылучэнцы, ударнікі, камісары. Яны маюць той прывілей, што бяз картачак атрымліваюць прадукты ў г. зв. «закрытых распроделителях», куды звычайны сьмяротны доступу ня мае.

Харчуюцца жыхары ў савецкіх сталоўках, якія ёсьць пры кожнай установе. Установа робіць контракт з тым ці іншым калхозам або совхозам на дастаўку харчоў для яе сталоўкі. Да 1926 году сталоўкі значэньня ня мелі, жыхары харчаваліся сям-так дома, бо хлеба тады давалі яшчэ па кілёграму на чалавека, цяпержа ад 150 да 800 грамаў на аснаўнога работніка, у залежнасьці ад таго, да якое групы работнік гэты належыць. На «іждивенцев» ня выдаюць нічога.

Цікавы контраст цэнаў, якія можна падзяліць аж на чатыры групы. У той час, як хлеб, напр., у «Торгсине» (торговля с иностранцами) купіць можна за 10 капеек кілё, у коопэратывах ён каштуе 50 кап. кілё, у дзяржаўным гандлі (госторг) 1 руб. 50 кап. кілё, у прыватным гандлі 3-4 рублі кілё. Гэткім чынам існуе: «Торгсин», коопэрацыя, дзяржаўны гандаль і спэкуляцыя, або гандаль прыватны, які строга прасьледуецца. У «Торгсине» купляць тавары можна толькі за золата або за чужаземную цвёрдую валюту. Кілё цукру, напр., каштуе ў «Торгсине» 50 капеек, у коопэрацыі 5 рублёў, у дзяржаўным гандлі 15 рублёў.

Утрыманьне ня толькі каровы, а нават і курыцы зрабілася для жыхара немагчымым, бо старая бульба ў чэрвені 1934 г. каштавала 15-20 руб. пуд, ячмень – 65-70 руб. пуд.

Апал цяпер таксама дарагі: 60 – 45 руб. воз.

Які паёк нават жыхара 1-й катэгорыі, навуковага працаўніка, інжынера, які выкладае ў ВУЗе можна бачыць з гэткага прыкладу: на месяц чэрвень сёлетняга году інжынер атрымаў: паўтара кілё цукру, 1 кілё круп, 1 кілё макаронаў і 1 кілё селядцоў, па коопэрацынай цане. А сям’я ў інжынера – 6 душ. Жыхары 2-е катэгорыі нічога, падобнага да гэтага скромнага пайка, не атрымліваюць. Селядзец у Менску лічыцца вялікім ласункам.

Стаўкі навуковых працаўнікоў (прафэ-

суры) ад 450 да 800 рублёў. Пайкі выдаюцца не дарма, а за плату.

Усякія сабраньні жыхароў больш як 5 асобаў строга забаронены. На іх трэба прасіць дазволу ў ГПУ. Калі адзін, напр., прафэсар, сьвяткуючы імяніны свае жонкі, заявіў дамоваму сторажу, што ў яго будуць госьці, дык той спытаўся, колькі будзе чалавек? Пачуўшы адказ, што можа быць чалавек 15-20, стораж казаў прасіць дазволу, бо ён мусіць заявіць міліцыі. Калі прафэсар прасіў дазволу, дык ГПУ патрэбавала ад яго паіменны сьпіс гасьцей і, перагледзеўшы гэты сьпіс, проста заявіла, што сабраньне можа адбыцца, бо сярод гасьцей ГПУ мае сваіх 3 чалавекі.

На пытаньні прысутных г-н Клім даў гэтка адказы аб справе харчаваньня ў Менску:

Мясны абед на заводах каштуе 1 рубель з капейкамі, у сталойках пры ўрадавых установах 1 р. 20 к. – 1 руб. 50 кап. Абед гэтка складаецца з баршчу ці супу і аднае лыжкі кашы. Два разы ў тыдзень бывае мяса: порцыя велічынёю ня большая за скрыначку ад сернікаў. Для навуковых працаўнікоў у іхных сталойках абеды крыху лепшыя, мясныя, па цане 2-3 руб.

Студэнт дастае 300 грамаў хлеба ў дзень. У студэнцкіх сталойках на абед даюць таксама суп і кашу на маргарыне.

Абед для чужаземцаў у Эўропэйскай гасьцініцы каштуе 5-10 рублёў. Чужаземцам даюць нават булкі, якіх савецкі жыхар ніколі і ня бачыць.

Як-жа адбываецца сякі-такі прыватны гандаль прадуктамі?

Трэба сказаць, што індывідуальны гаспадар, г. зв. «едаініччык» мае права прадаць у горадзе лішку свае прадукцыі, калі дастане пасьведчаньне, што ён усе свае падатковыя павіннасьці споўніў.

Савецкая коопэрацыя правальваецца. На 1932 г. напр., Цэрабкоп (цэнтральная работніцкая коопэрацыя) у Менску даў дэфіцыт у 2 мільёны рублёў.

На пытаньне. ці можна ў Менску паправіць боты, калі яны паднасіліся, пачуўся адказ, што падбіць падноскі ў ботах (гумовыя) каштуе 25 руб.

Боты каштуюць 8-10 рублёў у «Торгсине» і 50-70 рублёў у дзяржаўным гандлі.

Абутакі вопратка таксама выдаецца па картачках...

III. Народная асьвета

У пятніцу 19 гэтага кастрычніка грам. Клім расказваў аб народнай асьвеце ў БССР.

Наагул асьвета ў Савецкім Саюзе перажывае гэтка самыя экспэрымэнты, як і іншыя галіны жыцця.

Спачатку існавалі 3-годкі і 5-годкі (ніжэйшыя школы). Пасьля гэтых школаў прайшоўшы агульна-адукацыйныя (сярэдня) курсы, вучань мог паступаць у ВУЗы і ВТУЗы (вышшыя ўчебныя заведеньня і вышшыя тэхнічныя ўчебныя заведеньня). Цяпер бальшавікі імкнуцца пазакладаць 9-годкі (сярэдня школы), з якіх па конкурсовых экзаменах можна паступаць у ВУЗы і ВТУЗы.

Дзеля таго, што пры паступаньні ў вышэйшыя школы бярэцца пад увагу сацыяльнае паходжаньне будучага студэнта, маладыя людзі стараюцца абходзіць гэты парадак, калі паходжаньне іх бацькоў было непрацоўным. Вучань, пасьля сярэдняе школы ідзе ў які-небудзь калхоз або совхоз і адбывае там работніцкі стаж у працягу якога-небудзь году ці больш, а пасьля ўжо дэлегуецца ў ВУЗ ці ВТУЗ, як сябра таго ці іншага прафэсіянальнага саюзу.

Аднак ён заўсёды можа быць выкрыты сваімі калегамі-студэнтамі ў ВУЗу цераз сьценгазэту і вычышчаны з ВУЗу, калі, напрыклад, бацька яго быў духоўнікам, заможнікам, абшарнікам і г. д.

Сьценгазэты – гэта органы даносаў, робленых публічна самымі студэнтамі адзін на аднаго.

Ня глядзячы на розныя дробныя прывілеі, моладзь апошнім часам ня хоча паступаць у вышэйшыя школы, таму кожны студэнт за канікулярны час павінен завербаваць яшчэ двух маладых людзей у тую вышэйшую школу ў якой ён вучыцца.

Студэнты прымаюцца па кантракце, якім абавязваюцца служыць пасьля скончаньня вышэйшае асьветы ў Беларусі і наагул выпайняць усе загады.

Навука ўва ўсіх савецкіх школах бясплатная, ні за навуку, ні за падручнікі і розныя навуковыя прылады плаціць ня прыходзіцца.

Кошты навукі пакрываюцца з падатку свайго роду на гэтую мэту, які завецца зборам на культурнае будаўніцтва, сыягваным з усяго жыхарства.

У школах існуюць камітэты вучняў і камітэты бацькоў усюды.

Студэнт атрымлівае стыпэндыю 60–100 руб. у месяц, на якія ён і павінен жыць. Абеды ў студэнцкіх сталойках каштуюць ад 45–50 кап. да 1 рубля.

Ёсьць пры выш. школах інтэрнаты, дзе жывуць разам як студэнты, так і студэнткі. Гэткі парадак вядзе часта да вельмі неморальных рэзультатаў. Калі ад сужыцца пары маладых людзей здараецца патомства, дык маці нованароджанага лёгка можа высудзіць (цераз мэдыцынскую нават экспэртызу айцоўства) належныя на дзіця алімэнты, але маладыя хлопцы ўхіляюцца ад гэтага тым, што мяняюць прозьвішчы (гэта ў саветах вельмі лёгка) і ўцякаюць у іншую мясцовасьць, дзе іх вельмі і вельмі трудна знайсці.

Раней адміністравалі ў школах загадчыкі, а цяпер заўважваецца поўны паварот да старых назоваў: школамі кіруюць рэктары, дырэктары, ёсьць у іх інспэктары, як і даўней. Начальнік гэткі – сам адзінаасабова рашае справы адміністраваньня школаю.

Пераважаюць сярод студэнтаў беларусы. Усіх студэнтаў у Менску больш, як 3000.

Расейскіх сярэдніх школ у Менску ёсьць толькі 4. Апрача беларускага, ёсьць жыдоўскі і польскі пэдагогічныя інстытуты (пэдагэгікумы).

Факультэты ў унівэрсытэце завуцца інстытутамі. Ніякіх экзаменаў пры скончаньні курсу ўсіх школаў раней ня было, а вучню або студэнту проста выдавалася пасьведчаньне, што ён праслухаў курс тае ці іншае школы. Цяпер і ў гэтым сэнсе вярнуліся да старога парадку: канчаючы школу, вучань ці студэнт павінен здаваць экзамен.

Школьная сетка наагул даволі густая, аднак не разьвінута яшчэ да поўнае меры, як гэта відаць з заяваў офіцыяльных

прадстаўнікоў савецкае асьветы ў БССР. У кожным мястэчку ці большым сяле ўлады стараюцца залажыць сярэднія школы 9-годкі.

Для камуністаў, ударнікаў і чырвоных партызанаў існуе РАБФАК (работніцкі факультэт), які зьяўляецца сярэдняю школаю. З Рабфаку яны ідуць у КАМВУЗ (камуністычны унівэрсытэт), праходзячы там палітграмагу ў пашыраным разьмере.

Ня глядзячы на тое, што ўжо даўно, яшчэ ў часе кіраваньня асьветнымі справамі народным камісарам Баліцкім (сасланым на Салоўкі), ўлады хваліліся поўным выкараненьнем няпісьменнасьці, ёсьць яшчэ шмат анальфабэтаў у веку 45 і болей гадоў.

Палажэньне пэдагогаў ува ўсіх школах вельмі цяжкае; пэнсіі ня выплачваюцца ім па паўгода.

Прафэсіянальная, тэхнічная асьвета пераважае ў саветах.

Газэты цяпер дарма не раскідаюцца бальшавікамі. Гэткая «Зьвязда», напрыклад, выходзіць у ліку 30-40 тысяч экзэмпляраў і яе трэба набываць за грошы. Праўда, што падпіска на яе выглядае на прымусовую. Расейская газэта «Рабочий» мае тыраж у 50 тысяч экзэмпляраў.

У школы ўводзіцца выкладаньне гісторыі і географіі. Раней гэтыя прадметы зусім не выкладаліся.

IV. Земляробства ў БССР

1-га кастрычніка г.г., гр-н Клім меў гутарку аб земляробстве ў Беларускай Савецкай Рэспубліцы.

Як ведама, бальшавікі правялі экспропрыяцыю, ці вярней нацыяналізацыю ўсяе зямлі на абшары былое Расеі, г. зн., што ўся зямля перайшла на ўласнасьць савецкае дзяржавы.

Спачатку ішоў, пачаты яшчэ ў керэншчыне самым сялянствам, стыхійны падзел бліжэйшых двароў. Калі сяляне ў суседнім двары мелі пры старых парадках, напр., права пасьбішча, ці г. зв, сэравітуты, дык у рэвалюцыю яны лічылі, што зямля, на якой пасьвілі сваю жывёлу, бязумоўна павінна належаць да іх, і наагул захаплялі сенако-

сы, ці якія іншыя кускі, выгаднейшыя для карыстаньня.

Ясна, што на захопленыя, ці наагул на быўшыя ў карыстаньні сялян землі ня было ніякіх дакумэнтаў. І бальшавікі мелі шмат клопату, калі прыступілі да рэгуляцыі землекарыстаньня цераз зямельныя камісіі на мясцох, Прышлося адкрываць кароткасрочныя курсы для каморнікаў (землямераў), якія нанова абмервалі землі паасобных землекарыстальнікаў. Старыя межавыя знакі былі сялянствам рупліва пакасованы і зямельным камісіям не заставалася нічога больш, як дашуквацца старых межаў шляхам паказаньняў сьведкаў.

Анархія землекарыстаньня ішла ад 1917 да 1923 году.

Апрача зямельных камісіяў былі ўстаноўлены спэцыяльныя суды. У гэтых інстытуцыях была гэткая навала справаў, што яны не маглі даць ім ніякае рады.

Земляробства існавала да 1922 году не паводле якога-небудзь закону, а паводле інструкцыяў ды цыркуляраў Народнага Камісарыяту Земляробства.

Трэба зазначыць, што ў часе зямельнае анархія ішло таксама і стыхійнае ніштажэньне лясоў сялянствам. Была проста рабунковая лясная гаспадарка, ніхто аб засяваньні лясоў ня думаў

У 1926 годзе выйшаў нарэшце зямельны закон. Пачалася хутарызацыя, трываўшая да 1926-1927 году. Затым надыйшла першая пяцілетка і з ёю колектывізацыя.

Хоць падаткі на хутаран накладаліся вельмі высокія, ішло абцінаньне хутарных гаспадарак з зямлі, у якіх яе было часам да 50 дзесяцін, але ў нядоўгі пэрыяд НЭПу усіх прадуктаў было на рынку даволі.

Перад колектывізацыяй больш спрытныя дробныя земляўласнікі кінуліся на хітрасьць пачалі злучацца з сваякамі і наагул чэснымі суседзямі ў арцелі, каб прыдаць землекарыстаньню колектывіны выгляд. Ясна, што ўсё гэта было толькі на паперы і па-старому кожны гаспадарыў на сваім куску. Улады гэта заразжа зразумелі і арцелям быў паложаны канец.

З двароў пароблены цяпер совхозы (советскія хазяйства), а з сялянскіх, вяско-вых земляў – колхозы.

Совхозы зьведзены былі ў трэсты, як напр.: сьвінатрэст, конскі трэст, малочны трэст і інш. Дзіўна, што гэткія буйныя гаспадаркі вяліся з дэфіцытам, і з Масквы ішлі асыгнаваньні ў паўмільёна і мільён на падтрыманьне розных земляробскіх трэстаў. Дабро совхозаў моцна раскрадалася і нарэшце 8 жніўня 1932 году выйшаў драконаўскі закон, які грозіць караю сьмерці за кражу ў совхозе або ў колхозе. Лагоднейшаю караю за гэта лічыцца ссылка ў канцэнтрацыйныя лягеры на 10 гадоў.

Уся бальшавіцкая земляробская сыстэма палягае на г. зв. «подстегивании» колхознікаў, г. зн. былых сялян.

Як-жа жывуць людзі ў гэтых совхозах ды колхозах?

У совхозах (казённых дварох) живеца работнікам (былым панскім парабком) лепш у параўнаньні з колхознікамі. Совхоз мае грамадзкае харчаваньне – агульную сталоўку для ўсіх работнікаў, як і ў гарадох.

У колхозах сяляне жывуць яшчэ па сваіх хатах, харчуюцца самі тымі прадуктамі, якія выдаюцца кожнаму з іх, пасья пагашэньня ўсіх павіннасьцяў. Бяда пануе тут страшэнная. Сала лічыцца нявіданаю роскашай.

Існуюць яшчэ і гаспадаркі індывідуальныя, г. зв. гаспадаркі «эдыноличников», якіх улада стараецца дабіць непамернымі падаткамі: ад гэктара яны мусяць плаціць 4 пуды збожжа, 25 пудоў бульбы, 200-250 літраў малака ад кожнае каровы ў год (1933). На гэтым падатковы цяжар не канчаецца, бо кожны жыхар БССР плаціць яшчэ: страхавы збор, насенны фонд, культзбор.

Бальшавікі імкнуцца за другую пяцілетку сколектывізаваць землеаробства на ўсе 100 % і правясьці ў жыцьцё грамадзкае харчаваньне нават і ў колхозах. На гэтыя мэты выпушчана ўнутраная пазыка на 1934 год у разьмеры трох з палавінаю мільярдаў рублёў (1 мільярд – 1000 мільёнаў).

Офіцыяльна ў Беларусі колектывізацыя праведзена на 56 %, але ў запраўднасьці куды менш.

- Ці ёсьць якія заробаткі для сялян, апрача земляробства?

Ёсьць работы на лесазагатоўках і пры будаваньні ды папраўляньні дарог, дзе плаціцца 26 руб. за дзень працы з канём, але на рукі выдаюць толькі 3 руб., рэшта пералічваецца на колхоз, дзе вядзецца г. зв. строгі ўчот і рэгулююцца рахункі кожнага паасобнага колхозьніка.

- Як-жа праводзілася гэтая колектывізацыя? -- спытаўся нехта з прысутных.

Прыяжджала ў вёску камісія, выймала з кішанёў рэвалюцыйныя, клала іх на стол і пыталася ў сабраных сялян: «Хто проці колектывізацыі?» – пачуўся на гэта адказ.

Ясна, што колектывізацыя ў гэтых варунках выглядала дабравольнай і прымалася аднагалосна.

Грам. Клім сам асабіста быў у дзвёх камісіях, якія выяжджалі наводзіць парадкі ў два совхозы. Адзін раз было гэта якраз у двары, належаўшым да рэвалюцыйнаму пану Ельскага. Старыя парабкі адважна хвалілі гэтага пана перад камісіяй, жалячыся на цяперашні свой лёс.

Даўней, – кажуць, – лепей было: сям'я пабольшала, ці няшчасьце якое здарылася, ардынацыі не хапае – ідзеш да пана, а ён і павялічыць ардынарыю. А цяпер, дык невядома да каго зьвяртацца.

- О, каб наш пан вярнуўся, – дадае іншы дзядзька, – дык мы-ж ня ведалі-б дзе й пасадзіць яго, як яму дагадзіць.

Відаць несалодкае жыцьцё совхозьнікаў, калі яны ўздыхаюць па панскіх часох?

Цяпер яны працуюць, як і даўней, устаноўлены строгі нагляд за нормаю працы, аплата працы мужчын і жанчын няроўная.

Земляробства ўва ўсім СССР пад страшэннаю прынукаю і дзеля гэтага маса зямлі ляжыць адлогам. Совхозы часта гараць, улады шукаюць “шкоднікаў”, тэрор ня літуецца ні над кім.

Машыннае абрабляньне зямлі правясыці немагчыма, бо на ўвесь СССР ёсьць толькі каля 200 тысяч трактараў.

Як совхозьнікі, так і колхозьнікі апра-

наюцца ў крамныя вырабы, бо хатні выраб матар'ялаў для вопраткі перастаў існаваць.

Пра колектывізацыю ходзіць сярод савецкіх жыхароў цікавы анекдот:

«Усерасейскі стараста» Калінін прыходзіць аднаго разу да Сталіна і жаліцца яму:

- Бяда, браце, блашчыцы даймаюць зусім.

- Чудак, – адказвае Сталін, – а ты абвясці колектывізацыю, дык зараз-жа ўсе разьбягуцца.

І селянін, як тая блашчыца, разьбягаецца з вёскі, прэцца ў гарады, пабольшваючы гэтым лік падонкаў пролетарыяту.

Слухач.

Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у Лідскім павеце, на 15 снежня 1934 г.⁶⁹

29.07.1930 г. міністры ўнутраных і вайсковых спраў Польшчы аддалі распараджэнне паставіць на ўлік для войска ўвесь механічны транспарт (нават ровары).

За стараству павета падпісаў В. Дзядовіч, намеснік старасты

№	Рэгістрацыйны нумар	Від траспарта	Марка	Гаспадар	Месца знаходжання
1	79135	аўтобус	Chevrolet	Гапановіч Нэвах	Беліца
2	79003	аўтобус	Chevrolet	Кавальскі Бэрка	Беліца
3	79177	аўтобус	Chevrolet	Кругер Эдвард і Пуйдак Васлаў	Іўе
4	79331	асабісты аўтамабіль	Morris	Палячак Леў	Ліда, Камерцыйная, 18
5	79301	полугрузавік	Chevrolet	Я. Папірмайстр і М. Пупко	Ліда, Сувальская, 72/88
6	79324	асабісты аўтамабіль	Ford	Гута шкла Столе	Неман, гміна Дакудава
7	79312	аўтобус	Chevrolet	Зарэцкі Шлёма	Ліда, Фалькоўскага, 39
8	79316	асабісты аўтамабіль	Buick	Мальто Антон	Эйшышкі
9	79018	асабісты аўтамабіль	Ford	Шапіра Ісак	Ліда, Турэцкая, 1
10	79260	асабісты аўтамабіль	Overland	Кандратовіч Ада	Маёнтак Гародна, гміна Жырмуны
11	79292	асабісты аўтамабіль	Fiat	Марацэвіч Уладзімер	Эйшышкі
12	79316	асабісты аўтамабіль	Ford	Грузель Раман	Неман
13	79338	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	к. Шчамірскі Станіслаў	Радунь
14	79021	асабісты аўтамабіль	Tatra	Лясковіч Вітольд	маёнтак Філіпкі
15	9505	асабісты аўтамабіль	Ford	маёр Ратомскі Станіслаў	Ліда, 5 лётны полк
16	79239	асабісты аўтамабіль	Ford	Арлецкі Аўгуст	Ліда, Варшаўская, 26
17	79310	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Грабоўскі Рудольф	Ліда, Сыракомлі 2
18	79012	полугрузавік	Ford	Павятовая дарожная ўправа	Ліда, Сувальская, 15
19	9517	асабісты аўтамабіль	Harley-Dawidson	Брыгада скарбовага кантролю (brug. kontr. skarb.)	Ліда, Сувальская, 13
20	79343	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Управа Тэлекамунацый	Ліда, Сувальская, 107
21	79192	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Сацыяльнае забеспячэнне	Ліда, Сувальская, 58

⁶⁹ Nowogródzki Dziennik Wojewódzki. № 30. 15 grudnia 1934. S. 202–203.

22	79093	асабісты аўтамабіль	Overland	Сацыяльнае забеспячэнне	Ліда, Сувальская, 74
23	79013	полугрузавік	Chevrolet	Навагрудская дырэкцыя публічных прац	Ліда, Сувальская, 15
24	9425	матацыкл без каляскі	Indian	Катовіч Пётр	Радунь
25	9516	матацыкл без каляскі	Gillet	Антановіч Віктар	Эйшышкі
26	9476	матацыкл без каляскі	B.S.A.	Галінскі Дамінік	Ліда, 11 лётны полк
27	9485	матацыкл без каляскі	Ariel	Антковяк Ян	Ліда, 77 пяхотны полк
28	9488	матацыкл без каляскі	Harley-Dawidson	кс. Байкевіч Пётр	Гута Неман, гміна Дакудава
29	9554	матацыкл без каляскі	Harley-Dawidson	Арлоўскі Міхал	Ліда, Шэптыцкага
30	9445	матацыкл без каляскі	FN	паручнік Баравецкі Рамуальд	Ліда, казармы 77 пяхотнага палка
31	9522	матацыкл без каляскі	Harley-Dawidson	Паплаўскі Ян	Ліда, 3-га Мая, 8
32	9435	матацыкл без каляскі	Douglas	Касоўскі Стэфан	Гута Неман, гміна Дакудава
33	9508	матацыкл	B.S.A.	Багдановіч Станіслаў	Ліда, 19-ты дывізіён лёгкай артылерыі
34	9440	матацыкл	N.S.U.	Ласацінскі Зыгмунд	Ліда, Сувальская, 182
35	9416	матацыкл	T.N.	кс. Штэйн Чэслаў	Воранава
36	9478	матацыкл	C.W.S.	K-da Pol. P. Lida	Ліда, Фалькоўскага, 25
37	9403	матацыкл	Indian	Левіцкі Аляксандр	Ліда, Вызваленне, 22
38	9546	матацыкл без каляскі	Royal-Enfield	Мальто Антон	Эйшышкі
39	9437	матацыкл без каляскі	Harley-Dawidson	Казлоўскі Эдвард	Іўе
40	9481	матацыкл без каляскі	Motosacoche	капітан Грывач Станіслаў	Ліда, казармы 77 пяхотнага палка
41	9422	матацыкл без каляскі	Niemen	Туравіч Леапольд	Ліда, Шэптыцкага

Ліда, тэлефонны даведнік 1934 г.

- 2 29 – Інфармацыя тэлефоннай станцыі.
 2 26 – Пасылка тэлеграм праз тэлефон.
 2 27 – Кіраўнік тэлефоннай станцыі.
 1 70 – Бюро рамонт тэлефонаў.

Агульныя перамоўныя пункты

- Управа паштова-тэлеграфная Ліда-1, Сувальская, 90.
 Управа паштова-тэлеграфная Ліда-2, Чыгуначны вакзал, зала чакання 3 кл.
 Агенцтва паштова-тэлеграфная Ліда-3, Казармы 77 п.п.

Аўтаматы

- На чыгуначным вакзале зала чакання 3 кл.
 У цукерні Цукерніка, вул. Сувальская, 30.
 27 – Адвакат Цыдзяровіч Беньямін, Сувальская, 87.
 48 – Адвакат Хайковіч Аляксандр, Замкавая, 2.
 1 36 – Адвакат Каменскі І., Сувальская, 22.
 88 – Адвакат Кэрзляр Ісідор, Мацкевіча, 41.
 1 24 – Адвакат Скіндар Чэслаў, Пілсудскага, 11.
 18 – Аптэка Сеймікова, Мацкевіча, 3.
 84 – Аптэка Стукатара Ізраіля, Сувальская, 63.
 1 28 – «Ардаля», абутковая фабрыка, Фабрычная, 10.
 ---- (дадатковы) кабінет дырэктара, Фабрычная, 10.
 83 – Гарадскі ізалятар (arest miejski), Фабрычная, 10.
 ---- (дадатковы) Лідская рэзня, Фабрычная, 10.
 99 – Банк Купецкі, Сувальская, 10.
 --- (дадатковы) кабінет дырэктара.
 43 – Банк Народны Кааператыўны, Сувальская, 19.
 59 – Банк Народны Яўрэйскі, Сувальская, 40.
 12 – Банк Віленскі Прыватны Гандлёвы, аддзел у Лідзе,
 прадстаўнік Польскага Банка, Сувальская, 84.
 70 – Багаткоўскі Генрык, стараста, Жаромскага, 1.

- 1 41 – Баярчык Баляслаў, адвакат, 3-га Мая, 69.
 93 – Баркоўскі Міхал, 17-га Красавіка, 19.
 1 52 – Бажок Ян, карэспандэнт Польская тэлеграфнага агенцтва (Р.А.Т.), Замкавая, 4-7.
 92 – Браты Вінаградавы С. і М., Сувальская, 21.
 26 – Бровар Пупко, Сувальская, 88.
 ---- (дадатковы) кватэра.
 74 – Бровар спадкаемцаў Я. Папірмайстра, Сувальская, 72.
 ----- (дадатковы) кватэра

- 31 – Тэлефонная цэнтраль кашараў 77 п.п., казармы імя ген. Рыдз-Сміглава.
 39 – 77 п.п.

Тэлефоны дадатковыя

- 2 – эскадрон уланаў.
- 4 – звяз жандармерыі.
- 5 – кватэрмайстр.
- 7 – вайсковы суд рэгіянальны.
- 10 – гарнізонны шпіталь.
- 11 – 2-гі радыётэлеграфны звяз.
- 12 – харчовы склад.
- 14 – кіраўніцтва 77 п.п.
- 15 – 3-ці дывізіён 19 гарматнага палка.

Тэлефонная цэнтраль 5-га лётнага палка, казармы імя ген. Жалігоўскага

- 2 – парахоўня.
- 3 – апарат прыёмны.
- 4 – камандаванне.
- 5 – каманда парку, камендант парку.
- 6 – казіно афіцэрскае.
- 7 – радыёстанцыя.
- 8 – порт авіяцыйны.

14 – цукерня «Амерыканка», Будзін Барыс, Сувальская, 13.

- 22 – доктар медыцыны Эйзынберг, Сувальская, 62.
 58 – доктар медыцыны Галенбіеўскі, Сувальская, 65.
 1 23 – доктар медыцыны Кантар, Сувальская, 62.
 1 15 – доктар медыцыны Каплан Саламон, Сувальская, 54.
 37 – доктар медыцыны Казубоўскі, Школьная, 54.
 25 – доктар медыцыны Сапоцька Рамуальд, Шаптыцкага, 9.

- 1 47 – гарадская электроўня, Сувальская, 179.
- 1 29 – Элкінд Леон, Шаптыцкага 17.
- 44 – фабрыка цвікоў «Дротіндустрья», Фабрычная, 1.
- 35 – Фішар Алберт, інжынер-дырэктар «Ардаля», Пераца, 19.
- 56 – дзяржаўная гімназія імя гетмана Караля Хадкевіча, Школьная, 62.
- 1 04 – Глазман Арон, 3-га Мая, 7.
- 1 21 – Гарфунк Леў, Рынкавая, 13.
- 41 – Халперн Юзаф, перапрацоўка дрэва, Сувальская, 58.
- 1 05 – гатэль «Грант», Беньямін Ландо, Сувальская, 9.
- 80 – гатэль «Еўрапейскі», Ісак Глаўберман, 3-га Мая, 6.
- 1 18 – тытунёвая гуртоўня, Сувальская, 65.
- 78 – Хураўлез Еліях, перапрацоўка дрэва, 17 красавіка, 10.
- 89 – інспектар установы ўзаемнага страхавання, Шаптыцкага, 15-17.
- 69 – інспектар працы 65 акругі, Сувальская, 11.
- 38 – інспектар школьны, Сувальская, 103.
- 1 01 – Каплінскі Ісак, гандляр лесам, Сувальская, 86.
- 34 – Каса скарбовая, Сувальская, 4.
- 66 – Дзяржаўная чыгунка.
- Тэлефоны дадатковыя
- 75 – начальнік дарожнага аддзела.
 - 72 – пастарунак паліцыі.
 - 74 – чыгуначная электроўня.
 - 78 – бюро кіраўніка рухам.
- 20 – Калегіум айцоў піяраў, Сувальская, 68.
- 57 – Паліцыя.
- (дадатковы) кабінет каменданта.
- 32 – Камісарыят паліцыі.
- 36 -
- (дадатковы) канцылярыя.
- // ---- кабінет кіраўніка камісарыяту.
- // ---- кватэра кіраўніка камісарыяту.
- 95 – камунальная ашчадная каса, Сувальская, 13.
- 1 09 – леснічоўка в. Сухвальня.
- 11 – Левінсон Г., кватэра аптэкара.
- 137 – Левінсон, будаўніцтва, Сувальская, 22.
- 51 – «Лідол», алярня, 11-га лістапада, 4.
- 42 – Магістрат, кабінет бургамістра, маёра Мацкевіча, 6.
- 13 – Агульная канцылярыя магістрата, маёра Мацкевіча, 6.
- (дадатковы) кабінет намесніка бургамістра.
- 1 03 – Мелур Саламон, 3-га Мая, 15.
- 40 – «Метал» супольная фірма, склад жалеза, маёра Мацкевіча, 22.
- (дадатковы) бюро.
- 73 – млын «Аўтамат», бюро, Рынак, 61.
- 2 – млын «Таханова», бюро, маёра Мацкевіча, 8.
- 94 – Галоўнае лясніцтва, в. Гарні,
- (дадатковы) кватэра галоўнага ляснічага.
- 1 45 – Ненартовіч Ян, землямер, 17-га красавіка, 20.
- 1 26 – Чыжэўскі Баляслаў, натарыус, Сувальская, 74.
- 77 – Дваракоўскі, натарыус, Сувальская, 74.
- 16 – аддзел «Усходняга агенцтва», 3-га Мая, 27.
- 87 – ліцейня жалеза, «Бэнлянд», Сувальская, 142.
- 1 00 – Агніска (клуб) «Кола Поляк», Сувальская, 13.
- 1 33 – Агушэвіч Міхал, адвакат, Сувальская, 77.
- 1 46 – алярня «Шэмен» супольная фірма, Дварцова, 38.
- 4 – Арэцкі Аўгуст, кіраўніцтва павятовых дарог, Варшаўская, 24.
- 1 12 – Дзяржаўная рамесна-прамысловая школа, канцылярыя, Сувальская, 182.
- 1 30 – пякарня «Узорная», Камерцыйная, 14.
- 96 – Палячак Я., Фалькоўскага, 33.
- 1 50 – Палячак Бр. матэрыялы, радыё-электраматэрыялы.
- 30 – Палячак Макс, кватэра, Сувальская, 91.
- 1 32 – «Полгум» камісійны склад, маёра Мацкевіча, 65.
- 53 – Польскае хімічнае прадпрыемства «Карона», Крупаўская, 8.
- 1 02 – паліцэйскі пастарунак Лідскай гміны, маёра Мацкевіча, 1.

- 85 – павятовы саюз вайсковых асаднікаў, Пескі, 19.
 54 – пракуратура віленскай судовай акругі, аддзел у Лідзе, 3-га Мая, 45.
 ---- (дадатковы) кабінет кіраўніка аддзела.
 82 – Павятовая каса хворых.
 19 – Пупко Абель, Пілсудскага, 15.
 29 – Пупко Ханан, таварная экспедыцыя, 3-га Мая, 6.
 ---- (дадатковы) кватэра.
 1 07 – Пупко Ш., склад фарбаў і будаўнічых матэрыялаў, Сувальская, 20.
 1 38 – Пупко Ш. кватэра, Лідская, 5.
 35 – Рачынская Меланья, абмен валюты, Сувальская, 45.
 1 13 – Рафаловіч Эла, Сувальская, 83.
 58 – Польскі рэсурс, Сувальская, 74.
 24 – Радзевіч Андрэй, крама вяндлін, Сувальская, 52.
 1 22 – Рабіновіч Пінхус, аклад будаўнічых матэрыялаў, 3-га Мая, 16.
 55 – Гарадскі суд, кіраўнік суда, 17-га Красавіка, 14-19.
 98 – Акруговы суд, карны аддзел, 3-га Мая, 45.
 ---- (дадатковы) следчы акруговага суда.
 1 54 – Акруговы суд, грамадзянскі аддзел, Камерцыйная, 17.
 1 34 – Сялужскі, дырэктар сіндыката, Сядлецкая, 3.
 31 – Саламянскі Гірш, Пілсудскага, 19.
 1 43 – Кааператыў «Еднасць» і механічная пякарня, Сувальская, 6.
- Староства, Сувальская, 15
 50 – кабінет старасты.
 49 – агульная канцылярыя.
- 8 – Сталоўскі Ісак, доктар медыцыны, Мацкевіча, 51.
 5 – добраахвотная пажарная ахова, Сувальская, 189.
 79 – пажарная ахова на Слабодцы, Варшаўская, 31.
 45 – земляробчы сіндыкат, 3-га Мая, 13.
 75 – Шапіра Якаб і Эбер, ліцейная і фабрыка сельскагаспадарчых машын, Сувальская, 170.
 ---- (дадатковы) кватэра Шапіры.
 1 35 – Шаваховіч, пастаўшчык жывёлы.
 17 – Шплікоўскі Мардух, Чырвоная, 18.
- 67 – яўрэйскі шпіталь, Сувальская, 130.
 10 – дзяржаўны шпіталь, Школьная, 8.
 1 10 – тартак, млын, Мельнік Берка, Пастойская, 39.
- 52 – управа Лідскай гміны, маёра Мацкевіча, 35.
 72 – управа павятовая, земская, Сувальская, 15.
 1 34 – дзяржаўная управа скарбовых акцызаў і манаполіі, Сувальская, 13.
 45 – управа скарбовых падаткаў і выплат, Сувальская, 13.
 47 – турма, 3-га Мая, 77.
 ---- (дадатковы) кватэра начальніка.
 7 – Вярсоцкі Аляксандр, крама вяндлін, Сувальская, 9.
 90 – Вінэр Якаб, мануфактурнае таварыства, Сувальская, 58.
 ---- (дадатковы) кватэра, Пераца, 5.
 1 48 – Вісмант Францішак, адвакат, Легіяноўная, 6.
- Аддзел павятовы, маёра Мацкевіча, 18.
 63 – сакратарыят.
 ---- (дадатковы) агульная канцылярыя.
 64 – павятовая дарожная управа, Сувальская, 15.
- 1 – прадпрыемства прамысловае Е. Гурвіч і сын і Л. Кронік, Тартакі, 2.
 1 11 – управа касы хворых, Сувальская, 83.
 ---- (дадатковы) кабінет камісара.
 33 – Аб'яднанае тэкстыльнае прадпрыемства К. Шаблера і Л. Грохмана, галаўное прадпрыемства ў Лодзі, аддзел у Лідзе, Сувальская, 42.
 5 – Звяз яўрэйскіх купцоў, маёра Мацкевіча, 12.
 71 – Супольнасць спажыўцоў жалеза ў Польшчы, аддзел у Лідзе, Каляёвая, 7.
 1 42 – Жыльберман, камерсант фірмы “Карпаты”, Турэцкая, 5.
- Пошта, тэлефон, тэлеграф
 62 – начальнік праўлення Лідскага павета, Ліда-1, кабінет, Сувальская, 90.
 139 – начальнік управы Лідскага павета, Ліда-1, кватэра.
 108 – канцылярыя праўлення.
 76 – аддзел паштовы.

230 – дзяжурны электрык.
 226 – тэлеграф, прыёмны апарат.
 3 – управа Лідскага павета, Ліда-2, Чыгуначны вакзал.
 ---- (дадатковы) кабінет начальніка.
 151 – начальнік управы Лідскага павета, Ліда-2, кватэра, Каляёвая, 7.
 140 – агенцтва павета, Ліда-3, кашары 77 п.п.
 ---- (дадатковы) перамоўная.
 97 – начальнік тэлеграфнай управы, кватэра, Сувальская, 107а.
 65 – тэхнічна-рахуновы аддзел.
 ---- (дадатковы) агульная канцылярыя.
 9 – тэхнік па нагляду, кватэра, Пілсудскага, 12.

*Адкрыццё старажытных слядоў чалавека на тэрыторыі Ліды*⁷⁰

На тэрыторыі Ліды на ўчастку Выган падчас земляных работ на пляцы настаўніка М. Міхальчука натрапілі на вялікую колькасць чарапкоў гаршкоў, раскіданых на значнай плошчы. Таўшчыня чарапкоў была характэрная для керамічных вырабаў з далёкай мінуўшчыны, таму інжынер, які наглядаў за работамі, пераслаў тыя чарапкі ў Кансервацыйную камісію ў Вільні, а земляныя работы прыпыніў.

Чарапкі паказваюць, што посуд быў зроблены на ганчарным крузе, а таму з пазнейшага перыяду – можа, паходзіць з перыяду раннегістарычнага.

Чарапкі знайшлі таксама і ў іншай частцы ўчастка Выган. Абодва месцы знаходак размешчаны на схіле ўзвышша тэрыторыі Выган, якое да нядаўняга часу было аточана дрыгвой, а да хвілі парцэляцыі, што пачалася ў апошнія часы, служыла пашаю.

Узнікае дапушчэнне, што на ўзвышшы тэрыторыі Выган могуць знаходзіцца або старажытныя могілкі, або знішчанае гарадзішча, або рэшткі паселішча. Патлумачаць гэта даследаванні на тэрыторыі, якія будуць праведзены з погляду на тое, што тэрыторыя Выган можа хаваць каштоўны гістарычны матэрыял.

У бліжэйшыя дні з Вільні па запрашэнні пана лідскага старасты, які асабіста зацікавіўся адкрыццём, мае прыехаць на месца для правядзення даследванняў асістэнтка кафедры археалогіі УСБ (Універсітэта Стэфана Баторыя ў Вільні, пер.) д-р Гелена Цэгак.

Улад.

*Выправа па невядомае*⁷¹

На ўчастку Выган горада Ліды падчас земляных работ натрапілі на старыя чарапкі гаршкоў, на косці і вуглі. Запахла археалогіяй. Пан стараста Багаткоўскі, як добры гаспадар той зямлі, які дбае пра ўсякія яе каштоўнасці, прыпыніў работы і, пакрыўшы кошт пераезду, запрасіў з Вільні спецыяліста па археалогіі п. д-ра Гелену

⁷⁰ Kurier Wileński. № 273 (2814). 11 października 1933.

⁷¹ Kurier Wileński. № 292 (2833). 30 października 1933.

Цэгак, якую суправаджаў дэлегат гуртка археолагаў УСБ.

Выган – тэрыторыя, на якую Ліда вядзе экспансію ўжо некалькі гадоў, запаўняючы яе зграбнымі мураванымі дамкамі. Ліда наогул імпатна разрастаецца. Штогод прыбывае ў ёй каля 30 новых будынкаў, а межы горада займаюць у пэўных кірунках прастору звыш пяці кіламетраў у даўжыню. Паўстаюць прыгожыя грамадскія гмахі, як агульнаадукацыйная школа імя Нарутовіча і зусім сучаснага выгляду гімназія імя Хадкевіча. Ліда можа ганарыцца гэтымі гмахамі.

Выган – узвышша, да нядаўняга часу аточанае гразкім балотам, а цяпер перарэзанае сухімі вуліцамі. Ужо амаль увесь перакапаны.

Пробны роў пачынаем капаць на тэрыторыі пляца настаўніка Міхальчыка. Паказваецца гумус, змешаны з глінай. Тэрыторыя перакопвалася не так даўно. Ёсць косці і вуглі, дзе-нідзе чарапкі гліняных пасудзін.

Капаюць беспрацоўныя. Адрабляюць атрыманы перад гэтым дапамогі. Зімой лік беспрацоўных у Лідзе даходзіў да 2 500 чалавек на 22 тыс. жыхароў. Цяпер у сезон будаўнічых і дарожных работ колькасць іх зменшылася да 250 чалавек. У нашай групе знаходзіцца 13-гадовы хлопец. Старанна дзяўбе зямлю велізарнай для яго рыдлёўкай, сапе ад стомы і трывожна зыркае на нас.

- Гэта таксама беспрацоўны?

- Не, адрабляе за бацьку. Гаворыць, што хворы і не можа прыйсці, а хоча адрабіць, – інфармуе інжынер, – казаў яму ісці дадому. Расплакаўся. Бацька – гаворыць. Няхай дзяўбе...

- Ці часта практыкуецца падобная адпрацоўка дапамог іншымі людзьмі?

- Досыць часта. Напрыклад, пры рэстаўрацыйных работах у замку Гедыміна некалькі жанчын адпрацоўваюць за мужоў.

- Ці руіны замка ў небяспецы?

- Не, адрамантаваны малыя шчыліны, а цяпер узмацняецца фундамент на невялікім участку. Гэта земляныя работы.

- Падобна, пад руінамі замка, як гаворыць легенда, ёсць лехі?

- Цвердзіць гэта легенда, а часткова пэўныя факты. Апавядаў мне 80-гадовы дзядок з бліжняй вёскі, што 65 гадоў таму назад, будучы хлопцам, хадзіў у падземеллі. Быў тады адкрыты ўваход у іх. Падобна, цягнуцца яны далёка, як гавораць, аж да Трок. Так далёка той дзядок не хадзіў, бо яму лучыны не хапіла. Дзядок той часткова можа мець рацыю. Могуць існаваць падземеллі. Два гады таму назад на дзядзінцы замка зрабілі каток. Навазілі шмат снегу. Аблілі яго вялікай колькасцю вады. Вясной уся маса снегу і лёду хутка растала. І што дзіўна – вада не выцякала і не ўтварала вялікіх лужын, а знікала амаль раптоўна. Знайшла сабе выхад пад зямлёй.

Аповесць дзеда цікавая. Ці ж бы ў традыцыі люду так глыбока сядзела памяць пра старажытную святасць Трок?

Вяртаемся на Выган. Пробны роў расшыраецца і паглыбляецца. Можна ўжо рабіць высновы. Некалі ў акрэсе часу ад XI да XIII стагоддзя існавала на гэтым узвышшы славянскае паселішча («асада славянская»). Сляды яе сёння цалкам знішчаныя. Чаму славянская? Чарапы посуду маюць славянскі стужкавы арнамент, характэрны для племянных груп, ішоўшых з усходу.

Пан стараста Багаткоўскі зрабіў вялікую паслугу навуцы. На археалагічнай карце Польшчы з'явіцца новы знак, які паказвае, што на тэрыторыі Выгану знойдзены сляды побыту славян у раннегістарычную эпоху ў нашым краі.

Лідскі павет мае шэраг іншых, не вывучаных яшчэ помнікаў...

Уладзімір Галубовіч

Горад Ліда ў 1938 г.⁷²

Гарадская ўправа ў Лідзе 3 лістапада 1938 г. зрабіла гарадской радзе «Рахунковую справаздачу аб выкананні бюджэту на 1937/38 гг.». Гэта справаздача мае кароткі і пекны гістарычны ўступ, у якім выкладзены багаты і цікавы статыстычны матэрыял, які датычыць Ліды. Не можам не падзяліцца з чытачамі некаторымі цікавымі фрагментамі з гэтай справаздачы і некаторымі актуальнымі статыстычнымі звесткамі.

Плошча горада Ліда (ці гарадской гміны) да 1938 г. – 2 813 га, а пасля далучэння да горада вёскі Раслякі ў гэтым годзе адміністрацыйная плошча горада павялічылася на 151 га і склала 2 964 га. Гарадская Лідская гміна мае 90 км вуліц, з якіх 32,67 з цвёрдым пакрыццём і 57,33 грунтовых. Ліда дасла да маштабаў, калі замест звычайнага каменнага брукі – «каціны лоб» [koci leb – Л. Л.] – неабходна пераходзіць на гранітную брусчатку. У справаздачным годзе звычайныя і надзвычайныя выдаткі на будаўніцтва дарог і мастоў і іх рамонт склалі 86 378 злотых. [...]

У выніку ў 1937/38 гг. забрукавана 1,433 км вуліц, адрамантавана 4 км і выкладзена 2,246 км новых бетонных ходнікаў.

Нягледзячы на новую будоўлю, кватэрнае пытанне ў Лідзе яшчэ не вырашана. Пры росце насельніцтва і прамысловасці будаўніцтва расце меншымі тэмпамі, хоць і ў параўнанні з іншымі гарадамі такога ж памеру таксама хутка расце. Праз таннасць дрэва, а таксама праз брак сыравіны і індустрыі вытворчасці будаўнічых незгараных матэрыялаў у будаўніцтве значную долю займае будаўніцтва з дрэва. Гэта адна з галоўных прычын, праз якую горад расце ў шырыню, а не ў вышыню. Гэта падставы вялікіх клопатаў для гарадскіх улад, бо для ўпарадкавання доўгіх вуліц патрэбны вялікія грошы. Па-сучаснаму будуецца частка горада Выган, якая вырасла ў апошнія гады і з'яўляецца сімвалам

адраджэння творчай думкі лідскага грамадства.

Насельніцтва горада ў 1921 г. складала 13 401 чалавек. Зараз, згодна з статыстычнымі звесткамі на 17 верасня 1938 г., – 26 257 чалавек, гэта значыць, за апошнія 17 гадоў насельніцтва вырасла на 12 856 чалавек – амаль што ў два разы. У агульнай лічбе гараджан 12 607 мужчын і 13 650 жанчын.

Этнічны склад насельніцтва наступны:

палякаў – 17 820;
беларусаў – 450;
рускіх – 400;
літоўцаў – ;
яўрэяў – 7 227;
іншых – 360.
Разам – 26 257.

Па веравызнанні ў Лідзе:

рыма-католікаў – 17 008;
праваслаўных – 1 847;
іншых хрысціян – 160;
юдэяў – 7 227;
мусульман – 15.
Разам – 26 257.

Працоўныя гараджане заняты ў:

сельскай гаспадарцы – 598;
прамысловасці і рамястве – 3 408;
гандлі – 1 249;
транспарце – 321;
дзяржаўнай службе – 1 198;
іншых месцах – 5 942;
хатняй гаспадарцы і прыслуге – 5 711.
Разам – 18 427.

Відочна, рэшта ў 7 830 прыпадае на дзяцей.

Эканамічнае жыццё у горадзе вельмі ажыўленае. Ліда, стараннем прамыслоўцаў, ёсць адным з найважнейшых эканамічных цэнтраў на ўсходзе Рэчы Паспалітай. Тут развіваецца гумовая прамысловасць – 2 фабрыкі «Ардаць» і «Унігум», хімічная прамысловасць – фабрыка «Карона», 2 ліцейні жалеза – фабрыкі «Бэнланд» і «Поланд», фабрыка дроту і цвікоў – «Дротіндустрыя», 3 фабрыкі цукраў – «Рэкорд» і дзве без назвы, 3 кафлярні – «Рааф», «Танур» і «Нэшэр», фабрыка спружын –

⁷² Szymielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku // Ziemia Lidzka. № 11. 1938.

«Звой», 8 млыноў, 6 тартакоў, 8 пякарняў, 2 фабрыкі лямцаў, 1 рафінарныя шкіпідару, 2 алейні, 3 фабрыкі газаваных водаў, 2 бровары.

Таксама ў горадзе развіта рамесніцтва, сярод рамеснікаў:

- бляхароў – 9;
- брукароў – 30;
- шаўцоў верху абутку – 13;
- шапнікаў – 9;
- гарбароў – 2;
- ганчароў – 2;
- пераплётчыкаў – 3;
- ювеліраў – 9;
- кавалёў – 24;
- кацельшчыкаў – 3;
- калёснікаў – 1;
- краўцоў – 113;
- капялюшнікаў – 1;
- камярэзаў – 3;
- кушняроў-футроўшчыкаў – 3;
- маляроў – 2;
- муляраў – 15;
- шорнікаў – 3;
- сталяроў – 45;
- шаўцоў – 80;
- слесараў – 75;
- шкляроў – 7;
- шчаткароў – 2;
- токараў – 3;
- абівальшчыкаў – 13;
- мяснікоў – 10;
- цырульнікаў – 22;
- мадыстак – 4;
- меднікаў – 4;
- электраманцёраў – 15;
- ліцейшчыкаў – 30;
- пекараў – 35;
- камінараў – 5;
- фатографістаў – 7.

Кааперацыя ў горадзе разраслася і можа служыць прыкладам для іншых гарадоў.

Тут дзейнічае спажывецкі кааператыў «Адзінства», які мае 9 крам у розных частках горада і ўзорную механічную пякарню. Гэты кааператыў мае мільённыя абароты і якасцю прадаваных тавараў здольны канкураваць з лепшымі фірмамі. У Лідзе ёсць сядзібы: аддзел звязу спажывецкага кааператыва «Сполем», аддзел звязу малочна-яечнага кааператыва. Павятовы

сельскагаспадарчы кааператыў займаецца ўсімі артыкуламі сельгаспрадукцыі.

Гэтыя кааператывы аказваюць станоўчы уплыў на гаспадарчае жыццё горада, мястэчак і вёсак павета.

Незалежна ад прыведзеных дадзеных пра значны размах гаспадарчай дзейнасці ў Лідзе, трэба прывесці спіс банкаўскіх устаноў горада: Камунальная ашчадная каса Лідскага павета, Віленскі прыватны гандлёвы банк, лідскі аддзел, Купецкі кааператыўны банк у Лідзе, Яўрэйскі народны банк і прадстаўніцтва банка «Сполем». Не для справаздачы, мусім адзначыць, што ў Лідзе з добрымі вынікамі функцыянуюць дабрачынныя інстытуцыі: яўрэйская «Gmilus Chesed» – банк безадсоткавых дробных пазык і таксама Хрысціянская безадсоткавая каса пры Таварыстве польскіх купцоў у Лідзе.

У Лідзе маюць свае сядзібы наступныя аддзелы і ўправы інстытуцыяў дзяржавы ці самакіравання: староства павета, аддзел Віленскага акруговага суда, аддзел пракуратуры Віленскага акруговага суда, Вайсковы рэгіянальны суд, Рэгіянальная камендатура рэзерваў [ваенкамат – Л. Л.], Гродскі суд, скарбовая ўправа, управа акцызаў і манаполіі, школьны інспектар, абласны інспектар працы, павятовы інспектар установы ўзаемнага страхавання, брыгада скарбовага кантролю, павятовая класіфікацыйная камісія, следча-карная турма, рэгіянальная паштовая ўправа, тры паштовыя аддзяленні, павятовая камендатура дзяржаўнай паліцыі, камісарыят дзяржаўнай паліцыі па горадзе Лідзе, пастарунак дзяржаўнай паліцыі на Лідскай гміне, сацыяльнае страхаванне, аддзел Фонду працы, павятовы аддзел, гарадская ўправа, павятовая дарожная ўправа, управа сельскай Лідскай гміны.

3 духоўных устаноў: веравызнання рыма-каталіцкага – 2 парафіяльныя касцёлы, праваслаўнага веравызнання – адна парафія, іўдзейскага веравызнання – яўрэйскі кагал з рабінам.

Акрамя вышэйназваных, у горадзе ёсць камендатура гарнізона, які складаецца з трох вайсковых адзінак.

У горадзе ёсць 753 копанья студні, 177

помпавых студняў, 17 артэзіянскіх, разам – 947.

Вываз нечыстотаў робіцца асенізацыйным транспартам.

У галіне публічнай небяспекі гарадская управа працуе разам з добраахвотнымі пажарнымі дружынамі, якіх у горадзе дзве. Пажарныя маюць цалкам матарызаваны транспарт, а іх баявая здольнасць стаіць на высокім узроўні. Гарадская управа фінансуе добраахвотныя пажарныя дружыны ў памеры 15 000 злотых у год, прычым утрыманне пажарных у цэнтры горада абыходзіцца ў 11 500 злотых, на Слабадзе – 4 000 злотых.

У апошні час пабудавана 3 сучасныя школы, у якіх школьная дзетвара мае здаровыя і сонечныя памяшканні. Стан адукацыі ў горадзе адлюстроўвае наступная табліца:

Колькасць дзяцей у школьным узросце	Колькасць дзяцей у школьным узросце, ахопленых адукацыяй	
	у дзяржаўных школах	у прыватных школах
3788	3094	659

Колькасць дзяцей у школьным веку, не ахопленых школай	Колькасць лекцыйных класаў	Колькасць штатных настаўнікаў
35	40	78

Дашкольнай адукацыяй займаюцца дзве жаночыя арганізацыі: Таварыства міласэрнасці Св. Вінцэнта і Паўла, Звяз грамадзянскай працы жанчын, імі ахоплены 71 дашкольнік.

На тэрыторыі горада ёсць дзве гімназіі: агульнаадукацыйная і прафесійна-купецкая, агульнаадукацыйны ліцэй і дзяржаўная прафесійная механічная школа. У ліцэі і агульнаадукацыйнай гімназіі вучацца 484 чалавекі, у купецкай гімназіі – 261, у дзяржаўнай механічнай школе – 113 вучняў.

Гарадская гміна мае будынкі і камунальныя ўстановы: электроўню, рэзню і рынак быдла. У 1937/38 гг. электрычнасцю карысталіся 2 903 абаненты на асвятленне і 63 абаненты на прамысловае ўжыванне

электрычнасці, разам 446 127 кілават-гадзін. На рэзні ў тым жа годзе забіта 3 692 галавы буйнога рагатага быдла, цёлак – 1 629, цялят – 10 766, авечак – 2 327, свіней – 4 906. На рынку прададзена 21 779 галоў буйнога рагатага быдла, цёлак – 3 471, цялят, авечак і коз – 7 319, свіней – 5 915, конай – 2 612.

У справаздачным годзе ў звычайны даход гарадской гміны паступіла:

1. Ад камунальнай маёмасці – 20 680,20 зл.;
 2. Ад камунальных прадпрыемстваў – 179 333,19 зл.;
 3. Субвенцыі і датацыі – 2 507,30 зл.;
 4. Падаткі з абароту – 22 920,71 зл.;
 5. Адміністрацыйныя выплаты – 12 949,23 зл.;
 6. Аплата за карыстанне публічнымі ўстановамі – 6 039,20 зл.;
 7. Падаткі – 131 323,79 зл.;
 8. Дадаткі да дзяржаўных падаткаў – 64 107,32 зл.;
 9. Незалежныя падаткі – 20 755,17 зл.;
 10. Рознае – 13 798,96 зл.
- Разам – 474 415,07 злотых.

У даход надзвычайны:

1. Ад камунальнай маёмасці – 12 554,90 зл.;
 2. Субвенцыі і датацыі – 62 574 зл.;
 3. Пазыкі – 416 176,30 зл.;
 4. Рознае – 26 910,0 зл.;
 5. Бюджэтная падвышка з мінулага фінансавага года – 35,52 зл.
- Разам – 517 950,72 зл.
Агульныя даходы – 992 365,50 злотых.

Звычайныя расходы выглядаюць наступным чынам, з камунальнай касы гарадской гміны выплачана:

1. Агульнае кіраванне – 89 502,64 зл.;
2. На камунальную маёмасць – 4 130,34 зл.;
3. Выплата даўгоў – 93 873,18 зл.;
4. Утрыманне публічных дарог і плошчаў – 21 852,07 зл.;
5. Асвета – 56 885,14 зл.;
6. Культура і мастацтва – 8 035,94 зл.;
7. Ахова здароўя – 32 762,11 зл.;

8. Сацыяльнае страхаванне – Маркевіч Ежы – садоўнік;
43 017,44 зл.; Оркуш Фердынанд – настаўнік;
9. Падтрымка сельскай гаспадаркі – Падворскі Юзаф – купец;
1 270,37 зл.; Пупко Якуб – цырульнік;
10. Падтрымка рамяства і гандлю – Сянкевіч Ганна – настаўніца;
7 141,25 зл.; Стасевіч Адольф – фермер;
11. Грамадская бяспека – 33 005,63 зл.; Стасевіч Зыгмунт – падпаручнік рэзерву;
12. Выплаты ў ваяводскі камунальны звяз – Штэйнберг Зэлман – прамысловец;
35 507,77 зл.; Шымілевіч Міхал – уладальнік бюро;
13. Рознае – 35 507,77 зл. Вах Юзаф – кравец;
Разам – 426 983,88 злотых. Васілоўскі Міхал – садоўнік;
Вітажэнец Баляслаў – пенсіянер;
Войцешак Антон – прамысловец.

Надзвычайныя выдаткі:

1. Камунальная маёмасць – 1 000,0 зл.;
2. Камунальныя прадпрыемствы – 82 859,95 зл.;
3. Утрыманне публічных дарог і плошчаў – 64 526,08 зл.;
4. Стварэнне плана разбудовы горада – 11 350,0 зл.;
5. Асвета – 54 808,94 зл.;
6. Ахова здароўя – 5 580,50 зл.;
7. Падтрымка сельскай гаспадаркі – 10 001,0 зл.;
8. Падтрымка рамяства і гандлю – 22 560,52 зл.;
9. Пакрыццё дэфіцыту былых гадоў – 305 525,52 зл.
Разам – 558 222,51 злотых.
Усе выдаткі – 985 206,39 злотых.
Бюджэт выкананы з перавышэннем – 7 159,11 злотых.

Сучасная гарадская ўправа выбрана ў 1935 г. і складаецца:

бургамістр горада – Юзаф Задурскі, былы пасол у Сейм;
віцэ-бургамістр – Вітольд Ёдка, магістр права;
лаўнікі – Мікалай Грабліс, Марак Карчмар, Вацлаў Сток-Стоцкі;
радныя:

Балінскі Казімір – чыгуначнік;
Цукернік Зорах – бухгалтар;
Дварэцкі Мойша – лекар-дантыст;
Караль-Тамашэвіч Баляслаў – шавец;
Кернер Ізідор – адвакат;
Канопка Мойзас – шавец;
Карнет Теадозія – настаўніца;
Міхнеўскі Мечыслаў – настаўнік;
Міцкевіч Людвіг – правізар;
Межва Ян – інвалід;

Аднак развіццё горада, які можна параўнаць з такім горадам, як Гдыня, мае дыспрапорцыі з матэрыяльнымі сродкамі. Патрэбна кожны дзень нарошчваць інтэнсіўнасць эканомікі, але малыя фінансавыя магчымасці пакуль не дазваляюць гэта зрабіць. Акрамя таго, гарадская ўправа ўтрымлівае ў належным стане вуліцы, якія забрукаваны палявым каменем, пастаўляе электрычную энергію для бытавых і прамысловых патрэбаў, прыступіла да стварэння перспектыўнага плана разбудовы горада (план амаль што гатовы), пабудавала прыгожы спартыўны стадыён, праводзіць меліярацыю багністага месца, на якім вырас раён горада, так званы Выган, пачала будову паліклінікі і сучаснай рэзні з халадзільнікам і мясной перапрацоўкай, пачала вывучаць магчымасць будаўніцтва па ўсім горадзе водаправода і каналізацыі, пабудавала 3 школы. У выніку мноства праблем, якія ўстаюць пры дастаткова хуткім развіцці Ліды, устае неабходнасць выдзялення горада з Павятовага звязу самакіравання, што дасць гораду новыя даходы і дазволіць адрамантаваць вуліцы ў цэнтры горада і пабудоваць новыя ходнікі, а на ўскрайках забрукаваць грунтовыя раз вуліцы.

Гэтая кароткая справаздача па выніках развіцця горада не можа адлюстраваць і малой долі таго, што патрэбна было б напісаць пра развіццё горада, пра яго разбудову, пажарную ахову, прамысловасць, гандаль, кааперацыю, культурнае жыццё, асвету, ахову здароўя і так далей. Па меры магчымасці будзем друкаваць матэрыялы і асвятляць жыццё сучаснага горада.

Міхал Шымялевіч

*Урачыстасці ў гонар 75-ці годдзя студзеньскага паўстання ў Лідзе*⁷³

У траўні гэтага года споўнілася 75 гадоў з моманту гераічнай смерці лідара студзеньскага паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута. Хутка пасля страты свайго камандзіра атрад паўстанцаў перастаў існаваць. Параненыя патрапілі ў няволю і былі сасланы ў Сібір. Рэшта групамі сышла з поля бітвы і рассялася сярод лясоў.

Акрамя Нарбута ў лясной бітве пад Дубічамі паляглі: Леан Краінскі – адзін з самых лепшых афіцэраў Нарбута, два браты Бразоўскія, Тарасевіч – фельчар з Ліды, Губарэвіч, Ёдка, Паплаўскі, Гемза і Жукоўскі. Усе яны жыхары Лідскага павята. Яшчэ загінулі Скірмунт з Піншчыны, студэнт Пакемпіновіч і невядомы Адам – сябар Нарбута.

Па просьбе сямей загінуўшых капітан Цімафееў дазволіў сабраць забітых паўстанцаў на прыкасцельных могілках ў Дубічах. Пахаванне адбылося 6 траўня ў прысутнасці тлуму розных людзей, якія прыехалі, каб аддаць апошнюю павагу народнаму герою.

Пасля набажэнства целы палеглых у простых, нефарбаваных трунах былі паложаны ў супольную брацкую магілу. Высокую магілу Нарбута і дванаццаці ягоных паплечнікаў мясцовы люд атачыў вялікай павагай. Аднак праз малы час Мураўёў загадаў касцёл у Дубічах разбурыць, а магілу паўстанцаў зраўняць з зямлёй. На месцы магілы выраслі вялікія бярозы. Краж ставіць не дазвалялася. Аднак праз нейкі час хтосьці паставіў у бярэзніку камень з надпісам: «С.П. Леан Краінскі – просім аб анельскай дапамозе».

Падобна, гэта зрабіў сын Краінскага, які такім чынам аддаў доўг памяці свайму бацьку. Зараз на гэтым месцы знаходзіцца ладны помнік, фундаваны супольнымі высілкамі жыхароў Лідчыны і 76-м палком пяхоты імя Людвіка Нарбута. Помнік выкананы паводле праекта знакамітага мастака Фердынанда Рушчыца і прафесара Баляслава Балзукевіча. Урачыстае ад-

крыццё адбылося 6 жніўня 1933 г. на 70-ю гадавіну паўстання.

На месцы смерці Нарбута, на Дубіцкіх балотах, быў пастаўлены агромністы драўляны крыж, які праз невядомых быў спілаваны на дровы.

Каб зноў не адбыўся акт вандалізму, у лістападзе 1936 г. Лідскі полк пяхоты з Гародні паставіў новы, жалезны крыж на падмурку.

Зараз, пасля 75-ці гадоў, мы маем усе ўмовы, каб уганараваць памяць народнага героя належным чынам. У мінулым годзе з ініцыятывы сяброў рэдакцыі нашага штомесячніка паўстаў праект уфундавання ў Лідзе якой-небудзь памятки Нарбута. Пад пратэктаратам маршала Эдварда Рыдз-Сміглага паўстаў юбілейны камітэт памяці Людвіка Нарбута, які заняўся гэтым пытаннем.

У склад ганаровага камітэта былі запрошаны: Адам Сакалоўскі – ваявода Наваградскі; яго прывялебнасць арцыбіскуп Рамуальд Яблжыкоўскі – Мітрапаліт Віленскі; генерал Альшына-Вільчынскі; Гадзецкі – віленскі школьны куратар; Людвік Бацянскі – ваявода віленскі; Мар'ян Янкоўскі – віцэ-ваявода беластоцкі; прафесар, доктар Вітольд Станевіч, прарэктар універсітэта імя Стэфана Баторыя, кс. Гіеранім Стусінскі – правінцыял ордэна піяраў; Юзаф Прылуцкі, прэзідэнт апеяцыйнага суда ў Вільні, Юзаф Ігнат Парчэўскі, пракурор апеяцыйнага суда ў Вільні.

Выканаўчы камітэт у складзе: галоўны суддзя Юльян Гржымайла-Прыбытка; намеснік камандзіра палка палкоўнік Віктар Маеўскі; кс.-рэктар Клеменс Чабаноўскі, сакратар-рэдактар Уладзіслаў Абрамовіч, стараста Станіслаў Гансоўскі, бургамістр Юзаф Задурскі, Антон Гржымайла-Прыбытка; Францішак Мардас-Жылінскі, дырэктар Эдвард Вайцюшкевіч, дырэктар школы Фердынанд Оркуш і сябар рэдакцыі Аляксандр Снежка. Рэвізійныя камісія: Станіслаў Сэленс, Браніслаў Каліноўскі і Збігнеў Міхалоўскі.

Барэльеф на памятнай табліцы спраектаваў і выканаў мясцовы мастак-

⁷³ Żmigrodzki Józef. Uroczystości w 75-lecie powstania styczniowego w Lidzie // Ziemia Lidzka. № 5–6. 1938.

разьбяр Юры Кацяшчэнка за 480 зл. Адліў у бронзе Савул Пупко ў Вільні за 300 зл. Гранітную табліцу з палявога навагрудскага каменю выканаў майстар з Міра Антон Грыневіч за 350 зл. Дошка ўмуравана ў франтон касцёла піяраў. Агульны кошт 1 500 зл.

У дзень святкавання юбілею, 8 траўня, горад быў упрыгожаны сцягамі, а піярскі касцёл ілюмінаваны. Ва ўрачыстасцях узялі ўдзел арцыбіскуп Рамуальд Яблжыкоўскі, ваявода Адам Сакалоўскі, генерал Альшына-Вільчынскі, куратар Гадзецкі, кс.-правінцыял Геранім Стусінскі, князь Людвік Чацвярцінскі з Жалудка, цесць маршала Рыдз-Сміглага Эміль Томас з жонкай, дэлегацыя палка імя Людвіка Нарбута з камандзірам палка палкоўнікам Станіславам Чырылам, прадстаўнікі мясцовых улад і самакіравання, школьніцтва, арганізацый і тлумы гараджан.

Каля памятнай дошкі, упрыгожанай вянкамі, прафесар Люцыян Брыльскі сказаў узнёслую прамову. Прамоўца ў палымяных словах намаляваў вобраз героя, стварыў адмысловы і ўрачысты настрой сярод прысутных. Адкрыў памятную дошку генерал Альшына-Вільчынскі, потым ад імя Лідскага пяхотнага палка імя Людвіка Нарбута выступіў палкоўнік Чырыла:

«Паважаныя айцы піяры, шаноўныя жыхары горада, любая моладзь.

З вамі перажываю гэтыя ўзвышаныя хвіліны, бо знаходжуся ў мурах, дзе 90 год таму маладым хлопцам пачаў вучобу Людвік Нарбут.

Мы ведаем, які моцны ўплыў маюць уражанні дзяцінства, як уплывае добрая навука і школа на лёсы чалавека.

Тут, ва ўстанове а. піяраў, вядомых сваім патрыятызмам, хоць і пад ціскам цемрашалаў-маскалёў – тут ён, народны герой, атрымаў першыя веды, добрую навуку, патрыятычны дух, тут рыхтаваўся служыць Бацькаўшчыне.

І служыў добра – аддаў ёй сваё жаўнерскае жыццё.

Зараз мы знаходзімся тут, каб ушанаваць памяць і выказаць сваю павагу.

Жадаю вам, каб дух Нарбута запанаваў над вамі, як ён панаваў над яго гераічным

атрадам, над добраахвотнікамі Лідчыны 1919 г., як пануе зараз над палком яго імя».

Прамоўца ўручыў палкавыя дыпломы і знакі ўрадоўцам горада Ліда, Радунскай гміне, дзе нарадзіўся Нарбут, павятоваму аддзелу ў Лідзе, калегіуму піяраў і правінцыялу ордэна кс. Стусінскаму.

Потым прамаўляў кс.-правінцыял Стусінскі. Ён падзякаваў за прызнанне заслуг ордэна і сказаў, што ордэн працуе для сваіх вучняў. Заўважыў, што акрамя Людвіка Нарбута, у свой час іншая піярская школа таксама выгадала Тадэвуша Касцюшку.

Падчас набажэнства казанне сказаў піяр з Кракава а. Банаветура Кадэя. Пры канцы адбылася вялікая дэфіляда Лідскага гарнізона, вайсковых арганізацый і моладзі.

Спіс ахвярадаўцаў у фонд ушавання памяці Людвіка Нарбута ў Лідзе:

Адам Сакалоўскі, ваявода Наваградскі – 100 зл.

Управа г. Ліда – 200 зл.

Звяз землеўладальнікаў у Шчучыне – 230 зл.

Дзяржаўная паліцыя Лідскага павета – 51,68 зл.

Хелена Бразоўская-Тамялевіч з дачкой Шчэнснай-Бразоўскай – 100 зл.

Князь Людвік Чацвярцінскі з Жалудка – 100 зл.

Суддзя Юліян Прыбытка – 125 зл.

Звяз абывацельскай працы жанчын у Лідзе – 10 зл.

Дырэкцыя шкляных гут «Нёман» – 25 зл.

Павятовы аддзел у Лідзе (чыноўнікі) – 9,02 зл.

Паштовае аддзяленне Ліда-1 (чыноўнікі) – 8,5 зл.

Паштовае аддзяленне Ліда-1 (пашталёны) – 9,5 зл.

Працаўнікі тэлефонна-тэлеграфнай управы ў Лідзе – 4 зл.

Працаўнікі павятовага староства ў Лідзе – 22,50 зл.

Гродскі суд у Лідзе – 2,7 зл.

Агульнаадукацыйная школа № 4 у Лідзе – 5,5 зл.

- Агульнаадукацыйная школа № 1 у Лідзе – 11,65 зл.
Пракуратура акруговага суда ў Лідзе – 3 зл.
Юзаф Ліскевіч з Іўя – 7 зл.
Юзаф Жагун з Суботнікаў – 3,9 зл.
Зыгмунт Віткоўскі з Радуні – 9,7 зл.
Юзаф Ігнашэўскі з Забалаці – 7,5 зл.
Уладзімір Наўроцкі з Беліцы – 9 зл.
Антон Карвоўскі з Беняконяў – 7,1 зл.
Францішак Фодэр з Дакудава – 3,9 зл.
Юзаф Матушэўскі з Воранава – 7,4 зл.
Падатковы інспектар раёна № 15 у Жырмунах – 6,8 зл.
Падатковы інспектар раёна № 8 у Ліпнішках – 11 зл.
Лётны полк у Лідзе – 10 зл.
Звяз землеўладальнікаў, аддзел Лідска-Валожынскі ў Лідзе – 135,5 зл.
Адвакат Францішак Вісмант з Ліды – 30 зл.
Ковенскі полк у Лідзе – 50 зл.
- Віленскі прыватны гандлёвы банк у Лідзе – 14,75 зл.
Ю. Енца (ліст ахвяраванняў № 47) – 4,9 зл.
Аляксандар Пацула (ліст ахвяраванняў № 47) – 5 зл.
Доктар Аляксандр Мікульскі, маёнтак Глыбокае – 15 зл.
Баляслаў Мікульскі – 10 зл.
Яўгенія Жылінская – 5 зл.
Роберт Шурпіцкі з Вавёркі – 5,41 зл.
Агульнаадукацыйная школа № 2 у Лідзе – 7,29 зл.
Народны супольны банк у Лідзе – 5,5 зл.
Камунальная каса ў Лідзе – 6 зл.
Інжынер чыгункі Ян Барткевіч – 5 зл.
Натан Левін дырэктар кінатэатра «Эдысан» у Лідзе – 100 квіткаў на балкон – 50 зл.
Андрэй Радзевіч з Ліды – 3 зл.
Міхал Слюсарчык з Ліды – 1 зл.
Аляксандр Вярсоцкі – 5 зл.
Разам = 1 479,70 зл.
- Наступны спіс ахвярадаўцаў будзе надрукаваны па меры атрымання ахвяраванняў.
Жмігродскі Юзаф

Спіс вялікіх прамысловых
прадпрыемстваў г. Ліда на пачатак
1938 г.⁷⁴

Назва	Энергетычнае абсталяванне	Віды і колькасць абсталявання	Колькасць працоўных у 1937 г.		К-сць прац. дзён у 1937 г.	Галоўныя вырабы ў натуральным выражэнні, 1937 г.
			На 30 чэрвеня	На 31 снежня		
«Дротіндустрыя»	няма звестак	няма звестак	81	58	222	цвікоў – 997,5 т дроту – 246 т.
«Бэнланд»	2 электрухавікі	4 такарныя станкі, 3 працяжныя станкі, 10 іншых станкоў	63	73	302	саламарэзак – 3603, малатарняў – 482, конных прывадаў – 902, плугоў – 58, веялак – 24.
Сельска-гаспадарчых машын Шапіраў	матор унутр. згарання 50 к.с.	12 такарных станкоў, 10 барабанаў, 10 іншых станкоў	76	72	301	ліцця – 834 т., конных прывадаў – 978, саламарэзак – 5043, малатарняў – 427, веялак – 7, ільномялак – 55
Фабрыка спружын «Звуй»	электрухавік 10 к.с., дынама 1 к.с.	1 такарны станок, 1 прэс, 1 свідравальны, гальванізацыйны 1	15	16	196	212 000 спружын
Завод Ландо, чыгуналіцейны, вытворчасць сельгасмашын	рухавік 35 к.с.	няма звестак	няма звестак	няма звестак	няма звестак	няма звестак
Завод батарэек для кішэнных ліхтароў «Зайчык»	-	-	-	3	93	прададзена 48.000 штук батарэек
Тартак «Тарлас»	лакамабіль 190 к.с., электрухавік 10 к.с., дынама 37 кВт	няма звестак	117	85	150	расплавана 14000 м ³
Тартак «С. Элкін & К ^о »	паравая машына 40 к.с.	1 піларама, 1 цыркулярка, 1 габлярны станок	20	23	188	расплавана 5073 м ³

⁷⁴ Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 67–70, 100.

Тартак Мельніка	лакамабіль 35 к.с., дынама 39 кВт	1 піларама, 1 габлярны станок, 1 гонтарэзка	26	17	245	распілавана 3500 м ³
Тартак Палячэка	лакамабіль 30 к.с.	1 цыркулярка, 1 габлярны станок	21	19	289	распілавана 2441 м ³
Тартак Шапіраў	паравая машына 65 к.с. дынама	2 піларамы, 2 цыркуляркі, 1 габлярны станок	14	30	156	распілавана 5240 м ³
Тартак «Тарліт»	паравая машына 75 к.с.	няма звестак	няма звестак	няма звестак	няма звестак	няма звестак
Цагельня Семянікі (Шэйбакі)	дызель 4 к.с.	1 печ абпалу	6	-	116	800 000 шт. цэглы
Цагельня Алькеніцкай (Прыдыбайлы)	-	1 печ абпалу	24	-	105	701 000 шт. цэглы
Цагельня Кучынскага (Шэйбакі)	-	1 печ палу	6	-	116	350 000 шт. цэглы
Кафлярня, «Нэшэр»	рухавік 7.5 к.с.	4 печы абпалу	30	4	268	кафля, 288 000 шт.
Кафлярня «Танур»	-	2 печы абпалу	17	18	294	кафля, 147 000 шт.
Кафлярня Шпількоўскага	-	2 печы абпалу	25	26	-	кафля, 142 000 шт.
Вытворчасць віна і мёду	-	1 прэс, 1 кацёл, фільтры	1	2	-	пладовае віно – 2940 л., мёд – 2000 л.
Бровар Папірмайстра	паравая машына 48 к.с. дынама 12 к.с.	няма звестак	18	19	291	7060 гкт. л. піва
Бровар Пупко	Лакамабіль 100 к.с., электрарухавік 87 к.с., дынама 12 кВт	няма звестак	25	18	299	5970 гкт. л. піва, 1081 ц. солада
Млын Бешанскага	газагенератар 80 к.с.	3 пары жорнаў	18	16	278	23 836 ц.
Млын Пупко	Агульны з броварам рухавік	2 пары жорнаў	4	5	278	7763 ц.
Млын Сапожнікава	газагенератар 50 к.с.	1 пара жорнаў	5	5	250	1800 ц
Алярня «Олід»	рухальная сіла з іншага прадпрыемства	4 прэсы, 2 насосы, 2 млына	8	10	184	ільнянога аляя 3916 ц., 9771 ц. жмыха, 245 ц. аліфы
Алярня «Шэмен» Шапетыньскага	матор ўнутр. згарання 30 к.с., дынама 2.6 к.с.	5 прэсаў, 5 насосаў, 1 фільтр, 2 іншыя машыны	10	11	176	ільнянога аляя 402 т., 1011 т. жмыха, 31 т. аліфы
Фабрыка вырабу шкіпідара Шпількоўскіх	-	няма звестак	4	3	96	193 т. шкіпідара

Выраб мыла Лятовіча	-	-	3	3	240	100 т. мыла, каўстычная сода – 32 т.
Хімічная фабрыка «Карона»	электрарухавік 22 к.с.	11 розных хімічных машын	26	21	280	туш 350 кг, чарніла 26 т., лакі і фарбы 2,2 т., палітура 93.000 шт.
«Ардаль»	электрарухавікі 388 к.с., матор ўнутр. згарання 250 к.с., дынама 225 к.с.	2 вальца, 2 штамп. станка, 2 краільныя станка, 31 швейная машына, іншых машын 73.	547	585	256	398 600 пар галошаў, 171 500 жаночых ботаў, 680 500 гумовага абутку
«Унігум»	электрарухавік 75 к.с., матор ўнутр. згарання 90 к.с., дынама 90 к.с.	2 прэсы, 2 вальцы, 3 катла вулканізацыі, іншых машын 9.	33	34	274	гума для галёшаў 7 т., гума для абцасаў 13 т., ручак для роvaraў 22 т., іншых вырабаў 20 т.
Вытворчасць валёнак, Рабіновіча	электрарухавік 5 кВт	1 часальная машына, 1 юла.	90	96	163	10000 валёнак
Перапрацоўка воўны братоў г. Я. Жыжэмскіх і Я. Левіна	лакамабіль 30 к.с., дынама 7 к.с.	4 часальныя машыны, 1 юла, 1 прэс, 10 іншых машын	58	55	252	51000 валёнак

Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у
Лідскім павеце, на 15 снежня 1936 г.⁷⁵

На падставе параграфу № 8 распараджэння міністра ўнутраных і міністра вайсковых спраў Польшчы ад 29 ліпеня 1930 г., кожны год браўся на ўлік для войска ўвесь механічны транспарт.

Стараста павета Тадэвуш Міклашэўскі

№	Рэгістрацыйны нумар	Від транспарту	Марка	Гаспадар	Месца знаходжання
1	79292	асабісты аўтамабіль	Fiat	Марачэўскі Уладзімір	Эйшышкі, Віленская 68
2	79062	асабісты аўтамабіль	Ford	Палячак Макс	Ліда, Сувальская, 91
3	79192	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Сацыяльнае забеспячэнне	Ліда, Сувальская, 83
4	79093	асабісты аўтамабіль	Overland Whippet	Сацыяльнае забеспячэнне	Ліда, Сувальская, 83
5	79021	асабісты аўтамабіль	Tatra	Ласковіч Вітольд	Маёнтак Філіпкі, Лідская гміна
6	9544	асабісты аўтамабіль	Fiat	Жалігоўскі Генрык	Ліда, Шаптыцкага, 8
7	9530	асабісты аўтамабіль	Fiat	Кабылінкая Халіна	Маёнтак Гарадэнка, Жырмунская гміна
8	79324	асабісты аўтамабіль	Ford	Ю. Столе	Гута шкла Нёмана
9	79316	асабісты аўтамабіль	Ford	Грузель Раман	Нёман, Беліцкай гміны
10	79310	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Грабоўскі Рудольф	Ліда, Сыракомлі, 2
11	9482	асабісты аўтамабіль	Fiat	Макарэвіч Уладзімір	Ліда, Бярозавая, 21
12	79352	асабісты аўтамабіль	Steyer	Кіневіч Генрык	Маёнтак Бальцэнікі, Беняконская гміна
13	79134	асабісты аўтамабіль	Fiat	Ельская Яніна	Маёнтак і гміна Жырмуны
14	79366	асабісты аўтамабіль	Essex	Пупко Шымон	Ліда, Сувальская, 88
15	9550	асабісты аўтамабіль	Studebaker	Ардаць	Ліда, Фабрычная, 8
16	9568	асабісты аўтамабіль	Ford	Міцкевіч Станіслаў	Ліда, Варшаўская, 32
17	79249	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Заянчовская Александра-Генофа	Ліда, Пілсудскага, 13
18	79373	асабісты аўтамабіль	Ford	Галінскі Дамінік	Ліда, Меніцкага, 5/14
19	9597	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Межва Ян	Ліда, Рынак, 3
20	9575	асабісты аўтамабіль	Overland Whippet	Кузьян Зофья	Маёнтак Кір'янаўцы, Лідская гміна
21	79295	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Якевіч Станіслаў	Ліда, Мацкевіча, 47
22	79396	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Кандратовіч Ада	Гародна, Жырмунская гміна
23	401	асабісты аўтамабіль	Fiat	Равінскі Станіслаў	Ліда, Гарнянская, 19

⁷⁵ Nowogródzki Dziennik Wojewódzki. № 23. 15 grudnia 1936. S. 190–192.

24	7939	асабісты аўтамабіль	Ford	Канаржэўскі Генрык	Ліда, Фалькоўскага, 19
25	79239	асабісты аўтамабіль	Ford	Дамброўскі Антон	Ліда, Варшаўская, 24
26	79395	асабісты аўтамабіль	Fiat	Краеўская Казіміра	Гута шкла Нёман
27	9505	асабісты аўтамабіль	Ford	Волфганг Зугмунт	Воранава, Лідскі павет
28	79301	грузавік	Chevrolet	Пупко Мейлах	Ліда, Сувальская (бровар)
29	79312	грузавік	Chevrolet	Зарэйкі Шлёма	Ліда, Фалькоўскага, 39
30	24884	грузавік	Ford	Бінкевіч Пётр	Ліда, Сувальская, 127
31	7935	грузавік	Chevrolet	Баркоўскі Міхал	Ліда, Сувальская, 72
32	79135	аўтобус	Chevrolet	Апановіч Невах	Беліца, Лідскі павет
33	79177	аўтобус	Chevrolet	Школа Купецкая а. Піяраў	Ліда, Сувальская, 68
34	79349	аўтобус	Chevrolet	Пуйдак Вацлаў, Кругер Эдвард	Беліца, Лідскі павет
35	79003	аўтобус	Chevrolet	Кавальскі Берка	Радунь, Татарская, 3
36	79391	аўтобус	Polski Fiat	Аўтобусны кааператыў “Лідзянка”	Ліда, Замкавая, 4
37	79260	аўтобус	Studebaker	Вырваль Станіслаў	Ліда, 5-ты лётны полк
38	79226	аўтобус	Chevrolet	Раманоўскі Юзаф	Ліда, Сувальская, 109
39	9416	матацыкл	F.N.	Кс. Штэйн Чэслаў	Воранава, Лідскі павет
40	24870	матацыкл	Motocajier	Бердаўскі Гецель	Ліда, Мацкевіча 39
41	9485	матацыкл	Ariel	Антковяк Ян	Ліда, 77 п.п.
42	24885	матацыкл	Ariel	Бакавец Казімір	Ліда, 3-га Мая 61
43	9547	матацыкл	Norton	Даз Вільям	Ліда, 5-ты летны полк
44	9590	матацыкл	Sunbeam	Крыгель Яляш	Ліда, Сувальская, 72
45	38717	матацыкл	B.S.A.	Праўлоцкі Кейстут	Ліда, 11-га Лістапада, 4
46	9462	матацыкл	Royal Enfield	Ненартовіч Ян	Ліда, 17-га Красавіка, 20
47	9503	матацыкл	Ariel	Касоўскі Стэфан	Гута шкла Нёман
48	38628	матацыкл	Panther	Грейцюн Уладзіслаў	Ліда, 77 п.п.
49	9546	матацыкл	B.S.A.	Курганоўскі Алексы	Ліда, Мацкевіча, 37
50	403	матацыкл	Triumph	Рецько Юзаф	Навапрудцы, Лідская гміна
51	405	матацыкл	B.S.A.	Тоцін Эдмунд	Ліда, 5-ты лётны полк
52	1253	матацыкл	Niemen	Бердаўскі Гесель	Ліда, Мацкевіча, 39
53	1253	матацыкл	Puch	Комінч Юзаф	Ліда, Лётная, 49
54	58918	матацыкл	D.K.W.	Деркоўскі Францішак	Мыто, Васілішсая гміна
55	406	матацыкл	Niemen	Ражанскі Ёсель	Ліда, Сувальская, 12
56	9445	матацыкл	F.N.	Гаеўскі Вітольд	Ліда, 5-ты лётны полк
57	9519	матацыкл	F.N.	Дамроўскі Антон	Ліда, Варшаўская, 24

58	9584	матацыкл	Royal Enfield	Галік Вацлаў	Ліда, Калонія дзяржаўных дамоў
59	9405	матацыкл	Gillet-Hestel	Гаюн Аркадзь	Ліда, Сасновая, 23
60	9571	матацыкл з каляскай	Indian	Левіцкі Александр	Ліда, Сыракомлі, 2
61	9437	матацыкл з каляскай	Harley-Dawidson	Казлоўскі Эдвард	Іўе, Лідскі павет
62	9554	матацыкл з каляскай	Harley-Dawidson	Арлоўскі Міхал	Ліда, Малая Дварцова, 14
63	9481	матацыкл з каляскай	Matosacoche	Грывач Станіслаў	Ліда, 77 п.п.
64	9471	матацыкл з каляскай	B.S.A.	Лех Эдмунд	Эйшышкт, Вызвалення, 2
65	3085	матацыкл з каляскай	Harley-Dawidson	Ціхоўскі Юліян	Ліда, Фалькоўскага, 15
66	24877	матацыкл з каляскай	Harley-Dawidson	Раткевіч Казімір	Ліда, Райская, 70
67	9425	матацыкл з каляскай	Indian	Дварэцкі Мойша	Ліда, Камерцыйная, 1

Ліда, тэлефонны даведнік 1939 г.

230 – Бюро рамонту

231 – Інфармацыя тэлефоннай станцыі

226 – Прыём тэлеграм

Тэлефоны-аўтаматы

Цукерня, Орліч-Дрэшара, 29

Цукерня, Сувальская, 9

Цукерня, Рынак, 11

Чыгуначны вакзал

Пошта, Міцкевіча, 11

Публічныя перагаворныя пункты

Пошта, Міцкевіча, 11

Пошта Ліда-2, чыгуначны вакзал

Пошта Ліда-3, казармы імя маршала Рыдз-Сміглага

Пошта Ліда-4, казармы імя генерала Жалігоўскага

6 – Добраахвотная пажарная дружына, Сувальская, 125

79 – Добраахвотная пажарная дружына, Слабодка, Варшаўская, 31

73 – Абрамовіч Уладзіслаў, рэдактар «Лідская Зямлі», Замкавая, 4-7

27 – Адвакат Цыдзяровіч Беньямін, 3-га Мая, 13а

48 – Адвакат Гайковіч Аляксандр, Замкавая, 2

136 – Адваката Каменскі І., Сувальская, 22

88 – Адвакат Керзер Ізідор, 17-га Красавіка, 3а

185 – Адвакат Лувіч-Баранскі Яўген, Пілсудскага, 9

124 – Адвакат Скіндар Чэслаў, Пілсудскага, 11

170 – Адвакат Сымановіч Уладзімір, Касцюшкі, 1

116 – Адвакат Вагнер Якуб, Сувальская, 11

247 – Адвакат Вількайць Ніна, Мацкевіча, 2

148 – Адвакат Вісмант Францішак, Легіяноўная, 6

196 – Александровіч Д., дырэктар «Ардаля».

18 – Аптэка па-Сеймікова, Міцкевіча Людвіка, Мацкевіча, 3

11 – Аптэка «Старая» Г. Левінсона і А. Жаліковіча, Сувальская, 45

84 – Аптэка Стукатара Ізраеля, Сувальская, 63

217 – Арчынская Стэфанія, цукерня-кавярня «Памаранка», 3-га Мая, 24

128 – «Ардаля», хімічнае прадпрыемства

132 – «Ардаля», хімічнае прадпрыемства

Банкі

99 – Банк «Купецкі», Сувальская 10, праз дадатковы нумар – дырэктар Лавіт

43 – Банк «Народны Кааператыўны», Пякарскага, 1

59 – Банк «Народны Яўрэйскі», Сувальская, 40

12 – Банк «Віленскі», прыватны, гандлёвы, аддзел у Лідзе, прадстаўніцтва «Банка Польскага», Сувальская, 84

- 87 – «Бэнланд», фірма ліццё жалеза і сельска-гаспадарчых машын, Сувальская, 142
- 15 – Бердаўскі Гецель, гатэль Дагмара, Мацкевіча, 38
- 167 – Бешанскі Ісак, Барычная, 15
- 218 – Білат Юзаф, дырульня, 3-га Мая, 7
- 141 – Баярчык Баляслаў, судовы абаронца, 3-га Мая, 7
- 93 – Баркоўскі Міхал, 17-га Красавіка, 19
- 161 – Барадач Хайкель, Мацкевіча, 30
- 210 – Бароўка, фальварак
- 26 – Бровар, саладоўня і вытворчасць газаваных вод «Браты М. і С. Пупко», Сувальская, 88, праз дадатковы нумар – Тартак і Млын.
- 74 – Бровар, спадкаемцы Папірмайстра, Сувальская, 72
- 14 – Цукерня «Амерыканка», Сувальская 19
- 155 – Цыдзяровіч Ісак, Жвіркі, 6-3
- 240 – Цыгялінскі Барыс, Замкавая, 41
- 132 – «Дабкоўская і С-ка», склад-гуртоўня каланіяльных тавараў, прадстаўнік «Ардалю» і «ПЭПЭЖэ»
- 22 – Доктар медыцыны Эйзенберг-Катцова, Сувальская, 64
- 58 – Доктар медыцыны Галанблеўскі В. Сувальская, 65
- 266 – Доктар медыцыны Гру С. 3-га Мая, 12
- 209 – Доктар медыцыны Гарневіч Ядвіга, Шаптыцкага, 15
- 204 – Доктар медыцыны Ястрэбскі Зыгмунт, Сувальская, 77
- 123 – Доктар медыцыны Кантар І., Сувальская, 45
- 205 – Доктар медыцыны Камароўскі Уладзімір-Богдан, 3-га Мая, 32
- 37 – Доктар медыцыны Казубоўскі Стэфан, Школьная, 54
- 264 – Доктар медыцыны Левінсон Адольф, Сувальская, 86, кв. 3
- 115 – Доктар медыцыны Пружанскі Аляксандр, Сувальская, 58
- 25 – Доктар медыцыны Сапоцька Рамуальд, Шаптыцкага, 9
- 8 – Доктар медыцыны Сталавіцкі Ісак, Мацкевіча, 51
- 90 – Доктар медыцыны Вальфовіч Абрам, Сувальская, 77
- 23 – Драбязгевіч Ян, начальнік пошты, Міцкевіча, 11
- 225 – Друкарня і фабрыка «Магата», 3-га Мая, 9а
- 162 – Дунін Баркоўскі, кіраўнік брыг. кантр. скарб. горада, Гарнянская, 10
- 187 – Дваракоўскі Юзаф, 17-га Красавіка, 10
- 176 – Дварэцкі Мозас, лекар-дантыст, Сувальская, 19
- 163 – Эйгес Шымка, дыр. фін. прамысловец, Сувальская, 92
- 260 – «Электрорада», М. Крыгель і М. Жыжамскі, ровары, радыё, электратэхніка, Сувальская, 23
- 35 – Элетроўня гарадская, бюро, Сувальская, 3
- 147 – Элетроўня гарадская, Сувальская, 179
- 129 – Элкінд Леон, Шаптыцкага, 17
- 258 – Эпштэйн Фішаль, Фалькоўскага, 22
- 44 – Фабрыка цвікоў «Дротіндустрыя», Фабрычная, 6
- 128 – Фабрыка, хімічнае прадпрыемства «Ардаля», Фабрычная, 8
- 208 – Фердман Леў, электратэхніка, радыё, электрычныя, асвятляльныя і сілавыя праводкі
- 239 – Галінскі Дамінік, землямер, Мянніцкага, 5/14
- 153 – Яўрэйскі кагал (гміна), Школьная, 31
- 188 – Грабоўскі Раман, кіраўнік кааператыўнай кнігарні, Сувальская, 66
- 223 – Грабоўскі Раман, Вызвалення, 31
- 41 – Гальперн Юзаф, лясны прамысловец, Шаптыцкага, 14
- 80 – Гатэль «Еўрапейскі», Глаўберман Ісак, 3-га Мая, 6
- 105 – Гатэль «Гранд», Ландо Беньямін, Сувальская, 9
- 78 – Гурвіч Эліяш, лясны прамысловец, 17-га Красавіка, 10
- 189 – Гуртоўня-склад каланіяльных тавараў, Ю. і Ю. Шмуйловіч, 3-га Мая, 7
- 206 – Інгялевіч Казімір, уласнік вытворчасці цукраў, Сувальская, 74
- 238 – Яковіч Станіслаў, уласнік таксоўкі, 3-га Мая, 32
- 117 – Ясіноўскі Шлёма, 3-га Мая, 26
- 101 – Каплінскі Ісак, купец лесу, Сувальская, 86
- 186 – Карчмар Марэк, генеральнае прадстаўніцтва т-ва забяспячэння «Прадбачлівасць» (Przezognosc), Жвіркі, 1
- 51 – Кіно «Эдысан», Сувальская, 10
- 183 – Кіно «Эра», Сувальская, 58
- 20 – Калегіум піяраў, Сувальская, 68

- Чыгунка
66 – Чыгуначная тэлефонная станцыя
Дадатковы 74 – электроўня
Дадатковы 75 – начальнік аддзела дарогі
Дадатковы 78 – тэлеграф
119 – Дзяржаўная латарэя, Эпштэйн, Сувальская, 22
95 – Камунальная ашчадная каса Лідскага павета, 3-га Мая, 13
220 – Казлоўскі Эдвард, землямер, Гарнянская, 6а
174 – Крыгер Эдвард, Мацкевіча, 2
249 – Лекар ветэрынарны Ліскевіч Станіслаў, Фалькоўскага, 19
137 – Левінсон М., будаўнічыя матэрыялы, Сувальская, 22
262 – «Лідзянка», аўтобусная суполка, Замкавая, 4/7
263 – Лакальны камітэт Фонду працы Лідскага павета, Мацкевіча, 11
177 – «Лодзкая мануфактура ў Лідзе», Сувальская, 19
173 – Крама сельскагаспадарчага кааператыва, Каляёва
2 – Майер Станіслаў, іпатэчны пісар, Сувальская, 74
103 – Мелур Саламон, прэзідэнт, 3-га Мая, 46 (гл. хімічнае прадпрыемства «Ардаць»)
40 – «Метал», склад жалеза, Мацкевіча, 22, праз дадатковы нумар – бюро
171 – Міхальчук Мар’ян, 11-га Лістапада, 2
202 – Міхнеўскі Мечыслаў, кіраўнік агульнаадукацыйнай школы № 1, Школьная, 60
253 – Міцкевіч Людвік, Мацкевіча, 1
110 – Мельнік Берка, Пастаўская, 39-1
145 – Ненартовіч Ян, землямер, 17-га Красавіка, 13а
77 – Натарыус Дваракоўскі Юзаф, Сувальская, 74
152 – Навацкі Станіслаў, інжынер-ляснік, Мацкевіча, 3
86 – Лагер нацыянальнага аб’яднання (OZN), Пілсудскага, 6
164 – Павятовы аддзел Звязу пажарнай аховы РП у Лідзе, Мацкевіча, 53
257 – Акруговы кааператыву спажывецкага таварыства «Еднасць» у Лідзе, крама № 3, Орліч-Дрэсера, 19
100 – Алейня «Олід», фірма, Пяскі, 6, праз дадатковы нумар – фабрыка
146 – Алейня «Шэмэн», Доб-Бярнацкага, 38
125 – Арэнштэйн Гірш, Сувальская, 107
130 – Пякарня «Узорная», Камерцыйная, 14
Пошта, тэлеграф і тэлефон
Павятовая тэлефонна-тэлеграфная ўправа
97 – начальнік, кабінет
23 – начальнік, Ян Драбязгевіч, хатні, Міцкевіча, 11-2
180 – агульны аддзел
227 – кіраўнік аддзела руху
193 – кіраўнік аддзела руху, хатні, Вяскова, 8
65 – аддзел павятовай сеткі і тэхнічны нагляд
159 – аддзел гарадскіх сетак
9 – тэхнік, Міцкевіча, 11
230 – падлучэнне
226 – тэлеграф, прыёмны апарат
172 – кіраўнік аддзела гарадской сеткі, хатні, 17-га Красавіка, 19
231 – інфармацыя
199 – крама абсталявання сувязі
Паштовая управа Ліда-1
133 – аддзел ліставання і пасылак
144 – экспедыцыя
108 – канцылярыя
211 – кантроль дакументаў
213 – галоўная каса
62 – начальнік, кабінет
139 – начальнік, хатні, Міцкевіча, 11 кв.1
76 – паштовы аддзел
3-я управа паштова-тэлекамунікацыйная Ліда-2, вакзал
151 – Начальнік, хатні, Сокала, 4
140 – Агенцыя паштова-тэлека-мунікацыйная Ліда-3, казармы імя маршала Рыдз-Сміглага
216 – Паштова-тэлекамунікацыйная Ліда-4, казармы імя генерала Жалігоўскага
200 – ППВ (Pocztowe Przysposobienie Wojskowe) офіс аддзела
237 – Падземскі Герман, Сувальская, 62/4
184 – Пакой адвакатаў у акруговым судзе, 3-га Мая
96 – Палячак Ю. і С-ка, тартак, Фалькоўскага, 33
30 – Палячак Макс, начальнік Добраахвотнай пажарнай аховы, Сувальская, 91
166 – Палячак Шмая, Лідская, 9/2

207 – Пальчынскі Апалінары, дырэктар сельскагаспадарчай суполкі, Жвіркі, 1

Паліцыя

21 – Камендант павятовы дзяржаўнай паліцыі, хатні, Калонія дзяржаўных дамоў

36 – Павятовая дзяржаўная паліцыя, Фалькоўскага 25, праз дадатковы нумар – камендант, кабінет

32 – Камісарыят дзяржаўнай паліцыі, Фалькоўскага 25, праз дадатковы нумар – кіраўнік, кабінет.

179 – Акаловіч Яўген, аспірант паліцыі, хатні, Сувальская, 103

160 – Піўкоўскі Юліан, кіраўнік следчага аддзела, хатні, Калонія дзяржаўных дамоў

102 – Пастарунак дзяржаўнай паліцыі Лідскай гміны, Варшаўская, 53

255 – Следчы аддзел пры кам. ПДП у Лідзе, Школьная, 56

53 – Хімічнае прадпрыемства «Карона», Крупаўская, 22

131 – Папкоўскі Вінцэнт, натарыус, Сувальская, 74

248 – Папкоўскі Вінцэнт, натарыус, хатні, Шаптыцкага, 15

201 – Партной Рахмель, 17-га Красавіка, 3а

85 – Павятовы звяз вайсковых асаднікаў, Перацкага, 1

128 – Хімічнае прадпрыемства «Ардаль», Фабрычная, 8

252 – праз дадатковы нумар – склады

252 – праз дадатковы нумар – лабараторыя

252 – праз дадатковы нумар – крама гатовых вырабаў

252 – праз дадатковы нумар – прэзідэнт управы

252 – праз дадатковы нумар – аддзел сартавання

252 – праз дадатковы нумар – тэхнічны аддзел

252 – праз дадатковы нумар – аддзел продажу

252 – праз дадатковы нумар – аддзел закупаў

252 – праз дадатковы нумар – дырэкцыя

252 – праз дадатковы нумар – крама сыравіны

252 – праз дадатковы нумар – шэф бюро, бухгалтэрыя

196 – Александровіч Д., дырэктар, хатні, Сувальская, 94а

103 – Мелур С., прэзідэнт, хатні, 3-га Мая, 46

132 – Склад камісійны Сувальская, 58

19 – Пупко Абель, Пілсудскага, 15

29 – Пупко Ханан, таварная экспедыцыя, 3-га Мая, 20

138 – Пупко Ш, хатні, Лідская, 5

107 – Пупко Ш. і С-ві, будаўнічыя матэрыялы і фабрыка кафлі, Сувальская, 20

126 – Пупко Шымон, саўладальнік бровара, хатні, Сувальская, 88

156 – Радунскі г., лясное прадпрыемства, Сувальская, 94

91 – Радунскі Натан, лясны прамысловец, Сувальская, 1

113 – Рафаловіч Эта, Сувальская, 83

149 – Рафаловіч Мойзас, Сувальская, 72

165 – Рэстаран «Варшавянка», Сувальская, 21

68 – Польскі Рэсурс, Мацкевіча, 41

24 – Радзевіч Андрэй, Сувальская, 52

122 – Рубіновіч Пінхус, склад будаўнічых матэрыялаў, 3-га Мая, 13

175 – Рыбацкі Берка, саўладальнік фабрыкі кафлі «Танур», Вызвалення, 66

83 – Гарадская рэзня, Фабрычная, 10

182 – Салон-цырульня, Ю. Мікуліцкі і Е. Пупко, Сувальская, 8. Дамскі і мужчынскі майстры, афарбоўка валасоў, броў і павекаў

190 – Спакойны Элія, 17-га Красавіка, 1

143 – Кааператыў «Еднасць», бюро, Мацкевіча, 14

81 – Кааператыў «Еднасць», крама на рынку № 2

39 – Кааператыў «Марс», казармы імя ген. Жалігоўскага

157 – Сельскагаспадарчы кааператыў з адпаведнымі аддзеламі, бюро, Перацкага, 1

173 – Крама, Каляёвая

207 – Хатні дырэктара Апалінарыя Пальчынскага, Жвіркі, 1

11 – Аптэка «Старая» Г. Левінсона і А. Жаліковіча, Сувальская, 45

70 – Стараства, хатні, Жаромскага, 1

203 – Сульчан-Оркуш Фердынанд, кіраўнік агульнаадукацыйнай школы № 5, Гедзімінская, 2

46 – Сельскагаспадарчы сіндыкат, 3-га Мая, 13

75 – Шапіра Якуб і Эбер, ліцейня жалеза і фабрыка сельскагаспадарчых машын, Сувальская, 170

224 – Шчанснoвiч Вoйцэx, адвaкaт 3-гa Мaя, 100

106 – Шaвaxoвiч, Пяскi, 6

Шкoлы

56 – Дзяржaўнaя гiмнaзiя iмa гeтмaнa К. Хaдкeвiчa, Шкoльнaя, 62

112 – Дзяржaўнaя Мeхaнiчнaя шкoлa, Сувaльскaя, 182

265 – Прывaтнaя кaaдукaцыйнaя гiмнaзiя Звязу aсaднiкaў, Бeлaгрудскaя, чыгунaчны дoм

189 – Шмуйлoвiч Ю., 3-гa Мaя, 7

17 – Шпiкoўскi Мaрдух, Сaдoвaя, 20

Шпiтaлi

67 – Шпiтaль яўрэйскi, Сувaльскaя, 130

10 – Шпiтaль дзяржaўнy, эпiдэмiчнy, Шкoльнaя, 80

164 – Oфiс Дoбpaaxвoтнaй пaжaрнaй axoвy, Мaцкeвiчa, 53

175 – «Тaнyр», сaўлaдaльнiк Бepкa Рыбaцкi, Вывaлeннe, 66

135 – Гaрaдскi рынaк, Вiлeнскaя

110 – Тaртaк, Мeльнiк Бepкa, Пaстaўскaя, 39

4 – Тэнeнбaўм Гiрш, Фaлькoўскaгa, 12

111 – Сaцыйнaнe стрaхaвaннe (Ubezpieczalnia Spoleczna), дырэктaр, Сувaльскaя, 93, пpaз дaдaткoвы нyмaр – сaкpaтaрыят

72 – бyxгaлтэрыя

82 – гaлoўнy лeкaр, пpaз дaдaткoвы нyмaр – aддзeл зaбeспячэння

261 – aддзeл зaбeспячэння i iнфaрмaцыя

250 – «Унiгyм», фaбрыкa гyмoвыx вьpaбaў, Зaмкaвaя, 13, пpaз дaдaткoвы нyмaр – Кyшлeвiч Лeў

Упpaвы

114 – Бpыгaдa cкapбoвaй axoвy, Мьяннiцкaгa, 6

89 – Пaвятoвы iнcпeктaр aгyльнaгa ўзaмeнaгa зaбeспячэння, Гaрнянскaя, 6

69 – Инcпeктaр пpaцы 65-й aкpyгi, 17-гa Кpacaвiкa, 10

38 – Инcпeктaр шкoльнy, Сувaльскaя, 4

34 – Кaсa cкapбoвaй yпpaвы, Сувaльскaя, 4

109 – Лeснiчoўкa Сyxвaльнa, вёскa Сyxвaльнa

94 – Гaлoўнaнe ляснiцтвa ў Лiдзe, вёскa Гaрнi, пpaз дaдaткoвы нyмaр – гaлoўнy ляснiчy

54 – Пpaкyрaтyрa aкpyгoвaгa сyдa ў Вiльнi, aддзeл y Лiдзe, Кaмepцыйнaя, 15, пpaз дaдaткoвы нyмaр – кiрaўнiк пpaкyрaтyры, кaбiнeт

61 – Пaўлюць Зыгмyнт, пpaкyрoр, кiрaўнiк пpaкyрaтyры, xaтнi, Пiлcyдcкaгa, 7

55 – Гaрaдскi сyд, 17-гa Кpacaвiкa, 14-19

120 – Aкpyгoвы сyд, cтapшыня сyдa, кaбiнeт, 3-гa Мaя, 45

98 – Кaрны aддзeл, 3-гa Мaя 45, пpaз дaдaткoвы нyмaр – aддзeл цывiльнy

154 – Aкpyгoвы cлeдчy cyддзя, Кaмepцыйнaя, 17

Стapoтвa, Сувaльскaя, 15

50 – cтapacтa, кaбiнeт

49 – aгyльнaя кaнцылaрыя, пpaз дaдaткoвы нyмaр – вiцэ-cтapacтa, кaбiнeт

121 – рэфepэнт пa бязпeцы

150 – рэфepэнт пa мeлiяpaцiй

134 – Скapбoвaя ўпpaвa aкцызaў i мaнaпoлiй, Сувaльскaя, 13, пpaз дaдaткoвы нyмaр нaчaльнiк yпpaвы, кaбiнeт

45 – Скapбoвaя ўпpaвa, Сувaльскaя, 19, пpaз дaдaткoвы нyмaр нaчaльнiк yпpaвы, кaбiнeт

194 – Пaвятoвaя клacифiкaцыйнaя кaмiсiя, Сувaльскaя, 83

63 – Пaвятoвы aддзeл y Лiдзe

64 – Кiрaўнiк пaвятoвaй дaрoжнaй yпpaвы, кaбiнeт

251 – Пaвятoвы iнcпeктaр cамакiрaвaння

63 – Сaкpaтaр aддзeлa пaвятoвaгa, кaбiнeт, пpaз дaдaткoвы нyмaр кaнцылaрыя пaвятoвaгa aддзeлa

7 – Вьapcoцкi Aлякcaндp, Сувaльскaя, 9

47 – Тyрмa, 3-гa Мaя 77, пpaз дaдaткoвы нyмaр нaчaльнiк, xaтнi

168 – Тyрмa «фiлiя», Сьpaкoмлi, 2

92 – Вaйцьяxoўскi Яўгeн, кaпiтaн

Вoйcкa

28 – Кaзapмы iмa гeнepaлa Жaлiгoўcкaгa

191 – пpaз дaдaткoвы нyмaр – кaзiнo aфiцэрcкaе

пpaз дaдaткoвы нyмaр – пaстapyнaк жaндapмepы

31 – Кaзapмы iмa мapшaлa Рыдз-Смiглaгa

- 272 – праз дадатковы нумар – гарнізонны шпіталь
 праз дадатковы нумар – жандармерыя
 158 – Камендант вайсковага раёна, Нарутовіча, 1
 256 – Камендант раёна рэзервістаў (ваенкамат), Сувальская, 8
 192 – Раённы вайсковы суд у Лідзе
- 169 – Задурскі Юзаф, бургамістр, 3-га Мая, 61
 1 – Прамысловае прадпрыемства «Тарлас», Тартакі, 2
 52 – Управа гімны, Мацкевіча, 2
- 254 – Гарадская ўправа, Мацкевіча, 6, праз дадатковы нумар – тэхнічны рэфэрэнт
 13 – канцылярыя, Мацкевіча, 6
- 57 – Зяльдовіч Шалом, уласнік друкарні, Сувальская, 76
 33 – Аб'яднаныя тэкстыльныя заклады, К. Шхемлера і Л. Грохмана, Акцыянерная суполка ў Лодзі, адзел у Лідзе, Сувальская, 42
 5 – Звяз яўрэйскіх купцоў, Мацкевіча, 12
 16 – Звяз малочных кааператываў, Лідская, 3
 71 – Звяз спажывецкага кааператыва «Сполем», адзел у Лідзе, Каляёвая, 7
 142 – Зільберман, камерсант фірмы «Карпаты», Турэцкая, 4
 221 – Жылінская Яўгенія, управа Звязу землеўладальнікаў, хатні, Шаптыцкага, 5, кв.5
 118 – Жыжэмскі Гірш, прамысловец, Сувальская, 99

«Хто мне ліхтары верне?»⁷⁶

Цяпер у Сцеркаве

«Галоўная» вуліца вёскі Сцеркава Лідскай гміны і павета – несамавіты клубок камянёў, дзюраў, ям, запоўненых чорнай вадой і друзам Лідскай дарогі. Да гэтага часу брудная, як можа быць брудным балота ўвесну. Бо вясна ўжо, як кажучь, на парозе. Праўда, яшчэ не абвясцілі яе жаўрукі, якія, бывала, прыляталі заўчасна, у лютым, але ўжо адна дзяўчынка выйшла басанож. Выйшла і далучылася да каадукацыйнай грамады, якая з пальцамі ў носе глядзіць за нашай «таксоўкай». У гэтым відовішчы можна адчуць нейкую гармонію: «таксоўка», так яны завуць кожны легкавы

⁷⁶ Slowo. № 52 (5324). 22 lutego 1939.

аўтамабіль, мае чырвоны кузаў, заляпаны брудам, і левымі коламі стаіць у калюжыне. Босыя ногі дзяўчынкі таксама чырвоныя (люты!) і таксама ў брудзе. Хата Станіслава Цешкі таксама калісьці была пафарбавана ў чырвоны колер і таксама зараз аточана калюжынамі, старая, занядбаная, у бурых плямах і зацёках з напалову гнілой страхой. Сонца выглядае з-за хмар, як дрэнна начышчаны гузік. Але вецер вясенні.

- Дзе гаспадар?

Узрушэнне. Старыя ў кажухах збіраюцца пасярод вёскі, але ніводзін не набліжаецца. Нашто ім гэта патрэбна? Каб не наклікаць нейкай новай бяды (адзін Бог ведае якой). А дзеці не ведаюць, дзе гаспадар. На дзвярах хаты вісіць замок. Адна толькі баба пхае кулаком у карак хлопца: «Збегай па Марыю, хутка!».

І насамрэч, па вулічных ямінах, спацеўшая ад страху і хваляванняў, прыбгае Марыя. За ёй чэпае маці, жонка старога Станіслава Цешкі. Іх другая дачка, Браніслава, выйшла замуж за Баркоўскага з Яськаўцоў. Даведваемся, што сам гаспадар паехаў у Ліду да млынара і вернецца праз некалькі гадзін.

Столькі засталася сваякоў у сям'і, да якой належаў сын і брат Юзаф Цешка 29-ці гадоў, забіты 6 месяцаў таму на шашы аўтамабілем лідскага старасты.

З таго часу ён галоўная асоба ўсёй справы, вакол якой круцяцца настроі цэлай гміны, крыніца рэфлексій, зімовых расповедаў на печы, грамадскіх каментароў, палітычнага згодніцтва. Як збяруцца людзі і пачнуць размаўляць пра выпадак Юзафа Цешкі, смалячы махорку, тады здаецца, што з махорачнага дыму містычна кшталтуецца над імі постаць забітага, як сімвал крыўды, гісторыі і істэрыі грамадскай несправядлівасці. Сярод духаты, шаркання і смаркання людзі кідаюць свае меркаванні, нібы плявок, і адразу з-за гжэчнасці ці для парадку расціраюць ботам, каб і знаку не было на падлозе хаты. Але знакі застаюцца, не сціраюцца.

14 жніўня ў Жамаслаўлі

Нешта ёсць у самой атмасферы, бо пераступіўшы парог хаты і зняўшы шапку перад абразамі, я ўбачыў першасны, нейкі генетычны бок смяротнага выпадку на

шашы... Памятаю рознагалоссе галасоў на адкрыцці Дома адпачынку для артыстаў, вучоных і літаратараў у прыгожым фундаваным палацы графіні Умястоўскай.

Недалёка адтуль было да Сцеркава, разбітая вуліца якога выходзіць проста на Лідскую шашу.

Было гэта 14 жніўня ў Жамаслаўлі. Стол стаяў падковай, і кельнеры былі ў фраках. Прамаўляў пан рэктар, і памятаю мадуляцкі ягонага голасу, ягоныя позіркы на прысутных, сарказм і афарызмы. Як сціснула сэрца, калі казаў пра таталітарызм, які душыць творчасць, як я саслабеў, калі ён раптоўна пераскочыў... нешта казаў пра Гейне... Не памятаў дакладна. Потым прамаўляў іншы рэктар, паважна і ўзнёсла. Спідарства прафесура, прарэктар, мецэнаты, прэзідэнты... Паны, пан міністр!.. Нехта выцер вусны сурвэткай. Нехта надпіў келіх віна... Пан генерал!.. Потым закусвалі ў маўчанні. Гучна і адначасова грозна грукнуў нож аб бераг талеркі. Кельнеры зноў пайшлі на дыбачках. Устаў пан наваградскі ваявода, уставіў манокль у вока. Кідаў змястоўныя і глыбокія словы: «...пляцоўка, бастыён, культура!» (паправіў манжэты). Другая лінія КОП! і г.д. – зноў падалі віно (перад ім былі яшчэ закускі).

І я там быў, мёд і тое віно піў.

Але гэта толькі заўвагі. Большасць вярталася ў Вільню праз Суботнікі, Дзевянішкі, Яшуны.

А наваградскі ваявода, лідскі стараста і яшчэ некалькі чалавек вярталіся праз Ліпнішкі, Бердаўку, Ліду.

Чакалі 6 месяцаў

Цяпер я сабе дазволю ўстаць, папрасіць слова і спытаць у голас:

- Пан ваявода! Пан стараста! Шаноўныя паны і пані, якія нам закідваюць Schadenfreude, пошукі дрэннага, выхванне толькі адмоўнага, згущэнне фарбаў, спех, непавагу да людзей, нянавісьць ад якой ванітуе!..

Так, ванітуе. Гэта праўда. Але дазвольце давесці, што адразу пасля нечуванага выпадку на шашы Бердаўка – Ліда мы атрымалі лісты ад паважных і заслугоўваючых даверу асоб. Зместам гэтых лістоў мы былі да глыбіні ўзрушаны. Аднак выпадак сам па сабе перайшоў

усялякую меру і быў амаль што неверагодны. Трывога грамадскай думкі была правільнай. І лісты, якія знаходзяцца ў шуфлядзе бюро галоўнага рэдактара, пацвярджаюць гэта. Але мы чакалі. Чакалі, каб нам ніхто не закінуў пошук адмоўнага, радасці да чужой бяды, выкліканай смерцю чалавека, непавагі да адміністрацыйных улад.

Чакалі шэсць месяцаў. Былі перакананы, што акалічнасці справы, грамадская думка прымусіць лакальных саноўнікаў да залатвення справы. І не дачакаліся.

Досыць! Выслухайце, як усё было.

Вярталіся з прыёму

Проста з гасціннай залы дасканалага прыёму рушылі праз Ліпнішкі – Ліду два аўтамабілі. У першым, урадавым-ваяводскім, едзе ваявода з лідскім старастам, у другім урадавым аўто старасты, якім кіруе шафёр старасты Эльяш Віннічак, едуць два чалавекі: паштовы чыноўнік Снежка і Уладзіслаў Абрамовіч, рэдактар «Лідскай зямлі».

Аўтамабілі едуць усё хутчэй, значна хутчэй, чым магчыма на нашых дарогах. Ужо не едуць, а лятуць над дарогай. Як нізкія птушкі ў залатым пыле. Адзін за адным. Людзі на дарозе не паспяваюць здымаць шапак, а толькі робяць выгляд, што здымаюць.

Маем сведку, які можа пацвердзіць, што такой хуткасці не бачыў дагэтуль на Ліпнішскай дарозе. Так ездзяць уладары Лідскай зямлі ва ўрадавых аўто.

Юзаф Цешка, селянін з вёскі Сцеркава ўжо агледзеў быдла, пару разоў панядзельнаму ляніва пацягнуўся, і, верагодна, думаў пра сон, калі сястра Марыя намовіла яго, каб ён роварам паехаў у Бердаўку купіць ліставую паперу. Дзяўчына захацела пісаць ліст. Юзаф узяў ровар, па-гаспадарску падрыхтаваў яго, загадаў сястры пільнаваць спутанага каня і паехаў.

Аўто старасты забіла Юзафа Цешку

Вяртаўся. Сцямнела, «але яшчэ відно было». Сустрэў знаёмых (нядзеля) дзяўчат: Марыю і Юзэфу Цешкаўскіх з Ліды і Марцінкавічоўну з роднай вёскі Сцеркава. Добрая была гэта нядзеля. Злез з ровара і пайшоў левым бокам па шашы з

дзяўчатамі. Якраз насустрач на ровары ехаў Кучынскі Юзаф з вёскі Бакуны. Цешка ускочыў на ровар і узяў, як належыць, управа. Ледзь паспеў адказаць на прывітанне Кучынскага... Паміж імі доўгім цмокам прамільгнула аўто ваяводы, заліло грязю. І амаль што адразу другі аўтамабіль, старасты! Выехаў на левы бок дарогі, зачাপіў дрэўца... дзяўчаты скочылі ў роў, з імі – і Кучынскі... аўто раптоўна ўзяло ўправа... Трах! Усё адбылося ў секунду і ў воблаку гразі. Пан рэдактар «Лідскай зямлі» потым распавядаў, што яму ўявілася: «Цешка ўзняў абедзве рукі угору»... Можна хацеў здацца, можна Бога клікаў! Пырснула фара аўтамабіля, з трэскам выгнуўся блотнік, кароткі крык, удар, зламаны ровар «пакуліўся», зламалася кіраўніца, на шашу ўпаў забіты чалавек! Уласна, ён, Юзаф Цешка, 29-ці гадоў, сын Станіслава, гаспадара на двух з паловай дзесяцінах.

Яшчэ жыў.

Але аўто лідскага старасты не затрымалася! Не дапамагло. Нават не зацікавілася. Збіла на зямлю чалавека і памчалася далей.

Юзаф Цешка жыў яшчэ паўтары гадзіны ляжаў у рове перад людзьмі, якія не маглі нічым дапамагчы.

Нарэшце праз тры гадзіны прыбыў санітарны аўтамабіль і забраў цела ў трупяню. Толькі тады на шашы з'явіўся 64-гадовы стары бацька. Залез у санітарку і сказаў ехаць у пастарунак:

- Як жа так, панове, дык што ж цяпер рабіць?!

Паліцыянт узяў слухаўку і пазваніў да пана старасты. Але меў з ім, як бачна, службовую размову, бо загадаў старому выйсці, каб не чуў. Селянін чакаў на вуліцы. Апусцілася ноч.

Плач кабет

У гэтыя хвіліны ў хаце таксама было цёмна. Марыя запаліла лямпу і пачала плакаць. На куфры ля печы плача старая маці. Яшчэ адна адмысловая нагода для плачу: бацьку нават не далі пераначаваць! От як! Сабаку заб'юць, дык пратакол пішуць... Чалавека забілі... сына, а старому не дазволілі пераначаваць хоць бы «дзе ў пастарунку, хоць на падлозе...». Што там бабы! Хацеў сам са старым паразмаўляць. Але яго не было,

сказалі, што вернецца праз дзве гадзіны. Трэба чакаць у краме каля шашы.

Час быў ужо вельмі позні. Людзі вярнуліся з горада, абселі ганак. На ганак трэба было прабірацца пад конскімі ілбамі. Тут чакалі і іншыя, але старога ўсё няма. Гаспадыня крамы, ладная і здаровая (замужам за стрыечным братам забітага) забавляла нас размовамі: рабочыя будавалі школу і пад часнае слова войта бралі тавар у крэдыт, а цяпер ніхто не жадае плаціць. Адно бярвяно не было добра зашмаравана вапнай, войт загадаў плаціць 25 злотых кары. Ну каб пяць злотых, ну каб якіх шэсць, скажы! Але дваццаць пяць! Хай пан злітуецца, ці ж так можна?

Пэўна, не. Але і слухаць таксама немагчыма. Абрывла. Блявоціна, папросту блявоціна.

Бацька

Увайшоў з пугай, падперазаны дзяжкай, у вялікіх ботах. Пакланіўся ціха, а потым прысеў бокам на лаве і распавёў:

- Забілі сына. Але што рабіць? Пайшоў у пастарунак. А яны і так ведаюць. Прасіў хоць пераначаваць да ранку, вядома, да ранку, куды чалавеку падзецца. Хоць на падлозе. Не дазволілі. Выйшаў я, а яўрэйка...

Згорбіўся і заплакаў стары. У мяшках пад вачамі доўга слёзы трымаліся...

- На трох войнах быў, на кітайскай, на японскай, на Вялікай. Зараз стары стаў. Доктар кажа: «Аслабленне сэрца». З гэтай зямлі не выжывеш, дзве з паловай дзесяцінкі. Пакуль сын быў... – плача. – Яўрэйка кажа пастарункаваму: «Дайце яму дзе пераначаваць». А ён ёй: «Што я буду яму кватэру наймаць!»

Сядзіць з пугай, выпрастаўся, на сцяне малюнак выразаны з «Кіно», а слёзы, напоўніўшы мяшкі пад вачамі, цякуць уніз на абвіслыя шчокі.

Змрочная легенда

У панядзелак стараста не прыняў. Праўда, 15 жніўня свята, Унебаўзяцце Найсвяцейшай Панны Марыі, працаваць нельга. На трэці дзень прыняў яго стараста.

Не разумеем мы іх мыслення. Не разумеем довадаў іх праўды.

Пан стараста як быццам сказаў: «Выпадак, звыклы выпадак. Чаму ж гэта я

вам маю за сына плаціць!!? А хто мне за разбітую фару заплаціць! Што?!».

Але не ў словах тут справа. Людзі, напрыклад, кажуць, што гэта «сам» ваявода кіраваў аўтамабілем. Кажу ім: «Калі б сам кіраваў, дык сваім бы аўтамабілем, а не старасты».

Ківаюць галовамі: «Ну так, сваім... хіба ж толькі сваім». Раптам голас: «А можа хацеў спрабаваць іншае аўто?».

Ківаюць галовамі – можа быць, можа быць, хацеў спрабаваць...

І так расце, уздымаецца моцная горыч, выліваецца цераз парог на балоцістыя дарогі вёскі, ідзе імі, паварочвае, ператвараецца ў легенду, злую легенду!

Следства ўстанавіла, што кіраваў Эліяш Віннічак, дзяржаўны шафёр, а не ваявода. Але гэта толькі ўмовы справы. Не пра іх трэба казаць, паўтараць, а пра дзіўныя акалічнасці ў гэтай справе.

Дзіўныя супадзенні акалічнасцяў

Дзяржаўнае аўто старасты, з віны шафёра ці забітага (і гэта нават не важна!), забіла Юзафа Цешку. Не дапамагло яму. Пакінула на дарозе. Да сям'і чалавека, забітага аўто старасты, – выключна адмоўныя бюракратычныя адносіны. Ніхто не даў ані злата дапамогі.

Блукае бяспраўная вёска ад чыноўніка да чыноўніка.

31 жніўня, праз два тыдні анулявана паліцэйская справа супраць шафёра старасты, які пасля забойства чалавека не спыніў сваю машыну.

Ні адзін адвакат у Лідзе не бярэцца за справу супраць шафёра старасты, як быццам супраць самога старасты.

Ніводная з мясцовых ці рэгіянальных газет не напісала пра выпадак і ніводная не паведаміла, як развіваецца справа.

Насамрэч, дзіўныя акалічнасці. Згуртаваліся ўсе супраць 64-гадовага старога, які быў на трох войнах, які мае хворе сэрца і 2,5 дзесяціны зямлі, які плача...

А калі мне хто скажа, што ён толькі штучна той плач робіць, дык хай яму што лепшае парадзіць! Што яму акрамя плачу засталася? Бо шэсць месяцаў чакаў справядлівасці.

І чакае разам з ім і разам з ім каментуе сітуацыю цэлая гміна.

Ці трэба зноў збіраць складкі?

Калісьці распачалі мы ліст складак для пакрыўджанага лідскім старастам селяніна Гайдзіса і хоць часткова кампенсавалі яго крыўду.

Не маем шчасця з лідскімі старастамі.

Можам, відавочна, і цяпер апеляваць да чытачоў, каб дапамаглі сям'і Цешкаў, якая страціла адзінага кармільца, забітага аўтамабілем старасты?

А можа людзі, якія глядзяць на наш край праз шкло ўрадавай оптыкі, а нам закідваць неаб'ектыўнасць, жадаюць, каб мы збіралі грошы на новую фару пану старасту?..

Так ці інакш, філантропія можа толькі сцерці слёзы. Але не можа зрабіць так, каб такія выпадкі не паўтараліся з такім дзіўным збегам акалічнасцяў, як у справе Цешкі.

Здаецца, што згадзімся з уласным сумленнем, калі пойдзем не шляхам складак, а шляхам асуджэння.

Подпіс пад артыкулам J. M. (верагодна, Юзаф Мацкевіч)

Замест пасляслоўя – Л. Л.

Газета «Ziemia Lidzka» ў верасні 1938 года паведаміла:

«Дом адпачынку для вучоных, артыстаў і літаратараў. 14 жніўня 1938 г. кс.-пробашч Павел Багенскі ўрачыста высвяціў дом адпачынку вучоных, мастакоў і літаратараў у Жамаслаўлі Суботніцкай гміны (Лідскі павет), фундаваны графіняй Янінай Умястоўскай на сваіх землях. Ва ўрачыстасці прынялі ўдзел міністр сацыяльнага забеспячэння Мар'ян Зындрам-Касцялкоўскі, генерал Люцыян Жалігоўскі, наваградскі ваявода Адам Сакалоўскі, лідскі стараста Станіслаў Гансоўскі, ... прафесары Універсітэта Стэфана Баторыя, іншыя госці з усёй Польшчы, прадстаўнікі літаратурнага, навуковага, мастацкага свету».

Ziemia Lidzka. № 9. Wrzesien 1938.

Войты пана Мальскага⁷⁷

I

Дзе тыя «сейбіты», пане Мельхіёр Ваньковіч, дзе? У Польшчы «В»⁷⁸?

Натуральна, не шараговыя, а ўрадавыя сейбіты.

Даўно мінуў час, калі «Літаратурныя Ведамасці» кожны чацвер прыносілі прыемныя рэпартажы з цыклу «Сеём ў Польшчы "В"» пана Ваньковіча. У іх пісалася пра жыццё за Нёманам (ад Варшавы) у амаль што закутку Сапліцаў, расказвалася пра жыццё ў Шчучыне і Лідзе, Салешніках і Беняконях, Радуні і Воранаве, Скрыбаўцах і Лябёдцы, і гмінная ўлада апісвалася тут як ясны прамень творчасці. У тым ліку і каля Вялікага Мажэйкава, дзе дагэтуль засталіся сляды маёмасці і вёсак гетмана ВКЛ Караля Хадкевіча. Маёмасць тая мясцілася налева і направа ад старога тракту, які і зараз напамінае нам пра слаўнае мінулае, па якім калісьці рухалася слава, несучы на сваім грэбені сілу і моц.

Сеём пустазелле ў «Польшчы "В"»

Зараз пустынна тут, аддана ўсё для сяўбы Камінскім, Мальскім, Пахольчыкам і іншым людзям старасты, а лейб-літаратары апяваюць узыходзячае пустазелле і кажуць Рэчы Паспалітай, што такая замена пладоў ёсць для яе справай пазітыўнай і жыццядайнай.

Можна зразумець памылкі, якія тэндэнцыйна не падкрэслены, бяссіллі, якое не можа іх выправіць, можна зразумець нават фальш, калі справа ідзе пра тое, каб затушаваць вынікі фатальных эксперыментаў.

⁷⁷ Slowo. № 150 (5074). 3 czerwca 1938; Slowo. № 54 (5336). 24 lutego 1939.

⁷⁸ У міжваенны час Польшча ўмоўна дзялілася на часткі «А», «В» і «С», якія розніліся паміж сабой эканамічна. Найбольш прамыслова развітай была Польшча «А» (Паморскае, Лодзьскае, Пазнаньскае, Шлёнскае, Варшаўскае і большая частка Келецкага ваяводства, а таксама заходняя частка Кракаўскага). Польшча «В» – сельскагаспадарчая з невялікай прамысловасцю (Люблінскае, Львоўскае, Станіславаўскае, Тарнопальскае, усходняя частка Кракаўскага і частка Келецкага ваяводства). Польшча «С» цалкам аграрная (Беластоцкае, Наваградскае, Палескае, Віленскае і Валынскае ваяводства). У тэсце Мацкевіч часцей называе наш край не Польшчай «С», а Польшчай «В», маючы на ўвазе яе другаснасць для рознага кшталту прыхадняў.

Так, гэта брыдкія метады, але, на жаль, яны прысутнічаюць ва ўсіх польскіх «А», «В» і «С»: «vor handen» ці «на лицо», як кажуць на мовах дзяржаў, якія ўдзельнічалі ў падзелах [Рэчы Паспалітай – Л. Л.]. Але зноў жа, каб сістэму ўнутранага разладу, злоўжыванняў, крадзяжоў і папросту злазейства актыўна пакрываць і нават слаvasловіць, неабходна нешта стратэгічнае. Падобна на тое, што падтрымка гэтаму ідзе аднекуль з вышыні, з вельмі ўплывовай вышыні.

Бо «сяўба» ў Польшчы «В» пачалася ад надання панам мальскім (выбачайце за ўзгадванне ў множным ліку) усялякай манаполіі і вясковых сінякур, млячарняў, кааператываў, касаў Стэфчыка, а таксама камунальных і пазыковых касаў. Потым болей ці меней даходныя арганізацыі: лопы⁷⁹, лігі, чырвоныя і белыя крыжы, будоўля школ, зімовая і летняя дапамога, усялякія «дабраахвотныя» пад прымусам складкі і г.д. Нарэшце лейцы і біч у руцэ: нізы адміністрацыі, самакіраванне, войтаўства, і – паехалі! На дзяржаўнай сеяльцы!

А каб не было ніякай мне рэвалюцыі ў краі (з гэтымі мясцовымі), трэба адсунуць аўтахтонаў, шляхту справа, сялян злева, і абапірацца на асаднікаў як базу будучыні, цэнтр, кулю ў плот, у пабелены якраз плот.

Ну і пасыпалася вапна.

А пасыпалася таму, што гэты тутэйшы «народ» енчыць пад ярмом тлумаў гмінных асаднікаў і не чуе заклікаў улад ад ніжэйшых да самых зорных, вышэйшых, дзяржаўных, да самага Складоўскага, пішчыць вечна без выніку і адказу. Махнуў тады рукой і ў той бок і выцягнуў яе ў бок пракурора. Суполка Мальскага і Пахольчыка пачала трашчаць, іх самакіраванне, іх войтаўства, адно за другім...

Сфальшаваў пратакол

Ёсць у Радуні прызначаны ў 1936 г. войт (відочна – асаднік) Кулікоўскі. Пасля паўгода кіраўніцтва ён зсфальшаваў пратакол пасяджэння наглядальнай рады млячарні. Зараз, у красавіку 1938 г., акруговы суд у Лідзе прыгаварыў яго да 6 месяцаў

⁷⁹ Маецца на ўвазе Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны (LOPP).

турмы. Войт піша апеляцыю і вяртаецца дадому, вяртаецца на... пасаду. Пракурор піша паперу, каб забараніць яму займаць пасаду. Не! Нават не распачынаюць дысцыплінарную справу.

Войт Катовіч, натуральна асаднік, прызначаны ці таксама «выбраны» яшчэ ў 1933 г. у той самай Радуні, зараз з тым самым Кулікоўскім, у тым самым красавіку бягучага года прыгавораны да 8 месяцаў турмы.

Гэта яшчэ не ўсё. У чэрвені акруговы суд у Лідзе на публічным пасяджэнні будзе яшчэ разглядаць шэраг спраў пра крымінальныя справы войта Катовіча, якія ён рабіў разам з асаднікам Спужыкам.

Абакраў касу млячарні

Хто такі Спужык? А! Гэта, звярніце ўвагу, шэры кардынал сяўбы ў Польшчы «В». У пэўнай ступені гэта класічная постаць, сейбіт-асаднік, годны свайго вобразу ў глорыфікацыйнай літаратуры. Праславіўся крадзяжом 14 тысяч злотых з касы кааператыва ў Радуні, за што адсядзеў ужо 6 месяцаў у турме. Грамадскі дзеяч, прэзідэнт альбо сакратар вялікай колькасці арганізацый, дзеяч павятовага сейміка, чалец гміннай рады. Зараз мае справу за злоўжыванні пры будоўлі народнага дома і кааператыва ў Радуні.

Пад Скірэйкамі калісьці асаднік пакінуў сваю асаду (хай Пан Бог дае яму за гэта здароўе). Тады Спужык, прафесіянальны дзеяч (бо ў атачэнні Мальскага бывае), сабраў каля 70 заяў на гэтую зямлю, не кажучы нікому, што акрамя яго ёсць яшчэ 69, і браў з кожнага па 15 злотых за заяву. Для чаго яму плацілі людзі? Такі ёсць у нас парадак – паспрабуй залатвіць справу сам, без пратэкцыі, без палітычнага ўплыву... ну, паспрабуй.

Сабралі сялян

Калі падыходзіў закон пра скасаванне даўгоў, панства разам з войтам сабрала некультурных, нехайных, гультаяватых аўтахтонаў-сялян і расказалі ім, што можа адбыцца для іх нешта карыснае. Але так вось, задарма не будзе. Трэба пастарацца. Добра было б паехаць з чалабітнай да (схілілі галаву) самога прэм'ера. З дэле-

гацыяй. Таму збірайце грошы на дарогу. Сяляне пачухалі патыліцы. Хоць брудныя і гультаяватыя, але спрытныя, як асаднікі: сабралі, аддалі. Грошы войт і Спужык паклалі ў кішэні, а закон выйшаў у свой тэрмін. Адным словам – сейбіты дабрачыннасці.

Здаецца, што віцэ-войт у той самай гміне мае нейкае дачыненне да масавай выдачы фальшывых пасведчанняў? Каб напісаць пра ўсё, трэба было б распрадаць выдавецкую газетную суполку – столькі гэтага матэрыялу.

Безвыніковыя грамадскія скаргі

У Дакудаве выканавец абавязкаў войта асаднік Лабко ў гэтую хвілю замешаны ў крадзяжы ў млячарні, касе Штэфчыка і мясцовым кааператыве. Ідзе пракурорскае следства. Але войт выконвае свае абавязкі, працягвае выконваць...

У Воранаве войт-асаднік Пянка замешаны ў прыкрую справу пакупкі ровара – замест паліцыі за грошы выдаў дазвол. На публічным, вельмі палітычным, бо праазаноўскім⁸⁰, сходзе нехта з аўтахтонаў устаў, вельмі бледны, і кінуў усім і кожнаму, што абвінавачвае войта ў справе, пра якую раней ужо даносіў у паліцыю. Камендант паліцыі сядзеў з апушчанай галавой і ківаў. Выйшла так, што грамада Сцілгуны пісала дзве скаргі да самога Складоўскага. У снежні 1937 г. атрымала адказ, што скарга перанакіраваная ў ваяводства. Там і памерла, бо на месцы не праводзілася нават паліцэйскае расследаванне, нават не апытвалі сведкаў.

Падазраваны ў камунізме – Недахопы – Рознае

Урбанскі. Гэта быў кадравы падафіцэр 86-га п.п. У свой час усплыла там справа аб камунізме. Перад вайсковым судом ягоную віну не даказалі. Але справа была настолькі відавочнай, што камандаванне выгнала падазраванага падафіцэра з арміі. Што ж далей? Урбанскі становіцца войтам у Жырмунах.

Наступны войт-асаднік Федаровіч займаў пасады розных прэзідэнтаў усіх

⁸⁰ Obóz Zjednoczenia Narodowego, у прастамоўі – OZN ці OZON

дзяржаўнатворчых арганізацый і разам з Бердаўскім напаў на сельскагаспадарчага інструктара Пацэвіча. Гэта з вялікім пылам абмяркоўвалася ў вышэйшых сферах кагорты «сейбітаў» у Польшчы «В».

У Беліцы войт-асаднік Мусял вядомы энергіяй і памяркоўнасцю ў адносінах да просьбітаў. Нічога яму закінуць немагчыма. Меў там, насамрэч, старую справу аб прыўлашчванні грошай работнікаў, якія будавалі школу, але выйграў яе...

Таксама выйграў сваю справу аб злоўжываннях войт-асаднік з Беняконяў Сянкевіч. Сведчыў за яго і добра характарызаваў Мальскі.

Нейкі Палух у свой час быў чалавекам Біркенмайра (Божа, Божа, хто толькі не кіраваў у гэтым бедным краі!!!). Калі не памыляюся, быў перасунуты з іншага павета ў Лідскі войтам у Забалацкую гміну.

Адзінае, што можа імпанаваць, гэта арганізацыя гэтага клану «сейбітаў», асаднікаў, кіраўнікоў: усемагутная, мацнейшая за пракурорскі нагляд, усюдыісная, самая ўплывова. Камусьці можа здацца, што ў гэтай Польшчы «В», калі злапаць кагосьці за руку на крадзяжы, дык так проста яго зняць з пасады? А калі ён асаднік альбо войт? Думаецца, што пры нашай бюракратычнай сістэме: раз-два і гол? А не! Нічога падобнага.

Абакралі гмінны кірмаш

Такая ёсць гісторыя, можа пацешыць, але варта паслухаць, бо павучальная:

У Лябёдскай гміне Шчучынскага павета ў 1934 г. у часы старасты, знанага аматара ZZZ⁸¹, Чушкевіча «выбраны аднагалосна» войтам асаднік з Малапольшчы Здзіслаў Немчык, а сакратаром гміны асаднік з Малапольшчы Юзаф Абшарны. У наступныя гады адбылося некалькі прыкрых для іх спраў, але самая прыкрая з кірмашом. Кірмашом быдла. За ўваход тамтэйшыя сяляне плацілі па 40 гр. за адзінку, а грошы збіраў гмінны касір. Праз пэўны час выявіліся злоўжыванні. Прыбыў інспектар па самакіраванні Пэрхальскі і ў сакавіку 1937 г. выявіў адсутнасць карэньчыкаў ад квітанцый і г.д. Грошы ў асабістых кішэнях паноў, «абраных аднагалосна». У траўні

таго ж года справа перададзеная пракурору. Тады войт пакідае пасаду. Але сакратар Абшарны застаецца. І, як раней, атрымлівае заробак і мае казённае жылло.

Таямнічая тэлефанаграма

Прайшло два месяцы. У ліпені аднаасобовы дысцыплінарны суд вынес прыгавор у справе Абшарнага: «Звольніць з кіраўніцтва». Але Абшарны апелюе да міністра, што на падставе адпаведных законаў і пастановаў суд у такой справе не можа рабіць вырак аднаасобна. Што рабіць? Управа гміны неўкамлектаваная і не можа абраць неабходную колькасць для дысцыплінарнага суда. Трэба праводзіць нармальныя выбары. А Абшарны сядзіць, атрымлівае заробак, мае скарбовае жылло.

Прайшлі два месяцы. У верасні ўжо ёсць новая ўправа, суд укамлектаваны. На 28 верасня прызначаны дысцыплінарны разгляд. Раптам... за два дні да гэтага ў Навагрудскае ваяводства прыходзіць тэлефанаграма з міністэрства:

«Прыпыніць разгляд! Акты пераслаць у міністэрства».

Акты пераслалі. Абшарны атрымлівае заробак, мае жылло... Прайшлі два месяцы. Надшоў лістапад. Гмінная рада ўхваляе рашэнне выслаць дэлегацыю да міністра. Мэта: запытаць, як справа? Нарэшце ўхвалілі выслаць дэпешу з просьбай прызначыць дату аўдыенцыі. Няма адказу. Аднак паехалі. Прыняў дзейны дырэктар дэпартаменту самакіравання Жбікоўскі і высветлілася, што ніякай тэлефанаграмы не было, і ніхто пра яе нават не чуў.

Мінуў тыдзень, месяц

Мінуў месяц. Прышоў снежань. Прыходзіць ліст з ваяводства, у якім прадпісана разгляд справы супраць Юзафа Абшарнага, абвінавачанага ў раскраданні грамадскіх грошай ад кірмаша быдлам, працягнуць. Для разгляду вызначаны люты.

Мінула два месяцы. Ужо 1938 г. разгляд пачаўся. Тады Абшарны пратэстуе супраць знаходжання ў складзе суда лаўніка Шыманскага, бо ён у свой час дакладаў старасту пра злоўжыванні (адкуль яму гэта вядома?). Добра, лаўніка Шыманскага

⁸¹ Звяз прафесійных звязяў, прафсаюз.

прыбралі. Суд зноў не мае камплекту. Але ўсе роўна выносіць вырак: «Звольніць з кіраўніцтва».

Мінае тры тыдні. Ваяводскі аддзел самакіравання з-за парушэння статута аб дысцыплінарных судах не зацвярджае выраку. Абшарны атрымлівае заробак, мае жылло.

Пан Абшарны беспакараны

Трэба выбары новага лаўніка для камплекту ў дысцыплінарным судзе. Зроблена. Замест Шыманскага выбраны Гурка. Ён прызначаў разгляд. Абшарны піша скаргу да пракурора на новага войта. Скарга анулюецца. Ці можа ўжо пачаць разгляд справы? Не! Бо новы войт у скарге на Абшарнага ўжыў выраз «каханка Абшарнага» пра нейкую Семяноўскую. Семяноўская і Абшарны пішуць заявы пра абразу. Семяноўская выігрывае справу, Абшарны праігрывае ў першай інстанцыі, але апелюе і такім чынам зацягвае час на разгляд справы. А для пэўнасці піша прыватную скаргу на новага лаўніка Гурку аб паклёпе.

Дысцыплінарны суд страчвае камплект і паўнамоцтвы. Ідзе час. Ужо травень 38-га... травень, а Абшарны мае гміннае жылло, як і раней, атрымлівае заробак.

Сеюць пустазелле – збіраюць субсідыі, палёгкі, грашовыя дапамогі

Гэта ўсё было б нявіннай гульнёй, калі б не аказвала прыгнятальнага, запалохвальнага, падбухторчага, антыдзяржаўнага ўплыву на мясцовае насельніцтва, якое гэтыя палітычна-бюракратычнымі гульні бачыць зблізку і адчувае на ўласнай скуры. Эксперыменты і дыктат улады асаднікаў – гэта язва. Гэта вечная грамадзянская вайна паміж аўтахтонамі і прышэльцамі, часта – навалаччу, гэта дэманстрацыя грамадзянскай несправядлівасці, бо злодзей, п'яніца, авантурыст, такі і сякі, але можа быць войтам, бо чужы нам і мае «плечы», а ты можаш быць спакойным і чэсным, але ты – мясцовы і павінен слухацца! Так гэта бачаць сяляне. Асаднікі маюць асіды і пасады, часта дрэнна гаспадарачы, зямлю сваю здаюць у арэнду, але заўжды і паўсюдна маюць уладу і палітычнае пер-

шыństwo. Сеюць пустазелле – збіраюць субсідыі, палёгкі, грашовыя дапамогі.

Можна было яшчэ дзесяць гадоў таму дыскутаваць пра няўдалы эксперымент, казаць, што асадніцтва не здало экзамен, што ўплыў асаднікаў у краі адмоўны. Зараз дыскусія ўжо не мае падстаў. Зараз можна толькі казаць, што гэты ўплыў, за рэдкімі выняткамі, абсалютна адмоўны. Зараз трэба нешта рабіць. Можа, трэба прызначыць якую надзвычайную камісію ці нешта падобнае для вывучэння асадніцтва, каб ачысціць атмасферу ад гвалту. Перад усім разнявольць асаднікаў з-пад уплыву палітычнай мафіі, спыніць сяўбу пустазелля. Выгнаць злодзееў! Знайсці нейкі іншы занятак для іх вяльможных абаронцаў, калі няма другога спосабу іх абясшкодзіць.

II

Аблічча Лідскай зямлі, куды я так часта вяртаюся, толькі тады будзе поўным, калі апісаць яго разам з фонам, у каларыце натуральных фарбаў, з светам і ценню, якую на яго кідае аблічча пана Мальскага. Толькі тады будзе бачна сапраўднае аблічча, і мы зразумеем некаторыя сітуацыі, знойзем тлумачэнні шматлікіх выпадкаў, здарэнняў, саюзаў. Пан Мальскі – гэта магнат, «уплывовая асоба», сучаснасць, «радасная дзяржаўная творчасць», сімвал новага, сімвал асаднікаў, «сяўбы ў Польшчы "В"», – так пішуць.

2 чэрвеня былога года мы надрукавалі вялікі матэрыял «Войты пана Мальскага». У тым артыкуле мы далі шмат інфармацыі... пра людзей пана Мальскага... Але толькі трохі дакрануліся асобы пана Мусяла.

Пан Мусял

Так, як аблічча Ліды без пана Мальскага не будзе поўным, так не будзе поўным шэраг ягоных войтаў-асаднікаў без фігуры пана Мусяла. Ён павінен быў стаяць на першым плане, ён і ягоныя метады. Метады, дзякуючы якім ён узвысіўся і застаўся беспакараным. Думаю, нельга закончыць нарыс пра тутэйшыя грамадска-палітычныя норавы самакіравання і не ўзгадаць справу Мусяла.

Прыехаў ён да нас, каб «сеяць», у 1922 г. як чалавек Камітэта асаднікаў.

«Выбары» войта ў Беліцы

У 1923 г. у Беліцы адбываліся выбары войта. Замест падтрымліванай кандыдатуры Мусяла быў абраны кіраўнік мясцовага кааператыва Байкач. Тады Байкача выклікае стараста і прапануе яму, каб адмовіўся.

– Бачыце, вы заслужаны кааператывуны дзеяч, ...без вас усё разваліцца.

Байкач не адмовіўся. Стараста яго не зацвердзіў і прызначыў войтам Мусяла. Пад ягоным кіраўніцтвам адбыліся наступныя выбары. Аб выніках можна не хвалявацца. Натуральна, абралі Мусяла. З гэтага моманту пачынаецца ягонае слаўнае кіраванне.

Будуем школу ў Нячечы

Перада мной ляжыць дакумент, падпісаны шэрагам сведкаў, між іншым, і пробашчам у Беліцы ксяндзом Аржалоўскім. Дакумент заканчваецца словам: «Сведчым, што пра ўчынку войта Мусяла мы шырока паведамлялі, і яны былі вядомы шырокай грамадскасці, пра гэта ведаў і ён сам, але з 1933 г. ён ні на што не рэагаваў».

У чым справа? У тым, што войт Беліцкай гміны зрабіў сябе падрадчыкам на будоўлі агульнаадукацыйнай школы ў Нячечы, каб браць хабар. Выстаўляў квітку на сумы большыя, чым выплачваў, і зрабіў шэраг іншых махлярстваў, за якія ў нармальных мясцовасцях судзяць па крымінальных справах.

Вапна на школу

Колькі ж будуюцца ў нас школа – і заўжды для будоўлі патрэбна вапна. Але ў мінулым годзе слынны акольнічы пана прэм'ера загадаў прымусова бяліць хаты, туалеты і платы. Для пабелкі патрэбна вапна. Адкуль яе ўзяць, калі раптоўна цэлы край неабходна пабяліць і вышмараваць. Кошты ідуць уверх, яўрэі пачынаюць спекуляваць, а можа нават ужо і не маюць тавару? Што значыць не мець тавару?! Цэлы вагон вапны прыходзіць на чыгуначную станцыю Нёман для школы. Я ўжо добра не памятаю, ці той яўрэй меў прозвішча Зляцоўскі, ці нейкае іншае. У любым выпадку рэвізійная камісія запратакалявала, што вапна была ноччу прададзена яўрэям для перапродажу сялянам – бяліць платы і туалеты.

Пан войт складае паўнамоцтвы

Цэлую літанію можна было б скласці пра вугаль, жыта ці іншыя рэчы, якія павінны былі выдаць працоўным, занятым на будаўніцтве дарогі Беліца – Нёман, ці пра фіктыўныя квітку ў гміннай касе, ці нейкія закупы, недаацэнкі, трансакцыі, векселі і г.д., і г.д. Тыя літанні можна было б напісаць па кнігах Рэвізійнай камісіі Беліцкай гміны. Але не будзем апырэд-жваць падзеі.

У жніўні мінула года чальцы гэтай камісіі Ясюлевіч Антон і Грышчановіч Ян едуць з данясеннем да пана старасты. Пан стараста загадвае дэлегаваць некалькі чыноўнікаў для генеральнай інспекцыі. Замест іх прыязджае пан інспектар па самакіраванні Вільчынскі. Ён ідзе да войта Мусяла, замыкаецца з ім у кабінце. Размова цягнецца больш працяглы час, чым павінна... Пасля трох гадзін пан войт здае паўнамоцтвы. Свабодны.

Як гэта свабодны?

Заява пракурору

А было так. Інспектар па самакіраванні запісаў прызнанне і паехаў сабе. А тым часам у пратаколе Рэвізійнай камісіі быў запісаны вырак: перадаць справу пракурору. Мінула тры месяцы, ніхто справай не займаецца. Тады адзін з лаўнікаў піша заказны ліст наўпрост да наваградскага ваяводы.

Зноў мінула некалькі тыдняў. Нарэшце прыбывае адмыслова дэлегаваны па гэтай справе ваяводскі дарадца Барковіч. Пан дарадца вывучыў справу на месцы. Уважліва выслухаў, прычытаў пратакол Рэвізійнай камісіі. Потым узвышанымі словамі падзякаваў чальцам Камісіі за сумленнае выкананне абавязкаў...

Потым паклаў у свой партфель кнігу Рэвізійнай камісіі з пратаколам аб перадачы справы пракурору. Як паклаў у партфель, дык з партфелем і паехаў...

Новая кніга для Рэвізійнай камісіі

Рэвізійнай камісіі патрэбна, відавочна, адмысловая кніга, каб запісваць пратаколы, а тая была ўжо трохі старая... ну і, насамрэч, закончылася... Таму з Ваяводскай управы

ў Беліцу даслалі новую прашнураваную і апячатаную, вельмі дзяржаўную кнігу.

Пра старую кнігу неяк нічога не чуваць. Мінула шэсць месяцаў.

А пан Мусял? Асаднік, прыяцель Мальскага?

Увогуле, здаецца, што адчувае сябе нават нядрэнна. Падобна, атрымаў канцэсію на адкрыццё аўтобуснай лініі, што на нашай тэрыторыі ёсць выгоднай справай.

Падобна, на бліжэйшых выбарах зноў высуне сваю кандыдатуру на пасаду Беліцкага вайта.

Подпіс пад артыкулам J. M. (верагодна, Юзаф Мацкевіч)

Сабакінцы⁸²

У нядзелю 2 ліпеня [1939 г. – Л. Л.] у Сабакінцах адбылася ўрачыстасць з нагоды змены адвечнай назвы мястэчка на Нарбутава. Падобна, мэта змены – ушанаванне памяці Людвіка Нарбута, аднаго з найвыбітнейшых кіраўнікоў паўстання 1863 г. Як вядома, Нарбут нарадзіўся ў Шаўрах Радунскай гміны і быў забіты пад Дубічамі, якія раней знаходзіліся ў Каняўскай гміне, а зараз – у Забалацкай [у наш час Дубічы знаходзяцца ў Рэспубліцы Літва – Л. Л.]. З Сабакінцамі Нарбута злучала толькі тое, што ён з аддзелам некалькі разоў праходзіў праз Сабакінскую гміну і спыняўся тут на адпачынак.

Праект змены назвы Сабакінцы на Нарбутава паўстаў некалькі гадоў таму і падобна менавіта тады прайшоў усе адпаведныя інстанцыі. Дазналіся мы пра яго позна, паспелі толькі напісаць прыватны ліст да пана (шчучынскага) старасты Вацлава Кавальскага, у якім давялі да яго шкоднасць падобнай змены. Пан стараста зычліва адказаў на наш ліст, і выкананне гэтага праекту прыпынілася. Зараз жа, відавочна, нехта адкапаў нерэалізаванае рашэнне ўлад, і змена назвы ўсё ж адбылася.

Сабакінцы – старое мястэчка, яно насіла раней назву Забалаць і, як цвердзіць Напалеон Роўба ў сваім «Даведніку па Літве і Беларусі», у 1550 г. было аддадзена ўцекачу з Масквы Міхаілу Сабакінаву, праз якога з часам назва змянілася на Сабакінцы.

У 1676 г. Сабакінцы ад караля Яна III атрымліваюць Магдэбургскае права з правам праводзіць кірмашы. Кароль Аўгуст III пацвердзіў гэтае права. У 1706 г. падчас знаходжання ў Васілішках хворы зваротным тыфам кароль Станіслаў Ляшчынскі клянеца, а пасля выздараўлення, каб выканаць клятву, ідзе пешшу да цудоўнага абраза Маці Божай, які меўся ў сабакінскай уніяцкай царкве. Тая пілігрымка была на самой справе, бо пра яе сведчыць ахвяраваная царкве срэбная таблічка з адпаведным надпісам. Напісаў пра гэты выпадак менскі ваявода Крыштаф Завіша ў сваіх «Успамінах».

З вышэй пададзенага бачна, што назва Сабакінцы мае каля чатырохсотгадовую гістарычную традыцыю. Падчас знаходжання ў Расійскай Імперыі Сабакінцы былі пераназваны ў Пакроўскае, а Сабакінская гміна стала Пакроўскай. Сведкам гэтага з'яўляўся я сам, бо маёнтак маіх бацькоў знаходзіўся акурат у гэтай гміне. 13 верасня 1899 г. выракам Віленскага губернскага праўлення назва Сабакінцы была зменена на Пакроўскае. Але пры польскай уладзе вярнулася адвечная назва Сабакінцы.

Старыя назвы мясцовасцяў, паселішч, урочышч, вуліц і г.д. маюць велізарнае значэнне для гісторыкаў, этнографіі і ўсялякіх даследчыкаў нашай гісторыі. Таму легкадумныя змены гэтых назваў заўсёды прыносяць шкоду навуцы і культуры. Міністэрства ўнутраных спраў зрабіла б слушна, каб прыслухалася да голасу жыхароў Сабакінскай гміны, бо не магло такога быць, каб на яе тэрыторыі не меліся б людзі, якія ведаюць сваю гісторыю.

Вельмі вялікае ўражанне робіць артыкул «Сабакінцы» ў № 191 газеты «Слова» ад 14 ліпеня 1939 г., які напісаў J. M. [Юзаф Мацкевіч – Л. Л.]. Аўтар слушна дапускае, што ініцыятарам змены назвы мог быць нейкі прыезджы чыноўнік, які не ведае мясцовай гісторыі, звычаяў, стасункаў, але прагне даказаць, што ён ёсць вялікі патрыёт і ініцыятывы чалавек. Такі чын можа палепшыць кар'еру і прывесці на ўзнагарод. Але мог гэта быць і нейкі мясцовы невука. J. M. піша: «Толькі не разумее пустая галава, якая нішчыць гістарычныя назвы даўняй Рэчы Паспалітай, зямель польскіх,

⁸² Grzymała-Przytykto Antoni. Sobakińce // Ziemia Lidzka. № 7-8. 1939. S. 217–218.

літоўскіх, рускіх, што яна не адраджае, а зацямяе бляск агульнай нашай Рэчы Паспалітай, які павінен знаходзіцца ў арэале прыгожай традыцыі»⁸³.

Трэба сказаць, што гэта страшная манія змены назваў у нас толькі пашыраецца, і таму трэба гэта спыніць любой цаной. Хай самыя паважаныя арганізацыі (Акадэмія ведаў у Кракаве, універсітэты, Краязнаўчае таварыства, Таварыства сяброў навук і арганізацыі гісторыкаў) выступаць з ініцыятывай, каб змены назвы не маглі адбывацца без самага шырокага абмеркавання і выслухоўвання меркаванняў паважных знаўцаў ці навуковых інстытуцый. Толькі тады, калі з'явіцца такі вырак аб змене назваў, мы будзем мець пэўнасць, што легкадумныя кар'ерысты і невукі страцілі поле для сваёй шкоднай дзейнасці.

Антон Гржымайла-Прыбытка

*Мястэчка меншае за вёску*⁸⁴

«Дакудава каля Ліды» – гэтак гучыць паштовы адрас. Але што значыць «каля»? Колькі кіламетраў аддзяляе павятовы горад ад нашага мястэчка? Адказаў шмат, і кожны з іх дасканалы.

Раней ад Ліды да Дакудава было 25 км, зараз ёсць нейкіх 18 км, перад вайной [Першай сусветнай – Л. Л.] было болей за 30, зімой бывае не болей за 15.

Відочна, гэта з-за багны. Доўгім пасам цягнецца яна на поўдзень і ўсход ад Ліды і трэба яе аб'язджаць па шашы на Наваградак да Нёмана, а тут павярнуць на дрэнны гасцінец, і па напалову гнілых бяргавых-кругляках, якія яшчэ памятаюць акупацыйную нямецкую ўладу, даехаць да Дакудава.

Насыпаная апошнім часам дарога цераз багну скарачае трасу на некалькі кіламетраў, але яна не заўжды прыдатная для ўжытку.

Ці можа мястэчка быць меншым за вёску? Уяві сабе, што можа! Перад тым, як патрапіць у мястэчка Дакудава, трэба мінуць вёску Дакудава: паўтара кіламетры жабрачых хат, крытых саломай, падзеле-

ныя вузкім пасам багны, над якой амаль што ў вадзе і балоце стаяць сапхнутыя суседзямі гаспадаркі.

Вёска мае 600 жыхароў. Мястэчка, якое ляжыць праз кіламетр далей, толькі 300. Але яно ёсць мястэчкам, тут маецца ўсё неабходнае для часовага і вечнага чалавечага жыцця: дзве крамы, царква, школа, гміна і пастарунак паліцыі.

Дакудава мае гісторыю, якая даўжэйшая на некалькі вякоў за гісторыю мільённых амерыканскіх гарадоў. Тут, напрыклад, адбылася крывавае бітва паміж князямі Навагрудка і Ліды. Над Нёманам яшчэ можна бачыць некалькі невысокіх курганоў: ці гэта сляды той бітвы, ці магілы шведаў, якія паляглі пры пераправе цераз Нёман падчас Паўночнай вайны, – пра гэта кажуць мясцовыя людзі, ці можа, магілы дагістарычных паганцаў, як напрыклад, курганы Дзіснейшчыны? Але пра гэта нічога сказаць немагчыма. Археологі тут яшчэ не працавалі, а мясцовыя аматары скарбаў вырылі ў адным з курганоў некалькіметровую яміну, але нічога не знайшлі і супакоіліся.

А ці ёсць акрамя гэтых курганоў у Дакудаве нейкія гістарычныя помнікі, нейкія руіны і памяткі мінулага? Не, няма, але... будуць.

Маленькая мясцовая царква знаходзіцца на стадыі паміж руінай і ўжыванай пабудовай. Уздоўж Нёмана, на два кіламетры, цягнецца ланцуг прыгожых помнікаў сусветнай вайны – жалезабетонных нямецкіх бліндажоў. Ад двух з іх застаўся ўжо толькі жвір, адзін з каранямі вырвала паводка 1931 г., іншыя зараслі глінай і пяском і толькі адзін знаходзіцца ў дасканалым стане, нехта з гаспадароў мае ў ім склеп.

Пэўна, праз сто гадоў многа турыстаў гатовыя будуць заплаціць добрыя грошы каб агледзець гэтыя помнікі нашай культуры.

Але аматараў прыгажосці ў Дакудаве мусяць заспакоіць прырода. Стымулюе яна да мастацтва.

Панарама ваколіц мястэчка – калекцыя раўнінных пейзажаў. На поўнач і захад багна – тарфянік, парослы карлікавай сасной і алешынай. Недзе ў сэрцы багны маецца два возеры, да якіх немагчыма дайсці ўлетку,

⁸³ Пасля 1939 г. мястэчка зноў стала Сабакінцамі, але ў 1954 г. было пераназвана ўжо ў вёску Першамайская.

⁸⁴ Kurier Wileński. № 98 (4774). 8, 9-10 kwietnia 1939.

смутныя кругі тарфяной вады, без рыбы, без людзей, штогод усё больш здушаных купамі кіслай, вострай травы, якая расце ў багне – гэта дакудаўскае Палессе.

На поўдні ляжыць доўгі, але нешырокі пас гаспадарчай зямлі. Гладкія палі, працятыя гасцінцамі. Уздоўж гасцінцаў тоўстыя разлапістыя бярозы. На межах рэдкія грушы-дзічкі. На блізкім гарызонце ланцуг пясчаных дзюн, невысокія дзюны параслі ядлоўцам. Гэта мясцовае Мазоўша.

Пройдем праз гэтую кіламетровую нізкую, пляскатую пашу. Паром перавязе цераз Нёман. Лугі і трава да калень, салодкі пах зуброўкі, мядовыя травы, дробныя і густыя лугавыя кветкі. І праз трыццаць-пяцьдзясят крокаў... дубы. Іх саноўныя кароны ўзвышаюцца над куртатымі дрэўцамі, сонца не паліць лугі, промні расейваюцца і слабнуць.

Гэтым узорным дакудаўскім лясам могуць пазайздросціць найпрыгажэйшыя дубравы Валыні. Гэта так званыя гарэлыя лугі, пра якія з захапленнем пісала вялікая геаграфічная энцыклапедыя рускай імперыі.

А на ўсход, аж да Нёмана, спускаюцца густыя, цёмна-зялёныя, спічастыя яловыя бары, па костачкі засыпаныя апаўшым іголлем – без траўкі, без кустоў.

Тут жа выбуяўшы мешаны лес – асіны, бярозы, дасканалыя мускулістыя сосны, рэдкія але разрослыя піхты, блытаніна падлеску, арэшнік, крушына, воўчая ягада. І нарэшце звыклы, адвечна шумны бор страявой сасны.

Гэтыя такія розныя краявіды моцна злучае разам, сшывае шырокая стужка Нёмана.

Ён, з розных кавалкаў, узятых з розных краін, стварае адзіную, непаўторную цэласць. Узімку ягоным рэчышчам бяжыць галоўная мясцовая дарога, улетку тут цягнуцца караваны плытоў з Налібоцкай пушчы і праслізгваюць яшчэ рэдкія лодкі адпачывальнікаў. Увосень рака набрыньвае, шарэе, становіцца няветлівай і маўклівай, цярэбіць прыціснуты да парома трос.

Але самая ўдзячная і радасная рака вясной. Калі толькі знікнуць крыгі, аднекуль з гары, з-пад Любчы і Налібок наплываюць агромністыя масы вады, тонуць берагі,

лугі і пашы, некалькікіламетровы пас нізін становіцца адной вялікай халоднай, узбуранай вадой. Тонуць летнія расліны, рака спяшаецца напралом, праз ёлкі, дубы, арэшнік. Толькі ў вёсак, прылепленых да правага берага, дастаткова моцы, каб ператрываць паводку. Але Нёман не пакідае шанцаў выйграць, ён ірве сваё рэчышча, здзірае дзёран і штогод сягае на крок, на пяць крокаў.

Для высунутых наперад могілак вёскі Дакудава гэтыя вясеннія атакі Нёмана найбольш небяспечныя.

Моцныя далоні ракі ўпіваюцца ў зямлю, зрываюць спарохнелыя крыжы, вылушчваюць з гліны тое, што засталася ад нябожчыкаў. Улетку Нёман ападае ўніз, на косах жвіру і пяску ляжаць сцёртыя косці і чарапы, панурыя парэшткі сялян, якім і смерць не прынесла спакою.

Іхняе жыццё не было звыш меры напоўнена адпачынкам і ўражаннімі. Жыхары мястэчка – сяляне. Толькі некалькі чыноўнікаў, некалькі паліцыянтаў, некалькі крамнікаў не зарабляюць на жыццё цяжкай сельскай гаспадаркай, пасадкай і копкай бульбы. Яны ўтвараюць тое, што называецца жыццём малога мястэчка, але іх няшмат, і трымаюцца яны ад большасці на адлегласці, і іх уплыў на іншых жыхароў мястэчка мінімальны.

Уласна, адзінае, што адрознівае Дакудава ад рэшты навакольных вёсак – гэта гміна. Няма тут ніякай, нават дробнай, прамысловасці – толькі млын. Няма рамёстваў – быў калісьці шавец, але збанкрутаваў, кажуць, што хутка будзе нейкі кравец. Няма гандлю – жыхары ездзяць на кірмаш у Ліду, дзве крамы з цяжкасцю выжываюць толькі на тутэйшых, бо ўсе навакольныя вёскі таксама маюць свае крамы. Чыгунка і шасэйная дарога абмінулі гэтую дзюру, і не было ніякай рацыі рабіць па-іншаму – а нашто сюды заязджаць?

Але гміна, але падаткі, прызыў у войска, звароты, складкі, прапіска. Толькі гэта змушае тых ці іншых грамадзян павярнуць з тракту на Ліду, каб праз балота і бруд па бруку дзвюх дакудаўскіх вуліц дабрацца да гміннай управы.

Адміністрацыйны цэнтр – і толькі. Як

сталіца Аўстраліі Канбера ці амерыканскі Вашынгтон.

Падабенства тым мацнейшае, што да Дакудаўскай гміны належыць Бярозаўка, сядзіба гуты Нёман, найвялікшага прамысловага прадпрыемства Навагрудскага ваяводства і аднаго з найвялікшых у нашым краі. Там ёсць рух, шум, фабрычная праца, замовы з усяго свету – тут спакой, ціхая бюракратычная праца. Там Чыкага, тут Вашынгтон.

Цяжкае жыццё ў Дакудаве. Цяжка па-людску кіраваць! Неяк так заўсёды выходзіць, што калі жадаюць спакою і цішы – дык той спакой атрымліваецца мёртвы і нецікавы, а калі жадаюць руху і шуму, дык той рух неяк незаўважана б'е, а шум пераходзіць у крык і праклёны. Бо ў Дакудаве яшчэ не ведаюць іншых спосабаў здабывання радасці, акрамя гарэлкі, а радасць, здабытая такім шляхам, – кароткатэрміновая і хутка абарочваецца злосцю.

Што жа тут рабіць доўгімі, цёмнымі вечарамі?

Кніжак ва ўсім мястэчку можа будзе якая сотня, яны ўсе вядомы на памяць. Ёсць два радыёпрыёмнікі, але чамусьці ім заўсёды нечага не хапае і яны не працуюць.

Можна спаць. Ноч у Дакудаве лячэбная, даўжэйшая, чым дзе-небудзь, і сны прыносіць толькі прыгожыя. Бо тут значна болей рэчаў, пра якія можна толькі марыць, якіх няма і ніколі не будзе.

Неба чорнае і хмурнае, але таполі над дакудаўскім дваром чарнейшыя, яны заўсёды шумяць, але ноччу шумяць мацней. Далёка за імі брудная, больш светлая пляма, гэта адпачывае ўжо сонная Ліда.

Адзіны след жыцця, больш нічога навокал не бачна – цемра, пустка. Толькі вільготным вечарам лёгкі вецер прынясе з захаду ляск цягніка, які едзе з Вільні ў Львоў, рэха чужога поспеху, чужога размаху, якога тут няма і які тут нічога не важыць. Важыць толькі: «Чуцён цягнік, хіба на раніцы будзе дождж».

Ежы Путрамонт

Пажары і пажарныя⁸⁵

Тыя, хто нарадзіўся ў Лідзе ў канцы мінулага або ў пачатку цяперашняга стагоддзя [маецца на ўвазе XIX – пачатак XX ст. – Л. Л.], не памятае жах, які ахопліваў лідзян, калі ў сярэдзіне ночы чуўся моцны гук пажарнага сігналу, добра чутны нават праз шчыльна зачыненыя вокны⁸⁶. Ахопленыя жахам, напалову апранутыя мужчыны і жанчыны выбягалі на цёмныя начныя вуліцы, углядаючыся ў афарбаванае чырваню неба і спрабуючы адгадаць, дзе гарыць. Беглі да месца збору пажарныя з капелюшом пажарнага ў адной руцэ, а другой рукой зашпільваючы мундзір. Праз некаторы час можна было пачуць скрыгат абадоў сталёвых колаў па брукаваных вуліцах – на пажар ехалі дзве колавыя драўляныя бочкі вады. «Дзе агонь?» – пыталіся пажарныя, едучы туды, дзе чырванела неба (тады не было ніякіх тэлефонаў).

Калі станавілася вядома, што гарыць цагляны дом, мы трохі супакойваліся. Сітуацыя была нашмат горшай, калі пажар здараўся ў раёне з драўлянымі будынкамі, тым больш калі гарэлі будынкі з саламянымі стрэхамі (тады ў Лідзе яшчэ былі такія дамы). Жудасна было бачыць такія пажар. Калі загараўся саламяны дах, бессэнсоўна было ліць ваду, дах трэба было як мага хутчэй знесці бусакамі і сталёвымі сякерамі, спаліць салому, а недагаркі тушыць на зямлі. Не раз здаралася гэтак, што шар гарэўшай саломы адрываўся ад даха і пераносіўся ветрам, як вогненная птушка, на іншы чарапічны ці таксама саламяны дах. Такім чынам агонь хутка распаўсюджваўся ад дома да дома і праз некалькі гадзін уся вуліца была ў агні. Некаторыя з старажылаў (хай яны жывуць да ста дваццаці гадоў) да гэтага часу памятаюць Вялікі пажар 1891 г., калі згарэў амаль што ўвесь горад. Гэта не першы пажар у Лідзе, раней быў яшчэ цэлы шэраг іншых пажараў.

⁸⁵ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 189–191.

⁸⁶ У 1920-х гг. была ўсталявана электрычная пажарная сірэна ў двары дома № 12 па вуліцы Сувальскай, да гэтага, верагодна, пажарная сірэна знаходзілася на рынкавай плошчы.

У мінулым Ліда перажыла шмат войнаў, і кожны раз агонь пакінуў горад у руінах. У былыя часы – калі вялікі князь Вітаўт захапіў замак (малаверагодна, што яўрэі жылі ў той час у Лідзе), пазней, калі татары напалі на край у 1506 г., пасля гэтага, калі агромністая руская армія цара Аляксея Міхайлавіча захапіла замак і горад у 1659 г.

У летні вечар 1679 г. з невядомай прычына ўспыхнуў страшэнны пажар. На працягу 1 гадзіны згарэлі 38 дамоў яўрэяў і хрысціян. Многія з лідзян, яўрэі і не яўрэі, не паспелі выйсці з падпаленых дамоў і загінулі ў агні, а многія атрымалі цяжкія траўмы ад апёкаў.

Яшчэ адзін велізарны пажар адбыўся ў Лідзе ў 1843 г. Ён пачалася ў грамадскай лазні і хутка распаўсюдзіўся на прылеглыя раёны. Увесь двор сінагогі, частка рынку і ўсёй Віленскай вуліцы згарэлі.

Самае жахлівы пажар застаўся ў жывой памяці. Ліда ўспыхнула ў канцы першага дня Суккот [Свята кушчаў – Л. Л.] у 1891 г. Амаль увесь горад ператварыўся ў дым. Знікла каля 1 000 будынкаў. Амаль усе былі яны яўрэйскія (толькі 17 належалі хрысціянам): 400 жылых дамоў, 600 «халодных будынкаў», свірны, крамы. «Вялікі пажар» будучь доўга памятаць яўрэі Ліды, ён падзяліў час і лёг у аснову тлумачэння падзей – людзі дзялілі час на «да ці пасля пажару».

У тым агні – не лічачы старой драўлянай сінагогі – згарэлі амаль што ўсе малітоўныя дамы, за выключэннем малітоўні краўцоў. Гарадская ратуша, якая знаходзілася на рынку, – будынак з калонамі, пабудаваны ў XVIII ст., ён служыў як гаўпвахта, а таксама драўляны будынак пабудаваны ў гатычным стылі, які выкарыстоўваўся пажарнікамі як станцыя, – таксама былі знішчаны ў агні.

А. Ландо

*Лідская пажарная каманда*⁸⁷

Адразу пасля Першай сусветнай вайны лідская пажарная каманда мела 4 ці 5 пар коней з колавымі драўлянымі бочкамі вады і некалькі ручных помпаў. Мы павінны памятаць, што ў той час мелася яшчэ шмат драўляных, лёгка згаральных дамоў у Лідзе. Дахі – бляха ці салома, многія пакрытыя драўлянай дранкай, і таму пажары былі не рэдкасцю. Раскажу пра некалькі найгоршых пажараў.

Пажар на вуліцы Завальнай пачаўся ў доме рытуальных паслуг і распаўсюдзіўся на больш за 30 яўрэйскіх дамоў. Усе яны згарэлі, амаль што ўсе былі незастрахованыя, у тым ліку і дом рытуальных паслуг. У асноўным гэта былі дамы бедных яўрэяў.

Сур'ёзны пажар, на якім загінулі два чалавекі, меў месца на прадпрыемстве па вытворчасці алею. Пажарны Маер Гарэлік тады быў моцна абпалены.

Памятаю я таксама пажар у старым кінатэатры «Нірвана» (у двары Длускага), які сур'ёзна пагражаў драўляным дамам Лідскай вуліцы. У некалькіх дзясятках метраў, у сталярнай майстэрні Гедальёна Файнштэйна, меліся вялікія запасы драўняных матэрыялаў. Ускоснай ахвярай няправільна зробленай пажарнай бочкі з вадой стаў тады Элія (Эльчык) Ландо (сын Бенджаміна Ландо, гаспадара «Гранд-гатэля»): як гэта было прынята, на хаду ўскочваючы на бочку, каб ехаць тушыць пажар, ён паслізнуўся і загінуў.

Прышоў час мадэрнізаваць абсталяванне. Макс Палячак, адзін з самых здольных членаў добраахвотнай пажарнай каманды, прысвяціў гэтаму пытанню вялікую колькасць энергіі, часткова грэбуючы асабістымі справамі, і, нарэшце, пасля некалькіх гадоў працы, пажарная каманда Ліды была ўкамплектавана добрым механізаваным абсталяваннем: 4 пажарныя грузавікі, на якіх быў бак з вадой, маторны насос і г.д.

Раней былі прызначаны пяць штатных пажарных на заробку, якія жылі на тэрыторыі пажарнай станцыі, першымі

⁸⁷ Sefer Lida. Former residents of Lida in Israel and the Committee of Lida Jews in USA. Tel-Aviv. 1970. P. 192–193.

ўздымалі трывогу і выязджалі на тушэнне. Добраахвотнікі, натуральна, падсаджваліся потым, кожны на тым месцы, дзе ён знаходзіўся ў момант выкліку. Пяць штатных пажарных навучыліся вадзіць аўтамабілі, што, па зразумелых прычынах, павялічвала шансы дабрацца да месца своечасова, да таго, як агонь пачаў распаўсюджвацца.

Усё гэта каштавала шмат высылкаў і грошай. У адміністрацыі горада заўсёды не хапала сродкаў, і таму мы былі вымушаны шукаць падтрымкі звонку. Пажарнікі зараблялі грошы на розных выступках падчас святаў, шоу, баляў, танцавальных вечароў і іншага падобнага. Тут варта ўгадаць аркестр пажарнікаў, які добра дапамагаў справе (дырыжор Шлёма Залман Мядніцкі). Быў таксама спецыяльны штотомсячны падатак на ўтрыманне каманды.

У наступныя 1935–1936 гады членамі каманды пажарнікаў сталі жанчыны, пры неабходнасці яны аказвалі і неадкладную медыцынскую дапамогу на станцыі або на месцы пажару параненым ці абгарэлым. Гэта была група з 15 маладых жанчын, пад кіраўніцтвам сп-ні Свяціцкай (жыла на вуліцы 3-га Мая каля аўтазаправачнай станцыі), усе жанчыны закончылі спецыяльны медыцынскі курс.

Трэнероўкі членаў пажарнай каманды праходзілі штотыдзень і былі абавязковымі. Члены аркестра (як і ўсе пажарнікі, яны таксама павінны былі трэніравацца) збіраліся два разы на тыдзень. Таварыства пажарных мела свой уласны клуб, у якім адбываліся культурныя мерапрыемствы.

Невялікая дысгармонія ў сумеснай працы яўрэйскіх і неяўрэйскіх пажарных у Лідзе была выклікана братамі Граблісамі і некалькімі іншымі членамі, настроенымі антысеміцкі, якія жадалі атрымаць кантроль над таварыствам. Яўрэі не дапусцілі гэтага, і праз вялікую колькасць часта бурных судовых пасяджэнняў было прынята рашэнне, якое падзяліла асацыяцыю на дзве каманды: «Група 1» была адказная за тэрыторыю горада да чыгункі, а «Група 2», пад кіраўніцтвам Мікалая Грабліса, адказ-

вала за тэрыторыю Слабодкі па другі бок чыгуначных шляхоў. Гэта была маленькая і менш навучаная група. У гэтай групе амаль што не было яўрэяў. У выпадку моцнага пажару на Слабодцы першую, гарадскую, групу не адзін раз выклікаў туды бургамістр Задурскі альбо камендант паліцыі.

Першага верасня 1939 г. У першыя дні Другой сусветнай вайны члены пажарнага таварыства днём і ноччу дзяжурылі ў доме Х. Міклашэвіча па вуліцы Замкавай, нас шмат разоў вызывалі пасля кожнай бамбардзіроўкі насельніцтва Ліды нямецкімі ваенна-паветранымі сіламі. Пры гэтых налётах, да 17 верасня, калі Ліду пакінулі польскія войскі, было шмат забітых, параненых і абгарэлых. Больш за 30 гадзін горад заставаўся без якой-небудзь улады. Хадзілі чуткі пра тое, што рускія збіраліся ўзяць уладу.

Па ініцыятыве яўрэйскага насельніцтва, каб не дапусціць якіх-небудзь нападаў, рабункаў або крадзяжоў, увесь гэты час на варце знаходзілася гарадская пажарная каманда. На вакзале стаяў поўны вагон розных тавараў, якія ў Ліду перад вайной прывезлі купцы. Тавары часткова былі раскрадзеныя насельніцтвам, якое жыло непадалёку – на Ферме і Слабодцы. Пажарнікі Ліды былі ўзброены халоднай зброяй, яны праследавалі рабаўнікоў і злодзеяў. Але што некалькі дзясяткаў чалавек можа зрабіць супраць тысяч! Таму, пакуль парадак не быў адноўлены, мы ў асноўным, наколькі гэта было магчыма, стараліся прадухіліць рабункі і забойствы яўрэяў.

Калі рускае войска ўвайшло ў горад, была створана адна новая пажарная каманда на заробку, паводле савецкага ўзору, пад кіраўніцтвам «палітрука» (гэты быў савецкі яўрэй). Шмат хто з былых пажарных Ліды далучыўся да новай каманды. З пачаткам нямецка-савецкай вайны многія з іх на сваіх пажарных машынах былі эвакуіраваны ў Расію.

Абрахам Гельман

*Ці будзе вайна?*⁸⁸

Гэтае пытанне сёння на вуснах усіх. І зусім зразумела, чаму. Увесь свет неспакойны і пад зброяй. Аднак адказаць на гэтае пытанне нялёгка ды і немагчыма. Можна тут толькі згадваць.

Прадусім ідзе тое, хто пачне вайну. Пачынаць гэту аружную барацьбу кожны баіцца. Баіцца адказнасці прад уласным народам і прад гісторыяй. Дзяржавы дэмакратычныя не пачнуць, бо яны вайны не патрабуюць, для іх усякая вайна, нават калі б яны перамаглі, можа прынесці толькі страты. Яны багатыя і насычаныя, і кожная вайна, для іх нават памысная, можа ім даць толькі мінус. Праўда, немцы з італьянцамі могуць дэмакратычныя дзяржавы справакаваць да вайны, але і гэта нялёгка, бо яны будуць трымацца супакою да крайнасці.

Сам уклад варожых сіл сёння на свеце так жа не варожа скорога выбуху вайны: з аднаго боку Францыя, Англія, Амерыка, Польшча, Саветы і бадай увесь свет, а з другога Нямецчына, Італія і Японія. Але трэба ведаць, што народ італьянскі вайны з братняй Францыяй ня хоча, нявыразна так жа дагэтуль трымаецца і Японія, якая мае ўласных нямала клопатаў з Кітаем, каторы паддавацца і ня думае. Праўда, па старане дэмакратыі дагэтуль невыразнае становішча Саветаў. Але здаецца нам, што яны ўсё ж такі будуць на старане дэмакратыі, бо хоць бы ўбочна падтрымаць фашыстаў будуць баяцца апініі ўсяго дэмакратычнага свету, а перадусім сваіх уласных народаў. Паводле нас, Саветы, калі б далёка і не заангажаваліся па старане дэмакратыі, дык хоць прынцыпова ўсё ж такі будуць на яе старане. З гэтага бачым, што ўклад сілаў сёння такі, што Нямецчына, як найбольш небяспечная для супакою дзяржава, так жа не пачне вайну, бо напэўна прайграе.

Гітлер больш меў шанцаў выйграць тады, калі забіраў Чэхаславакію і Клайпеду, аднак жа не пайшоў туды, дзе яго чакала сіла зброяй: на Гданьск ня кінуўся, бо там спаткаўся б з рашучым адпорам з боку Польшчы. Сёння ж нешта падобнае

пачынаць, калі праціўная старана сільна ўзброеная і зусім гатовая да вайны і калі маральна свет так жа ўзброены проціў Гітлера, бачачы яго “ апеку ” над чэскім і славацкім народам, – было б справай дужа рызыкаўнай.

Узяўшы ж пад увагу вынікі вайны, нават памыснай, так жа яна прадстаўляецца няведамай будучыняй. Бо што ж вайна прынясе? Нам здаецца, што пры сённяшняй сацыяльнай сьведамасці працоўных масаў пасля выйгранай і пасля прайгранай вайны мусіла б паўстаць сацыяльная рэвалюцыя, – тыя шырокія масы, якія бачылі б усю жудасць вайны і асталіся б пасля яе жывымі, ахвотна паміралі б на барыкадах за лепшы сацыяльны лад, каб толькі іх дзяцей не спаткала тое, што яны перажылі. Палітыкі ж гэта дасканала ведаюць і напэўна бяруць пад увагу.

Нямецкая прэса пашырае весткі, што вайна мусіць пачацца за якія два месяцы, пасля жніва. І гэта мы ўважаем за доказ, што Нямецчына вайны баіцца, бо той, хто гавора нават аб тэрміне вайны, распачаць вайны напэўна ня думае.

Бяручы гэта ўсё пад увагу, можна спадзявацца, што аружная вайна ў Еўропе хутка не пачнецца.

⁸⁸ Chryścijanskaja Dumka. № 19 (203). 20 červienia 1939.

Змест

«Лідская хроніка» Леаніда Лаўрэша.....	5
Ад аўтара.....	6
Лідчына да 1914 года	
Грамадска-палітычнае жыццё.....	8
<i>Выбары ў Дзяржаўную думу.....</i>	<i>8</i>
<i>Рэвалюцыя 1905–1906 г. на Лідчыне.....</i>	<i>12</i>
<i>Самаарганізацыя грамадства, аграрны рух.....</i>	<i>13</i>
Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё.....	22
<i>Адукацыя ў Лідзе.....</i>	<i>22</i>
<i>Прыватная жаночая гімназія.....</i>	<i>23</i>
<i>Прагімназія Палу.....</i>	<i>25</i>
<i>Мужчынская дзяржаўная гімназія.....</i>	<i>26</i>
<i>Іешыва рабіна Рэйнеса.....</i>	<i>27</i>
<i>Народныя вучэльні.....</i>	<i>28</i>
<i>Адукацыя на Лідчыне.....</i>	<i>29</i>
<i>Лідскі замак.....</i>	<i>32</i>
<i>Рэлігійнае жыццё.....</i>	<i>33</i>
<i>Нацыянальныя адносіны.....</i>	<i>36</i>
<i>Культурнае жыццё.....</i>	<i>40</i>
<i>Гарадскія паркі.....</i>	<i>40</i>
<i>Тэатральныя гастролі.....</i>	<i>41</i>
<i>Першыя кінатэатры горада.....</i>	<i>42</i>
<i>Бібліятэкі.....</i>	<i>46</i>
<i>Першае лідскае перыядычнае выданне.....</i>	<i>48</i>
<i>Яўрэйскае культурна-грамадскае жыццё.....</i>	<i>49</i>
Гаспадарка Ліды.....	52
<i>Аптэкі.....</i>	<i>53</i>
<i>Вулічнае асвятленне.....</i>	<i>54</i>
<i>Пошта, тэлефанізацыя, электрыфікацыя і іншае.....</i>	<i>55</i>
<i>Жыццё мястэчак і вёсак.....</i>	<i>58</i>
Штодзённае жыццё.....	58
<i>Эміграцыя ў Амерыку.....</i>	<i>61</i>
<i>Эміграцыя яўрэяў.....</i>	<i>63</i>
<i>Паліцыя, злачыннасць, здарэнні.....</i>	<i>64</i>
<i>Пажары.....</i>	<i>73</i>
Лідчына ў 1913–1923 гг.	
Перад Першай сусветнай вайной.....	80
<i>Пачатак вайны.....</i>	<i>84</i>
Першая сусветная вайна.....	84
<i>Чыгунка ў Лідзе на пачатку вайны.....</i>	<i>88</i>
<i>Горад на пачатку вайны.....</i>	<i>89</i>
<i>Жыццё пад акупацыяй.....</i>	<i>92</i>
Заканчэнне нямецкай акупацыі.....	100
<i>Цяжкі 1919 г.</i>	<i>106</i>
Бальшавіцка-польская вайна.....	106
<i>Вайна 1920 г.</i>	<i>111</i>
Аднаўленне мірнага жыцця, 1921–23 гг.....	116

Беларускія справы.....	117
Эканоміка.....	121
Партызанка.....	122
Выбары 1922 г.	124
Злачынствы, здарэнні.....	128

Лідчына ў 1924-1929 гг.

Грамадска-палітычнае жыццё.....	134
Падзеі на Лідчыне.....	135
Органы кіравання.....	138
Межы павета.....	142
Маёмасныя праблемы.....	143
Выбары.....	145
Страйкі.....	148
Грамада.....	149
Таварыства Беларускай Школы.....	153
КПЗБ і іншыя беларускія арганізацыі.....	153
ППС і іншыя арганізацыі.....	155
Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё.....	157
Польскамоўная адукацыя на Лідчыне.....	157
Беларускамоўная адукацыя.....	161
Беларуская прэса.....	164
Рэлігійнае жыццё.....	165
Культурнае жыццё Лідчыны.....	170
Гаспадарка Лідчыны.....	172
Будаўніцтва шасэйных дарог.....	175
Чыгунка.....	176
Гарадская электроўня.....	177
Сельская гаспадарка.....	181
Лідскі авіяцыйны полк.....	184
Штодзённае жыццё.....	186
Злачынствы.....	186
Прыгоды Сяргея Пясецкага на Лідчыне.....	189
Пажары.....	193
Здарэнні.....	195

Лідчына ў 1930-1935 гг.

Грамадска-палітычнае жыццё.....	198
Склад Лідскага павета.....	200
Выбары і палітычнае жыццё.....	201
КПЗБ.....	205
Страйкі.....	206
Маёмасныя праблемы.....	206
Гаспадарка Лідчыны.....	209
Развіццё павета.....	209
Беспрацоўе і крызіс гарадской гаспадаркі.....	211
Рэгуляванне цэн.....	213
Чыгунка.....	213
Адукацыя, нацыянальна-культурнае і рэлігійнае жыццё.....	215
Дзяржаўная гімназія.....	215
Школы.....	216
Культура.....	217
Лідскі замак.....	220

<i>Беларускае і літоўскае школьніцтва і культура</i>	222
<i>Яўрэйскае жыццё</i>	224
<i>Рэлігійнае жыццё</i>	225
Лідскі авіяцыйны полк	229
Штодзённае жыццё	231
<i>Злачыннасць</i>	234
<i>Пажары і здарэнні</i>	236
Лідчына ў 1936–1939 гг.	
Грамадска-палітычнае жыццё Ліды	242
<i>Дзейнасць грамадскіх арганізацый</i>	242
<i>Выбары</i>	246
<i>Нацыянальныя адносіны</i>	248
<i>Літоўцы</i>	248
<i>Яўрэі</i>	249
«Лідская рэвалюцыя» 1936 г.	253
<i>Прафсаюзны рух</i>	253
<i>Страйк</i>	254
<i>Гута ў «Нёмане» далучаецца да страйку</i>	260
<i>Суд над прафсаюзнымі лідарамі</i>	264
<i>Працяг страйку</i>	267
<i>Суд над камуністамі</i>	270
Адукацыя, культура, рэлігія, ахова здароўя	275
<i>Дзяржаўная гімназія імя Караля Хадкевіча</i>	275
<i>Гандлёвая (Купецкая) гімназія</i>	276
<i>Гімназія асаднікаў</i>	278
<i>Школы горада</i>	279
<i>Курсы, гурткі</i>	280
<i>Ахова здароўя</i>	281
<i>Рэлігійнае жыццё</i>	284
<i>Кінатэатры горада</i>	284
<i>Гарадская бібліятэка</i>	287
<i>Краязнаўчая праца ў горадзе</i>	288
<i>Культурнае жыццё</i>	294
Гаспадарка горада	295
<i>Беспрацоўе</i>	299
<i>Кошты і заробкі</i>	300
<i>Новыя раёны горада</i>	302
<i>Будаўніцтва і добраўпарадкаванне горада</i>	304
<i>Знаходкі падчас рамонту і перабудовы вуліц</i>	311
<i>Стыль функцыяналізм у Лідзе</i>	312
<i>Гарадская электроўня</i>	319
Штодзённае жыццё	324
<i>Святы</i>	324
<i>Адпачынак у Сяльцы</i>	325
<i>Клуб матацыклістаў</i>	326
<i>Рэстараны</i>	327
<i>Радыё</i>	329
<i>Цікавае</i>	331
<i>Злачынствы</i>	331
<i>Здарэнні, аварыі, пажары</i>	334
<i>Аварыі</i>	335
<i>Авіяздарэнні</i>	336
<i>Пажары</i>	337

Перад вайной.....	338
Заканчэнне.....	341

Дадаткі

Дадаткі да 1-й часткі.....	344
----------------------------	-----

<i>Ліда ў 1902 г.</i>	344
<i>Экскурсія по Літве (Путевыя заметкі)</i>	346
<i>Вайсковыя часткі г. Ліды ў 1914 г. паводле «Памятной книжки Виленской губернии»</i>	347

Дадаткі да 2-й часткі.....	347
----------------------------	-----

<i>Памяці Юзюка Пашкевіча</i>	348
<i>Приказ войскам Западной армии о продолжении наступления в Белоруссии</i>	348
<i>Приказ войскам Западной армии о дальнейшем продвижении в Белоруссию и Литву</i>	349
<i>The Jews in Poland Official Reports of The American and British Investigating Missions The Morgenthau Report</i>	349
<i>Оперативная сводка штаба Западного фронта об освобождении частями Красной Армии г. Лиды</i>	350
<i>Сводка о деятельности волостных ревкомов Лидского уезда за период с 20 августа по 1 сентября 1920 г.</i>	350
<i>Отчет о деятельности Лидской уездной организации КП(б)Б за 1919 г. – 22 октября 1920 г.</i>	352
<i>Спіс пахаваных на Лідчыне польскіх жаўнераў, загінуўшых у 1915–20 гг.</i>	356
<i>Менскаму Беларускаму Нацыянальнаму Камітэту ад інструктара па арганізацыйным, культурна-просьветным і школьным справам Лідскага і Ашмянскага павеатаў Андрэя Асташонка</i>	357
<i>Ліда</i>	361

Дадаткі да 3-й часткі.....	361
----------------------------	-----

<i>Хроніка арганізацыі гурткаў Беларускай грамады на Лідчыне</i>	362
<i>Справаздача з Лідскага Паятовага зьезду Бел. Сял.-Раб. Грамады 26.IX.1926 г.</i>	362
<i>Спіс неадкладнай дапамогі, выплачанай праваслаўным духоўным Лідскага павеата за сакавік і красавік 1926 г.</i>	364
<i>Спіс прадпрыемстваў у 1929 г.</i>	365
<i>Праблемы з уладкаваннем вуліцы 3-га Мая</i>	372

Дадаткі да 4-й часткі.....	374
----------------------------	-----

<i>Паноптыкум</i>	374
<i>На беларускім школьным фронце</i>	375
<i>На хвалі 1442 мэтры</i>	377
<i>А. Бужанскі. Рэфэраты аб Менску</i>	381
<i>Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у Лідскім павеце на 15 снежня 1934 г.</i>	388
<i>Ліда, тэлефонны даведнік 1934 г.</i>	390
<i>Адкрыццё старажытных слядоў чалавека на тэрыторыі Ліды</i>	393
<i>Выправа па невядомае</i>	393

Дадаткі да 5-й часткі.....	395
----------------------------	-----

<i>Горад Ліда ў 1938 г.</i>	395
<i>Урачытасці ў гонар 75-ці годдзя студзеньскага паўстання ў Лідзе</i>	399
<i>Спіс вялікіх прамысловых прадпрыемстваў г. Ліда на пачатак 1938 г.</i>	402
<i>Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у Лідскім павеце, на 15 снежня 1936 г.</i>	405
<i>Ліда, тэлефонны даведнік 1939 г.</i>	407
<i>«Хто мне ліхтары верне?»</i>	412
<i>Войты пана Мальскага</i>	416
<i>Сабакінцы</i>	421
<i>Мястэчка меншае за вёску</i>	422
<i>Пажары і пажарныя</i>	424
<i>Лідская пажарная каманда</i>	425
<i>Ці будзе вайна?</i>	427

Навукова-папулярнае выданне

Бібліятэка «*Ziemi Lidzkiej*» № 4

Леанід ЛАЎРЭШ
ШЭПТ ПАЖОЎКЛЫХ
СТАРОНАК

*Лідчына ў люстэрку прэсы.
1900–1939 гг.*

Вёрстка *А. А. Рыжы*

Падпісана да друку 05.12.2017 г. Фармат 70x100/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум.друк.арк. 34,8. Ул.-выд.арк 32,6.
Наклад 70 ас. Замова 7134-7/17.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
таварыства з абмежаванай адказнасцю «ЮрСаПрынт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

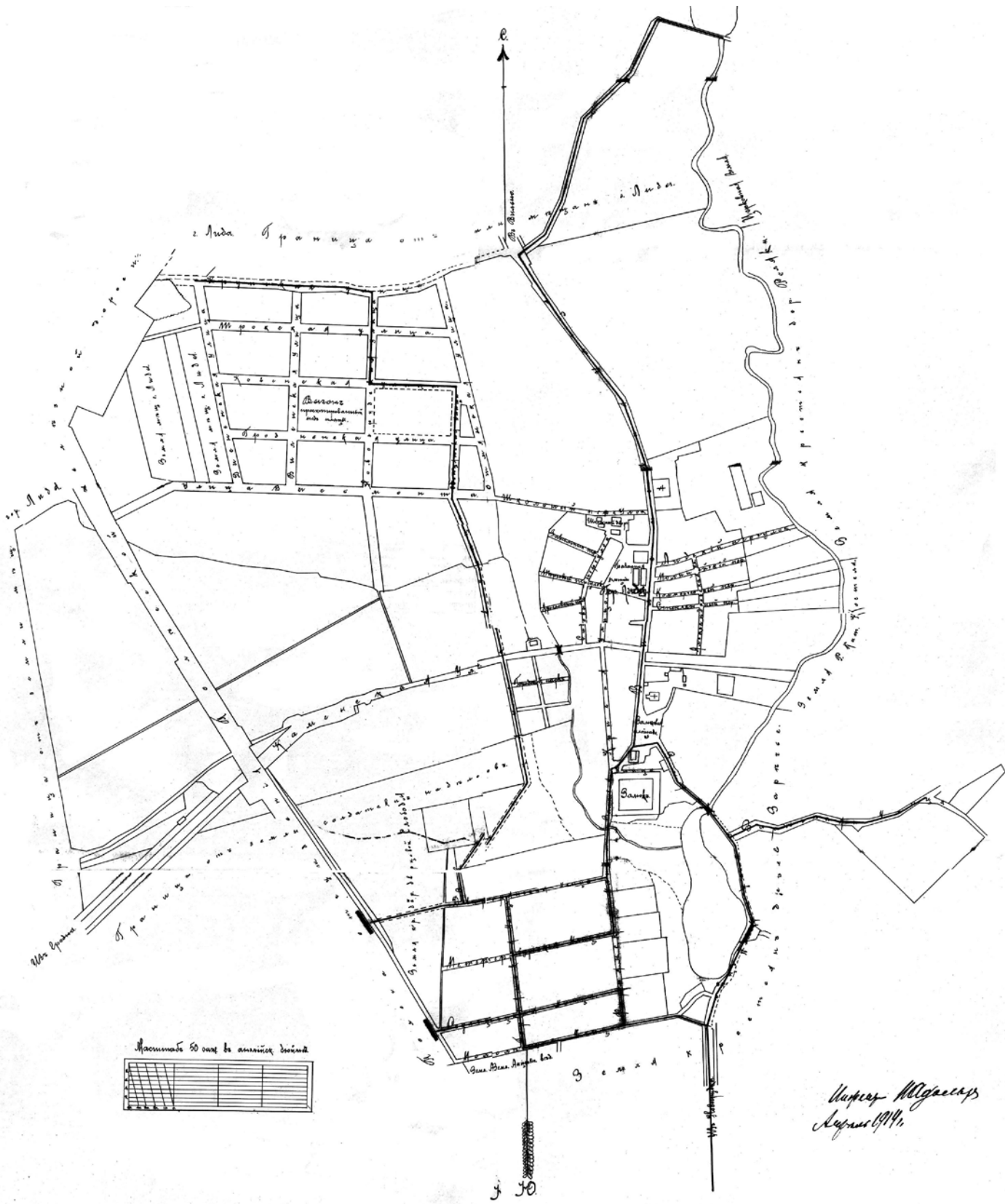
№ 1/388 ад 01.07.2014 г.

Вул. Карла Маркса, 11. 230015, г. Гродна.

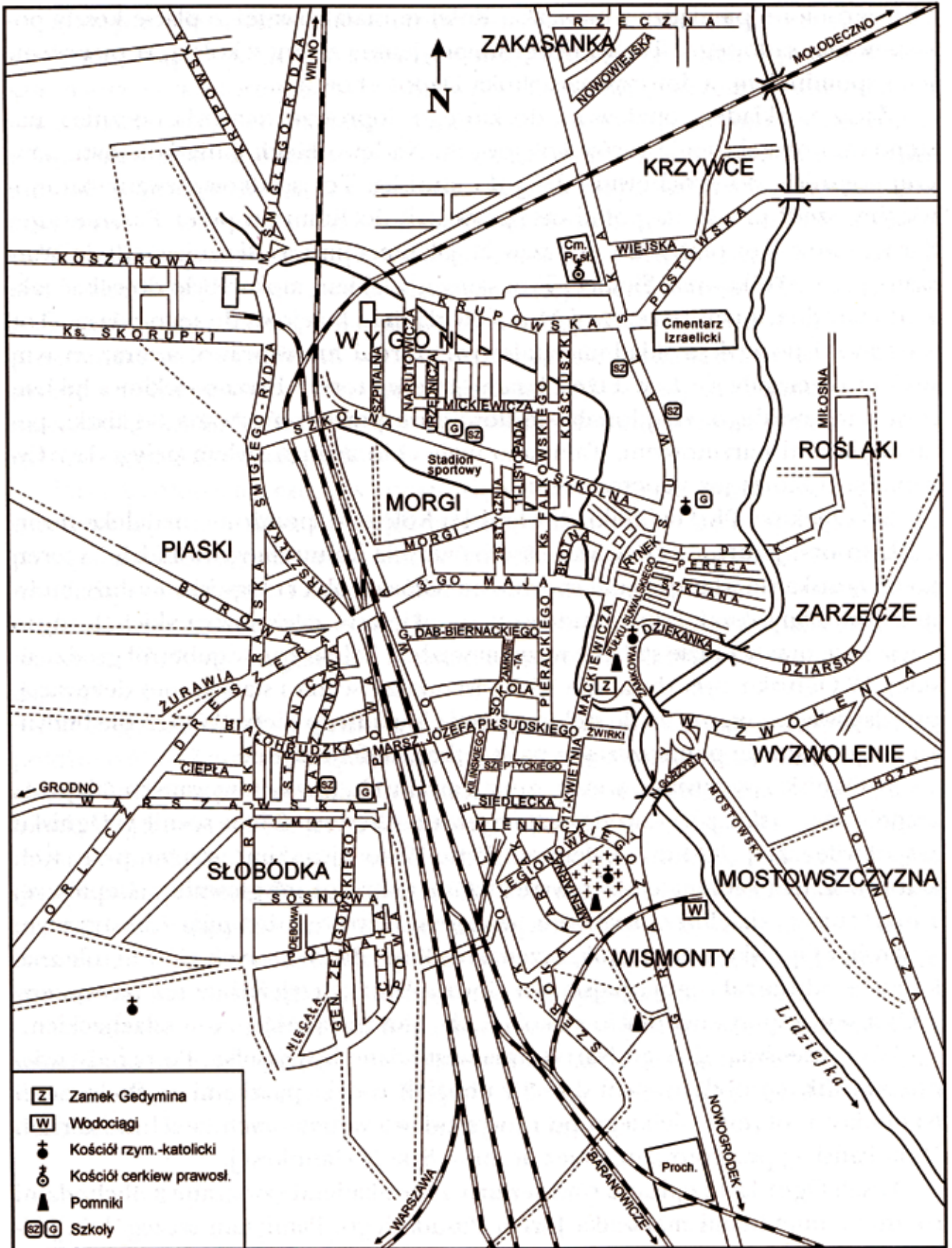
+375 152 77 18 20

+375 295 87 84 11

e-mail sanryzhy@gmail.com

Карта города 1914 г.

Карта города конца 1930-х гг.

*Леанід Лаўрэш (1963 г. н.)
пісьменнік і незалежны даследчык.
Дзевятая кніга аўтара прысвечана гісторыі Лідчыны з 1900 па 1939 гг. Грунтуецца на вялікай колькасці матэрыялаў, якія ўпершыню ўведзены ў навуковы абарот.*

